

श्रीमहाभारतम् ।

श्रीमन्महर्षिवेदव्यासस्विरचितम् ।

आदिपर्व ।

रायोपाधिकेन श्रीप्रतापचन्द्रेण

प्रकाशितम्

मूल्यं विना वितरितञ्च

हस्तपादादिसम्पन्ना यत्र किमवगोदय ।

कलिकाता राजधान्यां भारत यन्त्रे

श्रीप्रतापचन्द्ररायेण मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०४ ।

PREFACE TO THE FOURTH EDITION OF
THE MOHABHARAT.

Amongst the characteristics of a great nation, that which brings it most prominently forward to the notice of the civilized world is its literature. India had a literature of its own, which made it the object of envy and admiration of nations. Though the glory and renown of the Hindoos have passed away, they live still in the memory of the world by the renown of the imperishable monuments which are still preserved to them in their poetry and philosophy. "Many of our countrymen are it is true, deeply learned in the language, literature and science of England, but being unacquainted with the sanskrit language, they can form no conception of the wealth of lore, locked up in ancient sanskrit works, which they laugh at, without being able to appreciate or test their real value" It is very natural to expect, therefore, that every Hindoo who has any respect for his creed and nationality, should encourage with patriotic ardour, every endeavour to revive his national literature and diffuse among the races of his creed as well as among other races and nations a knowledge of that literature, and foster among them a desire for its cultivation and improvement. Under the benign influence of British rule, Bengal has made rapid strides in its progress in the path of knowledge and civilization, but with all its progress we cannot but lament a sad want of zeal and earnestness in its people in their appreciation of their national literature. A rage for imitation of foreign manners has grown of late in a form which threatens to extinguish all feelings of patriotism and national individuality which cannot but be deeply regretted. To foster amongst my country-

men, a love for Hindoo literature and religion and infuse into them a patriotic affection for the religious relics of the ancient Hindoo literature, I was induced to undertake the publication of eminent works of the ancient Hindoos. The first work which I took in hand was the editing of the Mohabharat and the publishing of a Bengali translation of the same. I commenced by publishing the translation in parts at a time and issuing 3,000 copies of each part monthly at the nominal price of 8 Annas a part, to the subscribers and 12 annas to non subscribers. The whole work was completed in 76 parts each of which was punctually delivered to the subscribers at the end of every month.

After the completion of the first edition I was overtaken by a domestic calamity which obliged me to seek rest by change of scene and climate by travelling in the interior of the country. This sojourn amongst other things did me good, the recollection of which makes my heart leap with joy. I was almost a stranger to the people with whom I fell in my rambles but I saw that my publication has made my name familiar to them and they all accorded to me in flattering reception. While there my entertainers acknowledged the great obligation the Hindoo public were under, to the projector and publisher of the new Bengali edition of the Mohabharat. Most of them complained of even the small price set upon it, being prohibitive. On my return home I found that there was still a large number of spare copies in store and remembering the complaint I had heard in my travels, I advertised them for gratuitous distribution. As was expected the demand proved excessive and the stock consisting of 1,900 copies was exhausted within a few days after the publication of the notice. Town applicants who presented themselves in person were supplied without any charge but Messial applicants were charged simply with postage.

The avidity with which the publication was sought and the eagerness shown by a numerous class of readers in the middle station of life, suggested to me the idea of establishing the present *Datavya Bharat Karjalaya* or the Institution for gratuitous distribution of the *Mohabharat* and its kindred publications. As I was not in a position to bear unassisted the whole expense of printing and publication of the *Mohabharat*, I appealed to the patriotism and generosity of the Hindoo public and I gratefully acknowledge that my appeal met with a cordial and hearty response. Thus the work proceeded smoothly and there was no hitch in its progress; no sound and noise about the gigantic nature of the undertaking, no pomp and no beating of drum. In course of time, however, it came to my knowledge that dishonest and unprincipled recipients of the *Bharat* abused the gift. They sold for profit, copies of the *Bharat* which they received free of charge. I had no choice but put some restriction on this abuse of charity by demanding a nominal price from unknown applicants. This charge scarcely exceeded the postage charge paid by the official recipients. Under this restriction about 9 000 copies of the *Bharat* and 2,000 of *Harivansã* were distributed.

It occurred to me afterward, that the value of the series which I had undertaken to publish, might be exhausted, if the translation and the original correct text were published together. I carried out the idea in the edition of the *Ramayan* which is in course of publication. Considerable progress has been made in the last mentioned work which is also being issued in monthly parts of 2,500 copies each. I had long intended to republish another edition of the *Mohabharat* with the original text and translation, but it is a costly work. There is, I perceive, an earnest desire on the part of many readers of the *mohabharat* to be furnished with such an edition, and on the strength of

their eagerness I have ventured to commence the new edition. I am now obliged again to depend upon the support and encouragement of the generous public and to express a hope that they will extend to me the same patronage which they had heretofore vouchsafed to enable me to complete an undertaking which is beyond the limit of any private resource. I may, in conclusion, crave leave to express a hope that my confidence in the growing spirit of patriotism amongst my countrymen has not been misplaced and that the Bharat institution will not be allowed to languish for want of support.

Besides, it has several other objects in view materially conducive to the improvement of our society, which will be laid open to the public notice in due course.

Datavya Bharat Karjyalaya
Jorasanka.

PROTAP CHUNDR A ROY

ॐ नमो गणेशाय ।

भागीरथीमधुसूयन्दं भक्तभक्तनिषेवितम् ।

जयत्यस्यतसौगन्धं भगवत्पादपङ्कजम् ॥

उपहृतिः ।

सखिप्रवणमङ्गलनामधेयाप्रतिमवीर्यवारांनिधि-सकललीक-
शुभदर्शनैकधर्मवीर-यशःकुसुमसुरभीक्ष्णतदशदिग्वधूसुख-पर-
वीरवारणकुम्भपाटनैकपट्टमृगपति-लक्ष्मीपति—

श्रीलश्रीमन्महाराजाधिराजरणवीरसिंहवाहादूर

के, वि, एच, चार,

काश्मीरमहामहोपति-रणवीरसिंहवरणीयेषु—

काश्मीरे नगरे शुभे निवससि क्षीरोदगर्भोपमे

प्रद्योतद्विमलद्युतिश्च कुमुदं प्रोक्लासयन् प्राण्यशः ।

सौम्यानां धुरि संस्थितोऽतिमहितः क्षेमोच्चतप्रोद्भवः

प्रेयांस्वमवनीशचन्द्र सततं प्रोद्भूय सर्वोपरि ॥

सकलभुवनगीतो वर्द्धमानोदितश्री-

रभिसतगुणशाली सज्जनानां मनोज्ञः ।

विवुधकविगुरुणां सन्निधानाच्चितश्री-

र्जयति च कृपस्त्वर्षः पद्मिनीनां रसज्ञः ॥

भवाहशानां खलु पुण्यकर्मणां

विशात्रतस्त्रानक्षुषां कृतात्मनाम् ।

दीनेषु विश्राणितसर्वसम्पदां

यज्जीवनं तच्च शुभावहं शुभम् ॥

त्वद्गुणेहे नरदेव देवदयिता खड्गीः सदा राजते
 देवी वाक् सततं पितामहमहोजुष्टा स्थिता पुष्कला ।
 शक्तिर्या भुवनेऽवने च विदिता हेतुः परः शूलिनः
 सा चैवाधिगता गताघ पुरुषौ ब्रह्मा त्वया निर्जिताः ॥
 रामस्वं लक्ष्मणस्वं हि शत्रुघ्नो भरतोसि च ।
 त्वं स राजा दशरथः अयोध्या ते पुरी मता ॥
 हंसस्वं हि राजहंसतमोऽसि त्वं तमोपहः ।
 कीर्त्या राजन् विराजन् वा तेजसा ते षरोऽवरः ॥
 सुधिष्ठरोसि भीमोसि भीष्मोसि त्वं धनञ्जयः ।
 दुर्भोधमस्वं विदुरो हतराष्ट्रस्वमेव हि ॥

जितमनोभव ईश दूवात्मवान्
 गुणवरैः कमलापतिषाम्यष्टक् ।
 स्वमहसा कृतलोकगतिर्विभु-
 स्वमधरो भुवि वीर चतुर्मुखः ॥

विविधकाञ्चनरत्नपरास्वितः
 सततमुत्ततिभाग्बद्धसेवितः ।

हृतमहीर्महनीयमहोदय-

स्वमसि भो जितवान् स हिमाचलम् ॥

वरतनुर्वरणीयवरार्चितो-

वरकृतिर्वरदो वरसेवितः ।

वरदयालुतया वरलाब्धितः

सकललोकधरो वरभाषितः ॥

एतत्ते नृप चक्रचिह्नरुचिरे घट्टाङ्गुर्भाकरे

चौशीभारहरेऽरिवीरकलनासौभाग्यगर्वीह्वरे ।

दण्डोद्दामतरेऽतिपाटनपटौ शोकोत्कराणां करे
अर्द्धाप्तीतिभरेण पूतमनसा भक्त्यार्पितं भारतम् ॥

देव !

दिष्टैव मया क्षुब्धेण प्राणिश्रितस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिकाम-
नया भावितात्मनां भवतां सुपवितनामधेयमुद्दिश्य शुभ ह्य
क्षणे समारब्धमहो रामायणवितरणकार्यम् तेनैव निरन्तरमेतत्
सम्बर्द्धते । नाममाज्ञात्वेनैवेदं सुसम्पत्स्यत इत्यपि सर्वे समा-
श्रवन्ति । कालवैगुण्यादनाथाश्च संवृत्ता वयं भारतीयाः ।
आर्यधर्माचारं पुष्पाति भारतेऽधुना हतभाग्यवशादध्याक्रमीदृशो
नरपतिः क्वचित् दृश्यते । देव एषैको धर्मवीरः सततं सुस-
माहितः समातनधर्मपरिरक्षणार्थं जागर्ति विभर्त्सं च मुमूर्षुप्रायं
वज्रविघ्ननिपीडितमार्थजनानां धर्माचारम् । अतो ह्यनाथा
अपि वयं श्रीमता देवेन नरपतिब्रह्मरूपेण भवता सर्वथा
सनाथान् मन्थामहे आगामहे च यद्भवैसुख्यवशादधःपतितेस्मिन्
भारते भवत्कृपाकटाक्षपातात् पुनरुपुद्देष्यति विमलं धर्म-
ज्योतिः । प्रत्यक्षीकृतश्च मद्रामायणासृज्यमुखेन भारतीयान्
प्रति देवस्थानुग्रहः । तस्मात् वज्रहतप्रधिद्वेष सुपुत्र्यं पुण्यावहं
भरतवंशचरित्रं भारतमिदं भक्तियद्वासमाश्रितमुपह्वयवे ।
स्वीकृतस्मिन् कृपया देवेन सम्पद्यतेस्माकं वज्रशः कृतकृत्यते ।

भक्तिभारावनतोलुगतः

किंकरः

श्रीश्रीतीपचन्द्ररावः ।

विज्ञप्तिः ।

विज्ञापितपूर्वमेवेदं वङ्गशो मया यत् पापवाङ्मल्यवशात् काव-
वेगाद्वास्मिन् पवित्रभूमिन् भारते धर्माचारविश्वरूपं महद्भयमा-
पतितमिति । पूर्वेषां धर्माचारादिभिः सम्यक्परिचयाभाव एवास्मि
निदानमित्यप्युद्घोषितश्चासीत् । पुराणादिशास्त्रालोचनेवेदं महद्
भयमपनेष्यति । शास्त्रवितरणमन्तरेण च सर्वशः शास्त्रालोचना
दुर्लभेति च धिया मया दातव्यभारतकार्यालय इति नाम्ना सप्त-
वर्षाणि यावदयं कार्यालयः प्रतिष्ठापितः । देशहितैर्विष्णां
धार्मिकानामानुशुल्यमेव मे समुद्दिष्टावलम्बनमासीत् । दिव्या
प्रार्थिता एवास्यानुशुल्याय समुद्यक्ता यथासम्भवं शुकहस्ताचा-
सन्वत्सहेशप्रिया वदान्वाः । पवित्रश्लोकानां तेषामेवानुशुल्यमिदं
धर्मं कर्म पुष्पाति ।

प्रथमं तावत् भारतस्य वङ्गीयानुवादेमेव वितरितुमारब्धम् ।
संस्करणत्रयेणास्य च प्रायशो नव सहस्राणि वितरितानि अतीते
च काले वङ्गविज्ञधियां परामर्शेन विविच्य स्थिरीकृतं यत् परतो
मूलमपि प्रतिनिवन्धस्यानुवादेन सह प्रकाशनोयं वितरितव्यम् ।
तदनु रामायणं प्रकाशयते ।

वङ्गविज्ञानवारानिधेर्धर्माचारनिलयभूतस्य भारतस्य मूल-
प्रचारविरोद्दिष्ट एवासीत् । वङ्गलव्ययसाध्यतयास्य कर्मणः
तत्सिद्धिसु सुदूरं पराहता । तेन च वयं मर्मणि तुदिता आसन् ।
धर्माभिसुख्येन भाग्यवशाच्च तन्महत् कार्यमधुनारब्धमभवत् । स्वदे-
शीयानां भिन्नदेशीयानाञ्च वङ्गनां कृतधियां वङ्गाग्रहं वारयितु-
मशक्ता वयं गत्यन्तरमहद्वा ईदृशं दुर्वहकार्यं भारतीहृद्यं दुर्वह-
स्त्वन्वमारोपितवन्तः । दुर्वला अपि वयं नावसीदामः । साधारण-

अदान्यतैव सास्त्रान् सवक्ष्यति । सांप्रायणं च वयमधुना सर्वेषा-
 मेवात्मानं तनूजानां भारतीयैर्मात्रेण प्रकृतैरातिप्रशस्तं इत्यालोक्यमानम् ।
 निष्किसुनीकृतेऽप्यस्मिन् भरते ऐहिकानुष्णिकसुखसाधनमत्त्वमर्थं
 दिव्यं धर्मरत्नं नाधुनापि ह्वयम् । अतस्तद्रूपं सर्वं समाहितं
 सततं यतत । चाख्याः खलु धर्मधनैरेव च धनिकाः । धर्ममेव ते
 ब्रह्ममन्यन्त । धर्म एव तेषां माहात्म्यं गौरवञ्च प्रतिष्ठितम् ।
 यावद्धर्मोऽस्ति उचितं तावत् न तेषां किमपि गतम् । धिगक्ष्यान्
 यदि वयमेतादृशस्य धर्मरत्नस्य प्रभवोऽपि सीदामः । यद्यन्यत्
 सर्वं याति यातु धर्मं सर्वात्मना रक्षय तच्चिरादवश्यमेवेह परत
 च सन्तुष्टाः प्रतिष्ठिताश्च भविष्यथ ।

वक्तव्यञ्चैवेदसुपसंहारे यदधूर्तानां वक्षणावारणार्थं ङाक-
 योगेन प्रकाशितपुस्तकानां प्रेषणनियमो व्यवस्थापितस्तच्छुक्कार्यञ्च
 प्रविनिबन्धं किञ्चिद्गृह्यत इत्यलं विस्तरेण ।

दार्शनिकभारतकार्यालयः
 बीडासाको कलिकाता ।
 शकाब्दाः १९०४ ।

श्रीप्रतापचन्द्रराय ।

महाभारतम् ।

आदिपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

लोमहर्ष्यापुत्र उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये ।
श्रीमकस्य कुलपतेर्द्वादशवर्षिके सत्रे ॥ १ ॥ सुधासीमान्भ-
गच्छन्महर्षीन् संशितव्रतान् । विनयावनतो भूत्वा कदाचित्
सूतनन्दनः ॥ २ ॥ तन्मात्रमनुप्राप्तं नैमिषारण्यवासिनः ।
चित्राः श्रोतुं कथासूत्रं परिव्रज्यतपस्विनः ॥ ३ ॥ अग्निवाक्यं
सुनीलांसु सर्वाणिव कृताञ्जलिः । अष्टच्छत् स तपोद्विंशति-
शैवाभिपूजितः ॥ ४ ॥ अथ तेषूपविष्टेषु सर्वेष्वेव तपस्विषुः ।
निर्विष्टमासनं भेजे विनयाङ्गीमहर्षिणः ॥ ५ ॥ सुधासीमं नत-
यान्तु विश्रान्तमुपलक्ष्य च । अथाष्टदशहिसत्तमं कश्चित् प्रधास्यन्
कथाः ॥ ६ ॥ कुत आगम्यते सीते क्व वाक् विद्वतस्त्वया । कथाः
कामकूपलाक्ष्यं शंसैतत् पृच्छतो मम ॥ ७ ॥ एवं ब्रह्मोऽब्रवीत् कश्चि-
यथावङ्गीमहर्षिणः । वाचं च न सम्यक्करोतां च प्रवृत्तान्मया ॥
८ ॥ तस्मिन् बहसि विस्तीर्णे सुनीमं कश्चित्कथयन् ॥ ९ ॥

सौतिरुवाच । जमनिजयस्य राजर्षेः सर्वज्ञस्य महात्मनः ॥ १० ॥
समीपे पार्थिवेभ्यः सव्यं धारीषितस्य च । जन्मैरेवमन-

मोक्षाः सुपुण्या विविधाः । कथिताश्चापि विधि-
 वद्वा वैशम्पायनेन वै । श्रुत्वाह ता विचिचार्या महाभारत-
 संश्रिताः ॥ ११ ॥ महानि सम्परिक्रम्य तीर्थान्यायतमानि च ।
 सप्तमपक्षकं नाम पुण्यं द्विजनिघेवितम् ॥ १२ ॥ गतवानस्त्रि तं
 देर्षं बुद्धं यत्नाभवत् पुरा । क्रूरुणां पाण्डवानां च सम्भेषां च
 महीषिताम् ॥ १३ ॥ दिदृक्षुरागतस्तस्मात् समीपं भवतामिह ।
 आह्वयन्तः सर्व एव ब्रह्माभूता हि मे मताः ॥ १४ ॥ अस्मिन् यज्ञे
 महाभागाः स्वर्गपावकवर्जसः । कृताभिषेकाः शुचयः कृत-
 जप्यास्तताम्बयः । भवन्त आसने स्वस्था व्रवीमि किमहं द्विजाः
 ॥ १५ ॥ पुराणसंश्रिताः पुण्याः कथा धर्मार्थसंश्रिताः । इति-
 हतं नरेन्द्रायाश्चघीणाश्च महात्मनाम् ॥ १६ ॥

अथ यजुः । द्वैपायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमविद्या ।
 सुरैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव श्रुत्वा यदभिपूजितम् ॥ १७ ॥ तस्याख्यान-
 करिष्ये विहितपदपर्ययः । सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषि-
 तस्य च ॥ १८ ॥ भारतस्येतिहासस्य पुण्यं ग्रन्थार्थसंश्रुताम् ।
 संस्कारोपगतां प्राचीं नानाशास्त्रोपलब्धिताम् ॥ १९ ॥ जनमे-
 जयस्य र्यां राज्ञो वैशम्पायन उक्तवान् । यथावत् ऋषिस्तुष्ट्या
 सत्तैः द्वैपायनाजयः ॥ २० ॥ वेदैश्चतुर्भिः संयुक्तां व्यासस्याङ्गुत-
 कर्मणः । संश्रितां त्र्योतुमिच्छामः पुण्यां पापभयापहाम् ॥ २१ ॥
 श्रौतिरूपम् । आद्यं पुरुषमीशानं पुरहृतं पुरुषटुतम् ।
 ऋतमेवात्परं ब्रह्म व्यक्ताद्यक्तं सनातनम् ॥ २२ ॥ असञ्च सद-
 सञ्चैव श्रद्धिञ्च सदसत्परम् । परावराणां सृष्टारं पुराणं परम-
 त्वयम् ॥ २३ ॥ महत्त्वं महत्त्वं विष्णुं वरेण्यमजगं शुचिम् ।
 नमस्तुभ्यं श्रीमहेशं परात्परसुम् करिम् ॥ २४ ॥ महर्षेः पूजित-
 योऽहं सर्वलोकेर्महात्मनः । प्रवक्ष्यामि जतं पुण्यं आङ्गुत-
 कर्मणः ॥ २५ ॥ आद्यः कथय. कैचित् संश्रिताः कथते यदी.

आख्यास्यन्ति तद्वैमान्य प्रतिष्ठाभिर्भक्तैः ॥ २३ ॥ इदं तु विदुः
 लोकेषु महज्ज्ञानं प्रतिष्ठितम् । विशारदैश्च समामैश्च ॥
 यद्भिजातिभिः ॥ २७ ॥ अलंकृतं शुभैः शब्दैः समर्चैर्दिव्यमङ्गुली-
 कन्दोदसैश्च विविधैरन्वितं विदुषां प्रियम् ॥ २८ ॥ निम्बु-
 ऽक्षिन्विराजोके सर्वतस्मानसा दृते । दृष्टदण्डमभूदेकं प्रजापतं
 बीजमव्ययम् ॥ २९ ॥ युगस्यादौ निमित्तं तन्महद्विद्यं प्रथमम् ।
 वक्षिन् संश्रूयते सत्यं ज्योतिर्ब्रह्म समातनम् ॥ ३० ॥ ब्रह्म-
 चाप्यचिन्त्यं सर्वत्र समतां गतम् । अव्यक्तं कारणां सृष्ट्यां सत्तत्
 सदसदात्मकम् ॥ ३१ ॥ यस्मात् पितामहो जज्ञे बभूवेकः प्रजा-
 पतिः । ब्रह्मा सुरगुरुः स्याणुर्मनुः कः परमेश्वरः ॥ ३२ ॥
 प्राचेतसस्तथा दक्षो दक्षपुत्राश्च सप्त । ततः प्रजापतिं पतयः
 प्राभवन्नेकविंशतिः ॥ ३३ ॥ पुरुषत्रयाप्रमेयात्मा यं सर्वे ज्ञाप्यो
 विदुः । विश्वे देवास्तथादित्या वसवोऽप्याग्निनावपि ॥ ३४ ॥
 यथाः साध्याः पिशाचाश्च रुद्राकाः पितरस्तथा । ततः प्रकृता
 विद्वांसः शिष्टा ब्रह्मर्षिसप्तमाः ॥ ३५ ॥ राजर्षयश्च बहवः सर्वैः
 ससृदिता गुणैः । आपो ह्यीः पृथिवी वासुरन्तरीक्षं विश्वकर्मा
 ॥ ३६ ॥ सख्यत्सरत्तवो मासाः पक्षाहोरात्रयः क्रमात् । कदा-
 न्यदपि तत्सर्वं संभूतं लोकसाक्षिकम् ॥ ३७ ॥ यद्विदं दृश्यते
 किञ्चिद्भूतं स्यात्परजङ्गमम् । पुनः संक्षिप्यते सर्वं जगत्प्राप्ते शुभ-
 क्षये ॥ ३८ ॥ यस्मिन्तद्दत्तुलिङ्गात् जगन्नामरूपाश्च पश्यन्ते । दृश्यन्ते
 तानि शास्त्रेषु तथा भावा युगादिषु ॥ ३९ ॥ एवमेतद्द्वयार्थो-
 भूतसुधारकारकम् । अनादिनिधनं लोके चक्रं सन्नदिवर्तते ॥ ४० ॥
 अयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत्सहस्रतानि च । त्रयस्त्रिंशत्सहस्रं देवर्षि-
 शक्तिः संक्षेपलक्षणा ॥ ४१ ॥ दिवः पुरो दृष्ट्वा तु ससृष्टुर्लोकानि विजा-
 पतुः । सप्रिताः सः स्रष्टुर्लोकानि वासुरायावको मरुतिः ॥ ४२ ॥
 पुरा विवस्वतः सर्वे मत्स्यलोकां तथापरः । देव्याष्ट तनयस्तथा

सुभ्यादिति ततः स्मृतः ॥ ४३ ॥ सुभ्याजस्तु तस्य पुत्राः प्रजावन्तो
 मङ्गलान्ताः । दशज्योतिः षतज्योतिः सहस्रज्योतिरेत च ॥ ४४ ॥
 दशं पुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः । ततो दशगुणास्तान्मे
 मङ्गलज्योतेरिहात्मजाः ॥ ४५ ॥ भूयस्ततो दशगुणाः सहस्रज्योतिषः
 स्मृतः । तेभ्योऽयं कुरुवंशश्च यदूनां भरतस्य च ॥ ४६ ॥ यथा-
 लीलाकुवंशश्च राजर्षीणाञ्च सर्वशः । संभूता बहवो वंशा भूत-
 ज्ञसर्गः सुविहराः ॥ ४७ ॥ भूतस्थानानि सर्वाणि दशस्यं त्रिवि-
 धञ्च यत् । वेदा योगः सविज्ञानो धर्मोऽर्थः काम एव च ॥ ४८ ॥
 धर्मकामार्थयुक्तानि शास्त्राणि विविधानि च । लोकयात्राविधा-
 नञ्च सर्वं तदृष्टवाङ्मयिः ॥ ४९ ॥ इतिहासाः सर्वेयाख्या विविधाः
 स्मृतयोऽपि च । इह सर्वमनुक्रान्तमुक्तं ग्रन्थस्य लक्षणम् ॥ ५० ॥
 विष्णोश्चैतन्महज्ज्ञानमपिः संचिप्य चाब्रवीत् । इष्टं हि विदुषां
 लोके समासव्यासधारणम् ॥ ५१ ॥ मन्वादि भारतं केचिदा-
 सीकादि तथापरे । तद्योपरिचरादन्वे विप्राः सम्यगधीयते
 ॥ ५२ ॥ विविधं संहिताज्ञानं दीपयन्ति मनीषिणः । व्याख्यातुं
 कुशलाः केचिद्भूयान् धारयितुं परे ॥ ५३ ॥ तपसा ब्रह्म-
 चर्येण व्यस्य वेदं जनातनम् । इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्व-
 यतीशुतः ॥ ५४ ॥ पराशरात्मजो विद्वान् ब्रह्मर्षिः संश्रितव्रतः ।
 तदात्मजवरिष्ठं स कृत्वा हैपायनः प्रभुः ॥ ५५ ॥ कथमध्या-
 यकानीह शिष्यानि त्वन्वचिन्तयत् । तस्य तच्चिन्तितं ज्ञात्वा
 कवेर्हैपायनस्य च ॥ ५६ ॥ तत्राजगाम भगवान् ब्रह्मा लोक-
 गुरुः स्वयम् । प्रीत्यर्थं तस्य चैवर्षेर्लोकानां हितकाव्यया ॥ ५७ ॥
 सं दृष्ट्वा विधितो भूत्वा प्राणवृत्तिः प्रव्रतः स्थितः । आदर्श-
 मङ्गलप्रदामास-सर्वैर्मुनिगणैस्तः ॥ ५८ ॥ हिरेण्यवर्णमासीनं
 तस्मिन् प्रदमाकने । परिहृत्यासनाभ्यान्ने वासवेवः स्थितोऽभवत्
 ॥ ५९ ॥ असुजातोऽप्य जन्तुस्तु ब्रह्मणा परमेष्ठिना । निप-

साहासनाभ्यासे प्रीयमाणः शुचिस्त्रितः ॥ ६० ॥ अवाच स मन्त्रं
 तेजा ब्रह्माश्वं परमेष्ठिनम् । कृतं मयेदं भगवन् काव्यं पञ्चम-
 पूजितम् ॥ ६१ ॥ ब्रह्मन्वेदरहस्यञ्च यज्ञान्यन् स्थापितं मन्त्रा-
 सांगोपनिषदाश्चैव वेदानां विकारक्रियाः ॥ ६२ ॥ इतिहास-
 पुराणानामुन्मेषं निर्मितञ्च यत् । भूतं भव्यं भविष्यञ्च त्रिविधं
 कालसंज्ञितम् ॥ ६३ ॥ अराक्त्वुभयव्याधिभावाभावविनिश्चयः ।
 विविधस्य च धर्मस्य स्याद्यमाशाश्च लक्षणम् ॥ ६४ ॥ चातुर्वर्ण्य-
 विधानञ्च पुराणानाञ्च कृतज्ञयः । तपसो ब्रह्मचर्यस्य षड्विधा-
 यन्त्रसूक्तयोः ॥ ६५ ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणञ्च युतैः सप्त ।
 ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ॥ ६६ ॥ व्यायज्ञिया
 चिकित्सा च दानं पाशुपतं तथा । हेतुमैव समं जन्म दिव्य-
 मानुषसंज्ञितम् ॥ ६७ ॥ तीर्थानाश्चैव पुण्यानां देवानाश्चैव
 कीर्तनम् । नदीनां पर्वतानाञ्च वनानां सागरस्य च
 ॥ ६८ ॥ पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां यज्ञकीशलम् । वाक्-
 स्मृतिविशेषाञ्च लोकयात्राक्रमश्च यः ॥ ६९ ॥ यज्ञादि सर्वमं
 वस्तु तस्यैव प्रतिपादितम् । परं न लेखकः कविदेतस्य सुवि-
 विद्यते ॥ ७० ॥

ब्रह्मोवाच । तपोविशिष्टादपि वै विशिष्टान् मुनिसङ्घात् ।
 मन्त्रे अष्टतरं त्वां वै रहस्यज्ञानवेदनात् ॥ ७१ ॥ जन्मप्रभृति
 सत्त्वान्ते वेदेषु गां ब्रह्मवादिनीम् । त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्
 काव्यं भविष्यति ॥ ७२ ॥ अस्य काव्यस्य ऋचो न समर्था
 विशेषणे । विशेषणे ऋहस्यस्य शेषास्तय इवाश्रमाः ॥ ७३ ॥
 काव्यस्य लेखनार्थाय गणेशः कार्त्ततां मुने ।

सौतिरवाच । एवमाभाष्य तं ब्रह्मा जगाम स्वं निवीक्ष्यतम्
 ॥ ७४ ॥ ततः सञ्चार हेरम् व्यासः सत्यवतीसुतः । कस्तुराणो
 गणेशानो भक्तचिन्तितपूरकः ॥ ७५ ॥ तत्राजगाम विद्मो

वेदव्यासो यतः स्थितः । पूजितश्चोपविष्टश्च व्यासेनोक्तसादानघ
 ॥ ७६ ॥ लेखको भारतस्यास्य भव त्वं गयनायकः । मयैव
 प्रोच्यमानस्य मनसा कल्पितस्य च ॥ ७७ ॥ श्रुत्वैतत् प्राह विघ्नेशो
 यदि मे लेखनी क्षणम् । लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां
 लेखको ह्यहम् ॥ ७८ ॥ व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुध्वा मा लिख
 क्वचित् । श्रीमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव क्लिप्त लेखकः ॥ ७९ ॥
 यन्मग्रयिं तदा चक्रे मुनिर्गूढं कुतूहलात् । यस्मिन् प्रतिक्षया
 प्राह मुनिर्हैपायनस्त्रिदशम् ॥ ८० ॥ अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ
 श्लोकशतानि च । अहं वेद्मि शुको वेत्ति सञ्जयो वेत्ति वा नवा
 ॥ ८१ ॥ तत् श्लोककूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने । भेत्तुं न
 शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात् प्रथितस्य च ॥ ८२ ॥ सर्वज्ञोऽपि गणेशो
 यत् क्षणमासो विचारयन् । तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकान-
 न्यान् बहूनिपि ॥ ८३ ॥ अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टतः ।
 ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नैतोन्मीलनकारकम् ॥ ८४ ॥ धर्मार्थकाम-
 मोच्चार्यैः समासव्यासकीर्त्तनैः । तथा भारतसूर्येण नृणां विनि-
 हतं तमः ॥ ८५ ॥ पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रका-
 शिताः । वृद्धिकैरवाणाञ्च कृतमेतत् प्रकाशनम् ॥ ८६ ॥ इति-
 हासप्रदोपेन मोहवरणधातिना । लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्
 संप्रकाशितम् ॥ ८७ ॥ संग्रहाध्यायबीजो वै पीलोमास्तीकमूल-
 वान् । सन्धवस्कुन्धविस्तारः सभारण्यषटङ्कवान् ॥ ८८ ॥ अरणी-
 पर्वरूपाद्यो विराटोऽयोगसारवान् । भीष्मपर्वमहागाथो द्रोणपर्व-
 पलायवान् ॥ ८९ ॥ कर्णपर्वसितैः पुष्पैः शल्यपर्वसुगन्धिभिः ।
 स्त्रीपर्वैषीकविश्रामः शान्तिपर्वमहाफलः ॥ ९० ॥ अश्वमेधा-
 नृतरसस्वाश्रमस्थानसंश्रयः । मौसलश्रुतिसंक्षेपः शिष्टद्विज-
 निवेदितः ॥ ९१ ॥ सर्वेषां कविमुख्यानामुपजीव्यो भविष्यति ।
 पर्जन्ये इव भूतानामन्वयो भारतद्रुमः ॥ ९२ ॥

सूत उवाच० तस्य वृक्षस्य वक्ष्यामि शश्वत्पुष्पफलोदयम् ।
 स्वादुमेध्वरसीपेतमच्छेद्यममरैरपि ॥ १३ ॥ मातुर्नियोगाहर्मात्मा
 गांगेयस्य च धीमतः । क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य कृष्णहैपायनः
 पुरा । त्रीरग्नीनिव कौरव्यान् जनयामास वीर्यवान् ॥ १४ ॥
 उत्पाद्य हृतराष्ट्रस्य पाण्डुं विदुरमेव च । जगाम तपसे धीमान्
 पुनरेवायमं प्रति ॥ १५ ॥ तेषु जातेषु वृक्षेषु गतेषु परमां
 गतिम् । अत्रवीङ्गारतं लोके मानुषेऽस्त्रिन्महावृषिः ॥ १६ ॥ जन-
 मेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रजः । शशास शिष्यमासीनं
 वैशम्पायनमन्तिके ॥ १७ ॥ स सदस्यैः सहासीनः आवयामास
 भारतम् । कर्मान्तरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 विश्वरं कुशवंशस्य गांधार्या धर्मशीलताम् । अक्षुः प्रज्ञां धृतिं
 कुन्ध्याः सव्यक् हैपायनोऽब्रवीत् ॥ १९ ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं
 पाण्डवानाञ्च सत्यताम् । दुर्जितं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान् भग-
 वावृषिः ॥ १०० ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
 उपाख्यामैर्विना तावद्भारतं प्रीच्यते बुधैः ॥ १०१ ॥ ततोऽध्वर्द्ध-
 शतं भूयः संक्षेपं कृतवावृषिः । अनुक्रमणिकाध्यायं हत्तान्तानां
 सपर्वणाम् ॥ १०२ ॥ इदं हैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयत् शुक्रम् ।
 ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ विभुः ॥ १०३ ॥ षष्टिं
 शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् । त्रिंशच्छतसहस्रस्य
 देवलोके प्रतिष्ठितम् ॥ १०४ ॥ पितरो पञ्चदश प्रोक्तं गन्धर्वेषु
 चतुर्दश । एकं शतसहस्रान्तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १०५ ॥
 नारदोऽप्यावयह्वानसितो देवलः पितृन् । गन्धर्वयक्षराक्षसि
 आधयामास वै शुक्रः ॥ १०६ ॥ अस्मिन्तु मानुषे लोके वैशम्पायन
 उक्तवान् । शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदात्तरः । एकं
 शतसहस्रान्तु मयोक्तं वै निबोधत ॥ १०७ ॥ दुर्बोधो मन्त्रमयो
 महाद्रुमः स्वन्वः कार्यः शकुनिहास्य शाखाः । दुःशासनः केश-

पुष्ये सखदे मूलं राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ॥ १०८ ॥ बुधश्चिरो
 धर्ममयो महाद्रुमः स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः । माद्री-
 सुती पुष्यफले सखदे मूलं लक्ष्मीं ब्रह्म च ब्राह्मणाद्यः ॥ १०९ ॥
 पाण्डुर्जिता वज्रं देशान् बुध्या विक्रमयेन च । अरख्ये घग्घा-
 शीतो न्यवसन्मुनिभिः सह ॥ ११० ॥ घग्घवायनिधनात् कृष्णा
 प्राप स चापदम् । जन्मप्रभृति पार्थानां तत्राचारविधिक्रमः ॥ १११ ॥
 माद्रीरभ्युपपत्तिश्च धर्मोपनिषदं प्रति । धर्मस्य वायोः शक्रस्य
 देवयोश्च तथाश्विनोः ॥ ११२ ॥ तापसैः सह संवदा मातृभ्यां
 परिरक्षिताः । मेध्यारख्येषु पुण्येषु महतामाश्रमेषु च ॥ ११३ ॥
 ऋषिभिर्यज्ञदा नीता धार्तराष्ट्रान् प्रति स्वयम् । शिशववाभि-
 रूपश्च जटिला ब्रह्मचारिणः ॥ ११४ ॥ पुत्राश्च ध्यातरख्येमे
 शिष्याश्च सुहृदश्च वः । पाण्डवा एत इत्युक्त्वा मुनयोऽन्वर्हिता-
 स्मतः ॥ ११५ ॥ तांस्तैर्निवेदितान् दृष्ट्वा पाण्डवान् कौरवास्तदा ।
 शिष्टाश्च वर्षाः पौरा ये ते वर्षाञ्चक्रुश्चुर्भयम् ॥ ११६ ॥ आङ्गः
 केचिन्न तस्यैते तस्यैत इति चापरे । यदा चिरमृतः पाण्डुः
 कथन्तस्येति चापरे ॥ ११७ ॥ स्वागतं सर्वथा दिव्या पाण्डोः
 पश्याम सन्ततिम् । उच्यतां स्वागतमिति वःचोऽन्वयन्त सर्वशः
 ॥ ११८ ॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे दिशः सर्वा निमादयन् । अन्त-
 र्हितानां भूतानां निःस्वनस्तुमुखोऽभवत् ॥ ११९ ॥ पुष्यवृष्टिः
 शुभा गम्भाः शङ्खबुन्दुभिर्निस्वनाः । आसन् प्रवेशे पार्थानां
 तदद्भुतनिवाभवत् ॥ १२० ॥ तत्प्रीत्या चैव सर्वेषां पौराणां
 चर्षसम्भवः । शब्दं आसीन्महासाय दिवस्प्रीतिर्वर्द्धनः ॥ १२१ ॥
 तेऽधीत्य निखिलाभ्येदांश्चस्त्राणि विविधानि च । न्यवसन्
 याण्डवास्तत्र पूजिता अजुतोभवाः ॥ १२२ ॥ बुधश्चिरस्य
 शीघ्रैः प्रीताः प्रकृतयः सभवन् । धृत्या च भीमसेनस्य विक्रमे-
 योर्जुनस्य च ॥ १२३ ॥ गुरुशुश्रूषया कुन्त्या यमयोर्विनयेन च ।

तुमोऽप्येकोऽपि । सकललोकाः शीघ्रं गुणेन च ॥ १२४ ॥ समवाये
 ततो राज्ञो कन्यां भर्तृस्वयम्बरम् । प्राप्तवानर्जुनः कन्यां सत्या
 कर्म सुदुष्करम् ॥ १२५ ॥ ततःप्रभृति लोकोऽस्मिन् पूष्यः सर्व-
 धनुष्मताम् ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वपि चाभवत् ॥ १२६ ॥
 स सर्वान् पाशिवान् जित्वा सर्वांश्च महतो गणान् । आजहात्-
 र्जुनो राज्ञो राजसूयं महाभूतम् ॥ १२७ ॥ अन्ववात् दक्षिणावीश
 सर्वैः समुदितो गुणैः । युधिष्ठिरेण संप्राप्ता राजसूयो महा-
 कतुः ॥ १२८ ॥ सुमयाहामुदेवस्य भीमार्जुनवत्सेन च । वान-
 यित्वा जरासन्धं चैव च बलमर्षितम् ॥ १२९ ॥ दुर्धनं समा-
 गच्छन्वर्षानि ततस्ततः । मणिकाञ्चनरत्नानि गोहृद्यश्वधनानि
 च ॥ १३० ॥ विचित्राणि च वासंसि प्रावारावरणानि च ।
 कश्यपाजिनरत्नानि राज्ञवासरणानि च ॥ १३१ ॥ ससृष्टान्तां
 तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां तदा त्रिभुम् । ईर्ष्यासमुत्थः सुमहांसस्य
 मन्धुरभायत ॥ १३२ ॥ विमानप्रतिमान्तत्र मयेन सुकृतं सभाम् ।
 पाण्डुव्रजानामुपहृतां स दृष्ट्वा पर्येतप्यत ॥ १३३ ॥ तत्रावहसित-
 कासीत् प्रसन्नदम्बिव सम्भ्रमात् । प्रत्यर्चं वासुदेवस्य भीमेना-
 नभिजातवत् ॥ १३४ ॥ स भोगान् विविधान् भुञ्जान् रत्नानि
 विविधानि च । कथितो धृतराष्ट्रस्य विवर्षी हरिणः खगः
 ॥ १३५ ॥ अन्वजानास्ततो धृतं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः । तच्छ्रुत्वा
 वासुदेवस्य कोपः समभवन्महान् ॥ १३६ ॥ अनातिप्रोतमना-
 कासीद्विवादास्त्रिभुमोदकः । धृत्याभीषेयवान् घोरान् विविधा-
 षायकैश्चतः ॥ १३७ ॥ निरस्य विदुरं भीष्मं द्रोणं शारद्वतं कपम् ।
 विषहे तुमुञ्जे तस्मिन् दहत्सर्वं परस्परम् ॥ १३८ ॥ जवद्वसु-
 मन्धुरभूतेषु श्रुत्वा सुमहद्विभवम् । दुर्धनधनमतं ज्ञात्वा कर्षस्य
 गमुञ्जे शर्षपः ॥ १३९ ॥ धृतराष्ट्रं चरं ध्यात्वा सन्नयं वाञ्छाममनीत् ।
 मृगं सन्नयं सर्वं मे नृणाम् आसूयितुमर्हसि ॥ १४० ॥ श्रुतवाग्वि

मेधावी बुद्धिमान् प्राज्ञसम्पत्तः । न विप्रहे मम मतिर्नैव प्रीये
 कुलक्षयि ॥ १४१ ॥ न मे विशेषः युतेषु स्वेषु पाण्डुसुतेषु वा ।
 वृद्धं मामभ्यसूयन्ति पुत्रा मन्युपरायणाः ॥ १४२ ॥ अहं त्वपद्यः
 कार्यं क्वात् पुत्रघ्नीत्या सहामि तत् । सुह्यन्तं चातुसुह्यामि दुर्घ्नी-
 धनमचेतनम् ॥ १४३ ॥ राजसूये त्रिवं हृष्टा पाण्डवस्त मही-
 जसः । तस्मान्नवसतं प्राञ्च सभारोहस्यदर्शने ॥ १४४ ॥ अमर्षणः
 स्वर्धं जेतुमशक्तः पाण्डवान् रथे । निरुत्थाय संप्राप्तं सुखिर्न
 चतियोऽपि सन् ॥ १४५ ॥ गान्धारराजसहितच्छत्रयूतमम-
 न्ययत् । तत्र यद्यद्यथा ज्ञातं मया सञ्जय तच्छृणु ॥ १४६ ॥
 श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धिबुक्तानि तत्पतः । ततो ज्ञात्वापि
 मां सीते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥ १४७ ॥ यदाशौचं धुरारायस्य पितॄं
 विद्धं लक्ष्यं पातितं वै प्रथिव्याम् । क्षणां हतं प्रेषतां सर्व-
 रात्रां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४८ ॥ यदाशौचं हार-
 कायं सुभद्रां प्रसङ्गोढां माधवीमर्जुनेन । इन्द्रप्रस्थं दृष्ट्वाभीरी
 च पातो तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १४९ ॥ यदाशौचं
 देवराजं प्रहृष्टं शरैर्दिव्यैर्वारितं चार्जुनेन । अग्निं तदा तपिर्न
 पाण्डवे च तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५० ॥ यदाशौचं
 जातुषाह्ने श्मशानाशुक्तान् पाथान् पक्ष कुम्वा समेतान् । सुक्त-
 श्रेष्ठां विदुरं स्वार्धसिद्धी तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५१ ॥
 यदाशौचं द्वीपहीं रङ्गमन्त्रे लक्ष्यं भित्वा निर्जितामर्जुनेन ।
 शूरान् पाथाकान् पाण्डवेणां च सुक्तास्तदा नाशंसे विजयाय
 सञ्जय ॥ १५२ ॥ यदाशौचं मानधानाप्सरिष्ठं जरासन्धं सत्त्वबन्धो
 न्नकन्तम् । दोष्यां हतं भीमसेनेन गत्वा तदा नाशंसे विजयाय
 सञ्जय ॥ १५३ ॥ यदाशौचं दिग्बन्धे पाण्डुसुहृदैर्वशीकृतान् भूक्ति-
 पाकान् प्रसङ्गम् । महाक्रतुं राजसूयं क्षतञ्च तदा नाशंसे विज-
 याय सञ्जय ॥ १५४ ॥ यदाशौचं द्वीपदीनशुक्लशरैः सभां जीतां

दुःखिताभिरवस्थाम् । राजसखां नाचवतीमनाचमसादा नाशंसे
 विजयाय सञ्जय ॥ १५५ ॥ यदाशौचं काससां तत्र दाक्षिं सखा-
 क्षिपत्किन्तवो मन्दबुद्धिः । दुःप्रासनो गतवान्नेव शान्तं तदा नाशंसे
 विजयाय सञ्जय ॥ १५६ ॥ यदाशौचं हतदास्यं सुविष्टिरं परा-
 जितं सोपसेनाकनकाम् । अन्वागतं व्याहृभिरप्रमेयैस्तदा नाशंसे
 विजयाय सञ्जय ॥ १५७ ॥ यदाशौचं विविधाकन वेष्टा धर्मा-
 क्षणां प्रस्थितानां वनाय । जेष्ठप्रोत्था क्लिप्ततां पाण्डवानां तदा
 नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५८ ॥ यदाशौचं स्नातकानां सख्यौ-
 रन्वागतं धर्मराजं वनस्थम् । भिक्षाज्जां ब्रह्मचर्यानां सहायानां तदा
 नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १५९ ॥ यदाशौचमर्जुनं देवदेवं किरात-
 क्यं त्रश्वकं तोष्य दुष्टे । अवाप्तवन्तं पाशुपतं महाबाहू तदा नाशंसे
 विजयाय सञ्जय ॥ १६० ॥ यदाशौचं त्रिदिवस्यं वनस्थं शक्याम्
 साक्षाद्दिव्यमक्षं यथावत् । अधीयानं शंसितं सखसन्धं तदा
 नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६१ ॥ यदाशौचं कालकेयाकतक्रे
 यौलोमानो वरदानाश्च दत्ताः । देवैरजेव निर्जितास्यार्जुनेन
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६२ ॥ यदाशौचमसुराणां कथार्थे
 किरौटिनं यातमभितर्कषणम् । कृतार्थं चाप्यागतं शक्योका-
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६३ ॥ यदाशौचं वैश्वखेन
 सार्धं समागतं भीममन्यांस्य पार्थान् । तच्छिन्द्ये मानवाणा-
 मगम्ये तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६४ ॥ यदाशौचं वीर-
 यात्रागतानां वन्द्यं गन्धर्वैर्भीरुषु चार्जुनेन । स्वेषां सुतानां
 कर्णदुष्टौ रतानां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६५ ॥ यदा
 शौचं सख्यपिण्ड धर्मं समागतं धर्मराजेन कृत । प्रक्रान्त्वांशि-
 द्विमुवाच सख्यक् तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६६ ॥
 यदाशौचं न विदुर्भूतान्कान्कः । मख्यरूपान्वसतः पाण्डवेभ्यम् ।
 विराटराष्ट्रे सख्यं कृतवान् तांसादा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १६७ ॥

यदाशौचं ममकानां वरिष्ठान् धनञ्जयेनैकरथेन भृगवन् । विराट्-
 राट्के वसतां महात्मनां तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १६८ ॥
 यदाशौचं संतुक्ततां मत्स्यराज्ञा सुतां दत्तासुत्तरामर्जुनाथ ।
 तन्सार्जुनः प्रत्यष्टञ्जात् सुतार्थे ब्रूदा नाशसे विजयाय सञ्जय
 ॥ १६९ ॥ यदाशौचं निर्जितस्त्राधनस्य प्रमाजितस्य स्वजनात्
 प्रप्युत्स्य । अशौचित्यः सप्त बुधिष्ठिरस्य तदा नाशसे विज-
 याय सञ्जयः ॥ १७० ॥ यदाशौचं माधवं वासुदेवं सर्वात्मना
 धौण्ड्यार्थे निविद्धम् । यस्येमां मां विक्रममेकमाञ्जसादा नाशसे
 विजयाय सञ्जय ॥ १७१ ॥ यदाशौचं नरनारायणौ तौ कृष्णा-
 र्जुनौ ब्रह्मतीः नारदस्य । अहं द्रष्टा ब्रह्मलोके च सत्यम् तदा
 नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १७२ ॥ यदाशौचं लोकहिताय
 कृष्णं शमार्थिनमुपयातं कुरूणाम् । शमं कुर्वाणमकृतार्थेषु यातं
 तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १७३ ॥ यदाशौचं कर्षदुर्गो-
 धनाभ्यां बुद्धिं कृतां नियहे केशवस्य । तं चात्मानं बहुधा दृश्य-
 यावं तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १७४ ॥ यदाशौचं वासु-
 देवे प्रयाते रथस्यैकामग्रतस्तिष्ठमानाम् । आर्त्तां पृथां सान्त्वितां
 केशवेन तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १७५ ॥ यदाशौचं
 भन्निर्णयं वासुदेवं तथा भीष्मं शान्तनवञ्च तेषाम् । भारद्वाज-
 स्त्राशौचोऽनुब्रुवाणं तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १७६ ॥ यदा
 कर्षो भीष्ममुवाच वाक्यं नाहं योत्स्ये युध्यमाने त्वयीति । हित्वा
 सेनामपचक्राम चापि तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १७७ ॥
 यदाशौचं वासुदेवार्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् । त्रीण्यु-
 ग्रवीर्बाण्य समागतानि तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १७८ ॥
 यदाशौचं कश्मलेनाभिपन्धे रथोपस्थं सीदमानेर्जुने वै । कृष्णं
 लोकान् दृशयानं शरीरे तदा नाशसे विजयाय सञ्जय ॥ १७९ ॥
 यदाशौचं भीष्ममिवकर्षणं निम्नतमाजावसुतं । दधानाम्

नैषां कसिदधत्ते ख्यातरूपस्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८० ॥
 यदाशौषं व्यापगेयेन संख्ये स्वयं चत्सुं विहितं धार्मिकेषु ।
 तस्मात्कर्षुः पाण्डवेषाः प्रहृष्टास्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८१ ॥
 यदाशौषं भीष्ममत्यन्तशूरं हतं पार्थेनाहवेष्य प्रधृष्यन् । शिष्य-
 ण्डिनं पुरतः स्थापयित्वा तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय । १८२ ॥
 यदाशौषं शरतल्पे शयानं वृद्धं वीरं सादितं चित्रगुणैः । भीष्मं
 कृत्वा सीमकानल्पगेषांस्तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८३ ॥
 यदाशौषं शान्तनवे शयाने पानीयार्थं शोदितेनार्जुनेन । भूमिं
 भित्त्वा तर्पितं तत्र भीष्मं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८४ ॥
 यदा वायुः शक्रसूक्ष्मौ च युक्तौ कीन्तेयानामनुत्तोमा जयाय ।
 नित्यं चास्मान् खापदा भीपर्याप्त तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय
 ॥ १८५ ॥ यदा द्रोणो विविधानस्त्रमार्गाब्धिदर्शयन् समरे
 श्चित्रयोधी । न पाण्डवान् श्रेष्ठतरान्वहन्त तदा नाशंसे विज-
 याय सञ्जय ॥ १८६ ॥ यदाशौषं चास्त्रहीयान्महारथान् व्यव-
 स्थितानर्जुनस्थान्तक्राय । संग्रप्तकान्निहतानर्जुनेन तदा नाशंसे
 विजयाय सञ्जय । १८७ ॥ यदाशौषं व्यूहभेदमन्वैर्भार-
 द्वाजेनात्तशस्त्रेण गुप्तम् । भित्त्वा सीमदं वीरमेकं प्रविष्टं तदा
 नाशंसे विजयाय सञ्जय । १८८ ॥ यदाभिमन्युं परिवार्ष्यं बालं
 सर्वे हत्वा हृष्टरूपा वभूवुः । महारथाः पार्थमशक्रवन्तस्तदा
 नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८९ ॥ यदाशौषमभिमन्युं निहत्य
 हर्षान्मूढान् क्रोशतो धार्तराष्ट्रान् । क्रोधादुक्तं सैन्धवे चार्जुनेन
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९० ॥ यदाशौषं सैन्धवार्ये
 प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातां तद्वधाचार्जुनेन । सत्यान्तीर्ष्यां शत्रुमभ्य च
 तेन तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९१ ॥ यदाशौषं शान्त-
 व्रजे धनञ्जये सुक्तां हयान् प्राययित्वापहृत्तान् । पुनर्बुद्ध्या
 वासुदेवं प्रयत्नां तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १९२ ॥ यदा-

श्रीषं बाहनेष्वशमेषु रथोपस्थे तिष्ठता पाण्डवेन । सर्वान् योधान्
 धारितानर्जुनेन तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८३ ॥ यदा-
 श्रीषं नागबलैः सुदुःसहं द्रोण्यानीकं युयुधानं प्रमथ्य । यातं
 बाणैर्यं यत्र ती कृष्णपार्थो तदा नृप-से विजयाय सञ्जय ॥ १८४ ॥
 यदाश्रीषं कर्णमासाद्य मुक्तं बधाङ्गीमं कुत्सयित्वा वचोभिः ।
 धनुःकोब्ध्या तुय्य कर्णेन वीरं तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय
 ॥ १८५ ॥ यदाश्रीषं द्रोणः कृतवर्मा कृपश्च कर्णो द्रौण्यिर्मद्र-
 राजश्च शूरः । समर्षयन् सैन्यं बध्यमानं तदा नाशंसे विज-
 याय सञ्जय ॥ १८६ ॥ यदाश्रीषं देवराजेन दत्ता दिव्यां शक्तिं
 व्यसितां माघवेन । घटोत्कचे राक्षसे घोररूपे तदा नाशंसे
 विजयाय सञ्जय ॥ १८७ ॥ यदाश्रीषं कर्णघटोत्कचाभ्यां युद्धे
 मुक्तां सूतपुत्रेण शक्तिम् । यथा बध्यः समरे सव्यंसापी तदा
 नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८८ ॥ यदाश्रीषं द्रोणमापाण्य-
 मेकं दृष्टद्युप्तेनाभ्यतिक्रम्य धर्मम् । रथोपस्थे प्राचगतं विशर्णं
 तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय ॥ १८९ ॥ यदाश्रीषं द्रौण्यिणा
 दैरघस्यं माद्रीसुनं नकुलं लोकमध्ये । समं युद्धे मण्डसशररतं
 तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २०० ॥ यदा द्रोणे निहतौ
 द्रोणपुत्रो नारायणं दिव्यमस्त्रं विकुर्वन् । जेषामन्तं गतवान्
 पाण्डवानां तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २०१ ॥ यदाश्रीषं
 भीमसेनेन पीतं रक्तं आतुर्युधि दुःशासनस्य । निवारितं
 मान्यतमेन भीमं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २०२ ॥ यदा-
 श्रीषं कर्णमत्यन्तशूरं हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम् । तस्मिन्
 आतुर्यां विद्युत्ते देवगुह्ये तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २०३ ॥
 यदाश्रीषं द्रोणपुत्रश्च शूरं दुःशासनं कृतवर्माणस्युयम् । युधि-
 स्त्रिं धर्मराजं जयन्तं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २०४ ॥
 यदाश्रीषं निहतं मद्राजं रथे शूरं धर्मराजेन हतः । सञ्जय

संग्रामे सङ्घर्षे ते यस्तु कृष्णं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥२०५॥
यदाशौषं कलहदृष्टु तमूलं मायाबलं सौषलं पाण्डवेन । इतं
संग्रामे सहदेवेन पापं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २०६ ॥
यदाशौषं आन्तमेकं श्यामं हृदं गत्वा क्षाम्यित्वा तदम्नः ।
दुर्बोधनं विरभं भग्नशक्तिं तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥२०७॥
यदाशौषं पाण्डवांसिष्ठमानान् गत्वा हृदे वासुदेवेन सार्धम् ।
अमर्षणं धर्षयतः सुतं मे तदा नाशंसे विजयाय संजय ॥ २०८ ॥
यदाशौषं विविधांसिद्धमार्गान् गहायुद्धे मण्डलशस्त्ररत्नम् ।
मिथ्याहतं वासुदेवस्य बुद्ध्या तदा नाशंसे विजयाय संजय
॥ २०९ ॥ यदाशौषं द्रोणपुत्रादिभिसौहृतान् पाञ्चालान्द्वीपदेयांश्च
सुभान् । कृतं बीभत्समयशस्त्रञ्च कर्म तदा नाशंसे विजयाय
सञ्जय ॥ २१० ॥ यदाशौषं भीमसेनानुवातेनाश्रुत्वान्नां पर-
नाशनं प्रवृत्तम् । क्रुद्धेनैषीकमवधीष्टेन गर्भं तदा नाशंसे विज-
याय सञ्जय ॥ २११ ॥ यदाशौषं ब्रह्मशिरोऽर्जुनेन स्वकीयतुल्या-
स्त्रमस्त्रेण शान्तम् । अश्रुत्वान्ना मणिरत्नञ्च दत्तं तदा नाशंसे
विजयाय संजय ॥ २१२ ॥ यदाशौषं द्रोणपुत्रेण गर्भे वैराज्या
वे पात्यमाने मञ्जुशैः । द्वैपायनः केशवो द्रोणपुत्रं परस्पर-
णाभिशापैः शशाप ॥ २१३ ॥ शोष्या गाञ्जारीं पुत्रपौत्रैर्विहीना
तथा बन्धुभिः पितृभिर्भ्रातृभिश्च । कृतं काण्डं दुष्करं पाण्डवेवैः
प्राप्तं राज्यमसपत्नं पुनस्तैः ॥२१४॥ कष्टं बुद्धे दृश शेषाः श्रुत्वा
मे त्रयोऽस्त्राकं पाण्डवानाश्च सप्त । सूनो विंशतिराहताक्षी-
द्विशीनां तस्मिन् संग्रामे भैरवे क्षमियाणां ॥ २१५ ॥ तमस्त्रतीव
विश्वीर्षं मोहं आविशतीव माम् । संज्ञां नोपलभे स्रुतं मनो
विह्वलतीव मे ॥ २१६ ॥

सौतिरवाच । इत्युक्त्वा हतराष्ट्रोऽथ विलप्य बभूवुःश्रितः ।
मूर्च्छितः पुनराश्रुत्वाः संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१७ ॥

धृतराष्ट्रः उवाच । संजयैव गते प्राणांस्त्यक्तुमिच्छामि मा
चिरम् । स्तोत्रं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणम् ॥ २१८ ॥

सौतिरुवाच । तं तथा वादिनं दीनं विलपन्तं महीपतिम् ।
निश्चसन्तं यथा नागं मुह्यमानं पुनः पुनः ॥ २१९ ॥ गावस्ताण्डि-
रिहं धीमान्महाथं वाक्यमब्रवीत् ।

संजय उवाच । श्रुतवानसि वै राजन्महोत्साहान्महाबलान्
॥ २२० ॥ द्वैपायनस्य वदतो नारदस्य च धीमतः । महत्सु
राज्यवृक्षेषु गुणैः समुदितेषु च ॥ २२१ ॥ जातान् दिव्यास्त्र-
जिह्वुषः शक्रप्रतिमतेजसः । धर्मेण षष्ठिवीं जित्वा यज्ञैरिष्ट्वा
सुदक्षिणैः ॥ २२२ ॥ अस्त्रिलोके यज्ञः प्राप्य ततः कालवशं
गतान् । शैब्यं महारथं बीरं संजयं जयताम्बरम् ॥ २२३ ॥
सुहोत्रं रन्तिदेवस्य काचीवन्तं महाद्युतिम् । वाङ्मोक्षं दमन-
क्षेत्रं ययौतिमजितं नलम् ॥ २२४ ॥ विश्वामित्रमभिज्ञमश्वरीर्षं
महाबलम् । मरुत्तं मनुमिच्छाकुं गयं भरतमेव च ॥ २२५ ॥
रामं दाशरथिञ्चैव शशविन्दुं भगीरथम् । कृतवीर्यं महाभागं
तथैव जनमेजयम् ॥ २२६ ॥ ययौतिं शुभकर्माणं देवैर्बो या-
जितः स्वयम् ॥ २२७ ॥ चैत्रयूपाङ्गिता भूमिर्यस्वयं सवनाकरा ।
इति राज्ञां चतुर्विंशं नारदेन सुरार्पिणा ॥ २२८ ॥ पुरुशोका-
भित्तनाय पुरा शैब्याय कीर्तितम् । तभ्यश्चान्ये गताः पूर्वं
राजानो बलवन्तराः ॥ २२९ ॥ महारथा महात्मानः सर्वैः समु-
दिता गुणैः । पुरुः कुरुयदुः शूरो विश्वगम्त्रो महाद्युतिः ॥ २३० ॥
अशुहो सुवनाश्वस्य ककुत्स्थो विक्रमी रघुः । विजयो नीति-
शोभोऽगो भवः श्वेतो वृहद्भुवः ॥ २३१ ॥ उशीमरः शतरथः
कंको दुजिदुहो द्रुमः । दम्भोद्भवः परो वेणुः सगरः संकृतिर्निमिः
॥ २३४ ॥ अजयः परशुः पुन्द्रः शम्भुर्देवाटधोऽनघः । देवा-
द्भयः सुप्रतिमः सुप्रतीको वृहद्रथः ॥ २३३ ॥ महोत्साहो विनी-

तामा सुक्रतुर्नैषधी नलः । सत्यव्रतः शान्तभयः सुमित्रः सुवहः
 प्रभः ॥ २३४ ॥ जानुर्जंघीऽनरण्योऽकेः प्रियधृत्यः शुचिव्रतः ।
 बलबन्धुनिरामहः केतुशृङ्गो वृहद्वलः ॥ २३५ ॥ धृष्टकेतुर्दृष्ट-
 केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः । अविजिज्ञपन्नो धूर्तः क्षतबन्धुर्दृष्टे-
 युधिः ॥ २३६ ॥ महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गः परचा श्रुतिः । एते
 चाग्रे च राजानः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३७ ॥ श्रूयन्ते शतश-
 याग्ये संख्याताश्चैव पद्मशः । हित्वा सुविपुलान् भोगान् बुद्धि-
 मन्तो महाबलाः ॥ २३८ ॥ राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रा इव
 प्रभो । येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमख्याग एव च ॥ २३९ ॥
 माहात्म्यमपि चास्त्रिष्वं सत्यं शौचं दयार्जवम् । विद्वद्भिः कथ्यते
 लोके पुराणे कविसत्तमैः ॥ २४० ॥ सर्वर्द्धिगुणसम्यग्वासे चापि
 निधनं गताः । तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मथ्युमा ॥ २४१ ॥
 लुब्धा दुर्वृत्तभूयिष्ठा न ताव्द्व्योचितुमर्हसि । श्रुतवानसि मेधावी
 बुद्धिमान् प्राज्ञसंमतः ॥ २४२ ॥ येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते सुश्रामि
 भारत । नियहानुग्रही चापि विदितौ ते नराधिप ॥ २४३ ॥
 नाल्यन्तमिधानुलृप्तिः कार्त्वी ते पुत्ररक्षणे । भवितव्य तथा तत्र
 नानुशोचितुमर्हसि ॥ २४४ ॥ देव प्रज्ञाविशिष्येण को निवर्त्तितु-
 मर्हति । विधातुर्विहितं मार्गं न कश्चिदतिवर्त्तते । फाल-
 मूलमिह सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥ २४५ ॥ कालः संजति
 भूतानि कालः संहरते प्रजाः । निर्दहति प्रजाः कालः कालैः
 शमवते पुनः ॥ २४६ ॥ कालो हि कुरुते भावान् सर्वलोके शुभा-
 शुभान् । कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विश्रजते पुनः ॥ २४७ ॥
 कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः । कालः सर्वेषु
 भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ २४८ ॥ अतीतानागता भाषा ये
 च वर्त्तन्ति सांप्रतम् । तान् कालनिमित्तान् बुद्ध्या न संश्रं हातु-
 मर्हसि ॥ २४९ ॥

सातिहवाच । इत्येवं पुत्रशोकात्तं धृतमङ्गं जनेश्वरम् ।
 आश्वत्थं स्वस्थमकरोत् सूतो गावल्गणिसूदा ॥ २५० ॥ अत्रो-
 पनिषदं पुण्यां कृष्णहैपायनोऽब्रवीत् । विद्वद्भिः कथ्यते लोके
 पुराणे कविसप्तमैः ॥ २५१ ॥ - भारताभ्ययनं पुण्यमपि पाद-
 मधीयतः । अह्वानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ २५२ ॥
 देवा देवर्षयो ह्यत्र तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । कीर्त्त्यन्ते शुभकर्माण-
 साथा यत्ना महोरगाः ॥ २५३ ॥ भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्त्यंते-
 ऽत्र सनातनः । स हि सत्यमृतञ्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ २५४ ॥
 आश्वत्थं ब्रह्म परमं भ्रुवं ज्योतिः सनातनम् । यस्य दिव्यानि
 कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ॥ २५५ ॥ असत्तु सदसञ्चैव यस्मा-
 द्विष्णं प्रवक्षते । सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥ २५६ ॥
 अध्यात्मं श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम् । अव्यक्तादि परं यच्च
 स एव परिगीयते । २५७ ॥ यत्तद्यतिवरा सुक्ता ध्यानयोगबला-
 म्विताः । प्रतिविस्वमिवादर्थे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ २५८ ॥
 अह्वानः सदायुक्तः सदाधर्मपरायणः । आसेवन्निममध्यायं नरः
 पापात् प्रमुच्यते ॥ २५९ ॥ अनुक्रमणिकाध्यायं भारतस्येममा-
 दितः । आशिकः सततं शृण्वन् कञ्चेष्ववसीदति ॥ २६० ॥ उभे
 मंध्यं जपन् किञ्चित्सद्यो मुच्येत किल्बिषात् । अनुक्रमण्या यावत्
 स्यादङ्गा रात्र्या च सञ्चितम् ॥ २६१ ॥ भारतस्य वपुश्चोत्तमत्वं
 आसृतमेव च । नवनीतं यथा दध्नी द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २६२ ॥
 आरण्यकं च वेदेभ्यश्चौषधिभ्योऽमृतं यथा । ह्यदानामुदधिः
 श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ २६३ ॥ यथैतानीतिहासानां
 तथा भारतमुच्यते । यस्मै न आवयेद्वाह्ये ब्राह्मणान् पादमन्ततः ।
 अश्वत्थमश्वपानं वै पितृंस्तस्योपतिष्ठते ॥ २६४ ॥ इतिहासपुरा-
 णाभ्यां वेदं समुपहंसयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरि-
 ष्यति ॥ २६५ ॥ कार्ष्णं वेदमिमं विद्वान् आवयित्वा र्थमश्नुते ।

श्रूणुत्वादिकं चापि पापं दद्यादसंग्रहम् ॥ २६६ ॥ य इमं
 शुचिरध्यायं पठेत् पर्वणि पर्वणि । अधीतं भारतं तेन कृत्स्नं
 स्यादिति मे मतिः ॥ २६७ ॥ यच्चैनं शृणुयान्नित्यमायं श्रद्धा-
 समन्वितः । स दीर्घमायुः कीर्तिञ्च स्वर्गतिं चाप्नुयान्तरः ॥ २६८ ॥
 एकतयतुरो वेदान् भारतं चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः
 समेत्य तुलया धृतम् ॥ २६९ ॥ चतुर्थ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो
 श्रुधिकं यदा । तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ॥ २७० ॥
 महत्त्वे च गुरुत्वे च प्रियमाणं यतोऽधिकम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च
 महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७१ ॥
 तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः
 प्रसह्य विन्ताहरणं न कल्कस्तान्येव भार्वापहतानि कल्कः ॥ २७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिख्यां ।

आदिपर्वण्यनुकमणिकाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः । समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं स्मृतनन्दन । एतत्
 सर्वं यथातत्त्वं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १ ॥

सौतिरुवाच । शृणुध्वं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
 समन्तपञ्चकाख्यञ्च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २ ॥ चेताद्वापरयोः
 सन्धौ रामः शस्त्रभृतां वरः । असक्तत्पार्थिवं क्षत्रं जघानामर्ष-
 चोदितः ॥ ३ ॥ स सर्वं क्षत्रसुत्याद्य स्ववीर्येणानलद्युतिः । सम-
 न्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरानुं ह्लादान् ॥ ४ ॥ स तेषु रुधिरा-
 न्नः सु ह्लादेषु क्रोधमूर्च्छितः । पितृन् सन्तर्पयामास रुधिरेश्येति
 नः श्रुतम् ॥ ५ ॥ अथर्षीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।
 राम राम महाभाग प्रीताः क्षमास्व भार्गव ॥ ६ ॥ अनया पितृ-

भक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो । वरं वृथीष्व भद्रं ते यमिच्छसि
महाद्युते ॥ ७ ॥

राम उवाच । यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुयाच्याता मयि ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ॥ ८ ॥ अतश्च पापान्मुच्ये-
ऽहमेष मे प्रार्थितो वरः । हृदाच्च तीर्थभूता मे भवेद्युर्भुवि विश्रुतः
॥ ९ ॥ एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्तमथाब्रुवन् । तं क्षमस्वेति
निषिषिधुस्ततः स विरराम च ॥ १० ॥ तेषां समीपे यो देशो
हृदानां रुधिराम्भसाम् । समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत्परि-
कीर्णितम् ॥ ११ ॥ येन लिङ्गेन यो देवो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥ अन्तरे चैव
सम्प्राप्ते कलिह्वापरयोरभूत् । समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपञ्चक-
सेनयोः ॥ १३ ॥ तस्मिन् परमधर्मिष्ठे देवे भूदोषवर्जिते ।
अष्टादश समाजम्भरक्षौहिण्यो युयुत्सया ॥ १४ ॥ समेत्य तं
द्विजास्ताय तत्रैव निधनं गताः । एतन्नामाभिनिर्दत्तं तस्य
देवस्य वै द्विजाः ॥ १५ ॥ पुण्यञ्च रमणीयञ्च स देवो वः प्रकी-
र्णितः । तदेतत् कथितं सर्वं मया बाह्याण्यसत्तमाः ॥ १६ ॥
यथा देवः स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु सुव्रताः ।

ऋषय ऊचुः । अक्षौहिण्य इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे यातुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १७ ॥ अक्षौहिण्याः
परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् । यथावसेव नो ब्रूहि सर्वं हि
विदितं तव ॥ १८ ॥

सौतिरुवाच । एको रथो गजसंको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्याभिधीयते ॥ १९ ॥ पत्तिं तु
त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको
गुल्फ इत्यभिधीयते ॥ २० ॥ त्रयो गुल्फा गणो नाम वाहिनी तु
गणास्तथः । क्षृताशिखस्तु वाहिन्यः पतनेति विचक्ष्यौः ॥ २१ ॥

चमसु द्यनास्त्रिस्तुस्त्रिस्तुस्त्रिस्तुनीकिनौ । अनीकिनौ दशगुणां
 प्राङ्गुरक्षीर्हृषीं बुधाः ॥ २२ ॥ अत्रौहृषयः प्रसंख्याता रथानां
 द्विजसप्तमाः । संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राख्येकविंशतिः ॥ २३ ॥
 शतान्यपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः । गजानाम्च परी-
 माख्यमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥ २४ ॥ ज्ञेयं शतसहस्रान्तु सहस्राणि
 नवैव तु । नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥ २५ ॥
 पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट्-
 प्राङ्गुर्यथावदिह संख्यया ॥ २६ ॥ एतामक्षौहृषीं प्राङ्गुः
 संख्यातत्त्वविदो जनाः । यथा कथितवानास्मि विस्तरेण वपो-
 धनाः ॥ २७ ॥ एतया संख्यया ह्यासन् कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 अक्षौहृषयो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डिताष्टादशैव तु ॥ २८ ॥ समेता-
 स्तत्र वै देहे तत्रैव निधनं गताः । कौरवान् कारुणं क्त्वा
 कालेनाङ्गतकर्मणा ॥ २९ ॥ अहानि युयुधे भीष्मो दश वै पर-
 मास्त्रिवत् । अहानि पञ्च द्रौणान्तु ररक्ष कुरुवाचिनोम् ॥ ३० ॥
 अहनी युयुधे हे तु कर्णः परवलाहिनः । शल्योऽर्हदिवसञ्चैव
 गदायुद्धमतःपरम् । दुष्येधनस्य भीमस्य दिनाहर्मभवत्तयोः
 ॥ ३१ ॥ तस्यैव दिवसस्यान्ते द्रौणिहार्दिक्यगौतमाः । प्रसुप्तं
 निश्वि विश्वस्तं जग्मुर्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ३२ ॥ यत्तु शौनकासत्रे
 ते भारताख्यानमुत्तमम् । जनमेजयस्य तत्त्वत्रे व्यासशिष्येण
 धीमता ॥ ३३ ॥ कथितं विस्तारायञ्च यशो वीर्यं महीक्षिताम् ।
 पौष्यं तत्र च पौलोममास्त्रीकं चादितः स्मृतम् ॥ ३४ ॥ विश्व-
 ताक्षपदाख्यानमर्नकसमयान्वितम् । प्रतिपद्यं नरैः प्राङ्गुर्वैराख्य-
 मिव मोक्षिभिः ॥ ३५ ॥ आत्मेव वेदितव्येषु प्रियेष्वेव हि
 ज्यौषितम् । इतिहासः प्रधानाद्यः श्रेष्ठः सर्वांगमेष्वयम् ॥ ३६ ॥
 अनाश्रित्येदमाख्यानं कथा भुवि न विद्यते । आहारमनपाश्रित्य
 शरीरस्येव धारणम् ॥ ३७ ॥ तदेतद्भारतं नाम कविभिस्तुप-

जीव्यते । उदयप्रेषुभिर्हृत्पैरभिजात इवेऽखरः ॥ ३८ ॥ इति-
 हासोत्तमे स्याच्छिन्नपिता बुद्धिरुत्तमा । स्वरव्यंजनयोः कृतज्ञा
 लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ३९ ॥ तस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपद-
 पर्वणः । सूक्ष्माद्यन्याययुक्तस्य वेदार्थैर्भूषितस्य च ॥ ४० ॥ भार-
 तस्येतिहासस्य अयतां पर्वसंग्रहः । पर्वानुक्रमणीपूर्वं द्वितीयः
 पर्वसंग्रहः ॥ ४१ ॥ पौष्यं पीलाममास्तीकमादिवंशावतारणम् ।
 ततः सन्ध्यावर्षोक्तमङ्गुतं रोमहर्षणम् ॥ ४२ ॥ दाहो जतुग्दहस्यात्
 हैहिस्यं पर्वं चोच्यते । ततो वकबधः पर्वं पर्वं चैत्ररथं ततः ॥ ४३ ॥
 ततः स्वयम्बरो देव्याः पाञ्चाल्याः पर्वं चोच्यते । स्नातधर्मेण
 निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ विदुरागमनं पर्वं राण्य-
 लाभसाथैव च । अर्जुनस्य वने वासः सुभद्राहरणं ततः ॥ ४५ ॥
 सुभद्राहरणादूर्ध्वं ज्ञेयं हरणहारिकम् । ततः खाण्डवदाहाख्यं
 तत्रैव भयदर्शनम् ॥ ४६ ॥ सभापर्वं ततः प्रोक्तं मन्त्रपर्वं ततः
 परम् । जरासन्धबधः पर्वं पर्वं दिग्विजयं तथा ॥ ४७ ॥ पव
 दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयिकमुच्यते । ततश्चाधीभिहरणं शिशु-
 पालबधस्ततः ॥ ४८ ॥ द्यूतपर्वं ततः प्रोक्तमनुद्यूतमतः परम् ।
 तत आरण्यकं पर्वं किमीरबध एव च ॥ ४९ ॥ अर्जुनस्याभि-
 गमनं पर्वं ज्ञेयमतः परम् । ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्वं कैरात-
 संज्ञितम् ॥ ५० ॥ इन्द्रलोकाभिगमनं पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।
 नलोपाख्यानमपि च धार्मिकं करुणोदयम् ॥ ५१ ॥ तीर्थयात्रा
 ततः पर्वं कुरुराजस्य धीमतः । जटासुरबधः पर्वं यक्षयुद्धमतः
 परम् ॥ ५२ ॥ निवातकवचैर्युद्धं पर्वं चाजगरं ततः । मीर्क-
 ण्डेयसमस्या च पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५३ ॥ संवादश्च ततः पर्वे
 द्रौपदीसत्यभामयोः । घोषयात्रा ततः पर्वं स्वस्वप्रोद्धवस्ततः ॥ ५४ ॥
 व्रीहिट्रौणिकमाख्यानमैन्द्रदुष्कं तथैव च । द्रौपदीहरणं पव
 जयद्रथविमोक्षणम् ॥ ५५ ॥ पतिव्रताया माहात्म्यां सावित्र्याः

श्वमेद्भुतम् । दामोपाख्यानमत्रैव पर्वं श्रेयमतः परम् ॥ ५६ ॥
 कुण्डलाहरणं पर्वं ततः परमिहोच्यते । आरख्यं ततः पर्व
 वैराटं तदनन्तरम् । पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम्
 ॥ ५७ ॥ कीचकानां बधः पर्वं पर्वं गोग्रहणं ततः । अभि-
 मन्योश्च वैराट्याः पर्वं वैवाहिकं स्मृतम् ॥ ५८ ॥ उद्योगपर्वं विज्ञेय-
 मतं जहं महाद्भुतम् । ततः सञ्जययामाख्यं पर्वं श्रेयमतः
 परम् ॥ ५९ ॥ प्रजागरस्तथा पर्वं हृतराष्ट्रस्य चिन्तया । पर्वं
 सानत्सुजातं वै शुद्धमध्यात्मदर्शनम् ॥ ६० ॥ यानसन्धिस्ततः
 पर्वं भगवद्यानमेव च । मातकीयमुपाख्यानं चरितं गालस्य
 च ॥ ६१ ॥ सावित्रवामदेवञ्च वैण्योपाख्यानमेव च । जाम-
 दग्न्यमुपाख्यानं पर्वं घोडशराजिकम् ॥ ६२ ॥ सभामवेशः कृष्णस्य
 विदुत्तापुत्रशासनम् । उद्योगः सैन्यनिर्घ्नीणं श्वेतोपाख्यानमेव च
 ॥ ६३ ॥ अत्रं विवादपर्वात् कर्णस्यापि महात्मनः । निर्घ्नीणश्च
 ततः पर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६४ ॥ रथातिरथसंख्या च पर्वोक्तं
 तदनन्तरम् । उलूकदूतागमनं पर्वाभर्षिविवर्द्धनम् ॥ ६५ ॥ अन्वो-
 पाख्यानमत्रैव पर्वं श्रेयमतः परम् । भीष्माभिषेचनं पर्वं तत-
 द्धाद्भुतमुच्यते ॥ ६६ ॥ जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदन-
 न्तरम् । भूमिपर्वं ततः प्रोक्तं द्वीपविस्तारकीर्त्तनम् ॥ ६७ ॥
 पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्वं भीष्मबधस्ततः । द्रोणाभिषेचनं पर्वं संस-
 भकबधस्ततः ॥ ६८ ॥ अभिमन्युबधः पर्वं प्रतिज्ञापर्वं चोच्यते ।
 जयद्रथबधः पर्वं षटोत्कचबधस्ततः ॥ ६९ ॥ ततो द्रोणबधः पर्वं
 विज्ञेयं क्षीमहर्षणम् । मोक्षी नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते
 ॥ ७० ॥ कर्णपर्वं ततो श्रेयं शल्यपर्वं ततः परम् । हृदयवेशनं
 पर्वं गदायुद्धमतः परम् ॥ ७१ ॥ सारस्वतं ततः पर्वं तीर्थवंशा-
 नुकीर्त्तनम् । अत ऊर्द्धं सुवीभत्सं पर्वं सौप्तिकमुच्यते ॥ ७२ ॥
 ऐषीकं पर्वं चोद्दिष्टमत ऊर्द्धं सुदारुणम् । जलप्रदानिकं पर्वं

लीविकापस्ततःपरम् ॥ ७३ ॥ आद्युपर्वं ततो ज्ञेयं कुङ्कुमा-
 भीर्द्धेदिकम् । चार्वाकस्य षष्ठः पर्व रक्षसो ब्रह्मर्षिणः ॥ ७४ ॥
 आभिवेचनिकं पर्वं धर्मराजस्य धीमतः । प्रविभागी गृहाणा-
 पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥ शान्तिपर्वं ततो यत्र राजधर्मी-
 नुशासनम् । आपद्धर्मस्य पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ७६ ॥
 शुक्रप्रश्नाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् । प्रादुर्भावस्य दुर्वासःसंवा-
 दस्यैव मथया ॥ ७७ ॥ ततः पर्वं परिच्छेयमानुशासनिकं परम् ।
 स्वर्गारोहणिकस्यैव ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ७८ ॥ ततोऽश्व-
 मेधिकं पर्वं सर्वपापप्रत्याशनम् । अनुगीता ततः पर्वं ज्ञेय-
 मध्यात्मवाचकम् ॥ ७९ ॥ पर्वं चाश्वमेवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
 आरदागमनं पर्वं ततः परमिच्छोष्यते ॥ ८० ॥ मौसलं पर्वं चोद्दिष्टं
 ततो घोरं मुदाबणम् । महाप्रस्थानिकं पर्वं स्वर्गारोहणिकं
 ततः ॥ ८१ ॥ हरिवंशस्ततः पर्वं पुराणं खिलसंज्ञितम् । विष्णु-
 पर्वं शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ ८२ ॥ भविष्यं पर्वं
 चाप्युक्तं खिले चैवाद्भुतं महत् । एतत् पर्वगतं पूर्णं व्यासेनोक्तं
 अहात्मना ॥ ८३ ॥ यथावत् सूतपुत्रस्य कौमहर्षिणा ततः ।
 उक्तानि नैमिषारण्ये पर्वारण्यष्टादशैव तु ॥ ८४ ॥ समाप्तो भार-
 तस्यायमतीक्तः पर्वसंग्रहः । पौष्यं पौलोममास्तीकनादिबंशा-
 वतारणम् ॥ ८५ ॥ सम्भवो जतुवेप्रमाख्यं हिङ्गिस्ववकयोर्बधः ।
 तथा चैत्ररथं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयम्बरः ॥ ८६ ॥ आत्मधर्मेण
 निर्जित्य ततो वैशदिकं स्मृतम् । विदुरागमनस्यैव राज्यलम्ब-
 षास्यैव च ॥ ८७ ॥ वनवासोर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः ।
 हरणाहरणस्यैव दहनं खण्डवस्य च ॥ ८८ ॥ मथस्य दशमस्यैव
 आदिपर्वसि कथ्यते । पौष्ये पर्वसि माहात्म्यमुत्कृष्टस्योपवर्षि-
 तम् ॥ ८९ ॥ पौलोमे भृगुवंशस्य विशारः परिकीर्तितः । आस्तीके
 सर्वनामानां गण्डस्य च सम्भवः ॥ ९० ॥ क्षीरोदमथनस्यैव जम्बोस्यैः-

१
 अथसप्तम्या । यजंतः सर्पसत्रेण रात्रः पारिकीर्तितम् ॥ ११ ॥
 केषोयमभिमिहंता भरतानां महात्मनाम् । विविधा सम्भवां
 रात्राभुक्ताः सन्मथपर्वणि ॥ १२ ॥ अन्धेषाञ्चैव शूराणाञ्चवे-
 द्विपायनस्य च । अंशवतारणं चान् देवानां परिकीर्तितम् ॥ १३ ॥
 इत्यानां दानवानाञ्च यक्षाणाञ्च मञ्जीमसाम् । नामानामथ
 सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ॥ १४ ॥ अन्धेषाञ्चैव भूतार्ता
 विविधानां समुद्रवः । महर्षेरात्रमपदे कण्वस्य च तपस्विनः
 ॥ १५ ॥ शकुन्तलायां दुष्मन्ताङ्गरतश्चापि जन्निवान् । यस्य
 स्त्रीकेवु नाम्नेदं प्रथितं भारतं कुलम् ॥ १६ ॥ वसुना पुनरुत्-
 वेत्तिर्भागीरथ्या महात्मनाम् । शान्तनीर्वैश्वानि पुनरुक्षां चारो-
 क्थं द्विवि ॥ १७ ॥ तेजोऽशानाञ्च सम्पाती भीष्मस्याप्यत्र सन्धवः ।
 शक्यान्निवर्त्तनं तस्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ १८ ॥ प्रातश्चा-
 प्रात्मज्ञैव रक्षा पिताङ्गदस्य च । हते पिताङ्गदे चैव रक्षा
 क्सातुर्धवीयसः ॥ १९ ॥ विचित्रवीर्यस्य तत्रा राज्ये संप्रति-
 प्रादनम् । धर्मस्य वृषु संभूतिरणीमाख्यव्यशापजा ॥ १०० ॥
 कण्वहैपायनाञ्चैव प्रसूतिर्वरदानजा । धृतराष्ट्रस्य पाण्डुोश्च
 यण्डवानाञ्च सन्धवः ॥ १०१ ॥ वारणावतयात्रायां मन्त्री दुर्भी-
 धनस्य च । क्रूटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति ॥ १०२ ॥
 हितोपदेशश्च पथि धर्मराजस्य धीमतः । विदुरेण कृतो बल
 हितार्थं श्लेषभाषया ॥ १०३ ॥ विदुरस्य च वाक्यं न सुकृत्नीप्र-
 क्रमजिष्ठा । निधाद्याः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुवैश्वानि ॥ १०४ ॥
 शूरोचनस्य चात्रैव दृष्टं संप्रकीर्तितम् । पाण्डवानां वने धोटे
 हिडिम्बायाश्च दर्शनम् ॥ १०५ ॥ तत्रैव च हिडिम्बस्य मधी
 भीमान्हावलात् । यटोत्कथस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्तिता
 ॥ १०६ ॥ महर्षेर्दुर्धनस्यैव व्यासस्यामिततेजसः । तदाश्रयेक-
 प्रकायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १०७ ॥ अत्रातपस्यया वासी धृव

दृतराष्ट्र उवाच । संजयैव गते प्राणांस्तुक्तमिच्छामि मा-
चिरम् । श्लोकं ह्यपि न पश्यामि फलं जीवितधारणम् ॥ २१८ ॥

सौतिक उवाच । तं तथा वादिनं दीनं विकल्पन्तं महीपतिम् ।
निश्चसन्तं यथा नागं मुच्यमानं पुनः पुनः ॥ २१९ ॥ गण्डव्याधि-
रिहं धीमान्महाथं वाक्यमब्रवीत् ।

संजय उवाच । श्रुतवानसि वै राजन्महोत्साहान्महाबलान्
॥ २२० ॥ द्वैपायनस्य वदती नारदस्य च धीमतः । महत्सु
राजवंशेषु युद्धैः समुदितेषु च ॥ २२१ ॥ जातान् दिव्यास्त्र-
जिह्वुषः शक्रप्रतिमतेजसः । धर्मेण प्रथिवीं जित्वा यज्ञैरिद्धा
सुदक्षिणैः ॥ २२२ ॥ अस्त्रिलोके ययः प्राप्य ततः कालवशं
गतान् । शैब्यं महारथं भीरुं संजयं जयतास्वरम् ॥ २२३ ॥
सुहोतं रन्तिदेवश्च काचीवन्तं महाद्युतिम् । वाङ्मूकं दमन-
क्षेत्रं ययातिमजितं नलम् ॥ २२४ ॥ विश्वामित्रममिच्छन्मन्वरीषं
महाबलम् । मरुत्तं समुमिच्छाकुं गयं भरतमेव च ॥ २२५ ॥
रामं दायरथिञ्चैव शशविन्दुं भगीरथम् । कृतवीर्यं महाभागं
तथैव जनमेजयम् ॥ २२६ ॥ ययातिं शुभकर्माणं देवैर्षो या-
जितः स्वयम् ॥ २२७ ॥ चैत्रयूपाङ्गता भूमिर्यस्येयं सवनाकरा ।
इति राज्ञां चतुर्विंशं नारदेन सुरर्षिणा ॥ २२८ ॥ पुत्रशोका-
भित्तनाय पुरा शैब्याय कीर्तितम् । तथ्यचान्ये गताः पूर्वं
राजानो बलवन्तराः ॥ २२९ ॥ महारथा महात्मानः सर्वैः समु-
दिता युधैः । पुरुः कुरुयुधुः शूरी विश्वगन्धो महाद्युतिः ॥ २३० ॥
अणुहो सुवनाश्वश्च ककुत्स्थो विक्रमी रघुः । विजयो तीति-
होमोऽगो भयः श्वेतो वृहद्भुवः ॥ २३१ ॥ उशीमरः शतरथः
कंको दुजिहुहो द्रुमः । दम्भोद्भवः परो वेषः सगरः संकृतिनिमिः
॥ २३२ ॥ अजयः परशुः पुन्द्रः शम्भुर्देवाटधोऽनघः । देवा-
ङ्गयः सुप्रतिमः सुप्रतीको वृहद्द्रथः ॥ २३३ ॥ महोत्साहो विनी-

साक्षात्सुकृतमैषधी नलः । सत्यव्रतः शान्तभयः सुमित्रः सुव्रतः
 प्रभुः ॥ २३४ ॥ जामुर्जधीऽनरख्योऽङ्कः प्रियश्चत्यः शुचिव्रतः ।
 बलबन्धुर्निरामहः केतुशृङ्गो वृहद्बलः ॥ २३५ ॥ घृष्टकेतुर्दृष्ट-
 केतुर्दीप्तकेतुर्निरामयः । अविचित्रपत्नो धूर्तः कृतबन्धुर्दृष्टे-
 पुषिः ॥ २३६ ॥ महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गः परहा श्रुतिः । एतौ
 चाश्वे च राजानः श्रतयोऽथ सहस्रयः ॥ २३७ ॥ अग्रन्ते श्रतश-
 चाश्वे संख्याताश्चैव पद्मगः । हित्वा सुविपुलान् भोगान् बुद्धि-
 मन्तो महाबलाः ॥ २३८ ॥ राजानो निधनं प्राप्तास्तव पुत्रा इव
 प्रभो । येषां दिव्यानि कर्माणि विक्रमस्वयाग एव च ॥ २३९ ॥
 माहात्म्यमपि चास्त्रिष्वं सत्यं शौचं दयार्जवम् । विद्वद्भिः कथ्यते
 लोके पुराणे कविसत्तमैः ॥ २४० ॥ सर्वर्द्धिगुणसम्पन्नास्तौ चापि
 निधनं गताः । तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मन्युना ॥ २४१ ॥
 लुब्धा दुर्बलभूयिष्ठा न ताष्वोचितमर्हसि । श्रुतवानसि मेधावी
 बुद्धिमान् प्राज्ञसंमतः ॥ २४२ ॥ येषां शास्त्रानुगा बुद्धिर्न ते मुञ्चन्ति
 भारत । निग्रहानुग्रहौ चापि विद्वितौ ते नराधिप ॥ २४३ ॥
 नात्यन्तमेधासुदृष्टिः कार्म्या ते पुस्वरत्तये । भवितव्य तथा तस्य
 नानुशोचितमर्हसि ॥ २४४ ॥ देवं प्रज्ञाविशेषेण लो निवर्त्तितु-
 मर्हति । विधातुर्विहितं मागं न कश्चिदतिवर्त्तते । काक-
 मूलमिदं सर्वं भावाभावी सुखामुखे ॥ २४५ ॥ कालः सृजति
 भूतानि कालः संहरते प्रजाः । निर्दहति प्रजाः कालः कालः
 श्रमयते पुनः ॥ २४६ ॥ कालो हि कुहते भावान् सर्वलोके शुभा-
 शुभान् । कालः संक्षिपते सर्वाः प्रजा विश्रजते पुनः ॥ २४७ ॥
 कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कालो हि दुरतिक्रमः । कालः सर्वेषु
 भूतेषु चरत्यविधृतः समः ॥ २४८ ॥ अतीतानागता भाषा वै
 च वर्त्तन्ति सांप्रतम् । तान् कालनिर्मितान् बुद्ध्या न संज्ञां शतु-
 मर्हसि ॥ २४९ ॥

सातिहवाच । इत्येवं पुलशोकार्त्तं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 आश्वत्थस्य स्वस्थमकरोत् क्षुतो गावस्त्राणिसदा ॥ २५० ॥ अलो-
 पनिषदं पुण्यां कृष्णहैपायनोऽब्रवीत् । विद्वद्भिः कथ्यते लोके
 पुराणे कविस्तमैः ॥ २५१ ॥ - भारताध्ययनं पुण्यमपि पाद-
 मधीयतः । अहृधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ २५२ ॥
 देवा देवर्षयो ह्यत्र तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः । कीर्त्त्यन्ते शुभकर्माणा-
 ज्ञाथा यज्ञा महोरगाः ॥ २५३ ॥ भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्त्यंते-
 ऽत्र सनातनः । स हि सत्यमृतञ्चैव पवित्रं पुण्यमेव च ॥ २५४ ॥
 शाश्वतं ब्रह्म परमं भ्रुवं ज्योतिः सनातनम् । यस्य दिव्यानि
 कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः ॥ २५५ ॥ असञ्च सदसञ्चैव यस्मा-
 दिच्छं प्रवक्षते । सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥ २५६ ॥
 अध्यात्मं श्रूयते यच्च पञ्चभूतगुणात्मकम् । अव्यक्तादि परं यच्च
 स एव परिगीयते ॥ २५७ ॥ यत्तद्यतिवरा मुक्ता ध्यानयोगबला-
 न्विताः । प्रतिविम्बमिवादर्थे पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ २५८ ॥
 अहृधानः सदायुक्तः सदाधर्मपरायणः । आसेवन्निममध्यायं नरः
 प्रायात् प्रमुच्यते ॥ २५९ ॥ अनुक्रमणिकाध्यायं भारतस्येममा-
 दितः । आश्लिकः सततं शृण्वन् कृष्णेष्ववसीदति ॥ २६० ॥ उभे
 र्मध्यं जपन् किञ्चित्कालो मुच्येत किल्बिषात् । अनुक्रमणया यावत्
 स्यादङ्गा रात्र्या च सञ्चितम् ॥ २६१ ॥ भारतस्य वपुर्ह्येतत्सत्यं
 चासृतमेव च । नवनीतं यथा दध्नी द्विपदां ब्राह्मणो यथा ॥ २६२ ॥
 आरण्यकं च वेदेभ्यस्त्रीमधिभ्योऽसृतं यथा । हृदानामुदधिः
 श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ २६३ ॥ यथैतानीतिहासानां
 तथा भारतमुच्यते । यज्ञेन आवयेच्छास्त्रे ब्राह्मणान् पादमन्ततः ।
 अक्षयमश्वपानं वै पितृस्तस्योपतिष्ठते ॥ २६४ ॥ इतिहासपुरा-
 णाभ्यां वेदं समुपहंसयेत् । विभेत्यल्पश्रुताहेदो मामयं प्रहरि-
 ष्यति ॥ २६५ ॥ कार्णां वेदमिमं विद्वान् आवयित्वा र्थमश्रते ।

श्रूणुत्यादिकं चापि पापं दद्यादमंगयम् ॥ २६६ ॥ य इमं
 शुचिरध्यायं पठेत् पर्वणि पर्वणि । अधीतं भारतं तेन कृतं
 स्यादिति मे मतिः ॥ २६७ ॥ यज्ञेनं शृणुयान्नित्यमार्पे अह्वा-
 समन्वितः । स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गतिं चाप्नुयान्तरः ॥ २६८ ॥
 एकतश्चतुरो वेदान् भारतं चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः
 समेत्य तुलया धृतम् ॥ २६९ ॥ चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो
 ह्यधिकं यदा । तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ॥ २७० ॥
 महत्त्वे च गुरुत्वे च त्रियमार्गं यतोऽधिकम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च
 महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७१ ॥
 तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः
 प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कस्त्वान्वेव भावोपहतानि कल्कः ॥ २७२ ॥

इतियीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

आदिपर्वण्यनुक्रमणिकाध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः । समन्तपञ्चकमिति यदुक्तं स्मृतमन्दन । एतत्
 सर्वं यथातत्त्वं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ १ ॥

सौतिरुवाच । शृणुध्वं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।
 समन्तपञ्चकाख्यञ्च श्रोतुमर्हथ सत्तमाः ॥ २ ॥ चेतोहापरयोः
 सन्धौ रामः शस्त्रभृतां वरः । असक्तपार्थिवं क्षत्रं जघानामर्ष-
 चोदितः ॥ ३ ॥ स सर्वं क्षत्रमुत्पाद्य स्ववीर्येणानलश्रुतिः । सम-
 न्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् हृदान् ॥ ४ ॥ स तेषु रुधिरा-
 न्नःसु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः । पितृन् सन्तर्पयामास रुधिरेष्येति
 नः श्रुतम् ॥ ५ ॥ अथर्षीकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।
 राम राम महाभाग प्रीताः स्मस्तव भार्गव ॥ ६ ॥ अनया पितृ-

भक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो । वरं हृषीष्य भद्रं ते यमिच्छसि
महाद्युते ॥ ७ ॥

राम उवाच । यदि मे पितरः प्रीता यद्यनुयाच्यता मयि ।
यञ्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ॥ ८ ॥ अतश्च पापान्मुच्ये-
ऽहमेष मे प्रार्थितो वरः । हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः
॥ ९ ॥ एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्तमथाब्रुवन् । तं क्षमस्वेति
निषिधिधुस्ततः स विरराम च ॥ १० ॥ तेषां समीपे यो देवो
हृद्दानां रुधिराम्भसाम् । समन्तपञ्चकर्मिति पुण्यं तत्पदि-
कीर्तितम् ॥ ११ ॥ येन लिङ्गेन यो देवो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तत्रैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥ १२ ॥ अन्तरे चैव
सम्प्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् । समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपञ्चक-
सेनयोः ॥ १३ ॥ तस्मिन् परमधभिष्ठे देशं भूदापवर्जितं ।
अष्टादश समाजम् रज्जीहिण्यो युयुत्सया ॥ १४ ॥ समेत्य तं
द्विजास्ताय तत्रैव निधनं गताः । एतन्नामाभिनिर्वृत्तं तस्य
देगस्य वै द्विजाः ॥ १५ ॥ पुण्यश्च रत्नशीयश्च स देवो वः प्रकी-
र्तितः । तदेतत् कथितं कर्म मया ब्राह्मणसत्तमाः ॥ १६ ॥
यथा देवः स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु सुवनाः ।

ऋषय ऊचुः । अश्वौहिण्य इति प्रोक्तं यत्पया शूतमन्दनः ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्वमेव यथातथम् ॥ १७ ॥ अश्वौहिण्याः
परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् । यथावस्त्रेव नां ब्रूहि सर्वं हि
विदितं तव ॥ १८ ॥

श्रीतिरुवाच । एको रथो गजश्वेको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ १९ ॥ पत्तिं तु
त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः । त्रीणि सेनामुखान्येको
गुह्य इत्यभिधीयते ॥ २० ॥ त्रयो गुह्या मणो नाम वाहिनी तु
गणास्तयः । श्रुतास्तस्मै वाहिन्यः प्रतर्नति विचक्षणैः ॥ २१ ॥

चमसु घनमाशिक्षसिखसम्बन्धनीकिनौ । अनीकिनौ दशरथां
 प्राङ्गुरक्षीर्हृणो बधाः ॥ २२ ॥ अत्रौचिण्यः प्रमंख्याता रथानां
 द्विजसत्तमाः । संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥ २३ ॥
 शतान्यपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः । नजानाश्च परी-
 भाश्चमेतदेव विनिर्दिशेत् ॥ २४ ॥ अत्र्यं गतसहस्रत्सु सहस्राणि
 नवैव तु । नराणामपि पञ्चायुक्तानि त्रीणि चामथाः ॥ २५ ॥
 पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च । दशोत्तराणि षट्-
 प्राङ्गुर्यथावद्विह संख्यया ॥ २६ ॥ एतामक्षौचिणो प्राङ्गः
 संख्यातत्त्वविदो जनाः । यथा कथितवानस्मि विस्तरेण वपो-
 धनाः ॥ २७ ॥ एतया संख्यया ह्यामन् कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 अक्षौचिण्यो द्विजश्रेष्ठाः पिण्डिताष्टादशैव तु ॥ २८ ॥ समेता-
 स्तत्र वै देवो तत्रैव निधनं गताः । कौरवान् कारणं ज्ञत्वा
 कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ २९ ॥ अहानि युयुधे भीष्मो दश वै पर-
 मास्त्रवित् । अहानि पञ्च द्रौणस्तु ररञ्च कुरुवाचिनोम् ॥ ३० ॥
 अहनी युयुधे हे तु कर्णः परबलाहिनः । शल्योऽर्हदिवसञ्चैव
 गदायुद्धमतःपरम् । दुष्योधनस्य भीमस्य दिनाह्नमभवत्तयोः
 ॥ ३१ ॥ तस्यैव दिवसस्यान्ते द्रौणिशार्दक्यगौतमाः । प्रसुप्तं
 निशि विश्वस्तं जग्मुर्द्यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ३२ ॥ यत्तु शौनकसत्वे
 ते भारताख्यानमुत्तमम् । जनमेजयस्य तत्सत्रे व्यासशिष्येण
 भीमता ॥ ३३ ॥ कथितं विस्तारायञ्च यशो वीर्यं महीक्षिताम् ।
 पौण्ड्रं तत्र च पौलोममास्त्रीकं चादितः स्मृतम् ॥ ३४ ॥ विचि-
 त्वाक्षपदाख्यानमनेकसमयाश्रितम् । प्रतिपन्नं नरैः प्राङ्गवैराग्य-
 म्बिव मोक्षिभिः ॥ ३५ ॥ आत्मेव वेदितव्येषु प्रियेष्वेव हि
 जौवितम् । इतिहासः प्रधानाथः श्रेष्ठः सर्वांगमेष्वयम् ॥ ३६ ॥
 अनाश्रित्येदमाख्यानं कथा भुवि न विद्यते । आहारमनपाश्रित्य
 शरीरस्येव धारणम् ॥ ३७ ॥ तदेतद्भारतं नाम कविभिरूप-

जीव्यते । उदयप्रेषुभिर्भृत्यैरभिजात इवैश्वरः ॥ ३८ ॥ इति-
 हासोत्तमे स्याच्छिखरपिता बुद्धिब्रह्ममा । स्वरव्यंजनयोः सत्सु
 लोकवेदाश्रयेव वाक् ॥ ३९ ॥ तस्य प्रज्ञाभिपन्नस्य विचित्रपद-
 पर्वणः । सूक्ष्मार्थन्याययुक्तस्य वेदाद्यैर्भूषितस्य च ॥ ४० ॥ भार-
 तस्येतिहासस्य अयतां पर्वसंग्रहः । पर्वानुक्रमणीपूर्वं द्वितीयः
 पर्वसंग्रहः ॥ ४१ ॥ पौथ्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम् ।
 ततः सम्भवपर्वोक्तमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ४२ ॥ दाहो जतुगृहस्यात्र
 हैहिस्रं पर्वं चोच्यते । ततो वक्रबधः पर्वं पर्वं चैत्ररथं ततः ॥ ४३ ॥
 ततः स्वयम्बरो देव्याः पाञ्चाल्याः पर्वं चोच्यते । क्षात्रधर्मेण
 निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ विदुरागमनं पर्वं राज्य-
 स्थाभसथैव च । अर्जुनस्य वने वासः सुभद्राहरणं ततः ॥ ४५ ॥
 सुभद्राहरणादूर्ध्वं ज्ञेयं हरणहारिकम् । ततः खाण्डवदाहाख्यं
 तत्रैव भयदर्शनम् ॥ ४६ ॥ सभापर्वं ततः प्रोक्तं मन्त्रपर्वं ततः
 परम् । जरासन्धबधः पर्वं पर्वं दिग्विजयं तथा ॥ ४७ ॥ पव
 दिग्विजयादूर्ध्वं राजसूयिकमुच्यते । ततश्चार्घाभिहरणं शिशु-
 पालबधस्ततः ॥ ४८ ॥ द्यूतपर्वं ततः प्रोक्तमनद्युतमतः परम् ।
 तत आरण्यकं पर्वं किमोरबध एव च ॥ ४९ ॥ अर्जुनस्याभि-
 गमनं पर्वं ज्ञेयमतः परम् । ईश्वरार्जुनयोर्युद्धं पर्वं कैरात-
 संघ्नितम् ॥ ५० ॥ इन्द्रलोकाभिगमनं पर्वं ज्ञेयमतः परम् ।
 नक्षोपाख्यानमपि च धार्मिकं करुणोदयम् ॥ ५१ ॥ तीर्थयात्रा
 ततः पर्वं कुरुराजस्य धीमतः । जटासुरबधः पर्वं यक्षयुद्धमतः
 परम् ॥ ५२ ॥ निवातकवचैर्युद्धं पर्वं चाजगरं ततः । मूर्ति-
 खण्डयसमस्ता च पर्वानन्तरमुच्यते ॥ ५३ ॥ संवादश्च ततः पवं
 द्रौपदीसत्यभामयोः । घोषयात्रा ततः पर्वं स्वगस्त्रप्रोद्धवस्ततः ॥ ५४ ॥
 व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमैन्द्रहनुम् तथैव च । द्रौपदीहरणं पवं
 जयद्रथविभोचणम् ॥ ५५ ॥ पतिव्रताया माहात्म्यां सावित्र्याः

श्वमद्भुतम् । रामोपाख्यानमत्रैव पर्व श्रेयमतः परम् ॥ ५६ ॥
 कुण्डलाहरणं पर्व ततः परमिहोच्यते । आरण्येयं ततः पर्व
 वैराटं तदनन्तरम् । पाण्डवानां प्रवेशश्च समयस्य च पालनम्
 ॥ ५७ ॥ कीचकानां बधः पर्व पर्वे गोशृङ्गं ततः । अभि-
 मन्योश्च वैराट्याः पर्व वैवाहिकं स्मृतम् ॥ ५८ ॥ उद्योगपर्वं विज्ञेय-
 मत ऊहं महाद्भुतम् । ततः सञ्जययानाख्यं पर्वं श्रेयमतः
 परम् ॥ ५९ ॥ प्रजागरस्तथा पर्वं धृतराष्ट्रस्य चिन्तया । पर्व
 सानत्सुजातं वै रुद्रमध्यात्मदर्शनम् ॥ ६० ॥ यानसन्धिस्ततः
 पर्वे भगवद्दानमेव च । मातकीयसुपाख्यानं चरितं गालस्य
 च ॥ ६१ ॥ सावित्रवामदेवञ्च वैखोपाख्यानमेव च । जामि-
 द्गन्यसुपाख्यानं पर्वं षोडशराजिकम् ॥ ६२ ॥ सभाप्रवेशः कृष्णस्य
 विदुक्तापुत्रशासनम् । उद्योगः सैन्यनिर्घ्राणं श्वेतोपाख्यानमेव च
 ॥ ६३ ॥ ज्ञं च विवादपर्वोत्तं कर्णस्यार्पि महात्मनः । निर्घ्राणस्य
 ततः पर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६४ ॥ रथातिरथसंख्या च पर्वोक्तं
 तदनन्तरम् । उलूकद्रुतागमनं पर्वोर्मर्षविवर्द्धनम् ॥ ६५ ॥ अम्बो-
 पाख्यानमत्रैव पर्वं श्रेयमतः परम् । भीष्माभिषेचनं पर्वं तत-
 स्थाद्भुतमुच्यते ॥ ६६ ॥ जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदन-
 न्तरम् । भूमिपर्वं ततः प्रोक्तं हीपविस्तारकीर्त्तनम् ॥ ६७ ॥
 पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्वे भीष्मबधस्ततः । द्रोणाभिषेचनं पर्वं संस-
 प्तकबधस्ततः ॥ ६८ ॥ अभिमन्युबधः पर्वं प्रतिज्ञापर्वं चोच्यते ।
 जयद्रथबधः पर्वं षटोत्कचबधस्ततः ॥ ६९ ॥ ततो द्रोणबधः पर्वे
 विज्ञेयं लोमहर्षणम् । मोक्षो नारायणास्त्रस्य पर्वानन्तरमुच्यते
 ॥ ७० ॥ कर्णपर्वं ततो श्रेयं शल्यपर्वं ततः परम् । हृदप्रवेशनं
 पर्वं गदायुद्धमतः परम् ॥ ७१ ॥ सारस्वतं ततः पर्वं तीर्थेर्वशा-
 नुकीर्त्तनम् । अत ऊर्द्धं सुवीभत्सं पर्वं सौप्तिकमुच्यते ॥ ७२ ॥
 ऐषीकं पर्वं चांद्दिष्टमत ऊर्द्धं सुदारुणम् । जलप्रदानिकं पर्वं

श्रीविक्रामस्ततः परम् ॥ ७३ ॥ आश्वपर्व ततो ज्ञेयं कुरूपा-
 भीर्दंष्ट्रिकम् । चार्वाकस्य वधः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ॥ ७४ ॥
 आभिवर्षनिकं पर्व धर्मराजस्य धीमतः । प्रविभागो ऋषाणां-
 पर्वोक्तं तदनन्तरम् ॥ ७५ ॥ शान्तिपर्व ततो यत्र राजधर्मा-
 नुशासनम् । आपद्धर्मश्च पर्वोक्तं मोक्षधर्मस्ततः परम् ॥ ७६ ॥
 शुक्रप्रज्ञाभिगमनं ब्रह्मप्रश्नानुशासनम् । प्रादुर्भावश्च दुर्वासःसंवा-
 दश्चैव मयया ॥ ७७ ॥ ततः पर्व परिश्रियमानुशासनिकं परम् ।
 स्वर्गारोहश्चिकुक्षुव ततो भीष्मस्य धीमतः ॥ ७८ ॥ ततोऽश्व-
 मेधिकं पर्वं सर्वपापप्रक्षयाशनम् । अनुगीता ततः पर्वं ज्ञेय-
 मध्यात्मवाचकम् ॥ ७९ ॥ पर्वं चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
 जारदागमनं पर्वं ततः परमिच्छोच्यते ॥ ८० ॥ मौसलं पर्वं षोडश-
 ततो घोरं सुदारणम् । महाप्रस्थानिकं पर्वं स्वर्गारोहणिकं
 ततः ॥ ८१ ॥ हरिवंशस्ततः पर्वं पुराणं खिलसंश्रितम् । विष्णु-
 पर्वं शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ ८२ ॥ भविष्यं पर्वं
 चाप्युक्तं खिले चैवाङ्कितं महत् । एतत् पर्वगतं पूर्णं व्यासेनोक्तं
 भृशानना ॥ ८३ ॥ यथावत् स्मृतपुत्रेण लौमहर्षिणा ततः ।
 उक्तानि नैमिषारख्ये पर्वाण्यष्टादशैव तु ॥ ८४ ॥ समाप्तो भार-
 तस्त्रायमतीक्तः पर्वसंग्रहः । पौष्यं पौलोममास्तीकमादिबंशा-
 पतारणम् ॥ ८५ ॥ सन्भवो जतुवेश्माख्यं हिडिम्बकयोबधः ।
 तथा चैतरर्थं देव्याः पाञ्चाल्याश्च स्वयम्बरः ॥ ८६ ॥ आत्मधर्मेषु
 निर्जित्य ततो वैवाहिकं स्मृतम् । विदुरागमनश्चैव राज्यसम्भ-
 वाद्यैव च ॥ ८७ ॥ वनवासमोर्जुनस्यापि सुभद्राहरणं ततः ।
 हरणाहरणश्चैव दहनं खाण्डवस्य च ॥ ८८ ॥ मयस्य दशमश्चैव
 आदिपर्वेषु कथ्यते । पौष्ये पर्वेषु महात्मामुतङ्कस्योपवर्धि-
 तम् ॥ ८९ ॥ पौलोमे भृगुवंशस्य विशारः परिकीर्तितः । आस्तीके
 सर्वज्ञानानां गण्डस्य च सन्भवः ॥ ९० ॥ श्रीरोदमथनश्चैव जम्बोच्चैः-

अबससुधा । यजतः सर्पसत्वेण राघः पारीक्षितस्य च ॥ १२१ ॥
 कञ्चयन्मभिमिहं क्ता भरतानां महात्मनाम् । विविधा संश्रवा
 राश्यास्तुक्ताः सन्भवपर्वणि ॥ १२२ ॥ अन्येषाञ्चैव शूराणाञ्च
 ह्येपायनस्य च । अंशावतारणं चान् देवानां परिकीर्त्तितम् ॥ १२३ ॥
 दैत्यानी दानवानाञ्च यक्षाणाञ्च महीजसाम् । नागानामथ
 सर्पाणां गन्धर्वाणां पतत्रिणाम् ॥ १२४ ॥ अन्येषाञ्चैव भूतानां
 विविधानां समुद्रवः । महर्षेरायमपदे कण्वस्य च तपस्विनः
 ॥ १२५ ॥ शकुन्तलायां दुष्मन्ताङ्गरतश्चापि जज्ञिवान् । यस्य
 लोकेषु नाम्नेहं प्रथितं भारतं कुलम् ॥ १२६ ॥ वसूनां पुनश्चत्-
 पत्तिर्भागीरथ्यां महात्मनाम् । शान्तनोर्वंशनिपुत्रशेषां चारो-
 ह्यं द्विधि ॥ १२७ ॥ तेजोऽग्रानाञ्च सन्पातो भीष्मस्याप्यत्र सन्भवः ।
 राध्यान्निवर्त्तनं तस्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितिः ॥ १२८ ॥ प्रातश्चा-
 पाशनञ्चैव रक्षा पितृहृदस्य च । इते पितृहृदे चैव रक्षा
 च्चातुर्थवीर्यसः ॥ १२९ ॥ विचित्रवीर्यस्य तथा राज्ये संप्रति-
 पादनम् । धर्मस्य वृषु संभूतिरणीमाखड्यशापना ॥ १३० ॥
 क्षणाद्देपायमाञ्चैव प्रसूतिर्वरदानजा । इतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च
 पाण्डवानाञ्च सन्भवः ॥ १३१ ॥ वारथावतवातायां मन्त्री दुर्भी-
 धनस्य च । क्रुटस्य धार्तराष्ट्रेण प्रेषणं पाण्डवान् प्रति ॥ १३२ ॥
 हितोपदेश्यं पथि धर्मराजस्य धीमतः । विदुरेण कृती यत्न
 हितार्थं श्लेषभाषया ॥ १३३ ॥ विदुरस्य च वाक्येन सुवर्णीष-
 क्रमक्रिया । निषाधाः पञ्चपुत्रायाः सुप्ताया जतुषेजनि ॥ १३४ ॥
 पुरोचनस्य चाञ्चैव दृढं संप्रकीर्त्तितम् । पाण्डवानां वनि घोरे
 हिडिम्बायाञ्च दर्शनम् ॥ १३५ ॥ तत्रैव च हिडिम्बस्य कर्षी
 भीमान्महावलात् । षटोत्कथस्य चोत्पत्तिरत्रैव परिकीर्त्तिता
 ॥ १३६ ॥ महर्षेर्हर्षनञ्चैव व्यासस्त्वामिततेजसः । तदाश्वमेक-
 वक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १३७ ॥ अज्ञातचर्यायां वासी धृत्र

तेषां प्रकीर्तितः । वक्रस्य निधने चैव नागराणाञ्च विक्रमः ॥१०८॥
 सन्भवश्चैव क्षण्णाया हृष्टद्युम्नस्य चैव हि । माहात्म्यात्प्रपञ्चत्व
 व्यासवाक्यप्रबोदिताः ॥ १०९ ॥ द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयम्बर-
 दिदृश्यात् । पाञ्चालानभितो जग्मुर्यत् कौटुहलान्विताः ॥११०॥
 अङ्गारपर्यं निर्जित्य गङ्गाकूलेऽर्जुनसदा । सख्यं कृत्वा तत-
 लोचनं तस्मादेव च प्रुश्रुवे ॥१११॥ तापत्यमथ वाग्निष्ठमौर्वं चाख्यान-
 सुत्तमम् । श्वाहृभिः सञ्चितः सर्वैः पाञ्चालानभितो ययौ ॥११२॥
 पाञ्चालनगरे चापि लक्ष्यं भित्वा धनञ्जयः । द्रौपदीं लब्धवानन्न
 मध्ये सर्वमष्टौक्षिताम् ॥ ११३ ॥ भीमसेनार्जुनौ यत्र संख्यान्
 षड्विधीपतीन् । शल्यकर्णौ च तरसा जितवन्तौ महाबन्धे ॥११४॥
 दृष्ट्वा तयोश्च तद्वीर्यमप्रमेयममानुषम् । शङ्कमानौ पारुडवांसान्
 रामकृष्णौ महामती ॥ ११५ ॥ जग्मतुस्तेः समागन्तुं शाखा-
 न्मार्गववेश्मनि । पञ्चानामेकपत्नीत्वे विमर्षो द्रुपदस्य च ॥११६॥
 पक्षेन्द्राणासु पाष्यान्ममत्वैवाङ्गु तमुच्यते । द्रौपद्या देवविहितो
 विवाहश्चाप्यमातुषः ॥११७॥ अन्तुय भार्त राष्ट्रेण प्रेषयं पश्य-
 यान् प्रति । विदुरस्य च सम्प्राप्तिर्दृशेनं केशवस्य च ॥ ११८ ॥
 खाण्डवप्रश्नत्रासश्च तथा राव्यार्धशासनम् । नारदस्याङ्गया चैव
 द्रौपद्याः सस्यक्रिया ॥ ११९ ॥ सुन्दोपसुन्दयोस्तद्वद्व्याप्तं परि-
 कीर्तितम् । अनन्तरञ्च द्रौपद्या सहासीर्न वृधिष्ठिरम् ॥ १२० ॥
 अनुप्रविश्य विप्रार्थं फाल्गुनो गृह्य चाहुधम् । मोक्षयित्वा गृहं
 गत्वा विप्रार्थं कृतनिश्चयः ॥ १२१ ॥ समयं पालकम्बीरो वानं धत्त
 जगाम ह । पार्थस्य वनवासे च लक्ष्म्या पथि सङ्गमः ॥ १२२ ॥
 सुख्यतीर्थासुसंयानं वञ्चवाहनजन्म च । तत्रैव मोक्षयामास पशु
 सोऽश्वरत्नः शुभाः ॥ १२३ ॥ शपाहाहृत्वमापन्ना माङ्गलस्य
 तपस्विनः । प्रभासतीर्थे पार्थिनं लब्ध्वास्य च समागमः ॥ १२४ ॥
 द्वारकायां सुभद्रा च कामयानेन कामिनी । वासुदेकस्यासुमते

माता चैव किरीटिना ॥ १२३ ॥ गृहीत्वा हरयं भार्गवो
 देवकितन्दने । अभिमन्योः सुभद्रायां जन्म चोत्तमतेजसः ॥ १२४ ॥
 द्रौपद्यास्तनवानाच्च सम्भवोऽसु प्रकीर्तितः । विहारार्थञ्च गतयोः
 कृष्णधौर्यमुनामसु ॥ १२७ ॥ सम्प्राप्तिश्चक्रधनुषोः पाण्डवस्य च
 हासनम् । मयस्य मोक्षो ज्वलनाद्भ्रजस्य च मोक्षणम् ॥ १२८ ॥
 महधमन्दासस्य शाङ्गेयां तनयसम्भवः ॥ १२९ ॥ द्रुपदेत-
 दादिपर्वोक्तं प्रथमम्बुद्धविस्तरम् । अध्यायानां शते द्वे तु केष्वन्त
 परमर्षिणा । सप्तविंशतिरध्याया व्यासेनोत्तमतेजसा ॥ १३० ॥
 अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । श्लोकाश्च अतु
 रशीतमानमोक्ता महात्मना ॥ १३१ ॥ द्वितीयस्तु सभापर्व बृह-
 हत्तान्तमुच्यते । सभाक्रिया पाण्डवानां किङ्कराणाञ्च दृष्टनम्
 ॥ १३२ ॥ श्लोकपालसभाख्यानं नारदाहोवर्षर्षिनः । राजसूयस्य
 चारम्भो जरासन्धवधस्तथा ॥ १३३ ॥ गिरिवजे निरुद्धानां राज्ञां
 कृष्णेन मोक्षणम् । तथा दिग्विजयोऽथैव पाण्डवानां प्रकी-
 र्तितः ॥ १३४ ॥ राज्ञामागमनञ्चैव सार्धंस्थानां महाकृतौ ।
 राजसूयेऽर्घ्यसंवादे शिशुपालवधस्तथा ॥ १३५ ॥ यत्र विभूतिं
 तां दृष्ट्वा दुःखामर्षान्वितस्य च । दुर्बोधनस्यावहामो भीमेन च
 सभातले ॥ १३६ ॥ यत्रास्य मन्युबद्धूतो येन द्यूतमकारयत् ।
 यत्र धर्मसुतं द्यूते शकुनिः कितवोऽजयत् ॥ १३७ ॥ यत्र द्यूता-
 र्थं भग्ना द्रौपदीं नौरिवार्णवात् । धतराद्रो महाप्राज्ञः स्वर्षां
 परमदुःखिताम् ॥ १३८ ॥ तारयामास तास्तीर्णान् ज्ञात्वा दुर्बो-
 धनो वृषः । पुनरेव ततो द्यूते समाह्वयत पाण्डवान् ॥ १३९ ॥
 जित्वा स वनवासाय प्रेषयामास तास्ततः । एतत् सर्वं सभापर्व
 समाख्यातं महात्मना ॥ १४० ॥ अध्यायाः सप्ततिर्ज्ञेयास्तथा चाष्टौ
 प्रसंख्यया । श्लोकानां द्वे सहस्रे तु पञ्चश्लोकशतानि च ॥ १४१ ॥
 श्लोकाश्चैकादश ज्ञेयाः पर्वण्यस्थान् द्विजोत्तमाः । अतः पर

तृतीयस्तु ज्ञेयमारण्यकं महत् ॥ १४२ ॥ वनवामं प्रयातेषु पाण्डु-
 वेषु महात्मसु । पौराणुगमनञ्चैव धर्मपुत्रस्य धीमताः ॥ १४३ ॥
 अत्रौपधीनाञ्च कृते पाण्डवेन महात्मना । द्विजानां भरतार्थस्य
 कृतमाराधनं रवेः ॥ १४४ ॥ धौस्योपदेशात्तिग्मांशुप्रसादाद्भ-
 सन्धरः । हितस्य त्रुवतः क्षत्तुः परित्यागोऽखिकासुतात् ॥ १४५ ॥
 त्यक्तस्य पाण्डुपुत्राणां समीपगमनं तथा । पुनरागमनञ्चैव धृत-
 राज्ञस्य शासनात् ॥ १४६ ॥ कर्णप्रोत्साहनाञ्चैव धार्तराज्ञस्य
 दुर्मतेः । वनस्थान् पाण्डवान् हन्तुं मन्त्रो दुर्बोधनस्य च ॥ १४७ ॥
 तं द्रुष्टवान् मित्राय व्यासस्यागमनं द्रुतम् । निस्सीयाप्रतिषेधस्य
 कुरभ्यास्थानमेव च ॥ १४८ ॥ मैत्रेयागमनं ज्ञात्वा राज्ञश्चक्र-
 श्चासनम् । शपोत्कर्णस्य तेनैव राज्ञो दुर्बोधनस्य च ॥ १४९ ॥
 किमीरस्य वधश्चात् भीमसेनेन संयुगे । वृष्णीनामगमनात्
 याद्यालानाञ्च सर्वशः ॥ १५० ॥ श्रुत्वा शकुनिना ह्युक्ते निरुत्था-
 मिजिंतांश्च तान् । क्रुद्धस्यानुप्रथमनं हरेञ्चैव किरीटिना ॥ १५१ ॥
 परिदेवनञ्च पाञ्चाल्या वासुदेवस्य सन्निधौ । आश्वासनञ्च कृष्णो
 दुःस्वार्त्तायाः प्रकीर्तितम् ॥ १५२ ॥ तथा सौभवधाख्यान-
 मत्रैवोक्तं महर्षिणा । सुभद्रायाः सप्तुषायाः कृष्णेन द्वारकां
 पुरीम् ॥ १५३ ॥ नयनं द्वीपदेयानां धृष्टद्युम्नेन चैव हि ।
 प्रवेशः पाण्डुवेद्यानां रम्ये दैतवने ततः ॥ १५४ ॥ धर्मराजस्य
 चात्रैव संवादः कृष्णया सह । संवादश्च तथा राज्ञा भीमस्त्राप्ति
 प्रकीर्तितः ॥ १५५ ॥ समीपं पाण्डुपुत्राणां व्यासस्यागमनं
 तथा । प्रतिस्मृत्याथ विख्याया दानं राज्ञो महर्षिणा ॥ १५६ ॥
 गमनं काम्यक्ते चापि व्यासे प्रतिगते ततः । अस्त्रहेतोर्विवा-
 सस्य प्रार्थस्यामिततेजसः ॥ १५७ ॥ महादेवेन सुदृशं किरात-
 वपुषा सह । दर्शनं लोकपालानामस्त्रप्रसिद्धस्यैव च ॥ १५८ ॥
 महेन्द्रलोकगमनमस्त्रार्थं च किरीटिनः । यत्र चिन्ता ससुत्पन्ना

धृतराष्ट्रस्य भूयसी ॥ १५८ ॥ दर्शनं वृषदृश्यस्य महर्षेर्भाविता-
 लनः । वृषिष्ठिरस्य चार्त्तस्य व्यसनं परिदेवनम् ॥ १६० ॥
 नखोपाख्यानमत्रैव धर्मिष्ठं कश्यपोदयम् । दमयन्त्याः स्त्रिति-
 र्वत्न नलस्य चरितं तथा ॥ १६१ ॥ तथाक्षहृद्यप्राप्तिश्चास्मादेव
 महर्षितः । सोमशस्यागमस्तत्र स्वर्गात् पाण्डुसुतान् प्रति ॥ १६२ ॥
 वनवासगतानाञ्च पाण्डवानां महात्मनाम् । स्वर्गे प्रवृत्तिर-
 ष्याता सोमशेनार्जुनस्य वै ॥ १६३ ॥ सन्देशार्जुनस्त्रात तीर्था-
 भिगमनक्रिया । तीर्थानाञ्च फलप्राप्तिः पुण्यत्वञ्चापि कीर्त्तितम्
 ॥ १६४ ॥ पुण्यस्यतीर्थयात्रा च नारदेन महर्षिणा । तीर्थ-
 यात्रा च तत्रैव पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १६५ ॥ कश्यपस्य
 परिमोक्षोऽथ कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात् । तथा यज्ञविभूतिश्च गण्य-
 स्यात् प्रकीर्त्तिता ॥ १६६ ॥ आगस्त्यमपि चाख्यानं यत्र वाता-
 पिभक्षयाम् । लोपासुद्राभिगमनमपत्यार्थस्येक्षया ॥ १६७ ॥
 अथ्यन्वृक्षस्य चरितं कौमारमहाचारिणः । जामदग्न्यस्य रामस्य
 चरितं भूरितेजसः ॥ १६८ ॥ कार्तवीर्यबधो यत्र वैश्यानाञ्च
 वर्ण्यते । प्रभासतीर्थे पाण्डूनां वृष्णिभिश्च समागमः ॥ १६९ ॥
 सौकन्यमपि चाख्यानं श्यवनो यत्र भार्गवः । शर्वातियज्ञे
 नासत्यौ कृतवान् सोमपीतिनौ ॥ १७० ॥ ताभ्याश्च यत्र स
 सुनिर्यौवनं प्रतिपादितः । मान्वातुषाप्युपाख्यानं राज्ञोऽत्रैव
 प्रकीर्त्तितम् ॥ १७१ ॥ जन्तुपाख्यानमत्रैव यत्र पुत्रेण सोमकः ।
 पुत्रार्थमथजद्राजा लेभे पुत्रयतश्च सः ॥ १७२ ॥ ततः श्वेन-
 कप्रेतौयसुपाख्यानमस्तुतमम् । इन्द्राग्नी यत्र धर्मचाप्यजिज्ञा-
 सञ्छिविं नृपः ॥ १७३ ॥ अष्टावक्रीयमत्रैव विवादो यत्र वन्दिना ।
 अष्टावकस्य विप्रर्षेर्जनकस्याध्वरेऽभवत् ॥ १७४ ॥ नैयायिकानां
 सुखेन बह्वयास्यात्मजेन च । पराजितो यत्र वन्दी विवादेन
 महात्मना ॥ १७५ ॥ विजित्य सागरं प्राप्तं पितरं लब्धवा-

कृषिः । यवक्रीतस्य चाण्डालानं रैभ्यस्य च महात्मनः । गन्ध-
 मादनयात्वा च वासो नारायणाश्रमे ॥ १७६ ॥ निवृत्तो भीम-
 सेनश्च द्रौपद्या गन्धमादने । व्रजन् पश्चि महाबाहुर्दृष्टवान् पव-
 नात्मजम् ॥ १७७ ॥ कदलीषण्डमध्यस्थं हनूमन्तं महाबलम् ।
 यत्र सौगन्धिकार्थेऽपी नलिनीं तामधर्षयत् ॥ १७८ ॥ यत्रास्य
 युद्धमभवत् सुमहद्राक्षसैः सह । यत्तैश्चैव महावीर्यैर्मणिमत्-
 प्रभुषैस्तदा ॥ १७९ ॥ जटासुरस्य च बधो राक्षसस्य हको-
 दरात् । हृषपर्वणो राजर्षेस्ततोऽभिगमनं स्मृतम् ॥ १८० ॥ आष्टि-
 घेणाश्रमे चैषां गमनं वास एव च । प्रोत्साहनञ्च पाञ्चाल्या
 भीमस्यात्र महात्मनः ॥ १८१ ॥ कैलासारोहणं प्रोक्तं यत्र यत्तै-
 र्बलीकृतैः । युद्धमासीन्महाबोधं मणिमत्प्रभुषैः सह ॥ १८२ ॥
 क्षत्राय दिव्यान्वस्त्राणि गुर्वधं सव्यसाचिना । निवातकवचैर्दुर्द्ध-
 हिरण्यपुरवासिभिः ॥ १८३ ॥ निवातकवचैर्घोरैर्हानवैः सुर-
 ग्रथुभिः । पौलोमैः कालकेयेश यत्र युद्धं किरीटिनः ॥ १८४ ॥
 बधुषैषां समाख्यातो राक्षसेनैव धीमता । अस्त्रसन्दर्शनारम्भो
 धर्मराजस्य सन्निधी ॥ १८५ ॥ पार्थस्य प्रतिषेधञ्च नारदेन
 सुदर्षिणा । पुनश्चैवावरोहणं पाण्डूनां गन्धमादनात् ॥ १८६ ॥
 भीमस्य ग्रहणं चात्र पर्वताभोगवष्मिणा । भुजगेन्द्रेण बलिना
 तेषान् सुगहने वने ॥ १८७ ॥ अमोक्षयद्यच्चैत्रं प्रञ्जामुक्त्वा
 युधिष्ठिरः । काश्यपागमनञ्चैव पुनस्तैषां महात्मनाम् ॥ १८८ ॥
 तत्रस्थान्श्च पुनर्दृष्टुं पाण्डवान् पुरुषर्षभान् । वासुदेवस्यागमन-
 मत्रैव परिकीर्तितम् ॥ १८९ ॥ मार्कण्डेयसमाख्यायामुपाख्या-
 नानि सर्वशः । श्रुत्वोर्वेण्यस्य यतोक्तमाख्यानं परमविष्णा ॥ १९० ॥
 संवादश्च सरस्वत्यास्तार्क्ष्यर्षेः सुमहात्मनः । मत्स्त्रीपाख्याममत्रैव
 प्रीक्ष्यते तदनन्तरम् ॥ १९१ ॥ मार्कण्डेयसमाख्या च पुराणं
 परिकीर्ष्यते । ऐन्द्रयन्त्रमुपाख्यानं धीन्नुमारस्तथैव च ॥ १९२ ॥

पतिव्रतायाश्चाख्यानं तथैवाङ्गिरसं स्मृतम् । द्रौपद्याः कीर्त्तित-
 खात्रं संवादः सत्यभामया ॥ १८३ ॥ पुनर्हेतवनञ्चैव पाण्डवाः
 समुपागताः । घोषयात्रा च गन्धर्वैर्यत्र बह्वः सुर्योधनः ॥ १८४ ॥
 ह्वियमाणस्तु मन्दात्रा मोक्षितोऽसौ किरीटिना । धर्मराजस्य
 चात्रैव सृगस्त्रनिदर्शनम् ॥ १८५ ॥ कास्यके काननश्रेष्ठे पुन-
 र्गमनमुच्यते । व्रीहिद्रौणिकमाख्यानमत्रैव बह्वविस्तरम् ॥ १८६ ॥
 दुर्वाससोऽप्युपाख्यानमत्रैव परिकीर्त्तितम् । जयद्रथेनापहारो
 द्रौपद्याश्चायमान्तरात् ॥ १८७ ॥ यत्रैतमन्वयाद्भीमो वासुदेग-
 समो जवे । चक्रे चैनं पञ्चशिखं यत्र भीमो महाबलः ॥ १८८ ॥
 रामायणमुपाख्यानमत्रैव बह्वविस्तरम् । यत्र रामेण विक्रम्य
 निहतो रावणो युधि ॥ १८९ ॥ सावित्रश्चाप्युपाख्यानमत्रैव
 परिकीर्त्तितम् । कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरन्दरात्
 ॥ २०० ॥ यत्रास्य शक्तिं तुष्टोऽसावदादेकबधाय च । आर-
 षेयमुपाख्यानं यत्र धर्मोऽन्वयात् सुतम् ॥ २०१ ॥ जग्मुर्केत्व-
 वरा यत्र पाण्डवाः पश्चिमां दिशम् । एतदारण्यकं पर्वं तृतीयं
 परिकीर्त्तितम् ॥ २०२ ॥ अत्राध्याययते हे तु संख्रया परि-
 कीर्त्तिते । एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्त्तिताः ॥ २०३ ॥
 एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट्शतानि च । षतुःषष्टिशया
 श्लोकाः पर्वण्यस्मिन् प्रकीर्त्तिताः ॥ २०४ ॥ अतः परं निबोधेहं
 वैराटं पर्वं विस्तरम् । विराटनगरे गत्वा श्मशाने विपुलां शमीम्
 ॥ २०५ ॥ दृष्ट्वा सन्निदधुस्तत्र पाण्डका ह्यायुधान्यत । यत्र प्रविश्य
 नगरं ह्यज्ञाना न्यवसंसु ते ॥ २०६ ॥ पाञ्चालीं प्राथेयानस्य कामो-
 पहतचेतसः । दुष्टात्मनो बधो यत्र कीचकस्य टकोदरात् ॥ २०७ ॥
 पाण्डवान्श्लेषणार्थञ्च राज्ञो दुर्क्योधनस्य च । चराः प्रस्थापिता-
 खात्रं निपुण्याः सर्वतो दिशम् ॥ २०८ ॥ न च प्रवृत्तिसौख्यं
 पाण्डवानां महात्मनाम् । गोपहृद्यं विराटस्य त्रिगर्तैः मन्त्रमं

कृतः ॥ २०६ ॥ यत्रास्य बुद्धं सुमहत्तैरासील्लोमर्षणम् । द्विय-
 माण्ड्यं यत्रासौ भीमसेनेन मोक्षितः ॥ २१० ॥ गोधनञ्च विरा-
 टस्य मोक्षितं यत्र पाण्डवैः । अनन्तरञ्च कुरुभिस्तस्य गोधनञ्च
 कृतम् ॥ २११ ॥ समस्ता यत्र पार्थेन निर्जिताः कुरवो बुधिः ।
 प्रत्याहृतं गोधनञ्च विक्रमेण किरीटिना ॥ २१२ ॥ विराटेनोत्तरा
 दत्ता ऋषा यत्र किरीटिनः । अभिमन्युं ससुहृष्य सीमद्रमरि-
 षातिनम् ॥ २१३ ॥ चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्वं वर्णितम् ।
 अत्रापि परिसंख्याता अध्यायाः परमर्षिणा ॥ २१४ ॥ सप्तषष्टि-
 रथो पूर्णां श्लोकानामपि मेऽष्टयु । श्लोकानां हे सहस्रे तु श्लोकाः
 षष्ठाशदेव तु ॥ २२५ ॥ उक्तानि वेदविदुषा पर्वण्यस्त्रिन्महर्षिणा ।
 उद्योगपर्वे विज्ञं यं पञ्चमं शृण्वतः परम् ॥ २२६ ॥ उपश्रव्ये
 निविष्टेषु पाण्डवेषु जिगीषया । दुर्बोधनोऽर्जुनश्चैव वासुदेव-
 नुपास्थितौ ॥ २२७ ॥ साहाय्यमस्मिन् समरे भवान्नी कर्तुमर्हति ।
 इत्युक्ते वचने कृष्णो यत्रोवाच महामतिः ॥ २२८ ॥ अयुधमान-
 मात्मानं मन्त्रिणं पुरुषर्षभौ । अक्षीहिष्ठीं वा सैन्यस्य कस्य किं
 वा दंदास्यहम् ॥ २२९ ॥ वत्रे दुर्बोधनः सैन्यं मग्दात्मा यत्र
 दुर्मतिः । अयुधमानं सचिवं वत्रे कृष्णं धनञ्जयः ॥ २३० ॥
 मङ्गराजश्च राजानमायान्तं पाण्डवान् प्रति । उपहारैर्वञ्चयित्वा
 पर्मन्थेव सुयोधनः ॥ २३१ ॥ वरदं तं वरं वत्रे साहाय्यं क्रियतां
 मम । शल्यहासै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥ २३२ ॥
 शान्तिपूर्वं चाकथयद्यत्नेन्द्रविजयं नृपः । पुरोहितप्रेषणञ्च पाण्डवैः
 कौरवान् प्रति ॥ २३३ ॥ वैचित्तवीर्यस्य वचः समादाय पुरो-
 धसः । तथेन्द्रविजयश्चापि यानश्चैव पुरोधसः ॥ २३४ ॥ संज्ञयं
 प्रेषयामास शमार्थी पाण्डवान् प्रति । यत्र दूतं महाराजो हत-
 राङ्गः प्रतापवान् ॥ २३५ ॥ श्रुत्वा च पाण्डवान्यत्र वासुदेवपुरो-
 गमान् । प्रजागरं संप्रजज्ञे धृतराष्ट्रस्य चिन्तया ॥ २३६ ॥

विदुरो यत्र वाक्यानि विचित्राणि हितानि च । आश्रयामासं
 राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ॥ २३७ ॥ तथा सनत्सुव्यातेन
 यज्ञाध्यात्ममुक्तमम् । मनसापान्वितो राजा आवितः शोक-
 लालसः ॥ २३८ ॥ प्रभाते राजसमितौ सञ्जयो यत्र वा विभोः ।
 ऐकात्म्यं वासुदेवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च ॥ २३९ ॥ यत्र कृष्णो-
 दयापन्नः सन्विमिच्छन्महामतिः । स्वयमागाच्छर्मं कर्तुं नगरं
 नागसाहच्यम् ॥ २४० ॥ प्रत्याख्यानञ्च कृष्णस्य राज्ञा दुर्बोधनेन
 वै । शमार्थं याचमानस्य पक्षयोरुभयोर्हितम् ॥ २४१ ॥ दम्भो-
 द्भवस्य चाख्यानमत्रैव परिकीर्तितम् । वराम्बेषणमत्रैव मात-
 लेश महात्मनः ॥ २४२ ॥ महर्षेश्चापि चरितं कथितं गाक्षधस्य
 वै । विदुतायाश्च पुत्रस्य प्रोक्तं चाप्यनुशासनम् ॥ २४३ ॥ कर्णं
 दुर्बोधनादीनां दुष्टं विज्ञाय मन्त्रितम् । योगेश्वरत्वं कृष्णेन
 यत्र राज्ञां प्रदर्शितम् ॥ २४४ ॥ रथमारोप्य कृष्णेन यत्र कर्णो-
 ऽमुमन्त्रितः । उपायपूर्वं शीटोर्ब्धात् प्रत्याख्यातश्च तेन सः ॥ २४५ ॥
 आगम्य हासिनपुरादुपहृत्यमरिन्दमः । पाण्डवानां यथावृत्तं
 सर्वमाख्यातवान् हरिः ॥ २४६ ॥ ते तस्य वचनं श्रुत्वा मन्त्र-
 यित्वा च यद्वितम् । सांशामिकं ततः सर्वं सज्जं चक्रुः पर-
 न्तपाः ॥ २४७ ॥ ततो सुहाय निर्याता नराश्वरथदन्तिनः ।
 नगराहासिनपुराद्वलसंख्यानमेव च ॥ २४८ ॥ यत्र राज्ञा च्युत्सू-
 कस्य प्रेषणं पाण्डवान् प्रति । श्लोभाविनि महायुद्धे दौत्येन
 कृतवान् प्रभुः ॥ २४९ ॥ रथातिरथसंख्यानमन्वोपाख्यानमेव च ।
 एतत्सुवञ्जलान्तं पञ्चमं पर्वं भारते ॥ २५० ॥ अयोगपर्वं
 निर्दिष्टं सन्धिविग्रहमिश्रितम् । अध्यायानां शतं प्रोक्तं षड-
 शीतिर्महर्षिणा ॥ २५१ ॥ श्लोकानां षट्सहस्राणि तावन्त्येव
 शतानि च । श्लोकाश्च नवतिः प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मनाः ॥ २५२ ॥
 आशेनोद्धारमतिना पर्वेण्यस्त्रिंशदपोषणाः । अतः परं विचि-

'वाथं भीष्मपर्वं प्रचक्षते ॥ २५३ ॥ जम्बूखण्डविनिर्माणं यद्योक्तं
 सञ्जयेन च । यत्तु यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमन्परम् ॥ २५४ ॥
 यत्तु बुद्धमभूद्गौरं दशाहानि सुराण्यथम् । कश्चलं यत्तु पार्थस्य
 वासुदेवो महाभक्तिः ॥ २५५ ॥ मोहजं नाशयामास हेतुभि-
 र्नीचदर्शिभिः । समीच्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिररहिते रतः ॥ २५६ ॥
 रथादाङ्गुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः । प्रतोदपाणिराधाव-
 श्नीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः ॥ २५७ ॥ वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्तु
 कृष्णेन पाण्डवः । गाण्डीवघ्न्या समरे सर्वशस्त्रहताम्बरः ॥ २५८ ॥
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य दत्त पार्थो महाधनुः । विजिह्वन्निशितै-
 र्वाशैरथाङ्गीष्ममपातयत् ॥ २५९ ॥ शरतल्पगतश्चैव भीष्मो यत्तु
 बभूव च । पष्ठमे तत्समाख्यातं भारते पर्वं विसृतम् ॥ २६० ॥
 अध्यायानां शतं प्रोक्तं तथा सप्त दशापरे । पञ्चश्लोकसहस्राणि
 संख्ययाष्टौ शतानि च ॥ २६० ॥ श्लोकाश्च चतुरशीतिरस्मिन्
 पर्वणि कीर्त्तिताः । व्याख्येन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि
 ॥ २६१ ॥ द्रोणपर्वे ततश्चित्तं बह्वृत्तान्तमुच्यते । सैनापत्ये
 ऽभिषिक्तोऽथ यत्नाचार्य्यः प्रतापवान् ॥ २६२ ॥ दुर्बोधनस्य
 प्रीत्यर्थं प्रतिजज्ञे महास्त्रावत् । यद्दृशं धर्मराजस्य पाण्डुपुत्रस्य
 धीमतः । यत्तु संसप्तकाः पार्थसपत्न्युरणाजिरात् ॥ २६३ ॥
 भगदत्तो महाराजो यत्तु शक्ररुभो बुधि । सुप्रतीकेन नागेन स
 हि शान्तः किरीटिना ॥ २६४ ॥ यत्तुभिमन्युं बहवो जम्बुदेकं
 महारथाः । जयद्रथमुखा बालं शूरमप्राप्तयौवनम् ॥ २६५ ॥
 हतेऽभिमन्यौ क्रुद्धेन यत्तु पार्थेन संयुगे । अलौहिण्याः सप्तहत्वा
 हतो राजा जयद्रथः ॥ २६६ ॥ यत्तु भीमो महाबाहुः सात्य-
 किश्च महारथः । अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरवृषाञ्जया ।
 प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरणि ॥ २६७ ॥ संसप्तकावशेषश्च
 कर्तुं निःशेषमाहवे । अन्तस्वपुः श्रुतायुश्च जलसन्धय वीर्यवान्

॥ २६८ ॥ सोमदत्तिर्वराटश्च द्रुपदश्च महारथः । षटोत्कवा-
दयश्चाभ्ये निहता द्रोणपर्वणि ॥ २६९ ॥ अश्वत्यासापि चात्र व
द्रोणे युधि निपातिने । इक्ष्णुं प्रादृशकारोगं नारायणमभर्षितः
॥ २७० ॥ आग्नेयं कीर्त्यति यत्र रुद्रसाहाय्यमुत्तमम् । व्यासस्य
चाप्यागमनं माहात्म्यं श्रुणुपार्थयोः ॥ २७१ ॥ सप्तमं भारते पर्व
महद्देतदुदाहृतम् । यत्र ते पृथिवीपालाः प्रायशो निधनं गताः
॥ २७२ ॥ द्रोणपर्वणि ये शूरा निर्दिष्टाः पुरुषर्षभाः । अत्रा-
ध्यायशतं प्रोक्तं तथाध्यायाश्च सप्ततिः ॥ २७३ ॥ अष्टौ श्लोक-
सहस्राणि तथा नवशतानि च । श्लोका नव तथैवात्र संख्याता-
स्तत्त्वदर्शिना । पारागर्थेण सुनिना सञ्ज्ञित्य द्रोणपर्वणि ॥ २७४ ॥
अतः परं कर्णपर्वं प्रोच्यते परमाद्भुतम् । गार्थ्ये विनियोगश्च
मद्राजस्य धीमतः ॥ २७५ ॥ आख्यातं यत्र पौगण्यं त्रिपुरस्य
निपातनम् । प्रयागे पुरुषञ्चात्र संवादः कर्णशल्ययोः । हंस-
काकीयमाख्यातं तथैवात्रेपसंज्ञितम् ॥ २७६ ॥ बभूव पाण्ड्यस्य
च तथा अश्वत्थाम्ना महाक्रना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य
च बभूवतथा ॥ २७७ ॥ हैरथे यत्र कर्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संशयं गमिती युद्धे निपातां सूर्यधन्वनाम् ॥ २७८ ॥ अन्योन्यं
प्रति च क्रोधो युधिष्ठिरकिरीटजोः । यत्रैवाबुनयः प्रोक्तो
माधवेनार्जुनस्य हि ॥ २७९ ॥ प्रतिज्ञापूर्वकञ्चापि वचो दुःशा-
सनस्य च । भित्वा वृक्रीदरो रक्तं पीतवान्यत्र संदुगे ॥ २८० ॥
हैरथे यत्र पार्थेन हतः कर्णो महारथः । अटमं पर्वं निर्दिष्ट-
मेतद्भारताचिन्तकैः ॥ २८१ ॥ एकोनसप्ततिः प्रोक्ता अध्यायाः
कर्णपर्वणि । चत्वार्येव सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ॥ २८२ ॥
अतुःषष्टिसाथा श्लोकाः पर्वख्यस्त्रिन् प्रकीर्त्तिताः । अतः परं
विचित्रार्थं शल्यपर्वं प्रकीर्त्तितम् ॥ २८३ ॥ इतप्रवीरे सैव्ये तु
नेता मद्रेश्वरोऽभवत् । वृत्तानि रथगुहानि कीर्त्तन्ते इत्य

भागशः ॥ २८४ ॥ विनाशः कुरुमुख्यानां शल्यपर्वणि कौरवैः ।
 शल्यस्य निधनं चात्र धर्मराजात्प्रहात्मनः ॥ २८५ ॥ शकुनेश्च
 बधोऽथैव सहदेवेन संयुगे । मैत्र्ये च हतभूयिष्ठे किञ्चिच्छिष्टे
 सुबोधनः ॥ २८६ ॥ हृदं प्रविश्य यत्रासौ संस्रभ्यापो व्यवस्थितः ।
 प्रवृत्तिस्तत्र चाख्याता यत्र भीमस्य कुम्भकैः ॥ २८७ ॥ क्षेपयुक्तै-
 र्वचोभिश्च धर्मराजस्य धीमतः । हृदात् समुत्थितो यत्र धार्तरा-
 ष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ २८८ ॥ भीमेन गदया युद्धं यत्रासौ कृतवान्
 सह । समवाये च युद्धस्य रामस्यागमनं स्मृतम् ॥ २८९ ॥ सर-
 स्वत्याश्च तीर्थानां पुण्यता परिकीर्त्तिता । गदायुद्धश्च तुसुल-
 मत्रैव परिकीर्त्तितम् ॥ २९० ॥ दुर्योधनस्य राज्ञोऽथ यत्र
 भीमेन संयुगे । ऊरू भग्नौ प्रसह्याजौ गदया भीमवेगया ॥ २९१ ॥
 नवमं पर्वं निर्दिष्टमेतद्भ्रुतमर्थवत् । एकोनषष्टिरध्यायाः पर्व-
 ष्यत्र प्रकीर्त्तिताः ॥ २९२ ॥ संख्याता बह्वृत्तान्ताः श्लोकसंख्यात्र
 कथ्यते । त्रीणि श्लोकसहस्राणि हे शतं विंशतिस्रया ॥ २९३ ॥
 मुनिना सख्यणीतानि कौरवाणां यशोभता । अतः परं प्रव-
 ष्यामि सौमिकं पर्वं दारुणम् ॥ २९४ ॥ भग्नोर्बं यत्र राजानं
 दुर्योधनममर्षणम् । अद्यातेषु पार्थेषु त्रयस्तोऽभ्याययूरथाः ।
 कृतवर्मा कृपो द्रौणिः सायाङ्के दधिरोक्षितम् ॥ २९५ ॥ सन्त्य
 दृष्टशुभ्रुमी पतितं रणमूर्द्धनि । प्रतिजज्ञे दृढक्रोधो द्रौणिर्यत्र
 महारथः ॥ २९६ ॥ अहत्वा सर्वपाञ्चालान् पृष्टद्युक्नपुरोगमान् ।
 पाण्डवांच सहामात्यान् विमोक्षामि दंशनम् ॥ २९७ ॥ यत्रैव-
 मुक्ता राजानमपक्रुष्य त्रयो रथाः । सूर्यासमनवेलायामासेदुक्ते
 महहनम् ॥ २९८ ॥ व्यग्रोधस्तात्र कृतो यत्राधस्ताद्भवस्थिताः ।
 ततः काकान् बहून् राली दृष्ट्वोष्केन चिंसितान् ॥ २९९ ॥ द्रौणिः
 क्रोधसमाविष्टः पितुर्बधमनुस्मरन् । पाञ्चालानां प्रसुप्तानां बधं
 प्रति मनो हृषे ॥ ३०० ॥ गत्वा च शिविरद्वारि दुर्दृशं तत्र

राक्षसम् । चोदरूपमपश्यत्स दिवमाहृत्य धिष्ठितम् ॥ ३०१ ॥
 तेन व्याघातमस्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च । द्रौणिर्यत्र विरूपाक्षं
 रुद्रमारोह्य सत्वरः ॥ ३०२ ॥ प्रसुप्तान्निशि विश्वस्तान्धृष्टद्युम्न-
 पुरोगमान् । पाञ्चालान् सपरीक्षारान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः । कृत-
 वर्मणा च सहितः कृपेण च विजिघ्रिवान् ॥ ३०३ ॥ यत्रासुच्यन्त
 ते पार्थाः पद्म कृष्णबलाश्रयात् । सात्यकिश्च महेष्वसः शेषाश्च
 निधनं गताः ॥ ३०४ ॥ पाञ्चालानां प्रसुप्तानां यत्र द्रौणसुता-
 ह्वयः । धृष्टद्युम्नस्य सूतेन पाण्डवेषु निवेदितः ॥ ३०५ ॥
 द्रौपदी पुत्रशोकात्तां पितृभ्रातृवधादिता । कृतानशनसङ्कल्पा
 यत्र भर्तृशुपाविशत् ॥ ३०६ ॥ द्रौपदीवचनाद्यत्र भीमो भीम-
 पराक्रमः । प्रियं तस्याश्चिकीर्षन् वै गदामादाय वीर्यवान् ।
 अन्वधावत् सुसंक्रुद्धो भारद्वाजगुरोः सुतम् ॥ ३०७ ॥ भीम-
 सेनभयाद्यत्र दैवेनाभिप्रचोदितः । अपाण्डवायेति रूपा द्रौणि-
 रस्त्रमवाहजत् ॥ ३०८ ॥ भैवमित्यब्रवीत् कृष्णः शर्मयंस्तस्य तद्वचः ।
 यत्रास्त्रमस्त्रेण च तच्छर्मयामास फाल्गुनः ॥ ३०९ ॥ द्रौणेय
 द्रोहबुद्धित्वं वीक्ष्य पापात्ममस्तदा । द्रौणिहैपायनादीनां शपा-
 सान्योन्यकारिताः ॥ ३१० ॥ मयिं तथा समादाय द्रौणपुत्रा-
 न्महारयात् । पाण्डवाः प्रदुर्हृष्टा द्रौपद्यै जितकाशिनः ॥ ३११ ॥
 एतद्वै दशमं पर्व सौप्तिकं समुदाहृतम् । अष्टादशास्त्रिन्ध्यायाः
 पर्वण्युक्ता महात्मना ॥ ३१२ ॥ श्लोकानां कथितान्यत्र शतान्यष्टौ
 प्रसंखया । श्लोकाश्च सप्ततिः प्रोक्ता सुनिना ब्रह्मवादिनः ॥ ३१३ ॥
 सौप्तिकैषीकसंबद्धे पर्वण्युत्तमतेजसा । अत ऊर्ध्वमिदं प्राङ्गः
 स्त्रीपर्वं करुणोदयम् ॥ ३१४ ॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्तः प्रञ्चाचकु-
 र्नराधिपः । कृष्णोपनीतां यत्रासावायसौ प्रतिमां हृताम् । भीम-
 सेनद्रोहबुद्धिर्धृतराष्ट्रो बभूव ह ॥ ३१५ ॥ तथा शोकाभितप्तस्य
 धृतराष्ट्रस्य धीमतः । संसारगहनं बुद्ध्या चेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ ३१६ ॥

विदुरेण च यत्नास्य राज्ञ आश्वासनं कृतम् । धृतराष्ट्रस्य कर्त्तव्यं
 कौरवायोधनं तथा । सान्तःपुरमगमनं शोकार्थं स्य प्रकी-
 र्त्तितम् ॥ ३१७ ॥ विलापो वीरपत्नीनां यत्नातिकरुणः स्मृतः ।
 क्रोधावेशः प्रमोहश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः ॥ ३१८ ॥ यत्र तान्
 क्षत्रियाः शूरान् संशामेष्वनिर्वर्त्तनः । पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄन् चैव
 ददृशुर्निहतान् रणे ॥ ३१९ ॥ पुत्रपौत्रवधार्त्तायास्तथात्रैव प्रकी-
 र्त्तिता । गान्धार्याद्यापि कृष्णेन क्रोधोपशमनक्रिया ॥ ३२० ॥
 यत्र राजा महाप्राज्ञः सर्वधर्मभृताम्बरः । राज्ञां तानि शरी-
 राणि दाहयामास शास्त्रतः ॥ ३२१ ॥ तृतीयकर्मणि चारुञ्जे
 राज्ञामुदकदानिके । गूढोत्पन्नस्य चाष्यगर्गं कर्णस्य पृथयात्मनः
 ॥ ३२२ ॥ सुतस्यैतद्विचित्रं प्रोक्तं व्यासेन परमर्षिणा । एतदेका-
 दशं पर्वं शोक्रवैक्लव्यकारकम् ॥ ३२३ ॥ प्रणीतं सज्जनमनो-
 वैक्लव्याश्रुपवर्त्तकम् । सप्तविंशतिरध्यायाः पर्वण्यस्मिन् प्रकी-
 र्त्तिताः ॥ ३२४ ॥ श्लोकसप्तयती चापि पञ्चसप्ततिसंयुता । संख्यया
 भारताख्यानसुक्तं व्यासेन धीमता ॥ ३२५ ॥ अतः परं शान्ति-
 पर्वं द्वादशसुद्विवहनेनम् । यत्र निर्वेदमापन्नो धर्मराजो युधि-
 श्ठिरः । घातयित्वा पितॄन् भ्रातॄन् पुत्रान् सख्यन्धिमातुलान्
 ॥ ३२६ ॥ शान्तिपर्वणि धर्माय व्याख्याताः शारतल्लिकाः ।
 राजभिर्वेदितव्यास्ते सम्यग्ज्ञानवुभुत्सुभिः ॥ ३२७ ॥ आप-
 क्षुर्मास्य तत्रैव कालहेतुप्रदर्शिनः । यान्त्वज्जा पुरुषः सम्यक् सर्व-
 ज्ञत्वमवाप्नुयात् ॥ ३२८ ॥ मोक्षधर्माय कथिता विचित्रा बह्व-
 विस्तराः । द्वादशं पर्वं निर्दिष्टमेतत् प्राज्ञजनप्रियम् ॥ ३२९ ॥
 अत्र पर्वणि विज्ञेयमध्यायानां शतत्रयम् । त्रिंशच्चैव तथाध्याया
 नव चैव तपोधनाः ॥ ३३० ॥ चतुर्दशसहस्राणि तथा सप्तशतानि
 च । सप्तश्लोकास्तथैवात्र पञ्चविंशतिसंख्यया ॥ ३३१ ॥ अत
 उत्तरं विज्ञेयमनुशासनसुत्तमम् । यत्र प्रकृतिमापन्नः श्रुत्वा

धर्मविनिश्चयम् । भीष्माज्ञागीरथीपुत्रात् कुहराजो युधिष्ठिरः
 ॥३३॥ व्यवहारोऽत्र कार्त्तुस्त्रेण धर्मार्थीयः प्रकीर्त्तितः । विवि-
 धानाञ्च दानानां फलयोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३३३ ॥ तथा पात्र-
 विशेषाश्च दानानाञ्च परो विधिः । आचारविधियोगश्च सत्यस्य
 च परा गतिः ॥ ३३४ ॥ महाभाग्यं गवाञ्चैव ब्राह्मणानां तथैव
 च । रहस्यञ्चैव धर्माणां देशकालोपसंहितम् ॥ ३३५ ॥ एतत् सुबुद्ध-
 वृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् । भीष्मस्यात्रैव मन्त्राग्निः स्वर्गस्य
 परिकीर्त्तिता ॥ ३३६ ॥ एतत्तयोद्दशं पर्वं धर्मनिश्चयकारकम् ।
 अध्यायानां शतन्वत् षट्चत्वारिंशदेव तु ॥ ३३७ ॥ श्लोकानाम्बु
 सहस्राणि प्रोक्तान्यथै प्रसंख्यया । ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्वं
 प्रोक्तं चतुर्दशम् ॥ ३३८ ॥ तत् सस्वर्त्तमरुत्तीयं यत्पाषाणमसु-
 त्तमम् । सुवर्णकोपसम्प्राप्तिर्जन्म चोक्तं परीक्षितः । दग्धस्या-
 स्त्राग्निना पूर्वं कृष्णात् सञ्जीवनं पुनः । ३३९ ॥ चर्ष्यायां हय-
 सुत्सृष्टं पाण्डवस्यासुगच्छतः । तत्र तत्र च युद्धानि राजपुत्रै-
 रमघ्नैः ॥ ३४० ॥ चिचार्द्धदायाः पुत्रेण पुत्रिकाया धनञ्जयः ।
 संग्रामे बभ्रवाहेण संग्रयं चात्र दर्शितम् ॥ ३४१ ॥ अश्वमेधे
 महायज्ञे नकुलाख्यानमेव च । इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेत-
 न्महावृतम् ॥ ३४२ ॥ अध्यायानां शतञ्चैव तयोऽध्यायाश्च कीर्त्तिताः ।
 त्रयोऽपि श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । विंशतिश्च तथा
 श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ ३४३ ॥ ततश्चाश्वमेधायां पर्वं
 पञ्चदशं स्मृतम् । यत्र राज्यं ससुत्सृज्य गान्धाब्यां संहितो वृषः ।
 धृतराष्ट्रोऽश्वमेधं विदुरश्च जगाम ह ॥ ३४४ ॥ यं दृष्ट्वा प्रखिलं
 साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा । पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे
 रता ॥ ३४५ ॥ यत्र राजा हतान् पुत्रान् पौत्रानन्यांश्च पार्थि-
 वान् । लोकान्तरगतान् वीरानपश्यत् पुनरागतान् ॥ ३४६ ॥
 श्वमेः प्रसादात् कृष्णस्य दृष्ट्वाश्वमेधमनुत्तमम् । त्यक्त्वा शोकं सदा-

रच सिद्धिं परमिकां गतः ॥ ३४७ ॥ यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः
 सुगतिं गतः । सञ्जयश्च सञ्जामात्यो विद्वान् गन्वन्नाश्रित्य
 ॥ ३४८ ॥ ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो वृषिष्ठिरः । नारदा-
 श्चैव शुश्राव हृष्णीनां कदनं महत् ॥ ३४९ ॥ एतदाश्रम-
 तासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् । द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वेतदभि-
 संख्यया ॥ ३५० ॥ सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्चश्लोकयतानि च ।
 षड्देव चतस्रां श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ ३५१ ॥ अतः
 परं निबोधेदं मीषलं पर्वं दारुणम् । यत्र ते पुरुषप्यात्राः शस्त्र-
 स्थंशसहा युधि । ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे जवणान्मसः ॥ ३५२ ॥
 आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः । एरकारूपिभिर्वज्रै-
 र्निजन्तुरितरेतरम् ॥ ३५३ ॥ यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ राम-
 केयवौ । नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं महत् ॥ ३५४ ॥
 यचार्जुनो द्वारवतीमेत्य हृष्णिविनाकृताम् । दृष्ट्वा विषादमगमत्
 परां चार्त्तिं नरर्षभः ॥ ३५५ ॥ स संस्कृत्य नरश्रेष्ठं मातुलं
 शौरिमात्मनः । ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत् ॥ ३५६ ॥
 देवस्य रामस्य च महात्मनः । संस्कारं लक्षयामास
 हृष्णीनां च प्रधानतः ॥ ३५७ ॥ स दृढबालमादाय द्वारवत्यास्ततो
 जनम् । ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ ३५८ ॥
 सर्वेषाञ्चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् । नाशं हृष्णिकलत्राणां
 प्रभावाणामनित्यताम् ॥ ३५९ ॥ दृष्ट्वा निबेदमापन्नो व्यासवाक्य-
 मप्रोदितः । धर्मराजं समासाद्य सन्प्रासं समरोचयत् ॥ ३६० ॥
 इत्येतस्मीषलं पर्वं षोडशं परिकीर्तितम् । अध्यायाष्टौ समा-
 ख्यताः श्लोकानाञ्च शतत्रयम् । श्लोकानां त्रिंशत्तिथैव संख्याता-
 स्तत्त्वदर्शिना ॥ ३६१ ॥ महाप्रास्थानिकं तस्माद्भूयः समदृशं
 स्मृतम् । यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ॥ ३६२ ॥
 द्रौपद्या सञ्जिता देव्या महाप्रस्थानमास्थिताः । यत्र तेऽग्निं दृष्ट-

शिवे लीहित्यं प्राप्य सागरम् ॥ ३६४ ॥ यत्राग्निना शोदितश्च
 पार्थसास्रै महात्मने । ददौ सम्पूज्य तद्विद्यं गार्होर्वं धनु-
 रक्षमम् ॥ ३६५ ॥ यत्र आतृन्निपतितान्द्रौपदीं च युधिष्ठिरः ।
 दृष्ट्वा हित्वा जगामैव सर्वाननवलोकयन् ॥ ३६६ ॥ एतन् सप्त-
 दशं पर्वं महाप्रास्थानिकं स्मृतम् । यत्रःव्याघ्राक्षयः प्रोक्ताः
 श्लोकानाश्च शतत्रयम् । विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्व-
 दर्शिना ॥ ३६६ ॥ स्वर्गपर्वं ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमासुषम् । प्राप्तं
 दैवरथं स्वर्गात्रेष्टवान् यत्र धर्मराट् । चारोढुं सुमहाप्राज्ञ आतृ-
 शंस्याच्छुना विना ॥ ३६७ ॥ तामस्याविचलां ज्ञात्वा स्थितिं धर्मो
 महात्मनः । श्वरूपं यत्र तत्त्वज्ञा धर्मस्थासौ सप्तन्वितः ॥ ३६८ ॥
 स्वर्गं प्राप्तः स च तथा यातनां विपुलां भयम् । देवदुतेन नरकं
 यत्र ध्याजेन दर्शितम् ॥ ३६९ ॥ श्रुत्वा यत्र धर्मात्मा आतृणां
 करुणा गिरः । निदेशे वर्त्तमानानां देशे तत्रैव वर्त्तताम् ॥ ३७० ॥
 अनुदर्शितश्च धर्मेण देवराज्ञा च पाण्डवः । आश्रुत्याकाशगङ्गायां
 देहं त्यक्त्वा स मानुषम् ॥ ३७१ ॥ स्वधर्मनिजितं स्थानं स्वर्गे
 प्राप्य स धर्मराट् । सुसुदे पूजितः सर्वैः सेनैः सुरगणैः सह
 ॥ ३७२ ॥ एतदष्टादशं पर्वं प्रोक्तं व्यासेन धीमता । अध्यायाः
 पञ्च संख्याताः पर्वस्वस्तिन्महात्मना ॥ ३७३ ॥ श्लोकानां द्वे शते
 चैव प्रसंख्याते तपोधनाः । नव श्लोकास्तथैवान्ये संख्याताः पर-
 मर्षिणा ॥ ३७४ ॥ अष्टादशैवमुक्तानि पर्वान्येतान्यशेषतः ।
 खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यञ्च प्रकीर्तितम् ॥ ३७५ ॥ दशश्लोक-
 सहस्राणि विंशत् श्लोकशतानि च । खिलेषु हरिवंशे च संख्या-
 तानि महर्षिणा ॥ ३७६ ॥ एतत्सर्वं समाख्यातं भारते पर्व-
 संघः । अष्टादश समाजम्, रक्षीहृष्यो सुयुत्सया । तन्महा-
 दास्यं सुष्ठमहान्यष्टादशाभवत् ॥ ३७७ ॥ यो विद्यासुतुरो
 वेदान् साङ्गीपनिषदो द्विजः । न आस्थाननिर्दं विद्यार्क्षेव स

आदिपद्यः ॥ ३७८ ॥ अर्धशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं
 महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ ३७९ ॥
 श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं अथ्यमन्यन् रोचते । पुंस्कोकिलगिरं
 श्रुत्वा रक्षा ध्वाङ्गस्य वागिव ॥ ३८० ॥ इतिहासोत्तमादस्या-
 ज्जायन्ते कविवङ्मयः । पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसखिषयस्त्रयः
 ॥ ३८१ ॥ अथाख्यानस्य विषये पुराणं वर्तते द्विजाः । अन्त-
 रीक्षस्य विषये प्रजा इव चतुर्विधाः ॥ ३८२ ॥ क्रियागुणानां
 सर्वेषामिदमाख्यानमाश्रयः । इन्द्रियाणां समस्तानां चित्ता इव
 मनःक्रिया ॥ ३८३ ॥ अनाश्रित्यैतदाख्यानं कथा भुवि न विद्यते ।
 आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥ ३८४ ॥ इदं कविवरैः
 सर्वैराख्यानमुपजीव्यते । उदयप्रेक्षुभिर्भृत्यैरभिजात इवैश्वरः
 ॥ ३८५ ॥ अस्य काव्यस्य कवयो न समर्था विश्रमणे । साधोरिव
 मृहस्यस्य घोषास्त्रय इवाश्रमाः ॥ ३८६ ॥ धर्मं मतिर्भवतु वः सततो-
 क्खितानां स लोके एव परलोकगतस्य बन्धुः । अर्थास्त्रियश्च निपुणै-
 रपि श्रेष्ठमाना जैवाप्तभावमुपयान्ति न च स्थिरत्वम् ॥ ३८७ ॥
 हैपायनीष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवञ्च ।
 यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजलैरभि-
 शेक्षणेन ॥ ३८८ ॥ यदङ्गा कुर्वते पापं ब्राह्मणस्त्रिन्द्रियैश्वरम् ।
 महाभारतमाख्याय सन्ध्यां मुच्यति पश्चिमाम् ॥ ३८९ ॥ यद्भ्रातृ-
 कुर्वते पापं कर्मणा मनसा गिरा । महाभारतमाख्याय पूर्वां
 सन्ध्यां प्रमुच्यते ॥ ३९० ॥ यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति विप्राय
 वेदविबुधे च बद्धश्रुताय । पुण्याच्च भारतकथां शृणुयाच्च नित्यं
 तस्य फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ३९१ ॥ आख्यानं तदिद-
 मस्तुतमं महाथं विज्ञेयं महदिह पर्वसंग्रहेण । श्रुत्वादी भवति
 इथां सुखावगाहं विशीर्यं जवणजलं यथा ज्वेन ॥ ३९२ ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वणि पर्वसंग्रहः समाप्तः ॥ २ ॥

सौतिरुवाच । जनमेजयः पारिचितः सह भ्रातृभिः कुब-
 शेत्रे दीर्घसत्रमुपासी ॥ १ ॥ तस्य भ्रातरश्चयः श्रुतसेन उग्रसेनो
 भीमसेन इति । तेषु तत्सत्रमुपासीनेष्वगच्छत् सारमेयः ॥ २ ॥
 स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रीरूयमाणो मातुः समीपमुपा-
 गच्छत् ॥ ३ ॥ तं माता रीरूयमाणमुवाच किं रोदिति
 केनास्यभिहत इति ॥ ४ ॥ स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच जन-
 मेजयस्य भ्रातृभिरभिहतोऽस्मीति ॥ ५ ॥ तं माता प्रत्युवाच
 व्यक्तं त्वया तत्वापराद्धं येनास्यभिहत इति ॥ ६ ॥ स तां पुन-
 रुवाच नापराध्यामि किञ्चिन्नावेक्षे हवींषि नावलिङ्ग इति
 ॥ ७ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता तत् सत्रमुपा-
 गच्छद्यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपासी ॥ ८ ॥ स
 तथा क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते
 हवींषि नावलेटि किमर्थमभिहत इति ॥ ९ ॥ न किञ्चिदुक्तवत्सखे
 सा तानुवाच यस्माद्यमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टन्त्वां भय-
 मागमिष्यतीति ॥ १० ॥ जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्वा सरमया
 भृशं संभ्रान्तो विपश्चयासीत् ॥ ११ ॥ स तस्मिन् सत्रे समाह्वे
 हास्तिनपुरं प्रत्येत्य पुरोहितमगुरुरूपमन्विच्छमानः परं यत्न-
 मकरोत् यो मे पापकृत्यां शमयेदिति ॥ १२ ॥ स कदाचि-
 न्मृगयां गतः पारिचितो जनमेजयः कस्मिंश्चित् स्वविषये आश्रम-
 मपश्यत् ॥ १३ ॥ तत्र कश्चिद्विपिरासाञ्जके श्रुतश्रवा नाम तस्य
 तपस्यभिरतः पुत्र आसे सोमश्रवा नाम ॥ १४ ॥ तस्य तं पुत्र-
 मभिमन्य जनमेजयः पारिचितः पौरोहित्याय वव्रे ॥ १५ ॥ स
 नमस्कृत्य तस्मिन्मुवाच भगवन्त्रयं तव पुत्रो मम पुरोहितो-
 ऽस्त्विति ॥ १६ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयं भो जनमेजय
 पुत्रोऽयं मम सव्याञ्जातो महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नो मत्तपो-

वीर्यसम्भृतो मच्छुक्रपीतवत्यास्तस्याः कुक्षी जातः ॥१७॥ सकृर्धो-
 ऽयं भवतः सर्वाः पापकृत्याः शमयितुमन्तरेण महादेवकृत्याम्
 ॥ १८ ॥ अस्य त्वेकमुपाश्रुवतं यदेनं कश्चिद्ब्राह्मणः कश्चिदर्य-
 म्भियार्थेन तस्मै दद्याद्यं यद्येतदुत्सृजेसे ततो नयस्वैनमिति
 ॥ १९ ॥ तेनैवमुक्तां जनमेजयस्य प्रत्यवाच भगवंस्तत्तथा
 भविष्यतीति ॥ २० ॥ स तं पुरोहितमुपादायोपाहृत्तो भ्रातृ-
 नुवाच मयायं हत उपाध्यायो यद्यं ब्रूयात्तत् कार्कशमविचा-
 रयद्भिर्भवद्भिरिति ॥ २१ ॥ तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः ।
 स तथा भ्रातृन् सन्दिश्य तक्षशिताम् प्रत्यभिप्रतस्थे तच्च
 देशं वग्रे स्थापयामास ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नस्तरे कश्चिद्विधौर्म्यो-
 नामायोदस्तस्य शिष्यास्तयो बभूवुः उपमन्युरारुणिवेदश्चेति ॥ २३ ॥
 स एकं शिष्यमारुणिं प्राञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं
 वधानेति ॥ २४ ॥ स उपाध्यायेन संदिष्ट आरुणिः प्राञ्चाल्यस्तत
 गत्वा तत् केदारखण्डं बहुं नाशकत् ॥ २५ ॥ स क्लिश्यमानो-
 ऽपस्त्रुवुपायं भवत्वैवं करिष्यामीति ॥ २६ ॥ स तत्र संविवेश
 केदारखण्डे यथानि च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्यौ ॥ २७ ॥ ततः
 कदाचिदुपाध्याय आयोदो धीम्यः शिष्यानष्टच्छत् क आरुणिः
 प्राञ्चाल्यो गत इति ॥ २८ ॥ ते तं प्रत्युचुर्भगवंस्त्वयैव प्रेषितो
 गच्छ केदारखण्डं वधानेति । स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्य-
 वाच तस्मान्नात्त सर्वे गच्छामो यत्र स गत इति ॥ २९ ॥ स तत्र
 गत्वा तस्याहनाय शब्दञ्जकार भी आरुणे प्राञ्चाल्य काश्चि
 वत्सै हीति ॥ ३० ॥ स तच्छ्रुत्वारुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात्
 केदारखण्डात् सहसोत्थाय तमुपाध्यायमपतस्थे ॥ ३१ ॥ प्रोवाच
 चैनमयमस्मिन्न केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं
 संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं भव-
 त्तमुपस्थितः ॥ ३२ ॥ तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु भवान्

कमथं करवाणीति ॥ ३३ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच
यस्माद्भवान् क्लेदारखण्डं विदार्योत्थितस्तस्मादुहासक एव नास्मा
भवान् भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः ॥ ३४ ॥ यस्माच्च त्वया
महचनमनुष्ठितं तस्माच्चेयोऽवाप्सि । सर्वे एव ते वेदाः प्रति-
भास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति ॥ ३५ ॥ स एवमुक्त उपा-
ध्यायेनेष्टं देशं जगाम । अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदधौस्यस्योपमन्यु-
र्नाम ॥ ३६ ॥ तं उपाध्यायः प्रेषयामास वत्सोपमन्यो गा रक्ष-
स्विति ॥ ३७ ॥ स उपाध्यायवचनादरक्षज्ञाः स चाहनि गा रक्षि-
त्वा दिवसक्षये गुरुगृहभागस्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमस्क्रे
॥ ३८ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमपश्यदुवाच चैनं वत्सोपमन्यो
केन वृत्तिं कल्पयसि पीवानसि वृद्धमिति ॥ ३९ ॥ स उपाध्यायं
प्रत्युवाच भो भैक्ष्येण वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४० ॥ तमुपाध्यायः
प्रत्युवाच मन्वनिवेद्य भैक्ष्यं नोपयोक्तव्यमिति । स तथे-
त्युक्तो भैक्ष्यं चारित्वोपाध्यायाय न्ववेदयत् ॥ ४१ ॥ स तस्मा-
दुपाध्यायः सर्वमेव भैक्ष्यमगृह्णात् । स तथेत्युक्तः पुनररक्षज्ञाः
अहनि रक्षित्वा निगामुखे गुरुकुलभागस्य गुरोरग्रतः स्थित्वा
नमस्क्रे ॥ ४२ ॥ तमुपाध्यायस्तथापि पीवानमेव वृद्धोवाच
वत्सोपमन्यो सर्वमशेषतस्तु भैक्ष्यं गृह्णामि केनेदानीं वृत्तिं
कल्पयसीति ॥ ४३ ॥ स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भगवते
निवेद्य पूर्वमपरं चरामि तेन वृत्तिं कल्पयामीति ॥ ४४ ॥ तमु-
पाध्यायः प्रत्युवाच नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिरन्येषामपि भैक्ष्योप-
जीविनां वृत्त्युपशेषं करोषि इत्येवं वर्त्तमानो लुब्धोऽसीति
॥ ४५ ॥ स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् रक्षित्वा च पुनरुपाध्याय-
गृहभागस्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमस्क्रे ॥ ४६ ॥ तमुपा-
ध्यायस्तथापि पीवानमेव वृद्धा पुनरुवाच वत्सोपमन्यो अहं ते सर्वं
भैक्ष्यं गृह्णामि न चाभ्यञ्जरसि पीवानसि इत्थं केन वृत्तिं कल्पय-

सीति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एयासां
 नवां पयसा हृत्तिं कल्पयामीति तमुवाचोपाध्यायो नैतन्मयायं पय
 उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातमिति ॥ ४८ ॥ स तथेति
 प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायमृष्टमेत्य गुरोरयतः स्थित्वा
 नमस्यके ॥ ४९ ॥ तमुपाध्यायः पीवानमेव हृष्टोवाच वत्सोपमन्यो
 भैत्यं नास्मासि नवान्यच्चरसि पयो न पिबसि पीवानसि भृशं
 केनेदानो हृत्तिं कल्पयसीति ॥ ५० ॥ स एवमुक्त उपध्यायं
 प्रत्युवाच भोः फेनं पिवामि यमिमे वत्सा मातृणां स्नानान् पिबन्त
 चङ्गिरन्ति ॥ ५१ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच एते तदनुकम्पया
 गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमङ्गिरन्ति तद्देशमपि वत्सानां
 हृत्त्यपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः फेनमपि भवान् पातुमर्हतीति
 स तथेति प्रतिश्रुत्य पुनररक्षणाः ॥ ५२ ॥ तथा प्रतिषिद्धो भैत्यं
 नास्मासि न चान्यच्चरतिपयो न पिबति फेनं नोपयुङ्क्ते स कदा-
 चिदरण्ये क्षुधात्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् ॥ ५३ ॥ स तैरर्कपत्रै-
 र्भक्षितैः चारतिक्तकटुकैस्तीक्ष्णविपाकैश्चक्षुषुषतोऽन्वो बभूव
 ततः सोऽन्वोऽपि चक्रस्यमाणः कूपे पपात ॥ ५४ ॥ अथ तस्मि-
 न्नागच्छति सूर्ध्वं वास्ताचलावसम्भिनि उपध्यायः शिष्यामथो-
 चत् नायात्युपमन्युः त ऊचुवेनं गतो गा रक्षितुमिति ॥ ५५ ॥
 तानाह उपध्यायः मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः स नियतं
 कुपितस्ततो नागच्छति चिरं ततोऽन्वेष्य इत्येवमुक्त्वा शिष्यैः
 सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याङ्गनाय शब्दं चकार भो उपमन्यो कासि
 वत्सैरीति ॥ ५६ ॥ स उपध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोश्चेरय-
 मस्मिन् कूपे पतितोऽमिति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच कथं त्वम-
 स्मिन् कूपे पतित इति ॥ ५७ ॥ स उपध्यायं प्रत्युवाच अर्क-
 पत्राणि भक्षयित्वान्धीभूतोऽस्यपतः कूपे पतित इति ॥ ५८ ॥
 तमुपाध्यायः प्रत्युवाच अश्विनौ स्तुष्टिं तौ देवभिषजौ त्वां

चक्षुभ्रूतं कर्त्तारविति स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युरश्विनौ
 श्रोतुमपचक्रमे देवावश्विनौ वाग्भिर्ऋग्भिः ॥ ५९ ॥ प्रपूर्वगौ
 पूर्वजौ चित्रभानू गिरा वाग्भंसामि तपसा ह्यजन्तौ । दिव्यौ सुगण्यौ
 विरजौ विमानावधिच्छिपन्तौ भुवनानि विश्वा ॥ ६० ॥ हिर-
 ष्मयी शकुनी साम्परायौ नासत्यदस्त्रौ सुमसौ वैजयन्ती । शुक्लं
 वयन्तौ तरसा सुवेमावधिय्यन्तावधितं शिवस्वतः ॥ ६१ ॥ यक्षां
 सुपथांस्य बलेन वर्त्तिकाममुद्यतामश्विनौ सौभगाय । तावत्
 सुहृत्तावनमन्त मायया वसन्तमा गा अरुणा लडाऽवहन् ॥ ६२ ॥
 प्रष्टिथ गावस्त्रियताश्च धेनव एकं वत्सं सुवते तं दुहन्ति । नाना-
 गोष्ठा विहिता एकदोहनास्तावश्विनौ दुहतो धर्ममुक्थ्यम् ॥ ६३ ॥
 एकां नाभिं सप्तगता अराः श्रिता प्रधिष्वन्या विंशतिरपिता
 अराः । अनेभिचक्रं परिवर्त्ततेऽजरं मायाश्विनौ समनक्ति चर्षणी
 ॥ ६४ ॥ एकां चक्रं वर्त्तते द्वादशारं षष्ठाभिमेकाक्षस्य धार-
 षम् । यस्मिन्देवा अधिविश्वे विषक्तास्तावश्विनौ मुञ्चती मा
 विधीदतम् ॥ ६५ ॥ अश्विनाविन्दुमस्यतं वृत्तभूयौ तिरोधत्ता-
 मश्विनौ दासपत्नौ । हित्वा गिरिमश्विनौ गामुदा चरन्तौ
 तद्दृष्टिमङ्गा प्रस्थितौ बलस्य ॥ ६६ ॥ युवां दिशो जनयथो
 दशायि समानं मूर्द्धिरथ यातं वियन्ति । तासां यातस्यस्योऽनु-
 प्रयान्ति देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति ॥ ६७ ॥ युवां वर्णाश्वि-
 कुरुथो विश्वरूपांसोऽधिच्छिपन्ते भुवनानि विश्वा । ते भानवी-
 ऽप्यनुस्यताश्चरन्ति देवा मनुष्याः क्षितिमाचरन्ति । ६८ ॥ तौ
 नासत्यावश्विनौ वां महेऽहं स्रजं च यां विभयः पुष्करस्य । तौ
 नासत्यावश्वतावतावृषावृते देवास्तत् प्रपदे न स्रते ॥ ६९ ॥
 सुचेन गर्भं लभेतां युवानौ गतासुरेतत् प्रपदे न स्रते । सद्यो
 जातो मातरमस्ति गर्भस्तावश्विनौ सुस्यथो जीवसे, गाः ॥ ७० ॥
 इत्थेवं तेनाभिष्टूतावश्विनावाजग्मतुराहृतुश्चैनं प्रीतो स एष ते-

ऽपूषोऽशानेनमिति ॥ ७१ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच नानृतपूर्व-
 भूचतुर्भगवन्तौ । न त्वहमेतमपूपमुपयोक्तुमत्सहे' गुरवेऽनिवे-
 द्येति ॥ ७२ ॥ ततस्तमश्चिनावृचतुः आवाभ्यां पुरस्ताद्भवत
 उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टुताभ्यामपूपो दत्त उपयुक्तः स तेनानिवेद्य
 गुरवे त्वमपि अथैव कुरुष्व यथाहृतक्षुपाध्यायेमिति ॥ ७३ ॥ स
 एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत् प्रत्यनुनये भवत्यावश्चिनौ नोत्सहेऽह-
 मनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुमिति ॥ ७४ ॥ तमश्चिनावाहतुः
 प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या उपाध्यायस्य ते कार्णायसा दन्ता
 अवतोऽपि हिरण्मया भविष्यन्ति चक्षुष्मांस भविष्यसि अथैवावा-
 च्यसीति ॥ ७५ ॥ स एवमुक्तोऽश्चिभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाश-
 बागम्योपाध्यायमभ्यवाहयत् आचक्षे च स चास्य प्रीतिमान्बभूव
 आह चैनं यथाश्चिनावाहतुस्तथा त्वं अयोऽवाच्यसीति ॥ ७६ ॥
 सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति सर्वाणि च धर्मशास्त्राणीति एषा
 तस्यापि परीचीपमन्योः ॥ ७७ ॥ अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोद-
 धीम्यस्य वेदो नाम तमुपाध्यायः समादिदेश वत्स वेद इहास्यतां
 तावन्मम म्हे कच्चित्कालं शृणुषुषुणा च भवितव्यं अथस्तौ भवि-
 ष्यतीति ॥ ७८ ॥ स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं गुरुशुश्रू-
 यणपरोऽवसत् गौरिव नित्यं गुरुणा धूर्षुं नियोज्यमानः शीतो-
 ष्याक्षुत्तृष्णादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलस्तस्य महता कालेन गुरुः
 परितोषं जगाम ॥ ७९ ॥ तत्परितोषाच्च अथः सर्वज्ञतां चावाप
 एष तस्यापि परीक्षा वेदस्य ॥ ८० ॥ स उपाध्यायेनानुज्ञातः
 समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद्गृह्यायमं प्रत्यपद्यत ॥ ८१ ॥ तस्यापि
 स्वम्हे वसतस्तस्यः शिष्या वभूवुः स शिष्यान्व किञ्चिदुवाच कर्म
 वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति ॥ ८२ ॥ दुःखाभिज्ञो हि गुरु-
 कुलवासस्य शिष्याम् परितोषेन योजयितुं निषेध ॥ ८३ ॥
 अथ कच्चित्काले वेदं ब्राह्मणं जममेजयः पौष्यश्च जत्रियावपेत्य

वरिष्ठोपाध्यायं चक्रतः ॥ ८४ ॥ स कदाचिद्व्याज्यकार्त्तव्या-
 भिप्रस्थित उतङ्कनामानं शिष्यं नियोजयामास ॥ ८५ ॥ अ-
 यत्किञ्चिदस्मद्गृहे परिहीयते तदिच्छाम्यहमपरिहीयमानं भवता
 क्रियमाचमिति स एवं प्रतिसन्दिश्योतङ्कं वेदः प्रवासं जगाम
 ॥ ८६ ॥ अथोतङ्कः शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानो गुरुकुले
 वसतिस्म। स तत्र वसमान उपाध्यायस्त्रोभिः सहिताभिराह्वयोक्तः
 ॥ ८७ ॥ उपाध्यायानी ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोपितोऽस्मा
 यथायत्तुर्वन्धो न भवति तथा क्रियतामेषा विधीदतीति ॥ ८८ ॥
 एवमुक्तस्ताः स्त्रियः प्रत्युवाच न मया स्त्रीणां वचनादिदमकार्त्तं
 करणीयं न ह्यहमुपाध्यायेन सन्दिष्टोऽकार्त्तमपि त्वया कार्त्त-
 मिति ॥ ८९ ॥ तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहमाज-
 गाम तस्मात् प्रवासात् स तु तद्वत्तं तस्याद्येवमुपलभ्य प्रीतिमान-
 भूत् ॥ ९० ॥ उवाच चैनं वत्सोतङ्क किन्ते प्रियं करवाणीति
 धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता तेन प्रीतिः परस्परेश नौ
 सम्बृहा तदनुजाने भवन्तं सर्वानिव कामानवाप्ससि गम्यतामिति
 ॥ ९१ ॥ स एवमुक्तः प्रत्युवाच किन्ते प्रियं करवाणीति एष-
 माहः ॥ ९२ ॥ यथाधर्मेण वै ब्रूयाद्यथाधर्मेण पृच्छति तयो-
 रन्यतरः प्रैति विद्मं चाधिगच्छति ॥ ९३ ॥ सोऽहमनुज्ञातो
 भवता इच्छामीष्टं सुर्वर्थेषुपहर्तुमिति तेनैवमुक्त उपाध्यायः
 प्रत्युवाच वत्सोतङ्क उच्यतां तावदिति ॥ ९४ ॥ स कदाचि-
 दुपाध्यायमाहोतङ्कः आज्ञापयतु भवान् किं ते प्रियमुपहरामि
 सुर्वर्थमिति ॥ ९५ ॥ तमुपाध्यायः प्रत्युवाच वत्सोतङ्क वज्रयो
 माहोदयसि सुर्वर्थमुपहरामीति तद्गच्छैनां प्रविश्योपाध्यायानीं
 पृच्छ किमुपहरामीति एषा यद् व्रवीति तदुपहरस्तेति स एव-
 मुक्तो उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत् भगवत्पुपाध्यायेनास्मानु-
 ज्ञातो गृहं गन्तुमिच्छामीष्टं ते सुर्वर्थेषुपहर्तव्याहृष्यो गन्तुमिति

॥ १६ ॥ तदाज्ञापयतु भवती किमुपहरामि गुर्वर्थमिति सैव-
 त्तुक्तोपाध्यायानी तमुतङ्कं प्रत्युवाच गच्छ पौष्यं प्रति राजानं
 कुण्डले भित्तितुं तस्य क्षत्रियया पिनद्धे ॥ १७ ॥ ते आनयस्व
 चतुर्थेऽहनि पुण्यकं भविता ताभ्यामावद्वाभ्यां शोभमाना ब्राह्म-
 यान् परिवेष्टमिच्छामि तत्सम्पादयस्व एवं हि कुर्वतः श्रेयो भवि-
 तान्यथा कृतः श्रेय इति ॥ १८ ॥ स एवमुक्तस्तथा प्रातिष्ठतो-
 तङ्कः स पथि गच्छन्प्रपश्यद्दृषभमतिप्रमाणं तमधिरुदञ्च पुरुषमति-
 प्रमाणमेव स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत ॥ १९ ॥ भो उत्तङ्कैतत्
 पुरीषमस्य दृषभस्य भक्षयस्वोति स एवमुक्तो नैच्छत् ॥ १०० ॥
 तस्माच्च पुरुषो भूयो भक्षयस्वोतङ्क माविचारयोपाध्यायेनापि ते
 भक्षितं पूर्वमिति ॥ १०१ ॥ स एवमुक्तो वाढमित्युक्त्वा तदा
 तद्दृषभस्य मूत्रं पुरीषश्च भक्षयित्वोतङ्कः स संभ्रमादुत्थित एवा-
 प्रोऽपस्पृश्य प्रतस्थे ॥ १०२ ॥ यत् स क्षत्रियः पौष्यस्तमुपेत्या-
 सीनमपश्यदुतङ्कं स उत्तङ्कस्तमुपेत्याशीर्भिरभिनन्द्योवाच ॥ १०३ ॥
 अर्था भवन्तमुपागतोऽस्मीति स एनमभिवाद्योवाच भगवन् पौष्यः
 स्वल्हं किङ्करवाणीति ॥ १०४ ॥ स तमुवाच गुर्वर्थे कुण्डलयो-
 रर्क्षेनाभ्यागतोऽस्मीति ये वै ते क्षत्रियया पिनद्धे कुण्डले ते भवा-
 न्दातुमर्हतीति ॥ १०५ ॥ तं प्रत्युवाच पौष्यः प्रविश्यान्तःपुरं
 क्षत्रिया याच्यतामिति स तनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां
 नापश्यत् ॥ १०६ ॥ स पौष्यं पुनरुवाच न युक्तं भवताहमकृते-
 ज्ञोपचरितुं न हि तेऽन्तःपुरे क्षत्रिया सन्निहिता नैनां पश्यामि
 ॥ १०७ ॥ स एवमुक्तः पौष्यः क्षणमात्रं विच्छस्योतङ्कं प्रत्युवाच
 नियतं भवास्तुच्छिष्टः स्मर तावन्न हि सा क्षत्रिया उच्छिष्टेना-
 श्नुभिना मग्ना द्रष्टुं पतिव्रतात्वात् सैषा नाशुचेर्हर्षनमुपैतीति
 ॥ १०८ ॥ अथैवमुक्त उत्तङ्कः स्मृत्योवाचास्ति खलु मयोत्थितेनो-
 पस्यद्दं श्रीर्षं गच्छता चेति तं पौष्यः प्रत्युवाच एव ते व्यति-

क्रमो नोत्येवेनोपसृष्टं भवतीति शीघ्रं गच्छता चेति ॥ १०६ ॥
 अथोतङ्कसां तथेत्युक्त्वा प्राञ्जुञ्च उपविश्य सुप्रक्षालितपाणिपाद-
 वदनो निःशब्दाभिरफेणाभिरनुष्णामिर्हृद्गताभिरङ्गिस्त्रिः पीत्वा
 द्विः परिमृज्य खान्यङ्गिरुपसृश्य चान्तःपुरं प्रविवेश ॥ ११० ॥
 ततस्तां क्षत्रियामपश्यत् सा च हृष्टवोतङ्कं प्रत्युत्थायाभिवाचो-
 वाच स्वागतं ते भगवन्नाज्ञापय किङ्करवाणीति ॥ १११ ॥ स
 तामुवाचैतं कुण्डले सुर्वथं मे भिक्षिते दातुम सीति सा प्रीता
 तेन तस्य सद्भावेन पात्रोयमनविक्रमणीयथेति मत्वा ते कुण्डले-
 ऽवमुध्यासौ प्रायश्चदाह चैनमेतं कुण्डले तत्तको नागराजः सुभ्रं
 प्रार्थयत्यप्रमत्तो नेतुमर्हसीति ॥ ११२ ॥ स एवमुक्त्वा क्षत्रियां
 प्रत्युवाच भवती सुनिष्ठता भव न मां शक्तस्तत्तको नागराजो
 धर्षयितुमिति ॥ ११३ ॥ स एवमुक्त्वा तां क्षत्रियामान्द्र
 पौष्यमकाशमागच्छत् आह चैनं भोः पौष्य प्रीतोऽस्मीति तमु-
 तङ्कं पौष्यः प्रत्युवाच ॥ ११४ ॥ भगवश्चिरेण पातमासाद्य-
 ते भवांश्च गुणवानतिथिसदिच्छे आहं कर्तुं क्रियतां क्षण
 इति ॥ ११५ ॥ तमुतङ्कः प्रत्युवाच कृतक्षण एवास्मि शीघ्र-
 मिच्छामि यथोपपन्नमुपस्कृतं भवतेति स तथेत्युक्त्वा यथो-
 पपन्नेनान्नेनैनं भोजयामास ॥ ११६ ॥ अथोतङ्कः सकेशं शीत-
 मन्त्रं दृष्ट्वा अशुच्येतदिति मत्वा तं पौष्यमुवाच यस्मान्मे अशुच्यन्नं
 ददासि तस्मादन्वो भविष्यसीति ॥ ११७ ॥ त पौष्यः प्रत्युवाच
 यस्मात्त्वमप्यदुष्टमन्त्रं दूषयसि तस्मात्त्वमनपत्यो भविष्यसीति तमु-
 तङ्कः प्रत्युवाच ॥ ११८ ॥ न युक्तं भवतान्त्रमशुचि दत्त्वा प्रति-
 शापं दातुं तस्मादन्त्रमेव प्रत्यचीकुरु ततः पौष्यस्तदन्त्रमशुचि
 दृष्ट्वा तस्माशुचिभावमपरोक्षयामास ॥ ११९ ॥ अथ तदन्त्रं
 मुक्तकेश्या स्त्रियोपहृतमनुष्यं सकेशं चाशुच्येतदिति मत्वा
 तदन्त्रमुतङ्कं प्रसादयामास ॥ १२० ॥ भगवन्नेतदज्ञानादन्त्रं

सकेगमुपाहृतं शीतं तत् क्षामये भवन्तं न भवेयमन्व इति तिसु-
 तङ्कः प्रत्युवाच ॥ १२१ ॥ न मृषा ब्रवीमि भूत्वा त्वमन्वो न-
 चिरादनन्वो भविष्यसीति ममापि शापो भवता दत्तो न भवेदिति
 ॥ १२२ ॥ तं पौषाः प्रत्युवाच न चाह शक्तः शापं प्रत्यादातुं
 न हि मे मन्धुरद्याप्युपशमङ्गच्छति किञ्चैतद्भवता न ज्ञायते यथा
 ॥ १२३ ॥ नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निश्चितक्षीण-
 धारः । तदुभयमेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्मवनीतं हृदयं
 तीक्ष्णधारमिति ॥ १२४ ॥ तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात्
 शापमन्वथाकर्तुं गम्यतामिति तमुतङ्कः प्रत्युवाच भवताहमन्व-
 स्याशुचिभावमालक्ष्य प्रत्यसुनीतः प्राक्तोऽभिहितम् ॥ १२५ ॥ यस्मा-
 ददुष्टमन्वं दूषयसि तस्मादनपत्यां भविष्यसीति । दुष्टे चान्त्रे
 नैष मम शापो भविष्यतीति ॥ १२६ ॥ साधयामस्तावदित्युक्त्वा
 प्रातिष्ठतीतङ्कः ते कुण्डले गृहीत्वा सोऽपश्यद्य पश्चि नग्नं क्षप-
 णकमागच्छन्तं मङ्गमुद्धृत्यमानमदृश्यमानम् ॥ १२७ ॥ अथो-
 तङ्कस्तो कुण्डले सन्धस्य भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे एतस्मिन्नन्तरे स
 क्षपणकस्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् ॥ १२८ ॥
 तमुतङ्कोऽभिसृत्य क्षतोदककार्थ्यः शुचिः प्रयतो नमो देवेभ्यो गुरु-
 भ्यश्च कृत्वा महता जवेन तमन्वयात् ॥ १२९ ॥ तस्य तक्षको
 दृढमासन्नः स तं जग्राह गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय तक्षक-
 स्वरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाविलं प्रविवेश ॥ १३० ॥
 प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् अथोतङ्कसस्याः क्षत्रियाया
 वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्वगच्छत् ॥ १३१ ॥ स तद्विलं दण्ड-
 काष्ठेन चखान न चाशकत् तं क्लिश्यमानमिन्द्रोऽपश्यत्स वचनं
 प्रेषयामासे ॥ १३२ ॥ गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्वेति ।
 अथ वचनं दण्डकाष्ठममुप्रविश्य तद्विलमदारयत् ॥ १३३ ॥ तमु-
 तङ्कोऽनुविवेश तेनैव विलेन प्रविश्य च तं नागलोकमपर्यन्त-

मनेकविधप्रासादहर्ष्यवनभीनिर्भू हगतसङ्कुलमुच्चावचक्रीडाशब्द-
स्थानावकीर्णमपश्यत् ॥ १३४ ॥ स तत्र नागांस्थानस्तुव-
देभिः श्लोकैः ये ऐरावतराजानः सर्पाः समितिगोभनाः । क्षरन्त
इव जीमूताः सविद्युत्पवनेरिताः ॥ १३५ ॥ सुरूपा बहुरूपाश्च
तथा कल्पापकुण्डलाः । आदित्यवन्नाकपृष्ठे रेजुरैरावतोद्भवाः
॥ १३६ ॥ बहूनि नागवेष्मानि गङ्गायाक्षीर उत्तरे । तत्र-
स्थानपि संस्रौमि महतः पन्वगानहम् ॥ १३७ ॥ इच्छेत्कोऽर्कांशु-
सेनायां चर्तुमैरावतं विना । यतान्यगीतिरष्टौ च सहस्राणि
च विंशतिः । सर्पाणां प्रग्रहा यान्ति धृतराष्ट्रोऽयमेजति ॥ १३८ ॥
ये चैनमपसर्पन्ति ये च दूरपयङ्गताः । अहमैरावतज्येष्ठभ्रातृभ्यो-
ऽकरवं नमः ॥ १३९ ॥ यस्य वामः कुरुक्षेत्रे खाण्डवे चाभवत्
पुरा । तं नागराजमस्त्रौषं कुण्डलार्थाय तत्तकम् ॥ १४० ॥
तत्तकश्चाश्वसेनय नित्यं सहचरावभौ । कुरुक्षेत्रे च वसतां
नदीमिचमतीमनु ॥ १४१ ॥ जघन्यजस्तत्तकय श्रुतयेनेति यः
सुतः । अश्वस्यो महद्युनि प्रार्थयन्नागमुख्यताम् । करवाणि
सदा चाहं नमस्तस्मै महात्मने ॥ १४२ ॥ एवं सुत्वा स विप्रर्षिरुतङ्को
भुजगोत्तमान् । नैव ते कुण्डले लेभे ततश्चिन्तामुपागमत् ॥ १४३ ॥
एवं स्तवन्नपि नागान् यदा ते कुण्डले नालभत्तदापश्यत् स्त्रियौ
तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्त्यौ तस्मिंस्तन्त्रे कृष्णाः सिताश्च
तन्त्रवस्त्रं चापश्यत् हादशारं षड्भिः कुमारैः परिवर्त्यमानं
पुरुषं चापश्यदश्वन्न दर्शनीयम् । स तान् सर्वांस्तुष्टाव एभि-
र्मन्त्रवाद्श्लोकैः ॥ १४४ ॥ त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्ये षष्टिश्च
नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् । चक्रे चतुर्विंशत्पर्वयोगे षड्भै कुमारैः
परिवर्त्तयन्ति ॥ १४५ ॥ तन्त्रञ्चेदं विश्वरूपे युक्त्यौ वयतस्तन्तून्
सततं वर्त्तयन्त्यौ । कृष्णान् सितांश्चैव विवर्त्तयन्त्यौ भूतान्यजस्रं
भुवनानि चैव ॥ १४६ ॥ वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता एवस्र

हन्ता नमुचेर्निहन्ता । कृष्णे वसानो वसने महात्मा सर्थावृत्ते
 यो विविनक्त लोके ॥ १४७ ॥ यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं
 वैश्वानरं वाहनमभ्युपैति । नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय लोक-
 तयेशाय पुरन्दराय ॥ १४८ ॥ ततः स एनं पुरुषः प्राह प्रीतो-
 ऽग्निं तेऽहमनेन स्तोत्रेण कित्ते प्रियं करवाणीति ॥ १४९ ॥
 स तमुवाच नागा मे वग्भीयुगिति स चैनं पुरुषः पुनरुवाच एत-
 मश्वमपाने धमस्तेति ॥ १५० ॥ ततोऽश्वस्यापानमघमत्ततो-
 श्वाहस्यमानात् सर्वस्त्रीतोभ्यः पावकाञ्चिपः सधूमा निषोतुः ॥ १५१ ॥
 ताभिर्नागलोक उपधूपितेऽथ संभ्रान्तस्तत्तत्कोऽग्नेस्तेजोभयाद्विषस्य
 कुण्डले गृहीत्वा सहसा भवनान्निष्कृत्योत्तङ्गमुवाच ॥ १५२ ॥
 इमे कुण्डले गृह्णातु भवानिति स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्गः प्रतिगृह्य
 च कुण्डलेऽचिन्तयत् ॥ १५३ ॥ अथ तत् पुण्यकसुपाध्यायान्या
 दूरं चाहमभ्यागतः स कथं सम्भावयेयमिति तत एनं चिन्तयान-
 मेव स पुरुष उवाच ॥ १५४ ॥ उत्तङ्ग एनमेवाश्वमधिरोह त्वा
 क्षणो नैवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यतीति ॥ १५५ ॥ स तथेत्युक्त्वा
 तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलं उपाध्यायानी च स्नाता
 केशानावापयन्त्युपविष्टोत्तङ्गो नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे
 ॥ १५६ ॥ अथैतस्मिन्नन्तरे स उत्तङ्गः प्रतिस्थोपाध्यायगृहे
 उपाध्यायानीमभ्यवादयत् ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् सा चैनं
 प्रत्युवाच ॥ १५७ ॥ उत्तङ्ग देशे कालेऽभ्यागतः स्वागतं ते वत्स
 त्वमनागसि मया न शप्तः श्रेयस्त्वोपस्थितं ऽसिद्धिमाप्नुहीति
 ॥ १५८ ॥ अथोत्तङ्ग उपाध्यायमभ्यवादयत् । तमुपाध्यायः प्रत्यु-
 वाच वत्सोत्तङ्ग स्वागतं ते किं चिरं कृतमिति ॥ १५९ ॥ तमुत्तङ्ग
 उपाध्यायं प्रत्युवाच भोस्तत्त्वैका मे नामराजेन विघ्नः कृतोऽस्मिन्
 कर्मणि तेनास्मिन्नागलोकं गतः ॥ १६० ॥ तत्र च मया दृष्टे
 स्त्रिभ्यो तन्त्रेऽधिरोप्य पटं बधन्त्यो तस्मिन् कृष्णाः सिताश्च तन्त्रवः

किं तेत् ॥ १६१ ॥ तत्र च मया चक्रं दृष्टं द्वादशारं षट् चैनं
 कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तदपि किं पुरु चापि मया दृष्टः स चापि
 कः श्रवयातिप्रमाणो दृष्टः स चापि कः ॥ १६२ ॥ पथि गच्छता
 च मया वृषभो दृष्टस्तत्र पुरुषोऽधिहृदस्तेनास्त्रि सोपचारमुक्तः
 उतङ्कास्य ऋषभस्य पुरीषं भक्षय उपाध्यायेनापि ते भवित-
 मिति ॥ १६३ ॥ ततस्तस्य वचनान्मया तदृषभस्य पुरीषमुपयुक्तं स
 चापि वा कः तदेतद्भवतीपोदृष्टमिच्छेयं श्रोतुं किं तदिति ॥ १६४ ॥
 स तेनैवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच ये ते स्त्रियौ याता विधाता च
 ये च ते कृष्णाः सितास्तन्तवस्ते रात्राहनी यदपि तन्नृकं द्वादशारं
 षड् वै कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि षड्रतवः सस्वप्सरश्कम्
 ॥ १६५ ॥ यः पुरुषः स पर्जन्यः योऽश्वः सोऽग्निः य ऋषभस्यया
 पथि गच्छता दृष्टः स ऐरावतो नागराट् ॥ १६६ ॥ यस्यैनमधिहृदः
 पुरुषः स चेन्द्रः यदपि ते भवितं तस्य ऋषभस्य पुरीषं तदृष्टं
 तेन खल्वसि तस्मिन्नागभवने न व्यापन्नस्वम् ॥ १६७ ॥ स हि भग-
 वानिन्द्रो मम सखा त्वदनुक्रोशादिनमनुग्रहं कृतवान् तस्मात्
 कुण्डले गृहीत्वा पुनरागतोऽसि ॥ १६८ ॥ तत् सौम्य गम्यतामनुजाने
 भवन्तं श्रेयोऽवाप्सासीति स उपाध्यायेनानुज्ञातो भगवानुतङ्कः कृष्ण-
 सक्षकं प्रतिचिकीर्षमाणो हास्तिनपुरं प्रतस्थे ॥ १६९ ॥ स हास्तिन-
 पुरं प्राप्य न चिरादिप्रसत्तमः । समागच्छत राजानमुतङ्को जन-
 मेजयम् ॥ १७० ॥ पुरा तक्षशिलासंस्थं निवृत्तमपरार्जितम् । सम्यग्वि-
 जयिनं दृष्ट्वा समन्तान्मन्त्रिभिर्हृतम् ॥ १७१ ॥ तस्मै जयाशिषः पूर्वं
 यथान्यायं प्रयुज्य सः । उवाचैनं वचः काले शब्दसम्पन्नागिरा ॥ १७२ ॥

उतङ्क उवाच । अन्यस्मिन् करणीये तु कार्ये पार्थिवसत्तम ।

बाल्यादिवान्यदेव त्वं कुरुषे वृषसत्तम ॥ १७३ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तास्तु विप्रेश स राजा जनमेजयः ।

अर्चयित्वा यथान्यायं प्रत्युवाच द्विजोत्तमम् ॥ १७४ ॥

जन्मेजय उवाच । आसां प्रजानां परिपालनेन स्वं कृत्वा-
धर्मं परिपालयामि । प्रब्रूहि मे किं करणीयमद्य येनासि कार्थीय
समागतस्त्वम् ॥ १७५ ॥

सौतिरुवाच । स एवमक्तस्य वृषोत्तमेन द्विजोत्तमः पुण्यकृतां
वरिष्ठः । उवाच राजानमदीनसत्त्वं स्वमेव कार्थीयं वृषते कुरुष्व ॥ १७६ ॥

उतङ्क उवाच । तत्तकेण महीन्द्रेन्द्र येन ते हिंसितः पिता ।
तस्मै प्रतिकुरुष्व त्वं पन्नगाय दुरात्मने ॥ १७७ ॥ कार्थीकालं हि
मन्योऽहं विधिदृष्टस्य कर्मणः । तद्गच्छापचितिं राजन् पितृसस्य
महात्मनः ॥ १७८ ॥ तेन ह्यनपराधी स दष्टो दुष्टान्तरात्मना ।
पञ्चत्वमगमद्राजा वज्राहत इव द्रुमः ॥ १७९ ॥ बलदर्पसमुत्-
सिक्तस्तत्रकः पन्नगाधमः । अकार्थी कृतवान् पापे योऽदृशत्
पितरं तव ॥ १८० ॥ राजर्षिवंशगोप्तारममरप्रतिमं वृषम् ।
वियासुं काश्यपञ्चैव न्यवर्त्तयत् पापकृत् ॥ १८१ ॥ होतुमर्हसि
तं पापं ज्वलिते हव्यवाहने । सर्पसत्रे महाराज त्वरितं तद्वि-
धीयताम् ॥ १८२ ॥ एवं पितृशपचितिं कृतवांस्तु भविष्यसि ।
मम प्रियञ्च सुमहत् कृतं राजन् भविष्यति ॥ १८३ ॥ कर्मणः
दृष्ट्वीपाल मम येन दुरात्मना । विघ्नः कृतो महाराज गुर्वथं
चरतोऽनघ ॥ १८४ ॥

सौतिरुवाच । एतच्छ्रुत्वा तु वृषतिस्तत्रकाय शुकोप ह ।
उतङ्कवाण्यहविषा दीप्तोऽग्निर्हविषा यथा ॥ १८५ ॥ अष्टच्छत्
स तदा राज्ञा मन्त्रिणस्तान् सुदुःखितः । उतङ्कस्यैव सान्निध्ये
पितुः स्वर्गगतिं प्रति ॥ १८६ ॥ तदैव हि स राजेन्द्रो दुःख-
शोकात्प्रतोऽभवत् । यदैव वृत्तं पितरसुतङ्कादवृणोत्तदा ॥ १८७ ॥

इति श्रीमहाभारते आदिपर्वाणि षोडशोऽध्यायानां समाप्तं

तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

अथ पौलोमपर्व ॥ ४ ॥

पौलोमहर्षण्यपुत्र उग्रश्रवाः सैतिः पौराणिको नैमिषारण्ये
शौनकास्य कुलपतेर्हार्दशवार्षिके सत्रे ऋषीनभ्यागतामुपतस्थे
॥ १ ॥ पौराणिकः पुराणे कृतश्चमः स कृताञ्जलिस्तानुवाच कि-
न्मवन्तः श्रोतुमिच्छन्ति किमहं ब्रुवाण्यीति ॥ २ ॥ तस्यैष उचुः
परमं पौलोमहर्षणे वक्ष्यामस्त्वं नः प्रतिवक्ष्यसि वचः शुश्रूषतां कथा-
योगं नः कथायोगे ॥ ३ ॥ तत्र भगवान् कुलपतिसु शौनको-
ऽग्निशरणमध्यासौ ॥ ४ ॥ योऽसौ दिव्याः कथा वेद देवतः सुर-
संश्रिताः । मनुष्योरगगन्धर्वकथा वेद च सर्वशः ॥ ५ ॥ स चाप्य-
स्मिन्मन्त्रे सैति विद्वान् कुलपतिर्हिजः । दक्षो हतव्रतो धीमा-
च्छासौ चारण्यके गुरुः ॥ ६ ॥ सत्यवादी शमपरसपत्नी नियत-
व्रतः । सर्वेषामेष नो मान्यः स तावत् प्रतिपाल्यताम् ॥ ७ ॥
तस्मिन्मध्यासति गुरावासनं परमर्चितम् । ततो वक्ष्यसि यत्त्वां स
प्रक्ष्यति हिजसत्तमः ॥ ८ ॥

सैतिरुवाच । एवमसु गुरौ तस्मिन्नुपविष्टे महात्मनि । तेन
पृष्टः कथाः पुराणा वक्ष्यामि विविधान्नयाः ॥ ९ ॥ सोऽथ विप्रर्षभः
सर्वं कृत्वा कार्ष्ण्यं यथाविधि । देवान्वाग्भिः पितृनद्विस्तर्षयित्वा-
जगाम ह ॥ १० ॥ यत्र ब्रह्मर्षयः सिद्धाः सुखासीना हतव्रताः ।
यन्नायतनमाश्रित्य सूतपुत्रपुरःसराः ॥ ११ ॥ ऋत्विक्ष्वथ सद-
स्येषु स वै गृहपतिस्तदा । उपविष्टेषूपविष्टः शौनकोऽथाब्रवी-
दिदम् ॥ १२ ॥

इति आदिपर्वणि कथाप्रवेशो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

शौनक उवाच । पुराणमखिलं तात पिता तेष्वधीतवान्
पुरा । कञ्चित्त्वमपि तत् सर्वमधीषे जौमहर्षणे ॥ १ ॥ पुराणे
हि कथा दिव्या आदिवंशाद्यधीमताम् । कथ्यन्ते ये पुरास्माभिः
श्रुतपूर्वाः पितृशव ॥ २ ॥ तत्र वंशमहं पूर्वं श्रोतुमिच्छामि
भार्गवम् । कथयस्व कथामेतां कल्याः स्म अत्रणे तव ॥ ३ ॥

सूत उवाच । यदधीतं पुरा सम्यक् द्विजश्रेष्ठैर्महात्मभिः ।
वशम्यायनविप्राग्रैस्तैश्चापि कथितं यथा ॥ ४ ॥ यदधीतञ्च पित्रा
मे सम्यक् चैव ततो मया । तावच्छृणुष्व यो देवैः सेन्द्रैः सर्षि-
मरुद्भ्यैः ॥ ५ ॥ पूजितः प्रवरो वंशो भार्गवो भृगुनन्दन । इमं
वंशमहं पूर्वं भार्गवन्ते महामुने ॥ ६ ॥ निगदामि यथायुक्तं
पुराणाश्रयसंश्रुतम् । भृगुर्महर्षिर्भृगवान् ब्रह्मणा वै स्वयम्भुवा
॥ ७ ॥ वरुणस्य क्रतौ जातः पावकादिति नः श्रुतम् । भृगोः
सुदधितः पुत्रश्चावनो नाम भार्गवः ॥ ८ ॥ अवनस्य च दायादः
प्रमतिर्नाम धार्मिकः । प्रमतेरप्यभूत् पुत्रो हृताश्यां हररित्युत
॥ ९ ॥ हरोरपि सुतो जज्ञे शुनकी वेदपारगः । प्रमद्वारायां
धर्मात्मा तव पूर्वपितामहः ॥ १० ॥ तपस्वी च यगस्वी च श्रुत-
वान् ब्रह्मविन्तमः । धार्मिकः सत्यवादी च नियतो नियताशनः
॥ ११ ॥

शौनक उवाच । सूतपुत्र यथा तस्य भार्गवस्य महात्मनः ।
अवनत्वं परिख्यातं तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १२ ॥

सौतिरुवाच । भृगोः सुदधिता भार्या पुलोमेत्यभिविश्रुता ।
तस्यां समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसमुद्भवः ॥ १३ ॥ तस्मिन् गर्भेऽथ
संभूते पुलोमायां भृगूद्भव । समये समशीलिन्यां धर्मपत्न्यां यश-
स्विनः ॥ १४ ॥ अभिषेकाय निष्क्रान्ते भृगौ धर्मभृतां वरे ।
आश्रमं तस्य रक्षीऽथ पुलोमाभ्याजगाम च ॥ १५ ॥ तं प्रविश्या-
श्रमं दृष्ट्वा भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् । हृदयेन समाविष्टो विचेताः

समपद्यत ॥ १६ ॥ अथागतन्तु तद्रक्षः पुलोमा चारुदर्शना ।
न्यमन्त्रयत वन्येन फलमूलादिना तदा ॥ १७ ॥ तान्तु रक्षसादा
ब्रह्मन् हृच्छयेनाभिपीडितम् । दृष्ट्वा हृष्टमभूद्राजन् जिहीर्षु-
क्षामनिन्दिताम् ॥ १८ ॥ जातमित्यब्रवीत् काञ्चं जिहीर्षु-
र्मुदितः शुभाम् । सा हि पूर्वं हता तेन पुलोम्ना तु शुचिस्त्रिता
॥ १९ ॥ तान्तु प्रादात्पिता पश्चाद्भृगवे शास्त्रवत्तदा । तस्य
तत् किल्बिषं नित्यं हृदि वर्त्तति भार्गव ॥ २० ॥ इदमन्तर-
मित्येवं हर्त्तुं चक्रे ममसादा । अथाग्निगरणोऽपश्यञ्ज्वलन्तं जात-
वेदसम् ॥ २१ ॥ तमपृच्छत्ततो रक्षः पावकं ज्वलितं तदा । शंस
मे कस्य भार्थ्यमग्ने पृच्छे ऋतेन वै ॥ २२ ॥ सुखं त्वमसि
देवानां वद पावकं पृच्छते । मया हीयं हता पूर्वभार्ष्यार्थे वर-
वर्णिनी ॥ २३ ॥ पश्चादिमां पिता प्रादाद्भृगवेऽवृतकारिणे ।
शेयं यदि वरारोहा भृगोर्भार्ष्या रङ्गो गता ॥ २४ ॥ तथा सत्त्वं
समाख्याहि जिहीर्षाभ्याश्रमादिमाम् । स मन्युस्तत्र हृदय प्रद-
हन्निव तिष्ठति । मत्पूर्वभार्ष्यां यदिमां भृशुराप सुमध्यमाम् ॥ २५ ॥

सौतिरुवाच । एवं रक्षसामान्त्र्यं ज्वलितं जातवेदसम् ।
शङ्कमानं भृगोर्भार्ष्यां पुनः पुनरपृच्छत ॥ २६ ॥ त्वमग्ने सर्व-
भूतानामन्तश्चरसि नित्यदा । साक्षिवत् पुण्यपापेषु सत्यं ब्रूहि
कवे वचः ॥ २७ ॥ मत्पूर्वापहृता भार्ष्या भृगुणावृतकारिणा ।
शेयं यदि तथा मे त्वं सत्यमाख्यातुमर्हसि ॥ २८ ॥ श्रुत्वा त्वन्नो
भृगोर्भार्ष्यां हरिष्याम्याश्रमादिमाम् । जातवेदः पश्यतस्ते वद
सत्याङ्गरं मम ॥ २९ ॥

सूत उवाच । तस्यैतद्वचनं श्रुत्वा सप्तार्द्धिर्दुःखितोऽभवत् ।
भीतोऽवृताञ्च शापाञ्च भृगोरित्यब्रवीच्छनैः ॥ ३० ॥

अग्निरुवाच । त्वया हता पुलोमेयं पूर्वं दानवनन्दन ।
किं त्वियं विधिना पूर्वं मन्त्रवन्न हता त्वया ॥ ३१ ॥ पिता तु

भृगवे दत्ता पुलोमेयं यशस्विनी । प्रदत्ता नतु वै तुभ्यं वरज्ञो-
भान्महायशाः ॥ ३२ ॥ अथेमां वेददुष्टेन कर्मणा विधिपूर्वकम् ।
भार्याश्चधिर्भृगुः प्राप मां पुरस्कृत्य दानव ॥ ३३ ॥ सेयमित्यव-
गच्छामि नाश्रुतं वक्तुमुत्सहे । नाश्रुतं हि सदा लोके पूज्यते
दानवीक्षितम् ॥ ३४ ॥

इत्यादिपवेण्यौ पौलोमे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

—०:०—

सौतिरुवाच । अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रत्नः प्रजहार ताम् ।
ब्रह्मन् वराहरूपेण मनोमारुतरं हसा ॥ १ ॥ ततः स गर्भो निवसन्
कुक्षौ भृगुकुक्षीद्वह । रोषान्मातुश्च्युतः कुक्षेऽवनेनोत्त सोऽभवत्
॥ २ ॥ तं दृष्ट्वा मातुरुदराश्च्युतमादित्यवर्चसम् । तद्रत्नो भस्मसाद्भूतं
पपात परिमुच्य ताम् ॥ ३ ॥ सा तमादाय सुश्रोणी ससार
भृगुनन्दन । च्यवनं भार्गवं पुत्रं पुलोमा द्वःस्वभूर्किता ॥ ४ ॥
तां ददर्श स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । रुदन्तौ वाघ्यपूर्णाक्षीं
भृगोर्भार्यामनिन्दिताम् ॥ ५ ॥ सान्वयामास भगवान् बधूं ब्रह्मा
पितामहः । अश्रुविन्दूङ्गवा तस्याः प्रायर्त्तत महानदी ॥ ६ ॥
अनुवर्त्माश्रिता तस्या भृगोः पद्भ्यासापस्त्रिनः । तस्या मार्गं हृतवतीं
दृष्ट्वा तु सरितं तदा ॥ ७ ॥ नाम तस्यासादा नव्यायक्रो लोकपिता-
महः । बधूसरेति भगवांश्च्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ८ ॥ स एवं च्यवनो
जज्ञे भृगोः पुत्रः प्रतापवान् । तं ददर्श पिता तत्र च्यवनं ताश्च
भाविनीम् । स पुलोमां ततो भार्यां पप्रच्छ कुपितो भृगुः ॥ ९ ॥

भृगुरुवाच । केनासि रत्नसे तस्मै कथिता त्वं जिह्वीर्षते ।
न हि त्वां वेद तद्रत्नो मद्भार्यां चारुहासिनि ॥ १० ॥ तन्व-
माख्याहि तं ह्ययं शशुमिच्छाम्यहं रूपा । विभेति को नशापान्ने
कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ ११ ॥

पुलोमोवाच । अग्निना भगवंस्सस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
ततो मामभयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ १२ ॥ साहं तव सुत-
स्यास्य तेजसा परिमोक्षिता । भस्मीभूतं तु तद्रक्षो मामुत्सृज्य
पपात वै ॥ १३ ॥

सूत उवाच । इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्यमान् ।
शशापाग्निप्रतिक्रुद्धः सर्वभक्षो भविष्यसि ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्वेण्यैः लोमेऽग्निशापः पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

— ० —

सोतिरुवाच । शप्तस्तु भृगुणा वक्त्रिः क्रुद्धो वाक्यमथाब्रवीत् ।
किमिदं साहसं ब्रह्मन् अतवानसि मां प्रति ॥ १ ॥ धर्मं प्रयत-
मानस्य सत्यञ्च वदतः समम् । पृष्टो यदब्रुवं सत्यं व्यभिचारोऽत्र
को मम ॥ २ ॥ पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानानोऽप्यन्यथा
वदेत् । स पूर्वानात्मनः सप्त कुले जन्यात्तथापरान् ॥ ३ ॥ यद्य
कार्षार्थतत्त्वज्ञो जानानोऽपि न भाषते । सोऽपि तेनैव पापेन
लिप्यते नात्र संग्रयः ॥ ४ ॥ शक्तोऽहमपि शप्तुं त्वां मान्यास्तु
ब्राह्मणा मम । जानतोऽपि च ते ब्रह्मन् कथयिष्ये निषोध तत्
॥ ५ ॥ योगेन बद्धधात्मानं कृत्वा तिष्ठामि मूर्च्छिषु । अग्नि-
होत्रेषु सत्रेषु क्रियासु च मन्त्रेषु च ॥ ६ ॥ तेदोक्तेन विधानेन
मयि यद्भूयते हविः । देवताः पितरश्चैव तेन तृप्ता भवन्ति वै
॥ ७ ॥ आपो देवगणाः सर्वे आपः पितृगणास्तथा । दर्शय
पौर्णमासञ्च देवानां पितृभिः सह ॥ ८ ॥ देवताः पितरस्तस्मा-
त्पितरश्चापि देवताः । एकीभूताश्च हृष्यन्ते पृथक्त्वेन च पर्वसु
॥ ९ ॥ देवताः पितरश्चैव भङ्गते मयि यद्भुतम् । देवतानां
पितृणाञ्च सुखमेतदहं स्मृतम् ॥ १० ॥ अमावास्यां हि पितरः

पौर्णमास्यां हि देवताः । मनुष्येनैव ह्ययन्ते भुञ्जते च ऊतं
हविः । सर्वभक्षः कथं तेषां भविष्यामि सुखं त्वहम् ॥ ११ ॥

सौतिरुवाच । चिन्तयित्वा ततो वक्रिष्ये संहारमात्मनः ।
द्विजानामग्निहोत्रेषु यज्ञसत्रक्रियासु च ॥ १२ ॥ निरोद्धार-
वषट्काराः स्वधास्वाहाविर्वाज्रताः । विनाग्निना प्रजाः सर्वा-
स्तात आसन् सुदुःखिताः ॥ १३ ॥ अथर्षयः ससुद्विग्ना देवान्
गत्वाब्रुवन्वचः । अग्निनागात् क्रियाभ्रंशाद्भ्रान्ता लोकास्त्रयो-
नघाः ॥ १४ ॥ विदह्यमत्र यत्कार्यं न स्यात्कालात्प्रयो यथा ।
अथर्षयश्च देवाश्च ब्रह्माणमुपगम्य तु ॥ १५ ॥ अग्नेरावेदयच्छापं
क्रियासंहारमेव च । भृगुणा वै महाभाग शम्भोऽग्निः कारणा-
न्तरे ॥ १६ ॥ कथं देवसुखो भूत्वा यज्ञभागान्भुक्तथा । ऊत-
भुक् सर्वलोकेषु सर्वभक्षत्वमेष्यति ॥ १७ ॥ श्रुत्वा तु तद्वचस्तेषा-
मग्निमाह्वय विश्वकृत् । उवाच वचनं श्रुत्वा भूतभावनमव्ययम्
॥ १८ ॥ लोकानामिह सर्वेषां त्वं कर्ता चान्त एव च । त्वं
धारयसि लोकांस्तोन् क्रियाणाञ्च प्रवर्तकः ॥ १९ ॥ स तथा
कुरु लोकेश नोच्छिद्येरन्यथा क्रियाः । कस्मादेवं विमूढस्वभी-
खरः सन् ऊताशन ॥ २० ॥ त्वं पवित्रं सदा लोके सर्वभूत-
गतिश्च ह । न त्वं सर्वेगरीरेण सर्वभक्षत्वमेष्यसि ॥ २१ ॥
अपाने ह्यग्निषो यास्ते सर्वे भोक्ष्यन्ति ताः शिखिन् । क्रयादा
च तनुर्थ्या ते सा सर्वं भक्षयिष्यति । यथा सूख्यांशुभिः स्पृष्टं
सर्वं शुचि विभाष्यते ॥ २२ ॥ तथा त्वदग्निर्भेदग्धं सर्वं शुचि
भविष्यति । त्वमग्ने परमं तेजः स्वप्रभावादिर्निर्गतम् ॥ २२ ॥
स्वतेजसैव तं शापं कुरु सत्यम्प्रेर्विभी । देवानां चात्मनो भागं
गृह्णाण त्वं सुखे ऊतम् ॥ २४ ॥

सौतिरुवाच । एवमस्त्विति तं वक्रिष्ये प्रत्युवाच पितामहम् ।
जगाम शासनं कर्तुं देवस्य परमेष्ठिनः ॥ २५ ॥ देवर्षेयश्च

मुदितास्ततो जग्मु र्द्यथागतम् । ऋषयश्च यथापूर्वं क्रियाः सर्वाः
प्रचक्रिरे ॥ २६ ॥ दिवि देवा मुमुदिरे भूतसङ्घाश्च लौकिकाः ।
अग्निश्च परमां प्रीतिमवाप हतकल्मषः ॥ २७ ॥ एवं स भग-
वाच्छापं लेभेऽग्निर्भृगुतः पुरा । एवमेष पुराष्टत्त इतिहासो-
ऽग्निशापजः । पुलोन्मश्च विनाशोऽद्यं स्वप्नस्य च सप्तमः ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वणि पौलोमे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—०००—

सूत उवाच । स चापि च्यवनो ब्रह्मन् भार्गवोऽजनयत्
सुतम् । सुकन्यायां महात्मानं प्रमतिं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ प्रम-
तिश्च रुद्रं नाम वृताच्यां समजीजनत् । रुद्रः प्रमदरायान्
शुनकं समजीजनत् ॥ २ ॥ तस्य ब्रह्मन् रुरोः सर्वं चरितं भूरि-
तेजसः । विस्तरेण प्रवक्ष्यामि तच्छृणु त्वमशेषतः । ३ ॥ ऋषि-
रासीन्ब्रह्मन् पूर्वं तपोविद्यासमन्वितः । स्यूलकेश इति ख्यातः
सर्वभूतहित रतः । ४ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मेनकायां प्रज-
न्निवान् । गन्धर्वराजो विप्रर्षे विष्वावसुरिति स्मृतः ॥ ५ ॥
अप्सरा मेनका तस्य तं गर्भं भृगुनन्दन । उत्ससर्ज यथाकालं
स्यूलकेशाश्रमं प्रति ॥ ६ ॥ उत्सृज्य चैव तं गर्भं नद्याक्षीरं
जगाम सा । अप्सरा मेनका ब्रह्मन्निर्दया निरपत्नया ॥ ७ ॥
कन्याममरगर्भाभां ज्वलन्तीमिव च श्रिया । तान्दर्शं समुत्-
सृष्टां नदीतोरे महावृषिः ॥ ८ ॥ स्यूलकेशः स तेजस्वी विजने
बन्धुवैर्जिताम् । स तां दृष्ट्वा तदा कन्यां स्यूलकेशो महाहिजः
॥ ९ ॥ जग्राह च मुनिश्रेष्ठः कृपाविष्टः पुषीष च । बद्धधे
सा वरारोहा तस्याश्रमपदे शुभे ॥ १० ॥ जातकाद्याः क्रिया-
द्यास्था विधिपूर्वं यथाक्रमम् । स्यूलकेशो महाभागश्चकार
सुमहावृषिः ॥ ११ ॥ प्रमदाभ्यो वरा सा तु सत्त्वरूपगुणान्विता ।

ततः प्रमदरेत्यस्या नाम चक्रे महावृषिः ॥ १२ ॥ तामाश्रमपदे
 तस्य रुदृष्ट्वा प्रमदराम् । वभूव किल धर्मात्मा तदनीपहत-
 सादा ॥ १३ ॥ पितरं सखिभिः सोऽथ आवद्यमास भार्गवम् ।
 प्रमतिद्याभ्ययाचत्तां स्थूलकेशं यशस्विनम् ॥ १४ ॥ ततः प्रादा-
 न्निता कन्यां रुद्रे तां प्रमदराम् । विवाहं स्थापयित्वायेनच्छले
 भगदैवते ॥ १५ ॥ ततः कतिपयाहस्य विवाहे ससुपस्थिते ।
 सखीभिः क्रीडती सार्द्धं सा कन्या वरवर्णिनी । १६ ॥ नाप-
 श्यत् संप्रसुप्तं वै भुजङ्गं तिर्ष्य गायतम् । पदा चैनं समाक्रामन्-
 सुमूर्धुः कालघोदिता ॥ १७ ॥ स तस्याः संप्रमत्तायाद्योदितः
 कालधर्मणा । विधोपलिप्तान्दशनान् च्छमङ्गं न्यपातयत् ॥ १८ ॥
 सा दृष्टा तेन सर्पेण पपात सहसा भुवि । विवर्णा विगतञ्चीका
 भ्रष्टाभरणचेतना ॥ १९ ॥ निरानन्दकरी तेषां बन्धूनां सुक्त-
 मूर्धजा । व्यसुरप्रेक्षणीया सा प्रेक्षणीयतमाभवत् ॥ २० ॥
 प्रसुप्तेवाभवञ्चापि भुवि सर्पविषादिता । भूयो मनोहरतरा वभूव
 तनुमध्यमा ॥ २१ ॥ ददर्श तां पिता चैव ये चैवान्ये तपस्विनः ।
 विचेष्टमानां पतितां भूतले पद्मवर्चसम् ॥ २२ ॥ ततः सर्वे
 द्विजवराः समाजग्मुः कृपान्विताः । स्वस्थ्यातेयो महाजानुः
 कुशिकः शङ्गमेखलः ॥ २३ ॥ उद्दालकः कटश्चैव श्वेतश्चैव महा-
 यथाः । भरद्वाजः कौणकुत्स्य आर्षिर्धेणोऽथ गीतमः ॥ २४ ॥
 प्रमतिः सह पुत्रेण तथान्ये वनवासिनः । तां ते कन्यां व्यसुं
 दृष्ट्वा भुजङ्गस्य विषादिताम् । रुदुः कृपयाविष्टा रुदस्वार्तो
 वद्विष्यथौ ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि पौलोमेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

सीतिरुवाच । तेषु तत्रोपविष्टेषु ब्राह्मणेषु महात्मसु । रु-
द्रुक्रोशं गहनं धनं गत्वातिदुःखितः ॥ १ ॥ शोकेनाभिहतः
सोऽथ विलपन् कण्ठं वद्ध । अध्ववीहचक्रं शोचन् प्रियां श्रुत्वा
प्रमह्वराम् ॥ २ ॥ शोके सा भुवि तन्वङ्गी मम शोकविवर्धिनी ।
बान्धवानाश्च सर्वेषां किं तु दुःखमतः परम् ॥ ३ ॥ यदि दत्तं तपसाभं
शुर्वो वा मया यदि । सम्यगाराधितास्तेन सञ्जीवतु मम प्रिया
॥ ४ ॥ यथा च जन्मप्रभृति यतात्माहं धृतव्रतः । प्रमह्वरा तथा-
द्यै वा समुत्तिष्ठतु भाविनी ॥ ५ ॥ एवं कालप्यतस्तस्य भार्गवीर्ये
दुःखितस्य च । देवदूतस्तदाभ्येत्य वाक्प्रमादं रुद्रं वने ॥ ६ ॥

देवदूत उवाच । अभिषत्से च यद्वाच्यं हरो दुःखेन तन्मृषा ।
यतो मर्त्यस्य धर्मात्मन्नायुरस्ति गतायुषः ॥ ७ ॥ गतायुरेषा संप्रयौ
गन्धर्वाश्चरसोः सुता । तस्माच्छोके मनस्तात गालथास्त्वं कथ-
ञ्चन ॥ ८ ॥ उपायश्चात्र विहितः पूर्वं देवैर्महात्मभिः । तं वदी-
च्छसि कर्तुं त्वं प्राप्स्यसीह प्रमह्वराम् ॥ ९ ॥

रुद्र उवाच । क उपायः कृतो देवैर्ब्रूहि तत्त्वेन खेचर ।
करिष्येऽहं तथा श्रुत्वा तातुमर्हति मां भवान् ॥ १० ॥

देवदूत उवाच । आशुषोऽहं प्रयच्छे त्वं कन्यायै भृशुमन्दन ।
एवमुत्थास्यति हरो तव भार्गवी प्रमह्वरा ॥ ११ ॥

रुद्र उवाच । आशुषोऽहं प्रयच्छामि कन्यायै खेचरीक्षम ।
शृङ्गाररूपाभरणा समुत्तिष्ठतु मे प्रिया ॥ १२ ॥

सूत उवाच । ततो गन्धर्वराजस्य देवदूतस्य सप्तमी । धर्म-
राजमुपेस्येदं वचनं प्रत्यभाषताम् ॥ १३ ॥ धर्मराजाशुषोऽहं
हरोर्भार्वी प्रमह्वरा । समुत्तिष्ठतु कस्यापी सतैवं यदि मन्वसे
॥ १४ ॥

धर्मराज उवाच । प्रमह्वरां हरोर्भार्वीं देवदूत वदीच्छसि ।
उत्तिष्ठताशुषोऽहं हरोरेव समन्विता ॥ १५ ॥

सीतिरवाच । एवमुक्ते ततः कन्या सोदतिष्ठत् प्रमह्वरा ।
 बरोक्षस्यायुषोऽर्हेन सुमेव वरवर्यिनी ॥१६॥ एतद्दृष्टं भविष्ये हि
 बरोक्षन्मतेजसः । आयुषोऽतिप्रहृष्टस्य भार्वाद्योऽर्हं मनुष्यत
 ॥ १७ ॥ तत इष्टोऽहनि तयोः पितरौ चक्रतुर्मुदा । विवाहं
 तौ च रेमाते परस्पररहितैषिणी ॥ १८ ॥ स लब्धा दुर्लभां
 भार्वां पद्मकिञ्चलसुप्रभाम् । व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्वागानां
 धतव्रतः ॥ १९ ॥ स दृष्ट्वा जिह्वागान् सर्वास्तीव्रकोपसमन्वितः ।
 अभिहन्ति यथासत्त्वं गृह्य प्रहरणं सदा ॥ २० ॥ स कदाचिद्वनं
 विप्रो बृहदभ्यागमन्वाहत् । शयानं तत्र चापश्यत् छुण्डुभं
 वयसान्वितम् ॥ २१ ॥ तत उदयस्य दण्डं स कालदण्डोपमं तदा ।
 जिघांसुः कुपितो विप्रस्तमुवाचाय छुण्डुभः ॥ २२ ॥ नापराध्यामि
 ते किञ्चिद्वमद्य तपोधन । मंत्रन्नाञ्च किमर्थं मामभिहंसि
 र्वसान्वितः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वाणि पौलोमे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

—०—

रुद्ररवाच । मम प्राणसभा भार्वा दष्टासीद्भुजगेन च ।
 तत्र मे समयो घोर आत्मनोरग वै सतः ॥ १ ॥ भुजङ्गं वै सदा
 ज्ञान्यां यं यं पश्येयमित्युत । ततोऽहं त्वां जिघांसामि जीविते-
 नाय मोक्षसे ॥ २ ॥

छुण्डुभ उवाच । अन्वे ते भुजगा दह्यान् ये दयन्तीश्च मान-
 वान् । छुण्डुभान्द्विगन्धेन न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ३ ॥ एका-
 नर्थान् पृथगर्थानेकदुःखान् पृथक्सुखान् । छुण्डुभान्मर्मविद्धूत्वा
 न त्वं हिंसितुमर्हसि ॥ ४ ॥

सीतिरवाच । इति श्रुत्वा वचस्तस्य भुजगस्य रुद्रसदा ।
 नावधीङ्गयसंविग्नमृषिमत्वाथ छुण्डुभम् ॥ ५ ॥ उवाच चैनं

भगवान् हरः संशमयन्निव । कामं मां भुजग ब्रूहि कोऽसीमां
विक्रियां गतः ॥ ६ ॥

दुर्लभ उवाच । अहं पुरा हरो नाम्ना कषिरासं सहस्र-
पाल् । सोऽहं शापेन विप्रस्य भुजगत्वमुपागतः ॥ ७ ॥

हरकवाच । किमर्थं शप्तवान् क्रुद्धो द्विजस्वः भुजगोत्तम ।
किञ्चत्तं चैव कालं ते वपुरेतद्भविष्यति ॥ ८ ॥

प्रत्यादिपर्वणि पौलोमे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

—•••—

दुर्लभ उवाच । सखा वभूव मे पूर्वं स्वर्गमो नाम व द्विजः ।
भयं संशितवाक् सोऽथ तपोबलसमन्वितः ॥ १ ॥ स मया
क्रीडता काल्ये कृत्वा तार्क्ष्यं भुजङ्गमम् । अग्निहोत्रे प्रसक्तस्तु
भीषितः प्रसुमोह व ॥ २ ॥ लम्बा स च पुनः संज्ञां माप्नुवाच
तपोधनः । निद्रे हन्निव कोपेन सत्यवाक् शंसितवतः ॥ ३ ॥
यथावीर्यस्त्वया सर्पः कृतोऽयं महिर्भीषया । तथावीर्यो भुज-
ङ्गस्त्वं मम शापाद्भविष्यसि ॥ ४ ॥ तस्याहं तपसो वीर्यं जाना-
नस्तस् तपोधन । भृशसुद्विग्नहृदयस्तमवोचमहं तदा ॥ ५ ॥
प्रणतः संश्रमाञ्चैव प्राञ्जलिः पुरतः स्थितः । सञ्चेति हसतेदन्त
नमार्थं वै कृतं मया ॥ ६ ॥ चन्दुमर्हसि मे मन्थान् शापिऽयं
विनिवर्त्यताम् । सोऽथ मामब्रवीद्दृष्ट्वा भृशसुद्विग्नचेतसम् ॥ ७ ॥
सुहृदर्थं विनिश्चस्य सुसंभ्रान्तस्तपोधनः । नाशृतं वै मया
प्रोक्तम्भवितेदं कथञ्चन ॥ ८ ॥ यज्ञं वक्ष्यामि ते वाक्यं नृणु तन्ये
तपोधन । श्रुत्वा च हृदि ते वाक्यमिदमस्तु सदाभय ॥ ९ ॥
उत्पत्स्यति हरर्नाम प्रसतेरात्मजः शुचिः । तं दृष्ट्वा शापमोक्षसो
भषित्वा मन्थिरादिव ॥ १० ॥ स त्वं हररिति ख्यातः प्रसते-

राजजोऽपि च । स्वं रूपं प्रतिपद्याङ्गमस्य वक्ष्यामि ते, हितम् ॥ ११ ॥ स डौण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभसदृश । स्वरूपं भस्वई भूमा प्रतिपिडे महाकथाः ॥ १२ ॥ इदं चोवाच वचनं कुरुमप्रतिभोजसम् । अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभूताम्बर ॥ १३ ॥ तस्मात् प्राणभूतः सर्वान् हिंस्याद्ब्राह्मणः क्वचित् । ब्राह्मणः सौम्य एवेह भवतीति परा श्रुतिः ॥ १४ ॥ वेदवेदाङ्ग-
विन्नाम सर्वभूताभयप्रदः । अहिंसा सत्यवचनं क्षमा चेति विनि-
श्चितम् ॥ १५ ॥ ब्राह्मणस्य परो धर्मो वेदानां धारणापि च । क्षत्रियस्य हि यो धर्मः स हि नेष्येत वै तव ॥ १६ ॥ दण्ड-
धारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् । तादृहं क्षत्रियस्यासीत्कर्म वै शृणु मे कुरो ॥ १७ ॥ जनमेजयस्य वज्रोऽत्र सर्पाणां हिंसनं पुरा । परित्राणश्च भीतानां सर्पाणां ब्राह्मणादपि ॥ १८ ॥ तपोवीर्यबलापिताहेद्वेदाङ्गपारगात् । आसीकाङ्घ्रिजमुख्याह्नै सर्पसत्ने द्विजोत्तम ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि पौर्लोमे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

कुरुवाच । कथं हिंसितवान् सर्पान् स राजा जनमेजयः । सर्पा वा हिंसितास्तत्र किमर्थं द्विजसत्तम ॥ १ ॥ किमर्थं मोक्षितास्यैव पन्धगास्तेन धीमता । आसीकेन द्विजयेष्ठ शोभु-
मिच्छास्यशेषतः । २ ॥

ऋषिरवाच । शोभ्यसि त्वं कुरो सर्वमासीकचरितं महत् । ब्राह्मणानां कथयतामित्युक्त्वास्तरधीयत ॥ ३ ॥

सीतिरवाच । कुरुवापि वनं सर्वं पश्याद्भावत्वमन्ततः । तर्क्षितं नष्टमन्विच्छन् संश्रान्तो न्यपतद्गुवि ॥ ४ ॥ स मोक्षं परमं गत्वा नष्टरुद्धं इवामवत् । तदृषेर्वचनं तथ्यं चित्तथानः पुनः पुनः

॥ ५ ॥ लब्धसंज्ञो रुद्रवायान्तदाचख्यौ पितृसदा । पिता चाख्य
तदाख्यानं पृष्टः सर्वं न्यवेदयत् ॥ ६ ॥

इत्यादिपर्वणि सर्पसत्रप्रस्तावना पौलीमं समाप्तम्
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथास्त्रीकपर्व ।

शौनक उवाच । किमर्थं राजशार्दूलः स राजा जनमेकायः ।
सर्पसत्रेण सर्पाणां गतोऽन्तं तद्ददस्व मे ॥ १ ॥ त्रिखिलेन
यथातन्त्रं सीते सर्वमश्रेयतः । आस्तीकश्च द्विजश्रेष्ठः किमर्थं
जपतां वरः । मोक्षयामास भुजगान् प्रदीप्ताहसुरेतसः ॥ २ ॥
कस्य पुत्रः स राजासीत् सर्पसत्रं य आचरत् । स च द्विजाति-
प्रवरः कस्य पुत्रोऽभिधत्स्व मे ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । महदाख्यानमास्तीकं श्रुत्वात् प्रोच्यते द्विज ।
सर्वमेतदशेषेण शृणु मे वदताम्बर ॥ ४ ॥

शौनक उवाच । श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण कथामेतौ मन्त्रोरमासु ।
आस्तीकस्य पुराणर्षेर्ब्राह्मणस्य यशस्विनः ॥ ५ ॥

सौतिरुवाच । इतिहासमिमं विप्राः पुराणं परिवक्षन्ते ।
कृष्णवैपायनप्रीक्तं नैमिषारण्यवासिषु ॥ ६ ॥ मूर्धं मन्त्रोद्दितः
सूतः पिता मे लोमहर्षणः । शिष्यो व्यासस्य मेधावी ब्राह्मणो-
ष्विदमुक्तवान् ॥ ७ ॥ तस्मादहमुपश्रुत्य प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
द्रुदभीस्त्रीकमाख्यानं तुभ्यं शौनक पृच्छते ॥ ८ ॥ कथयिष्या-
म्यशेषेण सर्वपापप्रणाशनम् । आस्तीकस्य पिता स्त्रीकान् प्रजा-
पतिसमः प्रभुः ॥ ९ ॥ ब्रह्मचारी यताकारस्तपश्चुषे रतः सदा ।
जरत्काररिति ख्यात उर्जरेता महातपाः ॥ १० ॥ यायावत्सखां
प्रवरो धर्मज्ञः शंसितवतः । स कदाचिन्महाभागस्तपोऽवकासम-

न्वितः ॥ ११ ॥ चचार पृथिवीं सर्वां यत्रसायं गच्छो मुनिः ।
 तीर्थेषु च समाज्ञायं कुर्वन्नटति सर्वशः ॥ १२ ॥ चरन्दीक्षां महा-
 तेजा इष्यरामकंतात्मभिः । वायुभक्षी निराहारः शुष्यन्कनिमिषो
 मुनिः ॥ १३ ॥ इतस्ततः परिचरन्दीप्तपावकसप्रभः । अटमानः
 कदाचित् स्वान् स ददर्श पितामहान् ॥ १४ ॥ लम्बमानान् महा-
 गत्तं पादैरुद्धैरवाङ्मुखान् । तानब्रवीत्स दृष्ट्वैव जरत्कारुः पिता-
 महान् ॥ १५ ॥ के भवन्तोऽवलम्बन्ते गत्तं ह्यस्मिन्नधोमुखाः ।
 वीरशस्त्रस्वके लग्नाः सर्वतः परिभक्षिते । मूर्षिकेषु निगूढेन
 गत्तं ऽस्मिन्नित्यवासिना ॥ १६ ॥

पितर ऊचुः । यायावरा नाम वयश्चषयः शंसितव्रताः ।
 सन्तानप्रक्षयादुद्भास्यन्नधो गच्छाम मेदिनीम् ॥ १७ ॥ अस्माकं
 सन्ततिश्चेको जरत्कारुरिति स्मृतः । मन्दभाग्योऽल्पभाग्यानां तत्र
 एकं समास्थितः ॥ १८ ॥ न स पुत्रान् जनयितुं दारान्कू-
 थिकीर्षति । तेन लम्बामहे गत्तं सन्तानस्य क्षयादिह ॥ १९ ॥
 अनायासेन नाथेन यथा बुष्कृतिनस्तथा । कस्त्वं बन्धुरिव-
 स्माकमनुशोचसि सत्तम ॥ २० ॥ ज्ञातुमिच्छामहे ब्रह्मन् को
 भवानिह नः स्थितः । किमर्थश्चैव नः शोच्याननुशोचसि सत्तम
 ॥ २१ ॥

जरत्कारुर्वाच । मम पूर्वं भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
 ब्रूत किं कारवाण्यस्य जरत्कारुरहं स्ववम् ॥ २२ ॥

पितर ऊचुः । यतस्व यत्नवांस्तात सन्तानाय कुलस्य नः ।
 आत्मनोऽर्थोऽस्मादर्थे च धर्म इत्येव वा विभो ॥ २३ ॥ न हि न्यम-
 फलैस्तात न तपोभिः सुसञ्चितैः । तां गतिं प्राप्नुवन्तीह पुत्रिणो
 यां व्रजन्ति वै ॥ २४ ॥ तद्दारग्रहणे यत्नं सन्तत्याञ्च मनः कुब ।
 पुत्रकाङ्क्षान्धयोगात्त्वमेतन्नः परमं हितम् ॥ २५ ॥

जरत्कारुर्वाच । न दाराम्बै करिष्येऽहं न धनं जीविता-

येतः । भवताम् इतिार्थाय करिष्ये दारसंग्रहम् ॥ २६ ॥ सम-
 धेन च कर्त्ताहमनेन विधिपूर्वकम् । तथा यद्युपकृष्टगामि
 करिष्ये नान्यथा ह्यहम् ॥ २७ ॥ सनाम्नी या भवित्री मे दिक्षिता
 चैव बन्धुभिः । भैक्ष्यवन्तामहं कन्यामुपयंस्त्रे विधानतः ॥ २८ ॥
 दरिद्राय हि भार्वां को मे दास्यति विशेषतः । प्रतिग्रहीष्ये
 भिक्षान्तु यदि कश्चित् प्रदास्यति ॥ २९ ॥ एवं दारक्रियाहेतोः
 प्रयतिष्ये पितामहाः । अनेन विधिना शश्वन्न करिष्येऽहम-
 न्यथा ॥ ३० ॥ तत्र शोत्यत्स्यते जन्तुर्भवतां तारण्याय वै । शश्वत्
 स्थानमासाद्य मोदन्तां पितरो मम ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वण्यस्तीके त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

—०—०—

सौतिरुवाच । ततो निवेशाय तदा स विप्रः शंसितव्रतः ।
 मङ्गी चचार दारार्थी न च दारानविन्दत ॥ १ ॥ स कदाचि-
 द्द्वनं गत्वा विप्रः पितृवचः स्मरन् । चुक्रोश कन्याभिचार्यी तिष्ठो
 वाचः शनैरिव ॥ २ ॥ तं वासुकिः प्रत्यगृह्णादुदयस्य भगिनीं
 तदा । न स तां प्रतिजग्राह न सनाम्नीत चिन्तयन् ॥ ३ ॥
 सनाम्नीं चोद्यतां भार्वां गृह्णीयामिति तस्य हि । मनो निविष्ट-
 मभवञ्जरत्कारोर्महात्मनः ॥ ४ ॥ तमुवाच महाप्राज्ञो जरत्कार-
 र्महातपाः । किंनान्नी भगिनीयं ते ब्रूहि सत्यं भुजङ्गम ॥ ५ ॥

वासुकिरुवाच । जरत्कारो जरत्कारुः स्वसेयमनुजा मम ।
 प्रतिगृह्णीष्व भार्वां मे मया दत्तां सुमध्यमाम् । त्वदर्थं रक्षिता
 पूर्वं प्रतीच्छे मां द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा ततः प्रादाद्भार्यां
 वरवर्णिनीम् । स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७ ॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

—०—

सौतिरुवाच । सात्रा हि भुजगाः शष्पाः पूर्वं ब्रह्मविहासवरे ।
 जनमेजयस्य धी वञ्चे धन्यत्यनिलसारथिः ॥ १ ॥ तस्य शापस्य
 शान्त्यर्थं प्रददौ पद्मगोक्षम । स्वसाररूपये तस्मै सुव्रताय महा-
 क्षमे ॥ २ ॥ स च तां प्रतिजयाह विधिदृष्टेन कर्मणा । आस्तीकी
 नाम पुत्रस्य तस्यां जज्ञे महामनाः ॥ ३ ॥ तपस्वी च महात्मा
 च वेदेवेदाङ्गपारगः । समः सर्वस्य लोकस्य पितृमातृभयापहः
 ॥ ४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य पाण्डवेयो नराधिपः । आजहार
 महायज्ञं सर्षसचमिति श्रुतिः ॥ ५ ॥ तस्मिन् प्रवृत्त सत्वे तु
 सर्पाणामन्तकाय वै । मोक्षयामास तान्नागानास्तीकः सुमहातपाः
 ॥ ६ ॥ भ्रातृंश्च मातुलांश्चैव तथैवान्यान् स पद्मगान् । पितृंश्च
 तारयामास सन्तत्या तपसा तथा ॥ ७ ॥ व्रतैश्च विविधैर्ब्रह्मन्
 स्वाभ्यायैश्चावृणोऽभवत् । देवांश्च तर्पयामास यज्ञैर्विविधदक्षिणैः
 ॥ ८ ॥ ऋषींश्च ब्रह्मचर्यैश्च सन्तत्या च पितामहान् । अपहृत्य
 सुहं भारं पितृणां शंसितव्रतः ॥ ९ ॥ जरत्कारुर्गतः स्वर्गं
 सहितः ह्यैः पितामहैः । आस्तीकश्च सुतं प्राप्य धर्मं चानुत्तमं
 धुनिः ॥ १० ॥ जरत्कारुः सुमहता कालेन स्वर्गमीयवान् ।
 एतदाख्यानमास्तीकं यथावत्कथितं मया । प्रब्रूहि भृगुशार्दूल
 किमन्यत्कथयामि ते ॥ ११ ॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

— ० —

श्रीनक्ष उवाच । सौते त्वं कथयस्वैमां विस्तरेण कथां पुनः ।
 आस्तीकस्य कवेः साधोः श्रुश्रूषा परमा हि नः ॥ १ ॥ मधुरं
 कथ्यते सौम्यं श्रुत्वाक्षरपदं त्वया । प्रीयामहे भृशं तात पिते-
 वेदं प्रभाषसे ॥ २ ॥ अस्माच्छुश्रूषणे नित्यं पिता हि निरतस्तव ।
 आचटैतद्यथाख्यानं पिता ते त्वं तथा वद ॥ ३ ॥

सौतिरवाच । आयुष्मन्निदमाख्यानमासीकं कथयामि ते ।
यथाश्रुतं कथयतः सकाशाद्दे पितुर्मया ॥ ४ ॥ पुरा देवयुगे ब्रह्मन्
प्रजापतिसुते शुभे । आस्तां भगिन्वी रूपेण समुपेतःकुतेऽनेन
॥ ५ ॥ ते भार्ग्वे कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता च च । प्रादा-
त्ताभ्यां वरं प्रीतः प्रजापतिसमः पतिः ॥ ६ ॥ कश्यपो धर्म-
पत्नीभ्यां सुदा परमया वृतः । वरातिसमं श्रुत्वैवं कश्यपादुत्तमश्च
ते ॥ ७ ॥ हर्षादभ्यधिकां प्रीतिं प्रापतुः स्म वरस्त्रियौ । वव्रे
कद्रूः सुतान्नागान् सहस्रं तुल्यवर्षसः ॥ ८ ॥ द्वौ पुत्रौ विनतां
वव्रे कद्रूः पुत्राधिकौ बले । तेजसा वपुषा चैव विक्रमिण्याधिकौ
च तौ ॥ ९ ॥ तस्यै भर्ता वरं प्रादादत्यर्थं पुत्रमीश्रितम् ।
एवमस्त्विति तं चाह कश्यपं विनता तदा ॥ १० ॥ यथावत्
प्रार्थितं लब्ध्वा वरं तुष्टाभवत्तदा । कृतकृत्या तु विनता लब्ध्वा
वीर्याधिकौ सुतौ ॥ ११ ॥ कद्रूश्च लब्ध्वा पुत्राणां सहस्रं तुल्य-
वर्षसाम् । धार्ष्णीं प्रयत्नतो गर्भावित्युक्त्वा स महातपाः ॥ १२ ॥
ते भार्ग्वे वरसन्तुष्टे कश्यपो वनमाविशत् ।

सौतिरवाच । कालेन महता कद्रूरण्डानां दशतीर्ह्य ।
जनयामास विम्रेन्द्र द्वे चाण्डे विनता तदा ॥ १३ ॥ तयोरण्डानि
निदधुः प्रहृष्टाः परिवारिकाः । सोपखेदेषु भाण्डेषु पञ्चवर्ष-
शतानि च ॥ १४ ॥ ततः पञ्चशते काले कद्रूपुत्रा विनिःसृताः ।
अण्डाभ्यां विनतायास्तु मिथुनं न व्यहृश्यत ॥ १५ ॥ ततः पुत्रा-
र्थिनी देवी ब्रीडिता च तर्पस्त्रिणी । अण्डं विभेद् विनता तत्र
पुत्रमभिश्रयत् ॥ १६ ॥ पूर्वाह्नकायसम्पन्नमितरेणाप्रकाशता । स
पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति श्रुतिः ॥ १७ ॥ योऽहमेवं कृतो
मातस्तयां लोभपरीतवा । शरीरेणासमयेण तस्याहासी भवि-
ष्यसि ॥ १८ ॥ पञ्चवर्षशतान्यस्या यथा विष्यर्हसे सह । एषश्च
त्वां सुतो मातर्ह्यसौत्वान्कोचयिष्यति ॥ १९ ॥ यद्ये नंमपि मातस्त्वं

मानिवाण्डविभेदनात् । न करिष्यस्सनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यश-
स्विनम् ॥ २० ॥ प्रतिपालयितव्यस्यो जन्मकालोऽस्त्वौ घोरया ।
विशिष्टं बलमीश्वर्या पञ्चवर्षशतात्परः ॥ २१ ॥ एवं शङ्का ततः
पुत्रो विनतामन्तरीक्षगः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मणु प्रभातसमये
सदा ॥ २२ ॥ आदित्यरथमध्यास्ये सारथ्यं समकल्पयत् । गङ्-
ङ्गोऽपि यथाकालं जज्ञे पन्धगभोजनः ॥ २३ ॥ स जातमात्रो
विनतां परित्यज्य स्वमाविशत् । आदास्यन्मात्मनो भोज्यमन्नं
विहितमस्य यत् । विधात्रा अगुशार्दूलं क्षुधितः पतगेश्वरः ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि आक्षीके षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सूत उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु भगिभ्यो ते तपोधन ।
अपश्यतां समायातमुच्चैःश्रवसमन्तिकात् ॥ १ ॥ यन्तं देवगणाः
सर्वे दृष्ट्वरूपमपूजयन् । मत्प्रमानेऽश्चते जातमश्वरत्नमनुत्तमम्
॥ २ ॥ अमोघबलमश्वानामुत्तमं जगतां वरम् । श्रीमन्तमजरं
दिव्यं सर्वलक्षणपूजितम् ॥ ३ ॥

शौनक उवाच । कथं तददृष्टं देवैर्मयितं का च शंस मे ।
यत्र जज्ञे महावीर्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः ॥ ४ ॥

शौतिरुवाच । ज्वलन्तमचलं मेघं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
आक्षिपन्तं प्रभां भानोः स्वशृङ्गैः काञ्चनोऽज्वलैः ॥ ५ ॥ कनका-
भरणं चित्रं देवगन्धर्वसेवितम् । अप्रमेयमनाष्टव्यमधमंबद्धलै-
र्जनैः ॥ ६ ॥ व्यासैराचरितं घोरैर्हि व्यौषधिविदीपितम् । नाक-
मावृष्य तिष्ठन्तमुच्छयेण महागिरिम् ॥ ७ ॥ अगम्यं मनसा-
प्यन्यैर्नदीवृक्षसमन्वितम् । नानापतगसङ्घैश्च नादितं सुमनो-
हरैः ॥ ८ ॥ तस्य शृङ्गमुपारुह्य बल्लरत्नाचितं शुभम् । अनन्त-
कल्पसृष्टिद्वयं सुराः सर्वे महीजसः ॥ ९ ॥ ते मन्त्रयितुमारम्बा-

क्षत्रासीना दिवौकसः । अश्वताय समागम्य तपोनियमसंयुताः
 ॥ १० ॥ तत्र नारायणो देवो ब्रह्माण्डमिदमब्रवीत् । चिन्तयत्सु
 सुरेष्वेवं मन्त्रयत्सु च सर्वशः ॥ ११ ॥ देवैरधुरसङ्घैश्च मथ्यतां
 कलशोदधिः । भविष्यत्यश्वतं तत्र मथ्यमाने महीदधी ॥ १२ ॥
 सर्वोषधीः समावाप्य सर्वरत्नानि चैव ह । मथुध्वमुदधिं देवा
 वेत्सुध्वममृतं ततः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि अमृतमज्यने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १० ॥

सौतिरुवाच । ततोऽब्रुवन्निखराकारैर्गिरिशृङ्गैरकङ्कृतम् ।
 मन्दरं पर्वतवरं क्षताजालसमाकुलम् ॥ १ ॥ नानाविहगसङ्घुष्टं
 नानादंष्ट्रिममाकुलम् । किन्वरैरश्वरोभिश्च देवैरपि च सेवितम्
 ॥ २ ॥ एकादशसहस्राणि योजनानां समुच्छ्रितम् । अधोभूमेः
 सहस्रेषु तावत्स्वेव प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ तमुद्धर्तुमशक्ता वै सर्वे
 देवगणास्तदा । विष्णुमासीनमध्येय ब्रह्माणं चेदमब्रुवन् ॥ ४ ॥
 भवन्तावत्र कुर्वातां बुद्धिं नैत्र्येयसीं पराम् । मन्दरोद्धरणे यत्नः
 क्रियताश्च हिताय नः ॥ ५ ॥

सौतिरुवाच । तथेति चाब्रवीद्विष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गव ।
 अचोदयदमेयात्मा फणीन्द्रं पद्मलोचनः ॥ ६ ॥ ततोऽनन्तः समु-
 द्याय ब्रह्मणा परिचोदितः । नारायणेन चाप्युक्तस्तस्मिन् कर्मणि
 भीर्ष्ववान् ॥ ७ ॥ अथ पर्वतराजानं तमनन्तो महाबलः ।
 उज्ज्वलैर बलाद्ब्रह्मान् सवनं सवनौकसम् ॥ ८ ॥ ततस्तेन सुराः
 सार्द्धं संसुद्रसुपतस्थिरे । तमूचुरमृतस्यार्थे निर्मथिष्यामहे
 जलम् ॥ ९ ॥ अपाम्पतिरश्वोवाच ममाप्यंशो भवेत्ततः । सोढांस्त्रि
 विपुलं महं मन्दरभ्रमणादिति ॥ १० ॥ अचष्ट कूर्मराजानं-
 मकृपारे सुरासुराः । अधिष्ठानं गिरेरस्य भवान् भवितुमर्हति

॥ ११ ॥ कूर्मेण तु तथेत्युक्त्वा पृष्ठमस्य समर्पितम् । तं शैलं
 तस्य पृष्ठस्थं यन्त्रोपेन्द्रो न्यपीडयत् ॥ १२ ॥ मन्थान्मन्थरं कृत्वा
 तथा नेत्रञ्च वासुकिम् । देवा मथितुमारब्धाः समुद्रं निधिमन्थ-
 साम् ॥ १३ ॥ अक्षतार्थे पुरा ब्रह्मसूतैवासुरदानवाः । एक-
 मन्तसुपाश्लिष्टा नागराजो महासुराः ॥ १४ ॥ विवुधाः सहिताः
 सर्वे यतः पुच्छं ततः स्थिताः । अनन्तो भगवान्देवो यतो मारा-
 यश्चक्षतः । शिर उत्क्षिप्य नागस्य पुनः पुनरवाक्षिपत् ॥ १५ ॥
 वासुकेरथ नागस्य सहसा क्षिप्यतः सुवैः । सधूमाः सार्चिषो
 वाता निष्पेतुरसकृन्मुखात् ॥ १६ ॥ ते धूमसङ्घाः सम्भूता मेष-
 सङ्घाः सविद्युतः । अभ्यवर्षन् सुरगणान् अमसन्तापकर्षितान्
 ॥ १७ ॥ तस्माच्च गिरिकूटाग्रात् प्रच्युताः पुष्पवृष्टयः । सुरा-
 सुरगणान् सर्वान् समन्तात्प्रमवाकिरन् ॥ १८ ॥ बभूवात् महा-
 नादो महामेघरवोपमः । उदधेर्मथ्यमानस्य मन्दरेण सुरासुरैः
 ॥ १९ ॥ तत्र नानाजलचरा विनिष्पिष्टा महाद्रिष्णा । विलयं
 समुपाजग्मुः शतगो लवणान्मसि ॥ २० ॥ धारुणानि च भूतानि
 विविधानि मत्स्यधरः । पातालतलवासीनि विलयं समुपानयत्
 ॥ २१ ॥ तस्मिंश्च भ्राम्यमाणोऽद्रौ सङ्घृष्यन्तः परस्परम् । न्यप-
 तन् पतगोपिताः पर्वताग्रान्महाद्रुमाः ॥ २२ ॥ तेषां सङ्घर्षज-
 चाग्निरर्चिभिः प्रज्वलन्मङ्गः । विद्युद्भिरिव नीलाद्भवमावृणो-
 न्मन्दरं गिरिम् ॥ २३ ॥ ददाह कुञ्जरांस्तत्र सिंहांश्चैव विनि-
 र्गतान् । विगतास्त्रुनि सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ २४ ॥
 तमग्निममरश्रेष्ठः प्रदहन्तमितक्षतः । वारिणा मेषजेनेन्द्रः
 अमयामास सर्वशः ॥ २५ ॥ ततो नानाविधास्तत्र सुख्युतुः साग-
 राभ्रति । महाद्रुमाणां निष्प्रासा वज्रवक्षीषधीरसाः ॥ २६ ॥
 तेषामसूतवीर्याणां रसानां पयसैव च । अमरत्वं सुरा जग्मुः
 काञ्चनस्य च निष्कृत्वात् ॥ २७ ॥ ततस्तस्य समुद्रस्य तस्मात्-

मुदकं पयः । रसोत्तमैर्विमिश्रञ्च ततः क्षीरादभृद्भृतम् ॥ २८ ॥
ततो ब्रह्माण्यमासीनं देवा वरदमब्रुवन् । आन्ताः सा सुभ्रष्टं
ब्रह्मन्नीद्रवत्यन्तश्च तत् ॥ २९ ॥ विना नारायणं देवं सर्वेऽप्ये
देवदानवाः । चिरारब्धमिदञ्चापि सागरस्यापि मन्यन्तम् ॥ ३० ॥
ततो नारायणं देवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् । विधत्स्वैषां बलं विष्णो
भवानत्र परायणम् ॥ ३१ ॥

विष्णु उवाच । बलं ददामि सर्वेषां कर्मैतद्ये समास्थिताः ।
क्षोभ्यतां कलमः सर्वैर्मन्दरः परिवर्त्येताम् ॥ ३२ ॥

श्रुत्वा उवाच । नारायणवचः श्रुत्वा बलिनस्ते महादधेः ।
तत्पयः सङ्घिता भूयश्चकिरे भ्रष्टमाकुलम् ॥ ३३ ॥ ततः शत-
सहस्रांशुर्मथ्यमानात् सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सीमः
शीतांशुश्चञ्चलः ॥ ३४ ॥ यीरुन्तरमुत्पन्ना हृतात्पारुडरवासिनौ ।
सुरादेवी समुत्पन्ना तुरगः पारुडरस्तथा ॥ ३५ ॥ कौसुभस्तु
मणिर्द्दिव्य उत्पन्नो हृतसम्भवः । मरीचिविकचः श्रीमान्नारा-
यण उरोगतः ॥ ३६ ॥ (.पारिजातस्तु तत्रैव सुरभिस्तु महासुने ।
अजायत तदा ब्रह्मन् सर्वकामफलप्रदे ॥ ३७ ॥) श्रीः सुरा चैव सोमश्च
तुरगश्च मनोजवः । यतो देवास्ततो जग्मुरादित्यपथमाश्रिताः
॥ ३८ ॥ धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत । श्वेतं कम-
ण्डलुं विभ्रदन्तं यत्र तिष्ठति ॥ ३९ ॥ एतदत्यद्भुतं दृष्ट्वा दामवानां
समुत्थितः । अस्यार्थं महान्नादो ममेदमित्तिल्लपताम् ॥ ४० ॥
श्वेतैर्द्दन्तैश्चतुर्भस्तु महाकायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागो-
ऽभवद्विज्रभता हृतः ॥ ४१ ॥ अतिनिर्मथनादेव कालकूटस्तथा-
परः । जगदावृत्य सहसा सधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ४२ ॥
त्रैलोक्यं मोहितं यस्य गन्धमाघ्राय तद्विषम् । प्रायसल्लोकरक्षार्थं
ब्रह्मणो वचनाच्छिवः ॥ ४३ ॥ दधार भगवान् कण्ठे मन्त्रमूर्ध्नि-
महेश्वरः । तदाप्रभृतं देवस्तु नीलकण्ठं द्रति श्रुतिः ॥ ४४ ॥

एतत्सदङ्गुतं दृष्ट्वा निराशा दानवाः स्थिताः । अश्वतार्ये च
लक्ष्मण्ये महान्तं वैरमास्थिताः ॥ ४५ ॥ ततो नारायणो मायां
मोहिनीं ससुंपाञ्चितः । स्त्रीरूपमङ्गुतं कृत्वा दानवानभिसं-
ञ्चितः ॥ ४६ ॥ ततस्तदमृतं तस्यै ददुस्ते भूदचेतसः । स्त्रियै
दानवदैतेयाः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ ४७ ॥

दृष्ट्वादिपर्वण्यश्वतमन्यने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

— ०५० —

सौतिरुवाच । अथावरणमुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
प्रमृष्टाभ्यद्रवन्देवान् सहिता दैत्यदानवाः ॥ १ ॥ ततस्तदमृतं
देवो विष्णुरादाय वीर्यवान् । जहार दानवन्देभ्यो नरेण
सहितः प्रभुः ॥ २ ॥ ततो देवगणाः सर्वे पपुस्तदमृतं तदा ।
विष्णोः सकाशात् संप्राप्य संभ्रमे तुमुले सति ॥ ३ ॥ ततः
पिवत्सु तत्कालं देवेष्वमृतभीष्मितम् । राज्जिर्विबुधरूपेण दानवः
प्रापिवत्तदा ॥ ४ ॥ तस्य कण्ठमनुप्राप्ते दानवस्याश्रिते तदा ।
आख्यातं चन्द्रसूर्वाभ्यां सुराणां हितकाम्यदा ॥ ५ ॥ ततो
भगवता तस्य शिरश्छिन्नमलंघितम् । चक्रायुधेन चक्रेण पिवतो-
ऽश्वतमोजसा ॥ ६ ॥ तच्छैलशृङ्गाप्रतिमं दानवस्य शिरो महत् ।
चक्रच्छिन्नं श्मश्रुत्पत्य ननादातिभयङ्करम् ॥ ७ ॥ तत्कवन्धं पपा-
तास्य विष्णुरद्वरणीतुले । सपर्वतवनहीपां दैत्यस्याकम्पयन्-
महीम् ॥ ८ ॥ ततो वैरविनिर्वन्धः कृतो राज्जमुखेन वै । शाश्वत-
श्चन्द्रसूर्वाभ्यां ग्रमत्यद्यापि चैव तौ ॥ ९ ॥ विहाय भगवत्प्रापि
स्त्रीरूपमतुलं हरिः । नानाप्रहरणैर्भीमैर्हीनवान् समकम्पयत्
॥ १० ॥ ततः प्रवृत्तः संग्रामः समीपे लवणान्धसः । सुराणां
मसुराणाञ्च सर्वघोरतदो महान् ॥ ११ ॥ प्रासाद्य विपुलास्तीक्ष्णा
न्यपतन्त रुहश्चगः । तोमराद्य सुतीक्ष्णायाः शस्त्राणि विविधानि

च ॥ १२ ॥ ततोऽसुराश्चक्रभिन्ना वमन्तो रुधिरं वज्र । अस्मि-
 शक्तिगदादग्ण्या निपेतुर्दरणीतले ॥ १३ ॥ छिन्नानि पट्टिष्वैशैव
 शिरांसि युधि दास्यथैः । तप्तकाञ्चनचित्वाणि निपेतुरनिशं
 तदा ॥ १४ ॥ रुधिरैषानुलिप्ताङ्गा निहताश्च महासुराः । अद्रीणा-
 मिव कूटानि धातुरक्तानि धेरते ॥ १५ ॥ हाहाकारः समभव-
 त्तत्र तत्र सहस्रशः । अन्योन्यं छिन्दतां शस्त्रैरादित्ये लोहित-
 यति ॥ १६ ॥ परिवैरायसैस्त्रीक्ष्णैः सन्निकर्षे च मुष्टिभिः ।
 निघ्नतां समरेऽन्योन्यं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ १७ ॥ छिन्धि
 भिन्धि प्रधाव त्वं पातयाभिसरेति च । श्ययूयन्त महाघोराः
 शब्दास्तत्र समन्ततः ॥ १८ ॥ एवं सुतुमले युद्धे वर्त्तमाने महा-
 भये । नरनारायणौ देवौ समाजग्मतुराहवम् ॥ १९ ॥ तत्र
 दिव्यं धनुर्दृष्ट्वा नरस्य भगवानपि । चिन्तयामास तच्चक्रं विष्णु-
 र्दानवसूदनम् ॥ २० ॥ ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं महाप्रभं
 चक्रममित्रतापनम् । विभावसोस्तुल्यमकुण्ठमण्डलं सुदर्शनं संयति
 भीमदर्शनम् ॥ २१ ॥ तदागतं प्वलितज्जताशनप्रभं भयङ्करं
 करिकरबाहुरच्युतः । सुमोच वै प्रवतवदुग्धवेगवान्महाप्रभं पर-
 नगावदारणम् ॥ २२ ॥ तदन्तःकण्ठतनसमानवर्च्चसं पुनः पुन-
 न्यपतत वेगवत्तदा । विदारयद्विद्विदनुजान् सहस्रशः करेरितं
 पुरुषवरेण संयुगे ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा क्वचिज्ज्वलन इवावलेलिखत्
 प्रसृष्ट्य तानसुरगणान्प्रकृन्तत । प्रवेरितं वियति मुहुः क्षितौ
 तथा पपौ रथे रुधिरमथो पिशाचवत् ॥ २४ ॥ तथासुरा गिरि-
 भिरक्षैनेचेतसो मुहुर्मुहुः सुरगणमर्हयंस्तदा । महाबला विग-
 लितमेषवर्च्चसः सहस्रशो गगनमभिप्रपद्य च ॥ २५ ॥ अथाम्बरा-
 ऋयजननाः प्रपेदिरे सपादपा वज्रविधमेषरूपिणः । महाद्वयः
 परिगलिताग्रसानवः परस्परं द्रुतमभिहत्य सखनाः ॥ २६ ॥ ततो
 मही प्रविचलिता सकानना महाद्रिपाताभिहता समन्ततः । पर-

स्वरं भ्रमभिरजतां सुहृदणाजिरे भ्रमभिसङ्घवर्जिते ॥ २७ ॥
 नरस्ततो वरकनकाग्रभूषणैर्महेषुभिर्गगनपथं समावृणोत् । विदा-
 रवन् गिरिशिखराणि पत्निभिर्महाभयेऽसुरगणविग्रहे तदा ॥ २८ ॥
 ततो महीं लवणजलस्य सागरं महासुराः प्रविविशुरर्हिताः सुरैः ।
 वियुक्तं ज्वलितच्छताशनप्रभं सुदशनं परिकुपितं निशम्य ते
 ॥ २९ ॥ ततः सुरैर्विजयमवाप्य मन्दरः स्वमेव देशं गमितः
 सुपूजितः । विनाद्य खं दिवमपि चैव सर्वगस्ततो गताः सलिल-
 धरा यथागतम् ॥ ३० ॥ ततोऽसुरं सुनिहितमेव चक्रिरे सुराः
 परां मुद्मभिरगम्य पुष्कलाम् । इदौ च तं निधिमस्रतस्य रक्षितुं
 किरीटिने बलभिदध्यामरैः सह ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वण्यस्रतमन्यनं समाप्तं एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

सौतिश्वाच । एतत्ते कथितं स्वमेवस्रतं मथितं यथा ।
 यत्र सोऽश्वः समुत्पन्नः श्रीमानतुलविक्रमः ॥ १ ॥ यं निशम्य
 तदा कद्रूर्विनतामिदमब्रवीत् । उच्चैःश्रवा हि किंवर्षी भद्रे
 प्रब्रूहि माचिरम् ॥ २ ॥

विनतोवाच । श्वेत एवाश्वराजोऽयं किं वा त्वं मन्यसे शुभे ।
 ब्रूहि वर्षं त्वमप्यस्य ततोऽत्र विपण्यावहे ॥ ३ ॥

कद्रूश्वाच । कृष्णबालमहं मन्ये हयमेनं शुचिक्षिते । एहि
 सार्द्धं मया दीव्य दासीभावाय भाभिनि ॥ ४ ॥

सौतिश्वाच । एवं ते समयं कृत्वा दासीभावाय वै क्षिभ्यः ।
 जग्मतुः स्वगृहानेव श्वो द्रष्ट्याव इति ख्य इ ॥ ५ ॥ ततः पुनः
 सहस्रान्तु कद्रूर्जिह्वां चिकीर्षती । आज्ञापयामास तदा बासा
 भूत्वाञ्जनप्रभाः ॥ ६ ॥ आविशध्वं हयं क्षिप्रन्दासी न स्यामहं
 यथा । नावपद्यन्त ये वाक्यं तान् शशाप भुजङ्गमान् ॥ ७ ॥

सर्पसत्र वक्तुमाने पावको वः प्रधक्ष्यति । जनमेजयस्य राजर्षेः
 पाण्डवेयस्य धीमतः ॥ ८ ॥ शापमेनन्तु शुश्राव स्वयमेव पिता-
 महः । अतिक्रूरं समुत्सृष्टं कद्रा देवादतीव हि ॥ ९ ॥ सार्द्धं
 देवगणैः सर्वैर्वाचं तामन्वमोदत । बद्धत्वं प्रेत्य सर्पाणां प्रजानां
 हितकाव्यया ॥ १० ॥ तिरमवीर्यविषा ह्येते दन्दशूका महा-
 बलाः । तेषां तीक्ष्णविषत्वाच्च प्रजानाञ्च हिताय च ॥ ११ ॥
 युक्तं मात्वा कृतं तेषां परपीडोपसर्पिणाम् । अन्वेषामपि सत्त्वानां
 नित्यं दोषपरास्तु ये ॥ १२ ॥ तेषां प्राणान्तिको दण्डो दवेन
 विनिपात्यते । एवं मन्त्राय देवस्तु पूज्य कद्रूश्च तां तदा ॥ १३ ॥
 आह्वय कश्यपं देव इदं वचनमब्रवीत् । यदेते दन्दशूकाश्च सर्पा
 जातास्त्वयानघ ॥ १४ ॥ विषोल्बणा महाभोगा मात्वा शप्ताः
 परन्तप । तत्र मन्युस्त्वया तात न कर्त्तव्यः कथञ्चन ॥ १५ ॥
 दृष्टं पुरातनं ह्येतद्यज्ञे सपेविनाशनम् । इत्युक्त्वा दृष्टिक्रद्वशं
 प्रसाद्य प्रजापतिम् । प्रादाद्विषहरीं विद्यां कश्यपाय महाग्रने ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

— ० * ० —

सौतिरुवाच । ततो रजन्यां श्युष्टायां प्रभातेऽभ्युदिते रवौ ।
 कद्रूश्च विनता चैव भगिन्यौ ते तपोधन ॥ १ ॥ अमर्षिते सुसं-
 रब्धे दास्ये कृतपणे तदा । जम्भतुस्तरुगं द्रष्टुस्तुसैः श्वसमन्तिकात्
 ॥ २ ॥ दहशातेऽथ ते तत्र समुद्रं निधिमन्त्रसाम् । महान्त-
 मुदकागाधं क्षोभ्यमाणं महास्वनम् ॥ ३ ॥ तिमिङ्गिलझषाकीर्णं
 मकरैरावृतं तथा । सन्वैश्च बद्धसाहस्रैर्नानारूपैः समावृतम्
 ॥ ४ ॥ भीषणैर्विकृतैरन्येषोरैर्ज्जलचरैस्तथा । स्यैर्नित्यमना-
 धृष्यं कूर्मप्राहसमाकुलम् ॥ ५ ॥ आकरं सर्वरत्नानामालयं वरु-
 णस्य च । नागानामालयं रम्यमुत्तमं सरितां पतिम् ॥ ६ ॥

[११] ग ११ .

पातालज्वलनावामसुराणाञ्च बान्धवम् । भयङ्करञ्च सत्त्वानां
 पयसां निधिमव्ययम् ॥ ७ ॥ शुभं दिव्यममर्त्यानामष्टतस्याकरं
 परम् । अप्रमेयमचिन्त्यञ्च सुपुण्ड्रजलमद्भुतम् ॥ ८ ॥ घोरं जल-
 चरारावरौद्रं भैरवनिःस्वनम् । गम्भीरावर्त्तकलिलं सर्वभूत-
 भयङ्करम् ॥ ९ ॥ वेदान्दोलानिलबलं क्षीभोद्देशसमुच्छ्रितम् ।
 वीक्षीहस्तैः प्रचलितैर्दृत्यन्तमिव सर्वतः ॥ १० ॥ चन्द्रवृद्धिद्वय-
 वशाद्गृह्णोर्मिसमाकुलम् । पाञ्चजन्यस्य जननं रत्नाकरमनुत्तमम्
 ॥ ११ ॥ गां विन्दता भगवता गोविन्देनामितौजसा । वराह-
 रूपिणा चान्तर्विद्धोभितजलाविलम् ॥ १२ ॥ बह्मर्षिणा व्रत-
 वता वर्षाणां शतमतिणा । अनासादितगाधञ्च पातालतल-
 मव्ययम् ॥ १३ ॥ अध्यात्मयोगनिद्राञ्च पद्मनाभस्य सेवतः । युगादि-
 कालशयनं विष्णोरभिततेजसः ॥ १४ ॥ वज्रपातनसन्त्रस्तमैमा-
 कस्याभयप्रदम् । डिम्बाहवादिदानाञ्च असुराणां परायणम्
 ॥ १५ ॥ बड्गवामुखदीप्ताग्नेस्तोयहव्यप्रदं शिवम् । अगाधपारं
 विस्तीर्णमप्रमेयं सरित्पतिम् ॥ १६ ॥ महानदीभिर्वह्नीभिः स्वर्द्ध-
 येव सहस्रशः । अभिसार्ष्माणांमनिशं ददृशाते महार्णवम् ।
 आपूर्ष्माणमत्यथं वृत्त्यमानमिवोर्मिभिः ॥ १७ ॥ गम्भीरं तिमि-
 मकरोशमंकुलं तं गर्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः । विस्तीर्णं
 ददृशतुरस्वरप्रकाशं तेऽगाधं निधिसुहृमन्धसामनन्तम् ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्ये एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

सोतिरुवाच । नागाश्च सन्बिदं कृत्वा कर्त्तव्यमिति तद्वचः ।
 निःस्नेहा वै दहेन्माता असम्प्राप्तमनोरथा ॥ १ ॥ प्रसन्ना मोक्ष-
 येदस्मांशस्वाच्छापाञ्च भाविनी । कृष्णं पुच्छं करिष्यामसुरगस्य
 न संशयः ॥ २ ॥ तथा हि गत्वा ते तस्य पुच्छे बाला इति

स्मृताः । एतस्मिन्नन्तरे ते तु सपत्न्यो पणिते तदा ॥ ३ ॥ ततस्ते
 पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसप्तम । जग्मतुः परया प्रीत्या परं
 पारं महोदधेः ॥ ४ ॥ कद्रूश्च विनता चैव दाक्षांयण्यौ विहा-
 यसा । आलोकयन्प्रावक्षोभ्यं समुद्रं निधिमम्भसाम् ॥ ५ ॥
 वायुनातीव सहसा चोभ्यमाणं महास्वनम् । तिमिङ्गिलसमा-
 कीर्णं मकरैरावृतं तथा ॥ ६ ॥ संयुतं बद्धमाहस्त्रैः सत्त्वैर्नाना-
 विधैरपि । घोरैर्घोरमनाष्टुष्यं गम्भीरमतिभैरवम् ॥ ७ ॥ आकरं
 सर्वरत्नानामालयं वरुणस्य च । नागानामालयश्चापि सुरस्यं
 सरितां पतिम् ॥ ८ ॥ पातालज्वननावासममुराणां तथालयम् ।
 भयङ्कराणां सत्त्वानां पयसो निधिमव्ययम् ॥ ९ ॥ शुभ दिव्य-
 ममर्त्यानामश्चतस्यारं परम् । अप्रमेयमचिन्त्यञ्च सुपुण्यजल-
 संमितम् ॥ १० ॥ महानदीभिर्वह्नीभिस्तत्र सहस्रगः ।
 आपूर्ण्य माणमत्यर्थं वृत्त्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११ ॥ इत्येवं तरल-
 तरोर्मिसंकुलं तं गम्भीरं विकसितमस्वरप्रकाशम् । पाताल-
 ज्वलनशिखाविदीपिताङ्गं गर्जन्तं द्रुतमभिजग्मतुस्ततस्ते ॥ १२ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे समुद्रदर्शनं नाम

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

—०—

सूत उवाच । तं समुद्रमतिक्रम्य कद्रू विनतया सह ।
 व्यापृतत्तुरगाभ्यासे नचिरादिव गीघ्रगा ॥ १ ॥ ततस्ते तं हय-
 अष्टं दृष्ट्वाते महाजवम् । शशाङ्गकिरणप्रस्यं कालबालमुभे
 तदा ॥ २ ॥ निशस्य च बहून्वालान् कृणान् पुच्छसमाश्रितान् ।
 विपस्वरूपां विनतां कद्रूर्हास्ये न्ययोजयन् ॥ ३ ॥ ततः सा
 विनता तस्मिन् पणितेन पराजिता । अभवद्दुःखसुन्तप्ता दासी-
 भावं समास्थिता ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे चापि गरुडः कात्

आगते । विना मात्रा महातेजा विदार्याण्डमजायत ॥ ५ ॥
 महासत्त्ववक्षोपेतः सर्वा विद्योतयन्दिशः । कामरूपः कामगमः
 कामवीर्यो विहङ्गमः ॥ ६ ॥ अग्निराशिरिवोद्भासन् समिद्धो-
 ऽतिभयङ्करः । विद्युद्विस्पृष्टपिङ्गाक्षो युगान्ताग्निममप्रभः ॥ ७ ॥
 प्रवृद्धः सहसा पक्षी महाकायो नभोगतः । घोरो घोरस्वनो
 रौद्रो वज्जिरौर्व इवापरः ॥ ८ ॥ तं दृष्ट्वा शरणां जग्मुर्देवाः सर्वे
 विभावसुम् । प्रणिपत्याब्रुवन्शैवमासीनं विश्वरूपिणम् ॥ ९ ॥
 अग्ने मा त्वं प्रवर्द्धिष्ठाः क्वचिन्नो न दिधत्सि । असौ हि राशिः
 सुमहान् समिद्धस्तव सर्पति ॥ १० ॥

अग्निस्त्वाच । नैतदेवं यथा यूयं मन्यध्वमसुरार्हनाः । गरुडो
 बलवानेष मम तुल्यश्च तेजसा ॥ ११ ॥ जातः परमतेजस्वी
 विनतानन्दवर्द्धनः । तेजोराशिमिमं दृष्ट्वा युष्मान्कोहः समा-
 विशत् ॥ १२ ॥ नागक्षयकरश्चैव काश्यपियो महाबलः । देवा-
 नाश्च हिते युक्तस्वहितो दैत्यरक्षसाम् ॥ १३ ॥ न भीः कार्या
 कथं चात्र पश्यध्वं सञ्चिता मम ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वास्तदा गत्वा गरुडं
 वाग्भिरस्तवन् । ते दूरादभ्युपेत्यैनं देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ १५ ॥

देवा ऊचुः । त्वच्छिख्रं महाभागस्त्वं देवः पतगेश्वरः ।
 त्वं प्रभुस्तपनः सूर्यः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ १६ ॥ त्वमिन्द्रस्त्वं
 इयमुखस्त्वं शरस्त्वं जगत्पतिः । त्वं मुखं पद्भजो विप्रस्त्वमग्निः
 पवनस्तथा ॥ १७ ॥ त्वं हि धाता विधाता च त्वं विष्णुः सुर-
 सत्तम । त्वं महानभिभूः शश्वद्वृतं त्वं महद्यशः ॥ १८ ॥ त्वं
 प्रभास्त्वमभिप्रेतं त्वं नस्त्राण्यमनुत्तमम् । बलीर्मिमान् सार्धुरदीन-
 सत्त्वः ससृद्धिमान् दुर्विषहस्त्वमेव । त्वत्तः स्तुतं सर्वमङ्गीनकीर्त्त-
 न्नागतं शोपगतं च सर्वम् ॥ १९ ॥ त्वसुत्तमः सर्वमिदं चरा-
 चरं गभस्तिभिर्भानुत्रिवावभासमे । समाक्षिपन् भानुमतः प्रभां
 मुञ्चस्त्वमन्तःकः सर्वमिदं ध्रुवाध्रुवम् ॥ २० ॥ दिवाक्षरः परि-

कुपितो यथा दहेत् प्रजास्तथा दहसि ऊताशनप्रभ । भयङ्करः
 प्रलय इवाग्निरुत्थितो विनाशयन् सुगपरिवर्त्तनान्तकृत् ॥ २१ ॥
 अगोश्वरं शरणमुपागता वयं महौजसं अतनसमानवर्त्तसम् ।
 तद्धित्प्रभं वितिमिरमभ्रगोचरं महाबलं गरुडमुपेत्य खेचरम्
 ॥ २२ ॥ परावर वरदमजब्जविक्रमं तवोजसा सर्वभिर्दं प्रता-
 पितम् । जगत्प्रभो तप्तसुवर्णवर्त्तसा त्वं पाहि सर्वांश्च सुरा-
 न्महात्मनः ॥ २३ ॥ भयान्विता नभसि विमानगामिनो विमा-
 निता विपथगतिं प्रयान्ति ते । ऋषेः सुतस्त्वमसि दयावतः प्रभो
 महात्मनः अगवर कश्यपस्य ह ॥ २४ ॥ स मा क्रुधः कुरु जगतो
 दयां परां त्वमीश्वरः प्रथममुपैहि पाहि नः । महाशनिस्फुरित-
 समस्वनेन ते दिशांस्वरं त्रिदिवमियञ्च मेदिनी ॥ २५ ॥ चलन्ति
 नः अग हृदयानि चानिशं निगृह्यतां वप्पुरिदमग्निसन्निभम् ।
 तत्र द्युतिं कुपितकृतान्तसन्निभां निशम्य नञ्चलति मनोऽव्य-
 स्थितम् । प्रसीद न पतगपते प्रयाचतां शिवश्च नो भव भगवन्
 सुखावहः ॥ २६ ॥ एवं स्तुतः सुपर्णस्तु देवैः सर्षिगणैस्तदा ।
 तेजसः प्रतिसंहारमात्मनः स चकार ह ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णं सौपर्णलुतो त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

— ० —

सौतिरुवाच । स श्रुत्वाथात्मनो देहं सुपर्णः प्रेत्य च स्वयम् ।
~~सौतीर~~प्रतिमंहारमात्मनः संप्रचक्रमे ॥ १ ॥

सुपर्ण उवाच । न मे सर्षाणि भूतानि विभियुर्देहदर्शनात् ।
 भीमरूपात्ममुद्विग्नास्तस्मात्तेजस्तु संहरे ॥ २ ॥

सौतिरुवाच । ततः कामगमः पक्षी कामवीर्यो विहङ्गमः ।
 अरुणं चात्मनः पृथुमारोप्य स पितुर्गृह्णात् ॥ ३ ॥ मातुरन्तिक-
 मागच्छत्परं तीरं महोदधेः । तत्रारुणश्च निक्षिप्तो दिशं

पूर्वां महाद्युतिः । सूर्ध्वस्तेजोभिरत्युग्रैर्लोकान्दग्धुमना यदा
॥ ४ ॥

इतिवाच । किमथं भगवान् सूर्ध्वो लोकान् दग्धुमनास्तदा ।
किमस्यापकृतं देवैर्येनेमं मन्युराविशत् ॥ ५ ॥

प्रमतिरुवाच । चन्द्रादित्यैर्यदा राज्ञराख्यातो ह्यमृतं
पिवन् । वैरानुबन्धं कृतवांश्चन्द्रादित्ये तदानघ ॥ ६ ॥ बध्ममाने
ग्रहेणाथ आदित्ये मन्युराविशत् । सुरार्थाय ससुत्पन्ना रोषो
राज्ञोऽसु मां प्रति ॥ ७ ॥ बहूनर्थकरं पापमेकोऽहं समवाप्नुयाम् ।
सहाय एव कार्थेषु न च कृच्छ्रेषु दृश्यते ॥ ८ ॥ पश्यन्ति ग्रस्यमानं
मां सहन्ते वै दिवोकसः । तस्माल्लोकविनाशार्थं ह्यवतिष्ठे न
संशयः ॥ ९ ॥ एवं कृतमतिः सूर्ध्वो ह्यसमभ्यगमङ्गिरम् ।
तस्माल्लोकविनाशाय संतापयत भास्करः ॥ १० ॥ ततो देवा-
नुपागम्य प्रोचुरेनं महर्षयः । अद्यार्जरात्रममये सर्वलोकभया-
वहः । उत्पत्स्यते महान्दाहस्तैर्लोक्यस्य विनाशनः ॥ ११ ॥
ततो देवाः सपिगणा उपगम्य पितामहम् । अब्रुवन् किमि-
वेहाथ महदाहकृतं भयम् ॥ १२ ॥ न तावद्दृश्यते सूर्ध्वः तद्यो-
ऽयं प्रतिभाति च । उदिते भगवन् भानो कथमेतद्भविष्यति
॥ १३ ॥

पितामह उवाच । एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः ।
दृश्यन्नेव हि लोकान् स भस्मराशी करिष्यति ॥ १४ ॥ तस्य प्रति-
विधानञ्च त्रिहितं पूर्वमेव हि ॥ १५ ॥ कश्यपस्य सुतो धीमानरुणे-
त्यभिविद्युतः । महाकायो महातेजाः स स्थास्यति पुरो रवेः
॥ १६ ॥ करिष्यति च सारथ्यं तेजसास्य उरिष्यति । लोकानां
स्वस्त्वा चैव स्यादृषीणाञ्च दिवोकसाम् ॥ १७ ॥

प्रमतिरुवाच । ततः पितामहाज्ञातः सर्वं चक्रे तदाकथः ।
उदितैव सविता ह्यरुणेन समावृतः ॥ १८ ॥ एतत्ते सर्व-

माख्यातं यत् सूर्य्यं मन्युराविशत् । अरुणाय यथैवास्य सारथ्य-
मकरोत्प्रभुः । भूय एवापरं प्रभ्रं शृणु पूर्वमुदाहृतम् ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्वेणि सौपर्णे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

—०:०—

शौतिश्वाच । ततः कामगमः पत्नी महावीर्यो महाबलः ।
भातुरन्तिकमागच्छत्परं पारं महादधे ॥ १ ॥ यत्र सा विनता
तस्मिन् पणितेन पराजिता । अतीव दुःखरुन्तप्ता दासीभाव-
मुपागता ॥ २ ॥ ततः कदाचिद्विनतां प्रथतां पुत्रसन्निधा ।
काले चाङ्गय वचनं कद्रू रिदमभाषत ॥ ३ ॥ नागानामालय भद्रे
सुरस्यं चारुदर्शनम् । समुद्रकुक्षावेकान्त तव मां विनते नय
॥ ४ ॥ ततः सुपर्णमाता तामवहत्सर्पमातरम् । पन्नगान् गरु-
डश्चापि मातुर्वचनचोदितः ॥ ५ ॥ स सूर्य्यमभितो याति वैन-
तैयो विहङ्गमः । सूर्य्यरश्मिप्रतप्तास्य मूर्च्छिताः पन्नगाभवन् ॥ ६ ॥
तदवस्थान् सुतान् दृष्ट्वा कद्रूः शकमद्यास्तवत् । नमस्ते सब-
देवेश नमस्ते बलस्तुदन ॥ ७ ॥ नमुचिप्त नमस्तेऽस्तु सहस्राक्ष
शचीपते । सर्पाणां सूर्य्यतप्तानां वारिणा त्वं भवो भव ॥ ८ ॥
त्वमेव परमं त्वाणमस्माकममरोत्तम । ईशो ह्यसि पद्यः स्रष्टुं
त्वमनल्पं पुरन्दर ॥ ९ ॥ त्वमेव वायुस्त्वं मेषस्त्वमग्निर्विद्युतो-
ऽस्यरे । त्वमग्न्नगणाधिकेप्ता त्वामेवाहुर्महाघनम् ॥ १० ॥ त्वं
वृष्वमतुल्यं घोरं धोषवांस्त्वं बलाशुक्रः । स्रष्टा त्वमेव लोकानां
संहर्ता चापराजितः ॥ ११ ॥ त्वं ज्योतिः सर्वभूतानां त्वमा-
दित्यो विभावसुः । त्वं महद्भूतमाश्रय्यं त्वं राजा त्वं सुरोत्तमः
॥ १२ ॥ त्वं विष्णुस्त्वं सहस्राक्षस्त्वं देवतां परायणः । त्वं सर्व-
ममृतं देव त्वं सोमः परमार्चितः ॥ १३ ॥ त्वं मुहुर्त्तं शिथिष्य त्वं
लवश्च त्वं पुनः चणः । शुक्रस्त्वं बहुलस्त्वं च कला काष्ठा

त्नुटिस्रया । सव्यत्वरत्नं वो मासा रजन्यश्च दिनानि च ॥ १४ ॥
 त्वमुत्तमा समिरिषणा वसुन्धरा सभास्करं वितिमिरमन्धरं तथा ।
 मञ्जोदधिः सतिमितिमिङ्गिलस्रया मञ्जोर्मिमान्वहुमकरो द्वाषाकुलः
 ॥ १५ ॥ महायशास्वर्मित सदाभिपूज्यसे मनीषिभिर्मुदित-
 मनोमहर्षिभिः । अभिष्टुतः पिवसि च सोममन्धरे वषट्कृता-
 ष्वपि च हवींषि भूतये ॥ १६ ॥ खं विप्रैः सततमिहेज्यसे फलार्थं
 वेदाङ्गेष्वतुलबलौघ गीयसे च । तद्धेतोर्व्यंजनपरायणा द्विजेन्द्रा
 वेदाङ्गान्भियममन्ति सर्वयज्ञैः ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वण्यस्त्रीके सौपर्णे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

— ० —

सौतिक्वाच । एवं स्तुतस्तदा कद्रा भगवान् हरिवाहनः ।
 जीलजीमूतसंघातैः सर्वमन्धरमावृणोत् । मेघानाज्ञापयामास
 वर्षध्वमन्धरं शुभम् ॥ १ ॥ ते मेघा सुसुचुक्षोयं प्रभूतं विद्यु-
 दुक्त्वलाः । परस्परमिवात्यर्थं गज्जन्तः सततं दिवि ॥ २ ॥
 सवर्षितमिवाकाशं जलदैः सुमहाङ्गुलैः । हजद्भिरतुलं तोय-
 मजस्रं सुमहारवैः ॥ ३ ॥ संप्रवृत्तमिवाकाशं धारोर्भिभिरनेकशः ।
 मेघस्तानितनिर्वोषैर्विद्युत्पवनकम्पितैः ॥ ४ ॥ तैर्मेघैः सततासारं
 वर्षद्भिरनिशन्तहा ॥ ५ ॥ नष्टचन्द्रार्ककिरणमन्धरं समपद्यत ।
 आगानामुत्तमो वर्षस्तदा वर्षति वासवे ॥ ६ ॥ आपूर्थ्यत मञ्जो
 षापि सलिलेन समन्ततः । रसातलमनुप्राप्तं शीतलं विमलं जलम् ।
 तदा भूरभवच्छन्वा जलोर्भिभिरनेकशः ॥ ७ ॥ रामणीयक-
 मागच्छन्वात्वा सञ्च भुजङ्गमाः ॥ ८ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सौतिरवाच । सम्प्रहृष्टास्ततो नागा जलधाराप्रुतास्तदा ।
 सुपर्णोन्नमन्नास्ते जग्मुस्तं द्वीपमाशु वै ॥ १ ॥ तं द्वीपं
 मकरावासं विहितं विश्वकर्मणा । तत्र ते लवणं घोरं ददशुः
 पूर्वमागताः ॥ २ ॥ सुपर्णसञ्चिताः सर्पाः काननस्य मनोरमम् ।
 सागराम्बुपरिजितं पक्षिसङ्घनिनादितम् ॥ ३ ॥ विचित्रफल-
 पुष्पाभिर्वनराजीभिरावृतम् । भवनैरावृतं रम्यैस्तथा पद्माकरै-
 रपि ॥ ४ ॥ प्रसन्नसज्जिलैश्चापि हृदैर्ह्रियैर्विभूषितम् । दिव्य-
 गन्धवहैः पुष्पैर्मासुतैरुपवीक्षितम् ॥ ५ ॥ उत्पतद्भिरिवाकाशं
 हृत्सैमलयजैरपि । शोभितं पुष्पवर्षाणि सुशुद्धिर्मासुतैः ॥ ६ ॥
 वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथान्धैरपि पादपैः । किरङ्गिरिव तत्रस्थान्-
 न्नागान् पुष्पाम्बुवृष्टिभिः ॥ ७ ॥ मनःसङ्घर्षजं दिव्यं गन्धर्वी-
 श्वरसां प्रियम् । सत्तन्मरुतशुद्धं मनोत्साहतिदर्शनम् ॥ ८ ॥
 रमणीयं शिवं पुण्यं सर्वैर्ज्जनमनोहरैः । नानापक्षिभूतं रम्यं
 कद्रूपुत्रप्रहर्षणम् ॥ ९ ॥ तत्रो वनं समासाद्य विजहूः पद्मगास्तदा ।
 अत्रवंश महावीर्यं सुपर्णं पतगेश्वरम् ॥ १० ॥ वहात्मानपरं द्वीपं
 सुरम्यं विमलोदकम् । त्वं हि देगान् बहून् रम्यान् व्रजन्
 पश्यसि खेचर ॥ ११ ॥ स विचिन्त्याब्रवीत्पत्नी मातरं विनतां
 तदा । किं कारणं मया मातः कर्त्तव्यं सर्पभाषितम् ॥ १२ ॥

विनतोवाच । दासीभूतास्मि दुर्खीगाल्मपत्याः पतगोत्तम ।
 पणं वितथमास्थाय सर्वैरुपधिना कृतम् ॥ १३ ॥ तस्मिंस्तु कथिते
 माता कारणे गगनेचरः । उवाच वचनं सर्पास्तेन दुःखेन
 दुःषितः ॥ १४ ॥ किमाहृत्य विदित्वा वा किञ्चा कृत्सेह पीड-
 पम् । दास्याहो विप्रमुच्येयं तथ्यं वदत खेचिहाः ॥ १५ ॥

सौतिरवाच । श्रुत्वा तमब्रुवन् सर्पा आहरास्तमोजसा ।
 ततो दास्याद्विप्रमोक्षी भविता तव खेचर ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्वणि सोपर्णे सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सौतिरवाच । इत्युक्तो गरुडः सर्वैस्ततो मातरमब्रवीत् ।
गच्छाम्यद्यत्तमाहर्षुं भयमिच्छामि वेदितुम् ॥ १ ॥

विनतोवाच । ससुद्रकुचावेकान्ते निषादाक्षयसुप्तमम् ।
निषादानां सहस्राणि तान् भुक्त्वामृतमानय ॥ २ ॥ न च ते
ब्राह्मणं हन्तुं कार्ष्णी बुद्धिः कथञ्चन । अवध्यः सर्वभूतानां
ब्राह्मणो ह्यनलोपमः ॥ ३ ॥ अग्निरर्को विषं शस्त्रं विप्रो भवति
कोपितः । सुवर्तिं सर्वभूतानां ब्राह्मणः परिकीर्तितः । एव-
मादिभीरूपैस्तु सतां वै ब्राह्मणो मतः ॥ ४ ॥ स ते तात न
हन्तव्यः संक्रुधेनापि सर्वदा । ब्राह्मण्यानामभिद्रोहो न कर्त्तव्यः
कथञ्चन ॥ ५ ॥ न ह्येवमग्निर्नादित्यो भस्म जुष्यान्नथानघ ।
यथा जुष्याद्भिक्षुषो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ॥ ६ ॥ तदेतैर्विष्विधै-
र्लिङ्गैस्त्वं विद्यात्सं द्विजोत्तमम् । भूतानामग्रभूर्विप्रा वर्णश्रेष्ठः
पिता गुहः ॥ ७ ॥

गरुड उवाच । किंरूपा ब्राह्मणो मातः किंशीलः किं-
यरात्मनः । किं स्विदग्निनिभो भाति किंस्विद्व्यौम्यप्रदर्शनः
॥ ८ ॥ यथाहमभिजानीयां ब्राह्मणं लक्ष्यैः शुभैः । तन्मे
कारणतो मातः पृच्छतो वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥

विनतोवाच । बद्धो क्रण्टमनुप्राप्तो निगीर्यं वडिशं यथा ।
दहेद्द्वारपत्यत्र तं विद्या ब्राह्मणार्षभम् ॥ १० ॥ विप्रस्त्वया न
हन्तव्यः संक्रुधेनापि सर्वदा । प्रोवाच चैनं विनता पुत्रहार्हा-
दिर्दं वचः ॥ ११ ॥ जठरे न च जीर्णैश्चक्षुः जानीहि द्विजो-
त्तमम् । पुनः प्रोवाच विनता पुत्रहार्हादिर्दं वचः ॥ १२ ॥ जान-
त्यप्यतुलं वीर्यं माशीर्वाद्दपरायणा । प्रीता परमदुःखार्ता
नागेर्विप्रकृता सती ॥ १३ ॥

विनतोवाच । पक्षी ते मातः पातु चन्द्रसूर्यौ च पृष्ठतः ।
शिरस पातु वक्रिणो वसवः सर्वतस्तनुम् ॥ १४ ॥ अहञ्च ते सदा

पुत्र शान्तिस्त्वस्तिपरायणा । इहासीना भविष्यामि स्वस्तिकारे
रता सदा । अरिष्टं ब्रज पश्यान् पुत्र कार्श्वर्यसिद्धये ॥ १५ ॥

सौतिरुवाच । ततः स मातुर्वचनं निशम्य विसृत्य पत्नी
नभ उत्पपात् । ततो निषादान् बलवानुपागतो बुभुक्षितः
काल इवान्तस्त्रोऽपरः ॥ १६ ॥ स तान्निषादानुपसंहारं सदा रजः
समुद्भूय नभःस्पृशं महत् । समुद्रकुक्षौ च विशेषयन् पयः
समीपजान् भूधरजान् विशालयन् ॥ १७ ॥ ततः स चक्रे महदाननं
तदा निषादमार्गं प्रतिरुध्य पक्षिराट् । ततो निषादास्वरिताः
प्रवव्रजुर्यतो सुखं तस्य भुजङ्गभोजिनः ॥ १८ ॥ तदाननं विवृत-
मतिप्रमाणवत्समभ्ययुर्गगनमिवाह्विताः स्वगाः । सहस्रशः पवन-
रक्षोविमोहिता यथानिष्ठप्रचलितपादपे वने ॥ १९ ॥ ततः
स्वगो वदनममित्रतापनः समाहरत्यरिचपलो महाबलः । निष्क-
दयन्वज्जविधमत्स्वजीविनो बभुक्षितो गगनचरेश्वरसदा ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

— — —

सौतिरुवाच । तस्य कण्ठमनुप्राप्तो ब्राह्मणः सह भार्श्वया ।
दंष्ट्रन्दीप्त इवाङ्गारस्त्वमुवाचान्तरीक्षगः ॥ १ ॥ द्विजोत्तम विनि-
र्गच्छ त्वर्णमास्यादपाहतात् । न हि मे ब्राह्मणो बध्यः पापेष्वपि
रतः सदा ॥ २ ॥ ब्रुवाणमेवं गरुडं ब्राह्मणः प्रव्यभाषत ।
निषादी मम भार्श्वेयं निर्गच्छतु मया सह ॥ ३ ॥

गरुड उवाच । एतामपि निषादीं त्वं परिगृह्याशु निष्यत ।
त्वर्णं सम्भावयात्मानमजीर्णं मम तेजसा ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच । ततः स विप्रो निष्क्रान्तो निषादीसहित-
सदा । बर्हयित्वा च गरुडमिष्टं देशं जगाम ह ॥ ५ ॥ सह-
भार्श्वे विनिष्क्रान्ते तस्मिन् विप्रे च पक्षिराट् । विसृत्य पक्षा-

वाकाशमुत्पपात मनोजवः । ६ ॥ ततोऽपम्यत्सु पितरं पृष्ट्वा-
ख्यातवान् पितुः । यथान्यायममेयात्मा तन्नोवाच महावृषिः ॥७॥

कश्यप उवाच । कश्चिद्वः कुशलं नित्यं भोजने बद्धलं सुत ।
कश्चिच्च मातुषे लोके तवान्नं विद्यते बहु ॥ ८ ॥

गरुड उवाच । माता मे कुशला शशक्तथा भ्राता तथा
क्षुधम् । न हि मे कुशलं तात भोजने बहुले सदा ॥ ९ ॥
अहं हि सर्पैः प्रहितः सोममाहर्तुमुत्तमम् । मातुर्हास्यविमो-
क्षार्थमाहृरिष्ये तमद्य वै ॥ १० ॥ माता चात्र समादिष्टो निपा-
दान् भक्षयेति ह । न च मे तृप्तिरभवद्भक्षयित्वा रुदक्षयः ॥११॥
तस्माद्भक्ष्यं त्वमपरं भगवन् प्रदिशस्व मे । यद्भुक्त्वाहृतमाहर्तुं
समर्थः स्यामहं प्रभो । क्षुत्पिपासाविघाताद्यं भक्ष्यमाख्यातु मे
भवान् ॥ १२ ॥

कश्यप उवाच । इदं सर्पो महापुण्यं देवलोकेऽपि विश्व-
तम् । यत्र कूर्मायज हस्ती सदा कषेत्यवाञ्छुखः ॥ १३ ॥
तयोर्जन्मान्तरे वैरं सम्प्रवक्ष्याम्यशेषतः । तन्मे तत्त्वं निबोधस्व
यत्प्रमाणौ च तावुभौ ॥ १४ ॥ आभीष्टिभावसुर्नाम महर्षिः
क्षीपनो भृशम् । भ्राता तस्यानुजञ्चासीत् सुप्रतीको महातपाः
॥ १५ ॥ स नेच्छति धनं भ्राता सहैकस्थं महामुनिः । विभागं
क्षीर्तयत्येदं सुप्रतीको हि नित्यशः ॥ १६ ॥ अथाब्रवीच्च तं
भ्राता सुप्रतीकं विभावसुः । विभागं बहवो मोहात्कर्तु-
मिच्छन्ति नित्यशः ॥ १७ ॥ ततो विभक्तास्वन्योन्यं विरुध्यन्तेऽर्थ-
मोहितः । ततः स्वार्थपरान्मृढान् पृथग्भूतान् स्वकैर्धनैः ॥ १८ ॥
विदित्वा भेदयत्येतानामिवा मितरूपिणः । विदित्वा चापरे
भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ ॥ १९ ॥ भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्र-
मेव प्रवर्तते । तस्माद्विभागं भ्रातॄणां न प्रशंसन्ति साधवः
॥ २० ॥ सुहृन्नास्तेऽनिबद्धानामन्योन्येनाभिगच्छिनाम् । निबन्धुं

न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छामि ॥२१॥ यस्मान्नन्मात् सुप्रतीक
 हस्तित्वं समवाप्स्यसि । शप्तस्त्वेवं सुप्रतीको विभावसुमया-
 ब्रवीत् ॥ २२ ॥ त्वमप्यन्तर्ज्जलचरः कच्छपः संभविष्यसि । एव-
 मन्योन्यशापात्तौ सुप्रतीकविभावसू ॥ २३ ॥ गजकच्छपतां प्राप्ता-
 वर्धार्थं मूढचेतसौ । रोषदोषानुषङ्गेण तिर्ष्यग्योनिगतावभौ
 ॥ २४ ॥ परस्परद्वेषरतौ प्रमाणबलदर्पितौ । सरस्यन्निन्महा-
 कायो पूर्ववैरानुसारिणौ ॥ २५ ॥ तयोरन्यतरः श्रीमान् समु-
 पैति महागजः यस्य वृद्धितशब्देन कूर्मोऽप्यन्तर्ज्जले गयः ॥२६॥
 अत्यतोऽसौ महाकायः कृत्स्नं विन्नोभयन् सरः । यं दृष्ट्वा वेष्टित-
 काः पतत्येष गजो जलम् ॥ २७ ॥ दन्तहस्तायलाङ्गुलपादवेगेन
 वीर्यवान् । विन्नोभयंस्ततो नागः सरो बद्धभ्रष्टाकुलम् ॥ २८ ॥
 कूर्मोऽप्यभ्यद्यतगिरा युद्धायार्थेति वीर्यवान् । पङ्कजतो योज-
 नानि गजस्तद्विगुणायतः ॥ २९ ॥ कूर्मस्त्रियोजनोत्सेधो दग-
 योजनमण्डितः । तावभौ युद्धसम्पत्तां परस्परबधैषिणौ ॥ ३० ॥
 उपयुज्यागु कर्मदं साधयेद्वितमात्मनः । महाभ्रघनसङ्काशं तं
 भुक्त्वा मृतमानय । महागिरिसमप्रख्यं घोररूपञ्च हस्तिनम् ॥३१॥
 सौतिरुवाच । इत्युक्त्वा गरुडं सोऽथ माङ्गल्यमकरोत्तदा
 ॥ ३२ ॥ सुध्यतः सह देवैस्ते शुभं भवतु मङ्गलम् । पूर्णकुम्भो
 द्विजा गावो यज्ञान्यत्किञ्चिदुत्तमम् ॥ ३३ ॥ शुभं स्वस्वयनं चापि
 भविष्यति तवाण्डज । सुध्यमानस्य संग्रामे देवैः सार्द्धं महाबल
 ॥ ३४ ॥ ऋचो यजूंषि सामानि पवित्राणि हवींषि च । रश्-
 स्थानि च सर्वाणि सर्वे वेदाश्च ते बलम् ॥ ३५ ॥ इत्युक्तो गरुडः
 पिता गतस्तं हृदमन्तिकात् । अपश्यन्निर्मलजलं नानापत्ति-
 समाकुलम् ॥ ३६ ॥ स तत् स्मृत्वा पितुर्वाक्यं भीमवेगोऽन्त-
 रीक्षगः । नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चालिपत् ॥ ३७ ॥ समु-
 त्पपत्त चाकाशं तत उद्वैरिहङ्गमः । सोऽलम्बं तीर्थेमासाद्य देव-

वृक्षाणुपागमत् ॥ ३८ ॥ ते भीताः समकम्पन्त तस्य पद्मानिशा-
 हताः । न नो भङ्गादिति तदा दिव्याः कनकश्याखिनः ॥ ३९ ॥
 प्रचलाङ्गान् सतान् दृष्ट्वा मनोरथफलद्रुमम् । अन्यानतुल्यरू-
 पाङ्गानुपचक्राम खेचरः ॥ ४० ॥ काञ्चनै राजतैश्चैव फलैर्वैदूर्वा-
 श्याखिनः । सागराण्युपरिचिह्नान् ध्याजमानान्महाद्रुमम् ॥ ४१ ॥
 तसुवाच खगश्रेष्ठं तत्र रौहिण्यपादपः । अतिप्रहृष्टः सुमहाना-
 पतन्तं मनोजवम् ॥ ४२ ॥ येषां मम महाशाखा शतयोजन-
 मायता । एतामास्थाय शाखां त्वं खादेमौ गजकच्छपी ॥ ४३ ॥
 ततो द्रुमं पतगसहस्रसेवितं महीधरप्रतिमवपुः प्रकम्पयन् ।
 खगोत्तमो द्रुतमभिपत्य वेगवान्मभङ्ग तामधिरत्नपत्नसञ्चयाम् ॥ ४४ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे अनन्तिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

सौतिरवाच । स्पृष्टमात्रा तु पङ्क्यां सा गरुडेन बलीयसा ।
 अभज्यत तरोः शाखा भग्नां चैनामधारयत् ॥ १ ॥ तां भङ्गा स
 महाशाखां स्त्रयमानो विलोकयन् । अथात्र लम्बतोऽपश्यद्वान्ति-
 खिल्यानघोमुखान् ॥ २ ॥ षष्ठयो ह्यत्र लम्बन्ते न हन्यामिति
 तादृशीन् । तपोरतान् लम्बमानान् ब्रह्मर्षीन् भिषीत्य सः ॥ ३ ॥
 हन्यादेतान् सम्पतन्ती शाखेत्यथ विचिन्त्य सः । नखैर्दृढतरं
 वीरः संगृह्य गजकच्छपी ॥ ४ ॥ स तद्विनाशसन्नायादभिपत्य
 खगाधिपः । शाखामास्थेन जग्राह तेषामेवान्मवेक्षया ॥ ५ ॥
 अतिद्वैबन्तु तत्तस्य कर्म दृष्ट्वा महर्षयः । विस्मयोत्कम्पहृदया
 नाम चक्रुर्महाखगे ॥ ६ ॥ गुरुं भारं समासाद्योद्धृतीत एष
 विशङ्कमः । गरुडस्तु खगश्रेष्ठसाल्पात्यन्मगभोजनः ॥ ७ ॥ ततः
 शनैः पर्वपतत्यत्रैः शैलान् प्रकम्पयन् । एवं सोऽभ्यपतद्देशान्
 वङ्गन् सगजकच्छपः ॥ ८ ॥ दयार्थं वान्तिखिल्यानां न च स्थानः

मविन्दत । स गत्वा पवेतश्रेष्ठं गन्धमादनमञ्जसा ॥ ९ ॥ ददर्श
 कश्यपं तत्र पितरं तपसि स्थितम् । ददर्श तं पिता चापि
 दिव्यरूपं विहङ्गमम् ॥ १० ॥ तेजोवीर्यं बलोपेतं मनोमावत-
 रं वसम् । शैलशृङ्गप्रतीकाशं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ११ ॥ अचिन्त्य-
 मनभिष्येयं सर्वभूतभयङ्करम् । महावीर्यधरं रौद्रं साक्षाद्गि-
 मिवोद्यतम् ॥ १२ ॥ अप्रहृष्यमजेयञ्च देवदानवराक्षसैः । भेतारं
 गिरिशृङ्गाणां ससुद्रजलशोषणम् ॥ १३ ॥ लोकसंलोडनं घोरं
 कृतान्तसमदर्शनम् । तमागतमभिप्रेष्य भगवान् कश्यपस्तदा ।
 विदित्वा चास्य सङ्कल्पमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

कश्यप उवाच । पुत्र मा साहसं कार्षीं मांसद्यो लक्ष्मणसे
 व्यथाम् । मा त्वां दहेयुः संक्रुद्धा वालिषिल्या मरीचिपाः ॥ १५ ॥

सीतिरुवाच । ततः प्रसादयामास कश्यपः पुत्रकारणात् ।
 वालिषिल्यान्महाभागांस्तपसा हतकल्मषान् ॥ १६ ॥

कश्यप उवाच । प्रसाहितार्यमारम्भो गरुडस्य तपोधनाः ।
 चिकीर्षति महत्कर्म तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १७ ॥

सीतिरुवाच । एवमुक्त्वा भगवता मुनयस्ते समभ्ययुः । मुक्त्वा
 शाखां गिरिं पुण्यं हिमवन्तं तपोऽर्थिनः ॥ १८ ॥ ततस्तोष्य-
 पयातेषु पितरं विनतासुतः । शाखाव्याच्छिन्नवदनः पर्वदृष्टत
 कश्यपम् ॥ १९ ॥ भगवन् क्व विमुञ्चामि तरोः शाखामिमा-
 महम् । वर्जितं मानुषैर्ह्येवमाख्यातु भगवान्मम ॥ २० ॥ ततो
 निष्पद्यं शैलं हिमसंबद्धकन्दरम् । अगम्यमनसाप्यन्यैसास्या-
 चक्षौ स कश्यपः ॥ २१ ॥ तं पर्वतं महाकुक्षिसुहिष्ठ स मह-
 ष्वगः । ज्वेनाभ्यपतन्नाथ्यः सशाखागजकच्छपः ॥ २२ ॥ न
 तां वप्री परिचक्षेच्छतवर्मा महातनुम् । शाखिनो महतीं
 शाखां यां प्रगृह्य ययौ खगः ॥ २३ ॥ स ततः शतसाहस्रं योज-
 मान्तरमागतः । कालेन नातिमहता गरुडः पतगेह्वरः ॥ २४ ॥

स तं गत्वा क्षणेनैव पर्वतं वचनात्पितुः । अमुञ्चकञ्चतो शाखां
 सखनं तत्र खेचरः ॥ २५ ॥ पक्षानिज्जहतस्यास्य प्राकम्पत स
 शैलराट् । मुमोच पुष्पवर्षेण ममागलितपादपः ॥ २६ ॥ शृङ्गाणि
 च व्यशीर्ष्यन्त गिरेस्तस्य समन्ततः । मणिकाम्बुनचित्वाणि
 शोभयन्ति महागिरिम् ॥ २७ ॥ शाखिनो बहवश्चापि शाखया
 भिष्टतास्तथा । काञ्चनैः कुसुमैर्भान्ति विद्युत्पन्त इवाम्बुदाः ॥ २८ ॥
 ते हेमविक्रवा भूमौ युताः पर्वतधातुभिः । व्यराजन्त्याखिनस्तत्र
 सूर्यांशुपतिरञ्जिताः ॥ २९ ॥ ततस्तस्य गिरेः शृङ्गमास्थाय स
 खगोत्तमः । भक्त्यामाम गरुडस्तावुभौ गजकञ्चपौ ॥ ३० ॥
 तावुभौ भक्तयित्वा तु स तान्यैः कूर्मकुञ्जरीः । ततः पर्वतकूटा-
 ग्रादुत्पपात महाजवः ॥ ३१ ॥ प्रावर्त्तन्ताथ देवानामुत्पाता भय-
 शंसिनः । इन्द्रस्य वज्रं द्रियितं प्रज्ज्वाल भयात्ततः ॥ ३२ ॥
 मधुमा न्यपतत्पार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता । तथा वसूनां रुद्राणा-
 म्पादित्यानाञ्च सर्वशः ॥ ३३ ॥ साध्यानां मरुतान्त्रैव ये चान्य
 देवतागणाः । स्वं स्वं प्रहरणं तेषां परस्परमुपाद्रवत् ॥ ३४ ॥
 जभूतपूर्वं संग्रामे तदा देवासुरेऽपि च । ववुर्वाताः सनि-
 र्घाताः पेतुरुल्काः सञ्चखगः ॥ ३५ ॥ निरभ्रमेव चाकाशं प्रज-
 गर्ज महास्वनम् । देवानामपि यो देवः सोऽप्यवर्षत शोणितम्
 ॥ ३६ ॥ मस्त्रमाल्यानि देवानां निशुस्तेजांसि चैव हि । उत्-
 पातमेवा रौद्राश्च बहवः शोणितं वज्र ॥ ३७ ॥ रजांसि मुकुटा-
 म्येषामुत्थितानि व्यधर्षयन् । ततस्त्वाससमुद्दिग्गः सञ्च देवैः शत-
 क्रतुः । उत्पातान्दारुणान् पश्यन्वित्युवाच वृहस्पतिम् ॥ ३८ ॥

इन्द्र उवाच । किमर्थं भगवन् घोरा उत्पाताः सञ्चसो
 थिताः । न च शत्रुं प्रपश्यामि युधि यो नः प्रधर्षयेत् ॥ ३९ ॥

वृहस्पतिरुवाच । तवापराधाद्देवेन्द्र प्रमादाच्च शतक्रतो ।
 तपसा वालिखिल्यानां महर्षीणां मङ्गात्मनाम् ॥ ४० ॥ कश्यपस्य

सुनेः पुत्रो विनतायाश्च खेवरः । इत्तुं सोममभिप्राप्तो बलवान्
कामरूपपटक् । ४१ ॥ समर्थो बलिनां श्रेष्ठो इत्तुं सोमं विहङ्गमः ।
सर्वं सम्भावयाम्यश्चिन्तसाध्यमपि साधयेत् ॥ ४२ ॥

सौतिरुवाच । श्रुत्वैतद्वचनं शक्रः प्रोवाचाश्चतरक्षिणः ।
महावीर्यबलः पत्नी इत्तुं सोममिहोद्यतः ॥ ४३ ॥ युष्मान् सम्बो-
धयाम्येष यथा न सहरेड्वलात् । अतुलं हि बलं तस्य वृह-
स्पतिरुवाच च ॥ ४४ ॥ तच्छ्रुत्वा विबुधा वाक्चं विस्मिता यत्न-
मास्थिताः । परिवार्यामृतं तस्युर्वज्जी चेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ४५ ॥
धारयन्तो विचित्राणि काञ्चनानि मनस्विनः । कवचानि महा-
र्हाणि वैदूर्खविकृतानि च ॥ ४६ ॥ चर्माण्यपि च गात्रेषु
भानुमन्ति वृट्टानि च । विविधानि च शस्त्राणि घोररूपाण्य-
नेकशः ॥ ४७ ॥ शिततीक्ष्णाधाराणि समुद्यम्य सुरोत्तमः ।
सविस्फुल्लिङ्गज्वालानि सधूमानि च सर्वशः ॥ ४८ ॥ चक्राणि
परिघांसैव त्रिगुलानि परश्वधान् । शक्तीश्च विविधास्तीक्ष्णाः
कारवालांश्च निर्मलान् । स्वदेहरूपाण्यादाय गदाशोचप्रदर्शनाः
॥ ४९ ॥ तैः शस्त्रैर्भानुमद्विष्टा दिव्याभरणभूषिताः । भानु-
मन्तः सुरगणास्तस्युर्विगतकल्मषाः ॥ ५० ॥ असुपमबलवीर्य-
तैजसो धृतमनसः परिरक्षणेऽश्चतस्य । असुरपुरविदारणाः सुरा-
ण्वतनसमिद्धवपुःप्रकाशिनः ॥ ५१ ॥ इति समरवरं सुराःस्थितास्ते
परिघसहस्रयतैः समाकुलम् । विगलितमिव चाम्बरान्तरं तपन-
मरीचिविकाशितं वभासे ॥ ५२ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपण्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

शौनक उवाच । कोऽपराधो महेन्द्रस्य कः प्रमादश्च सूतज ।
तपसा बालिखिल्यानां संभूतो गरुडः कथम् ॥ १ ॥ कश्यपस्य
द्विजातिश्च कथं वै पत्निराट् सुतः । अष्टम्यः सर्वभूतानामवध्य-
याभवत्कथम् ॥ २ ॥ कथञ्च कामचारी स कामवीर्यश्च खेचरः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पुराणे यदि पठ्यते ॥ ३ ॥

शौतिरुवाच । विषयोऽयं पुराणस्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
शृणु मे बदतः सर्वमेतत् संक्षेपतो द्विज ॥ ४ ॥ यजतः पुत्र-
कामस्य कश्यपस्य प्रजापतेः । साहाय्यसृष्टयो देवा गन्धर्वाश्च
ददुः किल ॥ ५ ॥ तत्रेध्यानयने शक्रो नियुक्तः कश्यपेन च ।
सुनयो बालिखिल्याश्च ये चान्ये देवतागणाः ॥ ६ ॥ शक्रस्तु
वीर्यसदृशमिन्द्रभारं गिरिप्रभम् । समुद्यम्यानयामास नाति-
हृष्टादिव प्रभुः ॥ ७ ॥ अथापश्यदृष्टीन् ह्रस्वानङ्गुष्ठोदरवर्धनः ।
यत्नाग्रहन्तिकामेकां वदतः संवृतान् पथि ॥ ८ ॥ प्रलीनान्
रूपिष्वाङ्गेषु निराहारांसपोधनान् । क्लिश्यमानान्मन्दबलान्
गोष्यदे संभ्रुतोदके ॥ ९ ॥ तान् सर्वान् विस्मयाविष्टोः वीर्यो-
न्मत्तः पुरन्दरः । अवहस्याभ्यगाच्छीघ्रं जङ्घयित्वावमन्य च
॥ १० ॥ तेऽथ रोषसमाविष्टाः सुभ्रशं जातमन्यवः । आरेभिरे
महत्कर्म तदा शक्रभयङ्करम् ॥ ११ ॥ जुङ्गवुस्ते सुतपसो विधि-
वज्जातवेदसम् । मन्त्रैरुच्चावचैर्विप्रायेण कामेन तच्छृणु ॥ १२ ॥
कामवीर्यः कामगमो देवराजभयप्रदः । इन्द्रोऽन्यः सर्वदेवानां
भवेदिति यतव्रताः ॥ १३ ॥ इन्द्राच्छतगुणः शौर्ये वीर्ये चैव
मनोजवः । तपसां जः फलेनाय दावणः सम्भवत्विति ॥ १४ ॥
तदुज्जा भृशसन्तप्तो देवराजः शतक्रतुः । जगाम शरणं तत्र
कश्यपं संश्रितव्रतम् ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा देवराजस्य कश्यपोऽथ
प्रजापतिः । बालिखिल्यानुपागम्य कर्मसिद्धिमपृच्छत ॥ १६ ॥
एवमस्त्विति तच्चापि प्रत्यूचुः सत्यवादिनः । तान् कश्यप उवा-

चेदं सान्द्रपूर्वं प्रजापतिः ॥ १७ ॥ अयमिन्द्रस्त्रिभुवने नियोगाद्-
ब्रह्मणः कृतः । इन्द्रार्थं च भवन्तोऽपि यज्ञवस्तस्यपोधनाः ॥ १८ ॥
न मिथ्या ब्रह्मणो वाक्यं कर्तुमर्हथ सत्तमाः । भवतां हि न
मिथ्यार्थं सङ्कल्पो वै चिकीर्षितः ॥ १९ ॥ भवत्वेष पतत्रीणा-
मिन्द्रोऽतिवत्सत्त्ववान् । प्रसादः क्रियतामस्य देवराजस्य याचतः
॥ २० ॥ एवमुक्ताः कश्यपेन वालिखिलग्रास्यपोधनाः । प्रत्यृच-
रभिसम्पूज्य मुनिश्रेष्ठं प्रजापतिम् ॥ २१ ॥

वालिखिलग्रा ऊचुः । इन्द्रार्थोऽयं समारम्भः सर्वेषां नः प्रजा-
पते । अपत्यार्थं समारम्भो भवतश्चायमीप्सितः ॥ २२ ॥ तदिदं
सफलं कर्म त्वयैव प्रतिगृह्यताम् । तथाचैवं विधत्स्वात् यथा
श्रेयोऽनुपश्यसि ॥ २३ ॥

सौतिकवाच । एतस्मिन्नेव काले तु देवी दाक्षाग्रणी शुभा ।
विनता नाम कल्याणी पुत्रकामा यद्यद्विनी ॥ २४ ॥ तपसाञ्च
व्रतपरा स्नाता पुसर्वान् शुचिः । उपचक्राम भर्तारं तामुवाचाथ
कश्यपः ॥ २५ ॥ आरम्भः सफलो देवि भविता यस्त्वयेऽप्सितः ।
जनयिष्यसि पुत्रौ हौ वीरौ त्रिभुवनेश्वरी ॥ २६ ॥ तपसा वालि-
खिलग्राणां मम सङ्कल्पजौ तथा । भविष्यतो महाभागी पुत्रौ
त्रैलोक्यपूजितौ ॥ २७ ॥ उवाच चैनां भगवान् कश्यपः पुनरेव
ह । धार्यतामप्रमादेन गर्भोऽयं सुमहोदयः ॥ २८ ॥ एतौ
सर्वपतत्रीणाभिन्द्रत्वं कारयिष्यतः । लोकसम्भाषितौ वीरौ काम-
रूपौ विहङ्गमौ ॥ २९ ॥ शतक्रतुस्योवाच प्रीयमाणः प्रजा-
पतिः । त्वत्सहायौ महावीर्यौ भ्रातरौ ते भविष्यतः ॥ ३० ॥
नैताभ्यां भविता दोषः सक्राशान्ते पुरन्दर । व्यतु ते शक्र
सन्तापस्त्वमेवेन्द्रो भविष्यसि ॥ ३१ ॥ न चाप्येवं त्वया भूयः
क्षेत्र्या ब्रह्मवादिनः । न चावगन्त्या दर्पात्ते वाग्वल्गा अश-
क्रोपनः ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा जगामेन्द्रो निर्विशङ्कस्त्रिपिष्टपम् ।

विनता चापि सिद्धार्था बभूव सुदिता तथा ॥ ३३ ॥ जनयामास
पुत्री द्वावरुणं गरुडं तथा । विकशाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य
सुरःसरः ॥ ३४ ॥ पतन्तीणाञ्च गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यषिच्यत । तस्यै-
तत्कर्म सुमहच्छ्रूयतां भृशुनन्दन ॥ ३५ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

सौतिरुवाच । ततस्तस्मिन् द्विजश्रेष्ठ समुदीर्णे तथाविधे ।
गरुडः पक्षिराट् ऋणं सम्प्राप्तो विबुधान् प्रति ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वाति-
बलञ्चैव प्राकम्पन्त सुरासतः । परस्परञ्च प्रत्यङ्गन् सर्वप्रहरणा-
न्युत ॥ २ ॥ तत्र चासीदमेयात्मा विद्युद्ग्निसमप्रभः । भौमनः
सुमहावीर्य्यः सोमस्य परिरक्षिता ॥ ३ ॥ स तेन पतगेन्द्रेण
पक्षतुण्डनखक्षतः । सुहृत्तमतुलं युद्धं कृत्वन् विनिहतो युधि
॥ ४ ॥ रजशोद्भूय सुमहत्पक्षवातेन खेचरः । कृत्वा लोका-
न्धिरालोकांस्तेन देवानवाकिरत् ॥ ५ ॥ तनावकीर्णा रजसा
देवा मोहमुपागमन् । नचैव दृष्टशुश्रून्ना रजसामृतरक्षिणः
॥ ६ ॥ एवं संलोडयामास गरुडस्त्रिदवालयम् । पक्षतुण्ड-
प्रहारैस्तु देवान् स विददार ह ॥ ७ ॥ ततो देवः सहस्राक्षसूयं
वायुमघोदयत् । विन्निपेमां रजोवृष्टिं तवेदं कर्म माहृत ॥ ८ ॥
अथ वायुरपीवाह तद्रजस्तरसा बली । ततो वितिमिरे जाते
देवाः शकुनिमार्दयन् ॥ ९ ॥ ननादीञ्चैः स बलवाक्मज्जामेष इवा-
ख्वरे । बध्यमानः सुरगणैः सर्वभूतानि भीषयन् ॥ १० ॥ उत-
पपात महावीर्य्यः पक्षिराट् परवीरहा । समुत्पत्यान्तरीक्षस्यं
देवानामुपरि स्थितम् ॥ ११ ॥ वर्मिणो विबुधाः सर्वे नानाशस्त्रै-
रवाकिरन् । पट्टिभैः परिधैः शूलैर्गदाभिश्च सवासवाः ॥ १२ ॥
क्षुरमैर्ष्वशितैश्चापि चकैरादित्यरूपिभिः । नानाशस्त्रविसर्गैस्तै-

वध्यमानः समन्ततः ॥ १३ ॥ कुर्वन् सुतुमुजं बुद्धं पक्षिराट् न
व्यकम्पत । निर्देहन्निव चाकाशे वैनतेयः प्रतःपवान् । पक्षाभ्या-
मुरसा चैव समन्ताद्व्यञ्जिपत् सुरान् ॥ १४ ॥ तेः विच्छिन्नास्ततो
देवा इद्रुवुर्गरुडाह्निताः । नखतुण्डचताश्चैव सुख्यः शोणितं
बद्ध ॥ १५ ॥ साध्याः प्राचीं सगन्धर्वा वसवो दक्षिणां दिग्म् ।
प्रजग्मुः संहिता रुद्रैः पतगेन्द्रप्रधर्षिताः ॥ १६ ॥ दिशं प्रतीची-
मादित्या नासत्यावुत्तरादिग्म् । सुहर्मुद्धः प्रेक्षमाणा युध्यमाना
महौजसः ॥ १७ ॥ अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट् ।
क्रथनेन च शूरेण तपनेन च खेचरः ॥ १८ ॥ उल्लूकखमनाभ्याश्च
निमेषेण च पक्षिराट् । प्ररुजेन च संशामं चकार पुलिनेन च
॥ १९ ॥ तान् पचनखतुण्डाग्रैरभिनदिनतासुतः । युगान्तकाल्मे
संकुद्धः पिनाकीव परन्तापः ॥ २० ॥ महाबला महोत्साहास्तेन
ते बद्धधा ज्ञताः । रेजरभ्रघनप्रत्या रुधिरौघप्रवर्धिणः ॥ २१ ॥
तान् कृत्वा पतगयेष्ठः सर्वान्तृक्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तो-
ऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत ॥ २२ ॥ आह्वयानं महाज्वाल-
मर्चिभिः सर्वतोऽखरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमी-
रितम् ॥ २३ ॥ ततो नवत्या नवतीर्मुखानां कृत्वा महात्मा गरुड-
क्षरस्त्री । नदीः समापीय सुखैस्तस्त्रैः सुशीघ्रमागम्य पुन-
र्जवेन ॥ २४ ॥ ज्वलन्तमग्निं तममिततापनः समास्तरत्यत्ररथो
नदीभिः । ततः प्रचक्षे वपुरन्यदल्पं प्रवेशकामोऽग्निमभि-
प्रशाम्य ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि सीपर्णी द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

सौतिरुवाच । जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोऽञ्ज्वलः ।
 प्रविवेश ब्रह्मात्यक्षी वारिवैग इवार्यावम् ॥ १ ॥ स ऋक्ं क्षुर-
 पर्थं न्तमपश्यदृष्टतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमय-
 स्त्रायम् ॥ २ ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं क्सेदनं सोमहारिणाम् । घोर-
 रूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ ३ ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव
 पर्थं वर्तत खेचरः । धारान्तरेणावपतत् संच्छिप्याङ्गं क्षणेन च ॥ ४ ॥
 अघशक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती । विद्युज्जिह्वी महावीर्यी
 दीप्तास्त्री दीप्तोचनी ॥ ५ ॥ चक्षुर्विधौ महाघोरी नित्यं क्रुद्धी
 तरस्त्रिनी । रक्षार्थमेवास्त्रतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ ६ ॥ सदा
 संरम्भनयनी सदा चानिभिषेक्षणी । तयोरेकोऽपि यं पश्येत्स
 ह्यर्थाश्रमसाद्भवेत् ॥ ७ ॥ तयोश्चक्षुषि रजसा सुपर्णः सहसा हृणोत् ।
 ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः समताडयत् ॥ ८ ॥ तयोरङ्गे समा-
 क्रम्य वै न तयोऽन्तरीक्षगः । अच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रव-
 चातः ॥ ९ ॥ समुत्पाद्यास्त्रतं तत्र वै न ते यस्ततो बली । उत्-
 पपात जघेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान् ॥ १० ॥ अपीत्वैवास्त्रतं पक्षी
 परिगृह्याशु निःसृतः । अगच्छदपरिभ्रान्त आवाञ्छार्कप्रभां
 ततः ॥ ११ ॥ विष्णुना च तदाकाशे वै न ते यः समेयिवान् । तस्य
 नारायणसुष्टस्तेनालौल्येन कर्मणा ॥ १२ ॥ तमुवाचाव्ययो देवो
 वरदोऽपीति खेचरम् । स वव्रे तव तिष्ठेयमुपरीत्यन्तरीक्षगः
 ॥ १३ ॥ उवाच चैनं भूयोऽपि नारायणमिदं वचः । अजरश्चा-
 मरश्च स्यामस्त्रेण विनाप्यहम् ॥ १४ ॥ एवमस्त्विति तं विष्णु-
 रुवाच विनतासुतम् । प्रतिगृह्य वरौ तौ च गरुडो विष्णुमब्र-
 वीत् ॥ १५ ॥ भवतेऽपि वरन्दद्यां हृणोतु भगवानपि । तं वव्रे
 वाहनं विष्णुर्गशम्भन्तं महाबलम् ॥ १६ ॥ ध्वजश्च चक्रे भग-
 वानुपरि स्थास्यतीति तम् । एवमस्त्विति तं देवमुक्त्वा नारायणं
 खगः ॥ १७ ॥ तत्राज्ञ तरसा वेगाद्वायुं स्पृशन्महाजवः । तं

व्रजन्तं ष्वगश्चेष्टं वज्रयेन्द्रोऽभ्यताडयत् ॥ १८ ॥ हरन्तममृतं
 रोषाङ्गबद्धं पक्षिणां वरम् । तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुडः पततां
 वरः ॥ १९ ॥ प्रहसन् स्रक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहृतः । ऋषे-
 र्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भवम् ॥ २० ॥ वज्रस्य च
 करिष्यामि तवैव च शतक्रतो । एतत्पत्रं त्यजाम्येकं यस्यान्तं
 नोपलभ्यसे ॥ २१ ॥ न च वज्रनिपातेन रज्जा मेऽस्तीह काचन ।
 एषमुक्त्वा ततः पत्रमुत्ससर्ज स पक्षिराट् ॥ २२ ॥ तदुत्सृष्टमभि-
 प्रेक्ष्य तस्य पर्णमनुत्तमम् । हृष्टानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गद-
 व्यतः ॥ २३ ॥ सुरूपं पत्रमालक्ष्य सुपर्णोऽयं भवत्विति । तद्दृष्ट्वा
 महदाचर्यं सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ २४ ॥ खगो महदिदं भूत-
 मिति मत्वाभ्यभाषत ।

शक्र उवाच । वलं विज्ञातुमिच्छामि यत्ते परमनुत्तमम् ।
 सख्यं चानन्तमिच्छामि त्वया सह खगोत्तम ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि सौपर्णे तयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

गरुड उवाच । सख्यं मेऽस्तु त्वया देव यद्येच्छसि पुरन्दर ।
 बलंन्तु मम जानीहि महञ्जासह्यमेव च ॥ १ ॥ कामं नैतत् प्रशं-
 सन्ति सन्तः स्वबलसंस्तवम् । गुणसङ्कीर्तनं चापि स्वयमेव शत-
 क्रतो ॥ २ ॥ सखेति कृत्वा तु सखे पृष्टो वक्ष्याम्यङ्गं त्वया । न
 ह्यात्मस्त्ववसंयुक्तं वक्तव्यमनिमित्ततः ॥ ३ ॥ सपर्वतवनामूर्ध्वीं ससा-
 गरजलामिमाम् । वहे पक्षेण वै शक्र त्वामप्यत्वावलम्बिणम् ॥ ४ ॥
 सर्वान् संपीडिताम्वापि लोकान् सस्याणुजङ्गमान् । वहेय-
 मपरिश्रान्तो विद्धोऽं मे महद्वलम् ॥ ५ ॥

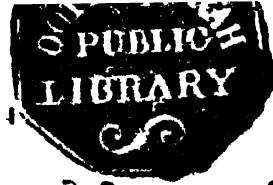
सौतिरुवाच । इत्युक्तवचनं वीरं किरीटी श्रोमताम्बरः ।
 आह ग्रमेनक देवेन्द्रः सर्वलोकहितः प्रभुः ॥ ६ ॥ एवमेव यथात्य

त्वं सर्वं सम्भाव्यते त्वयि । संगृह्यतामिदानीं म सख्यमत्यन्त-
नुत्तमम् ॥ ७ ॥ न काव्यं यदि सोमेन मम सोमः प्रदीयताम् ।
अन्नांस्ते हि प्रवाधेयुर्ध्व्यो दद्याद्भवानिमम् ॥ ८ ॥

गरुड उवाच । किञ्चित्कारणमुद्दिश्य सोमोऽयं नीयते मया ।
न हास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम् ॥ ९ ॥ यत्रे मन्तु
सहस्राक्ष निजिपेयमहं स्वयम् । त्वमादाय ततस्सूर्यो हरेथा
स्त्रिदिवीश्वर ॥ १० ॥

शक्र उवाच । वाक्येनानेन तृष्टोऽहं यत्त्वयोक्तमिहाण्डज ।
यमिच्छसि वरं मत्तस्तं गृह्णाण स्वगोत्तम ॥ ११ ॥

सौतिरुवाच । इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं कद्रूपुत्राननुस्वारन् ।
स्मृत्वा चैवोपधिकृतं मातुर्हीस्यं निमित्ततः ॥ १२ ॥ ईशोऽहमपि
सर्वस्य करिष्यामि तु तेऽर्घिताम् । भवेयुर्भुजगाः शक्र मम भक्ष्या
महाबलाः ॥ १३ ॥ तथेत्युक्त्वान्वगच्छन् ततो दानवसूदनः ।
देवदेवं महात्मानं योगिनामीश्वरं हरिम् ॥ १४ ॥ स चान्वमोदत्तं
चार्थं यथोक्तं गरुडेन वै । इदं भूयो वचः प्राह भगवांस्त्रिदशे-
श्वरः ॥ १५ ॥ हरिष्यामि विजिजिम्नं सोममित्यनुभाष्य तम् ।
आजगाम ततस्सूर्यो सुपर्णो मातुरन्तिके ॥ १६ ॥ अथ सर्पा-
नुवाचेदं सर्वान् परमहृष्टवत् । इदमानीतममृतं निक्षेप्यामि
कुशेषु वः ॥ १७ ॥ स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राञ्चीत पन्नगाः ।
भवद्भिरिदमासीनैर्युक्तं तद्वचस्तदा ॥ १८ ॥ अदासी चैव मातं-
यमद्यप्रभृति चासु मे । यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादि-
तम् ॥ १९ ॥ ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत ।
शक्रोऽप्यन्तमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ २० ॥ अथागता-
स्तसुद्देशं सर्पाः सोमार्थिनस्तदा । स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः
कृतमङ्गलाः ॥ २१ ॥ यत्रै तदमृतं चापि स्थापितं कुशसंक्षरे ।
तद्विज्ञाय हतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् ॥ २२ ॥ सोमस्थान-

मिहं चेति दर्भासो जित्तिष्ठसदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा
सर्पाणां तेन कर्मणा ॥ २३ ॥ अभवंच्चावृतस्पर्शाहर्भासोऽथ पवि-
त्रिणः । एवं तद्वृत्तं तेन हृतमाहृतमेव च । द्विजिह्वाय कृताः
सर्पा गह्वरेण महात्मना ॥ २४ ॥ ततः सुपर्णः परमप्रहर्षवान्
विहृत्य माता स च तत्र कानने । भुजङ्गमन्तः परमार्चितः खगे-
रहीनकीर्त्तिर्विनतामनन्दयत् ॥ २५ ॥ इमाङ्गयां यः शृणुया-
न्वरः सदा पठेत वा द्विजगणमुख्यसंसदि । असंशयं त्रिदिव-
मियात्म पुण्यभाङ्गहात्मनः पतगपतेः प्रकीर्त्तनात् ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि आक्षीके चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

सौपर्णं समाप्तम् ॥

—०००—

शौनक उवाच । भुजङ्गमानां शापस्य माता चैव सुतेन च ।
विनतायास्त्वया प्रोक्तं कारणं स्तनन्दन ॥ १ ॥ वरप्रदानं
भर्ता च कद्रू विनतयोस्तथा । नामनी चैव ते प्रोक्ते पक्षिणो-
र्वैनतेययोः ॥ २ ॥ पन्नगानान्तु नामानि न कीर्त्तयसि स्तुतज ।
प्राधान्येनापि नामानि श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ३ ॥

शौनक उवाच । बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन । न
कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु ॥ ४ ॥ शेषः प्रथमतो
जातो वासुकिस्तदनन्तरम् । ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयो
॥ ५ ॥ कालियो मण्डिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा । नागस्तथा
पिञ्जरक एलापन्नोऽथ वामनः ॥ ६ ॥ नीलानीलौ तथा नागौ
कल्पापशवली तथा । आर्षकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपीतकः
॥ ७ ॥ सुरासुखो दधिसुखस्तथा विमलपिण्डकः । आप्तः करो-
टकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा ॥ ८ ॥ निष्ठानको हेमगुहो नहुषः
पिङ्गलस्तथा । वाच्याकर्णो वसिष्ठस्तथा सुङ्गरपिण्डकः ॥ ९ ॥

कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकक्षया । वृत्तसम्बन्धकी
 नागी द्वौ च पद्माविति स्तुतौ ॥ १० ॥ नागः शङ्खमुखश्चैव तथा
 कुष्माण्डकोऽपरः । क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकक्षया
 ॥ ११ ॥ करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको विल्वपाण्डुरः । मूषकादः
 शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः ॥ १२ ॥ अपराजितो ज्योतिकश्च
 पन्नगः श्रीवहक्षया । कौरव्यो हृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्ष्ववान्
 ॥ १३ ॥ विरजाश्च सुवाङ्मश्च शान्तिपिण्डश्च वीर्ष्ववान् । हस्ति-
 पिण्डः पिठरकः सुसुखः कौण्ठपायनः ॥ १४ ॥ कुठरः कुञ्जर-
 श्चैव तथा नागः प्रभाकरः । कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिक-
 क्षया ॥ १५ ॥ कर्कसश्च महानागो नागश्च बङ्गमूलकः । कर्करा-
 कर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥ १६ ॥ एते प्राधान्यतो नागाः
 कीर्त्तिता द्विजसत्तम । बहुत्वान्नामधेयानामितरे नासुकीर्त्तिताः
 ॥ १७ ॥ एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च सन्ततिः । असंख्य इति
 मत्वा तान् ब्रवीमि तपोधन ॥ १८ ॥ बह्वनीह सहस्राणि प्रसु-
 तान्यर्बुदानि च । अशक्यान्येव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

— ० —

शौनक उवाच । आख्याता भुजगास्तात वीर्ष्ववन्तो दुरा-
 सदाः । श्रापं तं तेऽभिविज्ञाय कृतवन्तः किमुत्तरम् ॥ १ ॥

सूत उवाच । तेषान्तु भगवाञ्छ्रेयः कद्रूं त्यक्त्वा महायशाः ।
 लयं तपः समातस्थे वायुभक्तो यतव्रतः ॥ २ ॥ गन्धमादनमासाद्य
 वदृष्याच्च तपोरतः । गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे
 ॥ ३ ॥ तेषु तेषु च पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च । एकान्तशीलो
 नियतः सततं विजितेन्द्रियः ॥ ४ ॥ तप्यमानं तपो घोरं तं ददर्श
 पितामहः । संशुष्कमांसत्वक्स्नायुं जटाचीरधरं मुनिम् ॥ ५ ॥

तमब्रवीत्सत्यवृत्तं तप्यमानं पितामहः । किमिदं कुरुषे शेष
प्रजानां स्वस्ति वै कुरु ॥ ३ ॥ त्वं हि तीव्रेण तपसा प्रजा-
स्तापयसेऽनत्र । ब्रूहि कामञ्च मे शेष यस्ते हृदि व्यव-
स्थितः ॥ ७ ॥

शेष उवाच । सोऽर्था मम सर्वे हि भ्रातरो मन्दचेतसः ।
सह तैर्नीत्सहे वक्तुं तद्भवानसुमन्यताम् ॥ ८ ॥ अभ्यसूयन्ति
सततं परस्परममितवत् । ततोऽहं तप आतिष्ठं नैतान् दृश्ये-
मित्युत ॥ ९ ॥ न मर्षयन्ति ससुतां सततं विनताञ्च ते ।
अस्माकं चापरो भ्राता वैनतयोऽन्तरीक्षगः ॥ १० ॥ तच्च द्विपन्ति
सततं स चापि बलवृत्तः । वरप्रदानात्स पितुः कथ्यदस्य महा-
त्मनः ॥ ११ ॥ सोऽहं तपः समास्थाय मोक्ष्यामीदं कलेवरम् ।
कथं मे प्रेत्यभावेऽपि न तैः स्यात्सह सङ्गमः ॥ १२ ॥ तमेवंवादिनं
शेषं पितामह उवाच ह । जानामि शेष सर्वेषां भ्रातृणां ते
विवेष्टितम् ॥ १३ ॥ मातृश्याप्यदराधाहै भ्रातृणां ते महद्भयम् ।
कृतोऽत्र परिहारश्च पूर्वमेव भुजङ्गमः ॥ १४ ॥ भ्रातृणां तव
सर्वेषां न शोकं कर्तुमर्हसि । वृणीष्व च वरं मत्तः शेष यत्ते-
ऽभिकाङ्क्षितम् ॥ १५ ॥ दास्यामि हि वरं तेऽद्य प्रीतिर्मे परमा
त्वयि । दिष्ट्या बुद्धिय ते धर्मे निर्विष्टा पञ्चगोत्तमः ॥ १६ ॥
भूयो भूयश्च ते बुद्धिर्धर्मे भवतु सुस्थिरा ।

शेष उवाच । एष एव वरो देव काङ्क्षितो मे पितामह ।
धर्मे मे रमतां बुद्धिः शमे तपसि चेश्वरः ॥ १७ ॥

ब्रह्मोवाच । प्रीतोऽस्मिन्नन ते शेष दमेन च शमेन च । त्वया
त्विदं वचः कार्त्वी मन्त्रियोगात् प्रजाहितम् ॥ १८ ॥ इमां महीं
शैलवनीपद्मनां ससागरग्रामविहारपत्तनाम् । त्वं शेष सस्यक-
चक्षितां यथावत्संगृह्य तिष्ठस्व यथाचला स्यात् ॥ १९ ॥

शेष उवाच । यथाह देवो वरदः प्रजापतिर्महीपतिर्भूत-

यतिर्जगत्पतिः । तथा महीं धारयितास्त्रि निश्चलां प्रयच्छ तां
मे शिरसि प्रजापते ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच । अधी महीं गच्छ भुजङ्गमोत्तम स्वयं तवैषा
विवरं प्रदास्यति । इमां धरां धारयता त्वया हि मे महत् प्रियं
शेष कृतं भविष्यति ॥ २१ ॥

सौतिरुवाच । तथेति कृत्वा विवरं प्रविश्य स प्रभुर्भुवो भुजङ्ग-
वराग्रजः स्थितः । विभक्तिं देवीं शिरसामहीमिमां समुद्रनेमिं
परिगृह्य सर्वतः ॥ २२ ॥

ब्रह्मोवाच । शेषोऽसि नागोत्तम धर्मदेवो महीमिमां धार-
यसे यदेकः । अनन्तभोगैः परिगृह्य सर्वं यथाहमेवं बलभित्तया
वा ॥ २३ ॥

सौतिरुवाच । अभोभूमौ वसत्येवं नागोऽनन्तः प्रतापवान् ।
धारयन्वसुधामेकः शासनाद्ब्रह्मणो विभुः ॥ २४ ॥ सुपर्णश्च
सहायं वै भगवानमरोत्तमः । प्रादादनन्ताय तदा वै नैतयं पिता-
महः ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि आक्षीके पट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

— ० ३ ० —

सौतिरुवाच । मातुः सकाशात्तं शापं श्रुत्वा वै पञ्चगोत्तमः ।
वासुकिश्चिन्तयामास शापोऽयं न भवेत्कथम् ॥ १ ॥ ततः स
मन्त्रयामास भ्रातृभिः सह सर्वशः । ऐरावतप्रभृतिभिः सर्वैर्धर्म-
परायणैः ॥ २ ॥

वासुकिरुवाच । अयं शापो यथोद्दिष्टो विदितं वस्तथानघाः ।
तस्य शापस्य मोक्षार्थं मन्त्रयित्वा यतामहे ॥ ३ ॥ सर्वेषामेव
शापानां प्रतिघातो हि विद्यते । न तु माताभिगप्तानां मोक्षः
कश्च न विद्यते ॥ ४ ॥ अय्ययस्याप्रमेयस्य सत्यस्य च तद्वाग्रतः ।

शप्ता इत्येव मे श्रुत्वा जायते हृदि वेदयुः ॥ ५ ॥ नूनं सर्वविनाशो-
ऽयमस्त्राकं समुपागतः । न ह्येतां सोऽव्ययो देवः शपन्तीं प्रत्य-
षेधयत् ॥ ६ ॥ तस्मात्संमन्त्रयामोऽद्य भुजङ्गानामनामयम् । यथा
भवेद्धि सर्वेषां मा नः कालोऽत्यगादयम् ॥ ७ ॥ सर्व एव हि नश्चाव-
दुद्धिमन्तो विचक्षणः । अपि मन्त्रयमाणा हि हेतुं पश्याम
मोक्षणे ॥ ८ ॥ यथा नष्टं पुरा देवा गूठमग्निं गुहागतम् । यथा
स यज्ञो न भवेद्यथा वापि पराभवः । जनमेजयस्य सर्पाणां
विनाशकरणाय वै ॥ ९ ॥

सौतिरुवाच । तथेत्युक्त्वा ततः सर्वे काद्रवेयाः समागताः ।
समयं चक्रिरे तत्र मन्त्रबुद्धिविशारदाः ॥ १० ॥ एके तत्राब्रुव-
न्नागा वयं भूत्वा द्विजर्षभाः । जनमेजयं तु भिक्षामो यज्ञस्ते न
भवेदिति ॥ ११ ॥ अपरे त्वब्रुवन्नागास्तत्र पण्डितसानिनः ।
मन्त्रिणोऽस्य वयं सर्वे भविष्यामः सुसंमताः ॥ १२ ॥ स नः प्रच्छति
सर्वेषु कार्ष्ण्येष्वर्थविनिश्चयम् । तत्र बुद्धिं प्रदास्यामो यथा यज्ञो
निवर्तस्यति ॥ १३ ॥ स नो बहुमतान् राजा बुद्ध्या बुद्धिमतां-
वरः । यज्ञार्थं प्रच्छति व्यक्तं नेति वक्ष्यामहे वयम् ॥ १४ ॥ दर्श-
यन्तो बहून् दोषान् प्रेत्य चेह च दारुणान् । हेतुभिः कारणै-
श्चैव यथा यज्ञो भवेन्न सः ॥ १५ ॥ अथवा य उपाध्यायः क्रतो-
स्तस्य भविष्यति । सर्पसत्रविधानज्ञो राजकार्यं हिते रतः ॥ १६ ॥
तं गत्वा दशतां कश्चिद्भुजङ्गः स मरिष्यति । तस्मिन्मृते यज्ञ-
कारे क्रतुः स न भविष्यति ॥ १७ ॥ ये चान्ये सर्पसत्रज्ञा भवि-
ष्यन्त्यस्य चत्विजः । तांश्च सर्वान् दर्शय्यामः कृतमेवं भविष्यति
॥ १८ ॥ अपरे त्वब्रुवन्नागा धर्मात्मानो दयालवः । अबुद्धिरेषा
भवतां ब्रह्महत्या न शीभनम् ॥ १९ ॥ रुम्यक् सहर्ममूला वै
व्यसने शान्तिरुत्तमा । अधर्मोत्तरता नाम कृतस्त्रं व्यापादये-
ज्जगत् ॥ २० ॥ अपरे त्वब्रुवन्नागाः समिद्धं जातवेदसम् । वर्षे-

निर्वापयिष्यामो भेषा भूत्वा सविद्युतः ॥ २१ ॥ सुम्भाण्डं निशि
 गत्वा च अपरे भुजगोत्तमाः । प्रमत्तानां हरन्त्वाशु विघ्नमेवं
 भविष्यति ॥ २२ ॥ यज्ञे वा भुजगास्तस्मिन् शतशोऽथ सहस्रशः ।
 जनान् दशन्तु वै सर्वानिवं त्वाप्तौ भविष्यति ॥ २३ ॥ अथवा
 संस्कृतं भोज्यं दूषयन्तु भुजङ्गमाः । खेन मूतपुरीषेण सर्व-
 भोज्यविनाशिना ॥ २४ ॥ अपरे त्वद्भुवंस्तत्र ऋत्विजोऽस्य भवा-
 महे । यज्ञविघ्नं करिष्यामो दीयन्तां दक्षिणा इति ॥ २५ ॥
 वस्यताञ्च गतोऽसौ नः करिष्यति यथेष्टितम् । अपरे त्वद्भुवंस्तत्र
 जले प्रक्रीडितं वृषम् ॥ २६ ॥ गृहमानीय बध्नीमः क्रतुरेवं
 भवेन्न सः । अपरे त्वद्भुवंस्तत्र नागाः पण्डितमानिनः ॥ २७ ॥
 दशमस्तं प्रगृह्याशु कृतमेवं भविष्यति । छिन्नं मूलमनर्थानां
 खने तस्मिन् भविष्यति ॥ २८ ॥ एषा नो नैष्ठिकी बुद्धिः सर्वेषा-
 मीक्षणीयवः । अथ यन्मन्यसे राजन् द्रुतं तत् संविधीयताम्
 ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा मरुदैर्यन्त वासुकिं पद्मगोत्तमम् । वासुकि-
 चापि सञ्चिन्त्य तानुवाच भुजङ्गमान् ॥ ३० ॥ नैषा वा नैष्ठिकी
 बुद्धिमेता कर्तुं भुजङ्गमाः । सर्वेषामेव मे बुद्धिः पद्मगानां न
 रोचते ॥ ३१ ॥ किं तत्र संविधातव्यं भवतां स्याद्वितं तु यत् ।
 त्रयः प्रसादनं मन्ये कथ्यपस्य महात्मनः ॥ ३२ ॥ ज्ञातिवर्गस्य
 सौहार्दादात्मनश्च भुजङ्गमाः । न च जानाति मे बुद्धिः किञ्चित्
 कर्तुं वचो हि वः ॥ ३३ ॥ मया ह्रीदं विधातव्यं भवतां याद्वतं
 भवेत् । अमेनाहं शृणुं तप्ये गुणदोषौ मदायथौ ॥ ३४ ॥

इत्यादिपदं एवास्तीके सप्ततिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

सौतिरवाच । सर्पाणां तु वचः श्रुत्वा सर्वेषामिति चेति
 च । वासुकेश्च वचः श्रुत्वा एलापत्नीऽब्रवीद्विदम् ॥ १ ॥ न स
 यज्ञो न भविता न स राजा तथाविधः । जनमेजयः पाण्डवेयो
 यतोऽस्माकं महद्भयम् ॥ २ ॥ दैवेनोपहतो राजन् यो भवेद्विद्व
 पुरुषः । स दैवमेवाश्रयते नान्यत्तत्र परायणम् ॥ ३ ॥ तद्विदं
 दैवमस्माकं भयं पन्नगसत्तमाः । दैवमेवाश्रयामोऽत्र शृणुध्वं च
 वचो मम ॥ ४ ॥ अहं शपे मसुत्सृष्टे समश्रौषं वचस्तदा ।
 मातुस्त्वङ्गमारूढो भयात्यन्वगसत्तमाः ॥ ५ ॥ देवानां पन्नग-
 ऋष्टःस्त्रीक्ष्णास्त्रीक्ष्णा इति प्रभो । पितामहमुपागम्य दुःखार्त्तानां
 महाश्रुते ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः । का हि लब्ध्वा प्रियान् पुत्रान् शपेदेवं पिता-
 मह । अने कद्रून् तीक्ष्णरूपां देवदेव तवाश्रयतः ॥ ७ ॥ तथेति
 च वचस्तस्यास्वयाप्युक्तं पितामह । एतद्विच्छाम विज्ञातुं कारणं
 यन्न वारिता ॥ ८ ॥

ब्रह्मोवाच । बहवः पन्नगास्त्रीक्ष्णा घोररूपा विषोल्क्षणाः ।
 प्रजानां हितकामोऽहं न च वारितवांस्तदा ॥ ९ ॥ ये दन्दशूकाः
 क्षुद्राश्च पापाचारविषोल्क्षणाः । तेषां विनाशो भविता न तु ये
 धर्मचारिणः ॥ १० ॥ यन्निमित्तञ्च भविता मोक्षस्तेषां महा-
 भयात् । पन्नगानां निबोधध्वं तस्मिन् काले समागते ॥ ११ ॥
 याथावरकुले धीमान् भविष्यति महाशृषिः । जरत्कारुरिति-
 ख्यातस्तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १२ ॥ तस्य पुत्रो जरत्कारोर्भवि-
 ष्यति तपोधनः । आस्तीकां नाम यज्ञं स प्रतिषेत्स्यति तं तदा ।
 तत्र मोक्ष्यन्ति भुजगा ये भविष्यन्ति धार्मिकाः ॥ १३ ॥

देवा ऊचुः । स मुनिप्रवरो ब्रह्मान् जरत्कारुर्महातपाः ।
 कस्यां पुत्रं महात्मानं जनयिष्यति वीर्यवान् ॥ १४ ॥

ब्रह्मोवाच । सनामायां सनामा स कन्यायां द्विजसत्तमः ।

अपत्यं वीर्यसम्पन्नं वीर्यवान् जनयिष्यति ॥ १५ ॥ वासुकेः
सर्पराजस्य जरत्कारः स्वसा किल । स तस्या भविता पुत्रः शापा-
न्नागांश्च मोक्ष्यति ॥ १६ ॥

एनापत्र उवाच । एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा-
ब्रुवन् । उक्तैव वचनं देवान् विरिञ्चिस्त्रिदिवं ययौ ॥ १७ ॥
सोऽहमेवं प्रपश्यामि वासुके भगिनी तव । जरत्काररितिख्याता
तां तस्मै प्रतिपादय ॥ १८ ॥ भैक्षवद्विचमाणाय नागानां भय-
शान्तये । ऋषये सुव्रतायैनामेष मोक्षः श्रुतो मया ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वस्यासीके अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

—०—

सौतिरुवाच । एनापत्रवचः श्रुत्वा ते नागा द्विजसत्तम ।
सर्वे प्रहृष्टमनसः साधुसाध्वित्यथान्ब्रुवन् ॥ १ ॥ ततः प्रभृतिं तां
कन्यां वासुकिः पथ्यं रक्षत । जरत्कारं स्वसारं वै परं हर्षमवाप
च ॥ २ ॥ ततो नातिमहान् कालः समतीत इवाभवत् । अथ
देवासुराः सर्वे ममन्युर्वरुणालयम् ॥ ३ ॥ तत्र नेत्रमभून्नागो
वासुकिर्वक्त्रिणांवरः । समाप्य वै च तत्कर्म पितामहसुपागमम्
॥ ४ ॥ देवा वासुकिना सार्धं पितामहमथान्ब्रुवन् । भगवं-
च्छापभीतोऽयं वासुकिस्तप्यते भयम् ॥ ५ ॥ अस्यैतन्मानसं शल्यं
सप्तदन्तुं त्वमर्हसि । जनन्याः शापजं देव ज्ञातीनां हित-
मिच्छतः ॥ ६ ॥ हितो ह्ययं सदास्माकं प्रियकारी च नागराट् ।
प्रसादं कुरु देवेश शमयास्य मनीष्वरम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मोवाच । मयैव तद्वितीर्थं वै वचनं मनसामराः । एना-
पत्रेण नागेन यदस्याभिहितं पुरा ॥ ८ ॥ तत्करोत्वेष नागेन्द्रः
प्राप्तकालं वचः स्वयम् । विनशिष्यन्ति ये पापा न तु ये धर्म-
चारिणः ॥ ९ ॥ उत्पन्नः स जरत्कारस्तपस्युषे रतो द्विज ।

तस्यैव भगिनीं काले जरत्कारं प्रवच्छतु ॥ १० ॥ एलापकेषु
यत् प्रोक्तं वचनं भुजगेन च । पन्नगानां हितं देवास्तथा न
तदन्यथा ॥ ११ ॥

सौतिरवाच । एतच्छ्रुत्वा तु नागेन्द्रः पितामहवचसादा ।
सन्दिश्य पन्नगान् सर्वान् वासुकिः शापमोहितः ॥ १२ ॥ स्वसार-
मुद्यम्य तदा जरत्कारमृषिं प्रति । सर्पान् बहून् जरत्कारी
नित्ययुक्तान् समादधत् ॥ १३ ॥ जरत्कार्यदा भार्यामिच्छे-
द्वरयितुं प्रभुः । शीघ्रमेत्य तदाख्येयं तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्वण्यश्लोके एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

— ० —

शौनक उवाच । जरत्काररिति ख्यातो यस्त्वया सूतनन्दन ।
दृच्छामि तदहं श्रोतुं ऋषेस्तस्य महात्मनः ॥ १ ॥ किंकारणं
जरत्कारोर्नामैतत् प्रथितं भुवि । जरत्कारनिरुक्तिं त्वं यथा-
वदन्तुमर्हसि ॥ २ ॥

सौतिरवाच । जरति त्रयमाहुर्वै कारुण्यं कारुसञ्चितम् ।
शरीरं कारु तस्यासीत्तत् स धीमाच्छनैः शनैः ॥ ३ ॥ उपया-
मास तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते । जरत्काररिति ब्रह्मन् वासुके-
र्भगिनी तथा ॥ ४ ॥ एवमुक्तसु धर्मात्मा शौनकः प्राहसत्तदा ।
उपश्रवसमामन्त्र्य उपपन्नमिति ब्रुवन् ॥ ५ ॥

शौनक उवाच । उक्तं नाम यथापूर्वं सर्वं तच्छ्रुतवानहम् ।
यथा तु ज्ञातो स्याश्लोक एतद्विच्छामि वेदितुम् । तच्छ्रुत्वा वचनं
तस्य सूतः प्रोवाच शास्त्रतः ॥ ६ ॥

सौतिरवाच । सन्दिश्य पन्नगान् सर्वान् वासुकिः सुसमा-
हितः । स्वसारमुद्यम्य तदा जरत्कारमृषिं प्रति ॥ ७ ॥ अथ
कालस्य भङ्गतः स मुनिः शंसितव्रतः । तपस्यभिरतो धीमान् स

दारान्नाभ्यकाङ्क्षत ॥ ८ ॥ स दूर्जरेतास्तपसि प्रसक्तः स्वाध्याय-
 वाग्मीतमयः क्षतात्मा । चचार सर्वां पृथिवीं महात्मा न चापि
 दारान्मनसाप्यकाङ्क्षत ॥ ९ ॥ ततोऽपरिधिन् संप्राप्ते काले
 कस्मिंश्चिदेव तु । परीक्षिन्नामः राजासीदुब्रह्मन् कौरववंशजः
 ॥ १० ॥ यथा पाण्डुमेहावाञ्छद्दुर्द्वरवरो बुधि । बभूव ऋगया-
 शीलः पुरास्त्र प्रपितामहः ॥ ११ ॥ ऋगान् विध्यन्वराङ्गांश्च तर-
 क्षून्नाहिषांस्तथा । अन्वांश्च विविधान्वन्वांश्चचार पृथिवीपतिः
 ॥ १२ ॥ स क्रदाचिन्मृगं विद्धा वाषोनामतपर्वणा । पृष्ठतो
 धनुरादाय ससार गह्वने वने ॥ १३ ॥ यद्यैव भगवान् बद्धो विद्धा
 यज्ञस्रगं दिवि । अन्वगच्छदनुष्पाणिः पश्यन्वेष्टुमितस्ततः ॥ १४ ॥
 न हि तेन ऋगो विद्धो जीवन् गच्छति वै वने । पूर्वरूपन्तु
 तत्तूष्णं सोऽगात् स्वर्गगतिं प्रति ॥ १५ ॥ परीक्षितो नरेन्द्रस्य
 विद्धो यन्नष्टवान्मृगः । दूरं चापहतस्तेन मृगेण स महीपतिः
 ॥ १६ ॥ परिश्रान्तः पिपासार्तं आससाद् मुनिं वने । गवां
 प्रचारेष्वासीनं वत्सानां सुखनिःसृतम् । भूयिष्ठमुपयुञ्जानं फेन-
 मापिषतां पयः । तमभिद्रुत्य वेगेन स राजा शंसितव्रतम् ॥ १७ ॥
 अपृच्छद्वसुवदस्य तं मुनिं क्षमाम्बितः । भो भो ब्रह्मवहं राजा
 परीक्षिदभिमन्युजः ॥ १८ ॥ भया विद्धो ऋगो नष्टः कश्चित्तं
 दृष्टवानसि । स मुनिस्तं तु नोवाच किञ्चिन्मौनव्रते स्थितः ॥ १९ ॥
 तस्य स्कन्धे चतं सपं क्रुद्धो राजा समासजत् । ससुत्क्षिप्य
 धनुष्कोष्ठा स चैनं ससुपैक्षत ॥ २० ॥ न स किञ्चिदुवाचैनं शुभं
 वा यदि वाशुभम् । स राजा क्रोधसुत्सृज्य व्यधितस्तं तथा-
 गतम् । दृष्ट्वा जगाम नगरद्विस्वासीतथैव सः ॥ २१ ॥ न हि
 तं राजशार्दूलं क्षमाशीलो महामुनिः । स्वधर्मनिरतं भूपं
 क्षमाक्षिप्तोऽप्यधर्षयत् ॥ २२ ॥ न हि तं राजशार्दूलं कस्तथा धर्म-
 परायणम् । जानाति भरतश्चेष्टस्तत एनमधर्षयत् ॥ २३ ॥

तद्युक्तस्य पुत्रोऽभून्निम्नतेजा महातपाः । शृङ्गी नाम महा-
क्रोधो दुष्प्रसादो महाव्रतः ॥ २४ ॥ सादरं परमासीनं सर्व-
भूतहिते रतम् । ब्रह्माणसुपतस्थे वै काले काले सुसंयतः ॥ २५ ॥
स तेन समनुज्ञातो ब्रह्मणा गृहमेयिवान् । सख्योक्तः क्रीड-
मानेन स तत्र हसता क्लृप्त ॥ २६ ॥ संरन्धात्कोपनोऽतीव विष-
कल्पो सुनेः सुतः । उद्दिश्य पितरं तस्य यच्छ्रुत्वा रोषमाचरन् ।
ऋषिपुत्रेण नर्मार्थे कृशेन द्विजसत्तम ॥ २७ ॥

कृश उवाच । तेजस्विनस्तव पिता तथैव च तपस्विनः ।
शवं स्कन्धेन वहति मा शृङ्गन् गर्वितो भव ॥ २८ ॥ व्याचरत्-
स्वृषिपुत्रेषु मास्म किञ्चिद्वचो वद । अस्माद्विधेषु सिद्धेषु ब्रह्म-
वित्सु तपस्विषु ॥ २९ ॥ क्व ते पुत्रप्रमानित्वं क्व ते वाचसाधा-
विधाः । दर्पजाः पितरं द्रष्टा यत्त्वं शवधरं तथा ॥ ३० ॥ पित्रा
च तव तत्कर्म नानुरूपमिवात्मनः । कृतं मुनिजनश्रेष्ठ येनाहं
भृशदुःखितः ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि आस्तीके चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तः स तेजस्वी शृङ्गी कोपसमन्वितः ।
स्वतधारं गुरुं श्रुत्वा पथ्यतप्यत मन्थुना ॥ १ ॥ स तं कृशमभि-
प्रेक्ष्य स्मृतं वाचमुत्सृजन् । अष्टच्छतं कथं तातः स मेऽथ
स्वतधारकः ॥ २ ॥

कृश उवाच । राज्ञा परीक्षिता तात मृगयां परिधावता ।
अवसक्तः पितृसोऽद्य स्वतः स्कन्धे भुजङ्गमः ॥ ३ ॥

शृङ्गुप्रवाच । किं मे पित्रा कृतं तस्य राज्ञोऽनिष्टं दुरात्मनः ।
ब्रूहि तत् कृश तप्येन पश्य मे तपसो बलम् ॥ ४ ॥

कृश उवाच । स राजा मृगयां यातः परीक्षितमिमम्यजः ।

ससार मृगमेकाकी विद्धा वाणेन शीघ्रगम् ॥ ५ ॥ न चापश्य-
न्मृगं राजा चरंस्तस्मिन्महावने । पितरं ते स दृष्ट्वैव पप्रच्छा-
नभिभाषणम् ॥ ६ ॥ तं स्याणुभूतं तिष्ठन्तं क्षुत्पिपासात्रमा-
तुरः । पुनः पुनर्द्वगं नष्टं पप्रच्छ पितरं तव ॥ ७ ॥ स च
मौनव्रतोपेतो नैव तं प्रत्यभाषत । तस्य राजा धनुष्कांक्ष्या सर्पं
स्कन्धे समाह्वयत् ॥ ८ ॥ शृङ्गंस्तव पिता सोऽपि तथैवास्ते यत-
व्रतः । सोऽपि राजा स्वनगरं प्रस्थितो गजसाह्वयम् ॥ ९ ॥

सौतिरुवाच । श्रुत्वैवषष्टिपुत्रस्तु शवं स्कन्धे प्रतिष्ठितम् ।
कोपसंरक्तनयनः प्रष्वलन्निव मन्युना ॥ १० ॥ आविष्टः स हि
कोपेन शशाप वृपतिं तदा । वार्ष्णेपस्पृश्य तंजस्वी क्रोधवेग-
बलात् कृतः ॥ ११ ॥

शृङ्गी उवाच । योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य च ।
स्कन्धे मृतं समाह्वाचीत्यन्नगं राजकिल्बिषी ॥ १२ ॥ तं पाप-
मतिसंकुद्धस्तद्वक्त्रकः पन्नगेश्वरः । आशीविषस्तिस्रग्भतेजा महाश्व-
बलचीदितः ॥ १३ ॥ सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ।
द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम् ॥ १४ ॥

सौतिरुवाच । इति शृङ्गातिसंकुद्धः शृङ्गी पितरमभ्यगात् ।
आसीनं गोव्रजे तस्मिन्वहन्तं शवपन्नगम् ॥ १५ ॥ स तमाकल्प्य
पितरं शृङ्गी स्कन्धगतेन वै । शवेन भुजगेनासीद्भूयः क्रोध-
समाकुलः ॥ १६ ॥ दुःखाच्चाश्रूणि सुमुचे पितरं चेदमब्रवीत् ।
श्रुत्वेमां धषेणां तात तव तेन दुरात्मना ॥ १७ ॥ राज्ञा परी-
क्षिता कोपादशपं तमहं वृपम् । यथार्हति स एवोद्यं शापं
कुरुकुलाधमः । सप्तमेऽहनि तं पापं तद्वक्त्रकः पन्नगोत्तमः ॥ १८ ॥
वैवस्वतस्य सदनं नेता परमदारणम् । तमब्रवीत्पिता ब्रह्म-
स्तथा कोपसमन्वितम् ॥ १९ ॥

शमीक उवाच । न मे प्रियं कृतं तात नैष धर्मसापस्विनाम् ।

वयं तस्य नरेन्द्रस्य विषये निवसामहे ॥ २० ॥ न्यायतो रक्षिमा-
 स्नेन तस्य पापं न रोचये । सर्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञो ह्यस्य-
 द्विधैः सदा ॥ २१ ॥ क्षन्तव्यं पुत्र धर्मो हि हतो हन्ति न
 संशयः । यदि राजा न संरक्षेत्पीडा नः परमा भवेत् ॥ २२ ॥
 न शक्नुयाम चरितुं धर्मं पुत्र यथासुखम् । रक्ष्यमाणा वयं
 तात राजभिर्धर्मदृष्टिभिः ॥ २३ ॥ चरामो विपुलं धर्मं तेषां
 भागोऽस्ति धर्मतः । सर्वथा वर्त्तमानस्य राज्ञः क्षन्तव्यमेव हि
 ॥ २४ ॥ परीक्षित्तु विशेषेण यथास्य प्रपितामहः । रक्षत्य-
 स्मांस्तथा राज्ञा रक्षितव्याः प्रजा विभो ॥ २५ ॥ तेनेह क्षुधिते-
 नाद्य आन्तेन च तपस्विना । अज्ञानता कृतं मन्ये व्रतमेतदिदं
 मम ॥ २६ ॥ अराजके जनपदे दोषा जायन्ति वै सदा ।
 उद्धृत्तं सततं लोकं राजा दण्डेन शास्ति वै ॥ २७ ॥ दण्डात्
 प्रतिभयं भूयः शान्तिरुत्पद्यते तदा । नोद्विग्नश्चरते धर्मं नो-
 द्विग्नश्चरते क्रियाम् ॥ २८ ॥ राज्ञा प्रतिष्ठितो धर्मो धर्मात्
 स्वर्गः प्रतिष्ठितः । राज्ञो यज्ञक्रियाः सर्वा यज्ञाद्देवाः प्रति-
 ष्ठिताः ॥ २९ ॥ देवाहृष्टिः प्रवर्त्तेत हृष्टेरोवधयः स्मृताः ।
 आर्षाधर्म्यो मनुष्याणां धारयेत् सततं हितम् ॥ ३० ॥ मनुष्याणाञ्च
 यो धाता राजा राज्यकरः पुनः । दशत्रोत्रियसमो राजा इत्येवं
 मनुश्चरवीत् ॥ ३१ ॥ तेनेह क्षुधितेनाद्य आन्तेन च तपस्विना ।
 अज्ञानता कृतं मन्ये व्रतमेतदिदं मम ॥ ३२ ॥ कस्मादिदं त्वया
 बाल्यात्सहसा बुष्कृतं कृतम् । न ह्यर्हति वृषः शपमस्मत्तः पुत्र
 सर्वथा ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वस्यासीके एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

शुक्ली उवाच । यद्ये तत्प्राप्तं तात यदि वा दुष्कृतं कृतम् ।
प्रियं वाप्यप्रियं वा ते वागुक्ता न श्छया भवेत् ॥ १ ॥ नैवान्धशेदं
भविता पितरेषु ब्रवीमि ते । नाहं श्छया ब्रवीम्येव स्वैरेष्वपि
कृतः शपन् ॥ २ ॥

शमीक उवाच । जानास्युग्रप्रभावं त्वां तात सत्यगिरं तथा ।
नाकृतं शीतपूर्वं ते नैतन्मिथ्या भविष्यति ॥ ३ ॥ पित्रा पुत्रो
वयःश्लोऽपि सततं वाच्य एव तु । यथा स्याद्गुणसंयुक्तः प्राप्नु-
याच्च महद्यशः ॥ ४ ॥ किं पुनर्बाल एव त्वं तपसा भावितः
सदा । बर्द्धते च प्रभवतां क्रोपोऽतीव महात्मनाम् ॥ ५ ॥ सोऽहं
पश्चामि वक्तव्यं त्वयि धर्मभृतां वर । पुत्रत्वं बालताञ्चैव तव-
वेद्य च साहसम् ॥ ६ ॥ स त्वं शमपरो भूत्वा बन्धमाहारमाच-
रन् । चर क्रोधमिमं हत्वा नैवं धमं प्रहास्यसि ॥ ७ ॥ क्रोधो
हि धमं हरति यतीनां दुःखसञ्चितम् । ततो धर्मविहीनानां
गतिरिष्टा न विद्यते ॥ ८ ॥ शम एव यतीनां हि क्षमिणां
सिद्धिकारकः । क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ॥ ९ ॥
तस्माच्चरेयाः सततं क्षमाशीलो जितेन्द्रियः । क्षमया प्राप्नुयसे
लोकान् ब्रह्मणः समनन्तरान् ॥ १० ॥ मया तु शममास्थाय
यच्छक्यं कर्तुमद्य वै । तत्करिष्याम्यहं तात प्रेषयिष्ये वृपाय
वै ॥ ११ ॥ मम पुत्रेण शशोऽसि बालेनाकृतबुद्धिना । ममेमां
धर्मिणां त्वत्तः प्रेष्य राजन्नमर्षिणा ॥ १२ ॥

सौतिरुवाच । एवमादिश्य शिष्यं स प्रेषयामास सुव्रतः ।
परीक्षिते वृषतये दयापन्नो महातपाः ॥ १३ ॥ संदिश्य कुशल-
प्रश्नं काव्यं वृत्तान्तमेव च । शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्तं
समाहितम् ॥ १४ ॥ सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुबर्द्धनम् ।
विवेश भवनं राज्ञः पूर्वं द्वाःस्थैर्निवेदितः ॥ १५ ॥ पूजितस्तु
नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा । आचरन्थौ च परिश्रान्तौ

राज्ञः सर्वमश्रेयतः । शमीकवचनं घोरं यथोक्तं मन्त्रि-
सन्निधौ ॥ १६ ॥

गौरमुख उवाच । शमीको नाम राजेन्द्र विषये वर्त्तते
तव ॥ १७ ॥ ऋषिः परमधर्मात्मा दान्तः शान्तो महातपाः ।
तस्य त्वया नरव्याघ्र सपैः प्राणैर्वियोजितः ॥ १८ ॥ अवरुक्तो
धनुष्कोट्या स्कन्धे मौनान्वितस्य च । दान्तवांस्तव तत्कर्म पुत्र-
स्तस्य न चक्षमे ॥ १९ ॥ तेन शप्तोऽसि राजेन्द्र पितुरञ्जातमथ
वै । तन्नक्तः सप्तरात्रेण हृत्युस्तव भविष्यति ॥ २० ॥ तत्र
रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरयाब्रवीत् । तदन्यथा न शक्यञ्च कर्त्तुं
केनचिदप्युत ॥ २१ ॥ न हि शक्नोति तं यन्तुं पुत्रं कोपसम-
न्वितम् । ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव राजन् हितार्थिना । २२ ॥

सूत उवाच । इति श्रुत्वा वचो घोरं स राजा कुरुनन्दनः ।
पथ्येतप्यत तत्प्रापं कृत्वा राजा महातपाः ॥ २३ ॥ तत्र मौन-
व्रतं श्रुत्वा वने मुनिवरं तदा । भूय एवाभवद्राजा शोकसन्तप्त-
मानसः ॥ २४ ॥ अनुक्रोशात्मतां तस्य शमीकस्यावधार्य च ।
पथ्येतप्यत भूयोऽपि कृत्वा तत् किल्बिषं मुनेः ॥ २५ ॥ न हि
हृत्युं तथा राजा श्रुत्वा वै सोऽन्वतप्यत । अशोचद्भरप्रस्थो
यथा कृत्वेह कर्म तत् ॥ २६ ॥ ततस्तं प्रेषयामास राजा गौर-
मुखं तदा । भूयः प्रसादं भगवान् करोत्विह ममेति वै ॥ २७ ॥
तस्मिंश्च गतमात्रेऽथ राजा गौरमुखे तदा । मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास
सह संविग्नमानसः ॥ २८ ॥ संमन्त्र्य मन्त्रिभिश्चैव स तथा मन्त्र-
तत्त्ववित् । प्रासादं कारयामास एकस्तम्भं सुरक्षितम् ॥ २९ ॥
रक्षाञ्च विद्ध्ये तत्र भिषजश्चौषधानि च । ब्राह्मणाध्वन्त्वसिद्धांश्च
सर्वतो वै न्ययोजयत् ॥ ३० ॥ राजकार्याणि तत्रस्थः सर्वाभ्येवा-
करोञ्च सः । मन्त्रिभिः सह धर्मज्ञः समन्तात्परिरक्षितः ॥ ३१ ॥
मन्त्रैः कश्चिदाकूटं क्षभते राजसप्तमम् । वातोऽपि निचरंस्तत्र

मवेशे विनिवार्यते ॥ ३२ ॥ प्राप्ते च दिवसे तस्थिन् सप्तमे द्विज-
सत्तमः । काश्यपोऽभ्यागमद्विद्वांसं राजानं चिकित्सितुम् ॥ ३३ ॥
श्रुतं हि तेन तदभूद्यथा तं राजसत्तमम् । तक्षकः पद्मगश्रेष्ठो
नेष्यते यमसादनम् ॥ ३४ ॥ तं दष्टं पद्मगन्द्रेण करिष्येऽहमप-
ण्वरम् । तत्र मेऽर्थश्च धर्मश्च भवितेति विचिन्तयन् ॥ ३५ ॥ तं
ददर्श स नागेन्द्रस्तक्षकः काश्यपं पथि । गच्छन्तमेकमनसं द्विजो
भूत्वा बयोऽतिगः ॥ ३६ ॥ तमब्रवीत्पद्मगन्द्रेः काश्यपं मुनिपुङ्गवम् ।
क्व भवांस्त्वरितो याति किञ्च काश्यं चिकीर्षति ॥ ३७ ॥

काश्यप उवाच । शृपं कुरुकुलोत्पन्नं परीक्षितमरिन्दमम् ।
तक्षकः पद्मगश्रेष्ठसोजसाद्य प्रधक्ष्यति ॥ ३८ ॥ तं दष्टं पद्मगे-
न्द्रेण तेनाग्निसमतेजसा । पाण्डवानां कुलकरं राजानममितौ-
जसम् । गच्छामि त्वरितं सौम्य सद्यः कर्तुमपण्वरम् ॥ ३९ ॥

तक्षक उवाच । अहं स तक्षको ब्रह्मांस्तं धक्ष्यामि मही-
पतिम् । निवर्त्तस्व न शक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुम् ॥ ४० ॥

काश्यप उवाच । अहं तं शृपतिं गत्वा त्वया दष्टमपण्वरम् ।
करिष्यामीति मे बुद्धिर्विद्याबलसमन्वितः ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्त्रीके द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

तक्षक उवाच । यदि दष्टं मयेह त्वं शक्तः किञ्चिन्निकित्-
सितुम् । ततो वृत्तं मया दष्टमिमं जीवय काश्यप ॥ १ ॥ परं
मन्त्रबलं यत्ते तद्दर्शय यतस्व च । न्यग्रोधमेनं धक्ष्यामि पश्यतस्ते
द्विजोत्तम ॥ २ ॥

काश्यप उवाच । दश नागेन्द्र वृत्तं त्वं यद्ये तदभिमन्यसे ।
अहमेनं त्वया दष्टं जीवयिष्ये भुजङ्गम ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तः स नागेन्द्रः काश्यपेन महात्मना ।

अदशद्वयमभ्येत्य न्यग्रोधं पन्नगोत्तमः ॥ ४ ॥ स दृक्क्षणेन दृष्टुं
पन्नगेन महात्मना । आशीषिषविषोपितः प्रजज्वाल समस्ततः
॥ ५ ॥ तं दग्ध्वास नगं नागः काश्यपं पुनरब्रवीत् । कुरु यत्नं
द्विजश्रेष्ठ जीवयैनं वनस्पतिम् ॥ ६ ॥

सौतिरुवाच । भस्मीभूतं ततो वृक्षं पन्नगेन्द्रस्य तेजसा ।
भस्म सर्वं समाहृत्य काश्यपो याच्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ विद्याबलं
पन्नगेन्द्र पश्य मेऽद्य वनस्पती । अहं संजीवयास्येनं पश्यतस्ते
भुजङ्गम ॥ ८ ॥ ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भस्मराशीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवयत् ॥ ९ ॥ अङ्कुरं कृतधा-
स्तत् ततः पर्णद्वयान्वितम् । पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विट-
पिनं पुनः ॥ १० ॥ तं दृष्ट्वा जीवितं वृक्षं काश्यपेन महात्मना ।
उवाच तत्रको ब्रह्मन्नैतदित्यद्भुतं त्वयि ॥ ११ ॥ द्विजेन्द्र यदिष्टं
हन्वा मम वा महिषस्य वा । कं त्वमर्थमभिप्रेष्युर्व्यासि तत्र तपो-
धन ॥ १२ ॥ यत्तेऽभिलषितं प्राप्तं फलं तस्मान्द्रूपोत्तमात् ।
अहमेव प्रदास्यामि तत्ते यद्यपि बुद्धिभम् ॥ १३ ॥ विप्रशापा-
भिभूते च क्षीणायुषि नराधिपे । घटमानस्य ते विप्र सिद्धिः
संग्रयिता भवेत् ॥ १४ ॥ ततो यशः प्रदीप्तं ते त्रिषु लोकेषु
विश्रुतम् । निरंशुरिव घर्मांशुरन्तर्धानमितो ब्रजेत् ॥ १५ ॥

काश्यप उवाच । धनार्थी यास्यहं तत्र तन्मे देहि भुज-
ङ्गम । ततोऽहं विनिवर्त्तये स्यापतेयं प्रगृह्य वै ॥ १६ ॥

तत्रक उवाच । यावद्धनं प्रार्थयसे तस्माद्द्राक्षसतीऽधिकम् ।
अहमेव प्रदास्यामि निवर्त्तस्व द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

सौतिरुवाच । तत्रकस्य वचः श्रुत्वा काश्यपो द्विजसत्तमः ।
प्रदध्यौ सुमहातेजा राजानं प्रति बुद्धिमान् ॥ १८ ॥ दिव्यज्ञानः
स तेजस्वी ज्ञात्वा तं वृपतिं तदा । क्षीणायुषं पाण्डवेयमपा-
वर्त्तत काश्यपः ॥ १९ ॥ लब्ध्वा वित्तं मुनिवत्सत्तकाद्यावदी-

स्थितम् । निवृत्ते काश्यपे तस्मिन् समयेन महात्मनि । जगाम
तक्षकसूयं नगरं नागसाहयम् ॥ २० ॥ अथ शुश्राव गच्छन् स
तक्षको जगतीपतिम् । मन्त्रैर्गदैर्विषहरेरक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥ २१ ॥

सूत उवाच । स चिन्तयामास तदा मायायोजेन पार्थिवः ।
मया वक्ष्यितव्योऽसौ उपायः को भवेदिति ॥ २२ ॥ ततश्चापस-
रूपेण प्राङ्गिणोऽह्म भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे
व्रगोऽथ तक्षकः ॥ २३ ॥

तक्षक उवाच । गच्छध्वं यूयमथ्यग्रा राजानं कार्ष्णवन्तया ।
फलपुष्पोदकं नाम प्रतियाचयितुं वृषम् ॥ २४ ॥

सौतिरुवाच । ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजङ्गमाः ।
उपनिन्दुस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥ २५ ॥ तच्च सर्वं स
राजेन्द्रः प्रतिजधाह वीर्यवान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्ष्णीणि
गम्यतामित्युवाच तान् ॥ २६ ॥ गतेषु तेषु नागेषु तापसकृद्भ्रूषिषु ।
अमात्मान् सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः ॥ २७ ॥ भक्षयन्तु
भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः ॥ २८ ॥ तापसैरुपनीतानि
फलानि सञ्चिता मया । ततो राजा सरुचिवः फलान्यादातु-
मैच्छत ॥ २९ ॥ विधिना सम्ययुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु ।
यच्छिन्नेव फले नागसामेवाभक्षयत् स्वयम् ॥ ३० ॥ ततो भक्ष-
यतस्तस्य फलात् कृमिरभूद्गुणुः । प्लवकः कृष्णनयनस्तान्मवर्णोऽथ
शौनक ॥ ३१ ॥ स तं गृह्य वृष्येष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् ।
असमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् ॥ ३२ ॥ सत्यवागस्तु
स सुनिः कृमिर्मान्दशतामयम् । तक्षको नाम भूत्वा वै तथा
परिहृतं भवेत् ॥ ३३ ॥ ते चैनमन्ववर्षन्त मन्त्रिणः काल-
योदिताः । एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह ॥ ३४ ॥
कृमिकं प्राङ्गसन्सूयं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तक्ष-
केण त्वदिष्यत ॥ ३५ ॥ तस्मात् फलाद्विनिष्कस्य तदीं राज्ञे

निवेदितम् । वेष्टयित्वा च वेगेन विनष्ट्य च महास्वनम् । अद-
शत् पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥ ३६ ॥

इत्यादिष्वर्थास्तीके त्रयस्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

—०—

सूत उवाच । ते तथा मन्त्रिणो हृष्टा भोगेन परिवेष्टितम् ।
विषस्ववदनाः सर्वे क्रुद्धुर्भृशदुःखिताः ॥ १ ॥ तन्तुनादं ततः
श्रुत्वा मन्त्रिणस्तैः प्रवृद्धुः । अपश्यन्त तथा यान्तमाकाशे नाग-
मङ्गलम् ॥ २ ॥ सीमन्तमिव कुर्वाणं नभसः पद्मवर्चसम् । तक्षकं
पन्नगश्रेष्ठं भृशं शोकपरायणाः ॥ ३ ॥ ततस्तु ते तङ्गुहमग्निना-
वृतं प्रदीप्यमानं विषजेन भोगिनः । भयात्परित्यज्य दिशः
प्रपेदिरे पपात राजाशनिताडितो यथा ॥ ४ ॥ ततो वृषे तक्षक-
तेजसा हते प्रयुज्य सर्वाः परलोकसत्क्रियाः । शुचिर्हिजो राज-
पुरोहितस्तदा तथैव ते तस्य वृषस्य मन्त्रिणः ॥ ५ ॥ वृषं शिशुं
तस्य सुतं प्रचक्रिरे समेत्य सर्वे पुरवासिनो जनाः । वृषं यमाहु-
स्तममित्रघातिनं क्रुद्धुप्रवीरं जनभेजयं जनाः ॥ ६ ॥ स बाल
एवार्यमृतिवृषोत्तमः सचैव तैर्मन्त्रिपुरोहितैस्तदा । शशास
राज्यं क्रुद्धुपुङ्गवायजो यथास्य वीरः प्रपितामहस्तथा ॥ ७ ॥
ततस्तु राजानममित्रतापनं समीक्ष्य ते तस्य वृषस्य मन्त्रिणः ।
सुवर्णावर्माणासुपेत्य काशिशपं वपुष्टमार्थं वरयाञ्छक्रमुः ॥ ८ ॥
ततः स राजा प्रददौ वपुष्टमां क्रुद्धुप्रवीराय परीक्ष्य धर्मतः । स
चापि तां प्राप्य मुदा युतोऽभवन्त्रचान्यनारीषु मनो दधे कश्चित्
॥ ९ ॥ सरःसु फुल्लेषु वनेषु चैव प्रसन्नचेता विजहार वीर्य-
वान् । तथा स राजन्यवरो विजङ्घवान् यथोर्वशीं प्राप्य पुरा
पुङ्गवाः ॥ १० ॥ वपुष्टमा चापि वरं पतिव्रतां प्रसीतरूपा

समवाप्य भूपतिम् । भावेन रामा रमयास्वभूव तं विहारकाले-
 ध्ववरोधसुन्दरी ॥ ११ ॥

इत्यादिपर्वण्यस्त्रीके चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

सूत उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु जरत्कार्मुर्महातपाः ।
 चचार दृष्टिवीं कतृणां यत्रसार्धं गृह्णी सुनिः ॥ १ ॥ चरन्दीक्षां
 महातेजा दुयरामकृतात्मभिः । तीर्थेष्व्वाश्रयनं कृत्वा पुण्येषु विच-
 चार ह ॥ २ ॥ वायुभक्षो निराहारः शुश्रूष्यन्वचरहर्मुनिः । स
 ददर्श पितृन् गच्छं लम्बमानानधीमुखान् ॥ ३ ॥ एकतन्त्रवशिष्टं
 वै वीरणस्तस्वमाश्रितान् । तं तन्तुश्च शनैराखुमाददानं विले-
 श्यवम् ॥ ४ ॥ निराहारान् कृशान् दीनान् गच्छं स्तन्नाणमिच्छतः ।
 उपहृत्य स तान्दीनान् दीनरूपोऽथभाषत ॥ ५ ॥ के भवन्तो-
 ऽवलम्बन्ते वीरणस्तस्वमाश्रिताः । दुर्बलं खादितैर्भूलैराखुना
 विलवासिना ॥ ६ ॥ वीरणस्तस्वके मूलं यदप्येकमिह स्थितम् ।
 तदप्ययं शनैराखुरादत्ते दयनैः शितैः ॥ ७ ॥ क्लेश्यतेऽल्पा-
 वशिष्टत्वादेतदथचिरादित्र । ततस्तु पतितारोऽत्र गच्छं व्यक्त-
 मधीसुखाः ॥ ८ ॥ तस्य मे दुःखमुत्पन्नं दृष्ट्वा युगानधीमुखान् ।
 कृशमापदमापन्नान् प्रियं किं करवाणि वः ॥ ९ ॥ तदसौऽस्य
 चतुर्थेन तृतीयेनाथ वा पुनः । अर्द्धेन वापि निस्तर्तुमापदं ब्रूत
 मार्चरम् ॥ १० ॥ अथवापि समयेण तरन्तु तपसा मम । भवन्तः
 सर्व एवैव काममेवं विधीयताम् ॥ ११ ॥

पितर ऊचुः । दृष्ट्वा भवान् ब्रह्मचारी यो नस्नातमिहे-
 ष्छसि । न तु विप्राग्र तपसा शक्यते तद्गणोद्धितम् ॥ १२ ॥
 अस्ति नस्नात तपसः फलं प्रवदतांवर । सन्तान्प्रक्षयाद्ब्रह्मन्
 यताम् निरयेऽशुचौ ॥ १३ ॥ सन्तानं हि परो भूम एवमाह

पितामहः । लक्ष्मतामिह नशात न ज्ञानं प्रतिभाति वै ॥ १४ ॥
येन त्वां नाभिजानीमो लोके विख्यातपौरुषम् । हृद्दो भवा-
न्महाभागो यो नः शोच्यान् सुदुःखितान् ॥ १५ ॥ शोचते चैव
कारुण्याच्छृणु ये वै वयं द्विज । यायावरा नाम वयस्रपयः
शंसितव्रताः ॥ १६ ॥ लोकात् पुण्यादिह भ्रष्टाः सन्तानप्रक्षया-
न्मुने । प्रणष्टं नस्तपस्वीत्रं न हि नस्तसुरस्ति वै ॥ १७ ॥ अस्ति
त्वेकोऽद्य नस्तन्तुः सोऽपि नास्ति यथा तथा । मन्दभाग्योऽल्प-
भाग्यानां तप एतं समास्थितः ॥ १८ ॥ जरत्कारुरितिख्यातो
वेदवेदाङ्गपारगः । निश्चलात्मा महात्मा च सुवतः मुमहातपाः
॥ १९ ॥ तेन स्म तपसो लोभात् कृच्छ्रमापादिता वचम् । न
तस्य भार्या पुत्रो वा वान्धवो वासि कश्चन ॥ २० ॥ तस्मान्नस्वा-
महे गर्ते नष्टसंज्ञा ह्यनाथवत् । स वक्तव्यस्त्वया दृष्ट्वा अन्त्याकं
नाथवत्तया ॥ २१ ॥ पितरस्तोऽवलम्बन्ते गर्ते दीना ह्यधोमुखाः ।
साधु दारान् कुरुष्वेति प्रजाभुत्पादयेति च ॥ २२ ॥ कुलतन्मुर्हि
नः शिष्टस्त्वमेवैकस्तपोधन । यत्त्वं पश्यसि नो ब्रह्मन् वीरगणस्तम्ब-
माश्रितान् ॥ २३ ॥ एषोऽस्माकं कुलस्तस्य आसौ स्वकुलबर्द्धनः ।
यानि पश्यसि वै ब्रह्मन्मूलानीहाम्य वीरधः ॥ २४ ॥ एते नस्त-
न्तोवस्तात कालेन परिभ्रान्तिताः । यत्त्वैतत्पश्यसि ब्रह्मन्मूल-
मस्त्वाहं भञ्जितम् ॥ २५ ॥ यत्र लक्ष्मामहे गर्ते सोऽप्येकस्तप
आस्थितः । यमाखुं पश्यसि ब्रह्मन् काल एष महाव्रतः । स
तं तपोरतं मन्दं धनैः क्षपयति तदनु ॥ २६ ॥ जरत्कारुं तपो-
लुब्धं मन्दात्मानमचेतसम् । न हि नस्तत्तपस्तस्य नारयिष्यति
सत्तम ॥ २७ ॥ छिन्नमूलान् परिभ्रष्टान् कालोपहतचेतसः ।
अधः प्रविष्टान् पश्यास्मान्यथा दुष्कृतिनस्तथा ॥ २८ ॥ अस्मासु
पतितेष्वत्र सह सर्वैः सबान्धवैः । छिन्नः कालेन सोऽप्यत्र गन्ता
व मरुतुं ततः ॥ २९ ॥ तपो वाप्यथवा यज्ञो यज्ञान्धत्पावनं

महत् । तत्सर्वमपर तात न सन्तत्या समं मतम् ॥ ३० ॥ स
तात दृष्ट्वा ब्रूयात्सं जरत्कारं तपोधनम् । यथा दृष्टमिदं वात्र
त्वयाख्येयमशेषतः ॥ ३१ ॥ यथा दारान् प्रकुर्वीत्य पुत्रासुत्या-
दयेद्यथा । तथा ब्रह्मं स्वया वाच्यः सोऽस्माकं नाथवत्तया ॥ ३२ ॥
वान्धवानां हि तस्येह यथा चात्मकुलं तथा । कस्त्वं बन्धुमिवा-
स्माकमनुशोचसि सत्तम । औनुमिच्छाम सर्वेषां को भवानिह
तिष्ठति ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वण्यस्तीके पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

सौतिरुवाच । एतच्छ्रुत्वा जरत्कारुर्भृशं शोकपरायणः ।
उवाच तान् पितृन् दुःखाद्वाप्यसन्दिग्धया गिरा ॥ १ ॥

जरत्कारुर्वाच । मम पूर्वं भवन्तो वै पितरः सपितामहाः ।
तद्ब्रूत यन्मया कार्ष्णं भवतां प्रियकाम्यया ॥ २ ॥ अहमेव
जरत्कारः क्लिप्तिषी भवतां सुतः । ते दण्डं धारयत मे दुष्कृते-
रक्ततामनः ॥ ३ ॥

पितर ऊचुः । पुत्र दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।
किमर्थं च त्वया ब्रह्मन्मृतो दारसंग्रहः ॥ ४ ॥

जरत्कारुर्वाच । ममायं पितरो नित्यं हृद्यर्थः परि-
वर्त्तते । ऊर्द्धरेताः शरीरं वै प्रापयेयमसुत्र वै ॥ ५ ॥ न दारान्
वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः । एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्ता-
निव लम्बतः ॥ ६ ॥ मया निवृत्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात्पितामहाः ।
करिष्ये वः प्रियं कामं निवेक्ष्येऽहमसंशयम् ॥ ७ ॥ सनान्नीं यद्यहं
कन्यासुपलभ्ये कदाचन । भविष्यति च या काचिन्नै चवत् स्वय-
सुद्यता ॥ ८ ॥ प्रतिग्रहीता तामस्मि न भरेयश्च यामहम् । एवं-
विधमहं कृष्यां निवेशं प्राप्नुयां यदि ॥ ९ ॥ अन्यथा न करि-

प्येहं सत्यमेतत्पितामहाः । तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तार-
ण्याय वै । शाश्वताद्याव्ययारैव तिष्ठन्तु पितरो मम ॥ १० ॥

सूत उवाच । एवमुक्त्वा तु स पितृंश्चचार पृथिवीं सुनिः ।
न च स्म लभते भार्गवां वृद्धोऽयमिति शौनक ॥ ११ ॥ यदा
निर्वेदमापन्नः पितृभिर्द्योदितस्तथा । तदारण्यं स गत्वोच्चैश्चुक्रोश
भृशदुःखितः ॥ १२ ॥ स त्वरण्यगतः प्राङ्गः षितृणां हितकाव्यया ।
उवाच कन्यां याचामि तिष्ठो वाचः शनैरिमाः ॥ १३ ॥ यानि
भूतानि सन्तीह स्यावराणि चराणि च । अन्तर्हितानि वा
यानि तानि ऋणवन्तु मे वचः ॥ १४ ॥ उये तपसि वृत्तं न्तं पितर-
द्योदयन्ति माम् । निविशस्वेति दुःखात्ताः सन्तानस्य चिकीर्षया
॥ १५ ॥ निवेशयाखिलां भूमिं कन्याभैक्षं वरामि भोः । दरिद्रो
दुःखशीलश्च पितृभिः सन्नियोजितः ॥ १६ ॥ यस्य कन्यास्ति
भूतस्य ये मयेह प्रकीर्त्तिताः । ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु चरतः
सर्वतो दिशम् ॥ १७ ॥ मम कन्या सनाम्नी या भैक्षवञ्चोद्यता
भवेत् । भरेयञ्चैव यां नाहं तां मे कन्यां प्रयच्छत ॥ १८ ॥
ततस्ते पद्मगा ये वै जरत्कारौ समाहिताः । तामादाय प्रवृत्तिं
ते वासुकेः प्रत्यवेदयन् ॥ १९ ॥ तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रस्तां कन्यां
समलङ्कृताम् । प्रगृह्यारण्यमगमत्समीपं तस्य पद्मगः ॥ २० ॥
तत्र तां भैक्षवत्कन्यां प्रादात्तस्मै महात्मने । नागेन्द्रो वासुकि-
र्ब्रह्मन् स तां प्रत्यगृह्यत ॥ २१ ॥ असनामेति वै मत्वा भरणे
चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितश्चापि हन्दीभूतः परिभ्रष्टे ॥ २२ ॥
ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन । वासुकिं भरणां वास्या
न कुर्ष्यामित्युवाच ह ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वस्यास्तीके षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सौतिरुवाच । वासुकिस्वव्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा ।
समाश्वी तव कन्धेयं स्वसा मे तपसान्विता ॥ १ ॥ भरिष्यामि
च ते भार्यां प्रतिच्छेमां द्विजोत्तम । रक्षणाञ्च करिष्येऽस्याः
सर्वशक्त्या तपोधन । त्वदृष्टं रक्ष्यते चैषा मया सुनिवरोत्तम ॥२॥

ऋषिरुवाच । न भरिष्येऽहमेतां वै एष वै समयः कृतः ।
अप्रियञ्च न कर्त्तव्यं कृतं चैनां त्यजाय्यहम् ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति ।
जरत्कारुस्तदा वेष्य भुजगस्य जगाम ह ॥ ४ ॥ तत्र मन्त्रविदां
श्रेष्ठस्ततो वृद्धो महाव्रतः । जग्राह पाणिं धर्मात्मा विधिमन्त्रैः
पुरस्कृतम् ॥ ५ ॥ ततो वासुगृहं रथ्यं पन्वगेन्द्रस्य संमतम् ।
जगाम भार्यामादाय स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ६ ॥ शयनं तत्र
संक्लृप्तं स्यद्ध्यास्तरणसंहरतम् । तत्र भार्यासहायो वै जरत्कारु-
रवास ह ॥ ७ ॥ स तत्र समयं चक्रे भार्याया सह सक्तमः ।
विप्रियं मे न कर्त्तव्यं न च वाच्यं कदाचन ॥ ८ ॥ त्यजेयं
विप्रिये च त्वां कृते वासञ्च ते गृहे । एतद्गृहाण वचनं मया
यत्समुदीरितम् ॥ ९ ॥ ततः परमसखिग्ना स्वसा नागपते-
स्तादा । अतिदुःखान्विता वाक्यं तामुवाचैवमस्त्विति ॥ १० ॥
तथैव सा च भर्त्सारं दुःखशीलमुपाचरत् । उपायैः श्वेतका-
कीयैः प्रियकामा यशस्विनी ॥ ११ ॥ ऋतुकाले ततः स्नाता
कदाचिद्वासुकेः स्वसा । भर्त्सारं वै यथान्यायमुपतस्ये महा-
सुनिम् ॥ १२ ॥ तत्र तस्याः समभवद्गर्भो ज्वलनसन्निभः । अतीव
तेजसा युक्तो वैश्वानरसमद्युतिः ॥ १३ ॥ शुक्लपद्मे यथा सोमो
श्वबद्धे तथैव सः । ततः कतिपयाहस्य जरत्कारुर्महायशाः
॥ १४ ॥ उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्याप परिष्विन्ववत् । तस्मिंश्च
सुप्ते विप्रेन्द्रे सप्रितास्तभियाङ्गिरिम् ॥ १५ ॥ अङ्गः परिचये
ब्रह्मांस्ततः साचिन्तयत्तदा । वासुकेर्भगिनी भीता धर्मलोपान्-

मनस्विनी ॥ १६ ॥ किं मे सुखं भूयाद्भुक्त्वापन्नं न वा ।
 दुःखशीलो हि धर्मात्मा कथं नास्यापराभुं याम् ॥ १७ ॥ कोपो
 वा धर्मशीलस्य धर्मलोपोऽथवा पुनः । धर्मलोपो गरीयान्बै
 स्थादित्यवाक्रोन्मतिम् ॥ १८ ॥ उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं
 करिष्यति । धर्मलोपो भवेदस्य सन्ध्यातिक्रमये ध्रुवम् ॥ १९ ॥
 इति निश्चित्य मनसा जरत्कार्भुजङ्गमा । तच्छपिं दीप्ततपसं
 शयानमनलोपमम् ॥ २० ॥ उवाचेदं वचः श्रुत्वा ततो मधुर-
 भाषिणी । उत्तिष्ठ त्वं महाभाग सूर्योऽस्तमुपगच्छति ॥ २१ ॥
 सन्ध्यामुपास्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रत । प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं
 सुहृत्तो रस्यदाहणः ॥ २२ ॥ सन्ध्या प्रवर्त्तते चैयं पश्चिमस्यां
 दिशि प्रभो । एवमुक्तः स भगवान् जरत्कार्भुजङ्गमात्पाः ॥ २३ ॥
 भार्यां प्रस्फुरमागौष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । अवमानः प्रवृत्तोऽयं
 त्वया मम भुजङ्गमे ॥ २४ ॥ समीपे ते न वत्स्यामि गन्धिष्यामि
 यथागतम् । शक्तिरस्ति न वामोरु मयि सुप्ते विभावसोः ॥ २५ ॥
 अक्षं गन्तुं यथाकालमिति मे हृदि वृत्तंते । न वाप्यवमतस्येह
 वासो रोचेत कस्यचित् ॥ २६ ॥ किं पुनर्धर्मशीलस्य मम वा
 महिषस्य वा । एवमुक्त्वा जरत्कार्भुजङ्गमात् हृदयकम्पमम् ॥ २७ ॥
 अत्रंवीङ्गिनी तत्र वासुकेः सन्निवेशने । नावमानात् कृतवती
 तवाहं विप्र बोधनम् ॥ २८ ॥ धर्मलोपो न ते विप्र स्थादित्ये-
 तन्मया कृतम् । उवाच भार्यामित्युक्तो जरत्कार्भुजङ्गमात्पाः ॥ २९ ॥
 चक्षुः कोपसमाविष्टस्यक्तुकामो भुजङ्गमाम् । न मे वारःश्रुतं प्राह
 गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ॥ ३० ॥ समयो ह्येष मे पूर्वं त्वया सह
 मियः कृतः । सुखमस्मुरपितो भङ्गे ब्रूयास्वन्श्चातरं शुभे ॥ ३१ ॥
 इतो मयि गते भीरु गतः स भगवानिति । त्वं चापि मयि
 निष्क्रान्ते न शोकं कर्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वा सानवद्याङ्गी
 प्रत्युवाच मुनिं तदा । जरत्कार्भुजङ्गमात् शोकापरायया

सत्तमात् । न चेच्छास्यफलं तस्य दानकम मनीषिणः ॥ ४ ॥
 कामश्च सम न न्याय्यं प्रष्टुं त्वां कार्यं मीढशम् । किन्तु कार्थ-
 गरीयस्त्वान्ततस्वाहमचूचुदम् ॥ ५ ॥ दुर्वाय्यं तां विदित्वा च
 भर्तुस्तेऽतितपस्विनः । नैनमन्यागमिष्यामि कदाचिद्धि शपेत्स
 माम् ॥ ६ ॥ आचक्ष्व भद्रे भर्तुस्त्वं सर्वमेव विचेष्टितम् । उद्धरस्व
 च शल्यं मे घोरं हृदि चिरस्थितम् ॥ ७ ॥ जरत्कारुस्ततो वाक्य-
 भित्युक्ता प्रत्यभाषत । आश्लासयन्ती सततं वासुकिं पन्नगेश्वरम्
 ॥ ८ ॥

जरत्कारुवाच । पृथो मयापत्यहेतोः स महात्मा महा-
 तपाः । अस्तीत्युत्तरमुद्दिश्य ममेदं गतवांश्च सः ॥ ९ ॥ स्वैरे-
 ष्वपि न तेनाह स्मरामि वितथं वचः । उक्तपूर्वं कुतो राजन्
 साम्पराये स वक्षति ॥ १० ॥ न सन्तापश्वया कार्थः कार्थं
 प्रीति भुङ्क्वमे । उत्पत्स्यति च ते पुत्रो ज्वलनार्कसमप्रभः ॥ ११ ॥
 इत्युक्त्वा स हि मां आतर्गतो भर्ता तपोधनः । तस्माद्देतु परं
 दुःखं तवेदं मनसि स्थितम् ॥ १२ ॥

सीतिरुवाच । एतच्छ्रुत्वा पन्नगेश्वरो वासुकिः परया मुदा ।
 एवमस्त्विति तद्वाक्यं भगिन्याः प्रत्यगुक्तम् ॥ १३ ॥ सान्त्वमानार्थ-
 दानैश्च पूजया चानुरूपया । सोदर्यां पूजयामास स्वसारं
 पन्नगोत्तमः ॥ १४ ॥ ततः प्रवृधे गर्भो महातेजा महाप्रभः ।
 यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ शुक्लपक्षीदितो दिवि ॥ १५ ॥ अथ काले
 तु सा ब्रह्मान् प्रजज्ञे भुजगस्वसा । कुमारं देवगर्भाभं पितृ-
 मात्प्रभयापहम् ॥ १६ ॥ वृधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने ।
 वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् भार्गवाद्यवनान्दुनेः ॥ १७ ॥ श्रीशंभ्रतो
 बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । नाम चास्याभवत् ख्यातं लोके-
 ष्वासीक इत्युत ॥ १८ ॥ अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थ-
 मेव तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विन्युतम् ॥ १९ ॥

स बाल एव तत्रस्थश्चरन्ममितबद्धिमान् । गृहे पञ्चगराजस्य
प्रयत्नात्परिरक्षितः ॥ २० ॥ भगवानिव देवेशः शूलपाणिर्हिंर-
ण्मयः । विबद्धमानः सर्वांस्तान् पञ्चगानभ्यर्षयत् ॥ २१ ॥

इत्यादिपर्वण्यस्त्रीके अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

— — —

शौमक उवाच । यदष्टच्छतदा राजा मन्त्रिणो जनमे-
जयः । पितुः स्वर्गगतं तन्मे विस्तरेण पुनर्वद ॥ १ ॥

सौतिरुवाच । शृणु ब्रह्मन् यथाष्टच्छन्मन्त्रिणो वृपतिस्तदा ।
यथा चाख्यातवन्तस्ते निधनं तत्परीक्षितः ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच । जानन्ति स्म भवन्तस्तद्यथावृत्तं पितु-
र्मम । आसीद्यथा स निधनं गतः काले महायगाः ॥ ३ ॥ श्रुत्वा
भवत्सकायाद्धि पितुर्हृत्तमशेषतः । कल्याणं प्रतिपत्स्यामि
विपरीतं न जातुचित् ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच । मन्त्रिणोऽथाब्रुवन् वाक्यं पृष्टास्तेन महा-
त्मना । सर्वे धर्मविदः प्राज्ञा राजानं जनमेजयम् ॥ ५ ॥

मन्त्रिण ऊचुः । शृणु पार्थिव यद्ब्रूधे पितुस्तव महात्मनः ।
चरितं पार्थिवेन्द्रस्य यथा निष्ठां गतश्च सः ॥ ६ ॥ धर्मात्मा च
महात्मा च प्रजापालः पिता तव । आसीद्दिह यथावृत्तः स
महात्मा शृणुष्व तत् ॥ ७ ॥ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्यं स कृत्वा पर्व-
रक्षत । धर्मतो धर्मविद्राजा धर्मो विग्रहवानिव ॥ ८ ॥ ररक्ष
पृथिवीं देवीं श्रीमनतुलविक्रमः । द्वेष्टारक्षस्य नैवासन् स च द्वेष्टि
न कञ्चन ॥ ९ ॥ समः सर्वेषु भूतेषु प्रजापतिरिवाभवत् । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव स्वकर्मसु ॥ १० ॥ स्थिताः सुमनसो
राजंस्तेन राज्ञा स्वधिष्टिताः । विधवानायविकलान् कृपणांश्च
वभार सः ॥ ११ ॥ सुदृशः सर्वभूतानामासीत्शौम इवापरः ।

तृष्टपुष्टजनः श्रीमान्, सत्यवाग्दुष्टविक्रमः ॥ १२ ॥ धनुर्वेदे तु
 शिष्योऽभून्नृपः शारद्वतस्य सः । गोविन्दस्य प्रियञ्चामीत्पिता ते
 जनमेजय ॥ १३ ॥ लोकस्य चैव सर्वस्य प्रिय आसीन्महायशः ।
 परिशीयोषु कुरुषु सोत्तरायामजीजनत् ॥ १४ ॥ परीक्षिदभव-
 क्तेन सौभद्रस्यात्मजो बली । राजधर्मार्थकुशलो युक्तः सर्वगुणै-
 र्दृढः ॥ १५ ॥ जितेन्द्रियश्चात्मवांश्च मेधावी धर्मसेविता । षड्-
 वर्गजिन्महाबुद्धिर्नीतिशास्त्रविदुत्तमः ॥ १६ ॥ प्रजा इमास्तव
 पिता षष्टिवर्षाण्यपालयत् । ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेषां दुःख-
 मावहन् । ततस्त्वं पुरुषश्रेष्ठं धर्मेण प्रतिपदिषान् ॥ १७ ॥ इदं
 वर्षसहस्राणि राज्यं कुरुकुलागतम् । बाल एवाभिषिक्तस्त्वं
 सर्वभूतानुपालकः ॥ १८ ॥

जनमेजय उवाच । नास्मिन् कुले जातु बभूव राजा यो न
 प्रजानां प्रियवत् प्रियश्च । विशेषतः प्रेक्ष्य पितामहानां वृत्तं
 महद्भूतपरायणामाम् ॥ १९ ॥ कथं निधनमापन्नः पिता मम
 तथाविधः आचक्षध्वं यथावन्मो अतोमिच्छामि तत्त्वतः ॥२०॥

सौतिरुवाच । एवं सञ्चोदिता राज्ञा मन्त्रिणस्ते नरा-
 धिपम् । ऊचुः सर्वे यथावृत्तं राज्ञः प्रियहितैषिणः ॥ २१ ॥

मन्त्रिण ऊचुः । स राजा पृथिवीपालः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 बभूव सृगयाशीलस्तव राजन् पिता सदा ॥ २२ ॥ यथा पाण्डु-
 र्महापाण्डुर्दुर्दुर्द्वरवरो युधि । अस्मास्वासज्य सर्वाणि राजकार्या-
 ण्यशेषतः ॥ २३ ॥ स कदाचिद्दहनगतो मृगं विव्याध पत्निणा ।
 विष्णाचाश्वसरत्तूर्णं तं मृगं गहने वने ॥ २४ ॥ पदातिबेद-
 निस्त्रिंशस्ततायुधकलापवान् । न चाससाद् गहने स्तनं नष्टं
 पिता तव ॥ २५ ॥ परित्रान्तो वयस्यश्च षष्टिवर्षो जरान्वितः ।
 क्षुधितः स महारण्ये ददर्श सुनिसत्तमम् ॥ २६ ॥ स तं प्रपच्छ
 राजेन्द्रो मुनिं भौनव्रते स्थितम् । न च किञ्चिदुवांचेद् पृष्टोऽपि

स मुनिस्तदा ॥ २७ ॥ ब्रह्मो राजा क्षत्रमार्त्तस्तं मुनिं स्याण-
वत् स्थितम् । मौनव्रतधरं शान्तं सद्यो मन्यवशं मतः ॥ २८ ॥
न तु बोध च तं राजा मौनव्रतधरं मुनिम् । स तं क्रोधसमाविष्टो
धर्षयामास ते पिता ॥ २९ ॥ अतं सर्पं घनुष्कोष्ठा समुत्क्रिय
धरातलात् । तस्य शुद्धालनः प्रादात् स्कन्धे भरतसत्तम ॥ ३० ॥
न चोवाच स मेधावी तमथो साध्वसाधु वा । तस्यै तथैव
आक्रुद्धः सर्पं स्कन्धेन धारयन् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वण्यासीके एकोनदशाशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

मन्त्रिण ऊचुः । ततः स राजा राजेन्द्र स्कन्धे तस्य भुज-
ङ्गमम् । मुनेः क्षुत्क्षाम आसज्य स्त्रपुरं प्रययौ पुनः ॥ १ ॥ ऋषे-
स्तस्य तु पुत्रोऽभङ्गवि जातो महाव्रथाः । शृङ्गी नाम महातेजा-
स्तिग्मवीर्योऽतिकोपनः ॥ २ ॥ ब्रह्माणं समुपागम्य मुनिः पूजां
चकार ह । सोऽनुज्ञातस्तत्र तत्र शृङ्गी श्रुत्वा तं तदा ॥ ३ ॥
सख्युः सकाशात्पितरं पित्रा ते धर्षित्वं पुरा । अतं सर्पं समासक्तं
स्याणुभूतस्य तस्य तम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मन्तं राजगार्दूलं स्कन्धेनामप-
कारिणम् । तपस्विनमतीवाद्य तं मुनिप्रभरं वृष ॥ ५ ॥ जिते-
न्द्रियं विशुद्धञ्च स्थितं कर्मखयाङ्गतम् । तपसा शोचितात्मानं
स्त्वेष्वङ्गेषु यतं सदा ॥ ६ ॥ शुभाचारं शुभकथं सुस्थितं तमलो-
लुपम् । अक्षुद्रमनसूयञ्च वृद्धं मौनव्रतं स्थितम् । अरण्यं सर्व-
भूतानां पित्रा विनिश्चतं तव ॥ ७ ॥ शशापाय महातेजाः पितरं
ते रूपान्वितः । ऋषेः पुत्रो महातेजा बालोऽपि स्थविरद्युतिः
॥ ८ ॥ स क्षिप्रमुदकं स्त्रुङ्गा रोषादिदमुवाच च । पितरं ते-
ऽभिसन्धाय तेजसा प्रज्वलन्निव । ९ ॥ अनागसि गुरौ वो मे
स्युतसर्पमवाहजत् । तं नागस्तत्रकः क्रुद्धस्तेजसा प्रदक्षिष्यति ॥ १० ॥

आशीविषस्त्रिगुणतेजा महाक्यवलचोदितः । सप्तरात्रादितः पापं
 पश्य मे तपसो बलम् । इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र पिता यत्रास्य
 सोऽभवत् । दृष्ट्वा च पितरं तस्मै तं शापं प्रत्यवेदयत् ॥ ११ ॥ स
 चापि मुनिशार्दूलः प्रेषयामास ते पितुः । शिष्यं गौरमुखं नाम
 शीलवन्तं गुणान्वितम् ॥ १२ ॥ आचख्यौ न च विभ्रान्तो राज्ञः
 सर्वमशेषतः । शप्तोऽसि मम पुत्रेण यत्तो भव महीपते ॥ १३ ॥
 तच्चकस्त्वं महाराज तेजससो दृष्ट्वाति । श्रुत्वा च तद्वचो
 घोषं पिता ते जनमेजय ॥ १४ ॥ यत्तोऽभवत्परिचरत्स्तस्मिन्काले
 बन्धगोचरात् । ततस्तस्मिन्सु दिवसे सप्तमे समुपस्थिते ॥ १५ ॥
 राज्ञः समीपं ब्रह्मर्षिः काश्यपो गन्तुमैच्छत् । तं ददर्शाय न.गेन्द्र-
 स्तत्तकः काश्यपं तदा । तमब्रवीत्यन्धगेन्द्रः काश्यपं त्वरितं द्विजम् ।
 क्व भवांस्वरितो याति किञ्च काश्यं चिकीर्षति ॥ १६ ॥

काश्यप उवाच । यत्र राज्ञा कुरुश्रेष्ठः परीचिन्वाम वै
 द्विज । तच्चक्रेण भुजङ्गेन धस्यते किञ्च सोऽद्य वै ॥ १७ ॥
 गच्छास्यहं तं त्वरितः सद्यः कर्तुमपञ्चरम् । मयाभिपन्नं तं चापि
 न सर्पो धर्षयिष्यति ॥ १८ ॥

तच्चक उवाच । किमयं तं मया दष्टं संजीवयितुमिच्छसि ।
 अहं स तच्चको ब्रह्मन् पश्य मे वीर्यमद्भुतम् ॥ १९ ॥ न शक्तस्त्वं
 मया दष्टं तं संजीवयितुं वृषम् । इत्युक्त्वा तच्चकस्तत्र सोऽदृशहै
 वनस्पतिम् । स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतोऽभवन्नगः । काश्यपश्च
 ततो राजन्मजीवयत तं नगम् ॥ २० ॥ ततस्तं लोभयामास कामं
 ब्रूहीति तच्चकः । स एवमुक्तस्तं प्राह काश्यपस्तत्तकं पुनः ॥ २१ ॥
 धनलिप्सुरहं तत्र यामीत्युक्तश्च तेन सः । तमुवाच महात्मानं
 तच्चकः श्लक्ष्णया गिरा ॥ २२ ॥ यावद्दत्तं प्रार्थयसे राज्ञस्तस्मा-
 द्गतोऽधिकम् । गृहाण मत्त एव त्वं संनिवर्त्तस्व चानघ ॥ २३ ॥
 स एवमुक्तो नागेन काश्यपो द्विपदां वरः । लब्ध्वा विपत्तं निव-

वृते तक्षकाद्यावदीश्रितम् ॥ २४ ॥ तस्मिन् प्रतिगते विप्रे वृद्ध-
जोपेत्य तक्षकः । तं वृषं वृषतिश्रेष्ठं पितरं चार्मिकं तव ॥ २५ ॥
प्रासादस्य यक्षमपि दग्धवान्निषवङ्गिना । ततस्त्वं पुरुषस्यात्र
विजयायार्भवेचितः ॥ २६ ॥ एतद्दृष्टं श्रुतं चापि यथावन्नृप-
सत्तम । अस्माभिर्निखिलं सर्वं कथितं तेऽतिदारुणम् ॥ २७ ॥
श्रुत्वा चैतन्वरश्रेष्ठ पार्थिवस्व पराभवम् । अस्य चर्षेहतक्षस्य
विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २८ ॥

सौतिरुवाच । एतस्मिन्नेव काले तु स राजा जनमेजयः ।
उवाच मन्त्रिणः सर्वानिदं वाक्यमरिन्दमः ॥ २९ ॥

जनमेजय उवाच । अथ तत्कथितं केन यदृत्तं तद्वनस्पतौ ।
आश्चर्यभूतं लोकस्य भस्मराशीकृतं तदा ॥ ३० ॥ यदृत्तं जीवया-
मास काश्यपस्तत्रकेण वै । नूनं मन्त्रैर्हतविषो न प्रणश्येत
काश्यपात् ॥ ३१ ॥ चिन्तयामास पापात्मा मनसा पन्नगाधमः ।
दष्टं यदि मया विप्रः पार्थिवं जीवयिष्यति ॥ ३२ ॥ तक्षकः
संहतविषो लोके वास्यति हास्यताम् । विचिन्त्यैव कृता तेन
ध्रुवं तुष्टिर्हिजस्य वै ॥ ३३ ॥ भविष्यति क्षुपायेन यस्य दास्यामि
यातनाम् । एवन्तु श्रोतुमिच्छामि तदृत्तं निर्जने वने ॥ ३४ ॥
संवादं पन्नगेन्द्रस्य काश्यपस्य वचस्तथा । श्रुत्वान् दृष्टवांश्चापि
भवतां कथमागतम् । श्रुत्वा तस्य विधास्येऽहं पन्नगान्तकरीं
मतिम् ॥ ३५ ॥

मन्त्रिण ऊचुः । शृणु राजन्यथास्माकं येन तत्कथितं पुरा ।
समागतं द्विजेन्द्रस्य पन्नगेन्द्रस्य चार्धनि ॥ ३६ ॥ तस्मिन् वृक्षे
नरः कश्चिद्विन्धनार्थाय पार्थिव । विचिन्वन् पूर्वमारूढः शुष्क-
शाखा वनस्पतौ ॥ ३७ ॥ न वुध्येतामुभौ तौ च नगस्यं पन्नग-
द्विजौ । सह तेनैव वृक्षेण भस्मीभूतोऽभवन्नृप ॥ ३८ ॥ द्विज-
प्रभावाद्राजन्द्र व्यजीवस्य वनस्पतिः । तेनागस्य द्विजश्रेष्ठ पुंसाः

स्नासु निवेदितम् ॥ ३६ ॥ यथावृत्तन्तु तत्सर्वं तन्नकस्य द्विजस्य
च । एतन्न कथितं राजन् यथा दृष्टं श्रुतञ्च यत् । श्रुत्वा च
वृषणार्दूलं विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ४० ॥

सूत उवाच । मन्त्रिणान्तु वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः ।
पर्यंतप्यत दुःखार्त्तः प्रत्यपिषत्करं करे ॥ ४१ ॥ निःश्वासमुष्ण-
मसकृद्दीर्घं राजीवलोचनः । सुमोचाश्रूणि च तदा नेत्राभ्यां
प्ररुदन्मूषः ॥ ४२ ॥ दुर्धरं बाध्यमुत्सृज्य स्रृष्ट्वा चापो यथाविधि ।
सुहृत्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य मनसा वृषः ॥ ४३ ॥ अमर्षी
मन्त्रिणः सर्वानिहं वचनमब्रवीत् ।

जनमेजय उवाच । श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं
प्रति ॥ ४४ ॥ निश्चितेयं मम मतिर्या च तां मे निबोधत । अन-
न्तरञ्च मन्येऽहं तन्नकायं दुरात्मने ॥ ४५ ॥ प्रतिकर्त्तव्यमित्येवं
येन मे हिंसितः पिता । शृङ्गिणं हेतुमात्रं यः कृत्वा दग्ध्वा च
पार्थिवम् ॥ ४६ ॥ इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं यो न्यवर्त्तयत् ।
यद्यागच्छेत्स वै विप्रो ननु जीवेत्पिता मम ॥ ४७ ॥ परिहीयेत
किं तस्य यदि जीवेत्स पार्थिवः । काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां
विनयेन च ॥ ४८ ॥ स तु वारितवान्मोहात्काश्यपं द्विजसत्तमम् ।
सञ्जिजीवयिषुं प्राप्तं राजानमपराजितम् ॥ ४९ ॥ महानति-
क्रमो ह्येष तन्नकस्य दुर्गात्मनः । द्विजस्य योऽददद्दुर्द्रव्यं सा वृषं
जीवयेदिति ॥ ५० ॥ उतङ्गस्य प्रियं कर्त्तुमात्मनश्च महत्प्रियम् ।
भवतां चैव सर्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुः ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्त्वा ततः श्रीमाचमन्त्रिभिश्चानुमोदितः ।
 आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसत्राय पार्थिवः ॥ १ ॥ ब्रह्मन् भरत-
 शाट्टेलो राजा परीक्षितस्तदा । पुरोहितमथाह्वय ऋत्विजो
 वसुधाधिपः ॥ २ ॥ अब्रवीद्वाक्यसम्यन्तः कार्थ्यसम्पत्करं वचः ।
 यो मे हिंसितवांस्तातं तच्चकः स दुरात्मवाम् ॥ ३ ॥ प्रतिबुर्ध्यां
 तथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे । अपि तत्कर्म विदितं भवतां येन
 पन्नगम् ॥ ४ ॥ तच्चक्रं संप्रदीप्तेऽग्नौ प्रक्षिपेयं सवान्भवम् । यथा
 तेन पिता मह्यं पूषं दग्धो विषाग्निना ॥ ५ ॥ तथाहमपि तं
 पापं दग्धुमिच्छामि पन्नगम् ।

ऋत्विज ऊचुः । अस्ति राजन्महत्सुत्रं त्वदर्थं देवनिर्मितम् ।
 सर्पसत्रमिति ख्यातं पुराणे परिपद्यते ॥ ६ ॥ आहर्त्ता तस्य
 सत्रस्य त्वन्नान्योऽस्ति नराधिप । इति पौराणिकाः प्राञ्जरक्षाकं
 चास्ति स क्रतुः ॥ ७ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तः स राजर्षिर्मेने दग्धं हि तच्चकम् ।
 ऊताशनमुखे दीप्ते प्रविष्टमिति सत्तम ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीन्मन्त्र-
 विदशान् राजा ब्राह्मणांस्तदा । आहरिष्यामि तत्सुत्रं सम्भाराः
 संभ्रियन्तु मे ॥ ९ ॥ ततस्तु ऋत्विजस्तस्य शास्वतो द्विजसत्तम ।
 तं देशं मापयामासुर्ब्रह्मज्ञायतनकारणात् ॥ १० ॥ यथावहेद-
 विद्वांसः सर्वे बुद्धेः परं गताः । ऋद्ध्या परमया युक्तमिष्टं द्विज-
 गणैर्द्युतम् ॥ ११ ॥ प्रभूतधनधान्याक्यसृत्विग्भिः सुनिषेवितम् ।
 निर्माय चापि विधिवद्यज्ञायतनमीश्रितम् ॥ १२ ॥ राजानं
 दीक्षयामासुः सर्पसत्राप्तये तदा । इदं चासीत्तत्र पूर्वं सर्पसत्रे
 भविष्यति ॥ १३ ॥ निमित्तं महदुत्पन्नं यज्ञविघ्नकरं तदा ।
 यज्ञस्यायतने तस्मिन् क्रियमाणे वचोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ स्थपति-
 बुद्धिसम्यन्त्रो वासुविद्याविशारदः । इत्यब्रवीत्सूत्रधारः सूतः
 पौराणिकस्तदा ॥ १५ ॥ यस्मिन्देष्टे च काले च मापनेयं प्रव-

न्तिता । ब्राह्मणं कारणं कृत्वा नायं संस्थास्यते क्रतुः ॥ १६ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु राजासौ प्राग्दीक्षाकालमब्रवीत् । चत्वारं न हि
मे कथिदज्ञातः प्रविशेदिति ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

—*—

भौतिकवाच । ततः कर्म प्रवृत्ते सर्पसत्रविधानतः । पथ्य-
कामंघ विधिवत् स्वे स्वे कर्मणि याजकाः ॥ १ ॥ प्राहृत्य कृष्ण-
वासांमि धूम्रशंरक्तलोचनाः । जुहुवुर्मन्त्रवच्चैव समिद्धं जात-
वेदसम् ॥ २ ॥ क्रमयन्तश्च सर्वेषामुरगाणां भर्तासि च । सर्पा-
नाजुहुवुस्तत्र सर्वान्ग्निसुखे तदा ॥ ३ ॥ ततः सर्पाः समापितुः
प्रदीप्ते हव्यवाहने । विवेष्टमानाः कृपणमाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ४ ॥
विस्फुरन्तः श्वसन्तश्च वेष्टयन्तः परस्परम् । पुच्छैः शिरोभिद्य
भृशं चित्रभानुं प्रपीदरे । श्वेताः कृष्णाय नीलाय स्यविराः
शिशवस्तथा । नदन्तो विविधान्नादान् पेतुर्दीप्ते विभावसौ ॥ ५ ॥
क्रोशयोजनमात्रा हि गोकर्षस्य प्रमाणतः । पतन्त्यजस्रं वेगेन
वज्रावग्निभतां वर ॥ ६ ॥ एवं शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि
च । अश्वशानि विनष्टानि पन्नगानान् तु तत्र वै ॥ ७ ॥ तुरगा
इव तत्रान्ये हस्तिहस्ता इवापरे । मत्ता इव च मातङ्गा महा-
काया महाबलाः ॥ ८ ॥ उञ्चावचाय बहवो नानावर्णा विधो-
ल्लणाः । घोराय परिघप्रस्था दन्दशूका महाबलाः । प्रपेतु-
रग्नावरगा मातृवाग्दण्डपीडिताः ॥ ९ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

—*—

शौनका उवाच । सर्पसत्रे तदा राज्ञः पाण्डवेयस्य धीमतः ।
जनमेजयस्य के त्वासन्नृत्विजः परमर्षयः ॥ १ ॥ केसदस्या बभू-

वुश्च सर्पसत्वे सुदारुणे । विषादजननेऽत्यथं पद्मगानां महाभये
 ॥ २ ॥ सर्वं विस्तरयज्ञात भवाच्छंसितुमर्हति । सर्पसत्तविधा-
 नन्ना विज्ञेयाः के च सूतज ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । इन्त ते कथयिष्यामि नामानीह मनी-
 पिणाम् । ये ऋत्विजः सदस्याश्च तस्यासम्पृपतेस्तदा ॥ ४ ॥ तत्र
 हाता बभूवाथ ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः । च्यवनस्यान्वये ख्यातो विप्रो
 वेदविदांबरः ॥ ५ ॥ उद्गाता ब्राह्मणो वृद्धो विद्वान् कौत्सोऽथ
 जैमिनिः । ब्रह्माभवत्साङ्गरवो अध्वर्युश्चापि पिङ्गलः ॥ ६ ॥ सदस्य-
 श्चाभवद्दासः पुत्रशिश्यसहायवान् । उद्दालकः प्रमतकः श्वेत-
 केतुश्च पिङ्गलः ॥ ७ ॥ असितो देवलश्चैव नारदः पर्वतस्तथा ।
 आत्रेयः कुण्डजठरो द्विजः कालघटस्तथा ॥ ८ ॥ वात्स्यः श्रुत-
 श्रवा वृद्धो जपस्वाध्यायशीलवान् । कोहलो देवशर्मा च मौङ्गल्यः
 समसौरभः ॥ ९ ॥ एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 सदस्याश्चाभवंस्तत्र सत्वे पारीक्षितस्य ह ॥ १० ॥ जुह्वतुस्त्वि-
 च्छथ तदा सर्पसत्वे महाक्रतौ । अहयः प्रापतंस्तत्र घोराः
 प्राण्यभयावहाः ॥ ११ ॥ वसामेदोवहाः कुल्या नागानां सम्भ-
 वर्णिताः । बवौ गन्धय तुमुलो दक्षतामनिशं तदा ॥ १२ ॥
 पतताञ्चैव नागानां विष्टितानां तथास्वरे । अथ्रूयतानिशं शब्दः
 पच्यतां चाग्निना ऋशम् ॥ १३ ॥ तक्षकस्तु स नागेन्द्रः पुरन्दर-
 निवेशनम् । गतः श्रुत्यैव राजानं दीक्षितं जनमेजयम् ॥ १४ ॥
 ततः सर्वं यथावृत्तमाख्याय भुजगोत्तमः । अगच्छच्छरणं भीत
 आगस्कृत्वा पुरन्दरम् ॥ १५ ॥ तमिन्द्रः प्राह सुप्रीतो न तवा-
 स्तीह तक्षक । भयं नागेन्द्र तस्माद्दे सर्पसत्तात्कदाचन ॥ १६ ॥
 प्रसादितो मया पूर्वं तवार्थाय पितामहः । तस्मात्तव भयं नास्ति
 व्येतु ते मानसी ञ्जरः ॥ १७ ॥

सौतिरुवाच । एवमाश्रासितस्त्रेण ततः स भुजगोत्तमः ।

उवास भवने तस्मिन् शक्रस्य सुदितः सुखी ॥ १८ ॥ अजस्रं
निपतत्स्वर्गौ नागेषु भृशदुःखितः । अल्पशपपरीवारो वासुकिः
पर्यतप्यत ॥ १९ ॥ कश्मलं चाविशद्वोरं वासुकिं पन्नगोत्तमम् ।
स घूर्णमानहृदयो भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥ दह्यन्त्यङ्गानि
मे भद्रे न दिशः प्रतिभान्ति च । सीदामीव च सम्प्रोहात्
घूर्णतीव च मे मनः ॥ २१ ॥ दृष्टिभ्र्वास्यति मेऽतीव हृदयं दीर्घ-
तीव च । पतिष्याम्यवशोऽद्याहं तस्मिन्दीप्त विभावसौ ॥ २२ ॥
पारीक्षितस्य यज्ञोऽसौ वर्त्ततेऽस्मज्जिघांसया । अक्षतं मयापि
गन्तव्यं प्रेतराजनिवेशनम् ॥ २३ ॥ अयं स कालः संप्राप्तो यदर्थ-
मसि मे स्वसः । जरत्कारौ मया दत्ता त्वायस्वास्मान् सबान्ध-
वान् ॥ २४ ॥ आस्तीकः किल यज्ञं तं वर्त्तन्तं भुजगोत्तमे ।
प्रतिषेत्स्यति मां पूर्वं स्वयमाह पितामहः ॥ २५ ॥ तद्वत्से
ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् । ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं
वेदवित्तमम् ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

सौतिरुवाच । तत आह्वय पुत्रं स्वं जरत्कारुर्भुजङ्गमा ।
वासुकेर्नागराजस्य वचनादिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अहं तव पितुः
पुत्र भ्रात्रा दत्ता निमित्ततः । कालः स चायं सम्प्राप्तस्तत्कुरुष्व
यथातथम् ॥ २ ॥

आस्तीक उवाच । किंनिमित्तं मम पितुर्दत्ता त्वं मातुलेन
मे । तन्ममाचक्ष्व तच्चेन श्रुत्वा कर्त्तास्मि तत्तथा ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । तत आचष्ट सा तस्मै बान्धवानां हितैषिणी ।
भगिनी नागराजस्य जरत्कारुरविक्रवा ॥ ४ ॥

जरत्कारुरुवाच । पन्नगानामशेषाणां माता कद्रुरिति

श्रुता । तथा शप्ता रुषितया सुता यस्मान्निबोध तत् ॥ ५ ॥
 लज्जैःश्रवाः सोऽश्वराजो यन्मिथ्या न कृतो मम । विनतार्थाय
 पणितं दासभावायं पुत्रकाः ॥ ६ ॥ जनमेजयस्य वी यज्ञे
 धन्यत्यनिलसारथिः । तत्र पञ्चत्वमापन्नाः प्रेतलोकं गमिष्यथ
 ॥ ७ ॥ ताञ्च शप्तवतीं देवः साक्षाल्लोकपितामहः । एवमस्त्विति
 तद्वाक्यं प्रोवाचानुसुमोद् च ॥ ८ ॥ वासुकिश्चापि तच्छ्रुत्वा पिता-
 महवचसादा । अमृते मथितं तात देवाञ्छरणभीयिवान् ॥ ९ ॥
 सिद्धार्थाश्च सुराः सर्वे प्राप्यामृतमनुत्तमम् । भ्रातरं मे पुरस्कृत्य
 पितामहमुपागमन् ॥ १० ॥ ते तं प्रसादयामासुः सुराः सर्वे-
 ऽञ्जसम्भवम् । राज्ञा वासुकिना साङ्गं शापोऽमौ न भवेदिति ॥११॥

देवा ऊचुः । वासुकिर्नागराजोऽयं दुःखितो ज्ञातिकार-
 णात् । अभिशपः स मातुस्तु भगवन्म भवेत्कथम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मोवाच । जरत्कारुर्जरत्कारुं यां भार्यां समवाप्स्यति ।
 तत्र जातो द्विजः शापान्मोक्षयिष्यति पन्नगान् ॥ १३ ॥ एत-
 श्चुत्वा तु वचनं वासुकिः पन्नगोत्तमः । प्रादान्नाममरप्रस्थं तव
 पिते महात्मने ॥ १४ ॥ प्रागेयानागते काले तस्मान्त्वं मय्यजा-
 यथाः । अयं स कालः सम्प्राप्तो भयान्दस्त्रातुमर्हसि ॥ १५ ॥
 भ्रातरश्चापि मे तस्मात्तातुमर्हसि पावकात् । न मोघन्तु कृतं
 तत् स्याद्यदहं तव धीमते । पिते दत्ता विमोक्षार्थं कथं वा पुत्र
 मन्यसे ॥ १६ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तस्तथेत्यङ्गा सास्त्रीको मातरं तदा ।
 अत्रवीद्दुःखसन्तप्तं वासुकिं जीवयन्निव ॥ १७ ॥ अहं त्वां मोक्ष-
 यिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम । तस्माच्छापापान्महासत्त्व सत्यमेतद्-
 ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम् ।
 प्रयतिष्ये तथा राजन्यथा ऋयो भविष्यति ॥ १९ ॥ न मे वाग-
 वृतं प्राङ् स्वैरेष्यपि कृतोऽन्यथा । तं वै नृपवरं गत्वा दीक्षितं

जनमेजयम् ॥ २० ॥ वाग्भिर्मङ्गलयुक्ताभिस्तोषयिष्येऽद्य मातुल ।
यथा स यज्ञो वृषतेर्निवर्त्तिष्यति सत्तम ॥ २१ ॥ स सम्भावय
जागेन्द्र मयि सर्वं महामते । न ते मयि मनो जातु मिथ्या
भवेतुमर्हति ॥ २२ ॥

वासुकिरुवाच । आस्तीक परिघूर्णामि हृदयं मे विदीर्यते ।
दिशो न प्रतिजानामि ब्रह्मदण्डं निपीडितः ॥ २३ ॥

आस्तीक उवाच । न सन्तापस्त्वया कार्यः कथञ्चित्पन्नगो-
त्तम । प्रदीप्ताग्नेः समुत्पन्नं नाशयिष्यामि ते भयम् ॥ २४ ॥
ब्रह्मदण्डं महाघोरं कालाग्निममतेजसम् । नाशयिष्यामि मातृ
त्वं भयं कार्पीः कथञ्चन ॥ २५ ॥

सौतिरुवाच । ततः स वासुकेर्वीररुपनीय मनोज्वरम् ।
आधाय चात्मनोऽङ्गेषु जगाम त्वरितो ष्टशम् ॥ २६ ॥ जनमेजयस्य
तं यज्ञं सर्वैः समुदितं गुणैः । मोक्षाय भुजगेन्द्राणामास्तीको
द्विजसत्तमः ॥ २७ ॥ स गत्वापश्यदास्तीको यज्ञायतनमुत्तमम् ।
वृतं सदस्यैर्बहुभिः सूर्यैर्वह्निममप्रभैः ॥ २८ ॥ स तत्र वारितो
द्वास्थैः प्रविशन्दित्रसत्तमः । अभितुष्टाव तं यज्ञं प्रवेशार्थी पर-
न्तपः ॥ २९ ॥ स प्राप्य यज्ञायतनं वरिष्ठं द्विजोत्तमः पुण्यकृतां
वरिष्ठः । तुष्टाव राजानमगन्तकीर्त्तिं सृत्विक्सदस्यांश्च तथैव
चाग्निम् ॥ ३० ॥

इत्यादिपर्वण्णास्तीके चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

आस्तीक उवाच । सोमस्य यज्ञो वरुणस्य यज्ञः प्रजापते-
र्ष्वंज्ञ आसीत् प्रयागे । यथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारीक्षित
स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ १ ॥ शक्रस्य यज्ञः श्रुतसंख्य उक्तस्तथा-
पर तुल्यसंख्यं शतं वै । तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र्य पारि-

क्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ २ ॥ यमस्य यज्ञो हरिमेधसश्च
 यथा यज्ञो रन्ति देवस्य राज्ञः । तथा यज्ञोऽयं तव भारताग्र
 पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ३ ॥ गयस्य यज्ञः शशविन्दोश्च
 राज्ञो यज्ञस्तथा वैश्रवणस्य राज्ञः । तथा यज्ञोऽयं तव भार-
 ताग्र पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ४ ॥ वृगस्य यज्ञस्वज-
 मीढस्य चासीद्यथा यज्ञो दाशरथेश्च राज्ञः । तथा यज्ञोऽयं तव
 भारताग्र पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ५ ॥ यज्ञः श्रुतो
 दिवि देवस्य सूनुर्धुषिष्ठरस्याजमीढस्य राज्ञः । तथा यज्ञोऽयं
 तव भारताग्र पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ६ ॥ कृष्णस्य
 यज्ञः सत्यवत्याः सुतस्य स्वयञ्च कर्म प्रचकार यत्न । यथा यज्ञो-
 ऽयं तव भारताग्र पारीक्षित स्वस्ति नोऽस्तु प्रियेभ्यः ॥ ७ ॥ इमे
 च ते सूर्व्वसमानवर्द्धसः समासते इत्वहणः क्रतुं यथा । नैषां
 ज्ञातुं विद्यते ज्ञानमद्य दत्तं येभ्यो न प्रणश्येत्कदाचित् ॥ ८ ॥
 ऋत्विक् समो नास्ति लोकेषु चैव हैपायनेनेति विनिश्चितं मे ।
 एतस्य शिष्या हि क्षितिं चरन्ति सर्वे त्विजः कर्मसु स्वेषु दत्ताः
 ॥ ९ ॥ विभावसुश्चित्तमानुमंहात्मा हिरण्यरेता ऊतभुक् कृष्ण-
 वर्त्मा । प्रदक्षिणावर्त्तशिष्यः प्रदीप्तो हृद्यं तवेदं ऊतभुग्वष्टि
 देशान् ॥ १० ॥ नेह त्वदन्यो विद्यते जीवलोके समो नृपः पाल-
 यिता प्रजानाम् । धृत्या च ते प्रीतमनाः सदाहं त्वं वा बहणो
 धर्मराजो यमो वा ॥ ११ ॥ शक्रः साक्षाद्भवपाणिर्यथेह त्वाता
 लोकेऽस्मिंस्त्वं तथेह प्रजानाम् । मतस्त्वं नः पुरुषेन्द्रेह लोके न
 च त्वदन्यो भूपतिरस्ति यज्ञे ॥ १२ ॥ षड्भाङ्गनाभागदिलीपकस्य
 यथातिमान्धातृसमप्रभाव । आदित्यतेजःप्रतिमानतेजा भोग्नो
 यथा राजसि सुव्रतस्त्वम् ॥ १३ ॥ वाल्मीकिवत्ते निभृतं स्ववीर्यं
 वसिष्ठवत्ते नियतश्च कोपः । प्रभुत्वमिन्द्रत्वसमं मतं मे द्यतिश्च
 नारायणवद्विभाति ॥ १४ ॥ यमो यथा धर्मविनिश्चयज्ञः कृष्णो

यथा सर्वगुणोपपन्नः । त्रियां निवासोऽसि यथा वसूनां निधान-
भूतोऽसि तथा क्रतूनाम् ॥ १५ ॥ दम्भोद्भवेनासि समो बलेन
रामो यथा शास्त्रविदस्त्रविद्यु । और्वविताभ्यामसि तुल्यतेजा
दुष्प्रोक्तणीयोऽसि भगीरथेन ॥ १६ ॥

सौतिरुवाच । ॐ सुताः सर्वे एव प्रसन्ना राजा सदस्या
ऋत्विजो हव्यवाहः । तेषां हृद्वा भावितानीङ्कितानि प्रोवाच
राजा जनमेजयोऽथ ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्यायास्तीके पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

जनमेजय उवाच । भानोऽप्ययं स्यविर इवावभाषते नायं
बालः स्यविरोऽयं मतो मे । इच्छाम्यहं वरमस्मै प्रदातुं तन्मे
विप्राः संविद्धं यथावत् ॥ १ ॥

सदस्या ऊचुः । बालोऽपि विप्रो मान्य एवेह राज्ञां विहान्यो
वै स पुनर्वै यथावत् । सर्वान् कामांस्त्वत्त एवाहेतेऽद्य यथा च
नस्तत्त्वक एति शीघ्रम् ॥ २ ॥

सौतिरुवाच । व्याहर्तुकामे वरदे नृपे द्विजं वरस्मृणीष्वेति
ततोऽभ्युवाच । हीता वाष्यं जातिहृष्टान्तरात्मा कर्मख्यत्तिं-
स्तत्त्वको नैति तावत् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच । यथा चेदं कर्म समाप्यते मे यथा च
वै तत्त्वक एति शीघ्रम् । तथा भवन्तः प्रयतन्तु सर्वे परं शस्त्या
स हि मे विहिषाणः ॥ ४ ॥

ऋत्विज ऊचुः । यथा शास्त्राणि नः प्राङ्मर्थया शंसति
पावकः । इन्द्रस्य भवने राजंस्तत्त्वको भयपीडितः ॥ ५ ॥ यथा
सूतो लोहिताक्षो महात्मा पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् । स
राजानं प्राह षष्टसदानो यथाङ्गर्विप्रास्तद्देतन्मृदेव ॥ ६ ॥

पुराणसागस्य ततो ब्रवीत्यहं दत्तं तस्मै वरमिन्द्रेण राजन् ।
 वसेह त्वं मत्प्रकाशे सुगुप्तो न पावकस्त्वां प्रहृष्टिष्यतीति ॥ ७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा दीक्षितस्त्रायमान आस्ते होतारं चोदयन् कर्मकाले ।
 शीता च यज्ञोऽस्याजुहावाय, मन्त्रैरथामरेन्द्रः स्वयमाजगाम ॥८॥
 विमानमारुह्य महानुभावः सर्वैर्देवैः परिर्क्षयमानः । बला-
 हवैश्चाप्यनुगम्यमानो विद्याधरैरप्सरसां गणैश्च ॥ ९ ॥ तस्यो-
 प्तरीये निहितः स नागो भयोद्दिग्गः शर्म नैवाभ्यगच्छत् । ततो
 राजा मन्त्रविदोऽब्रवीत्पुनः क्रुद्धो वाष्पं तत्तकस्यान्तमिच्छन् ॥१०॥

जनमेजय उवाच । इन्द्रस्य भवने विप्रा यदि नागः स
 तत्तकः । तमिन्द्रेणैव सञ्चितं पातयध्वं विभावसौ ॥ ११ ॥

सोतिरुवाच । जनमेजयेन राज्ञा तु चोदितस्तत्तकं प्रति ।
 शीता जुहाव तत्तकं तत्तकं पन्नगं तथा ॥ १२ ॥ ह्यमाने तथा
 चैव तत्तकः सपुरन्दरः । आकाशे दृश्ये चैव क्षणेन व्यथित-
 स्सदा ॥ १३ ॥ पुरन्दरस्तु तं यज्ञं दृष्ट्वोरुभयमाविशत् । हित्वा
 तु तत्तकं तस्मै स्वमेव भवनं ययौ ॥ १४ ॥ इन्द्रे गते तु राजेन्द्र
 तत्तको भयमोहितः । मन्त्रशक्त्या पाषकार्क्षिःसमीपमवशो गतः
 ॥ १५ ॥

ऋत्विज ऊचुः । वत्तं ते तव राजेन्द्र कर्मैतद्विधिवत् प्रभो ।
 आस्ते तु विप्रसुख्याय वरं त्वं दातुमर्हसि ॥ १६ ॥

जनमेजय उवाच । बालाभिरूपस्य तवाप्रमेय वरं प्रयच्छामि
 यथामुरूपम् । दृणोष्व यत्तेऽभिमतं हृदि स्थितं तस्मै प्रदास्या-
 म्यपि चेददेयम् ॥ १७ ॥

ऋत्विज ऊचुः । अथमायाति दुर्गं स तत्तकसो वशं वृष ।
 श्रूयतेऽस्य महान्वादी नदतो भैरवं रवम् ॥ १८ ॥ नूनं मुक्तो
 वज्रधृता स नागो अष्टो नाकामन्त्रविश्वसकायः । घूर्णन्वाकाशे
 नटसंज्ञोऽभ्युपैति तीव्रान्निश्वासान्निश्चसन् पन्नगेन्द्रः ॥ १९ ॥

सौतिरुवाच । पतिष्यमाणे नागेन्द्रे तन्नके जातवेदसि ।
इदमन्तरमित्येवं तदास्त्रीक्रोऽभ्यचोदयत् ॥ २० ॥

आस्त्रीक उवाच । वरं ददासि चेन्मच्छं वृषोमि जनमे-
जय । रुत्रं ते विरम त्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः ॥ २१ ॥ एवमुक्त-
स्तादा तेन ब्रह्मन् पारीक्षितस्तु सः । नातिहृष्टमनाऽेदमास्त्रीकं
वाक्चमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सुदणं रजतं गाश्च यज्ञान्यन्मन्यसे विभो ।
तं ते दद्यां वरं विप्र न निवर्त्तेत् क्रतुर्मम ॥ २३ ॥

आस्त्रीक उवाच । सुवर्णं रजतं गाश्च न त्वां राजन् वृषो-
म्यहम् । शत्रुं ते विरम त्वेतत् स्वस्ति मात्कृलस्य नः ॥ २४ ॥

सौतिरुवाच । आस्त्रीकेनैवमुक्तस्तु राजा पारीक्षितस्तादा ।
पुनः पुनरुवाचेदमास्त्रीकं वदतांवरः ॥ २५ ॥ अन्धं वरय भद्रं
ते वरं द्विजवरोत्तम । अवाचत न चाप्यन्धं वरं स भृगुनन्दन
॥ २६ ॥ ततो वेदविदस्तात मदम्याः सर्व एव तम् । राजान-
मूचुः सहिता लभतां ब्राह्मणो वरम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वस्यास्त्रीके षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

शानक उवाच । ये सर्पाः सर्पमत्त्रेऽस्मिन् पतिता इत्यवाहने ।
तेषां नामानि सर्वेषां अंतुमिच्छामि सूतज ॥ १ ॥

सौतिरुवाच । सहस्राणि बह्वन्यस्मिन् प्रयुताभ्यर्षुदानि च ।
न शक्यं परिसंख्यातुं बद्धत्वाद्भिजमत्तम ॥ २ ॥ यथास्मृति तु
नामानि पन्नगानां निबोध मे । उच्यमानानि सुख्यानां ऊतानां
जातवेदसि ॥ ३ ॥ वासुकेः कुलजातांस्तु प्राधान्येन निबोध मे ।
नीलरक्तान् सितान् घोरान्महाकायान्विषोत्सृष्टान् ॥ ४ ॥ अ-
श्वान्मातृवाग्दण्डपीडितान् कृपणान् ऊतान् । कोटिशां मगसः
पूर्णः शशैः पालो हलीमकाः ॥ ५ ॥ दिच्छन्तः कौण्डिनः का-
क-
क-

वेगः प्रकालनः । हरिण्यबाहुः शरणः कक्षकः काशदन्तकः ॥ ६ ॥
 एते वासुकिजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् । अन्ये च बहवो
 विप्र तथा वै कुलसम्भवाः । प्रदीप्ताग्नी ज्जताः सर्वे घोररूपा
 महाबलाः ॥ ७ ॥ तक्षकस्य कुले जाता प्रवक्ष्यामि निर्बाध तान् ।
 पुच्छाण्डको मण्डलकः पिण्डसेक्ता रभेणकः ॥ ८ ॥ उच्छिखः
 शरभो भङ्गो विल्वतेजा विरोहणः । शिली शलकरो मृकः
 सुकुमारः प्रवेपनः ॥ ९ ॥ सुङ्गरः शिशुगोमा च सुरोमा च
 महाहनुः । एते तक्षकजा नागाः प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १० ॥
 पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः । विहङ्गः शरभो
 भेदः प्रमोदः संहतापनः ॥ ११ ॥ ऐरावतकुलादिते प्रविष्टा हव्य-
 वाहनम् । कौरव्यकुलजान्नागाञ्छृणु मे त्वं द्विजोत्तम ॥ १२ ॥
 एरकः कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्धः कुमारकः । बाहुकः शृङ्ग-
 वेरश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ ॥ १३ ॥ कौरव्यकुलजास्वेते प्रविष्टा
 हव्यवाहनम् । धतराष्ट्रकुले जाताञ्छृणु नागान्यथातथम् ॥ १४ ॥
 कीर्त्तिमानान्धया ब्रह्मन्वातवेगान् विषोल्लङ्घान् । शङ्खकर्णः
 पिठरकः कुठारमुख्येचकौ ॥ १५ ॥ पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः
 शकुनिर्दरिः । अमाहठः कामठकः सुप्रेयो मानसो व्ययः ॥ १६ ॥
 भैरवो मुण्डवेदाङ्गः पिशङ्गथोद्रपारकः । ऋषभा वेगवान्नागः
 पिण्डारकमहाहनु ॥ १७ ॥ रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सम्बहुःपठ-
 वासकौ । वराहको वीरगाकः सुचित्तश्चित्तवेगकः ॥ १८ ॥ परा-
 शरसहणको मणिस्कन्धस्तथारुणिः । इति नागा मया ब्रह्मन्
 कीर्त्तिताः कीर्त्तिबर्हनाः ॥ १९ ॥ प्राधान्येन बहुत्वान्तु न सर्वे
 परिकीर्त्तिताः । एतेषां प्रसर्वा यच्च प्रसवस्य च सन्ततिः ॥ २० ॥
 न शक्यं परिसंख्यातुं ये दीप्तं पावकं गताः । त्रिशीर्षाः सप्त-
 शीर्षाश्च दशशीर्षास्तथापरं ॥ २१ ॥ कालानलविषा घोरा
 ज्जताः शलसहस्रगः । महाकाया महावेगाः शैलशृङ्गसनुच्छयाः

॥ २२ ॥ योजनायामविस्तारा द्वियोजनसमायताः । कामरूपाः
कामबला दीप्तानलविषोत्सृणाः ॥ २३ ॥ दग्धास्तत्र महासचे
ब्रह्मदण्डनिपीडिताः ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वण्यास्तीके सप्तपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

—:—

सौतिरुवाच । इदमत्यद्गतं चान्यदास्तीकस्थानुशुश्रुम् ।
तथा वरैश्चन्द्रमानि राजा पारीक्षितेन हि ॥ १ ॥ इन्द्रहस्ता-
ञ्जितो नागः ख एव यदतिष्ठत । ततश्चिन्तापरो राजा बभूव
जनमेजयः ॥ २ ॥ ह्यमाने भृशन्दीप्ते विधिवदसुरेतसि । न
स्य स प्रापतद्वह्नौ तत्तको भयपीडितः ॥ ३ ॥

शौनक उवाच । किं सूत तेषां विप्राणां मन्त्रग्रामो मनी-
षिणाम् । न प्रत्यभात्तदाग्नौ यत्प्रपतत न तत्तकः ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच । तामिन्द्रहस्ताद्विभ्रुस्तं विसंज्ञं पन्त्रगोत्तमम् ।
आस्तीकस्तिष्ठतिष्ठेति वाचस्त्रिस्तोऽभ्युदीरयत् ॥ ५ ॥ वितस्ये
सोऽन्तरीक्षे च हृदयेन विदूयता । यथा तिष्ठति वै कश्चित् स्वश्च
गां चान्तरा नरः ॥ ६ ॥ ततो राजाब्रवीद्वाक्यं सदस्यैश्चोदितो
भृशम् । काममेतद्भवत्वेन यथास्तीकस्य भाषितम् ॥ ७ ॥ समा-
प्यतामिदं कर्म पन्त्रगाः सन्त्रनामयाः । प्रीयतामयमास्तीकः सत्यं
सूतवचोऽसु तत् ॥ ८ ॥ ततो हलहलाशब्दः प्रीतिदः समजायत ।
आस्तीकस्य वरे दत्ते तथैवोपराम हि ॥ ९ ॥ स यज्ञः पाण्ड-
वेयस्य राज्ञः पारीक्षितस्य हि । प्रीतिमांश्चाभवद्वाजा भारती
जनमेजयः ॥ १० ॥ च्छत्विगप्रः सदस्येभ्यो ये तत्रासन् समा-
गताः । तभ्यश्च प्रददौ वित्तं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११ ॥ लोहि-
ताजाय सूताय तथा स्थपतये त्रिभुः । येनीतं तस्य तत्राप्ये सर्प-
सत्तनिवर्त्तने ॥ १२ ॥ निमित्तं ब्राह्मण इति तस्यै वित्तं ददौ

वज्र । दत्त्वा द्रव्यं यथान्यायं भोजनाच्छादनान्वितम् ॥ १३ ॥
 प्रीतस्तस्मै नरपतिरप्रमेयपराक्रमः । ततश्चकारावभ्यर्थं विधिदृष्टन
 कर्मणा ॥ १४ ॥ आस्तीकं प्रेषयामास सृष्टानेव सुसंस्कृतम् ।
 राजा प्रीतमनाः प्रीतं कृतकृत्यं मनीषिणम् ॥ १५ ॥ पुनरागमनं
 काथंमिति चैनं वचोऽब्रवीत् । भविष्यमि सदस्वो मे वाजिमेधे
 महाक्रतौ ॥ १६ ॥ तथेत्युक्त्वा प्रदुद्राव तदास्तीको सुदा युतः ।
 कृत्वा स्वकार्थं मतुलं तोषयित्वा च पार्थिवम् ॥ १७ ॥ स गत्वा
 परमप्रीतो मातुलं मातरञ्च ताम् । अभिगम्योपसंसृष्ट्य यथा-
 दृष्टं न्यवेदयत् ॥ १८ ॥

सौतिरुवाच । एतच्छ्रुत्वा प्रीयमाणाः समेता ये तन्नामन्
 गन्धगा वीतमोहाः । आस्तीके वै प्रीतिमन्तो बभूवुरुचुर्न वर-
 मिष्टं वृषीष्व ॥ १९ ॥ भूयोभूयः सर्वशक्तेऽनुवंसं किं ते प्रियं
 करवामाद्य विद्वन् । प्रीता वयं मोक्षिताश्चैव सर्वे कामं किं ते
 करवामाद्य वत्स ॥ २० ॥

आस्तीक उवाच । सायं प्रातश्चै प्रसन्नात्मरूपा लोके विप्रा
 मानवा ये परेऽपि । धर्माख्यानं ये पठेयुर्ममेदं तेषां युष्मन्नैव
 किञ्चिद्भयं स्यात् ॥ २१ ॥ तैश्चाप्युक्तो भागिनियः प्रसन्नैरेतत्सत्यं
 काममेवं वरं ते । प्रीत्या युक्ताः कामितं सर्वशक्ते कर्तारः स्म
 प्रवणा भागिनिय ॥ २२ ॥ असितं चार्त्तमन्तश्च सुनीयं चापि
 यः स्मरेत् । दिवा वा यदि रात्रौ वा नास्य सर्पभयं भवेत् ॥ २३ ॥
 यो जरत्कारुणा जातो जरत्क रौ महायगाः । आस्तीकः सर्प-
 सत्रे वः पन्नगान्योऽभ्यरक्षत । तं स्मरन्तं महाभागा न मां
 हिंसितुमर्हथ ॥ २४ ॥ सर्पापसर्पं भद्रं ते गच्छ सर्प महाविष ।
 जनमेजयस्य यच्चान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥ २५ ॥ आस्तीकस्य
 वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्द्धि शिश-
 हक्षफलं यथा ॥ २६ ॥

सूत उवाच । स एवमुक्तस्तदा द्विजेन्द्रः समागतैस्त्रैर्भुजगेन्द्र-
सुख्यैः । संप्राप्य प्रीतिं विपुलां महात्मा ततो मनो वै गमनायाथ
दमे ॥ २७ ॥ मोक्षयित्वा तु भुजगान् सर्पसत्त्वाद्द्विजोत्तमः ।
जगाम काले धर्मात्मा दिष्टान्तं पुत्रपौत्रवान् ॥ २८ ॥ इत्याख्यानं
मयास्त्रीकं यथावन्तव कीर्त्तितम् । यत्कीर्त्तयित्वा सर्पेभ्यो न
भयं विद्यते कश्चित् ॥ २९ ॥ यथा कथितवान् ब्रह्मन् प्रमतिः
पूर्वजस्तव । पुत्राय ऋरवे प्रीतः पृच्छते भार्गवोत्तम ॥ ३० ॥
यद्वाक्यं श्रुतवांश्चाहं तथा च कथितं मया । आस्त्रीकस्य कवेविप्र
श्रीमच्चरितमादितः ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा धर्मिष्ठमाख्यानमास्त्रीकं पुण्य-
वर्द्धनम् । यन्मां त्वं पृष्टवान् ब्रह्मन् श्रुत्वा ङ्गुण्डुभभाषितम् ।
व्येतु ते सुमहदूब्रह्मन् कौटिल्यमरिन्दम् ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि सर्पसत्त्वं समाप्तं समाप्तश्चास्त्रीकपर्व
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अथादिवंशावतारणपर्व ॥ ६ ॥

श्रीमक उवाच । भृशुवंशात् प्रभृत्येव त्वया मे कीर्त्तितं
महत् । आख्यानमखिलं तात सौते प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ १ ॥
ब्रह्मामि चैव भूयस्त्वां यथावत् सूतनन्दन । याः कथा व्यास-
सम्पन्नास्ताश्च भूयो विचक्ष्व मे ॥ २ ॥ तस्मिन् परमदुष्कारे सर्प-
सत्त्वे महात्मनाम् । कर्मान्तरेषु यज्ञस्य सदस्यानां तथाध्वरे ॥ ३ ॥
या बभूवुः कथाश्चिन्ना येष्वर्थेषु यथातथम् । त्वत्त इच्छामहे
श्रोतुं सौते त्वं वै प्रचक्ष्व नः ॥ ४ ॥

सौतिरुवाच । कर्मान्तरेष्वकथयन् द्विजा वेदाश्रयाः कथाः ।
व्यासस्त्वकथयस्त्रितमाख्यानं भारतं महत् ॥ ५ ॥

श्रीमक उवाच । महाभारतमाख्यानं पाण्डवानां यशस्करम् ।

जनमेजयेन पृष्टः सन् कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ ६ ॥ आश्रयामास
विधिवत्तदा कर्मान्तरे तु सः । तामहं विधिवत् पुण्यां श्रोतु-
मिच्छामि वै कथाम् ॥ ७ ॥ मनःसागरसम्भूतां महर्षेर्भावि-
तात्मनः । कथयस्व सतां श्रेष्ठ न हि त्वय्यामि स्मृतज ॥ ८ ॥

सौतिरुवाच । इत्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
कृष्णद्वैपायनमतं महाभारतमादितः ॥ ९ ॥ शृणु सर्वमशेषेण
कथ्यमानं मया हिज । शंसितुं तन्महान् हर्षी ममापीह प्रव-
र्त्तते ॥ १० ॥

इत्यादिपर्वण्यदिश्वंशावतारणपर्वणि कथाबन्ध एकोन-
सष्टितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सौतिरुवाच । श्रुत्वा तु सर्पसत्राय दीक्षितं जनमेजयम् ।
अभ्यगच्छदृषिर्विद्वान् कृष्णद्वैपायनस्तदा ॥ १ ॥ जनयामास यं
काली शत्रेः पुत्रात्यरागरात् । कन्धैव यमुनादीपे पाण्डवानां
पितामहम् ॥ २ ॥ जातमात्रश्च यः सद्य दृष्ट्या देहमवीष्टधत् ।
वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् सौतिहासाःप्रहायशाः ॥ ३ ॥ यन्त्रैति
तपसा कश्चिन्न वेदाध्ययनेन च । न व्रतैर्नोपवासैश्च न प्रसूत्या
न मन्युना ॥ ४ ॥ विव्यामैकं चतुर्ह्वी यो वेदं वेदविदांवरः ।
परावरज्ञो बहूप्रिः कविः सत्यव्रतः शुचिः ॥ ५ ॥ यः पाण्डुं
धृतराष्ट्रश्च विदुरं चाप्यजीजनत् । शान्तनोः सन्तानं तन्वन्
पुण्यकीर्त्तिर्महायशाः ॥ ६ ॥ जनमेजयस्य राजर्षेः स महात्मा
सदस्तथा । विवेग सहितः शिष्यैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ७ ॥ तत्र
राजानमासीनं ददर्श जनमेजयम् । वृतं सदस्यैर्बहुभिर्होवैरिव
पुरन्दरम् ॥ ८ ॥ तथा मूर्धाभिपिक्तैश्च नानाजनपदेश्वरैः ।
ऋत्विग्भिर्भ्रातृभ्रातृभ्यश्च कुशलैर्यज्ञसंस्तरे ॥ ९ ॥ जनमेजयस्तं राजपि-

दृष्ट्वा तच्छपिमागतम् । सगणोऽभ्युद्ययौ तूर्णं प्रीत्या भरतसत्तमः
 ॥ १० ॥ काञ्चनं विष्टरं तस्मै सदस्यानुमतः प्रभुः । आसजं
 कल्पयामास यथा शक्रो हृष्यतिः ॥ ११ ॥ तत्रोपविष्टं वरदं
 देवर्षिगणपूजितम् । पूजयामास राजेन्द्रः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा
 ॥ १३ ॥ पाद्यमाचमनीयञ्च अर्घ्यं गाञ्च विधानतः । पिता-
 महाय कृष्णाय तदर्हाय न्यवेदयत् ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्य तु तां
 पूजां पाण्डवाञ्जनमेजयात् । गाञ्चैव समनुज्ञाय व्यासः प्रीतो-
 ऽभवत्तदा । तथा च पूजयित्वा तं प्रणयात् प्रपितामहम् ॥ १५ ॥
 उपोपविश्य प्रीतात्मा पृथ्वृच्छदनामयम् । भगवानपि तं दृष्ट्वा
 कुशलं प्रतिवेद्य च ॥ १६ ॥ सदस्यैः पूजितः सर्वैः सदस्यान् प्रत्य-
 पूजयत् । ततस्तु सहितः सर्वैः सदस्यैर्जनमेजयः । इदं पश्चाद्-
 द्विजश्रेष्ठं पृथ्वृच्छत् कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥

जनमेजय उवाच । कुरूणां पाण्डवानाञ्च भवान् प्रत्यक्ष-
 दर्शिवान् । तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ॥ १८ ॥
 कथं धूमभवद्देक्षोषामस्तिष्ठकर्मणाम् । तच्च सुदं कथं वृत्तं
 भूतान्तकरणं महत् ॥ १९ ॥ पितामहानां सर्वेषां दैवेनाविष्ट-
 चेतसाम् । कार्तृस्त्रेनैतन्ममाचक्ष्व यथावृत्तं द्विजोत्तम ॥ २० ॥
 सौतिरुवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णह्रैपायनस्तदा ।
 शत्राप शिष्यमासीनं वैशम्पायनमन्तिके ॥ २१ ॥

व्यास उवाच । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यथा भेदोऽभवत्
 पुरा । तदस्मै सर्वमाचक्ष्व यन्मत्तः श्रुतवानसि ॥ २२ ॥ गुरो-
 वचनमाज्ञाय स तु विप्रर्षभस्तदा । आचक्ष्वे ततः सर्वमिति-
 हासं पुरातनम् ॥ २३ ॥ राज्ञे तस्मै सदस्येभ्यः पाद्विभ्यश्च
 सर्वशः । भेदं सर्वविनाशञ्च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वस्यादिवंशावतारणपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । गुरवे प्राङ्मनस्कृत्य मनीबुद्धिसमा-
 धिभिः । संपूज्य च द्विजान् सर्वांस्तथान्यान् विदुषो जनान् ॥ १ ॥
 महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकैषु धीमतः । प्रवक्ष्यामि मतं कृतस्त्रं
 व्यामस्यास्य महात्मनः ॥ २ ॥ श्रोतुं पात्रञ्च राजंस्त्वं प्राप्येमां
 भारतीं कथाम् । गुरोर्वक्त्रपरिस्पन्दो मनः प्रोत्साहतीव मे ॥ ३ ॥
 शृणु राजन्यथा भद्रः कुरुपाण्डवयोरभूत् । राज्यार्थे द्यूतसम्भूतो
 वनवासस्तथैव च ॥ ४ ॥ यथाच युद्धमभवत् पृथिवीक्षयकारकम् ।
 तत्तऽहं कथयिष्यामि पृच्छते भरतर्षभ ॥ ५ ॥ मृते पितरि ते
 वीरा वनादेत्य स्वमन्दिरम् । न चिरादेवविद्वांसो वेदे धनुषि
 चाभवन् ॥ ६ ॥ तांस्तथा सत्त्ववीर्यैर्जःसम्पन्नान् पौरसंमतान् ।
 नामृषन् कुरवो दृष्ट्वा पाण्डवान् श्रीयशोभृतः ॥ ७ ॥ ततो
 दुर्बोधनः क्रूरः कर्णस्य सहसौबलः । तेषां निग्रहनिर्वासान्
 विविधांस्तै समारभन् ॥ ८ ॥ ततो दुर्बोधनः शूरः कुन्तिङ्गस्य
 मते स्थितः । पाण्डवान् विविधोपायैराज्यहेतोरपीडयत् ॥ ९ ॥
 ददावथ विषं पापो भीमाय धृतराष्ट्रजः । जरयामास तङ्गीरः
 सहान्धेन वृकोदरः ॥ १० ॥ प्रमाणक्रोद्यां संसुप्तं पुनर्बद्धा
 वृकोदरम् । तोयेषु भीमं गङ्गायाः प्रक्षिप्य पुरमाव्रजत् ॥ ११ ॥
 यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संक्षिद्य बन्धनम् । उदतिष्ठन्महा-
 बाहुर्भीमसेनो गतव्यथः ॥ १२ ॥ आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं
 चैनमदंशयत् । सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ १३ ॥
 तेषान्नु विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः । मोक्षणे प्रतिकारे
 च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥ १४ ॥ स्वगस्थो जीवलोकस्य यथा
 शक्रः सुखावहः । पाण्डवानां तथा नित्यं विदुरोऽपि सुखा-
 वहः ॥ १५ ॥ यदा तु विविधोपायैः संवृतैर्विद्वतैरपि । नाशक-
 हिनिकम्तुं तान्देवभाव्यैरक्षितान् ॥ १६ ॥ ततः सम्पन्न्या
 सविषैश्च यथासनादिभिः । धृतराष्ट्रमनुज्ञाप्य जातुषं गृह-

मादिशत् ॥ १७ ॥ सुतप्रियेष्ठी तान्नाजा पाण्डवान्ब्रिक्रा-
सुतः । ततो विवासयामास राज्यभोगबुभुक्षया ॥ १८ ॥
ते प्रातिष्ठन्त संहिता नगरान्नागसाहयात् । प्रस्थाने चाभवन्-
मन्त्रो जज्ञा तेषां महात्मनाम् ॥ १९ ॥ तेन सुक्ता जतुगृहान्-
निशीथे प्राद्रवन्वनम् । ततः सम्प्राप्य कौन्तेया नगरं वारणा-
वतम् ॥ २० ॥ न्यवसन्त महात्मानो माता सह परन्तपाः । धृत-
राष्ट्रेण चाज्ञप्ता उषिता जातुषे गृहे ॥ २१ ॥ पुरोचनात् रज-
माणाः संवत्सरमतन्द्रिताः । सुरङ्गाङ्कारयित्वा ते विदुरेण
प्रचोदिताः । आदीय जातुषं वेश्म दग्ध्वा चैव पुरोचनम् ॥ २२ ॥
प्राद्रवन् भयत्प्रविग्ना माता सह परन्तपाः । दृष्टशुर्द्वारुणं रक्षो
हिडिम्बं वननिर्भरे ॥ २३ ॥ हत्वा च तं राक्षसेन्द्रं भीताः सम-
वबोधनात् । निगि सम्प्राद्रवन् पार्या धार्तराष्ट्रभयार्हिताः ॥ २४ ॥
प्राप्ता हिडिम्बा भीमेन यत्र जातो घटोत्कचः । एकचक्रां ततो
गत्वा पाण्डवाः शनितव्रताः ॥ २५ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्नास्ते ऽभवन्
ब्रह्मचारिणः । ते तत्र नियताः कालं कञ्चिद्रूपेणैव रर्षभाः ॥ २६ ॥
माता सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निदेशने । तत्राससार क्षुधितं
पुरुषादं वृकोदरः ॥ २७ ॥ भीमसेनो रक्षाबाहुर्बकं नाम महा-
बलम् । तत्रापि पुरुषव्याघ्रो बाहुवीर्येण पाण्डवः ॥ २८ ॥
निहत्य तरसा वीरो नागरान् पर्यसान्वयत् । ततस्ते श्युश्रुतुः
कृष्णां पाञ्चालेषु स्वयम्बराम ॥ २९ ॥ श्रुत्वा चैवाभ्यगच्छन्त गत्वा
चैशलभन्त ताम् । ते तत्र द्रोपदीं लब्ध्वा परिसंवत्सरोषिताः
॥ ३० ॥ विदिता ह्यस्तिनपुरं प्रत्याजग्मुरारुन्दिमाः । त उक्ता
धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ ३१ ॥ आहृभिर्विशृङ्खलात
कथं वो न भवेदिति । अस्माभिः स्वाण्डवप्रस्थे युष्मदामोऽनु-
चिन्ततः ॥ ३२ ॥ तस्माज्जनपदोपेतं सुविभक्तमहापथम् ।
वासाय स्वाण्डवप्रस्थं व्रजस्थं गतमत्सरा ॥ ३३ ॥ तयोस्ते बच-

नाज्जग्मः सह सर्वैः सुहृज्जनैः । नगरं प्पाण्डवप्रस्थं रत्नान्या-
 दाय सर्वशः ॥ ३४ ॥ तत्र ते न्यवसन् पार्थाः संवत्सरगणान् बहून् ।
 वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीभृतः ॥ ३५ ॥ एवं धर्मप्रधा-
 नास्ते सत्यव्रतपरायणाः । अप्रमत्तोत्थिताः ज्ञान्ताः प्रतपन्तो-
 ऽहितान् बहून् ॥ ३६ ॥ अजयङ्गीमसेनस्तु दिग्भ प्राचीं महा-
 यथाः । उदीचीमर्जुनी वीरः प्रतीचीं नकुलस्तथा ॥ ३७ ॥
 दक्षिणां सहदेवस्तु विजिग्ये परवीरहा । एवं चक्रुरिमां सर्वे
 वशे कृत्स्नां वसुन्धराम् ॥ ३८ ॥ पञ्चभिः सूर्य्यसङ्काशैः सूर्य्येण च
 विराजता । षट्सूर्य्यैवाभवत् पृथ्वी पाण्डवैः सत्यविक्रमैः ॥ ३९ ॥
 ततो निमित्ते कस्मिंश्चिद्धर्मराजो युधिष्ठिरः । वनं प्रस्थापया-
 मास तेजस्वी सत्यविक्रमः ॥ ४० ॥ प्राण्येभ्योऽपि प्रियतरं आतरं
 सख्यसाचिनम् । अर्जुनं पुरुपथ्यघ्नं स्थिरात्मानं गुणैर्युतम् ॥ ४१ ॥
 स वै संवत्सरं पूर्णं मासं चैकं वनेऽवसत् । ततोऽगच्छद्गृहीकेशं
 द्वारवत्यां कदाचन ॥ ४२ ॥ लक्ष्मवास्तत्र बीभत्सुर्भाष्वां राजीव-
 लोचनाम् । अनुजां वासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ४३ ॥
 सा शचीव महेन्द्रेण श्रीः कृष्णेनैव सङ्गता । सुभद्रा युयुजे
 प्रीत्या पाण्डवेनार्जुनेन च ॥ ४४ ॥ अतर्पयञ्च कौन्तेयः प्पाण्डवे
 हृदयवाहनम् । बीभत्सुर्वासुदेवेन सहितो वृषसत्तम ॥ ४५ ॥
 नातिभारो हि पार्थस्य केशदेन सहाभवत् । व्यवसायसहायस्य
 विष्णाः शत्रुबधेष्विव ॥ ४६ ॥ पार्थायाग्निर्ददौ चापि गाण्डीवं
 धनुस्तमम् । द्रुपधी चाक्षयैर्वाशौरथञ्च कदिलक्षणम् ॥ ४७ ॥
 मोक्षयामास बीभत्सुर्मथं यत्र महासुरम् । स चकार सभां
 दिव्यां सर्वरत्नसमन्विताम् ॥ ४८ ॥ तस्यां दुर्षोर्धनो मन्दो लोभं
 चक्रे सुदुमेतिः । ततोऽर्क्षैर्वञ्चयित्वा च सौबलेन युधिष्ठिरम् ।
 वनं प्रस्थापयामास सप्तवर्षाणि पञ्च च ॥ ४९ ॥ अज्ञातमेकं
 राष्ट्रं च ततो वर्षं त्रयोदशम् । ततश्चतुर्दशं वर्षं याचमातः स्वकं

वसु ॥ ५० ॥ नालभन्त महाराज ततो युद्धमवत्तं त । ततस्ते
 क्षत्रमुत्साद्य हत्वा दुष्योधनं वृषम् ॥ ५१ ॥ राज्यं विहतभूयिष्ठं
 प्रत्यपश्यन्त पाण्डवाः । एवमेतत् पुगावत्तं तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
 भेदो राज्यविनाशाय जयस्य जयतांवर ॥ ५२ ॥

इत्यादिपर्वेण्यादिवंशावतारणपर्वणि एकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

—०००—

जनमेजय उवाच । कथितं वै समासेन त्वया सर्वं द्विजो-
 त्तम । महाभारतमाख्यानं कुरूणां चरितं महत् ॥ १ ॥ कथं
 त्वमद्य चित्वायां कथयस्व तपोधन । विस्तरयवणे जातं कौत्स-
 हलमतीव मे ॥ २ ॥ स भवान् विस्तरं गेमां पुनराख्यातुमर्हेति ।
 न हि त्वयामि पूर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ॥ ३ ॥ न तत्
 कारणमल्पं वै धर्मज्ञा यत्र पाण्डवाः । अत्रथ्यान् पूर्वशो जघ्नुः
 प्रशस्यन्ते च मानवैः ॥ ४ ॥ किमर्थं ते नरव्यघ्राः शक्ताः सन्तो
 ह्यनागसः । प्रयुज्यमानान् संक्लेशान् ज्ञान्तवन्तो दुरात्मनाम् ॥ ५ ॥
 कथं नागायुतप्राणो बाहुगाली वक्रोदरः । परिक्लियन्त्रपि क्रोधं
 हतवान्धै द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ कथं सा द्रौपदी कृष्णा क्लियमाना
 दुरात्मभिः । शक्ता सती धार्तराष्ट्रान्नादहत् क्रोधचक्षुषा ॥ ७ ॥
 कथं व्यपनिनं द्यूते पाथौ माद्रीसुतौ तदा । अन्वयुक्ते नरव्यघ्रा
 बाध्यमाना दुरात्मभिः ॥ ८ ॥ कथं धर्मभृतां श्रेष्ठः सुतो धर्मस्य
 धर्मभृत् । अनर्हः परमं क्लेशं मोढवान् स युधिष्ठिः । कथं
 च बहुताः सेनाः पाण्डवः कृष्णमारथिः । अस्यन्नेकोऽनयन् सर्वाः
 पितृलोकं धनञ्जयः ॥ ९ ॥ एतदाचक्ष्व मे सर्वं यथावत्तं तपो-
 धन । यद्यच्च कृतवन्तस्ते तत्र तत्र महारथाः ॥ १० ॥

वशम्यावन उवाच । क्षणं कुरु महाराज विपुलोऽयमनु-
 क्रमः । सुगुणाख्यानस्य वक्तव्यः कृष्णद्वैपायनेरितः ॥ १० ॥ महर्षेः

सर्वलोकेषु पूजितस्य महात्मनः । प्रवक्ष्यामि मतं कर्तुं व्यास-
 स्त्यामिततैजसः ॥ १२ ॥ इदं शतसहस्रं हि स्त्रीकानां पुण्यकमेणाम् ।
 सत्यवत्यात्मजेनेह व्याख्यातममितौजसा ॥ १३ ॥ य इदं आवये-
 द्विद्वान् ये चेदं ऋणुयुनराः । ते ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्नुयुर्देव-
 तुल्यताम् ॥ १४ ॥ इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
 अव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंभृतम् ॥ १५ ॥ अस्मिन्नर्थश्च
 कामश्च निष्कलेनोपदिश्यते । इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परि-
 नैष्ठिकी ॥ १६ ॥ अक्षुद्रान् दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
 काष्ठां वेदमिमं विद्वान् आवयित्वार्थमश्रुते ॥ १७ ॥ भूणहत्या-
 कृतं चापि पापं जह्यादसंशयम् । इतिहासमिमं श्रुत्वा पु-
 षोऽपि सुदारुणः ॥ १८ ॥ सुच्यते सर्वपापिभ्यो राज्ञा चन्द्रमा
 यथा । जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ॥ १९ ॥
 महीं विजयते राजा शत्रूणांश्चापि पराजयेत् । इदं पुंसवनं श्रेष्ठ-
 मिदं स्वस्त्वयनं महत् ॥ २० ॥ महिषीयवराजाभ्यां श्रोतव्यं
 बह्वृगस्तथा । वीरं जनयते पुत्रं कन्वां वा राज्यभागिनीम् ॥ २१ ॥
 धर्मशास्त्रमिदं पुण्यमर्थशास्त्रमिदं परम् । मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं
 व्यासेनामितबुद्धिना ॥ २२ ॥ सम्प्रत्याचक्षते चेदं तथा श्राव्यन्ति
 चापरे । पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्यान्व प्रियकारिणः ॥ २३ ॥
 शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च । सर्वं न त्यजति क्षिप्रं
 य इदं ऋणुयान्नरः ॥ २४ ॥ भरतानां महज्जन्म श्रुत्वामन-
 स्तूयताम् । नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥ २५ ॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तथैव च । कृष्णहैपायनेनेदं
 कृतं पुण्यं चिकीर्षुणा ॥ २६ ॥ कीर्त्तिं प्रशयता लोके पण्ड-
 वानां महात्मनाम् । अन्वेषां क्षत्रियाणाञ्च भूग्निद्रविणतेजसाम्
 ॥ २७ ॥ सर्वविद्याब्रह्मातानां लोके प्रथितकर्मणाम् । य इदं
 मानवा लोके पुण्यार्थं ब्राह्मणान् श्रुत्वा ॥ २८ ॥ आवयेत महा-

पुण्यं तस्य धर्मः सनातनः । कुरूणां प्रथितं वंशं कीर्त्तयन् सततं
 शुचिः ॥ २६ ॥ वंशमाप्नोति विपुलं लोके पूज्यतमो भवेत् । यो-
 ऽधीति भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः । चतुरो वार्षिकान्
 मासान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३० ॥ विज्ञेयः स च वेदानां पारगो
 भारतं पठन् । देवा राजर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मर्षयस्तथा ॥ ३१ ॥
 कीर्त्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्त्यंते केशवस्तथा । भगवांश्चापि
 देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते ॥ ३२ ॥ अनेकजननो यत्र कार्त्तिके-
 यस्य सम्भवः । ब्राह्मणानां गवाञ्चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते ।
 सर्वश्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥ ३३ ॥ य इदं आवये-
 दिहान् ब्राह्मणानिह पर्वसु । धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्म गच्छति
 शाश्वतम् ॥ ३४ ॥ आवयेद्ब्राह्मणान् आङ्गे यश्चेदं पादमन्ततः ।
 अक्षयं तस्य तच्छ्राद्धमुपावर्त्तेत् पितृनिह ॥ ३५ ॥ अङ्गा यदेनः
 क्रियते इन्द्रियैर्मनसापि वा । ज्ञानादज्ञानतो वापि प्रकरोति
 नरश्च यत् तन्महाभारताख्यानं श्रुत्वैव प्रविशीयते ॥ ३६ ॥
 भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद
 सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३७ ॥ भरतानां यतश्चार्यामितिहासो महा-
 द्भूतः । महतो ह्येनसो मर्त्यान्मोचयेदनुकीर्त्तितः ॥ ३८ ॥
 त्रिभिर्वर्षेणैकैकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः । नित्योल्लिखितः शुचिः
 शक्तो महाभारतमादितः ॥ ३९ ॥ तपो नियममास्थाय कृतमेत-
 न्महर्षिणा । तस्मान्निग्रहसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ॥ ४० ॥
 कृष्णोक्तामिमां पुण्यां भारतीमुत्तमां कथाम् । आवयिष्यन्ति
 ये विप्रा ये च श्रोष्यन्ति मानवाः ॥ ४१ ॥ सर्वथा वर्त्तमाना बै न
 ते शोच्याः कृताकृतैः । नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि
 ॥ ४२ ॥ निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् । न तां
 स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः ॥ ४३ ॥ यां श्रुत्वैव महा-
 पुण्यमितिहासमुपाश्रुते । शृण्वच्छ्राद्धः पुण्यशीलः आवयंश्चेद-

मङ्गलम् ॥ ४४ ॥ नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ।
 यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महागिरिः ॥ ४५ ॥ उभौ ख्यातौ
 रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते । इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि
 चोत्तमम् ॥ ४६ ॥ अयं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्द्धनम् । य
 इदं भारतं राजन्याचकाय प्रयच्छति ॥ ४७ ॥ तेन सर्वा मही
 दत्ता भवेत्प्रागरमेखला । पारीक्षितकथां दिश्यां पुण्याय विज-
 याय च ॥ ४८ ॥ कथ्यमानां मया कृत्स्नां शृणु हर्षकरीमिमाम् ।
 त्रिभिर्बर्षैः सदोत्पायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ ४९ ॥ महा-
 भारतमाख्यानं कृतवानिदमङ्गलम् । धर्मं चार्थं च कामे च
 मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत्
 क्वचित् ॥ ५० ॥

इत्यादिपर्वण्यः द्विबंशावतरणे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

—०—

बैशम्पायन उवाच । राजीपरिचरो नाम धर्मनित्यो मही-
 पतिः । बभूव सृगयां गन्तुं सदा किल छतवतः ॥ १ ॥ स
 चेद्विषयं रम्यं वसुः पौरवनन्दनः । इन्द्रोपदेशाज्जग्राह रम-
 णीयं महीपतिः ॥ २ ॥ तमाश्रमे न्यस्ताग्रहं निवसन्तं तपो-
 निधिम् । देवाः शक्रपुरोगा वै राजानमुपतस्थिरे ॥ ३ ॥
 इन्द्रत्वमहो राजायं तपसेत्यनुचिन्त्य वै । तं सान्त्वेन नृपं साक्षा-
 त्तपसः संन्यवर्त्तयन् ॥ ४ ॥

देवा ऊचुः । न संकीर्येत धर्मोयं पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 त्वया हि धर्मो विद्यतः कृत्स्नं धारयते जगत् ॥ ५ ॥

इन्द्र उवाच । लोके धर्मं मालय त्वं नित्यशुक्लः समाहितः ।
 धर्मशुक्लस्ततो लोकान् पुण्यान् पश्यसि शाश्वतान् ॥ ६ ॥ द्विवि-
 ष्टस्य भविष्यत्सं सखाभूतो मम प्रियः । रम्यः पृथिव्यां यो देव-

स्तमावम नराधिप ॥ ७ ॥ पशव्यश्चैव पुण्यश्च प्रभूतधनधान्य-
वान् । स्वारथ्यश्चैव सौम्यश्च भोग्यैर्भूमिगुणैर्युतः ॥ ८ ॥ अर्थ-
वानेष देशो हि धनरत्नादिभिर्युतः । वसुपूर्णा च वसुधा वसु-
चेदिषु चेदिप ॥ ९ ॥ धर्मशीला जरुपदाः सुसन्तोषाश्च साधवः ।
न च मिथ्याप्रलापोऽत्र स्वैरेष्वपि कृतांऽन्वया ॥ १० ॥ न च
पित्वा विभज्यन्ते पुत्रा गुरुहिते रताः । युञ्जते धुरि नो गाश्च
क्षयान् मनुक्षयन्ति च ॥ ११ ॥ सर्वे वर्णाः स्वधर्मस्थाः सदा
चेदिषु भानद । न तेऽस्यविदितं किञ्चित्तिषु लोकेषु यद्भवेत्
॥ १२ ॥ दैवोपभोग्यं दिव्यं त्वामाकाशे स्फाटिकं महत् ।
आकाशगं त्वां महत्तं विमानमुपपत्स्यते ॥ १३ ॥ त्वमेकः सर्व-
मर्तोषु विमानवरमास्थितः । चरिष्यस्युपरिस्थो हि देवो विग्रह-
वानिव ॥ १४ ॥ ददामि ते वैजयन्तीं मालामस्नानपङ्कजाम् ।
धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविजितम् ॥ १५ ॥ लक्षणं
चैतदेवेह भविता ते नराधिप । इन्द्रमानेति विख्यातं धन्य-
मप्रतिमं महत् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यद्विद्य वैश्वीं तस्मै ददौ इतनिसू-
दनः । इष्टप्रदानमुद्दिष्य शिष्टानां प्रतिपालनीम् ॥ १७ ॥ तस्या
शक्रस्य पूजायं भूमौ भूमिपतिस्तदा । प्रवेशं कारयामास गते
सम्बत्सुरे तदा ॥ १८ ॥ ततः प्रभृति चाद्यापि यष्टः चितिप-
सप्तमैः । प्रवेशः क्रियते राजन्वथा तेन प्रवर्जितः ॥ १९ ॥ अपरे-
द्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युच्चयो वृषैः । अलङ्कृतायाः पितृकै-
र्गन्धर्मास्त्यैश्च भूषणैः ॥ २० ॥ मात्स्यदामपरिनिष्ठा विधिषत्
क्रियतेऽपि च । भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण चेश्वरः । स्वय-
मेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मनः ॥ २१ ॥ स तां पूजां महे-
न्द्रस्तु दृष्ट्वा देवः कृतां शुभाम् । वसुना राजसुख्येन प्रीतिमान-
ब्रवीत् प्रभुः ॥ २२ ॥ ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम ।

कारयिष्यन्ति च सुदा यथा चेद्दिपतिर्नृपः ॥ २५ ॥ तेषां श्री-
 विंजयश्चैव सराङ्गाणां भविष्यति । तथा स्कीतो जनपदो सुदि-
 तश्च भविष्यति ॥ २६ ॥ एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप ।
 वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः ॥ २५ ॥ उत्सवं
 कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः । भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा
 पूज्या भवन्ति ते ॥ २६ ॥ वरदानमहायज्ञे सथा शक्रोत्सवेन च ।
 सम्पूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृपः ॥ २७ ॥ पालयामास
 धर्मेण चेद्दिपत्यः पृथिवीमिमाम् । इन्द्रप्रीत्या चेद्दिपतिश्चकारेन्द्र-
 मर्षं वसुः ॥ २८ ॥ पुत्रास्यास्य महावीर्याः पद्मासन्नमितीजसः ।
 नानाराज्येषु च सुतान् स सन्नाडभ्यषेचयत् ॥ २९ ॥ महारथो
 मागधानां विस्तृतो यो वृहद्रथः । प्रत्यग्रहः कुशाख्यश्च यमाहु-
 र्मणिवान्वनम् ॥ ३० ॥ मावेक्ष्य च युयुश्चैव राजन्यज्ञापरजितः ।
 पते तस्य सुता राजन्नाजर्षेभूरितेजसः ॥ ३१ ॥ न्यवेशयन्नामभिः
 स्वैस्ते देशाश्च पुराणि च । वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च
 ग्राह्यताः ॥ ३२ ॥ वसन्तमिन्द्रमासादे चाङ्गाश्चे स्काटिके च तम् ।
 उपतस्थुर्महात्मानं गन्धर्वाश्चरसो नृपम् ॥ ३३ ॥ राजोपरिचरे-
 त्येवं नाम तस्याथ विस्तृतम् । पुरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्ति-
 मतीं गिरिः । अरीत्वीञ्चेतनासृक्तः कामात्कोलाङ्गलः किल ॥ ३४ ॥
 गिरिं कोलाङ्गलं तन्तु पदा वसुरताडयत् । निचक्राम ततस्तेन
 प्रहारविवरेण सा ॥ ३५ ॥ तस्यां महामजनयन्निशुनं पर्वतः
 स्वयम् । तस्मात् विमोक्षणात् प्रीता नदी राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥
 यः पुमानभवत्तत्र तं स राजर्षिसत्तमः । वसुर्वसुप्रदश्चक्रे सेना-
 पतिमरिन्दमः ॥ ३७ ॥ अत्मार पत्नीं कन्यान्तु तथा तां गिरिकां
 नृपः । वसोः पत्नी तु गिरिका कामकाणं न्यवेदयत् । अतु-
 काशमनुप्राप्ता स्नाता पुंसवने शुचिः ॥ ३८ ॥ तदहः पितरश्चैन-
 मशर्जं विमृशानिति । तं राजसत्तमं प्रीतास्तदा मर्तिमताश्चर

॥ ३२ ॥ स पितृणां नियोगन्तमनतिक्रम्य पार्थिवः । चत्वार
 ऋगयां कामी गिरिकामेव संस्मरन् । अतीवरूपसम्पर्का साक्षा-
 ष्टियमिवापरात् ॥ ४० ॥ अयोक्तेष्वम्पकैस्तैरनेकैरतिभुक्तकैः ।
 पुत्रागैः कश्चिंकारैश्च बहुलैर्दिव्यपाटलैः ॥ ४१ ॥ पाटलैर्गिरि-
 केलैश्च चन्द्रेणैर्जुनैस्तथा । एतेरस्यैर्महाश्लैः पुण्यैः स्वादुफलै-
 र्युतम् ॥ ४२ ॥ कोकिलाकुलसन्नादं मत्तभ्रमनादितम् । वसन्त-
 काले तत्तस्य यनञ्चैत्रयोदमम् ॥ ४३ ॥ मन्मथाभिपरीतात्मा
 नापश्यन्निरिकां तदा । अपश्यन् कामसन्तप्तश्चरमासी यदृच्छया
 ॥ ४४ ॥ पुष्पसंछन्नालायां पद्मवै रूपभोभितम् । अयोकां स्वयकै-
 ञ्छन्नं रमणीयमप्रम्यत ॥ ४५ ॥ अथज्ञात्तस्य छायायां सुखा
 सीमो नराधिपः । मधुगन्धैश्च संयुक्तं पुष्पगन्धं मनोहरम् । वायुना
 मेखंमाणन्तमाघ्राय सुदमन्वगात् ॥ ४६ ॥ तस्य रेतः प्रचस्कन्द
 चरतो गङ्गमे वने । स्कन्धमालश्च तद्भ्रैतो ब्रह्मपत्नेण भूमिपः ।
 प्रतिजग्राह मिथ्या मे न पतेद्भ्रैत इत्यत ॥ ४७ ॥ इदं मिथ्या-
 पारस्कन्धं रेतो मे न भवेदिति । ऋतुश्च तस्याः पत्न्या मे न
 मोषः स्यादिति प्रभुः ॥ ४८ ॥ सच्चिन्त्यैवं तदा राजा विचार्य
 च पुनः पुनः । अभोषत्वच्च विज्ञाय रेतसां राजसत्तमः ॥ ४९ ॥
 शुक्रमस्यापने कालं मञ्जिव्याः प्रसमीक्ष्य वै । अभिसन्तयाथ
 तच्छुक्रमारात्तठन्तमाशुगम् । सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्वज्ञो गत्वा श्येनं
 ततोऽब्रवीत् ॥ ५० ॥ मत्प्रियार्थं नदं सौम्य शुक्रं मम गृहं नय ।
 गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यात्तं वमद्य वै ॥ ५१ ॥ गृह्णोत्वा
 तत्तदा श्येनसूर्ग्योत्पत्य वेगवान् । जवं परममास्थाय प्रदुद्राव
 विहङ्गमः ॥ ५२ ॥ तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः ।
 अभ्यद्रवञ्च तं सद्यो हृष्टैवामिषयङ्कया ॥ ५३ ॥ तुण्डशुक्रमथा-
 काशे तावुभौ सम्पचक्रतुः । शुभ्यतोरपतद्भ्रैतस्तज्ञापि यसुमा-
 न्मसि ॥ ५४ ॥ तत्वाद्भ्रैकेति विख्याता ब्रह्मयापांहराश्चराः ।

मीनभावमनुपाप्ता बभूव यमुनाचरी ॥ ५५ ॥ श्येनपादपरि-
 भ्रष्टं तदीर्ष्य मथ वासवम् । जथाह तरसोत्पेत्य साद्रिका मत्स्य-
 रूपिणी ॥ ५६ ॥ कदाचिदपि मत्स्यीं तां वबन्मुर्मत्स्यजीविनः ।
 मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम ॥ ५७ ॥ उज्जङ्घदरा-
 न्तस्याः स्त्रीं पुमांसञ्च मानुषम् । आश्चर्यभूतं तद्गत्वा राज्ञेऽथ
 प्रत्यवेदयन् ॥ ५८ ॥ काये मत्स्या इमौ राजन् सन्भूती मानुषा-
 धिति । तयोः पुमांसं जथाह राजोपरिचरस्तदा ॥ ५९ ॥ स
 मत्स्यो नाम राजासीद्दार्भिकः सत्यसङ्गरः । साश्वरा मुक्तशापा
 च क्षणेन समपद्यत ॥ ६० ॥ या पुरोक्ता भगवता तिर्य्यग्योनि-
 गता शुभा । मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥
 ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना । सत्यज्य मत्स्य-
 रूपं सा दिव्यं रूपमवाप्य च ॥ ६२ ॥ सिद्धिर्पिचारणपथं जगा-
 माथ वराश्वराः । सा कन्या दुहितृता तस्या मत्स्या मत्स्य-
 सगन्धिनी ॥ ६३ ॥ राज्ञा दत्ता च दागाय कन्येयं ते भव-
 न्विति । रूपसत्त्वप्रमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ६४ ॥ सा
 तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् । चासीत्सा मत्स्य-
 गन्धैव कञ्चिन्कालं शुचिस्त्रिता ॥ ६५ ॥ शुश्रूषार्थं पितुर्नारिं
 वाहयन्तीं जले च ताम् । तीर्थयात्रां परिक्रामन्नपश्यद्दे परां-
 शरः ॥ ६६ ॥ अतीव रूपसम्पन्नां सिद्धानामपि काङ्क्षिताम् ।
 दृष्ट्वैव च स तां धीमांश्चक्रे चारुहासिनीम् ॥ ६७ ॥ दिव्यां तां
 वासवीं कन्यां रम्भोकं मुनिद्युङ्गवः । सङ्गमं मम कल्प्याणि कुण-
 द्येत्यभ्यभाषत ॥ ६८ ॥ साववीत्यश्व भगवन् पारावाहे स्थिता-
 वृषीन् । आशयोर्दृष्टयोरेभिः कथं तु स्यात्समागमः ॥ ६९ ॥ एवं
 तयोक्तो भगवान्नीहारमहजत् प्रभुः । येन देशः स सर्वस्तु तमो-
 भूत इवाभवत् ॥ ७० ॥ दृष्ट्वा हृष्टन्तु नीहारं ततस्तं परमधिगा ।
 विद्धिता साभवत्कथा वीद्धिता च तर्पाश्वनी ॥ ७१ ॥

मत्यवत्युवाच । विद्धि मां भगवन् कन्यां सदा दित्तवशा-
नुगाम् । त्वत्संयोगाच्च द्रुष्येत कन्याभावो ममानघ ॥ ७२ ॥
कन्यात्वे दूषितं चापि कथं शक्ये द्विजोत्तम । गृहं गन्तुसृष्टे
चाहं धीमन्न स्यात्सुख्यहे । एतत् संचिन्त्य भगवन्विधत्स्व यद-
नन्तरम् ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तवतीं तान्नु प्रीतिमावृषिसत्तमः ।
उवाच मत्प्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ ७४ ॥ वृणीष्व च
वरं कीदृशं त्वमिच्छसि भाविनि । वृथा हि न प्रसादो मे
भूतपूर्वः शुचिस्त्रित ॥ ७५ ॥ एवमुक्त्वा वरं वद्रे गात्रसौगन्ध-
सुत्तमम् । स चास्यै भगवान् प्रादान्मनसः कार्ण्डितं भुवि ॥ ७६ ॥
ततो लब्धवरा प्रीता स्त्रीभावगुणभूषिताः । जगाम सह संसर्ग-
सृष्टिणाद्भुतकर्मणा ॥ ७७ ॥ तेन गन्धवतीत्येवं नामास्याः प्रथितं
भुवि । तस्यास्तु योजनाङ्गन्धमाजिग्रन्त नरा भुवि ॥ ७८ ॥ तस्या
योजनगन्धेति ततो नामापरं स्मृतम् । पराशरोपि भगवान्
अंगाम स्वं निवेशनम् ॥ ७९ ॥ इति सत्यवती हृष्टा कञ्जा
वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुधाव सा ॥ ८० ॥
यज्ञे च यमुनाहीपे पाराशर्यैः स वीर्यवान् । स मातरमनु-
ज्ञाय तपस्यैव मनो दधे ॥ ८१ ॥ स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि ह्यत्य-
ष्विति च सोऽब्रवीत् । एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां परा-
शरात् ॥ ८२ ॥ न्यस्तां हीपे स यद्बालस्तस्माद्द्वैपायनः स्मृतः ।
पादापसारिणं धर्मं स तु विद्वान् युगे युगे । अयुः शक्तिश्च
मर्त्यानां दुर्गानुगमवेक्ष्य च ॥ ८३ ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणानाञ्च
तथानुग्रहकाङ्क्षया । विव्यास वेदान् यस्मात्स तस्माद् व्यास इति
स्मृतः ॥ ८४ ॥ वेदानध्याययामास महाभारतपञ्चमान् । सुमन्तुं
जेमिनिं पेलं शुक्रश्चैव स्वमात्मजम् ॥ ८५ ॥ प्रभुर्वरिष्ठो वरदा
द्वैशम्पायनमेव च । संहितासौः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशितः

॥ ८६ ॥ तथा भीष्मः शान्तनवो गङ्गायाममितश्च, तः । वसु-
 वीर्यात्समभवन्महावीर्यो महायशाः ॥ ८७ ॥ वेदार्थविद्वद्भग-
 वानृषिर्विप्रो महायशाः । शूत्रे प्रोतः पुराणैरिश्वीरश्चौर-
 शङ्कया ॥ ८८ ॥ अयोभाग्द्वय इत्येवं विख्यातः स महायशाः ।
 स धर्ममाङ्गय पुरा महर्षिरिदमुक्तवान् ॥ ८९ ॥ इषीकया मया
 बाल्याद्विद्धा ह्येका शकुन्तिका । तत्किल्बिषं स्मरे धर्मं नान्यत्
 पापमहं स्मरे ॥ ९० ॥ तस्मै महश्चसमितं कस्मान्नेहाजयत्तपः ।
 गरीयान् ब्राह्मणबधः सर्वभूतवधाद्यतः ॥ ९१ ॥ तस्मान्त्वं किल्बिषी
 धर्मं शूद्रयोनीं जनिष्यसि । तेन शापेन धर्मोऽपि शूद्रयोनाव-
 जायत ॥ ९२ ॥ विद्वान् विदुररूपेण धार्मीं तनुरकिल्बिषी ।
 सञ्जयो मुनिकल्पस्तु जज्ञे स्त्री गवल्गणात् ॥ ९३ ॥ सूर्याच्च
 कुन्तिकन्यायां यज्ञे कर्णो महाबलः । सहजं कवचं विश्वकुण्ड-
 लोद्योतिताननः ॥ ९४ ॥ अनुग्रहार्थं लोकानां विष्णुर्लोकनम-
 स्कृतः । वसुदेवात्तु देवक्यां प्रादुर्भूतो महायशाः ॥ ९५ ॥
 अनादिनिधनो देवः स कर्त्ता जगतः प्रभुः । अव्यक्तमक्षरं ब्रह्म
 प्रधानं त्रिगुणात्मकम् ॥ ९६ ॥ आत्मानमव्ययञ्चैव प्रकृतिं प्रभवं
 प्रभुम् । पुरुषं विश्वकर्मायां सत्त्वयोगं प्रवाचरम् ॥ ९७ ॥
 अनन्तमचलं देवं हंसं नारायणं प्रभुम् । धातारमजमव्यक्तं
 यमाहुः परमव्ययम् ॥ ९८ ॥ कैवल्यं निर्गुणं विश्वमनादिमज-
 मव्ययम् । पुरुषः स विभुः कर्त्ता सर्वभूतपितामहः । धर्म-
 सर्वदर्शनार्थाय प्रजज्ञेऽन्धकदृष्टिषु ॥ ९९ ॥ अस्त्रज्ञौ तु महा-
 वीर्यौ सर्वशास्त्रविगारदौ । सात्यकिः कृतवर्मा च नारायण-
 मनुव्रतौ ॥ १०० ॥ सत्यकाङ्गदिकाञ्चैव जज्ञातेऽस्त्रविगारदौ ।
 भरद्वाजस्य च स्कन्धं द्रोण्यां शुक्रमवर्द्धत ॥ १०१ ॥ महर्षेर्दृश्य-
 तपसस्तस्माद् द्रोणो व्यजायत । गौतमान्निधुनं जज्ञे शरस्तस्वा-
 स्त्ररहतः ॥ १०२ ॥ अश्वत्थामश्च जननी कृपश्चैव महाबलः ।

अश्वत्यामा ततो जज्ञे द्रोणादेव महाबलः ॥ १०३ ॥ तथैव षट्-
 द्युन्धोऽपि साक्षादग्निमद्युतिः । वैताने कर्मणि तते पाव-
 कात्मजायत ॥ १०४ ॥ वीरो द्रोणविनाशाय धनुवादाय वीर्य-
 वान् । तत्रैव वेद्यां कृष्णापि जज्ञे तेजस्विनी शुभा ॥ १०५ ॥
 विश्राजमाना वपुषा विश्वती रूपमुत्तमम् । प्रह्लादशिष्यो
 मर्गजत्सुबलसाभवत्ततः ॥ १०६ ॥ तस्य प्रजा धर्महन्त्री जज्ञे
 देवप्रकोपनात् । गन्धारराजपुत्रोऽभूच्छकुनिः सीवतस्तथा ॥ १०७ ॥
 दुर्बोधनस्य जननी जज्ञातेऽर्थविशारदौ । लष्णद्वैपायनाज्जज्ञे
 षतराष्ट्रो जनेश्वरः । क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य पाण्डुश्चैव महाबलः
 ॥ १०८ ॥ धर्मार्थकुशलो धीमान्मोघावी धूतकल्पायः । विदुरः
 शूद्रयोनी तु जज्ञे द्वैपायनादपि ॥ १०९ ॥ पाण्डोस्तु जज्ञिरे
 पञ्च पुत्रा देवसमाः पृथक् । द्वयोः स्त्रियोर्गुणज्येष्ठस्तेपामासी-
 द्युधिष्ठिरः ॥ ११० ॥ धर्मार्थ्युधिष्ठिरो जज्ञे मादताञ्च हको-
 दरः । इन्द्रादनञ्जयः श्रीमान् सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १११ ॥
 जज्ञाते रूपसम्पन्नावश्विभ्याश्च यमावपि । नकुलः सङ्घदेवश्च
 गुरुशुश्रूषणो रतौ ॥ ११२ ॥ तथा पुत्रयतं जज्ञे षतराष्ट्रस्य
 धीमतः । दुर्बोधनप्रभृतयो युयुत्सुः करणस्तथा ॥ ११३ ॥ ततो
 दुःशासनश्चैव दुःसहश्चापि भारत । दुर्मण्यो विकर्णश्च चित्र-
 सेनो विविशतिः ॥ ११४ ॥ जयः सत्यव्रतश्चैव पुरुमित्रश्च भारत ।
 वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च एकादश महारथाः ॥ ११५ ॥ अभिमन्युः
 सुभद्रायामर्जुनादभ्यजायत । स्वस्तीयो वासुदेवस्य पौत्रः पाण्डो-
 र्महात्मनः ॥ ११६ ॥ पाण्डवेभ्यो हि पाञ्चाल्यां द्रौपद्यां पञ्च
 जज्ञिरे । कुमारा रूपसम्पन्नाः सर्वशस्त्रविशारदाः ॥ ११७ ॥
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात् सूतसोमो हकोदरात् । अर्जुनाङ्कुत-
 कीर्त्तिसु प्रतानीकसु नाकुलिः ॥ ११८ ॥ तथैव सङ्घदेवाञ्च
 श्रुतसेनः प्रतापवान् । शिङ्गिन्ध्यायाश्च भीमेन वने जज्ञे षटो-

त्ववः ॥ ११६ ॥ शिखण्डी द्रुपदाज्जज्ञे कन्या पुत्रत्वमागता ।
 यां यज्ञः पुरुषं चक्रे स्थूणः प्रियचिकीर्षया ॥ १२० ॥ कुरूणां
 विग्रहे तस्मिन् समागच्छन् बहून्यथ । राज्ञां शतसहस्राणि
 योत्स्यमानानि संयुगे ॥ १२१ ॥ तेषामपरिमेयानां नामधेयानि
 सर्वशः । न शक्यानि समाख्यातुं वर्षाणामयुतैरपि । एते तु
 कीर्त्तिता मुख्या यैराख्यानमिदं ततम् ॥ १२२ ॥

इत्यादिपर्वण्यदिवावतारणे विपष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

—*—

जनमेजय उवाच । य एते कीर्त्तिता ब्रह्मन् ये चान्ये नानु-
 कीर्त्तिताः । सम्यक् तां श्रोतुमिच्छामि राज्ञश्चान्यान् सहस्रशः
 ॥ १ ॥ यदर्थमिह संभूता देवकल्पा महारथाः । भुवि तन्मो
 महाभाग सम्यगाख्यातुमर्हति ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । रहस्यं खल्विदं राजन्देवानामिति नः
 श्रुतम् । तत्, ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे ॥ ३ ॥
 त्रिःसप्तकत्वः पृथिवीं कृत्वा निःशक्तियां पुरा । जामदग्न्यस्तप-
 स्तोपे महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ ४ ॥ तदा निःशक्तिये लोके आर्ण-
 वेण कृतं सति । ब्राह्मणान् क्षत्रिया राजन् सुतार्थिन्योऽभि-
 चक्रमुः ॥ ५ ॥ ताभिः सह समापेतुर्ब्राह्मणाः शंसितव्रताः ।
 ऋतावृतौ नरध्यात्र न कामान्नावृतौ तथा ॥ ६ ॥ तेभ्यश्च लेभिरे
 गर्भं क्षत्रियास्ताः सहस्रशः । ततः सुषुविरे राजन् क्षत्रियान्
 वीर्यवत्तरान् ॥ ७ ॥ कुमारांश्च कुमारीषु पुनः क्षत्राभिहृष्टये ।
 एवं तद्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रियासु तपस्विभिः ॥ ८ ॥ जातं
 वृद्धञ्च धर्मज्ञ सुदीर्घेणायुषाम्बितम् । क्षत्रारोऽपि ततो वर्णा
 बभूवर्ब्राह्मणोत्तराः ॥ ९ ॥ अभ्यगच्छन्मृतौ नारीं न कामान्वा-
 वृतौ तथा । तथैवान्यानि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि ॥ १० ॥

कृतौ दारांश्च गच्छन्ति तत्तथा भरतर्षभ । ततो बहून्त धर्मेषां
सहस्रवतजोविनः ॥ ११ ॥ ताः प्रजाः पृथिवीपाल धर्मवत-
परायणाः । आधिभिव्याधिभिश्चैव विमुक्ताः सर्वशो नराः ॥ १२ ॥
अथेमां सागरापाङ्गीं गाङ्गजेन्द्रगताखिलाम् । अथतिष्ठत् पुनः
क्षत्रं सशैशवनपत्नान् । प्रधासति पुनः क्षत्रे धर्मेषोमां वसु-
न्वराम् । ब्राह्मणाद्यास्ततो वर्णां लेभिरे सुदमुत्तमाम् ॥ १३ ॥
कामक्रोधीङ्गवान्दोषान्धिरस्य च नराधिपाः । धर्मेषु दण्डं
दण्डेषु प्रणयन्तोऽन्वपालयन् ॥ १४ ॥ तथा धर्मपरे क्षत्रे सह-
स्राक्षः शतकतुः । स्वाद् देशे च काले च वर्धेणापालयत् प्रजाः
॥ १५ ॥ न वास एव स्त्रियते तदा कश्चिज्जनाधिप । न च
स्त्रियं प्रजानाति कश्चिदप्राप्तयौवनः ॥ १६ ॥ एवमायुष्मतीभिसु
प्रजाभिर्भरतर्षभ । इयं सागरपर्जन्या समापूष्यते मेदिनी
॥ १७ ॥ ईजिरे च महायज्ञैः क्षत्रिया बहूदक्षिणैः । साङ्गो-
पनिषदांवेदान् विप्राद्याधीयते तदा ॥ १८ ॥ न च विक्रीणते
ब्रह्म ब्राह्मणाश्च तदा नृप । न च शूद्रसमाभ्यासे वेदानुच्चारय-
न्त्युत ॥ १९ ॥ कारयन्तः क्षत्रिं गोभिस्तथा वैश्याः क्षिताविह ।
युञ्जते घुरि नो गाश्च क्षत्राङ्गांश्चाप्यजीवयन् ॥ २० ॥ फेनपांश्च
तथा वत्सान् दुहन्ति स्म मानवाः । न कूटमानैर्वणिजः पश्यं
विक्रीणते तदा ॥ २१ ॥ कर्माणि च नरव्याघ्र धर्मोपेतानि
मानवाः । धर्ममेवासुपश्यन्तश्चक्रुर्धर्मपरायणाः ॥ २२ ॥ स्वकर्म-
निरताश्चासन् सर्वे वर्णा नराधिप । एवं तदा नरव्याघ्र धर्मो
न ह्यसते कश्चित् ॥ २३ ॥ काले गावः प्रसूयन्ते नार्व्यश्च भरत-
र्षभ । भवन्त्युतुषु वृक्षाणां पुष्पाणि च फलानि च ॥ २४ ॥ एवं
क्षत्रयुगे सम्यग्वर्त्तमाने तदा नृप । अपूष्यंत मही क्षत्रस्य
प्राणिभिर्बहूभिर्भयम् ॥ २५ ॥ एवं समुद्दिते लोके मातुषे भरत-
र्षभ । असुरा जज्ञिरे चोचै राज्ञान् मनुजेष्वर ॥ २६ ॥ आदि-

त्वैहि तदा दैत्या बह्वशो निर्जिता युधि । ऐश्वर्याङ्गिताः
 स्वगांस्त्वभूवुः क्षिताविह ॥ २७ ॥ इह देवत्वमच्छन्तो मामुपेषु
 मनस्विनः । जज्ञिरे भूवि भूतेषु तेषु तेष्वसुरा विभो ॥ २८ ॥
 गोष्वश्रेषु च राजेन्द्र खरोद्गमहिषेषु च । क्रव्यात्सु चैव भूतेषु
 नजेषु च खगेषु च ॥ २९ ॥ जातैरिह महीपाल जायमानैश्च
 तैर्मही । न शशाकात्मनात्मानमियं धारयितुं धरा ॥ ३० ॥ अथ
 जाता महीपालाः केचिद्दुर्मदान्विताः । दितेः पुत्रा दनोश्चैव
 तदा लोक इहायुताः ॥ ३१ ॥ वीर्यवन्तोऽर्वालिप्रास्ते नाना-
 रूपधरा महीम् । इमां सागरपर्यन्तां परीयुररिमर्द्दनाः ॥ ३२ ॥
 ब्राह्मणान् क्षत्रियान्चैश्वान् शूद्रांश्चैवाप्यपीडयन् । अन्यानि
 चैव सप्तानि पीडयामासुरोजसा ॥ ३३ ॥ तासयन्तोऽभिनि-
 स्रन्तः सर्वभूतगणांश्च त । विचेरुः सर्वशो राजमहीं शतसह-
 स्रयः ॥ ३४ ॥ आयमस्यान्महर्षींश्च धर्षयन्तस्ततस्ततः । अथ-
 ह्याय्या वीर्यमदा मप्ता मदबलेन च ॥ ३५ ॥ एवं वीर्यबलो-
 त्पित्तैर्भूरियत्नैर्महासुरैः । पीड्यमाना मही राजन् ब्रह्माण-
 सुपचक्रमे ॥ ३६ ॥ न ह्यमी भूतसत्त्वौघाः पन्नगाः सनगां महीम् ।
 तदा धारयितुं श्रेकुः संक्रान्तां दानवैर्बलात् ॥ ३७ ॥ ततो
 मही महीपाल भारार्ता भयपीडिता । जगाम शरणं देवं
 सर्वभूतपितामहम् ॥ ३८ ॥ सा संष्टतं महाभागैर्देवद्विजमह-
 र्षिभिः । ददर्श देवं ब्रह्माणं लोककर्त्तारमव्ययम् ॥ ३९ ॥
 गन्धर्वैरश्वरोभिश्च देवकर्मसु निष्ठितैः । विद्यमानं सुदोपेतै-
 र्ववन्दे चैनमेत्य सा ॥ ४० ॥ अथ विज्ञापयामास भूमिस्तं शर-
 णार्थिनी । सन्धिधौ लोकपालानां सर्वेषामेव भारत ॥ ४१ ॥
 तत् प्रधानात्मनस्तस्य भूमेः कृत्यं स्वयम्भुवः । पूर्वमेवाभवद्वाजन्
 विदितं परमेष्ठिनः ॥ ४२ ॥ खटा हि जगतः कस्मान्न संबु-
 ध्येत भारत । ससुरासुरलोकानामशेषेण मनोगतम् ॥ ४३ ॥

तामुवाच महाराज भूमिं भूमिपतिः प्रभुः । प्रभवः सर्वभूताना-
मीशः शम्भुः प्रजापतिः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मोवाच । यदर्थमसि संप्राप्ता मत्प्रकाशं वसुन्धरे । तदर्थं
सन्निवोद्यामि सर्वानेव दिवोकमः ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा स मर्त्यो देवो ब्रह्मा राजन्
विद्वज्य च । आदिदेग तदा सर्वाण् विवुधान् भूतकृत् स्वयम्
॥ ४६ ॥ अस्या भूमेनिरसितुं भारं भागैः पृथक् पृथक् । अस्या-
मेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तथैव च समा-
नीय गन्धर्वाश्चरसां गणान् । उवाच भगवान् सर्वानिदं वचन-
मर्थवत् ॥ ४८ ॥

ब्रह्मोवाच । स्वैः स्वरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ
शक्रादयः सर्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्वचः । तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च तस्य ते
जगत्कृत्सादा ॥ ४९ ॥ अथ ते सर्वेशोऽश्वैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कल-
भणाः । नारायणममितघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः ॥ ५० ॥ यः स
चक्रगदापाणिः पीतवासाः शक्तिप्रभः । पद्मनाभः सुरारिभः
पृथुवक्ष्याञ्चितेक्ष्णः ॥ ५१ ॥ प्रजापतिपतिर्देवः सुरनाथो महा-
बलः । यीवत्साङ्गा हृषीकेशः सर्वदेवतपूजितः ॥ ५२ ॥ तं
भुंभुः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशेनावतरत्येवं तथे-
त्याह च तं हरिः ॥ ५३ ॥

इत्यादिपत्रेण्यादिवं गावता रणपत्रेणि चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

स मासज्ञेदेसादिवं गावता रणपत्रे

अथ सम्भवपर्व ॥ ३

वैशम्पायन उवाच । अथ नारायणेनेन्द्रश्चकार सह संविदम् ।
 अथतर्त्तुं महीं स्वर्गादंगतः सङ्घितः सुरैः ॥ १ ॥ आदिश्य च
 स्वयं शक्रः सर्वानिव दिवोकसः । निर्जगाम पुनस्तस्मात् चया-
 न्नारायणस्य च ॥ २ ॥ तैऽमरारिविनाशाय सर्वलोकङ्घिताय
 च । अथतेतुः क्रमेणैव महीं स्वर्गाद्विवोकसः ॥ ३ ॥ ततो
 ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशार्दूल यथा-
 कामं दिवोकसः ॥ ४ ॥ दानवान् राक्षसाञ्चैव गन्धर्वान् पन्नगां-
 स्तथा । पुरुषादानि चान्यानि जघ्नुः सत्त्वान्यनेकशः ॥ ५ ॥
 दानवा राक्षसाश्चैव गन्धर्वाः पन्नगास्तथा । न तान् बलस्थान्
 बाल्येऽपि जघ्नुर्भरतसत्तम ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच । देवदानवसंघानां गन्धर्वाण्यवसां तथा ।
 मानवानाञ्च सर्वेषां तथा वै यत्परक्षसाम् ॥ ७ ॥ श्रोतुमिच्छामि
 तत्त्वेन सम्भवं कृतस्त्रमादितः । प्राणिनाञ्चैव सर्वेषां सम्भवं वक्तु-
 महसि ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इन्त ते कथयिष्यामि नभस्कृत्य स्य-
 म्भुवे । सुरादीनामहं सम्यक् लोकानां प्रभवाप्ययम् ॥ ९ ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः पशुमहर्षयः । मरीचिरत्राङ्गि-
 रसौ पुत्रस्थः पुलहः क्रतुः ॥ १० ॥ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्य-
 पात्तु इमाः प्रजाः । प्रजङ्गिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश
 ॥ ११ ॥ अदितिर्हि तिर्द्दनुः काला दनायुः सिङ्घिका तथा ।
 क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः ॥ १२ ॥ कद्रूश्च
 मनुजस्थात्र दक्षकन्यैव भारत । एतासां वीर्यसम्पन्नं पुत्रपौत्र-
 मनन्तकम् ॥ १३ ॥ अदित्यां हादशादित्याः सम्भूता भवनेश्वराः ।
 ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ॥ १४ ॥ धाता
 मित्नीऽर्ष्यमा शक्रो ब्रह्मणस्त्वंग एव च । भगो विवस्वान् पूषा च

सविता दशमस्तथा ॥ १५ ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णु-
 दृश्यते । अथम्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥ १६ ॥
 एक एव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्मृतः । नाम्ना ख्यातास्तु
 तस्येमे पञ्च पुत्रा महात्मनः ॥ १७ ॥ प्रह्लादः पूर्वजस्तोषां सं-
 ह्लादस्तदनन्तरम् । असुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तन्माञ्च गिविवाफ्लौ
 ॥ १८ ॥ प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत । विरो-
 चनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥ १९ ॥ विरोचनस्य पुत्रो-
 ऽभूदलिरिकः प्रतापवान् । बभेत्प्रथितः पुत्रो वाणो नाम
 महासुरः ॥ २० ॥ रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महाकालेति यं विदुः ।
 चत्वारिंशद्दुःखोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ॥ २१ ॥ तेषां प्रथ-
 मजो राजा विप्रचित्तिमहाययाः । शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा
 चेति विश्रुतः ॥ २२ ॥ असिलोमा च केशी च दुज्जेयश्चैव दानवः ।
 अथःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥ तथा
 गगनमूर्ध्ना च वेगवान् केतुमाश्च सः । स्वर्भानुरखोऽश्वपति-
 र्हे षपर्वाजकस्तथा ॥ २४ ॥ अश्वग्रीवश्च सूर्यश्च तुङ्गाण्डश्च महा-
 बलः । एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ ॥ २५ ॥ निचन्द्रश्च
 निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शलभश्चैव सूर्यार्चन्द्रमसौ
 तथा । एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तताः ॥ २६ ॥
 अन्यौ तु खलु देवानां सूर्यार्चन्द्रमसौ स्मृतौ । अन्यौ दानव-
 मुख्यानां सूर्यार्चन्द्रमसौ तथा ॥ २७ ॥ इमे च वंशाः प्रथिताः
 सत्त्वन्तो महाबलाः । दसुपुत्रा महाराज दशदानववंशजाः
 ॥ २८ ॥ एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावधि । वातापी
 शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः ॥ २९ ॥ गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घ-
 जिह्वश्च दानवः । असंख्येयाः स्मृतास्तोषां पुत्राः पौत्रश्च भारत
 ॥ ३० ॥ सिंघिका सुषुषे पुत्रं राज्ञं चन्द्रार्कमर्दनम् । सुचन्द्रं
 चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्दनम् ॥ ३१ ॥ क्रूरस्वभावं क्रूरायाः

पुत्रदीप्तमनन्तकम् । गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्मारिमर्दनः
 ॥ ३२ ॥ दनायुधः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः । विष्णोरो
 बलवीरो च वृत्रश्चैव महासुरः ॥ ३३ ॥ कालायाः प्रथिताः
 पुत्राः कालकल्पाः प्रहारिणः । प्रविख्याता महावीर्या दानवेषु
 परन्तपाः ॥ ३४ ॥ विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च ।
 क्रोधः शत्रुस्तथैवान्ये कालक्रेया इति श्रुताः ॥ ३५ ॥ असु-
 राणामुपाध्यायः शुक्रत्वृषिसुतोऽभवत् । ख्याताशोशनमः पुत्रा-
 श्चत्वारोऽसुरयाज्जनाः ॥ ३६ ॥ त्वष्टा धरस्तथात्रिंशद्वाक्य्यौ सौद्र-
 कर्मिणौ । तेजसा सूर्य्यसङ्काशा ब्रह्मलोकपरायणाः ॥ ३७ ॥
 इत्येष वंशप्रभवः कथितस्ते तरस्विनाम् । असुराणां सुराणाञ्च
 पुराणे संश्रुतो मया ॥ ३८ ॥ एतेषां यदपत्यन्तु न शक्यं तद-
 शेषतः । प्रसंख्यातुं महीपाल गुणभूतमनन्तकम् ॥ ३९ ॥
 तार्क्ष्यचारिष्ठनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ । आरुणिर्वारुणिश्चैव
 अनतेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४० ॥ शेषोऽनन्तो वासुकिश्च तक्षकश्च
 भुजङ्गमः । क्रुमंश्च कुलिकश्चैव काद्रुवेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४१ ॥
 भीमसेनोऽश्वमेदी च सुपर्णो वरुणस्तथा । गोपतिर्द्युतराष्ट्रश्च
 सूर्य्यवर्चाश्च सप्तमः ॥ ४२ ॥ सत्यवागर्कपर्णश्च प्रयुतश्चापि विश्रुतः ।
 भीमशिवरथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वगो ॥ ४३ ॥ तथा शालि-
 ग्रिरा राजन् पर्जन्यश्च चतुर्द्दशः । कलिः पञ्चदशस्तेषां नारद-
 श्चैव षाडशः । इत्येते देवगन्धर्वा मरुतेयाः परिकीर्त्तिताः ॥ ४४ ॥
 अथ प्रसूतान्यन्यानि कीर्त्तयिष्यामि भारत । अनवद्यां मरुं
 वंगामसुरां मागेणप्रियाम् ॥ ४५ ॥ अनूपां सुभगां भासीमिति
 प्राधा व्यजायत । सिद्धः पूर्णश्च वर्ही च पूर्णायुश्च महायशः
 ॥ ४६ ॥ ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णश्चैव सत्तनः । विखायसुश्च
 भानुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ॥ ४७ ॥ इत्येते देवगन्धर्वाः प्राथेयाः
 परिकीर्त्तिताः । इमं त्वय्यजसां वंशं विदितं पुण्यतत्त्वर्णम् ॥ ४८ ॥

प्राधास्तुत महाभागा देवी देवर्षितः पुरा । अलम्बुषा मिश्रकेयी
 विश्वत्पर्णा तिलोत्तमा ॥ ४१ ॥ अरुणा रजिता चैव रन्धा
 तद्वन्धनोरमा । कैशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा ॥ ५० ॥
 सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्याती च हाहाह्वः । तुम्बुरुश्चेति
 चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः ॥ ५१ ॥ अमृतं ब्राह्मणा गावो
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा । अपत्यं कपिलायास्तु पुराणे परिकीर्त्ति-
 तम् ॥ ५२ ॥ इति ते सर्वभूतानां सम्भवः कथितो मया । यथा-
 वक्ष्यं परिख्यातो गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ५३ ॥ भुजगानां सुप-
 र्यानां रुद्राणां मरुतां तथा । गवाञ्च ब्राह्मणानाञ्च श्रीमतां
 पुण्यकर्मणाम् ॥ ५४ ॥ आयुष्यश्चैव पुण्यश्च धन्यः श्रुतिसुखा-
 वहः । श्रोतव्यश्चैव सततं श्राव्यश्चैवानसूयता ॥ ५५ ॥ इमन्तु
 वंशं नियमेन यः पठेन्महात्मनां ब्राह्मणदेवसन्निधौ । अपत्य-
 लाभं लभते स पुष्कलं श्रियं यशः प्रेत्य च श्रीभनाङ्गतिम् ॥ ५६ ॥
 इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यंशावतरणे पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा विदिताः
 पञ्चमर्षयः । एकादश सुताः स्याणोः ख्याताः परमतेजसः ॥ १ ॥
 मृगस्थाधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः । अजैकपादहिर्बुध्नः
 पिनाकी च परन्तपः ॥ २ ॥ दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च
 महाद्युतिः । स्याणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः ॥ ३ ॥
 मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । षड्ङ्गे ब्रह्मणः
 पुत्रा वीर्यवन्तो मर्षयः ॥ ४ ॥ त्रयस्त्रिङ्गिरसः पुत्रा लोके सर्वत्र
 विश्रुताः । वृहस्पतिरुतथ्यश्च सस्वर्त्तश्च धृतव्रतः ॥ ५ ॥ अत्रेस्तु
 बह्वरः पुत्राः श्रूयन्ते मनुजाधिप । सर्वे वेदविदः सिद्धाः शान्ताः
 ज्ञानो मर्षयः ॥ ६ ॥ राजसाश्च पुलस्त्यस्य वानराः किञ्चरा-

सथा । यक्षाश्च मनुजव्याघ्र पुत्रासास्य च धीमतः ॥ ७ ॥ पुल-
 हस्य सुता राजञ्जलभाः परिकीर्त्तिताः । सिंहाः किंपुरुषा
 व्याघ्रा यक्षा ईशान्गसासथा ॥ ८ ॥ क्रतोः क्रतुसमाः पुत्राः
 पतङ्गसहचारिणः । विश्रुतास्त्रिषु लोकेषु सत्यव्रतपरायणाः
 ॥ ९ ॥ दक्षस्वजायताङ्गुष्ठाहृक्षिणाङ्गवागृषिः । ब्रह्मण्यः पृथिवी-
 पाल शान्तात्मा सुमहातपाः ॥ १० ॥ त्रामादजायताङ्गुष्ठाङ्गाङ्गी
 तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयन्मुनिः
 ॥ ११ ॥ ताः सर्वास्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः । पुत्रिकाः
 स्यापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥ १२ ॥ इदौ स दश धर्माय
 सप्तविंशतिमिन्दवे । दिव्येन विधिना राजन् कश्यपाय त्रयो-
 दश ॥ १३ ॥ नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्त्यमाना निबोध मे ।
 कीर्त्तिलक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पृष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा ॥ १४ ॥ बुद्धि-
 र्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दश । हाराख्येतानि धर्मस्य
 विहितानि स्वयम्भुवा ॥ १५ ॥ सप्तविंशतिः सोमस्य पत्न्यो लोकेषु
 विश्रुताः । कालस्य नयने युक्ताः सोमपत्न्यः शुचिव्रताः ॥ १६ ॥
 सर्वा नक्षत्रयोगिन्यो लोकयात्राविधानतः । पैतामहो मनु-
 देवस्तस्य पुत्रः प्रजापतिः । तस्याष्टौ वसवः पुत्रास्तेषां वक्ष्यामि
 विशारदम् ॥ १७ ॥ धरो भ्रुवस्तु सोमश्च अहश्चैवानितोऽनलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥ १८ ॥ घृन्नायास्तु
 धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो भ्रुवस्तथा । चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः
 श्वसनस्तथा ॥ १९ ॥ रतायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुता-
 शनः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ ॥ २० ॥
 धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा । भ्रुवस्य पुत्रो भगवान्
 कालो लोकप्रकालनः ॥ २१ ॥ सोमस्य तु सुतो वज्रा वज्रस्त्री
 येन जायते । मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ २२ ॥
 अङ्गः सुतस्तथा ज्योतिः शमः शान्तस्तथा मुनिः । अग्नेः पुत्रः

कुमारस्तु श्रीमाण्ड्यरवनालयः ॥ २३ ॥ तस्य शाखी विशाखश्च
 नैगमेयश्च पृष्ठजः । कृत्तिकाभ्युपपत्तेश्च कार्तिकेय इति स्मृतः
 ॥ २४ ॥ अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ।
 अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ २५ ॥ प्रत्यूषस्य विदुः
 पुत्रमृषिं नाम्नाय देवतम् । द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ
 मनीषिणौ । वृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मवादिनी ॥ २६ ॥
 योगसक्ता जगत् कृत्स्नममक्ता विचचार ह । प्रभासस्य तु भार्या
 सा वसूनामष्टमस्य ह ॥ २७ ॥ विश्वकर्मा महाभागो जज्ञे
 शिल्पप्रजापतिः । कर्त्ता शिल्पसहस्राणां विदशानाञ्च बर्द्धकिः
 ॥ २८ ॥ भृषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः । यो
 दिव्यानि विमानानि विदशानां चकार ह ॥ २९ ॥ मनुष्या-
 षोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः । पृञ्जयन्ति च यं नित्यं
 विश्वकर्माण्यभ्ययम् ॥ ३० ॥ सानस्तु दक्षिणं भित्त्वा ब्रह्माणो
 नरंविग्रहः । निःसृतो भगवान्धर्मः सर्वलोकमुखावहः ॥ ३१ ॥
 तयस्तस्य वराः पुत्राः सर्वभूतमनोहराः । शमः कामश्च हर्षश्च
 तेजसा लोकधारिणः ॥ ३२ ॥ कामस्य तु रतिर्भार्या शमस्य
 प्राप्तिरङ्गना । नन्दा तु भार्या हर्षस्य यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः
 ॥ ३३ ॥ मरीचेः कश्यपः पुत्रः कश्यपस्य सुरासुराः । जज्ञिरे
 वृषशार्दूल लोकानां प्रभवस्तु सः ॥ ३४ ॥ त्वाष्ट्री तु सवितु-
 र्भार्या वडवारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीचे-
 ऽश्विनावुभौ ॥ ३५ ॥ द्वादशैवादिर्तः पुत्राः शतसुख्या नरा-
 धिप । तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ३६ ॥
 तयस्त्रिंशत् इत्येते देवास्तेषामहं तव । अन्वयं सम्प्रवक्ष्यामि
 पक्षैश्च कुलतो गणान् ॥ ३७ ॥ रुद्राणामपरः पक्षः साध्यानां
 मरुतां तथा । वसूनां भार्गवं विद्याद्विष्वेदेवांस्तथैव च ॥ ३८ ॥
 वैततेयस्तु गुरुडौ वलवानरुणस्तथा । वृहस्पतिश्च भगवानादित्ये-

ष्वेव गयन्ते ॥ ३९ ॥ अश्विनौ गुह्यकान् विद्धि सर्वोपध्यक्षथा
 पशून् । एते देवगणा राजन् कीर्तितास्तोऽनुपूर्वशः ॥ ४० ॥
 यान् कीर्त्तयित्वा मनुजः सर्वपापैः प्रसुच्यते । ब्रह्मणो हृदयं
 भित्त्वा निःसृतो भगवान् भृगुः ॥ ४१ ॥ भृगोः पुत्रः कविर्विद्वां-
 ष्वृकः कविसुतो शङ्खः । द्वैलोक्यप्राणयात्रार्थं वर्षावर्षे भया-
 भये ॥ ४२ ॥ स्वयन्भ्रुवा नियुक्तः सन् भुवनं परिधावति । योगा-
 चाख्यो महाबुद्धिर्द्वैत्यानामभवद्गुरुः । सुराणां चापि मेधावी
 ब्रह्मचारी यतव्रतः ॥ ४३ ॥ तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय
 भार्गवे । अन्यमुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥ ४४ ॥ च्यवनं
 दीप्ततपसं धर्मात्मानं यशस्विनम् । यः स्वरोषाञ्जुरतो गर्भान्मातु-
 र्मौञ्जाय भारत ॥ ४५ ॥ आरुपी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी
 मनीषिणः । श्रीर्वस्त्राणां समभवदूर्कं भित्त्वा महायथाः ॥ ४६ ॥
 महातेजा महावीर्यो बाल एव गुणैर्युतः । ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु
 जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥ ४७ ॥ जमदग्नेस्तु चत्वार आसन् पुत्रा
 रुद्रात्मनः । रामस्तेषां जघन्योऽभूदजघन्दैर्गुणैर्युतः ॥ ४८ ॥ सर्व-
 शस्त्रेषु कुशलः क्षत्रियान्तकरो वशी । श्रीर्वस्यासीत् पुत्रशतं
 जमदग्निपुरोगमम् । तेषां पुत्रसृष्टस्त्राणि बभूवुर्भुवि विस्तरः
 ॥ ४९ ॥ द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्रन्वी ययोस्तृष्ठति लक्षणम् । लोके
 धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह ॥ ५० ॥ तयोरेव स्वसा
 देवी लक्ष्मीः पद्मगृहा शुभा । तस्यास्तु मानसाः पुत्रासुरगा
 व्योमचारिणः ॥ ५१ ॥ वरुणस्य भार्वा या ज्येष्ठा शुक्राद्देवी
 व्यजायत । तस्याः पुत्रं बलं विद्धि सुराश्च सुरनन्दिनीम् ॥ ५२ ॥
 प्रजानामन्वकामानामन्योन्यपरिभक्षणात् । अधर्मस्तत्र सञ्जातः
 सर्वभूतविनाशकः ॥ ५३ ॥ तस्यापि निर्ऋतिर्भार्या नैर्ऋता
 येन राजसाः । घोरास्तस्यास्त्रयः पुताः पापकर्मरताः सदा
 ॥ ५४ ॥ भयो महाभयश्चैव सृष्टुर्भूतान्तकस्तथा । न तस्य भार्या

पुत्री वा कश्चिदक्ष्यन्तको हि सः ॥ ५५ ॥ काकीं श्वेतीं तथा
 भासीं धतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । ताम्ना तु सुषुवे देयो यज्ञेता
 लोकविश्रुताः ॥ ५६ ॥ अलकान् सुषुवे काकी श्वेती श्वेनान्
 व्यजायत । भासी भासानजनयद्गुग्गुं धांश्वैव जनाधिप ॥ ५७ ॥
 धतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वगः । चक्रवाकांश्च भद्रा तु
 जनयामास सैव तु ॥ ५८ ॥ शुकी च जनयामास शुकानेव
 यशस्विनी । कल्याणगुणसम्पन्ना सर्वलक्षणपूजिता ॥ ५९ ॥
 नव क्रोधवगा नारीः प्रजज्ञे क्रोधमश्रवाः । शृगी च शृगमन्दा
 च हरौ भद्रमना अपि ॥ ६० ॥ मातङ्गी त्वथ शार्दूली श्वेता
 सुरभिरेव च । सर्वलक्षणसम्पन्ना सुरसा चैव भामिनी ॥ ६१ ॥
 अपत्यं तु शृगाः सर्वे शृग्या नरवरोत्तम । ऋक्षाश्च शृगमन्दायाः
 ह्यमराश्च परन्तप ॥ ६२ ॥ ततस्त्वेरावतं नागं जज्ञे भद्रमनाः
 भुतम् । ऐरावतः सुतस्त्रास्ता देवनागो महागजः ॥ ६३ ॥ ह्यर्ष्याश्च
 ह्ययोऽपत्यं धानराश्च तरस्त्रिनः । गोलाङ्गनांश्च भद्रन्ते ह्यर्ष्याः
 पुत्रान् प्रचक्षते ॥ ६४ ॥ प्रजज्ञे त्वथ शार्दूली सिंहान् व्याघ्रा-
 नशेषतः । द्वीपिनश्च भद्रमत्त्वान् सर्वानिव न संगयः ॥ ६५ ॥
 मातङ्गपि च मातङ्गानपत्यानि नराधिप । दिशां गजांस्तु
 श्वेताश्व्यं श्वेताजनयदाशुगान् ॥ ६६ ॥ तथा दुहितरौ राजन्
 सुरभिर्वै व्यजायत । रोहिणीं चैव भद्रा तु गन्धर्वीं तु यश-
 स्विनी ॥ ६७ ॥ विमलामपि भद्रन्ते अनलामपि भारत ।
 रोहिण्यां जज्ञिरे गावो गन्धर्व्यां वाजिनः सुताः । सप्तपिण्ड-
 फलान् हृत्ताननलापि व्यजायत ॥ ६८ ॥ अनलायाः शुकी
 पुत्री कङ्कसु सुरसासुतः । अरुणस्य भार्या श्वेती तु वीर्ष्वन्तौ
 महाबली ॥ ६९ ॥ सम्पातिं जनयामास वीर्ष्वन्तं जटासुषम् ।
 सुरसाजनयन्नागान् कद्रूः पुत्रांस्तु पन्नगान् ॥ ७० ॥ द्वी पुत्री
 विनतावास्तु विख्यातौ गरुडाक्षयौ । इत्येष सर्वभूतानां महतां

मनुजाधिप । प्रभवः कीर्त्तितः सम्यङ्ज्ञया मतिमतां वर ॥७१॥
यं श्रुत्वा पुरुषः सम्यङ्ज्ञातो भवति पाप्मनः । सर्वज्ञताञ्च कृभते
गतिमयाञ्च विन्दति ॥ ७२ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भ्रमपर्वण्यंयावत्तरेणो पट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

—:—

जनमेजय उवाच । देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरगरक्ष-
साम् । सिंहव्याघ्रच्छगाणाञ्च पन्नगानां पतत्रिणाम् ॥१॥ सर्वेषा-
ञ्चैव भूतानां सम्भवं भगवन्नहम् । त्रांतुमिच्छामि तत्त्वेन मानु-
षेषु महात्मनाम् । जन्म कर्म च भूतानामेतेषामनुपूर्वशः ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच । मानुषेषु मनुष्येन्द्र संभूता ये दिवौ-
कसः । प्रथमं दानवाश्चैव तांस्तु वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ३ ॥ विप्र-
चित्तिरितिख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरामन्त्र इति ख्यातः
स आसीन्मनुजर्षभः ॥ ४ ॥ द्वितः पृथस्तु यो राजन् हिरण्य-
कशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे लोके गिप्रुपालो नरर्षभ ॥५॥
संज्ञाद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजरा यः । स शल्य इति
विख्यातो जज्ञे वाङ्मीकपुङ्गवः ॥ ६ ॥ अत्रह्लादस्तु तेजस्वी यो-
ऽभूत् ख्याता जघन्यजः । धृष्टकेतुर्निति ख्यातः स बभूव नरे-
श्वरः ॥ ७ ॥ यस्य राजर्ष्विर्वा नाम देतयः परिकीर्त्तितः ।
द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्शिवः ॥ ८ ॥ वाष्कली
नाम यस्तोषामाधीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे
पुरुषर्षभ ॥ ९ ॥ अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्खय वीर्यवान् ।
तथा गगनमूर्ध्ना च वेगवांश्चात्र पञ्चमः ॥ १० ॥ पञ्चैत जज्ञिरे
राजन् वीर्यवन्तो महासुराः । वंकायेषु महात्मानः पादिवषभ-
सत्तमाः ॥११॥ केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् ।
५१
॥ ५४ ॥ १२ ॥ रुर्भानुरिति

विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्मा
नराधिपः ॥ १३ ॥ यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महा-
सुरः । अशोको नाम राजाभृन्महावीर्योऽपराजितः ॥ १४ ॥
तस्माद्दबरजो यस्तु राजन्मश्वपतिः स्मृतः । दैतेयः सोऽभव-
द्राजा हार्दिको मनुजर्षभः ॥ १५ ॥ वृषप्रर्वेति विख्यातः श्रीमा-
न्यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभव-
न्नृपः ॥ १६ ॥ अजकस्त्ववरो राजन् श्रीमहीदृषपर्वणः । स
शाल इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः । अश्वग्रीव इति ख्यातः
सत्त्ववान्यो महासुरः ॥ १७ ॥ रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां
सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन् कीर्त्तमान् यः प्रकी-
र्त्तितः ॥ १८ ॥ वृहद्रथ इति ख्यातः जितावासीत्स पार्थिवः ।
तुङ्गण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ॥ १९ ॥ सेना-
विन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः । इद्रुपो नाम यस्तेषा-
मसुराणां बतधिपः ॥ २० ॥ नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि
विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः
॥ २१ ॥ प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षिती । विरू-
पाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः ॥ २२ ॥ चित्रधर्मेति विख्यातः
जितावासीत्स पार्थिवः । हरस्वरिचरो वीर आसीद्यो दानवो-
त्तमः ॥ २३ ॥ सुबाहुरिति विख्यातः श्रीमानासीत्स पार्थिवः ।
सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षत्रयङ्करः ॥ २४ ॥ वाह्लीको नाम
राजा स बभूव प्रथितः क्षिती । निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसी-
दसुरोत्तमः ॥ २५ ॥ सुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत्स
पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः संख्ये महामतिरजायत ॥ २६ ॥
भूमौ भूमिपतिश्चेष्टो देवाधिप इति स्मृतः । गरभो नाम यस्तेषां
दैतेयानां महासुरः ॥ २७ ॥ पौरवो नाम राजधिः स बभूव
नरोत्तमः । कुपथस्तु महावीर्यः श्रीमान् राजन्महासुरः ॥ २८ ॥

सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । ऋयस्तु राजन्
 राजर्षिः क्षितौ जज्ञे महासुरः ॥ २६ ॥ पार्वतीय इति ख्यातः
 काञ्चनाचलसन्निभः । द्वितीयः शलभस्तीपामसुराणां बभूव ह
 ॥ ३० ॥ प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु
 दितिजश्छो लोके ताराधिपोपमः ॥ ३१ ॥ चन्द्रवर्मेति विख्यातः
 काञ्चोजानां नराधिपः । अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानव-
 पुङ्गवः ॥ ३२ ॥ ऋषिको नाम राजर्षिर्बभूव वृषसत्तमः । अतपा
 इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः ॥ ३३ ॥ पश्चिमानूपकं विद्धि
 तं वृषं वृषसत्तम । गरिष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः
 ॥ ३४ ॥ द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर
 इति विख्यातः श्रीमान्यस्तु महासुरः ॥ ३५ ॥ स विश्व इति
 विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्णे इति विख्यातस्तस्मादव-
 रजस्तु यः ॥ ३६ ॥ कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभव-
 न्नृपः । चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः ॥ ३७ ॥
 शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य
 य आख्यातो महासुरः ॥ ३८ ॥ जानकिर्न्नाम विख्यातः सोऽभव-
 न्ननुजाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्ये य उक्तो दानवर्षभः ॥ ३९ ॥
 काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते । अहन्तु सुषुवे
 यस्तु सिंहिकार्केन्दुमर्दनम् । स क्राय इति विख्यातो बभूव
 मनुजाधिपः ॥ ४० ॥ अनाशुषस्तु पुत्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः ।
 विश्वरो नाम तेजस्वी वसुमितो वृषः स्मृतः ॥ ४१ ॥ द्वितीयो
 विश्वराद्यस्तु नराधिप महासुरः । पाण्ड्यराष्ट्राधिप इति विख्यातः
 सोऽभवन्नृपः ॥ ४२ ॥ बलीन इति विख्यातो यस्वासीदसुरो-
 न्तमः । पीण्ड्रमत्स्यक इत्येवं बभूव स नराधिपः ॥ ४३ ॥ वृत्र
 इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमान्नाम राजर्षिः
 स बभूव नराधिपः ॥ ४४ ॥ क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजो-

१ सुरः । दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्पतिः क्षिती ॥ ४५ ॥
 क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्तितः । दण्डधार इति विख्यातः
 सोऽभवन्मनुजर्षभ, ॥ ४६ ॥ कालेयानान्तु ये पुत्रास्तेषामष्टौ
 नराधिपाः । जज्ञिरे राजशाट्टूल शार्दूलसमविक्रमाः ॥ ४७ ॥
 मगधेषु जयत्सेनस्तेषामासीत्स पार्थिवः । अष्टानास्यवरस्तेषां
 कालेयानां महासुरः ॥ ४८ ॥ द्वितीयस्तु, ततस्तेषां श्रीमान्
 हरिश्चयोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नराधिपः ॥ ४९ ॥
 तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः । निषादाधिपति-
 र्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः ॥ ५० ॥ तेषामन्यतमो यस्तु, चतुर्थः
 परिकीर्तितः । अग्निमानिति विख्यातः क्षिती राजर्षिसत्तमः
 ॥ ५१ ॥ पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महासुरः । महौजा
 इति विख्यातो बभूवेह परन्तपः ॥ ५२ ॥ षष्ठस्तु मतिमान्यो
 वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः क्षिती राजर्षि-
 सत्तमः ॥ ५३ ॥ समुद्रसेनस्तु, दृपस्तेषामेवाभवद्गणात् । विष्णुतः
 सागरान्तायां क्षिती धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५४ ॥ दृढत्वामाष्टम-
 स्तेषां कालेयानां नराधिप । बभूव राजा धर्मात्मा सर्वभूतहिते
 रतः ॥ ५५ ॥ कुक्षिस्तु राजन् विख्यातो दानवानां महाबलः ।
 पार्वतीय इति विख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ॥ ५६ ॥ क्रथनश्च
 महावीर्यः श्रीमान्राजन्महासुरः । सूर्व्याक्ष इति विख्यातः
 क्षिती जज्ञे महीपतिः ॥ ५७ ॥ असुराणाम्नु यः सूर्व्यः श्रीमां-
 श्वैव महासुरः । दरदो नाम बाह्लीको वरः सर्वमहीक्षिताम्
 ॥ ५८ ॥ गणः क्रोधवशी नाम यस्तु राजन् प्रकीर्तितः ।
 ततः सञ्जज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः ॥ ५९ ॥ मद्रकः
 कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा । सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ
 बाह्लिकः ॥ ६० ॥ क्रथो विचित्रः सुरथः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः ।
 चीरवासाश्च कौरव्य भूमिपालश्च नामतः ॥ ६१ ॥ दन्तवक्रश्च

नामासीद्, जयञ्चैव दानवः । रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च
जनमेजय ॥ ६२ ॥ आषाढो वायुवेगस भूरिजेजास्यथै च ।
एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः ॥ ६३ ॥ कारुषकाश्च
राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च । श्रुताशुरुहहयैव हृहत्सेनस्तथैव
च ॥ ६४ ॥ क्षेमोयतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । मति-
मांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरसेति विश्रुतः ॥ ६५ ॥ गणात् क्रोधवशा-
देष राजपूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महा-
कीर्त्तिर्महाबलः ॥ ६६ ॥ कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां
महाबलः । स कंस इति विश्रुत उग्रसेनसुतो बली ॥ ६७ ॥
यस्त्वासीद्देषको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्मुख्यः
क्षितौ जज्ञे नराधिपः ॥ ६८ ॥ हृहस्पतेर्हृहत्कीर्त्तेर्हृहर्वे-
र्विद्धि भारत । अंशाद्द्रीणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ॥ ६९ ॥
धन्विनां नृपशार्दूल यः सर्वास्त्रविदुत्तमः । महाकीर्त्तिर्महा-
तेजाः स जज्ञे मनुजेश्वरः ॥ ७० ॥ धनुर्वेदे च वेदे च यं तं
वेदविदो विदुः । वरिष्ठं चित्रकर्माणं द्रीणं स्वकुलवर्द्धनम् ॥ ७१ ॥
महादेवान्तकाभ्याश्च कामात् क्रोधाच्च भारत । एकत्वमुपपन्नानां
जज्ञे शूरः परन्तपः ॥ ७२ ॥ अश्रुत्यामा महावीर्यः शत्रु-
पक्षक्षयावहः । वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावासीन्वराधिप ॥ ७३ ॥
जज्ञिरे वसवस्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः । वशिष्ठस्य च
शापेन नियोगाद्वासवस्य च ॥ ७४ ॥ तेषामवरजो भीष्मः कुरू-
णामभयङ्करः । मतिमान्खेदविहाग्मी शत्रुपक्षक्षयङ्करः ॥ ७५ ॥
जामदग्न्येन रामेण सर्वास्त्रविदुषां वरः । योऽयुध्यत महातेजा
भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन् क्षपो नाम ब्रह्मर्षिरभवत्
क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम् ॥ ७६ ॥
शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्वाजा लोके महारथः । हापरं विद्धि तं
राजन् संभूतमरिमर्द्दनम् ॥ ७७ ॥ सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसी

वृष्णि कुलोद्भवः । पद्मात्म जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दनः ॥ ७८ ॥
 द्रुपदस्यैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् । मानुषे नृप लोके-
 ऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ ७९ ॥ ततश्च कृतवर्माणां विद्धि
 राजन् जनाधिपम् । तमप्रतिमकर्माणां चत्विशर्षभसप्तमम् ॥ ८० ॥
 मरुतान्नु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं
 परराष्ट्रप्रतापनम् ॥ ८१ ॥ अरिष्टायास्तु यः पुत्रो हंस इत्यभि-
 विश्रुतः । स गन्धर्वपतिर्जज्ञे कुरूवंशविबर्द्धनः ॥ ८२ ॥ धृत-
 राष्ट्र इति ख्यातः कृष्णहैपायनात्मजः । दीर्घबाह्वर्महातेजाः
 प्रज्ञाचक्षुर्नशाधिपः ॥ ८३ ॥ मातुर्दोषादपेः कोपादन्य एव
 व्यजायत । तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाव्रतः । स पाण्डु-
 रिति विख्यातः सत्यधर्मरतः शुचिः ॥ ८४ ॥ अत्रेस्तु सुमहा-
 भार्गवं पुत्रं पुत्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बद्धि-
 मतांवरम् ॥ ८५ ॥ कलेरंगस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुष्योधनो नृपः ।
 दुर्वृष्टिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामग्रस्करः ॥ ८६ ॥ जगतो यस्तु
 सर्वस्य विद्धिष्टः कलिपूरुषः । यः सर्वां घातयामास पृथिवीं
 पृथिवीपते ॥ ८७ ॥ उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् ।
 पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह ॥ ८८ ॥ शतं दुःशा-
 सनादौनां सर्वेषां क्रूरकर्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहस्यैव ये चान्ते
 नानुकीर्त्तिताः ॥ ८९ ॥ दुष्योधनमहायास्तु पौलस्त्या भरतर्षभ ।
 वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः ॥ ९० ॥

जनमेजय उवाच । ज्येष्ठानुज्येष्ठतामेषां नामधेयानि वा
 विभो । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्वेण कीर्त्तय ॥ ९१ ॥

वैशम्पायन उवाच । दुष्योधनो युयुत्सुश्च राजन्तुःशासनस्तथा ।
 दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथा परः ॥ ९२ ॥ विविंशति-
 र्विकर्णश्च जलसन्धः सुलोचनः । विन्दानुविन्दौ दुर्ध्रुवैः सुबाह्व-
 दुर्ध्रुवधर्मणः ॥ ९३ ॥ दुर्मर्षणो दुर्मुखश्च दुष्कर्णः कार्ष्ण्यैव च ।

चितोपचितौ चित्राक्षश्चित्राङ्गदत्तश्च ॥ ९४ ॥ दुर्मदी दुष्प्र-
 तर्षश्च द्वित्रिम्बुर्विकटः समः । ऊर्णनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दो-
 पनन्दकौ ॥ ९५ ॥ सेनापतिः सुप्रेणव कुण्डोदरमञ्जोदरौ ।
 चित्रबाहुश्चित्तवर्मा सुवर्मा दुर्विरोचनः ॥ ९६ ॥ ध्रुवोबाहु-
 महाबाहुश्चित्रचापसुकुण्डलो । भीमवेगो भीमबलो बलाकी
 भीमविक्रमः ॥ ९७ ॥ उग्रायुधो भीमशरः कनकासुहृदायुधः ।
 दृढवर्मा दृढक्षत्रः सोमकीर्तिरनूदरः ॥ ९८ ॥ जरासन्धो दृढ-
 सन्धः सत्यसन्धः सहस्रवाक् । उग्रश्रवा उग्रसेनः क्षममूर्त्त-
 क्षथवश्च ॥ ९९ ॥ अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुरा-
 धरः । दृढहस्तः सुहृत्क्षत्र वातवेगसुवर्जसौ ॥ १०० ॥ आदित्य-
 केतुर्ब्रह्माग्नी नागदत्तानुयायिनौ । निषङ्गी कवची दण्डी
 दण्डधारो धनुर्ग्रहः । उग्रो भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः
 ॥ १०१ ॥ अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः । अनाद्युधः
 कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचनः ॥ १०२ ॥ दीर्घबाहुर्महाबाहु-
 र्यूढोरः कनकाङ्गदः । कुण्डजश्चित्तकथैव दुःशला च शताधिका
 ॥ १०३ ॥ वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्तराष्ट्रः शताधिकः । एत-
 दैकशतं राजन् कन्या चैका प्रकीर्तिता ॥ १०४ ॥ नामधेयानु-
 पूर्था च ज्येष्ठानुज्येष्ठतां विदुः । सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्व
 सुहृद्विशारदाः ॥ १०५ ॥ सर्वे वेदविदश्चैव राजशास्त्रे च पारगाः
 सर्वे संग्रामविद्यासु विद्याभिजनशोभिनः ॥ १०६ ॥ सर्वेषामनु-
 रूपाश्च कृता दारा मञ्जीपते । दुःशलां समये राजन् सिन्धु-
 राजाय कौरवः ॥ १०७ ॥ जयद्रथाय प्रददौ सौवलानुमते तदा ।
 धर्मस्यांशन्तु राजानं विद्धि राजन्युधिष्ठिरम् ॥ १०८ ॥ भीम-
 सेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ
 रूपेणाप्रतिभौ भुवि ॥ १०९ ॥ नकुलः सहदेवश्च सर्वभूतमनो-
 हर । यस्तु वर्ज्या इतिख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान् ॥ ११० ॥

सोऽभिमन्युर्देहत्कीर्त्तं रर्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन्
सुरान् सोमोऽब्रवीद्दिदम् ॥ १११ ॥ नाहं दद्यामियं पुत्रं मम
प्रायैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम् ॥ ११२ ॥
सुरकाय्यं हि नः काव्यमसुराणां क्षितो बधः । तत्र यास्यत्ययं
वर्द्धा न च स्थास्यति वै चिरम् ॥ ११३ ॥ ऐन्द्रिर्वरस्तु भविता
यस्य नारायणः सखा । सोऽर्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्रः
प्रतापवान् ॥ ११४ ॥ तस्यायं भविता पुत्रो बालो भुवि महा-
रथः । ततः षोडश वर्षाणि स्थास्यत्वमरसत्तमाः ॥ ११५ ॥
अस्य षोडशवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । यत्रांशा वः करिष्यन्ति
कर्म वीरनिस्सूदनम् ॥ ११६ ॥ नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो
विना कृतः । चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः ॥ ११७ ॥
विमुखाव्छात्रवान् सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य
च व्यूहमभेद्यं निचरिष्यति ॥ ११८ ॥ महारथानां वीराणां
कदनञ्च करिष्यति । सर्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति
॥ ११९ ॥ दिनाह्नेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महा-
रथैर्वीरैः समेत्य वज्रशो रणे ॥ १२० ॥ दिनशये महाबाहु-
र्मया भूयः समेष्यति । एकं वंशकरं पुत्रं वीरं वै जनयिष्यति
॥ १२१ ॥ प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत्
सोमवचः श्रुत्वा तथास्त्विति दिवोकसः ॥ १२२ ॥ प्रत्यूचुः
सङ्घिताः सर्वे ताराधिपमपूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव
जन्य पितुः पितुः ॥ १२३ ॥ अग्नेर्भागन्तु विद्धि त्वं दृष्टव्यं महा-
रथम् । शिखण्डिनमथो राजंस्त्रीपूर्वं विद्धि राक्षसम् ॥ १२४ ॥
द्रौपदेयाञ्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ । विश्वान्देवगणान् विद्धि
सञ्ज्ञातान् भरतर्षभ ॥ १२५ ॥ प्रतिविन्ध्यः सुतसीमः श्रुत-
कीर्त्तिं क्षयापरः । नाकुलिस्त, शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्य-
वान् ॥ १२६ ॥ शूरो नाम यदुभेष्टो वसुदेवपिताभवत् । तस्य

कन्या पृथा नाम रूपेणासदृशी भवि ॥ १२७ ॥ पितुः सखीय-
 युत्राय सोऽनुपत्याय वीर्यवान् । अग्रमग्रे प्रतिज्ञाच स्वस्यापत्यस्य
 वै तदा ॥ १२८ ॥ अग्रजातेति तां कन्यां शूरोऽनुग्रहकाङ्क्षया ।
 अददत्कुन्तिभोजाय सतां दुहितरं तदा ॥ १२९ ॥ सा नियुक्ता
 पितुर्गेहे ब्राह्मणातिथिपूजने । उग्रम्यर्थं चरद्द्वोरं ब्राह्मणं शंसित-
 व्रतम् ॥ १३० ॥ निगूढनिश्चयं धर्मे यन्तं दुर्वाससं विदुः ।
 तसुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोपयत् ॥ १३१ ॥ तुष्टोऽभिचार-
 संयुक्तामाचचक्षे यथाविधि । उवाच चैनां भगवान् प्रीतोऽस्मि
 तुभगे तव ॥ १३२ ॥ यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 तस्य तस्य प्रसादात्त्वं देवि पुत्रान् जनयिष्यसि ॥ १३३ ॥ एवमुक्त्वा
 च सा बाता तदा कौतूहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजु-
 हाव यशस्विनी ॥ १३४ ॥ प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधी
 तदा । अजीजनत्सुतं चास्यां सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १३५ ॥
 सकुण्डलं सकवचं देवगर्भाश्रयान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्य
 चारुसर्वाङ्गभूषितम् ॥ १३६ ॥ निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्ष-
 भयात्तदा । उत्ससज्जं जले कुन्ती तद्भुमारं यशस्विनम् ॥ १३७ ॥
 तसुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायथाः । राधायाः कल्पया-
 मास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ॥ १३८ ॥ चक्रतुर्न्नामधेयश्च तस्य
 बालस्य तावुभौ । दस्यती वसुधेणेति दिक्षु सर्वासु दिश्युतम्
 ॥ १३९ ॥ स बर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रेषूत्तमोऽभवत् । वेदा-
 ज्ञानि च सर्वाणि जज्ञाप जयतां वरः ॥ १४० ॥ यस्मिन् काले
 जपन्नास्ते धीमान् सत्यपराक्रमः । नादेयं ब्राह्मणेष्वामीत्तस्मिन्
 काले महात्मनः ॥ १४१ ॥ तस्मिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा पुत्रार्थं भूत-
 भावनः । ययाचे कुण्डले वीरं कवचञ्च सहाङ्गजम् ॥ १४२ ॥
 उत्कृत्य कर्णो ह्यददत्कवचं कुण्डले तथा । शक्तिं शक्रो ददौ
 तस्मै विस्मितधेदमब्रवीत् ॥ १४३ ॥ देवासुरमनुष्याणां रत्नवर्षो

रगरक्षसाम् । यस्मिन् क्षेप्तसि दुर्द्धर्षं स एको न भविष्यति
 ॥ १४३ ॥ सुरां नाम च तस्यासीदसुषेण इति जितौ । ततो
 वैकत्तं नः कर्णः कर्मणा तेन सोऽभवत् ॥ १४४ ॥ आसुक्तकवचो
 वीरो यस्तु जज्ञे महायथाः । स कर्णे इति विख्यातः पृथायाः
 प्रथमः सुतः ॥ १४५ ॥ स तु सूतकुले वीरो ववधे राजसत्तम ।
 कर्णं नरवरथेष्ठं सर्वेशस्त्रभृतां वरम् ॥ १४६ ॥ दुष्योधनस्य सचिवं
 मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्
 ॥ १४७ ॥ वसु नारायणो नाम देवदेवः सनातनः । तस्यांशो
 मानुषेष्यासीद्वासुदेवः प्रतापवान् ॥ १४८ ॥ शेषस्यांशश्च नागस्य
 बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि राजन्महौजसम्
 ॥ १४९ ॥ एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽंशा दिवौकसाम् । जज्ञिरे
 वसुदेवस्य कुले कुलविवर्द्धनाः ॥ १५० ॥ गरुडस्वप्नरसां यो वै
 मया राजन् प्रकीर्तितः । तस्य भागः चित्तौ जज्ञे नियोगा-
 द्वासवस्य च ॥ १५१ ॥ तानि षोडश देवीनां सहस्राणि नरा-
 धिप । बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरियथाः ॥ १५२ ॥ त्रियसु
 भागः सञ्जज्ञे रत्यथं पृथिवीतले । भीष्मकस्य कुले साध्वी
 रुक्मिणी नाम नामतः ॥ १५३ ॥ द्रौपदी त्वथ सञ्जज्ञे शची-
 भागादनिन्दिता । द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता
 ॥ १५४ ॥ नातिहस्ता न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी । पद्मा-
 यताक्षी सुत्रोणी स्वसिताश्वितमूर्द्धजा ॥ १५५ ॥ सर्वलक्षणा-
 सम्यग्णा वैदूर्यमणिसन्निभा । पद्मानां पुरुषेन्द्राणां चित्त-
 प्रमथनी रजः ॥ १५६ ॥ सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पद्मानाम्मातरौ
 तु ते । कुन्तीश्माद्री च जज्ञाते मतिस्तु, सुबलात्मजा ॥ १५७ ॥
 इति देवासुराणां ते शन्धर्वाश्चरसां तथा । अंशावतरणं राज-
 न्नाक्षसानाञ्च कीर्तितम् ॥ १५८ ॥ ये पृथिव्यां समुद्भूता
 रक्षसोऽथ दुर्भदाः । महात्मानो यदूनाञ्च ये जाता त्रिपुले कुले

॥ १५६ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मया ते परिकीर्त्तिताः ।
धन्यं यश्चक्षुं पुत्रीयमायुष्यं विजयावहम् । इदमंशावतरणं
श्रोतव्यमनसूयता ॥ १६० ॥ अंशावतरणं श्रुत्वा देवगन्धर्वरक्ष-
साम् । प्रभवाप्ययवित्प्राज्ञो न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ १६१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यंशावतरणं समाप्तं सप्तपद्योऽध्यायः ॥ ६७ ॥

—०००—

जनमेजय उवाच । त्वत्तः श्रुतमिदं ब्रह्मन्देवदानवरक्ष-
साम् । अंशावतरणं सस्यगन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १ ॥ इमं तु
भूय इच्छामि कुरूणां वंशमादितः । कथ्यमानं त्वया विप्र
विप्रर्षिगणसन्निधौ ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । पौरवाणां वंशकरो दुष्मन्तो नाम
वीर्यवान् । पृथिव्याश्चतुरन्ताया गोप्ता भरतसत्तम ॥ ३ ॥ चतु-
र्भागं भुवः कृत्स्नं यो भुङ्क्ते मनुजेश्वरः । समुद्रावरणांश्चापि
देशान् स समितिञ्जयः ॥ ४ ॥ आस्त्रेच्छावधिकान् सर्वान् स
भुङ्क्ते रिपुमर्दनः । रत्नाकरसमुद्रान्तांश्चातुर्वर्ण्यजनावृतान् ॥ ५ ॥
न वर्णमङ्करकरो न कृष्याकरकञ्जनः । न पापकृत्कश्चिदासी-
त्तस्मिन्नाजनि शासति ॥ ६ ॥ धर्मं रतिं सेवमाना धर्मार्थावभि-
पेदिरे । तदा नरा नरव्याघ्र तस्मिन् जनपदेश्वरे ॥ ७ ॥
नासीच्चौरभयं तात न क्षुधाभयकृत्वपि । नासीद्द्वार्धिभयं चापि
तस्मिन् जनपदेश्वरे ॥ ८ ॥ स्वधर्मं रेमिरे वर्णां दैवे कर्मणि
निसृष्टाः । तमाश्रित्य महीपालमासंश्लेषाकुतोभयाः ॥ ९ ॥
कालवर्षी च पर्जन्यः शस्यानि रसवन्ति च । सर्वरत्नसमृद्धा च
मही पशुमती तथा ॥ १० ॥ स्वकर्मनिरता विप्रा नावृतस्तेषु
विद्यते । स चाङ्गुतमहावीर्यो वज्रसंघननो युवा ॥ ११ ॥
सद्यस्य मन्दरं दीर्घां वहेत्सवनकामम् । चतुष्पथगदायुक्ते वै-

प्रहरणेषु च ॥ १२ ॥ नागपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च वभूव परिनिष्ठितः ।
बले विष्णुसमस्यासीत्तेजसा भास्कारोपमः ॥ १३ ॥ अक्षीभ्यत्वे-
ऽर्थावसमः सृष्टिणुत्वे धरासमः । सम्मतः स मञ्जोपालः प्रसन्न-
पुरराड्गणान् । भूयो धर्मपरैर्भावैर्मुदितं जनमादिशत ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

जनमेजय उवाच । सम्भवं भरतस्याहं चरितञ्च महामतेः ।
शकुन्तलायास्योत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १ ॥ दुष्मन्तेन
च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला । तं वै पुरुषसिंहस्य भगवन्
विस्तरं त्वहम् । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वञ्च सर्वं मतिमतांवर ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः ।
वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्हतः ॥ ३ ॥ बलेन चतुरङ्गेण
व्रतः परमवल्गुना । खड्गशक्तिधरैर्वीरैर्गंदासुषलपाणिभिः ॥ ४ ॥
प्रासतोमरहस्तैश्च ययौ योधशतैर्हतः । सिंहनादैश्च योधानां
शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ५ ॥ रथनेमिस्वनैरेव सनागवरहं हितैः ।
नानायुधधरैश्चापि नानावेशधरैस्तथा ॥ ६ ॥ हेपितस्वनमिश्रैश्च
स्वेडितास्फोटितस्वनैः । आसीत्किन्नकिलाशब्दस्तस्मिन् गच्छति
पार्थिवे ॥ ७ ॥ प्रासादवरशृङ्गस्थाः परया नृपशोभया । दह-
शुक्लं स्त्रियस्तत्र शूरमात्मयशस्करम् ॥ ८ ॥ शक्रोपममभिन्नं
परवारणवारणम् । पश्यन्तः स्त्रीगणास्तत्र वज्रपाणिं ह्य मेनिरे
॥ ९ ॥ अयं स पुरुषव्याघ्रो रथो वसुपराक्रमः । यस्य बाहु-
बलं प्राप्य त भवन्त्यसुहृद्गणाः ॥ १० ॥ इति वाचो ब्रुवन्त्यस्ताः
स्त्रियः प्रेम्णा नराधिपम् । तुष्टुवः पुष्यवृष्टीश्च सहजुक्तस्य
मूर्धनि ॥ ११ ॥ तत्र तत्र च विप्रेन्द्रैः स्तूयमानः समन्ततः ।
निर्देयो परमप्रीत्या वनं ह्यगजिघांसया ॥ १२ ॥ तं देवराज-

प्रतिमं मत्तवारणधूमतम् । द्विजक्षत्रियविद्भूद्रा निष्पान्तमनु-
 जग्मिरे ॥ १३ ॥ ददृशुर्वर्द्धयानास्ते आशीर्भिक्ष जयेन च ।
 सुदूरमनुजम्भुस्तं पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥ न्यवर्त्तन्त ततः
 पश्चादनुज्ञाता वृषेण ह । सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः
 ॥ १५ ॥ महीमापूरयामास घोषेण विद्विषं तथा । स गच्छन्
 दृष्ट्ये धीमान् नन्दनप्रतिमं वनम् ॥ १६ ॥ विल्लाक्केखदिराकीर्णं
 कपित्थध्रुवसङ्कुलम् । विषमं पर्वतस्त्रस्तैरश्लभिश्च समावृतम् ॥ १७ ॥
 निर्जलं निर्मनुष्यञ्च बहुयोजनमायतम् । श्वगसिंहैर्हतं घोरै-
 रन्यैश्चापि वनेचरैः ॥ १८ ॥ तद्वनं मनुजव्याघ्रः सभ्रत्यबल-
 वाहनः । लोडयामास दुष्यन्तः स्रुदयन् त्रिविधान्मृगान् ॥ १९ ॥
 बाणगोचरसम्प्राप्तं स्रुत व्योम्रगयान् बहून् । पातयामास दुष्यन्तो
 निर्विभेद च सायकैः ॥ २० ॥ दूरस्थान् सायकैः काञ्चिदभिनत्स
 नराधिपः । श्रभ्यासमागतांथान्यान् खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१ ॥
 काञ्चिदेषान् समाजग्ने शक्त्या शक्तिमतांवरः । गदामण्डल-
 तत्त्वज्ञश्चचारामितविक्रमः ॥ २२ ॥ तोमरैरसिभियापि गदा-
 मुपलकम्पनैः । चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगहिजान् ॥ २३ ॥
 राज्ञाचाङ्गुतवीर्येण योधैश्च समरप्रियैः । लोड्यमानं महारथं
 तत्त्वजः स्रुतगाधिपाः ॥ २४ ॥ तत्र विद्रुतयूथानि हतयूथ-
 पतीनि च । श्वगयूथान्यधीत्सुश्याच्छब्दश्चक्रुस्ततस्ततः ॥ २५ ॥
 श्लुष्काश्चापि नदीर्गत्वा जलनैराश्वकर्षिताः । व्यायामक्लान्त-
 हृदयाः पतन्ति स्रुत विचेतसः ॥ २६ ॥ क्षुत्पिपासापरीताश्च
 श्रान्ताश्च पतिता भुवि । केचित्तत्र नरा श्वाघ्नैरभक्ष्यन्त बुभुक्षितैः
 ॥ २७ ॥ कैचिदग्निमयोत्पाद्य संसाध्य च वनेचराः । भक्ष-
 यन्ति स्रुत मांसानि प्रकुर्व्य विधिवत्तदा ॥ २८ ॥ तत्र केचिज्जजा
 मत्ता बलिनः शस्त्रविघ्नताः । सङ्कोच्यायकरान् भीताः प्रदृवन्ति
 म्म वेगिताः ॥ २९ ॥ शकृन्मूत्रं सृजन्तश्च चरन्तः शोणितं

बहु । वन्या गजवरास्तत्र समृद्धमनुजान् वङ्गम् ॥ ३० ॥ तद्वनं
वज्रमेवेन शरधारेण सम्भृतम् । व्यरोचत नृगाकीर्णं राज्ञा
हतशरगाधिपम् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने एकोन-
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो मृगसहस्राणि कृत्वा सबल-
वाहनः । राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश च ॥ १ ॥ एक
एवोक्तमवलः क्षत्विपासायमान्वितः । स वनस्थान्तमासाद्य मह-
च्छून्यं समासदत् ॥ २ ॥ तच्चाप्यतीत्य तृपतिरुत्तमायमसंयुतम् ।
मनःप्रह्लादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥ ३ ॥ शीतमारुतसंयुतं
जगामान्यन्महद्वनम् । पुष्पितैः पादपैः कौर्यामतीव सुखशाहलम्
॥ ४ ॥ विपुलं मधुरारावैर्नर्द्दितं विहगैस्तथा । पुंस्कोकिल-
निनादैश्च भिल्लीकगणनादितम् ॥ ५ ॥ प्रवृद्धविटपैर्बृहद्वैः सुख-
च्छायैः समावृतम् । षट्पदाघूर्णिततलं लच्छामा परमया वृतम्
॥ ६ ॥ नापुष्पः पादपः कश्चिन्नाफलो नापि कण्टकी । षट्-
पदैर्नार्ण्यपाकीर्णस्तस्मिन्वै काननेऽभवत् ॥ ७ ॥ विहगैर्नर्द्दितं
पुष्पैरलङ्कृतमतीव च । सर्वर्तुकुसुमैर्बृहद्वैः सुखच्छायैः समा-
वृतम् ॥ ८ ॥ मनोरमं महेष्वासो विवेश वनसुत्तमम् । मारुता-
कलितास्तत्र क्रुमाः कुसुमशालिनः ॥ ९ ॥ पुष्पद्विष्टं विचिन्तान्तु
व्यह्वलंश्च पुनः पुनः । दिवस्युशोऽथ संघुष्टाः पक्षिकर्मधुर-
स्त्रनैः ॥ १० ॥ विरेजुः पादपास्तत्र विचित्रकुसुमास्त्रराः । तेषां
तत्र प्रवालेशु पुष्पभाशवनामिषु ॥ ११ ॥ खण्ति रावान्मधुरान्
षट्पदा मधुलिप्सवः । तत्र प्रदेशाय वङ्गन् कुसुमोत्करमण्ड-
तान् ॥ १२ ॥ क्षतागृहपत्त्रिचिन्तान्नसः प्रीतिवर्द्धनान् । सम्प-

म्यन् सुमहातेजा बभूव मुदितस्तदा ॥ १३ ॥ परस्वराश्लिष्टशार्ङ्गैः
 पादपैः कुसुमाश्रितैः । अशोभत वनं तत्तु महेन्द्रध्वजसन्निभैः
 ॥ १४ ॥ सिद्धचारणसङ्घैश्च गन्धर्वाश्वरसाङ्गणैः । सेवितं वन-
 मत्यर्थं मत्तवानरकिन्वरम् ॥ १५ ॥ सुखः शीतः सुगन्धी च पुष्प-
 देणुषुशोऽनिलः । परिक्रामन्वने हृद्यामुपैतीव रिरंसया ॥ १६ ॥
 एवं गुणसमायुक्तं ददर्श स वनं वृषः । नदीकच्छोद्भवं कान्त-
 मुष्कितध्वजसन्निभम् ॥ १७ ॥ प्रेक्षमाणो वनं तत्तु सुप्रहृष्ट-
 विहङ्गमम् । आश्रमप्रवरं रस्यं ददर्श च मनोरमम् ॥ १८ ॥
 नानावृक्षसमाकीर्णं सम्प्रश्रवणितपावकम् । तं तद्वाप्रतिमं श्रीमा-
 नाश्रमं प्रत्यपूजयत् ॥ १९ ॥ यतिभिर्वालिलिखित्यैश्च वृतं मुनि-
 गणान्वितम् । अग्न्यागारैश्च बद्धभिः पुष्पसंस्तरसंस्तृतम् ॥ २० ॥
 महाकच्छैर्हृद्भिश्च विभ्राजितमतीव च । मालिनीमभितो
 राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ॥ २१ ॥ नैकपक्षिगणाकीर्णां
 तपोधनमनोरमाम् । तत्र व्यालसृगान् सौम्यान् पश्यन् प्रीति-
 मवाप सः ॥ २२ ॥ तं चाप्रतिरथः श्रीमानाश्रमं प्रत्यपद्यत ।
 देवलोकप्रतीकाशं सर्वतः सुमनोहरम् ॥ २३ ॥ नदीष्वाश्रम-
 संश्लिष्टां पुण्यतोयां ददर्श सः । सर्वप्राणशृतां तत्र जननीमिव
 धिष्ठिताम् ॥ २४ ॥ सचक्रवाकपुलिनां पुष्पकेनप्रवाहिनीम् ।
 सकिन्वरगणावासां वानरर्षंनिषेविताम् ॥ २५ ॥ पुण्यस्वाध्याय-
 संघुष्टां पुलिनैरुपशोभिताम् । मत्तवारणशार्ङ्गैर्लभुजगेन्द्रनिषे-
 विताम् ॥ २६ ॥ तस्यास्तीरे भगवतः काष्ठपस्य महात्मनः ।
 आश्रमप्रवरं रस्यं महर्षिगणसेवितम् ॥ २७ ॥ नदीमाश्रमसम्बद्धां
 दृष्ट्वाश्रमपदं तथा । चकाराभिप्रवेशाय मतिं स वृषतिसदा
 ॥ २८ ॥ अलङ्कृतः द्वीपवत्या मालिन्या रस्यतीरया । नर-
 नारायणस्थानं गङ्गयेवोपशोभितम् ॥ २९ ॥ मत्तवर्हिणसंघुष्टं
 प्रविवेश महद्द्वनम् । तत्र चैत्ररथप्रख्यं ससुपेत्य नरर्षभः ॥ ३० ॥

अतीवगुणसम्पन्नमनिर्द्वेष्यश्च वर्जसा । महर्षिं काश्यपं द्रष्टु-
 मथ कण्वं तपोधनम् ॥ ३१ ॥ ध्वजिनीमश्वत्थार्धा पदातिगज-
 सङ्कुलाम् । अश्वस्थाय्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः ॥ ३२ ॥
 सुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम् । काश्यपं स्थीयता-
 मत्र यावदागमनं मम ॥ ३३ ॥ तहनं नन्दनप्रख्यमासाद्य मनुज-
 श्वरः । क्षुत्पिपासे जहौ राजा मुहं चावाप पुष्कलाम् ॥ ३४ ॥
 सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽपनीय नराधिपः । पुरोहितसहा-
 यश्च जगामाश्रममुत्तमम् ॥ ३५ ॥ दिदृक्षुस्तत्र तच्छशिं तपो-
 राशिमथाव्ययम् । ब्रह्मलोकप्रतीकाशमाश्रमं सोऽभिवीक्ष्य ह
 ॥ ३६ ॥ षट्पदीङ्गीतसंघुष्टं नानाद्विजगणाश्रुतम् । ऋचो
 बहुचमुख्यैश्च प्रेष्यमाणाः पदक्रमैः । शुश्राव मनुजव्याघ्रो
 वितर्तेष्विह कर्मसु ॥ ३७ ॥ यज्ञविद्याङ्गविद्भिश्च यजुर्विद्भिश्च
 शोभितम् । मधुरैः सामगीतैश्च ऋषिभिर्नियतव्रतैः ॥ ३८ ॥
 भाषण्डसामगीताभिरथर्वशिरोज्ञतैः । यतात्मभिः सुनियतैः
 शुशुभ स तदाश्रमः ॥ ३९ ॥ अथर्ववेदप्रवराः पूगयन्तीयसामगाः ।
 संहितामीरयन्ति स्म पदक्रममुतां तु तं ॥ ४० ॥ शब्दसंस्कार-
 संयुक्तैर्बुवद्भिश्चापरौर्हजैः । नादितः स वभौ श्रीमान् ब्रह्मलोक
 इवापरः ॥ ४१ ॥ यज्ञसंस्तरविद्भिश्च कमशिच्चाविशारदैः ।
 न्यायतत्त्वात्मविज्ञानसंपन्नैर्वेदपारगैः ॥ ४२ ॥ नानावाक्यसमा-
 हारसमवायविशारदैः । विशेषकार्ष्यविद्भिश्च मोक्षधर्मपरायणैः
 ॥ ४३ ॥ स्थापनाक्षेपसिद्धान्तपरमार्थज्ञतांगतैः । शब्दच्छन्दो-
 निरुक्तज्ञैः कालज्ञानविशारदः ॥ ४४ ॥ द्रव्यकर्मगुणज्ञैश्च
 कार्ष्यकारणवेदिभिः । पद्मिबानररुतज्ञैश्च व्यासयत्यसमाश्रितैः
 ॥ ४५ ॥ नानाशास्त्रेषु मुख्यैश्च शुश्राव स्वनमीरितम् । लोका-
 यतिकमुख्यैश्च समन्तादनुनादितम् ॥ ४६ ॥ तत्र तत्र च विप्रेन्द्रा-
 न्द्वयतान् शंसितव्रतान् । जपहोमपरान् विमान् ददंशे पर-

वीरहा ॥ ४७ ॥ आसनानि विचित्राणि रुचिराणि महीपतिः ।
 प्रयत्नोपहितानि स्युः दृष्ट्वा विस्मयमागतः ॥ ४८ ॥ देवताय-
 तनानाञ्च प्रेक्ष्य पूजा कृता द्विजैः । ब्रह्मलोकस्थमात्मानं मेने
 स कृपसक्तमः ॥ ४९ ॥ स काश्यपतपोगुप्तमाश्रमप्रवरं शुभम् ।
 नाटयत् प्रेक्षमाणो वै तपोवलगुणैर्बुधतम् ॥ ५० ॥ स काश्यप-
 स्थायतनं महाव्रतैर्वृतं समन्तादृषिभिस्तपोधनैः । विवेश सामा-
 त्यपुरोहितोऽरिहा त्रिविक्रमत्यर्थमनोहरं शुभम् ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने सप्तति-
 तमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

— ० —

वैशम्पायन उवाच । ततो गच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्
 विवृज्य तान् । नापश्यञ्चाश्रमे तस्मिंस्तस्त्रिंशं शंसितव्रतम् ॥१॥
 सोऽपश्यमानस्तस्त्रिंशं शून्यं दृष्ट्वा तथाश्रमम् । उवाच क इहेत्यु-
 च्छैर्वनं सन्नादयन्निव ॥ २ ॥ श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्धा श्रीरिव
 कूपिणी । निश्चक्रामाश्रमात्तस्मान्नापसीवेशधारिणी ॥३॥ सा
 तन्दृष्ट्वैव राजानं दुष्यन्तमसितेक्षणा । स्वागतन्त इति क्षिप्र-
 मुवाच प्रतिपूज्य च । ४ ॥ आसनेनार्जयित्वा च दाष्टो नार्धेण
 धैव हि । पप्रच्छानामयं राजन् कुशलञ्च नराधिपम् ॥ ५ ॥
 यथावदञ्जयित्वाथ दृष्ट्वा चानामयं तदा । उवाच स्मयमानेव
 किङ्कार्थं क्रियतामिति ॥ ६ ॥ तामब्रवीत्ततो राजा कन्धां
 मधुरभाषिणीम् । दृष्ट्वा चैवानवद्युक्तीं यथावत् प्रतिपूजितः
 ॥ ७ ॥ आगतोऽहं महाभागस्त्रिंशं कश्यपमुपासितुम् । क गतो
 भगवान् मद्दे तन्ममाचक्ष्य शोभने ॥ ८ ॥

शकुन्तलोवाच । गतः पिता मे भगवान् फलान्याहर्तुं
 माश्रमात् । मुञ्चन्तीं सम्यतीक्षस्व दृष्टास्तेनसुपागतम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अपश्यमानस्तच्छपिं तथाचोक्त्वास्तथा च
सः । तां दृष्ट्वा च वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥ १० ॥
विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च । रूपश्रीवनसम्पन्ना-
मित्युवाच महीपतिः ॥ ११ ॥ का त्वं कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं
चागता वनम् । एवंरूपगुणोपिता कुतस्त्वमसि शोभने ॥ १२ ॥
दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः । इच्छामि त्वामहं
ज्ञातुं तन्माचक्ष्व शोभने ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा तु सा कन्या तेन
राज्ञा तमाश्रमे । उवाच हसती वाग्धमिदं सुमधुराक्षरम् ॥ १४ ॥
कण्वस्याहं भगवती दुष्यन्त दुहिता मता । तपस्विनो धर्ममतो
धमेक्षस्य महात्मनः ॥ १५ ॥

दुष्यन्त उवाच । ऊर्द्धरेता महाभागो भगवान् लोक-
पूजितः । चलेऽपि वृत्तादूर्धोऽपि न चलेर्हंसितं व्रतः ॥ १६ ॥
कथं त्वं तस्य दुहिता सम्प्रता वरवर्णिनी । संगद्यो मे महानत्र
तन्मे छेत्तु महार्हसि ॥ १७ ॥

शकुन्तलोवाच । यथायमागमो मर्त्यं यथाचेदमभूत्पुरा ।
शृणु राजन्यघातत्वं यथास्मि दुहिता मुनेः ॥ १८ ॥ ऋषिः
कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यचोदयत् । तस्मै प्रोवाच भगवा-
न्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ १९ ॥

कण्व उवाच । तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः ।
सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥ २० ॥ तपसा दीप्त-
वीर्षोऽयं स्थानान्मां व्यावयेदिति भीतः पुरन्दरस्तस्मान्मेनका-
मिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ गुणैरश्वरसां दिव्यैर्भेनके त्वं विशिष्यसे ।
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२ ॥ असा-
वादित्यसङ्काशो विश्वामित्रो महातपाः । तप्यमानस्तपो घोरं
मम कल्पयते मनः ॥ २३ ॥ मेनके तव भारोऽयं विश्वामित्रः
सुमध्यमेन शंसितात्मा सुदुर्धर्ष उग्रो तपसि वक्तव्ये ॥ २४ ॥

स मां न च्यावयेत् स्थानात्तं वै गत्वा प्रलोभय । चर तस्य तपो-
विघ्नं कुरु मेऽविघ्नमुत्तमम् ॥ २५ ॥ रूपयौवनमाधुर्व्यचेष्टित-
स्त्रितभाषितैः । लोभयित्वा वरारोहे तपसस्तं निवर्त्तय ॥ २६ ॥

मेनकीवाच । महातेजाः स भगवांस्तथैव च महातपाः ।
कोपनश्च तथा ह्येनं जानाति भगवानपि ॥ २७ ॥ तेजसस्तपस-
श्चैव कोपस्तु च महात्मनः । त्वमप्युद्विजसे यस्य नोद्विजेयमहं
कथम् ॥ २८ ॥ महाभागं वशिष्ठं यः पुत्रैरिष्टैर्व्ययोजयत् ।
क्षत्रजातश्च यः पूर्वमभवद्गुणास्त्राणो बलात् ॥ २९ ॥ शौचार्थं यो
नदीं चक्रे दुर्गमां बद्धभिर्जलैः । यां तां पुण्यतमां लोके कौशि-
कीति विदुर्जनाः ॥ ३० ॥ बभार यत्रास्य पुरा काले दुर्गे महा-
त्मनः । दाराश्रतङ्गो धर्मात्मा राजर्षिर्व्याधतां गतः ॥ ३१ ॥
अतीतकाले दुर्भिक्षे अभ्येत्य पुनराश्रमम् । मुनिः पारैति नद्या
वै नाम चक्रे तदा प्रभुः ॥ ३२ ॥ मतङ्गं याजयाश्चक्रे यत्र प्रीत-
मनाः स्वयम् । त्वञ्च सोमं भयाद्यस्य गतः पातुं सुरेश्वर ॥ ३३ ॥
अकारान्यश्च लोकं व क्रुद्धो नक्षत्रसम्पदा । प्रतिश्रवणपूर्वाणि
नक्षत्राणि चकार यः । सुहृशापहतस्यापि त्रिशङ्कोः शरणं ददौ
॥ ३४ ॥ एतानि यस्य कर्माणि तस्याहं भ्यश्मुद्विजे । तथासौ
न दहेत् क्रुद्धस्तथाज्ञापय मां विभो ॥ ३५ ॥ तेजसा निर्दहे-
ल्लोकान् कम्पयेद्दरणीं पदा । संक्षिपेच्च महामेकं तूर्णमावर्त्तये-
द्द्विगः ॥ ३६ ॥ तादृशं तपसा युक्तं प्रदीप्तमिव पावकम् । कथ-
मस्त्रद्विधा नारी जितेन्द्रियमभिस्मृयेत् ॥ ३७ ॥ क्षताशनमुखं
दीप्तं सूख्यं चन्द्राक्षितारकम् । कालजिह्वं सुरश्रेष्ठ कथमस्त्र-
द्विधा स्मृयेत् ॥ ३८ ॥ यमश्च सोमश्च महर्षयश्च साध्या विश्वे
शान्तिखिल्याश्च सर्वे । एतेऽपि यस्योद्विजन्ते प्रभावात्तस्मात्कस्मान्-
न्यादृशी नोद्विजेत ॥ ३९ ॥ त्वयैवमुक्ता च कथं समीपस्थेन
गच्छेयमहं सुरेन्द्र । रवान्तु मे चिन्तय देवराज यथा त्वदर्थं

रक्षिताहं चरेयम् ॥ ४० ॥ कामन्तु मे मारुतस्तत्र वासः प्रक्री-
डिताया विष्टयोतु देव । भवेच्च मे मन्त्रघस्तत्र काष्ठीं सहाय-
भूतस्तु तव प्रसादात् ॥ ४१ ॥ वनाच्च वायुः सुरभिः प्रवाया-
त्तस्मिन् काले तस्वपिं लोभयन्त्याः । तथेत्युक्त्वा विहिते चैव
तस्मिंस्ततो ययौ साश्रमं कौशिकस्य ॥ ४२ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने एक-
सप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

कण्व उवाच । एवमुक्तस्तथा शक्रः सन्दिदेश सदागतिम् ।
प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥ १ ॥ अथापश्यद्वरा-
रोहा तपसा दृग्धकिल्लिषम् । विश्वामित्रं तप्यमानं मेनका
भीरुराश्रमे ॥ २ ॥ अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषिसन्निधौ ।
अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसन्निभम् ॥ ३ ॥ सागच्छ-
त्स्वरिता भूमिं वासस्तदभिलिङ्गती । स्मयमानेव सत्रीडं मारुतं
वरवर्णिनी ॥ ४ ॥ पश्यतस्तस्य तत्रर्षेरप्यग्निसमतेजसः । विश्वा-
मित्रस्ततस्तां तु विषमस्थामनिन्दिताम् ॥ ५ ॥ गृह्णां वाससि
संभ्रान्तां मेनकां मुनिसत्तमः । अनिर्देश्यवयोरूपामपश्यद्विहतां
तदा ॥ ६ ॥ तस्या रूपगुणान् दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा । अकार
भावं संसर्गात्तया कामवशं गतः ॥ ७ ॥ न्यमन्त्रयत चाप्येनां
सा चाप्यैच्छदनिन्दिता । तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्यहरतां
तदा ॥ ८ ॥ रममाशौ यथाकामं यथैकदिवसं तथा । जनया-
मास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ॥ ९ ॥ प्रस्ये हिमवतो रस्ये
मालिनीमभितो नदीम् । जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनी-
मनु ॥ १० ॥ कृतकाष्ठीं ततस्त्रूणमगच्छच्छक्रसंसदम् । तं वने
विजने जभं सिंहस्थाघ्नसमाकुले ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा शयानं शकुनाः

समन्तात्पञ्चवारयन् । नेमां हिंस्युर्वने बालां कथ्यादा मांस-
 गृह्णतः ॥ १२ ॥ पञ्चरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ।
 उपस्पृष्टुं गतस्त्राचमपथ्यं शयितामिमाम् ॥ १३ ॥ निर्जने विपिने
 रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम् । धारयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे
 न्यवेशयम् ॥ १४ ॥ शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्दानि भुञ्जते ।
 क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने ॥ १५ ॥ निर्जने तु वने
 यस्यात् शकुन्तैः परिवारिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि
 ततो मया ॥ १६ ॥ एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम् ।
 शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥ १७ ॥

शकुन्तलोवाच । एतदाचष्ट पृष्टः सन्मम जन्म महर्षये ।
 सुताङ्गणस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ १८ ॥ कण्वं हि
 पितरं मन्ये पितरं स्वमजानती । इति ते कथितं राजन्यथा
 वृत्तं श्रुतं मया ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शकुन्तलोपाख्यानं

द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

दुष्मन्त उवाच । सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे ।
 भार्गवा मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १ ॥ सुवर्ण-
 भाखां वासांसि कुण्डले परिहाटके । नानापत्तनजे शुभ्रे मणि-
 रत्ने च शोभने ॥ २ ॥ आहरामि तवाद्याहं निष्कादीन्यजिनानि
 च । सर्वराज्यं तवाद्यास्तु भार्गवा मे भव शोभने ॥ ३ ॥ गान्ध-
 र्वेण च मां भीरुं विवाहेनैहि सुन्दरि । विद्यादानां हि रम्भोरु
 गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४ ॥

शकुन्तलोवाच । फलाहारी गतो राजन् पिता मे इत
 आश्रमात् । मुहूर्त्तं सम्प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥ ५ ॥

दुष्यन्त उवाच । इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनि-
न्दिते । त्वदर्थं मां स्थितं विद्धि तद्गतं हि मनो मन ॥ ६ ॥
आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चालनः । आत्मनैवात्मनो दानं
कर्तुमर्हसि धर्मतः ॥ ७ ॥ अष्टावेव सप्तासेन विवाहा धर्मतः
स्मृताः । ब्राह्मो देवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥ ८ ॥ गान्धर्वो
राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः । तेषां धर्म्यान्वयापूर्वं मनुः
स्वायम्भ्रुवोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ प्रथस्तांसुरः पूर्वान् ब्राह्मणस्योप-
धारय । षडानुपूर्व्यां क्षत्रस्य विद्धि धर्म्यानिनिन्दिते ॥ १० ॥
राज्ञान्तु राक्षसोऽप्युक्तो विट्शूद्रेष्वसुरः स्मृतः । पञ्चानान्तु तथो
धर्मा अधर्मा द्वौ स्मृताविह ॥ ११ ॥ पैशाचस्यासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ
कदाचन । अनेन विधिना कार्ष्णो धर्मस्यैषा गतिः स्मृता ॥ १२ ॥
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तो मा विशङ्कथाः । पृथग्वा यदि वा
मित्यौ कर्त्तव्यौ नात्र संशयः ॥ १३ ॥ सा त्वं मम सकामस्य सकामा
वरवर्षिणी । गान्धर्वेषु विवाहेन भाष्या भवितुमर्हसि ॥ १४ ॥

शकुन्तलोवाच । यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चाल्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पीरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥ १५ ॥ सत्यं मे प्रति-
जानीहि यथा वक्ष्याम्यहं रक्षः । मयि जायेत यः पुत्रः स भवे-
त्त्वदनन्तरः ॥ १६ ॥ युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
यद्ये तदेवं दुष्यन्त अस्तु मे सङ्गमस्त्वया ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचा-
रयन् । अपि च त्वां हि मेध्यामि नगरं स्वं शुचिस्त्विति ॥ १८ ॥
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एवमुक्त्वा स राजर्षि-
स्त्नामनिन्दितगामिनीम् ॥ १९ ॥ जग्राह विधिवत्पाणानुवास च
तथा सह । विश्वास्त्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ॥ २० ॥
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् । तथा त्वानाययि-
ष्यामि निवासं स्वं शुचिस्त्विति ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स वृषो जनमे-
 जय । मनसा चिन्तयन् प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः ॥ २२ ॥
 भगवांश्चपसा युक्तः श्रुत्वा किन्तु करिष्यति । एवं स चिन्तयन्नेव
 प्रदिवेश स्वकं पुरम् ॥ २३ ॥ सुहृत्तयाते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्या-
 यममागमत् । शकुन्तला च पितरं ह्यिया नोपजगाम तम् ॥ २४ ॥
 विश्वायाय च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः । उवाच भग-
 वान् प्रीतः पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ॥ २५ ॥ त्वयाद्य भद्रे रश्मि-
 मामनाहत्य यः कृतः । पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघा-
 तकः ॥ २६ ॥ क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
 सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रश्मि स्मृतः ॥ २७ ॥ धर्मात्मा
 च महात्मा च दुष्यन्तः पुरुषोत्तमः । अभ्यगच्छः पतिं यत्नं
 भजमानं शकुन्तले ॥ २८ ॥ महात्मा जनिता लोके पुत्रशिव
 महाबलः । य इमां सागरापाङ्गीं कृत्स्नां भोज्यति मेदिनीम्
 ॥ २९ ॥ परञ्चाभिप्रयातस्य चक्रं तस्य महात्मनः । भविष्यत्य-
 प्रतिष्ठतं सततं चक्रवर्त्तिनः ॥ ३० ॥ ततः प्रक्षाल्य पादौ सा
 विश्रान्तं मुनिमव्रथीत् । विनिधाय ततो भारं सन्निधाय फलानि
 च ॥ ३१ ॥

शकुन्तलोवाच । मया पतिर्हतो राजा दुष्यन्तः पुरुषो-
 त्तमः । तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

कण्व उवाच । प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि ।
 गृह्णाण च वरं मन्तस्त्वं शुभे यदभीष्टितम् ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो धर्मिष्ठतां वद्रे राज्याश्चास्त्वत्तनं
 तथा । शकुन्तला पौरवाणां दुष्यन्तहितकाव्यया ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने

विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिज्ञाय तु दुष्मन्ते प्रतियाते शकु-
 न्तला । गर्भं सुधाव वामोरुः कुमारममितौजसम् ॥ १ ॥ त्रिषु
 वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् । रूपौदार्य्यं गुणोपेतं दीप्तान्तिं
 जनमेजय ॥ २ ॥ जातकर्मदिस्कारं कण्वः पुण्यकृतावरः ।
 विधिवत्कारयामास वर्द्धमानस्य धीमतः ॥ ३ ॥ दन्तैः शुक्लैः
 शिथरिभिः सिंहसंहननो महान् । चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महा-
 मूर्धा महाबलः । कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्द्धत
 ॥ ४ ॥ षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति । सिंहस्थाभ्रान्
 बराहंश्च महिषांश्च गजांस्तथा । बबन्ध दृष्ट्वा बलवानाश्रमस्य
 समीपतः ॥ ५ ॥ आरोहन्दमयंयैव क्रीडंश्च परिधावति । ततो-
 ऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः । अस्त्रयं सर्वदमनः
 सर्वं हि दमयत्यसौ ॥ ६ ॥ स सर्वदमनो नाम कुमारः सम-
 पद्यत । विक्रमेशौजसा चैव बलेन च समन्वितः ॥ ७ ॥ तं
 कुमारसृष्टिर्दृष्ट्वा कर्मचास्यातिमानुपम् । समर्थो यौवराज्याये-
 त्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥ ८ ॥ तस्य तद्वलमाज्ञाय कण्वः शिथ्या-
 लुवाच ह । शकुन्तलामिमां श्रीध्रं सहपुत्रामितो गृह्यात् ।
 भर्तुः प्रापयतागारं सर्वलक्षणापूजितम् ॥ ९ ॥ नारीणां चिर-
 वासो हि बान्धवेषु न रोचते । कीर्त्तिचारित्रधर्मघ्नसाम्प्रयत
 मा चिरम् ॥ १० ॥ तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्त महौजसः ।
 शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाहयम् ॥ ११ ॥ गृहीत्वामर-
 गर्भाभं पुत्रं कमललोचनम् । आजगाम ततः सुभ्रूङ्क्षुन्तं
 विदिताहनात् ॥ १२ ॥ अभिहृत्य च राजानं विदिता च प्रवे-
 शिता । सह तेनैव पुत्रेण बालार्कसमतेजसा ॥ १३ ॥ निवे-
 दयित्वा ते सर्वे आश्रमं पुनरागताः । पूजयित्वा यथान्याय-
 मब्रवीच्च शकुन्तला ॥ १४ ॥ अयं पुत्रस्त्वया राजन्मौवराज्येऽभि-
 पिच्यताम् । त्वया ह्ययं सुतो राजन्मय्युत्पन्नः सुरोपसंः । यथा-

समयमेतस्मिन् वक्तुं स्व पुरुषोत्तम ॥ १५ ॥ यथा मत्सङ्गमे पूर्व
 यः कृतः समयस्तथा । तं स्मरस्व महाभाग कखात्रमपदं प्रति
 ॥ १६ ॥ सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्वपि । प्रब्रवीन्
 स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि ॥ १७ ॥ धर्मकामार्थसम्बन्धं
 न स्मरामि त्वया सह । गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि
 तक्कुरु ॥ १८ ॥ सैवमुक्त्वा वरारोहा ब्रीडितेव तपस्विनी । निः-
 संज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थूणेव निश्चला ॥ १९ ॥ संरन्ध्रामर्ष-
 तान्नाक्षी स्मरमाथौष्ठसंपुटा । कटाक्षैर्निर्द्वन्द्वन्तीव तिष्ठैश्राजान-
 भैचत ॥ २० ॥ आकारं गूहमाना च मन्युना च समीरिता ।
 तपसा सम्भृतं तेजो धारयामास वै तदा ॥ २१ ॥ सा सुहृत्त-
 मिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता । भर्तारमभिसम्प्लेक्ष्य क्रुद्धा
 वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ।
 न जानामीति निःशङ्कं यथान्यः प्राकृतो जनः ॥ २३ ॥ अत्र ते
 हृदयं वेद सत्त्वस्त्वैवावृत्तस्य च । कल्याणं वद साक्ष्येण मात्मान-
 मवमन्यथाः ॥ २४ ॥ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चीरेणात्मापहारिणा ॥ २५ ॥ एकोऽह-
 मस्मीति च मन्यसे त्वं न हृच्छयं वेत्स्य सुनिं पुराणम् । यो
 वेदिता कर्मणः पापकस्य तस्मान्तिके त्वं हजिनं करोषि ॥ २६ ॥
 मन्यते पापकं कृत्वा न काश्चिद्वेत्ति मामिति । विदन्ति चैनं
 देवाश्च यथैवान्तरपूरुषः ॥ २७ ॥ आदित्यचन्द्रावनिलानक्षी च
 यौर्भूमिरापो हृदयं यमस्य । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये
 धमेश जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ २८ ॥ यमो वैवस्वतस्यस्य
 निर्व्यातयति दुष्कृतम् । हृदि स्थितः कर्मसाक्षी चेतज्ञो यस्य
 तुष्यति । २९ ॥ न तु तुष्यति यस्यैष पुरुषस्य दुरात्मनः । तं
 यमः पापकर्माणं वियातयति दुष्कृतम् ॥ ३० ॥ सोऽवमन्या-
 त्मानात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । न तस्य देवाः अयांसो क्स्वात्माधि

न कारणम् ॥ ३१ ॥ स्वयं प्राप्तेति मामेवं भावमंस्थाः पति-
 व्रताम् । अर्चाहीं नार्चयसि मां स्वयं भार्यामुपस्थिताम् ॥ ३२ ॥
 किमर्थं मां प्राकृतवदुपप्रेक्षसि संसदि । न खल्वहमिदं शून्ये
 रौमि किं न शृणोषि मे ॥ ३३ ॥ यदि मे याचमानाया वचनं
 न करिष्यसि । दुष्यन्त शतधा मूर्धा ततस्त्रोऽद्य स्फुटिष्यति ॥ ३४ ॥
 भार्यां पतिः सम्प्रविश्य स यस्माज्जायते पुनः । जायायास्तद्वि-
 जायात्वं पौराणाः कवयो विदुः ॥ ३५ ॥ यदागमवतः पुंस-
 स्तादपत्यं प्रजायते । तत्तारयति सन्तत्या पूर्वप्रेतान् पितामहान्
 ॥ ३६ ॥ पुत्रान्त्रो नरकाद्यस्मात्पितरं त्वायते सुतः । तस्मात्पुत्र
 इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ ३७ ॥ पुत्रेण लोकान् जयति
 पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पौत्रस्य पुत्रेण मोदन्ते प्रपिता-
 महाः ॥ ३८ ॥ सा भार्या या गृहे दत्ता सा भार्या या प्रजा-
 यती । सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पतिव्रता
 ॥ ३९ ॥ अहं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा । भार्या
 मूलं त्रिकर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥ ४० ॥ भार्यावन्तः
 क्रियावन्तः सभार्या गृहमेधिनः । भार्या वन्तः प्रमोदन्ते
 भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥ ४१ ॥ सखायः प्रविविक्तेषु भव-
 न्त्येताः प्रियस्वदाः । पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यार्त्तस्य मातरः
 ॥ ४२ ॥ कान्तारेष्वपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै । यः
 सदारः स विश्वास्तस्माद्गाराः परा गतिः ॥ ४३ ॥ संस्मरन्त-
 सपि प्रेतं विषमेष्वेकपार्तिनम् । भार्यैवान्वेति भर्तारं सततं
 या पतिव्रता ॥ ४४ ॥ प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेत्य प्रती-
 क्षते । पूर्वं मृतञ्च भर्तारं पथात्साध्यानुगच्छति ॥ ४५ ॥ एत-
 स्मात्कारणाद्भ्राजन् पाणिग्रहणमिष्यते । यदाप्नोति पतिर्भार्या-
 मिह लोके परत च ॥ ४६ ॥ आत्मात्मनैव जनितः पुत्रः इत्यु-
 च्यते बुधैः । तस्माद्भार्यां नरः पश्येन्मातृवत्पुत्रमातरम् ॥ ४७ ॥

भार्यायां जनितं पुत्रमादर्शेष्विव चाननम् । ह्लादते जनिता
 प्रेक्ष्य स्वर्गं प्राप्येव पुण्यकृत् ॥ ४८ ॥ दक्ष्यमाना मनोदुःखै-
 र्याधिभिश्चातुरा नराः । ह्लादन्ते स्वेषु दारेषु धर्मातीः
 सलिलेष्विव ॥ ४९ ॥ सुसंरब्धोऽपि रामाणां न कुर्वाद्दमियं
 नरः । रतिं प्रीतिञ्च धर्मञ्च तास्त्रायत्तमवेक्ष्य हि ॥ ५० ॥
 आत्मनो जन्मनः क्षेमं पुण्यं रामाः सनातनम् । ऋषीणामपि
 का शक्तिः खटुं रामाश्चते प्रजाम् ॥ ५१ ॥ प्रतिपद्य पदा सूतु-
 र्धरणीरेणुगुण्ठितः । पितुरास्त्रिष्यतेऽङ्गानि किमस्यभ्यधिकं
 ततः ॥ ५२ ॥ स त्वं स्वयमभिप्राप्तं साभिज्ञायमिमं सुतम् । प्रेक्ष-
 भाणं कटाक्षेण किमर्थमवमन्यसे ॥ ५३ ॥ अण्डानि विभ्रति
 स्वानि न भिन्दन्ति पिपीलिकाः । न भरेयाः कथन्नु त्वं धर्मज्ञः
 सन् स्वमात्मजम् ॥ ५४ ॥ न वाससां न रामाणां नापां स्पर्श-
 क्षयाविधः । शिशोरास्त्रिभ्रमानस्य स्पर्शः सुनोर्यथा सूत्रः ॥ ५५ ॥
 ब्राह्मणो द्विपदां श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठश्चतुष्पदाम् । गुरुर्गरीयसां
 श्रेष्ठः पुत्रः स्पर्शवतां वरः ॥ ५६ ॥ स्पृशतु त्वां समास्त्रिष्य पुत्रोऽयं
 प्रियदर्शनः । पुत्रस्पर्शात् सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥ ५७ ॥
 त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु प्रजाताहमरिन्दम । इमं कुमारं राजेन्द्र तव
 शोकविनाशनम् ॥ ५८ ॥ आहर्ता वाजिमेधस्य शतसङ्घस्य
 पौरव । इति वागन्तरीक्षे मां सूतकेऽभ्यवदत् पुरा ॥ ५९ ॥
 ननु नामाङ्गमारोप्य स्नेहाङ्गामान्तरं गताः । मूर्द्धि पुत्राशुपा-
 म्नाय प्रतिनन्दन्ति मानवाः ॥ ६० ॥ वेदेष्वपि वदन्तीमं मन्त्र-
 ग्रामं द्विजातयः । जातकर्मणि पुत्राणां तवापि विदितं तथा
 ॥ ६१ ॥ अङ्गादङ्गात्मभवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै
 सुवनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ ६२ ॥ जीवितं त्वदधीनं
 मे सन्तानमपि चात्रयम् । तस्मात्त्वं जीव मे पुत्र सुसुखी शरदां
 शतम् ॥ ६३ ॥ त्वदङ्गेभ्यः प्रसृतायं पुरुषात् पुरुषोऽपरः ।

सरसीवामलोत्थानं द्वितीयं पश्य वै सुतम् ॥ ६४ ॥ यथा स्यात्-
वनीयोऽग्निर्गार्हपत्यात् प्रणीयते । तथा त्वत्तः प्रसृतोऽयं त्वमेकः
सन् द्विधाकृतः ॥ ६५ ॥ अगावकृष्टेन पुरा अगयां परिधावता ।
अहमासादिता राजन् कुमारी पितुराश्रमे ॥ ६६ ॥ सर्वशी-
पूर्वचित्तिश्च सहजन्त्या च मेनका । विश्वाची च हृताची च
षड्वाश्ररसां वराः ॥ ६७ ॥ तासां सा मेनका नाम ब्रह्मयोनि-
र्वराश्रराः । दिवः सम्प्राप्य जगतीं विश्वामित्रादजीजनत् ॥ ६८ ॥
सा मां हिमवतः प्रस्थे सुषुवे मेनकाश्रराः । अश्वकीर्षं च मां
याता परात्मजमिवासती ॥ ६९ ॥ किन्तु कर्माशुभं पूर्वं कृत-
यत्यन्यजन्मनि । यदहं वान्धवैस्त्वक्ता बाल्ये सम्प्रति च त्वया
॥७०॥ कामं त्वयोपरित्यक्ता गमिष्यामि स्वमाश्रमम् । इमन्तु बालं
सन्त्यक्तुं नाहंस्यात्मजमात्मनः ॥ ७१ ॥

दुष्यन्त उवाच । न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले ।
असत्यवचना नार्यः कस्ते अह्वास्यते वचः ॥ ७२ ॥ मेनका निर-
नुक्रोशा बन्धकी जननी तव । यया हिमवतः पृष्ठे निर्माल्य-
मिव चीज्झिता ॥ ७३ ॥ स चापि निरनुक्रोशः स्रवयोनिः
पिता तव । विश्वामित्रो ब्राह्मणत्वे लुब्धः कामवशं गतः ॥ ७४ ॥
मेनकाश्ररसां श्रेष्ठा महर्षीणां पिता च ते । तयोरपत्यं कस्मान्धं
पुंश्चलीव प्रभाषसे ॥ ७५ ॥ अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न
लज्जसे । विधेवतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥ ७६ ॥ क्व
महर्षिः स चैवाग्रः साश्रराः क्व च मेनका । क्व च त्वमेवं कृपणा
तापसीवेशधारिणी ॥ ७७ ॥ अतिकायश्च ते पृतो बालोऽतिबल-
वानयम् । कथमल्पेन कालेन शालस्तम्भ इवोद्धतः ॥ ७८ ॥
सुनिकृष्टा च ते योनिः पुंश्चलीव प्रभाषसे । यदृच्छया काम-
रागाज्जाता मेनकया स्यासि ॥ ७९ ॥ सर्वमेतत् परोक्षं मे यत्त्वं
वदसि तापसि । नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥ ८० ॥

शकुन्तलोवाच । राजन् सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि ।
 आत्मनो विल्यमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥ ८१ ॥ मेनका
 त्रिदशेष्वेव त्रिदशाच्चानुमेनकाम् । ममैवोद्दिच्यते जन्म दुष्यन्त
 तव जन्मनः ॥ ८२ ॥ क्षितावटसि राजेन्द्र अन्तरीक्षे चराभ्यङ्गम् ।
 आवयोरन्तरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥ ८३ ॥ महेन्द्रस्य कुशैरस्य
 समस्य वरुणस्य च । भवनान्यनुसंयाभि प्रभावं पश्य मे नृप ॥ ८४ ॥
 सत्यश्चापि प्रवादोऽयं यं प्रवक्ष्यामि तेऽनघ । निदर्शनार्थं न
 हेषाञ्छ्रुत्वा तं क्षन्तुमर्हसि ॥ ८५ ॥ विरूपो यावदादर्शो मात्मनः
 पश्यते सुखम् । मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥ ८६ ॥
 यदा स्वमुखमादर्शो विकृतं सोऽभिधीयते । तदान्तरं विजा-
 नीते आत्मानं चेतरेण जनम् ॥ ८७ ॥ अतीव रूपसम्पन्नो न
 कश्चिदवमन्यते । अतीव जल्पन् दुर्वाचो भवतीह विचेटकः ॥ ८८ ॥
 मूर्खो हि जल्पतां पुंसं श्रुत्वा वाचः शुभाशुभाः । अशुभं वाक्य-
 मादत्ते परीषमिव शूकरः ॥ ८९ ॥ प्राज्ञस्तु जल्पतां पुंसं श्रुत्वा
 वाचः शुभाशुभाः । गुणवद्वाक्यमादत्ते हंसः क्षीरमिवाम्भसः
 ॥ ९० ॥ अन्यान् परिवदन् साधुर्ब्रह्मिणो हि परितप्यते । तथा
 परिवदन्नन्यांस्तुष्टो भवति दुर्जनः ॥ ९१ ॥ अभिवाद्य यथा
 वृद्धान् सन्तो गच्छन्ति निवृत्तिम् । एवं सज्जनमाक्रुश्य मूर्खो
 भवति निवृत्तः ॥ ९२ ॥ सुखं जीवन्त्यदोषज्ञा मूर्खा दोषानु-
 दर्शिनः । यत्र वाच्याः परैः सन्तः परानाङ्गसायाविधान् ॥ ९३ ॥
 अतो हास्यतरं लोके किञ्चिदन्यन्न विद्यते । यत्र दुर्जनमित्याह
 दुर्जनः सज्जनं स्वयम् ॥ ९४ ॥ सत्यधर्मच्युतात् पुंसः क्रुद्धा-
 दाशीविषादिव । अनास्तिकोऽप्यहिजते जनः किम्पुनरास्तिकः
 ॥ ९५ ॥ स्वयमुत्पाद्य वै पुत्रं सदृशं यो न मन्यते । तस्य
 देवाः श्रियं घ्नन्ति न च लोकानुपाश्रुते ॥ ९६ ॥ कुलवंशप्रतिष्ठां
 हि पितरः पुत्रमब्रुवन् । उत्तमं सर्वधर्माणां तस्मात् पुत्रं न

संखजत् ॥ १७ ॥ स्वपत्नीप्रभवान् पञ्च सख्यान् क्रीतान् विव-
र्द्धितान् । कृतानन्यासु चोत्पन्नान् पुत्रान् मत्तुरववीत् ॥ १८ ॥
धर्मकीर्त्या बहूनां नृणां मनसः प्रीतिवर्द्धनाः । त्रायन्ते नरका-
ज्जाताः पुत्रा धर्मज्ञवाः पितृन् ॥ १९ ॥ स त्वं नृपतिशार्दूल
पुत्रं न त्यक्तुमर्हसि । आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयन् शशिवी-
पते ॥ १०० ॥ नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिच्छार्हसि । वरं
कूपयताद्वापी वरं वापीयतात् क्रतुः । वरं क्रतुयतात् पुत्रः
सत्यं पुत्रयताद्दरम् ॥ १०१ ॥ अश्वमेधसहस्राच्च सत्यञ्च तुलया
दृतम् । अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ १०२ ॥ सर्व-
वेदाधिगमनं सर्वतीर्थावगाहनम् । सत्यञ्च वचनं राजन् समं
वास्यान्ववा समम् ॥ १०३ ॥ नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्धिद्यते
परम् । न हि तीव्रतरं किञ्चिदनृतादिह विद्यते ॥ १०४ ॥
राजन् सत्यं परं ब्रह्म सत्यञ्च समयः परः । मात्याक्षीः समयं
राजन् सत्यं सङ्गतमस्तु ते ॥ १०५ ॥ अमृते चेत्यसङ्गस्ते स्त्रिधासि
न चेत् स्वयम् । आत्मना हन्त गच्छामि त्वाद्दृष्टे नास्ति सङ्गतम्
॥ १०६ ॥ त्वामृतेऽपि च दुष्यन्त शैलराजावर्तसिकाम् । चतु-
रन्तामिमासुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥ १०७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा राजानं प्रातिष्ठत शकु-
न्तला । अथान्तरीक्षात् दुष्मन्तं वागुवाचाशरीरिणी । ऋत्विक्
पुरोहिताचार्यैर्मन्त्रिभिश्च वृतं तदा ॥ १०८ ॥ भस्त्रा माता
पितुः पुत्रो तेन जातः स एव सः । भरस्व पुत्रं दुष्मन्त माव-
मंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ १०९ ॥ रेतोधाः पुत्रं चन्द्रयति नरदेव
यमक्षयात् । त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ११० ॥
जाया जनयते पुत्रमात्मनोऽङ्गं द्विधाकृतम् । तस्माद्भरस्व दुष्मन्त
पुत्रं शाकुन्तलं नृप ॥ १११ ॥ अभूतिरेपा यत्तत्का जीवेज्जीवन्त-
आत्मजम् । शाकुन्तलं महात्मानं दीप्यन्ति भर पौरव ॥ ११२ ॥

भर्तव्योऽहं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि । तस्माद्भवत्वयं नाम्ना
 भरतो नाम ते सुतः ॥ ११३ ॥ तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं
 त्रिदिवीकसाम् । पुरोहितममात्यांश्च सम्प्रहृष्टोऽब्रवीद्विदम्
 ॥ ११४ ॥ शृण्वन्धेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् । अहं
 घ्राप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् ॥ ११५ ॥ यद्यहं वचना-
 देव गृह्णीयामि स्वमात्मजम् । भवेद्धि शङ्करो लोकस्य नैवशुद्धो
 भवेदयम् ॥ ११६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन
 भारत । हृष्टः प्रसुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥ ११७ ॥
 ततस्तस्य तदा राजा पितृकर्माणि सर्वशः । कारयामास सुदितः
 प्रीतिमानात्मजस्य ह ॥ ११८ ॥ मूर्द्ध्नि चैनमुपाप्राय सस्त्रेहं
 परिघस्वजे । सभाज्यमानो विप्रैश्च स्तूयमानश्च वन्दिभिः ॥ ११९ ॥
 स सुदं परमां लेभे पुत्रसंस्पर्शजां वृषः । ताञ्चैव भाव्यां दुष्मन्तः
 पूजयामास घर्मतः । अत्रवीक्ष्व तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः
 ॥ १२० ॥ कृतो लोकपरोक्षोऽयं सम्बन्धोऽय त्वया सह । तस्मा-
 देतन्मया देवि त्वच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् ॥ १२१ ॥ मन्यते चैव
 लोकक्षोस्त्रीभावान्मयि सक्रतम् । पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया
 तस्माद्विचारितम् ॥ १२२ ॥ यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्य-
 प्रियं प्रिये । प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्त्वान्तं ते मया शुभे
 ॥ १२३ ॥ तामेवमुक्त्वा राजर्षिर्दुष्मन्तो मन्दिषीं प्रियाम् । वासी-
 भिरन्नपान्मैश्च पूजयामास भारत ॥ १२४ ॥ दुष्मन्तस्तु ततो राजा
 पुत्रं शकुन्तलं तदा । भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषे-
 चयत् ॥ १२५ ॥ तस्य तत्प्रथितं चक्रं प्रावर्त्तत महात्मनः ।
 भास्वरं दिव्यमजितं लोकसन्वादनं महत् ॥ १२६ ॥ स विजित्य
 महीपालाञ्चकार वशवर्त्तिनः । चचार च सतां धर्मं प्राप चातु-
 क्षमं ययः ॥ १२७ ॥ स राजा चक्रवर्त्यासीत्पार्वभैरवः प्रताप-

वान् । ईजं च बह्वभिर्यज्ञैर्यया शंभो मदत्पतिः ॥ १२८ ॥
याजयामास तं कण्वो विधिवद्गूरिदद्विषम् । श्रीमान् गोवि-
ततं नाम वाजिमेधमवाप सः ॥ १२९ ॥ यस्मिन् सहस्रं पद्मानां
कण्वाय भरतो ददौ । भरताङ्गारती कीर्त्तिर्येनेदं भारतं कुलम्
॥ १३० ॥ अपरे ये च पूर्वे वै भारता इति विश्रुताः । भरत-
स्त्वान्मवाये हि देवकल्पा महोजसः ॥ १३१ ॥ बभूवुर्ब्रह्मकल्पाश्च
बहवो राजसत्तमाः । येषामपरिमेयानि नामधेयानि सर्वशः
॥ १३२ ॥ तेषान्तु ते यथा मुख्यं कीर्त्तयिष्यामि भारत । महा-
भागान्देवकल्पान् सत्यार्ज्वपरायणान् ॥ १३३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि प्राकुन्तलं समाप्तमिति

चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

— ० —

वैशम्पायन उवाच । प्रजापतेस्तु दक्षस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ।
भरतस्य कुरोः पूरोराजमीढस्य चानघ ॥ १ ॥ यादवानामिभं
वंशं कौरवाणाञ्च सर्वशः । तथैव भरतानाञ्च पुण्यं स्वस्वयनं
महत् ॥ २ ॥ धन्यं यशस्यमाद्युष्यं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ।
तेजोभिरुदिताः सर्वे महर्षिसमतोजसः ॥ ३ ॥ दश प्राचेतसः
पुत्राः सन्तः पुण्यजनाः स्मृताः । सुखजेनाग्निना यैस्ते पूर्वं
दग्धा महोजसः ॥ ४ ॥ तेभ्यः प्राचेतसो जज्ञे दक्षो दक्षा-
दिमाः प्रजाः । सम्भूताः पुरुषध्यात्र स हि लोकपितामहः ॥ ५ ॥
वीरिण्या सह सङ्गम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः । आत्मतुल्यानजन-
यत् सहस्रं शंसितव्रतान् ॥ ६ ॥ सहस्रसङ्ख्यान् सम्भूतान् दक्ष-
घुत्राञ्च नारदः । मोक्षमध्यापयामास साङ्ख्यज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

ततः पञ्चाशत् कन्याः पत्निका अभिसन्धे । प्रजापतिः प्रजा
 दक्षः सिद्धञ्जुर्जनमेजय ॥ ८ ॥ ददौ दश स धर्माय कश्यपाय
 त्रयोदश । कालस्य नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्धवे ॥ ९ ॥
 त्रयोदशानां पत्नीनां या तु दाक्षायणी वरा । मारीचः कश्यप-
 स्वस्यामादित्यान् समजीजनत् ॥ १० ॥ इन्द्रादीन्वीर्यं सम्प-
 न्नान् विवस्वन्तमथापि च । विवस्वतः सुतो जज्ञे यमो वैवस्वतः
 प्रभुः ॥ ११ ॥ मार्त्तण्डस्य मनुर्धीमानजायत सुतः प्रभुः । यम-
 श्चापि सुतो जज्ञे ख्यातस्तस्यानुजः प्रभुः । १२ ॥ धर्मात्मा स
 मनुर्धीमान्यत्र वंशः प्रतिष्ठितः । मनोर्वंशो मानवानां ततोऽय
 प्रथितोऽभवत् ॥ १३ ॥ ब्रह्मजत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ।
 ततोऽभवन्महाराज ब्रह्म क्षत्रेण सङ्गतम् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणा
 मानवास्तेषां साङ्गं वेदमधारयन् । वेणुं दृष्णुं नरिष्यन्तं नाभा-
 गेस्त्वाकुमेव च ॥ १५ ॥ कारूपमथ शर्षातिं तथा चैवाष्ट-
 मीमिलाम् । षषध्रं नवमं प्राहुः क्षत्रधर्मपरायणम् ॥ १६ ॥
 नाभगारिष्टदशमान्मनोः पुत्रान् प्रचक्षते । पञ्चाशत्तु मनोः
 पुत्रास्तथैवान्येऽभवन् क्षितौ ॥ १७ ॥ अन्योन्यभेदात्ते सर्वे
 विनेशुरिति नः श्रुतम् । पुरुरवास्ततो विद्वानिलायां समपद्यत
 ॥ १८ ॥ सा वै तस्याभवन्माता पिता चैवेति नः श्रुतम् । त्रयो-
 दश समुद्रस्य द्वीपानश्नन् पुरुरवाः । अमानुषैर्दतः सर्वैर्मानुषः
 सन्महायथाः ॥ १९ ॥ विप्रैः स विग्रहं चक्रे वीर्योन्मत्तः पुरू-
 रवाः । जहार च स विप्राणां रत्नान्युत्क्रोशतामपि ॥ २० ॥
 समन्कुमारसं राजन् ब्रह्मलोकादुपेत्य ह । अनुदशं ततश्चक्रे
 प्रत्यगृह्णान्मचाप्यसौ ॥ २१ ॥ ततो महर्षिभिः क्रुद्धेः सद्यः शप्तो
 व्यनश्यत । लोभान्वितो बलमदान्दण्डसंज्ञो नराधिपः ॥ २२ ॥
 स हि गन्धर्वलोकस्थानुर्वश्या सहितो विराट् । अनिनाय
 क्रियार्थेऽग्नीन्यथावद्विहितान्स्त्रिधा ॥ २३ ॥ षट् सुतां जन्त्रिं

चैलादायुर्धामानमावसुः । हृदायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः
 ॥ २४ ॥ नङ्गुषं वृद्धशर्माणं राजिङ्गयमनेनसम् । स्वर्भानवी-
 सुतानेतानायोः पुत्रान् प्रचक्षते ॥ २५ ॥ आयुषो नङ्गुषः पुत्रो
 धीमान् सत्यपराक्रमः । राज्यं शशास सुमहद्वर्मेण पृथिवी-
 पते ॥ २६ ॥ पितृन्देवानृषीन्विप्रान् गन्धर्वीरगराक्षसान् । नङ्गुषः
 पालयामास ब्रह्मक्षत्रमथो विशः ॥ २७ ॥ स हत्वा दस्युसङ्घाता-
 वृषीन् करमदापयत् । पशुवच्चैव तान् पृष्ठे वाहयामास वीर्य-
 वान् ॥ २८ ॥ कारयामास चेन्द्रत्वमभिभूय दिवोकसः । तेजसा
 तपसा चैव विक्रमेणौजसा तथा ॥ २९ ॥ यतिं ययातिं संयाति-
 मायातिमयतिं ध्रुवम् । नहुषो जनयामास षट् सुतान् प्रिय-
 वादिनः ॥ ३० ॥ यतिस्तु योगमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ।
 ययातिर्नाङ्गुषः सन्नाडासीत्सत्यपराक्रमः ॥ ३१ ॥ स पालया-
 मास महीमीजे च बहुभिर्मखैः । अतिभक्त्या पितृन्सन्देवांश्च
 सुयतः सुसदा ॥ ३२ ॥ अन्वगृह्णात् प्रजां सर्वां ययातिरपरा-
 जितः । तस्य पुत्रा महेष्वामाः सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ३३ ॥
 देवयान्यां महाराज शर्मिष्ठायाश्च जज्ञिरे । देवयान्यामजायेतां
 यदुस्तुर्वसुरेव च ॥ ३४ ॥ दुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रज-
 ज्ञिरे । स शाश्वतीः समा राजन् प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३५ ॥
 जरामार्कन्महाघोरां नाङ्गुषो रूपनाशिनीम् । जराभिभूतः
 पुत्रान् स राजा वचनमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ यदुं पूरुं तुर्वसुश्च दुह्यं
 चानुश्च भारत । यौवनेन चरन् कामान्युवा युवतिभिः सह ॥ ३७ ॥
 विहर्तुमहमिच्छामि साह्यं कुरुत पुत्रकाः । तं पुत्रो देवयानेयः
 पूर्वजो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ किं कार्थं भवतः कार्थमस्माकं
 यौवनेन ते । ययातिरब्रवीत्तं वै जरा मे प्रतिगृह्णताम् ॥ ३९ ॥
 यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् । यजतो दीर्घसत्वैर्मे
 शांपाद्योयनसो मुनेः । कामार्थः परिहीणोऽयं तप्येयं तेन

पुत्रकाः ॥ ४० ॥ मामकेन शरीरेण राज्यमेकः प्रशासु वः ।
 अहं तन्वाभिनवया युवा काममवाप्नुयाम् ॥ ४१ ॥ ते न तस्य
 प्रत्यगृह्णन्त्यङ्गुप्रभृतयो जराम् । तमब्रवीत्ततः पूरुः कनीयाम्
 सत्यविक्रमः ॥ ४२ ॥ राज्ञश्चराभिनवया तन्वा यौवनगोचरः ।
 अहं जरां समादाय राज्ये ख्यास्यामि तेज्जया ॥ ४३ ॥ एव-
 मुक्तः स राजर्षिस्तपोवीर्यसमाश्रयात् । सञ्चारयामास जरां तदा
 पुत्रे महात्मनि ॥ ४४ ॥ पौरवेणाय वयसा राजा यौवनमास्थितः ।
 यायातेनापि वयसा राज्यं पूरुकारयत् ॥ ४५ ॥ ततो वर्षसह-
 खान्ते ययातिरपराजितः । स्थितः स वृषशार्दूलः शार्दूलसम-
 विक्रमः ॥ ४६ ॥ ययातिरपि पत्नीभ्यां दीर्घकालं विद्वृत्य च ।
 विश्वाच्या सहितो वने पुनश्चैत्रये वने ॥ ४७ ॥ नाध्यगच्छ-
 तदा तृप्तिं कामानां स महायथाः । अवेत्य मनसा राजन्निमां
 गाथां तदा जगौ ॥ ४८ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन
 शाम्यति । इविषा कृष्णवल्ग्वेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ४९ ॥
 पृथिवी रत्नसंपूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत् सर्व-
 मिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥ ५० ॥ यदा न कुरुते पापं सर्वभूतेषु
 कर्त्तुं चित् । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्यद्व्यते तदा ॥ ५१ ॥
 यदा चायं न विभेति यदा चास्मान् विभ्यति । यदा नेच्छति
 न हेष्टि ब्रह्म सम्यद्व्यते तदा ॥ ५२ ॥ इत्यवेच्य महाप्राज्ञः कामानां
 फलानां वृष । समाधाय मनो बुध्या प्रत्यगृह्णाञ्जरां सुतात् ॥ ५३ ॥
 दत्त्वा च यौवनं राजा पूरुं राज्येऽभिषिच्य च । अदत्त एव
 कामानां पूरुं पुत्रमुवाच च ॥ ५४ ॥ त्वया दायाद्वानस्त्रित्वं मे
 वंशकरः सुतः । पौरवो वंश इति ते ख्यातिं लोके गमिष्यति
 ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स वृषशार्दूलः पूरुं राज्ये-
 ऽभिषिच्य च । तपः सुचरितं कृत्वा भृगुतुङ्गे महातपैः ॥ ५६ ॥

कालेन महता पश्चात्कालधर्ममुपेयिवान् । कारयित्वा त्वनशनं
सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥ ५७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्यानं
पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

—०—

जनमेजय उवाच । ययातिः पूर्वजोऽस्माकं दशमो यः
प्रजापतेः । कथं स शुक्रतनयां लेभे परमदुर्लभाम् ॥ १ ॥ एत-
दिच्छास्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन । आनुपूर्व्यां च मे शंस
राज्ञो वंशकरान् पृथक् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ययातिरासीन्द्रपतिर्देवराजसमद्युतिः ।
तं शुक्रवृषपर्वाण्यौ वव्राते वै यथा पुरा ॥ ३ ॥ ततोऽहं सख्य-
वक्ष्यामि पृच्छते जनमेजय । देवयान्याद्य संयोगं ययातेर्नाङ्ग-
प्रस्य च ॥ ४ ॥ सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः । ऐश्वर्यं
प्रतिसंघर्षस्त्रैलोक्ये सञ्चराचरे ॥ ५ ॥ जिगीषया ततो देवा
वत्रिरेऽङ्घ्रिसं मुनिम् । पीरोहित्येन याज्यार्थं काव्यं ह्यशनसं
परे ॥ ६ ॥ ब्राह्मण्यौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ भयम् ।
तत्र देवा निजघ्नुर्यान्दानवान् युधि सङ्गतान् ॥ ७ ॥ तान् पुन-
र्जीवयामास काव्यो विद्याबलाश्रयात् । ततस्ते पुनरुत्थाय योध-
याञ्चक्रिरे सुरान् ॥ ८ ॥ असुरास्तु निजघ्नुर्यान् सुरान् समर-
मूर्द्धनि । न तान् सञ्जीवयामास हृद्यस्यतिरुदारर्षिः ॥ ९ ॥ न
हि वेद स तां विद्यां यां काव्यो वेत्ति वीर्यवान् । सञ्जीविनीं
ततो देवा विषादमगमन् परम् ॥ १० ॥ ते तु देवा भयोद्विग्नाः
काव्यादुशनसस्तदा । ऊचुः कचमुपागम्य ज्येष्ठं पुत्रं हृद्यस्यतेः
॥ ११ ॥ भजमानान् भजस्वास्मान् कुर्व नः साक्षानुत्तमम् । या
सां विद्यां निवसति ब्राह्मण्योऽमिततेजसि ॥ १२ ॥ शुक्रो तामा-

हर क्षिप्रं भागभाङ्गो भविष्यसि । वृषपर्वसमीपे हि शम्भो द्रष्टुं
 त्वया द्विजः ॥ १३ ॥ रक्षते दानवांस्तत्र न स रक्षत्यदानवान् ।
 तमारोधयितुं शक्नो भवान्यूर्ववया कविम् ॥ १४ ॥ देवयानीञ्च
 दयितां सुतां तस्य महात्मनः । त्वामाराधयितुं शक्नो नान्यः
 कश्चन विद्यते ॥ १५ ॥ शीलदाक्षिण्यमाधुष्यैराचारेण दमेन
 च । देवयान्यां हि तुष्टायां विद्यां तां प्राप्नुयसि ध्रुवम् ॥ १६ ॥
 तथेत्युक्त्वा ततः प्रायाद्बृहस्पतिसुतः कचः । तदाभिपूजितो
 देवैः समीपे वृषपर्वणः ॥ १७ ॥ स गत्वा त्वरितो राजन्देवैः
 सम्प्रेषितः कचः । असुरेन्द्रपुरे शुक्रं दृष्ट्वा वाक्यमुवाच ॥ १८ ॥
 ऋषेरङ्गिरसः पौत्रं पुत्रं साक्षाद्बृहस्पतेः । नाम्ना कचमिति
 ख्यातं शिष्यं गृह्णातु मां भवान् ॥ १९ ॥ ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि
 त्वच्छहं परमं गुरौ । अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन् सहस्रं परि-
 वत्सरान् ॥ २० ॥

शुक्र उवाच । कच सुस्वागतं तेऽस्तु प्रतिगृह्णामि ते वचः ।
 अर्चयिष्येऽहमर्थं त्वामचितोऽस्तु बृहस्पतिः ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । कचस्तु तं तथेत्युक्त्वा प्रतिजग्राह तद्-
 व्रतम् । आदिष्टं कविपुत्रेण शुक्रेणोशनसा स्वयम् ॥ २२ ॥
 व्रतस्य प्राप्तकालं स यथोक्तं प्रत्यगृह्णत । आराधयन्नुपाध्यायं
 देवयानीञ्च भारत ॥ २३ ॥ नित्यमारोधयिष्यंस्तौ युवा यौवन-
 गोचरे । गायत्र्यन् वादयंश्च देवयानीमतोषयत् ॥ २४ ॥ स
 शीलयन्देवयानीं कन्यां सम्प्राप्तयौवनाम् । पुष्यैः फलैः प्रेषयैश्च
 तोषयामास भारत ॥ २५ ॥ देवयान्यपि तं विप्रं नियमव्रत-
 धारिणम् । गायन्ती च ललन्ती च रक्षःपर्वचरत्तथा ॥ २६ ॥
 पञ्चवर्षमतान्येवं कचस्य चरतो व्रतम् । तत्रातीत्युरथो बुद्ध्वा
 दानवास्तं ततः कचम् ॥ २७ ॥ गा रक्षन्तं वने दृष्ट्वा रक्षस्यैक-
 ममर्षिताः । जघ्रुर्वृहस्पतेर्देषाद्विद्वारक्षार्थमेव च ॥ २८ ॥ चत्वा

शालावृकेभ्यश्च प्रायच्छल्लवश्चः कृतम् । ततो गावो निवृत्तास्ता
अगोपाः स्वं निवेशनम् ॥ २९ ॥ सा दृष्ट्वा रजिता गाश्च कचे-
नाभ्यागता वनात् । उवाच वचनं काले देवयान्यथ भारत ॥ ३० ॥

देवयान्युवाच । आहुतं चाग्निहोतं ते सूख्यं द्याक्षं गतः
प्रभो । अगोपाश्चागता गावः कचस्तात न दृश्यते ॥ ३१ ॥
अ्यक्तं हतो मृतो वापि कचस्तात भविष्यति । तं विना न च
जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३२ ॥

शुक्र उवाच । अयमेहीति संशब्दा खतं सञ्जीवयाम्यहम् ।
ततः सञ्जीवनीं विद्यां प्रयुज्य कचमाह्वयत् ॥ ३३ ॥ भित्त्वा भित्त्वा
शरीराणि वृकाणां स विनिर्गतः । आहृतः प्रादुरभवत्कचो
कृष्टोऽथ विद्यया ॥ ३४ ॥ कस्मान्चिरायितोऽसीति पृष्टस्तामाह
भार्गवीम् । समिधश्च कुशादीनि काष्ठभारश्च भाविनि ॥ ३५ ॥
मृहीत्वायमभारात्तं वटवृक्षं समाश्रितः । गावश्च सजिताः सर्वा
वृक्षच्छायामुप्राश्रिताः ॥ ३६ ॥ असुरास्तत्र मां दृष्ट्वा कस्त्वमित्य-
भ्यचोदयन् । वृहस्पतिसुतश्चाहं कच इत्यभिविभ्रुतः ॥ ३७ ॥
इत्यक्तमात्रे मां हत्वा पिपीकृत्वा तु दानवाः । दत्त्वा शाला-
वृकेभ्यस्तु सुखं जग्मुः स्वमालयम् ॥ ३८ ॥ आहृतो विद्यया
भंद्रे भार्गव्या महात्मना । त्वत्समीपमिहायातः कथञ्चित्सम-
जीवितः ॥ ३९ ॥ स पुनर्देवयान्योक्तः पुष्याहारो यदृच्छया ।
वनं ययौ कचो विप्रो ददृशुर्दानवाश्च ते । पुनस्तं पिषयित्वा तु
समुद्राम्भस्यमिश्रयन् ॥ ४० ॥ चिरहृतं पुनः कन्या पित्रे तं
संन्यवेदयत् । विप्रेण पुनराहृतो विद्यया सुरदेहजः । पुन-
रावृत्त्य तदृक्तं न्यवेदयत् तदथा ॥ ४१ ॥ ततस्तृतीयं हत्वा तं
दग्ध्वा कृत्वा च चूर्णागः । प्रायच्छन् ब्राह्मणायैव सुरायामसुरा-
स्तथा ॥ ४२ ॥ देवयान्यथ भूयोपि पितरं वाक्यमब्रवीत् । पुष्या-
हारः प्रेषणकृत् कचस्तात न दृश्यते ॥ ४३ ॥ व्यक्तं हतो मृतो

वापि कचज्ञात भविष्यति । तं विना न च जीवियं कचं सत्यं
ब्रवीमि ते ॥ ४४ ॥

शुक उवाच । बृहस्पतेः सुतः पुत्रि कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाम क्रिम् ॥ ४५ ॥ मैवं शुचो
माहृद् देवयानि न त्वाहृशी मर्त्यमनुप्रशोचते । यस्यास्तव ब्रह्म
च ब्राह्मणाश्च सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ॥ ४६ ॥ सुर-
द्विषश्चैव जगच्च सर्वमुपस्थाने सन्नमन्ति प्रभावात् । अशक्योऽसौ
जीवयितुं द्विजातिः सञ्जीवितो बध्यते चैव भूयः ॥ ४७ ॥

देवयान्युवाच । यस्याङ्गिरा बृहत्तमः पितामहो बृहस्पति-
श्चापि पिता तपोनिधिः । ऋषेः पुत्रं तमथोवापि पौत्रं कथं न
शोचेयमहं न रुद्याम् ॥ ४८ ॥ स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च सदो-
त्थितः कर्मसु चैव दत्तः । कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न मोक्ष्ये
प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । स पीडितो देवयान्या महर्षिः समा-
ह्वयत् संरम्भाज्ञैव काव्यः । असंशयं मामसुरा द्विपन्ति वे मे
शिष्यानागतान् सूदयन्ति ॥ ५० ॥ अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति
रौद्रास्ते मां यथा व्यभिचरन्ति नित्यम् । अप्यस्य पापस्य भवे-
दिहान्तः कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् । गुरोर्हि भीतो विद्यया
चोपहृतः शनैर्वाक्यं जठरे व्याजहार ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीत्केन पथोपनीतस्त्वं चोदरे
तिष्ठसि ब्रूहि विप्र ।

कच उवाच । तव प्रसादान्न जहाति मां स्मृतिः सुरामि
सर्वे यच्च यथा च हन्तम् । मत्वेवं स्यान्तपसः संक्षयो मे ततः
क्लेशं घोरमिमं सजामि ॥ ५२ ॥ असुरैः सुरायां भवतोऽस्मि
दत्तो हत्वा दग्ध्वा चूर्णयित्वा च काव्य । ब्राह्मीं मायां चासुरीं
विप्र मायां त्वयि स्थिते कथमेवातिवर्त्तते ॥ ५३ ॥

शुक उवाच । कित्ते प्रियं करवाण्यद्य वत्से बधेन मे
जीवितं स्यात्कवस्य । नान्यत्र कुचेर्मम भेदेनेन दृष्ट्येत्कचो मङ्गतो
देवयानि ॥ ५४ ॥

देवयान्युवाच । ह्री मां शोकावग्निकल्पौ दहेतां कचस्य
नागस्तव चैवोपघातः । कचस्य नाशे मम शर्म नास्ति तवोप-
घाते जीवितुं नास्ति शक्ता ॥ ५५ ॥

शुक उवाच । संसिद्धरूपोऽसि वृहस्पतिः सुत यत्त्वां भक्तं
भजते देवयानी । विद्यामिमां प्राप्नुहि जीवनीं त्वं न चेदिन्द्रः
कचरूपी त्वमद्य ॥ ५६ ॥ न निवर्त्तेत् पुनर्जीवन् कश्चिदन्यो
ममोदरात् । ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥ ५७ ॥
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मामस्मद्देहादुपनिष्कस्य तात ।
समीक्षेथा धर्मवतीभवेत्तां गुरोः सकाशात्प्राप्य विद्यां सविद्यः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । गुरोः सकाशात्समवाप्य विद्यां भित्त्वा
कुचिं निर्विचक्राम विप्रः । कचोऽभिरूपस्तात्क्षयाद्ब्राह्मणस्य
शुक्रात्यये पौर्णमास्यांभिवेन्दुः ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा च तं पतितं ब्रह्म-
राशिमुत्थापयामास मृतं कचोऽपि । विद्यां सिद्धां तामवाप्या-
भिवाद्य ततः कचस्यं गुरुमित्युवाच ॥ ६० ॥ यः श्रौतयोरमृतं
स निषङ्गेद्यो से नविद्यस्य यथा ममायम् । तं मन्येऽहं पितरं
मातरञ्च तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ ६१ ॥ ऋतस्य दाता-
रमनुत्तमस्य निधिं निधीनामपि लब्धविद्याः । ये नाद्रियन्ते
शुरुमर्चनीयं पापाङ्गोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठाः ॥ ६२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुरापानाद्वञ्चनां प्राप्य विद्वान् संज्ञा-
नाशञ्चैव महातिघोरम् । दृष्ट्वा कचं चापि तथाभिरूपं पीतं
तदा सुरया मोहितेन ॥ ६३ ॥ समन्युरत्याय महानुभावस्तदो-
शना विप्रहितं चिकीर्षुः । सुरापानं प्रति संज्ञातमन्युः काव्यः
स्वयं वार्क्यमिदं जगाद ॥ ६४ ॥ यो ब्राह्मणोऽद्यपभृतीह कश्चि-

ज्मोहात् सुरां पाशति मन्दबुद्धिः । अपेतधर्मा ब्रह्मज्ञा चैव स
 स्यादस्मिन् लोके गर्हितः स्यात्परे च ॥ ६५ ॥ मया चैतां विप्र-
 धर्मोक्तिशीमां मर्यादां वै स्थापितां सर्वलोके । सन्तो विप्राः
 श्रुश्रुवांसो गुरुणां देवा लोकाद्योपशृण्वन्तु सर्वे ॥ ६६ ॥ इती-
 दमुक्त्वा स महानुभावस्तपोनिधीनां निधिरप्रमेयः । तान्दानवा-
 न्दैवविमुढबुद्धीनिदं समाह्वय वचोऽभ्युवाच ॥ ६७ ॥ आचक्षे वो
 दानवा वालिशः स्य सिद्धः कचो वत्स्यति मत्स्यकाशे । सञ्जी-
 वनीं प्राप्य विद्यां महात्मा तुल्यप्रभावो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः ॥ ६८ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स भार्गवः । दानवा विस्मयावष्टाः
 प्रययुः स्वं निवेशनम् ॥ ६९ ॥ गुरोरस्य सकाशे तु दशवर्षशतानि
 सः । अनुज्ञातः कचो गन्तुमियेष त्रिदशालयम् ॥ ७० ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्सुपाख्याने पद्-
 सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । समावृत्तव्रतं तन्तु विस्मृतं गुरुणा तदा ।
 प्रस्थित त्रिदशावासं देवान्यब्रवीदिदम् ॥ १ ॥ षट्पेरङ्गिरसः
 पौत्र वृत्तेनाभिजनेन च । भ्राजसे विद्यया चैव तपसा च
 दमेन च ॥ २ ॥ ऋषिर्यथाङ्गिरा मान्यः पितुर्मम महायथाः ।
 तथा मान्यश्च पूज्यश्च मम भूयो वृहस्पतिः ॥ ३ ॥ एवं ज्ञात्वा
 विजानीहि यद्ब्रवीमि तपोधन । व्रतस्थेऽनियमोपेते यथा वर्त्ता-
 स्यहं त्वयि ॥ ४ ॥ स समावृत्तविद्यो मां भक्तां भजितुमर्हसि ।
 गृह्णाण पाणिं विधिवन्मम मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५ ॥

कच उवाच । पूज्यो मान्यश्च भगवान्यथा तव पिता मम ।
 तथा त्वमनवद्याङ्गि पूजनीयतरा मम ॥ ६ ॥ प्राणेश्योऽपि प्रिय-
 यरा भार्गवस्य महात्मनः । त्वं भद्रे धर्मतः पूज्या गुरुपुत्री सदा

मम ॥ ७ ॥ यथा मम गुरुर्नित्यं मान्यः शुक्रः पिता तव । देव-
यानि तथैव त्वं नैवं मां वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

देवयान्युवाच । गुरुपुत्रस्य पुत्रो वै न त्वं पुत्रश्च मे पितुः ।
तस्मात् पूजश्च मान्यश्च ममापि त्वं द्विजोत्तम ॥ ९ ॥ असुरै-
र्हन्यमाने च कच त्वयि पुनः पुनः । तदा प्रभृति या प्रीतिस्तां
त्वमद्य स्मरस्व मे ॥ १० ॥ सौहार्दं चानुरागे च वेत्य मे भक्ति-
मुत्तमाम् । न मामर्हसि धर्मज्ञ त्यक्तुं भक्तामनागसम् ॥ ११ ॥

कच उवाच । अनियोज्ये नियोगे मां नियुनक्षि शुभव्रते ।
प्रपीद सुभ्र त्वं मच्छं गुरोर्गुरुतरा ब्रुभे ॥ १२ ॥ यत्रोपितं विशा-
लाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने । तत्राहमुपितो भद्रे कुक्षौ काव्यस्य
भाषिनि ॥ १३ ॥ भगिनी धर्मतो मे त्वं मैवं वोचः सुमध्यमे ।
सुखमस्युपपितो भद्रे न मन्दर्विद्यते मम ॥ १४ ॥ आपृच्छे त्वां
गमिष्यामि शिवमाशंस मे पयि । अविरोधेन धर्मस्य स्मर्त्तव्यो-
ऽस्मि कथान्तरे । अप्रगत्तोत्पिता नित्यमाराधय गुरुं मम
॥ १५ ॥

देवयान्युवाच । यदि मां धर्मकामार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचितः ।
ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेघा गमिष्यति ॥ १६ ॥

कच उवाच । गुरुपुत्रीति कृत्वाहं प्रत्याचक्षे न दोषतः ।
गुरुणा चाननुज्ञातः काममेवं शपस्व माम् ॥ १७ ॥ आर्षं धर्मं
ब्रुवाणोऽहं देवयानि यथा त्वया । शप्तो नार्होऽस्मि शापस्य
कामतोऽद्य न धर्मतः ॥ १८ ॥ तस्माद्भवत्या यः वामो न तथा स
भविष्यति । ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति ॥ १९ ॥
फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्य तत्तथा । अथ्यापयिष्यामि
तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा द्विजयेष्टो देवयानीं कच-
स्तदा । त्रिदशेशान्तयं श्रीशं जगाम द्विजसत्तमः ॥ २१ ॥ तमा-

गतमभिप्रेक्ष्य देवा इन्द्रपुरोगमाः । हृष्टस्यतिं सभान्येदं क्वचं
वचनमब्रुवन् ॥ २२ ॥

देवा ऊचुः । यत्त्वयास्मद्धितं कर्म कृतं वै परमाद्भुतम् ।
न ते यशः प्रणशिता भागभाक्त्वं भविष्यसि ॥ २३ ॥

दूत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्सुपाख्याने
सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । कृताविद्ये कचे प्राप्ते हृष्टरूपा द्विवी-
कसः । कचादधीत्य तां विद्यां कृतार्थी भरतर्षभ ॥ १ ॥ सर्व
एव समागम्य शतक्रतुमथाब्रुवन् । कालस्ते विक्रमस्याद्य ज
शत्रून् पुरन्दर ॥ २ ॥ एवमुक्तान् सहितैस्त्रिदशैर्मघवांस्तदा ।
तथेत्युक्त्वा प्रचक्राम सोऽपश्यत वने स्त्रियः ॥ ३ ॥ क्रीडन्तीनान्
कन्यानां वने चैत्ररथोपमे । वायुभूतः स वस्त्राणि सर्वाण्येवं
व्यमिश्रयत् ॥ ४ ॥ ततो जतात्समुत्तीर्य कन्यास्ताः सहिता-
स्तदा । वस्त्राणि जगृह्णन्तानि यथासन्नान्यनेकशः ॥ ५ ॥ तत्र
वामो देवयान्याः शर्मिष्ठा जगृहे तदा । व्यतिमिथमजानन्ती
दुहिता वृषपर्वणः ॥ ६ ॥ ततस्तयोर्मिथस्तत्र विरोधः समजायत ।
देवयान्याश्च राजेन्द्र शर्मिष्ठायाश्च तत्कृते ॥ ७ ॥

देवयान्य उवाच । कस्माद्गुक्त्रासि मे वस्त्रं गिष्या भूत्वा ममा-
सुरि । समुदाचारहीनाया न ते साधु भविष्यति ॥ ८ ॥

शर्मिष्ठोवाच । आसीनश्च शयानश्च पिता ते पितरं मम ।
स्तीति बन्दीव चाभीक्ष्णं नीचैः स्थिवा विनीतवत् ॥ ९ ॥ याच-
तस्त्वं हि दुहिता सुवतः प्रतिगृह्णतः । सुताहं स्तूयमानस्य
ददतोऽप्रतिगृह्णतः ॥ १० ॥ आदुन्वस्य विदुन्वस्य द्रुह्य कुप्यस्य

श्वाचिक । अनायुधा सासुधाया रिक्ता क्षुभ्यति भिक्षुकि ॥ ११ ॥
लक्ष्मणे प्रतियोद्धारं न हि त्वां गणयाम्यहम् ।

वैशम्पायन उवाच । समुच्छ्रयं देवयानीं गतां सक्ताश्च
वाससि । शर्मिष्ठा प्राक्षिपत् क्रूपे ततः स्वपुरमागमत् ॥ १२ ॥
हृतेष्वमिति विज्ञाय शर्मिष्ठा पार्थनिग्रया । अनवेक्ष्य ययौ वैशम्
क्रोधवैगपरायणा ॥ १३ ॥ अथ तं देशमभ्यागाद्यथातिर्नङ्गषा-
त्मजः । आन्तयुग्यः आन्तहयो षडगलिष्मः पिपासितः ॥ १४ ॥
स नाङ्गप्रः प्रेक्षमाण उदपानं गतोदकम् । ददर्श राजा तां
तत्र कन्यामग्निशिखामिव ॥ १५ ॥ तामपृच्छत्स दृष्ट्वैव कन्या-
ममरवर्णिनीम् । सान्त्वयित्वा गृपथेष्ठः सान्ना परमवल्गुना
॥ १६ ॥ का त्वं ताम्ननक्षी श्यामा सुखष्टमणिकुण्डला । दीर्घं
ध्यायसि चात्यर्थं कस्माच्छोचसि चातुरा ॥ १७ ॥ कथञ्च पतिता-
स्यस्मिन् क्रूपे वीरत्नं ग्राहते । दुहिता चैव कस्य त्वं वद सत्यं
सुमध्यमे ॥ १८ ॥

देवयान्युवाच । योऽसौ देवैर्हेतान्दैत्यानुत्थापयति विद्यया ।
तस्य शुक्रस्य कन्याहं स मां नूनं न बुध्यते ॥ १९ ॥ एष मे
दक्षिणो राजन् प्राणिस्ताम्रनखाङ्गुलिः । समुद्रर गृहीत्वा मां
कुलीनस्त्वं हि मे मतः ॥ २० ॥ आनामि त्वामहं शान्तं वीर्य-
वन्तं यशस्विनम् । तस्मान्मां पतितामस्मात् क्रूपादुद्धर्तुमर्हसि
॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तामथो ब्राह्मणीं राजा विज्ञाय
नङ्गषात्मजः । गृहीत्वा दक्षिणे पाणावुज्जहार ततोऽवटात् ॥ २२ ॥
उद्धृत्य चैनां तरसा तस्मात् क्रूपान्तराधिपः । आमन्त्रयित्वा
सुश्रीणीं ययातिः स्वपुरं ययौ ॥ २३ ॥ गते तु नाङ्ग्रे तस्मिन्
देवयान्यप्यनिन्दिता । उवाच शोकसन्तप्ता घृणिकामागतां पुरः
॥ २४ ॥

देवयान्युवाच । त्वरितं घूर्णिके गच्छ शीघ्रमाचक्ष मे
पितुः । नेदानीं सख्यवेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः ॥ २५ ॥

बैशम्पायन उवाच । सा तत्र त्वरितं गत्वा घूर्णिकासुर-
मन्दिरम् । दृष्ट्वा काव्यमुवाचेदं सम्भ्रमाविष्टचेतना ॥ २६ ॥
आचक्षते महाब्रह्मन्देवयानीं वने हताम् । शर्मिष्ठया महाभाग
दुहित्वा वृषपर्वणः ॥ २७ ॥ श्रुत्वा दुहितरं काव्यस्तत्र शर्मि-
ष्ठया हताम् । त्वरया निर्ययी दुःखान्मार्गमाणः सुतां वने ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा दुहितरं काव्यो देवयानीं ततो वने । बाह्यभ्यां संपरिष्वज्य
दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९ ॥ आत्मदोषैर्नियच्छन्ति सर्वे दुःखमुखे
जनाः । मन्ये दुश्चरितं तेऽस्ति यस्येयं निष्कृतिः कृता ॥ ३० ॥

देवयान्युवाच । निष्कृतिर्मेऽस्तु वा मास्तु शृणुष्व्वावहितो
मम । शर्मिष्ठया यदुक्तास्मि दुहित्वा वृषपर्वणः ॥ ३१ ॥ सत्यं
किलैतत्त्मा प्राङ् दैत्यानामसि गायनः । एवं हि मे कथयति
शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ३२ ॥ वचनं तीक्ष्णपरुषं क्रोधरक्तेक्षणा
भृशम् । सुवतो दुहिता नित्यं याचतः प्रतिगृह्णतः ॥ ३३ ॥
अहन्तु स्तूयमानस्य ददतोऽप्रतिगृह्णतः । इदं मामाह शर्मिष्ठा
दुहिता वृषपर्वणः । क्रोधसंरक्तनयना दर्पपूर्णा पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
यद्यहं सुवतस्नात दुहिता प्रतिगृह्णतः । प्रसादयिष्ये शर्मिष्ठा-
मित्युक्ता तु सखी मया ॥ ३५ ॥

शुक उवाच । सुवतो दुहिता न त्वं याचतः प्रतिगृह्णतः ।
असोतुः स्तूयमानस्य दुहिता देवयान्यासि ॥ ३६ ॥ वृषपर्वण
तद्देद शक्रो राजा च नाङ्गुषः । अचिन्त्यं ब्रह्म निर्हन्दमैश्वरं हि
बलं मम ॥ ३७ ॥ यच्च किञ्चित्सर्वगतं भूमौ वा यदि वा दिति ।
तस्याहमीश्वरो नित्यं तुष्टेनोक्तः स्वयम्भुवा ॥ ३८ ॥ अहं जलं
विमुञ्चामि प्रजानां हितकाव्यया । पुण्याभ्योपधयः सर्वा इति
सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ३९ ॥

वशभायन उवाच । एवं विषादमापन्ना मन्थना सम्भ-
श्रीडिताम् । वचनैर्मधुरैः श्लक्ष्णैः सान्वयामास तां पिता ॥४०॥

इत्यादिपर्वणि सन्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

शुक उवाच । यः परेषां नरो नित्यमतिवादांस्त्रितिक्षते ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ १ ॥ यः समुत्-
पतितं क्रोधं निगृह्णाति ह्ययं यथा । स यन्तेत्युच्यते सद्भिर्न यो
रक्षिषु लब्धते ॥ २ ॥ यः समुत्पतितं क्रोधमक्रोधेन निरस्यति ।
देवयानि विजानीहि तेन सर्वमिदं जितम् ॥ ३ ॥ यः समुत्-
पतितं क्रोधं क्षमयेद् निरस्यति । यथोरगस्त्वचं जीर्णं स वै
पुरुष उच्यते ॥ ४ ॥ यः सन्धारयते मन्थुं योऽतिवादांस्त्रिति-
क्षते । यथ तप्तो न तपति दृढं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥ ५ ॥
यो यजेदपरिग्रान्तो मासि मासि शतं समाः । न क्रुद्धेद्यच्च सर्वस्य
तथोरक्रोधनोऽधिकः ॥ ६ ॥ यत् कुमारः कुमार्यश्च वैरं कुरु-
रचेतसः । न तत्प्राज्ञोऽनुकुर्वीत न विदुस्ते बलाबलम् ॥ ७ ॥

देवयान्युवाच । येदाहं तात बालापि धर्माणां यद्विहा-
न्तरम् । अक्रोधे चातिवादे च वेद चापि बलाबलम् ॥ ८ ॥
शिष्यस्याशिष्यवृत्तं तु न चन्तव्यं बुभूषता । तस्मात् सङ्कीर्ण-
वृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥ ९ ॥ पुमांशो ये हि जिन्दन्ति
वृत्तेनाभिजनेन च । न तेषु निवसेत्प्राज्ञः श्रेयोऽर्थी पाप-
बुद्धिषु ॥ १० ॥ ये त्वेनमभिजानन्ति वृत्तेनाभिजनेन वा ।
तेषु साधुषु वस्तव्यं स वासः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ११ ॥ वाग्दुस्वक्तं
महाघोरं दुहितुर्दृषपवंशः । मम मयाति हृदयमग्निक्वाम इवा-
रयिम् ॥ १२ ॥ न क्षातो दुष्करतरं मन्ये लोकेष्वपि त्रिषु ।

यः सपत्न्यविद्वान् दीप्ता चीनश्रीः पशुपासते । मरुतं शोभनं तस्य
इति विद्वज्जना विदुः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि यथात्पुपाख्याने एकोना-
शीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः काव्यो ऋगुश्रेष्ठः समन्वयरुपगम्य
ह । वृषपर्वणाणामासीनमित्युवाचाविचारयन् ॥ १ ॥ नाधर्म-
श्चरितो राजन् सद्यः फलति गौरिव । शनैरावर्त्थमानो हि
कर्त्तुर्मूलानि ह्यन्तति ॥ २ ॥ पुत्रेषु वा नमृषु वा जचेदात्मनि
यश्चरति । फलत्वेव ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥ ३ ॥ यद्-
घातयिथा विप्रं कचमाङ्गिरसं तदा । अपापशीलं धर्मज्ञं शूश्रूषुं
मङ्गहे रतम् ॥ ४ ॥ यथादनर्हतस्तस्य यथाञ्च दुहितुर्मम । वृष-
पर्वन्निबोधेदं त्वक्ष्यामि त्वां सवान्धवम् ॥ ५ ॥ स्यात् त्वद्विषये
राजन्प्रश्यामि त्वया सह । अहो मामभिजानासि दैत्य मिथ्या
प्रजापिनम् । यथेममात्मनो दोषं न नियच्छस्युपेक्षसे ॥ ६ ॥

वृषपर्वोवाच । नाधर्मं न मृषा वादं त्वयि जानामि भार्गव ।
त्वयि धर्मश्च सत्यञ्च तत्रसीदतु मे भवान् ॥ ७ ॥ यद्यस्मानप-
हाय त्वमितो गच्छसि भार्गव । समुद्रं सम्प्रवेक्ष्यामो नान्यदक्षि
मरायणम् ॥ ८ ॥

शुक उवाच । समुद्रं प्रविशध्वं वा दिशो वा द्रवतासुराः ।
दुहितुर्नाप्रियं सोढुं शक्तोऽहं दयिता हि मे ॥ ९ ॥ प्रसाद्यतां
देवयानी जीवितं यत्न मे स्थितम् । योगक्षेमकरसोऽहमिन्द्रस्यैव
वृचस्पतिः ॥ १० ॥

वृषपर्वोवाच । यत्किञ्चिदसुरेन्द्राणां विद्यते वसु भार्गव ।
भुवि हस्तिगवाश्च तस्य त्वं मम चेश्वरः ॥ ११ ॥

शुक्र उवाच । यत्किञ्चिदस्ति द्रविणं दैत्यैः प्राणा महासुर ।
तस्मैश्वरोऽस्मि यद्येषा देवयानी प्रसाद्यताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तथेत्याह वृषपर्वा महाकविः ।
देवयान्यन्तिकं गत्वा तमर्धं प्राह भार्गवः ॥ १३ ॥

देवयान्युवाच । यदि त्वमीश्वरज्ञात राज्ञो वित्तस्य भार्गव ।
नाभिजानामि तन्तेऽहं राजा तु वदतु स्वयम् ॥ १४ ॥

वृषपर्वावाच । अं काममभिकामासि देवयानि शुचिस्मिते ।
तं तेऽहं सम्प्रदास्यामि यदि वापिहि दुर्लभम् ॥ १५ ॥

देवयान्युवाच । दासीं कन्यासहस्रेण शर्मिष्ठाभिकामये ।
अनु मां तत्र गच्छेत्सा यत्र दद्याच्च मे पिता ॥ १६ ॥

वृषपर्वावाच । उत्तिष्ठ त्वं गच्छ धात्रि शर्मिष्ठां शीघ्रमानय ।
यश्च कामयते कामं देवयानी करोतु तम् ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो धात्री तत्र गत्वा शर्मिष्ठां वाक्छ-
मब्रवीत् । उत्तिष्ठ भद्रे शर्मिष्ठे ज्ञातीनां सुखमावह ॥ १८ ॥
त्यजति ब्राह्मणः शिष्यान्देवयान्या प्रचोदितः । सा यं कामयते
कामं स कार्ष्णोऽद्य त्वयानये ॥ १९ ॥

शर्मिष्ठावाच । यं सा कामयते कामं करवाय्यहमद्य तम् ।
यद्येवमाह्वयेच्छुक्रो देवयानीकृते हि माम् । महोषान्मागम-
च्छुक्रो देवयानी च मत्कृते ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कन्यासहस्रेण वृता गिरि-
कया तदा । पितुर्नियोगान्तरिता निश्कामः पुरोत्तमात्
॥ २१ ॥

शर्मिष्ठावाच । अहं दासीसहस्रेण दासी ते परिचारिका ।
अनु त्वां तत्र यास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २२ ॥

देवयान्युवाच । सुवतो दुहित्याहं ते याचतः प्रतिगृह्णतः ।
सूयमानस्य दुहिता कथं दासी भविष्यति ॥ २३ ॥

शर्मिष्ठावाच । येन केनचिदात्तानां ज्ञातीनां सुखमाव-
हेत् । अतस्त्वाप्तुयास्यामि यत्र दास्यति ते पिता ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिश्रुते दासभावे दुहित्वा वृषपर्वणः ।
देवयानी वृषश्रेष्ठ पितरं वाक्यसब्रवीत् ॥ २५ ॥

देवयान्युवाच । प्रविशामि पुरं तात तुष्टास्मि द्विजसत्तम ।
अमोघं तव विज्ञानमस्ति विद्याबलञ्च ते ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो दुहित्वा स द्विजश्रेष्ठो महा-
यथाः । प्रविवेश पुरं हृष्टः पूजितः सर्वदानवैः ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि यथात्युपाख्यानेऽशीति-
तमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दीर्घस्य कालस्य देवयानी वृषो-
त्तम । वनन्तदेव निर्याता क्रीडार्थं वरवर्णिनी ॥ १ ॥ तेन
दासीसहस्रेण सार्धं शर्मिष्ठया तदा । तमेव देशं सम्प्राप्ता
यथाक्लामं चचार सा ॥ २ ॥ ताभिः सखीभिः सहिता सर्वाभि-
र्मुदिता अशम् । क्रीडन्त्योऽभिरताः सर्वाः पिवन्त्यो मधुमधवीम्
॥ ३ ॥ खादन्त्यो विविधान् भक्ष्यान्विदशन्त्यः फलानि च ।
मुनश्च नाङ्गुषो राजा अगलिष्पुर्थदृच्छया ॥ ४ ॥ तमेव देशं
सम्प्राप्तो जलार्थी अमन्त्रापितः । दृष्ट्वा देवयानीं स शर्मिष्ठां
ताश्च योषितः ॥ ५ ॥ पिवन्तीङ्गलमानाश्च दिव्याभरणभूषिताः ।
उपविष्टाश्च दृष्ट्वा देवयानीं शुचिस्मिताम् ॥ ६ ॥ रूपेणाप्रतिमां
तासां स्त्रीणां मध्ये वराङ्गनाम् । शर्मिष्ठया सेव्यमानां पाद-
संवाहनादिभिः ॥ ७ ॥

यथातिरुवाच । द्वाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां ह कन्ये परि-
वारिते । गोत्रे च नाननी चैव द्वयोः पृच्छाम्यहं शुभे ॥ ८ ॥

देवयान्युवाच । आख्यास्याम्यहमादत्स्व वचनं मे नराधिप ।
शुक्रो नामामुरगुरुः सुतां जानीहि तस्य माम् ॥ १० ॥ इत्यञ्च
मे सखी दासी यत्राहं तत्र गामिनी । दुहित्वा दानवेन्द्रस्य
शर्मिष्ठा वृषपर्वणः ॥ १० ॥

ययातिरुवाच । कथन्तु ते सखी दासी कन्येयं वरवर्णिनी ।
असुरेन्द्रसुता सुभ्युः परङ्गीवृहलं हि मे ॥ ११ ॥

देवयान्युवाच । सर्व एव नरश्रेष्ठ विधानमनुवर्त्तते । विधान-
विहितं भवा मा विचित्राः कथाः कथाः ॥ १२ ॥ राजवद्रूप-
वेशौ ते ब्राह्मीं वाचं विभर्षि च । को नाम त्वं कुतश्चासि कस्य
पुत्रश्च शंस मे ॥ १३ ॥

ययातिरुवाच । ब्रह्मचर्येण वेदो मे कृत्स्नः श्रुतिपथं गतः ।
राजाहं राजपुत्रश्च ययातिरिति विश्रुतः ॥ १४ ॥

देवयान्युवाच । केनास्यर्थेन वृषते इमं देशमुपागतः ।
जिहृद्युर्वारिजं किञ्चिदथ वा ऋगलिप्तया ॥ १५ ॥

ययातिरुवाच । ऋगलिप्तुरहं भद्रे पानीयार्थमुपागतः ।
बहुधायनुयुक्तोऽस्मि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥

देवयान्युवाच । हाभ्यां कन्यासहस्राभ्यां दास्या शर्मिष्ठया
सह । त्वदधीनास्मि भद्रं ते सखा भर्ता च मे भव ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच । विद्वीथनसि भद्रन्ते न त्वामर्होऽस्मि भगविनि ।
अविवाह्या हि राजानो देवयानि पितृसव ॥ १८ ॥

देवयान्युवाच । संहृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म संहि-
तम् । ऋषिसाप्सृपिपुत्रश्च नाङ्गपाङ्ग वहस्व माम् ॥ १९ ॥

ययातिरुवाच । एकदेशोद्भवा वर्णाश्रितारोऽपि वराङ्गने ।
पृथग्धर्माः पृथक्शौचास्तेपान्तु ब्राह्मणो वरः ॥ २० ॥

देवयान्युवाच । पाण्डुधर्मो नाङ्गपायं न पुंभिः सेवितः
पुरा । तं मे त्वमग्रहीरथे वृणोमि त्वामहं ततः ॥ २१ ॥ कथं

तु मे मनस्विन्याः पाणिमन्यः पुमान् स्मृशेत् । गृहीतस्त्रिपुत्रेषु
स्वयं बाप्युषिणा त्वया ॥ २२ ॥

ययातिरुवाच । क्रुद्धादाशीविषात्सर्पाञ्ज्वलनात्सर्वतोसुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्रो ज्ञेयः पुंसां विजानता ॥ २३ ॥

देवयान्युवाच । कथमाशीविषात्सर्पाञ्ज्वलनात्सर्वतोसुखात् ।
दुराधर्षतरो विप्र इत्यात्य पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥

ययातिरुवाच । एकमाशीविप्रो हन्ति शस्त्रैकैकश्च बध्यते ।
हन्ति विप्रः सराङ्गाणि पुराण्यपि हि कोपितः ॥ २५ ॥ दुरा-
धर्षतरो विप्रस्तस्माद्भीरु मतो मम । अतोऽदत्ताश्च पिता त्वं
भद्रे न विवहास्यहम् ॥ २६ ॥

देवयान्युवाच । दत्तां वहस्व तन्मां त्वं पिता राजन् वृतो
मया । अयाचतो भयं नास्ति दत्ताश्च प्रतिगृह्णतः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । त्वरितं देवयान्याथ सन्दिष्टं पितु-
रात्मनः । सर्वं निवेदयामास धात्री तस्मै यथातथम् ॥ २८ ॥
श्रुत्वैव च स राजानं दर्शयामास भार्गवः । दृष्ट्वैव चागतं शुक्रं
ययातिः पृथिवीपतिः । ववन्दे ब्राह्मणं काव्यं प्राञ्जलिः प्रणतः
स्थितः ॥ २९ ॥

देवयान्युवाच । राजायं नाङ्गवस्नात् दुर्गमे पाणिमयसीत् ।
नमस्तो देहि मामस्मै लोके नान्यं पतिं वृणे ॥ ३० ॥

शुक्र उवाच । वृतोऽनया पतिर्वीर सुतया त्वं ममेष्टया ।
गृहाणेमां मया दत्तां मृष्टिषीं नङ्गषात्मज ॥ ३१ ॥

ययातिरुवाच । अधर्मो न स्मृशेदेष मङ्गलान्निह भार्गव ।
वर्षसङ्करजो ब्रह्मन्विति त्वां न वृणोम्यहम् ॥ ३२ ॥

शुक्र उवाच । अधर्मात्त्वां विमुञ्चामि दृष्टु त्वं वरमीप्सि-
तम् । अस्मिन्निवाहे माग्नासीरहं पापं तुदामि ते ॥ ३३ ॥
वहस्व भाव्यां धर्मेण देवयानीं सुमध्यमाम् । अनया सह

सम्प्रीतिमतुषां समवाप्नुहि ॥३४॥ इयं चापि कुमारी ते शर्मिष्ठा
वार्षपर्वणी । संपूज्या सततं राजन्मा चैनां शयने ह्ये ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो ययातिस्तु शुक्रं कृत्वा प्रद-
क्षिण्यम् । शास्त्रोक्तविधिना राजा विवाहमकरोच्छुभम् ॥ ३६ ॥
कञ्चवा शुक्रान्महद्विक्तं देवयानीं तदोत्तमाम् । द्विसहस्रेण
कन्यानां तथा शर्मिष्ठया सह ॥ ३७ ॥ संपूजितश्च शुभ्रेण दैत्यैश्च
वृषसत्तमः । जनाम स्वपुरं हृष्टोऽनुज्ञातोऽथ महात्मना ॥ ३८ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने

एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वशम्पायन उवाच । ययातिः स्वपुरं प्राप्य महेन्द्रपुर-
सन्निभम् । प्रविश्यान्तःपुरं तत्र देवयानीं न्यवेशयत् ॥ १ ॥
देवयान्याद्यानुमते सुतां तां वृषपर्वणः । अशोकवनिकाभ्यासे
महं कृत्वा न्यवेशयत् ॥ २ ॥ वृतां दासीसहस्रेण शर्मिष्ठां वार्ष-
पर्वणीम् । वासोभिरन्नपानैश्च संविभञ्ज्य सुसत्कृताम् ॥ ३ ॥
देवयान्या तु सहितः स वृषो नङ्गपात्मजः । विजहार बह्व-
नन्दान्देववन्दुदितः सुखी ॥ ४ ॥ ऋतुकाले तु संप्राप्ते देवयानी
वराङ्गना । लेभे गर्भं प्रथमतः कुमारश्च अजायत ॥ ५ ॥ गते
वर्षसहस्रे तु शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी । दर्शयौवनं प्राप्ता ऋतुं
सा चान्वधिन्यत् ॥ ६ ॥ ऋतुकालश्च संप्राप्तो न च मेऽस्ति पति-
र्हतः । किं प्राप्तं किञ्चु कर्त्तव्यं किञ्चा कृत्वा कृतं भवेत् ॥ ७ ॥
देवयानी प्रजाताप्तौ वृथाहं प्राप्तयौवना । यथा तथा वृतो भर्ता
तथैवाहं वृणीमि तम् ॥ ८ ॥ राज्ञा पुत्रफलं देयमिति मे निश्चिता
मतिः । अपीदानीं स धर्मात्मा इयान्मे दर्शनं रहः ॥ ९ ॥ अथ
निम्नस्य राजासौ तस्मिन् काले यहच्छ्रया । अशोकवनिकाभ्यासे

शर्मिष्ठां प्रेक्ष्य विष्टितः ॥ १० ॥ तमेकं रक्षिते दृष्ट्वा शर्मिष्ठा चारु-
वासिनी । प्रत्यङ्गस्याञ्जलिं कृत्वा राजानं वाष्पमब्रवीत् ॥ ११ ॥

शर्मिष्ठोवाच । सोमस्येन्द्रस्य विष्णोर्वा यमस्य वरुणस्य च ।
तव वा नाङ्गुष गृहे कः स्त्रियं द्रष्टुमर्हति ॥ १२ ॥ रूपाभि-
जनशीलैर्हि त्वं राजन्वेत्य मां सदा । सा त्वां याचे प्रसाद्याह-
स्तुं देहि नराधिप ॥ १३ ॥

ययातिरुवाच । वेद्मि त्वां शीलसम्पन्नां दैत्यकन्यामनि-
न्दिताम् । रूपञ्च ते न पश्यामि सूच्यग्रमपि निन्दितम् ॥ १४ ॥
अब्रवीदुद्यना काव्यो देवयानीं यदावहम् । नियमाह्वयितव्या ते
शयने वार्षपर्वणी ॥ १५ ॥

शर्मिष्ठोवाच । न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्
विवाहकाले । प्राणायत्ये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याङ्गरपात-
कानि ॥ १६ ॥ दृष्टन्तु साक्ष्ये प्रवदन्तमन्यथा वदन्ति मिथ्या
पतितं नरेन्द्र । एकार्यतायान्तु समाहितायां मिथ्यावदन्तं त्वनृतं
हिनस्ति ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच । राजा प्रमाणं भूतानां स नश्येत् क्षणा
वदन् । अर्थकृष्णमपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ १८ ॥

शर्मिष्ठोवाच । समावेती मतौ राजन् पतिः सख्याश्च यः
पतिः । समं विवाहमित्याहुः सख्या मेऽसि वृतः पतिः ॥ १९ ॥

ययातिरुवाच । दातव्यं याचमानेभ्य इति मे व्रतमाहि-
तम् । त्वञ्च याचसि मां कामं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २० ॥

शर्मिष्ठोवाच । अधर्मात्पाहि मां राजन् धर्मञ्च प्रतिपादय ।
त्वत्तोऽपत्यवती लोके चरेयं धर्ममुत्तमम् ॥ २१ ॥ त्वय एवा-
धना राजन् भार्या दासस्तथा सुतः । यत्ते समधिगच्छन्ति
यस्यैते तस्य तद्वनम् ॥ २२ ॥ देवयान्या भुजिष्यासि वश्या च तव
भार्गवी । सा चाहञ्च त्वया राजन् भजनीये भजस्व माम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तं राजा म तथ्यमित्यभिज्ञश्चि-
वान् । पूजयामास शर्मिष्ठां धर्मञ्च प्रत्यपादयत् ॥ २४ ॥ स
समागम्य शर्मिष्ठां यथाकाममवाप्य च । अन्योन्यं चापि सम्बुध्य
जग्मतुस्तौ यथागतम् ॥ २५ ॥ तस्मिन् समागमे सुभ्रूः शर्मिष्ठा
चारुहासिनी । लेभे गभं प्रथमतस्तस्मान्मृपतिसत्तमात् ॥ २६ ॥
प्रजज्ञे च ततः काले राजन्राजीवलोचना । कुमारं देवगर्भाभं
राजीवनिभलोचनम् ॥ २७ ॥

द्वत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि यथाभ्युपाख्यानै
द्वयोतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा कुमारं जातं देवयानी शुचि-
क्षिता । चिन्तयामास दुःखार्ता शर्मिष्ठां प्रति भारत ॥ १ ॥
अभिगम्य च शर्मिष्ठां देवयान्यब्रवीद्दिदम् ।

देवयान्युवाच । किमिदं वृजिनं सुभ्रु कृतं वै कामलुब्धया ॥ २ ॥

शर्मिष्ठावाच । ऋषिरभ्यागतः कथिद्धर्मात्मा वेदपारगः ।
स मया वरदः कामं याचितो धर्मसंज्ञितम् ॥ ३ ॥ माहमन्यायतः
काममाचरामि शुचिस्थिते । तस्माद्दृषेर्भमापत्यमिति सत्यं ब्रवीमि
ते ॥ ४ ॥

देवयान्युवाच । शोभनं भीरु यद्येवागच्छ स ज्ञायते द्विजः ।
गौतनामाभिजनतो वेत्तमिच्छामि तं द्विजम् ॥ ५ ॥

शर्मिष्ठीवाच । तपसा तेजसा चैव दीयमानं यथा रविम् ।
तं दृष्ट्वा मम सम्पदुं शक्तिर्चासीच्छुचिस्थिते ॥ ६ ॥

देवयान्युवाच । यद्येतदेवं शर्मिष्ठे न मन्युर्विद्यते मम ।
अपत्यं यदि ते लब्धं व्येष्टाच्छेष्टाञ्च वै द्विजात् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । अन्योन्यमेवमुक्त्वा तु सम्पदस्य च ते

मिथः । जगाम भार्गवी वेश्म तथ्यमित्थवजग्म, षी ॥ ८ ॥ ययांति-
 र्देवयान्यान्तु पुत्रावजनयन्मपः । यदुच्च तुर्वसुञ्चैव शक्रविष्णू इवा-
 परौ ॥ ९ ॥ तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वार्षपर्दणी । इच्छुं
 चानुष्ठ पुरुञ्च तौन् कुमारानजीजनत् ॥ १० ॥ ततः काले तु
 कस्त्रिंश्चिद्देवयानी शुचिस्त्रिता । ययातिसहिता राजन् जगाम
 रहितं वनम् ॥ ११ ॥ ददर्श च तदा तत्र कुमारान्देवरूपिणः ।
 क्रीडमानान् सुविश्रव्यान्विस्त्रिता चेद्मब्रवीत् ॥ १२ ॥

देवयान्युवाच । कस्यैते दारका राजन्देवपुत्रोपमाः शुभाः ।
 वर्जसा रूपतश्चैव सदृशा मे मतास्तव ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं षड्धा तु राजानं कुमारान् पथ्य-
 पृच्छत ॥ १४ ॥

देवयान्युवाच । किं नामधेयं वंशो वः पुत्रकाः कथं यः
 पिता । प्रब्रूत मे यथातथ्यं श्रोतुमिच्छामि तं श्लाघम् ॥ १५ ॥
 तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव वृषसत्तमम् । शर्मिष्ठां मातरञ्चैव
 तथाचख्यश्च दारकाः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा सहितास्ते तु राजानसुप-
 चक्रमुः । नाभ्यनन्दत ताम्राजा देवयान्यास्तदन्तिके ॥ १७ ॥
 रुदन्तस्तेऽथ शर्मिष्ठामभ्ययुर्वालकास्ततः । श्रुत्वा तु तेषां बालानां
 सवीड इव पार्थिवः ॥ १८ ॥ हृष्टा तु तेषां बालानां प्रणयं पार्थिवं
 प्रति । बुद्ध्वा च तत्त्वं सा देवी शर्मिष्ठामिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥

देवयान्युवाच । मदधीना सती कस्माद्दकार्पीर्विप्रियं मम ।
 तमेवासुरधर्मं त्वमास्थिता न विभेषि मे ॥ २० ॥

शर्मिष्ठोवाच । यदुक्तमपिरित्येव तत्त्वत्वं चारुहासिनि ।
 न्यायतो धर्मतश्चैव चरन्ती न विभेमि ते ॥ २१ ॥ यदा त्वया
 वृतो भर्ता वृत एव तदा मया । सखीभर्ता हि धर्मेण भर्ता
 भवति शोभने ॥ २२ ॥ पूज्यासि मम मान्या च ज्येष्ठां च ब्राह्मणी

ह्यमि । त्वक्तोऽपि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्स्य तत्
॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तिस्र्यास्ततो वाक्यं देवयान्य-
ब्रवीद्दिदम् । राजन्नाथे च वत्स्यामि विप्रयं मे कृतं त्वया ॥२४॥
सहस्रोत्पतितां श्यामां दृष्ट्वा तां साश्रुलोचनाम् । द्रष्टुं सकाश-
ह्लाद्यस्य प्रस्थितां व्यथितस्तदा ॥ २५ ॥ अनुवव्राज संभ्रान्तः
पृष्ठतः सान्त्वयन्नृपः । न्यवर्त्तत न चैव स्म क्रीधमंरक्तलोचना ॥२६॥
अविब्रुवन्ती किञ्चित्त्वा राजानं साश्रुलोचना । अचिरादेव सम्प्राप्ता
काव्यस्योगनसोऽन्तिकम् ॥२८॥ सा तु दृष्ट्वैव पितरमभिवाद्याग्रतः
स्थिता । अनन्तरं ययातिस्तु पूजयामास भार्गवम् ॥ २९ ॥

देवयान्य उवाच । अधर्मेण जितो धर्मः प्रवृत्तमधरोत्तरम् ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहित्वा वृषपर्वणः ॥ ३० ॥ तयोऽस्त्री
जनिताः पुत्रा राज्ञा तेन ययातिना । दुर्भगाया मम द्वौ तु
पुत्रौ तात ब्रवीमि ते ॥ ३१ ॥ धर्मज्ञ इति विख्यात एष राजा
भृगूहृह । अतिक्रान्तश्च मर्त्यादां काव्यैतत्कथयामि ते ॥ ३२ ॥

शुक उवाच । धर्मज्ञः सन्महाराज योऽधर्ममलयाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्दृषेयिष्यति दुर्जया ॥ ३३ ॥

ययातिरुवाच । ऋतुं वै याचमानाया भगवन्नान्यचेतना ।
दुहितुर्दानवेन्द्रस्य धर्ममेतत् कृतं मया ॥ ३४ ॥ ऋतुं वै याच-
मानाया न ददाति पुमावृतुम् । भ्रूणहेत्युच्यो ब्रह्मा स इह
ब्रह्मवादिभिः ॥ ३५ ॥ अभिकामां स्त्रियं यथ गम्यां रहसि
याचितः । नोपैति स च धर्मेषु भ्रूणहेत्युच्यते दुधैः ॥ ३६ ॥
इत्येतानि समीच्याहं कारणानि भृगूहृह । अधर्मभयसंस्मृतः
शर्मिष्ठामुपजग्मिवान् ॥ ३७ ॥

शुक उवाच । नन्वहं प्रत्यवेक्ष्यस्ते मदधीनोऽसि पाथिव ।
मिथ्याचारस्य धर्मेषु चौर्यं भवति नाह्वयं ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । क्रुद्धेनोशनसा शप्तो यथातिर्माञ्छष-
तादा । पूर्वं वयः परित्यज्य जरां सदोऽन्वपस्यत ॥ ३८ ॥

यथातिरुवाच । अतप्तो यौवनस्याहं देवयान्यां भृगूदृह ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरेयं न विशेषं माम् ॥ ४० ॥

शुक उवाच । नाहं त्वया ब्रवीम्येतज्जरां प्राप्नोसि भूमिप ।
जरां त्वेतां त्वमन्यस्मिन् संक्रामय यदीच्छसि ॥ ४१ ॥

यथातिरुवाच । राज्यभाक् स भवेद्ब्रह्मन् पुण्यभाक्कीर्त्ति-
भाक्त्वा । या मे दद्याद्वयः पुत्रस्तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४२ ॥

शुक उवाच । संक्रामयिष्यसि जरां यथेष्टं नङ्गपात्मज ।
मामनुध्याय भावेन न च पापसनाप्स्यसि ॥ ४३ ॥ वयो दास्यति
मे पुत्रो यः स राजा भविष्यति । आयुष्मान् कीर्त्तिमांश्चैव बहु-
मत्यस्तथैव च ॥ ४४ ॥

इत्यादिपर्वणि रुम्भवर्षणि यथात्युपाख्याने
त्रयोतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । जरां प्राप्य यथातिस्तु स्वपुरं प्राप्य च व-
दि । पुत्रं यथेष्टं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥ १ ॥

यथातिरुवाच । जरा वली च मां तात पश्चितानि च
यत्नेन । काव्यस्त्रोशनसः शापान् च तप्तोऽस्मि यौवने ॥ २ ॥
त्वं यदो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । यौवनेन त्वदीयेन
परयेयं विषयानहम् ॥ ३ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्तो यौवनं
त्वहम् । दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ४ ॥

यदुक्त्वा च । जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ।
तस्याज्जरां न ते राजन् ग्रहीष्य इति मे मतिः ॥ ५ ॥ सित-
श्लथुर्निराजन्दां जरया शिथिलीकृतः । बहोसङ्गतगात्रस्तु दुर्दर्शो

दुर्बलः क्षयः ॥ ६ ॥ अगतः कार्त्तिकरणे परिभूतः सयौवनैः ।
सहोपजीविभियैव तां जरां नाभिकामये ॥ ७ ॥ सन्ति ते
बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप । जरां ग्रहीतुं धर्मज्ञ तस्मा-
दन्यं वृणीष्व वै ॥ ८ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रय-
च्छसि । तस्मादराज्यभाक्तात प्रजा तव भविष्यति ॥ ९ ॥ तुर्वसो
प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव
पुत्रक ॥ १० ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पुनर्दास्यामि यौवनम् ।
स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ ११ ॥

तुर्वसुरुवाच । न कामये जरां तात कामभोगप्रणाशिनीम् ।
वत्तत्पान्तकरणीं बुद्धिप्राणप्रणाग्निनीम् ॥ १२ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रय-
च्छमि । तस्मात्प्रजासमुच्छेदं तुर्वसो तव यास्यति ॥ १३ ॥
सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च । पिशिताशिषु चान्त्येषु
मूढ राजा भविष्यामि ॥ १४ ॥ गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्ष्यग्योनिगतेषु
च । पशुधर्मेषु पापेषु स्नेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स तुर्वसुं गृह्णा ययाति सुतमा-
त्मनः । शमिष्ठायाः सुतं द्रुह्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥

ययातिरुवाच । द्रुह्यो त्वं प्रतिपद्यस्व वर्षरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वन्ददस्व च ॥ १७ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं
तु पुनर्दास्यामि यौवनम् । स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं
जरया सह ॥ १८ ॥

द्रुह्युरुवाच । न गर्जं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च
स्त्रियम् । वाग्भङ्गश्चास्य भवति तां जरां नाभिकामये ॥ १९ ॥

ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रय-
च्छसि । तस्माद्द्रुह्यो प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित् ॥ २० ॥

यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्थाङ्गतं न च । हस्तिनां पीठकानाञ्च
गर्हभानान्तथैव च । वस्त्रानाञ्च गवाञ्चैव शिविकायास्तथैव च
॥ २१ ॥ अङ्गुपङ्कसन्तारो यत्र नित्यं भविष्यति । अराजभाज-
शब्दस्तं तत्र प्राप्नुयसि सान्त्वयः ॥ २२ ॥

यथातिरुवाच । अनो त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥ २३ ॥

अनुरुवाच । जीर्णः शिशुवदादत्तेकालेऽन्नमशुचिर्यथा ।
न जहति च कालेऽग्निं तां जरां नाभिकामये ॥ २४ ॥

यथातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रय-
च्छसि । जरादोषस्त्वया प्रोक्तस्तस्मान्त्वं प्रतिलप्स्यसे ॥ २५ ॥
प्रजास्य यौवनं प्राप्ता विनशिष्यन्त्यनो तव । अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वं
चाप्येवं भविष्यसि ॥ २६ ॥

यथातिरुवाच । पूरो त्वं मे प्रियः पुत्रस्त्वं वरीयान् भवि-
ष्यसि । जरा बन्धी च मां तात पलितानि च पर्यगुः ॥ २७ ॥
काव्यस्योशनसः शापान् च तप्तोऽस्मि यौवने । पूरो त्वं प्रति-
पद्यस्व पाप्मानं जरया सह । कञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान्
वयसा तव ॥ २८ ॥ पूर्णं वर्षसहस्रे तु पुनर्हास्यामि यौवनम् ।
स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्य मां महाराज तत्करिष्यामि ते वचः ॥ ३० ॥ प्रतिपत्-
स्यामि ते राजन् पाप्मानं जरया सह । गृहाण यौवनं मत्त-
श्चर कामान्यथेषुतान् ॥ ३१ ॥ जरयाहं प्रतिच्छन्नो वयोरूप-
धरस्तव । यौवनं भवतं दत्त्वा चरिष्यामि यथात्य माम्
॥ ३२ ॥

यथातिरुवाच । पूरो प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चेदं ददामि
ते । सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥ ३३ ॥ एव-

मुक्त्वा ययातिसु स्मृत्वा काव्यं महातपाः । संक्रामयामास जरा
तदा पूरी महात्मनि ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ययात्युपाख्याने
चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

दैशम्यायन उवाच । पौरुषेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो ऽवृष्येष्ठश्चचार विषयान् प्रियान् ॥ १ ॥ यथाकामं
यथोत्साहं यथाकालं यथासुखम् । धर्माविरुद्धं राजेन्द्र यथा-
र्हति स एव हि ॥ २ ॥ देवानतर्पयद्यज्ञैः आह्वैस्तद्वत्पितृनपि ।
दीनाननुग्रहैरिष्टैः कामैश्च द्विजसत्तमान् ॥ ३ ॥ अतिथीन्त्र-
धानैश्च विगथ परिपालनैः । आश्रयंस्तेन शूद्रांश्च दस्यून् स
निग्रहेण च ॥ ४ ॥ धर्मेण च प्रजाः सर्वा यथावदनुरञ्जयन् ।
ययातिः पालयामास साक्षादिन्द्र इवापरः ॥ ५ ॥ स राजा
सिंहविक्रान्तो युवा विषयगोचरः । अविरोधेन धर्मस्य चचार
सुखमुत्तमम् ॥ ६ ॥ स संप्राप्य शुभान् कामांलुप्तः खिन्नश्च
पाथिवः । कालं वर्षसहस्रान्तं सस्मार मनुजाधिपः ॥ ७ ॥ परि-
सङ्गाय कालज्ञः कलाः काष्ठाश्च वीर्यवान् । यौवनं प्राप्य राजर्षिः
सहस्रपरिवत्सरान् ॥ ८ ॥ विश्वाच्या सहितो रेमे व्यभ्राज-
न्वन्दने वने । अलकायां स कालन्तु मेरुशृङ्गे तथोत्तरे ॥ ९ ॥
यदा स पश्यते कालं धर्मात्मा तं महीपतिः । पूर्णं भूत्वा ततः
कालं पूरुं पुत्रमुवाच ऋषिः ॥ १० ॥ यथाकामं यथोत्साहं यथा-
कालमरिन्दम । सेविता विषयाः पुत्र यौवनेन मया तव ॥ ११ ॥
न जातु कामः कामानामुपभोगेन श्रास्यति । हविषा लक्ष्णधर्मेव
भूय एवाभिवर्द्धते ॥ १२ ॥ यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं
पथवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्जामं तस्मान्नृप्यां परित्यजेत्

॥ १३ ॥ या दुस्वजा दुर्मतिभिर्या न जीर्षति जीर्षतः । योऽसौ
 प्राणान्तिको रोगस्तां तृणां त्यजतः सुखम् ॥ १४ ॥ पूर्णं वर्ष-
 सहस्रं मे विषयासक्तचेतसः । तथाप्यनुदिनं तृणा ममैतेष्वभि-
 जायते ॥ १५ ॥ तस्मादेनामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् ।
 निर्हन्द्वा निर्ममो भूत्वा धारयामि मृगैः सह ॥ १६ ॥ पूरो
 प्रीतोऽस्मि भद्रन्ते मृहाणेदं स्वयौवनम् । राज्यं चेदं मृहाण
 त्वं त्वं हि मे प्रियस्तु सुतः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिपेदे जरां राजा ययातिर्नाहुष-
 स्तदा । यौवनं प्रतिपेदे च पूरुः स्वं पुनरात्मनः ॥ १८ ॥ अभि-
 षेक्तुकामं वृपतिं पूरुं पुत्रं कनीयसम् । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णा
 इदं वचनमब्रुवन् ॥ १९ ॥ कथं शुक्रस्य नम्रारं देवयान्याः सुतं
 प्रभो । ज्येष्ठं यदुमतिक्रम्य राज्यं पूरोः प्रयच्छसि ॥ २० ॥
 यदुज्येष्ठस्तव सुतो जातस्तमनु तुर्वसुः । शर्मिष्ठाया सुतो द्रुह्यु-
 स्ततोऽनुः पूरुरेव च ॥ २१ ॥ कथं ज्येष्ठानतिक्रम्य कनीयान्नाव्य-
 मर्हति । एतत्सम्बोधयामस्वां धर्मं त्वं प्रतिपालय ॥ २२ ॥

ययातिरुवाच । ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः सर्वे मृगवन्तु मे
 वचः । ज्येष्ठं प्रति यथा राज्यं न देयं मे कथञ्चन ॥ २३ ॥ मम
 ज्येष्ठेन यदुना नियोगो नानुपालितः । प्रतिकूलः पितुर्यश्च न
 स पुत्रः सतां मतः ॥ २४ ॥ मातापितोर्वचनकृद्धितः पथ्यश्च यः
 सुतः । स पुत्रः पुत्रवद्वय वर्त्तते पितृमातृपु ॥ २५ ॥ यदु-
 नाहमवज्ञातस्तथा तुर्वसुनापि च । द्रुह्युनाचानुना चैव सम्ब-
 वज्ञा कृता भृशम् ॥ २६ ॥ पूरुणा तु कृतं वाक्यं मानितश्च
 विशेषतः । कनीयान्ममदायादो हता येन जरा मम ॥ २७ ॥
 मम कामः स च कृतः पूरुणा मितरूपिणा । शुक्रेण च वरो दत्तो
 काथ्येनोऽशनसा स्वयम् ॥ २८ ॥ पुत्रो यस्वानुवर्त्तते स राजा
 पृथिवीपतिः । भवतोऽनुनयाम्येवं पूरुराज्येऽभिप्रिच्यताम् ॥ २९ ॥

प्रकृतय ऊचुः । यः पुत्रो गुणसंपन्नो मातापित्रोर्हितः सदा ।
 सर्वमर्हति कल्याणं कनीयानपि सत्तम ॥ ३० ॥ अर्हः पूरुद्विदं
 राज्यं यः सुतः प्रियदत्तव । वरदानेन शुक्रस्य न शक्यं वक्तु-
 मुत्तरम् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । पौरजानपदैस्तुष्टैरित्युक्तो नाङ्ग-
 क्षदा । अभ्यपिञ्चत्ततः पूरुं राज्ये स्वे सुतमात्मनः ॥ ३२ ॥
 दत्त्वा च पूरवे राज्यं वनवासाय दीक्षितः । पुरात्सु निर्वच्यौ
 राजा ब्राह्मणैश्चापसैः सह ॥ ३३ ॥ यदोस्तु यादवा जातास्तुर्वसो-
 येवनाः स्मृताः । द्रुह्योः सुतास्तु वै भोजा अनोस्तु स्तेच्छजातयः
 ॥ ३४ ॥ पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव । इदं
 वर्षसहस्राणि राज्यं कारयितुं वशी ॥ ३५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पूर्वययात्युपाख्यानं समाप्तमिति
 पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स नाङ्गो राजा ययातिः पुत्र-
 भीष्मितम् । राज्येऽभिषिच्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ १ ॥
 उषित्वा च वने वासं ब्राह्मणैः शंसितव्रतः । फलमूलाशनो
 दान्तक्षतः स्वर्गमितो गतः ॥ २ ॥ स गतः स्वर्निवासस्तं निव-
 सन्मुदितः सुखी । कालेन नातिमहता पुनः शक्रेण पातितः
 ॥ ३ ॥ निपतन् प्रच्युतः स्वर्गादप्राप्तो मेदिनीतलम् । स्थित
 आसीदन्तरीचे स तदेति श्रुतं मया ॥ ४ ॥ तत एव पुनश्चापि
 गतः स्वर्गमिति श्रुतम् । राज्ञा वसुमता सार्द्धमष्टकेन च वीर्य-
 वान् । प्रतर्द्दनेन शिविना समेत्य किञ्च संसदि ॥ ५ ॥

जनमेजय उवाच । कर्मणा केन स दिवं पुनः प्राप्तो मही-
 पतिः । सर्वमेतदशेषेण श्रोतुमिच्छामि तत्पतः ॥ ६ ॥ कथ-

मानं त्वया विप्र विप्रविगच्छसन्निधौ । देवराजसमो ह्यासीद्दु-
 वयातिः पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥ बर्हन्नः कुरुवंशस्य विभवसुसम-
 द्युतिः । तस्य विकीर्णथयसः सत्यकीर्त्तर्महात्मनः । चरितं
 ओतुमिच्छामि दिवि चेह च सर्वशः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि ययातेरुत्तमां
 कथाम् । दिवि चेह च पुण्यार्थां सर्वपापप्रणाशिनोम् ॥ ९ ॥
 ययातिर्बाह्वृषो राजा पूरुं पुत्रं कनीयसम् । राज्येऽभिषिच्य
 सुदितः प्रवव्राज वनं तदा ॥ १० ॥ अन्त्येषु स विनिक्षिप्य पुत्रा-
 न्यदुपुरोगमान् । फलमूलाशनो राजा वने स न्यवसञ्चिरम् ॥ ११ ॥
 शंसितात्मा जितक्रोधरूपयन् पितृदेवताः । अग्नींश्च विधिव-
 ज्जुह्वन् वानप्रस्थविधानतः ॥ १२ ॥ अतिथीन् पूजयामास
 वन्द्येन इविषा विभुः । शिलोष्कृत्तिमास्थाय शेषात्कृतभोजनः
 ॥ १३ ॥ पूरुं वर्षसहस्रंश्च एवं हन्तिरभूद्भृपः । अर्भक्षः शर-
 दस्त्रिंशदासीन्नियतवाङ्मनाः ॥ १४ ॥ ततश्च वायुभक्षोऽभूत्सम्बत-
 सरमतन्द्रितः । तथा पञ्चाग्निमध्ये च तपस्तेपे स वत्सरम् ॥ १५ ॥
 एकपादस्थितश्चासीत् षण्मासाननिकाशनः । पुण्यकीर्त्तिं क्षतः
 स्वर्गे जगामावृत्य रोदसी ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरयथात्पुपाख्याने
 पङ्शीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

वैशम्पायन उवाच । स्वर्गतः स तु राजेन्द्रो निवसन् देव-
 वेष्टानि । पूजितस्त्रिदशैः साध्यैर्महद्भिर्वसुभिस्तथा ॥ १ ॥ देव-
 लोकं ब्रह्मलोकं सञ्चरन् पुण्यकुहरी । अवसन् पृथिवीपालो
 दीर्घकालमिति श्रुतिः ॥ २ ॥ स ऋदाच्चन्द्रपञ्चेष्टो ययातिः शक्र-
 मागमत् । कथान्ते तत्र शक्रेण स षटः पृथिवीपतिः ॥ ३ ॥

शक्र उवाच । यदा स पूरुस्तव रूपेण राजन् जरां गृहीत्वा
प्रचचार भूमौ । तदा च राज्यं सम्प्रदायैष तस्मै त्वया क्लिप्तः
कथयेह सत्यम् ॥ ४ ॥

ययातिरुवाच । गङ्गायमुनयोर्मध्ये कृत्स्नोऽयं विषयस्तव ।
मध्ये पृथिव्यास्त्वं राजा भ्रातरोऽन्याधिपास्तव ॥ ५ ॥ अक्रोधनः
क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः । अमा-
नुषेभ्यो मानुषाश्च प्रधाना विद्वांसश्चैवाविदुषः प्रधानः ॥ ६ ॥
आक्रुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः । आक्रोष्टारं निर्द-
हति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ७ ॥ नारुन्दुदः स्यान्न वृशंसवादी
न हीनतः परमभ्याददीत । ययास्य वाचा पर उद्विजेत न तां
वदेदुषतीं पापलोक्ष्याम् ॥ ८ ॥ अरुन्दुदं परुषं तीक्ष्णवाचं
वाक्कण्ठकौर्वितुदन्नं मनुष्यान् । विद्यादलक्ष्मीकृतमं जनानां मुखे-
निबद्धां निर्ऋतिं वहन्तम् ॥ ९ ॥ सद्भिः पुरस्तादभिपूजितः
स्यात्सद्भिस्तथा पृष्ठतो रक्षितः स्यात् । सदाप्रतामतिवादांस्त्रिति-
चेत्सतां वृत्तं चाददीताख्यं वृत्तः ॥ १० ॥ वाक्सायका वदना-
न्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्राहर्नि । परस्य नामर्मसु ते
पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत्प्ररेषु ॥ ११ ॥ न हीदृशं सम्भ-
दनं त्रिषु लोकेषु विद्यते । इया मैत्री च भूतेषु दानञ्च मधुरा
च वाक् ॥ १२ ॥ तस्मात्मानवं सदा वाच्यं न वाच्यं परुषं क्वचित् ।
मूक्यान् संपूजयेद्द्वयान्न च याचेत्कदाचन ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वाण्यु सम्भवपर्वण्युत्तरयथात्सुपाख्याने

सप्ताशीतांऽध्यायः ॥ ८७ ॥

इन्द्र उवाच । सर्वाणि कर्माणि समाप्य राजन् गृहं परि-
त्यज्य वनं गतोऽसि । तत्त्वां पृच्छामि नङ्गस्य पुत्र केनासि
तुल्यस्तपसा ययाते ॥ १ ॥

ययातिरुवाच । नाहं देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु महर्षिषु ।
आत्मनस्तपसा तुल्यं कञ्चित्पश्यामि वामव ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच । यदावमंस्थाः सहस्रः श्रेयसश्च अल्पीयसथा-
विदितप्रभावः । तस्मान्म्लोकास्वन्तवन्तस्तवेमे क्षीणे पुण्ये पतिता-
स्यद्य राजन् ॥ ३ ॥

ययातिरुवाच । सुरर्षिगन्धर्वनरावमानात् क्षयं गता मे
यद्दि शक्र लोकाः । इच्छेयं वैमुरलोकाद्दिहीनः सतां मर्धं
पतितुं देवराज ॥ ४ ॥

इन्द्र उवाच । सतां सकाशे पतितासि राजंयुतः प्रतिष्ठां
यत्न लब्धासि भूयः । एतद्दिदित्वा च पुनर्ययाते त्वं मावमंस्थाः
सहस्रः श्रेयसश्च ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रहायाभरराजजुष्टान् पुण्या-
ल्लोकान् पतमानं ययातिम् । संप्रेत्य राजर्षिवरोऽष्टकस्तमुवाच
सङ्घर्षविधानगोप्ता ॥ ६ ॥

अष्टका उवाच । कस्त्वं युवा वासवतुल्यरूपः स्वतजसा दीप्य-
मानो यथाग्निः । पतस्युदीर्णास्त्रधरान्धकारात् खात् खेचराणां
प्रवरो यथार्कः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा च त्वां सूर्य्यपथात्पतन्तं वैश्या-
नरार्कद्युतिमप्रशेयम् । किञ्चुस्त्रिदेतत्पततीति सर्वे वितर्कयन्तः
परिमोहिताः स्मः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा च त्वां धिष्ठितं देवमार्गे शक्रार्क-
विष्णुप्रतिमप्रभावम् । अश्रुज्जतास्त्वां वयमद्य सर्वे तत्त्वञ्च पाते
तव जिज्ञासमानाः ॥ ९ ॥ न चापि त्वां धृष्णुमः प्रष्टुमग्रे न च
त्वमस्मान् पृच्छसि ये वदं स्मः । तत्त्वां पृच्छामि स्पृहणीयरूप
कस्य त्वं वा धिनिमित्तं त्वमागाः ॥ १० ॥ भयन्तु ते व्येतु

विषादमोक्षौ त्यजाद्यु चैवेन्द्रसमप्रभाव । त्वां वर्त्तमानं हि सतां
सकाशे नालं प्रसोदुं बलहापि शक्रः ॥ ११ ॥ सन्तः प्रतिष्ठा हि
सुखच्युतानां सतां सदेवामरराजकल्प । ते सङ्गताः स्यावर-
जङ्गमेशाः प्रतिष्ठितस्त्वं सदृशेषु सत्सु ॥ १२ ॥ प्रभुरग्निः प्रतपने
भूमिरावपने प्रभुः । प्रभुः सूर्यः प्रकाशित्वे सतां चाभ्यागतः
प्रभुः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्याने

अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

-:~:-

ययातिरुवाच । अहं ययातिर्नङ्गप्रस्य पुत्रः पूरोः पिता
सर्वभूतावमानात् । प्रभ्रंयितः सुरसिद्धिर्षिलोकात्परिच्युतः प्र-
ताम्यल्पपुण्यः ॥ १ ॥ अहं हि पूर्वो वयसा भवङ्गास्तेनाभिवादं
भवतां न प्रयुञ्जे । यो विद्यया तपसा जन्मना वा वृद्धः स पूज्यो
भवति द्विजानाम् ॥ २ ॥

अष्टक उवाच । अवादीस्त्वं वयसा यः प्रवृद्धः स वै राजन्
नाभ्यधिकः कथ्यते च । यो विद्यया तपसा संप्रवृद्धः स एव
पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥ ३ ॥

ययातिरुवाच । प्रतिकूलं कर्मणां पापमाहुस्तद्वर्त्तते प्रवण्ये
पापलोक्यम् । सन्तोऽधतां नानुवर्त्तन्ति चैतद्यथा चैषामनुकूला-
स्तथासन् ॥ ४ ॥ अभूद्धनं मे विपुलं गतं तद्विवेचमानो नाधि-
गन्ता तदस्मि । एवं प्रधाख्यात्महिते निविष्टो यो वर्त्तते स
विजानाति धीरः ॥ ५ ॥ महाधनो यो यजते सुयज्ञैर्यः सर्व-
विद्यासु विनीतबुद्धिः । वेदानधीत्य तपसा योज्य देहं दिवं
समायात् पुरुषो वीतमोहः ॥ ६ ॥ न जातु हृष्येन्महता धनेन
वेदानधीष्णीतानहङ्कृतः स्यात् । नानाभावा पुरुषो जीवलोके

दैवाधीना नष्टचेष्टाधिकाराः । तत्तत् प्राप्य न विहन्यत धीरो
 दिष्टं बलीय इति मत्वात्मबुद्ध्या ॥ ७ ॥ सुखं हि जन्तुर्यदिवापि
 दुःखं दैवाधीनं विन्दते नात्मशक्त्या । तस्माद्दिष्टं बलवन्मन्य-
 नामो न संश्वरेन्नापि हृष्येत्कथञ्चित् ॥ ८ ॥ दुःखैर्न तप्येन्न सुखैः
 प्रहृष्येत्सुमेन वर्त्तेत सदैव धीरः । दिष्टं बलीय इति मन्यमानो
 न संश्वरेन्नापि हृष्येत्कथञ्चित् ॥ ९ ॥ भये न मुह्य्याम्यष्टकाहं
 कदाचित्कृन्तापो मे मानसो नास्ति कश्चित् । धाता यथा मां
 विदधीत लोके भ्रुवं तथाहं भवितेति मत्वा ॥ १० ॥ संस्वेदजा
 अण्डजा उद्भिदश्च सरीसृपाः क्षमयोऽथाशु मत्स्याः । यथात्मा-
 नस्तृणकाष्ठश्च सर्वं दिष्टक्षये स्वां प्रकृतिं भजन्ति ॥ ११ ॥ अनि-
 त्यतां सुखदुःखस्य बुद्ध्या कस्मात्कृन्तापमष्टकाहं भजेयम् । किं
 कुर्वां वै किञ्च कृत्वा न तप्ये तस्मात्कृन्तापं वर्ज्याम्यप्रमत्तः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणं नृपतिं ययातिमथाष्टकः
 पुनरेवान्वष्टच्छत् । मातामहं सर्वगुणोपपन्नं तत्र स्थितं स्वर्ग-
 लोके यथावत् ॥ १३ ॥

अष्टक उवाच । ये ये लोकाः पार्थिवेन्द्र प्रधानास्त्वया भुक्ता
 यश्च कासं यथावत् । तान्मे राजन् ब्रूहि सर्वान्यथावत् चैत्रज्ञ-
 वत् भाषसे त्वं हि धर्मान् ॥ १४ ॥

ययातिरुवाच । राजाहमाप्तमिह सार्वभौमस्ततो लोका-
 न्महतत्त्वाजयं वै । तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परमस्म्य-
 भ्युपेतः ॥ १५ ॥ ततः पुरीं पुरुहूतस्य रम्यां सहस्रद्वारां शत-
 योजनायताम् । अध्यावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परम-
 स्म्यभ्युपेतः ॥ १६ ॥ ततो दिव्यमजरं प्राप्य लोकं प्रजापतेर्लोक-
 पतेर्द्विरापम् । तत्रावसं वर्षसहस्रमात्रं ततो लोकं परमस्म्य-
 भ्युपेतः ॥ १७ ॥ स देवदेवस्य निवेशने च विहृत्य लोकानवसं
 यथेष्टम् । संपूज्यमानस्त्रिदशैः समसैसुख्यप्रभावश्रुतिरीश्वराणाम्

॥ १८ ॥ तथावसन्नन्दने कामरूपी संवत्सराणामयुतं शतानाम् ।
सङ्घाश्वरोभिर्विहरन् पुण्यगन्धान् पश्यन्नगान् पुष्पितांशारूपान्
॥ १९ ॥ तत्र स्थितं मां देवसुखेषु सक्तं कालेऽतीते महति
ततोऽतिमात्रम् । दूतो देवानामब्रवीदुग्ररूपो ध्वंसेत्युच्चैस्त्रिः
श्रुतेन स्वरेण ॥ २० ॥ एतावन्ते विदितं राजसिंह ततो भ्रष्टो-
ऽहं नन्दनात् क्षीणपुण्यः । वाचोऽश्रीषं चान्तरीक्षे सुराणां
सानुक्रोशाः शोचतां मां नरेन्द्र ॥ २१ ॥ अहो कष्टं क्षीणपुण्यो
ययातिः पतत्यसौ पुण्यकृत् पुण्यकीर्तिः । तानद्भुवं पतमान-
स्ततोऽहं सतां मध्ये निपतयं कथन्तु ॥ २२ ॥ तैराख्याता भवतां
यज्ञभूमिः समीक्ष्य चेमां त्वरितमुपागतोऽस्मि । हविर्गन्धं दैशिकं
यज्ञभूमेर्धूमापाङ्गं प्रतिगृह्य प्रतीतः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्यानि एकोन-
नवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

अष्टक उवाच । यदावसो नन्दने कामरूपी संवत्सराणा-
मयुतं शतानाम् । किङ्कारणं कार्त्तं युगप्रधानं हित्वा च त्वं वसु-
धामस्वपद्यः ॥ १ ॥

ययातिरुवाच । ज्ञातिः सुहृत् स्वजनो वा यथेह क्षीणे
वित्ते त्यज्यने मानवैर्हि । तथा तत्र क्षीणपुण्यं मनुष्यं त्यजन्ति
सद्यः श्रेयरा देवसङ्घाः ॥ २ ॥

अष्टक उवाच । तस्मिन् कथं क्षीणपुण्या भवन्ति संमुच्यते
मेऽत्र मनोऽतिमात्रम् । किं वा विशिष्टाः कस्य धामोपयान्ति
तद्द्वै ब्रूहि श्रेयविष्वं मतो मे ॥ ३ ॥

ययातिरुवाच । इमं भीमं नरकं ते पतन्ति साक्ष्यमाना
नरदेवस्यै । ते कङ्कगोमायुबलाश्रयार्थं क्षीणा विवृद्धिं बहुधा

व्रजन्ति ॥ ४ ॥ तस्मादेतद्वर्जनीयं नरेन्द्र इष्टं लोके गर्भ-
णीयञ्च कर्म । आख्यातं ते पार्थिव सर्वमेव भूयस्वेदानीं नद किं
ते वदामि ॥ ५ ॥

अष्टक उवाच । यदा तु तान्त्रितुदन्ते वयांसि तथा गृध्राः
शितिकण्ठाः पतङ्गाः । कथं भवन्ति कथमाभवन्ति न भीम-
मन्यं नरकं शृणोमि ॥ ६ ॥

ययातिरुवाच । अर्द्धं देहात्कर्मणा जृम्भमाणाद्गर्भं पृथि-
व्यामनुसञ्चरन्ति । इमं भीमं नरकं ते पतन्ति नावेधन्ते वर्ष-
पूगाननेकान् ॥ ७ ॥ अष्टिं सहस्राणि पतन्ति व्योम्नि तथा
अशीतिं परिवत्सराणि । तान् वै तुदन्ति पततः प्रयातं भीमा
भीमा राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः ॥ ८ ॥

अष्टक उवाच । यदेनसस्ते पततस्तुदन्ति भीमा भीमा
राक्षसास्तीक्ष्णदंष्ट्राः । कथं भवन्ति कथमाभवन्ति कथंभूता गर्भ-
भूता भवन्ति ॥ ९ ॥

ययातिरुवाच । अस्त्रं रेतः पुष्पफलानुष्टम्भमेति तद्वै पुरु-
षेण हृष्टम् । स वै तस्या रज आपद्यते वै स गर्भभूतः समुपैति
तत्र ॥ १० ॥ वनस्पतीनोषधींश्चाविशन्ति आपो वायुं पृथिवीं
चान्तरीक्षम् । चतुष्पदं द्विपदं चापि सर्वमेवं भूता गर्भभूता
भवन्ति ॥ ११ ॥

अष्टक उवाच । अन्यदपुर्विदधातीह गर्भभूताहोस्वित् स्वेन
कायेन याति । आपद्यमानो नरयोनिमेतामाचक्ष मे संशयात्
प्रब्रवीमि ॥ १२ ॥ शरीरभेदादिसमुद्भयञ्च चक्षुःश्रोत्रे लभते
केन संज्ञाम् । एतत्तन्त्रं सर्वमाचक्ष पृष्टः क्षेत्तज्ञं त्वां तात
मन्याम सर्वे ॥ १३ ॥

ययातिरुवाच । वायुः समुत्सर्षति गर्भयोनिमृत्तौ रेतः
पुष्परसानुष्टम्भम् । स तत्र तस्मात्प्रकृताधिकारः क्रमेण सम्बर्द्धय-

तीह गर्भम् ॥ १४ ॥ स जायमानो विष्टहीतमात्रः संज्ञामधि-
ष्टाय ततो मनुष्यः । स श्रोत्राभ्यां वेदयतीह शब्दं स वै रूपं
पश्यति चक्षुषा च ॥ १५ ॥ घ्राणेन गन्धं जिह्वयाऽथो रसञ्च
त्वचा स्पर्शं मनसां वेद् भावम् । इत्यष्टकेहोपहितं हि विद्धि
महात्मनः प्राणभृतां शरीरे ॥ १६ ॥

अष्टक उवाच । यः संस्थितः पुरुषो दह्यते वा निखन्यते
वापि निवृष्यते वा । अभावभूतः स विनाशमेत्य केनात्मना चेत-
यते परस्मात् ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच । हित्वा सोऽस्त्रन् सुप्तवन्निष्टनित्वा पुरोधाय
सुकृतं दुष्कृतं वा । अन्यां योनिं पवनाग्रानुसारी हित्वा देहं
भजते राजसिंह ॥ १८ ॥ पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति पापां
योनिं पापकृतो व्रजन्ति । कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा न
मे विवक्षास्ति महानुभाव ॥ १९ ॥ चतुष्पदा द्विपदाः षट्पदाश्च
तथाभूता गर्भभूता भवन्ति । आख्यातमेतन्निखिलेन सर्वं भूयस्तु
किं पृच्छसि राजसिंह ॥ २० ॥

अष्टक उवाच । किं खित्वा हत्वा लभते तात लोकान्मातरः
श्रेष्ठांस्तपसा विद्यया वा । तन्मे पृष्टः शंस सर्वं यथावच्छुभा-
ल्लोकान्येन गच्छेत् क्रमेण ॥ २१ ॥

ययातिरुवाच । तपस दानञ्च श्रमो दमश्च ह्यीरार्जवं सर्व-
भूतानुकम्पा । स्वर्गस्य लोकस्य वदन्ति सन्तो द्वाराणि सप्तैव
महान्ति पुंसाम् । नश्यन्ति मानेन तमोऽभिभूताः पुंसः सदै-
वेति वदन्ति सन्तः ॥ २२ ॥ अधीयमानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यशः परेषाम् । तस्यान्तधन्तश्च भवन्ति लोका
न चास्य तद्ब्रह्मा फलं ददाति ॥ २३ ॥ चत्वारि कर्माण्यभयं-
कराणि भयं प्रयच्छन्त्यथक्कतानि । मानाग्निहोत्रमुत् मान-
मौनं मानेनाधीतमुत् मानयज्ञः ॥ २४ ॥ न मानमान्यो मुदमा-

ददौ न सन्तपं प्राप्नुयाच्चावमानात् । सन्तः सतः पूजयन्तीह
 लोके नासाधवः साधुबुद्धिं लभन्ते । इति दद्यामिति यज इत्यधीय
 इति व्रतम् । इत्येतानि भयान्याहुस्तानि वर्ध्यानि सर्वशः ॥२५॥
 वे चाय्यं वेदयन्ते पुराणं मनीषिणो मानसमार्गरुहम् । तन्मः
 श्रेयस्तेन संयोगमेत्य परां शान्तिं प्राप्नुयुः प्रेत्य चेह ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्यानै
 नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अष्टक उवाच । चरन् गृहस्थः कथमेति धर्मान् कथं भिक्षुः
 कथमाचार्य्यकर्मा । वामप्रस्थः सत्पथे सन्निविष्टो बह्वन्वसिन्
 संप्रतिवेदयन्ति ॥ १ ॥

ययातिरुवाच । आह्वताध्यायी गुरुकर्मस्वचोदः पूर्वोत्थायी
 चरमं चोपशायी । मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः
 सिध्यति ब्रह्मचारी ॥ २ ॥ धर्मागतं प्राप्य धनं यजेत दद्यात्
 सदैवार्तिथीन् भोजयेच्च । अनाददानथ परैरदत्तं सैषा गृह-
 स्थोपनिषत् पुराणी ॥ ३ ॥ स्वर्गीर्ष्वजीवी वृजिनान्निवृत्तो
 दाता परेभ्यो न परोपतापी । तादृक्पुनिः सिद्धिसुपैति सुख्यां
 वसम्भरण्ये नियताहारश्रेष्ठः ॥ ४ ॥ अशिल्पजीवी गुणवांश्चैव
 नित्यं जितेन्द्रियः सर्वतो विप्रयुक्तः । अलोकशायी लघुरल्प-
 प्रचारश्चरन्देशानिकचरः स भिक्षुः ॥ ५ ॥ रात्र्या यथा वाभि-
 जिताश्च लोका भवन्ति कामाभिजिताः सुखाश्च । तामेव रात्रिं
 प्रयतेत विद्वानरण्यसंस्थो भवितुं यतात्मा ॥ ६ ॥ दशैव पूर्वाम्
 दश चापरांश्च ज्ञातीन्ध्यात्मानमथैकविंशम् । अरण्यवासी मुक्तो
 देवाति विमुञ्चारण्ये स्वशरीरधातन् ॥ ७ ॥

अष्टक उवाच । कतिस्त्रिदेव मुनयः कति मौनानि चाप्युत ।
भवन्तीति तदाचक्षुः श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ८ ॥

ययातिरुवाच । अरण्ये वसतो यस्य ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं स मुनिः स्याज्जनाधिप ॥ ९ ॥

अष्टक उवाच । कथंस्त्रिदशसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ।
ग्रामे वा वसतोऽरण्यं कथं भवति पृष्ठतः ॥ १० ॥

ययातिरुवाच । न ग्राम्यमुपयुञ्जीत य आरण्यो मुनिर्भवेत् ।
तथास्य वसतोऽरण्ये ग्रामो भवति पृष्ठतः ॥ ११ ॥ अग्निरनिः-
केतश्चाप्यगोत्रचरणो मुनिः । कौपीनाच्छादनं यावन्तावदिच्छेच्च
चीवरम् ॥ १२ ॥ यावत् प्राणाभिसन्धानं तावदिच्छेच्च भोज-
नम् । तथास्य वसतो ग्रामेऽरण्यं भवति पृष्ठतः ॥ १३ ॥ यस्तु
कामान् परित्यज्य त्यक्तकर्मा जितेन्द्रियः । आतिष्ठेच्च मुनि-
मौनं स लोके सिद्धिमाप्नुयात् ॥ १४ ॥ धीतदन्तं कृत्तनखं सदा
स्नातमकङ्कृतम् । असितंसितकर्माणं कस्तमर्हति नार्चितुम् ॥ १५ ॥
तपसा कर्षितः क्षामः क्षीणमांसास्थिशोणितः । स च लोक-
मिमं जित्वा लोकं विजयते परम् ॥ १६ ॥ यदा भवति निर्हन्धो
मुनिमौनं समास्थितः । अथ लोकमिमं जित्वा लोकं विजयते
परम् ॥ १७ ॥ आस्थेन तु यदाहारं गावन्मृगयते मुनिः । अथास्य
लोकः सर्वोऽयं सोऽश्चतत्वाय कल्पते ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरययात्युपाख्यानै

एकत्रयोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अष्टक उवाच । कतरस्वनयोः पूर्वं देवानामिति सात्मताम् ।
उभयोर्द्वावतो राजन् सूर्याचन्द्रमसोरिव ॥ १ ॥

ययातिरुवाच । अनिकेतो गृहस्थेषु कामवृत्तेषु संयतः ।
ग्राम एव वसन् भिक्षुस्तयोः पूर्वतरं गतः ॥ २ ॥ अप्राप्य दीर्घ-
मायुस्तु यः प्राप्तो विकृतिं चरेत् । तप्यते यदि तत् कृत्वा चरेत्
सोऽन्यत्तपस्ततः ॥ ३ ॥ पापानां कर्मणां नित्यं विभयाद्यस्तु
मानवः । सुखमप्याचरन्नित्यं सोऽत्यन्तं सुखमेधते ॥ ४ ॥ यद्द्वै-
वृशंसं तदसत्यमाहुयैः सेवते धर्ममनर्थबुद्धिः । अर्थोऽप्यनीशस्य
तथैव राजंस्तदार्जवं स समाधिस्तदार्थम् ॥ ५ ॥

अष्टक उवाच । केनासि दूतः प्रहितोऽस्य राजन्यवा सुखी
दर्शनीयः सुवर्चाः । कुत आयातः कतरस्यां दिशि त्वसुताशो-
स्वित् पार्थिवं स्थानमसि ॥ ६ ॥

ययातिरुवाच । इमं भौमं नरकं क्षीणपुण्यः प्रवेष्टुमुर्वी-
गगनाद्दिप्रहीणः । उक्त्वाहं वः प्रपतिष्याम्यनन्तरं त्वरन्ति मां
लपेकपा द्राक्ष्याथा ये ॥ ७ ॥ सतां सकाशे तु वृतः प्रपातस्ते
सङ्गता गुणवन्तस्तु सर्वे । शक्राञ्च लब्धो हि वरो मयैष पति-
ष्यता भूमितलं नरेन्द्र ॥ ८ ॥

अष्टक उवाच । पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं यदि लोकाः
पार्थिव सन्ति मेऽत्र । यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि स्थिताः क्षेत्तन्नं
त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ९ ॥

ययातिरुवाच । यावत् पृथिव्यां विहितं गवाश्वंसंहारण्यैः
पशुभिः पार्वतैश्च । तावन्नोका दिवि ते संस्थिता वै तथा विजा-
नीहि नरेन्द्रसिंह ॥ १० ॥

अष्टक उवाच । तांस्तो ददामि मा प्रपत प्रपातं ये मे लोका
दिवि राजेन्द्र सन्ति । यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि स्थितास्ताना-
म्सु क्षिप्रमपेतगोहः ॥ ११ ॥

यथातिरुवाच । नास्यद्विधो ब्राह्मणो ब्रह्मविच्च प्रतिग्रहे
वर्त्तते राजमुख्य । यथा प्रदेशं सततं द्विजेभ्यस्तथाददं पूर्वमहं
नरेन्द्र ॥ १२ ॥ नाब्राह्मणः कृपणो जातु जीवेद्या चापि स्याद्-
ब्राह्मणी धीरपत्नी । सोऽहं नैवाकृतं पूर्वं चरेयं विधित्समानः
किमु तत्र साधु ॥ १३ ॥

प्रतर्दन उवाच । पृच्छामि त्वां स्पृहणीयरूप प्रतर्दनोऽहं
यदि मे सन्ति लोकाः । यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १४ ॥

यथातिरुवाच । सन्ति लोका बहवस्तो नरेन्द्र अध्येकैकं
सप्तसप्तप्यहानि । मधुच्युतो दृष्टपृक्ता विशोकास्ते नान्तवन्तः
प्रतिपान्चयति ॥ १५ ॥

प्रतर्दन उवाच । तांस्ते ददानि मा प्रपत प्रपातं ये मे
शोकास्तत्र ते वै भवन्तु । यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि श्रितास्ता-
नाक्रम क्षिप्रमपेतमोहः ॥ १६ ॥

यथातिरुवाच । न तुल्यतेजाः सुकृतं कामयेत योगक्षेमं
पार्थिव पार्थिवः सन् । दैवादेशादापदं प्राप्य विहांश्चरेन्द्रशंसं न
हि जातु राजा ॥ १७ ॥ धर्म्यं मार्गं यतमानो यशस्यं कुर्ष्या-
न्वृषो धर्ममवेक्षमाणः । न मद्विधो धर्मबुद्धिः प्रजानन् कुर्ष्यादेव
कृपणं मां यथात्य ॥ १८ ॥ कुर्ष्यादपूर्वं न कृतं यदन्यैर्विधित्स-
मानः किमु तत्र साधु । ब्रुवाणमेवं शृपतिं यथातिं शृपोत्तमो
यसुमानब्रवीत्तम् ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरयथात्युपाख्याने

द्विनवतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

वसुमानुवाच । पृच्छामि त्वां वसुमानौषदश्चर्यव्यसि लोको
द्विवि मे नरेन्द्र । यद्यन्तरीक्षे प्रथितो महात्मन् क्षेत्रज्ञं त्वां
तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ १ ॥

यथातिरुवाच । यदन्तरीक्षं पृथिवी दिशश्च यत्फेजसा तपते
भानुमांश । लोकास्तावन्तो दिवि संस्थिता वै ते ज्ञान्तवन्तः
प्रतिपालयन्ति ॥ २ ॥

वसुमानुवाच । तांस्ते ददानि मा प्रपेत प्रपातं ये मे लोका-
स्तत्र ते वै भवन्तु । क्रीणीष्वैतांस्त्रुणकेनापि राजन् प्रतिग्रहस्तौ
यदि धीमन् प्रदुष्टः ॥ ३ ॥

यथातिरुवाच । न मिथ्याहं विक्रयं वै स्मरामि ह्यथागृहीतं
शिशुकाच्छङ्गमानः । कुर्यां न चैवाकृतपूर्वमन्यैर्विधित्तमानः
किमु तत्र साधु ॥ ४ ॥

वसुमानुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन्मया दत्ता-
न्यदि नेष्टः क्रयस्तौ । अहं न तान्वै प्रतिगन्ता नरेन्द्र सर्वे
लोकास्तव ते वै भवन्तु ॥ ५ ॥

शिविरुवाच । पृच्छामि त्वां शिविरौशीनरोऽहं ममापि
लोका यदि सन्तीह तात । यद्यन्तरीक्षे यदि वा दिवि स्थिताः
क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥ ६ ॥

यथातिरुवाच । यन्त्वं वाचा हृदयेनापि साधून् परीक्ष-
मानान्नावमंस्या नरेन्द्र । तेनानन्ता दिवि लोकाः स्थितास्तौ
विद्युद्गूपाः स्वनवन्तो महान्तः ॥ ७ ॥

शिविरुवाच । तांस्त्वं लोकान् प्रतिपद्यस्व राजन्मया दत्ता-
न्यदि नेष्टः क्रयस्तौ । न चाहं तान् प्रतिपत्स्ये ह दत्त्वा यत्र
गत्वा नानुशोचन्ति धीराः ॥ ८ ॥

यथातिरुवाच । यथा त्वमिन्द्रप्रतिमप्रभावस्तौ चाप्यनन्ता नरेन्द्र

श्लोकाः । तथाद्य लोके न रमेऽन्यदत्ते तस्माच्छिवे नाभिनन्दानि
देयम् ॥ ९ ॥

अष्टक उवाच । न वेदेकैकशो राजह्योकात्मः प्रतिनन्दसि ।
सर्वं प्रदाय भवते गन्तारो नरकं वयम् ॥ १० ॥

ययातिरुवाच । यदर्होऽहं तद्यतध्वं सन्तः सत्याभिनन्दिनः ।
अहं तन्नाभिजानामि यत् कृतं न मया पुरा ॥ ११ ॥

अष्टक उवाच । कस्यैते प्रतिदृश्यन्ते रथाः पञ्च हिरण्ययाः ।
यानारुह्य नरा लोकान्नाभिवाञ्छन्ति शाश्वतान् ॥ १२ ॥

ययातिरुवाच । युष्मानेते वह्निष्यन्ति रथाः पञ्च हिरण्ययाः ।
उच्चैः सन्तः प्रकाशन्ते ज्वलन्तोऽग्निशिखा इव ॥ १३ ॥

अष्टक उवाच । आतिष्ठ त्व रथान्नाजन्विक्रमस्व विहायसम् ।
वयमप्यनुयास्यामो यदा कालो भविष्यति ॥ १४ ॥

ययातिरुवाच । सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सह स्वर्गजितो वयम् ।
एष नो विरजाः पथ्या दृश्यते देवसञ्जनः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तैऽविरुह्य रथान् सर्वे प्रयाता वृष-
सक्तमाः । आक्रामन्तो दिवम्भाभिर्हूर्मेणावृत्य रोदसी ॥ १६ ॥

अष्टक उवाच । अहं मन्ये पूर्वमेकोऽस्मि गन्ता सखा चेन्द्रः
सर्वथा मे महात्मा । कस्मादेवं शिविरौशीनगोऽयमेकोऽत्यगात्
सर्ववेगेन वाहान् ॥ १७ ॥

ययातिरुवाच । अद्दद्देवयानाय यावद्विजितमविन्दत । उशी-
नरस्य पुत्रोऽयं तस्माच्छ्रेष्ठो हि वः शिविः ॥ १८ ॥ दानं तपः
सत्यमथापि धर्मो ह्यीः श्रीः क्षमा सौम्यमथो विधित्वा । राज-
श्रेतान्यप्रमेयाणि राक्षः शिपेः स्थितान्यप्रतिमस्य बुद्ध्या । एवं-
हृत्तो ह्यीनिषेवश्च यस्मात्तस्माच्छिविरत्यगाहै रथेन ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाष्टकः पुनरेवान्वपृच्छन्प्रातामहं
क्रौंतुकेनेन्द्रकल्पम् । पृच्छामि त्वा वृषते ब्रूहि सत्यं कुतेश्च

कथासि सुतश्च कथ्य ॥२१॥ कृतन्वया यद्धि न तस्य कर्ता लोके
त्वदन्यः सन्नियो ब्राह्मणो वा ॥ २१ ॥

यथातिरुवाच । यथातिरस्मि नहुषस्य पुत्रः पूरोः पिता
सार्वभौमस्त्रिहासम् । गुह्यं चार्थं मामकेभ्यो ब्रवीमि माता-
महोऽहं भवतां प्रकाशम् ॥ २१ ॥ सर्वामिमां पृथिवीं निर्णि-
गाय प्रादामहं छादनं ब्राह्मणेभ्यः । मेध्यानखानेकशतान्
सुरूपांसदा देवाः पुण्यभाजो भवन्ति ॥ २२ ॥ अदामहं पृथिवीं
ब्राह्मणेभ्यः पूर्णामिमामखिलां वाहनेन । गोभिः सुवर्णेन धनेश्च
सुख्यैसादाददं गाः शतमर्बुदानि ॥ २३ ॥ सत्येन मे द्यौश्च वसु-
न्धरा च तथैवाग्निर्ज्वलते मानुषेषु । न मे ह्यथा व्याहतमेव
वाक्यं सत्यं हि सन्तः प्रतिपजयन्ति ॥ २४ ॥ यदृष्टक प्रब्रवीमीह
सत्यं प्रतर्दनं चीषदश्चिन्तयैव । सर्वं च लोका मुनयश्च देवाः
सत्येन पूज्या इति मे मनोगतम् ॥ २५ ॥ यो नः स्वर्गजितः
सर्वान्यथावृत्तं निवेदयेत् । अनसूयुर्द्विजाग्रेभ्यः स क्षभेन्द्रः
सलोकताम् ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं राजा स महात्मा ह्यतीव स्वैर्दौ-
हित्रैस्त्वारितो मित्तसाहः । त्यक्त्वा महीं परमोदारकर्मा स्वर्गं
गतः कर्मभिर्ध्याप्य पृथ्वीम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्युत्तरयथात्सुपाख्यानं समाप्तमिति
त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

—•—

जनमेजय उवाच । भगवच्छ्रोतुमिच्छामि पुरोर्वंशकरा-
न्मृगान् । यद्दोर्षान् यादृशांश्चापि यावतो यत्पराक्रमान् ॥ १ ॥
न ह्यग्निन् ग्रीलहीनो वा निर्वीर्यो वा नराधिपः । प्रजाविर-
हितो वापि भूतपूर्वः कथञ्चन ॥ २ ॥ तेषां प्राथितवृत्तानां

राज्ञां विज्ञानशालिनाम् । चरितं श्रोतुमिच्छामि विश्वरेण
तपोधन ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परि-
ष्टच्छसि । मूर्खविश्वधरान् बीरान् शक्रप्रतिमतेजसः । भूरि-
द्रविणविक्रान्तान् सर्वलक्षणपूजितान् ॥ ४ ॥ प्रवीरेश्वररौद्रा-
श्वस्त्रयः पुत्रा महारथाः । पूरोः पीड्यामजायन्त प्रवीरो बन्ध-
कहततः ॥ ५ ॥ मनस्युरभवत्तस्माच्छूरसेनीसुतः प्रभुः । श्रुषिष्या-
श्चतुरन्ताया गोप्ता राजीवलोचनः ॥ ६ ॥ शक्रः संहननो वाग्मी
शौवीरीतनयास्त्रयः । मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्वे महा-
रथाः ॥ ७ ॥ अन्वग्भानुप्रभृतयो मित्रकेश्यां मनस्विनः । रौद्रा-
श्वस्य महेष्वासा दशाश्वरसि स्त्रुनवः ॥ ८ ॥ यज्वानो जङ्घिरे
शूराः प्रजावन्तो बह्वश्रुताः । सर्वे सर्वास्त्रविद्वान् सर्वे धर्म-
परायणाः ॥ ९ ॥ ऋवेयुरथ कंचोयुः एकण्डेयुश्च वीर्यवान् ।
स्थण्डिलेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशाः ॥ १० ॥ तेजोयुर्वलवान्
धीमान् सत्येयुश्चेन्द्रविक्रमः । धर्मयुः सन्नतेयुश्च दशमो देवविक्रमः
॥ ११ ॥ अनाष्टिश्चिभूक्तेषां विद्वान् भुवि तथैकराट् । ऋचेयु-
रथ विक्रान्तो देवानामिव वासवः ॥ १२ ॥ अनाष्टिसुतस्वासी-
द्राजस्रयाश्चमेधकृत् । मतिनार इति ख्यातो राजा परम-
धार्मिकः ॥ १३ ॥ मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः ।
तंसुर्महानतिरथो द्रुह्यश्चाप्रतिमश्रुतिः ॥ १४ ॥ तेषां तंसु-
र्महावीर्यैः पौरवं वंशमुद्बुधन् । आजहार यगो दीप्तं जिगाय
च वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ ईलिनन्तु सुतं तंसुर्जनयामास वीर्य-
वान् । सोऽपि कृत्स्नामिमां भूमिं विजिग्ये जयतां वरः ॥ १६ ॥
यथन्तर्ही सुतान् पक्ष पक्षभूतोपमांस्ततः । ईलिनो जनयामास
दुष्यन्तप्रभृतीन्पान् ॥ १७ ॥ दुष्यन्तं शुरभीमौ च प्रवसुं वंसु-
मेव च । तेषां ज्येष्ठोऽभवद्राजा दुष्यन्तो जनमेजय ॥ १८ ॥

दुष्यन्ताङ्गरतो जज्ञे विद्वान् शाकुन्तलो वृषः । तस्याङ्गारत-
 वंशस्य विप्रतस्ये महद्यशः ॥ १६ ॥ भरतश्चिह्नेषु स्त्रीषु नव पुत्रा-
 नजीजनत् । नाभ्यनन्दत तान् राजा नातुरूपा ममेत्युत ॥२०॥
 ततस्तान्मातरः क्रुद्धाः पुत्रान्निन्दुर्षमक्षयम् । ततस्तस्य नरे-
 न्द्रस्य वितथं पुत्रजन्म तत् ॥ २१ ॥ ततो महद्भिः क्रतुभिरीजानो
 भरतस्तदा । लेभे पुत्रं भरद्वाजाद्भुमन्युं नाम भारत ॥ २२ ॥
 ततः पुत्रिणमात्मानं ज्ञात्वा पौरवनन्दनः । भुमन्युं भरतश्चेष्ट
 यौषराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ २३ ॥ ततो हिविरथो नाम भुमन्यो-
 रभवत् सुतः । सुहोत्रश्च सुहोता च सुहविः सुयजुस्तथा ॥२४॥
 पुष्करिण्यामृचीकश्च भुमन्योरभवन् सुताः । तेषां ज्येष्ठः सुहो-
 त्रस्तु राज्यमाप मधीक्षिताम् ॥ २५ ॥ राजस्त्वयाश्वमेधाद्यैः
 सोऽयजद्भुज्जभिर्मनैः । सुहोत्रः पृथिवीं कृत्स्नां दुभुजे सागरा-
 म्बराम् ॥ २६ ॥ पूर्णां वृक्षिगजाश्वैश्च बहुरत्नसमाकुलाम् ।
 ममज्जेव मही तस्य भूरभारावपीडिता ॥ २७ ॥ वृक्ष्यश्वरथ-
 सम्पूर्णा मनुष्यकलिला भृशम् । सुहोत्रे राजनि तदा धर्मतः
 शार्सति प्रजाः ॥ २८ ॥ चैत्ययूपाङ्किता चासीद्भूमिः शतसहस्रशः ।
 प्रवृद्धजनशस्या च सर्वदैव व्यरोचत ॥ २९ ॥ ऐक्षाकी जनया-
 मास सुहोत्रात् पृथिवीपते । अजमीढं सुमीढश्च पुत्रमीढश्च
 भारत ॥ ३० ॥ अजमीढो वरश्लेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः ।
 पट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिसृषु स्त्रीषु भारत ॥ ३१ ॥ अक्ष-
 धूमिन्यथो नीली दुष्यन्तपरमेष्ठिनौ । केशिन्यजनयज्जङ्घुं सुतौ
 च जलरूपिणौ ॥ ३२ ॥ तथेमे सर्वपाञ्चाला दुष्यन्तपरमेष्ठिनोः ।
 अन्वयाः कुशिका राजञ्जङ्गोरमिततेजसः ॥ ३३ ॥ जलरूपि-
 ण्ययोज्येष्ठमृक्षमाङ्गर्जनाधिपम् । ऋक्षात् सम्बरणो जज्ञे राज-
 वंशंकरः सुतः ॥ ३४ ॥ आर्क्षे सम्बरणे राजन् प्रशासति वसु-
 म्भराम् । वंशयः सुमहानासीत् प्रजानामिति नः श्रुतम् ॥ ३५ ॥

व्ययीर्षत ततो राष्ट्रं स्यैर्नीनाविधैस्तदा । क्षुण्ण्युभ्यामन्वा-
 हृष्या व्योधिभिश्च समाहृतम् ॥ ३६ ॥ अभ्यग्नन् भारतास्यैव सप-
 त्तानां बलानि च । चालयन् वसुधाक्षेमां बलेन चतुरङ्गिणा
 ॥ ३७ ॥ अभ्ययान्तश्च पाञ्चाल्यो विजित्य तरसा महीम् । अशौ-
 चिणीभिर्हृशभिः स एनं समरेऽजयत् ॥ ३८ ॥ ततः सदारः
 सामात्यः सपुत्रः ससुहृज्जनः । राजा सम्बरणशस्त्रात् पलायत
 महाभयात् ॥ ३९ ॥ सिन्धोर्नदस्य महतो निकुञ्जे न्यवसत्तदा ।
 नदीविषयपर्यन्ते पर्वतस्य समीपतः ॥ ४० ॥ तत्रावसन् बहून्
 कालान् भारता दुर्गमाश्रिताः । तेषां निवसतां तत्र सहस्रं
 परिवत्सरान् ॥ ४१ ॥ अथाभ्यगच्छद्भारतान् वशिष्ठो भगवा-
 नृषिः । तमागतं प्रयत्नेन प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ॥ ४२ ॥ अर्घ्य-
 मभ्याहरंस्तस्मै ते सर्वे भारतास्तदा । निवेद्य सर्वक्षय्ये सत्कारेण
 सुवक्ष्यसे ॥ ४३ ॥ तमासने चोपविष्टं राजा वत्रे स्वयं तदा ।
 पुरोहितो भवान्दोऽस्तु राज्याय प्रयतमहि ॥ ४४ ॥ श्रोमत्येवं
 वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्यषिञ्चत्स्मान्नाम्ये सर्व-
 क्षतस्य पौरवम् ॥ ४५ ॥ विषाणभूतं सर्वस्यां पृथिव्यामिति नः
 श्रुतम् । भरताध्युषितं पूर्वं सोऽध्यतिष्ठत् पुरोत्तमम् ॥ ४६ ॥
 पुनर्बलिभृतस्यैव चक्रे सर्वमहीक्षितः । ततः स पृथिवीं प्राप्य
 पुनरीजे महाबलः ॥ ४७ ॥ आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरि-
 दक्षिणैः । ततः सम्बरणात्मौरी तपती सुषुवे कुरुम् ॥ ४८ ॥
 राजन्नेतं प्रजाः सर्वा धर्मेण इति वत्रिरे । तस्य नाम्नाभि-
 विख्यातं पृथिव्यां कुरुजाङ्गलम् ॥ ४९ ॥ कुरुक्षेत्रं स तपसा
 पुण्यं चक्रे महातपाः । अविक्षितमभिव्यन्तं तथा चैत्ररथं मुनिम्
 ॥ ५० ॥ जनमेजयश्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यामुग्रश्रुमः । पञ्चैतान्
 -वाहिनी पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी ॥ ५१ ॥ अविक्षितः परि-
 क्षिप्तु शर्वलाश्वश्च वीर्यवान् । आदिराजो विराजश्च शास्त्रोक्तिश्च

महाबलः । उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिषाष्टमः स्मृतः ॥ ५२ ॥
एतेषामन्ववाये तु मुख्यास्तो कर्मजैर्गुणैः । जनमेजयादयः सप्त
तथैवान्ये महारथाः ॥ ५३ ॥ परीक्षितोऽभवन् पुत्राः सर्वे
धर्मार्थकोविदाः । कक्षसेनोऽथसेनो तु चित्रसेनश्च वीर्यवान्
॥ ५४ ॥ इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः । जनमेजयस्य
तनया भुवि ख्याता महाबलाः ॥ ५५ ॥ हतराष्ट्रः प्रथमजः
याण्डुर्वाह्मीक एव च । निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो
बली ॥ ५६ ॥ कुण्डोदरः पदार्तिश्च वसातिषाष्टमः स्मृतः । सर्वे
धर्मार्थकुशलाः सर्वभूतहिते रताः ॥ ५७ ॥ हतराष्ट्रोऽथ राजा-
शीतस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः । हस्ती वितर्कः कायश्च कुण्डिनश्चापि
पञ्चमः ॥ ५८ ॥ हविःश्रवास्तथेन्द्राभः भुमन्युश्चापराजितः ।
धार्तराष्ट्रसुतानाङ्गस्त्रीनेतान् प्रथितान् भुवि ॥ ५९ ॥ प्रतीपं
धर्मनैतश्च सुनेत्रं चापि भारत । प्रतीपः प्रथितस्तेषां धर्मा-
प्रतिमो भुवि ॥ ६० ॥ प्रतीपस्य त्वयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ।
देवापिः शान्तनुश्चैव वाह्मीकश्च महारथः ॥ ६१ ॥ देवापिश्च
प्रथमराज तेषां धर्महितेऽप्यया । शान्तनुश्च महीं लेभे वाह्मीकश्च
महारथः ॥ ६२ ॥ भरतस्यान्वये जाताः सत्त्ववन्तो नराधिपाः ।
देवार्पिकल्पा नृपते बहवो राजसत्तमाः ॥ ६३ ॥ एवंविधास्या-
प्यपरे देवकल्पा महारथाः । जाता मनोरन्ववाये ऐकवंश-
विर्द्धनाः ॥ ६४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पूरुवंशानुकीर्त्तने
चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

जनमेजय उवाच । श्वनस्वतो मया ब्रह्मन् पूर्वेषां सश्वको
महान् । उदाराश्चापि वंशोऽस्मिन्नाजामो मे परिश्रुताः ॥ १ ॥
किन्तु लब्धर्थसंयुक्तं प्रियाख्यानं न मामति । प्रीणात्यतो भवान्
भूयो विश्वरेण ब्रवीतु मे ॥ २ ॥ एतामिव कथां दिव्यामाप्रजा-
पतितो मनोः । तेषामाजननं पुण्यं कस्य न प्रीतिमावहेत्
॥ ३ ॥ सङ्गमेगुणमाहात्म्यैरभिर्बर्हितसुप्तमम् । विष्टभ्य लोकां-
स्त्रोनेषां यशः स्कीतमवस्थितम् ॥ ४ ॥ गुणप्रभाववीर्यैः सत्त्वो-
त्साहवतामहम् । न तृप्यामि कथां शृण्वन्मृतास्वादसन्नि-
ताम् ॥ ५ ॥

वेशम्यायन उवाच । शृणु राजन् पुरा सम्यक्प्रया- हैपा-
यनाश्रुतम् । प्रोच्यमानं मया कृतं स्ववंशजननं शुभम् ॥ ६ ॥
दक्षाददितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुर्मनोरिला इलायाः
पुरूरवाः । पुरूरवस आयुरायुषो नङ्गषो नङ्गपाद्ययातिर्यथाते-
र्हे भाष्ये बभूवतुः ॥ ७ ॥ उशनसो दुहिता देवयानी वृषपर्वणश्च
दुहिता शर्मिष्ठा नाम । अतानुवंशश्लोको भवति ॥ ८ ॥ यदुच्च
तुवंसुञ्चैव देवयानी व्यजायत । द्रुच्युं चानुच्च पूरुच्च शर्मिष्ठा
वार्षपर्वणी । तत्र यदोर्यादवाः पूरोः पौरवाः ॥ ९ ॥ पूरोस्तु
भाष्ये कौशल्या नाम तस्यामस्य जज्ञे जनमेजयो नाम ।
यस्त्रीनश्वमेधानाजहार विश्वजिता चेष्टा वनं विवेश ॥ १० ॥
जनमेजयः खल्वनन्तां नामोपयेमे माधवीं तस्यामस्य जज्ञे
प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं जिगाय यावत् सूर्वोदयात् तत-
सास्य प्राचिन्वत्वम् ॥ ११ ॥ प्राचिन्वान् खल्वश्वकीमुपयेमे
यादवीं तस्यामस्य जज्ञे संयातिः ॥ १२ ॥ संयातिः खलु वृष-
हतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे अहंयातिः
॥ १३ ॥ अहंयातिः खलु कृतवीर्यं दुहितरमुपयेमे भासुमतीं
नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥ १४ ॥ सार्वभौमः खलु

जित्वा जहार कैकेयीं सुनन्दां नाम तस्यामस्य जज्ञे
जयत्सेनो नाम ॥ १५ ॥ जयत्सेनः खलु वैदर्भीमुपयेमे सुश्रवां
नाम तस्यामस्य जज्ञे अवाचीनः ॥ १६ ॥ अवाचीनोऽपि वैद्-
भीमपरामेवोपयेमे मर्ब्बादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहः ॥ १७ ॥
अरिहः खल्लाङ्गीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे महाभौमः ॥ १८ ॥
महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे सुश्रवां नाम तस्यामस्य जज्ञे
अश्रुतनायी यः पुरुषमेधानामश्रुतमानयत् तेनास्याश्रुतनायित्वम्
॥ १९ ॥ अश्रुतनायी खलु पृथुश्रवसो दुहितरसुपयेमे कामां
नाम तस्यामस्य जज्ञे अक्रोधनः ॥ २० ॥ स खलु कालिङ्गीं
करन्नां नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देवातिथिः ॥ २१ ॥ देवा-
तिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्ब्बादां नाम तस्यामस्य यज्ञेऽरिहो
नाम ॥ २२ ॥ अरिहः खल्लाङ्गेयीमुपयेमे सुदेवां नाम तस्यां
पुत्रमजीजनद्वधम् ॥ २३ ॥ ऋचः खलु तक्षकदुहितरसुपयेमे
ष्वालां नाम तस्यां पुत्रं मतिनारं नामोत्पादयामास ॥ २४ ॥
मतिनारः खलु सरस्वत्यां गुणसमन्वितं हादशवार्षिकं सत्वमाह-
रत् । समाप्ते च सत्वे सरस्वत्यभिगम्य तं भर्त्तारं वरयामास ।
स तस्यां पुत्रमजीजनत्संसुं नाम ॥ २५ ॥ अत्रामुवंशश्लोकौ भवति ।
तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत् । ईलिनं जनयामास
कालिङ्गा तंसुरात्मजम् ॥ २६ ॥ ईलिनस्तु रथन्तर्ब्बां दुष्यन्ता-
द्यान् पञ्च पुत्रानजीजनत् ॥ २७ ॥ दुष्यन्तः खलु विश्वामित्र-
दुहितरं शकुन्तलां नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे भरतः ॥ २८ ॥
अत्रामुवंशश्लोकौ भवतः । भस्त्रा माता पितुः पुत्रो येन जातः
स एव सः । भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २९ ॥
रेतीधाः पुत्रं उन्मयति नरदेव यमक्षयात् । त्वच्चास्य धाता
गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ ३० ॥ ततोऽस्य भरतत्वं भरतः
खलु काशेयीमुपयेमे सार्वसेनीं सुनन्दां नाम तस्यामस्य जज्ञे

भुमन्तुः ॥ ३१ ॥ भुमन्तुः खलु दाशार्हीमुपयेमे विजयां नाम
 तस्यामस्य जज्ञे सुहीतः ॥ ३२ ॥ सुहीतः खल्विस्वाकुक्कन्या-
 मुपयेमे सुवर्णां नाम तस्यामस्य जज्ञे हसी य इदं हास्तिन-
 पुरं स्थापयामास एतदस्य हास्तिनपुरत्वम् ॥ ३३ ॥ हसी
 खलु त्रैगर्तीमुपयेमे यमोधरां नाम तस्यामस्य जज्ञे विजु-
 ण्डनो नाम ॥ ३४ ॥ विजुण्डनः खलु दाशार्हीमुपयेमे सुदेवां
 नाम तस्यामस्य जज्ञे अजमीढो नाम ॥ ३५ ॥ अजमीढस्य चतु-
 विंशं पुत्रशतं बभूव कैकेय्यां गान्धार्व्यां विशालायामृचायां चेति ।
 पृथक् पृथक् शशरा वृपतयः तत्र वशकरः संवर्णः ॥ ३६ ॥
 सम्बरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः
 ॥ ३७ ॥ कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम तस्यामस्य
 जज्ञे विदूरथः ॥ ३८ ॥ विदूरथस्तु माधवीमुपयेमे संप्रियां नाम
 तस्यामस्य जज्ञे अनखा नाम ॥ ३९ ॥ अनखा खलु मागधी-
 मुपयेमे अक्षतां नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥ ४० ॥ परीक्षित्
 खलु बाहुदामुपयेमे सुयशां नाम तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः
 ॥ ४१ ॥ भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारीं नाम तस्यामस्य
 जज्ञे प्रतिश्रवा नाम ॥ ४२ ॥ प्रतिश्रवसः प्रतीपः । प्रतीपः
 खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं
 शान्तनुं वाङ्गीकं चेति ॥ ४३ ॥ देवापिः खलु बाल एषारस्य
 विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूव ॥ ४४ ॥ अत्रानुवंशश्लोकी
 भवति । यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते । पुन-
 र्नुवा च भवति तस्मात्तं शान्तनुं विदुः इति तदस्य शान्तनुत्वम्
 ॥ ४५ ॥ शान्तनुः खलु गङ्गां भागीरथीमुपयेमे तस्यामस्य जज्ञे
 देवव्रतो नाम यमाहुर्भीष्ममिति ॥ ४६ ॥ भीष्मः खलु पितुः
 प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् यामाङ्गन्वकाली-
 मिति ॥ ४७ ॥ तस्यां पूर्वं कानीनो गर्भः पराशराहै पोषेभ्ये-

ऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्वी ही पुत्री बभूवतुः । ४८ ॥
 विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गदस्य तयोरभासयोवन एव चित्राङ्गदो गन्ध-
 वेष्य इतः विचित्रवीर्यस्तु राजासीत् ॥ ४९ ॥ विचित्रवीर्यः
 खलु कौशल्यात्मजेऽम्बिकास्वाम्निके काशिराजदुहितरावुपयेमे ॥ ५० ॥
 विचित्रवीर्यश्चनपत्य एव विदेहत्वं प्राप्तः ततः सत्यवत्यचिन्त-
 यन्मा दीप्यन्तो वंश उच्छेदं व्रजेदिति ॥ ५१ ॥ सा त्रैपायन-
 ष्वपि मनसा चिन्तयामास । स तस्याः पुरतः स्थितः किङ्कर-
 वाणीति ॥ ५२ ॥ सा तमुवाच भ्राता तवानपत्य एव स्वर्यातो
 विचित्रवीर्यः साध्वपत्यं तस्योत्पादयेति ॥ ५३ ॥ स तथेत्युक्त्वा
 तीन् पुत्रानुत्पादयामास । धतराङ्गं पाण्डुं विदुरश्चेति ॥ ५४ ॥
 तत्र धतराङ्गस्य राज्ञः पुत्रशतं बभूव गान्धार्वां वरदानाद्देवा-
 यनस्य ॥ ५५ ॥ तेषां धतराङ्गस्य पुत्राणां चत्वारः प्रधाना
 बभूवुः । दुष्योधनो दुःशासनो विकर्णश्चित्तसेनश्चेति ॥ ५६ ॥
 पाण्डोस्तु द्वे भार्य्ये बभूवतुः कुन्ती पृथा नाम माद्री चेत्युभे स्त्री-
 रत्ने ॥ ५७ ॥ अथ पाण्डुर्द्विगयां चरन्मैथुनगतस्वपिमपश्यन्मृग्यां
 वर्त्तमानं तथैवाद्भुतमनासादितकामरसमत्स्रञ्च वाणेनाजघान
 ॥ ५८ ॥ स वाणविद्ध उवाच पाण्डुं चरताधर्ममिमं येन त्वया-
 भिञ्जेन कामरसस्याहमनयाप्तकामरसो निहतस्तस्मात्त्वमप्येता-
 मवस्थामासाद्यानवाप्तकामरसः पञ्चत्वमाप्स्यसि क्षिप्रमेवेति स
 विवर्णरूपस्तथा पाण्डुः श्रापं परिहरमाणो नोपासर्पत भार्य्य-
 वाक्यं चोवाच ॥ ५९ ॥ स्वचापत्यादिदं प्राप्तवानहं शृणोमि च
 नामपत्यस्य लोकाः सन्तीति सा त्वं मदर्थे पुत्रानुत्पादयेति कुन्ती-
 सुवाच सा तथोक्त्वा पुत्रानुत्पादयामास धर्माद्युषिष्ठिरं माहता-
 ङ्गीमसेनं शक्रादर्जुनमिति ॥ ६० ॥ तां संहृष्टः पाण्डुरुवाच
 इयं ते सपत्न्यनपत्या साध्वस्या अपत्यमुत्पाद्यतामिति ॥ ६१ ॥
 इदमस्त्विति कुन्ती तां विद्यां माद्र्याः प्रायच्छत् । माद्र्यामश्विन्यां

अजुससहदेवावत्यादितौ ॥ ६२ ॥ माद्रीं चत्वरंजतौ हृष्टा
 पाण्डुर्भावं चक्रे स तां स्पृष्ट्वैव विदेष्टवं प्राप्तः ॥ ६३ ॥ तत्रैवं
 चिताग्निह्वं माद्री समन्वाररोह उवाच कुन्ती यमयोरप्रमत्तया
 त्वया भवितव्यमिति ॥ ६४ ॥ ततस्तौ पाण्डवाः कुन्त्या सहिता
 हस्तिनपुरमानीय तापसैर्भीष्मस्य विदुरस्य च निवेदिताः । सर्व-
 वर्णाणाञ्च निवेद्यान्तर्हितास्तापसा बभूवुः प्रेक्षमाणाणामेव तेषाम्
 ॥ ६५ ॥ तच्च वाक्यमुपश्रुत्य भगवतामन्तरीक्षात् पुष्यवृष्टिः
 पपात देवदुन्दुभयस्य प्रणेदुः ॥ ६६ ॥ प्रतिगृहीताश्च पाण्डवाः
 पितुर्निधनमावेदयंस्तस्यौर्द्ध्वदेहिकं न्यायतश्च कृतवन्तस्तास्तत्र निव-
 सतः पाण्डवान् वात्यात् प्रभृति दुर्भोधनो मामर्घयत् ॥ ६७ ॥
 पापाचारो राक्षसीं बुद्धिमाश्रितोऽनेकैरुपायैरुद्धर्तुं च व्यवसितो
 भावित्वाञ्चार्यस्य न शकितोऽसौ समुद्धर्तुम् ॥ ६८ ॥ ततश्च
 हृतराष्ट्रे ण व्याजेन वारणावतमनुप्रेषिता गमनमरोचयत् ॥ ६९ ॥
 तत्रापि जतुष्टहे दग्धं समारब्धा न शकितो विदुरमन्त्रि-
 तेनेति ॥ ७० ॥ तस्माच्च हृष्टिम्बमन्तरा हत्वा एकचक्रा मताः
 ॥ ७१ ॥ तस्मानप्येकचक्रायां वकं नाम राक्षसं हत्वा पाञ्चाब-
 नगरमधिगताः ॥ ७२ ॥ तत्र द्रौपदीं भार्यामविन्दन् स्वविषयं
 चाभिजन्तुः ॥ ७३ ॥ कुशलिनः पुत्रांश्चोत्पादयामासुः प्रति-
 विन्ध्यं वृधिष्ठिरः सुतसोमं हकोदरः । श्रुतकीर्तिर्मर्जुनः
 यतानीकं नकुलः श्रुतकर्मायं सहदेव इति ॥ ७४ ॥ वृधि-
 ष्ठिरस्तु गोवासनस्य श्रेष्ठस्य देविकां नाम कन्यां स्वयम्बरां
 लेभे तस्यां पुत्रं जनयामास यौधेयं नाम ॥ ७५ ॥ भीम-
 सेनोऽपि काष्ठां वसन्वरां नामोपयेने वीर्यशुक्लां तस्यां पुत्रं
 सर्वगं नामोत्पादयामास ॥ ७६ ॥ अर्जुनः चतुः सारवतीं
 गत्वा भगिनीं धासुदेवस्य सुभद्रां भद्रभाषिणीं भार्यामुदा-
 वदत् । स्वविषयं चाभ्याजगाम कुशली तस्यां पुत्रमभिजन्तुं

अतोवगुणसम्पन्नं दयितं वासुदेवस्याज्जनयत् ॥ ७७ ॥ नकु-
 लसु चैषां करेणुमतीं नाम भार्यामुदावहत्तस्यां पुत्रं निरमित्तं
 नामाज्जनयत् ॥ ७८ ॥ सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयम्भवे विजयां
 नामोपयेमे मद्रराजस्य शुतिमतो दुहितरं तस्यां पुत्रमज्जनयत्
 सुहोत्रं नाम ॥ ७९ ॥ भीमसेनसु पूर्वमेव हिडिम्बायां राक्षसं
 षटोत्कचं पुत्रसुत्पादयामास ॥ ८० ॥ इत्येते एकादश पाण्ड-
 वानां पुत्रास्तेषां वंशकरोऽभिमन्युः ॥ ८१ ॥ स विराटस्य दुहि-
 तरमुपयेमे उत्तरां नाम । तस्यामस्य परासुर्गर्भोऽभवत्सुत्वन्नेन
 प्रतिजयाह पृथा नियोगात् । पुरुषोक्तमस्य वासुदेवस्य चाण्डा-
 सिकं गर्भमहमेनं जीवयिष्यामीति ॥ ८२ ॥ स भगवता वासु-
 देवेनासञ्जातबलवीर्यंपराक्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा
 स्वेन स जीवितः जीवयित्वा चैनमुवाच परिचीणे कुले जातो
 भवत्वयं परीक्षिन्नामेति ॥ ८३ ॥ परीक्षित् खलु माद्रवतीं नामो-
 पयेमे त्वन्मातरं तस्यां भवान् जज्ञे जनमेजयः ॥ ८४ ॥ भवतो
 वपुष्टमायां द्वौ पुत्रौ जज्ञाते शतानीकः शङ्कुकर्णश्च शतानीकस्य
 वैदेह्यां पुत्र उत्पन्नोऽश्वमेघदत्त इति ॥ ८५ ॥ एष पूर्वो वंशः
 पाण्डवानाञ्च कीर्णितो घन्यः पुण्यः परमपवित्रः सततं श्रोतव्यो
 ब्राह्मणैर्नियमवद्भिरनन्तरं क्षत्रियैः स्वधर्मनिरतैः प्रजापालनतत्-
 परैः । वैश्वैरपि च श्रोतव्योऽधिगम्यश्च । तथा शूद्रैरपि त्रिवर्ण-
 शुश्रूषुभिः अहधानैरिति ॥ ८६ ॥ इतिहासमिमं पुण्यमशेषतः
 आवधिष्यन्ति ये नराः । श्रोष्यन्ति वा नियतात्मानो विमत्सरा
 मैत्रा वेदपरास्तेऽपि स्वर्गजितः पुण्यलोका भवन्ति सततं देव-
 ब्राह्मणमनुष्याणां मान्याः सम्पूज्याश्च ॥ ८७ ॥ परं हीदं भारतं
 भगवता व्यासेन प्रोक्तं यावनं ये ब्राह्मणादयो वर्णाः अहधाना
 अमत्सरा मैत्रा वेदसम्भवाः श्रोष्यन्ति तेऽपि स्वर्गजितः सुहृतिर्दो-
 ऽभीष्टाः कृताकृते भवन्ति ॥ ८८ ॥ भवतिचात्र श्लोकः । इदं हि

वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं
निवृत्तात्मभिः ॥ ८६ ॥

इत्यादिपर्वणि सन्धवपर्वणि पूर्वंग्रामुकीर्त्तने
पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वशम्यायम उवाच । इच्छाकुवंशप्रभवो राजासीत् पृथिवी-
पतिः । महाभिष इति ख्यातः सत्यवाक् सत्यविक्रमः ॥ १ ॥
सोऽश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । तोषयामास देवेषु स्वर्गं
लेभे ततः प्रभुः ॥ २ ॥ ततः कदाचिद्ब्रह्मण्यसुपासाश्चक्रिरे सुराः ।
तत्र राजर्षयो ह्यासन् स च राजा महाभिषः ॥ ३ ॥ अथ गङ्गा
सरिच्छेष्टा समुपायात्पितामहम् । तस्या वासः समुद्रतं मार्गतेन
शशिप्रभम् ॥ ४ ॥ ततोऽभवन् सुरगणाः सहसावाक्कुशास्तदा ।
महाभिषसु राजर्षिरशङ्को दृष्टवान्दीर्घ ॥ ५ ॥ सोऽध्यातो भग-
वता ब्रह्मण्यं तु महाभिषः । उक्तय जातो मर्त्येषु पुनर्लोक-
नवाप्स्यसि ॥ ५ ॥ स चिन्तयित्वा वृपतिर्द्वैपानन्यांस्रपोधनान् ।
प्रतीपं रोचयामास पितरं भूरितेजसम् ॥ ७ ॥ महाभिषन्तु तं
दृष्ट्वा नदी धैर्ष्याञ्जुतं वृपम् । तमेव मनसा ध्यायन्त्युपावर्त्तन्
सरिद्वरा ॥ ८ ॥ स तु विध्वस्तवपुषः कश्मलाभिहृताम्बुप ।
ददर्श पृथि गच्छन्ती वसून्देवान् दिवोकसः ॥ ९ ॥ तथारूपांश्च
तान् दृष्ट्वा पप्रच्छ सरितांश्वरा । किमिदं नष्टरूपाः स्थ कश्चित्
श्रेमं दिवोकसाम् ॥ १० ॥ तामूर्च्छुर्वसवो देवाः शप्ताः सो वै
महानदि । अल्पेऽपराधे संरम्भाद्वशिष्ठेन महात्मना ॥ ११ ॥
विमूढा हि वयं सर्वे प्रच्छन्नवपिसप्तमम् । सन्ध्यां वशिष्ठमासीनं
तमत्यभिहृताः पुरा । तेन कोपाद्दयं शप्ता योनौ संभवतेति च ॥ १२ ॥
न तच्छक्यं निवर्त्तयितुं यदुक्तं ब्रह्मवादिना । त्वमस्मान्मानुषी

भूत्वा ह्यज पुत्रान्मन्त्रेण भुवि ॥ १५ ॥ न मानुषीणां जठरं
प्रविशेम वपं शुभे । इत्युक्त्वा तैश्च वसुभिस्तथेत्युक्त्वाऽपिदिदम् ॥ १६ ॥

गङ्गोवाच । मर्त्येषु पुत्रवच्छ्रेष्ठः को वः कर्ता भविष्यति ॥ १५ ॥

वसव ऊचुः । प्रतीपस्य सुतो राजा शान्तनुर्लोकविद्युतः ।
भविता मानुषे लोके स नः कर्ता भविष्यति ॥ १६ ॥

गङ्गोवाच । ममाप्येवं मतं देवा यथा मां वदतानवाः ।
प्रियं तस्य करिष्यामि युष्माकञ्चैतदीप्सितम् ॥ १७ ॥

वसव ऊचुः । जातान् कुमारान् खानशु प्रक्षेप्तुं वै त्व-
मर्हसि । यथा न चिरकालं नो निष्कृतिः स्यात्तिलोकगे ॥ १८ ॥

गङ्गोवाच । एवमेतत्करिष्यामि पुत्रस्तस्य विधीयताम् । नास्य
मोघः सङ्गमः स्यात् पुत्रहेतोर्मया सह ॥ १९ ॥

वसव ऊचुः । तुरीयाहं प्रदास्यामो वीर्यं स्यैकैकशो वचम् ।
तेन वीर्येण पुत्रस्य भविता तस्य चेप्सितः ॥ २० ॥ न सम्पत्-
स्यति मर्त्येषु पुत्रस्तस्य तु सन्ततिः । तस्मादपुत्रः पुत्रस्ये भवि-
ष्यति स वीर्यवान् ॥ २१ ॥ एवं ते समर्थं कृत्वा गङ्गया वसवः
सह । जग्मुः सहृष्टमनसो यथासङ्कल्पमञ्जसा ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि महाभिषोपाख्याने

सम्भवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रतीपो राजासीत्सर्वभूतहितः
सदा । निषसाद् समा यज्ञीर्गङ्गादारगतो जपन् ॥ १ ॥ तस्य
रूपशुषोपिता गङ्गा स्त्रीरूपधारिणी । उत्तीर्य सलिलात्तस्या-
ल्लोभनीयतमाकृतिः ॥ २ ॥ अधीयानस्य राजर्षेर्दिव्यरूपा मन-
सिनी १ दक्षिणं शालसङ्काशमूर्धं भेजे शुभानना ॥ ३ ॥ प्रती-

पसु महीपालसामुवाच यशस्विनीम् । करोमि किं ते कल्याणि
प्रियं यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ॥ ४ ॥

स्रुवाच । त्वामहं कामये राजन् भजमानां भजस्व माम् ।
त्वागः कामवतीनां हि स्त्रीणां सद्भिर्विगर्हितः ॥ ५ ॥

प्रतीप उवाच । नाहं परस्त्रियं कामाङ्गच्छे दं वरवर्णिनि ।
न चासकृष्णां कल्याणि धर्ममेतद्धि मे व्रतम् ॥ ६ ॥

स्रुवाच । नाश्रेयस्यस्त्रि नागम्या न वक्तव्या च कर्हिचित् ।
भजन्ती भज मां राजन् दिव्यां कन्यां वरस्त्रियम् ॥ ७ ॥

प्रतीप उवाच । मया निवृत्तमेतत्तु यन्मां चोदयसि प्रियम् ।
अन्यथा प्रतिपन्नं मां नाश्रेयधर्मविभवः ॥ ८ ॥ प्राप्य दक्षिणमूर्धं
मे त्वमाश्लिष्टा वराङ्गने । अपत्यानां स्तुषाणाञ्च भीरु विद्वोतदा-
सनम् ॥ ९ ॥ सख्योरः कामिनीभोग्यस्त्वया स च विवर्जितः ।
तस्माद्दहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने ॥ १० ॥ स्तुषा मे भव
सुत्रोणि पुत्रार्थं त्वां वृणोम्यहम् । स्तुषापक्षं हि वामोरु त्वमा-
गस्य समाश्रिता ॥ ११ ॥

स्रुवाच । एवमप्यस्तु धर्मज्ञ संयुज्ये यं सुतेन ते । त्वङ्गकथा
तु भजिष्यामि प्रख्यातं भारतं कुलम् ॥ १२ ॥ दृषिष्यां पार्थिवा
ये च तेषां यूयं परायणम् । गुणा न हि मया शक्या वक्तुं वर्ष-
शतैरपि ॥ १३ ॥ कुलस्य ये वः प्रथितास्तत्प्राधुत्वमथोत्तमम् ।
समयेनेह धर्मज्ञ आचरेयस्व यद्विभो । तत्सर्वमेव पुत्रस्ये न
मीमांसेत कर्हिचित् ॥ १४ ॥ एवं वसन्ती पुत्रे ते बर्हिषिष्या-
स्यहं वतिम् । पुत्रैः पुण्यैः प्रियैश्चैव स्वर्गं प्राप्स्यति ते सुतः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्येत्युक्त्वा तु सा राजसूत्रैवान्तर-
धीयत । पुत्रजन्म प्रतीक्षन्वै स राजा तदधारयत् ॥ १५ ॥
पुत्रस्त्रिभवेव काले तु प्रतीपः क्षत्रियर्षभः । तपसोपे सुतस्त्रार्थे
सभास्यः कुबनन्दनः ॥ १६ ॥ तयोः समभवत् पुत्रो हृदयैः स

महाभिषः । शान्तस्य जज्ञे सन्तानसखादासीत्य शान्तसुः ॥ १७ ॥
 संस्तरंश्चाक्षयान् लोकान्विजितान् स्वेन कर्मणा । पुण्यकर्मकन्दे-
 वाशीच्छान्तसुः कुबससमः ॥ १८ ॥ प्रतीपः शान्तसुं पुत्रं धीव-
 नस्यं ततोऽन्वयात् । पुरा स्त्री मां समभ्यागाच्छान्तनी भूतये
 तव ॥ १९ ॥ त्वामात्रजेद्यदि रजः सा पुत्र वरवर्णिनी । काम-
 यानाभिरूपाद्या दिव्यस्त्री पुत्रकाव्यया ॥ २० ॥ सा त्वया नानु-
 योक्तव्या कासि कस्यासि चाङ्गने । यज्ञ कुर्ष्यान्न तत्कर्म सा प्रष्टव्या
 त्वयानघ । मन्त्रियोगाङ्गजन्तीं तां भजेथ इत्युवाच तम् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सन्दिश्य तनयं प्रतीपः शान्तसुं
 तदा । स्वे च राज्येऽभिषिच्यैनं वनं राजा विवेश ह ॥ २२ ॥
 स राजा शान्तसुर्दीमान्देवराजसमद्युतिः । बभूव मृगयाशीलः
 सततं वनगोचरः ॥ २३ ॥ स मृगान्महिषांश्चैव विनिघ्नन् राज-
 सन्तमः । गङ्गामनु चचारैकः सिद्धचारणसेविताम् ॥ २४ ॥ स
 कदाचिन्महाराज ददर्श परमां स्त्रियम् । जाञ्जल्यमानां वपुषा
 साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ॥ २५ ॥ सर्वांनवद्यां सुदतीं दिव्या-
 भरणभूषिताम् । सूञ्जाम्बरधरामेकां पद्मोदरसमप्रभाम् ॥ २६ ॥
 तां दृष्ट्वा हृष्टरोमाभूहिस्त्रितो रूपसम्पदा । पिवन्निव च नेत्राभ्यां
 नाह्वयत नराधिपः ॥ २७ ॥ सा च दृष्ट्वैव राजानं विचरन्तं
 महाद्युतिम् । स्नेहादागतसौहादीं नाह्वयत विलासिनी ॥ २८ ॥
 तामुवाच ततो राजा सान्वयन् शृङ्खलाया गिरा । देवी वा दानको
 वा त्वं गन्धर्वी चाश्रवाश्वराः ॥ २९ ॥ यक्षी वा पन्नगी वापि मानुषी
 वा सुमध्यमे । याचे त्वां सुरगर्भाभे भार्या मे भव शोभने ॥ ३० ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि शान्तनूपाख्याने

सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ६७

वशस्वायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा वधो राज्ञः सखितं चडु
 वस्तु च । वधूनां समयं स्मृत्वाथाभ्यगच्छदनिन्दिता ॥ १ ॥
 उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा । भविष्यामि मही-
 पालमहिषी ते वशानुगा ॥ २ ॥ यत्तु कुर्वामहं राजन् शुभं
 वा यदि वाशुभम् । न तद्द्वारयितव्यास्मि न वक्तव्या तथाप्रियम्
 ॥ ३ ॥ एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव । वारिता
 विप्रियं चोक्ता त्यज्येयं त्वामसंशयम् ॥ ४ ॥ तथेति राज्ञा सा
 ब्रह्मा तदा भरतसत्तम । प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवो-
 त्तमम् ॥ ५ ॥ आसाद्य शान्तबुद्ध्याश्च बुभुजे कामतो वशी । न
 प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान् ॥ ६ ॥ स तस्याः
 श्रीलवणनेन रूपौदार्यगुणेन च । उपचारेण च रहसुतोष
 जगतीपतिः ॥ ७ ॥ दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी ।
 मातुषं विश्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवरिणी ॥ ८ ॥ भाग्योपनत-
 कामस्य भार्या चोपनताभवत् । शान्तनोर्नृपसिंहस्य देवराज-
 समद्यतेः ॥ ९ ॥ सम्भोगस्त्रिहृत्तुर्बर्षावलास्यमनोहरैः ।
 राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः ॥ १० ॥ स राजा
 रतिभक्तत्वाद्भुक्तमस्त्रीगुणैर्हृतः । सख्यत्परावृत्तन्मासान् बुबुध न
 बहून् गतान् ॥ ११ ॥ रममाणसया साहं यथाक्रामं नरेश्वरः ।
 अष्टावजनयत् पत्रास्तस्याममरसन्निभान् ॥ १२ ॥ जातं जातश्च
 सा पुत्रं क्षिपत्यन्नासि भारत । प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गा
 स्त्रोतस्यमञ्जयत् ॥ १३ ॥ तस्य तत्र प्रियं राज्ञः शान्तनोरभव-
 त्तदा । न च तां किञ्चनोवाच त्यागाङ्गीतो भङ्गीपतिः ॥ १४ ॥
 अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव । उवाच राजा दुःखार्तः
 परोष्ठन् पुत्रमात्मनः ॥ १५ ॥ मा वधीः कस्य कासीति किं
 ईदृजसि सुतानिति । पुत्रञ्जि सुमहत्पापं सञ्जातं ते सुगर्हितम्

स्त्रुवाच । पुत्रकाम न ते इन्द्रि पुत्रं पुत्रवतां वर ।
जीर्णोऽसु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः ॥ १७ ॥ अहं
गङ्गा जङ्घसुता महर्षिगणसेविता । देवकार्णार्थसिद्धार्थसुषिताहं
त्वया सङ्ग ॥ १८ ॥ इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महीजसः ।
वशिष्ठशापदोषेषु मानुषत्वसुपागताः ॥ १९ ॥ तेषां जनयिता
नान्यस्वदृते भूवि विद्यते । महिषा मानुषी धात्री लोके नास्तीह
काचन ॥ २० ॥ तस्यात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वसुपागता । जन-
यित्वा वसूनां जिता लोकास्त्रयाक्षयाः ॥ २१ ॥ देवानां समय-
स्वेष वसूनां संश्रुतो मया । जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो
मानुषादिति ॥ २२ ॥ तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महा-
त्तनः । स्वस्ति तेऽसु गमिष्यामि पृथ्वं पाहि महाव्रतम् ॥ २३ ॥
एष पर्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः । मत्प्रसृतं विजा-
नीहि गङ्गादत्तनिभं सुतम् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मोत्पत्तावष्ट-

नवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

—:—

शान्तनुवाच । आपवो माम को स्वेष वसूनां किञ्च दुष्कृ-
तम् । यस्याभिशापात्ते सर्वे मानुषी योनिमागताः ॥ १ ॥
अनेन च कुमारेण त्वया दत्तेन किं कृतम् । यस्य चैव कृतेनायं
मानुषेषु निवत्स्यति ॥ २ ॥ ईया वै सर्वलोकस्य वसवस्तो च वै
कथम् । मानुषेषूदपद्यन्त तन्नामाचक्ष्य जाङ्गवि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तदा गङ्गा राजानमिदमब्र-
वीत् । भर्तारं जाङ्गवी देवी शान्तनुं पूरुषर्षभम् ॥ ४ ॥

गङ्गोवाच । यं लेभे वरुणः पृथ्वं पुरा भरतसत्तम ।
वशिष्ठनामा स मुनिः ख्यात आपव इत्युत ॥ ५ ॥ तस्याश्रमपदं

पुण्यं चगपच्चिसमन्वितम् । मेरोः पार्श्वे नगेन्द्रस्य सर्वर्तु-
 कुसुमावृतम् ॥ ६ ॥ स वारुणिकपक्षेपे तस्मिन् भरतसत्तम ।
 वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥ ७ ॥ दक्षस्य दुहितः
 या तु सुरभीत्यभिगन्दिता । गां प्रजाता तु सा देवी कश्यपा-
 ङ्गरतर्षभ ॥ ८ ॥ अनृगृहार्थे जगतः सर्वकामदुहां वरा । तां
 लेभे गां तु धर्मात्मा होमधेनुं स वारुणिकः ॥ ९ ॥ सा तस्मिंश्चाप-
 सारण्ये वसन्ती मुनिसेविते । चचार पुण्ये रम्ये च गौरपेत-
 भया तदा ॥ १० ॥ अथ तद्वनमाजग्मुः कदाचिद्भरतर्षभ ।
 युष्माद्या वसवः सर्वे देवा देवर्षिसेवितम् ॥ ११ ॥ ते सदारा वनं
 तच्च व्यचरन्त समन्ततः । रेभिरे रमणीयेषु पर्वतेषु वनेषु च
 ॥ १२ ॥ तत्रैकस्याथ भार्या तु वसोर्वासवविक्रम । सञ्चरन्ती
 वने तस्मिन् गां ददर्श सुमध्यमा ॥ १३ ॥ नन्दिनीं नाम राजेन्द्र
 सर्वकामधुगुप्तमाम् । सा विस्मयसमाविष्टा शीतद्रविणसम्पदा
 ॥ १४ ॥ द्यवे वै दर्शयामास तां गां गोवृषभेक्षणाम् । आपी-
 नाश्च सुदोग्ध्रीश्च सुबालधिखुरां शुभाम् । उपपन्नां गुणैः सर्वैः
 शीलेनानुत्तमेन च ॥ १५ ॥ एवं गुणसमायुक्तां वसवे वसुनन्दिनी ।
 दर्शयामास राजेन्द्र पुरा पौरवनन्दन ॥ १६ ॥ द्यौस्तदा तं
 तु दृष्ट्वैव गां गजेन्द्रेन्द्रविक्रम । उवाच राजंस्तां देवीं तस्या
 रूपगुणान् वदन् ॥ १७ ॥ एषा गौरुत्तमा देवी वारुणेरसिते-
 क्षणा । ऋषेस्तस्य वरारोहे यस्येदं वनमुत्तमम् ॥ १८ ॥ अस्याः
 शीरं पिवेन्मर्त्यः स्वादु यो वै सुमध्यमे । दशवर्षसहस्राणि च
 जीवेत् स्थिरयौवनः ॥ १९ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु सा देवी श्रुप्तम
 सुमध्यमा । तमुवाचानवद्याङ्गी भर्तारं दीप्तनेजसम् ॥ २० ॥
 अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी । नाम्ना जितवती
 वाम रूपयौवनशालिनी ॥ २१ ॥ उशीनरस्य राजर्षेः सत्य-
 सन्धेस्य धीर्मतः । दुहिता प्रथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा

॥ २२ ॥ तस्या हेतोर्महाभाग सवत्सां गां ममेक्षिताम् । आन-
 यस्वामरश्रेष्ठ त्वरितं पुण्यवद्देन ॥ २३ ॥ यावदस्याः पयः पीत्वा
 सा सखी मम मानद । मानुषेषु भवत्वेका जरारोगविवर्जिता
 ॥ २४ ॥ एतन्मम महाभाग कर्तुमर्हस्यनिन्दित । प्रियं प्रिय-
 तरं ह्यस्मान्नास्ति मेऽन्यत्कथञ्चन ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्या
 देव्याः प्रियचिकीर्षया । पृथ्वायैर्भ्रातृभिः साहं द्यूत्सदा तां
 जहार गाम् ॥ २६ ॥ तथा कमलपत्राख्या नियुक्तो द्यूत्सदा
 वृष । ऋषेस्तस्य तपस्वीब्रं न शशाक निरीक्षितुम् । हता गीः
 सा तदा तेन प्रपातसु न तर्कितः ॥ २७ ॥ अथाश्रमपदं प्राप्तः
 फलाभ्यादाय वारुणिः । न चापश्यत्स गां तत्र सवत्सां काननो-
 ज्जमे ॥ २८ ॥ ततः स वृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः । नाध्या-
 गमञ्च षडयंसां गां मुनिरुदारधीः ॥ २९ ॥ ज्ञात्वा तथापनीतां
 तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः । ययो क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसू-
 त्सदा ॥ ३० ॥ यस्मान्मे वसवो जहूर्गां वै दोग्ध्रीं सुबालधिम् ।
 तस्यात्सर्वे अनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥ ३१ ॥ एवं शशाप
 भगवान् वसूँस्तान् भरतर्षभ । वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो
 मुनिसत्तमः ॥ ३२ ॥ शप्ता च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे ।
 एवं स शप्तवान् राजन् वसूँनष्टौ तपोधनः । महाप्रभावो ब्रह्मर्षि-
 र्देवान् क्रोधसमन्वितः ॥ ३३ ॥ अथाश्रमपदं प्राप्तो वै भूयो
 महात्मनः । शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रसुः ॥ ३४ ॥
 प्रसादयन्तस्तर्षिं वसवः पार्थिवर्षभ । त्रेभिरे न च तस्यान्ते
 प्रसादश्चपिसत्तमात् ॥ ३५ ॥ आपवात् पुरुषव्याघ्र सर्वधर्मविशा-
 रदात् ॥ ३६ ॥ उवाच च स धर्मात्मा शप्ता द्यूं धरादयः ।
 अनुसम्बत्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ ॥ ३७ ॥ अयन्तु यत्कृते
 यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति । द्यूत्सदा मानुषे लोके दीर्घकालं
 स्वकर्मणा ॥ ३८ ॥ नाश्रुतं तच्चिकीर्षामि कृद्धो 'युष्मान्' धद-

ब्रुवम् । न प्रजासृजति चाप्येष मानुषेषु महामनाः ॥ ३६ ॥
 भविष्यति च धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः । पितुः प्रियहिते युक्तः
 स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा बहून् सर्वान् स
 जगाम महावृषिः । ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवश्चाहा
 ॥ ४१ ॥ अयाचन्त च मां राजन्वरं तच्च मया कृतम् । जाताम्
 जाताम् प्रक्षिपास्यान् स्वयं गङ्गे त्वमम्भसि ॥ ४२ ॥ एवं तेषा-
 मङ्गं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम । मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्युद्या-
 वन् कृतवत्यहम् ॥ ४३ ॥ अयं शपादृषेहस्य एक एव वृषो-
 ज्ञानम् । द्यौराजन्मानुषं लोके चिरं वत्स्यति भारत ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तर-
 धीयत । आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेष्टितम् ॥ ४५ ॥
 स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत् । द्युनामा शान्तनोः
 पुत्रः शान्तनोरधिकी गुणैः ॥ ४६ ॥ शान्तमुद्यापि शोकात्तीर्त्नी
 जगाम स्वपुरं ततः । तस्याहं कीर्त्तयिष्यामि शान्तनोरधिकान्
 गुणान् ॥ ४७ ॥ महाभाग्यसु वृषतेभारतस्य महात्मनः । यस्मि-
 तिहासो द्युतिमान् महाभारतसुच्यते ॥ ४८ ॥

इत्यादिपर्वणि सन्भवपर्वण्यपवोपाख्याने

नवनवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । स राजा शान्तमुर्द्धीभान्देवराजर्षिसत्-
 क्ततः । धर्मात्मा सर्वलोकेषु सत्यवागिति विश्रुतः ॥ १ ॥ दमो
 दानं क्षमा बुद्धिर्हीर्षुतिस्तेज उत्तमम् । नित्यान्यासन्महासम्भे
 शान्तनो पुरुषर्षभे ॥ ३ ॥ एवं स गुणसम्पन्नो धर्मार्थकुशलो
 वृषः । आसीद्भरतवंशस्य गोप्ता सर्वजनस्य च ॥ ३ ॥ कश्चुग्रीवः
 पृथुर्व्यंसो मत्तवारणविक्रमः । अश्वितः परिपूर्णाथैः सर्वैर्दुपात्-

लक्ष्यैः ॥ ४ ॥ तस्य कीर्तिमतो वृत्तमवेक्ष्य सततं नराः । धर्म
 एव परः कामादर्थाच्चेति व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥ एतान्यासन्महा-
 सत्त्वे शान्तनी पुरुषर्षभे । न वास्य महेशः कश्चिद्धर्मतः पार्थिवो-
 ऽभवत् ॥ ६ ॥ वर्त्तमानं हि धर्मेषु सर्वधर्मभृतांवरम् । तं
 महीपा महीपालं राजराज्ये ऽभ्यषेचयन् ॥ ७ ॥ वीतशोकभया-
 बाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः । पतिं भारतगोप्तारं समपद्यन्त
 भूमिपाः ॥ ८ ॥ तेन कीर्त्तिमता शिष्टाः शक्रप्रतिमतेजसा ।
 यज्ञदानक्रियाशीलाः समपद्यन्त भूमिपाः ॥ ९ ॥ शान्तनुप्रसुखै-
 गुप्ते लोके वृपतिभिस्तदा । नियमात्मववर्णानां धर्मोत्तरमव-
 र्त्तत ॥ १० ॥ ब्रह्म पृथ्वीचरत् धत्तं विशः क्षत्रमनुव्रताः । ब्रह्म-
 क्षत्रानुरक्ताश्च शूद्राः पृथ्वीचरन् विशः ॥ ११ ॥ स हास्तिनपुरे
 रम्ये कुरूणां पुटभेदने । वसन् सागरपृथ्वीन्तामखयासदसु-
 न्धराम् ॥ १२ ॥ स देवराजसदृशो धर्मज्ञः सत्यवाग्जुः । दान-
 धर्मतपोयोगात् श्रिया परमया युतः ॥ १३ ॥ अरागद्वेषसंयुक्तः
 सोऽभवत् प्रियदर्शनः । तेजसा सूख्यकल्पोऽभूदायुषेगसमो जवे ।
 अन्तकप्रतिमः कोपे क्षमया पृथिवीसमः ॥ १४ ॥ ब्रह्मः प्रभुवरा-
 हाणां तथैव स्वर्गपक्षिणाम् । शान्तनी पृथिवीपाले नावर्त्तत
 वृथा वृप ॥ १५ ॥ ब्रह्मधर्मोत्तरे राज्ये शान्तनुविनयात्मवान् ।
 समं शशास भूतानि कामरागविवर्जितः ॥ १६ ॥ देवर्षिपिष्ट-
 यज्ञार्थमारभ्यन्त तदा क्रियाः । न चाधर्मेण केषाञ्चित् प्राणि-
 नामभवद्बधः ॥ १७ ॥ असुखानामनाथानां तिष्ठं ग्योनिषु वर्त्त-
 ताम् । स एव राजा सर्वेषां भूतानामभवात्प्रता ॥ १८ ॥
 तस्मिन् कुरुपतिथेष्ठे राजराजेश्वरे सति । श्रिता वागभवत्सत्यं
 दानधर्माश्रित मनः ॥ १९ ॥ स समाः षोडशाष्टौ च चतस्रोष्टौ
 तथापराः । रतिमप्राप्नुवन् स्त्रीषु बभूव वनगोचरः ॥ २० ॥
 तस्मिन्पक्षयाचारसंथाहत्तस्माश्रुतः । गाङ्गेयस्य पुत्रोऽभून्नाम्ना

देवव्रतो वसुः ॥ २१ ॥ सर्वांस्त्रेषु स निष्णातः पार्थिवेष्वितरैषु
 च । महाबलो महासत्त्वो महावीर्यो महारथः ॥ २२ ॥ स
 कदाचिन्नुगं विद्धा गङ्गामसुरन्वदीम् । भागीरथीमल्पजलां
 शान्तनुर्हृष्टवान्मृपं ॥ २३ ॥ तां दृष्ट्वा चिन्तयामास शान्तनुः
 पुरुषर्षभः । स्यन्दते किं त्वियं नाश्व सरिच्छेष्ठा यथा पुरा ॥ २४ ॥
 ततो निमित्तमन्विच्छन्ददर्शं स महामनाः । कुमारं रूपसम्पन्नं
 वृहन्तं चारुदर्शनम् ॥ २५ ॥ दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं यथा देवं
 पुरन्दरम् । कृत्स्नां गङ्गां समाष्टव्य शरैस्तीक्ष्णैरवस्थितम् ॥ २६ ॥
 तां शरैराचितां दृष्ट्वा नदीं गङ्गां तदन्तिके । अभवद्विस्मितो
 राजा दृष्ट्वा कर्मातिमानुग्रहम् ॥ २७ ॥ जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा तं
 पुत्रं शान्तनुस्तदा । नोपलेभे स्मृतं धीमानभिज्ञातुं तमात्मजम्
 ॥ २८ ॥ स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोहयामास मायया । संमोह्य
 तु ततः क्षिप्रं तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ तदद्भुतं ततो दृष्ट्वा तत्र
 राजा स शान्तनुः । शङ्कमानः सुतं गङ्गामब्रवीद्दर्शयेति ह ॥ ३० ॥
 दर्शयामास तं गङ्गा विश्वती रूपमुत्तमम् । गृहीत्वा दक्षिणे
 पाणौ तं कुमारमलङ्कृतम् ॥ ३१ ॥ अलङ्कृतामाभरणैर्विरजो-
 ऽम्बरसंभृताम् । दृष्टपूर्वामपि स तां नाभ्यजानात्स शान्तनुः ॥ ३२ ॥

गङ्गोवाच । यं पुत्रमष्टमं राजंस्त्वं पुरा मन्वविन्दथाः । स
 चायं पुरुषव्याघ्र सर्वास्त्रविदनुत्तमः ॥ ३३ ॥ गृहाणोमं महा-
 राज मया संवर्द्धितं सुतम् । आदाय पुरुषव्याघ्र नयस्वेनं गृहं
 विभो ॥ ३४ ॥ वेदानधिजगे साङ्गाम्त्रशिष्ठादेष वीर्यवान् ।
 कृतास्त्रः परमेष्वासो देवराजसमो युधि ॥ ३५ ॥ सुराणां सम्मतो
 नित्यमसुराणाञ्च भारत । उग्रना वेद यच्छास्त्रमयं तद्देद
 सर्वशः ॥ ३५ ॥ तथैवाङ्गिरसः पुत्रः सुरासुरनमस्कृतः । यद्देह
 शास्त्रं तच्चापि कृत्स्नमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ३६ ॥ तव पुत्रे
 महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि । ऋषिः परैरनादृष्यो जाम-

दग्न्यः प्रतापवान् ॥ ३७ ॥ यदस्त्रं वेद रामश्च तदेतस्मिन् प्रति-
ष्ठितम् । महेष्वासमिमं राजन् राजधर्मार्थकोविदम् । मया
दत्तं निजं पुत्रं वीरं वीर गृहं नय ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथैवं समनुज्ञातः पुत्रमाहाय शान्तनुः ।
आजमानं यथादित्यमाययौ स्वपुरं प्रति ॥ ३९ ॥ पौरवस्तु
पुरीं गत्वा पुरन्दरपुरोपमाम् । सर्वकामसञ्चकार्यं मेने चात्मान-
मात्मना ॥ ४० ॥ पौरवेषु ततः पुत्रं राज्यार्थमभयप्रदम् । गुण-
वन्तं महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ४१ ॥ पौरवाष्छान्तनोः
पुत्रः पितरञ्च महायशाः । राष्ट्रञ्च रञ्जयामास वृत्तेन भरत-
र्षभ ॥ ४२ ॥ स तथा सङ्घ पुत्रेण रममाणो महीपतिः । वर्त्त-
यामास वर्षाणि चत्वार्यमितविक्रमः ॥ ४३ ॥ स कदाचिद्वनं
यातो यमुनामभितो नदीम् । महीपतिरनिर्द्वेष्यमाजिप्रङ्गन्ध-
मुत्तमम् ॥ ४४ ॥ तस्य प्रभवमन्विच्छन् विचचार समन्ततः । स
ददर्श तदा कन्यां दाशानां देवरूपिणीम् ॥ ४५ ॥ तामष्टच्छत्
स दृष्ट्वैव कन्यामसितलोचनाम् । कस्य त्वममि का चासि किञ्च
भीरु चिकीर्षसि ॥ ४६ ॥ सात्रवीद्दाशकन्यास्मि धर्मार्थं वाहये
तरिम् । पितुर्क्रियोगाङ्गदं ते दाशराजो महात्मनः ॥ ४७ ॥
रूपमाधुर्व्यगन्धैस्तां संयुक्तां देवरूपिणीम् । समीक्ष्य राजा
दाशेयीं कामयामास शान्तनुः ॥ ४८ ॥ स गत्वा पितरं तस्या
वरयामास तां तदा । पर्वष्टच्छत्ततस्तस्याः पितरं चात्मकार-
णात् ॥ ४९ ॥ स च तं प्रत्युवाचेदं दाशराजो महीपतिम् ।
जातमात्रैव मे देया वराय वरवर्णिनी । हृदि कामस्तु मे
कश्चित्तं निबोध जनेश्वर ॥ ५० ॥ यदीमां धमेपत्नीं त्वं मत्तः
प्रार्थयसेऽनघ । सत्यवागसि सत्येन समयं कुरु मे ततः ॥ ५१ ॥
समयेन प्रदद्यां ते कन्यामहमिमां वृष । न हि मे त्वत्समः कश्चि-
द्दोऽजातुं भविष्यति ॥ ५२ ॥ ।

शान्तनुस्त्वाच । श्रुत्वा तव वरं दाश व्यवस्येयमहं तव ।
दातव्यं चेत् प्रदास्यामि न त्वदेयं कथञ्चन ॥ ५३ ॥

दाश उवाच । अस्यां जायेत यः पुत्रः स राजा पृथिवीपते ।
त्वदूर्ध्वमभिषेक्तव्यो नान्यः कश्चन पार्थिव ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । नाकामयत तं दातुं वरं दाशाय
शान्तनुः । शरीरजेन तीव्रेण दृष्ट्यमानोऽपि भारत ॥ ५५ ॥ स
चिन्तयन्नेव तदा दाशकन्यां महीपतिः । प्रत्ययाङ्घ्रास्तिनपुरं
कामोपहतचेतनः ॥ ५६ ॥ ततः कदाचिच्छोचन्तं शान्तनुं ध्यान-
मास्थितम् । पुत्रो देवव्रतोऽभ्येत्य पितरं याच्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
सर्वतो भवतः क्षेमं विधेयाः सर्वपार्थिवाः । तत्किमर्थमिहाभीक्ष्णं
परिशोचसि दुःखितः ॥ ५८ ॥ ध्यायन्निव च मां राजन्नाभि-
भाषसि किञ्चन । न चाश्वेन विनिर्यासि विवर्णो हरिणः कशः
॥ ५९ ॥ व्याधिमिच्छामि ते ज्ञातुं प्रतिकुर्यां हि तव वै ।
एवमुक्तः स पुत्रेण शान्तनुः प्रत्यभाषत ॥ ६० ॥ असंशयं ध्यान-
परो यथावत्स तथा शृणु । अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति
भारत ॥ ६१ ॥ शस्त्रनित्यश्च सततं पौरुषे पथ्यं वस्थितः । अनि-
त्यताश्च लोकानामनुशोचामि पुत्रक ॥ ६२ ॥ कथञ्चित्तव गाङ्गेय
विपत्तौ नास्ति नः कुलम् । असंशयं त्वमेवैकः शतादपि वरः
सुतः ॥ ६३ ॥ न चाप्यहं हथा भूयो दारान् कर्तुमिहोत्सहे ।
सन्तानस्त्राविनाशाय कामये भद्रमस्तु ते ॥ ६४ ॥ अनपत्यस्त्वेक-
पुत्रमित्याहूर्द्धमवादिनः । अग्निहोतं तथी त्विया सन्तानमपि
चाक्षयम् ॥ ६५ ॥ सर्वाण्येतान्यपत्यस्य कलां नाहंन्ति षोडशीम् ।
एवमेतन्मनुष्येषु तच्च सर्वं प्रजास्विति ॥ ६६ ॥ यदपत्यं महा-
प्राञ्च तव मे नास्ति संशयः । एषा तथी पुराणानां देवतानाञ्च
प्राश्नती ॥ ६७ ॥ त्वश्च शूरः स दामर्षी शस्त्रनित्यश्च भारत ।
नान्यत्र युद्धात्तस्मात्ते निधनं विद्यते क्वचित् ॥ ६८ ॥ सोऽस्मि

संशयमापन्नस्त्वयि शान्ते कथं भवेत् । इति ते कारणं तात
दुःखस्योक्तमशेषतः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्सत्कारणं राज्ञो ज्ञात्वा सर्वमशेष-
तः । देवव्रतो महाबुद्धिः प्रज्ञया चान्वचिन्तयत् ॥ ७० ॥
अभ्यगच्छत्तदैवाशु वृद्धामात्यं पितुर्हितम् । तमष्टच्छत्तदाभ्येत्य
पितुस्तच्छोककारणम् ॥ ७१ ॥ तस्मै स कुरुमुख्याय यथावत्
परिपृच्छते । वरं शशंस कन्यां तामुद्दिश्य भरतर्षभ ॥ ७२ ॥
ततो देवव्रतो वृद्धैः क्षत्रियैः सहितस्तदा । अभिगन्व दाशराजं
कन्यां वव्रे पितुः स्वयम् ॥ ७३ ॥ तं दाशः प्रतिजग्राह विधिवत्
प्रतिपूज्य च । अत्रवीञ्चैनमाप्तो न राजसंसदि भारत ॥ ७४ ॥
त्वमेव नाथः पर्याप्तः शान्तनीभरतर्षभ । पुत्रः गच्छभृतां श्रेष्ठः
किन्तु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ७५ ॥ को हि सम्बन्धकं स्थाप्यमीश्वरं
यौनमीदृशम् । अतिक्रामन्नतप्येत साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ७६ ॥
अपत्यं चैतदार्षस्य यो युष्माकं समो गुणैः । यस्य शुक्रात्मत्व-
वती संभृता वरवर्णिनी ॥ ७७ ॥ तेन मे वञ्छयस्तात पिता ते
परिकीर्त्तितः । अर्हः सत्यवतीं वोढुं धमञ्ज स नराधिपः ॥ ७८ ॥
अमितो ह्यसि देवर्षिः प्रत्याख्यातः पुरा मया । सत्यवत्या भृशं
चार्षीं स आसीदृषिसत्तमः ॥ ७९ ॥ कन्यापितृत्वात् किञ्चित्तु
वक्ष्यामि त्वां नराधिप । वत्तवत्सपत्नतामत्र दोषं पश्यामि
केवलम् ॥ ८० ॥ यस्य हि त्वं सपत्नः स्या गन्धर्वस्त्रासुरस्य वा ।
न स जातु चिरं जीवेत्त्वयि क्रुद्धे परन्तप ॥ ८१ ॥ एतावानत्र
दोषो हि नान्यः कथन पार्थिव । एतज्जानीहि भद्रन्ते दाना-
दाने परन्तप ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु गाङ्गेयस्तद्यत्नं प्रत्यभाषत ।
शृण्वतां भूमिपालानां पितुरर्थाय भारतः ॥ ८३ ॥ इदं जे
व्रतंमादत्स्व सत्यं मत्यवतांवर । नैवजातो नवाजात ईदृशं

वक्तुमुत्सहेत् ॥ ८४ ॥ एवमेतत्कारिष्यामि यथा त्वमनुभाषसे ।
योऽस्यां जनिष्यते पुत्रः स नो राजा भविष्यति ॥ ८५ ॥ इत्युक्तः
पुनरेवाथ तं दाशः प्रत्यभाषत । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म राज्ञार्ये
भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ त्वमेव नाथः सख्याप्तः शान्तनोरमितद्युतेः ।
कन्यायाश्चैव धर्मात्मन् प्रभर्द्दनाय चेश्वरः ॥ ८७ ॥ इदं तु
वचनं सौम्य काष्ठीं चैव निबोध मे । कौमारिकाणां शीलेन
बन्धाभ्यहमरिन्दम ॥ ८८ ॥ यत्त्वया सत्यवत्यर्थे सत्यधर्मपरायण ।
राजमध्ये प्रतिज्ञातमनुरूपं तवैव तत् ॥ ८९ ॥ नान्यथा तन्महा-
बाहो संशयोऽत्र न क्रयन । तवापत्यं भवेद्यत्तु तत्र नः संशयो
महान् ॥ ९० ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्यैतस्मत्तमाज्ञाय सत्यधर्मपरायणः ।
प्रत्यजानात्तदा राजन् पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ ९१ ॥

गाङ्गेय उवाच । दाशराज निबोधेदं वचनं मे वृपोत्तम ।
पृथक्तां भूमिपालानां यद्भवीमि पितुः कृते ॥ ९२ ॥ राज्यं तावत्
पूर्वमेव मया त्यक्तं नराधिपाः । अपत्यहेतोरपि च करिष्येऽथ
विनिश्चयम् ॥ ९३ ॥ अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।
अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया दिवि ॥ ९४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सख्यद्वष्टुर्बुधः ।
ददानीत्येव तं दाशो धर्मात्मा प्रत्यभाषत ॥ ९५ ॥ ततोऽन्त-
रीक्षेऽश्वरसो देवाः सर्षिगणास्तदा । अश्वर्षन्त कुसुमेर्भीष्मो-
ऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९६ ॥ ततः स पितुरर्थाय तामुवाच यश-
स्विनीम् । अधिरोक्ष रथं मातर्गच्छावः स्वमृहानिति ॥ ९७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु भीष्मकां रथमारोप्य
भाविनीम् । आगम्य हास्तिनपुरं शान्तनोः संन्यवेदयत् ॥ ९८ ॥
तस्य तदुष्करं कर्म प्रशशंसुर्नराधिपाः । समेताथ पृथक् चैव
भीष्मोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ९९ ॥ तच्छ्रुत्वा दुष्करं कर्म कृतं

भीष्मेषु शान्तनुः । स्वच्छन्दमरणं तुष्टो ददौ तस्मै महात्मने
॥ १०० ॥

इत्यादिपर्वणि सभ्रवपर्वणि सत्यवतीलाभोपाख्याने
शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । ततो विवाहे निर्दग्धे स राजा शान्तनु-
वृष । तां कन्यां रूपसम्पन्नां स्वगृहे सन्प्रवेशयत् ॥ १ ॥ ततः
शान्तनवो धीमान् सत्यवत्यामजायत । वीरश्चित्राङ्गदो नाम
वीर्यवान् पुरुषेश्वरः ॥ २ ॥ अथापरं महेष्वासं सत्यवत्यां सुतं
प्रभुः । विचित्रवीर्यं राजानं जनयामास वीर्यवान् ॥ ३ ॥
अप्राप्तवति तस्मिंस्तु यौवनं पुरुषर्षभे । स राजा शान्तनुर्धीमान्
कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४ ॥ स्वर्गते शान्तनौ भीष्मश्चित्राङ्गद-
मरिन्दमम् । स्थापयामास वै राज्ये सत्यवत्या मते स्थितः
॥ ५ ॥ स तु चित्राङ्गदः शौर्ष्यात्सर्वांश्चिक्षेप पार्थिवान् । मनुष्यं
न हि मेने स कश्चित्सदृशमात्मनः ॥ ६ ॥ तं क्षिपन्तं सुरांश्चैव
मनुष्यान्सुरांस्तथा । गन्धर्वराजो बलबांस्तुल्यनामाभ्ययात्तदा
॥ ७ ॥ शीनास्य सुमहद्युद्धं कुरुक्षेत्रे बभूव च । तयोर्वलवतो
स्तत्र गन्धर्वकुलमुख्ययोः । नद्याक्षीरे सरस्वत्याः समाक्षिप्तो-
ऽभवद्गुणः ॥ ८ ॥ तस्मिन्विमर्द्दे तुमुले शस्त्रवर्षसमाकुले । माया-
धिकोऽबधीहीरं गन्धर्वः कुरुसत्तम ॥ ९ ॥ स हत्वा तु नरश्रेष्ठं
चित्राङ्गदमरिन्दमम् । अन्ताय कृत्वा गन्धर्वीं दिवमाचक्रमे ततः
॥ १० ॥ तस्मिन् पुरुषशार्दूले निहतो भूरितेजसि । भीष्मः
शान्तनवो राजा प्रेतकार्ष्णायकारयत् ॥ ११ ॥ विचित्रवीर्यश्च
तदा बालमप्राप्तयौवनम् । कुरुराज्ये महाबाहुरभ्यषिष्यदन्-
न्तरम् ॥ १२ ॥ विचित्रवीर्यः स तदा भीष्मस्य वचनं स्थितः ।

अन्वशासन्वहाराज पितृपैतामहं पदम् ॥ १३ ॥ स धर्मशास्त्र-
कुशलं भीष्मं शान्तनवं वृषः । पूजयामास धर्मेण स चैनं प्रत्य-
पालयत् ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि चित्राङ्गदोषाख्याने

एकाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

— — —

व शर्म्यायन उवाच । हते चित्राङ्गदे भीष्मो बाले भ्रातरि
कौरव । पालयामास तद्राज्यं सत्यवत्या मते स्थितः ॥ १ ॥
संप्राप्तयौवनं दृष्ट्वा भ्रातरं धीमतांवरः । भीष्मो विचित्रवीर्यं स्व
विवाहायाकरोन्नतिम् ॥ २ ॥ अथ काश्रिपतेर्भीष्मः कन्यास्त्रिस्तो-
ऽश्वरोपमाः । शुश्राव सहिता राजन् वृष्याना वै स्वयम्बरम्
॥ ३ ॥ ततः स रथिनां श्रेष्ठो रथेनैकेन शत्रुजित् । जगामा-
नुमते मातुः पुरीं वाराणसीं प्रभुः ॥ ४ ॥ तत्र राज्ञः समुदितान्
सर्वतः समुपागतान् । ददर्श कन्यास्तास्रैव भीष्मः शान्तनुनन्दनः
॥ ५ ॥ कीर्त्यमानेषु राज्ञानु तदा नामसु सर्वशः । भीष्मस्तदा
स्वयं कन्या वरयामास ताः प्रभुः ॥ ६ ॥ उवाच च महीपालान्
राजन् जन्तदनिस्वनः । रथमारोप्य ताः कन्या भीष्म प्रहरतां
वरः ॥ ७ ॥ आह्वय दानं कन्यानां गुणवद्गाः स्मृतं बुधैः । अल-
ङ्कृत्य यथाशक्ति प्रदाय च धनान्यपि ॥ ८ ॥ प्रयच्छन्त्यपरे कन्यां
मिथुनेन गवामपि । वित्तेन कथितेनान्ये बल्लेनान्येऽनुमान्य च
॥ ९ ॥ प्रमत्तासुपयान्दन्ये स्वयमन्ये च विन्दन्त । आर्षं विधिं
पुरस्कृत्य दारान् विन्दन्ति चापरे ॥ १० ॥ अष्टमं तमथो वित्त
विवाहं कविभिर्दत्तम् । स्वयम्बरन्तु राजन्याः प्रशंसन्त्युपयान्ति
वृ । प्रमथ्य तु ह्यतामाङ्गव्यायसीं धर्मवादिनः ॥ ११ ॥ तत्र
इमाः पृथ्वीपाला जिह्वीर्षाभिः बलादितः । ते यतश्चैव परं

शक्र्या विजयायेतराज वा ॥ १२ ॥ स्थितोऽहं पृथिवीपाला
 युद्धाय हतनिश्चयः । एवमुक्त्वा महीपालान् काशिराजश्च वीर्य-
 वान् ॥ १३ ॥ सर्वाः कन्याः स कौरव्यो रथमारोप्य च स्वकम् ।
 आमन्व्य च स तान् प्रायाच्छीघ्रं कन्याः प्रमृच्छ्य ताः ॥ १४ ॥
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे समुत्प्रेतुरमर्षिताः । संस्पृशन्तः स्वकान्
 बाहून्द्दशनतो दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ तेषामाभरणान्याशु त्वरि-
 तानां विमुञ्चताम् । आमुञ्चताश्च वर्माणि संश्वमः सुमहानभूत्
 ॥ १६ ॥ ताराणामिव सम्पातो बभूव जनमेजय । भूषणा-
 नाश्च सर्वेषां कवचानाश्च सर्वशः ॥ १७ ॥ सर्वमभिर्भूषणैश्च
 प्रकीर्यङ्गिरितस्ततः । सक्रोधामर्षजिह्वाभ्रुकषायीकृतलोचनाः
 ॥ १८ ॥ सूतोपकृप्तान् रुचिरान् सदृशैरुपकल्पितान् । रथा-
 नास्याथ ते वीराः सर्वप्रहरणान्विताः ॥ १९ ॥ प्रयान्तमुप-
 कौरव्यमसुसञ्चु रुदायुधाः । ततः समभवद्युद्धं तेषां तस्य च
 भारत ॥ २० ॥ एकस्य च बहूनाश्च तुमुलं लोमहर्षणम् ।
 तेलिवृन्दशसाङ्गस्त्रांस्तस्मिन्नुपदाक्षिपन् । अप्राप्तांचैव तानाशु
 भीष्मः सर्वांस्तथान्तरा ॥ २१ ॥ अच्छिनच्छरवर्षेण मङ्गता लोम-
 वाहिना ॥ २२ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे सर्वतः परिवार्यं तम् ।
 ववृषुः शरवर्षेण वर्षेणैवात्रिमृश्वदाः ॥ २३ ॥ स तं बाणमयं
 वर्षं शरैरावार्यं सर्वतः । ततः सर्वाण्यहीपालान् पर्यविध्य-
 त्त्रिभस्त्रिभिः ॥ २४ ॥ एकैकस्तु ततो भीष्मं राजन् विव्याध
 पञ्चभिः । स च तान् प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमन्
 ॥ २५ ॥ तद्युद्धमासीत्तुमुलं घोरं देवासुरोपमम् । पश्यतां
 लोकवीराणां शरशक्तिसमाकुलम् ॥ २६ ॥ स धनूंषि ध्वजा-
 ग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । पिच्छेद् समरे भीष्मः शत-
 शोऽथ सङ्घशः ॥ २७ ॥ तस्यातिपुरुषानग्याङ्गाववं रश्-
 च्छात्रिणां । रक्षणं धामनः सङ्घो शत्रवोऽप्यभ्यपूजयन् ॥ २८ ॥

तान्निजित्य तु रणे सर्वशस्त्रभृतां वरः । कन्याभिः सञ्चितः
 प्रायाङ्गारतो भारतान् प्रति ॥ २९ ॥ ततस्त्वं पृष्ठतो राजच्छाल्व-
 राजो महारथः । अभ्यगच्छदमेयात्मा भीष्मं शान्तनवं रणे
 ॥ ३० ॥ वारणं जघने भिन्दन्न्ताभ्यामपरो यथा । वासिता-
 मसुसम्प्राप्तो यूथपो बलिनांवरः ॥ ३१ ॥ स्त्रीकामस्त्रिष्ठ तिष्ठेति
 भीष्ममाह स पार्थिवः । शाल्वराजो महाबाहुरमर्षेण प्रचोदितः
 ॥ ३२ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रो भीष्मः परवलाहं नः । तद्वाग्धा-
 कुलितः क्रीधाद्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ३३ ॥ विततेषु घनुष्याणि-
 विंशतिस्तथाटभत् । क्षत्रधर्मं समास्थाय श्यपेतभयसंभ्रमः ॥ ३४ ॥
 निवर्त्तयामास रथं शाल्वं प्रति महारथः । निवर्त्तमानं तं दृष्ट्वा
 राजानः सर्व एव ते । प्रेक्षकाः समपद्यन्त भीष्मशाल्वसमांगमम्
 ॥ ३५ ॥ तौ वृषाविव नहन्तौ बलिनी वासितान्तदे । अन्योन्य-
 मभिवर्त्तेतां बलविक्रमशालिनी ॥ ३६ ॥ ततो भीष्मं शान्तनवं
 शरैः शतसहस्रशः । शाल्वराजो नरश्रेष्ठः समवाकिरदाशुगैः
 ॥ ३७ ॥ पूर्वमभ्यर्हितं दृष्ट्वा भीष्मं शाल्वेन ते वृषाः । विस्मिताः
 समपद्यन्त साधुसाध्विति चाब्रुवन् ॥ ३८ ॥ लाषवं तस्य ते दृष्ट्वा
 समदे सर्वपार्थिवाः । आपूजयन्त संहृष्टा वाग्भिः शाल्वं नरा-
 धिपम् ॥ ३९ ॥ क्षत्रियाणां ततो वाचः श्रुत्वा परपुरञ्जयः ।
 क्रुधः शान्तनवो भीष्मस्त्रिष्ठ तिष्ठेत्यभाषत ॥ ४० ॥ सारथिं
 चाब्रवीत् क्रुद्धो याहि यत्रैष पार्थिवः । यावदेनं निहन्म्यद्य
 भुजङ्गमिव पक्षिराट् ॥ ४१ ॥ ततोऽस्त्वं वारुणं सम्यग्योजया-
 मास कौरवः । तेनाश्र्वांसुतुरोऽसृद्वाच्छाल्वराजस्य भूपतेः ॥ ४२ ॥
 अस्त्ररक्षाणि संवाच्यं शाल्वराजस्य कौरवः । भीष्मो वृपति-
 शार्दूल न्यवधीत्तस्य सारथिम् ॥ ४३ ॥ अस्त्रेण चास्याधैन्द्रेण
 न्यवधीत्तु रगोत्तमान् । कन्याहेतोर्नरश्रेष्ठ भीष्मः शान्तनवस्तदा
 ॥ ४४ ॥ जित्वा विसर्जयामास जीवन्तं वृपसत्तमम् । ततः शाल्वः

स्वनगरं प्रययौ भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ स्वराज्यमन्वयाञ्चैव धर्मेण
 वृपतिस्तदा । राजानो ये च तत्रासन् स्वयम्बरदिहृष्यवः ।
 स्वान्वेव तेऽपि राष्ट्राणि जग्मुः परपुरञ्जयाः ॥ ४६ ॥ एवं विजित्य
 ताः कन्या भीष्मः प्रहरतां वरः । प्रययौ हासिंनपुरं यत्र राजा
 स कौरवः ॥ ४७ ॥ विचित्रवीर्यो धर्मात्मा प्रशास्ति वसुधा-
 मिमाम् । यथा पितास्य कौरव्यः शान्तनुर्वृषसत्तमः ॥ ४८ ॥
 सोऽचिरेणैव कालेन अत्यक्रामन्धराधिप । वनानि सरितश्चैव
 श्रैलांश्च विविधान् द्रुमान् ॥ ४९ ॥ अक्षतः क्षपयित्वा रीन् संख्ये-
 ऽसंख्येयविक्रमः । आनयामास काश्यस्थ सुताः सागरगासुतः
 ॥ ५० ॥ क्लृषा इव स धर्मात्मा भगिनीरिव चानुजाः । यथा
 दुहितरश्चैव परिगृह्य ययौ कुरून् ॥ ५१ ॥ आनिन्ये स महा-
 बाह्वर्भ्रातुः प्रियचिकीर्षया । ताः सर्वगुणसम्पन्ना भ्राता भ्रात्रे
 यवीयसे ॥ ५२ ॥ भीष्मो विचित्रवीर्याय प्रददौ विक्रमाहृताः ।
 एवं धर्मेण धर्मज्ञः कृत्वा कर्मातिमानुषम् ॥ ५३ ॥ भ्रातुर्विचित्र-
 वीर्यस्य विवाहं योपचक्रमे । सत्यवत्या सह मिथः कृत्वा निश्चय-
 मात्मवान् ॥ ५४ ॥ विवाहं कारयिष्यन्तं भीष्मं काशीपतेः सुता ।
 ज्येष्ठा तासामिदं वाक्यमब्रवीद्वसती तदा ॥ ५५ ॥ मया सौभ-
 पतिः पूर्वं मनसा हि वृतः पतिः । तेन चास्मि वृता पूर्वमेव
 कामश्च मे पितुः ॥ ५६ ॥ मया वरयितव्योऽभूच्छातवस्तस्मिन्
 स्वयम्बरे । एतद्विज्ञाय धर्मज्ञ धर्मतत्त्वं समाचर ॥ ५७ ॥ एव-
 सुक्तक्षया भीष्मः कन्यया विप्रसंभदि । चिन्तामभ्यगमद्गीरो
 युक्तां तस्यैव कर्मणाः ॥ ५८ ॥ विनिश्चित्य स धर्मज्ञो ब्राह्मणैर्वेद-
 पारगैः । अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामस्वां काशीपतेः सुताम् ॥ ५९ ॥
 अम्बिकाम्बालिके भार्ये प्रादाद्भ्रात्रे यवीयसे । भीष्मो विचित्र-
 वीर्याय विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ६० ॥ तयोः पाणी गृहीत्वा तु
 रूपसौर्वनदर्पितः । विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कामात्मैः समपद्यत

॥ ६१ ॥ ते चापि वृहतीश्यामे नीलकुक्षितमूर्धजे । रक्ततुङ्ग-
नखोपेते पीनश्रोणिपयोधरे ॥ ६२ ॥ आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ
शब्दः पतिरिति स्थिते । विचित्रवीर्यं कल्याण्यी पूजयामासतुः
शुभे ॥ ६३ ॥ स चाग्निरूपसदृशो देवंतुल्यपराक्रमः । सर्वासा-
नेष नारीणां चित्तप्रमथनो रजः ॥ ६४ ॥ ताभ्यां सह समाः
सप्त विहरन् पृथिवीपतिः । विचित्रवीर्यं स्वरूपो यक्ष्यणा सम-
गृह्यत ॥ ६५ ॥ सुहृदां यतमानानामाप्तैः सह चिकित्सकैः ।
जगामासमिवादित्यः कौरव्यो यमसादनम् ॥ ६६ ॥ धर्मात्मा
स तु गाङ्गेयश्चिन्ताशोकपरावणः । प्रेतकार्याणि सर्वाणि तस्य
सम्यगकारयत् ॥ ६७ ॥ राज्ञो विचित्रवीर्यस्य सत्यवत्या मते
स्थितः । ऋत्विग्भिः सहितो भीष्मः सर्वैश्च कुरुपुङ्गवैः ॥ ६८ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि विचित्रवीर्योपरमे

द्वाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

—:—

वेशम्पायन उवाच । ततः सत्यवती दीना कृपणा पुत्र-
गृह्णिनी । पुत्रस्य कृत्वा कार्याणि स्नुषाभ्यां सह भारत ॥ १ ॥
समाश्वस्य स्नुषे ते च भीष्मं शस्त्रभृतांवरम् । धर्मञ्च पितृवंशञ्च
मातृवंशञ्च भाविनी । प्रसमीत्य महाभागा गाङ्गेयं वाक्यमब्र-
वीत् ॥ २ ॥ शान्तनोर्धर्मनित्यस्य कौरव्यस्य यशस्विनः । त्वयि
पिण्डश्च कीर्त्तिश्च सन्तानञ्च प्रतिष्ठितम् ॥ ३ ॥ यथा कर्म शुभं
कृत्वा स्वर्गोपगमनं भ्रुवम् । यथा चाशुर्भुवं सत्ये त्वयि धर्मस्तथा
भ्रुवः ॥ ४ ॥ वेत्य धर्माश्च धर्मज्ञ समासेनतरेण च । विवि-
धास्त्वं श्रुतीर्वेत्य वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ५ ॥ व्यवस्थानञ्च ते
धर्मे कुलाचारञ्च लक्ष्ये । प्रतिपत्तिञ्च कृच्छ्रेषु शुक्राङ्गिरसयोरिव
॥ ६ ॥ तस्मात् सुभ्रशमाश्वस्य त्वयि धर्मभृतांवर । कार्थ्ये त्वां

विनियोष्यामि तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि । ७ ॥ मम पुत्रस्तव भ्राता
 वीर्यवान् सुप्रियश्च ते । बाल एव गतः स्वर्गमपुत्रः पुरुषर्षभ
 ॥ ८ ॥ इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे । रूप-
 यौवनसम्पन्ने पुत्रकामे च भारत ॥ ९ ॥ तयोस्त्याह्यापत्यं
 सन्तानाय कुलस्य नः । मन्त्रियोगान्महाबाहो धर्मं कर्तुमिहा-
 र्हसि ॥ १० ॥ राज्ये वै चाभिषिच्यस्व भारताननुशाधि च ।
 दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथोच्यमानो माता स सुहृद्भिश्च पर-
 न्तपः । इत्युवाचाथ धर्मात्मा धर्म्यमेवोत्तरं वचः ॥ १२ ॥ असं-
 शयं परो धर्मस्त्वया मातरुदाहृतः । त्वमपत्यं प्रति च मे प्रतिज्ञां
 वेत्य वै पराम् ॥ १३ ॥ जानासि च यथावृत्तं शुक्लहेतोस्त्वद-
 न्तरे । स सत्यवति सत्यं ते प्रतिजानाम्यहं पुनः ॥ १४ ॥
 परित्यजेयं त्रैलोक्यं राज्यं देवेषु वा पुनः । यदाप्यधिकमेतः भ्या
 न तु सत्यं कथञ्चन ॥ १५ ॥ त्यजेच्च पृथिवी गन्धमापद्य रस-
 मात्मनः । ज्योतिस्तथा त्यजेद्रूपं वायुः स्वर्गगुणं त्यजेत् ॥ १६ ॥
 प्रभां समुत्सृजेदर्को भूमकेतुस्तथोष्मताम् । त्यजेच्छब्दं तथा-
 काशं सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ १७ ॥ विक्रमं वृत्रहा जह्या-
 हर्मं जह्याच्च धर्मराट् । न त्वहं सत्यमुत्सृष्टुं व्यवस्येयं कथञ्चन
 ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तु पुत्रेण भूरिद्रविण्यतेजसा । माता सत्य-
 वती भीष्ममुवाच तदनन्तरम् ॥ १९ ॥ जानामि ते स्थितिं
 सत्ये परां सत्यपराक्रम । इच्छन् हृजेथास्त्रील्लोकानन्यांस्व-
 खेन तेजसा ॥ २० ॥ जानामि चैवं सत्यं तन्मदर्थं यच्च भाषि-
 तम् । आपहर्मं त्वमावेक्ष्य वह पैतामहीं धुरम् ॥ २१ ॥ यथा
 ते कुलतन्तुश्च धर्मश्च न पराभवेत् । सुहृदश्च प्रहृष्येरंस्तथा कुरु
 परन्तप ॥ २२ ॥ लालयमानां तामेवं जपणां पुत्रगृह्णिनीम् ।
 धर्मादपेतं ब्रवतीं भीष्मो भूयोऽब्रवीदिदम् ॥ २३ ॥ रात्रिं

धर्मानवेक्षस्व मा नः सर्वान् व्यनीमयः । सत्याच्चातिः क्षत्रियस्य
न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ २४ ॥ शान्तनोरपि सन्तानं यथा स्यादक्षयं
भुवि । तत्ते धर्मं प्रवक्ष्यामि क्षात्रं रात्रिं समातनम् ॥ २५ ॥
श्रुत्वा तं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञैः सह पुरोहितैः । आपद्धर्मार्थकुशलै-
र्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादे
त्र्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

— — —

भीष्म उवाच । जामदग्न्येन रामेण पितुर्बधमष्टयता ।
राजा परशुना पूर्वं हैहयाधिपतिर्हतः ॥ १ ॥ शतानि देश
बाह्वनां निकृत्तान्यर्जुनस्य वै । लोकस्याचरितो धर्मज्ञोनाति
क्लिन्न दुःखरः ॥ २ ॥ पुनश्च धनुरादाय महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
निर्द्दग्धं क्षत्रमसकृद्द्रुथेन जयता महीम् ॥ ३ ॥ एवमुच्चावचै-
रस्त्रैर्भागवेषु महात्मना । त्रिःसप्तकत्वः षड्विधो कृता निःक्ष-
त्रिया पुरा ॥ ४ ॥ एवं निःक्षत्रिये लोके क्षते तेन महर्षिणा ।
उत्पादितान्यपत्यानि ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ ५ ॥ पाणिग्राहस्य
तनय इति वेदेषु निश्चितम् । धर्मं मनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांशाः
समभ्ययुः ॥ ६ ॥ लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः ।
ततः पुनः समुद्दितं क्षत्रं समभवत्तदा । इमञ्चैवात्र वक्ष्येऽह-
मितिहासं पुरातनम् ॥ ७ ॥ अथोत्थ इति ख्यात आसीद्दी-
मावृषिः पुरा । ममता नाम तस्यासीद्गार्वा परभस्मता ॥ ८ ॥
उत्थस्य यवीयांसु पुरोधस्त्रिदिवीकसाम् । दृष्टस्यतिर्दृष्ट-
क्षेत्रा ममतामन्वपद्यत ॥ ९ ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं वदतां
वरम् । अन्तर्वती त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति ॥ १० ॥
अथश्च मे महीभाग कुक्षावेव दृष्टस्यते । श्रौतथ्यो वेदमन्त्रोपि

षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ ११ ॥ अमोघरेतास्त्वज्ञापि द्वयोर्नास्त्यत्र
 सम्भवः । तस्मादेवञ्च न त्वद्य उपारमितुमर्हसि ॥ १२ ॥ एव-
 मुक्तस्तदा सम्यग्वृहस्पतिरधीरधीः । कामात्मानं तदात्मानं न
 शशाक नियच्छितुम् ॥ १३ ॥ स बभूव ततः कामी तथा सार्द्ध-
 मकामया । उत्सृजन्तन्तु तं रेतः स गर्भस्योऽभ्यभाषत ॥ १४ ॥
 भोक्तात मागमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः । अल्पावकाशो
 भगवन् पूर्वं चाहमिहागतः ॥ १५ ॥ अमोघरेताय भवान्न पीडां
 कर्तुमर्हसि । अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्यस्य वृहस्पतिः ॥ १६ ॥
 जगाम मेथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् । शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा
 तस्या गभगतो मुनिः । पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः
 ॥ १७ ॥ स्थानमप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतं तदा । पपात सहसा
 भूमौ ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ १८ ॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप
 स रूषान्वितः । उत्थय्यपुत्रं गर्भस्यं निर्भर्तृस्य भगवावृषिः ॥ १९ ॥
 यन्मां त्वमीदृशे काले सर्वभूतस्मिन्नेति सति । एवमात्य वचसास्मा-
 त्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यति ॥ २० ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापावृषि-
 रजायत । वृहस्पतेर्दृष्ट्वात्कीर्त्तं वृहस्पतिरिवीजसा ॥ २१ ॥ जात्यन्धो
 वेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विदया । तरुणीं रूपसम्पन्नां
 प्रद्वेषीं नाम बाह्याणीम् ॥ २२ ॥ स पुत्राञ्जनयामास गौतमादी-
 न्महायथाः । ऋषेरुतथस्य तदा सन्तानकुलद्वये । लोभ-
 मोहाभिभूतास्तु पुत्रास्ते गौतमादयः ॥ २३ ॥ धर्मात्मा च
 महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः । गोधर्मं सौरभेवाञ्च सोऽधीत्य
 निखिल मुनिः । प्रावर्त्तत तदा कर्तुं अद्वावांस्तमश्रुत्वा
 ॥ २४ ॥ ततो वितथमर्ष्यादं तं दृष्ट्वा मुनिसत्तमाः । क्रुद्धा
 मोहाभिभूतास्ते सर्वे तत्राश्रमौकसः ॥ २५ ॥ अहोऽयं भिन्न-
 मर्ष्यादो नाश्रमे यस्तुमर्हति । तस्मादेनं वयं सर्वे पापात्मानं
 त्यजामहे ॥ २६ ॥ इत्यन्योन्यं समाभाष्य ते दीर्घतमसं मुनिम् ।

पुत्रलाभा च सा पत्नी न तुतोष पतिं तदा । प्रद्विघ्नन्तीं पति-
र्भाष्यां किं मां हेत्तीति चाब्रवीत् ॥ २७ ॥

प्रद्वेष्युवाच । भार्याया भरणाङ्गर्ता पालनाञ्च पतिः स्मृतः ।
अहं त्वां भरणं कृत्वा जात्यन्धं समुतं तदा । नित्यकालं अस्मै-
णात्तां न भरेयं महातपाः ॥ २८ ॥

भीष्म उवाच । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिः कोपसमन्वितः ।
प्रत्युवाच ततः पत्नीं प्रदेषीं समुतां तदा । नीयतां चन्द्रियकुलै-
धनार्थी त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥

प्रद्वेष्युवाच । त्वया दत्तं धनं विप्र नेच्छेयं दुःखकारणम् ।
यथेष्टं कुरु विप्रेन्द्र न भरेयं पुरा यथा ॥ ३० ॥

दीर्घतमा उवाच । अद्यप्रभृति मर्ष्यादा मया लोके प्रति-
ष्ठिता । एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ॥ ३१ ॥
सृते जीवति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुयान्तरम् । अभिगम्य परं
नारी पतिष्यति न संशयः । अपतीनान्तु नारीणामद्यप्रभृति
घातकम् । यद्यस्ति चेद्धनं सर्वं वृथाभोगा भवन्तु ताः ॥ ३२ ॥
अकीर्त्तिः परिवादाश्च नित्यं तासां भवन्तु वै । इति तद्वचनं
श्रुत्वा ब्राह्मणी भृशकोपिता । गङ्गायां नीयतामेव पुत्रा इत्यव-
मब्रवीत् ॥ ३३ ॥ लोभमोहाभिभूतास्ते पुत्रास्तं गौतमादयः ।
बुद्धोडुपे परिलिप्य गङ्गायां समवासृजन् ॥ ३४ ॥ कस्मादन्धश्च
वृद्धश्च भर्त्तव्योऽयमिति स्मृते । चिन्तयित्वा ततः क्रूराः प्रति-
जग्म, रथो गृहान् ॥ ३५ ॥ सोऽनुस्त्रोतस्तदा विप्रः श्रवमानो वह-
च्छया । जगाम सुबहून्देशानन्धस्तेनोडुपेन ह ॥ ३६ ॥ तन्तु
राजा बलिर्नाम सर्वधर्मविदांवरः । अपश्यन्मज्जनगतः स्त्रोत-
साभ्यासमागतम् ॥ ३७ ॥ जग्राह चैनं धर्मात्मा बलिः सत्यपरा-
क्रमः । ज्ञात्वैवं स च वत्रेऽथ पुत्रार्थे भरतर्षभ ॥ ३८ ॥ सन्ता-
नार्थं महाभाग भार्यासु मम मोनद । पुत्रान्धमार्थं कुरुयेतौ ॥

नुत्पादयितुमर्हसि ॥ ३९ ॥ एवमुक्तः स तेजस्वी तं तथेत्युक्त-
 वावृषिः । तस्मै स राजा स्वां भार्यां सुदेष्णां प्राहिणोत्तदा
 ॥ ४० ॥ अन्धं वृद्धञ्च तं मत्वा न सा देवी जगाम च । स्वान्नु
 धात्रेयिकां तस्मै वृद्धाय प्राहिणोत्तदा ॥ ४१ ॥ तस्यां काची-
 वदादीन् स शूद्रयोनावृषिस्तदा । जनयामास धर्मात्मा पुत्रा-
 नेकादशैव तु ॥ ४२ ॥ काचीवदादीन् पुत्रांस्तान् वृष्ट्वा सर्वा-
 नधीयतः । उवाच तस्मिन् राजा ममेम इति भारत ॥ ४३ ॥
 नेत्युवाच महर्षिस्तं ममेम इति चाब्रवीत् । शूद्रयोनौ मया
 हीमे जाताः काचीवदादयः ॥ ४४ ॥ अन्धं वृद्धञ्च मां वृष्ट्वा
 सुदेष्णा महर्षी तव । अवमन्य ददौ मूढा शूद्रां धात्रेयिकां
 मम ॥ ४५ ॥ ततः प्रसादयामास पुनस्तस्मिन्सत्तमम् । बलिः
 सुदेष्णां स्वां भार्यां तस्मै स प्राहिणोत् पुनः ॥ ४६ ॥ तां स
 दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् । भविष्यन्ति कुमारस्ते
 तेजसादित्यवर्चसः ॥ ४७ ॥ अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्यश्च
 ते सुताः । तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामकथिता भुवि ॥ ४८ ॥
 अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः । कलिङ्गविषयश्चैव
 कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥ ४९ ॥ पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्याः
 सुह्यस्य च स्मृताः । एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः
 ॥ ५० ॥ एवमन्ये महेष्वासा ब्राह्मण्यैः क्षत्रिया भुवि । जाताः
 परमधर्मज्ञा वीर्यवन्तो महाबलाः । एतच्छ्रुत्वा त्वमप्यत्र मातः
 कुरु यथेष्टितम् ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मसत्यवतीसंवादे

चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

भीष्म उवाच । पुनर्भरतवंशस्य हेतुं सन्तानदृष्टये । वक्ष्यामि
नियतं मातस्त्वाम् निगदतः शृणु ॥ १ ॥ नाह्वाणो गुणवान्
कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्रताम् । विचित्रवीर्यक्षेत्रेषु यः समुत्पाद-
येत्प्रजाः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सत्यवती भीष्मं वाचा संसञ्ज-
मानया । विहसन्तीव मन्त्रीङ्गभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ सत्य-
मेतन्महाबाहो यथावदसि भारत । विख्यासत्ते प्रवक्ष्यामि
सन्तानाय कुलस्य नः ॥ ४ ॥ न ते शक्यमनाख्यातुमापद्धमं तथा-
विधम् । त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं परा गतिः ॥ ५ ॥
तस्मान्निशम्य सत्यं मे कुरुष्व यदनन्तरम् । धर्मयुक्तस्य धर्माधि-
पितुरासीत्तरी मम ॥ ५ ॥ सा कदाचिदहं तत्र गता प्रथम-
यौवनम् । अथ धर्मविदां श्रेष्ठः परमर्षिः पराशरः । आज-
गाम त्रीणि धीमांस्तु रिष्यन्त्यसुनां नदीम् ॥ ६ ॥ स तार्ष्यमाणो
यसुनां मामुपेत्याब्रवीत्तदा । सान्त्वपूर्वं सुनिश्रेष्ठः कामार्त्तो
मधुरं वचः ॥ ७ ॥ तमहं शापभीता च पितुर्भीता च भारत ।
वरैरसुलभैरुक्ता न प्रत्याख्यातुमुत्सहे ॥ ८ ॥ अभिभूय स मां
बालां तेजसा वशमानयत् । तमसा लोकमावृत्य नौगतामेव
भारत ॥ ९ ॥ मत्स्यगन्धो महानासीत् पुरा मम जुगुप्सितः ।
तमपास्य शुभं गन्धमिमं प्रादात्स मे सुनिः ॥ १० ॥ ततो मामाह
स सुनिर्गर्भमुत्सृज्य मामकम् । द्वीपेऽस्य एव सरितः कन्धैव त्वं
भविष्यसि ॥ ११ ॥ पाराशर्यो महायोगी स बभूव महावृषिः ।
कन्यापुत्रो मम पुरा हैपायन इति श्रुतः ॥ १२ ॥ यो व्यस्य
वेदांश्चतुरस्रपसा भगवानृषिः । लोके व्यासत्वमापिदे काष्णर्पात्
कृष्णत्वमेव च ॥ १३ ॥ सत्यवादी शमपरस्तपस्वी दग्धकिल्बिषः ।
सद्योत्पन्नः स तु महान् सच्च पित्वा ततो गतः ॥ १४ ॥ स
त्रियुक्तो मया व्यक्तं त्वया चाप्रतिभृष्टुतिः । भ्रातुः क्षेत्रेषु

कल्याणमपत्यं जनयिष्यति ॥ १५ ॥ स हि मासुक्तवांस्तत्र क्षरैः
 कृच्छ्रेषु मामिति । तं स्मरिष्ये महाबाहो यदि भीष्मत्वमिच्छसि
 ॥ १६ ॥ तव ह्यनुमते भीष्म नियतं स महातपाः । विचित्र-
 वीर्यं क्षेत्रेषु पुत्रानुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । महर्षेः कीर्त्तने तस्य भीष्मः प्राञ्जलि-
 रब्रवीत् । धर्ममर्थञ्च कामञ्च त्रीनेतान् योऽनुपश्यति । अर्थ-
 मर्थानुबन्धञ्च धर्मं धर्मानुबन्धनम् ॥ १८ ॥ कामं कामानुबन्धञ्च
 विपरीतान् पृथक् पृथक् । यो विचिन्त्य धिया धीरो व्यवस्यति
 स बुद्धिमान् ॥ १९ ॥ तदिदं धर्मयुक्तञ्च हितं चैव कुलस्य नः ।
 उक्तमभवत्या यच्छ्रेयस्तन्माह्यं रोचते भृशम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्मिन् प्रतिज्ञाते भीष्मेण कुरु-
 नन्दन । कृष्णहैपायनं काली चिन्तयामास वै मुनिम् ॥ २१ ॥
 स वेदान्विब्रुवन्धीमान्मातुर्विज्ञाय चिन्तितम् । प्रादुर्बभूवाविदितः
 क्षणेन कुरुनन्दन ॥ २२ ॥ तस्मै पूजां ततः कृत्वा सुताय विधि-
 पूर्वकम् । परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रस्त्रवैरभ्यषिञ्चत ॥ २३ ॥ सुमोच
 वाष्पं दाशेयी पुत्रं दृष्ट्वा चिरस्य तु । तामङ्गिः परिषिष्यार्त्तां
 महर्षिरभिवाद्य च । मातरं पूर्वजः पुत्रो व्यासो वचनमब्रवीत्
 ॥ २४ ॥ भवत्या यदभिप्रेतं तदहं कर्तुमागतः । शार्ध्रिमां
 धर्मतत्त्वज्ञे करवाणि प्रियं तव ॥ २५ ॥ तस्मै पूजां ततोऽकार्षीत्
 पुरोधाः परमर्षये । स च तां प्रतिजग्राह विधिवन्मन्त्रपूर्वकम्
 ॥ २६ ॥ पूजितो मन्त्रपूर्वं तु विधिवत् प्रीतिमाप सः । तमा-
 सनगतं माता दृष्ट्वा कुशलमव्ययम् ॥ २७ ॥ सत्यवत्यथ वीर्यै न-
 सुवाचेदमनन्तरम् । मातापितोः प्रजायन्ते पुत्राः साधारणाः
 कवे ॥ २८ ॥ तेषां पिता यथा स्वामी तथा माता न संग्रहः ।
 विधानविहितः स त्वं यथा मे प्रथमः सुतः ॥ २९ ॥ विचित्र-
 वीर्योऽर्द्धर्षी तथा मेऽवरजः सुतः । यथा च पितृतो भीष्मसाया

त्वमसि मादृतः ॥ ३० ॥ आता विचित्रवीर्णस्य यथा वा पुत्र
मन्त्रये । अयं शान्तनवः सत्यं पाण्डयन् सत्यविक्रमः । बुद्धिं न
कुरुतेऽपत्ये तथा राज्यामुशासने ॥ ३१ ॥ स त्वं व्यपेक्षया आतुः
सन्तानाय कुलस्य च । भीष्मस्य चास्य वचनाश्रियोगाच्च ममा-
नव ॥ ३२ ॥ अनुश्रीयाच्च भूतानां सर्वेषां रक्षणाय च । आनृशं-
स्याच्च यद्ब्रूयां तच्छ्रुत्वा कर्तुमर्हसि । यवीयसस्तव आतुर्भाष्ये
सुरसुतोपमे ॥ ३३ ॥ रूपयौवनसम्पन्ने पुत्रकामे च धर्मतः ।
तयोरुत्पादयापत्यं समर्थो ह्यसि पुत्रक । अनुरूपं कुलस्यास्य
सन्तत्याः प्रसवस्य च ॥ ३४ ॥

व्यास उवाच । वेत्य धर्मं सत्यवति परं चापरमेव च ।
तथा तव महाप्राप्ते धर्मे प्रखिञ्चिता मतिः ॥ ३५ ॥ तस्मादहं
त्वन्नियोगाद्धर्ममुद्दिश्य कारणम् । ईप्सितं ते करिष्यामि दृष्टं
ह्येतत्सनातनम् ॥ ३६ ॥ आतुः पुत्रान् प्रदास्यामि मित्रावरु-
णयोः समान् । व्रतं चरेतां ते देव्यो निर्दिष्टमिह यन्मया ॥ ३७ ॥
सम्बन्धरं यथान्यायं ततः शुद्धे भविष्यतः । न हि मामव्रतोपेता
उपेयात्काचिदङ्गना ॥ ३८ ॥

सत्यवत्युवाच । सद्यो यथा प्रपद्येत देवी गर्भं तथा कुरु ।
अंराजकेषु राष्ट्रेषु प्रजानाथा विनश्यति । नश्यन्ति च क्रियाः
सर्वा नास्ति वृष्टिर्न देवता ॥ ३९ ॥ कथं चाराजकं राष्ट्रं शक्यं
धारयितुं प्रभो । तस्माद्गर्भं समाधत्स्व भीष्मः संबर्द्धयिष्यति ॥ ४० ॥

व्यास उवाच । यदि पुत्रः प्रदातव्यो मया आतुरकालिकः ।
विरूपतां मे सहतां तयोरेतत्परं व्रतम् ॥ ४१ ॥ यदि मे सहते
गन्धं रूपं वेशं तथा वपुः । अद्यैव गर्भं कौशल्या विशिष्टं प्रति-
पद्यताम् ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महातिजा व्यासः सत्यवतीं
तदा । शयने सा च कौशल्या शुचिवस्त्रा ह्यलङ्कृता ॥ ४३ ॥

समागमनमाकाङ्क्षेदिति सोऽन्तर्हितो मुनिः । ततोऽभिगम्य सा
 देवी स्तुषां रहसि सङ्गताम् ॥ ४४ ॥ धर्म्यमर्थसमायुक्तमुवाच
 वचनं हितम् । कौशल्ये धर्मतन्त्रं त्वां यद्वर्षीमि निबोध तत्
 ॥ ४५ ॥ भरतानां समुच्छेदो व्यक्तं मद्भाग्यसंज्ञयात् । व्यधितां
 माञ्च संप्रेक्ष्य पितृवंशञ्च पीडितम् ॥ ४६ ॥ भीष्मो बुद्धिमदान्मह्यं
 कुलस्यास्य विद्वज्जये । सा च बुद्धिस्त्ववधीना पुत्रि प्रापय मां
 तथा । नष्टञ्च भारतं वंशं पुनरेव समुद्धर ॥ ४७ ॥ पुत्रं जनय
 सुश्रीणि देवराजसमप्रभम् । स हि राज्यधुरं शुर्वीमुद्वहति
 कुलस्य नः ॥ ४८ ॥ सा धर्मतोऽनुनीयैनां कथञ्चिद्धर्मचारिणीम् ।
 भोजयामास विप्रांश्च देवर्षीं नतिर्योक्तया ॥ ४९ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि सत्यवत्युपदेशे पञ्चाधिक-

शतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

—:०:—

वैशम्पायन उवाच । ततः सत्यवती काले वधुं स्नातामृतौ
 तदा । संवेद्ययन्ती शयने शनैर्वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ कौशल्ये
 देवरक्षोऽस्ति सोऽद्य त्वानुप्रवेक्ष्यति । अग्रमत्ता प्रतीचैनं निशीथे
 ह्यागमिष्यति ॥ २ ॥ श्वश्र्वास्तद्वचनं श्रुत्वा शयाना शयने शुभे ।
 साचिन्तयन्तदा भीष्ममन्थांश्च कुरुपुङ्गवान् ॥ ३ ॥ ततोऽम्बिकायां
 प्रथमं नियुक्तः सत्यवाग्दृष्टिः । दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रवि-
 षेथ ह ॥ ४ ॥ तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने ।
 वभ्रूणि चैव प्रस्यूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत् ॥ ५ ॥ संबभूव
 तथा सार्द्धं मातुः प्रियचिकीर्षया । भयात्काशिसुता तन्नु
 नाशक्रोदभिवीक्षितुम् ॥ ६ ॥ ततोनिष्क्रान्तमागम्य माता पुत्र-
 मुवाच ह । अप्यस्यां गुणवान् पुत्र राजपुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥
 निशम्य तद्वचो मातुर्थ्यासः सत्यवतीसुतः । प्रोवाचातीन्द्रिय-

ज्ञानो विधिना संप्रचोदितः ॥ ८ ॥ नागाद्युतममप्राणो विद्वान्
 राजर्विसत्तमः । महाभागो महावीर्यो महाबुद्धिर्भविष्यति ॥९॥
 तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः । किन्तु मातुः स
 वैसुख्यादन्ध एव भविष्यति ॥ १० ॥ तस्य तदचनं श्रुत्वा माता
 पुत्रमद्याव्रवीत् । नान्धः कुरूणां नृपतिरनुरूपसप्तपोधन ॥ ११ ॥
 ज्ञातिवंशस्य गोप्तरं पितृणां वंशवर्द्धनम् । द्वितीयं कुरुवंशस्य
 राजानं दातुमर्हसि ॥ १२ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय निश्चकाम्
 महाययाः । सापि कालेन कौशल्या सुपुत्रेऽन्धं तमात्मजम् ॥१३॥
 पुनरेव तु सा देवी परिभाष्य स्रष्टां ततः । ऋषिमावाहयत्सत्या
 यथा पूर्वमरिन्दम ॥ १४ ॥ ततस्तेनैव विधिना महर्षिस्तामपद्यत ।
 अश्वालिकामथाभ्यागादृषिं दृष्ट्वा च सापि तम् ॥ १५ ॥ विवर्णा
 पाण्डुसङ्काया समपद्यत भारत । तां भीतां पाण्डुसङ्कायां विषखां
 प्रेत्य भारत ॥ १६ ॥ ध्यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।
 यस्मात्पाण्डुत्वमापन्ना विरूपश्रेष्ठ्य मामिह ॥ १७ ॥ तस्मादेष
 सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति । नाम चास्यैतदेवेह भविष्यति
 शुभानने ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा स निराक्रामङ्गवावृषिसत्तमः । ततो
 निष्क्रान्तमालोक्ष सत्या पुत्रमद्याव्रवीत् ॥ १९ ॥ शशंस स पुन-
 र्मात्रं तस्य बालस्य पाण्डुताम् । तं माता पुनरेवान्धमेकं पुत्र-
 मयाचत ॥ २० ॥ तर्धेति च महर्षिस्तां मातरं प्रत्यभाषत । ततः
 कुमारं सा देवी प्राप्तकालमजीजनत् ॥ २१ ॥ पाण्डु, लक्षणा-
 सम्पन्नं दीप्यमानं वरश्रिया । यस्य पुत्रा महेष्वासा जज्ञिरे
 पञ्च पाण्डवाः ॥ २२ ॥ ऋतुकाले ततो ज्येष्ठां बधूं तस्मै न्ययो-
 जयत् । सा तु रूपञ्च गन्धञ्च महर्षेः प्रविचिन्त्य तम् ॥ २३ ॥
 नाकरोद्वचनं देव्या भयात् सुरसुतोपमा । ततः स्वैर्भूषणैर्हार्त्सीं
 भूषयित्वाशुरोपमाम् ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कृष्णाय ततः काशि-
 पतेः सुता । सा तं ऋषिमनुप्राप्तं प्रत्युद्गम्याभिवाद्य च ॥ २५ ॥

संविदेशाभ्यनुज्ञाता सत्कृत्योपचचार ह । कामोपभोगेन रक्ष-
सास्यां तुष्टिमगाहृषिः । तथा सञ्चेषितो राजन्महर्षिः शंसित-
व्रतः ॥ २६ ॥ उत्तिष्ठन्नब्रवीदेनामर्भुजिष्या भविष्यसि । अयञ्च
ते शुभे गर्भः श्रेयान्मुद्गरमागतः । धर्मात्मा भविता लोके सर्व-
बुद्धिमतां वरः ॥ २७ ॥ स जज्ञे विदुरी नाम कृष्णहैपायना-
त्मजः । धृतराष्ट्रस्य वै भ्राता पाण्डोश्चैव महात्मनः ॥ २८ ॥ धर्मो
विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः । माण्डव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः काम-
क्रोधविवर्जितः । कृष्णहैपायनोऽप्येतत् सत्यवत्यै न्यवेदयत् ॥ २९ ॥
प्रलम्भमात्मनश्चैव शूद्रायाः पुत्रजन्म च । स धर्मस्यावृणो भूत्वा
पुनर्माता समेत्य च । तस्यै गर्भं समावेद्य तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३० ॥
एते विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादपि । अग्निरे देवगर्भाभाः
कुरुवंशविवर्द्धनाः ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि विचित्रवीर्यसुतोत्पत्तौ

षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

— — —

जनमेजय उवाच । किं कृतं कर्म धर्मेण येन शापमुपेवि-
वान् । कस्य शापाच्च ब्रह्मर्षेः शूद्रयोनावजायत ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति
विश्रुतः । धृतिमान् सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ २ ॥
स आश्रमपदहारि वृक्षमूले महातपाः । ऊर्ध्वबाहुर्महायोगी
तस्यौ मीनव्रतान्वितः ॥ ३ ॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि
वर्ततः । तमाश्रममनुप्राप्ता दस्युवो लोभ्रचारिणः ॥ ४ ॥ अनु-
सार्थमाणा बह्वभीरक्षिभिर्भरतर्षभ । ते तस्यावसथे लोभ्रं
दस्यवः कुरुसत्तमम् ॥ ५ ॥ निधाय च भयाङ्गीनास्तत्रैवाभागते
बले । तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम् ॥ ६ ॥ आज-

गाम ततोऽपभ्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः । तमपृच्छंस्ततो राज-
 क्षणात्तं तपोधनम् ॥ ७ ॥ कतमेन पथा याता दस्यवो द्विज-
 सत्तम । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् यथा शीघ्रतरं वयम् ॥ ८ ॥
 तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रवतां स तपोधनः । न किञ्चिद्वचनं
 राजन्ब्रवीत्साध्वसाधु वा ॥ ९ ॥ ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वा-
 नासमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र लीनांसांशौरांस्तद्बुधमेव च ॥ १० ॥
 ततः शङ्का समभवद्भ्रूचिणां तं मुनिं प्रति । संयम्यैनं ततो राज्ञे
 दस्युंश्चैव न्यवेदयन् ॥ ११ ॥ तं राजा सह तैश्चौरैरन्वशाद्व्यता-
 मिति । स रक्षिभिस्त्रैरज्ञातः शूले प्रीतो महातपाः ॥ १२ ॥
 ततस्ते शूल आरोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा । प्रतिजम्मुर्मही-
 षालं धनान्यादाय तान्यथ ॥ १३ ॥ शूलस्थः स तु धर्मात्मा
 कालेन महता ततः । निराहारोऽपि विप्रार्पिमेरणं नाभ्यपद्यत
 ॥ १४ ॥ धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत् । शूलाग्रे
 तप्यमानेन तपसेन महात्मना ॥ १५ ॥ सन्तापं परमं जम्मु-
 र्मुनयस्तपसान्विताः । ते रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत
 ॥ १६ ॥ दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन्दिजोत्तमम् । योतु-
 मिच्छामहे ब्रह्मन् किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं
 शूले दुःखभयं महत् ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि सन्धवपर्वणि अग्नीमाण्डध्योमाख्यानैः

सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपो-
 धनान् । दोषतः कङ्गमिथ्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ १ ॥
 तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा वञ्जतिथेऽहनि । न्यवेदयस्तथा राज्ञे

यथाहृतं नराधिप ॥ २ ॥ श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह
मन्त्रिभिः । प्रसादयामास तदा शूलस्थसृष्टिसत्तमम् ॥ ३ ॥

राजोवाच । यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादृष्टिसत्तमम् । प्रसा-
दये त्वां तत्वाहं न मे त्वं क्रोद्धमर्हसि ॥ ४ ॥ एवंसुक्लस्ततो राज्ञा
प्रसादमकरोन्मुनिः । कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत्
॥ ५ ॥ अवतार्य च शूलाग्रान्तच्छूलं निश्चक्रप ह । अशक्नुवंश
निष्कृष्टं शूलं मूले स चिच्छिदे ॥ ६ ॥ स तथान्तर्गतनैव शूलेन
व्यचरन्मुनिः । तेनातितपसा लोकांश्चिज्जिग्ये दुर्लभान् परैः
॥ ७ ॥ अग्नीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते । स गत्वा
सदनं विप्रो धर्मस्य परमात्मवित् ॥ ८ ॥ आसनस्थं ततो धर्मं
दृष्ट्वापालमत प्रभुः । किन्न तद्दृष्ट्वा कर्म मया कृतमजानता
॥ ९ ॥ यस्येयं फलनिर्दिष्टिरीदृश्यासादिता मया । शीघ्रमाचक्ष
मे तत्त्वं पश्य मे तपसो बलम् ॥ १० ॥

धर्म उवाच । पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेपीका प्रवेशिता ।
कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥ ११ ॥

अग्नीमाण्डव्य उवाच । अल्पेऽपराधेऽपि महान्मम दण्डस्त्वया
दृतः । शूद्रयोनावतो धमे मानुषः संभविष्यसि ॥ १२ ॥ मर्त्यादां
स्थापयाम्यद्य लोके धमेफलोदयाम् । आचतुर्दशकादृषान्
भविष्यति पातकम् । परतः कुर्वतामेव दोष एव भविष्यति ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतेन त्वपराधेन शपात्तस्य महात्मनः ।
धर्तो विदुररूपेण शूद्रयोनावजायत ॥ १४ ॥ धर्मं चार्थं च कुशलो
लोभक्रोधविवर्जितः । दीर्घदर्शी शमपरः फुरुणाश्च हिते रतः
॥ १५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि अग्नीमाण्डव्योपाख्याने
अष्टाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषु त्रिषु कुमारेषु जातेषु कुरुक्षेत्र-
 कर्मलम् । कुरवोऽथ कुरुक्षेत्रं त्रयमेतदवर्द्धत ॥ १ ॥ अर्द्धं शस्या-
 भयङ्गूमिः शस्यानि रसवर्द्धन्त च । यद्यत्तु वर्षीं पर्वान्यो वष्ट-
 पुष्पफला द्रुमाः ॥ २ ॥ वाहनानि प्रहृष्टानि सुदिता मृग-
 पक्षिणः । गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ॥ ३ ॥
 वणिग्भिश्चान्वकीर्षन्त नगराण्यथ शिल्पिभिः । शूराश्च कृत-
 विद्याश्च सन्तश्च सुखिनोऽभवन् ॥ ४ ॥ नाभवन् दस्यवः केचि-
 न्नाधर्मरुचयो जनाः । प्रदेशेष्वपि राष्ट्राणां कृतं युगमवर्द्धत
 ॥ ५ ॥ धर्मक्रिया यज्ञगीलाः सत्यव्रतपरायणाः । अन्योन्यप्रीति-
 संयुक्ता अर्द्धन्त प्रजास्तदा ॥ ६ ॥ मानक्रोधविहीनाश्च नरा
 लोभविवर्जिताः । अन्योऽन्यमभ्यनन्दन्त धर्मोत्तरमवर्द्धत ॥ ७ ॥
 तन्महोदधिवत् पूर्णं नगरं वै व्यरोचत । हारतोरणनिर्युद्धै-
 र्युक्तमभ्यचयोपमैः ॥ ८ ॥ प्रसादशतसखाधं महेन्द्रपुरसन्निभम् ।
 नदीषु वनखण्डेषु वापीपल्लवसानुषु । काननेषु च रम्येषु
 विजह्नुर्मुदिता जनाः ॥ ९ ॥ उत्तरेः कुरुभिः सार्द्धं दक्षिणाः
 कुरवस्तथा । विस्पर्द्धमाना व्यचरंस्तथा देवर्षिचारणैः ॥ १० ॥
 नाभवत् कृपणः कश्चिन्नाभवन्निधवाः स्त्रियः । तस्मिन् जनपदे
 रम्ये कुरुभिर्बहुलीकृते ॥ ११ ॥ कूपारामसमावाप्यो ब्राह्मणा-
 वसथास्तथा । बभूवुः सर्वद्विंशुतास्तस्मिन्नाङ्गे सदोत्सवाः ॥ १२ ॥
 भीष्मेण धर्मतो राजन् सर्वतः परिरक्षिते । बभूव रमणीयश्च
 चैत्ययूपशताङ्कितः ॥ १३ ॥ स देगः परराष्ट्राणि विद्वज्याभि-
 प्रवर्द्धितः । भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्द्धत ॥ १४ ॥
 क्रियमाणेषु कृत्येषु कुमाराणां महात्मनाम् । पौरजानपदाः
 सर्वे बभूवुः परमोत्सुकाः ॥ १५ ॥ गृहेषु कुरुमुख्यानां पौरा-
 ण्यमश्च नराधिर । दीयतां भुज्यतां चेति वाचोऽश्रूयन्त सर्वशः
 ॥ १६ ॥ हतंराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्च महामतिः । जन्ममेवति

गुरून् प्रतिपराधया । वाचापि पुरुषानन्यान् सुव्रता नाम्ब-
कीर्त्तयत् ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि धृतराष्ट्रविवाहे दशाधिक-
शतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

वैशम्पायन उवाच । शूरो नाम यदुग्रो वसुदेवपिता-
भवत् । तस्य कन्या पृथा नाम रूपिणाप्रतिमा भुवि ॥ १ ॥
पितृस्वहोत्राय स तामनपत्याय भारत । अग्रमये प्रतिभ्राय
रुस्त्रापत्यं स सत्यवाक् ॥ २ ॥ अग्रजामथ तां कन्यां शूरोऽनुग्रह-
काङ्क्षिणे । प्रददौ कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ३ ॥
निबुक्ता सा पितुर्गृहे ब्राह्मणातिथिपूजने । अग्रं पथं चरत्तत्र
ब्राह्मणं शंसितव्रतम् ॥ ४ ॥ निगूढनिश्चयं धर्मे यत्नं दुर्वाससं
विदुः । तमुग्रं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयत् ॥ ५ ॥ तस्यै
स प्रददौ मन्त्रमापद्धर्मान्ववेक्षया । अभिचाराभिसंबुक्तमब्रवी-
ञ्चैव तां मुनिः ॥ ६ ॥ यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तस्य तस्य प्रभावेण तव पुत्रो भविष्यति ॥ ७ ॥ तद्योक्ता सा तु
विप्रेण कुन्ती कौत्सहलान्विता । कन्या सती देवमर्कमाजुहाव
यशस्विनी ॥ ८ ॥ सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ।
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९ ॥ तां समासाद्य
देवसु विवस्वानिदमब्रवीत् । अयमस्मासितापाङ्गि ब्रूहि किं
करवाणि ते ॥ १० ॥

कुन्त्युवाच । कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्याद्य शत्रुहन् ।
तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ॥ ११ ॥ एतस्मिन्म-
राधे त्वां शिरसाहं प्रसादये । योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वप-
राधापि नित्यशः ॥ १२ ॥

सूत्र्य उवाच । वेदाहं सर्वमेवेतद्यह्वीसा वरं ददौ ।
सन्त्यज्य भयमेवेह क्रियतां सङ्गमो मम ॥ १३ ॥ अमोघं दर्शनं
मह्यमाहृतयास्मि ते शुभे । दृथाह्वानेऽपि ते भीरु-दोषः स्था-
न्नात्र संशयः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा बह्वविधं सान्त्वयन् विव-
स्वता । सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ॥ १५ ॥
बन्धुपक्षभयाद्गीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः पुनरेवेद-
मब्रवीद्भरतर्षभ ॥ १६ ॥ मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष
इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा ॥ १७ ॥
प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्भूव तया सह । तत्र वीरः समभवत्
सर्वशस्त्रभृतां वरः । आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियान्वितः
॥ १८ ॥ सहजं कवचं विभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः । अजा-
यत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विद्युतः ॥ १९ ॥ प्रादाच्च तस्यै
कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः । दत्त्वा च तपतां श्रेष्ठो दिव-
माचक्रमे ततः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वाष्णीयी दीन-
मानसा । एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २१ ॥
गूह्यमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्सर्ज्य कुमारं तं
जले कुन्ती महाबलम् ॥ २२ ॥ तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्तुं
महायथाः । पुत्रत्वे कल्पयामास सभार्यः सूतनन्दनः ॥ २३ ॥
नामधेयञ्च चक्राते तस्य बालस्य तावुभौ । वसुना सह जातोऽयं
वसुधेयो भवत्विति ॥ २४ ॥ स बर्द्धमानो बलवान् सर्वास्त्रे-
षूद्यतोऽभवत् । आष्टष्ठतापादादित्यसुपातिष्ठत वीर्यवान् ॥ २५ ॥
तस्मिन् काले तु जपतस्तस्य वीरस्य धीमतः । नादेयं ब्राह्मणे-
ष्वाप्सौ किञ्चिदसु महीतले ॥ २६ ॥ तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा
भिज्ञार्थी समुपागमत् । कवचं प्रार्थयामास फाल्गुनस्य हिते
रतः ॥ २७ ॥ स्वशरीरात्समुत्कृत्य कवचं स्वनिर्गजेम् ।

विप्ररूपाय शक्राय ददौ कर्णः कृताञ्जलिः ॥ २८ ॥ प्रतिगृह्य
तु देवेशसुष्टोनास्य कर्मणा । ददौ शक्तिं सुरपतिर्वाक्यं चेद-
सुवाच ह ॥ २९ ॥ देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वीरगरक्षसाम् ।
यमेकं जेतुमिच्छेथाः सोऽनया न भविष्यति ॥ ३० ॥ प्राङ्नाम
तस्य कथितं वनुषेण इति चितौ । कर्णो वैकर्त्तनश्चैव कर्मणा
तेन सोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि ऐन्द्रशक्तिनाभे एकादशा-
धिकशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

वैशम्पायन उवाच । सत्त्वरूपगुणोपिता धर्मारामा महा-
व्रता । दुहिता कुन्तिभोजस्य पृथा पृथुलोचना ॥ १ ॥ तान्तु
तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् । व्यवृण्वन् पार्थिवाः केचि-
दतीवस्त्रीगुणैर्युताम् ॥ २ ॥ ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाङ्गय
नराधिपान् । पिता स्वयम्बरे दत्ता दुहिता राजसहाम् ॥ ३ ॥
ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी । ददर्श राजशार्दूलं
पाण्डुं भरतसत्तमम् ॥ ४ ॥ सिंहदंष्ट्रं महोरस्तं वृषभाक्षं महा-
बलम् । आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ॥ ५ ॥
तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरन्दरमिवापरम् । तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी
कुन्तिभोजसुता शुभा । पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत्
॥ ६ ॥ ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा । व्रीडमाना
स्वजं कुन्ती राज्ञः स्तन्धे समासजत् ॥ ७ ॥ तं निशस्य वृतं
पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः । यथागतं समाजग्मुर्गजैरश्वै-
रथैस्तथा ॥ ८ ॥ ततस्तस्याः पिता राजन्विवाहमकरोत् प्रभुः ।
स तथा कुन्तिभोजस्य दुहिता कुहनन्दनः ॥ ९ ॥ सुयुजेऽमित-
सौभाग्यः पौत्रोऽस्या मघवानिव । कुन्त्याः पाण्डोश्च राजेन्द्र

कुन्तिभोजो महोपतिः ॥ १० ॥ कृत्वोद्वाहं तदा तन्तु नाना-
वसुभिरर्चितम् । स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तम ॥ ११ ॥
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना । स्तूयमानः स चाशी-
र्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ॥ १२ ॥ संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः
कीरवनन्दनः । न्यवेशयत तां भार्वातीं कुन्तीं स्वभवने प्रभुः ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि कृतीविवाहे द्वादश्या-
धिकगतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । ततः शान्तनवो भीष्मो राज्ञः पाण्डो-
र्ब्रह्मस्त्रिनः । विवाहस्यापरस्यार्थे चकार मतिमान्मतिम् ॥ १ ॥
सोऽमात्यैः स्यविरैः सार्द्धं ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः । बलेन चतुरङ्गेण
ययौ मद्रपतः पुरम् ॥ २ ॥ तमागतमभिश्चुत्य भीष्मं वाह्मीक-
पुङ्गवः । प्रत्यङ्गस्यार्चयित्वा च पुरं प्रावेशयद्रूपः ॥ ३ ॥ दत्त्व-
तस्यासनं शुभ्रं पाद्यमर्घ्यं तथैव च । मधुपकञ्च मद्रेशः पप्रच्छा-
गमनेऽर्पिताम् ॥ ४ ॥ तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं कुरूहहः ।
आगतं मां पिजानीहि कन्यार्धिनमरिन्दम ॥ ५ ॥ श्रूयतं भवतः
साध्वी स्वसा माद्री यशस्विनी । तामहं वरयिष्यामि पाण्डो-
रर्थे यशस्विनीम् ॥ ६ ॥ युक्तरूपो हि सम्बन्धे त्वं नो राजन्
वयं तव । एतत्सञ्चिन्त्य मद्रेश गृहाणास्मान्यथाविधि ॥ ७ ॥
तमेवं वादिनं भीष्मं प्रत्यभाषत मद्रपः । न हि मेऽन्यो वर-
स्वतः श्रेयानिति मतिर्मम ॥ ८ ॥ पूर्वैः प्रवर्तितं किञ्चित्
कुलेऽस्मिन्नूपसत्तमैः । साधु वा यदि वासाधु तन्वातिक्रान्तुसुत्-
सहे ॥ ९ ॥ व्यक्तं तद्भवतश्चापि विदितं नात्र मंशयः । न
चासुक्तं तथा वक्तुं भवान्देहीति सत्तम ॥ १० ॥ वृत्तधर्मः स
नोऽधीरप्रमाणं परमञ्च तत् । तेन त्वां न ब्रवीम्येतदसन्दिग्धं

वचोऽरिहन् ॥ ११ ॥ तं भीष्मः प्रत्युवाचेदं मद्रराजं जनाधिपः ।
 धर्म एष परो राजन् स्वयमुक्तः स्वयम्भुवा ॥ १२ ॥ नात्र कश्चन
 दोषोऽस्ति पूर्वैर्विधिरयं कृतः । विदितेयञ्च ते शल्य मर्ष्यादा
 साधुसम्भता ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा स महार्तजाः शतकुम्भं कृता-
 कृतम् । रत्नानि च विचित्राणि शल्यायादात्महृद्यः ॥ १४ ॥
 गजानखान्त्रथांश्चैव वासांस्याभरणानि च । मणिसुक्ताप्रवालश्च
 गाङ्गेयो व्यसृजच्छुभम् ॥ १५ ॥ तत् प्रगृह्य धनं सर्वं शल्यः
 सम्भीतमानसः । ददौ तां समलङ्कृत्य स्वसारं कौरवर्षभे ॥ १६ ॥
 स तां माद्रीमुपादाय भीष्मः सागरगासुतः । आजगाम पुरीं
 धीमान् प्रविष्टो गजसाहस्रम् ॥ १७ ॥ तत इष्टेऽहनि प्राप्ते
 मुहूर्त्ते साधुसम्भते । जग्राह विधिवत् पाणिं माद्र्याः पाण्डु-
 र्नराधिपः ॥ १८ ॥ ततो विवाहे निर्दृष्टे स राजा कुरुनन्दन ।
 स्थापयामास तां भार्यां शुभे वैश्वानि भाविनीम् ॥ १९ ॥ स
 ताभ्यां व्यचरत् साहर्षं भार्याभ्यां राजसत्तमः । कुन्या माद्र्या
 च राजेन्द्रो यथाकामं यथासुखम् ॥ २० ॥ ततः स कौरवो
 राजा विद्वत्य त्रिदया निशाः । जिगीषया मर्षी पाण्डुर्निर-
 क्रामत् पुरात् प्रभो ॥ २१ ॥ स भीष्मप्रसुखान् वृद्धानभिवाद्य
 प्रणम्य च । धृतराष्ट्रञ्च कौरव्यं तथान्यान् कुरुक्षत्रमान् ॥ २२ ॥
 आमन्त्र्य प्रययौ राजा तैश्चैवाभ्यनुमोदितः । मङ्गलाचारयुक्ताभि-
 राशीर्भिरभिनन्दितः ॥ २३ ॥ गजवाजिरथौघेन बलेन महता-
 गमत् । स राजा देवगर्भाभो विजिगीषुर्वसुन्वराम् ॥ २४ ॥
 हृष्टपुष्टबलैः प्रायात् पाण्डुः शत्रून्नेकयः । पूर्वमागस्कृती गत्वा
 दशार्थाः समरे जिताः । पाण्डुना नरसिंहेन कौरवाणां यशो-
 भृता ॥ २५ ॥ ततः सेनामुपादाय पाण्डुर्नानाविधध्वजाम् ।
 प्रभूतहस्त्यश्वयुतां पदातिरथसङ्कलाम् ॥ २६ ॥ आगस्कारी मर्षो-
 पानां मङ्गनाम्बलदर्पितः । गोप्ता मगधराष्ट्रस्य दीर्घो राजभृत्हे

इतः ॥ २७ ॥ ततः कोपं समादाय वाहनानि च भूरिभः ।
 पाण्डुना भिथिलां गत्वा विदेहाः समरे जिताः ॥ २८ ॥ तथा
 काशिशु सुहोषु पुण्ड्रेषु च नरयंभ । स्ववाङ्मनवीर्येण कुरू-
 षामकरोद्युधः ॥ २९ ॥ तं शरौघमहाध्वानं शस्त्राञ्चिषमरि-
 न्दमम् । पाण्डुपावकमासाद्य न्यदह्यन्त नराधिपाः ॥ ३० ॥ ते
 ससेनाः ससेनेन विध्वंसितबला वृषाः । पाण्डुना वशगाः कृत्वा
 कुरूकर्मसु योजिताः ॥ ३१ ॥ तेन ते निर्जिताः सर्वे द्रुपिष्यो सर्व-
 पार्थिवाः । तमेकं मेनिरे शूरं देवेष्विव पुरन्दरम् ॥ ३२ ॥ तं
 कृताञ्जलयः सर्वे प्रणता वसुधाधिपाः । उपाजग्मुर्धनं गृह्य
 रत्नानि विविधानि च ॥ ३३ ॥ मणिसुक्ताप्रबालश्च सुवर्षं रजतं
 वज्रं । गोरत्नान्यश्वरत्नानि रथरत्नानि कुञ्जरान् ॥ ३४ ॥ खरोद्ग-
 माहपाथैव यञ्च किञ्चिदजाविकम् । कम्बलाञ्जनरत्नानि राक्ष-
 वास्तरणानि च । तत्सर्वं प्रतिजग्राह राजा नागपुराधिपः ॥ ३५ ॥
 तदादाय ययौ पाण्डुः पुनर्मुदितवाहनः । हर्षयिष्यन् स्वरा-
 द्राणि पुरश्च गजसाहचरम् ॥ ३६ ॥ शान्तनोराजसिंहस्य भरतस्य
 च धीमतः । प्रनष्टः कीर्त्तिजः शब्दः पाण्डुना पुनराहृतः ॥ ३७ ॥
 ये पुरा कुरुराद्राणि जह्लुः कुरुधनानि च । ते नागपुरसिंहेन
 पाण्डुना करदीकृताः ॥ ३८ ॥ इत्यभाषन्त राजानो राजा-
 मात्याश्च सङ्गताः । प्रतीतमनसो हृष्टाः पौरजानपदैः सह ॥ ३९ ॥
 प्रत्युद्युञ्च तं प्राप्तं सर्वे भीष्मपुरोगमाः । तेन दूरमिवाध्वानं
 गत्वा नागपुरालयात् ॥ ४० ॥ आहृतं ददृशुर्हृष्टा लोकं वज्र-
 विधैर्धनैः । नानायानसमानीतैरत्नैश्चावचैस्तदा ॥ ४१ ॥ हस्य-
 श्वरथरत्नैश्च गोभिरुष्टैस्तथाविभिः । नान्तं ददृशुरासाद्य भीष्मेण
 सह कौरवाः ॥ ४२ ॥ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ कौशल्यानन्द-
 वरुणः । यथाहं मानयामास पौरजानपदानपि ॥ ४३ ॥ प्रसन्न
 पुरराद्राणि कृताथं पुनरागतम् । पुत्रमाश्लिष्य भीष्मसु हर्षा-

दशूण्यवत्तवत् ॥ ४४ ॥ स दुर्बलशतशङ्कानां भेरीणाञ्च महा-
स्वनैः । हर्षयन् सर्वशः पौरान् विवेश गजसाहचरम् ॥ ४५ ॥

द्वयादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुदिविजये
तयोद्देशाधिक्रयतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

वैशम्पायन उवाच । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः स्वबाहुविजितं
धनम् । भीष्माय सत्यवत्यै च मात्रे चोषजहार सः ॥ १ ॥
विदुराय च वै पाण्डुः प्रेषयामास तद्धनम् । सुहृदद्यापि धर्मात्मा
धनेन समतर्पयत् ॥ २ ॥ ततः सत्यवतीं भीष्मं कौशल्याश्च
यशस्विनीम् । शुभैः पाण्डुजितैरर्धैस्तोषयामास भारत ॥ ३ ॥
ननन्दं माता कौशल्या तमप्रतिमर्तजसम् । जयन्तमिव पौलोमी
परिष्वज्य नरर्षभम् ॥ ४ ॥ तस्य वीरस्य विक्रान्तेः सहस्रशत-
दक्षिणैः । अश्वमेधगतैरीजे धृतराष्ट्रो महामखैः ॥ ५ ॥ सं-
प्रयुक्तम् कुन्त्या च माद्रा च भरतर्षभ । जिततन्द्रीस्तदा पाण्डु-
र्बभूव वनगोचरः ॥ ६ ॥ हित्वा प्रासादनिलयं शुभानि शय-
नानि च । अरण्यनित्यः सततं बभूव मृगयापरः ॥ ७ ॥ स
चरन्दक्षिणं पार्श्वं रम्यं हिमवतो गिरेः । उवास गिरिष्ठष्ठेषु
महाशालवनेषु च ॥ ८ ॥ रराज कुन्त्या माद्रा च पाण्डुः सह
वनेचरन् । करेण्वोरिव मध्यस्थः शीमान् पौरन्दरो गजः ॥ ९ ॥
भारतं सह भार्वाभ्यां खड्गवाणधनुर्धरम् । विचित्रकवचं
वीरं परमास्त्रविदं नृपम् ॥ १० ॥ देवोऽयमित्यमन्यन्त चरन्तं
वनवासिनः । तस्य कामांश्च भोगांश्च नरा नित्यमतन्द्रिताः ।
उपजह्नुर्वनान्तेषु धृतराष्ट्रेण चोदिताः ॥ ११ ॥ अथ पारसवीं
कन्यां देवकस्य महीपतेः । रूपयौवनसम्पन्नां स शुश्रावापगा-
सुतः ॥ १२ ॥ ततस्तु वरयित्वा तामानीय भरतर्षभः । दिवाहं

कारयामास विदुरस्य महासतेः ॥ १३ ॥ तस्यां चोत्पाद्वाभास
विदुरः कुहनन्दनः । पुत्रान् विनयसम्पन्नानात्मनः सदृशान्
गुणैः ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि विदुरपरिणये चतुर्दश-
धिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । ततः पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्वां जन-
मेजय । हतराष्ट्रस्य वैश्यायामेकश्चापि शतात्परः ॥ १ ॥ पाण्डोः
कुन्याश्च माद्राश्च पुत्राः पञ्च महारथाः । देवैभ्यः समपद्यन्त
सन्तानाय कुलस्य वै ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच । कथं पुत्रशतं जज्ञे गान्धार्वां द्विज-
सत्तम । कियता चैव कालेन तेषामायुश्च किंपरम् ॥ ३ ॥ कथं
चैकः स वैश्यायां हतराष्ट्रसुतोऽभवत् । कथञ्च सदृशीं भार्वां
गान्धारीं धर्मचारिणीम् । आनुकूल्ये वृत्तेमानां हतराष्ट्रो-
भ्यवृत्तं त ॥ ४ ॥ कथञ्च शप्तस्य सतः पाण्डोस्तेन महात्मना ।
समुत्पन्ना देवतैभ्यः पुत्राः पञ्च महारथाः ॥ ५ ॥ एतद्विद्वन्व्या-
व्यायं विस्तरेण तपोधन । कथयस्व न मे त्वमिः क्रथ्यमानेषु
बन्धुषु ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । क्षुब्धमाभिपरिख्यानं द्वैपायनमुप-
स्थितम् । तोषयामास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ ॥ ७ ॥
सा वत्रे सदृशं भर्तुः पुत्राणां शतमात्मनः । सतः कालेन सा
गर्भं हतराष्ट्रादथायचीत् ॥ ८ ॥ सम्बल्वरदयं तन्तु गान्धारी
गर्भमाहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत् ॥ ९ ॥
श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् । उदरस्यात्मनः
स्वैर्यं मुपलैभ्यान्वचिन्तयत् ॥ १० ॥ अज्ञातं हतराष्ट्रस्य यत्नेन

महता ततः । सोदरं घातयामास गान्धारी दुःखमूर्च्छिता ॥११॥
 ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संघता । द्विवर्षसम्भूतां कुक्षी
 तासुत्सृष्टुं प्रसूक्रमे ॥ १२ ॥ अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः
 समुपागमत् । तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जयतां वरः ॥ १३ ॥
 ततोऽब्रवीत् सौबलेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् । सा चात्मनो
 मतं सत्यं शशंस परमर्षये ॥ १४ ॥

गान्धार्युवाच । व्येष्टं कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविसम-
 ग्रभम् । दुःखेन परमेणोदसुदरं घातितं मया ॥ १५ ॥ शतश
 किल पुत्राणां वितीर्णं मे त्वया पुरा । इयञ्च मे मांसपेशी
 ज्ञाता पुत्रशताय वै ॥ १६ ॥

व्यास उवाच । एवमेतत् सौबलेयि नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।
 वितथं नोक्तपूर्वं मे स्वैरेष्वपि कृतोऽन्यथा ॥ १७ ॥ हृतपूर्णं
 कुण्डशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् । सुगुप्तेषु च देशेषु रक्षा च
 विधीयताम् । शीताभिरङ्गिरष्ठीलामिमाञ्च परिषेचय ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । मा सिच्यमाना त्वष्ठीला बभूव शतधा
 तदा । अङ्गुष्ठपर्वमात्राणां गर्भाणां पृथगेव तु ॥ १९ ॥ एका-
 धिकशतं पर्थं यथायोगं विशाम्यते । मांसपेश्यास्तदा राजन्
 क्रमशः कालपर्वयात् ॥ २० ॥ ततश्चास्तेषु कुण्डेषु गर्भानवदधे
 तदा । स्तुगुप्तेषु देशेषु रक्षां वै व्यदधात्ततः ॥ २१ ॥ शशंस
 चैव भगवान् कालेनैतावता पुनः । उद्घाटनीयान्येतानि कुम्भा-
 नीति च सौबलीम् ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा प्रति-
 निधाय च । जगाम तपसे धीमान् हिमवन्तं शिकीञ्जयम् ॥ २३ ॥
 जज्ञे क्रमेण चैतेन तेषां दुर्बोधनो नृपः । जन्मतस्तु प्रभाषेन
 ज्येष्ठो राजा सुधिक्षरः ॥ २४ ॥ तदाख्यातन्तु भीष्माय विदु-
 राय च धीमते । यस्मिन्महनि दुर्धर्षो जज्ञे दुर्बोधनस्तदा ।
 तस्मिन्नेव महाबाहुर्जज्ञे भीमोऽपि वीर्यवान् ॥ २५ ॥ स जात-

मात्र एवाय इतराङ्गसुतो वृष । रासभारावसदृशं इतराङ्गं
ननाद च ॥ २६ ॥ तं चराः प्रत्यभाषन्त गृध्रगोमासुवासेसाः
वाताश्च प्रवृत्तापि दिग्दाहचाभवत्तदा ॥ २७ ॥ ततस्तु भीत-
घट्टाजा इतराङ्गोऽब्रवीद्विदम् । समानीय वङ्गन् विमान् भीष्मं
विदुरमेव च ॥ २८ ॥ अन्याश्च सुहृदो राजन् क्रुद्धन् कर्वासायैव
च । युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुलवर्द्धनः । प्राप्तः स्व-
गुणतो राज्यं न तस्मिन् वाच्यमस्ति नः ॥ २९ ॥ अयं त्वनन्तर-
स्तथादापि राजा भविष्यति । एतद्ब्रूत मे तथ्यं यदत्र भविता
भुवम् ॥ ३० ॥ वाच्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत ।
क्रथ्यादाः प्राण्यदन् घोराः शिवाद्याशिवशंसिनः ॥ ३१ ॥ मन्त्रयित्वा
निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः । तेऽब्रुवन् ब्राह्मणा राजन्
विदुरश्च महामतिः ॥ ३२ ॥ यथेमानि निमित्तानि घोराणि
मनुजाधिप । जाल्यतानि सुते ज्येष्ठे तानि ते पुरुषर्षभ ॥ ३३ ॥
व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैप सुतस्तव । तस्य शान्तिः परित्यागे
गुप्तावपमयो महान् ॥ ३४ ॥ शतमेकोनमध्यस्तु पुत्राणां ते मही
पते । त्यजैनमेकं शान्तिं चेत् कुलस्येच्छभि भारत । एकै न कुल
वै क्षेमं कुलस्य जगतस्तथा ॥ ३५ ॥ त्यजेदेकं कुतम्यार्थं ग्रामस्थार्थं
कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदम्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३६ ॥
स तथा विदुरेणोक्तस्तौ य सर्वेऽहिजोत्तमैः । न चकार तथा राजा
पुत्रक्षेपमम्बितः ॥ ३७ ॥ ततः पुत्रशतं पूर्यं इतराङ्गस्य पार्थिव ।
मात्रमात्रेण संजज्ञे कन्या चैका शताधिका ॥ ३८ ॥ गान्धार्वा
विश्वमानासामुदरेण विवर्द्धता । इतराङ्गं महाराजं वैश्या
पत्न्यं चरन्किल ॥ ३९ ॥ तस्मिन् सम्बल्यरे राजन् इतराङ्गान्महा-
यथाः । जज्ञे धीमांसतस्तस्यां युयुत्सुः करणो वृष ॥ ४० ॥
एवं पुत्रशतं जज्ञे इतराङ्गस्य धीमतः । महारथानां वीराणां

कन्या चैका शताधिका । सुसुख्युष महातेजा वैश्यापुत्रः प्रताप-
वान् ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वणि सन्भवपर्वणि गान्धारीपुत्रोत्पत्तौ पञ्च-
दशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

जनमेजय उवाच । धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामादितः कथितं
त्वया । ऋषेः प्रसादात्तु शतं न च कन्या प्रकीर्तिता ॥ १ ॥
वैश्यापुत्रो सुसुख्युष कन्या चैका शताधिका । गान्धारराजदुहिता
शतपुत्रेति चानघ ॥ २ ॥ उक्ता महर्षिणा तेन व्यासेनामित-
तेजसा । कथं त्विदानीं भगवन् कन्यां त्वं तु ब्रवीषि मे ॥ ३ ॥
यदि भागशतं पेशी कृता तेन महर्षिणा । न प्रजास्यति चेद्भूवः
सौबलेयी कथञ्चन ॥ ४ ॥ कथन्तु सन्भवस्तस्या दुःशलाया वदस्व
मे । यथावदिह विप्रर्षे परं मेऽत्र कुतश्चलम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । साध्वयं प्रञ्ज उद्दिष्टः पाण्डवेय ब्रवीमि
ते । तां मांसपेशीं भगवान् स्वयमेव महातपाः ॥ ६ ॥ शीता-
भिरन्निरासिन्धु भागं भागमकल्पयत् । यो यथा कल्पितो भागश्च
तं धात्र्या तथा शृप । इतपूर्वेषु कुम्भेषु एकैकं प्राञ्चिपत्तदा ॥ ७ ॥
एतस्मिन्नन्तरे साध्वी गान्धारी सुदृढव्रता । दुहितुः स्नेहसंयो-
गमनुध्याय वराङ्गना ॥ ८ ॥ मनसाचिन्तयद्दुर्वी एतत् पुत्रशतं
मम । भविष्यति न सन्देहो न ब्रवीत्यन्यथा मुनिः ॥ ९ ॥
ममेवं धरमा तुष्टिर्दुहिता मे भवेद्यदि । एका शताधिका बाला
भविष्यति कनीयसी ॥ १० ॥ ततो दौहित्रजालोन्मादवाह्योऽसौ
पतिर्मम । अधिका किल नारीणां प्रीतिर्जामातृणा भवेत्
॥ ११ ॥ यदि नाम ममापि स्याद्दुहितैका शताधिका । कृत-
कृत्या भवेयं वै पुत्रदौहित्यसंभवा ॥ १२ ॥ यदि सत्त्वं तपस्वसं

इत्तं वाप्यथ वा कृतम् । गुरुवशोचिता वापि तवास्तु दुहित्त
मम ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कण्वहैपायनः स्वयम् । अम-
जस्य तदा पेशीं भगवानृषिसत्तमः । गणयित्वा शतं पूर्णमंश-
नामाह सीवलीम् ॥ १४ ॥

व्यास उवाच । पूर्णं पुत्रशतं त्वेतन्न भिष्या वागुदाहृता ।
हौहित्रयोगाय भागः एकः शिष्टः शतात्परः ॥ १५ ॥ एषा ते
सुभगा कन्ध भविष्यति यथेष्टिता । तत्तेऽन्यं दृतकुन्धश्च समा-
नाम्भः महातपाः ॥ १६ ॥ तस्यापि प्राक्षिपत्तत्र कन्याभागं तपो-
धनः । एतत्ते कथितं राजन् दुःशलाजन्म भारत । ब्रूहि
राजेन्द्र किन्भूयो कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भ्रतपर्वणि दुःशलोत्पत्तौ षोडशा-
धिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

—:—

जनमेजय उवाच । ज्येष्ठानुज्येष्ठतां तेषां नामानि च
प्रथक् पृथक् । दृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्यां प्रकीर्तय ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच । दुर्बोधो युयुत्सुश्च राजा दुःशासन-
स्तथा । दुःसहो दुःशलाश्चैव जलसन्धः समः सहः ॥ २ ॥ विन्दा-
नुविन्दौ दुर्धरः सुबाहूश्च दुर्धर्षणः । दुर्मर्षश्चो दुर्मुखश्च दुर्कर्णः
कर्ण एव च ॥ ३ ॥ विविंशतिर्विकर्णश्च शलः सन्धः सुलोचनः ।
चित्तोपचित्तौ चित्वाक्षश्च चित्तः शरासनः ॥ ४ ॥ दुर्महो दुर्वि-
बाहश्च विवित्तुर्विकटाननः । ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दो-
पनन्दकौ ॥ ५ ॥ चित्रवर्णश्चित्रवर्मा सुवर्मा दुर्विमोचनः ।
अयोबाहूश्चर्महाबाहूश्चित्वाक्षश्चित्रकुण्डलः ॥ ६ ॥ भीमवेगो भीम-
बधो बलाकौ बलवर्द्धनः । उग्रासुधः सुपेशश्च भीमकर्मा महो-

दरः ॥ ७ ॥ चित्रासुधो निषङ्गी च पाशी हृन्दारकस्तथा । हृद-
 वर्मा हृदचक्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः ॥ ८ ॥ हृदसन्धो जरासन्धः
 सत्यसन्धः सदःसुवाक् । उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः
 ॥ ९ ॥ अपराजितः कुण्डभायी विशालाक्षी दुराधरः । हृद-
 चक्रः सुहृत्तश्च वातवेगसुवर्जसौ ॥ १० ॥ आदित्यकेतुर्वृष्णागी
 भागदत्तोपयाञ्चपि । कवची मथनः कुण्डो कुण्डधरो धनुर्धरः
 ॥ ११ ॥ उग्रभीमरथौ वीरी वीरवः ऊरुलोलुपः । अभयो रीड-
 कर्मा च तथा हृदरथाश्रयः ॥ १२ ॥ अनाष्टयः कुण्डभेदी विरावी
 चित्रकण्डलः । प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्जवान् ॥ १३ ॥
 दीर्घवाङ्मर्महाबाहुर्व्यूढोरः कनकध्वजः । कुण्डागी विरचाश्चैव
 दुःशला च शताधिका ॥ १४ ॥ इति पुत्रशतं राजन् कन्या चैव
 शताधिका । नामधेयानुपूर्व्येण विद्धि जन्मकर्म वृष ॥ १५ ॥
 सर्वे त्वतिरथाः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः । सर्वे वेदविदश्चैव सर्वे
 सर्वास्त्रकोविदाः ॥ १६ ॥ सर्वेषामनुरूपाय कृता दारा मही-
 पते । धृतराष्ट्रेण समये परोक्ष्य विधिवन्नृप । १७ ॥ दुःशलां
 श्वापि समये धृतराष्ट्रो नराधिपः । जयद्रथाय प्रददौ विधिना
 भरतर्षभ ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने
 सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

—:—

जनमेजय उवाच । कथितो धार्तराष्ट्राणामार्धः सम्भवः
 उत्तमः । असुख्यो मनुष्याणां भवता ब्रह्मवादिना ॥ १ ॥
 नामधेयानि चाप्येषां कथ्यमानानि भागवतः । त्वत्तः श्रुतानि ते
 ब्रह्मन् पाण्डवानाञ्च कीर्त्तय ॥ २ ॥ ते हि सर्वे महात्मानो

देवराजपराक्रमाः । त्वयैवांशवतरणे देवभागाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३ ॥
एतद्दिच्छास्यहं ओतुमतिमानुषकर्मणाम् । तेषामाजननं सर्वं
वैशम्पायन कीर्त्तय ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजा पाण्डुर्महाराज्ये मृगशालानिले-
विते । चरन्मैथुनधमेस्थं ददर्श मृगयूथपम् ॥ ५ ॥ ततश्चासु
मृगीं तच्च वक्त्रपुङ्खैः सुपत्त्रिभिः । निर्विभेद शरैस्तीक्ष्णैः पाण्डुः
पञ्चभिराशुगैः ॥ ६ ॥ स च राजन्महातेजा ऋषिपुत्रस्यपोषणः ।
भार्याया सह तजस्वी मृगरूपेण सङ्गतः ॥ ७ ॥ संसक्तश्च तथा
मृग्या मानुषीभीरयन् गिरम् । क्षणेन पतितो भूमौ विलला-
पाकुलेन्द्रियः ॥ ८ ॥

मृग उवाच । काममन्यपरीता हि बुद्ध्या विरहिता अपि ।
वर्जयन्ति वृशंसानि पापिष्वपि रता नराः ॥ ९ ॥ न विधिं ग्रसते
प्रज्ञा प्रज्ञानु ग्रसते विधिः । विधिपर्ष्यागतानर्थान् प्राप्नो न
प्रतिपद्यते ॥ १० ॥ शश्वद्धर्मात्मना मुख्ये कुले जातस्य भारत ।
कामलोभाभिभूतस्य कथं ते चलिता मतिः ॥ ११ ॥

पाण्डु उवाच । शत्रूणां या वधे वृत्तिः सा मृगाणां वधे
स्मृता । राज्ञां मृग न मां मोहान्त्वं गर्हयितुमर्हसि ॥ १२ ॥
अच्छद्मना मायया च मृगाणां वध इष्यते । स एव धर्मो राज्ञान्
तद्धि त्वं किं नु गर्हसे ॥ १३ ॥ अगस्त्यः सत्वमासीनश्कार मृगया-
मृषिः । आरण्यान् सर्वदेवत्यान् गान् प्रोक्ष्य महावने ॥ १४ ॥
प्रमाणदृष्टधर्मेण कथमस्मान्निगर्हसे । अगस्त्यस्याभिचारेण युष्मा-
कञ्च वपा ऊता ॥ १५ ॥

मृग उवाच । न रिपून्वै समुद्दिश्य विमुञ्चन्ति नराः शरान् ।
रन्न् एषां विशेषेण वधकालः प्रशस्यते ॥ १६ ॥

पाण्डु उवाच । प्रमत्तमप्रमत्तं वा विवृतं ज्ञान्ति चीजसाः ।
उपायैर्विधिं वीक्ष्यैः कस्यान्मृग विगर्हसे ॥ १७ ॥

मृग उवाच । नाहं ज्ञानं मृगान् राजन्विगर्हं चाक्रकार-
 णात् । मैथुनन्तु प्रतीक्ष्यं मे त्वयेहाद्यावृशंस्ततः ॥ १८ ॥ सर्व-
 भूतहिते काले सर्वभूतस्मिते तथा । को हि विद्वान्मृगं हन्या-
 च्चरन्तं मैथुनं वने ॥ १९ ॥ अस्यां चर्याञ्च राजेन्द्र हर्षांमैथुन-
 माचरम् । पुरुषार्थफलं कर्तुं तत्त्वया विफलीकृतम् ॥ २० ॥
 पौरवाणां महाराज तेषामक्लिष्टकर्मणाम् । वंशे जातस्य कौरव्य
 नानुरूपमिदं तव ॥ २१ ॥ वृशंसं कर्म सुमहत्सर्वलोकविग-
 र्हितम् । अस्वर्ग्यमयशस्यं चाप्यधर्मिष्ठस्य भारत ॥ २२ ॥ स्त्री-
 भोगानां विशेषज्ञः शास्त्रधर्मार्थतत्त्ववित् । नार्हस्वं सुरसङ्काश
 कर्तुमस्वर्ग्यमीदृशम् ॥ २३ ॥ त्वया वृशंसकर्त्तारः पापाचाराद्य
 मानवाः । निग्राह्याः पार्थिवश्रेष्ठ त्रिवर्गपरिवर्जिताः ॥ २४ ॥
 किं कृतं ते नरश्रेष्ठ मामिहानागसं ज्ञता । मुनिं मूलफलाहारं
 मृगवेशधरं वृष ॥ २५ ॥ वसमानमरण्येषु नित्यं शमपरायणम् ।
 त्वयाहं हिंसितो यद्यान्तस्मात्त्वामप्यहं शपे ॥ २६ ॥ द्वयोर्वृशंस-
 कर्त्तारमवशं काममोहितम् । जीवितान्तकरो भाव एवमेवा-
 गमिष्यति ॥ २७ ॥ अहं हि किन्दमो नाम तपसा भावितो
 मुनिः । व्यपत्रपन्नमुष्याणां चर्यां मैथुनमाचरम् ॥ २८ ॥ सगो
 भूत्वा सगैः सार्द्धं चरामि गहने वने । न तु ते ब्रह्माहृत्येयं
 भविष्यत्यविज्ञानतः ॥ २९ ॥ मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काम-
 मोहितम् । अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ॥ ३० ॥
 प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः । त्वमप्यस्यामवस्थायां
 प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥ ३१ ॥ अन्तकाले हि संवासं यया गन्तासि
 कास्तथा । प्रेतराजपुरं प्राप्तं सर्वभूतदुरत्ययम् । भक्त्या मति-
 मतां श्रेष्ठैव त्वानुगमिष्यति ॥ ३२ ॥ वर्त्तमानः सुखे दुःखं
 यथाहं प्रापितस्त्वया । तथा त्वाञ्च सुखं प्राप्तं दुःखमप्यागमि-
 ष्यति ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सुदुःखार्तो जीवितात्म व्यमु-
च्यत । ऋगः प्राण्डुश्च दुःखार्तः क्षणेन समपद्यत ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वेणि सम्भवपर्वणि प्राण्डुश्चगशापेऽष्टादशा-
धिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं व्यतीतमतिक्रम्य राजा स्वमिव वान्ध-
वम् । सभाष्यः शोकदुःखार्तः पथ्यं देवयदातुरः ॥ १ ॥
प्राण्डुर्वाच । सतामपि कुले जाताः कर्मणा वत दुर्ग-
तिम् । प्राप्नुवंत्यहतात्मानः कामजालविमोहिताः ॥ २ ॥ शश्व-
द्धर्मात्मना जातो बाल एव पिता मम । जीवितान्तमनुप्राप्तः
कामात्मैवेति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तस्य कामात्मनः क्षेत्रे राज्ञः
संयतवाग्दविः । कृष्णहैपायनः साक्षाद्गवान्नामजीजनत् ॥ ४ ॥
तस्याद्य व्यसने बुद्धिः सञ्जातेयं ममाधमा । त्यक्तस्य देवैरनयान्
ऋग्यां परिधावतः ॥ ५ ॥ मोक्षमेव व्यवस्वामि बन्धो हि व्यसनं
महत् । स्वदृष्टिमनुवर्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ६ ॥ अतीव
तपसात्मानं योजयिष्याम्यसंशयम् । तस्मादेकोऽहमेकाकी एकैक-
स्मिन्वनस्पतौ । चरन् भैक्ष्यं मुनिर्मुण्डश्चरिष्यामाश्रमानिमान्
॥ ७ ॥ पांशुना समवच्छन्नः शून्वागारकृतालयः । हृक्षमूल-
निकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥ ८ ॥ न शोचन्न प्रदुष्यंश्च तुल्य-
निन्दात्मसंस्तुतिः । निराशीर्निर्नमस्कारो निर्हन्धो निष्परिग्रहः
॥ ९ ॥ न चाप्यवहसन् कश्चिन्न कुर्वन् श्रूकुटीं क्वचित् । प्रसन्न-
वदनो नित्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १० ॥ जङ्गमाजङ्गमं सर्व-
मविहिंसंश्चतुर्विधम् । स्वासु प्रजास्विव सदा समः प्राण्यभृतः
प्रति ॥ ११ ॥ एककालश्चरन् भैक्ष्यं कुलानि दृश पश्य वा ।
असम्भवे वा भैक्ष्यस्य चरन्ननयनात्यपि । अल्पमल्पञ्च भुञ्जानः

पूर्वालाभे न ज्ञातु चित् ॥ १२ ॥ अन्यानविश्वरन् श्रीभादशाभे
 सप्त पूरयन् । अलाभे यदि वा लाभे समदर्शी महातपाः ॥ १३ ॥
 वास्यैकं तच्चतो बाहुं चन्दनेनैकमुज्जतः । नाकल्याणं न कल्याणं
 चिन्तयन्मभयोक्तयोः ॥ १४ ॥ न जिजीविषुर्वात्कश्चिन्न सुमुर्षु-
 वदाचरन् । जीवितं मरणञ्चैव नाभिमन्दन् च द्विषन् ॥ १५ ॥
 याः काशिञ्जीवता शक्याः कर्तुं मय्यदयक्रियाः । ताः सर्वाः
 समतिक्रम्य निमेषादिव्यवस्थिताः ॥ १६ ॥ तासु चाप्यनवस्थासु
 त्वक्तसर्वेन्द्रियक्रियः । संपरित्यक्तधर्मार्थैः सुनिर्णयितामकल्याणः
 ॥ १७ ॥ निर्मुक्तः सर्वपापेभ्यो व्यतीतः सर्वबागुराः । न वशे
 कस्यचित्तिष्ठन् सधर्मा मातरिष्ठनः ॥ १८ ॥ एतया सततं
 हन्त्वा चरन्नेवंप्रकारया । देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्ग-
 मास्थितः ॥ १९ ॥ नाहं सुकृपणो मार्गं स्ववीर्य्यक्षयशीचिते ।
 स्वधर्मात् सततोपेते चरेयं वीर्य्यवर्जितः ॥ २० ॥ सत्कृतोऽसत्-
 कृतो वापि बोऽन्यं कृपणचक्षुषा । उपैति हृत्तिं कामात्मा स
 श्रुतां वर्त्तते पथि ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सुदुःखात्तो निष्वासपरमो
 वृषः । अवेक्षमाणः कुन्तीञ्च माद्रीञ्च समभाषत ॥ २२ ॥ कौशल्या
 विदुरः क्षत्ता राजा च सह बन्धुभिः । आर्षा सत्यवती भीष्मसो
 च राजपुरीहिताः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानः सोमपाः
 शंसितव्रताः । पौरवृद्धाश्च ये तत्र निवसन्त्यस्मदाश्रयाः । प्रसाद्य
 सर्वे वक्तव्याः पाण्डुः प्रव्रजितो वनम् ॥ २४ ॥ निशम्य वचनं
 भर्तृदनवासे धृतात्मनः । तत्प्रमं वचनं कुन्ती माद्री च सम-
 भाषताम् ॥ २५ ॥ अन्येपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
 आवाभ्यां चर्मपत्नीभ्यां सह तप्तं तपो महत् ॥ २६ ॥ शशीर-
 स्यापि मोक्षाय स्वर्गं प्राप्य महाफलम् । त्वमेव भविता भर्ता
 स्वर्गस्यापि न संशयः ॥ २७ ॥ प्रक्षिधयेन्द्रियग्रामं भर्तृलोक-

परायणे । त्यक्त्वा कामसुखे स्त्रावां तन्मरावो विपुलं तपः ॥ २८ ॥
याद् चावां महाप्राज्ञ त्वष्यसि त्वं विशाम्यते । अद्वैवावां महा-
स्त्रावो जीवितं नात्र संशयः ॥ २९ ॥

पाण्डुबवाच । यदि व्यवसितं ह्येतद्युवयोर्धर्मसंज्ञितम् ।
स्ववृत्तिमनुवर्त्तिष्ये तामहं पितुरव्ययाम् ॥ ३० ॥ त्यक्त्वा ग्राम्य-
सुखाहारं तप्यमानो महत्तपः । बल्कती फलमूलाशी चरि-
ष्यामि महावने ॥ ३१ ॥ अग्नौ जुह्वदुभौ कालावुभौ काला-
वुपस्पृशन् । ह्यगः परिमिताहारशीरचर्मजटाधरः ॥ ३२ ॥ शीत-
घातातपसहः क्षुत्पिपासानवेक्षकः । तपसा दुश्चरेणेदं शरीर-
सुपशोषयन् ॥ ३३ ॥ एकान्तशीलो विश्वघ्न पक्वामकेन वर्त्त-
यन् । पितृन्देवांश्च वन्येन वाग्भिरङ्घ्रिषु तपयन् ॥ ३४ ॥ वान-
प्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनाम् । नाप्रियाख्याचरिष्यामि
किम्पुनर्ग्रामवासिनाम् ॥ ३५ ॥ एवमारण्यगास्त्राणामुग्रमुग्रतरं
विधिम् । काङ्क्षमाणोऽहमास्यास्ये देहस्यास्य समापनात् ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्त्वा भाष्यं ते राजा कौरव-
मन्दनः । ततश्चूडामण्यं निष्कमङ्गदे कुण्डलानि च ॥ ३७ ॥
वासांसि च महाहार्द्याणि स्त्रीणामाभरणानि च । प्रदाय सर्वं
विप्रेभ्यः पाण्डुः पुनरभाषत ॥ ३८ ॥ गत्वा नागपुत्रं वाच्यं पाण्डुः
प्रव्रजितो वनम् । अर्थं कामं सुखञ्चैव रतिस्य परमात्मिकाम्
॥ ३९ ॥ प्रतस्थे सर्वसुत्सृज्य सभार्यः कुरुनन्दनः । ततस्तस्मा-
नुयातारक्षे चैव परिचारिकाः ॥ ४० ॥ श्रुत्वा भरतसिंहस्य
विविधाः कथणा गिरः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा हाहेति परि-
चुक्रुशुः ॥ ४१ ॥ उष्णमशु विभुञ्जन्तस्तं विहाय महीपतिम् ।
ययुर्नीगपुत्रं दूष्यं सर्वमादाय तद्धनम् ॥ ४२ ॥ ते गत्वा नगरं
राक्षो यथावृत्तं महात्मनः । कथयाञ्चक्रिरे राजसद्वनं विविधं
ददुः ॥ ४३ ॥ श्रुत्वा तेभ्यस्ततः सर्वं यथावृत्तं महावने । धृतः

राष्ट्रो नरश्रेष्ठः पाण्डुमेवान्वशोचत ॥ ४४ ॥ न शशासमभोगेषु
 रतिं विन्दति कर्हिचित् । आत्तशोकसमाविष्टस्तमेवार्थं विचि-
 न्तयन् ॥ ४५ ॥ राजपुत्रस्तु कौरव्यः पाण्डुर्भूलफलाशनः । जंगाम
 सह पत्नीभ्यां ततो नागशतं गिरिम् ॥ ४६ ॥ स चैत्ररथ मासाद्य
 कालकूटमतीत्य च । हिमवन्तमतिक्रम्य प्रययौ गन्धमादनम्
 ॥ ४७ ॥ रक्ष्यमाणो महाभूतैः सिद्धैश्च परमर्षिभिः । उवाच
 स महाराज समेषु विषमेषु च ॥ ४८ ॥ इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य
 हंसकूटमतीत्य च । शतश्रेण महाराज तापसः समतप्यत ॥ ४९ ॥

इत्यादिपर्वणि सन्धवपर्वणि पाण्डुचरिते जनविंश-
 त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । तत्रापि तपसि श्रेष्ठे वर्तमानः स
 वीर्यवान् । सिद्धचारणसंघानां बभूव प्रियदर्शनः ॥ १ ॥ शुश्रूषु-
 रनहंवादी संयतात्मा जितेन्द्रियः । स्वर्गं गन्तुं पराक्रान्तः स्वने
 वीर्येण भारत ॥ २ ॥ केषाञ्चिद्भवद्भ्राता केषाञ्चिद्भवत्सखा ।
 ऋषयस्त्वपरे चैनं पुत्रवत्परिपालयन् ॥ ३ ॥ स तु कालेन महता
 प्राप्य निष्कल्मषं तपः । ब्रह्मर्षिसदृशः पाण्डुर्बभूव भरतर्षभ ॥ ४ ॥
 समावास्यान्तु सहिता ऋषयः शंसितव्रताः । ब्रह्म्याण द्रष्टुकामास्तौ
 संस्रतस्थ, मंहर्षयः ॥ ५ ॥ सम्प्रयातामृषीन्दृष्ट्वा पाण्डुर्वचनमब्र-
 वीत् । भवन्तः क्व गमिष्यन्ति व्रत मे वदतां वराः ॥ ६ ॥

ऋषय ऊचुः । समवाचो महानद्य ब्रह्मलोके महात्मनाम् ।
 देवाणाञ्च ऋषीणाञ्च पितॄणाञ्च महात्मनाम् । ययं तत्र गमि-
 ष्यामो द्रष्टुकामाः स्वयन्भुवम् ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डुरत्याय सहसा गन्तुकामो मह-

धिभिः । स्वर्गपारं तृतीर्षुः स शतशृङ्गादुदङ्गुषः । प्रतस्ये
 सह पत्नीभ्यामब्रुवंसाश्च तापसाः ॥ ८ ॥ उपर्यपरि गच्छन्तः
 शैलराजमुदङ्गुष्ठाः । दृष्टवन्तो गिरौ रस्ये दुर्गान् देशान् बह्वन्
 वयम् ॥ ९ ॥ विमानशतसम्बाधां गीतस्वरनिनादिताम् । आक्रीड-
 भूमिं देवानां गन्धर्वाश्चरसां तथा ॥ १० ॥ उद्यानानि कुबेरस्य
 समानि विषमाणि च । महानदीनितम्बांश्च गहनान् गिरि-
 गह्वरान् ॥ ११ ॥ सन्ति नित्यहिमा देशा निर्द्वन्द्वमृगपक्षिणः ।
 सन्ति क्वचिन्महादर्श्यां दुर्गाः केचिद्दुरासदाः ॥ १२ ॥ नाति-
 क्रमेत पक्षी यान् कुत एवेतरे मृगाः । वायुरेको हि यात्यत्र
 सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १३ ॥ गच्छन्त्यौ शैलराजेऽस्मिन् राजपुत्रौ
 कथं त्विमे । न सीदेतामदुःखार्हे मागमो भरतर्षभ ॥ १३ ॥

पाण्डुरुवाच । अप्रजस्य महाभागा न हारं परिचक्षते ।
 स्वर्गे तेनाभितप्तोऽहमप्रजस्तु ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥ पित्राहृणा-
 दनिर्मुक्तस्तेन तप्ये तपोधनाः । देहनाशे भ्रुवो नाशः पितृणा-
 मेष निश्चयः ॥ १५ ॥ ऋणैश्चतुर्भिः संयुक्ता जयन्ते मानवा भुवि ।
 पितृदेवर्षिभनुजैर्देयं तैश्चय धर्मतः ॥ १६ ॥ एतानि तु यद्य-
 कालं यो न बुध्यति मानवः । न तस्य लोकाः सन्तीति धर्म-
 विद्धिः प्रतिष्ठितम् ॥ १७ ॥ यज्ञैस्तु देवान् प्रीणाति स्वाध्याय-
 तपसा सुनीन् । पुत्रैः श्राद्धैः पितृंश्चापि आश्रयन् मानवान्
 ॥ १८ ॥ ऋषिदेवमनुष्याणां परिसुक्तोऽस्मि धर्मतः । त्रयाणा-
 मितरेषान्तु नाश आत्मनि नश्यति ॥ १९ ॥ पितृऽहृणादनि-
 र्मुक्त इदानीमस्मि तापसाः । इह तस्मात्प्रजाहेतोः प्रजायन्ते
 नरोत्तमाः ॥ २० ॥ यथैवाहं पितुः क्षेत्रे जातस्तेन महर्षिणा ।
 तथैवास्मिन्मम क्षेत्रे कथं वै सम्भवेत् प्रजा ॥ २१ ॥

ऋषय ऊचुः । अस्ति वै तव धर्मात्मन्विज्ञो देवोपमं शुभम् ।
 अपत्यमनपं राजन्वयं दिव्येन चक्षुषा ॥ २२ ॥ देवोद्दिष्टं नर-

व्याघ्र कर्मणोऽपपादय । अस्मिन् फलमव्यग्रो विन्दते बुद्धि-
मान्तरः ॥ २३ ॥ तस्मिन्दृष्टे फले राजम् प्रयत्नं कर्तुमर्हसि ।
अपत्यं गुणसम्पन्नं लब्ध्वा प्रीतिकरं ह्यसि ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा तापसवचः पाण्डुश्चिन्तापरो-
ऽभवत् । आत्मनो ह्यगशापेन जानन्नुपहतां क्रियाम् ॥ २५ ॥
सोऽब्रवीद्विजने कुन्तीं धर्मपत्नीं यशस्विनीम् । अपत्योत्पादने
यत्नमापदि त्वं समर्थय ॥ २६ ॥ अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा
धर्मसंज्ञिता । इति कुन्ति विदुर्होराः शाश्वतं धर्मवादिनः ॥ २७ ॥
इष्टं दत्तं तपस्तप्तं नियमय स्वनुष्ठितः । सर्वमेवानपत्यस्य न
पावनमिहोच्यते ॥ २८ ॥ सोऽहमेवं विदित्वैतत् प्रपश्यामि शुचि-
स्त्विते । अनपत्यः शुभाल्लोकान् प्राप्स्यामीति चिन्तयन् ॥ २९ ॥
ह्यगामिशपापान्द्रष्टुं मे जननं ह्यकृतात्मनः । वृशंसकारिणो भीरु
यथेवोपहतं पुरा ॥ ३० ॥ इमे वै बन्धुदायादाः पट्पुत्रा धर्म-
दर्शने । षडेवाबन्धुदायादाः पुत्रास्तान् शृणु मे पृथे ॥ ३१ ॥
स्वयं जातः प्रणीतश्च परिक्रौतश्च यः सुतः । पौनर्भवश्च कानीनः
स्त्रैरिण्यां यश्च जायते ॥ ३२ ॥ दत्तः क्रीतः कृत्रिमश्च अपगच्छेत्
स्वयश्च यः । सहोढो ज्ञातिरेताश्च हीनयोनिष्टतश्च यः ॥ ३३ ॥
पूर्वपूर्वतमाभावे मत्वा लिप्सेत वै सुतम् । उत्तमाद्देवरात् पुंसः
काङ्क्षन्ते पुत्रमापदि ॥ ३४ ॥ अपत्यं धर्मफनदं अष्टं विन्दन्ति
मानवाः । आत्मशुक्लादपि पृथे मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥
तस्मात् प्रहेष्याम्यद्य त्वां हीनः प्रजननात् स्वयम् । सदृशाश्वेयसो
वा त्वं विद्धापत्यं यशस्विनम् ॥ ३६ ॥ शृणु कुन्ति कथामेतां
शारङ्गण्डायनीं प्रति । सा वीरपत्नी गुरुणा नियुक्ता पुत्रजन्मनि
॥ ३७ ॥ पुष्पेण प्रयता स्नाता निशि कुन्ति चतुष्पथे । वर-
यित्वा द्विजं सिद्धं कृत्वा पुंसवनेऽनलम् ॥ ३८ ॥ कर्मण्यवसिते
तस्मिन् सा तेनैव सञ्जावसत् । तत्र तीन् जनयामीस दुर्जया-

दीप्यहारद्वान् ॥३८॥ तथा त्वमपि कल्याणि ब्राह्मणात् तपसा-
धिकात् । मन्त्रयोगाद्युत क्षिप्रमपत्योत्पादनं प्रति ॥ ४० ॥

द्रुत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुपृथासंवादे
विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाराज कुन्ती पाण्डुमभा-
षत । कुरूणाञ्चपमं वीरं तदा भूमिपतिं पतिम् ॥ १ ॥ न
मामर्हसि धर्मज्ञ वक्तुमेवं कथञ्चन । धर्मपत्नीमभिरतां त्वयि
राजीवलोचने ॥ २ ॥ त्वमेव तु महाबाहो मख्यपत्यानि भारत ।
वीर वीर्योपपन्नानि धर्मतो जनयिष्यमि ॥ ३ ॥ स्वर्गं मनुज-
शार्दूल गच्छेयं सहिता त्वया । अर्पत्याय च माङ्गच्छ त्वमेव
कुरुनन्दन ॥ ४ ॥ न ह्यहं मनसाप्यन्यं गच्छेयं त्वहते नरम् ।
त्वत्तः प्रतिविशिष्टश्च कोऽन्योऽस्ति भुवि मानवः ॥ ५ ॥ इमाञ्च
तावद्दर्मात्मन् पौराणो शृणु मे कथाम् । परिश्रुतां विशालाक्ष
कीर्त्तयिष्यामि यामहम् ॥ ६ ॥ व्युषिताश्च इति ख्यातो बभूव
क्लिन्न पार्थिवः । पुरा परमधर्मिष्ठः पुरोर्वंशविवर्द्धनः ॥ ७ ॥
तंस्मिंश्च यजमाने वै धर्मात्मनि महाभुजे । उपागमंस्ततो देवाः
सेन्द्रा देवर्षिभिः सह ॥ ८ ॥ अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभि-
र्हिजातयः । व्युषिताश्चस्य राजर्षेस्ततो जज्ञे महात्मनः । देश
ब्रह्मर्षयश्चैव चक्रुः कर्म स्थयं तदा ॥ ९ ॥ व्युषिताश्चस्ततो राज-
न्मतिमर्त्यान् व्यरोचत । सर्वभूतान् प्रति यथा तपनः शिशिरा-
त्यये ॥ १० ॥ स विजित्य गृहीत्वा च वृषतीञ्चाजसत्तम ।
प्राच्यानुदीच्यान् पायात्यान् दक्षिणात्यामकालयत् ॥११॥ अश्व-
सेधे महायज्ञे व्युषिताश्चः प्रतापवान् । बभूव स हि राजेन्द्रो
दग्नागबलीन्वितः ॥ १२ ॥ अप्यत्र गाथां गायन्ति ये पुराण-

विदो जनाः । व्युपिताश्वे यशोवृद्धे मनुष्येन्द्रे कुरुवृद्धे ॥ १३ ॥
 व्युपिताश्वः समुद्रान्तां विजित्येमां वसुन्धराम् । अपालयत्सुवै-
 वर्णान् पिता पुत्रानिवीरसान् ॥ १४ ॥ यजमानो महायज्ञै-
 र्बाह्ययोभ्यो धनं ददौ । अनन्तरत्नान्यादाय स जहार महा-
 क्रदन् ॥ १५ ॥ सुषाव च बहून् सोमान् सोमसंस्थासूतान च ।
 आसीत् कात्वीवती चास्य भार्वा परमंसन्मता । भद्रा नाम
 मनुष्येन्द्र रूपेणासदृशी भुवि ॥ १६ ॥ कामयामासतुस्तौ च
 परस्परमिति श्रुतम् । स तस्यां कामसम्पन्नी यत्क्षणा समपद्यत
 ॥ १७ ॥ तेनाचिरेण कालेन जगामासामिवांशुमान् । तस्मिन्
 प्रेते मनुष्येन्द्रे भार्वास्त भृशदुःखिता ॥ १८ ॥ अपुत्रा पुरुष-
 व्याघ्र विललापेति नः श्रुतम् । भद्रा परमदुःखार्ता तन्निबोध
 जनाधिप ॥ १९ ॥

भद्रोवाच । नारी परमधर्मज्ञ सर्वा भर्तृविनाकृता । पति
 विना जीवति या न सा जीवति दुःखिता ॥ २० ॥ पतिं विना
 हतं श्रेयो नार्वाः क्षत्रियपुङ्गव । त्वद्भक्तिं गन्तुमिच्छामि प्रसी-
 दस्व नयस्व माम् ॥ २१ ॥ त्वया हीना क्षणमपि नाहं जीवितु-
 मुत्सहे । प्रसादं कुरु मे राजन्वितस्तूथं नयस्व माम् ॥ २२ ॥
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि समेषु विषमेषु च । त्वामहं नरशार्दूल
 गच्छन्तमनिवर्त्तितुम् ॥ २३ ॥ ह्येवानुगता राजन् सततं वय-
 वर्त्तिनी । भविष्यामि नरव्याघ्र नित्यं प्रियहिते रता ॥ २४ ॥
 अयं प्रभृति मां राजन् कथा हृदयशोषणाः । आधयोऽभिभवि-
 ष्यन्ति त्वाहते पुष्करेक्षणे ॥ २५ ॥ अभाग्यया मया नूनं विद्युक्ताः
 सहचारिणः । तेन मे विप्रयोगोऽयमुपपन्नस्त्वया सह ॥ २६ ॥
 विप्रद्युक्ता तु या पत्या मुहूर्त्तमपि जीवति । दुःखं जीवति सा
 पापा नरकस्थेव पार्थिव ॥ २७ ॥ संयुक्ता विप्रद्युक्ताश्च पूर्वदेहे
 कृता मया । तमोभिः कर्मभिः पापैः पूर्वदेहेषु सञ्चितम् ॥ २८ ॥

दुःखं मामनुसन्नाप्तं राजंस्वद्विप्रयोगजम् । अथप्रभृत्यहं राजन्
कुशसंस्कारशायिनी ॥ २९ ॥ भविष्याम्यसुखाविष्टा त्वद्दृष्टंनपरा-
यणा । दर्शयस्व नरव्याघ्र शधि मामसुखान्विताम् । ह्यपण्यां
नाथ कवण्यां विसंपन्तीं नरेश्वर ॥ ३० ॥

कुन्धुवाच । एवं बद्धविधं तस्यां विलपन्त्यां पुनः पुनः ।
तं शवं सम्परिष्वज्य वाक्किलान्तर्हिताब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अन्तिष्ठ
भद्रे गच्छ त्वं ददानीह वरं तव । जनयिष्याम्यपत्यानि त्वत्सहं
षारुहासिनि ॥ ३२ ॥ आत्मकीये वरारोहे शयनीये चतुर्दशीम् ।
अष्टमीं वा ऋतुस्नाता संवशेया मया सह ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा तु
सा देवी तथा चक्रे पतिव्रता । यथोक्तमेव तद्वाक्यं भद्रा पुत्रा-
र्थिनी तदा ॥ ३४ ॥ सा तेन सुषुवे देवी शवेन भरतर्षभ । शीन्
शाल्वांशतुरो मद्रान् सुतान् भरतसहाम ॥ ३५ ॥ तथा त्वमपि
मच्छेवं मनसा भरतर्षभ । शक्तो जनयितुं पुत्रांस्तपोयोगवन्ना-
न्वितः ॥ ३६ ॥

द्रत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि व्युपिताश्वसंवादे एक-
विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

—००—

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तथा राजा तां देवीं पुन-
रब्रवीत् । धर्मविद्धर्मसंयुक्तमिदं वचनसुत्तमम् ॥ १ ॥

पाण्डुरुवाच । एवमेतत् पुरा कुन्ति व्युपिताश्वसंवादे ।
यथा त्वयोक्तं कल्याणि स ह्यासीदमरोपमः ॥ २ ॥ अथ त्विदं
प्रवक्ष्यामि धर्मतत्त्वं निबोध मे । पुराणस्यैषभिर्दृष्टं धर्मविद्भि-
र्महात्मभिः ॥ ३ ॥ अनाहताः किल पुरा स्थिय आसन्वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राषारुहासिनि ॥ ४ ॥ तासां व्यञ्जर-
माण्यानां कौमारात्सुभगे पतीन् । नाधर्मोऽभूद्दरारोहे स हि

धर्मः पुराभवत् ॥ ५ ॥ तच्चैव धर्मं पौराण्यं तिस्र्यग्योनिगताः
 प्रजाः । अथाप्यनुविधीयन्ते कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ६ ॥ प्रमाद्य-
 दृष्टो धर्मोऽयं पूज्यते च महर्षिभिः । उत्तरेषु च रम्भोर्दुष्ट-
 प्यद्यापि पूज्यते ॥ ७ ॥ स्त्रीणामनुग्रहकरः सं हि धर्मः सना-
 तनः । अस्मिंस्तु लोके न चिरान्मर्त्यादेयं शुचिस्मृति । स्थापिता
 येन यस्माच्च तन्मै विसारतः शृणु ॥ ८ ॥ बभूवोद्दालको नाम
 महर्षिरिति नः श्रुतम् । श्वेतकेतुरितिख्यातः पुत्रस्तस्याभव-
 न्मुनिः ॥ ९ ॥ मर्त्यादेयं कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना ।
 कोपात्कमलपद्माक्षि यदर्थं तं निबोध मे ॥ १० ॥ श्वेतकेतोः
 किल पुरा समग्रं मातरं पितुः । जग्राह ब्राह्मण्यः पाण्यौ गच्छाव
 इति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ ऋषिपुत्रस्ततः कोपं चकारामर्षचोदितः ।
 मातरं तां तथा दृष्ट्वा नीयमानां बलादिव ॥ १२ ॥ क्रुद्धं तन्मु
 पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह । मा तात कोपं कार्षीष्वमेव
 धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥ अनादृता हि सर्वेषां वर्णानामङ्गना
 भवि । यथा गावः स्थितास्तात स्वे स्वे वर्णे तथा प्रजाः ॥ १४ ॥
 ऋषिपुत्रोऽथ तं धर्मं श्वेतकेतुर्न चक्षमे । चकार चैव मर्त्यादा-
 मिमां स्त्रीपुंसयोर्भुवि ॥ १५ ॥ मानुषेषु महाभागे न त्वेवान्येषु
 जन्तुषु । तदाप्रभृति मर्त्यादा स्थितेयमिति नः श्रुतम् ॥ १६ ॥
 व्यञ्जरन्त्याः पतिं नार्था अद्यप्रभृति पातकम् । भ्रूणहत्यासमं
 घोरं भविष्यत्यसुखावहम् ॥ १७ ॥ भार्था तथा व्यञ्जरतः कौमार-
 ब्रह्मचारिणीम् । पतिव्रताभेतदेव भविता पातकं भुवि ॥ १८ ॥
 पत्या नियुक्ता या चैव पत्नी पुत्रार्थमेव च । न करिष्यति तस्यास्य
 भविष्यति तदेव हि ॥ १९ ॥ इति तेन पुरा भीष्म मर्त्यादा
 स्थापिता बलात् । उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्या वै श्वेतकेतुना
 ॥ २० ॥ सौदासेन च रम्भोर्दुष्ट्याः पुत्रजन्मनि । मद्भयन्ती
 जगामर्षिं ब्रह्मिष्ठमिति नः श्रुतम् ॥ २१ ॥ तस्याङ्गिभे च सा

सुवमशकं नम भाविनी । भार्वा कक्षापपादस्य भर्तुः प्रिय-
 त्तकीर्षया । २२ ॥ अथाकमपि ते जन्म विदितं कमलेक्षणे ।
 कक्षावैपायनाग्नीष कुक्ष्यां वंशहृदये ॥ २३ ॥ अत एतानि सर्वाणि
 कारणाणि समीक्ष्य वै । ममैतद्वचनं धर्म्यं कर्तुमर्हस्यनिन्दिते
 ॥ २४ ॥ ऋतावृत्तौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्ता पतिव्रते । नाति-
 कर्त्तव्य इत्थेवं धर्मं धर्मविदो विदुः ॥ २५ ॥ शेषेष्वन्येषु कालेषु
 स्नातक्यं स्त्री किलार्हति । धर्ममेवं जनाः सन्तः पुराणं परि-
 चक्षते ॥ २६ ॥ भर्ता भार्वा राजपुत्रि धर्म्यं वाधर्म्यमेव वा ।
 यदुग्रयात्तत्तथा कार्ष्णमिति वेदविदो विदुः ॥ २७ ॥ विशेषतः
 पुत्रमृद्धी हीनः प्रजननात् स्वयम् । यथाहमनवद्याङ्गि पुत्रदर्शन-
 लासः ॥ २८ ॥ तथा रक्षाङ्गुलिनिभः पद्मपत्रनिभः शुभे ।
 प्रसादाहं मया तेऽयं शिरस्त्रभ्युद्यतोऽञ्जलिः ॥ २९ ॥ मन्त्रियो-
 गात् सुकेशान्ते द्विजातेऽपसाधिकात् । पुत्रान् गुणसमावृक्ता-
 मुत्पादयितुमर्हसि । त्वत्कृतेऽहं पृथुश्रोणि गच्छेयं पुत्रिणां
 गतिम् ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ततः कुन्ती पाण्डुं परपुर-
 ञ्जयम् । प्रत्युवाच वरारोहा भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१ ॥ पितृ-
 वेद्यम्यहं बाला नियुक्तातिथिपूजने । अयं पर्वचरं तत्र ब्राह्मण्यं
 शंसितव्रतम् ॥ ३२ ॥ निगूढनिश्चयं धर्मे यत्नं दुर्वाससं विदुः ।
 तमहं शंसितात्मानं सर्वयत्नैरतोषयम् ॥ ३३ ॥ स मेऽभिचार-
 संयुक्तमाचष्ट भगवान्धरम् । मन्त्रं त्विमह्यं मे प्रादाद्भवीञ्चैव
 मामिदम् ॥ ३४ ॥ अं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
 अकामो वा संकामो वा वशं ते समुपैष्यति ॥ ३५ ॥ तस्य तस्य
 प्रसादान्ते राज्ञि पुत्रो भविष्यति । इत्युक्त्वाहं तदा तेन पितृ-
 वेद्यानि भारत ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणस्य वचसायं तस्य कासोऽव-
 सागतः । संयुक्ताता त्वया देवमाह्वयेयमहं वृष ॥ ३७ ॥ तेन

मन्त्रेण राजर्षे यथास्यान्वौ प्रजा हिता । आवाहयामि कं देवं ।
ब्रूहि सत्यवतां वर । त्वत्तोऽनुज्ञाप्रतीक्षं मां विश्वाद्यान् कर्मणि
स्थिताम् ॥ ३८ ॥

प्राञ्जुः उवाच । अथैव त्वं वरारोहे प्रयतस्व यथाविधि ।
धर्ममावाहय शुभे स हि लोकेषु पुण्यभाक् ॥ ३९ ॥ अघर्मेण न
नो धर्मः संसृज्यते कथञ्चन । लोकस्वायं वरारोहे धर्मोऽयमिति
मन्यते ॥ ४० ॥ धार्मिकश्च कुरूणां स भविष्यति न संशयः ।
धर्मेण चापि दत्तस्य नाधर्मं रंस्थते मनः ॥ ४१ ॥ तस्माद्धर्मं
पुरस्कृत्य नियता त्वं शुचिस्मिते । उपचाराभिचाराभ्यां धर्म-
मावाहयस्व वै ॥ ४२ ॥

वैशम्पायन उवाच । सा तथोक्ता तथेत्युक्ता तेन भर्ता वर-
रुणा । अभिवाद्याभ्यनुज्ञाता प्रदक्षिणमवर्त्तत ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि कुन्तीपुत्रोत्पत्त्यनुज्ञाने
द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । सखत्परुते गर्भे गान्धाः जनमेजय ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थे धर्ममप्युतम् ॥ १ ॥ सा बलिं त्वरिता
देवी धर्मायोपजहार ह । जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्वाससा
पुरा ॥ २ ॥ आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलान्ततः । विमाने
सूर्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता ॥ ३ ॥ विहस्य तां ततो ब्रूवाः
कुन्ति किन्ते ददास्यहम् । सा तं विहस्यमानापि पुत्रं देह-
ब्रवीद्दिदम् ॥ ४ ॥ संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्त्तधरेण ह ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां हितम् ॥ ५ ॥ ऐन्द्रे चन्द्र-
समायुक्ते सुहृत्तोऽभिजितेऽष्टमे । द्विवामध्यगते सूर्ये तिथौ
पुण्येऽतिपूजिते ॥ ६ ॥ समुद्रयज्ञसं कुन्ती सुपाव प्रवरं सुतम् ।

जातमात्रे सुते तस्मिन्वागुवाचाशरीरिणी ॥ ७ ॥ एष धर्मवर्ता
 श्रीष्टी भविष्यति नरोत्तमः । विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राज्ञः
 पृथ्यां भविष्यति ॥ ८ ॥ वृषिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः
 सुतः । भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ९ ॥
 यज्ञसा तेजसा चैव व्रतेन च समन्वितः । धार्मिकं तं सुतं लक्ष्मणा
 पाण्डुसाः पुनरब्रवीत् ॥ १० ॥ प्राङ्गः क्षत्रं बलव्येष्ठं बलव्येष्ठं
 सुतं वृणु । ततस्तथोक्ता भर्ता तु वासुदेवाजुहाव सा ॥ ११ ॥
 ततस्तानागतो वायुर्मृगाहृदो महाबलः । किन्ति कुन्ति ददा-
 व्यद्य ब्रूहि यन्ते हृदि स्थितम् ॥ १२ ॥ सा सलज्जा विशस्याह
 पुत्रं देहि सुरोत्तम । बलवन्तं महाकार्यं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥ १३ ॥
 तस्याज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपरक्रमः । तमप्यतिबलं जातं
 वागुवाचाशरीरिणी ॥ १४ ॥ सर्वेषां बलिनां श्रीष्टो जातोऽय-
 मिति भारत । इदमत्यङ्गुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ॥ १५ ॥
 यदङ्गात्पतितो मातुः शिलां गतैर्व्यचूर्णयत् । कुन्ती व्याघ्र-
 भयोद्विग्ना सहस्रोत्पतिता किल ॥ १६ ॥ नाग्वबुध्यत संसप्त-
 सुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् । ततः स वज्रसंवातः कुमारो न्यपत-
 त्तिरौ ॥ १७ ॥ पपात तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता । तां
 शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विषयमागतः ॥ १८ ॥ यस्मिन्बहनि
 भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम । दुर्बोधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधा-
 धियः ॥ १९ ॥ जाते वृकोदरे पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्तयत् ।
 कथं कुमे वरः पुत्रो लोकश्रीष्टो भवेदिति ॥ २० ॥ दैवे पुरुष-
 कारे च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः । तत्र दैवन्तु विधिना काल-
 युक्तेन लभ्यति ॥ २१ ॥ इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति
 नः श्रुतम् । अप्रमेयबलोत्साहो वीर्यवानमितद्युतिः ॥ २२ ॥
 तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लक्ष्मणे महाबलम् । यं दास्यति स मे
 पुत्रं स वरीयान् भविष्यति ॥ २३ ॥ असामुषान्नासुषांसंश्रामे

वर्धयिष्यति तेऽर्जुनः ॥ ३८ ॥ एष मद्रान्वये क्त्वा कुरुषुः सह
 सोमकैः । चेदिकाशिकरूपांसु कुरुषुः वरिष्यति ॥ ३९ ॥
 एतस्य भुजवीर्येण खारण्डवे इव्यवाहनः । मेदसा संभूतानां
 तृप्तिं यास्यति वै पराम् ॥ ४० ॥ ग्रामणीसु महीपालानेष जित्वा
 महाबलः । आलभिः सहितो वीरस्त्रीन्नेधानाहरिष्यति ॥ ४१ ॥
 जामदग्न्यसमः कुन्ति विष्णुतुल्यपराक्रमः । एष वीर्यवतां श्रेष्ठो
 भविष्यति महायशाः ॥ ४२ ॥ एष युद्धे महादेवं तोषयिष्यति
 शङ्करम् । अस्त्रं पाशुपतं नाम तस्मात्तटादवाप्स्यति ॥ ४३ ॥
 निरातकवचा नाम दैत्या विबुधविद्विषः । शक्राज्ञया महाबाहु-
 स्तान् बधिष्यति ते सुतः ॥ ४४ ॥ तथा दिव्यानि चास्त्राणि
 निखिलेनाहरिष्यति । विप्रनष्टं श्रियं चायमाहर्ता पुरुषवर्धनः
 ॥ ४५ ॥ एतामत्यङ्गतां वाचं कुन्ती शुश्राव सूतके । वाच-
 मुच्चरितामुच्चतां नियम्य तपस्विनाम् ॥ ४६ ॥ बभूव परमो
 हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् । तथा देवनिंकायानां सेन्द्राणाञ्च
 दिवौकसाम् ॥ ४७ ॥ आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुञ्जस्वनः ।
 उदतिष्ठन्महाघोषः पुण्ड्रवृष्टिभिरावृतः ॥ ४८ ॥ समवेत्य च देवानां
 गणाः पार्यमपूजयन् । काद्रूवेया वैततेया गन्धर्वाश्चरसस्तथा
 ॥ ४९ ॥ प्रजानां पतयः सर्वे सप्त चैव महर्षयः । भरद्वाजः
 कश्यपो गौतमश्च विश्वामित्रो जमदग्निर्वशिष्ठः । यद्योदितो
 मास्करेऽभूत् प्रनष्टे सोऽप्यत्रातिर्भगवानाजगाम ॥ ५० ॥ मरीचि-
 रङ्गिराश्चैव पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । दक्षः प्रजापतिश्चैव गन्ध-
 र्वाश्चरसस्तथा ॥ ५१ ॥ दिव्यमाल्याम्बरधराः सर्वासङ्कार-
 भूषिताः । उपगायन्ति वीभत्सुं वृत्त्यन्त्यश्चरसाङ्गणाः ॥ ५२ ॥
 तथा महर्षयश्चापि जेषुस्तत्र समन्ततः । गन्धर्वैः सहितः श्रीमान्
 प्रागायत च तुम्बुरुः ॥ ५३ ॥ भीमसेनोग्रसेनो च ऊर्णासुरनव-
 काशा । गोपतिर्हतराङ्गश्च सूर्वावर्चास्तथाऽटमः ॥ ५४ ॥ सुग-

पशूणपः कार्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा । त्रयोदशः शालिशिराः
 पर्जन्यश्च चतुर्दशः ॥ ५५ ॥ कलिः पञ्चदशश्चैव नारदश्चाथ
 षोडशः । सत्वाष्टहत्वाष्टहकः करालश्च महामनाः ॥ ५६ ॥
 ब्रह्मचारी बह्मगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः । विश्वावसुः सुमन्थुश्च
 सुचन्द्रश्च शरस्तथा ॥ ५७ ॥ गीतमाधुर्व्यसम्पन्नौ विख्यातौ च
 शाशाङ्गह । इत्येते देवगन्धर्वा जगुस्तत्र नराधिप ॥ ५८ ॥ तथै-
 वाश्वरसो हृष्टाः सर्वालङ्कारभूषिताः । नटतुर्वै महाभागा जगु-
 श्चायतलोचनाः ॥ ५९ ॥ अनूचानानवद्या च गुणसुख्या गुणा-
 बरा । अद्रिका च तथा सोमा मिश्रकेशी त्वलम्बुषा ॥ ६० ॥
 अरीचिः शुचिका चैत्र विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा । अम्बिका लक्षणा
 श्लेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥ ६१ ॥ असिता च सुबाह्वश्च सुप्रिया
 च वपुस्तथा । पुराङ्गरीका सुगन्धा च सुरसा च प्रमाथिनी ॥ ६२ ॥
 काम्या शारदती चैव नटतुस्तत्र मंत्रयः । मेनका सहजन्धा च
 कार्णिका पुञ्जिकस्थला ॥ ६३ ॥ ऋतुस्थला वृताची च विश्वाची
 पूर्वचित्यपि । उस्त्राचेति च विख्याता प्रस्त्राचेति च तादृशी
 ॥ ६४ ॥ सर्वश्लोकादयो तासां जगुश्चायतलोचनाः । धातार्थमा
 च मितश्च वरुणोऽगो भगस्तथा ॥ ६५ ॥ इन्द्रो विवस्वान् पूषा
 च त्वष्टा च सविता तथा । पर्जन्यश्चैव विष्णुश्च आदित्या
 द्वाहय स्मृताः ॥ ६६ ॥ महिमानं पाण्डवस्य वर्धयन्तोऽम्बरे
 स्थिताः । ऋगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतश्च महायथाः ॥ ६७ ॥
 अजैकपादद्वित्रह्नः पिनाकी च परन्तप । इहानोऽथेश्वरश्चैव
 कपाली च विशांपते । श्याणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्तत्रावतस्थरे
 ॥ ६८ ॥ अश्विनौ वसवश्चाष्टौ मरुतश्च महाबलाः । विश्वे देव-
 स्तथा साध्यास्तत्रासन् परिसंस्थिताः ॥ ६९ ॥ कर्कोटकोऽथ सर्पश्च
 वासुकिश्च भृङ्गमः । कच्छपश्चाथ कुण्डश्च तच्चकश्च महोरगः
 ॥ ७० ॥ आययुस्तपसा युक्ता महाक्रोधा महाबलाः । एते चाश्वे

च महवशात् नागा व्यवस्थिताः ॥ ७१ ॥ तार्क्ष्यचारिष्टनेमिष्क
 गरुडस्यसितध्वजः । अरुणचारुणिश्चैव वैनेतेया व्यवस्थिताः
 ॥ ७२ ॥ तांश्च देवगणान् सर्वांस्तपःसिद्धा महर्षयः । विमान-
 गिर्ष्वाग्रगतान्दृष्टुर्नेतरे जनाः ॥ ७३ ॥ तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं
 विस्मिता मुनिसत्तमाः । अधिकांश्च ततो वृत्तिमवर्त्तन् पाण्डु-
 वान् प्रति ॥ ७४ ॥ पाण्डुस्तु पुनरेवैनां पुत्रकोभान्महायशाः ।
 वक्तुमैच्छद्दर्शयन्तीं कुन्ती त्वेनमथाब्रवीत् ॥ ७५ ॥ नातयतुर्थ-
 प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत । अतःपरं स्वैरिणी स्याद्वन्धकी
 पक्षमे भवेत् ॥ ७६ ॥ स त्वं विद्वन्धर्ममिममधिगम्य कथं न
 माम् । अपत्यार्थं समुत्कम्य प्रमादादिव भाषसे ॥ ७७ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुवोत्पत्तौ त्रयोविंश-
 त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

वैशम्पायन उवाच । कुन्तीपुत्रेषु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु
 च । मद्रराजसुता पाण्डु रजो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ न मे-
 ऽस्ति त्वयि सन्तापो विगुणोऽपि परन्तप । नावरत्ने वराह्याः
 स्थित्वा चानघ नित्यदा ॥ २ ॥ गान्धार्थीश्चैव शृपते जातं पुत्र-
 शतं तथा । श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ॥ ३ ॥
 इदन्तु मे महदुःखं तुल्यतायामपुत्रता । दिष्ट्या त्विदानीं
 भर्तुर्मे कुल्यामप्यास्ति सन्ततिः ॥ ४ ॥ यदि त्वपत्यसन्तानं कुन्ति-
 राजसुता मयि । कुर्ष्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत्
 ॥ ५ ॥ संरम्भो हि सपत्नीत्वाद्भक्तुं कुन्तिसुतां प्रति । यदि
 तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥ ६ ॥

• पाण्डु उवाच । ममाप्येष सदा माद्रि हृद्यर्थः परिवर्त्तते ।
 न्युतु त्वां प्रसंहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षया ॥ ७ ॥ तव त्विदं मतं

मत्वा प्रयतिषाम्यतः परम् । मन्य भ्रुवं मयोक्ता सा वचन प्रति-
पत्स्यते ॥ ८ ॥

बैशम्पायन उवाच । ततः कुन्तीं पुनः पाण्डुर्विविक्तं इद-
मब्रवीत् । कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥ ९ ॥
मम चापिण्डनाशाय पूर्वेषामपि चात्मनः । मत्प्रियार्थं च
कल्याणि कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ १० ॥ यशसोऽर्थाय चैव त्वं
कुरु कर्म सुदुष्करम् । प्राप्याधिपत्यमिन्द्रेण यज्ञैरिष्टं यशो-
ऽर्थिना ॥ ११ ॥ तथा मन्त्रविदो विप्रास्तपकृत्वा सुदुष्करम् ।
गुरून्भ्युपगच्छन्ति यशसोऽर्थाय भाविनि ॥ १२ ॥ तथा राज-
र्षयः सर्वे ब्राह्मणाश्च तपोधनाः । चक्रुरुच्चावचं कर्म यशसो-
ऽर्थाय दुष्करम् ॥ १३ ॥ सा त्वं माद्रीं श्वेनेव तारयैनामनि-
न्दिते । अपत्यसंविभागेन पराङ्गीर्तिमवाप्नुहि ॥ १४ ॥ एव-
मुक्तामवीन्माद्रीं सकृच्चिन्तय दैवतम् । तस्मात्ते भवितापत्य-
मगुरुपमसंशयम् ॥ १५ ॥ ततो माद्रीं विचार्यैव जगाम मनसा-
श्विनौ । तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुर्यमौ ॥ १६ ॥
नकुलं सहदेवश्च रूपेणाप्रतिभौ भवि । तथैव तावपि यमौ
वागुवाचाग्ररीरिणी ॥ १७ ॥ सत्त्वरूपगुणोपेतौ भवतोऽत्य-
श्विनाविति । भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्रविणसम्यदा ॥ १८ ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः । भक्त्या च कर्मणा
चैव तथाशीर्भिविशाम्यते ॥ १९ ॥ ज्येष्ठं सुधिष्ठितेत्येवं भीम-
श्वेनेति मध्यमम् । अर्जुनेति तृतीयश्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥ २० ॥
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् । माद्रीपुत्रावकथयंस्ते
विप्राः प्रीतमानसाः ॥ २१ ॥ अनुसम्बत्वरं जाता अपि ते कुरु-
सप्तमाः । पाण्डुपुत्रा व्यराजन्त पञ्च सम्बत्तरा इव ॥ २२ ॥
महासत्त्वा महावीर्या महाबलपराक्रमाः । पाण्डुर्हृद्वा सुतः
सांस्तु देवकृपात्तप्तौवसः ॥ २४ ॥ सुहं परमिकां लेभे मनसू

च नराधिपः । ऋषीणामपि सर्वेषां शतशृङ्गनिवासिनाम् ॥२५॥
 प्रिया बभूवुस्तासाञ्च तथैव मुनियोषिताम् । कुन्तीमथ पुनः
 पाण्डुर्माद्रार्थे समघोदयत् ॥ २६ ॥ तमुवाच पृथा राजश्रुत्सुक्ता
 तदा सती । लंका सकृद्दृष्टमेव लेभे तेनास्मि वञ्चिता ॥२७॥
 विभेम्यस्याः परिभवात् कुक्षीणां गतिरीदृशी । नास्मासिधमहं
 मूढा इन्द्राञ्चाने फलद्वयम् ॥ २८ ॥ तस्मान्नाहं गियोक्तव्या त्वयै-
 षोऽसु वरो मम । एवं पाण्डोः सुताः पञ्च देवदत्ता महाबलाः
 ॥ २९ ॥ सम्भूताः कीर्तिमन्तश्च कुरुवंशविवर्द्धनाः । शुभ-
 लक्षणसम्पन्नाः सोमवत् प्रियदर्शनाः ॥ ३० ॥ सिंहदर्पा महि-
 प्पासाः सिंहविक्रान्तगामिनः । सिंहग्रीवा मनुष्येन्द्रा ववृधु-
 र्देवविक्रमाः ॥ ३१ ॥ विवर्द्धमानास्ते तत्र पुण्ये, हैमवर्त गिरौ ।
 विस्मयं जनयामासुर्महर्षीणां समेषुपाम् ॥ ३२ ॥ ते च पञ्च
 शतञ्चैव कुरुवंशविवर्द्धनाः । सर्वे षट्धुरल्पेन कालेनाप्स्विष
 नीरजाः ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि सप्तमपर्वणि पाण्डुवोत्पत्तौ चतुर्विंश-
 त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

वैशम्पायन उवाच । दर्शनीयांस्ततः पुत्रान् पाण्डु पञ्च महा-
 वने । तान् पश्यन् पर्वते रम्ये स्ववाङ्मवलमाश्रितः ॥१॥ सुपुष्पित-
 वने काले कदाचिन्मधुमाधवे । भूतसंमोहने राजा सभाभ्यो व्यच-
 रद्वनम् ॥२॥ पलाशैस्त्रिलकैश्चूतैश्चम्पकैः पारिभट्टकैः । कणिकारै-
 रशोकैश्च केशरैरतिमुक्तकैः ॥ ३ ॥ तथा कुरुवकैश्चैव मत्तभ्रमर-
 नादितैः । हृत्तैर्मञ्जरितैश्चैव पारिजातवनैः शुभैः ॥४॥ कलकण्ड-
 कशोदुघुष्टं षट्पदैः प्रतिकूजितम् । अन्यैश्च वज्रभिर्द्वैः फल-

शुष्मसहस्रिभिः ॥ ५ ॥ जलस्थानैश्च विविधैः पद्मिनीभिश्च शोभि-
 तम् । पाण्डोर्वनं तत् सम्प्रेक्ष्य प्रजज्ञे हृदि मन्त्रयः ॥ ६ ॥ प्रहृष्ट-
 मनसं तत्र विचरन्तं यथामरम् । तं माद्रानुजगामैका वसनं
 विभ्रती शुभम् ॥ ७ ॥ समीक्षमाणः स तु तां वयस्यां तनु-
 वाससम् । तस्य कामः प्रवृत्ते गहनेऽग्निरिवोद्गतः ॥ ८ ॥ रघ-
 स्येकान्तु तां दृष्ट्वा राजा राजीवलोचनाम् । शशाक न नियन्तुं
 तं कामं कामवशीकृतः ॥ ९ ॥ तत एनां बलाद्राजा निजग्राह
 रहोगताम् । वार्ष्णिमाणास्तया देव्या विस्फुरन्त्या यथाबलम्
 ॥ १० ॥ स तु कामपरीतात्मा तं शापं नान्वबुध्यत । माद्रौ
 मैथुनधर्मेण सोऽन्वगच्छद्बलादिव ॥ ११ ॥ जीवितान्ताय कौरव्य
 मन्त्रयस्य वशङ्गतः । शापजं भयमुत्सृज्य विधिना संप्रचोदितः
 ॥ १२ ॥ तस्य कामात्मनो बुद्धिः साक्षात्कालेन मोहितः । संप्र-
 मथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा ॥ १३ ॥ स तथा सह सङ्गम्य
 भार्गवा कुहनन्दनः । पाण्डुः परमधर्मात्मा युयुजे कालधर्मया
 ॥ १४ ॥ ततो माद्री समाशिङ्ग्य राजानं गतचेतसम् । मुमोष
 दुःखजं शब्दं पुनः पुनरतीव हि ॥ १५ ॥ सह पुत्रैस्ततः कुन्ती
 माद्रीपुत्रौ च पाण्डवी । आजग्मुः सहितास्तत्र यत्र राजा तद्या-
 गतः ॥ १६ ॥ ततो माद्राब्रवीद्राजन्वार्ता कुन्तीमिदं वचः । एकैव
 त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्रैव दारकाः ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या-
 स्तत्रैवाधाय दारकान् । इताहमिति विक्रुष्य सहस्रैराजगामं
 सा ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा पाण्डुश्च माद्रीश्च शयानौ धरणीतले । कुन्ती
 शोकपरीताङ्गी विकलाप सुदुःखिता ॥ १९ ॥ रक्षमाणो मया
 नित्यं वीरः सततमात्मवान् । कथं त्वामत्यतिक्रान्तः शापं जान-
 न्वनीकसः ॥ २० ॥ ननु नाम त्वया माद्रि रक्षितव्यो नराधिपः ।
 सा कथं लोभितवती विजने त्वं नराधिपम् ॥ २१ ॥ कथं
 दीनस्य संततं त्वामांसाद्य रहोगताम् । तं विचिन्तयतः शापं

प्रहर्षः समजायत ॥ २२ ॥ धन्या त्वमसि वाङ्मौक्तिको मत्तो भाग्य-
तरा तथा । दृष्टवत्यसि यद्वक्तं प्रहृष्टस्य मधीपतेः ॥ २३ ॥

माद्गुवाच । विलपत्या मया देवि वार्ध्वाभाषेन चासक्तः ।
आत्मा न वारितोऽनेन सत्यं दिष्टं चिकीर्षु ण्णा ॥ २४ ॥

कुसुमाच । अहं ज्येष्ठा धर्मपत्नी ज्येष्ठं धर्मफलं मम ।
अवश्यं भाविनी भावान्मा मां माद्रि निवर्त्तय ॥ २५ ॥ अन्वि-
ष्यामीह भर्तारमहं प्रेतवशं गतम् । उत्तिष्ठ त्वं विस्वज्यैनमिमान्
पालय दारकान् ॥ २६ ॥

माद्गुवाच । अहमेवानुयास्यामि भर्तारमपलायिनम् । न
हि हृत्तास्त्रि कामानां ज्येष्ठा मामनुमन्यताम् ॥ २७ ॥ मां चाभि-
गम्य क्षीणोऽयं कामाद्भरतसत्तमः । तमुच्छिन्द्यामस्य कामं कथं
नु यमसादने ॥ २८ ॥ न चाप्यहं वर्त्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु
ते । हृत्तिमार्ध्वं चरिष्यामि स्यूशेदेनस्तथा च माम् ॥ २९ ॥
तस्मान्मे सुतयोः कुन्ति वर्त्तितव्यं स्वपुत्रवत् । माञ्च कामक-
मानोऽयं राजा प्रेतवशं गतः ॥ ३० ॥ राज्ञः शरीरेण सह
ममापीदं कलेवरम् । दग्धव्यं सुप्रतिच्छन्ममेतदार्ध्वं प्रियं कुरु
॥ ३१ ॥ दारकेष्वप्रमत्ता च भवेथाश्च हिता मम । अतोऽन्यं
न प्रपश्यामि संदेष्टव्यं हि किञ्चन ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा तं चिताग्निस्थं धर्मपत्नी नर-
र्षभम् । मद्रराजसुता तूष्णीमन्वारोहद्वयस्विनी ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डूपरमे पञ्चविंश-
त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डोरुपरमं दृष्ट्वा देवकल्या महर्षयः ।
ततो मन्त्रविदः सर्वे मन्त्रयाञ्चक्रिरे मिथः ॥ १ ॥

तापसा ऊचुः । हित्वा राज्यञ्च राष्ट्रञ्च स महात्मा महा-
यथाः । अस्मिन् स्थाने तपरूढाः तापसान् शरणं गतः ॥ २ ॥
स जातमात्रान् पुत्राञ्च दाराञ्च भवतामिह । प्रदायोपनिधिं
राजा पाण्डुः स्वर्गमितो गतः ॥ ३ ॥ तस्येमानात्मजान्देहं भार्याञ्च
सुमहात्मनः । स्वराष्ट्रं गृह्य गच्छामो धर्म एष हि नः स्मृतः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते परस्परमामन्त्र्य देवकल्या महर्षयः ।
पाण्डोः पुत्रान् पुरस्कृत्य नगरं नागसाहयम् ॥ ५ ॥ उदार-
मनसः सिद्धा गमने चक्रिरे मनः । भीष्माय पाण्डवान् दातुं
धृतराष्ट्राय चैव हि ॥ ६ ॥ तस्मिन्नेव क्षणे सर्वं तानादाय प्रत-
स्थिरे । पाण्डोर्दाराञ्च पुत्राञ्च शरीरे ते च तापसाः ॥ ७ ॥
सुखिनी सा पुरा भूत्वा सततं पुत्रवत्सला । प्रपन्ना दीर्घमध्वानं
रुद्धिभं तदमन्यत ॥ ८ ॥ सा त्वदीर्घेण कालेन सम्प्राप्ता कुरु-
जाङ्गलम् । वर्द्धमानपुरद्वारमाससाद् यशस्विनी ॥ ९ ॥ द्वारिणं
तापसा ऊचू राजानय प्रकाशय । ते तु गत्वा क्षणेनैव सभायां
त्रिनिवेदिताः ॥ १० ॥ तं चारणसहस्राणां मुनीनामागमं तदा ।
श्रुत्वा नागपुरे नृणां विस्मयः समपद्यत ॥ ११ ॥ सुहृत्तोदित
आदित्ये सर्वे बाह्वपरस्कृताः । सदारास्तापसान्द्रष्टुं निर्दयः
पुरवासिनः ॥ १२ ॥ स्त्रीसङ्घाः च त्रसङ्घाश्च यानसङ्घसमास्थिताः ।
ब्राह्मणैः सह निर्जग्मुर्ब्राह्मणानाञ्च योषितः ॥ १३ ॥ तथा
विद्वद्भद्रसङ्घानां महान् व्यतिकरोऽभवत् । न कश्चिदकरोदीर्घी-
मभवन् धर्मबुद्धयः ॥ १४ ॥ तथा भोग्यः शान्तनवः सोमदत्ताश्च
वाह्निकः । प्रञ्चाचक्षुश्च राजर्षिः जज्ञा च विदुरः स्वयम् ॥ १५ ॥
सा च सत्यवती देवी कौशल्या च यशस्विनी । राजदारेः
परिहृता गान्धारी योपि निर्दयो ॥ १६ ॥ धृतराष्ट्रस्य दायार्द्रा

दुयोधनपुरोगमाः । भूषिता भूषणैश्चितैः शतसङ्घा विनिर्ययुः
 ॥ १७ ॥ तान्महर्षिगणान् दृष्ट्वा शिरोभिरभिषाद्य च । उपो-
 पविविशुः सर्वे कारव्याः सपुरोहिताः ॥ १८ ॥ तथैव शिरसा
 भूमावभिषाद्य प्रणम्य च । उपोपविविशुः सर्वे पौरजानपदा
 अपि ॥ १९ ॥ तमकूजमभिजाय जनौषं सर्वशस्तादा । पूजयित्वा
 यथान्यायं पाद्येनाद्यैश्च प्रभो ॥ २० ॥ भीष्मो राज्यञ्च राष्ट्रञ्च
 महर्षिभ्यो न्यवेदयत् । तेषामथो वृद्धतमः प्रत्युत्याय जटाजिनी
 ॥ २१ ॥ ऋषीणां मतमाजाय महर्षिरिदमवधीत् । यः स
 कौरव्यदायादः पाण्डुर्नाम नराधिपः । कामभोगान् परित्यज्य
 शतश्रमिमितो गतः ॥ २२ ॥ ब्रह्मचर्यव्रतस्यस्य तस्य दिव्येन
 हेतुना । साक्षाद्दर्मादयं पुत्रस्तत्र जातो युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥
 तथैनं बलिनां श्रेष्ठं तस्य राज्ञो महात्मनः । मातरिष्वा ददौ
 पुत्रं भीमं नाम महाबलम् ॥ २४ ॥ पुरुहतादयं जज्ञे कुन्त्या-
 मेत्र धनञ्जयः । यस्य कीर्तिर्महेष्वासान् सर्वानभिभविष्यति ॥ २५ ॥
 यौ तु माद्री महेश्वाभावसूत पुरुषोत्तमौ । अश्विभ्यां पुरुष-
 व्याप्राविमौ तावपि पश्यत ॥ २६ ॥ चरता धर्मनित्येन वनवासं
 यशस्विना । नष्टः पैतामहो वंशः पाण्डुना पुनरुद्धतः ॥ २७ ॥
 पुत्राणां जन्म वृद्धिञ्च वैदिकाध्ययनानि च । पश्यन्तः सततं
 पाण्डोः परां प्रीतिमवाप्स्यथ ॥ २८ ॥ वर्त्तमानः सतां वृत्ते पुत्र-
 लाभमवाप्य च । पितृलोकं गतः पाण्डुरितः सप्तदशोऽहनि ॥ २९ ॥
 तं चितागतमाजाय वैश्वानरमुखे ज्ञतम् । प्रविष्टा पावकं माद्री
 हित्वा जीवितमात्मनः ॥ ३० ॥ सा गता सह तेनैव पतिलोक-
 मनुव्रता । तस्यास्य च यत्कार्ष्यं क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ३१ ॥
 इमे तयोः शरीरे द्वे पुत्रार्थमे तयोर्वराः । क्रियाभिरनुगृह्यन्तां
 सह मात्रा परन्तपाः ॥ ३२ ॥ प्रेतकार्ष्ये निवृत्ते तु पितृमेधं
 गृह्णायथाः । लभतां सर्वभ्रमेनः पाण्डुः कुरुकुलोद्भवः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा कुरून् सर्वाङ्गं कुरूयामेव
पश्यताम् । अथोनान्तर्हिताः सर्वे तापसा गुह्यकैः सह ॥ ४४ ॥
गन्धर्वनगराकारं तथैवान्तर्हितं पुनः । ऋषिसिद्धगणान् दृष्ट्वा
विस्मयं ते परं ययुः ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि सन्भवपर्वणि ऋषिसंवादे षड्विंश-
त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

—०:०—

दृतराष्ट्र उवाच । पाण्डोर्विदुर सर्वाणि प्रेतकार्णाणि
कारय । राजवद्राजसिंहस्य माद्रास्यैव विग्रेपतः ॥ १ ॥ पशून्
वासांसि रत्नानि धनानि विविधानि च । पाण्डोः प्रयच्छ
माद्रास्य येभ्यो यावच्च वाञ्छितम् ॥ २ ॥ यथा च कुन्ती सत्कारं
कुर्वाण्माद्रास्यथा कुरु । यथा न वायुर्नादित्यः पश्येतां तां
सुसंवृताम् ॥ ३ ॥ न शोच्यः पाण्डुरनघः प्रगस्यः स नराधिपः ।
यस्य पञ्च सुता वीरा जाताः सुरसुतोपमाः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरस्तं तथेत्युक्त्वा भीष्मेषु सह
भारत । पाण्डुं संस्कारयामास देशे परमपूजिते ॥ ५ ॥ ततस्तु
नगरात्तूर्णमाज्यगन्धपुरस्कृताः । निहृताः पावका दीप्राः
पाण्डोराजन् पुरोहितैः ॥ ६ ॥ अथेनमार्त्तवैः पुष्पैर्गन्धैश्च विविधै-
र्वरैः । शिविकां तामनङ्कृत्य वासमाच्छाद्य सर्वशः ॥ ७ ॥ तां
तथा शोभितां माल्यैर्वासोभिश्च महाधनेः । अमात्या ज्ञातव-
चैनं सुहृदस्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥ वृसिंहं नरयुक्तेन परमालङ्कृतेन
तम् । अथदृष्ट्वा नमुख्येन सह माद्रा सुसंवृतम् ॥ ९ ॥ पाण्डु-
रेणातपत्रेण चामरथजनेन च । सर्ववादित्रमादैश्च समलक्ष-
क्रिरे ततः ॥ १० ॥ रत्नानि चाप्युपादाय बह्वनि गतशो नराः ।
मद्दुःकाङ्क्षमाणेभ्यः पाण्डोस्तस्यौर्द्ध्वदेहिके ॥ ११ ॥ अथच्छताणि

शुभ्राणि सामराणि वृद्धानि च । याजकैः कौरवस्यार्थे वासांसि
 कचिराणि च ॥ १२ ॥ याजकैः शुक्लवासोभिर्ह्वयमाना ह्यता-
 यनाः । अगच्छन्मृतस्य दीप्यमानाः स्वजङ्गताः ॥ १३ ॥
 नाह्लायाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राथैव सहस्रयः । बन्तः शोक-
 सन्तप्ता अनुजम्बुर्नराधिपम् ॥ १४ ॥ अयमस्थानपाहाय दुःखे
 चाधाय शाश्वते । कृत्वा चास्थाननाथांश्च क्व यास्यसि नराधिप
 ॥ १५ ॥ क्रोशन्तः पाण्डवाः सर्वे भीष्मो विदुर एव च । रम-
 णीये वनोद्देशे गङ्गातीरे समे शुभे ॥ १६ ॥ न्यासयामासुरथ
 तां शिविकां सत्यवादिनः । सभार्यस्य वृसिंहस्य पाण्डोरक्लिष्ट-
 कर्मणः ॥ १७ ॥ ततस्तस्य शरीरन्तु सर्वगन्धाधिवासितम् ।
 शुचिकाशीयकादिर्घं दिव्यचन्दनरूपितम् ॥ १८ ॥ पर्वपिचुन्
 जलेनाशु शातकुम्भमयैर्घटैः । चन्दनेन च शुक्लेन सर्वतः सम-
 खेपयन् ॥ १९ ॥ कालागुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च । अथैनं
 देशजैः शुक्लैर्वासोभिः समयोजयन् ॥ २० ॥ संच्छन्नः स तु
 वासोभिर्जीवन्निव नराधिपः । शुशुभे स नरव्याघ्रो महाह-
 शयनोचितः ॥ २१ ॥ याजकेरभ्यनुज्ञाति प्रेतकर्मण्यनुष्ठिते । हता-
 वसिक्तं राजानं सह माद्रा स्वजङ्गुतम् ॥ २२ ॥ तुङ्गपद्मविमि-
 श्रेण चन्दनेन सुगन्धिना । अन्यैश्च विविधैर्गन्धैर्विधिना सम-
 दाहयन् ॥ २३ ॥ ततस्तयोः शरीरे द्वे दृष्ट्वा मोहवशं गता ।
 हाहा पुत्रेति कौशल्या मपात सहसा भुवि ॥ २४ ॥ तां प्रेक्ष्य
 पतितामार्त्तां पौरजानपदो जनः । बरोद दुःखसन्तप्तो राज-
 भक्त्या कृपान्वितः ॥ २५ ॥ कुन्त्यासैवार्त्तनादेन सर्वाणि च
 विष्णुशुभुः । मातृपैः सह भूतानि तिस्र्यंग्योनिगतान्यपि ॥ २६ ॥
 तथा भीष्मः शान्तनवो विदुरश्च महामतिः । सर्वशः कौरवाश्चैव
 प्रणदन् भृशदुःखिताः ॥ २७ ॥ ततो भीष्मोऽथ विदुरो राजा
 च सह पाण्डवैः । उदकं चक्रिरे तस्य सर्वांश्च कुरुयोषितः ॥ २८ ॥

चक्रुः पाण्डवाः सर्वे भीष्मः शान्तमवसथा । विदुरो ज्ञातय-
 चैव चक्रुः स्यादकक्रियाः ॥ २८ ॥ छतोदकांक्षानादाय पण्डवा-
 ष्छोककर्षितान् । सर्वाः प्रकृतयो राजष्ठीचमाना न्यवारयन्
 ॥ ३० ॥ यथैव पाण्डवा भूमौ सुषुप्तुः सह बान्धवैः । तथैव
 नागरा राजन् शिष्टिरे ब्राह्मणादयः ॥ ३१ ॥ तद्गतानन्दम-
 स्वस्थमाकुमारमदृष्टवत् । बभूव पाण्डवैः साहं नगरं द्वादश
 क्षपाः ॥ ३२ ॥

द्वत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि पाण्डुदाहे सप्तविंश-
 त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

— — —

वैशम्पायन उवाच । ततः कुन्ती च राजा च भीष्मश्च सह
 बन्धुभिः । ददुः आहन्तदा पाण्डोः स्वधासूतमयं तदा ॥ १ ॥
 कुरूंश्च विप्रसुख्यांश्च भोजयित्वा सहस्रशः । रत्नौघान्विप्रसुख्येभ्यो
 दत्त्वा ग्रामवरांस्तथा ॥ २ ॥ कृतशौचांस्तस्मांस्तु पाण्डवान्
 भरतर्षभान् । ज्ञादाय विविशुः सर्वे पुरं वारणासहयम् ॥ ३ ॥
 सततं चानुशोचन्तस्मैव भरतर्षभम् । पौरजानपदाः सर्वे मृतं
 स्वमिव बान्धवम् ॥ ४ ॥ आह्वावसाने तु तदा दृष्ट्वा तं दुःखितं
 जनम् । संमूढां दुःखशोकार्त्तां व्यासो मातृमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अतिक्रान्तसुखाः कालाः पर्युपस्थितदारुणाः । श्वः श्वः पापिष्ठ-
 दिवसाः पृथिवी गतयोवना ॥ ६ ॥ बद्धमायासमाकीर्णो नाना-
 दोषसमाकुलः । लज्जधर्मक्रियाचारी घोरः कालो भविष्यति ॥ ७ ॥
 कुरूणामनयाञ्चापि पृथिवी न भविष्यति । गच्छ त्वं योग-
 नाश्याय युक्ता वस तपोवने ॥ ८ ॥ माद्राक्षीस्व कुलस्यास्य घोरं
 रुद्धयमात्मनः । तथैति समस्तुञ्चाय सा प्रविश्यान्नवीत् सुषमम्
 ॥ ९ ॥ अश्विके तव पौत्रस्य दुर्न्वयात्किल भारताः । सानुवन्वा

विनङ्कन्ति घौराश्चैवेति नः श्रुतम् ॥ १० ॥ तत्क्रीडस्वामिमा-
नार्त्तां पुत्रशोकाभिपीडिताम् । वनमादाय भद्रं ते गच्छामि
अदि मन्यसे ॥ ११ ॥ तद्येव्यङ्गा त्वस्विक्रया भीष्मामन्य
सुवता । वनं ययौ सत्यवती स्रुषाभ्यां सह भारत ॥ १२ ॥
ताः सुघोरं तपस्तप्त्वा देव्यां भरतसत्तम । देवं त्वङ्गा महाराज
गतिमिष्टां यमुसादा ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाप्तवन्तो वेदोक्तान् संस्कारान्
पाण्डवासादा । संब्यवर्द्धन्त भोगांस्ते भुञ्जानाः पितृवेषमनि ॥ १४ ॥
धार्तराष्ट्रैश्च सहिताः क्रीडन्तो सुदिताः सुखम् । बालक्रीडासु
सर्वासु विशिष्टास्तेजसाभवन् ॥ १५ ॥ जवे लक्ष्याभिहरणे भोज्ये
पांशुविकर्षणे । धार्तराष्ट्रान् भीमसेन, सर्वान् स परिमर्दति
॥ १६ ॥ सर्पात् प्रक्रीडमानांस्तान् गृह्य राजन्निखीयते । शिरःसु
विनिर्गच्छैतान् योधयामास पाण्डवः ॥ १७ ॥ शतमेकीत्तरं
तेषां कुमाराणां महीजसाम् । एक एव निगृह्णाति नाति-
कृच्छ्रदृकोदरः ॥ १८ ॥ कचेषु च निगृह्णैतान्निहत्य बला-
हली । चकर्ध क्रोशतो भूमौ दृष्टजानुशिरोऽसकान् ॥ १९ ॥
दग्धशान् जले क्रीडन् भुजाभ्यां परिगृह्य सः । आस्ते च सलिले
मग्नो मृतकल्पान्विसुस्रति ॥ २० ॥ फलानि वृक्षमादस्य विचि-
न्वन्ति च ते यदा । तदा पादप्रहारेण भीमः कम्पयते द्रुमान्
॥ २१ ॥ प्रहारवेगाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः । सफलाः
प्रपतन्ति च द्रुतं खशाः कुमारकाः ॥ २२ ॥ न ते मियुद्धे न
जवे न योग्यासु कदाचन । कुमारा उत्तरं चक्रुः सुर्द्धमाना
दृकोदरम् ॥ २३ ॥ एवं स धार्तराष्ट्रांश्च स्पर्द्धमानो दृकोदरः ।
अप्रिवेऽतिष्ठदत्यन्तं बाल्यान् द्रोश्चेतसा ॥ २४ ॥ ततो बह-
मतिख्यातं धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् । भीमसेनस्य तज्ज्वाला बुद्ध
भर्त्वनदर्शयत् ॥ २५ ॥ तस्य भर्मादपेतस्य पापानि परिपश्यतः ।

मोहादैश्वर्यलोभाच्च पाषा मतिरजायत ॥ २६ ॥ अयं वसवतीं
 श्रेष्ठः कुन्तीपुत्री हकोदरः । मध्यमः पाण्डुपुत्राणां निजन्त्या सं-
 निगृह्यताम् ॥ २७ ॥ प्राणवान्विक्रमी चैव शौर्षेण महता-
 श्वितः । स्पर्द्धते चापि सहितान्छानेको हकोदरः ॥ २८ ॥
 तन्नु सुप्तं पुरोद्याने गङ्गायां प्रक्षिपामहे । अथ तस्मादवरजं
 श्रेष्ठं चैव बुधिष्ठिरम् ॥ २९ ॥ प्रसस्य बन्धने वृद्धा प्रशासिष्ये
 वसुन्धराम् । एवं स निश्चयं पापः कृत्वा दुर्षोधनसदा । नित्य
 मेवान्तरप्रेक्षी भीमस्यासीन्महात्मनः ॥ ३० ॥ ततो जन्मविहा-
 रार्थं कारयामास भारत । चैलकम्बलवेप्रक्षानि विचित्राणि महान्ति
 च ॥ ३१ ॥ सर्वकामैः सुपूर्णाणि यताकोच्छायवन्ति च । तत्र
 सञ्जनयामास नानागाराण्यनेकशः ॥ ३२ ॥ उदकक्रीडनं नाम
 कारयामास भारत । प्रमाणकोश्यां तं देशं स्थलं किञ्चिदुपेत्य
 च ॥ ३३ ॥ भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च चोष्यं लेह्यमथापि च ।
 उपालतं नरैस्तत्र कुशलैः स्तदकर्मणि ॥ ३४ ॥ न्यवेदयंस्तत्
 पुरुषा धार्तराष्ट्राय वै तदा । ततो दुर्षोधनस्तत्र पाण्डवानाञ्च
 दुर्मतिः ॥ ३५ ॥ गङ्गां चैवासुयास्वाम उद्यानवनशोभिताम् ।
 सहिता श्वातरः सर्वे जलक्रीडामवाप्नुमः ॥ ३६ ॥ एवमश्विति
 तं चापि प्रत्युवाच बुधिष्ठिरः । ते रथैर्नगराकारैर्देशजैश्च गजो-
 प्तमैः ॥ ३७ ॥ निर्यद्युर्नगराच्छूराः कौरवाः पाण्डवैः सह ।
 उद्यानवनमासाद्य विशृज्य च महाजनम् ॥ ३८ ॥ विशन्ति ह्य
 तदा वीराः सिंहा इव गिरेर्गुहाम् । उद्यानमभिपश्यन्तो श्वातरः
 सर्व एव ते ॥ ३९ ॥ उपस्थानमृचैः शुभ्रैर्वेलभीभिश्च शोभितम् ।
 गवाक्षकैस्तथा जालैर्यन्त्रैः साञ्चारिकैरपि ॥ ४० ॥ संमार्जितं
 सौधकारैश्चित्रकारैश्च चित्रितम् । दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा
 मुष्करिणीभिर्हि ॥ ४१ ॥ जलं तच्छुश्रुभे कृत्वा फुल्लैर्जम्बवै-
 क्षथा । पच्छन्वा वसुमती तस्या मुष्मैर्वा यर्जुनैः ॥ ४२ ॥ ततो-

यविष्टासो सर्वे पाण्डवाः कौरवाश्च च । तपस्वन्नाम् बहून्
 कर्मास्तो भुङ्क्षन्ति ततस्ततः ॥ ४३ ॥ अथोद्यानवरे तस्मिन्क्षणे
 क्रीडांगताश्च ते । परस्परस्य बद्ध भ्यो ददुर्भक्ष्यांस्ततस्ततः ॥ ४४ ॥
 ततो दुर्बोधनः पापसाङ्गस्ये कालकूटकम् । विषं प्रक्षेपयामास
 भीमसेनजिघांसया ॥ ४५ ॥ स्वयमुत्थाय चैवाह हृदयेन पुरो-
 धमः । स वाचाच्चतकल्पश्च भ्रातृवच्च सुहृद्यया ॥ ४६ ॥ स्वयं
 प्रक्षिपते भक्ष्यं बद्ध भीमस्य पापकृत् । प्रतीक्षितं स्या भीमेन तं
 वै दोषमजानता ॥ ४७ ॥ ततो दुर्बोधनस्तत्र हृदयेन हसन्निव ।
 कृतकत्वमिवात्मानं मन्यते पुरुषाधमः ॥ ४८ ॥ ततस्ते सहिताः
 सर्वे जलक्रीडामकुर्वत । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च तदा मुदित-
 मानसाः ॥ ४९ ॥ क्रीडावसाने ते सर्वे शुचिवस्त्राः स्वयंकृताः ।
 दिवसान्ते परिश्रान्ता विहृत्य च कुरुदशाः ॥ ५० ॥ विद्यारा-
 वमथेय्येव वीरा वासमरोचयन् । खिन्नस्तु बन्तवान् भीमो व्याया-
 म्नाभ्यधिकं तदा ॥ ५१ ॥ बाहयित्वा कुमारान्स्तान् जलक्रीडा-
 गतान्सादा । प्रमाणकोच्यां वासार्थी सुष्वापोवाप्य तत् स्थलम्
 ॥ ५२ ॥ शीतं वातं समासाद्य श्रान्तो मद्विमोहितः । विशेष्य
 च परोताङ्गो निषेष्टः पाण्डुनन्दनः ॥ ५३ ॥ ततो बद्धा जता-
 पाशैर्भीमं दुर्बोधनः स्वयम् । चतकल्पं तदा वीरं स्थलाज्जल-
 मपातयत् ॥ ५४ ॥ स निःसंज्ञो जलस्यान्वमथ वै पाण्डवोऽवि-
 शत् । आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ॥ ५५ ॥ ततः
 समेत्य बद्धभिस्तदा नागैर्महाविषैः । अदृश्यत भयं भीमो महा-
 हृद्गैर्विष्मल्लसैः ॥ ५६ ॥ ततोऽस्य दृश्यमानस्य तद्विषं काल-
 कूटकम् । हृतं सर्पविषेणैव स्यावरं जङ्गमेन तु ॥ ५७ ॥ हंष्ट्राश्च
 हंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्थपि निपातिताः । त्वचं नैवास्य विभिदुः
 सारत्वात् पृथुवक्षसः ॥ ५८ ॥ ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संच्छिद्य
 मन्वतम् । पोषयामास तान् सर्वान् केचिद्गीताः प्रदुहुवुः ॥ ५९ ॥

कृतावशेषा भीमेन सर्वे वासुकिमभ्यदुः । कद्रुश्च सर्पराजानं
 वासुकिं वासुधोपमम् ॥ ६० ॥ अयं नरो वै नागेन्द्रः सृष्टुं शक्नुः
 प्रवेष्टितः । यथा च नो मतिवीरं विषपीतो भविष्यति ॥ ६१ ॥
 निसेष्टोऽध्यामनुप्राप्तः स च दष्टोऽन्वबुध्यत । समंशश्चापि संवृत्तः
 निह्वा वन्धनमाशु नः ॥ ६२ ॥ पोषयन्तं महाबाहुं त्वं जैनं
 ज्ञातुमर्हसि । ततो वासुकिरभ्येत्य नागैरनुगतस्तदा । पश्यति
 स्या महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ६३ ॥ आर्यकेण च दृष्टः
 स पृथाया आर्यकेण च । तदा दौहितदौहितः परिष्वक्तः
 सुपीडितम् ॥ ६४ ॥ सुप्रीतश्चाभवत्तस्य वासुकिः सुमहाबहाः ।
 अत्रवीत्तश्च नागेन्द्रः किमस्य क्रियतां प्रियम् ॥ ६५ ॥ धनौषो
 बलनिचयो वसु चास्य प्रदीयताम् । एवमुक्तस्तदा नागो वासुकिं
 प्रत्यभाषत ॥ ६६ ॥ यदि नागेन्द्र तुष्टोऽसि किमस्य धनसञ्चयैः ।
 रसम्पिबेत् कुमारोऽयं त्वयि प्रीते महाबलः । ६७ ॥ वक्तं नागः
 सहस्रस्य यस्मिन् कुण्डे प्रतिष्ठितम् । यावत्पिबति बालोऽयं
 तावदस्यै प्रदीयताम् ॥ ६८ ॥ एवमस्त्विति तं नागं वासुकिः
 प्रत्यभाषत । ततो भीमस्तदा नागैः कृतस्त्वस्ययनः शुचिः ॥ ६९ ॥
 प्राणुस्त्वस्योपविष्टः स रसं पिबति पाण्डवः । एकोच्छ्वासात्ततः
 कुण्डं पिबति स्या महाबलः ॥ ७० ॥ एवमष्टौ स कुण्डानि स्नापि-
 षत्पाण्डुमन्दनः । ततस्तु शयने दिव्ये नागदत्ते महाभुजः ।
 अथेत भीमसेनसु यथासुखमरिन्दमः ॥ ७१ ॥

इत्यादिपर्वेण सम्भवदर्षिणा भीमसेनरसपाने षट्पर्विम्-

त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चे कौरवाः सर्वे विना भीमश्च पाण्डवाः ॥
 वृकन्तीकाविहारासु प्रतस्थमजसाह्वयम् ॥ १ ॥ रथैर्देवैकैश्च
 चाश्वैर्दानैश्चाश्वैरनेकशः । ब्रुवन्तो भीमसेनसु यातो ह्ययत एक-
 नः ॥ २ ॥ ततो दुर्षोधनः पापक्षत्रापश्यन् हृकोदरम् । आतृभिः
 सहितो हृष्टो नगरं प्रविवेश च ॥ ३ ॥ सुधिष्ठिरसु धर्मात्मा
 ह्यविदन् पापमात्मनि । स्वेनानुमानेन परं साधुं समनुपश्यति
 ॥ ४ ॥ सोऽभ्युपेत्य तदा पार्थो मातरं आतृवत्सलः । अभि-
 वाद्यामवीत् कुन्तीमम्ब भीम इहागतः ॥ ५ ॥ क्व गतो भवितर
 मातर्मेह पश्यामि तं शुभे । अद्यानानि वनञ्चैव विचिन्तामि सम-
 न्ततः ॥ ६ ॥ तदर्थं न च तं वीरं दृष्टवन्तो हृकोदरम् । मन्थ-
 मानासतः सर्वे यातो नः पूर्वमेव सः ॥ ७ ॥ आगताः स्म महा-
 भागे व्याकुलेनान्तरात्मना । इहागम्य क्व नु गतस्त्वया वा प्रेषितः
 क्व नु ॥ ८ ॥ कथयस्व महाबाहुं भीमसेनं यशस्विनि । न
 हि मे शुद्ध्यते भावस्तं वीरं प्रति शोभने ॥ ९ ॥ यतः प्रसुप्तं
 मन्वेऽहं भीमं नेति हतसु सः । इत्युक्त्वा च ततः कुन्ती धर्म-
 राजेन धीमता । हाहेति कृत्वा संभ्रान्ता प्रत्युवाच सुधिष्ठिरम्
 ॥ १० ॥ न पुत्र भीमं पश्यामि न मामभ्येत्यमाविति । शीघ्र-
 मन्वेषणे यत्नं कुरु तस्यानुजैः सह ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा तनयं
 ष्ठेष्टं हृदयेन विदूयता । सप्तारमानाश्च तदा कुन्ती वचन-
 मब्रवीत् ॥ १२ ॥ क्व गतो भगवन् क्षत्रभीमसेनो न दृश्यते ।
 अद्यानात्स्मिर्गताः सर्वे आतरो आतृभिः सह ॥ १३ ॥ तत्रैकसु
 महाबाहुर्भीमो न भ्येति मामिह । न च प्रीष्यते चक्षुः सदा
 दुर्षोधनस्य सः ॥ १४ ॥ क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राव्यनुव्योऽन-
 पत्रपः । निहम्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः । तेन मे
 व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ॥ १५ ॥

मिदुर उवाच । मैवं वदस्व कल्याणि प्रेषसंरक्षयां कुरु ।

प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव ॥ १६ ॥ हीर्षासुष-
सव सुतम यथोवच मञ्जसुनिः । आगमिष्यति ते पुनः प्रीतिं
चीत्प्रादयिष्यति ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वथ ययौ विहाग्विदुरः सन् निवे-
शनम् । कुन्ती चिन्तापरा भूत्वा महास्तीना सुतैर्महे ॥ १८ ॥
ततोऽष्टमे तु दिवसे प्रत्यबुध्यत पाण्डकः । तस्मिंस्तदा रथे जीर्णे
सोऽप्रमेयबलो बली ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा प्रतिबुध्यन्तं पाण्डवं ते
भुजङ्गमाः । सान्त्वयामासुरव्याग्रा वचनं चेदमब्रुवन् ॥ २० ॥
यत्ते पीतो महाबाहो रसोऽयं वीर्यं सन्मृतः । तस्मान्वागासुतबन्धो
रथेऽष्टव्यो भविष्यसि ॥ २१ ॥ गच्छाद्य स्वगृहं स्नातो द्विव्यै-
देभिः शुभंजलेः । भ्रातरसोऽनुतप्यन्ति त्वां विना कुरुपुङ्गव ॥ २२ ॥
ततः स्नातो महाबाहुः शुचिः शुक्लाम्बरसूत्रः । ततो नागस्य
भवने क्रतुकौतुकमङ्गलः ॥ २३ ॥ षोडशीभिर्विषम्लीभिः सुरभी-
भिर्विशेषतः । भुङ्क्वान् परमान्वस्य नागैर्दत्तं महाबलैः ॥ २४ ॥
पूजितो भुजगैर्वीर आशीर्भिक्षाभिनन्दितः । दिव्याभरणसञ्चन्द्रो
नागानामन्त्य पाण्डवः ॥ २५ ॥ अदतिष्ठत् प्रहृष्टात्मा नाग-
लोकादरिन्दमः । उत्क्षिप्तः स तु नागेन जलात् जनकहृ-
क्षणः ॥ २६ ॥ तस्मिन्नेव बनोद्देशे स्थापितः कुरुनन्दनः । ते
षान्तर्दधिरे नागाः पाण्डवस्यैव पश्यतः ॥ २७ ॥ तत उवाच
कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । आजगाम महाबाहुर्मातुरन्तिक-
मञ्जसा ॥ २८ ॥ ततोऽभिवाद्य जननीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च ।
कनीयसः समाघ्राय गिरःस्रुतिविमर्दनः ॥ २९ ॥ तैश्चापि सम्प-
रिष्वक्तः सह मात्वा नरर्षभैः । अन्थोन्यगतसौहार्दाद्दिव्या-
दिष्यति चाब्रुवन् ॥ ३० ॥ ततस्तत्सर्वमाचष्ट दुर्बोधनविषेष्टितम् ।
भ्रातृणां भीमसेनस्य महाबलपराक्रमः ॥ ३१ ॥ नागलोके च
यद्दत्तं एष्यदीपमशेषतः । तच्च सर्वमशेषेण कथयामास पाण्डवः

॥ ३२ ॥ ततो बुधिष्ठिरो राजा भीममाह वचोऽर्थावत् । दृष्ट्वी
 भव न ते जल्पप्रसिद्धं कार्त्तं कथञ्चन ॥ ३३ ॥ इतःप्रभृति कौन्तेया
 एक्षतांभ्योन्यमाहताः । एवमुक्त्वा महाबाहुर्द्धर्मराजो बुधिष्ठिरः
 ॥ ३४ ॥ आह्वयः सहितः सर्वैरप्रमत्तोऽभवत्सदा । धर्मात्मा
 विदुरस्तेषां पार्थानां प्रददौ रतिम् ॥ ३५ ॥ ततो दुर्षोधन-
 क्षस्य पुनः प्राक्षेपयद्विषम् । कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोम-
 र्द्वर्षणम् ॥ ३६ ॥ वैश्यापुत्रसदाचष्ट पार्थानां हितकाम्यया ।
 तत्रापि भुक्त्वाजरयद्विकारं हृकोदरः ॥ ३७ ॥ विकारं नस्य-
 क्षनयत् मुतीक्ष्णमपि तद्विषम् । भीमसंहननं भीमं तदप्यजरय-
 क्षतः ॥ ३८ ॥ एवं दुर्षोधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौमजः ।
 क्षनेकैरभ्युपायैस्नान् जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ३९ ॥ पाण्डवा
 अपि तत् सर्वं प्रत्यजानन्ममर्षिताः । उद्गावमकुर्वन्ती विदु-
 रस्य मते स्थिताः ॥ ४० ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीमप्रत्यागमने जन-
 निंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

जनमेजय उवाच । क्षपस्यापि मम ब्रह्मण् सम्भवं वक्तु-
 मर्हसि । शरसन्वात्त्रयं जज्ञे कथं वास्त्राण्यवाप्तवान् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । महर्षेर्गौतमस्यासीच्छरद्वान्नाम गौतमः ।
 पुत्रः किल महाराज जातः सह शरैर्विभो ॥ २ ॥ न तस्य वेदा-
 ध्ययने तथा बृहिरजायत । यथास्य बृहिरभवत्सुर्वेदे परन्तप
 ॥ ३ ॥ अधिजग्मुर्द्यथा वेदांस्तपसा ब्रह्मचारिणः । तथा स
 तपसोपेतः सर्वाण्यस्त्राण्यवाप च ॥ ४ ॥ धनुर्वेदपरत्वाच्च तपसा
 विपुलेन च । भयं सन्तापयामास देवराज स गौतमः ॥ ५ ॥

ततो जानघर्षी नाम देवकन्यां सुरेश्वरः । प्राहिणोत्तपसो
 विभ्रं कुरु तस्येति कौरव ॥ ६ ॥ सा हि गत्वाश्रमं तस्मै रस-
 शीयं शरद्वतः । धनुर्वीणधरं बाला कोभयामास गौतमम् ॥ ७ ॥
 तामेकवसनां हृष्टा गौतमोऽश्वरसं वने । लोकेऽप्रतिमसंस्थानां
 प्रोत्फुल्लनयनोऽभवत् ॥ ८ ॥ धनुश्च हि शरास्तस्य कराभ्यामघत-
 ङ्गुवि । वेपथुश्चापि तां हृष्टा शरोरे समजायत ॥ ९ ॥ स तु
 ज्ञानगरीयस्वाप्तपसश्च समर्थनात् । प्रवतस्ये महाप्राज्ञो धैर्येण
 परमेण च ॥ १० ॥ यस्तस्य सहसा राजन्विकारः समदृश्यत ।
 तेन सुह्राव रेतोऽस्य स च तं नावदभ्यत ॥ ११ ॥ धनुश्च सशरं
 त्यक्त्वा तथा कृष्णाजिनानि च । स विहायाश्रमं तच्च ताञ्चै-
 वाश्वरसं सुनिः । जगत् रेतस्तप्तस्य शरस्तम्बे पपात च
 ॥ १२ ॥ शरस्तम्बे च पतितं द्विधा तदभवन्नृप । तस्याथ
 मिथुनं जज्ञे गौतमस्य शरद्वतः ॥ १३ ॥ अगयाश्वरतो राज्ञः
 शान्तनोस्तु यदृच्छया । कश्चित्सेनाचरोऽरण्ये मिथुनं तदपश्यत
 ॥ १४ ॥ धनुश्च सशरं हृष्टा तथा कृष्णाजिनानि च । ज्ञात्वा
 द्विजस्य चापत्ये धनुर्वेदान्तगस्य च ॥ १५ ॥ स राज्ञे दर्शयामास
 मिथुनं सशरं धनुः । स तदादाथ मिथुनं राजा च कृपया-
 न्वितः ॥ १६ ॥ आजगाम गृहानेव मम पुत्राविति ब्रुवन् ।
 ततः संबुद्धेयामास संस्कारैश्चाप्ययोजयत् ॥ १७ ॥ प्रातीपयो
 नरश्चेष्टो मिथुनं गौतमस्य तत् । गौतमोऽपि ततोऽभ्येत्य धनु-
 र्वेदपरोऽभवत् ॥ १८ ॥ कृपया यस्म्यया बालाविभो संबहिता-
 विति । तस्याज्ञयोर्नाम चक्रे तदेव स महीपतिः ॥ १९ ॥
 गोपितौ गौतमस्तत्र तपसा समविन्दत । आगत्य तस्मै गोत्रादि
 सर्वभाख्यातवाङ्मदा ॥ २० ॥ चतुर्विधं धनुर्वेदं शास्त्राणि विवि-
 धानि च । निखिलेनास्य तत्सर्वं सुह्यमाख्यातवाङ्मदा ॥ २१ ॥
 सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्यतां गतः । ततोऽधिष्ठातुः

सर्वे ते धनुर्वेदं महारथाः ॥ २२ ॥ इतराद्गामजाश्चैव पाण्डवाः
सह यादवैः । हृणायस कृपास्थान्ये नानादेशसमागताः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि कृपोत्पत्तौ त्रिंश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

वैशम्पायन उवाच । विशेषार्थो ततो भीष्मः पौत्राणां
विनयेऽप्यथा । इष्वस्त्रान् पर्यष्टच्छदाचार्यान्वीर्यसंमतान् ॥१॥
नाल्पधीर्ना महाभागस्तथानानास्त्रकोविदः । नादेवसत्त्वो विनये
कुरूनस्त्रे महाबलान् ॥ २ ॥ इति ससिन्य गाङ्गेयस्तदा
भरतसत्तमः । द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ॥ ३ ॥
पाण्डवान् कौरवांश्चैव ददौ शिष्यान्तरपंभ । शास्त्रतः पूजित-
श्चैव सस्यत्नेन महात्मना ॥ ४ ॥ स भीष्मेण महाभागस्तुष्टो-
ऽस्त्रविदुषां वरः । प्रतिजयाह तान् सर्वांश्छिद्यत्वेन महायथाः
॥ ५ ॥ शिष्यामास च द्रोणो धनुर्वेदमशेषतः । तैश्चिरेणैव
कालेन सर्वशस्त्रविशारदाः । बभूवुः कौरवा राजन् पाण्डवा-
श्चामितौजसः ॥ ६ ॥

जनमेजय उवाच । कथं समभवद्द्रोणः कथं चास्त्राण्यवाम्-
वान् । कथञ्चागात् कुरून् बह्वान् कस्य पुत्रः स वीर्यवान् ॥७॥
कथं चास्य सुतो जातः सोऽश्वत्थामास्त्रवित्तमः । एतदिच्छास्यहं
श्रोतुं विस्तरेण प्रकीर्तय ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवा-
नृषिः । भरद्वाज इति ख्यातः सततं शंसितव्रतः ॥ ९ ॥ सोऽभि-
षेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम् । महर्षिभिर्भरद्वाजो हत्रि-
र्त्तानि चरन् पुरा ॥ १० ॥ ददर्शोत्तरं साक्ष्यं हृताचीमाश्रुता-
वृषिः । रूपयौवनसम्पन्नां मदहतां मदालसाम् ॥ ११ ॥ तस्याः

पुनर्नदीतीरे वसन् पृथ्वीवर्त्तत । व्यपकृष्टाश्वरां दृष्ट्वा तामृषि-
 शक्रे ततः ॥ १२ ॥ तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः ।
 ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे ॥ १३ ॥ ततः संसभव-
 द्द्रोणः कलये तस्य धीमतः । अथ्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि
 च सर्वशः ॥ १४ ॥ अग्निवेशं महाभागं भरद्वाजः प्रत्नपवान् ।
 प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ १५ ॥ अग्नेस्तु जातः स
 मुनिज्ञातो भरतसत्तम । भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्य-
 पादयत् ॥ १६ ॥ भरद्वाजसखा चासीत् पृपतो नाम पार्थिवः ।
 तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः ॥ १७ ॥ स नित्य-
 माच्यमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः । चिक्रीडाध्ययनञ्चैव चकार
 क्षत्रिधर्मः ॥ १८ ॥ ततो व्यतीते पृपते स राजा द्रुपदोऽभवत् ।
 पाञ्चालेषु महावाङ्मनसरेषु नरेश्वरः ॥ १९ ॥ भरद्वाजोऽपि
 भगवानाहरोह दिवं तदा । तत्रैव च वसन् द्रोणसपत्नोपे
 महातपाः ॥ २० ॥ वेदवेदाङ्गविद्वान् स तपसा दग्धकिल्बिषः ।
 ततः पितृनियुक्तात्मा पुत्रलोभान्महावगाः ॥ २१ ॥ शारहतीं
 ततो भार्ष्णीं कृषीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मं च
 दमे च सततं रताम् ॥ २२ ॥ अलभञ्जौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव
 च । स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वा-
 न्नाहितं भूतमन्तरीक्षस्यमब्रवीत् । अश्वस्येवास्य यत् स्थाम्
 नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्यामैव बालोऽयं तस्यान्नाम्ना भवि-
 व्यति ॥ २४ ॥ सुतेन तेन सुप्रीतो भारद्वाजस्ततोऽभवत् । तत्रैव
 च वसन् धीमान्धनुर्वेदपरोऽभवत् ॥ २५ ॥ स शुश्राव महात्मानं
 जामदग्न्यं परन्तपम् । सर्वज्ञानविदं विप्रं सर्वशस्त्रभृतां वरम्
 ॥ २६ ॥ ब्राह्मणोभ्यस्तदा राजन्दित्मन्तं वसु सर्वशः । स रामस्य
 धनुर्वेदं दिव्यान्यस्त्राणि चैव च ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तेषु मनश्चक्रे
 नीतिशास्त्रे तथैव च । ततः स व्रतिभिः शिष्यैस्तपोयुक्तैर्महा-

त्पत्न्याः ॥ २८ ॥ इतः प्रायान्महाबाह्वर्जहेन्द्रं पर्वतोत्तमम् । ततोः
महेन्द्रमात्तव्यं भारद्वाजो महातपः ॥ २९ ॥ ज्ञानं दान्म-
ममित्तमपश्यद्गुणन्दनम् । ततो द्रोणो इतः शिष्यैरुपगम्य
भृगुहृदम् ॥ ३० ॥ आचख्याचात्मनो नाम जन्म चाङ्गिरसः कुले ।
निवेद्य शिरसा भूमौ पादौ चैवाभ्यवादयत् ॥ ३१ ॥ ततस्त्वं सर्व-
मुत्सृज्य वनं ज्वगमिषुं तदा । जामदग्न्यं महात्मानं भार-
द्वाजोऽब्रवीदिदम् ॥ ३२ ॥ भरद्वाजात्समुत्पन्नं तथा त्वं माम-
योनिजम् । आगतं वित्तकामं मां विद्धि द्रोणं द्विजोत्तमम् ॥ ३३ ॥
तमब्रवीन्महात्मा स सर्वज्ञत्रियमर्दनः । स्वागतं ते द्विजश्रेष्ठ
यदिच्छसि वदस्व मे ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण भारद्वाजोः
ऽब्रवीद्दशः । रामं प्रहरतां श्रेष्ठं दिक्ष्वन्तं विविधं वसुम् । अहं
धनमनन्तं हि प्रार्थये विपुलव्रत ॥ ३५ ॥

राम उवाच । हिरण्यं मम यज्ञान्यद्वसु किञ्चिदिह स्थितम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मया दत्तं सर्वश्रेष्ठतपोधन ॥ ३६ ॥ तथैवेयं धरा-
देवी सागरान्ता सपत्न्या । कश्यपाय मया दत्ता कृत्स्ना नगर-
मात्तिनी ॥ ३७ ॥ शरीरमात्रमेवाद्य ममेदमवशेषितम् । अस्त्राणि
च महाहर्षाणि शस्त्राणि विविधानि च ॥ ३८ ॥ अस्त्राणि वा
शरीरं वा वरयैतन्मयोद्यतम् । हृणीष्व किं प्रयच्छामि तुभ्यं
द्रोण वदाशु तत् ॥ ३९ ॥

द्रोण उवाच । अस्त्राणि मे समयाणि संहाराणि भागवः ।
सप्रयोगरहस्यानि दातुमर्हस्यशेषतः ॥ ४० ॥ तथेत्यक्त्वा ततः
सासौ प्रादादस्त्राणि भागवः । सरहस्यव्रतज्ञैव धनुर्वेदमशेषतः
॥ ४१ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं कृतास्त्रो द्विजसत्तमः । प्रियं
सखायं सुप्रीतो जगाम ह्रुपदं प्रति ॥ ४२ ॥

• इत्यादिपर्वणि सन्भवपर्वणि द्रोणभागवतसंवादे एक-

त्रिंशदधिकशततोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् । अत्रवीत्यार्थिकं राजन् सखायं विद्धि मामिह ॥ १ ॥ इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः । भारद्वाजेन पाश्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत् ॥ २ ॥ स क्रोधामर्षजिह्वभ्रूः कषाथी-
कृतलोचनः । ऐश्वर्यमदसम्पन्नो द्रोणं राजाब्रवीदिदम् ॥ ३ ॥

द्रुपद उवाच । अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्वातिसमञ्जसी । यस्यां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज ॥ ४ ॥ न हि राज्ञा-
मुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित् । सख्यं भवति मन्दात्मन् अत्रि-
हीनैर्द्वेनच्युतैः ॥ ५ ॥ सौहृदान्यपि जोष्यन्ते कालेन बरि-
जीर्षता । सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सामर्थ्यवन्धनम् ॥ ६ ॥
न सख्यमजरं लोके हृदि तिष्ठति कस्यचित् । कालो ह्येनं
विहरति क्रोधो दैनं हरत्युत ॥ ७ ॥ मैवं जीर्णमुपास्व त्वं
सख्यं भवदुपाकृषि । आसीत्सख्यं द्विजश्रेष्ठ त्वया मेऽर्षनिव-
न्धनम् ॥ ८ ॥ न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान् विदुषः सखा ।
न शूरस्य सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ९ ॥ ययोरेव समं
वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् । तयोर्विवाहः सख्यश्च न तु पुष्ट-
विपुष्टयोः ॥ १० ॥ नाश्रित्रियः श्रित्रियस्य नारथो रथिनः सखा ।
नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान् ।
सुहृत्तं चिन्तयित्वा तु मन्दुनाभिपरिभ्रुतः ॥ १२ ॥ स विनि-
श्चित्य मनसा पाश्चाल्यं प्रतिबुद्धिमान् । जगाम कुरुमुख्यानां
नगरं नागसाह्वयम् ॥ १३ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रोणद्रुपदसंवादे द्वाविंश-

दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स नागपुरमागम्य गौतमस्य निवे-
 शने । भारद्वाजोऽवसत्तत्र प्रच्छन्नं द्विजसत्तमः ॥ १ ॥ ततो-
 ऽस्य तंजुजः पार्थान् कृपस्थानन्तरं प्रभुः । अस्त्राणि शिष्या-
 मास नाबुध्यन्त च तं जनाः ॥ २ ॥ एवं स तत्र गूढात्मा कश्चित्
 कालमुवास ह । कुमारस्त्वथ निष्क्रम्य समेता गजसाह्वयात् ॥ ३ ॥
 क्रीडन्तो वीटया तत्र वीराः पथ्यं चरन्मुदा । पपात क्रूपे सा
 वीटा तेषां वै क्रीडतां तदा ॥ ४ ॥ ततस्ते यत्नमातिष्ठन्वीटा-
 मुद्धर्तुं माहताः । न च ते प्रत्यपद्यन्त कर्म वीटोपलब्धये ॥ ५ ॥
 ततोऽन्योन्यमवैतन्त व्रीडयावनताननाः । तस्या योगमविन्दन्तो
 भ्रष्टं चोत्कण्ठिताभवन् ॥ ६ ॥ तेऽप्यथन् ब्राह्मणं श्याममापन्नं
 पलितं कृशम् । कृत्यवन्तमदूरस्थमग्निहोत्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥
 ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः । भग्नोत्साहक्रियात्मानो
 ब्राह्मणं पथ्यंवारयन् ॥ ८ ॥ अथ द्रोणः कुमारान्स्तान् दृष्ट्वा
 कृत्यवतसादा । प्रहस्य मन्दं पैशल्यादभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ९ ॥
 अहो वो धिग्वलं क्षात्रं धिगेतां वः कृतास्त्रताम् । भरतस्यान्वये
 जाता ये वीटां नाधिगच्छत ॥ १० ॥ वीटाश्च मुद्रिकाश्चैव ह्यह-
 मेतदपि ह्वयम् । उद्धरेयामिपीकाभिर्भोजनं मे प्रदीयताम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा कुमारान्स्तान्द्रोणः स्वाङ्गुलिवेष्टनम् । क्रूपे निरुदके
 तस्मिन्प्रपातयदरिन्दमः । ततोऽब्रवीत्तदा द्रोणं कुन्तीपुत्रो
 बुधिष्ठिरः ॥ १२ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । कृपस्थानुमते ब्रह्मन् भिक्षामाप्नुहि शाश्व-
 तीम् । एवमुक्तः प्रत्युवाच प्रहस्य भरतानिदम् ॥ १३ ॥

द्रोण उवाच । एषा मुष्टिरिषीकाणां मयास्त्रेणाभिमन्त्रिता ।
 अस्या वीर्यं निरीक्ष्यं यदन्यस्य न विद्यते ॥ १४ ॥ भेतृस्या-
 म्नीपीकया वीटां तामिषीकां तथान्यया । तामन्यया समायोगे
 वीटाया ग्रहणं मम ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो यथोक्तं द्रोणेन तत्सर्वं कृत-
मञ्जसा । तद्वेष्य कुमारान्ते विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ १६ ॥
आश्चर्यमिदमत्यन्तमिति मत्वा वचोऽब्रुवन् ।

कुमारा ऊचुः । सुद्रिकामपि विप्रर्षे शीघ्रमेतां समुद्धर ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः शरं समादाय धनुर्द्रोणो महा-
यथाः । शरेण विद्धा सुद्रां तामुद्धमावाहयत् प्रभुः ॥ १८ ॥
स शरं समुपादाय कूपादह्लिवेष्टनम् । ददौ ततः कुमारार्थां
विस्मितानामविस्मितः ॥ १९ ॥ सुद्रिकामुद्धृतां दृष्ट्वा तमाङ्गसो
कुमारकाः ।

कुमारा ऊचुः । अभिवादासहे ब्रह्मन्वतदन्येषु विद्यते ।
कासि कस्यासि जानीमो वयं किं करवामहे ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्ततो द्रोणः प्रत्युवाच कुमार-
कान् ॥ २१ ॥

द्रोण उवाच । आचक्रध्वञ्च भीष्माय रूपेण च गुणैश्च माम् ।
स एव सुमहर्षतेजाः सास्त्रतं प्रतिपत्स्यते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेत्युक्त्वा च गत्वा च भीष्ममूचुः कुमा-
रकाः । ब्रह्मण्यस्य वचस्तथ्यं तच्च कर्म तथाविधम् ॥ २३ ॥
भीष्मः श्रुत्वा कुमारार्थां द्रोणञ्च प्रत्यजानत । युक्तरूपः स हि
गुरुरित्वेवमनुचिन्त्य च ॥ २४ ॥ अथैनमानीय तदा स्वकमेव
सुसत्कृतम् । परिप्रच्छ निपुणं भीष्मः शस्त्रहतां वरः । हेतु-
मागमने तच्च द्रोणः सर्वं न्यवेदयत् ॥ २५ ॥

द्रोण उवाच । महर्षेरग्निवेशस्य सकाशमहमच्यत । अस्त्रार्थ-
मगमं पूर्वं धनुर्वेदचिकीर्षया ॥ २६ ॥ ब्रह्मचारी विनीतात्मा
जटितो बद्धताः समाः । अवसं मुचिरं तत्र गुरुशुश्रूषणे रतः
॥ २७ ॥ पाञ्चाल्यो राजपुत्रश्च यज्ञमेनो महाबलः । इष्यन्-
हेतौर्न्यवसत्तद्भिन्नेन गुरौ प्रभुः ॥ २८ ॥ स मे तत्र संखा

आसीदुपकारी प्रियस्य मे । तन्नाहं सह सङ्गस्य वर्त्तयन् सुषिरं
 प्रभो ॥ २८ ॥ बाल्यात् प्रभृति कौरव्य सहाध्ययनमेव च । स
 मे सखा तदा तत्र प्रियवादी प्रियङ्करः ॥ ३० ॥ अत्रवीदिति मां
 भीष्म वचनं प्रीतिवर्द्धनम् । अहं प्रियतमः पुत्रः पितुर्द्रोण महा-
 क्लानः ॥ ३१ ॥ अभिवेक्ष्यति मां राज्ये स पाञ्चाल्यो यद्व तदा ।
 स्वङ्गोयं भविता स्नात मखे सत्येन ते शपे ॥ ३२ ॥ मम भोगाश्च
 वित्तञ्च त्वदधीनं सुखानि च । एवमुक्त्वाथ वव्राज क्लृतास्त्रः
 यूजितो मया ॥ ३३ ॥ तच्च वाक्यमहं नित्यं मनसा धारयंस्तदा ।
 सोऽहं पितुर्नियोगेन पुत्रलोभाद्यशस्त्रिणीम् ॥ ३४ ॥ नातिकेयीं
 महाप्रज्ञामुपयेमे महाव्रताम् । अग्निहोत्रे च सत्रे च दमे च सततं
 रताम् ॥ ३५ ॥ अलभन्तौतमी पुत्रमखत्यामानभौरसम् । भीम-
 विक्रमकर्माण्यमादित्यसमतेजसम् ॥ ३६ ॥ पुत्रेण तेन प्रीतोऽहं भर-
 हाजो मया यथा । गोक्षीरं पिबतो दृष्ट्वा धनिनस्तत्र पुत्रकान् ।
 अखत्यामारुहद्बालस्तन्मे सन्देहयद्दिगः ॥ ३७ ॥ न स्नातक्रोश्वसी-
 देत वर्त्तमानः स्वकर्मसु । इति सर्वाञ्चन्य मनसा तं देशं बहुगो
 भ्रमन् ॥ ३८ ॥ विशुद्धमिच्छन् गाङ्गेय धर्मोपितं प्रतिग्रहम् । अन्ता-
 दन्तं परिक्रम्य नाभ्यगच्छं पयस्त्रिणीम् ॥ ३९ ॥ अथ पिष्टोदकेनैनं
 लोभयन्ति कुमारकाः । पीत्वा पिष्टरसं बालः क्षीरं पीतं मयापि
 च ॥ ४० ॥ ननर्त्तौत्याय कौरव्य हृष्टो बाल्याद्विमोहितः । तं दृष्ट्वा
 वृत्यमामन्तु बालैः परिवृतं सुतम् ॥ ४१ ॥ हास्यतामुपसम्प्राप्तं कश्मलं
 तत्र मेऽभवत् । द्रोणं धिगस्वधनिनं यो धनं नाधिगच्छति ॥ ४२ ॥
 पिष्टोदकं सुतो यस्य पीत्वा क्षीरस्य तृष्णाया । वृत्यति स्म सुदा-
 विष्टः क्षीरं पीतं मयाप्युत ॥ ४३ ॥ इति सम्प्राप्तं वाचं श्रुत्वा
 मे बहुविध्यवत् । आत्मानं चात्मना गर्ह्यन्नसेहं व्यचिन्तयम्
 ॥ ४४ ॥ अपि आहं पुरा विप्रैर्वैर्जितो गर्हितो वसे । परोप-
 सेवां पापिष्ठां न च कुर्ष्यां धनिष्ण्या ॥ ४५ ॥ इति मत्वा प्रियं

पुत्रं भीष्मादाय ततो ह्यहम् । पूर्वज्ञेहानुरागित्वात्सदारः
 सौमिकं गतः ॥ ४६ ॥ अभिषिक्तन्तु श्रुत्वैव कृतार्थोऽस्मीति चिन्त-
 यन् । प्रियं सखायं सुप्रीतो राज्यस्थं समुपागमम् । संस्मरन्
 सङ्गमं चैव वचनं चैव तस्य तत् ॥ ४७ ॥ ततो द्रुपदमागच्छ
 सखिपूर्वमहं प्रभो । अत्रुवं पुरुषथात्र सखायं विद्मि मामिति
 ॥ ४८ ॥ उपस्थितस्तु द्रुपदं सखिवच्चास्त्रि सङ्गतः । स मां
 निराकारमिव प्रहसन्निदमबवीत् ॥ ४९ ॥ अकृत्यं तव प्रज्ञा
 बह्वन्नातिसमञ्जसी । यदात्य मां त्वं प्रसभं सखा तेषामिति
 हिज्ज ॥ ५० ॥ सङ्गतानीह जीर्यन्ति कालेन परिजीर्णता ।
 सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम् ॥ ५१ ॥ नाश्रो-
 त्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा । साध्याद्भि सख्यं भवति
 वैषम्यान्वोपपद्यते ॥ ५२ ॥ न सख्यमजरं लोके विद्यते जातु
 कस्यचित् । कालो वै न विहरति क्रोधो वै न ररत्या ॥ ५३ ॥
 मेवं जीयेमुपास्व त्वं सख्यं भवदुपाकृषि । आसीत्सख्यं हिज्ज-
 श्रेष्ठ त्वया मेऽर्थनिबन्धनम् ॥ ५४ ॥ न ह्यनाद्यः सखाक्यस्य
 नाविहान्निदुषः सखा । न प्रूरस्य सखा क्लीवः सखिपुत्र किमि-
 प्यते ॥ ५५ ॥ न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित् ।
 सख्यं भवति मन्दात्मन् श्रिया हीनेर्धनच्युतैः ॥ ५६ ॥ नाश्रोत्रियः
 श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा । नाराजा पाथिवस्यापि सखि-
 पूर्वं किमिप्यते ॥ ५७ ॥ अहं त्वया न जानामि राज्यार्थं सखिदं
 कृताम् । एकरात्रन्तु ते बह्वान् कामं दास्यामि भोजनम् ॥ ५८ ॥
 एवमुक्तस्त्वहं तेन सदारः प्रस्थितस्तदा । तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय
 यां कर्त्तास्म्यचिरादिव ॥ ५९ ॥ द्रुपदेनैवसुक्तोऽहं मनुनाभि-
 परिप्लुतः । अभ्यागच्छं कुरुन् भीष्म शिष्यैरर्थी गुह्यान्वितैः
 ॥ ६० ॥ ततोऽहं भवतः कामं सम्बर्हयितुमागतः । इदं नान-
 पुरं रम्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ६१ ॥

वशम्पायन उवाच । एवमुक्तसादा भीष्मो भारद्वाजमभा-
षत ॥ ६२ ॥

भीष्म उवाच । अपव्यं क्रियतां चापं साध्वस्त्रं प्रतिपादय ।
भङ्गस्त भोगान् पश्यं प्रीतः पूज्यमानः कुरुक्षेत्रे ॥ ६३ ॥ कुरूणा-
मस्ति यद्विज्ञं राव्यं चेदं सराङ्गकम् । त्वमेव परमो राजा सर्वे
षु कुरुवक्ष्यते ॥ ६४ ॥ यच्च ते प्रार्थितं ब्रह्मन् कृतं तदिति
चिन्त्यताम् । दिव्या प्राप्नोऽसि विप्रर्षे महान्भ्योऽनुग्रहः कृतः ॥ ६५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि भीष्मद्रोणसंवादे तयस्त्रिंश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सम्पूजितो द्रोणो भीष्मेण
द्विपदां वरः । विश्वाम महातेजाः पूजितः कुरुवेश्मनि ॥ १ ॥
विश्वान्तोऽथ गुरौ तस्मिन् पौत्रानादाय कौरवान् । शिष्यत्वेन
ददौ भीष्मो वस्त्रानि विविधानि च ॥ २ ॥ गृहस्य सुपरिच्छन्नं
धनधान्यसमाकुलम् । भारद्वाजाय सुप्रीतः प्रत्यपादयत प्रभुः
॥ ३ ॥ स ताव्य्विष्यान्महेष्वासः प्रतिजग्राह कौरवान् । पाण्ड-
वान्घातंराङ्गांश्च द्रोणो सुदितमानसः ॥ ४ ॥ प्रतिगृह्य च तान्
सर्वान्द्रोणो वचनमब्रवीत् । रहस्येकः प्रतीतात्मा हतोपसदनां-
साथा ॥ ५ ॥

द्रोण उवाच । काव्यं मे काङ्क्षितं किञ्चिद्बृदि सम्परि-
वर्तते । कृतास्त्रैश्चात् प्रदेयं मे तदेतद्वदतानवाः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्तौ तूष्णीमासन्विशा-
स्यते । अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परन्तप ॥ ७ ॥ ततो-
र्जुनं तदा मूर्च्छं समाधाय पुनः पुनः । प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य
प्ररोद सुदा तदा ॥ ८ ॥ ततो द्रोणः पाण्डुपुत्रानस्त्रायि

विविधानि च । पाहयामास दिव्यानि मानुषाणि च वीर्य-
 वान् ॥ ९ ॥ राजपुत्रास्तथा चान्ये ममेत्य भरतर्षभ । अभि-
 जग्मुस्ततो द्रोणमस्त्रार्थे हिजसप्तमम् ॥ १० ॥ हृष्ययचान्यका-
 चैव नानादेश्चास्य पार्थिवाः । सूतपुत्रश्च राधेयो सुहं द्रोण-
 मियात्तदा ॥ ११ ॥ स्युर्द्विजानस्तु पार्थेन सूतपुत्रोऽत्यमर्षणः ।
 दुष्पौषणं समाश्रित्य सोऽवमन्यत पाण्डवान् ॥ १२ ॥ अभ्ययात्स
 ततो द्रोणं धनुर्वेदचिकीर्षया । शिखाभुजबन्धोद्योगैस्तोषु सर्वेषु
 पाण्डवः ॥ १३ ॥ अस्त्रविद्यातुरागाञ्च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ।
 तुल्येष्वस्त्रप्रयोगेषु साधवे सौष्ठवेषु च ॥ १४ ॥ सर्वेषामेव शिष्याणां
 बभूवाभ्यधिकोऽर्जुनः । ऐन्द्रिमप्रतिमं द्रोण उपदेशेष्वमन्यत
 ॥ १५ ॥ एवं सर्वकुमाराणामिष्वस्त्रं प्रत्यपादयत् । कमण्डलुञ्च
 सर्वेषां प्रायच्छस्त्रिकारणात् ॥ १६ ॥ पुत्राय च ददौ कुम्भ-
 मविसृज्यनकारणात् । यावन्ते नोपगच्छन्ति तावदस्त्रे परां
 क्रियाम् ॥ १७ ॥ द्रोण आचष्ट पुत्राय तत्कर्म जिष्णुरीहत् ।
 ततः स वारुणास्त्रेण पूरयित्वा कमण्डलुम् । सममाचाञ्च-
 युतेषु गुरुमभ्येति फाल्गुनः ॥ १८ ॥ आचाञ्च्यं पुत्रात्तस्मात्सु
 विशेषोपचये पृथक् । न व्यङ्गीयत मेधावी पार्थोऽप्यस्त्रविदां वरः
 ॥ १९ ॥ अर्जुनः परमं यत्नमातिष्ठद्गुरुपूजने । अस्त्रे च परमं
 योगं प्रियो द्रोणस्य चाभवत् ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा नित्यमुद्यत्कमिष्वस्त्रं
 प्रति फाल्गुनम् । आह्वय वचनं द्रोणो रजः सूदमभाषत ॥ २१ ॥
 अन्धकारेऽर्जुनायासं न देयं ते कदाचन । न चाख्येयमिदं चापि
 महाकर्म विजये त्वया ॥ २२ ॥ ततः कदाचिद्गुञ्जाने प्रववौ
 वासुरर्जुने । तेन तत्र प्रदोषः स दीप्यमानो वित्तोपितः ॥ २३ ॥
 भुङ्क्त एव तु कौन्तेयो नास्यादन्यत्र वर्त्तते । हस्तसोजस्विन-
 स्यास्य अन्धप्रवृत्तकारणात् ॥ २४ ॥ तदभ्यासकृतं मत्वा राजावपि
 स पाण्डवः । योग्यां चक्रे महावाङ्मूर्धनुषा पाण्डुनन्दनः ॥ २५ ॥

तस्य ज्वातलनिर्घोषं द्रोणः श्रुत्वाव भारत । एतेन चैनमुवाच
परिष्वज्य दमवतीत् ॥ २६ ॥

द्रोण उवाच । प्रयतिये तथा कर्तुं यथा नात्यो वसुधरः ।
त्वत्सुमो भविता लोके सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रोणोऽर्जुनं भूयो ह्येषु च गजेषु
च । रथेषु भूमावपि च रथशिखामशिक्षयत् ॥ २८ ॥ गदा-
सुद्धेऽसिचर्चायां तोमरप्रासशक्तिषु । द्रोणः सङ्कीर्णसुद्धे च
शिक्षयामास कौरवान् ॥ २९ ॥ तस्य तत्कौशलं श्रुत्वा धनुर्वेद-
जिहृक्षवः । राजानो राजपुत्राश्च भुजाजग्मुः सहस्रव्यः ॥ ३० ॥
ततो निषादराजस्य शिरण्यधनुयः सुतः । एकत्वव्यो महाराज
द्रोणमभ्याजगाम ह ॥ ३१ ॥ न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति
चित्तयन् । शिष्यं धनुपि धर्मज्ञस्तेषामेवान्यवेक्षया ॥ ३२ ॥ स
तु द्रोणस्य शिरसा षादी गृह्य परन्तपः । शरण्यमनुसम्पाप्य
कृत्वा द्रोणं महीमयम् ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिश्च परमा-
मास्थितस्तदा । इष्वस्त्रे योगमातस्ये परं नियममास्थितः ॥ ३४ ॥
परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च । विभीक्षादानसन्धाने
लघुत्वं परमाप सः ॥ ३५ ॥ अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित्
कुरुपाण्डवाः । रथैर्निर्निर्धनुः सर्वे जगयामरिमर्दन ॥ ३६ ॥
तत्रोपकारणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया । राजन्मनुजगामैकः
श्वानमादाय पाण्डवान् ॥ ३७ ॥ तेषां विचरतां तत्र तत्तत्कर्म
चिकीर्षया । श्वा चरन् स वने गूढो नैषादिं प्रति जग्मिवान्
॥ ३८ ॥ स लण्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् । नैषादिं
श्वो समालक्ष्य भयंसास्त्री तदन्तिके ॥ ३९ ॥ तदा तस्याथ भयतः
शुनः सप्त शराश्रुखे । लाघवं दृष्ट्वैयम्बस्त्रे सुमोच युगपद्यथा
॥ ४० ॥ स तु श्वा शरपूर्णास्त्रः पाण्डवानाजगाम ह । तं दृष्ट्वा
पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः ॥ ४१ ॥ लाघवं शब्दवेधित्वं

दृष्ट्वा तत्परमं तदा । प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्वासम् प्रशशंसुश्च सर्वशः
 ॥ ४२ ॥ तं ततोऽम्बेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् । दृष्ट्वाः
 पाण्डवा राजन्मस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ४३ ॥ न चैनमभिजानंस्ते
 तदा विस्तृतदशनम् । तथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य
 वेत्स्युत् ॥ ४४ ॥

एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेवीरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।
 द्रोणशिष्यश्च मां वित्त धनुर्वेदकृतश्रमम् ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः ।
 यथावृत्तं वने सर्वं द्रोणायाचख्युरङ्गुतम् ॥ ४६ ॥ कौन्तेय-
 ख्वर्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन् । रष्ट्रो द्रोणं समासाद्य प्रणया-
 दिदमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

अर्जुन उवाच । तदाहं परिरभ्येकः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ।
 भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति ॥ ४८ ॥ अथ कस्मान्-
 न्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्यवान् । अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो
 निषादाधिपतेः सुतः ॥ ४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । सुहृत्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनि-
 श्रयम् । सव्यसाचिनमाहाय नैसादिं प्रति जग्मिद्वान् ॥ ५० ॥
 ददर्श मल्लदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम् । एकलव्यं धनुष्याणि-
 मस्यन्तमनिशं शरान् ॥ ५१ ॥ एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्त-
 मन्तिक्रात् । अभिगम्योपसंमृह्य जगाम शिरसा महीम् ॥ ५२ ॥
 पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत्स्य निषादजः । निवेद्य शिष्य-
 माञ्जानं तस्यौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ ५३ ॥ ततो द्रोणोऽब्रवीद्भ्राज-
 नेकलव्यमिदं वचः । यदि शिष्योऽसि मे वीर वेतनं दीयतां
 मम । एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम् ॥ ५४ ॥

एकलव्य उवाच । किं प्रथच्छामि भगवन्माज्ञापयतु मां
 गुरुः । न हि किञ्चिद्देयं मे गुरवे ब्रह्माकिन्तम ॥ ५५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तममश्वीन्वयाङ्गुष्ठो दक्षिणा दीयता-
मिति । एकलथ्यसु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम् ॥ ५६ ॥
प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा । तथैव हृष्टवदन-
स्तथैवादीनमानसः ॥ ५७ ॥ क्खित्वा विचार्य तं प्रादाद्द्रोणा-
याङ्गुष्ठमात्मनः । ततः शरन्तु नैषादिरङ्गुलीभिर्द्व्यर्कषत । न
तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्वं नराधिप ॥ ५८ ॥ ततोऽर्जुनः
प्रीतमना बभूव विगतज्वरः । द्रोणस्य सत्यवागासीन्वान्योऽभि-
भवितार्जुनम् ॥ ५९ ॥ द्रोणस्य तु तदा गिष्यौ गदायोग्यौ बभू-
वतुः । दुर्घोषनश्च भीमस्य सदा संरब्धमानसौ ॥ ६० ॥ अश्व-
त्थामा रक्ष्येपु सर्वेष्वभ्यधिकोऽभवत् । तथाति पुरुषानन्यान्
त्मारुको यमजाबुधौ ॥ ६१ ॥ युधिष्ठिरो रथिञ्छेष्टः सर्वत्र तु
धनञ्जयः । प्रथितः सागरान्तायां रथदूष्यपयूथपः ॥ ६२ ॥
बुद्धियोगबल्लोत्साहैः सर्वास्त्रेषु च निष्ठितः । अस्त्रे युर्वसुरागे
च विशिष्टोऽभवदर्जुनः ॥ ६३ ॥ तुल्येष्वस्त्रोपदेशेषु सौष्ठवेन च
वीर्यवान् । एकः सर्वकुमाराणां बभूवातिरथोऽर्जुनः ॥ ६४ ॥
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम् । धार्तराष्ट्रा दुरात्मानो
ज्ञाञ्छयन्त परस्परम् ॥ ६५ ॥ तांसु सर्वान् समानीय सर्वविद्यास्त्र-
शिक्षितान् । द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभः ॥ ६६ ॥
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाये शिल्पिभिः कृतम् । अभिज्ञातं
कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ ६७ ॥

द्रोण उवाच । शीघ्रं भवन्तः सर्वेऽपि धनूंष्यादाय सर्वशः ।
भासमेतं ससुद्दिश्य तिष्ठध्वं सन्धितेषवः ॥ ६८ ॥ महाकायसम-
कालन्तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम् । एकैकशो नियोज्यामि तथा
कुरुत पुत्रकाः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां
वर्षः । सन्धत्स्व वाणं दुर्दृषं महाकायान्ते विसृज्य तम् ॥ ७० ॥

ततो बुधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य परन्तपः । तस्यौ भासं समुद्दिश्य
 गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ७१ ॥ ततो विततधम्बानं द्रोणस्यं कुब-
 नन्दनम् । स सुहृत्ताडुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ७२ ॥ पश्यै-
 त्वं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज । पश्यामीत्येवमावाक्यं प्रत्य-
 वाच बुधिष्ठिरः ॥ ७३ ॥ स सुहृत्तादिव पुनर्द्रोणस्यं प्रत्य-
 भाषत ।

द्रोण उवाच । अथ वृत्तमिमं मां वा भ्रातृन्वापि प्रपश्यसि
 ॥ ७४ ॥ तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् । भवन्तश्च
 तथा भ्रातृन् भासञ्चेति पुनः पुनः ॥ ७५ ॥ तमुवाचापसर्पेति
 द्रोणोऽप्रीतमना इव । नैतच्छब्धं त्वया वेहुं लक्ष्यमित्येव कुत-
 सयन् ॥ ७६ ॥ ततो दुर्षोर्धनादौस्तान्वात्तं राट्टान्महायथाः ।
 तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यष्टच्छत ॥ ७७ ॥ अन्यांश्च शिष्यान्
 भोमादीन् राज्ञैवान्यदेशजान् । तथा च सर्वे तत्क्षुभं पश्याम
 इति कुत्सिताः ॥ ७८ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रोणशिष्यपरीक्षायां चतु-
 स्त्रिंशदधिकयतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो घनश्लयं द्रोणः स्त्रयमानोऽभ्य-
 भाषत । त्वेदानीं प्रहृत्तं व्यमेतल्लक्ष्यं विलोक्यताम् ॥ १ ॥
 महाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः । वितत्य कार्मुकं पुत-
 तिष्ठ तावन्मुहूर्त्तकम् ॥ २ ॥ एवमुक्तः सद्यसाची मण्डलीकृत-
 कार्मुकः । तस्यौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ३ ॥
 सुहृत्तादिव तं द्रोणस्यथैव समभाषत । पश्याम्येनं स्थितं भासं
 द्रुमं मामपि चार्जुन ॥ ४ ॥ पश्याम्येकं भासमिति द्रोणं पार्थी-
 ऽभ्यभाषत । न तु वृत्तं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ५ ॥

ततः प्रीतमना द्रोणो मुहुर्त्नादिव तं पुनः । प्रत्यभाषत दुर्धरः
 पाण्डवानां महारथम् ॥ ६ ॥ भासं पश्यासि यथेनं तथा ब्रूहि
 पुनर्वचः । शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥७॥
 अर्जुनेनैवसुक्तसु द्रोणो हृष्टतनूवचः । सुहृस्तेत्वब्रवीत्याद्यं स
 मुमोचाविचारयन् ॥ ८ ॥ ततस्तस्य नगस्यस्य क्षुरेण निशितेन
 च । शिर उतुक्त्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ९ ॥ तस्मिन्
 कर्मणि संसिद्धे पश्यांष्वजत पाण्डवम् । मेने च ह्रुपदं संख्ये
 सासुबन्धं पराजितम् । १० ॥ कस्यचित्त्वच काणस्य सशिवो-
 ऽङ्गिरसां वरः । जगाम गङ्गामभितो मञ्जितुं भरतर्षभ ॥११॥
 अथगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः । ग्राहो जग्राह बल-
 वाञ्छङ्गान्ते काणसोदितः ॥ १२ ॥ स समर्थोऽपि मोघाव
 शिवान् सर्षानचोदयत् । ग्राहं हत्वा मोक्षयध्वं मामिति त्वरय-
 श्विव ॥१३॥ तद्वाक्यसमकालन्तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः । अवाञ्छैः
 पशुभिर्ग्राहं मग्नमग्नस्यताडयत् ॥ १४ ॥ इतरे त्वथ समूहास्तत्र
 तत्र प्रपेदिरे । तन्तु हृष्टा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्वत पाण्डवम्
 ॥ १५ ॥ विशिष्टं सर्वशिव्येभ्यः प्रीतिमांशाभवत्तदा । स पार्थ-
 वाथैर्वञ्छधा खण्डयः परिकल्पितः ॥ १६ ॥ ग्राहः पशुत्वमापेदे
 जङ्गां त्यक्त्वा महात्मनः । अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महा-
 रथम् ॥ १७ ॥ गृहाण्येमं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्हरम् । अस्त्रं
 ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्त्तनम् ॥ १८ ॥ न च ते मासुमे-
 ष्वेतत् प्रयोक्तव्यं कबचन । जगद्विनिर्दहेदेतदल्पतेजसि पाति-
 तम् ॥ २० ॥ असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
 तद्धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ २१ ॥ बाधेतामानुषः
 शत्रुर्गृहि त्वां वीर कश्चन । तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदस्त्रमिदमाहवे
 ॥२२॥ तथेति स प्रतिश्रुत्य बीभत्सुः प्रकृताङ्गलिः । जग्राह
 परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुहः ॥ २३ ॥ भवितां त्वत्सो

नान्यः पुमाङ्गोके धनुर्धरः । अजेयः सर्वशत्रूणां कीर्त्तिमांश्च
भविष्यसि ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रोणग्रामोक्षणा पञ्चत्रिंश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

वशस्यायन उवाच । कृतास्त्रान्वाप्त राष्ट्रान्य पाण्डुपुत्रांश्च
भारत । दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीद्राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ १ ॥
कपस्य सोमदत्तस्य कृष्णकस्य च धीमतः । गाङ्गेयस्य च सान्निध्ये
व्यासस्य विदुरस्य च ॥ २ ॥ राजन् संप्राप्तविद्यास्ते कुमारः
कुरुसन्तम । ते दर्शयेयुः स्वां शिष्यां राजन्नुमते तव ॥ ३ ॥
ततोऽब्रवीन्महाराजः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

धृतराष्ट्र उवाच । भारद्वाज महत्कर्म कृतं ते द्विजसन्तम ।
यदानुमन्यसे कालं यस्मिन्देये यथा यथा । तथा तथा विधानाय
स्वयमाज्ञापयस्व माम् ॥ ४ ॥ स्यूहयाम्यद्य निर्वेदात् पुरुषाणां
सचक्षुषाम् । अस्त्रहेतोः पराक्रान्तान्ये मे द्रक्ष्यन्ति पुत्रकान् ॥ ५ ॥
अन्तर्यङ्गुराचार्यो ब्रवीति कुरु तत्तथा । न हीहयं प्रियं मन्ये
भविता धर्मवत्सल ॥ ६ ॥ ततो राजानमामन्त्र्य निर्गतो विदुरो
बहिः । भारद्वाजो महाप्राज्ञो भाषयामास मेदिनीम् ॥ ७ ॥
समामष्टश्रां निर्गुल्मासुदक्प्रस्रवणान्विताम् । तस्यां भूमौ बलिं
चक्रे तिथौ नक्षत्रपूजिते ॥ ८ ॥ अवधुष्टे समाजे च तदर्धं वदतां
वरः । रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥ ९ ॥ प्रेक्षा-
गारं सुविहितं चक्रुस्ते तस्य शिल्पिनः । रात्रः सर्वायुधीपेतं
स्त्रीणाञ्चैव नरधैभ ॥ १० ॥ मन्त्रांश्च कारयामासुस्तत्र जानपदा
जनाः । विपुलानुष्कयोपिताम्बिविकाश्च महाधनाः ॥ ११ ॥
तस्मिंस्ततोऽहृत्ति प्राप्ते राजा ससचिवसदा । भीष्मं प्रमुञ्चेतः

कृत्वा कपं चाचाञ्च सतमम् ॥ १२ ॥ सुक्ताजाणपरिच्छिन्नं वैदुष्यं-
 मणिशोभितम् । आतकुम्भमयं दिव्यं प्रेक्षागारसुपागमत् ॥ १३ ॥
 गान्धारी च महाभागा कुन्ती च जयतांवर । स्त्रियश्च राज्ञः
 सर्वाज्ञाः सप्रेष्याः सपरिच्छदाः ॥ १४ ॥ इषींदावदङ्गमंसा-
 न्नेकं देवस्त्रियो यथा । ब्राह्मण्यणत्रियाराक्ष्य चातुर्वर्ष्यं पुराद्-
 द्रुतम् ॥ १५ ॥ दर्शनेषु समभ्यागात् कुमाराणां कृतास्त्रताम् ।
 क्षणेनैकस्यतां तत्र दर्शनेषु जगाम ह ॥ १६ ॥ प्रवादितैश्च
 वादित्रैर्जनक्रीडहलेन च । महार्थैश्च इव क्षुब्धः समाजः सोऽभव-
 त्तदा ॥ १७ ॥ ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लवस्त्रोपवीतवान् । शुक्ल-
 केशः सितशम्भुः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ १८ ॥ रङ्गमध्यं तदा-
 चाञ्चः सपुत्रः प्रविवेश ह । नभो जलधरैर्हीनं साङ्कारक इषां-
 शुमान् ॥ १९ ॥ स यथासमयं चक्रे वलिं बलवतांवरः । ब्राह्म-
 णांस्तु सुमन्त्रज्ञान् कारयामास मङ्गलम् ॥ २० ॥ सुखपुण्याह-
 घोषस्य पुण्यस्य समनन्तरम् । विविशुर्विविधं गृह्य शस्त्रोपकरणं
 नराः ॥ २१ ॥ ततो बडाङ्गुलित्राणा बद्धकृत्वा मकारथाः । बह-
 द्रणाः सधनुषो विविशुर्भरतर्षभाः ॥ २२ ॥ अनुष्येष्टन्तु ते तत्र
 सुभिष्टिरपुरोगमाः । चक्रुरस्त्रं महावीर्याः कुमाराः परमा-
 द्भूतम् ॥ २३ ॥ केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे । मनुजा
 धृष्टमपरे वीक्षाक्षक्रुः सुविस्मिताः ॥ २४ ॥ ते स्त्र्य लक्ष्याणि
 विभिदुर्बाण्यैर्नामाङ्गयोभितैः । विविधैर्लाघवोत्सृष्टैश्च ह्यन्तो
 वाजिभिर्दुर्तम् ॥ २५ ॥ तत् कुमारबलं तत्र गृहीतशरकार्मु-
 कम् । गन्धर्वनगराकारं प्रेत्य ते विस्मिताभवन् ॥ २६ ॥ सहसा
 चुकशुशान्ये नराः शतसहस्रयः । विस्मयोत्फुल्लनयनाः साधु-
 साध्विति भारत ॥ २७ ॥ कृत्वा धनुषि ते मार्गान् रथचञ्चारीसु
 चांस्रुतत् । गजपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च मियुद्धे च महाबलाः ॥ २८ ॥
 गृहीतखड्गचर्मण्यस्ततो भूयः प्रहारिणः । त्वरमार्गान् यथो-

द्विष्टांशेः सर्वासु भूमिषु ॥ २९ ॥ काश्वं सौष्ठवं शोभां स्थिरत्वं
 दृढमुष्टिताम् । ददृशुस्तत्र सर्वेषां प्रयोगं सङ्गममन्त्रोः ॥ ३० ॥
 अथ तौ नित्यसंहृतौ सुयोधनहृकोदरौ । अवतीर्थी गदाचक्रा-
 वेकम्बुजाविवाचली ॥ ३१ ॥ बहुकक्षी महाबाहू पौरुषे यथाव-
 स्थितौ । दृङ्क्षन्ती वासिताह्वेतोः समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३२ ॥
 तौ प्रदक्षिणसव्यानि मण्डलानि महाबली । चेरतुर्निर्भलगद्गी
 समदाविव कुञ्जरौ ॥ ३३ ॥ विदुरो धृतराष्ट्राय गान्धार्वाः पाण्डु-
 वारिणः । न्यवेदयेतां त्वत्सर्षं कुमारार्यां विचेष्टितम् ॥ ३४ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यस्त्रदर्शने षट्संघ-

दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

----:--

वैशम्पायन उवाच । कुहराजे हि रक्षस्ये भीमे च बलिना-
 वरे । पञ्चपातकतस्त्रेहः स द्विधेवाभवज्जनः ॥ १ ॥ हा वीर
 कुहराजेति हा भीम इति जल्पताम् । पुत्रघाणां सुविपुलाः
 प्रयादाः सहस्रोत्थिताः ॥ २ ॥ ततः क्षुब्धार्थवनिभं रक्षमासोऽस्य
 बुद्धिमान् । भारद्वाजः प्रियं पुत्रमश्वत्यामानमत्रवीत् ॥ ३ ॥

द्रोण उवाच । वारयैती महावीर्षी कृतयोग्यावुभावपि ।
 माभूद्रक्षप्रकोपोऽयं भीमदुर्बोधनोऽवः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततश्चावुद्यतगद्गी गुरुपुत्रेण वारितौ ।
 युगान्तानिलसंक्षुब्धी महावेलाविवार्यवी ॥ ५ ॥ ततो रक्षाक्ष-
 गतो द्रोणो वचनमत्रवीत् । निवार्य वादित्वागणं महामेघनिभ-
 स्यनम् ॥ ६ ॥ यो मे पुत्रात् प्रियतरः सर्वशस्त्रविशारदः । ऐन्द्रि-
 रिन्द्रानुजसमः स पार्थो हृष्यतामिति ॥ ७ ॥ आचार्यवचनेनाथ
 कृतस्वस्वयनो भुवा । बहुगोधाङ्गलित्वाणः पूर्णद्वयः सकामुं कः
 ॥ ८ ॥ काश्चनं कश्चं विभ्रत् प्रत्यहृष्यत फाल्गुनः । सर्कः

सेन्द्रासुधतद्वित् ससन्धः एव तोयद् ॥ ९ ॥ ततः सर्वस्य रक्षण्य
समुत्पिञ्जलकोऽभवत् । प्राञ्चस्यन्त च वाद्यानि सग्रहानि सम-
न्ततः ॥ १० ॥ एष कुन्तीसुतः श्रीमानेष मध्यमपाण्डवः । एष
सुप्रो महेन्द्रस्य कुरूणामेष रक्षिता ॥ ११ ॥ एषोऽस्त्रविदुषां
श्रेष्ठ एष धर्मभृतां वरः । एष शीलवताञ्चापि शीलज्ञाननिधिः
परः ॥ १२ ॥ इत्येवं तुस्तला पाचः शुश्रुवुः प्रेषकेरिताः ।
कुन्त्याः प्रख्यसंयुक्तैरस्त्रैः क्षिन्नुसुरोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन
महता पूर्णश्रुतिरथाववीत् । धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठो विदुरं हृष्टः
मानसः ॥ १४ ॥ क्षतः क्षुब्धार्णवनिभः किमेष सुमहास्वनः ।
सहसैवोत्थितो रङ्गे भिन्दन्निव नभस्सलम् ॥ १५ ॥

विदुर उवाच । एष पार्थो महाराज फाल्गुनः पाण्डु-
नन्दनः । अवतीर्णः सकवचस्तत्रैष सुमहास्वनः ॥ १६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धन्योऽस्मत्सुगृहीतोऽस्मि रक्षितोऽस्मि
महामते । इयारणिसमुद्भूतैस्त्रिभिः पाण्डववक्त्रिभिः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् प्रसुदिते रङ्गे कथञ्चित् प्रत्यु-
पस्थिते । दर्शयामास बीभत्सुराचार्यायास्त्रतावधम् ॥ १८ ॥
प्राग्नेयेनाहजद्वक्त्रिं वायुणेनाहजत्प्रयः । वायव्येनाहजद्वासुं
पार्श्वेनाहजद्द्वान् ॥ १९ ॥ भीमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेना-
भवद्विरिः । अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २० ॥
क्षणात्प्राग्ः क्षणाद्भ्रसः क्षणाच्च रथधूर्गतः । क्षणेन रथमध्यस्थः
क्षणेनावतरन्महीम् ॥ २१ ॥ सुकुमारश्च खल्लास्य गुरुचापि
गुरुप्रियः । सौष्ठवेनाभिसंक्षिप्तः सोऽविध्यद्विविधैः शरैः ॥ २२ ॥
ध्वमतश्च कराहस्य क्षीहस्य प्रसुप्ते समम् । पञ्चवायानसंसक्तान्
संभ्रमोच्चैकवाणवत् ॥ २३ ॥ गव्ये विषाणकोषे च चले रज्जव-
वर्षोऽस्मिनि । निचस्थान महावीर्यैः शायकानेकविंशतिम् ॥ २४ ॥
इत्येवमादि सुमहत् खड्गे धनुषि चानघ । गदायां शस्त्रकुशलो

मण्डलानि प्रदर्शयन् ॥ २५ ॥ ततः समाप्तभूयिष्ठे तस्मिन् कर्मणि
 भारत । मन्दीभूते समाजे च वादित्स्य च निःस्वने ॥ २६ ॥
 द्वारदेशात्समुद्रं तो माहात्म्यवत्सूचकः । वज्रनिष्पेषसदृशः
 श्चुवे भुजनिःस्वनः ॥ २७ ॥ दीर्घान्ते किं नु गिरयः किंस्त्रि-
 ङ्गुर्मिर्विदीर्घं ते । किंस्त्रिदापूष्पं ते धीम जलधाराघनैर्घनैः
 ॥ २८ ॥ रङ्गस्यैवं मतिरभूत् क्षणेन वसुधाधिप । द्वारस्थाभि-
 मुखाः सर्वे बभूवुः प्रेषकास्तदा ॥ २९ ॥ पञ्चभिर्भ्रातृभिः पार्थै-
 द्रोणैः परिवृतो वभौ । पञ्चतारेण संयुक्तः सावित्रेणैव चन्द्रमाः
 ॥ ३० ॥ अश्वत्यान्ना च सहितं भ्रातृणां शतमूर्जितम् । दुर्घो-
 धनममित्तन्नसुत्यितं पथ्यं वारयत् ॥ ३१ ॥ स तैस्तदा भ्रातृभि-
 रश्वतासुधैर्गदायपाणिः समवस्थितैर्हृतः । वभौ यथा दानव-
 संचये पुरा पुरन्दरो देवगणैः समावृतः ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वण्यस्यदर्शने सप्तविंश-

दशधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

— ०० —

वैशम्पायन उवाच । दत्तेऽवकाशे पुरुषैर्विस्मयोत्फुल्ल-
 लोचनः । विवेश रङ्गं विसीर्यं कर्णः परपुरस्त्रयः ॥ १ ॥ सङ्घं
 कवचं विभ्रत् कुण्डलोद्योतितामनः । सधनुर्वहनिस्त्रिंशः पाद-
 चारीव पर्वतः ॥ २ ॥ कन्यागर्भः पृथुयथाः पृथायाः पृथुलोचनः ।
 तीक्ष्णांशोर्भास्करस्यांशः कर्णोऽरिगणसूदनः ॥ ३ ॥ सिंहर्षभ-
 गजेन्द्राणां तुल्यवीर्यं पराक्रमः । दीप्तिकान्तिस्युतिगणैः सूक्ष्मेन्दु-
 ल्लतनोपमः ॥ ४ ॥ प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंघननो हुवा ।
 असंख्येयशुणः श्रीमान् भास्करस्यात्मसम्भवः ॥ ५ ॥ स निर्दोष
 महाबाहुः सर्वतो रङ्गमण्डकम् । प्रणामं द्रोणकपयोर्नात्वा-

द्वतमिवाकरोत् ॥ ६ ॥ स समाजजनः सर्वो निद्यतः स्थिर-
लोचनः । कौश्यमित्यागतघोभः कौद्वहलपरोऽभवत् ॥ ७ ॥
सोऽब्रवीन्नेषगम्भीरस्वरेण वदतां वरः । भ्राता भ्रातरमन्नातं
सावित्रः पाकशासनिम् ॥ ८ ॥ पार्थ यत्ते कृतं कर्मे विशेषवद-
हन्ततः । करिष्ये पश्यतां नृणामात्मानं विद्युद्यंगमः ॥ ९ ॥
असमाप्ते ततस्तस्य वचने वदतांवर । यन्त्रोत्क्षिप्त इवोत्तस्थौ
क्षिप्रं वै सर्वतो जनः ॥ १० ॥ प्रीतिश्च मनुजस्याप्र दुर्धोधन-
क्षुपाविशत् । ह्योय क्रोधश्च वीभत्सुं क्षणेनाम्बाविवेश च ॥ ११ ॥
ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः कर्णः प्रियरणः सदा । यत् कृतं तत्र पार्थेन
तच्चकार महाबलः ॥ १२ ॥ अथ दुर्धोधनस्तत्र भ्रातृभिः सह
भारत । कर्णं परिष्वज्य मुदा ततो वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥

दुर्धोधन उवाच । स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोऽसि
मानद । अहञ्च कुहराज्यञ्च यद्येष्टमुपभुञ्ज्यताम् ॥ १४ ॥

कर्ण उवाच । कृतं सर्वमहं मन्ये सखित्वञ्च त्वया हृष्ये ।
द्वन्द्वयुद्धञ्च पार्थेन कर्तुं मिच्छाम्यहं प्रभो ॥ १५ ॥

दुर्धोधन उवाच । भुङ्क्स भोगान्मया साहं बन्धूनां प्रिय-
कृद्भव । दुर्हृदां कुरु सर्वेषां मूर्ध्नि पादमरिन्दम ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः क्षिप्रमिवात्मानं मत्वा पार्थोऽभ्य-
भाषत । कर्णं भ्रातृसमूहस्य मध्येऽचलमिव स्थितम् ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच । अनाहृतीपदिष्टानामनाहृतीपजल्पिनाम् ।
मे लोकास्तान्दृतः कर्ण मया त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १८ ॥

कर्ण उवाच । रक्षोऽयं सर्वसामान्यः किमत्र तव फाल्गुन ।
वीर्यश्रेष्ठाय राजानो वलं धर्मोऽनुवर्त्तते ॥ १९ ॥ किं क्षेपेद्दुर्ब-
लायानैः शरैः कथय भारत । गुरोः समक्षं यावत्ते हरास्यथ
धिरः शरैः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रोणाभ्यनुज्ञातः पार्थः परपुर-

स्रजः । आद्यभिस्करयान्निष्टो रणायोपजगाम तम् ॥ २१ ॥
 ततो दुर्धनेनापि सञ्जाया समरोद्यतः । परिष्वक्तः स्थितः
 कर्णः प्रष्टस्य सशरन्वतुः ॥ २२ ॥ ततः सविद्युत्कनितैः वेन्द्रा-
 युधपुरोगमैः । आहतं गगनं मेघैर्बलाकापङ्क्तिहासिभिः ॥ २३ ॥
 ततः स्नेहाङ्गरिचयं दृष्ट्वा रत्नावलोकितम् । भास्करोऽप्यनय-
 न्नाभ्रं समीपोपगतान् घनान् ॥ २४ ॥ मेघच्छायोपगूढस्तु ततो-
 ऽदृश्यत फाल्गुनः । सूर्वातपपरिचिप्तः कर्णोऽपि समदृश्यत ॥ २५ ॥
 धार्तराष्ट्रा यतः कर्णास्त्रिन्दुशे व्यवस्थिताः । भारद्वाजः रूपो
 भीष्मो यतः पार्थस्ततोऽभवत् ॥ २६ ॥ द्विधा रङ्गः समभवत् स्त्रीणां
 द्वैधमजायत । कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम च
 ॥ २७ ॥ तां तथा मोहमापन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् । कुन्ती-
 माश्र्वाश्रयामास प्रेष्याभिश्चन्दनोदकैः ॥ २८ ॥ ततः प्रत्यागत-
 प्राणा तावुभौ परिदंशितौ । युत्नौ दृष्ट्वा सुसंभ्रान्ता नाम्बपद्यत
 किञ्चन ॥ २९ ॥ तावुद्यतमहाचापौ रूपः शारदहतोऽभवीत् ।
 हृन्दयुद्धसमाचारे कुशलः सर्वधर्मवित् ॥ ३० ॥ अयं प्रयाया-
 स्तनयः कनीयान् पाण्डुनन्दनः । कौरवो भवता सार्द्धं हृन्दयुद्धं
 करिष्यति ॥ ३१ ॥ त्वमप्येवं महाबाहो मातरं पितरं कुलम् ।
 ऋथयस्व नरेन्द्राणां येषां त्वं कुलभूषणः ॥ ३२ ॥ ततो विदित्वा
 पार्थस्त्वं प्रतियोत्स्यति वा नवा । वृथाकुलसमाचारैर्न युध्यन्ते
 नृपाक्षजाः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्य कर्णस्य त्रीङ्गणतमाननम् ।
 बभौ वर्षास्युर्विस्मितं पद्ममागलितं यथा ॥ ३४ ॥

दुर्धनेन उवाच । आचार्यं त्रिविधा योनी राज्ञां शास्त्र-
 विनियये । सत्कुलीनश्च शूरश्च यश्च सेनां प्रकरोति ॥ ३५ ॥
 यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति । तस्मादेपोऽङ्ग-
 विषये मया राक्ष्ये ऽभिषिच्यते ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णः सलाजकुसुमै-
र्घटेः । काञ्चनेः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्धिर्महारथः ॥३७॥ अभि-
पिक्तोऽङ्गराज्यस्य श्रिया युक्तो महाबलः । सच्छतवाक्यजगो
जयशब्दीत्तरेण च ॥ ३८ ॥ उवाच कौरवं राजा वचनं स वृष-
सादा । अस्य राज्यप्रदानस्य सदृशं किं ददामि ते ॥ ३९ ॥
प्रब्रूहि राजशार्दूल कर्ता ह्यस्मि तथा वृप । अत्यन्तं सख्य-
मिच्छामीत्याह तं स सुयोधनः ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्ततः कर्ण-
स्तथेति प्रत्युवाच तम् । हर्षाञ्चोभौ समाश्लिष्य परां मुदमवा-
पतुः ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वणि सभयपर्वण्यस्य दर्शने अष्टमिंश-

दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स्वसोत्तरपटः सप्रस्येदः सवेपथुः ।
विवेशाधिरथो रत्नं यष्टिमायो ह्ययस्त्रिव ॥ १ ॥ तमालोष्ण धनु-
स्थक्ता पिढगीरवयन्वितः । कर्णोऽभिषेकार्द्रशिराः शिरसा
समवन्दत ॥ २ ॥ ततः पादाववच्छाद्य पटान्तेन संश्रमः ।
पुत्रेति परिपूर्णार्थमब्रवीद्रथसारथिः ॥३॥ परिष्वज्य च तस्याद्य
मूर्धानं स्नेहविक्षवः । अङ्गराज्याभिषेकार्द्रमशुभिः सिधिवे पुनः
॥ ४ ॥ तं दृष्ट्वा स्तुतपुत्रोऽयमिति संचिन्त्य पाण्डवः । भीम-
सेनसादा वाक्यमब्रवीत् प्रहसन्निव ॥ ५ ॥ न त्वमर्हसि पार्थेन
स्तुतपुत्र रथो बधम् । कुलस्य सदृशं कूर्णं प्रतोदो गृह्यतां त्वया
॥ ६ ॥ अङ्गराज्यस्य नार्हस्वमुपभोक्तुं नराधम । श्लाङ्गताश-
संमीपस्थं पुरोडाशमिवाध्वरे ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्ततः कर्णः किञ्चित्
मस्कुरिताधरः । गगनस्थं विलिख्यस्य दिवाकरमुदैक्षत ॥ ८ ॥

ततो दुर्बोधनः कोपादुत्पपात महाबलः । आढपद्मवनात्तथा-
 न्नदोत्कट इव हिपः ॥ १ ॥ सेऽब्रवीद्भीमकर्माणं भीमसेनमव-
 स्थितम् । हंकीदर न युक्तं ते वचनं वक्तुमीदृशम् ॥ १० ॥ क्षत्रि-
 याणां बलं ज्येष्ठं योज्ज्वलं क्षत्रबन्धुना । शूराणाञ्च नदीनाञ्च
 बुर्विदाः प्रभवाः किल ॥ ११ ॥ सलिलादुत्थितो वक्रियेन व्याप्तं
 चराचरम् । दधीचस्यास्थितो षज्जं कृतं दानवस्त्रदनम् ॥ १२ ॥
 आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गेय इत्यपि । श्रूयते भगवा-
 न्देवः सर्वगुह्यमयो गुहः ॥ १३ ॥ क्षत्रियेभ्यश्च ये जाता ब्राह्म-
 णास्ते च ते श्रुताः । विश्वामित्रप्रभृतयः प्राप्ता ब्रह्मत्वमध्ययम्
 ॥ १४ ॥ आचार्यः कलशाज्जातो द्रोणः शस्त्रभृतांवरः । गीत-
 मस्याम्बवाये च शरसम्वाञ्च गीतमः ॥ १५ ॥ भवताञ्च यथा जन्म
 तदप्यागमितं मया । सकुण्डलं सकवचं सर्वलक्षणलक्षितम् ।
 कथमादित्यसदृशं मृगी व्यघ्रं जनिष्यति ॥ १६ ॥ पृथिवी-
 राज्यमर्होऽयं नाङ्गराज्यं नरेश्वरः । अनेन बाह्वीर्येण मया
 चाज्ञानवर्तिना ॥ १७ ॥ यस्य वा मनुजस्त्रेदं न क्षान्तं महिचे-
 टितम् । रथमारुह्य पङ्क्यां स विनामयतु कार्मुकम् ॥ १८ ॥
 ततः सर्वस्य रङ्गस्य हाहाकारो महानभूत् । साधुवादानुसंभवः
 सूर्यश्चासामुपागमत् ॥ १९ ॥ ततो दुर्योधनः कर्णमालम्ब्याग्र-
 करे वृषः । दीपिकाग्निज्ज्वालोकस्तस्माद्द्रुजादिनिर्ययौ ॥ २० ॥
 पाण्डवाश्च सहद्रोणाः सप्तपाञ्च विश्राम्यते । भीष्मेण सञ्चिताः
 सर्वे ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ २१ ॥ अर्जुनेति जनः कश्चित्
 कश्चित् कर्णेति भारत । कश्चिद्दुर्योधनेत्येवं वृषन्तः प्रस्थिता-
 स्तदा ॥ २२ ॥ कुन्त्याश्च प्रत्यभिज्ञाय दिव्यलक्षणचूचितम् ।
 पुत्रमङ्गेश्वरं स्नेहाच्छन्ना प्रीतिरजायत ॥ २३ ॥ दुर्योधनस्यापि
 तदा कर्णमासाद्य पार्थिव । भयमर्जुनसङ्घातं क्षिप्रमन्तरधीयंत
 ॥ २४ ॥ स चापि वीरः क्षतशस्त्रनिःश्रमः परेण सान्नाभ्यवदत्

सुयोधनम् । सुधिष्ठिरस्त्रायभवत्तदा मतिर्न कथं तुल्योऽसि
धनुर्धरः क्षितौ ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्प्रथमपर्वण्यस्मदर्शने जनसत्वारिंश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डवान्वार्त्तराष्ट्रींश्च कृतास्त्रान् प्रस-
मीक्ष्य सः । सुर्वथेदक्षिणाकाले प्राप्तोऽमन्यत वै युवः ॥ १ ॥
ततः शिष्यान् समानीय आचार्योऽर्थमचोदयत् । द्रोणः सर्वा-
नश्रेष्ठेण दक्षिणाथं महीपते ॥ २ ॥ पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा
रणमूर्धनि । पश्चान्मयत भद्रं वः सा स्थात्परमदक्षिणा ॥ ३ ॥
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे रथैस्त्रुणं प्रहारिणः । आचार्यधनदानार्थं
द्रोणेन सहिता ययुः ॥ ४ ॥ ततोऽभिजग्मुः पाञ्चालान्निघ्नन्तस्ते
नरवर्षभाः । मन्वदुस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महीजसः ॥ ५ ॥ दुर्षो-
धनस्य कर्णस्य सुयुत्सुस्य महावतः । दुःशासनो विकर्णश्च जलसन्धः
सुलोचनः ॥ ६ ॥ एते चान्ये च बहवः कुमारो बहुविक्रमाः ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमित्येवं क्षत्रियवर्षभाः ॥ ७ ॥ ततो वररथारूढाः
कुमाराः सादिभिः सह । प्रविश्य नगरं सर्वे राजमार्गमुपाययुः
॥ ८ ॥ तस्मिन् काले तु पाञ्चाल्यः श्रुत्वा दृष्ट्वा महद्वलम् ।
आहृत्भिः सहितो राजंस्वरथा निर्ययौ गृह्णात् ॥ ९ ॥ ततस्तु
क्षतसन्वाहो यज्ञसेनो महीधरः । अरवर्षाणि मुञ्चन्तः प्रयोदुः
सर्व एव ते ॥ १० ॥ ततो रथेन शुभ्रेण समासाद्य तु कौरवान् ।
यज्ञसेनः शरान् घोरान्धवर्षं सुधि दुर्जयः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । पूर्वमेव तु सम्मन्त्र्य पार्थो द्वायमन्वा-
बवीत् । द्रुपद्रेकात् कुमारानामाचार्यं द्विजसत्तमम् ॥ १२ ॥
एषां पराक्रमस्थान्ते वयं कुर्ष्याम साहसम् । एतैरशक्तः पाञ्चाल्यो

यज्ञीतुं रणमूर्च्छनि ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः
 सहितोऽनघः । अर्द्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद्वहिरेव सः ॥ १४ ॥
 द्रुपदः कौरवान्द्रुष्ट्वा प्राधावत समन्ततः । शरजालेन महता
 मोहयन् कौरवो चमूम् ॥ १५ ॥ तसुद्युतं रथेनैकमाशुकारिण्य-
 माहवे । अनेकमिव सन्नासाग्नेनिरे तत्र कौरवाः ॥ १६ ॥ द्रुप-
 दस्य शरा घोरा विचेरुः सर्वतो दिशम् । ततः शङ्काय भेर्यश्च
 मृदङ्गाय सहस्रशः ॥ १७ ॥ प्रावाद्यन्त महाराज पाञ्चालानां
 निवेशने । सिंहादयश्च सञ्जघ्ने पाञ्चालानां महात्मनाम् ॥ १८ ॥
 धनुर्ध्यातकशब्दश्च संस्पृश्य गगनं महान् । दुर्ध्वोधनो विकर्णश्च
 सुबाहुर्दीर्घलोचनः ॥ १९ ॥ दुःशासनश्च संक्रुधाः शरवर्षैरवा-
 किरन् । सोऽतिविद्धो महेष्वासः पार्थतो युधि दुर्जयः ॥ २० ॥
 व्यधमन्नाम्बनीकानि तत्क्षणादेव भारत । दुर्ध्वोधनं विकर्णश्च
 कर्णश्चापि महाबलम् ॥ २१ ॥ नानाशुपसुताम्बीरान् सैन्यानि
 विविधानि च । अजातशत्रुवत्सवं चरन्वाणैरतर्पयत् ॥ २२ ॥
 ततस्तु नागराः सर्वे सुसलैर्यष्टिभिस्तदा । अभ्यवर्षन्त कौरव्यान्
 वर्षमाणा घना इव ॥ २३ ॥ सवाल्लक्ष्मणे पौराः कौरवान-
 भ्यस्तदा । श्रुत्वा तु तुमुलं युद्धं कौरवानिष भारत ॥ २४ ॥
 द्रवन्ति ह्यु नदन्ति एव क्रोशन्तः पाण्डवान् प्रति । पाण्डवास्तु
 स्वनं श्रुत्वा आर्त्तानां शोमहर्षणम् ॥ २५ ॥ अभिवाद्य ततो
 द्रोणं रथानात्सङ्गस्तदा । दुर्ध्विष्ठरं निवाय्यांशु मा युध्यस्वेति
 पाण्डवम् ॥ २६ ॥ माद्रैयी चक्ररथौ तु फाल्गुनश्च तदाकरोत् ।
 सेनाग्रगो भीमसेनः सदाभूद्भदया सह ॥ २७ ॥ तदा शत्रुस्वनं
 श्रुत्वा भ्रातृभिः सहितोऽनघः । आयाज्जघेन कौन्तेयो रथेन-
 नाद्यन्दिशः ॥ २८ ॥ पाञ्चालानां ततः सेनासुहृत्पार्थवनिस्त्र-
 नाम् । भीमसेनो महाबाहुर्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २९ ॥ प्रवि-
 शेद्य महासेनां मकारः सागरं यथा । स्वयमभ्यद्रुतङ्गीमो नगगा-

तीक्ष्णं गदाधरः ॥२०॥ स युद्धकुशलः पार्थो बाहुवीर्येण चात्मनः ।
 अहनत् कुञ्जरानीकं गदया कालरूपवृक् ॥ २१ ॥ ते गच्छा गिरि-
 सङ्काशाः क्षरन्तो बधिरं वज्र । भीमसेनस्य गदया भिन्नमस्तक-
 पिण्डकाः । पतन्ति हिरदा भूमौ वज्रघाताद्दिवाचलाः ॥ २२ ॥
 गजानश्नाच्छशांश्चैव पातयामास पाण्डवः । पदातींश्च रथांश्चैव
 न्यवधीदर्जुनाग्रजः ॥ २३ ॥ गोपाक्ष इव दण्डेन यथा पशु-
 गणान्मने । चालयच्छथनागांश्च सञ्चचाल वृकोदरः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । भारद्वाजप्रियं कर्तुं सुसृतः फाल्गुन-
 क्षदा । पार्थतं शरजालेन क्षिपन् नागास्त पाण्डवः ॥ २५ ॥
 ह्यौघांश्च रथीवांश्च गजौघांश्च समन्ततः । पातयन् समरे राज-
 न्युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २६ ॥ ततश्चो हन्यमाना वै पाञ्चालाः
 वृक्षधास्तथा । शरैर्नानाविधैस्तूयां पार्थं सञ्च्छाद्य सर्वशः ॥ २७ ॥
 सिंहनादं सुखैः कृत्वा समयुध्यन्त पाण्डवम् । तद्युद्धमभवद्दोरं
 सुमहाङ्गूतदर्शनम् । सिंहनादस्वनं श्रुत्वा नासृष्यत्पाकशासनिः
 ॥ २८ ॥ ततः किरीटी सञ्जसा पाञ्चालान् समरेऽद्रवत् । छाद्-
 यन्निपुजालेन महता मोहयाम्निव ॥ २९ ॥ शीघ्रमभ्यस्यतो वाषाण्
 सन्दधानस्त चानिशम् । नान्तरं दृष्ट्वा किञ्चित्कीन्तेयस्य यश-
 स्विनः ॥ ३० ॥ सिंहनादश्च सञ्जज्ञे साधुशब्देन मिश्रितः । ततः
 पाञ्चालराजस्तु तथा सत्यजिता सञ्ज ॥ ३१ ॥ त्वरमाणोऽभि-
 उद्राव महेन्द्रं शम्भरो यथा । महता शरवर्षेण पार्थः पाञ्चाल-
 मावृणोत् ॥ ३२ ॥ ततो हलहलाशब्द आसीत्पाञ्चालके बले ।
 जिह्वक्षति महासिंहो गजानामिव दूयपम् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा पार्थं
 तदायान्तं सत्यजित्प्रत्यविक्रमः । पाञ्चालं वै परिप्रेषुर्दनञ्जय-
 मद्रवत् ॥ ३४ ॥ ततस्पर्जुमपाञ्चालौ युद्धाय ससुपागतौ ।
 व्यञ्चोभयेतां तौ सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविष ॥ ३५ ॥ ततः सत्यजितं
 पार्थो दयामिर्मर्मभेदिभिः । विध्याथ बलवद्भाटं तदङ्गुतमिषा-

भवत् ॥ ४६ ॥ ततः शरशतः पार्थं पाञ्चाकः शत्रुमाह यत् ।
 पार्थसु शरवर्षेण छाद्यमानो महारथः ॥ ४७ ॥ वेगं चक्रे महा-
 वेगो धनुर्व्यामवमृष्य च । ततः सत्यजितश्चापं छित्वा राजान-
 नमभ्ययात् ॥ ४८ ॥ अथान्यद्भुरादाय सत्यजिद्देगवत्तरम् ।
 साख्यं सस्रुतं सरथं पार्थं विव्याध सत्वरः ॥ ४९ ॥ स तं न मन्त्रे
 पार्थः पाञ्चालेनाह्निं तो यधि । ततस्तस्य विनाशार्थं सत्वरं व्यसृ-
 जच्छरान् ॥ ५० ॥ हयान् ध्वजं धनुर्मुष्टिसुभौ तौ पाण्डिः
 सारथी । स तथां भिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ॥ ५१ ॥ ह्येषु
 विनियुक्तेषु विमुखोऽभवदाहवे । स सत्यजितमाशोष्य तस्या
 विमुखमाहवे ॥ ५२ ॥ वेगेन महता राजन्मभ्यवर्षत पाण्डवम् ।
 तदा चक्रे महद्युद्धमर्जुनो जयतांवरः ॥ ५३ ॥ तस्य पार्थो धनु-
 श्छित्वा ध्वजञ्चोर्व्यामपातयत् । पञ्चभिस्तस्य विव्याध हयान्
 स्रुतञ्च शायकैः ॥ ५४ ॥ तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरा-
 वरम् । खड्गमुद्धृत्य कौन्तेयः सिंहनादमयाकरोत् ॥ ५५ ॥
 पाञ्चालस्य रथस्येषामाद्भृत्य सहसापतत् । पाञ्चालरथमास्थाय
 अवित्रस्तो धनञ्जयः ॥ ५६ ॥ विद्वोभ्याम्योनिभ्विं पार्थस्तं नाग-
 मिव सोऽग्रहीत् । ततस्तु सर्वपाञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ॥ ५७ ॥
 दर्शयन् सर्वसैन्यानां स बाह्वोर्बलमात्मनः । सिंहनादस्वनं कृत्वा
 निर्जगाम धनञ्जयः ॥ ५८ ॥ आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कुमाराः
 सञ्चितास्तदा । मस्रुदस्तस्य नगरं द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ५९ ॥

अर्जुन उवाच । सम्बन्धी कुरुवीराणां द्रुपदो राजसत्तमः ।
 मा वधीस्तद्वलं भीम गुरुदानं प्रदीयताम् ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्तदा राजन्मर्जुनेन निवारितः ।
 अहमो युद्धधर्मेषु न्यवर्षत महाबलः ॥ ६१ ॥ ते यज्ञसेनं द्रुपदं
 गृहीत्वा रथामूढेनि । उपाजह्लुः सञ्जामात्यं द्रोण्याय भरतर्षभ
 ॥ ६२ ॥ भग्नदपे हतधनं तं तथा वशमागतम् । स वैरं

मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ विन्दस्य तरसा
 राङ्गं पुरं ते नृदितं मया । प्राप्य जीवं रिपुवशं सखिपूर्वं
 किमिच्छते ॥ ६४ ॥ एवमुक्त्वा प्रहस्यैवं किञ्चित् पुनरब्रवीत् ।
 मा भेः प्राणभयाद्द्वीर क्षमिणो ब्राह्मणा वयम् ॥ ६५ ॥ आश्रमे
 क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह । तेन संबर्द्धितः क्षेपः
 प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ ॥ ६६ ॥ प्रार्थयेयं त्वया संख्यं पुनरेव जना-
 धिप । वरं ददामि ते राजन् राज्यस्याहमेवाप्नुहि ॥ ६७ ॥
 अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति । अतः प्रयतितं राज्ये
 यज्ञसेन मया तव ॥ ६८ ॥ राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याह-
 मुत्तरे । सखायं मां विजानीहि पाश्चात् यदि मन्यसे ॥ ६९ ॥

द्रुपद उवाच । अनाथैर्मिदं ब्रह्मन् विक्रान्तेषु महात्मसु ।
 प्रीये त्वयाहं त्वत्तय प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम् ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स तं द्रोणो मोक्षयामास
 भारत । सत्सत्य चैनं प्रीतात्मा राज्याहं प्रत्यपादयत् ॥ ७१ ॥
 माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम् । सोऽध्यावसद्दीन-
 मनाः काम्पित्यश्च पुरोत्तमम् ॥ ७२ ॥ दक्षिणांश्चापि पाश्चा-
 तान्यावस्रभैश्वती नदी । द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाथ पालितः
 ॥ ७३ ॥ ज्ञात्वा च बलेनास्य नापश्यत्स पराजयम् । हीनं
 विदित्वा चात्मानं ब्राह्मणेण स बलेन तु ॥ ७४ ॥ पुत्रजन्म परी-
 श्मन्वै पृथिवीमन्वसद्वरत् । अहिच्छत्रश्च विषयं द्रोणः समभि-
 पद्यत ॥ ७५ ॥ एवं राजन्महिच्छत्रा पुरी जनपदायुता । युधि
 निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता ॥ ७६ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि द्रुपदशासने चत्वारिंश-
 दधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सम्बन्धुरस्त्रान्त यौवराज्याय
 पार्थिव । स्थापितो धतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
 धृतिस्वैर्ष्यं सङ्घिष्णुत्वादाद्युद्यंस्यात्तथार्ज्जवात् । अत्यानामनुकम्पायं
 तथैव स्थिरसौहृदात् ॥ २ ॥ ततो दीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो
 युधिष्ठिरः । पितुरन्तर्हृद्वे कीर्त्तिं शीतवृत्तसमाधिभिः ॥ ३ ॥
 असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः । सङ्घर्षणादग्निच्छद्वै
 शशच्छिघ्रां हृकोदरः ॥ ४ ॥ समाप्तशिशो भीमसु, द्युमत्सेनसमो
 बले । पराक्रमेण सम्पन्नो भ्रातृणामचरद्वये ॥ ५ ॥ प्रगाढ-
 हृदमुष्टित्वे जाघवे वेधने तथा । क्षुरनाराचभङ्गानां विघाटानाञ्च
 तत्वव्रित् ॥ ६ ॥ ऋजुवक्रविशालानां प्रयोक्ता फाल्गुणोऽभवत् ।
 जाघवे सौष्ठवे चैव नाम्नः कथन विद्यते । वीभत्सुसदृशो
 खोक्ते इति द्रोणो व्यवस्थितः ॥ ७ ॥ ततोऽब्रवीद्गुडाकेशं द्रोणः
 कौरवसंसदि । अगस्त्यस्य धनुर्वेदे शिष्यो मम गुरुः पुरा
 ॥ ८ ॥ अग्निवेश इति ख्यातस्तस्य शिष्योऽस्मि भारत ।
 तीर्थात्तीर्थं गमयितुमश्मेतत्प्रमुद्यतः ॥ ९ ॥ तपसा यन्मया
 प्राप्तमनोवमशनिप्रभम् । अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम यद्दृष्टेत् पृथिवी-
 मपि ॥ १० ॥ ददता गुरुरा चोक्तं न मनुष्येष्विदं त्वया ।
 भारद्वाज विमोक्तव्यमल्पवीर्येष्वपि प्रभो ॥ ११ ॥ त्वया प्राप्त-
 मिदं वीर दिव्यं नाम्नाऽर्चितं त्विदम् । समयसु त्वया रक्ष्यो
 मुनिवृष्टो विशाम्यते ॥ १२ ॥ आचार्यदक्षिणां देहि ज्ञाति-
 ग्रामस्य पश्यतः । ददानीति प्रतिज्ञाते फाल्गुनेनाब्रवीद्गुरुः
 ॥ १३ ॥ युद्धेऽहं प्रतियोद्भव्यो युध्यमानस्त्वयानव । तथेति च
 प्रतिज्ञाय द्रोणाय कुरुपुङ्गवः । उपसङ्गुह्य चरष्यौ स प्राया-
 दुत्तरां दिशम् ॥ १४ ॥ स्वभावादगमच्छब्दो महीं सागरमेष्य-
 क्षाम् । अर्जुनस्य समो खोक्ते नास्ति कश्चिद्गुर्धरः ॥ १५ ॥
 गदायुद्धेऽसियुद्धे च रथयुद्धे च पाण्डवः । पारगश्च धनुर्गुर्धरे

वभूवाय धनञ्जयः ॥ १६ ॥ नीतिमान् सकलां नीतिं विबुधा-
धिपतिस्तदा । अवाप्य सहदेवोऽपि भ्रातृणां बहते वशे ॥ १७ ॥
द्रोणेनैव विनीतश्च भ्रातृणां नकुलः प्रियः । चित्रयोधी समा-
ख्यातो वभूवातिरथोदितः ॥ १८ ॥ त्रिवधकृतयज्ञस्तु गन्धर्वाणा-
मुपधवे । अर्जुनप्रसुखैः पार्थैः सौवीरः समरे हतः ॥ १९ ॥ न
ग्रथाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि बीर्षवान् । सोऽर्जुनेन वय-
ष्णीतो राजासीद्यवनाधिपः ॥ २० ॥ अतीव बलसम्पन्नः सदा
भानी क्रुहन् प्रति । वितुलो नाम सौवीरः शशः पार्थेन धीमता
॥ २१ ॥ दत्तामित्र इति ख्यातं संग्रामे छतनिश्चयम् । सुमितं
नाम सौवीरमर्जुनोऽदमयच्छरैः ॥ २२ ॥ भीमसेनसहायश्च
रक्षामामयुतश्च सः । अर्जुनः समरे प्राच्यान् सर्वानेकरथोऽजयत्
॥ २३ ॥ तथैवैकरथो गत्वा दधिष्णामजयद्दिशम् । धनौषं
प्रापयामास क्रुराङ्गं धनञ्जयः ॥ २४ ॥ एवं सर्वे महात्मानः
पाण्डवा मनुजोत्तमाः । परराङ्गाणि निर्जित्वा स्वराङ्गं बहुधुः
सुरा ॥ २५ ॥ ततो बलमतिख्यातं विश्वाय हृदधन्विनाम् ।
दूषितः सहसा भावो हतराष्ट्रस्य पाण्डुषु । स चिन्तापरमो
राजा न निद्रामलभन्निधि ॥ २६ ॥

• इत्यादिपर्वाणि सम्प्रवर्षाणि हतराष्ट्रचिन्तायामेकचत्वारिंश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा पाण्डुसुतान्भीरान् बलोद्भक्ता-
न्महीजसः । हतराष्ट्रो महीपालश्चिन्तामगमदातुरः ॥ १ ॥ तत
आङ्गव मन्मथं राजशास्त्रार्थविन्तमम् । काण्डिकं मन्त्रिणां श्रेष्ठं
हतराष्ट्रोऽमवीह्वयः । २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । उल्लिख्यताः पाण्डवा नित्यं तेभ्योऽसूये
द्विजोत्तम । तत्र मे निश्चिततमं सन्निविद्यङ्कारणम् । कणिक
त्वं ममाचक्ष्व कश्चित्थे वचुनं तव ॥ ३ ॥

वेशम्पायन उवाच । स प्रसन्नमनास्तेन परिपृष्टो द्विजो-
त्तमः । उवाच वचनं तीक्ष्णं राजशास्त्रार्थदर्शनः ॥ ४ ॥

कणिक उवाच । शृणु राजन्निदं तत्र प्रोच्यमानं मया नम ।
न मेऽभ्यसूया कर्त्तव्या श्रुत्वैतत् कुरुसत्तम ॥ ५ ॥ नित्यमुद्यत-
दण्डः स्यान्नित्यं विद्वतपौरुषः । अच्छिद्रच्छिद्रदुर्गोऽस्मात्परेषां
विवरानुगः ॥ ६ ॥ नित्यमुद्यतदण्डास्त्रि भयमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि दण्डेनैव विधारयेत् ॥ ७ ॥ नास्य
च्छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेण परमन्विषात् । गूहेत् कूर्म इवा-
क्त्रानि रक्षेद्विधरमात्मनः ॥ ८ ॥ नासम्यक् कृतकारी स्यादुप-
श्रम्य कदाचन । कण्टको ह्यपि दुश्चिन्त आस्त्रावं जगर्धेश्वरम्
॥ ९ ॥ बधमेव प्रशंसन्ति शत्रूणांमपकारिणाम् । सुविदीर्यं
सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ॥ १० ॥ आपद्यापि काले च
कुर्वीत न विचारयेत् । नावन्नोयो रिपुस्तात दुर्बलोऽपि कब-
चन । अल्पोऽप्यग्निर्वनं कृत्स्नं दहत्याश्रयसंश्रयात् ॥ ११ ॥
अन्वस्यादन्ववेजायां बाधिर्धर्मपि चाश्रयेत् । कुर्वाणमृषमय-
श्चापं शयीत खगशायिकाम् ॥ १२ ॥ साम्नादिभिरुपायैस्तु हन्या-
च्छत्रुं बध्ने स्थितम् । दया न तस्मिन् कर्त्तव्या शरणागत
इत्युत ॥ १३ ॥ निरुद्विग्नो हि भवति न इताज्जायते भयम् ।
हन्यादमित्तं दानेन तथा पूर्वापकारिणाम् ॥ १४ ॥ हन्यात्
त्रीन् पञ्च सप्तेति परपक्षस्य सर्वशः । मूलमेवादितश्चिन्त्यात्पर-
पक्षस्य नित्यशः ॥ १५ ॥ ततः सहायांस्तत्पञ्चान् सर्वांश्च तदन-
न्तरम् । छिन्नमूले स्त्राधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हृताः ॥ १६ ॥
कथं नु शास्त्रास्तिष्ठेरश्चिन्नमूले वनस्पती । एकाग्रः स्याद्विद्वतो

नित्यं विवरदर्शकः ॥ १७ ॥ राजान्यं सपत्नेषु नित्योद्विग्नः
समाचरेत् । अन्वाधानेन यज्ञेन काषायेण जटाजिनैः । १८ ॥
लोकान्निष्ठासयित्वैव ततो कुम्भेषु वा वृकः । अक्षयं शौच-
मित्याह्वर्यानां सुपधारणे ॥ १९ ॥ आनास्य फलितां शाखां
पक्वं पक्वं प्रशातयेत् । फलार्थोऽयं समारम्भो लोके पुंसां विप-
श्चिताम् ॥ २० ॥ भृशेदमित्तं स्कन्धेन यावत्कालस्य पर्यायः ।
ततः प्रत्यागते काले भिन्द्याहुटमिवाग्नि ॥ २१ ॥ अमितो न
विमोक्तयः क्षपणं बहुषि ब्रुवन् । क्षपा न तस्मिन् कर्त्तव्या
इत्यादेवापकारिणम् ॥ २२ ॥ इत्यादमित्तं सान्त्वेन तथा दानेन
वा पुनः । तथैव भेददण्डाभ्यां सभोपायैः प्रशातयेत् ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं सान्त्वेन दानेन भेदैर्दण्डेन वा पुनः ।
अमिषः शक्यते इन्नुं तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ २४ ॥

कण्विक उवाच । शृणु राजन्यथावृत्तं वने निवसतः पुरा ।
जम्बुकस्य महाराज नीतिशास्त्रार्थदर्शिनः ॥ २५ ॥ अथ कथित्
क्षतप्रज्ञः शृगालः स्यार्थपण्डितः । सखिभिर्न्यवसत्याहं व्याघ्राखु-
टकवभ्रुभिः ॥ २६ ॥ तेषुपश्यन्विपिने तस्मिन्वृत्तितं चगयूषपम् ।
अयक्षा ग्रहणे तस्य ततो मन्त्रममन्त्रयन् ॥ २७ ॥

जम्बुक उवाच । असक्तचित्तो ह्येष इन्नुं व्याघ्र वने त्वया ।
शुभा वै जपसंपन्नो बुद्धिशाली न शक्यते ॥ २८ ॥ मूषिकोऽस्य
शयानस्य चरणौ भक्षयत्वयम् । अथैनं भक्षितैः पादैर्व्याघ्रो
गृह्णातु वै ततः ॥ २९ ॥ ततो वै भक्षयिष्यमः सर्वे सुदित-
मानसाः । जम्बुकस्य तु तहाण्यं तस्मा चक्रुः समाहिताः ॥ ३० ॥
मूषिकाभक्षितैः पादैर्द्वगं व्याघ्रोऽवधीत्तदा । दृष्ट्वा वाचेष्टमानम्
भूमौ चगकलैवरम् । ज्ञात्वागच्छत भद्रं वो रक्षामीत्याह
जम्बुकः ॥ ३१ ॥ शृगालवचनात्तोऽपि गताः सर्वे नदीं ततः ।
सं चिन्तापरमो भूत्वा तस्यैव जम्बुकः ॥ ३२ ॥ अथाजगाम

पूर्वंतु स्नात्वा व्याघ्रो महाबलः । ददर्श जम्बुकश्चैव चिन्ता-
कुलितमागसम् ॥ ३३ ॥

व्याघ्र उवाच । किं शोचसि महाप्राज्ञ त्वन्तो बुद्धिमतां वरः ।
अशित्वा पिशितान्यद्य विहरिष्यामहे वनम् ॥ ३४ ॥

जम्बुक उवाच । शृणु मे त्वं महाबाहो यद्वाक्यं मूषिको-
ऽब्रवीत् । धिम्बलं स्वगराजस्य मयाद्यायं मृगो हतः ॥ ३५ ॥
महाङ्गबलमाश्रित्य त्वत्तिमद्य गमिष्यति । गर्जमानस्य तस्यैवमतो
अक्षयं न रोचये ॥ ३६ ॥

व्याघ्र उवाच । ब्रवीति यदि स क्षीवं काले ह्यस्मिन् प्रबो-
धितः । स्वबाङ्गबलमाश्रित्य हनिष्येऽहं वनेचरान् । खादिष्ये
तत्र मांसानि इत्युक्त्वा प्रस्थितो वनम् ॥ ३७ ॥ एतस्मिन्नेव काले
तु मूषिकोऽप्याजगाम ह । तमागतमभिप्रेक्ष्य ष्टगलोऽप्यब्रवी-
द्वपः ॥ ३८ ॥

जम्बुक उवाच । शृणु मूषिक भद्रं ते नकुलो यदिहा-
ब्रवीत् । स्वगमांसं न खादेयं गरमेतन्न रोचते ॥ ३९ ॥ मूषिकं
भक्षयिष्यामि तद्भवाननुमन्यताम् । तच्छ्रुत्वा मूषिको वाक्यं सन्वत्सः
प्रगतो विलम् ॥ ४० ॥ ततः स्नात्वा स वै तत्र आजगाम वृको
वृष । तमागतमिदं वाक्यमब्रवीज्जम्बुकस्तदा ॥ ४१ ॥ मृग-
राजो हि संक्रुद्धो न ते साधु भविष्यति । सकलत्वस्त्रिहायाति
कुक्ष्य यदनन्तरम् ॥ ४२ ॥ एवं मञ्जोदितक्षेन जम्बुकेन तदा
वृकः । ततोऽवलम्प्यनं कृत्वा प्रयातः पिशिताशनः ॥ ४३ ॥ एत-
स्मिन्नेव काले तु नकुलोऽप्याजगाम ह । तमुवाच महाराज
नकुलं जम्बुको वने ॥ ४४ ॥ स्वबाङ्गबलमाश्रित्य निर्जिताक्षो-
ऽन्यतो गताः । मम दृष्ट्वा निवृद्धं त्वं भुङ्क्ष्व मांसं यथेष्टितम्
॥ ४५ ॥

नकुल उवाच । स्वगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः ।

निज्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्दीरतरो भवान् ॥ ४६ ॥ न त्वया-
प्युत्सहे बोद्धमित्युक्त्वा सोऽप्यपागमत् ।

कणिक एवाच । एवं तेषु प्रयातेषु जम्बुको दृष्टमानसः ।
खादति स्म तदा मांसमेकः सन्मन्त्रनिश्चयात् ॥ ४७ ॥ एवं समा-
चरन्निर्गत्य सुखमेधेत भूपतिः । भयेन भेदयेद्भीकं शूरमञ्जलि-
कर्मणा ॥ ४८ ॥ कुम्भमर्थप्रदानेन समं नूनं तथैजसा । एवं
ते कवितं राजन् शृणु चाप्यपरं तथा ॥ ४९ ॥ पुत्रः सखा वा
भ्राता वा पिता वा यदि वा गुरुः । रिपुस्थानेषु वर्तन्तः कर्त्तव्या
भूतिमिच्छता ॥ ५० ॥ शपथेनाप्यरिं हन्यादर्थदानेन वा पुनः ।
विषेण मायया वापि नोपेक्षेत कथञ्चन । उभौ चेत्संशयोपेतौ
अद्वावांसत वर्जते ॥ ५१ ॥ गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजा-
नतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य न्याय्यं भवति शासनम् ॥ ५२ ॥
क्रुद्धोऽप्यक्रुद्धरूपः स्यात् स्मृतपूर्वाभिभाषिता । न चाप्यन्य-
मपध्वंसेत्कादाचित्कोपसंयुतः ॥ ५३ ॥ प्रहरिष्यन् प्रियं ब्रूयात्
प्रहरन्नापि भारत । प्रहृत्य च कृपायीत शोचेत च रुदेत च
॥ ५४ ॥ आश्लासयन्नापि परं सान्त्वयन्मार्थवृत्तिभिः । अथास्य
प्रहरेत्काले यदा विवर्तिते पथि ॥ ५५ ॥ अपि धीरापराधस्य
धर्ममाश्रित्य तिष्ठतः । स हि प्रच्छाद्यते दीपः शैलो मेघैरिहा-
सितैः ॥ ५६ ॥ यः स्यादनुप्राप्तवधस्तस्यागारं प्रदीपयेत् । अ-
मान्नास्तिकांथौरान्निषये स्वे न वासयेत् ॥ ५७ ॥ प्रत्युत्पान्ना-
सनाद्येन सम्प्रदानेन केनचित् । प्रतिविश्वध्वपारी स्यात्तीक्ष्ण-
दंष्ट्रो निमग्नकः ॥ ५८ ॥ अग्रङ्घ्रितेभ्यः शङ्केत शङ्कितेभ्यश्च सर्वशः ।
अग्रङ्कुमाङ्गयन्त्यन्मपि मूलं निकृन्तति ॥ ५९ ॥ न विश्वसे-
दविश्वसे विश्वसे नातिविश्वसेत् । विश्वासाङ्गयन्मुत्पन्नं मूला-
न्यपि निकृन्तति ॥ ६० ॥ चारः सुविहितः कार्यं आत्मनश्च
परस्य वा । पापण्डांसापसादींश्च परराष्ट्रेषु योजयेत् ॥ ६१ ॥

उद्यानेषु विहारेषु देवतायतनेषु च । पानागारेषु रथ्यासु सर्व-
 तीर्थेषु चाप्यथ ॥ ६१ ॥ अत्ररेषु च क्रूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ।
 समवायेषु सर्वेषु सरिष्णु च विचारयेत् ॥ ६२ ॥ वाचा भ्रष्टं
 विनीतः स्याद्बुद्धेन तथा क्षुरः । स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् खण्डो
 रौद्रेण कर्मणा ॥ ६४ ॥ अञ्जलिः शपथः सान्धं शिरसा पाद-
 वन्दनम् । आशाकरणामित्येवं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ६५ ॥
 सुपुष्यितः स्यादफलः फलवान् स्याद्दारावृष्टः । आमः स्यात्पक्व-
 संकाशो न च जीर्णैतं कर्त्तव्यम् ॥ ६६ ॥ विवर्गे निविधा
 पीडा ह्यनुबन्धास्तथैव च । अनुबन्धाः द्युभा ज्ञेयाः पीडास्तु
 परिवर्जयेत् ॥ ६७ ॥ धर्मं विचरतः पीडा सापि हाभ्यां निय-
 च्छति । अर्थस्याप्यर्थलुब्धस्य कामस्यातिप्रवर्त्तनः ॥ ६८ ॥ अग-
 वितात्मा शुक्रश्च सान्त्वयुक्तोऽनसूयिता । अर्थचित्तार्थः द्युहात्मा
 मन्त्रयीत द्विजैः सच ॥ ६९ ॥ कर्मणा येन तेनेव मृदुना दाह-
 श्चोन च । उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ७० ॥ न
 संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति । संशयं पुनरारुह्य यदि
 जीवति पश्यति ॥ ७१ ॥ यस्य बुद्धिः परिभवेत्तमतीतेन सान्त्व-
 येत् । अनागतेन दुर्बुद्धिं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ॥ ७२ ॥ यो-
 ऽरिणा सङ्गं सन्धाय शयीत कृतकृत्यवत् । स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः
 पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ७३ ॥ मन्त्रसंवरणे यत्नः सदा कार्थोऽन-
 सूयता । आकारमभिरुद्धेन चारेणाप्यनुपाकृतः ॥ ७४ ॥ ना-
 ष्छिन्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दाहणम् । नाहृत्वा मत्स्य-
 चातीव प्राप्नोति मत्तर्तौ श्रियम् ॥ ७५ ॥ कर्षितं व्याधितं क्लिन्न-
 मपानीयमघातकम् । परिविश्वस्तमन्दश्च प्रहर्षथ्यमरेवकम् ॥ ७६ ॥
 नार्थिकोऽथिनमभ्येति कृतार्थो नास्ति सङ्गतम् । तस्मात्सर्वाणि
 साध्यानि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ७७ ॥ संग्रहे विग्रहे चैव यत्नः
 कार्थोऽनसूयता । उत्साहथापि यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता

॥ ७८ ॥ नास्य कृत्यानि बद्धेरन्वितानि रिपवस्तथा । आरम्भा-
 न्धेव पद्धेरन् सुपर्णवसितान्यपि ॥ ७९ ॥ भीतवत् संविधातव्यं
 यावद्भयमनागतम् । आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रवृत्तं व्यमभीतवत्
 ॥ ८० ॥ दण्डेनोपनतं यच्चुममुष्टह्लाति यो नरः । स मृत्यु-
 सुपष्टङ्गीयाङ्गभ्रमस्तरी यथा ॥ ८१ ॥ अनागतं हि बुद्धेत यच्च
 काष्ठीं पुरःस्थितम् । न तु बुद्धिजयात्किञ्चिदतिक्रामेत् प्रयो-
 जनम् ॥ ८२ ॥ अस्माद्दयापि यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता ।
 विभज्य देशकालौ च देवं धर्मादयस्त्रयः । नैःश्रेयसो तु तौ
 श्रेयो देशकालाविति स्थितिः ॥ ८३ ॥ तास्तवत् कुरुते मूलं
 वाक्चः यच्चुदपेक्षितः । गङ्गेऽग्निरिवोत्सृष्टः क्षिप्रं सञ्जायते
 महान् ॥ ८४ ॥ अग्निशोकमिवात्मानं संधुक्षयति यो नरः ।
 स बर्हमानो प्रसते महान्तमपि सक्षयम् ॥ ८५ ॥ आग्राङ्गाण-
 वतीं दद्यात्कालं विघ्नेन योजयेत् । विघ्नं निमित्ततो ब्रूया-
 न्निमित्तं वापि हेतुतः ॥ ८६ ॥ क्षुरो भूत्वा हरेत् प्राणान्निशितः
 काससाधनः । प्रतिच्छन्दो सोमहारी द्विषतां परिकर्त्तनः ॥ ८७ ॥
 पाण्डुषेयु यथान्यायमन्धेषु च कुरुद्वय । वृत्तमानो न मज्जेस्त्वं
 तथा कृत्यं समाचर ॥ ८८ ॥ सर्वकल्याणसम्यन्धो विग्रिष्ट इति
 निश्चयः । तस्मात्त्वं पाण्डुपुत्रेभ्यो रक्षात्मानं नराधिप ॥ ८९ ॥
 आत्तुभ्यो वन्तिनो यस्मात् पाण्डुपुत्रा नराधिप । ब्रवीमि तस्मा-
 द्विष्यष्टं यत् कर्त्तव्यमरिन्दम ॥ ९० ॥ सपुत्र शृणु तद्ग्राहन्
 श्रुत्वा च भव यत्नवान् । यथा भयं न पाण्डुभ्यस्तथा कुरु नराधिप ।
 पश्चात्तापो यथा न स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा सभ्यतस्ये कणिकः स्वगृहं
 ततः । धृतराष्ट्रोऽपि कौरव्यः शोकार्त्तः समपद्यत ॥ ९१ ॥

इत्यादिपर्वणि सम्भवपर्वणि कणिकवाक्ये द्विषत्वारिंश-
 दधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च सम्भवपर्व ॥ १४२ ॥

अथ जतुगृहपर्व ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सुबलपुत्रस्तु राजा दुष्कीर्णतश्च
४ । दुःशासनश्च कर्णश्च दुष्टं मन्त्रमन्त्रयन् ॥ १ ॥ ते कौरव्य-
मनुज्जाप्य दृतराष्ट्रं नराधिपम् । दृष्ट्वा तु सपुत्रायाः कुन्त्या
बुद्धिमकारबन् ॥ २ ॥ तेषामिद्विभक्तभावज्ञो विदुरस्तन्वदर्थिवान् ।
आकारेण च तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ॥ ३ ॥ ततो विदित-
वेद्यात्मा पाण्डवानां हिते रतः । पलायने मतिं चक्रे कुन्त्याः
पुत्रैः सञ्जानघः ॥ ४ ॥ ततो वातसङ्गां नावं यन्मन्त्रज्ञां पता-
किनीम् । अमिच्छमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच च ॥ ५ ॥

विदुर उवाच । एष जातः कुलस्यास्त्र कीर्त्ति वंशप्रणायनः ।
दृतराष्ट्रः परीतात्मा धर्मं त्यजति शाश्वतम् ॥ ६ ॥ इयं वारि-
पथे युक्ता तरङ्गपवनक्षमा । नीर्यया च्यत्युपाशात्त्वं सपुत्रा
मोक्षये शुभे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा व्यथिता कुन्ती पुत्रैः सह
यगस्त्रिणी । नावमाबन्ध्या गङ्गायां प्रययौ भरतर्षभ ॥ ८ ॥ ततो
विदुरवाक्येन नावं विज्ञाप्य पाण्डवाः । वनं चादाय तैर्दत्त-
मरिष्टं प्राविशन्वनम् ॥ ९ ॥ निघादी पञ्चपुत्रा तु जातुषे तत
वेद्यनि । कारणाभ्यागता दग्धा सह पुत्रै रनागसा ॥ १० ॥ स
च श्लेच्छाधमः पापो दग्धस्तत्र पुरोचनः । वञ्चिताश्च दुरात्मानो
धार्तराष्ट्राः सञ्जानुगाः ॥ ११ ॥ अविज्ञाता महात्मानो जनाना-
मक्षतास्तथा । जनन्या सह कौन्तेया युक्ता विदुरमन्त्रिताः ॥ १२ ॥
ततस्तस्मिन् पुरे लोका नगरे वारणावते । दृष्ट्वा जतुगृहं दग्ध-
मन्त्रयोचन्त दुःखिताः ॥ १३ ॥ रात्रे च प्रेषयामासुर्यथावृत्तं
निर्वेदितुम् । संवृत्तस्तो महान् कामः पाण्डवान्दग्धवानसि ॥ १४ ॥
सकामो भव कौरव्य भुङ्क्ष्व राज्यं सपुत्रकः । तच्छ्रुत्वा दृत्त-

रङ्गसु सङ्ग पुत्रेण शोचयन् ॥ १५ ॥ प्रेतकार्णाणि च तथा
चकार सङ्ग बान्धवैः । पाण्डवानां तथा क्षत्ता भीष्मस्य कु-
सत्तमः ॥ १६ ॥

जनमेजय उवाच । पुनर्विस्तरश्चः श्रोतुमिच्छामि द्विज-
सत्तम । दाहं जतुगृहस्यैव पाण्डवानाञ्च मोक्षयन् ॥ १७ ॥
सुवृधंसमिहं कर्म तेषां क्रूरोपसंहितम् । कीर्त्तयस्व यथाहन्तं
परं कौटिल्यसं मम ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु प्रिस्तरगो राजन्वदतो मे पर-
न्तप । दाहं जतुगृहस्यैतत्पाण्डवानाञ्च मोक्षयन् ॥ १९ ॥
प्राणाधिकं भीमसेनं कृतविद्यं धनञ्जयम् । दुर्धनो बलवित्वां
पथ्यं तप्यत दुर्मनाः ॥ २० ॥ ततो वैकर्त्तनः बर्ष्यः शकुनिश्चापि
सौबलः । अनकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्य पाण्डवान् ॥ २१ ॥
पाण्डवा अपि तत्सर्वं प्रतिशङ्कुष्यं ध्यागतम् । उद्धासनमकुर्वन्तो
बिदुरस्य मते स्थिताः ॥ २२ ॥ गुणैः समुदितान्द्रुद्धा पौराः
पाण्डुसुतांस्तदा । कथयाञ्चक्रिरे तेषां गुणान् संसत्सु भारत
॥ २३ ॥ राज्यप्राप्तिञ्च सम्प्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा । कथ-
यन्ति स्य सम्भूय चत्वरेषु सभामु च ॥ २४ ॥ प्रज्ञाचक्षुरश्शुद्धा-
हूतराष्ट्रो जनेश्वरः । राज्यं न प्राप्तवान् पूर्वं स कथं वृपति-
र्भवेत् ॥ २५ ॥ तथा शान्तनवो भीष्मः सत्यसन्धो महाव्रतः ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्यं न स जातु यद्दीप्यति ॥ २६ ॥ ते बर्षं
पाण्डवज्येष्ठं तरुणं युद्धशीलिनम् । अभिषिञ्चाम साध्वय सत्य-
कारण्यवेदिनम् ॥ २७ ॥ स हि भीष्मं शान्तनवं हृतराष्ट्रश्च धर्म-
वित् । समुत्सवं विविधैर्भोगैर्वीजयिष्यति पूजयन् ॥ २८ ॥ तेषां
दुर्धनः श्रुत्वा तानि वाक्यानि जल्पताम् । सुधिष्ठिरासुरक्ताणां
पथ्यं तप्यत दुर्मजिः ॥ २९ ॥ स तप्यमानो दुष्टात्मा तेषां वाचो
न चक्षमे । ईर्ष्याया चापि सन्तप्तो हृतराष्ट्रमुपागमत् ॥ ३० ॥

ततो विरचितं दृष्ट्वा पितरं प्रतिपूज्य सः । पौराणुरागसन्तप्तः
पश्चादिदमभाषत ॥ ३१ ॥

दुर्जोधन उवाच । श्रुत्वा मे जल्पतां तात पौराणामशिशु-
गिरः । त्वामनाहत्य भीष्मञ्च पतिमिच्छन्ति पाण्डवम् ॥ ३२ ॥
मतमेतच्च भीष्मस्य न स राज्यं दुभुञ्जति । अस्माकन्तु परां
पीडां चिकीर्षन्ति पुरे जनाः ॥ ३३ ॥ पितृतः प्राप्तवान् राज्यं
पाण्डुरात्मगुणैः पुरा । त्वमन्वगुणसंयोगात् प्राप्तं राज्यं न
कञ्चवात् ॥ ३४ ॥ स एष पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डव ।
तस्य पुत्रो भुवं प्राप्तस्तस्य तस्यापि चापरः ॥ ३५ ॥ ते वयं
राजवंशेन हीनाः सह सुतैरपि । अवज्ञाता भविष्यामो लोकस्य
जगतीपते ॥ ३६ ॥ सततं निरयं प्राप्ता परपण्डोपजीविनः ।
न भवेम यथा राज्ञस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ३७ ॥ यदि हं
हि पुरा राजन्निदं राज्यमवाप्तवान् । भुवं प्राप्स्याम च वयं
राज्वमप्यवशे जने ॥ ३८ ॥

दृष्ट्यादिपर्वणि अतुष्टपर्वणि दुर्जोधनेर्ष्यायां त्रिचत्वारिंश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । एवं श्रुत्वा तु पुत्रस्य प्रज्ञाचक्षुर्नरा-
धिपः । कणिकस्य च वाक्यानि तानि श्रुत्वा स सर्वशः ॥ १ ॥
दृतराष्ट्रो द्विधाचित्तः शोकार्तः समपद्यत । दुर्जोधनञ्च कर्णञ्च
शकुनिः सौवकस्तथा ॥ २ ॥ दुःशासनचतुर्थांशो मन्त्रयामासु-
देकतः । ततो दुर्जोधनो राजा दृतराष्ट्रमभाषत ॥ ३ ॥ पाण्ड-
वेभ्यो भयं न स्नात्तान्निवासयतां भवान् । निपुणेनाभ्युपायेन
नगरं यारणावतम् ॥ ४ ॥ दृतराष्ट्रस्तु पुत्रेण श्रुत्वा वचनमोरि-
तम् । मुहूर्तमिव सञ्चिन्त्य दुर्जोधनमथात्रवीत् ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । धर्मनित्यः सदा पाण्डुस्तथा धर्मपरायणः ।
 सर्वेषु ज्ञातिषु तथा मयि त्वासीद्विशेषतः ॥ ६ ॥ नासी किञ्चि-
 द्विजानाति भोजनादि चिकीर्षितम् । निवेदयति नित्यं हि
 मम राज्यं धृतवतः ॥ ७ ॥ तस्य पुत्रो यथा पाण्डुस्तथा धर्म-
 परायणः । गुणवान् लोकविख्यातः पौरवाणां सुसम्मतः ॥ ८ ॥
 स कथं शक्यतेऽस्माभिरपाकर्तुं बलादितः । पितृपैतामहाद्राज्या-
 त्मसहायो विशेषतः ॥ ९ ॥ भृता हि पाण्डुनामात्या बलञ्च सततं
 भृतम् । भृता पुत्राय पौत्राय तेषामपि विशेषतः ॥ १० ॥ ते
 पुरा सत्कृतास्तात पाण्डुना नागरा जनाः । कथं युधिष्ठिर-
 स्थार्थे न नो हन्युः सबान्धवान् ॥ ११ ॥

दुर्योधन उवाच । एवमेवं यथा हात भावितं दोषमात्मनः ।
 दृष्ट्वा प्रकृतयः सर्वा अर्थमानेन पूजिताः ॥ १२ ॥ ध्रुवमस्मात्सहा-
 यासो भविष्यन्ति प्रधानतः । अर्थवर्गः सहामात्यो भर्तृमंस्योऽद्य
 महीपते ॥ १३ ॥ स भवान् पाण्डवानांशु विवासयितुमर्हति ।
 हृदुनैताभ्युपायेन नगरं वारणावतम् ॥ १४ ॥ यदा प्रतिष्ठितं
 राज्यं मयि राजन् भविष्यति । तदा कुन्ती सहापत्या पुनरे-
 व्यति भारत ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दुर्योधन समाप्येतद्बृदि संपरिवृत्ते ।
 अभिप्रायस्य पापत्वान्नेवं तु विटणोभ्यहम् ॥ १६ ॥ न च भीष्मो
 न च द्रोणो न च जज्ञा न गीतमः । विवास्यमानान् कौन्तेया-
 नन्विच्छन्त्यथ कर्हिचित् ॥ १७ ॥ समा हि कौरवेयाणां वयन्ते
 चैव पुत्रक । नैते विषममिच्छेयुर्हर्मयुक्ता मनांसिनः ॥ १८ ॥
 ते वयं कौरवेयाणामितेषाञ्च महात्मनाम् । कथं न वध्यतान्तात
 गच्छेम जगतस्तथा ॥ १९ ॥

दुर्योधन उवाच । मध्यस्थः सततं भीष्मो द्रोणपुत्रो मयि
 स्थितः । यतः पुत्रस्ततो द्रोणो भविता नातः संशयः ॥ २० ॥

क्षपः शारद्वतस्यैव यत एतौ ततो भवेत् । द्रोणश्च भागिनियस्य
 न संत्यज्यति कर्हिचित् ॥२१॥ जत्तार्थबद्धस्वस्याकं प्रच्छन्नः संयतः
 परैः । न चैकः स समर्थोऽस्यान् पाण्डुवार्यैः अधिवाधितुम् ॥ २२ ॥
 सुविश्रब्धः पाण्डुपुत्रान् सह मात्मा प्रवासय । वारणावतमस्यैव
 यथा यान्ति तथा कुरु ॥ २३ ॥ विनिद्रकरणं घोरं हृदि शल्य-
 मिवापितम् । शोकपावकमुद्भूतं कर्मण्यैतेन नाशय ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि दुर्योधनपरामर्शे चतुश्चत्वारिंश-
 दधिकशतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्योधनो राजा सर्वाः प्रकृतवः
 शनैः । अर्थमानप्रदानाभ्यां संजहार सहानुजः ॥ १ ॥ धृतरा-
 ष्ट्रप्रयुक्तास्ते केचित् कुशलमन्त्रिणः । कथथाञ्चक्रिरे रम्यं
 नगरं वारणावतम् ॥ २ ॥ अयं समाजः सुमहान् रमणीयतमो
 भुवि । उपस्थितः पशुपतेनगरे वारणावते ॥ ३ ॥ सर्वरत्न-
 समाकीर्णं पुंसां देशे मनोरमे । इत्येवं धृतराष्ट्रस्य वचनाञ्चक्रिरे
 कथाः ॥ ४ ॥ कथ्यमाने तथा रम्ये नगरे वारणावते । गमने
 पाण्डुपुत्राणां जज्ञे तत्र मतिर्युप ॥ ५ ॥ यदा त्वमन्यत वृषो
 जातकौह्वहला इति । उवाच जैतानथ तान् पाण्डवानस्त्रिका-
 सुतः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । समैते पुरुषा नित्यं कथयन्ति पुनः पुनः ।
 रमणीयतमं लोके नगरं वारणावतम् ॥ ७ ॥ ते ताता यदि
 मन्यध्वमुत्सवं वारणावते । सगणाः सान्ध्याश्चैव विश्वरध्वं यथा-
 मराः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि गायनेभ्यश्च सर्वशः । प्रय-
 ष्णध्वं यथाकामं देवा इव सुवर्चसः ॥ ९ ॥ किञ्चित्कालं विश्व-

त्वमनुभूय परां सुदम् । इदं वै शास्त्रिनपुरं सुखिनः पुन-
देयथ ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । धतराष्ट्रस्य तं काममनुबुद्ध्या युधि-
ष्ठिरः । आत्मनयासहायत्वं तथेति प्रत्युवाच तम् ॥ ११ ॥ ततो
भीष्मं शान्तमवं विदुरश्च महामतिम् । द्रोणश्च वाङ्मुकं चैव
सोमदत्तश्च कौरवम् ॥ १२ ॥ कृपमाचार्यपुत्रश्च भूरिश्यसमेव
च । मान्यामन्यानमात्यांश्च ब्राह्मणांश्च तपोधनान् ॥ १३ ॥
पुरोहितांश्च पौरांश्च गान्धारश्च यशस्विनीम् । युधिष्ठिरः शनै-
दीन उवाचेदं वचसादा ॥ १४ ॥ रमणीये जनाकीर्णे नगरे
वारणावते । सगणास्तत्र धास्यामो धतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १५ ॥
प्रसन्नमनसः सर्वे पुण्या वाचो विमुञ्चत । आशीर्भित्तं हितानस्मान्
पापं प्रसह्यते ॥ १६ ॥ एवमुक्तास्तु ते सर्वे पाण्डुपुत्रेण कौरवाः ।
प्रसन्नवदना भूत्वा तेऽन्ववर्त्तन्त पाण्डवान् ॥ १७ ॥ स्वस्वस्तु नः
पथि सदा भूतभ्यश्चैव सर्वशः । मा च कोऽस्वस्तुभं किञ्चित्करोष्यः
पाण्डुनन्दनाः ॥ १८ ॥ ततः कृतस्वस्त्वयना राज्यलभ्याय पार्थिवाः ।
कृत्वा सर्वाणि कार्याणि प्रययुर्वारणावतम् ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वेण जतुमहर्षेण वारणावतभावात् । पञ्च

चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तेषु राज्ञा तु पाण्डुपुत्रेषु भारत ।
दुर्व्योधनः परं हर्षमगच्छस्व दुरात्मवान् ॥ १ ॥ स पुरोचनमेका-
न्तमानीय भरतर्षभ । गृहीत्वा दक्षिणे पाणौ सचिवं वाङ्म-
मब्रवीत् ॥ २ ॥

दुर्व्योधन उवाच । ममेयं वसुसम्पूर्णा पुरोचन वसुन्धरा ।
यथेयं मम तद्वत्ते स तां रक्षितुमर्हसि ॥ ३ ॥ न हि मे कश्चि-
दन्वोऽस्ति विश्वादिक्ततरस्त्वया । सहायो येन सन्धाय मन्त्रयेयं
यथा त्वया ॥ ४ ॥ संरक्ष तात मन्त्रञ्च सपत्न्याश्च ममोदर ।
निपुणेनाभ्युपायेन यदूब्रवीमि तथा कुरु ॥ ५ ॥ पाण्डवा धृत-
राष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम् । उत्सवे विहरिष्यन्ति धृतराष्ट्रस्य
शासनात् ॥ ६ ॥ स त्वं रासभयुक्तेन स्थन्देनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥ ७ ॥ तत्र गत्वा चतुः-
शालं गृहं परमसंज्ञितम् । नगरोपान्तमाश्रित्य कारयेथा भद्रा-
धनम् ॥ ८ ॥ शशासर्जरमाद्रीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥ ९ ॥ सर्पिस्तौल-
वशाभिश्च ज्ञाक्षया चाप्यनल्पया । श्चक्रिकां मिश्रयित्वा तं लेपं
कुक्ष्येषु दापय ॥ १० ॥ शशां तैलं धृतं चैव जतु दाक्षुषि चैव
हि । तस्मिन्वैश्वानि सर्वाणि निधिपेथाः समन्ततः ॥ ११ ॥
यथा च तन्न पश्येरन् परीक्षन्तोऽपि पाण्डवाः । आग्नेयमिति
तत्कार्त्थमपि चान्येऽपि मानवाः ॥ १२ ॥ वैश्वान्देवं कृतं तत्र
गत्वा तान् परमार्चितान् । वासयेथाः पाण्डवेयान् कुन्तीञ्च
ससुहृज्जनाम् ॥ १४ ॥ आसनानि च दिव्यानि यानानि शय-
नानि च । विधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येत वै पिता ॥ १५ ॥
यथा च तन्न जानन्ति नगरे वारणावते । तथा सर्वं विधातव्यं
यावत्कालस्य पर्ययः ॥ १६ ॥ ज्ञात्वा च तान् सुविश्वस्तानि
शयानानि कुतोभयान् । अग्निश्वाया तनो देवो द्वारतस्तस्य वैश्वानः

॥ १७ ॥ दक्ष्यमाने स्वके गेहे दग्धा इति ततो जनाः । न
गर्हयेद्युरस्मान्मे पाण्डुवार्थाय कर्हिचित् ॥ १८ ॥ स तथेति
प्रतिज्ञाय कौरवाय पुरोचनः । प्रायाद्रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशु-
गामिना ॥ १९ ॥ स गत्वा त्वरितं राजन्दुर्बोधममते स्थितः ।
यथोक्तं राजंपुत्रेण सर्वं चक्रे पुरोचनः ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि पुरोचनोपदेशे पद-
चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । पाण्डुवात्तु रथान्युक्त्वा सदृशैरनिलो-
ममैः । आरोहमाणा भीष्मस्य पादौ जगृह्णराक्षवत् ॥ १ ॥
राज्जथ धतराष्ट्रस्य द्रोणस्य च महात्मनः । अन्येषाञ्चैव वृद्धानां
क्षपस्य विदुरस्य च ॥ २ ॥ एयं सर्वान् कुरुन् वृद्धानभवाद्य
यतप्रताः । समालिङ्ग्य समानान्यै बालैश्चाप्यभिवादिताः ॥ ३ ॥
सर्वा मातृस्तथापृच्छ्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । सर्वाः प्रकृतय-
श्चैव प्रययुर्वारणावतम् ॥ ४ ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञस्तथान्ये कुरु-
पुङ्गवाः । पौराश्च पुरुषव्याघ्रानन्वयुः शोककर्षिताः ॥ ५ ॥ तत्र
केचिद्ब्रुवन्ति स्म पौरजानपदा नराः । दीनान् वृद्धा पाण्डु-
सुतानतीव भृगुदुःखिताः ॥ ६ ॥ विषमं पश्यते राजा सर्वथा
स सुमन्दधीः । कौरव्या धतराष्ट्रम् न च धर्मं प्रपश्यति ॥ ७ ॥
न हि पापमपापात्मा रोचयिष्यति पाण्डवः । भीमो वा बलिनां
श्रेष्ठः कौन्तेयो वा धनञ्जयः ॥ ८ ॥ कुत एव महात्मानौ माद्री-
सुत्री करिष्यतः । तान् राज्यं पितृतः प्राप्तान् धतराष्ट्रो न श्यते
॥ ९ ॥ अधर्ममिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते । विवास्यमाना-
नस्थानि नगरे थोऽभिमन्यते ॥ १० ॥ पितेव हि वृषोऽस्माकमभू-
च्छान्तनवः पुरा । विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः

॥ ११ ॥ स तस्मिन् पुरुषव्याघ्रे देवभावं गते सति । राज-
 पुत्रानिमान् बालान् धृतराष्ट्रेण नृष्यते ॥ १२ ॥ वयमेतदनि-
 च्छन्तः सर्वे एक पुरोत्तमात् । गृह्णामिहाय गच्छामो यत्र गन्तव्यं
 युधिष्ठिरः ॥ २२ ॥ तांशया वादिनः पौरान् दुःखितान्दुःख-
 कर्षितः । उवाच मनसा ध्यात्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २३ ॥
 पिता मान्यो गुरुः श्रेष्ठो यदाह पृथिवीपतिः । अयस्त्वमानैस्तत्
 कार्यमस्माभिरिति नो व्रतम् ॥ २४ ॥ भवन्तः सुहृदोऽस्माक-
 मस्मान् कृत्वा प्रदक्षिणम् । प्रतिनन्द्य तथाशीभिर्निवृत्तध्वं
 यथागृहम् ॥ २५ ॥ यदा तु कार्यमस्माकं भवद्भिरुपपत्स्यते ।
 तदा करिष्येऽस्माकं प्रियाणि च हितानि च ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा-
 स्ततः पौराः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । आशीर्भियाभिनन्द्यैतान्
 जम्मुर्नगरमेव हि ॥ २७ ॥ पौरेषु विनिवृत्तेषु विदुरः सर्वधर्म-
 वित् । बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥ प्राञ्चः
 प्राञ्चं प्रलापञ्चः प्रलापञ्चमिदं वचः । यो जानाति परप्रञ्चां नीति-
 शास्त्रानुसारिणीम् । विज्ञायेह तथा कुर्व्यादापदं निरुदेयथा
 ॥ २९ ॥ अलोहं निशितं शस्त्रं शरीरपरिकर्त्तनम् । यो वेत्ति न तु
 तं घ्नन्ति प्रतिघातविदं द्विषः ॥ ३० ॥ कक्षत्रः शिगिरप्रथ महा-
 कक्षे विलोकसः । न दहेदिति चात्मानं यो रक्षति स जीवति
 ॥ ३१ ॥ नाचक्षुर्वसि पश्यान् नाचक्षुर्विन्दते दिशः । नाष्टति-
 र्भूतिमाप्नोति बुध्यस्वैवं प्रबोधितः ॥ ३२ ॥ अनाप्तैर्दत्तमादत्तं
 नरः शस्त्रमशोचजम् । श्वाविच्छरणमासाद्य प्रमुष्येत ह्यता-
 शनात् ॥ ३३ ॥ चरन्त्यार्गाम्बिजानाति नक्षत्रैर्विन्दते दिशः ।
 आत्मना चात्मनः पञ्च पीडयन्मानुपीडयति ॥ ३४ ॥ एवमुक्तः प्रत्यु-
 वाच धर्मराजो युधिष्ठिरः । विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमि-
 पाण्डवः ॥ ३५ ॥ अनुशिष्यानुगम्यैतान् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 पाण्डवानभ्यनुज्ञाय विदुरः प्रययौ गृहान् ॥ ३६ ॥ निवृत्ते विदुरे

अपि भीष्मि पौरजने तथा । अजातशत्रुमासाद्य कुन्तो वचन-
मब्रवीत् ॥ ३७ ॥ अज्ञा यद्ब्रवीद्वरकं जनमध्येब्रुवन्निव । त्वया
च स तद्येत्युक्तो जानीमो न च तद्वयम् ॥ ३८ ॥ यदीदं प्रक्य-
सस्माभिर्ज्ञातुं न च सदोषयत् । यातुमिच्छामि तत्सर्वं संवादं
तव तस्य च ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गृहाद्गन्धर्व बोद्धव्य इति मां विदुरो-
ऽब्रवीत् । प्रत्याश्च वो नाविदितः कथित् स्यादिति धर्मधीः ॥ ४० ॥
चित्तेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत् । विज्ञातमिति
तत्सर्वं प्रसक्तो विदुरो मया ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । अष्टमेऽहनि रोहिष्यां प्रयाताः फाल्गु-
नस्य ते । वरणावतमासाद्य दृष्टशुर्नागरं जनम् ॥ ४२ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि वारणावतागमने सप्त-
शत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सर्वाः प्रकृतयो नगराहारणा-
पतात् । सर्वमङ्गलसंयुक्ता यथाशास्त्रमतन्द्रिताः ॥ १ ॥ श्रुत्वा-
दतान् पाण्डुपुत्रान्नानाशनैः सहस्रयः । अभिजग्मुर्नरश्रेष्ठान्
श्रुत्वैव परया मुदा ॥ २ ॥ ते समासाद्य कौन्तेयान् वारणा-
वतका जनाः । कृत्वाजयाशिषः सर्वे परिवार्षावतस्थिरे ॥ ३ ॥
तैरंतः पुरुषव्याप्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः । विषभौ देवसङ्कायो
वज्रपाणिश्चिवामरैः ॥ ४ ॥ सत्कृताश्चैव पौरैस्तो पौरान् सत्कृत्य
चानव । अलङ्कृतं जनाकीर्णं विविशुर्वारणावतम् ॥ ५ ॥ ते
प्रविश्य पुरीं वीरासूयं जग्मु रथो गृहान् । ब्राह्मणानां मञ्जी-
पालरतानां स्वेषु कर्मसु ॥ ६ ॥ नगराधिकृतानाश्च गृहाणि
रथिनां तदा । उपतस्थुर्नरश्रेष्ठा वैश्याश्च गृह्णाण्यपि ॥ ७ ॥

अर्चिताश्च नरैः पौरैः पाण्डवा भरतर्षभ । जम्बुरावसथं पश्चात्
पुरोचनपुरःसराः ॥ ८ ॥ तेष्यो भक्ष्यानि पानानि शयनानि
शुभानि च । आसनानि च सुखानि प्रददौ स पुरोचनः ॥ ९ ॥
तत्र ते सत्कृतास्तेन सुमहार्हपरिच्छदाः । उपास्यमानाः पुद्-
पैरुषुः पुरनिवासिभिः ॥ १० ॥ इधरातोपितानान्तु तत्र तेषां
पुरोचनः । निवेद्यामास गृहं शिवाख्यमशिवं तदा ॥ ११ ॥
तत्र ते पुद्गपव्याघ्रा विविशुः सपरिच्छदाः । पुरोचनस्य वचनात्
कैलाशमिव गुह्यकाः ॥ १२ ॥ तच्चागारमभिप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां-
वरः । उवाचाग्नेयमित्येवं भीमसेनं युधिष्ठिरः ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । जिघ्राणोऽस्य वमागन्धं सर्पिर्जंतुविमि-
श्रितम् । कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेष्टम् परन्तप ॥ १४ ॥
शण्णसर्जरसं व्यक्तमानीय गृहकर्मणि । सुक्ष्मवल्कलवंगादि द्रव्यं
सर्वं हृतोक्षितम् ॥ १५ ॥ शिल्पिभिः सुकृतं ह्याप्तैर्विनीतैर्वेष्टम्-
कर्मणि । विश्वस्तं मामयं पापो दग्धुकामः पुरोचनः ॥ १६ ॥
तथाहि वर्त्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः । इमान्तु तां महा-
बुद्धिर्त्रिदुरो दृष्टवांस्तदा ॥ १७ ॥ आपदं तेन मां पार्य स संबो-
धितवान् पुरा । ते षयं बोधितास्तेन नित्यमस्मद्धितैपिणा ॥ १८ ॥
दित्वा कनीयसा स्नेहाद्द्विमन्तोऽशिवं गृहम् । अनाब्धैः सुकृतं
गूढैर्दुर्व्योधनवशानुगैः ॥ १९ ॥

भीमसेन उवाच । यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते
भवान् । तथैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोधिता त्वयम् ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । इह यत्त निराकारैर्वेस्तव्यमित रोचये ।
अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ॥ २१ ॥ यदि विन्देत
चाकारमस्माकं स पुरोचनः । जिघ्रकारी ततो भूत्वा प्रसच्यापि
दहेत नः ॥ २२ ॥ नायं विभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथाहि वर्त्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ॥ २३ ॥ अधि. चायं

प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः । कोपं कुर्ष्यात्किमर्थं वा
 कौरवान् कोपयीत सः ॥ २४ ॥ अथवापीड्य दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं
 पितामहः । धर्म इत्येव कुप्येरन्ये चान्ये कुरुपुङ्गवाः ॥ २५ ॥
 वयन्तु यदि दाहस्य विभ्यतः प्रद्वेमे हि । स्वर्गेर्नोघातयेत्स्वर्वान्
 राज्यकृष्यः सुयोधनः ॥ २६ ॥ अपदस्थान् पदे तिष्ठन्नपचान्
 पक्षसंस्थितः । हीनकोपान्मदाकोपः प्रयोगैर्घातयेद्दृढुवम् ॥ २७ ॥
 तद्दस्माभिरिमं पापं तच्च पापं सुयोधनम् । यच्चयद्भिर्नि वस्तव्यं
 कृन्नवासं क्वचित् क्वचित् ॥ २८ ॥ ते वयं सुगयागीताश्चराम
 वनुधामिमाम् । तथा नी विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम्
 ॥ २९ ॥ भौमश्च विश्वमयैव करवाम सुसंभृतम् । गृढोच्छ्रासान्त्र
 नखात्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ॥ ३० ॥ वसतोऽत्र यथा चास्मान्
 ब्रुथेत पुरोचनः । पौरुो वापि जनः कार्यत्तथा कार्यमत-
 न्द्रितैः ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि जनुष्टोपवेणि भीमसेनशुधिष्ठिरसंवादे अष्ट-
 चत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

नेशम्मायन उवाच । विदुरस्य पुत्रत्कथित् चनक, कुगलो
 नरः । विदित्ते पाण्डवान् राजश्रिद्धं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रसिद्धो विदुरेणास्मि चनकः कुशलो क्षत्रम् । पाण्डवाणां प्रियं
 कार्यं मिति किं करवाणि वः ॥ २ ॥ प्रच्छन्नं विदुरेणोक्तः श्रेय-
 स्वभिच्च पाण्डवान् । मतिपादय विद्यामदिति किं करवाणि
 वः ॥ ३ ॥ कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां रात्रावस्य पुरोचनः । भवनस्य
 तत्र द्वारि प्रदास्यति हुताग्नेनम् ॥ ४ ॥ भाला सह प्रदग्धव्याः
 फण्डवाः पुरुषर्षभाः । इति व्यवसितं तस्य धात्ते राद्रस्य दुर्मतः
 ॥ ५ ॥ किञ्चिच्च विदुरेणोक्तो क्लेश्चवाचासि पाण्डवं । त्वया

च तत्तथेत्युक्तमेतद्विश्वासकारणम् । उवाच तं सत्यवृतिः कुन्ति-
पुत्रो बुधिष्ठिरः ॥ ६ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । अभिजानामि सौम्य त्वां सुहृदं विदु-
रस्य वै ॥ ७ ॥ शुचिमात्रं प्रियञ्चैव सदा च दृढभक्तिकम् । न
विद्यते कवेः किञ्चिद्विज्ञातं प्रयोजनम् ॥ ८ ॥ यथा तस्य तथा
नख्यं निर्विशेषा वचं त्वयि । भवतस्य यथा तस्य पाकयास्मान्यथा
कविः ॥ ९ ॥ इदं शरणमाग्नेयं मर्त्यमिति मे मतिः । पुरो-
चनेन विहितं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ॥ १० ॥ स पापः कोषवां-
शैव सप्तशायय इर्मतिः । अद्यानपि च पापात्मा नित्यकालं
प्रघाघते ॥ ११ ॥ स भवान्मोक्षयत्वस्थान् यत्नेनास्माद्भुताश्रमात् ।
अस्मास्विह हि दग्धेषु सकाम स्यात् सुयोधनः ॥ १२ ॥ सख्य-
माद्बुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः । वप्राप्तं निघ्नतीकारमायि-
त्येदं कृतं मयात् ॥ १३ ॥ इदं तद्गुणं नूनं तस्य कर्म विकी-
र्षितम् । प्रागेव विदुरो वेद तेनाद्यानवयोधयत् ॥ १४ ॥ सेय-
मापदनुप्राप्ता क्षप्ता यां दृष्टवान् पुरा । पुरोचनस्याविदितान-
स्यांस्त्वं प्रतिमोचय ॥ १५ ॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्न-
मास्थितः । परिष्वासुत्किरन्नाम धकार च महाविक्रम् ॥ १६ ॥
अक्ले च येषामनस्तस्य मध्ये नातिमहःविक्रम् । कपाटयुक्तमज्जातं समं
भूम्याश्च भारत ॥ १७ ॥ पुरोचनभयादेव व्यदधात्संहतं सुषम् ।
स तस्य तु गृहद्वारि वसत्यगुभधीः सदा ॥ १८ ॥ तत्र ते सायुधाः
सर्वे वसन्तिस्म क्षपां वृष । दिवा चरन्ति नृगयां पाण्डुयेया वना-
द्वनम् ॥ १९ ॥ विश्वस्तवद्विष्वस्ता वक्ष्यन्ताः पुरोचनम् । अतुष्टा-
स्तुष्टवद्भ्राजद्भूः परमविस्मिताः ॥ २० ॥ न चैनानन्यबुद्ध्यन्त नरा
नगरवासिनः । अन्यत्र विदुरामात्यात्तस्मात् खनकसत्तमात् ॥ २१ ॥

इत्यादिपर्वणि अतुष्टवद्विष्वस्ता वक्ष्यन्ताः पुरोचनम् ।

दक्षिणशतोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

वैशम्पायन उवाच । तांस्तु दृष्ट्वा सुमनसः परिसम्बल्यरी-
पितान् । विग्रहस्थानिव संलक्ष्य चर्षच्छक्रे पुरोचनः ॥ १ ॥ पुरो-
चने तथा हृष्टे कौन्तेयोऽथ सुधिष्ठिरः । भीमसेनार्जुनौ चोभौ
यमौ प्रोवाच धर्मवित् ॥ २ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । अस्मानयं सुविग्रहस्थान्ने त्ति पापः पुरो-
चनः । वक्षितीऽयं दृशंसाल्मा कालं कन्ये पलायने ॥ ३ ॥ आयु-
घागारमादीप्य दग्धा चैव पुरोचनम् । षट्पाणिनो निधयेह
द्रवामोऽनभिलक्षिताः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दानापदेशेन कुन्ती ब्राह्मण-
भोजनम् । चक्रे निशि महाराज आजगमुस्तत्र योषितः ॥ ५ ॥
ता विहृत्य यथा कामं भुक्त्वा पीत्वा च भारत । अरमुर्निशि
गृहानेव समनुज्ञाय साधवीम् ॥ ६ ॥ निषादी पञ्चपुत्रा तु
तस्मिन् भोज्ये यदृच्छया । अन्यार्थिनी समभ्यागात्सपुत्रा काल-
चोदिता ॥ ७ ॥ सा पीत्वा मदिरां मत्ता सपुत्रा मदविहृता ।
सह सर्वैः सुतैराजंस्तस्मिन्नेव निवेशने ॥ ८ ॥ सुष्वाप विगत-
ज्ञाना मृतकस्या नराधिप । अथ प्रवाते तुमुले निशि सुप्ते जने
तदा ॥ ९ ॥ तदुपादीयङ्गीमः धेत यत्न पुरोचनः । ततो जसु-
गृहद्वारं दीपयामास पाण्डवः ॥ १० ॥ समन्ततो ददौ पद्या-
दग्निं तत्र निवेशने । ज्ञात्वातु तद्गृहं सर्वमादीप्तं पाण्डुनन्दनाः
॥ ११ ॥ सुरुक्तां विविशुस्तूर्णं माता सार्धं मरिन्दमाः । ततः
प्रतापः सुमहाच्छब्दश्चैव विभावसोः ॥ १२ ॥ प्रादुरासीत्तदा तेन
बुबुधेः स जनव्रजः । तद्वेक्ष्य गृहं दीप्तमाज्जः पीराः क्षयानुना
॥ १३ ॥

पीरा उचुः । दुर्बोधनप्रयुक्तेन पापेनाहतबुद्धिना । गृह-
नालविनाशाय कारितं दाहितञ्च तत् ॥ १४ ॥ अहो धिग्धत-
राङ्गस्य बुद्धिर्मातिसमञ्जसी । यः शुचीन् पाण्डुदायादान्दाह-

यामास शत्रुवत् ॥ १५ ॥ दिष्ट्या त्विदानीं पापात्मा दग्धोऽय-
मतिदुर्मतिः । अनागसः सुविश्वस्नान्यो ददाह नरोत्तमान् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवन्ते विक्षपन्ति स्म वारणाशतका
जनाः । परिवार्ष्यं गृहं तच्च तस्थूरात्नी समन्ततः ॥ १७ ॥
पाण्डवाद्यापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः । विलेन तेन
निर्गत्य जग्मुर्द्रुंतमलक्षिताः ॥ १८ ॥ तेन निद्रोपरोधेन साध्व-
सेन च पाण्डवाः । न शेकुः सहसा गन्तुं सह मात्रा परन्तपाः
॥ १९ ॥ भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः । जगाम भ्रातृ-
नादाय सर्वाभ्यातरमेव च ॥ २० ॥ स्कन्धमारोप्य जननीं यमा-
वह्नेन वीर्यवान् । पथौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहा-
बलः ॥ २१ ॥ अरसा पादपान् भञ्जन्मर्हो पद्भ्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुगृहपर्वणि जतुगृहदाहे पश्चात्-

दधिकथतोऽध्यायः ॥ १५० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु यथा सम्प्रत्ययं
कविः । विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं श्रुचिम् ॥ १ ॥ स
गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्दृष्ट्ये वने । जनन्या सह कीरव्य
मापयानान्दौजलम् ॥ २ ॥ विदितं तन्महाबह्वेर्विदुरश्च महा-
त्मनः । ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ॥ ३ ॥ ततः
स प्रेषितो विद्वान् विदुरेण नरस्तदा । पार्थिनां दर्शयामास
मनोमाहृतगामिनीम् ॥ ४ ॥ सर्ववातसहां नावं यन्मयुक्तां पता-
किनीम् । शिथे भागीरथीतीरे नरेर्विस्वधिभिः कृताम् ॥ ५ ॥
ततः पुनरथोवाच आपकं पूर्वचोदितम् । शुधिष्ठिर निबोधेहं
संश्राधिं वचनं कवेः ॥ ६ ॥ कक्षत्रः शिथिरघ्नश्च महाकक्षे विसौ-

कृतः । न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ ७ ॥ तेन
 मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संचयानया । भयश्चैवाह मां चत्ता
 विदुरः सर्वतोऽर्षयित् ॥ ८ ॥ कणं दुर्व्योधनञ्चैव आत्तभिः सहितं
 रणे । शकुनिञ्चैव कौन्तेय विजेतासि न संशयः ॥ ९ ॥ इयं
 वारिपथे युक्ता नौरष्टुतुखगामिनी । मोचयिष्यति वः सर्वा-
 नस्माद्देशान्न संशयः ॥ १० ॥ अथ तान् व्यथितान् दृष्ट्वा सह
 मात्मानरोत्तमान् । नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत् पुनः
 ॥ ११ ॥ विदुरो मूर्खुपात्राय परिष्वज्य वचो मुहुः । अरिष्टं
 गच्छताव्यथाः पथ्यानमिति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा स तु
 तान् वीरान् पुमान्विदुरचोदितः । तारयामास राजेन्द्र गङ्गां
 नावा नरर्षभान् ॥ १३ ॥ तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तान् च
 सर्वतः । जयाश्रियः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ॥ १४ ॥
 पाण्डवानश्च महात्मानः प्रांतसन्दिश्य वै कवेः । गङ्गामुत्तीर्ष्व वेगेन
 जग्म,गूढमलक्षिताः ॥ १५ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुष्टपर्वणि गङ्गोत्तरणे एकपञ्चाश-
 दधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

—:::—

वैशम्पायन उवाच । अथ रात्र्यां व्यतीतायामशेषो नागरो
 जनः । तत्राजगाम त्वरितो दिदृक्षुः पाण्डुनन्दनान् ॥ १ ॥
 निर्वापयन्तो ष्वलनं ते जना ददृशुस्ततः । चातुषं तद्गृहं दग्ध-
 ममात्यश्च पुरोधनम् ॥ २ ॥ नूनं दुर्व्योधनेनेदं विहितं पाप-
 कर्मणा । पाण्डवानां विनाशयेत्येवं ते चुक्रुशुर्जनाः ॥ ३ ॥ विदिते
 धतराष्टस्य धार्तराष्ट्रो न संशयः । दग्धवान् पाण्डुदायादात्क
 क्षेपं प्रतिपिबुवान् ॥ ४ ॥ नूनं शान्तनवोऽपीह न धर्ममनु-
 वर्त्तते । द्रोणश्च विदुरश्च व क्षपश्चान्ये च कौरवाः ॥ ५ ॥ ते

वयं दृतराष्ट्रस्य प्रेषयामो दुरात्मनः । संवृत्तस्य परः कामः पाण्डु-
 वान्दग्धवानसि ॥ ६ ॥ ततो व्यपोहमानासौ पाण्डुवार्थे हृता-
 शनम् । निषादीं दृष्ट्वा दग्धं पञ्चपुत्रामनागसम् ॥ ७ ॥ खन-
 केन तु तेनैव वेषस्य शोधयता विलम्बम् । पांशुभिः पिहितं तच्च
 पुरुषैस्तैर्नलक्षितम् ॥ ८ ॥ ततस्तौ ज्ञापयामासुर्दृतराष्ट्रस्य
 नागराः । पाण्डुवानग्निना दग्धवानमात्यश्च पुरोचनम् ॥ ९ ॥
 श्रुत्वा तु दृतराष्ट्रसद्राजा सुमहदभियम् । विनाशं पाण्डुपुत्राणां
 विलक्षाप सुदुःखितः ॥ १० ॥ अद्य पाण्डुर्द्धतो राजा मम भ्राता
 महाययाः । तेषु वीरेषु दग्धेषु मात्रा सह विशेषतः ॥ ११ ॥
 गच्छन्तु पुरुषाः शीघ्रं नगरं वारणावतम् । सत्कारयन्तु तान्
 वीरान् कुन्तिराजसुताश्च ताम् ॥ १२ ॥ कारयन्तु च कुल्यानि
 शुभानि च दृहन्ति च । ये च तत्र सृतास्तेषां सुहृदो यान्तु
 तानपि ॥ १३ ॥ एवं गते मया शक्यं यद्यत्कारयितुं हितम् ।
 पाण्डुवानाश्च कुल्याश्च तत्सर्वं क्रियतां धनैः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा
 ततश्चक्रे ज्ञातिभिः परिवारितः । उदकं पाण्डुपुत्राणां दृतराष्ट्रो-
 ऽश्विन्नासुतः ॥ १५ ॥ अरुदुः सञ्चिताः सर्वे मयं शोकपरायणाः ।
 हा सुधिष्ठिर कौरव्य हा भीम इति चापरे ॥ १६ ॥ हा फाल्गु-
 नेति चाप्यन्ये हा यमाविति चापरे । कुन्तीमाताश्च शोचन्त
 उदकं चक्रिरे जनाः ॥ १७ ॥ अन्ये पौरजनाश्च वमन्वशोचन्त
 पाण्डवान् । विदुरस्वल्पशयक्रे शोकं वेद परं हि सः ॥ १८ ॥
 पाण्डुवासापि निर्गन्त्य नगराहारणावतात् । नदीकङ्कामसुप्राप्ता
 माहृषष्ठा महावता ॥ १९ ॥ हाशानां भुजवेगेन मद्याः स्रोती
 जवेन च । बाहुना चानुक्त्रलेन द्वयं पारमवाभुवन् ॥ २० ॥ ततो
 नात्रं परित्यज्य प्रथयुर्हृद्विणां दिशम् । विश्वाय निशि पत्न्यां
 नक्षत्रगणसूचितम् ॥ २१ ॥ यतमाना वनं राजन् गहनं प्रति-
 पेदिरे । ततः आन्ताः पिपासात्ता निद्रान्धाः पाण्डुनन्दनाः

॥२२॥ पुनरुच्चमं हावीर्ष्यं भीमसेनं निदं वचः । इतः कष्टतरं किञ्च
यद्द्वयं गङ्गे वने । दिश्य न विजानीमो गन्तुं चैव न शक्नुमः
॥ २३॥ तच्च पापं न जानीमो यदि दग्धः पुरोचनः । कथन्तु
विप्रमुष्येम भयादंघ्रादलक्षिताः ॥ २४ ॥ पुनरस्माद्युपादाय तथैव
ब्रज भारत । त्वं हि नो वल्लवान्को यथा सततगस्तथा ॥ २५ ॥
इत्युक्तो भर्मराजेन भीमसेनो महाबलः । आदाय कुन्तीं भ्रातृं च
जगामाशु महाबलः ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि जलुगृहपर्वणि पाण्डववनप्रवेशे द्विपञ्चाश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

— ० : ० —

वैशम्पायन उवाच । तेन विक्रममाणेन ऊरुयेगसमीरितम् ।
वनं सवृक्षविटपं व्याघ्रशितमिषाभवत् ॥ १ ॥ जङ्गावातो वनौ
चास्य शुचिशुकागमे यथा । आवजितजतावृक्षं मार्गं चक्रे महा-
बलः ॥ २ ॥ स गृह्णन् पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
अवह्वय ययौ गुन्द्रान् पथस्तस्य समीपजान् ॥ ३ ॥ स रोषित
इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् । त्रिःप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टि-
वर्षी मतङ्गराट् ॥ ४ ॥ गच्छतस्तस्य वेगेन ताव्यं मारुतरं वसः ।
भीमस्य पाण्डुपुत्राणां मुच्छेव समजायत ॥ ५ ॥ असक्तञ्चापि
सन्तोर्षं दूरपारं भुजङ्गवैः । पथि प्रच्छन्नमासेदुर्धर्तैराङ्गभया-
त्तदा ॥ ६ ॥ कृच्छ्रेण मातरञ्चैव सुकुमारीं यशस्विनीम् । अध-
हत्स तु पृष्ठेन रोधःसु विषमेषु च ॥ ७ ॥ अगमञ्च वनोद्दृश्य-
मल्पमूलफलोदकम् । क्रूरपत्त्रिसृगं घोरं सायाङ्गे भरतर्षभ ॥ ८ ॥
घोरा समभवत्सन्ध्या दारुणा मृगपक्षिणः । अप्रकाशा ह्ययः
सर्षपं, वातैरासन्नार्त्तवैः ॥ ९ ॥ शीर्यपथ्यफलैराजन् वज्रगुल्फ-
क्षुपैर्दुर्गैः । भग्नावभुग्नभूत्रिष्ठैर्नानाद्रुमसमाकुलेः ॥ १० ॥ ते

अमेण च कीरव्यास्तृणया च प्रपीडिताः । नाशक्रुवंसदा गन्तुं
 निद्रया च प्रवृद्धया ॥ ११ ॥ न्यविगन्त हि ते सर्वे निरास्वादे
 महावने । ततस्तृपा परिक्लान्ता कुन्ती पुत्रानयाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यतः स्थिता । तृणया हि
 परीतास्त्रिपुत्रान् अश्रमयाब्रवीत् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्त
 मात्स्नेहात् प्रजल्पितम् । कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे
 ॥ १४ ॥ ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् । न्यग्रोधं
 विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥ १५ ॥ तत्र निक्षिप्य तान्
 सर्वास्तुवाच भरतर्षभः । पानीयं सृगयामीह वियमध्वमिति
 प्रभो ॥ १६ ॥ एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः । भ्रुव-
 न्तत्र जलस्थानं महश्चेति मतिर्मम ॥ १७ ॥ अनुज्ञातः स गच्छेति
 आत्वा ज्येष्ठेन भारत । जगाम तत्र यत्र स्य सारसा जलचारिणः
 ॥ १८ ॥ स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ । तेषा-
 मर्थे च जयाह आतृणां आत्बवत्सलः ॥ १९ ॥ उत्तरीयेण पानीय-
 मानयामास भारत । गञ्जु निमात्वादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ।
 शोकदुःखपरीतात्मा निश्खासोरगो यथा ॥ २० ॥ स सुप्तां
 मातरं दृष्ट्वा आतृंश्च बभुधानले । श्यं शोकपरीतात्मा विल-
 क्षाप वक्रोदरः ॥ २१ ॥ अतः कष्टतरं किन् द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
 यत् पश्यामि महीपुत्रान् आतृनद्य सुमन्दभाक् ॥ २२ ॥ शयनेषु
 परार्द्धेषु ये पुरा वारणावते । नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेष्व सुप्तां
 महीतले ॥ २३ ॥ स्वसारं बभुदैवस्य शत्रुसङ्घावमर्द्दिनः । कुन्ति-
 राजसुतां कुन्तीं सर्वलक्ष्मणपूजिताम् ॥ २४ ॥ स्रुषां विचित्र-
 बीर्णस्य भार्गवां पाण्डोर्महात्मनः । तथैव चास्त्रज्जननीं पुण्ड-
 रीक्रोदरप्रभाम् ॥ २५ ॥ सुकुमारतरामेनां महार्द्धशयनोचिताम् ।
 शयानां पश्यतास्तेह पृथिव्यामतथोचिताम् ॥ २६ ॥ धर्मा-
 दिन्द्राच्च वाताच्च सुपुत्रे या सुतानिमान् । सेयं भूमौ परिक्लान्ता

शेते प्रासादशाविनी ॥ २७ ॥ किञ्च दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टु-
 मतः परम् । योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि भूतले ॥ २८ ॥
 त्रिषु लोकेषु यो राज्यं धर्मनित्योऽर्हते वृषः । सोऽयं भूमौ परि-
 त्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ॥ २९ ॥ अयं नीलाश्वदश्यामो नरे-
 ष्वपतिमोऽर्जुनः । शेते प्राकृतवद्भूमौ ततो दुःखतरं तु किम्
 ॥ ३० ॥ अश्विनाविव देवानां याविभौ रूपसम्पदा । तौ
 प्राकृतवदद्यौ भौ प्रसुप्तौ धरणीतले ॥ ३१ ॥ ज्ञातयो यस्य नैव
 स्युर्विपत्ताः कुलपाशनाः । स जीवेत सुखं लोके ग्रामद्रुम इवै-
 कजः ॥ ३२ ॥ एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्याफलाश्रितः ।
 सैत्यो भवति निर्जातिरर्चनीयः सुपूजितः ॥ ३३ ॥ येषाञ्च महवः
 शूरा ज्ञातयो धमेमाश्रिताः । ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति
 च निरामयाः ॥ ३४ ॥ बतवन्तः सख्युद्यार्या मित्रबान्धवनन्दनाः ।
 जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ॥ ३५ ॥ वयन्तु धृ-
 राष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना । विवासिता न दग्धाय कथञ्चिद्देव-
 सथयात् ॥ ३६ ॥ तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षसुपाश्रिताः ।
 कान्दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशममुत्तमम् ॥ ३७ ॥ सकामो
 भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन । मृतं देवाः प्रसन्नास्ते नाशुजां
 मे सुधिष्ठिरः ॥ ३८ ॥ प्रयच्छति बध्ने तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।
 मन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ॥ ३९ ॥ गत्वा क्रोध-
 संमाविष्टः प्रेषयिष्ये यमक्षयम् । किञ्च शक्यं मया कर्तुं यत्ते
 न क्रुध्यते वृषः ॥ ४० ॥ धर्मात्मा पाण्डवश्रेष्ठः पापाचार सुधि-
 ष्ठिरः । एवमुक्त्वा महाबाहुः क्रोधसन्दीप्तमानसः ॥ ४१ ॥ करं
 करेण निघ्निष्य निःश्वसन् दीनमानसः । पुनर्दीनमनाभूत्वा
 शान्ताच्चिरिव पावकः ॥ ४२ ॥ श्वातृन्महीतले सुप्तानवंशत वृक्षो-
 दरुः । विश्वस्त्रानिव संविष्टान् पृथग्जनसमानिव ॥ ४३ ॥ नाति-
 दूरेण नगरं वनादस्त्राद्धि लक्षये । जागर्त्तये स्वपन्तीमे हन्त

जागर्भ्यं स्वयम् ॥ ४४ ॥ यास्यन्तीमे जलं पश्चात् प्रतिबुद्धा
जितक्लमाः । इति भीमो व्यवस्यैव जजागार स्वयं तदा ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि जतुष्टपर्वणि भीमजलाहरणे निपद्याथ-
इधिक्रमतोऽध्यायः समाप्तश्च जतुष्टपर्व ॥ १५३ ॥

अथ हिङ्गिष्वधपर्व ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र तेषु शयानेषु हिङ्गिष्वो नाम
राक्षसः । अविद्रुदे वनात्तस्याच्छालशृङ्गं समाश्रितः ॥ १ ॥ क्रूरो
मानुषमांसहो महावीर्यपराक्रमः । प्रातङ्गजलधरश्यामः पिङ्गाक्षो
दाहणाकृतिः ॥ २ ॥ दंष्ट्राकरालवदनः पिशितेषुः क्षुधाहृतः ।
जम्बस्त्रिकुलम्बजठरो रक्तशम्भुशिरोरुहः ॥ ३ ॥ महाहस्तगल-
स्कन्धः शङ्खकर्षो विभीषणः । यदृच्छया तानपश्यत् पाण्डु-
पुत्रान्महारथान् ॥ ४ ॥ विरूपरूपः पिङ्गाक्षः कराक्षो घोर-
दर्शनः । पिशितेषुः क्षुधान्तश्च तानपश्यद्यदृच्छया ॥ ५ ॥
जङ्घाङ्गुलिः स कण्डूयन्मुन्वन् कृत्नान् शिरोरुहान् । जृम्भमाणो
महावक्रः पुनः पुनरवेक्ष्य च ॥ ६ ॥ हृष्टो मानुषमांसस्य महा-
कायो महाबलः । मेघसंघातवर्ष्णी च तीक्ष्णदंष्ट्रोऽज्वलाननः ।
आश्राय मानुषं गन्धं भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ उपपन्नश्चिर-
स्थाय भक्ष्योऽयं मम सुप्रियः । ज्ञेहस्त्वान् प्रसूयति जिह्वा
पर्शति मे सुखम् ॥ ८ ॥ अष्टौ दंष्ट्राः सुतीक्ष्णायाश्चिरस्था-
पातदुःसहाः । देहेषु मज्जयिष्यामि क्षिग्धेषु पिशितेषु च
॥ ९ ॥ आक्रम्य मानुषं कण्डमाच्छिद्य धमनीमपि । उष्णं
नवं प्रपास्यामि मेनिलं दधिरं बद्ध ॥ १० ॥ गच्छ जानीहि कि
त्वेते शरते वनमाश्रिताः । मानुष्यो बलवान् गन्धो प्राणं तर्षय-

तीव मे ॥ ११ ॥ इत्यैतान्मानुषान् सर्वाणामयस्व समान्तिकम् ।
 अस्मद्विषयसुप्तेभ्यो नैतेभ्यो भयमस्ति ते ॥ १२ ॥ एषासुत्कृत्स्न
 मांसांनि मानुषाणां यद्येष्टतः । भक्षयिष्याव सहितौ कुरु तर्ष्यं
 वचो मम ॥ १३ ॥ भक्षयित्वा च मांसांनि मानुषाणां प्रकामतः ।
 शृत्याव सहितावावां दक्षतालावनेकशः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा हिडिम्बो
 तु हिडिम्बेन तदा वने । आतुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाश्वेव राक्षसी
 ॥ १५ ॥ अगाम तत्र यत्र स्या पाण्डवा भरतर्षभ । ददर्श तत्र
 सा गत्वा पाण्डवान् पृथया सह । शयानान् भीमसेनञ्च जाग्रतं
 त्वपराजितम् ॥ १६ ॥ इद्वैव भीमसेनं सा शालपोतमिवोद्धतम् ।
 राक्षसी कामयामास रूपिणाप्रतिभं भुवि ॥ १७ ॥ अयं श्यामो
 महाबाहुः सिंहस्तन्वो महाद्युतिः । कम्बुधीवः सुम्कराक्षो
 भर्ता युक्तो भवेन्मम ॥ १८ ॥ नाहं आतुर्वचो जातु कुर्वां कूरी-
 पसंहितम् । पतिस्रोहोऽतिबलवान् तथा आत्सौहृदम् ॥ १९ ॥
 सुहृत्तमेव त्वमिष्य भवेद्जातुर्ममैव च । इतरेतैरहत्वा तु मोदिष्ये
 शश्वतीः समाः ॥ २० ॥ सा कामरूपिणी रूपं कृत्वा मानुष-
 सुत्तमम् । उपतस्थे महाबाहुं भीमसेनं शनैः शनैः ॥ २१ ॥
 लज्जमानेव लज्जना दिव्याभरणभूषिता । स्थितपूर्वमिदं वाक्यं
 भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ २२ ॥ कुतस्त्वमसि संप्राप्तः कथासि पुरुष-
 र्षभ । क इमे शरते चेह पुरुषा देवरूपिणः ॥ २३ ॥ केयं वै
 हंती श्यामा सुकुमारी तवामव । शरते वनमिदं प्राप्य विश्वसा
 स्वगृहे यथा ॥ २४ ॥ नेदं जानाति गहनं वनं राक्षससेवितम् ।
 वसति ह्यत्र पापात्मा हिडिम्बो नाम राक्षसः ॥ २५ ॥ तेनाहं
 प्रेषिता आत्मा दुष्टभावेन रक्षसा । विभक्षयिपता मांसं सुष्पाक-
 ममरोपमाः ॥ २६ ॥ साहं त्वामभिसंप्रेक्ष्य देवगर्भसमप्रभम् ।
 नाभ्यं भर्तारमिच्छामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७ ॥ एतद्विज्ञाय
 धर्मज्ञ युक्तं मयि समाहर । कामोपहतचित्ताह्नीं भजमानां

भक्षस्व माम् ॥ २८ ॥ त्वास्यामि त्वां महाबाहो राक्षसात् पुरु-
षादकात् । वत्स्यावो गिरिदुर्गेषु भर्ता भव ममानघ ॥ २९ ॥
अन्तरीक्षचरी ह्यस्मि कामतो विचरामि च । अतुकामांशुहि
प्रीतिं तत्र तत्र मया सह ॥ ३० ॥

भीमसेन उवाच । मातरं भ्रातरं ज्येष्ठं सुखसुप्तान् कथं
स्मिमान् । परित्यजेत कोन्वद्य प्रभवन्निह राक्षसि ॥ ३१ ॥ को
हि सुप्तानिमान् भ्रातृन्द्वा राक्षसभोजनम् । मातरश्च नरो
गच्छेत्कामार्त्त इव महिधः ॥ ३२ ॥

राक्षस्युवाच । यत्ते प्रियं तत्कारिष्ये सर्वानितान् प्रबोधय ।
भौक्षयिष्याम्यहं कामं राक्षसात् पुरुषादकात् ॥ ३३ ॥

भीम उवाच । सुखसुप्तान् वने भ्रातृन्मातरं चैव राक्षसि ।
न मयाहोषयिष्यामि भ्रातृक्षव दुरात्मनः ॥ ३४ ॥ न हि मे
राक्षसा भीरु सोढुं शक्ताः पराक्रमम् । न मनुष्या न गन्धर्वा
न यक्षाचारुलोचने ॥ ३५ ॥ गच्छ वा तिष्ठ वा भद्रे यद्वापी-
च्छसि तत् कुरु । तं वा प्रेषय तन्वद्वि भ्रातरं पुरुषादकम् ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि हिडिम्बभीमसंवादे चतुः-

पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । तां विदित्वा चिरगतां हिडिम्बी
राक्षसेश्वरः । अवतीर्ण्य द्रुमाक्षन्नादाजगामाशु पाण्डवान् ॥ १ ॥
लोहिताक्षो महाबाहुर्बुद्धिकेशो महात्मनः । मेघसंघातवर्ष्णी च
तीक्ष्णदंष्ट्रो भयानकः ॥ २ ॥ तमापतन्तं दृष्ट्वैव तथा विकृत-
दर्शनम् । हिडिम्बोवाच वित्त्रसा भीमसेनमिदं वचः ॥ ३ ॥
आपतत्येष दुष्टात्मा संकुक्षः पुरुषादकः । साहं त्वां ज्वाहमिः
साहं यद्दृशामी तथा कुरु ॥ ४ ॥ अहं कामगमा वीर रक्षो-

बलसमन्विता । आरुहेमां मम श्रोणिं नेष्यामि त्वां विहायसा
॥ ५ ॥ प्रबोधयैतान् संसृष्टान्मातरं च परन्तप । सर्वानेव
गमिष्यामि गृहीत्वा वो विहायसा ॥ ६ ॥

भीम उवाच । मा भैस्त्वं पृथुश्रोणि नैव कश्चिन्नयि स्थिने ।
हिसितुं शक्यात् वक्ष इति मे नियता मतिः । अहमेनं
हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्त सुमध्यमे ॥ ७ ॥ नाद्यं प्रतिबन्धो भीरु
राक्षसापसदो मम । सीतुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः
॥ ८ ॥ पश्य बाहू सुदृती मे हस्तिहस्तनिभाविभौ । ऊरु
परिवसङ्काशौ संहतं चाप्युरो महत् ॥ ९ ॥ विक्रमं मे यथे-
न्द्रस्य साद्य द्रुष्यसि शोभने । मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा
मामिह मानुषम् ॥ १० ॥

हिडिम्बोवाच । नावमन्ये नरध्यात्र त्वामहं देवरुपिणम् ।
दृष्टप्रभाषस्तु मया मानुषेष्वेव राक्षसः ॥ ११ ॥

वशम्पायन उवाच । तथा सञ्जल्पतस्तस्य भीमसेनस्य भारत ।
वाचः शुश्राव ताः क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ॥ १२ ॥ अवेक्षमाण-
स्तस्यास्य हिडिम्बो मानुषं वपुः । अगदामपूरितशिरसं समश्रेन्दु-
निभाननम् ॥ १३ ॥ सुभ्रुनासाक्षिकेशान्तं सुकुमारनखत्वचम् ।
सर्वाभरणसंयुक्तं सुसूक्ष्माम्बरवाससम् ॥ १४ ॥ तां तथा मानुषं रूपं
विभ्रतीं सुमनोहरम् । पुंस्त्वाभां शङ्कमानय चुक्रोध पुरुषादकः
॥ १५ ॥ संक्रुद्धो राक्षसस्तस्या भगिन्याः कुरुसत्तम । उत्फाल्य
विपुले नेत्रे ततस्तामिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ को हि मे भोक्तु-
कामस्य विघ्नं चरति दुर्मतिः । न विभेषि हिडिम्बे किं मत्-
श्रोणाहिप्रभोहिता ॥ १७ ॥ धिक् त्वामसति पुंस्त्वामे मम विप्रिय-
कारिणि । पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥ १८ ॥
यानिमानाश्रिताकार्षीर्विप्रियं सुमहन्मम । एष तानद्य वै सर्वान्
हनिष्यामि त्वया सह ॥ १९ ॥ एतमुक्त्वा हिडिम्बां स हिडिम्बो

लोहितेक्षणः । वधायाभिपपातेनान् दन्तैर्दन्तासुपसूयन् ॥२०॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य भीमः प्रहरतांवरः । भर्त्सयामास तेजस्वी
तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनसु तं दृष्ट्वा राक्षसं प्रहसन्निव ।
भगिनीं प्रति संक्रुद्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ किन्ते हिङ्गिस्व
एतैर्वा सुखसुप्तैः प्रबोधितैः । मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं
नराशन ॥ २३ ॥ मध्येव प्रहरेहि त्वं न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
विशेषतोऽनपकृते परेषापकृते सति ॥२४॥ न हीयं स्ववशा बाला
कामयत्यद्य मामिह । चोदितेषा ज्ञानज्ञेन शरीरान्तरचारिणा
॥ २५ ॥ भगिनी तव दुष्टं न रक्षसा वै यथोदर । त्वच्चियोगेन
श्वेवेयं रूपं मम समीक्ष्य च ॥ २६ ॥ कामयत्यद्य मां भीरुस्त्व-
नैषापराध्यति । अनज्ञेन कृते दोषे नेमां गर्हितुमर्हसि ॥२७॥
मयि तिष्ठति दुष्टात्मन् स्त्रियं हन्तुमर्हसि । सङ्गच्छस्व मया
सार्द्धमेकेनैको नराशन ॥ २८ ॥ अहमेको नृयिष्यामि त्वामद्य
यमसादनम् । अथ मङ्गलनिष्पिष्टं शिरो राक्षस दीर्घताम्
॥ २९ ॥ कुञ्जरस्त्रैव पादेन विनिष्पिष्टं बलीयसः । अथ
गात्राणि ते कङ्काः श्वेना गोमायवस्तथा ॥ ३० ॥ कर्षन्तु भुवि
संघृष्टा निहतस्य मया श्वधे । क्षणेनाद्य करिष्येऽहमिदं वन-
मराक्षसम् । पुरा यद्दूषितं नित्यं त्वया भक्षयता नरान् ॥३१॥
अद्य त्वां भगिनी रक्षः कथ्यमाणं मयासकृत् । द्रक्ष्यत्वद्रिप्रती-
काशं सिंहेनेव महाहिमम् ॥ ३२ ॥ निरावाधास्त्रयि हते मया
राक्षसपांसन । वनमेतच्चरिष्यन्ति पुरुषा वनचारिणः ॥ ३३ ॥

हिङ्गिस्व उवाच । गर्जितेन वृथा किं ते कत्वितेन च मानुष ।
कत्वैतत्कर्मणा सर्वं कत्येया माधिरं कथाः ॥ ३४ ॥ बलिनं
मन्यसे यज्ञाप्यात्मानं सपराक्रमम् । ज्ञास्त्रस्यद्य समागम्य मया-
त्मानं वचाधिकम् ॥ ३५ ॥ न तावदेतान् हिंसिष्ये स्वपन्थेते

धवासुखम् । एष त्वामेव दुर्बुद्धे निहन्त्याद्याप्रियम्बदम् ॥ ३६ ॥
 यीत्वा तवाङ्गान्नेभ्यस्ततः पश्चाद्दिमानपि । हनिष्यामि ततः
 पश्चादिमां विप्रियकारिणीम् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ततो वाङ्मं प्रगृह्य पुरुषा-
 दकः । अभ्यद्रवत संक्रुद्धो भीमसेनमरिन्दमम् ॥ ३८ ॥ तस्या-
 भिद्रवतस्त्रुणं भीमो भीमपराक्रमः । वेगेन प्रहितं बाहुं निज-
 प्राह हसन्निव ॥ ३९ ॥ निगृह्य तं बलाङ्गीमो विस्फुरन्तं चकर्ष
 ह । तस्माद्देशाङ्गुन्यष्टौ सिंहः क्षुद्ररुग्ं यथा ॥ ४० ॥ ततः
 स राक्षसः क्रुद्धः पाण्डवेन बलादितः । भीमसेनं समास्त्रिक्र-
 व्यनदङ्गैरवं रवम् ॥ ४१ ॥ पुनर्भीमो बलादेनं विचकर्ष महा-
 बलः । मा शब्दः सुखसुप्तानां भ्रातृणां मे भवेदिति ॥ ४२ ॥
 अन्वोन्मं ती समासाय विचकर्षतुरोजसा । हिङ्गिम्बो भीम-
 सेनश्च विक्रमं चक्रतः परम् ॥ ४३ ॥ बभञ्जतुस्तदा वृक्षाङ्गता-
 द्धाकर्षतुस्तदा । मन्ताविव च संरन्ध्रौ वारण्यौ षष्टिहायनौ ॥ ४४ ॥
 तयोः शब्देन महता विबुद्धास्ते नरर्षभाः । सह मात्ना च दृढशु-
 हिङ्गिम्बामग्रतः स्थिताम् ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि हिङ्गिम्बवधपर्वणि हिङ्गिम्बभीमयुद्धे पञ्च-

पश्चाद्दधिकशतोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । प्रबुद्धास्ते हिङ्गिम्बाया रूपं दृष्ट्वाति-
 माशुषम् । विस्मिताः पुरुषव्याघ्रा बभूवुः पृथया सह ॥ १ ॥
 ततः कुन्ती समीप्येनां विस्मिता रूपसम्पदा । उवाच मधुरं
 वाक्यं सान्त्वपूर्वमिदं शनैः ॥ २ ॥ कस्य त्वं सुरगर्भा मे का वासि
 वरवर्णिनि । केन कार्त्तव्यं सम्प्राप्ता कुतश्चागमनं तव ॥ ३ ॥

यदि वास्य वनस्य त्वं देवता यदि वाञ्छराः । आचक्ष्व मम तत्
सर्वं किमर्थं चेह तिष्ठसि ॥ ४ ॥

हिडिम्बोवाच । यदेतत् पश्यसि वनं नीलनेत्रनिभं मंहत् ।
निवासो राक्षसस्यैव हिडिम्बस्य ममैव च ॥ ५ ॥ तस्य मां राक्ष-
सेन्द्रस्य भगिनीं विद्धि भाविनि । श्रुत्वा सम्प्रेषिताभाञ्च त्वां
सपुत्रां जिघांसितुम् ॥ ६ ॥ क्रूरबद्धेरहं तस्य वचनाद्वागता
त्विह । अद्राक्षं नवहेमाङ्गं तव पुत्रं महाबलम् ॥ ७ ॥ ततोऽहं
सवभूतनां भावे विचरता शुभे । शोदिता तव पुत्रस्य मन्यन्ते
वशानुगा ॥ ८ ॥ ततो हृतो मया भर्ता तव पुत्रो महाबलः ।
अपनेतुं च यतितो न चैव शक्तितो मया ॥ ९ ॥ चिरायमाणां
मां ज्ञात्वा ततः स पुरुषादकः । स्वयमेवागतो हन्तुमिमान्
सर्वांस्तवामजान् ॥ १० ॥ स तेन मम कान्तेन तव पुत्रेण
धीमता । बलादितो विनिष्पिष्य व्यपनीतो महात्मना ॥ ११ ॥
विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् । पश्यत्वं बुधि विक्रान्ता-
वैतौ च नरराजसौ ॥ १२ ॥

वेश्म्यायन उवाच । तस्याः श्रुत्यैव वचनमुत्पपात बुधि-
ष्ठिरः । अर्जुनो नकुलस्यैव सहदेवस्य वीर्यवान् ॥ १३ ॥ तौ
ते दृष्टशुरासक्तौ विकर्षन्तौ परस्परम् । काङ्क्षमाणौ जयं चैव
सिंहविव बलोत्कटी ॥ १४ ॥ यथान्योन्यं समाश्लिष्य विकर्षन्तौ
पुनः पुनः । दावाग्निधूमसदृशं चक्रतुः पार्थिवं रजः ॥ १५ ॥
वसुधारेणुसंवीतो वसुधाधरसन्निभौ । विश्वाजतुर्थथा शैली
नीशारेणाभिसंघृतौ ॥ १६ ॥ राक्षसेन तदा भीमं क्लिश्यमानं
निरीक्ष्य च । उवाचेहं वचः पार्थः प्रहसच्छनकैरिव ॥ १७ ॥
भीम मामेर्महाबाहो न त्वां बुध्यामहे वयम् । समेतं भीमरूपेण
रक्षसा अमकर्षितम् ॥ १८ ॥ साहाय्येऽस्मि स्थितः पार्थ पातयि-
ष्यामि राक्षसम् । नकुलः सहदेवश्च मातरं गोपयिष्यतः ॥ १९ ॥

भीम उवाच । उदासीनो निरीक्षसं न कार्यः संश्रम-
स्त्वया । न जात्वयं पुनर्जीवेन्महाहन्तरमागतः ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । किमनेन चिरं भीम जीवतां यापरक्षसा ।
गन्तव्ये न चिरं स्यात्तुमिह शक्यमरिन्दम ॥ २१ ॥ पुरा संरक्ष्यते
प्राची पुरा सन्ध्या प्रवर्तते । रौद्रे सुहृत्ते रक्षांसि प्रवक्षानि
भवन्त्युत ॥ २२ ॥ त्वरस्व भीम माक्रीड जहि रक्षो विभीषणम् ।
पुरा विकुरुते मायां भुजयोः सारमर्षय ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनेनैवमुक्तस्तु भीमो रोषाच्छब्द-
न्निव । बलमाहारयागास यद्वायोर्जगतः क्षये ॥ २४ ॥ तत-
स्तस्याश्रुदाभस्य भीमो रोषात्तु राक्षसः । उत्क्षिप्याभ्यामयद्देहं
द्वयं शतगुणं तदा ॥ २५ ॥

भीम उवाच । वृथामांसैर्दथापुष्टो वृथाहृद्वो वृथामतिः ।
वृथामरणमर्हस्यं वृथाश्च न भविष्यति ॥ २६ ॥ धेममथ करि-
थामि यथा वनमकण्टकम् । न पुनर्मानुषान् हत्वा भक्षयि-
ष्यमि राक्षस ॥ २७ ॥

अर्जुन उवाच । यदि वा मन्यसे भारं त्वमिमं राक्षसं युधि ।
प्ररोमि तत्र साहाय्यं ग्रीष्मेष निपात्यताम् ॥ २८ ॥ अथ
पाण्डमेवैनं हनिष्यामि वृकोदर । कृतकर्मा परिथान्तः साशु
तावदुपारम ॥ २९ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षयः ।
निष्पिथ्यैनं बलाद्भू पशुमारमसारयत् ॥ ३० ॥ स मार्शमायो
भीमेन ननाद् विपुलं स्यनम् । पूरयंश्चाह्वनं सर्वं जलाद्रं इव
बुन्दुभिः ॥ ३१ ॥ बाहुभ्यां योक्त्रयित्वा तु बलवान् पाण्डुनन्दनः ।
मध्ये भङ्गा महाबाहुर्हर्षयामास पाण्डवान् ॥ ३२ ॥ शिङ्खि-
निहतं हृद्वा संहृष्टाक्षो तरस्विनः । अपूज्यन्तरव्याघ्रं भीमसेन-
मरिन्दमम् ॥ ३३ ॥ अभिपूज्य महात्मानं भीमं भीमपराक्रमम् ।
पुनरेवार्जुनो वाक्यमुवाचेदं वृकोदरम् ॥ ३४ ॥ न दूरे नगरं

मन्ये वनादद्यादहं विभो । शीघ्रं गच्छाम भद्रं ते न नो विद्यात्
सुयोधनः ॥ ३५ ॥ ततः सर्वे तथेत्युक्त्वा माता सह महारथाः ।
प्रययुः पुरुषव्याघ्रा हिडिम्बा चैव राक्षसी ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि हिडिम्बवधे पट्टपञ्चाश-
दधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

भीमसेन उवाच । स्मरन्ति वैरं रक्षांसि मायामाश्रित्य
गोहिनीम् । हिडिम्बे व्रज पश्यान् त्वमिमं भ्रातृसेवितम् ॥१॥

युधिष्ठिर उवाच । क्रुद्धोऽपि पुरुषव्याघ्र भीम मास्य स्त्रियं
बधीः । शरीरगुप्तप्रभ्यधिकं धर्मं गोपाय पाण्डव ॥ २ ॥ बधा-
भिप्रायमायान्तमवधीस्व महाबलम् । रक्षसस्तस्य भगिनीं किं
नः क्रुद्धा करिष्यति ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । हिडिम्बा तु ततः कुन्तीमभिवाद्य
कृताञ्जलिः । युधिष्ठिरन्तु कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
आश्चर्यं जानासि यद्दुःखमिह स्त्रीणामनङ्गजम् । तदिदं मामनु-
प्राप्तं भीमसेनकृतं शुभे ॥ ५ ॥ सोढुं तत्परमं दुःखं मया काल-
प्रतीक्षया । सोऽयमभ्यागतः कालो भविता मे सुखोदयः ॥ ६ ॥
मया ह्युत्सृज्य सहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा । वृतोऽयं पुरुष-
व्याघ्रस्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ७ ॥ वीरेणाहं तथा तेन त्वया
वापि यशस्विनि । प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते
॥ ८ ॥ तद्दृष्ट्वा कृपां कर्तुं मयि त्वं वरवर्षिणि । मत्वा मूढेति
तस्यां त्वं भङ्गा वायुगतेति वा ॥ ९ ॥ भर्तानेन महाभागे संयो-
जय सुतेन ते । ननुपादाय गच्छेयं यथेष्टं देवकृपिणम् ।
पुनश्चैवानयिष्यामि विश्वस्मिं कुरु मे शुभे ॥१०॥ अहं हि मममा-
ख्याता सर्वान्नेष्यामि वः रुदा । वृजिनात्तारयिष्यामि दुर्गेषु

विपमेषु च ॥ ११ ॥ दृष्टेन वो वहिष्यामि शीघ्रां गतिमभीक्ष्णतः ।
 व्यं प्रसादं कुरुत भीमसेनो भजेत माम् ॥ १२ ॥ आपदक्षरणे
 प्राणान्धारयेद्ये न तेन वा । सर्वमाहृत्य कर्त्तव्यं तं धर्ममनुवर्त्तत
 ॥ १३ ॥ आपत्सु यो धारयति धर्मं धर्मविदुत्तमः । व्यसनं ह्येव
 धर्मस्य धर्मिण्यामापदुच्यते ॥ १४ ॥ पुण्यं प्राणान्धारयति पुण्यं
 प्राणदसुच्यते । येन येनाचरेद्धर्मं तस्मिन् गर्हा न विद्यते ॥ १५ ॥

सुधष्ठिर उवाच । एवमेव यथात्य त्वं हिडिष्येनात्त संशयः ।
 स्यातव्यं तु त्वया सत्ये यथा ब्रूयाः सुमध्यमे ॥ १६ ॥ स्नातं
 कृताङ्गिकं भद्रे कृतकौतुकमङ्गलम् । भीमसेनं भजेथास्त्वं प्राण-
 स्तगमनाद्रवेः ॥ १७ ॥ अहःसु विहरानेन यथाकाशं मनोजवा ।
 अयं त्वानयितव्यस्ते भीमसेनः सदा निशि ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेति तत् प्रतिज्ञाय भीमसेनोऽब्रवी-
 दिदम् । शृणु राक्षसि सत्येन समग्रं ते वदाम्यहम् ॥ १९ ॥
 यावत्कालेन भवति पुत्रस्यात्पादनं शुभे । तावत्कालं गमिष्यामि
 त्वया सह सुमध्यमे ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथेति तत् प्रतिज्ञाय हिडिष्वा राक्षसी
 तदा । भीमसेनसुपादाय सोऽहमाचक्रमे ततः ॥ २१ ॥ शैल-
 शृङ्गेषु रम्येषु देवतायतनेषु च । मृगपक्षिविघुष्टेषु रमणीयेषु
 सर्वदा ॥ २२ ॥ कृत्वा च रूपं परमं सर्वाभरणभूषिता । सङ्ग-
 ल्पन्तो सुमधुरं रमयामास पाण्डवम् ॥ २३ ॥ तथैव वनदुर्गेषु
 पुष्पितद्रुमसानुषु । सरःसु रमणीयेषु पद्मात्यलघुतेषु च ॥ २४ ॥
 नदीद्वीपप्रदेशेषु वैदूर्यसिकतासु च । सुतीर्थवनतोयासु तथ्य
 गिरिनदीषु च ॥ २५ ॥ काननेषु विचित्रेषु पुष्पितद्रुमवलिषु ।
 हिमवद्गिरिकुञ्जेषु गुहासु विविधासु च ॥ २६ ॥ प्रफुल्लशत-
 पत्रेषु सरःस्वमलवारिषु । सागरस्य प्रदेशेषु मणिकुम्भचितेषु
 च ॥ २७ ॥ पक्षिनेषु च रम्येषु महाशालवनेषु च । देवारण्येषु

युध्येषु तथा पर्वतसानुषु ॥ २८ ॥ गृह्यज्ञानां निवासेषु तापसा-
 यतनेषु च । सर्वतु फलरम्येषु मानसेषु सरःसु च ॥ २९ ॥ विश्वती
 यरसं रूपं रमयामास पाण्डवम् । रमयन्ती तथा भीमं तत्र
 तत्र मनोजवा ॥ ३० ॥ प्रजन्ने राक्षसी पुत्रं भीमसेनात्मजा-
 वलम् । विरूपाक्षं महापुत्रं शङ्कुकर्णं विभीषणम् ॥ ३१ ॥
 भीमनादं सुताम्बोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारवम् । महेश्वासं महा-
 वीर्यं महासत्त्वं महाभुजम् ॥ ३२ ॥ महाजवं महाकायं महा-
 मायमरिन्दमम् । दीर्घघ्राणं महोरस्कं विकटोद्वहपिण्डकम्
 ॥ ३३ ॥ अमानुषं मानुषजं भीमवेगं महाबलम् । यः पिशा-
 चानतीत्यान्यान् बभूतातीव राक्षसान् ॥ ३४ ॥ बालोऽपि यौवनं
 प्राप्तो मानुषेषु विशांपते । सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकथेमगम-
 द्बली ॥ ३५ ॥ सद्यो हि गर्भान्नाचस्थो लभन्ते प्रसवन्ति च ।
 कामरूपधराश्चैव भवन्ति बद्धरूपिकाः ॥ ३६ ॥ प्रणम्य विक्रमः
 यादावम्ल्हात्स पितृसदा । मातुश्च परमेष्वासस्त्री च नामास्य
 चक्रतुः ॥ ३७ ॥ घटो हास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत ।
 अश्वीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्मृ ह ॥ ३८ ॥ अनुरक्तश्च
 तानासीत् पाण्डवान् स घटोत्कचः । तेषाञ्च दयितो नित्य-
 भात्मनित्यो बभूव ह ॥ ३९ ॥ संवाससमयो जीर्णं इत्याभाष्य
 नतस्तु तान् । हिडिम्बा समयं कृत्वा स्नां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ ४० ॥
 कृत्यकाल उपस्थास्ये पितृनिति घटोत्कचः । आमन्त्र्य रक्षसां श्रेष्ठः
 प्रतस्थे चोत्तरां दिग्म् ॥ ४१ ॥ स हि सद्यो मधवता यत्किञ्चेतो
 महात्मना । कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोज्वा महारथः ॥ ४२ ॥

इत्थादिपर्वणि हिडिम्बवधपर्वणि घटोत्कचोत्पत्तौ सप्तपञ्चाश

दधिक्रमतोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते बनेन वनं गत्वा व्रतो मृगगणान्
 बहून् । अपक्रम्य ययुराजंस्वरमाणा महारथाः ॥ १ ॥ मत्स्त्रां-
 स्त्रिगर्तान् पाशालान् कीचकान्तरेण च । रमणीयान्वनो-
 द्वेशान् प्रेषमाणाः सरांसि च ॥ २ ॥ जटाः कृत्वात्मनः सर्वे
 वल्कलाजिनवाससः । सह कुन्त्या महात्मानो विश्वतक्षापसं वपुः
 ॥ ३ ॥ क्वचिद्वहन्तो जननीं त्वरमाणा महारथाः । क्वचि-
 च्छन्देन गच्छन्तस्ते जग्मुः प्रसभं पुनः ॥ ४ ॥ ब्राह्मं वेदमधी-
 याना वेदाङ्गानि च सर्वशः । नीतिशास्त्रश्च सर्वज्ञा ददृशुस्ते
 पितामहम् ॥ ५ ॥ तेऽभिवाद्य महात्मानं कृष्णद्वैपायनं तद्वृत्तं ।
 तस्युः प्राञ्जलयः सर्वे सह मात्रा परन्तपाः ॥ ६ ॥

व्यास उवाच । मयेदं व्यसनं पूर्वं विदितं भरतर्षभ ॥ यथा
 तु तैरधर्मेण धार्तराष्ट्रैर्विवासिता ॥ ७ ॥ तद्विदित्वास्त्रि सञ्जाप्त-
 द्विकीर्षुः परमं हितम् । न विपादोऽत्र कर्तव्यः सर्वमेतत्सुखाय
 वः ॥ ८ ॥ समास्ते चैव मे सर्वे यूयं चैव न संशयः । दीनतो
 बाहूतथैव स्नेहं कुर्वन्ति मानवाः ॥ ९ ॥ तस्याहभ्यधिकः स्नेहो
 सुष्मासु मम साम्प्रतम् । स्नेहपूर्वं चिकीर्षामि हितं वक्ष्यन्विदो-
 धत ॥ १० ॥ इदं नगरमभ्यासे रमणीयं निरामयम् । वसतेऽह
 प्रतिच्छन्ना ममागमनकाङ्क्षिणः ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं स तान् समाश्रास्य व्यासः सुत्व-
 वतीसुतः । एकचक्रामभिगतः कुन्तीमाश्रासयत् प्रभुः ॥ १२ ॥

व्यास उवाच । जीवत्पुत्रि सुतस्तेऽयं धर्मनित्यो सुधि-
 छिरः । धर्मेण पृथिवीं जित्वा महात्मा पुरुषर्षभः । पृथिव्यां
 पाथिवान् सर्वान् प्रशासिष्यति धर्मराट् ॥ १३ ॥ पृथिवीमण्डलां
 जित्वा सर्वां सागरमेखलाम् । भीमसेनाजुंनवशाङ्गोऽस्यते जाल
 संशयः ॥ १४ ॥ पुत्राश्चैव च माद्राश्च सर्वे एव महारथाः ।
 सुराष्ट्रे विहरिष्यन्ति सुखं सुमनसः सदा ॥ १५ ॥ यत्पुन्यं च

नरव्याघ्रा निर्जित्य ष्टयिवीमिमाम् । राजसूयाश्वमेधाद्यः क्रतु-
भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १६ ॥ अनुमृच्छ सुहृद्वगं भोगैश्चर्यसुखेन च ।
पितृपैतामहं राज्यमिमे भोक्ष्यन्ति ते सुताः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा निवेश्यैतान् ब्राह्मणस्य निवे-
शने । अबवीत् पाण्डवश्चेष्टमृषिर्हेपायनस्तदा ॥ १८ ॥ इह मासं
प्रतीक्षध्वमागमिष्याम्यहं पुनः । देशकालौ विदित्वैव लग्नाम्हं
धरमां सुदम् ॥ १९ ॥ स तैः प्राञ्जलिभिः सर्वैश्शथेत्युक्त्वा नरा-
धिप । जगाम भगवान् व्यासो यथागतमृषिः प्रभः ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि हिडिम्बधपर्वणि व्यासदर्शने अष्टपञ्चाश-
[कथतोऽध्यायः समाप्तश्चेदं हिडिम्बधपर्व ॥ १५८

अथ वक्रवधपर्व ॥ १० ॥

जनमेजय उवाच । एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महा-
रथाः । अत ऊर्ध्वं द्विजश्चेष्ट किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महा-
रथाः । ऊवुर्नातिचिरं कालं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २ ॥ रम-
णीयानि पश्यन्तो वनानि विविधानि च । पार्थिवानपि चीहे-
शान् सरितश्च सरांसि च ॥ ३ ॥ चेहर्भैक्षं तदा ते तु सच एव
विश्राम्यते । बभूवुर्नागराणाञ्च स्वैर्गुणैः प्रियदर्शनाः ॥ ४ ॥ निवे-
दयन्ति स्म तदा कुन्त्या भैक्षं सदा निशि । तथा विभक्तान्
भागांस्ते भुञ्जते स्म पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ अहं ते भुञ्जते वीराः
सह मात्रा परन्तपाः । अहं सर्वस्य भैक्षस्य भीमो भुङ्क्ते महा-
बलः ॥ ६ ॥ तथा तु तेषां वसतां तस्मिन् राष्ट्र महात्मनाम् ।
अतिचक्रामं सुमहान् कालोऽथ भरतर्षभ ॥ ७ ॥ ततं कदाचित्

भैक्ष्याय गतास्ते पुरुषवर्षभाः । संतत्या भीमसेनसु तत्रास्ते पृथया
सह ॥ ८ ॥ अघात्तिजं महाशब्दं ब्राह्मणस्य निवेशने । भृश-
मुत्पातितं घोरं कुन्ती श्रुत्वाव भारत ॥ ९ ॥ रोक्ष्यमाणांस्तान्
दृष्ट्वा परिदेवयतंश्च सा । कारुण्यात्माधुभावाच्च कुन्ती राजन्
चक्षमे ॥ १० ॥ मथ्यमानेन दुःखेन हृदयेन पृथा तदा । उवाच
भीमं कल्याणी कृपान्वितमिदं वचः ॥ ११ ॥ वसाम सुखं पुत्र
ब्राह्मणस्य निवेशने । अज्ञाता धार्तराष्ट्रस्य सत्कृता वीतमन्यवः
॥ १२ ॥ सा चिन्तये सदा पुत्र ब्राह्मणस्यास्य किन्वहम् । प्रियं
कुर्ष्यामिति गृहे यत् कुर्ष्युरपिताः सुखम् ॥ १३ ॥ एतावान्
पुरुषस्तात कृतं यच्चिन्न नश्याति । यावच्च कुर्ष्यादन्योऽस्य कुर्ष्या-
दभ्यधिकं ततः ॥ १४ ॥ तदिदं ब्राह्मणस्यास्य दुःखमापतितं
ध्रुवम् । तत्रास्य यदि साहाय्यं कुर्ष्यामुपकृतं भवेत् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । ज्ञायतामस्य यद्दुःखं यतश्चैव धसु-
ल्यितम् । विदित्वा व्यवसिषामि यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तौ कथयन्ती च भूयः श्रुश्रुवतुः
स्वनम् । अघात्तिजं तस्य विप्रस्य सभास्यस्य विशाम्पते ॥ १७ ॥

अन्तःपुरं ततस्तस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः । विवेश त्वरिता कुन्ती
षडवत्सुव सौरभी ॥ १८ ॥ ततस्तं ब्राह्मणं तत्र भास्यं वा च
सुतेन च । दुश्चिन्ना चैव सङ्घितं ददर्शावनताननम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मण उवाच । धिगिदं जीवितं लोके गतसारमनर्थकम् ।
दुःखमूलं पराधीनं भृशमप्रियभागि च ॥ २० ॥ जीविते परमं
दुःखं जीविते परमो ज्वरः । जीविते वर्त्तमानस्य दुःखाना-
मागमो ध्रुवः ॥ २१ ॥ आत्मा ह्येको हि धर्मार्थौ कामं दैव
निषेवते । एतैश्च विप्रयोगोऽपि दुःखं परममन्तकम् ॥ २२ ॥
श्रीकृः केचित्परं मोक्षं स च नास्ति कथञ्चन । अर्थप्राप्तौ तु
नरकः कृतस्त्र एवोपपद्यते ॥ २३ ॥ अर्थेषुता परं दुःखमर्थप्राप्ती

ततोऽधिकम् । जातस्त्रेहस्य चार्थेषु विप्रयोगे महत्तरम् ॥२४॥
 न हि योगं प्रपश्यामि केन सुख्येयमापदः । पुत्रदारेण वा सार्द्धं
 प्राद्रवेयमनामयम् ॥ २५ ॥ यत्तितं वै मया पूर्वं वेत्य न्नास्ति
 तन्नथा । श्वेनं यत्प्रातां गन्तुं त्वया तु मम नं श्युतम् ॥ २६ ॥
 इह जाता विद्वद्वास्त्रि पिता चापि ममेति वै । उक्तवत्यसि दुर्भे
 याश्वमाना मयासक्तत् ॥ २७ ॥ स्वर्गतोऽपि पिता वृद्धस्तथा माता
 चिरं तव । वान्धवा भूतपूर्वाश्च तत्र वासे तु का रतिः ॥ २८ ॥
 सौऽयं ते बन्धुकामाया अन्धखन्द्या वचो मम । बन्धुप्रणाशः
 दम्नाप्तो भयं दुःखकरो मम ॥ २९ ॥ अथ वा महिनाशोऽयं न
 हि शक्यामि किञ्चन । परित्यक्तमहं बन्धुं स्वयं जीवन्मृगं सवत्
 ॥ ३० ॥ सद्य धर्मचरो हान्तां नित्यं मातृपुत्रमां मम । सखायं
 विहितं देवैर्नित्यं परमिकां गतिम् ॥ ३१ ॥ पिता मात्रा च
 विहितं सदा गार्हस्थ्यभागिनीम् । वरयित्वा यथान्यायं मन्त्र-
 वत्परिणीय च ॥ ३२ ॥ कुलीनां शीलसम्पन्नामपत्यजननी-
 मपि । त्वामहं जीवितस्यार्थे साध्वीमनपकारिणीम् ॥ ३३ ॥
 परित्यक्तुं न शक्यामि भार्ग्यां नित्यमनुव्रताम् । कुत एव परि-
 त्यक्तुं सुतं शक्याम्यहं स्वयम् ॥ ३४ ॥ बालमप्राप्तवयसमजात-
 व्यञ्जनाक्षतिम् । भर्तुरर्थाय निक्षिप्तं न्यासं धात्रा महात्मना
 ॥ ३५ ॥ यथा दौहित्रजाल्लोकानाशंसे पितृभिः सद्य । स्वय-
 मुत्पाद्यतां बालां कथमुत्सृष्टुमुत्सहे ॥ ३६ ॥ मन्यन्ते केचि-
 द्दधिकं स्त्रेहं पुत्रे पितुर्भवाः । कन्यायां केचिदपरे मम तुल्या-
 वुभौ स्मृतौ ॥ ३७ ॥ यस्यां लोकाः प्रकृतिश्च स्थिता नित्यमथो
 मुषम् । अपापां तामहं बालां कथमुत्सृष्टुमुत्सहे ॥ ३८ ॥
 आत्मानमपि चोत्सृज्य तन्मामि परलोकगः । त्यक्त्वा ह्येते
 मया व्यक्तं नेह शक्यन्ति जीवितुम् ॥ ३९ ॥ एषां चान्यतम-
 त्यागो वृशंसो गर्हितो बधैः । अत्यत्यागे कृते चेमे भरिषन्ति

मया विना ॥ ४० ॥ स कृष्णामहमापन्नो न शक्तस्तु मापदम् ।
अहो धिक् कीर्तिं त्वय गमिष्यामि सवान्ववः । सर्वैः सहसृतं
श्रेयो न च मे जीवितं क्षमम् ॥ ४१ ॥

इत्यादिपर्वणि वक्रबधपर्वणि ब्राह्मणचिन्तायां जनघञ्च-
धिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

—:०—

ब्राह्मण्युवाच । न सन्तापस्त्वया काश्चः प्राकृतेनेव कर्हि-
चित् । न हि सन्तापकात्तोऽयं वैद्यस्य तव विद्यते ॥ १ ॥ अथस्यं
निधनं सर्वैर्गन्तव्यमिह मानवैः । अथश्रम्याविन्वर्थे वै सन्तापो
नेह विद्यते ॥ २ ॥ भार्या पुत्रोऽथ दुहिता सर्वमात्मार्थमिष्यते ।
व्यथां जहि सुबुद्ध्या त्वं स्वयं यास्यामि तत्र च ॥ ३ ॥ एतद्दि
परमं नाश्याः काश्चं लोके सनातनम् । प्राणानपि परित्यज्य
यद्गर्त्तृहितमाचरेत् ॥ ४ ॥ तच्च तत्र कृतं कर्म तवापीदं सुखा-
वहम् । भवत्यनुत चात्तस्यं लोकेऽस्मिंश्च यशस्करम् ॥ ५ ॥ एषु
चैव गुरुधर्मो यं प्रवक्ष्याम्यहं तव । अर्थश्च तव धर्मश्च भूयानत्र
प्रदृश्यते ॥ ६ ॥ यदर्थमिष्यते भार्या प्राप्तः सोऽर्थस्त्वया मयि ।
कन्या चैका कुमारश्च कृताहमश्रुणा त्वया ॥ ७ ॥ समर्थः पौषणे
चापि सुतयोरक्षणे तथा । न त्वहं सुतयोः शक्ता तथा रक्षण-
पौषणे ॥ ८ ॥ मम हि त्वद्विहीनायाः सर्वप्राणधनेश्वर । कथं
स्यातां सुतौ बालौ भवेयं च कथं त्वहम् ॥ ९ ॥ कथं हि
विषवानाया बालपुत्रा विना त्वया । मिथुनं जीवविष्यामि स्थिता
साधुगते पथि ॥ १० ॥ अहङ्कृतावलिप्तैश्च प्रार्थ्यमानामिमां सुताम् ।
अयुक्तैसाव सखन्धे कथं शक्यामि रक्षितुम् ॥ ११ ॥ उत्सृष्ट-
मामिषं भूमौ प्रार्थयन्ति यथा खगाः । प्रार्थयन्ति जनाः सर्वे
पतिह्रीनां तथा स्त्रियम् ॥ १२ ॥ साहं विचाल्यमाना वै प्रार्थ्य-

माना दुरात्मभिः । श्यातुं पथि न शक्यामि सञ्जनेष्टे द्विजो-
 त्तम ॥ १२ ॥ कथं तव कुलस्यैकामिमां बालामनागसम् । पितृ-
 येतामहे मार्गं नियोक्तमहसुख्यहे ॥ १४ ॥ कथं शक्यामि बाले-
 ऽस्मिन् गुण्यानाघातमीप्सितान् । अनाद्ये सर्वतो क्षुप्ते यथा त्वं
 धर्मदशिवान् ॥ १५ ॥ इमामपि च ते बालामनायां परिभूय
 माम् । अनर्हाः प्रार्थयिष्यन्ति शूद्रा वेदश्रुतिं यथा ॥ १६ ॥ तां
 चेदहं न दिक्ष्येयं त्वङ्गुणैरुपहंशिताम् । प्रमथ्यैनां हरेद्युसो हवि-
 र्ध्वंस्ता इवाध्वरात् ॥ १७ ॥ संप्रेक्षमाणा पुत्रं ते नातुरूपमिवा-
 ल्ननः । अनर्हवशमापन्नामिमां चापि सुतां तव ॥ १८ ॥ अश-
 ज्ञाता च लोकेषु तथात्मानमजानती । अवलिप्तैर्नरैर्व्रह्मन्मरि-
 ष्यामि न संशयः ॥ १९ ॥ तौ च हीनौ मया बालौ त्वया चैव
 तथात्नजौ । विनश्येतां न सन्देहो मत्स्याविव जलक्षये ॥ २० ॥
 त्वितयं सर्वथाप्येवं विनश्यिष्यत्यसंशयम् । त्वया विहीनं तस्मान्मा-
 मां परित्यक्तुमर्हति ॥ २१ ॥ व्युष्टिरेषा परा स्त्रीणां पूर्वं भर्तुः
 परां गतिम् । गन्तुं ब्रह्मन् सपुत्राणामिति धर्मविदो विदुः ॥ २२ ॥
 परित्यक्तः सुतचायं दुहितेयं तथा मया । बान्धवाश्च परित्यक्ता-
 स्त्वदर्थं जीवितञ्च मे ॥ २३ ॥ यज्ञैस्त्वापोभिर्भियमैर्हानैश्च विविधै-
 स्त्वाया । विशिष्यते स्त्रिया भर्तुर्चित्यं प्रियहिते स्थितिः ॥ २४ ॥
 तदिदं यच्चिकीर्षामि धर्मं परमसम्मतम् । इष्टञ्चैव हितञ्चैव तव
 चैव कुलस्य च ॥ २५ ॥ इष्टानि चाप्यपत्यानि द्रव्याणि सुहृदः
 प्रियाः । आपद्धर्मप्रमोक्षाय भाव्यां चापि सतां मतम् ॥ २६ ॥
 आपद्धर्ते धनं रक्षेदारान् रक्षेन्नैरपि । आत्मानं सततं रक्षे-
 हारैरपि धनैरपि ॥ २७ ॥ दृष्टादृष्टफलार्थं हि भार्या पुत्रो
 धनं गृहम् । सर्वमेतद्विधातव्यं बुधानामेष निश्चयः ॥ २८ ॥
 एकतो वा कुलं कतृस्त्वमात्मा वा कुलवर्द्धन । न समं सर्वमेकैति
 बुधानामेष निश्चयः ॥ २९ ॥ स कुरुष्व मया कांश्चिं तारयामि

त्वानमात्मना । अनुजानीहि मामात्स्यं सुतौ मे परिपालय ॥२॥
 अथधां स्त्रियमित्याहुर्दमंज्ञा धर्मनिबधे । धर्मज्ञान् राक्षसा-
 नाङ्गन्वं हन्वात्स्य च मामपि ॥ ३१ ॥ निःसंशयो वधः पुंसां स्त्रीणां
 संशयिती वधः । अतो मामेव धर्मज्ञ प्रस्थापयितुमर्हसि ॥ ३२ ॥
 भुक्तं प्रियाण्यवाप्तानि धर्मस्य चरितो महान् । त्वत्प्रसूतिः
 प्रिया प्राप्ता न मां तश्चात्यजोवितम् ॥ ३३ ॥ जातपुत्रा च वृद्धा
 च प्रियकामा च ते सदा । समीच्यैतदहं सर्वं ध्यवसायं करो-
 म्यतः ॥ ३४ ॥ उत्सृज्यापि हि मामात्स्यं प्राश्नस्यन्त्यामपि
 स्त्रियम् । ततः प्रतिष्ठितो धर्मो भविष्यति पुनस्तव ॥ ३५ ॥ न
 चाप्यधर्मः कल्याणवज्जपत्नीकता वृणाम् । स्त्रीणामधर्मः सुम-
 हान् भर्तुः पूर्वस्य साङ्गने ॥ ३६ ॥ एतत्सर्वं समीच्य त्वमात्म-
 त्यागं च गर्हितम् । आत्मानं तारयाद्याशु कुलं चेमौ च दारकी
 ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्त्रया भर्ता तां समाबिज्ञ
 भारत । सुमीच वाप्यं शनकैः सभास्यो भृशदुःखितः ॥ ३८ ॥

इत्यादिपर्वणि वक्रवधपर्वणि ब्राह्मणीवाक्ये पञ्च-
 धिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

वैशम्पायन उवाच । तयोर्दुःखितयोर्वाक्यमतिमात्रं निशम्य
 तु । ततो दुःखपरीताङ्गी कन्या तावभ्यभाषत ॥ १ ॥ किमेवं
 भृशदुःखार्त्तो रोह्येतामनाथवत् । ममापि श्रूयतां वाक्यं श्रुत्वा
 च क्रियतां क्षमम् ॥ २ ॥ धर्मतोऽहं परित्याज्या युवयोर्नीच
 संशयः । त्यक्तव्यां मां परित्यज्य त्वातं सर्वं समैकया ॥ ३ ॥
 इत्यर्थमिष्यतेऽपत्यं तारयिष्यति मामिति । अस्मिन्नुपस्थिते काले
 तरभ्वं ध्रुवस्मया ॥ ४ ॥ इह वा तारयेद्गर्गादुत वा प्रे भारत ।

सर्वथा तारयेत् पुत्रः पुत्र इत्युच्यते बुधैः ॥ ५ ॥ आकाङ्क्षन्ते च
 दौहित्रान्त्वयि नित्यं पितामहाः । तत् स्वयं वै परिव्राज्ये रक्षन्ती
 जीवितं पितुः ॥ ६ ॥ आता च मम बालोऽयं गते लोकममुं
 त्वयि । अचिरेणैव कालेन विनश्ये त न संशयः ॥ ७ ॥ तातेऽपि
 हि गते स्वर्गं विनष्ट च ममानुजे । पिण्डः पितृणां व्युच्छिद्यो-
 न्तक्षेपां विप्रियं भवेत् ॥ ८ ॥ पित्रा त्यक्त्वा तर्षी मात्वा आत्मा
 चाहमसंशयम् । दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य त्रियेयमतथोचिता ॥ ९ ॥
 त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते माता आता च मे शिशुः । सन्तानस्यैव
 पिण्डस्य प्रतिष्ठास्वत्यसंशयम् ॥ १० ॥ आत्मा पुत्रः सखा भाव्यी
 कञ्चन्तु दुहिता किल । स कञ्चान्मोचयात्मानं मासु धर्मे नियो-
 जय ॥ ११ ॥ अनाथा कृपणा बाला यत्र कचन गामिनो ।
 भविष्यामि त्वया तात विहीना कृपणा सदा ॥ १२ ॥ अथवाहं
 करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम् । फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा
 कर्म सुदुष्करम् ॥ १३ ॥ अथवा यास्यसे तत्र त्यक्त्वा मां द्विज-
 सक्तम् । प्रीडिताहं भविष्यामि तद्वेक्षस्व मामपि ॥ १४ ॥
 तदस्मदर्थं धर्मार्थं प्रसवार्थञ्च कृत्तम् । आत्मानं परिरक्षस्व
 त्यक्त्यां मासु सन्त्यज ॥ १५ ॥ अवश्यकरणीये च मा त्वां कालो-
 ऽत्यगादयम् । किन्मतः परमं दुःखं यद्वयं स्वर्गते त्वयि ॥ १६ ॥
 याचमानाः परादत्तं परिधावेमहि श्रवत् । त्वयि त्वरोगे निर्मुक्ते
 क्लेशादस्मात्सवान्ववे । अक्षतेव सती लोके भविष्यामि सुखा-
 म्बिता ॥ १७ ॥ इतः प्रदाने देवाय पितरश्चेति नः श्रुतम् ।
 त्वया दत्तेन तोयेन भविष्यन्ति हिताय वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं बहुविधं तस्या निशम्य परि-
 देवितम् । पिता माता च सा चैव कन्या प्ररुदुस्त्रयः ॥ १९ ॥
 ततः प्ररुदितान् सर्वांश्चिन्मयाथ सुतसदा । अत्फुल्लनयनो
 बालः कलमव्यक्तमवगीत् ॥ २० ॥ मा पितः क्रन्द मा मातर्गा

स्वसंस्थितिं चाब्रवीत् । प्रहसन्निवन् सर्वांस्तानेकैकमनुसर्पति ॥२१॥
 ततः स ऋणमादाय प्रहृष्टः पुनरब्रवीत् । अनेमाहं हनिष्यामि
 राक्षसं पुरुषादकम् ॥ २२ ॥ तथापि तेषां दुःखेन परीतानां
 निश्चयं तत् । बालस्य वाक्यमथ्य क्तं हर्षः समभवत्तद्वाचान् ॥२३॥
 अयं काल इति ज्ञात्वा कुन्ती समुपसृत्य तान् । गताङ्गनकते-
 नेव जीवयन्तीदमब्रवीत् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि वक्रवधपर्वणि ब्राह्मणपुत्रवाक्ये एकपद्य-
 धिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

—:—

कुन्त्युवाच । कुतो मूलमिदं दुःखं ज्ञातुमिच्छामि तत्पतः ।
 विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यं चेदपकर्षितुम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच । उपपन्नं सतामेतद्यदब्रवीषीषि तपोधने । न
 तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ २ ॥ समीपे नगर-
 स्यास्य वकी पसति राक्षसः । ईयो जनपदस्यास्य पुरस्य च
 महाबलः ॥ ३ ॥ पुष्टो मातृपमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः । रक्ष-
 त्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली ॥ ४ ॥ नगरं चैव देशश्च
 रक्षोबलसमन्वितम् । तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम्
 ॥ ५ ॥ वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् । महिषी
 पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥ ६ ॥ एकैकश्चापि पुरुषस्तत्
 प्रयच्छति भोजनम् । स वारो बद्धभिर्षर्षैर्भवंत्यमुतरो नरैः ॥ ७ ॥
 तद्विमोक्षाय ये केचिद्यतन्ति पुरुषाः क्वचित् । सपुत्रदारांस्तान्
 हत्वा तद्द्रव्यो भक्षयत्युत ॥ ८ ॥ वेतकीयगृहे राजा नाथं नय-
 मिहास्थितः । उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्धीः ॥ ९ ॥
 अनामयं जनस्यास्य येन स्यादयं शाश्वतम् । एतदर्हा वयं नूनं
 वसामो दुर्वलस्य ये । त्रिपथे नित्यमुद्विग्नाः कुवाजानमुपाश्रिताः

॥ १० ॥ ब्राह्मणाः कस्य वास्तव्याः कस्य वा हृन्दचारिणः । गुणै-
 देते हि वत्स्यन्ति कामगाः पक्षिणो यथा ॥ ११ ॥ राजानं
 प्रथमं विन्देत्ततो भार्वाततो धनम् । तयस्य सञ्चवेनास्य ज्ञातीन्
 पुत्रांश्च तारयेत् ॥ १२ ॥ विपरीतं मया चेदं त्वयं सर्वसुपा-
 र्जितम् । तदिमाभापहं प्राप्य भृशं तव्यामहे वयम् ॥ १३ ॥
 सोऽयमस्माननुग्राप्तो वारः कुलविनाशनः । भोजनं पुरुषश्रेष्ठः
 प्रदेयं वेतनं मया ॥ १४ ॥ न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं
 क्वचित् । सुहृज्जनं प्रदातुञ्च न शक्यामि कदाचन ॥ १५ ॥
 गतिञ्चैव न पश्यामि तस्मान्मोक्षाय रक्षसः । सोऽहं दुःखार्णवे
 मग्नी मज्जत्यसुकरे भृशम् ॥ १६ ॥ सञ्चैवैतैर्गमिष्यामि बान्धवै-
 रस्य राक्षसम् । ततो नः सञ्चितान् क्षुद्रः सर्वानिवोपयोष्यति ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि वकवधपर्वणि कुन्तीप्रश्ने द्विषष्ट्य-

धिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

—०:०—

कुन्त्युवाच । न विपादस्त्वया कार्ष्णी भयादस्मात्कथञ्चन ।
 उपायः परिदृष्टोऽत्र तस्मान्मोक्षाय रक्षसः ॥ १ ॥ एकस्तव सुतो
 बाष्पः कन्या चैका तपस्विनी । न चैतयोस्तथा पत्न्या गमनं तव
 रोचये ॥ २ ॥ मम पञ्च सुता ब्रह्मं श्लेषामेको गमिष्यति । त्वदर्थं
 बलिमादाय तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ३ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहमेतत्करिष्यामि जीवितार्थी कथ-
 ञ्चन । ब्राह्मणस्यातिथेचैव स्वार्थे प्राणान्वियोजयन् ॥ ४ ॥
 नम्वेतद्कुलीनासु नाधर्मिष्ठासु विद्यते । यद्ब्राह्मणार्थं विद्वजे-
 दात्मानमपि चात्मजम् ॥ ५ ॥ आत्मनसु मया श्रेयो बोद्धव्यमिति
 रोचये । ब्रह्मबध्यात्मबध्या वा श्रेयानात्मबधो मम ॥ ६ ॥ ब्रह्म-
 बध्या परं पापं निष्कृतिर्नात्र विद्यते । अद्बुद्धिपूर्वं कृत्वापि वर-

आत्मबधो मम ॥ ७ ॥ न त्वहं बधनाकाङ्क्षे स्वयमेवात्मनः शुभे ।
 परैः कृते बधे पापं न किञ्चिन्मयि विद्यते ॥ ८ ॥ अभिसन्धिः
 कृते तस्मिन् ब्राह्मणस्य बधे मया । निष्कृतिं न प्रपश्यामि वृशंसं
 द्बुद्धमेव च ॥ ९ ॥ आगतस्य गृहं त्यागस्तथैव शरणाग्निनः ।
 याचमानस्य च बधो वृशंसो गर्हितो बुधैः ॥ १० ॥ कुर्ष्यान्व
 निन्दितं कर्म न वृशंसं कथञ्चन । इतिपूर्वं महात्मान आप-
 क्ष्मविदो विदुः ॥ ११ ॥ अयांसु सहदारप्य विनायोऽद्य मम
 स्वयम् । ब्राह्मणस्य बधं नाहमनुमंस्वे कदाचन ॥ १२ ॥

कुन्त्युवाच । ममाप्येषा मतिर्ब्रह्मन् विद्या रक्ष्या इति स्थिरा ।
 न चाप्यनिष्टः पुत्रो मे यदि पुत्रगतं भवेत् ॥ १३ ॥ न चासौ
 राजसः शक्नो मम पुत्रविनाशने । वीर्यवान्मन्त्रसिद्धश्च तेजस्वी
 च सुतो मम ॥ १४ ॥ राजसाय च तत्सर्वं प्रापयिष्यति भोज-
 नम् । मोक्षविष्यति चात्मानमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १५ ॥
 समागताश्च वीरेण दृष्टपूर्वाश्च राजसाः । ब्रह्मन्तो महाकाया
 निहतायाप्यनेकशः ॥ १६ ॥ न त्विदं केषुचिद्ब्रह्मन् व्याहर्तव्यं
 कथञ्चन । विद्यार्थिनो हि मे पुत्रान्विपकुर्व्युः कुर्वन्नात् ॥ १७ ॥
 गुरुणा चाननुज्ञातो ग्राहयेद्यं सुतो मम । न स कुर्ष्यात्तथा
 कार्यं विद्ययेति सतां मतम् ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तु पृथया स विप्रो
 भार्गवा सह । हृष्टः सम्पूजयामास तद्वाक्यमक्षतोपमम् ॥ १९ ॥
 ततः कुन्ती च विप्रश्च सहितावनिलात्मजम् । तमब्रूतां कुरु-
 ष्वेति स तथेत्यब्रवीच्च तौ ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि वक्रबधपर्वणि भीमवक्रबधाङ्गीकारे त्रिपद्या-

धिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । करिष्य इति भीमेन प्रतिज्ञातेऽथ
भारत । आजग्म, सो ततः सर्वे भैक्ष्यमाहाय पाण्डवाः ॥ १ ॥
आकारेणैव तं ज्ञात्वा पाण्डुपुत्रो वृधिष्ठिरः । रजः समुपविश्यैक-
दातः पप्रच्छ मातरम् ॥ २ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । किञ्चिकीर्षत्ययं कर्म भीमो भीमपरा-
क्रमः । भवत्यनुमते कञ्चित् स्वयं वा कर्तुमिच्छति ॥ ३ ॥

कुन्त्युवाच । ममैव वचनादेष्ट करिष्यति परन्तपः । ब्राह्म-
ण्यार्थे मङ्गत् छत्थं मोक्षाय नगरस्य च ॥ ४ ॥

शुधिष्ठिर उवाच । किमिदं साहसं तीक्ष्णं भवत्या दुष्करं
कृतम् । परित्वागं हि पुत्रस्य न प्रशंसन्ति साधवः ॥ ५ ॥ कथं
परसुतस्यार्थे स्वसुतं त्यक्तुमिच्छसि । लोकवेदविरुद्धं हि पुत्र-
त्यागात् कृतं त्वया ॥ ६ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वे
शयामहे । राज्यं चापहतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ॥ ७ ॥
यस्य दुर्बोधनो वीर्यं चिन्तयन्ममितीजसः । न श्येते रजनीः
सर्वा दुःखाच्छकुनिना सह ॥ ८ ॥ यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता
जतुग्महाह्वयम् । अन्येभ्यथैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ॥ ९ ॥
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णा वसुन्धराम् । इमां मन्यामहे
प्राप्ता निहत्य धतराष्ट्रजान् ॥ १० ॥ तस्य व्यवसितस्यागो बुद्धि-
मास्थाय कां त्वया । कञ्चिन्नु दुःखैर्बुद्धिस्तो विष्णुप्ता गतचेतसः ॥ ११ ॥

कुन्त्युवाच । शुधिष्ठिर न सन्तापस्त्वया कार्ष्णीं वृकोदरे ।
न चायं बुद्धिदीर्घत्याहावसायः कृतो मया ॥ १२ ॥ इह विप्रस्य
भवने वयं पुत्र सुष्ठोषिताः । अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता
वीतसन्धवः ॥ १३ ॥ तस्य प्रतिक्रिया पार्थ ममेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन् नश्यति ॥ १४ ॥ यावच्च कुर्ष्या-
दन्योऽस्य कुर्ष्याद्दृष्टुणं ततः । दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा
जतुग्महे मङ्गत् ॥ १५ ॥ हिडिम्बस्य बधाज्ञैव विश्वांसो मे वृको-

दरे । बाह्योर्ध्वं हि भीमस्य नागाद्युतसमं महत् ॥ १६ ॥ येन
यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् । हकीदरेण सदृशी
बलेनात्यो न विद्यते । यो व्यतीयाद्युधि देष्टमपि चक्रुष्वरं
स्वयम् ॥ १७ ॥ जातमात्रः पुरा चैव ममाङ्गात् पतितो गिरौ ।
गरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥ १८ ॥ तदहं प्रज्ञया
ज्ञात्वा बलं भीमस्य पाण्डव । प्रतिकाञ्छे च विप्रस्य ततः कृत-
वती मतिम् ॥ १९ ॥ नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहादिनि-
धितम् । बुद्धिपूर्वन्तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ॥ २० ॥ अर्थो
द्वावपि निघ्नन्तौ युधिष्ठिर भविष्यतः । प्रतीकारस्य वासस्य धर्मश्च
चरितो महान् ॥ २१ ॥ यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्व्यादर्थेषु कर्हि-
चित् । क्षत्रियः स शुभः लोकान् प्राप्नुयादिति मे मतिः ॥ २२ ॥
क्षत्रियस्यैव कुर्वाणः क्षत्रियो बभ्रमाक्षयम् । विपुलां कीर्ति-
माप्नोति लोकेऽस्मिंश्च परत्र च ॥ २३ ॥ वैश्वस्यार्थे च साहाय्यं
कुर्वाणः क्षत्रियो भुवि । स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम्
॥ २४ ॥ शूद्रन्तु मोक्षयेद्राजा शरणाधिनिर्मागतम् । प्राप्नोतीह कुले
जन्म सद्व्ये राजपूजिते ॥ २५ ॥ एवं मां भगवान् ध्यासः पुरा
पीरवनन्दन । प्रोवाचानुकरप्रज्ञस्तस्मादेवं चिकीर्षितम् ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि वक्रवचनपर्वणि कुन्तिः युधिष्ठिरव्याख्ये चतुःषष्ट्य-

धिकशततोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । उपपन्नमिदं मातस्त्वया बहुबुद्धिपूर्वकम् ।
घातस्य ब्राह्मणस्येतदनुक्रोशादिदं कृतम् ॥ १ ॥ ध्रुवमेधति
भीमोऽयं निहत्य पुरुषादकम् । सर्वथा ब्राह्मणस्यार्थे यदनुक्रोश-
वत्यसि ॥ २ ॥ यथात्विदं न विन्देयुर्नरा नगरवासिनः । तथासं
ब्राह्मणो वाच्यः परिग्राह्यश्च यत्नतः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राक्षसां व्यतीतायामस्त्रमादीव
 पाण्डवः । भीमसेनो ययौ तत्र यत्नासी पुरुषादकः ॥ ४ ॥
 आसाद्य तु वनं तस्य रक्षसः पाण्डवो बली । आजुहाव तस्मै
 नाम्ना तदन्वमुपपादयन् ॥ ५ ॥ ततः स राक्षसः क्रुद्धो भीमस्य
 वचनात्तदा । आजगाम सुसंकुद्धो यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ६ ॥
 महाकायो महावेगो दारयन्निव मेदिनीकृ । लोहिताक्षः करा-
 लश्च लोहितश्लश्रुभूर्ध्रजः ॥ ७ ॥ आकर्णाङ्गिन्वक्रश्च शङ्कुकर्णो
 विभीषणः । विशिखां शुकुटीं कृत्वा सन्दृश्य रदनच्छदम् ॥ ८ ॥
 भुञ्जानिमन्त्रं तं दृष्ट्वा भीमसेनं स राक्षसः । विवृत्य नयने क्रुद्ध
 इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ कोऽयमन्त्रमिदं भुङ्क्ते मर्दर्यमुपकल्पि-
 तम् । पश्यतो मम दुर्भुङ्गिर्विद्यासुर्यमसादनम् ॥ १० ॥ भीम-
 सेनस्ततः श्रुत्वा प्रहसन्निव भारत । राक्षसं तमनाहत्य भुङ्क्त एव
 पराङ्मुखः ॥ ११ ॥ रवं स भेरवं कृत्वा समुद्यम्य करावभौ ।
 अभ्यद्रवद्भीमसेनं जिघांसुः पुरुषादकः ॥ १२ ॥ तथापि परि-
 भूयैनं प्रेक्षमाणा एकोदरः । राक्षसं भुङ्क्त एवान्नं पाण्डवः पर-
 क्षीरहा ॥ १३ ॥ अमर्षेण तु संपूर्णः कुन्तीपुत्रं एकोदरम् ।
 जघान वृष्टे पाणिभ्यामुभाभ्यां वृष्टतः स्थितः ॥ १४ ॥ तथा बद्ध-
 वता भीमः पाणिभ्यां भ्रशमाहतः । नैवावलोकयामास राक्षसं
 भुङ्क्त एव सः ॥ १५ ॥ ततः स भूयः संक्रुद्धो हजमादाय राक्षसः ।
 ताडयिष्यंस्तदा भीमं पुनरभ्यद्रवदन्तो ॥ १६ ॥ ततो भीमः शनै-
 र्भुङ्क्त्वा तदन्नं पुरुषर्षभः । वार्थुपस्पृश्य संहृष्टस्तस्यौ शुधि महा-
 बलः ॥ १७ ॥ क्षिप्रं क्रुद्धेन तं हृत्तं प्रतिजग्राह शीर्षवान् ।
 सव्येन पाणिना भीमः प्रहसन्निव भारत ॥ १८ ॥ ततः स पुन-
 रुद्यम्य वृक्षान् बद्धविधान् बली । प्राहिणोद्भीमसेनाय तस्यै
 भीमस्य पाण्डवः ॥ १९ ॥ तद्दृक्षमुदमभवत्क्षशोरुहविनाशनम् ।
 घोररूपं महाराज नरराक्षसराजयोः ॥ २० ॥ नाम विश्राव्य तु

वक्तुः समभिद्रुत्य पाण्डवम् । भुजाभ्यां परिच्रयाच्च भीमसेनं
महाबलम् ॥ २० ॥ भीमसेनोऽपि तद्रक्षः परिरभ्य महाभुजः ।
विष्कुरन्तं महाबाहुं विचकर्ष वज्रादहली ॥ २२ ॥ स कथ्यमाणो
भीमेन कर्षमाणश्च पाण्डवम् । समयुज्यत तीव्रेण क्रमेण पुरु-
षादकः ॥ २३ ॥ तयोर्वेगेन महता पृथिवी समकम्पत । पाद-
पांच महाकायांघूर्णयामासतुस्तदा ॥ २४ ॥ हीयमानन्तु तद्रक्षः
समीक्ष्य पुरुषादकम् । निष्पिष्य भूमौ जानुभ्यां समाजघ्ने हृको-
दरः ॥ २५ ॥ ततोऽस्त्रजानुना पृष्ठमवपीड्य बलादिव । बाहुना
परिजयाच्च दक्षिणेन शिरोधराम् ॥ २६ ॥ सव्येन च कटीदेशे
गृह्य वाससि पाण्डवः । तद्रक्षो द्विगुणं चक्रे खवन्तं भैरवं खवम्
॥ २७ ॥ ततोऽस्य रुधिरं वज्रात् प्रादुरासीद्विशाम्यते । भज्य-
मानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वेण वक्रवधपर्यणि वक्रभीमयुद्धे पञ्चपद्यः

धिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

—०२०—

वैशम्पायन उवाच । ततः स भग्नपार्श्वीक्यो नदित्वा भैरवं
खवम् । धैलराजप्रतोकाग्री गतासुरभवद्वकः ॥ १ ॥ तेन शब्देन
विद्वस्ती जनस्तस्याय रक्षमः । निष्पपात गृहाद्राजन् सहैव
परिचारिभिः ॥ २ ॥ तान् भीतान् विगतज्ञानान् भोमः प्रह-
रतां वरः । सान्त्वयामास बलवान् समये च न्यवेशयत् ॥ ३ ॥
अ हिंस्या मानुषा भूयो युष्माभिरिति कर्हिचित् । हिंसतां हि
वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥ ४ ॥ तस्य तद्वधनं श्रुत्वा तानि
रक्षांसि भारत । एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगत्तुः समयश्च तम् ॥ ५ ॥
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत । नगरे प्रत्यदृश्यन्त
नरैर्नगरवासिभिः ॥ ६ ॥ ततो भीमस्तमादाय गतासुं पुरुषा-

दकम् । द्वारदेशे विनिक्षिप्य जगामानुपलक्षितः ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा
भीमबलोद्धृतं वक्रं विनिहतं तदा । आतयोऽथ भयोद्दिग्नाः
प्रतिजग्मुस्तस्मिन् ॥ ८ ॥ ततः स भीमसं हत्व गत्वा ब्राह्मण-
वेश्म तत् । आश्वपत्ने यथावृत्तं राज्ञः सर्वमशेषतः ॥ ९ ॥ ततो
नरा विनिष्क्रान्ता नगरात्कल्यमेव तु । ददृशुर्निहतं भूमौ
राक्षसं बधिरोक्षितम् ॥ १० ॥ तमद्रिकूटसदृशं विनिकीर्णं भया-
नकम् । दृष्ट्वा संहृष्टरोमाणो बभूवुस्तत्र नागराः ॥ ११ ॥ एक-
चक्रां ततो गत्वा प्रवृत्तिं प्रददुः पुरे । ततः सद्यश्चो राजन्नरा
नगरवासिनः ॥ १२ ॥ तत्राजग्मुर्वक्रं द्रष्टुं सखीवृद्धकुमारकाः ।
ततश्चे विश्रिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् । दैवतान्यर्चयाञ्चक्रुः
सर्वे एव विश्राम्यते ॥ १३ ॥ ततः प्रणयामासुः कस्य चारीः च
भोजने । ज्ञात्वा चागम्य तं विप्रं पप्रक्षुः सर्वे एव ते ॥ १४ ॥
एवं पृष्टः स बह्वशो रक्षमाणश्च पाण्डवान् । उवाच नागरान्
सर्वानिदं विप्रर्षभस्तदा ॥ १५ ॥ आज्ञापितं मामशने रुदन्तं
सह बन्धुभिः । ददर्श ब्राह्मणः कथिन्मन्त्रसिद्धो महामनाः ॥ १६ ॥
परिष्टच्छा स मां पूर्वं परिक्लेशं पुरस्य च । अत्रवीदूब्राह्मणश्रेष्ठो
विश्र्वास्य प्राहसन्निव ॥ १७ ॥ प्रापयिष्याम्यहं तस्मा अन्धमेत-
द्दुरात्मने । मन्त्रिमित्तं भयं चापि न कार्यमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥
स तदन्धसुपादाय गतो वक्रवर्णं प्रति । तेन नूनं भवेदेतत्कर्म
लोकहितं कृतम् ॥ १९ ॥ ततश्चे ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च
सुविश्रिताः । वैश्याः शूद्राश्च सुदिताश्चक्रुर्ब्रह्ममहं तदा ॥ २० ॥
ततो जनपदाः सर्वे आजग्मुर्नगरं प्रति । तदद्भुततमं दृष्ट्वा
पर्यासीत्तैव चावसन् ॥ २१ ॥

इत्यादिपर्वणि नक्षत्रपर्वणि वक्रवधे षट्षष्ट्यधिक-

शतोऽध्यायः समाप्तश्चेदं वक्रवधपर्व ॥ १६६ ॥

अथ चैत्ररथपर्व ॥ ११ ॥

जनमेजय उवाच । ते तथा पुरुषस्याग्रा निहत्य वक्रराज-
सम् । अत ऊर्ध्वं ततो ब्रह्मन् किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथैव न्यवसन् राजन्निहत्य वक्रराज-
सम् । अधीयानाः परं ब्रह्म ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ २ ॥ ततः
कतिपयाहस्य ब्राह्मणः शंसितव्रतः । प्रतिययार्थी तद्वेष्य ब्राह्म-
णस्याजगृम च ॥ ३ ॥ स सम्यक् पूजयित्वा तं विभ्रं विमर्षभ-
सदा । ददौ प्रतिययं तस्मै सदा सर्वातिथिव्रतः ॥ ४ ॥ ततस्ते
पाण्डवाः सर्वे सह कुल्या नरर्षभाः । उपासाद्यक्रिरे विभ्रं कथ-
यन्तं कथाः शुभाः ॥ ५ ॥ कथयामास देशांश्च तीर्थानि सरित-
स्तथा । राज्ञश्च विविधाश्चर्यान्देशांश्चैव पुराणि च ॥ ६ ॥ स
तत्राकथयद्विप्रः कथान्ते जनमेजय । पाञ्चालेष्वद्भुताकारं याज्ञ-
सेन्याः स्वयम्बरम् ॥ ७ ॥ दृष्टद्युम्नस्य चोत्पत्तिमुत्पत्तिश्च शिख-
ण्डिनः । अयोनिजत्वं कृष्णाया द्रुपदस्य महामखे ॥ ८ ॥ तद्-
ङ्गं ततमं श्रुत्वा कौंके तस्य महात्मनः । विस्तरेणैव पमच्छुः
कथान्ते पुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥

पाण्डवा उचुः । कथं द्रुपदपुत्रस्य दृष्टद्युम्नस्य पावकात् ।
वेदीमध्याच्च कृष्णायाः सम्भवः कथमद्भुतः ॥ १० ॥ कथं द्रोष्णान्-
महेष्वासात्मर्षीण्यस्त्राण्यशिक्षत । कथं विप्र सन्धायौ ती निम्नौ
कस्य कृतेन वा ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं तैश्चोदितो राजन् स विप्रः पुरुष-
र्षभेः । कथयामास तत्सर्वं द्रौपदीसम्भवं तदा ॥ १२ ॥

दृत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसम्भवे सप्तपद्य-

ब्राह्मण उवाच । गङ्गाद्वारं प्रति महास्रभूवर्षिर्महातपाः ।
 भरद्वाजो महाप्राज्ञः सततं शंसितव्रतः ॥ १ ॥ सोऽभिषेक्तुं ततो
 गङ्गां पूर्वमेवागतां सतीम् । ददर्शाश्चरसं तत्र हृताचीमांश्च ता-
 च्छपिः ॥ २ ॥ तस्या वायुर्नदीतीरे वसनं व्यहरत्तदा । अप-
 कृष्टास्वरां हृष्टा ताच्छपिश्चकमे तदा ॥ ३ ॥ तस्यां संसक्तमनसः
 जौमारब्रह्मचारिणः । चिरस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे
 ॥ ७ ॥ तत्र समभवद्द्रोणः कुमारस्तस्य धीमत्तः । अथ्यगीष्ट स
 वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ॥ ८ ॥ भरद्वाजस्य तु सखा पृषती
 नाम पार्थिवः । तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः ॥ ९ ॥
 स नित्यमाश्रयं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः । चिक्रीडाध्ययनं चैव
 चकार क्षत्रियधैमः ॥ १० ॥ ततस्तु पृषतेऽतीते स राज्ञा द्रुपदो-
 ऽभवत् । द्रोणोऽपि रामं श्रुत्वाव दिक्मन्तं वसु सर्वशः ॥ ११ ॥
 वनन्तु प्रस्थितं रामं भरद्वाजसुतोऽब्रवीत् । आगतं विसृजामं
 मां विष्ट्व द्रोणं द्विजोत्तम ॥ १२ ॥

राम उवाच । शरीरमात्रमेकद्य मया समवशेषितम् ।
 अस्त्राणि वा शरीरं वा ब्रह्मन्नेकतमं वृणु ॥ १३ ॥

द्रोण उवाच । अस्त्राणि चैव सर्वाणि तेषां संहारमेव च ।
 प्रयोगश्चैव सर्वेषां दातुमर्हति मे भवान् ॥ १४ ॥

ब्राह्मण उवाच । तथेत्युक्त्वा ततस्तस्मै प्रददौ भगुनन्दनः ।
 प्रतिगृह्य तदा द्रोणः क्षतकृत्योऽभवत्तदा ॥ १५ ॥ संप्रहृष्टमनः
 द्रोणो रामात्परमसम्मतम् । ब्रह्मास्त्रं समशुश्राप्य नरेष्वभ्यधिको-
 ऽभवत् ॥ १६ ॥ ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 अब्रवीत् पुत्रपत्न्याम्नः सखायं विद्धि मामिति ॥ १७ ॥

द्रुपद उवाच । नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः
 सखा । नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते ॥ १८ ॥

ब्राह्मण उवाच । स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धि-

मान् । जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाहचरम् ॥ १९ ॥ तस्मै
 पौत्रान् समादाय वस्त्रानि विविधानि च । प्राप्ताय प्रददौ भीष्मः
 शिष्यान् द्रोण्याय धीमते ॥ २० ॥ द्रोणः शिष्यांस्ततः पार्थानिहं
 वचनमब्रवीत् । समानीय तु तान् शिष्यान् द्रुपदस्यासुखाय वै
 ॥ २१ ॥ आचाख्यं वेतनं किञ्चिद्दृष्टिं वदन्तं मम । कृतास्त्रै-
 स्तत् प्रदेयं स्यात्तद्वत् वदतपनघाः । सोऽर्जुनप्रमुखैरुक्तस्तथा-
 श्वितिं गुरुस्तदा ॥ २२ ॥ यदा च पाण्डवाः सर्वे कृतास्तः
 कृतमिच्छयाः । ततो द्रोणोऽब्रवीद्भूयो वेतनार्थमिहं वचः ॥ २३ ॥
 पार्थतो द्रुपदो नाम कृत्वत्वा नरेश्वरः । तस्मादाकथ्य तद्राज्यं
 मम शीघ्रं प्रदीयताम् ॥ २४ ॥ ततः पाण्डुसुताः पञ्च निर्जित्वा
 द्रुपदं युधि । द्रोण्याय दर्शयामासुर्बद्धा ससचिवं तदा ॥ २५ ॥

द्रोण उवाच । प्रार्थयामि त्वया सख्यं पुनरेव नराधिप ।
 अराजा किल नो राज्ञः सख्या भवितुमर्हति ॥ २६ ॥ अतः प्रय-
 तितं राज्ये यज्ञसेन त्वया सह । राजासि दक्षिणे कूले भागी-
 रथ्याहमुत्तरे ॥ २७ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमुक्त्वा हि पाञ्चाल्यो भारद्वाजेन धीमते ।
 उवाचास्त्रविदां श्रेष्ठो द्रोणं ब्राह्मणसत्तमम् ॥ २८ ॥ एवं भवतु
 भद्रन्ते भारद्वाज महामते । सख्यं तदेव भवतु शश्वद्यदभिमन्यसे
 ॥ २९ ॥ एवमन्योन्यमुक्त्वा तौ कृत्वा सख्यमनुत्तमम् । जगमतु-
 द्रौणपाञ्चाल्यो यथागतमरिन्दमौ ॥ ३० ॥ असत्कारः स तु
 महान्बुद्धिर्त्तमपि तस्य तु । नापैति हृदयाद्राज्ञो दुर्मनाः स
 कथोऽभवत् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि द्रौपदीसम्भवे अष्टमोऽध्यायः

धिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

ब्राह्मण उवाच । अमर्षी द्रुपदो राजा कर्मसिद्धान् द्विज-
 र्षभान् । अन्विच्छन् परिचक्राम ब्राह्मणावसथान् बहून् ॥ १ ॥
 पुत्रजन्म परीक्षन्वै शोकोपहतचेतनः । नास्ति श्रेष्ठमदत्तं मे
 इति नित्यमचिन्तयत् ॥ २ ॥ जातान् पुत्रान् स निर्वेदाङ्घ्रि-
 बन्धूनिर्ति चाब्रवीत् । निःश्वासपरमश्वासीद्द्रोणं प्रतिचिकीर्षया
 ॥ ३ ॥ प्रभावं विनयं शिलां द्रोणस्य चरितानि च । द्यालेण
 च बलेनास्य चिन्तयन्वाध्यगच्छत ॥ ४ ॥ प्रतिकर्तुं शृपश्रेष्ठो
 यतमानोऽपि भारत । अभितः सोऽथ कल्पापीं गङ्गाकूले परि-
 श्रमन् ॥ ५ ॥ ब्राह्मणावसथं पुण्यमाससाद् महीपतिः । तत्र
 नास्नातकः कश्चिन्न चाभीदवती द्विजः ॥ ६ ॥ तथैव च महा-
 भागः सोऽपश्यच्छंसितव्रतौ । याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शस्यन्तौ
 परमेष्ठिनौ ॥ ७ ॥ संज्ञिताभ्ययने युक्तौ गोत्रतत्त्वापि काश्यपी ।
 तारण्येतौ युक्तरूपौ ब्राह्मणावृषिसत्तमौ ॥ ८ ॥ स तावामन्त्रया-
 भास सर्वकामैरतन्द्रितः । बुद्ध्वा बलं तयोस्तत्र कनीयांसमुपहृरे
 ॥ ९ ॥ प्रपेदे छन्दयन् कामैरुपयाजं धृतव्रतम् । पादशुश्रूषणे
 युक्तः प्रियवाक् सर्वकामदः ॥ १० ॥ अर्चयित्वा यथान्यायमुप-
 याजमुवाच सः । येन मे कर्मणा ब्रह्मन् पुत्रः स्यात् द्रोणस्यत्यवे ।
 उपायाज कृते तस्मिन् गवां दातास्मि तेऽर्षुदम् ॥ ११ ॥ यद्वा
 तेऽभ्यद्विजश्रेष्ठ मनसः सुप्रियं भवेत् । सर्वं तत्त्वे प्रदाताहं न
 हि मेऽद्यास्ति संशयः ॥ १२ ॥ इत्युक्तो नाहमित्येवं तच्छशिः प्रत्यं-
 भापत । आराधयिष्यन् द्रुपदः स तं पथ्यं चरत् पुनः ॥ १३ ॥
 ततः सख्यत्वरस्यान्ते द्रुपदं स द्विजोत्तमः । उपायाजोऽब्रवी-
 त्काले राजन्मधुरया गिरा ॥ १४ ॥ ज्येष्ठो भ्राता ममागृह्णा-
 द्विचरन् गृह्णेने वने । अपरिज्ञातयौचायां भूमौ निपतितं फलम्
 ॥ १५ ॥ तदपश्यमहं भ्रातुरसास्यतममुव्रजन् । विमर्षं सङ्कशा-
 दानि नार्यं कुर्यात्कदाचन ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा फलस्य नापश्यद्दोषान्

दापासुबन्धकान् । विविमक्ति नं शौचं यः सोऽन्यत्रापि कथं भवेत्
 ॥ १७ ॥ संहिताध्ययनं कुर्वन्वसन् गुरुकुले च यः । भैक्ष्यसुत्-
 सृष्टमन्येषां भुङ्क्ते स च यदा तदा ॥ १८ ॥ कीर्त्तयन् गुणमन्ना-
 नामष्टयी च पुनः पुनः । तं नै फलार्थिनं मन्ये भ्रातरं तर्क-
 चक्षुषा ॥ १९ ॥ तं वै गच्छस्व वृपते स त्वां संयाजयिष्यति ।
 जुगुप्समानो वृपतिर्मनसेदं विचिन्तयन् ॥ २० ॥ उपयाजवचः
 श्रुत्वा याजस्थायममभ्यगात् । अभिसंपूज्य पूजार्हमथ याजसुवाच
 ह ॥ २१ ॥ अयुतानि ददास्यष्टी गवां याजय नां विभो । द्रोण-
 वैराभिसन्तप्तं प्रह्लादवितुमर्हसि ॥ २२ ॥ स हि ब्रह्मविदां
 श्रेष्ठी ब्रह्मस्त्रे चाप्यनुत्तमः । तस्मात् द्रोणः पराजैष्ट मां वै ससखि-
 विग्रहे ॥ २३ ॥ क्षत्रियो नास्ति तस्यास्यां पृथिव्यां कश्चिदग्रणीः ।
 कौरवाचार्यं मुख्यम्य भारद्वाजस्य धीमतः ॥ २४ ॥ द्रोणस्य शर-
 जानानि प्राणिदेहहराणि च । पङ्कजधनुयास्य दृश्यते परमं
 महत् ॥ २५ ॥ स हि ब्राह्मणधयेन क्षात्रं वेगमसंशयम् । प्रति-
 इन्ति महेष्वासो भारद्वाजो महामनाः ॥ २६ ॥ क्षत्रोच्छेदाय
 विहितो जामदग्न्य इवास्थितः । तस्य क्षास्त्रबलं घोरमप्रदृष्यं
 नरेर्भुवि ॥ २७ ॥ ब्राह्मं सन्वारयंस्तेजो ज्ञताङ्गतिरिवानलः ।
 समेत्य स दहत्याजौ क्षात्रधर्मपुरःसरः ॥ २८ ॥ ब्रह्मक्षत्रे च
 विहिते ब्राह्मं तेजो विशिष्यते । सोऽहं क्षात्राहलाङ्गीतो ब्राह्मं
 तेजः प्रपेदिवान् ॥ २९ ॥ द्रोणाद्विशिष्टमासाद्य भवन्तं ब्रह्म-
 वित्तमम् । द्रोणान्तकमहं पुत्रं लभेयं युधि इर्ज्जयम् ॥ ३० ॥
 तत्कर्म कुरु मे याज यितरास्यर्जुदं गवाम् । तथेत्युक्त्वा तु तं
 याजो याज्यार्थमुपकल्पयत् ॥ ३१ ॥ सुर्वर्थ इति चाकांममुप-
 याजमशोदयत् । याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः
 ॥ ३२ ॥ तत्तदास्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः । आचख्यौ
 कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै ॥ ३३ ॥ स च पुंत्तो महावीर्यो

महातेजा महायज्ञः । द्रव्यते यद्विधो राजन् भविता ते तथा-
विभः ॥ ३४ ॥ भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसन्वाय भूपतिः ।
याजह्ने तप्तथां सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये ॥ ३५ ॥ याजसु हवन-
स्यान्ते देवीमाज्ञापयत्तदा । प्रैचि मां रात्रिं पृषति मिथुनं त्वा-
मुपस्थितम् ॥ ३६ ॥

राज्जुवाच । अवलिप्तं मुखं ब्रह्मन् दिव्यान् गन्ताम्बिर्भूमि-
षु । सुतार्थे नोपलब्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये ॥ ३७ ॥

याज उवाच । याजेन अपितं द्रव्यमुपयाजाभिमन्त्रितम् ।
कथं कामं न सन्दध्यात्सा त्वं विप्रैश्चि तिष्ठ वा ॥ ३८ ॥

ब्राह्मण उवाच । एवमुक्त्वा तु याजेन ऊते हविषि सत्कृते ।
सप्तस्थौ पाषकात्तस्मात् कुमारो देवसन्निभः ॥ ३९ ॥ ज्वालावर्णो
घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् । विभ्रास्रपङ्कः सशरो धनुष्मान्
विनदन्मुहुः ॥ ४० ॥ सोऽध्यारो हृद्द्रव्यवरं तेन च प्रययौ तदा ।
ततः प्रणेतुः पाशालाः प्रहृष्टाः साधुसाध्विति ॥ ४१ ॥ हर्षा-
विष्टांस्रतश्चैतान्नेयं सेहे वसुन्धरा । भयापहो राजपुत्रः पाशाला-
न्नामां ययस्करः ॥ ४२ ॥ राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय
वै । इत्युवाच महद्भूतमहश्चं खेचरं तदा ॥ ४३ ॥ कुमारी
चापि पाशाली वेदीमध्यात्समुत्थिता । सुभगा दर्शनीयाङ्गी
स्वसितायतलोचना ॥ ४४ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुक्षित-
मूलेजा । तान्नतुङ्गन्धी सुभ्रूयारुपीनपशोधरा ॥ ४५ ॥ मानुषं
वियहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी । नीलोत्पलसथो गन्धो यस्याः
क्रोशात् प्रधावति ॥ ४६ ॥ या विभर्ति परं रूपं यस्या नाख्य-
यमा भुवि । देवदानवयक्षाणामीक्षितां देवरूपिणीम् ॥ ४७ ॥
तां चापि जातां सुयोधो वागुवाचाशरीरिणी । सर्वयोषिद्वरा
कृष्णा निनीषुः क्षत्रियान् क्षयम् ॥ ४८ ॥ सुरकार्णमियं काले
करिष्यति सुगन्धमा । अस्या हेतोः कौरवाणां महदुत्पत्स्यते

भयम् ॥ ४९ ॥ तच्छ्रुत्वा सर्वपाश्चात्ताः प्रणेदुः सिंहसंघवत् । न
 चैतान् हर्षसम्पूर्णानियं सेहे वसुन्वरा ॥ ५० ॥ तौ दृष्ट्वा पार्श्वती
 याजं प्रपेदे वै सुतायिनी । न वै मदन्यां जननीं जानीयाता-
 मिमाविति ॥ ५१ ॥ तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकी-
 र्पया । तयोश्च नामनी चक्रुर्हिजाः सम्पूर्णमानसाः ॥ ५२ ॥
 दृष्टत्वादतिष्ठन्त्वाद्यन्वाद्युत्सम्भवादपि । दृष्टयुक्नः कुमारोऽयं
 द्रुपदस्य भवत्विति ॥ ५३ ॥ कृणोत्येवानुवन् कृणां कृणा भूता
 हि वर्णतः । तथा तान्मथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५४ ॥
 दृष्टयुक्नन्तु पाद्याल्यमानीय स्वं निवेशनम् । उपाकरोदस्त्रहेतो-
 र्भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥ अर्भोजणीयं दैवं हि भावि मत्वा
 महामतिः । तथा तत् कृतवाङ्मोघ आत्मकीर्त्यं नुरक्षणात् ॥ ५६ ॥

इत्यादिपर्वणि चैवरघपर्वणि कनसप्तत्यधिक-

शतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

—:—

वशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयाः शल्यविद्या
 इवाभवन् । सर्वं चास्त्वस्मिन्मनसो बभूवुस्ते महाबलाः ॥ १ ॥ ततः
 कुन्ती सुतान्द्रष्ट्वा सर्वांस्तद्गतचेतसः । युधिष्ठिरमुवाचेदं वचनं
 सत्यवादिनी ॥ २ ॥

कुन्त्युवाच । चिररात्रोपिताः स्नेहं ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 रममाणाः पुरे रम्ये लब्धभैक्ष्या महात्मनः ॥ ३ ॥ यानीह रम-
 णीयानि वनान्युपवनानि च । सर्वाणि तानि दृष्टानि पुनः
 पुनररिन्दम ॥ ४ ॥ पुनर्दृष्टुं हि तानीह प्रीणयन्ति न नक्षथा ।
 भैक्ष्यञ्च न तथा वीर लभ्यते कुरुनन्दन ॥ ५ ॥ ते वयं साधु
 पाश्चात्तान् गच्छाम यदि मन्वसे । अपूर्वदर्शनं वीर रमणीयं
 भविष्यति ॥ ६ ॥ सुभिक्षाद्यैव पाश्चात्ताः यूप्यन्ते शत्रुकर्षण ।

यज्ञसेनश्च राजासौ ब्रह्मण्य इति शुश्रुम ॥ ७ ॥ एकत्र चिह्न-
वासश्च क्षमो न च मतो मम । ते तत्र साधु गच्छामो यदि त्वं
युत मन्यसे ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । भवत्या यन्मत्तं कार्त्तं तदप्याकं परं
हितम् । अमुजांसु न जानामि गच्छेयुर्नेति वा पुनः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कुन्ती भीमसेनमर्जुनं यमजौ
तथा । उवाच गमनं ते च तथेत्येषामुवंशदा ॥ १० ॥ तत
शामन्य तं विप्रं कुन्ती राजन् सुतैः सह । प्रतस्थे नगरीं रम्यां
द्रुपदस्य महात्मनः ॥ ११ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि पाञ्चालदेशयात्रायां सप्तत्य-
धिकशतोऽध्यायः ॥१७०॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । वसत्सु तेषु प्रच्छन्नं पाण्डवेषु महा-
त्मसु । आजगामाथ तान्द्रष्टुं व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १ ॥ तमा-
गतमभिप्रेत्य प्रत्यङ्गस्य परन्तपाः । प्रणिपत्याभिवाद्यैनं तस्युः
प्राञ्जलयस्तदा ॥ २ ॥ सममुज्जाप्य तान् सर्वानासीमान्मुनिरब्र-
वीत् । प्रच्छन्नं पूजितः पार्थैः प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ ३ ॥ अवि-
धर्मेण वर्त्तध्वं शास्त्रेण च परन्तपाः । अयि विप्रेषु पूजा वः
पूजाहेतु न हीयते ॥ ४ ॥ अथ धर्मार्थवद्वाक्यमुक्त्वा स भगवां-
वृषिः । विचित्राश्च कथास्तास्ताः पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः ।
विलग्नमध्या सुश्रोणी सुभ्रूः सर्वगुणान्विता ॥ ६ ॥ कर्मभिः
स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत । नाध्यगच्छत् पतिं सा तु
कन्या रूपवती सती ॥७॥ तपस्तप्तुमद्यारेभे पत्यर्थमुसुखा ततः ।
तोषयामास तपसा सा किन्तोषेण शङ्करम् ॥ ८ ॥ तस्याः स

भगवांस्तुष्टस्वामुवाच यशस्विनीम् । वरं वरय भद्रं ते वरदो-
 ऽस्मीति शङ्करः ॥ १ ॥ अथेश्वरमुवाचेदमात्मनः सा वचो हितम् ।
 पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ १० ॥ तामथ प्रत्यु-
 वाचेदमीशानो वदतां वरः । पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीति
 भारताः ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा ततः कन्या देवं वरदमब्रवीत् ।
 एकमिच्छाम्यहं देव त्वत्प्रसादात्पतिं प्रभो ॥ १२ ॥ पुनरेवा-
 ब्रवीद्देव इदं वचनमुत्तमम् । पञ्चकृत्वस्त्वया स्युक्तः पतिं देही-
 त्यहं पुनः ॥ १३ ॥ देहमन्यद्गतायास्ते यथोक्तं तद्भविष्यति ।
 द्रुपदस्य कुले जज्ञे सा कन्या देवरूपिणी । निर्दिष्टा भवतां
 पत्नी क्षण्या पार्षत्यनिन्दिता ॥ १४ ॥ पाञ्चालनगरे तस्मान्निव-
 सध्वं महाबलाः । सुखिनस्सामनुप्राप्य भविष्यथ न संशयः ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा महाभागः पाण्डवान् स पितामहः । पार्थानामन्य
 कुन्तीञ्च प्रातिष्ठत महातपाः ॥ १६ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि एकमप्त्यधिक-

गतोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । गते भगवति व्यासे पाण्डवा हृष्ट-
 मानसाः । ते प्रतस्थुः पुरस्कृत्य मातरं पुरुषर्षभाः ॥ १ ॥ समै-
 रुद्भ्रुवुस्त्रैर्मागैर्यथोद्दिष्टं परन्तपाः । ते त्वगच्छन्तहोरातात्तीर्थं
 सोमाश्रयायणम् ॥ २ ॥ आसेदुः पुरुषत्रात्रा गङ्गायां पाण्डु-
 नन्दनाः । अल्लुक्त्वु समुद्यम्य तेषामग्रे धनञ्जयः । प्रकाशार्थं
 ययौ तत्र रक्षार्थञ्च महारथः ॥ ३ ॥ तत्र गङ्गाजले रम्ये किविक्ते
 क्रीडयन् स्निग्धः । ईर्षुर्गन्धर्वराजो वे अलक्रीडासुपागतः ॥ ४ ॥
 शब्दं तेषां स ध्रुव्याव नदीं समुपसर्पताम् । तेन शब्देन चाविष्ट-
 सुकोध बलवद्बली ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सञ्ज माता पर-

न्तदान् । विस्तारयन्वसुधीभिर्दं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ सन्ध्या
 संरज्यते घोरा पूर्वरात्रागमेषु या । अशीतिभिर्लवैर्हीनं तन्म-
 ह्मत्तं प्रचक्षते ॥ ७ ॥ विहितं कामचाराणां यद्यगन्धर्वरक्षसाम् ।
 शेषमन्वन्तनुष्याणां कर्मचारेषु वै स्मृतम् ॥ ८ ॥ लोभात् प्रचारं
 चरतस्मानु वेलासु वै नरान् । उपक्रान्तान्निगृह्णीमो राक्षसैः
 सह बालिशान् ॥ ९ ॥ अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो
 जनाः । गर्हयन्ति नरान् सर्वान् षलस्थानपतीनपि ॥ १० ॥
 चारासिष्ठत मा मर्त्यां समीपमुपसर्पत । कस्यान्वां नाभिजानीत
 प्राप्तं भागीरथीजसम् ॥ ११ ॥ अङ्गारपर्यं गन्धर्वं वित्त मां
 स्वबलाययम् । अहं हि मानी चेयुं च कुवेरस्य प्रियः सखा ॥ १२ ॥
 अङ्गारपर्यमित्येवं ख्यातं चेदं वनं मम । अतुगङ्गां चरन् कामां-
 श्वितं यत्र रमास्यहम् ॥ १३ ॥ न कौशपाः शृङ्गिणी वा न
 देवा न च मानुषाः । इदं समुपमपेन्ति तत्किं समुपसर्पथ ॥ १४ ॥

अर्जुन उवाच । समुद्रे हिमन्त्याश्वं गद्यामस्याश्च दुर्मते ।
 रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य मुक्तः परिग्रहः ॥ १५ ॥ भुक्तो वाप्यथ
 वाभुक्तो रात्रावहनि खेचर । न काञ्चनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य
 सरिद्धराम् ॥ १६ ॥ ययश्च यत्किञ्चमन्वा अकाले त्वामदृष्टुम् ।
 अशक्ता हि रथे क्रूरं पुद्गानर्चन्ति मानवाः ॥ १७ ॥ पुरा हिम-
 वतश्चैषा हेमशृङ्गाहनिःसृता । गङ्गा गत्वा समुद्रान्मः सप्तधा
 समपद्यत ॥ १८ ॥ गङ्गाश्च यमुनाश्चैव बहुजातां सरस्वतीम् ।
 रथस्यां सरयुश्चैव गोमतीं गण्डकीं तथा ॥ १९ ॥ अपर्युपित-
 पापास्ते नदीः सप्त पिबन्ति ये । इयं भूत्वा चैकवप्रा शुचिराका-
 शगाः पुनः । देवेषु गङ्गा गन्धर्वं प्राप्नोत्यलकनन्दताम् ॥ २० ॥
 तथा पितृन् वैतरणीं दुक्षरा पापकर्मभिः । गङ्गा भवति वै
 प्राप्य क्रण्डैर्पाथनोऽब्रवीत् ॥ २१ ॥ अरुस्वाधा देवनदी स्वग-
 म्प्यादनी शुभम् । कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः

॥ २२ ॥ अनिवाह्यं मसम्बाधं तत्र वाचा कथं वयम् । न स्पृशेम
यथाकामं पुण्यं भागीरथीजलम् ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अङ्गारपर्णस्तच्छ्रुत्वा क्रुद्धो आयस्य
कार्मुकम् । सुभोच वाणान्निशितानहीनाशीविपानिव ॥ २४ ॥
उल्लुकं भ्रामयंस्तूणं पाण्डवस्य चोत्तमम् । व्यपोहत शरास्तस्य
सर्वानिव धनञ्जयः ॥ २५ ॥

अर्जुन उवाच । विभीषिका वै गन्धर्वं नास्वज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्वज्ञेषु प्रयुक्तेयं फेनवत् प्रविलीयते ॥ २६ ॥ मामुपानतिगन्ध-
र्वान् सर्वान् गन्धर्वं लक्षणे । तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं
न तु मायया ॥ २७ ॥ पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्राहात्किञ्च हृष्टस्पतिः ।
भरद्वाजाय गन्धर्वं गुरुर्मान्यं शतक्रतोः ॥ २८ ॥ भरद्वाजाद्गन्ध-
वेश्य अग्निवेश्याङ्गु रूर्मम् । साश्विदं महाभद्रदद्द्गोषो ब्रह्मण-
सत्तमः ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्त्वा पाण्डवः क्रुद्धो गन्धर्वाय
सुभोच ह । प्रदीप्तगस्त्रभाग्नेयं ददाहास्य रथन्तु तत् ॥ ३० ॥
विरथं विभ्रतं तन्तु स गन्धर्वं महाबलम् । अस्त्रैजःप्रमूढश्च
प्रपतन्तमवाङ्मूषम् ॥ ३१ ॥ शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवत्सु
धनञ्जयः । आतुन् प्रतिचकर्षीय सोऽस्त्रपातादचेतसम् ॥ ३२ ॥
युधिष्ठिरं तस्य भार्य्यां प्रपेदे शरणाथिनी । नाम्ना कुम्भीनसी
नाम पतित्वाणमभीष्टती ॥ ३३ ॥

गन्धर्षुवाच । त्वायस्य मां महाभाग पतिं चेमं विमुञ्च मे ।
गन्धर्वीं शरणं प्राप्ता नाम्ना कुम्भीनसी प्रभो ॥ ३४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । युद्धे जितं यशोहीनं स्त्रीनायमपरा-
क्रमम् । कीं निहत्याहि पुं तात मुञ्चेमं रिपुसूदन ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच । जीवितं प्रतिपद्यस्त गच्छ गन्धर्वीं साशुचः ।
मद्दिशत्वभयं तेऽयं कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३६ ॥

गन्धर्व उवाच । जितोऽहं पूर्वकं नाम सुखायकारपर्यताम् ।
 न च ज्ञाधे बजेनाङ्ग न नाम्ना जनसंसदि ॥ ३७ ॥ साध्विभं
 लब्धवांस्नाभं योऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् । गान्धर्व्या मायवेच्छामि
 संयोजयितुमर्जुनम् ॥ ३८ ॥ अस्त्राग्निना विचित्रोऽयं दग्धो मे
 रथ उत्तमः । सोऽहं चित्ररथो भूत्वा नाम्ना दग्धरथोऽभवम्
 ॥ ३९ ॥ सम्भ्रुता चैव विद्येयं तपसेऽहं मया पुरा । निवेदयिष्ये
 तामय प्राणदाय महात्मने ॥ ४० ॥ संस्तुभ्यित्वा तरसा जितं
 शरणमागतम् । यो रिपुं योजयेत् प्राणैः कल्याणं किं न सो
 ऽर्हति ॥ ४१ ॥ चानृषी नाम विद्येयं यां सोमाय ददौ मनुः ।
 ददौ स विश्वावस्ये मम विश्वावसुर्ददौ ॥ ४२ ॥ सेयं कापुरुषं
 प्राप्ता युद्धत्ता प्रणश्यति । आगमोऽस्या मया प्रोक्तो वीर्यं प्रति
 निबोध मे ॥ ४३ ॥ यज्ञक्षपा द्रष्टुमिच्छेत्तिषु लोकेषु किञ्चन ।
 तत्पश्येद्यादृशं चेत्तेत्तादृशं द्रष्टुमर्हति ॥ ४४ ॥ एरुपादेन परमा-
 सान् स्थितो विद्यां लभेदिमाम् । अनुनेप्यास्यहं विद्यां स्वयं तुभ्यं
 व्रतेऽकृते ॥ ४५ ॥ विद्यया ह्यनया राजन्वयं वृथो विशेषिताः ।
 अविशिष्टाश्च देवानामनुभावप्रदर्शिनः ॥ ४६ ॥ गन्धर्वजानामश्वाना-
 महं पुरुषसत्तम । आलभ्यसाव तुभ्यश्च पृथग्दाता शतं शतम्
 ॥ ४७ ॥ देवगन्धर्ववाहासो दिव्यवर्णा मनोजवाः । क्षीणाक्षीणाः
 भवन्त्येते न क्षीयन्ते च रंहसः ॥ ४८ ॥ पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं
 वृत्तनिर्हणम् । दशधा शतधा चैव तच्छीर्षं वृत्तमूर्धनि ॥ ४९ ॥
 ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते । लोके यशोधनं किञ्चित्सा
 वै वज्रतनुः स्मृता ॥ ५० ॥ वज्रपाणिर्बाह्वयः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं
 स्मृतम् । वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवोवसः ॥ ५१ ॥ क्षत्रं
 वज्रस्य भागेन अवध्या वाजिनः स्मृताः । रथाङ्गं वज्रबा ह्वते शूरा-
 खाण्डेषु ये मताः ॥ ५२ ॥ कामवर्णाः कामजवाः कामतः सशुप-
 स्मिताः । इति गन्धर्वेजाः कामं प्रविष्यन्ति मे इयाः ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच । यदि प्रीतेन मे दत्तं संग्रहे जीवितस्य वा ।
विद्याधनं श्रुतं वापि न तद्गन्धर्वं रोचये ॥ ५४ ॥

गन्धर्व उवाच । संयोगो वै प्रीतिकरो मत्तसु प्रति-
दृश्यते । जीवितस्य प्रदानेन प्रीतो विद्यां ददामि ते ॥ ५५ ॥
त्वत्तोऽप्यहं प्रहीष्यामि अस्त्रमाग्नेयसुप्तमम् । तथैव योग्यं
वीभक्तो चिराय भरतर्षभ ॥ ५६ ॥

अर्जुन उवाच । त्वत्तोऽस्त्रेषु तृणोन्मेषान् संयोगः शाश्व-
तोऽस्य नौ । सखे तद्वृष्टिं गन्धर्वं युष्मभ्यो यद्दयं भवेत् ॥ ५७ ॥
कारणं ब्रूहि गन्धर्वं किं तयो न स्या धर्मिताः । यान्तो वेदविदः
सर्वे सन्तो रात्रावरिन्दमाः ॥ ५८ ॥

गन्धर्व उवाच । अनग्नयोऽनाहुतयो न च विप्रपुरस्कृताः ।
यूयं ततो धर्मिताः स्य मया वै पाण्डुनन्दनाः ॥ ५९ ॥ यच्च-
राक्षसगन्धर्वाः पिशाचोरगदानवाः । विस्तरं कुरुवंशस्य धीमन्तः
कथयन्ति ते ॥ ६० ॥ नारदप्रभृतीनान्तु देवर्षीणां मया श्रुतम् ।
गुणान् कथयतां वीर पूर्वेषां तव धीमताम् ॥ ६१ ॥ स्वयं चापि
मया दृष्टश्चरता सागराम्बरात् । इमां वसुमतीं कृत्स्नां प्रमावः
सुकृत्कृत्स्नां ते ॥ ६२ ॥ घेदे धनुषि चास्त्रार्थमभिजानानि तेऽर्जुन ।
विश्रुतं त्रिषु लोकेषु भारद्वाजं यशस्विनम् ॥ ६३ ॥ धर्मं वायुश्च
शकश्च विजानाम्यश्वना तथा । पाण्डुश्च कुरुशार्दूल षडेतां
कुरुवन्देनान् । पितृनेतानहं पार्थ देवमानुषसप्तमान् ॥ ६४ ॥
दिव्यात्मानो महात्मानः सर्वशस्त्रधर्तावराः । यवन्तो आतरः
शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ॥ ६५ ॥ अत्तमासु मनोवृद्धिं भवतां
भाषितात्मनाम् । जानन्नपि च वः पार्थ शतवानिह धर्मणाम्
॥ ६६ ॥ स्त्रीसकाशे च कौरव्य न पुमान् क्षन्तुमर्हति । धर्मणा-
मात्मानः पश्यन् वाञ्छद्द्रविणमाश्रितः ॥ ६७ ॥ न तस्य बलमस्माकं
भूय एवाभिवर्द्धते । यतस्ततो मां कौन्तेय सदारं रुन्धुराविशत्

॥ ६८ ॥ सोऽहं त्वयेऽ विजितः संख्ये तापत्यवर्द्धन । येन त्नेऽह
विधिना क्रीर्त्तमानं निबोध मे ॥ ६९ ॥ ब्रह्मचर्यं परो धर्मः स
चापि नियतस्त्वयि । यस्मान्मत्स्यादहं पार्थ रणेऽस्मि विजितस्त्वया
॥ ७० ॥ यस्तु स्यात् क्षत्रियः क्षत्रित्कामवृत्तः परन्तप । नक्तश्च
दुधि दुध्येत न स जीवेत्क्षयश्च न ॥ ७१ ॥ यस्तु स्यात्कामवृत्तोऽपि
पार्थ ब्रह्माष्टुरस्क्रतः । जयेन्नक्तपुरान् सर्वान् सपुरोहितधूर्गतः
॥ ७२ ॥ तस्मान्नापत्य यत्किञ्चिन्नृणां श्रेयं दृष्टेऽश्चितम् । तस्मिन्
कर्मणि चोक्तव्या दान्तात्मानः पुरोहिताः ॥ ७३ ॥ वेदे षडङ्गे
निरताः श्लुचयः सत्यवादिनः । धर्मात्मानः कृतात्मानः स्युर्नृ-
पाणां पुरोहिताः ॥ ७४ ॥ जयश्च नियतो राज्ञः स्वर्गश्च तद-
नन्तरम् । यस्य स्याद्वर्मविदाग्मी पुरोधाः शीलवान् शुचिः ॥ ७५ ॥
लाभं सञ्जमलम् वा लब्धं वा परिरक्षितम् । पुरोहितं प्रकृ-
र्वीत राजा गुणसमन्वितम् ॥ ७६ ॥ पुरोहितमते तिष्ठेद्य
इच्छेद्भूतिमात्मनः । प्राप्तुं वसुमतीं सर्वां सर्वशः सागराक्षराम्
॥ ७७ ॥ न हि केवलशौर्ष्येण तापत्यभिजनेन च । जयेद्-
ब्राह्मणः कश्चिद्भूमिं भूमिपतिः क्वचित् ॥ ७८ ॥ तस्मादेवं
विजानौहि कुरूणां वंशवर्द्धन । ब्राह्मणप्रमुखं राज्यं शक्यं
पालयितुं चिरम् ॥ ७९ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि गन्धर्वबाह्ये द्विसप्तत्य-

धिकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

अर्जुन उवाच । तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवानसि मामिह ।
तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिययम् ॥ १ ॥ तपती नाम
का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् । कौन्तेया हि वयं साधो तं च-
मिच्छामि वेदितुम् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धन-
क्षयम् । विश्रुतां त्रिषु लोकेषु यावयामास वै कथाम् ॥ १ ॥

गन्धर्व उवाच । इत्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनो-
रमाम् । यथावदखिलां पार्यं सर्वदुहिततां वर ॥ ४ ॥ उक्त-
वानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः । तत्तेऽहं कथयिष्यामि
ऋण्यैकमना भव ॥ ५ ॥ य एष दिवि धिष्ये न नाकं व्याप्नोति
तेजसा । एतस्य तपती नाम बभूव सदृशी सुता ॥ ६ ॥ विव-
स्वतो वै देवस्य साधित्वावरजा विभो । विश्रुता त्रिषु लोकेषु
तपती तपसा सुता ॥ ७ ॥ न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च
राक्षसी । नाप्सुरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण धाचन ॥ ८ ॥
सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वधितायततोचना । स्वाचारा चैव साध्वी
च सुवेशा चैव भामिनी ॥ ९ ॥ न तस्याः सदृशं किञ्चित्त्रिषु
लोकेषु भारत । भर्तारं सविता मेने रूपग्रीलगुणश्रुतैः ॥ १० ॥
सम्प्राप्तयौवनां पश्यन्देयां दुहितरन्तु ताम् । नोपलेभे ततः शान्तिं
सम्प्रदानं विचिन्तयन् ॥ ११ ॥ अथत्तं पुत्रः कौन्तेय कुर्याद-
क्षयभो बली । सूर्षं माराधयामास नृपः सम्बरणसदा ॥ १२ ॥
अर्घ्यमाख्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च
तपोभिर्विधैरपि ॥ १३ ॥ शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरव-
नन्दनः । अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् ॥ १४ ॥
ततः क्षतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि । तपत्याः सदृशं मेवे
सूर्षः सम्बरणं पतिम् ॥ १५ ॥ दातुमैच्छन्ततः कन्यां तस्मै
सम्बरण्या ताम् । नृपोत्तमाय कौरव्य विश्रुताभिलक्षणाय च ॥ १६ ॥
यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा । तथा भुवि गच्छी-
पालो दीप्ता सम्बरणोऽभवत् ॥ १७ ॥ यथा च यन्ति पादित्य-
शुद्यन्तं ब्रह्मवादिनः । तथा सम्बरणं पार्यं ब्राह्मणावरजाः प्रजाः
॥ १८ ॥ स सोममतिक्रान्तात्वादादित्यमतितेजसा । बभूव नृपतिः

श्रीमान् सुहृदां दुहृदांमपि ॥ १२ ॥ एवं गुणस्य वृपतेस्तथा-
 वृत्तस्य कौरव । तस्मै हातुं मनयन्ने तपतीं तपनः स्वयम् ॥ २० ॥
 स कदाचिद्दयो राजा श्रीमानमितविक्रमः । चचार जगयां पार्थ
 पर्वतोपवने किञ्च ॥ २१ ॥ चरतो मृगयां तस्य क्षुत्पिपासा-
 समन्वितः । ममार राज्ञः कौन्तेय गिरावप्रतिमो जयः ॥ २२ ॥
 स खताश्वशरन् पार्थ पद्भ्यामेव गिरौ वृपः । ददर्शासहृषीं
 लोके कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३ ॥ स एक एकामासाद्य कन्यां
 यरवत्कार्दमः । तस्यो वृपतिशार्दूलः पश्यन् विचलोक्षणः ॥ २४ ॥
 स हि तां तर्कयामास रूपतो वृपतिः श्रियम् । पुनः सन्तर्कया-
 मास रवेर्भ्रष्टामिव प्रभाम् ॥ २५ ॥ वपुषा वर्ज्जसा चैव शिखा-
 मिव विभावयोः । प्रसन्नत्वे च कान्था च चन्द्ररेष्मामिवामशाम्
 ॥ २६ ॥ गिरिदृष्टे तु सा यस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना । विभ्राज-
 माना शुशुभे प्रतिमेव हिरण्ययी ॥ २७ ॥ तस्या रूपेण स
 गिरिवेशेन च विशेषतः । स सहस्रक्षुपकतो हिरण्यय इवाभवत्
 ॥ २८ ॥ अचमेने च तां दृष्ट्वा सर्वलोकेषु योषितः । अशप्तं
 चालनो मेने स राजा चक्षुषः फलम् ॥ २९ ॥ जन्मप्रभृति यत्-
 किञ्चिद्दृष्टवान् स महीपतिः । रूपं न सहयं तस्याशर्कयामास
 किञ्चन ॥ ३० ॥ अस्या नूनं विशाकाख्याः स देवासुरमातुषम् ।
 लोकं निर्मथ्य धात्वेदं रूपमाविष्कृतं क्षतम् ॥ ३१ ॥ एवं सन्त-
 र्कयामास रूपद्रविणसम्पदा । कन्यामसहृषीं लोके वृपः सख-
 रश्चक्षदा ॥ ३२ ॥ ताञ्च दृष्ट्वैव कल्याणीं कल्याणाभिजनो वृपः ।
 जगाम मनसा चिन्तां कामवाक्येन पीडितः ॥ ३३ ॥ दृष्टमानः
 अतीव्रेण वृपतिर्मन्मथाग्निना । अप्रगल्भां प्रगल्भसां तदो-
 वाचमनोहराम् ॥ ३४ ॥ कासि कस्यासि रम्भोर किमर्थं चेह
 तिष्ठसि । कथञ्च निर्जनेऽरण्ये चरस्विका शुचिस्मिते ॥ ३५ ॥
 त्वं हि सर्वावध्याङ्गी सर्वाभरणभूषिता । विभूषणभिवैतेषां

भुवणानामभीक्षितम् ॥ ३६ ॥ न देवीं नासुरीं चैव न बर्षीं न
 च राक्षसीम् । न च भोगवतीं मन्वे न गन्धर्वीं न मानुषीम्
 ॥ ३७ ॥ या हि हृष्टा मया काश्चिच्छ्रुता वापि वरदाङ्गनाः । न
 तासां सदृशीं मन्वे त्वामहं मत्तन्नाग्नि ॥ ३८ ॥ हृष्टैव चारु
 वदने चन्द्रात्कान्ततरं तव । वदनं पद्मपत्राक्षं मां मञ्जातीव
 मन्मथः ॥ ३९ ॥ एवं तां स मञ्जीपाको वभाषे न तु सा तदा ।
 कामार्त्तं निर्जनेऽरय्ये प्रत्यभाषत किञ्चन ॥ ४० ॥ ततो काञ्चप्य-
 मानस्य पार्थिवस्यायतेक्षणा । सौदामिनीव चाभ्येषु तत्रैवान्तर-
 धीयत ॥ ४१ ॥ तामन्वेष्टुं स वृषतिः परिषक्राम सर्वतः । वनं
 वनजपत्राक्षीं भ्रमन्कृन्मत्तवत्सदा ॥ ४२ ॥ अपश्यमानः स तु तां
 बद्ध तत्र विक्षप्य च । निषेष्टः पार्थिवश्रेष्ठो सुहृत्तां च व्यति-
 ष्टत ॥ ४३ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि तपत्युपाख्याने त्रिसप्तत्य-
 धिकशतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

गन्धर्व उवाच । अथ तस्यामहृष्ट्यायां वृषतिः काममोहितः ।
 पातनः शत्रुसंघानां पपात भरणीतले ॥ १ ॥ तस्मिन्निपतिते
 भ्रमावय सा चारुहासिनी । पुनः पीनायतशोषी दृशंयामास
 तं वृषम् ॥ २ ॥ अथावभाषे कल्याणी वाचा मधुरया वृषम् ।
 तं क्रूरयां क्रूरकरं कामाभिहतचेतसम् ॥ ३ ॥ उवाच मधुरं
 वाच्यं तपती प्रहसन्निव । उन्निष्ठोत्तिष्ठ भङ्गने न त्वमहंस्यरि-
 न्दम ॥ ४ ॥ मोहं वृषतिषाद्रूपं गन्तुमाविष्कृतः क्षितौ । एङ्ग-
 मुक्तोऽथ वृषतिर्वाचा मधुरया तदा ॥ ५ ॥ दृश्यं विष्णुश्रीणीं
 तामेवामिसुखे स्थिताम् । अथ तामसितापाङ्गीमावभाषे स
 पार्थिवः ॥ ६ ॥ मन्मथाग्निपरीतात्मा सन्दिग्धाक्षरया गिरा ।

साधु त्वमसितापाङ्गि कामान् मत्तकाश्रिणि ॥ ७ ॥ भजस्व भज-
मानं मां प्राणा हि प्रजहन्ति माम् । त्वर्थं हि विशालाक्षि
सामयं निश्चितैः शरैः ॥ ८ ॥ कामः कमलगर्भाभि प्रति विध्यन्न
शाम्यति । दृष्टमेवमनाक्रन्दे भद्रे काममहाहिना ॥ ९ ॥ स
त्वं पीनायतयोषि मामाप्नुहि वरानने । त्वदधीना हि मे प्राणाः
किन्नरोद्गीतभापिणि ॥ १० ॥ चारुसर्वानवद्याङ्गि बद्धेन्दुमति-
मानने । न ह्यहं त्वदृते भीरु शष्पामि खलु जीवितुम् ॥ ११ ॥
कामः कमलपत्राक्षि प्रतिविध्यति सामयम् । तस्यात् कुरु विशा-
लाक्षि मन्वन्तुक्रोशमङ्गने ॥ १२ ॥ भक्तं मामसितापाङ्गि न परि-
त्यक्तुमर्हसि । त्वं हि मां प्रीतियोगेन ज्ञातुमर्हसि भाविनि ॥ १३ ॥
त्यह्यंनक्तस्त्रेहं मनश्नति मे भ्रमम् । न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्धं
द्रष्टुं कल्याणि रोचते ॥ १४ ॥ प्रसीद वयगोऽहं ते भक्तं मां
भज भाविनि । दृष्ट्वैव त्वां वरारोहे मन्मथो भ्रममङ्गने ॥ १५ ॥
अन्तर्गतं विशालाक्षि विध्यति स्या पतन्त्रिभिः । मन्मथाग्निमसु-
द्धूतं दाहं कमलोचने ॥ १६ ॥ प्रीतिसंयोगयुक्ताभिरङ्गिः प्रह्ला-
दयस्व मे । पुण्यावुधं दुराधर्षं प्रचण्डशरकार्मुकम् ॥ १७ ॥ त्व-
दृशंनससुद्धूतं विध्यन्तं दुःसहैः शरैः । उपशामय कल्याणि
आत्मदानेन भाविनि ॥ १८ ॥ गान्धर्वेण विशाह्णेन मामुपैहि वर-
ङ्गने । विवाहानां हि रन्ध्रोऽहं गान्धर्वः श्रेष्ठः उच्यते ॥ १९ ॥

तपत्युवाच । नाहमीशात्मनो राजम् कन्या पितृमती ह्यहम् ।
मयि चेदक्षि ते प्रीतिर्याचस्व पितरं मम ॥ २० ॥ यथा हि ते
मया प्राणाः संगृहीता नरेश्वर । दर्शनादेव भूयस्व तथा
प्राणान्ममाहरः ॥ २१ ॥ न चाहमीया देहस्य तस्यान्वृपतिमत्तम ।
समीपं नोपगच्छामि न स्वतन्त्रा हि बोधितः ॥ २२ ॥ का हि
सर्वेषु लोकेषु विश्रुताभिजनं वृषम् । कन्या नाभिकप्रेत्राद्यं भर्तार
भक्तवत्सलम् ॥ २३ ॥ तस्यादेव गते काले याचस्व पितरं मम ।

आदित्यं प्रणिपातेन तपसा नियमेन च ॥ २४ ॥ स चेत्कामयते
 दातुं तव मामरिच्छदन । भविष्याम्यद्य ते राजन् सततं वश-
 वर्तिनी ॥ २५ ॥ अहं हि तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
 अस्य लोकप्रदीपस्य सविस्तुः क्षत्रियर्षभ ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि तपत्युपाख्याने चतुःसप्तत्य-
 धिकशतोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

—०:०—

गन्धर्व उवाच । एवमुक्त्वा ततस्सूर्यं जगामोऽहमनिन्दिता ।
 स तु राजा पुनर्भूमौ तत्रैव निपदात च ॥ १ ॥ अन्येपमाणः
 सबलस्तं राजानं वृषोत्तमम् । अमात्यः सानुयातश्च तं ददर्श
 महावने ॥ २ ॥ क्षितौ निपतितं काले शक्रध्वजमिषोऽश्रितम् ।
 तं हि दृष्ट्वा महेष्वासं निरस्तं पतितं भुवि ॥ ३ ॥ बभूव सोऽस्य
 सचिवः संप्रदीप्त इवाग्निना । त्वरया घोपसङ्गस्य स्त्रेहादागत-
 सम्भ्रमः ॥ ४ ॥ तं समुत्थापयामास वृपतिं काममोहितम् ।
 भूतच्छाङ्गमिपालेशं पितव पतितं सुतम् ॥ ५ ॥ प्रज्ञया वयसा
 चैव वृषः कीर्त्या नयेन च । अमात्यस्तं समुत्थाप्य बभूव विगत-
 प्वरः ॥ ६ ॥ उवाच चैनं कल्याण्या वाचा मधुरयोल्यितम् ।
 मा भैमनुजशार्दूल भद्रमस्तु तवानघ ॥ ७ ॥ क्षत्रिपासापरि-
 श्रान्तं तर्कयामास वै वृषम् । पतितं पातनं संख्ये शापवाणां
 महीतले ॥ ८ ॥ वारिणा च सुग्रीतेन शिरसास्याभ्यधेचयत् ।
 अस्फुटन्मुकुटं राज्ञः पुण्डरीकसुगन्धिना ॥ ९ ॥ तंतः प्रत्या-
 गतप्राणस्तद्वक्त्रं बलवान्मृपः । सर्वं विसर्जयामास तमेकां संख्यं
 विना ॥ १० ॥ ततस्तस्याज्ञया राज्ञो विपतस्थे मङ्गलम् । स
 तु राजा गिरिप्रस्थे तस्मिन् पुनरुपाविषत् ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्
 गिरिवरे शुचिर्भूत्वा कृताञ्जलिः । आरिराधयिषुः सूर्यं तस्या-

वृद्धं सुखः चित्तौ ॥ १२ ॥ जगाम मनसा चैव वशिष्ठमुपिसत्त-
 मम् । पुरोहितममिच्छन् तदा सम्बरणो वृषः ॥ १३ ॥ जज्ञ-
 न्दिनमथैकत्र स्थिते तस्मिन् जनाधिप । अथाजगाम विप्रर्षिस्तदा
 द्वादशमेऽहनि ॥ १४ ॥ स विदित्वैव वृषतिं तपत्या हृतमान-
 सम् । दिव्येन विधिना ज्ञात्वा भावितात्मा महावृषिः ॥ १५ ॥
 तथा तु नियतात्मानं तं वृषं सुनिश्चलमः । आवभाषे स चर्मात्मा
 तस्यैवार्थविकीर्षया ॥ १६ ॥ स तस्य मनुजेन्द्रस्य पश्यतो भग-
 वावृषिः । जज्ञं माचक्षमे द्रष्टुं भास्करं भास्करव्युतिः ॥ १७ ॥
 स वृष्णांशुं ततो विप्रः कृताञ्जलिर्बुधस्थितः । वशिष्ठोऽहमिति प्रीत्या
 स चात्मानं न्यवेदवत् ॥ १८ ॥ तमुवाच महातेजा विवस्वान्मुनि-
 सत्तमम् । महर्षे स्वागतं तेऽस्तु कथयस्व यद्यश्चितम् ॥ १९ ॥
 यद्विच्छसि महाभाग मत्तः प्रवदतां वर । तप्ते दद्यामभिप्रेतं
 यद्यपि स्यात् सुदुष्करम् ॥ २० ॥ एवमुक्त्वाः स तेनर्षिर्बुधिष्ठः प्रत्य-
 भाषत । प्रथिपत्य विवस्वन्तं भागुमन्तं महातपाः ॥ २१ ॥

वशिष्ठ उवाच । तेषां ते तपती नाम सावित्र्यवरजा सुता ।
 तां त्वां सम्बरणस्यार्थे वरयामि विभाषी ॥ २२ ॥ स हि राजा
 उहत्कीर्त्तिर्दमार्थविदुदारधीः । युक्तः सम्बरणो भर्ता दुहि-
 तुस्तौ विहङ्गम ॥ २३ ॥ इत्युक्तः स तदा तेन ददानीत्येव
 निश्चितः । प्रत्यभाषत तं विप्रं प्रतिनन्द्य दिवाकरः ॥ २४ ॥
 वरः सम्बरणो राज्ञां त्वच्छपीयां वरो मुने । तपती योपितां
 श्रेष्ठा किमन्यदपवर्जनात् ॥ २५ ॥ ततः सर्वानवद्याङ्गीं तपतीं
 तपनः स्वयम् । ददौ सम्बरणस्यार्थे वशिष्ठाय महात्मने ॥ २६ ॥
 प्रतिजयाच्च तां कन्यां महर्षिसपतीं तदा । वशिष्ठोऽथ विद्व-
 ष्तु मुनरेवाजगाम च ॥ २७ ॥ यत्र विख्यातकीर्त्तिः स कुरु-
 णामृषभोऽभवत् । स राजा मन्मथाविष्टस्तङ्गनेनान्तगूढना ॥ २८ ॥
 दृष्ट्वा च देवकन्यां तां तपतीं चारुवासिनोम् । वशिष्ठेन सहा-

यान्तो संहृष्टोऽभ्यधिकं बभौ ॥ २१ ॥ बह्वि साधिकं सुभ्रूराप-
तन्ती नभसलात् । सौदामिनीव विभ्रष्टा योतयन्ती दिशस्त्रिधा
॥ २० ॥ कृच्छात् हादशरात्रे तु तस्य राज्ञः समाहिते । आज-
गाम विशुद्धात्मा वशिष्ठो भगवावृषिः ॥ २१ ॥ तपसावाध्य वरदं
देवं गोपतिनीश्वरम् । लेभे सम्बरणी भार्खां वशिष्ठस्यैव तेजसा
॥ २२ ॥ ततस्तस्मिन् गिरिश्रेष्ठे देवगन्धर्वसेविते । जग्राह विधि-
वत्प्राणिं तपत्याः स नरपंभः ॥ २३ ॥ वशिष्ठेनाभ्युत्तजातस्तस्मि-
न्नेव धराधरे । सोऽकामयत राजर्षिर्दिङ्मनुं सह भार्खाया ॥ २४ ॥
ततः पुरे च राष्ट्रे च वनेषूपवनेषु च । आदिदेश महीपाल-
स्तमेव सचिवं तदा ॥ २५ ॥ वृपतिं त्वभ्यनुज्ञाय वशिष्ठोऽद्याप-
चक्रमे । सोऽथ राजा गिरौ तस्मिन्विजहारामरो यथा ॥ २६ ॥
ततो हादशवर्षेषु काननेषु वनेषु च । रेमे तस्मिन् गिरौ राजा
मथैव सह भार्खाया ॥ २७ ॥ तस्य राज्ञः पुरे तस्मिन् समा-
दादेश सत्तम । न ववपे सहस्राक्षो राष्ट्रे चैवास्य भारत ॥ २८ ॥
ततस्तस्यागनादृष्ट्यां प्रवृत्तायामरिन्दम । प्रजाः क्षयमुपाजगुः
उर्वाः मस्याः शुजङ्गमाः ॥ २९ ॥ तस्मिंस्तथाविधे काले वर्त्तमाने
मुदारुथो । नावस्थायः पपातोर्थां ततः शय्यानि नारुहन् ॥ ३० ॥
जनो विभ्रान्तमनसो जनाः क्षुब्धयपीडिताः । गृहाणि सम्यरि-
त्यज्य बभ्रमुः प्रदिशो दिशः ॥ ३१ ॥ ततस्तस्मिन् पुरे राष्ट्रे
त्यक्तदारपरिग्रहाः । परस्परमभर्खादाः क्षुधाक्षी जज्ञिरे जनाः
॥ ३२ ॥ तत् क्षुधाक्षीनिराहारैः श्वभूतैस्तथा नरैः । अभवत्
प्रेतराजस्य पुरं प्रेतैरिवावृत्तम् ॥ ३३ ॥ ततस्तु तादृशं दृष्ट्वा स
एव भगवावृषिः । अभ्यपद्यत धर्मात्मा वशिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ३४ ॥
तच्च पार्थिवशार्दूलमानयामास तत् पुरम् । तपत्या सचितं
राजन् व्युषितं शाश्वतीः समाः ॥ ३५ ॥ ततः प्रविष्टस्तत्तामी-
यथापूर्वं सुरारिहा । तस्मिन्प्रपतिशार्दूले प्रविष्टे नगरं पुनः

॥ ४६ ॥ प्रववर्ष सहस्राक्षः शंस्यानि जनयन् प्रभुः । ततः
सराङ्गं सुसुदे तत् पुरं परया सुदा । तेन पार्थिवसुख्येन भावितं
भावितात्मना ॥ ४७ ॥ ततो द्वादशवर्षाणि पुनरीजे नराधिपः ।
तपत्या सहितः पत्न्या यथा शय्या मरुत्यतिः ॥ ४८ ॥

गन्धर्व उवाच । एवमासीन्महाभागा तपती नाम पीर्विकी ।
तव वैवस्वती पार्थ तापत्यस्त्वं यया मतः ॥ ४९ ॥ तस्यां सञ्ज-
नयामास कुरुं सन्वरणो वृषः । तपत्यां तपतां श्रेष्ठ तापत्यस्त्वं
ततोऽर्जुन ॥ ५० ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि तापत्ये पञ्चसप्तत्य-

धिकशतोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । स गन्धर्ववचः श्रुत्वा तत्तदा भरत-
र्षभ । अर्जुनः परया भक्त्या पूर्णचन्द्र इवावभौ ॥ १ ॥ उवाच
च महेष्वासी गन्धर्वं कुरुसत्तमः । जातकीद्वहलोऽतीव वशिष्ठस्य
तपोबलात् ॥ २ ॥ वशिष्ठ इति यस्यैतद्वेदेनाम त्वयेरितम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यथावत्तद्वदस्व मे ॥ ३ ॥ य एष गन्धर्व-
पते पूर्वेषां नः पुरोहितः । आसीदेतन्ममाचक्ष्व क एष भगवान्
वृषिः ॥ ४ ॥

गन्धर्व उवाच । ब्रह्मणो मानसः पुत्रो वशिष्ठोऽहन्वती-
यतिः । तपसा निर्जितो शश्वद्वजेयाधमरैरपि ॥ ५ ॥ काम-
क्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः । यस्तु नोच्छेदनं चक्रे कुशि-
कृशानांसुदारधीः ॥ ६ ॥ विश्वामित्रापराधेन धारयन्मन्युसुत्तमम् ।
पुत्रव्यसनसन्तप्तः शक्तिभामप्यशक्तवत् ॥ ७ ॥ विश्वामित्रविना-
शाय न चक्रे कर्म दारुणम् । मृतांश्च पुनराहर्तुं यः स पुत्रान्
यमक्षयात् ॥ ८ ॥ क्षतान्तं नार्तिचक्राम वेलामिव महोदधिः ।

यं प्राप्य विजितात्मानं महात्मानं नराधिपः ॥ ८ ॥ इत्साकवो
महीपाला लेभिरे पृथिवीमिमाम् । पुरोहितमिमं प्राप्य वशिष्ठ-
मृधिसत्तमम् ॥ १० ॥ ईजिरे क्रतुभिस्त्रैव वृषाक्षे सुवनन्दन ।
स हि तान्याजयामास सर्वान्द्रुपतिसत्तमान् । ब्रह्मर्षिः पाण्डव-
श्रेष्ठ वृहस्पतिरिवामरान् ॥ ११ ॥ तस्माद्धर्मप्रधानात्मा वेदधर्म-
विद्वीक्षितः । ब्राह्मणो गुणवान् कश्चित् पुरोधाः प्रतिदृश्यताम्
॥ १२ ॥ क्षत्रियेणाभिजातेन पृथिवीं जेतुमिच्छता । पूर्वं पुरो-
हितः कार्त्तः पार्थ राज्याभिवृद्धये । महीं जिगीषता राज्ञा ब्रह्म-
कार्त्तं पुरःसरम् ॥ १३ ॥ तस्मात् पुरोहितः कश्चिन्नृणवान्विजिते-
न्द्रियः । विद्वान् भवतु वो विप्रो धर्मकार्त्तार्थतत्त्ववित् ॥ १४ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि पुरोहितकरणकथने षट्-
सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

— — —

अर्जुन उवाच । किं निमित्तमभूद्देवं विश्वामित्रवशिष्ठयोः ।
वसतोरायमे दिव्ये शंस नः सर्वमेव तत् ॥ १ ॥

गन्धर्व उवाच । इदं वाशिष्ठमाख्यानं पुराणं परिचक्षते ।
पार्थ सर्वेषु लोकेषु यथावत्तन्निबोध मे ॥ २ ॥ कान्यकुब्जे महि-
मासौत्पार्थिवो भरतर्षभ । गाधीति विष्णुतो लोके कुशिकस्यात्म-
सम्भवः ॥ ३ ॥ तस्य धर्मात्मनः पुत्रः सख्यद्वलत्रःहनः । विश्वा-
मित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ ४ ॥ स चचार सहामात्यो
स्रगया गङ्गने वने । सुगान्विध्यन्वराहांस रज्येषु मरुधन्वसु ॥ ५ ॥
व्यायामकर्षितः सोऽथ सृगविष्णुः पिपासितः । आजगाम नर-
श्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥ ६ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य वाशिष्ठः श्रेष्ठ-
भाष्टरिपः । विश्वामित्रं वरश्रेष्ठं प्रतिजज्ञाह पूजया ॥ ७ ॥

याद्यार्थावमनीयसं स्वागतेन च भारत । तथैव परिजयाह
 वन्द्येन हविषा तथा ॥ ८ ॥ तस्याथ कामधुग्धेनुर्वशिष्ठस्य महा-
 लनः । उक्त्वा कामान् प्रयच्छति सा कामान्दुह्यते तदा ॥ ९ ॥
 ग्रास्यारण्याशौषधीश्च दुदुहे पय एव च । षड्रसं चाश्वतनिभं
 रसायनमनुत्तमम् ॥ १० ॥ भोजनीयानि पेयानि भक्ष्याणि विवि-
 धानि च । लेह्यान्यमृतकल्पानि घोष्याणि च तथार्जुन ॥ ११ ॥
 रत्नानि च महाहर्षाणि वासांसि विविधानि च । तैः कामैः सर्व-
 संपूर्णैः पूजितश्च महीपतिः । सामात्यः सबलश्चैव तुतोष स
 भश्च तदा ॥ १२ ॥ षड्रतां सुपाशीरं पृथुपञ्चसमाहताम् ।
 भण्डुकनेत्रां स्वाकारां पोनोधसमनिन्दिताम् ॥ १३ ॥ सुवाक्यं
 शङ्कुकर्यां चारुशृङ्गां मनोरमाम् । पुष्टायतशिरोश्रीवां विस्मितः
 सोऽभिवीक्ष्य ताम् ॥ १४ ॥ अमिनन्द्य स तां राजान्दन्दिनीं गाधि-
 नन्दनः । अत्रवीच भश्च तुष्टः स राजा तद्वपिं तदा ॥ १५ ॥
 अर्बुदेन गवां ब्रह्मन्मम राज्ये न वा पुनः । नन्दिनीं संप्रयच्छस्व
 भुङ्क्ष्व राज्यं महासुने ॥ १६ ॥

वशिष्ठ उवाच । देवतातिथिप्रित्थयं याज्यार्थञ्च पयस्विनी ।
 अद्रेया नन्दिनीयं वै राज्येनापि तवानघ ॥ १७ ॥

विश्वामित्र उवाच । क्षत्रियोऽहं भवान्विप्रसूतपःस्वाध्याय-
 साधनः । ब्राह्मणेषु कुतो वीर्यं प्रशान्तोषु घृतात्मसु ॥ १८ ॥
 अर्बुदेन गवां यस्त्वं न ददासि ममोद्युतम् । स्वधर्मं न प्रहा-
 स्यामि नेष्यामि च बलेन गाम् ॥ १९ ॥

वशिष्ठ उवाच । वलस्थथासि राजा च बाहुवीर्यश्च क्षत्रियः ।
 अथेच्छसि तथा क्षिप्रं कुरु मा त्वं विचारय ॥ २० ॥

गन्धर्व उवाच । एवमुक्तशथा पार्थ विश्वामित्रो बलादिव ।
 हंसचन्द्रप्रतीकाशां नन्दिनीं तां जहार गाम् ॥ २१ ॥ कथादण्ड-
 प्रणुदिता काल्यमानौमितस्ततः । उन्नायमाना कल्याणी वशि-

पुण्याथ नन्दिनी ॥ २२ ॥ आगम्याभिसुखी पार्थ तस्यौ भगव-
दुन्मुखी । भृशश्च ताड्यमाना वै न जगामाश्रमात्ततः ॥ २३ ॥

वशिष्ठ उवाच । नृणामि ते रवं भद्रे विनन्दत्याः पुनः
पुनः । ह्रियसे त्वं बलाद्भद्रे विश्वामित्रेण नन्दिनि । किं
कर्त्तव्यं मया तत्र क्षमावान् ब्राह्मणो ह्यहम् ॥ २४ ॥

गन्धर्व उवाच । सा भयान्नन्दिनी तेषां बलानां भरतर्षभ ।
विश्वामित्रभयोद्विग्ना वशिष्ठं समुपागमत् ॥ २५ ॥

गौरुवाच । कयाग्रदण्डाभिचृतां क्रोशन्तीं मामनाथवत् ।
विश्वामित्रबलैर्घोरैर्भगवन् किमुपेक्षसे ॥ २६ ॥

गन्धर्व उवाच । नन्दिन्यामिवं क्रन्दत्यां घर्षितायां महा-
भुनिः । न च्छुभे तदा धैर्यान् चचाख हतवतः ॥ २७ ॥

वशिष्ठ उवाच । क्षत्रियाणां बलं तेजो ब्राह्मणानां क्षमा
बलम् । क्षमा नां भजते यस्माद्भस्यतां यदि रोचते ॥ २८ ॥

नन्दिनुवाच । किन्तु त्यक्तास्मि भगवन्पदेवं त्वं प्रभाषसे ।
क्षत्र्याणां त्वया ब्रह्मघेतुं शक्या न वै बलात् ॥ २९ ॥

वशिष्ठ उवाच । न त्वां त्यजामि कल्याणि स्वीयतां यदि
शक्यमे । हटेन दाम्ना बद्धैष वत्ससो ह्रियते बलात् ॥ ३० ॥

गन्धर्व उवाच । स्वीयतामिति तच्छ्रुत्वा वशिष्ठस्य पय-
सिनी । ऊर्द्धीक्षितशिरोयीवा प्रवभौ रौद्रदर्शना ॥ ३१ ॥
क्रोधरक्तेक्षणा सा गौरुश्चारवधनस्वना । विश्वामित्रस्य तत्सैन्यं
प्यद्राभयत सर्वशः ॥ ३२ ॥ कयाग्रदण्डाभिचृता बाल्यमाना तत-
स्ततः । क्रोधरक्तेक्षणा क्रोधं भूय एव समाददे ॥ ३३ ॥ आदित्य
इव मध्याह्ने क्रोधादीप्तवपुर्वभौ । अज्ञारवर्षं सुदन्ती सुहृ-
र्बालभितो महत् ॥ ३४ ॥ असृजत् पङ्क्तवान् पुष्कात् प्रस्रव-
द्द्राविडाच्छकान् । योनिदेशाच्च यवनान् शकतः शवरान् बहून्
॥ ३५ ॥ सुवतश्चासृजत्काशीच्छरभांश्चैव पार्श्वतः । पौण्ड्रान्

किं तातान् यवनान् सिंहलान् चरान् च यान् ॥ ३६ ॥ चित्तुकांश्च
 पुलिन्दांश्च चीनान् झनान् सकेरुजान् । सवर्जं फेनतः सा गौ-
 र्मन्त्रेच्छान् बद्धविधानपि ॥ ३७ ॥ तैर्विद्वैष्टैर्महासैन्यैर्नान्त्रेच्छ-
 गयैस्तदा । नानावरणसंच्छन्नैर्नानामुधधरैस्तथा ॥ ३८ ॥ अथ-
 कीर्त्तयत् संरब्धेर्विश्वामित्रस्य पश्यतः । एकैकश्च तदा बोधः
 पञ्चभिः सप्तभिर्द्वैतः ॥ ३९ ॥ अस्त्रवर्षेण महता बध्यमानं बलं
 तदा । प्रभङ्गं सर्वतस्त्रस्तं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ ४० ॥ न
 च प्राणैर्वियुज्यन्ते केचित्तास्य सैनिकाः । विश्वामित्रस्य संक्रुद्धै-
 र्वाशिष्ठैर्भरतपतेभ ॥ ४१ ॥ सा गौस्तत्सु कलं सैन्यं कालयामास
 दूरतः । विश्वामित्रस्य तत् सैन्यं काल्यमानं त्रिविजयम् ॥ ४२ ॥
 क्रोधमानं भयोद्विग्नं चातारं नाध्यगच्छत । दृष्ट्वा तस्मिन् हृदा च व्यं
 ब्रह्मतेजोभवन्तदा ॥ ४३ ॥ विश्वामित्रः क्षत्रभावान्निर्विस्त्रो वाक्श-
 मत्रवीत् । धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ॥ ४४ ॥
 बलाबलं विनिश्चित्य तप एव परं बलम् । स राज्ञं स्वीतमुत्सृज्य
 ताश्च दीप्तां वृपयिषम् ॥ ४५ ॥ भोगांश्च वृष्टतः कृत्वा तपस्येव
 मनो दधे । स गत्वा तपसा सिद्धिं लोकान्विष्टभ्य तेजसा ॥ ४६ ॥
 तताप सर्वान्दीप्तीजा ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् । अपि वसु ततः
 सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ॥ ४७ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वाशिष्ठे विश्वामित्रपराभवे ।

सप्तसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

—:—

गन्धर्व उवाच । कस्मात्पपाद् इत्येवं लोके राजा बभूव ह ।
 द्रुक्त्वाकुवंशजः पार्यं तेजसासदृशो भुवि ॥ १ ॥ स कदाचिद्दमं
 राजा अगयां निर्व्वयौ पुरात् । स्वगान्धिध्यन्वराहांश्च र्वंचार
 रिपुमर्दनः ॥ २ ॥ तस्मिन् वने महाघोरे अज्ञाय बद्धयोऽहनत् ।

कृत्वा च सुचिरं आन्तो राजा निषट्टते ततः ॥ ३ ॥ अकामयत्तं
 वाच्यार्थे विश्वामित्रः प्रतापवान् । स तु राजा महात्मानं वाशिष्ठ-
 ष्टपितृमम् ॥ ४ ॥ तृणार्क्षं च क्षुधार्क्षं च एकायनगतः पथि ।
 अपश्यदजितः संख्ये मुनिं प्रतिसुखागतम् ॥ ५ ॥ शक्तिं नाम
 महाभागं वाशिष्ठकुलवर्द्धनम् । ज्येष्ठं पुत्रं पुत्रशताद्वशिष्ठस्य महा-
 ज्ञनः ॥ ६ ॥ अपगच्छ पथोऽस्माकमित्थैवं पार्थिवोऽब्रवीत् । तथा
 ऋषिदवाचैनं स्नानवयन् स्रक्ष्यामि गिरा ॥ ७ ॥ मम पत्न्या महा-
 राज धर्मं एष सनातनः । राज्ञा सर्वेषु धर्मेषु देयः पत्न्या
 द्विजातये ॥ ८ ॥ एवं परस्परं ती तु पथोऽर्थं वाक्यमुचतुः ।
 अपसर्पापसर्पेति वागुत्तरमकुर्वताम् ॥ ९ ॥ ऋषिसु नापचक्राम
 तस्मिन्वर्मपथे स्थितः । नापि राजा मुनेर्मानात् क्रोधाश्चाथ
 जगाम च ॥ १० ॥ अमुञ्चन्तन्तु पत्न्यां तच्छर्विं वृषसत्तमः ।
 जषान कश्यपा मोहात्तदा राजसवन्मुनिम् ॥ ११ ॥ कथाप्रचा-
 राभिहतस्ततः स मुनिसत्तमः । तं शशाप वृषय्येष्ठं वाशिष्ठः
 क्रोधमुच्छ्रितः ॥ १२ ॥ हंसि राजसवद्यस्माद्राजापसद ताप-
 सम् । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति पुरुषादो भविष्यसि ॥ १३ ॥ मगुष्य-
 प्रियते सक्तयरिष्यसि महीमिसाम् । गच्छ राजाधमेत्युक्तः
 शक्तिना वीर्यशक्तिना ॥ १४ ॥ ततो याव्यनिमित्तन्तु विश्वा-
 विववशिष्ठयोः । वैरमासीत्तदा तन्तु विश्वावितोऽन्वपद्यत ॥ १५ ॥
 तयोर्विवदतीदेवं समीपसुपचक्रमे । ऋषिरुग्रतपाः पार्थ विश्वा-
 मित्रः प्रतापवान् ॥ १६ ॥ ततः स ब्रह्मधे पञ्चाक्षरुषिं वृष-
 सत्तमः । ज्येष्ठेः पुत्रं वाशिष्ठस्य वाशिष्ठमिव तेजसा ॥ १७ ॥
 अन्तर्ह्राय ततोत्मानं विश्वामित्रोऽपि भारत । तावुभावतिचक्राम
 चिकीर्षन्वात्मनः प्रियम् ॥ १८ ॥ स तु शप्तसदा तेन शक्तिं
 वै कृपोत्तमः । जगाम शरणं शक्तिं प्रसादयितुमर्हयन् ॥ १९ ॥
 तस्य भावं विदित्वा स वृषतेः कुरुसत्तम । विश्वामित्रस्ततो रघ

आदिदेश वृषं प्रति ॥ २० ॥ शपात्तस्य तु विप्रर्षिर्विश्वामित्रस्य
 चाक्षया । राजसः किङ्करो नाम विवेय वृषतिं तदा ॥ २१ ॥
 रक्षसा तं गृहीतं तु विदित्वा सुनिसत्तमः । विश्वामित्रोऽथपा-
 क्नामत्तस्माद्देशादरिन्दन ॥ २२ ॥ ततः स वृषतिस्तेन रक्षसान्त-
 र्गतेन च । बलवत्पीडितः पार्थ नाम्बुध्न्यत किञ्चन ॥ २३ ॥
 दृदर्शाय द्विजः काश्यप्राजानं प्रस्थितं वनम् । अयाचत क्षुधापन्नः
 समांसं भोजनं तदा ॥ २४ ॥ तमुवाचाथ राजर्षिर्हृजं मित्त-
 सहं तदा । आसुख ब्रह्मंस्त्वमतैव मुहूर्त्तं प्रतिपादयन् ॥ २५ ॥
 निवृत्तः प्रतिदास्यामि भोजनं ते यथोष्णतम् । इत्युक्त्वा प्रययौ
 राजा तस्यौ स द्विजसत्तमः ॥ २६ ॥ ततो राजा परिक्रम्य यथाकामं
 यथासुखम् । निवृत्तोऽन्तःपुरं पार्थं प्रविवेय मत्सामनाः ॥ २७ ॥
 ततोऽर्हुरात् उत्याय स्रुदमानाख्य सत्वरम् । उवाच राजा संस्तृत्य
 ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुतम् ॥ २८ ॥ गच्छासुष्मिन्वनोद्देशे ब्राह्मणो
 मां प्रतीक्षते । अन्नार्थी तं त्वमन्व न समांसेनोपपादय ॥ २९ ॥

गन्धर्व उवाच । एवमुक्तस्ततः स्रुदः सोऽनासाद्यामिषं क्वचित् ।
 निवेदयामास तदा तस्मै राज्ञे व्यथाम्बतः ॥ ३० ॥ राजा तु
 रक्षसाविष्टः स्रुदमाह गतव्यथः । अयं न नरमांसेन भोजयेति
 पुनः पुनः ॥ ३१ ॥ तथेत्युक्त्वा ततः स्रुदः संस्थानं बध्यधाति-
 नाम् । गत्वा जहार त्वरितो नरमांसमपेतभीः ॥ ३२ ॥ स
 तत् संस्तृत्य विधिवदन्नोपहितमाशु वै । तस्मै प्रादाद्ब्राह्म-
 णाय क्षुधिताय तपस्विने ॥ ३३ ॥ ऋषिद्वचक्ष्वा दृष्ट्वा तदन्नं
 द्विजसत्तमः । अभोज्यमिदमित्याह क्रोधपम्बर्कुलेक्षणाः ॥ ३४ ॥

ब्राह्मण उवाच । यस्माद्भोज्यमन्नं मे ददाति स वृषा-
 धमः । तस्मात्तस्यैव मूढस्य भविष्यत्यत्र लोक्षुपा ॥ ३५ ॥ सक्तो
 मासुषमांसेषु यथोक्तः शक्तिना पुरा । उद्देजनीयो भूतानां चरि-
 व्यति महीमिमाम् ॥ ३६ ॥ द्विरनुव्याहृतो राज्ञः स शपथो बल-

दानभूत् । रक्षोवृक्षसमाविष्टो विसंज्ञश्चाभवन्नृपः ॥ ३७ ॥ ततः
स वृषतिश्रेष्ठो रक्षसापहृतेन्द्रियः । उवाच शक्तिं तं हृद्वा न
चिराद्विष भारत ॥ ३८ ॥ यस्यादसहस्रः शापः प्रयुक्तोऽयं सवि
त्वया । तस्मात्ततः प्रवर्त्तिष्ये खादितुं पुरुषानहम् ॥ ३९ ॥
एवमुक्त्वा ततः सद्यस्तं प्राणैर्विप्रमुच्य च । शक्तिं तं भक्षया-
मास व्याघ्रः पशुभिवेशितम् ॥ ४० ॥ शक्तिं तन्तु श्वतं हृद्वा
विश्वामित्रः पुनः पुनः । वशिष्ठस्यैव पुत्रेषु तद्रक्षः सन्दिदेश ह
॥ ४१ ॥ स तान् शक्तावरान् पुत्रान्वशिष्ठस्य महात्मनः । भक्षया-
मास संक्रुद्धः सिंहः क्षुद्रसृगानिव ॥ ४२ ॥ वशिष्ठो घातितान्
श्रुत्वा विश्वाभितो ण तान् सुतान् । धारयामास तं शोकं महा-
द्रिखि मेदिनीम् ॥ ४३ ॥ चक्रे चात्मविनाशाय ब्रह्मं स मुनि-
सत्तमः । न त्वेव कौशिकोच्छेदं मेने सत्वमतावरः ॥ ४४ ॥ स
मेरुशूटादात्मानं मुमोच भगवावृषिः । गिरेस्तस्य शिलायान्तु
द्वलरागाविवापतत् ॥ ४५ ॥ न ममार च पातेन स यदा हीन
पाण्डव । तदाग्निभिर्द्धं भगवान् संधिवेश महावने ॥ ४६ ॥ तं
तदा सुसमिद्धोऽपि न हृदाह ह्यतामनः । दीप्यमानोऽप्यमित्रघ्न
शीतोऽग्निरभवत्ततः ॥ ४७ ॥ स समुद्रमभिप्रेक्ष्य शोकाविष्टो
महासुनिः । बद्धा कच्छे गिलां सुर्वीं निपदात तदान्धसि ॥ ४८ ॥
स समुद्रोर्मिवगेन स्थले न्यस्यो महासुनिः । जगाम स ततः
श्विन्वः पुनरेवायमं प्रति ॥ ४९ ॥

इत्यादिपर्वेण चैत्ररथपर्वेण वाशिष्ठे वशिष्ठशोकै अष्टसप्त-

त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

—०३०—

गन्धर्व उवाच । ततो हृद्वाचमपदं रक्षितं तैः सुतैर्मृत्तिः ।
निर्जगाम सुदुःखार्त्तः पुनरप्याचमात्ततः ॥ १ ॥ सोऽप्यखत्वारितं
पूर्णां प्रावृट्काले नवान्भसा । हृद्वाचं बद्धविधान् पार्थ हरन्ती

तीरजान् बहून् ॥ २ ॥ अथ चिन्तां समापेदे पुनः कौरव-
नन्दन । अन्नस्यस्यां निमज्जेयमिति दुःखसमन्वितः ॥ ३ ॥ ततः
पाशैस्तदात्मानं गाढं बद्धा महाशुनिः । तस्या जले महानद्या
निममज्ज सुदुःखितः ॥ ४ ॥ अथ स्थित्वा नदी पार्शासस्वारि-
वत्समुद्रन । स्थलस्थं तच्छिं कृत्वा विपाद्यं समवाहजत् ॥ ५ ॥
अततार ततः पाशैर्विमुक्तः स महाशुनिः । विपाशेति च नामास्या
नद्याशक्रे महाशुनिः ॥ ६ ॥ शोके बुद्धिं तदा चक्रे न चैकत्र
व्यतिष्ठत । सोऽगच्छत्यर्बतांश्चैव सरितश्च सरांसि च । ७ ॥
दृष्ट्वा स पुनरेवविर्नदीं वैभवतीं तदा । अण्डग्राहवतीं भीमां
तस्याः स्रोतस्यपातयत् ॥ ८ ॥ सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य
सरिद्वरा । अतथा विद्रुता यस्माच्छतद्वुरिति विश्रुता ॥ ९ ॥
ततः स्ववगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना । मर्षुं न शक्यामीत्युक्त्वा
पुनरेवाश्रमं ययौ ॥ १० ॥ स गत्वा विविधान् शैलान्देशान्
बद्धविधांशकाया । अदृश्यन्वाप्यया बध्वाथाश्रमेऽमुद्धतोऽभवत् ॥ ११ ॥
अथ श्रुत्वाव सङ्गत्या वेदाध्ययननिस्वनम् । पृष्ठतः परिपूर्णाधिं
घड्भिरङ्गैरबद्धतम् ॥ १२ ॥ असुवजति कोऽन्वेष मामित्येवाथ
सोऽब्रवीत् । अहमित्यदृश्यन्तीमं सा स्त्रुषा प्रत्यभाषत । शक्नो-
र्भाष्यां महाभाग तपोयुक्ता तपस्विनी ॥ १३ ॥

वशिष्ठ उवाच । पुत्रि कस्यैष साङ्गस्य वेदस्याध्ययनस्वनः ।
पुरा साङ्गस्य वेदस्य शक्नोरिव मया श्रुतः ॥ १४ ॥

अदृश्यन्त्युवाच । अयं कुक्षौ समुत्पन्नः शक्नोर्गर्भः सुतस्यै
ते । समा द्वादश तस्येह वेदानभ्यस्ततो मुने ॥ १५ ॥

गन्धर्व उवाच । एवमुक्तकाया दृष्टो वशिष्ठः श्रेष्ठभाष्टविः ।
असि सन्तानमित्युक्त्वा सत्योः पार्थ न्यवत्तं ॥ १६ ॥ ततः
प्रतिनिवृत्तः स तथा बध्वा सहानघ । कल्माषपाद्मासीनं हृदयं
विजने वने ॥ १७ ॥ स तु दृष्ट्वैव तं राजा क्रुद्ध उत्थाय भारत ।

आनिष्टो रक्षसोऽप्येव इयेषात्तुं तदा मुनिम् ॥ १८ ॥ अहश्यन्ती
 तु तं दृष्ट्वा क्रूरकर्मायमग्रतः । भयसंविग्मया वाचा वशिष्ठमिद-
 मब्रवीत् ॥ १९ ॥ असौ सत्युरिवोऽप्येव दण्डेन भगवन्वितः ।
 प्रष्टहीतेन काष्ठेन राक्षसोऽभ्येति दाहयः ॥ २० ॥ तं निवा-
 रयितुं शक्तो नान्योऽस्ति भुवि कश्चन । त्वदृतेऽप्य महाभाग सर्व-
 वेदविदांबर ॥ २१ ॥ पाहि मां भगवन् पापादस्त्राहाखण्डार्थ-
 नात् । राक्षसोऽयमिहात्तुं वै नूनमावां समीहते ॥ २२ ॥

वशिष्ठ उवाच । मा भैः पुलिन भेतव्यं राक्षसात्, कथ-
 च्चन । नैतद्रक्षो भयं यस्मात् पथ्यसि त्वमुपस्थितम् ॥ २३ ॥
 राजा कक्ष्यापपादोऽयं वीर्यवान् प्रथितो भुवि । स एषोऽस्मिन्
 वनोद्देशे निवसत्यतिभीषणः ॥ २४ ॥

गन्धर्व उवाच । तमापतन्तं संप्रेक्ष्य वशिष्ठो भगवानृषिः ।
 वारयामास तेजस्वी हुङ्कारेणैव भारत ॥ २५ ॥ मन्त्रपूतेन च
 पुनः स तमभ्युच्य वारिणा । मोक्षयामास वै शापान्तस्त्राद्योगा-
 न्धराधिपम् ॥ २६ ॥ स हि द्वादशवर्षाणि वाशिष्ठस्यैव तेजसा ।
 यस्त आसीद्व्यहेषेव पर्वकाले दिवाकरः ॥ २७ ॥ रक्षसा विप्र-
 सुक्तोऽय स नृपस्तद्वनं महत् । तेजसा रञ्जयामास सन्ध्याभ्रमिव
 भास्करः ॥ २८ ॥ प्रतिजभ्य ततः संज्ञामभिवाद्य कृताश्लेषिः ।
 उवाच नृपतिः काले वशिष्ठस्यसत्तमम् ॥ २९ ॥ सौदासोऽहं
 महाभाग वाग्यसो सुनिश्चत्तम । अस्मिन् काले यदिदं ते ब्रूहि
 किं करवाण्यि ते ॥ ३० ॥

वशिष्ठ उवाच । वृत्तमेतद्यथाकालं गच्छ राज्यं प्रशाधि वै ।
 बाह्याणांस्तु मरुत्येन्द्र नावमंस्याः कदाचन ॥ ३१ ॥

राजोवाच । नावमंस्ये महाभाग कदाचिदुनाह्याण्यर्षभान् ।
 त्वन्निदेशे स्थितः सम्यक् पूजयिष्याम्यहं दिजान् ॥ ३२ ॥ इत्या-
 कृथाच्च येनाहमनृणः स्त्रां द्विजोत्तमः । तत्पत्तः प्राप्तुमिच्छामि

सर्ववैद्विदां वर ॥ ३३ ॥ अदत्यभीष्टतं मह्यं दातुमर्हसि सत्तम ।
शोभरूपगुणोपेतमिच्छाकुकुलहृदये ॥ ३४ ॥

गन्धर्व उवाच । ददानीत्येव तं तत्र राजानं प्रत्युवाच च ।
वाशिष्ठः परमेष्वासं सत्यबन्धो द्विभोजनमः ॥ ३५ ॥ ततः प्रतिवयौ
काले वाशिष्ठः सह तेन वै । ख्यातां पुरीमिमां कांकेष्वयोध्यां
मनुजेश्वर ॥ ३६ ॥ तं प्रजाः प्रतिमोदन्त्यः सर्वाः प्रत्युङ्गता-
स्तादा । विपाभानं महात्मानं दिवोकस इवेश्वरम् ॥ ३७ ॥ सु-
चिराय मनुष्येन्द्रो नगरीं पुण्यलक्षणां । विवेश सहितस्तेन
वाशिष्ठेन महर्षिणा ॥ ३८ ॥ ददृशुस्तं महीपालमयोध्यावासिनो
जनाः । पुरीं हतेन सहितं दिवाकरमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ स च
तां पूरयामास लक्ष्म्या लक्ष्मीवती वरः । अयोध्यां व्योम शीतांशुः
शरत्काल इवोदितः ॥ ४० ॥ संसिक्तसृष्टपद्मानं पताकाध्वज-
शोभितम् । मनः प्रह्लादयामास तस्य तत् पुरमुत्तमम् ॥ ४१ ॥
तुष्टपुष्टजनाक्षीर्णा सा पुरी कुबजन्दन । अयोभत तदा तेन
शक्रेणोवामरावती ॥ ४२ ॥ ततः प्रविष्टे राजर्षौ तस्मिंस्तत् पुर-
मुत्तमम् । राज्ञस्तस्याज्ञया देवी वागुत्सुपचक्रमे ॥ ४३ ॥
महर्षिः सस्विदं कृत्वा सम्बभूव तथा सह । देव्या दिव्येन विधिना
वाशिष्ठः श्रेष्ठभाग्यिः ॥ ४४ ॥ ततस्तस्यां समुत्पन्ने गर्भे स मुनि-
सत्तमः । राज्ञाभिवादितास्त्रेण जगाम मुनिरायमम् ॥ ४५ ॥
दीर्घकालेन सा गर्भं सुषुवे न तु तं यदा । तदा देव्यश्मना कुर्चिं
निर्विभेद यमस्विनी ॥ ४६ ॥ ततोऽपि हादृशे वर्षे स जज्ञे
पुत्रपर्षभः । अश्मको नाम राजर्षिः प्रोदन्धं यो न्यवेशयत् ॥ ४७ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वाशिष्ठे सौदाससुतोत्पौ

जनाशीत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

गन्तव्यं उवाच । आश्रमस्या ततः पुत्रमहस्यन्ती व्यजायत ।
 शक्रः कुलकरं राजन् द्वितीयमिव शक्रायम् ॥ १ ॥ जातकर्मो-
 दिकीदृशस्य क्रियाः स मुनिसत्तमः । पौत्रस्य भरतश्रेष्ठ चकार
 भगवान् स्वयम् ॥ २ ॥ परासुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो
 मुनिः । गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥ ३ ॥ अम-
 न्यत स धर्मात्मा वशिष्ठं पितरं मुनिम् । जन्मप्रवृत्ति तस्मिन्सु
 पितरीवान्ववर्त्तत ॥ ४ ॥ स तात इति विप्रर्षिं वशिष्ठं प्रत्य-
 भाषत । मातुः समक्षं कौन्तेय अहस्यन्त्याः परन्तप ॥ ५ ॥
 तार्तति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः । अहस्यन्त्यश्रुपर्णांशो
 ष्टवती तमुवाच च ॥ ६ ॥ मा तात तात तार्तति ब्रूद्येनं पितरं
 पितुः । रक्षमा भवितज्ञात तव तातो वनान्तरे ॥ ७ ॥ मन्यसे
 यन्तु तार्तति नैष तातस्तवानघ । आर्ष्य एष पिता तस्य पितु-
 खाव यशस्विनः ॥ ८ ॥ स एवमुक्त्वा दुःखार्त्तः सत्यवाण्डपिसत्तमः ।
 सर्वलोकविनाशाय मतिहृक्के महामनाः ॥ ९ ॥ तं तथा निश्चि-
 तात्मानं स महात्मा महातपाः । ऋषिर्ब्रह्मविदां श्रेष्ठो मैत्रा-
 वरुणिरन्त्यधीः ॥ १० ॥ वशिष्ठो वारयामास हेतुना येन तच्छृणु ।
 वशिष्ठ उवाच । जतवीर्यं इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ।
 याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः ॥ ११ ॥ स तानघ-
 भुजज्ञात धान्येन च धनेन च । सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन
 विशाम्यते ॥ १२ ॥ तस्मिन्मृपतिशार्दूले स्वर्गान्तेऽथ कथञ्चन ।
 बभूव तत्कुल्लेयानां द्रव्यकार्त्तसुपस्थितम् ॥ १३ ॥ भृगूणान्तु
 धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ते । याचिष्णवोऽभिजग्मुः शांस्ततो
 भार्गवसशमान् ॥ १४ ॥ भूमौ तु निदधुः केचिद्भृगवो धन-
 मचयम् । ददुः केचिद्भिजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् ॥ १५ ॥
 भ्रमवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेष्यतम् । क्षत्रियाणां तदा
 तात कारणान्तरदर्शनात् ॥ १६ ॥ ततो महीत्सुं तात क्षत्रि-

येण यह श्रया । खनताधिगतं वित्तं केनचिद्गृह्येऽग्निः ॥ १७ ॥
 तद्वित्तं ददशुः सर्वे समेताः क्षत्रियपंथाः । अवमन्य ततः क्रोधा-
 क्तृगूंसान् शरणागतान् ॥ १८ ॥ निजघ्नः परमेष्वासाः सर्वा-
 स्त्रात्रिभित्तैः शरैः । आगर्भाद्वहन्तस्तत्रैतः सर्वा वसुन्वराण्
 ॥ १९ ॥ ततश्चच्छिद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा । भृगुपत्न्यो
 गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे ॥ २० ॥ तासामन्यतमा गर्भं भया-
 हरे मञ्जीवसम् । अरथैकेन वामोदभर्तुः कुलविद्वद्वये ॥ २१ ॥
 तद्गर्भमुपसभ्याशु ब्रह्मणी या भयार्दिता । गत्वैका कथयामास
 क्षत्रियाणां सुपुत्रे ॥ २२ ॥ ततस्तौ क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तु-
 सुद्यताः । ददशुर्ब्राह्मणीं तेषु दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २३ ॥
 अथ गर्भः स भित्तोरं ब्राह्मण्या निष्कृताम ह । सुष्णान्दृष्टीः
 क्षत्रियाणां मध्याङ्ग इव भास्करः ॥ २४ ॥ ततश्चतुर्विंशतीनास्तौ
 गिरिदुर्गेषु वध्वसुः । ततस्तौ मोहमापन्ना राजानो मष्टदृष्टयः ।
 ब्राह्मणीं शरणं जग्मर्हृष्यथं तामनिन्दिताम् ॥ २५ ॥ अथ-
 चैनां महाभागां क्षत्रियास्तौ विचेतसः । ज्योतिःप्रशोषा दुःखात्ताः
 शान्तार्विष इवाग्नयः ॥ २६ ॥ भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत् स्वतं
 सचक्षुषम् । उपरम्य च गच्छेत् सञ्जिताः पापकर्मिणः ॥ २७ ॥
 सपुत्रा त्वं प्रसादं नः कर्तुमर्हसि शोभने । पुनर्हृष्टिप्रसादेन
 राज्ञः सन्नातुमर्हसि ॥ २८ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्वीपाख्यानं अशीत्यं ।

धिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

ब्राह्मण्युपाय । नाहं गृह्णामि वसताता दृष्टीर्नास्ति दया-
 न्विता । अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः ॥ १ ॥ तेन
 चक्षुषि वसताता व्यक्तं कोपान्महात्मना । स्मरता निहतान्

बन्धनादज्ञानि न संशयः ॥ २ ॥ गर्भानपि यदा नूनं भृगूणां
 धृत पुत्रकाः । तदायमूर्ध्ना गर्भो मया वर्षषटं दृतः ॥ ३ ॥
 बह्वर्षाखिली वेद इमं गर्भंस्थमेव च । विवेग भृगुवंशस्य भूयः
 प्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥ सोऽयं पितृवशाद्यत्नं क्रोधाद्दो हन्तु-
 मिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षुषि सुषितानि नः ॥ ५ ॥
 तस्मिन् तात याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन
 तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्षति ॥ ६ ॥

वशिष्ठ उवाच । एवमुक्त्वास्ततः सर्वे राजानसो तमूहजम् ।
 ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादश्च चकार सः ॥ ७ ॥ अनेनैव च
 विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तमः । स और्वं इति विप्रप्रिंरुहं
 भित्त्वा व्यजायत ॥ ८ ॥ चक्षुषि प्रतिशब्दा च प्रतिजग्मुस्ततो
 वृषाः । भागवस्तु मुनिर्मेने सर्वलोकपराभवम् ॥ ९ ॥ स चक्रो
 तात लोकानां विनाशाय महामनाः । सर्वेषामेव कार्तृत्वेन मनः
 प्रवणमात्मनः ॥ १० ॥ इच्छन्पचितिं कर्तुं भृगूणां भृगुनन्दनः ।
 सर्वलोकविनाशाय तपसा महतैधितः ॥ ११ ॥ तापयामास तां-
 श्लोकान् स देवासुरमानुषान् । तपसोग्रेण महता नन्दयिष्यन्
 पितामहान् ॥ १२ ॥ ततस्तं पितरस्तात विज्ञात् कुलनन्दनम् ।
 पितृलोकादुपागम्य सर्वं ऊचुरिदं वचः ॥ १३ ॥

पितर ऊचुः । और्वं दृष्टः प्रभावस्ते तपसोग्रस्य पुत्रक ।
 प्रसादं कुरु लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मनः ॥ १४ ॥ नानीर्षं हि
 तंदा तात भृगुभिर्भावितात्माभिः । बधो ह्युपेक्षितः सर्वैः क्षत्रि-
 याणां विहिंसताम् ॥ १५ ॥ आयुषा विप्रकृष्टेन यदा नः खेद
 आविशत् । तदास्माभिर्बधसात क्षत्रियैरीषितः स्वयम् ॥ १६ ॥
 निष्पातं यच्च वै वित्तं केनचिद्गुणेश्मनि । वैराद्यैव तदा न्यस्तं
 क्षत्रियाम् कोपयिष्णु निः ॥ १७ ॥ किं हि वित्तेन नः काञ्च
 स्वर्गेषुनां द्विजोत्तम । यदध्याकं धनाध्यक्षः प्रभूतं धनमाहरत्

॥ १८ ॥ यदा तु चत्वरदातुं न नः शक्नोति सर्वशः । तदा-
 ष्याभिरयं दृष्ट उपायस्तात संमतः ॥ १९ ॥ आत्महा च पुमां-
 स्नात न लोकाल्लभते शुभान् । ततोऽप्याभिः समीक्ष्यैवं नात्म-
 नात्मा निपातितः ॥ २० ॥ न चैतन्नः प्रियं तात यदिदं कर्तु-
 मिच्छसि । नियच्छेदं मनः पापात्मवृत्तोकपराभवात् ॥ २१ ॥
 मा बधीः क्षत्रियांस्तात न लोकान् सप्त पुत्रक । दूषयन्तं तप-
 स्तेजः क्रोधमुत्पतितं जहि ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररक्षपर्वण्यौत्रेवारने एकाशीत्य-

धिकशताऽध्यायः ॥ १८१ ॥

- :: -

श्रीर्व उवाच । उक्तवानस्मि यां क्रोधात् प्रतिज्ञां पितर-
 स्नादा । सर्वलोकविनाशाय न सा मे वितथा भवेत् ॥ १ ॥ वृथा-
 रोषप्रतिज्ञो वै नाहं भवितुमुत्सहे । अनिस्तीर्णो हि मां रोषो
 दहेद्ग्निरिवारणिम् ॥ २ ॥ यो हि कारणतः क्रोधं सञ्जातं
 क्षन्तुमर्हति । नाहं स मनुजः सव्यक् त्विदं परिरेक्षितुम् ॥ ३ ॥
 अशिष्टानां नियन्ता हि शिष्टानां परिरेक्षिता । स्थाने रोषः
 प्रयुक्तः स्यात्प्रपैः सर्वजिगीषुभिः ॥ ४ ॥ अथीपमहमूर्खस्थो गर्भ-
 शब्दागतस्तदा । आरावं मातृवर्गस्य भ्रूण्यां क्षत्रियैर्वधे ॥ ५ ॥
 संहारो हि यदा लोके भ्रूण्यां क्षत्रियाधमैः । आगर्भोच्छेद-
 नात् क्रान्तस्तदा मां मन्यराविशत् ॥ ६ ॥ संपूर्णशोकाः किंलं
 मे मातरः पितरस्तथा । भयात्त्वर्वेषु लोकेषु नाधिजग्मुः परा-
 यण्यम् ॥ ७ ॥ तान् भ्रूण्यां यदा दारान् कञ्चिन्नाभ्युपपद्यत ।
 माता तदा दधारेयमूर्ख्यैकेन मां शुभा ॥ ८ ॥ प्रतिषेधा हि
 पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्वेषु लोकेषु पापकृन्नीप-
 यद्यते ॥ ९ ॥ यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न क्षमते क्वचित् ।

निष्ठन्ति बहवो लोकाश्चादा पापेषु कर्मसु ॥ ११ ॥ जानन्नपि
 च यः पापं शक्तिमान्न नियच्छति । ईशः सन् सोऽपि तेनैव
 कर्मणा संप्रयुज्यते ॥ १२ ॥ राजभिद्येश्वरैस्त्रैव यदि वै पितरो
 मम । शक्तैर्लं शकितास्त्रातुमिष्टं मत्वेह जीवितम् ॥ १३ ॥ अत
 एवामहं क्रुद्धो लोकानामीश्वरो ह्यहम् । भवताश्च वचो नालमहं
 समभिवाञ्छेत्तुम् ॥ १४ ॥ ममापि चेद्भवेद्देवमीश्वरस्य सतो महत् ।
 उपेक्षमाणस्य पुनर्लोकानां श्रित्त्वियाद्भयम् ॥ १५ ॥ यथायं मन्युजो
 मेऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति । दहेद्देप च मामेव निमृहीतः
 स्वर्तजसा ॥ १६ ॥ अतश्च विजानामि सर्वलोकहितेषुताम् ।
 तस्माद्दिग्ध्वं यच्छेयो लोकानां मम चेश्वराः ॥ १७ ॥

पितर ऊचुः । व एष मन्युजश्चोऽग्निर्लोकानादातुमिच्छति ।
 धम्पु तं सुव भद्रं ते लोका ह्येषु प्रतिष्ठिताः ॥ १८ ॥ आपो-
 मयाः सर्वरसाः सीमापामयं जगत् । तस्माद्दसु विमुष्टेभं
 क्रोधाग्निं द्विजसत्तम ॥ १९ ॥ अयं तिष्ठतु ते त्वम यदीच्छसि
 महोदधौ । मन्युजाऽऽग्निर्दृष्ट्वापा लोका ह्यापोमयाः स्मृताः
 ॥ २० ॥ एवं प्रातश्चा सत्येयं तद्वानघ भविष्यति । न चैवं सामरा
 लोका गमिष्यन्ति पराभवम् ॥ २१ ॥

वशिष्ठ उवाच । ततस्तं द्राघसञ्जातं श्रीर्षोऽग्निं बहूणां लये ।
 उत्समर्ज स चैवाप उपयुक्ते महोदधौ ॥ २२ ॥ महद्भयशरो
 भूत्वा यत्तद्देद्विदो विदुः । तदग्निमुद्गिरन् वक्रात्पितृत्यापो महो-
 दधौ ॥ २३ ॥ तस्माच्चमपि भद्रं ते न लोकान् हन्तुमर्हसि ।
 पराशर पराङ्गोकाञ्जानन् ज्ञानवतां वर ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि चैतरेष्वपर्वण्यौर्षोपाख्याने क्षणीत्य-

धिकगतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

गन्धर्व उवाच । एवमुक्तः स विप्रर्विशिष्टेन महात्मना ।
 न्ययच्छदालनः श्लोषं सर्वलोकपराभवात् ॥ १ ॥ ईजे च स
 महातेजाः सर्ववेदविदांवरः । ऋषी राक्षससत्त्वेण शक्नोत्योऽथ
 पराशरः ॥ २ ॥ ततो वृद्धांश्च बालांश्च राक्षसान् स महासुनिः ।
 ददाह वितते यज्ञे शक्नो बंधमनुष्मरन् ॥ ३ ॥ न हि तं वारया-
 मास वशिष्ठो रक्षसां बधात् । द्वितीयामस्य मा भाङ्गं प्रतिज्ञा-
 मिति निश्चयात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां पावकानाञ्च सत्त्वे तस्मिन्महा-
 सुनिः । ग्रामीत् पुरस्ताद्दीप्तानाञ्चतुर्थ इव पावकः ॥ ५ ॥ तेन
 यज्ञेन शुभ्रेण ह्ययमानेन शक्नो जः । तद्धि दीपितमाकाशं सूर्ये-
 ष्वेव घनात्यये ॥ ६ ॥ तं वशिष्ठादयः सर्वं मुनयस्तत्र मेनिरे ।
 तेजसा दीप्यमानं वै द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ७ ॥ ततः परम-
 दुष्प्रापमन्यैर्द्धं पितृदारधीः । समापिपयिषुः सत्त्वं तमत्रिः समु-
 पागमत् ॥ ८ ॥ तथा पुलस्त्यः पुलहः क्रतुश्चैव महाक्रतुः । तत्रा-
 जश्मुरमित्तन्न रक्षसां जीवितेषुवा ॥ ९ ॥ पुलस्त्यस्तु बधात्तेषां
 रक्षसां भरतर्षभ । उवाचेदं वचः पार्थ पराशरमरिन्दमम् ॥ १० ॥
 कञ्चित्तातापविघ्नं ते कञ्चिन्मन्दसि पुलक । अजानतामदोषाणां
 सर्वेषां रक्षसां बधात् ॥ ११ ॥ प्रजोच्छेदमिमं मच्छां न हि कर्तुं
 त्वमर्हसि । नैप तात द्विजातीनां धर्मो दृष्टस्तपस्विनाम् ॥ १२ ॥
 शम एव परो धर्मस्तमाचर पराशर । अधर्मिष्ठं वरिष्ठः सन्
 कुरुषे त्वं पराशर ॥ १३ ॥ शक्नोश्चापि हि धर्मज्ञं नातिक्रान्तु-
 मिहार्हसि । प्रजायाश्च ममोच्छेदं न चैवं कर्तुं मर्हसि ॥ १४ ॥
 शापाद्धि शक्नोर्वाशिष्ठ तदा तदुपपादितम् । आत्मजेन स दोषेण
 शक्नोर्नोत इतो दिवम् ॥ १५ ॥ न हि तं राक्षसः कश्चिच्छक्नो
 भक्षयितुं सुने । आत्मनैवात्मनस्तेन दृष्टो ह्यत्युक्तादाभवत् ॥ १६ ॥
 नभित्तमात्मस्तत्रासीद्विश्वामित्रः पराशर । राजा कल्पापपादश्च
 दिवमारुह्य मोदते ॥ १७ ॥ ये च शक्नोवराः पुत्रा वशिष्ठस्य

महामुनेः । ते च सर्वे मुदा युक्ता मोदन्ते सञ्चिताः सुरैः ॥ १८ ॥
सर्वमेतद्वशिष्ठस्य विदितं वै महासुने । रक्षसासु ससुच्छेदे एष
तातं तपस्विनाम् ॥ १९ ॥ निर्मित्तभूतस्त्वं चात्र क्रतौ वाशिष्ठ-
नन्दन । तत्सत्त्वं सुसु भद्रं ते समाप्तमिदमस्तु ते ॥ २० ॥

गन्धर्वं उवाच । एषमुक्तः पुत्रस्थेन वशिष्ठेन च धीमता ।
तदा समापयामास सत्त्वं श्राक्तो महासुनिः ॥ २१ ॥ सर्वराक्षस-
सत्वाय सन्भृतं पाषकं तदा । उत्तरे हिमवत्याश्रमे उत्ससर्ज
महावने ॥ २२ ॥ स तत्राद्यापि रक्षांसि वृत्तानश्चान एव च ।
भक्षयन्द्ध्यते वह्निः सदा पर्वणि पर्वणि ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वण्यौर्वीपाख्याने त्यगीत्य-

धिकथतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

अर्जुन उवाच । राज्ञा कल्पापपादेन गुरौ ब्रह्मविदांशरे ।
कारणं किं पुरस्कृत्य भार्या वै सन्धियोजिता ॥ १ ॥ जानता वै
परं धर्मं वशिष्ठेन महात्मना । अगम्यागमनं कस्मात् कृतं तेन
महर्षिणा ॥ २ ॥ अधर्मिष्ठं वशिष्ठेन कृतञ्चापि पुरा सखे ।
एतन्नो संशयं सर्वं छेत्तुमर्हसि पृच्छतः ॥ ३ ॥

गन्धर्वं उवाच । धनञ्जय निबोधेदं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
वशिष्ठं प्रति दुर्धर्षं तथाभित्सहं वृषम् ॥ ४ ॥ कथितं ते मया
सर्वं यद्या शप्तः स पार्थिवः । शक्तिणा भरतश्रेष्ठ वाशिष्ठेन महा-
त्मना ॥ ५ ॥ स तु शपथधं प्राप्तः क्रोधपर्व्याकुलेक्षणः । अर्ज-
गाम पुराद्राजा सहदारः परन्तपः ॥ ६ ॥ अरण्यं निर्जनं रात्वा
सर्दारः परिब्रूकमे । नानास्रगगणाकीर्णं नानासत्त्वसुमाकुलम्
॥ ७ ॥ नानागुल्मतताच्छन्वं नानाद्रुमसभाटतम् । अरण्यं घोर-

सन्नादं शापयन्तः परिभ्रमन् ॥ ८ ॥ स कदाचित् क्षुधाविष्टो
 स्वगयन् भक्ष्यमात्मनः । ददर्श सुपरिक्लिष्टः कस्मिंश्चिन्निर्जने
 वने ॥ ९ ॥ ब्राह्मणं ब्राह्मणीञ्चैव मिथुनायोपसङ्गतौ । तौ तं
 वीक्ष्य सुवितस्तावकतार्थी प्रधावितौ ॥ १० ॥ तयोः प्रद्रवतो-
 विप्रं जग्राह वृपतिर्बलात् । दृष्ट्वा गृहीतं भर्तारमथ ब्राह्मण्य
 भाषत ॥ ११ ॥ शृणु राजन्नाम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि सुव्रत ।
 आदित्यवंशप्रभवस्त्वं हि लोके परिश्रुतः ॥ १२ ॥ अप्रमत्तः
 स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे व्रतः । शापोपहतदुर्धर्षं न पापं कर्तु-
 मर्हसि ॥ १३ ॥ ऋतुकाले तु सम्माने भर्तृद्व्यसनकर्षिता ।
 अकृतार्थांश्चाहं भर्ता प्रसन्नार्थं समागता ॥ १४ ॥ प्रसीद वृपति
 श्रेष्ठ भर्तार्यं ते विसृज्यताम् । एवं विक्रीयमानायास्तस्यासु स
 वृशंसवत् ॥ १५ ॥ भर्तारं भक्तशामस्य व्याधौ मृगमिवेषुसितम् ।
 तस्याः क्रोधाभिभूताया वान्यनूष्णप्रतन् भवि ॥ १६ ॥ सोऽग्निः
 समभवहीमस्तत्र देशं व्यदीपयत् । ततः सा शोकसन्तप्ता भर्तृ-
 व्यसनकर्षिता ॥ १७ ॥ कल्मषपादं राजर्षिमथपदुब्राह्मणी
 रथा । यस्मान्ममाकृतार्थायास्त्वया क्षुद्र वृशंसवत् ॥ १८ ॥ प्रेक्षन्त्या
 भक्षितो मेऽथ प्रियो भर्ता महायशाः । तस्माच्चर्मपि दुर्बुद्धे
 मच्छादपरिविद्धतः ॥ १९ ॥ पत्नीस्वतावनुप्राप्य सद्यस्त्वव्यासि
 जीवितम् । यस्य चर्षेर्वशिष्ठस्य त्वया पुत्रा विनाशिताः ॥ २० ॥
 तेन सहस्य ते भार्या तनयं जनयिष्यति । स ते वंशकरः पुत्रो
 भविष्यति वृषाधम ॥ २१ ॥ एवं श्रद्धा तु राजानं सा तमाङ्गि-
 रसी शुभा । तस्यैव सन्निधौ दीप्तं प्रविवेश ह्यताशनम् ॥ २२ ॥
 बलिष्ठश्च महाभागः सर्वमेतद्वैक्षत । ज्ञानयोगेन महता तपसा
 च परन्तप ॥ २३ ॥ सुकथापथ्य राजर्षिः कालेन महता ततः ।
 ऋतुकालेऽभिपतितो मदयन्त्या निवारितः ॥ २४ ॥ न हि संक्षार
 स वृपस्तं शापं काममोहितः । देव्याः सोऽथ वचः श्रुत्वा संभ्रान्तो

वृषभन्तमः । तं शापमनुसंस्मृत्य पर्यंतपद्भृशं तदा ॥ २५ ॥
एतस्मात्कारणाद्भ्राजा वशिष्ठं संन्ययोजयत् । स्वदारेषु नरश्रेष्ठ
शापदोषसमन्वितः ॥ २६ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि वशिष्ठोपाख्याने चतुरशी-
त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

अर्जुन उवाच । इत्याकमनुरुपो वै यः स्नाद्गन्धर्व वेदवित् ।
पुरोहितस्त्रमाचक्ष्व सयं हि विदितं तव ॥ १ ॥

गन्धर्व उवाच । यवोधान्देवतस्यैष वने भ्राता तपस्यति ।
धौस्य लत्कोचकै तीर्थं तं हृषीध्वं यदीच्छस्य ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽर्जुनोऽस्त्रमाग्नेयं प्रददौ तद्यथा-
विधि । गन्धर्वाथ तदा प्रीतो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ त्वय्येव
तवत् तिष्ठन्तु हया गन्धर्वगतम । कार्यकाले ग्रहीष्यामः स्वस्ति
तेऽस्त्विति चाब्रवीन् ॥ ४ ॥ तेऽन्योन्यमभिसंपूज्य गन्धर्वः पाण्ड-
वाश्च ह । रम्याद्वागीरथीतीराद्यद्याकामं प्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ तत
लत्कोचकं तीर्थं गत्वा धौस्याग्रमन्तु ते । तं यत्रः पाण्डवा धौस्यं
पौरोहित्याय भारत ॥ ६ ॥ तान् धौस्यः प्रतिजघाह सर्ववेद-
विदांवरः । वन्येन फलमूलेन पौरोहित्येन चैव ह ॥ ७ ॥ ते
संमाशंसिरे लब्धां श्रियं राज्यञ्च पाण्डवाः । मातृषष्ठास्तु ते
तेन गुरुणा सङ्गतास्तदा । ब्राह्मणं तं पुरस्कृत्य पाञ्चाली च
स्वयम्बरे ॥ ८ ॥ पुरोहितेन तेनाथ गुरुणा सङ्गतास्तदा ।
नाथवन्तमिवात्मानं मेनिरे भरतर्षभाः ॥ ९ ॥ स हि धेदुर्दार्य-
तत्त्वब्रह्मोपां गुरुद्वारधीः । तेन धर्मविदा पार्था याज्या सर्व-
विदा कृताः ॥ १० ॥ वीरांस्तु स हि तान्मेने मात्तराज्यान्
स्वधर्मतः । ब्रह्मवीर्यं यलोत्सु हैरुं ज्ञान्देवानिब द्विजः ॥ ११ ॥

कतस्वस्वययनास्तेन ततस्ते मनुजाधिपाः । मेनिरे सहिता गन्तुं
पाश्चात्यास्तं स्वयम्बरम् ॥ १२ ॥

इत्यादिपर्वणि चैत्ररथपर्वणि धीम्यपुरोहितकरणे पञ्चाशो-
त्यधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च चैत्ररथपर्व ॥ १८५ ॥

अथ स्वयम्बरपर्व ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते नरशार्दूलाश्चातरः पञ्च
पाण्डवाः । प्रययुर्द्रौपदीं द्रष्टुं तच्च देशं महीत्सवम् ॥ १ ॥ ते
प्रयाता नरव्याघ्राः सह माता परन्तपाः । ब्राह्मणान्दृशुर्मागं
गच्छतः सङ्गताम् बहून् ॥ २ ॥ त ऊचुर्ब्राह्मणा राजन् पाण्डवान्
ब्रह्मचारिणः । क्व भवन्तो गमिष्यन्ति कुतो वाभ्यागता इह ॥ ३ ॥

वृधिष्ठिर उवाच । आगतानेकचक्रायाः सोदृर्षानेकचारिणः ।
भवन्तो वै विजानन्तु सह माता द्विजर्षभाः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । गच्छताद्यैव पाश्चालान्द्रुपदस्य निवेशने ।
स्वयम्बरो महांस्तत्र भविता सुमहाधनः ॥ ५ ॥ एकसार्थं प्रयाताः
स्य वयं तत्रैव गामिनः । तत्र ह्यङ्गुतसङ्काशो भविता सुमहो-
त्सवः ॥ ६ ॥ यज्ञसेनस्य इक्षिता द्रुपदस्य महात्मनः । वेदी-
मध्यात्सुत्पन्ना पद्मपत्रनिभेक्षणा ॥ ७ ॥ दर्शनीयानवद्याङ्गी
सुकुमारी मनस्विनी । दृष्टव्युन्मस्य भगिनी द्रोणशत्रोः प्रतां-
पिनः ॥ ८ ॥ यो जातः कवचो षडङ्गी सशरः सशरासनः । सुस-
मिहे महाबाहुः पावके पावकोपमः ॥ ९ ॥ स्वप्ता तस्यानवद्याङ्गी
द्रौपदी तनुमध्यमा । नीलोत्पलसमी गन्धो यस्याः क्रोशात्
प्रवाति वै ॥ १० ॥ यज्ञसेनस्य च सुतां स्वयम्बरकतक्षणाम् ।
गच्छामो वै वयं द्रष्टुं तच्च दिव्यं महीत्सवम् ॥ ११ ॥ राजागो
राजपुत्राश्च यज्जानो भूरिदक्षिणाः । स्नाध्यायवन्तः शुचयो

महात्मानो यतव्रतः ॥ १२ ॥ तद्व्या दर्शनीयाश्च नानादेश-
समागताः । महारथाः कृतास्त्राय समुपैष्यन्ति भूमिपाः ॥ १३ ॥
ते तत्र विविधान्द्रायास्त्रिजयार्थं नरेश्वराः । प्रदास्यन्ति धनं
गाश्च भक्ष्यं भोज्यञ्च सर्वशः ॥ १४ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्वं दृष्ट्वा
चैव स्वयम्बरम् । अनुभूयित्स्ववं चैव गमिष्यामो यद्योऽद्यतम् ॥ १५ ॥
नटा वैतालिकास्तत्र नर्तकाः स्रुतमागधाः । नियोधकाश्च देशेभ्यः
समेष्यन्ति महाबलाः ॥ १६ ॥ एवं कौतूहलं कृत्वा दृष्ट्वा च प्रति-
गृह्य च । रुहास्याभिरुहात्मानः पुनः प्रतिनिवर्तस्यथ ॥ १७ ॥
दर्शनीयांश्च वः सर्वान्देव रूपानवस्थितान् । समीक्ष्य कृणा वर-
येत्सद्गत्येकतमं वरम् ॥ १८ ॥ अयं भ्राता तव श्रीमान्दर्शनीयो
महाभुजः । नियुज्यमानो विजयेत्सद्गत्या द्रविणं बद्ध ॥ १९ ॥
युधिष्ठिर उवाच । परमं भो गमिष्यामो द्रष्टुं चैव महो-
त्सवम् । भवद्भिः सहिताः सर्वे कन्यायास्तं स्वयम्बरम् ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि पाण्डवगमने षड्शी-

त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

— ० —

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ताः प्रयातास्तौ पाण्डवा जनमे-
जय । राज्ञा दक्षिणपाञ्चालान्द्रुपदेनाभिरक्षितान् ॥ १ ॥ तत-
स्त्रेषु महात्मानं शुद्धात्मानमकल्मषम् । ददृशुः पाण्डवा वीरा
सुनिं हैपायनं तदा ॥ २ ॥ तस्मै यथावत्सत्कारं कृत्वा तेन च
सत्कृताः । कथान्ते चाभ्यनुज्ञाताः प्रययुर्द्रुपदक्षयम् ॥ ३ ॥ पश्यन्तो
रमणीयानि वनानि च सरांसि च । तत्र तत्र वसन्तश्च शनै-
र्जग्मुर्महारथाः ॥ ४ ॥ स्वाध्यायवन्तः शुचयो मधुराः प्रिय-
वार्दिनः । श्रानुपूर्व्येण सम्प्राप्ताः पाञ्चालान् पाण्डुनन्दनाः ॥ ५ ॥
ते तु दृष्ट्वा पुरं तच्च स्कन्वाधारश्च पाण्डवाः । कुम्भकारस्य

शालायां निवासञ्चकिरे तदा ॥ ६ ॥ तत्र भैक्ष्यं समाजह्वर्षाह्वर्षी
 वृत्तिमाश्रिताः । तान् सन्ध्याभ्रंस्तथा वीरान् जश्चिरे न मराः
 कश्चित् ॥ ७ ॥ यज्ञसेनस्य कामसु पाण्डवाय किरीटिने ।
 कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विद्वणोति सः ॥ ८ ॥ सोऽन्वेष-
 माणः कौन्तेयं पाञ्चाल्यो जनमेजय । वृढं धनुर्नायस्यं कारया-
 मास भारत ॥ ९ ॥ यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्वि-
 मम् । तेन यन्त्रेण समितं राजा लक्ष्यं चकार सः ॥ १० ॥

द्रुपद उवाच । इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्जैरेभिश्च सायकैः ।
 प्रतोत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स खञ्जा मत्सुतामिति ॥ ११ ॥

वैशम्पायन उवाच । इति स द्रुपदा राजा स्वयम्बरमघो-
 षयत् । तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत ॥ १२ ॥
 ऋषयश्च महात्मानः स्वयम्बरदिदृक्षुवः । दुर्भोधनपुरोगाश्च सकर्णाः
 कुरवो वृष ॥ १३ ॥ ब्राह्मणाश्च महाभागा देशेभ्यः समुपागमन् ।
 ततोऽर्चिता राजगणा द्रुपदेन महात्मना ॥ १४ ॥ उपोषावथा
 मञ्जेषु द्रष्टुं कामाः स्वयम्बरम् । तत्र पौरजनाः सर्वे सागरोद्भूत-
 निःस्वनाः ॥ १५ ॥ शिशुमारश्चिरः प्राप्य न्यविशंस्ते स्म पार्थिवाः ।
 प्रागुत्तरेण नागराङ्गुलिभागे रुमे श्रुजे । समाजवाटः शुशुभे
 भवनैः सर्वतो हृतः ॥ १६ ॥ प्राकारपरिखोपितो द्वारतोरण-
 मण्डितः । वितानेन विचित्रेण रथतः समलङ्कृतः ॥ १७ ॥
 दूर्ध्वाधृतसङ्कीर्णः पराङ्गासुरधूपितः । चन्दनोदकमिक्तश्च माल्य-
 दामोपशोभितः ॥ १८ ॥ क्रेलासशिखरप्रख्येनैभस्तलविलेष्टिभिः ।
 सर्वतः संवृतः शुभ्रैः प्रासादैः सुकृतोऽश्रयैः ॥ १९ ॥ सुवर्णजाल-
 सम्प्रीतैर्मणिकुट्टिमभूषितैः । सुखारोहणसोपानैर्महासनपरि-
 च्छदैः ॥ २० ॥ अग्राग्यममवच्छन्नैरगुरुत्तमवापितैः । हंसांशु-
 षणैर्बहुभिरायोजनसुगन्धिभिः ॥ २१ ॥ असम्बाधशतद्वारैः शशना-
 सनशोभितैः । बद्धधातुपिनडाङ्गैर्हिमवाच्छखरैरिव ॥ २२ ॥

तत्र मानाप्रकारेषु विमानेषु खलङ्कृताः । स्वर्चमानास्तदान्धोन्धं
निषेदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २३ ॥ ततोपविष्टान्दृष्टुर्महोत्सवपर-
क्रमान् । राजसिंघान्महाभागान् कृत्वायुर्विभूषितान् ॥ २४ ॥
महाप्रसादान् ब्राह्मणान् स्वराष्ट्रपरिरक्षिणः । म्रियान् सर्वस्य
लोकस्य सुकृतैः कर्मभिः द्रुमैः ॥ २५ ॥ मञ्जेषु च परार्द्धेषु पौर-
जानपदा जनाः । कृत्वादर्शनमिच्छार्थं सर्वतः समुपाविशन् ॥ २६ ॥
ब्राह्मणैस्ते च सहिताः पाण्डुराः समुपाविशन् । अट्ठिं पाञ्चान-
राजस्य पश्यन्तस्त्रामवृत्तनाम् ॥ २७ ॥ ततः समाजो ववृधे स
राजन्दिवमान बह्वन् । रत्नमदानवदत्तः शोभतो नटरत्नकैः
॥ २८ ॥ वर्त्तमाने समाजे तु रमणीयेऽङ्ग षोडशे । आङ्ग-
ताङ्गी सुवसना सर्वाभरणभूषिता ॥ २९ ॥ साक्षाच्च समुपादाय
काञ्चनीं समलङ्कृताम् । अश्वतीर्णां ततो रत्नं द्रौपदी भरत-
र्षभ ॥ ३० ॥ पुत्राश्चिः शोभमानां सन्तद्विदूवाह्वयः शुचिः ।
परिस्त्रीर्ष्वङ्गुलावाग्निभाज्येण विधिवत्तदा ॥ ३१ ॥ स तर्पयित्वा
ज्वरुनं ब्राह्मणान् स्त्रांश्च वाच्य च । वारयामास सर्वाणि वादित्राणि
समन्ततः ॥ ३२ ॥ निःशब्दे तु कर्म तस्मिन् दृष्टद्युक्तो विशाम्पते ।
कृष्णामादाय विधिवन्नेष्टदुन्दुभिनिःस्वनः ॥ ३३ ॥ रङ्गमध्ये गत-
स्तत्र नेषगन्धीरया गिरा । वाक्स्वसुसैर्जगादेदं शृङ्गमर्थवदुत्तमम्
॥ ३४ ॥ इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः श्वखन्तु मे अपतयः समेताः ।
क्षिप्रेण यन्त्वस्य समर्पयच्छं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दगाहैः ॥ ३५ ॥
एतन्मत्तकर्म करोति यो वै कुलेन कृषिणा वनेन युक्तः । तस्याद्य
भाष्या भगिनी समेयं कृष्णा भगिनी न क्षणा व्रतीमि ॥ ३६ ॥
तानेवसुक्ता द्रुपदस्य पुत्रः पश्चादिदं ती भगिनीसुवाच । गच्छन्ता व
गोत्रेण च कर्मणा च सङ्गीत्तेयन् भूमिपतीन् समेदान् ॥ ३७ ॥

इत्यादिर्बर्वात् स्वयम्बरपर्वणि दृष्टद्युक्तवाक्ये समाश्रीत्य-

धिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

दृष्टद्युम्न उवाच । दूर्ध्वोर्धनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुष्प्रधर्षणः ।
 विविंशतिर्विकर्यस्य सद्यो दुःशासनस्तथा ॥ १ ॥ सुयुक्तुर्बासुवेगश्च
 भीमवेगवरस्तथा । अग्रायुधो बलाकी च करकासुर्विरोचनः ॥ २ ॥
 कुण्डलश्चित्तसेनश्च सुवर्चाः कनकध्वजः । मन्दको वाहुशाली च
 तुङ्गण्डो विकटस्तथा ॥ ३ ॥ एते चान्ये च बहवो धार्तराष्ट्रा
 महाबलाः । कर्णेन संहिता वीरास्त्वदर्थं समुदागताः ॥ ४ ॥
 असङ्घाता महात्मानः पार्थिवाः क्षत्रियपंभाः । शकुनिः सौबल-
 खैव हृषकोऽथ दृढहलः ॥ ५ ॥ एते गान्धारराजस्य सुताः सर्वे
 समागताः । अयत्न्यामा च भोजश्च सर्वशस्त्रभृतां वरी ॥ ६ ॥
 समवेतौ महात्मानौ त्वदर्थं समलङ्कृतौ । वृहन्तो मणिमास्रैव
 दण्डधारय पार्थिवः ॥ ७ ॥ सहदेवजयत्सेनौ भेषसन्धश्च पार्थिवः ।
 विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्खेनेवोत्तरेण च ॥ ८ ॥ वाह्यक्षेमिः
 सुशर्मा च सेनाविन्दश्च पार्थिवः । सुकेतुः सह पुत्रेण सुनाम्ना
 च सुवर्चसा ॥ ९ ॥ सुचित्तः सुकुमारश्च वृकः सत्यधृतिस्तथा ।
 धूर्ध्वध्वजो रोचमानो नीलध्वजायुधस्तथा ॥ १० ॥ अंगुमां-
 क्षीकितानश्च श्रेणमांश्च महाबलः । समुद्रसेनपुत्रश्च चन्द्रसेनः
 प्रतापवान् ॥ ११ ॥ जलसन्द्रः पितापुत्रौ विदण्डो दण्ड एव
 च । दीण्ड्रको वासुदेवश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ १२ ॥ कलिङ्ग-
 स्तास्रलिप्तश्च पत्तनाधिपतिस्तथा । मद्राजस्तथा शल्यः सह-
 युत्रो महारथः ॥ १३ ॥ कृष्णाङ्गदेन वीरेण तथा कृष्णरथेन च ।
 कौरव्यः सोमदत्तश्च पुत्राद्यास्य महारथाः ॥ १४ ॥ समवेतास्तयः
 धुरा भूरिभूरियवाः शलः । सुदक्षिणश्च कास्योजो दृढधन्वा
 च कौरवः ॥ १५ ॥ दृढहलः सुपेणश्च शिविरौशीनरस्तथा ।
 पटञ्जरनिहन्ता च कारुषाधिपतिस्तथा ॥ १६ ॥ सङ्घर्षणो वासु-
 देवो रौक्मिण्येयश्च वीर्यवान् । शास्त्रश्च चारुद्वेषाश्च प्राथम्येनः
 सगदस्तथा ॥ १७ ॥ अक्रूरः सात्यकिश्चैव लङ्कवश्च महामतिः ।

कृतवर्मा च हार्दिकः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ १८ ॥ विदूरथश्च कङ्कथ
 शङ्कुश्च सगवेषणः । आशावहो निरुद्धश्च समीकः सारिमेजयः
 ॥ १९ ॥ वीरो वातपतिश्चैव भिक्षुो पिण्डारकस्तथा । उशीनरश्च
 विक्रान्तो वृष्णयज्ञो प्रकीर्त्तिताः ॥ २० ॥ भगीरथो वृहत्क्षत्रः
 सैन्यवथ जयद्रथः । वृहद्रथो वाङ्मुक्यश्च्युतायुश्च महारथः ॥ २१ ॥
 उलूकः कैतवो राजा चित्राङ्गदशुभाङ्गदौ । बल्यराजश्च मति-
 मान् कोशलाधिपतिस्तथा ॥ २२ ॥ शिशुपालश्च विक्रान्तो जरा-
 सन्धस्तथैव च । एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ॥ २३ ॥
 त्वदर्थमागता भद्रे क्षत्रियाः प्रथिता भुवि । एते भेत्स्यन्ति
 विक्रान्तास्त्वदर्थे कक्ष्यमुत्तमम् । विध्येत य इदं लक्ष्यं वरयेथाः
 शुभेऽद्य तम् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि राजनामकीर्त्तने अष्टाशी-
 त्यधिकगतोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

बैशम्पायन उवाच । तस्लङ्कृताः कुण्डलिनो युवानः पर-
 स्परं स्पर्द्धमाना नरेन्द्राः । अस्त्रं यत्तं चात्मनि मन्थमानाः सर्वे
 समुत्पेतुषुदायुषास्ते ॥ १ ॥ रूपिणो वीर्ष्णेण कुलेन चैव शीलिन
 विज्ञेन च धीवनेन । समिद्धदर्पा मद्वेगभिन्ना मत्ता यथा
 ह्यभवता गजेन्द्राः ॥ २ ॥ परस्परं स्पर्द्धया प्रेक्षमाणाः सङ्कल्पजे-
 नाभिपरिश्रुताङ्गाः । कृष्णा मरुवैत्वभिभाषमाणा वृषासनेभ्यः
 सहस्रोदतिष्ठन् ॥ ३ ॥ तेषु क्षत्रिया रङ्गगताः समेता जिगीष-
 माणा द्रुपदात्मजां ताम् । अकाशिरे पर्वतराजकन्यासुन्तां यथा
 देवगणाः समेताः ॥ ४ ॥ कन्दर्पवाणाभिनिपीडिताङ्गाः कृष्णा-
 गतैस्ते हृदयैर्नरेन्द्राः । रङ्गावतीर्णा द्रुपदात्मजाध्वं ज्वेवं प्रचक्रुः
 सुहृदोऽपि तत्र ॥ ५ ॥ अथागयुर्देवगणा विमानैश्चद्रादित्वा

वसवोऽथाश्विनी च । साध्याश्च सर्वे मरुतस्तथैव यमं प्ररक्षृत्य
 धनेश्वरश्च ॥ ६ ॥ देव्याः सुपर्णाश्च महोरगाश्च देवर्षयो रुद्र-
 काथारणाश्च । विश्वावसुर्नारदपर्वती च गन्धर्वसुख्याः सप्तचा-
 श्वरोभिः ॥ ७ ॥ इलायुधस्तात्र जनार्दनश्च वृष्णांश्चकाश्वैव यथा-
 प्रधानम् । प्रेक्षांश्च चक्रुस्सुदुमुद्गवास्ते स्थिताश्च कृष्णस्य मते
 महान्तः ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु तान्नास्तगजेन्द्ररूपान् पश्चाभिपद्मानिव
 वारणेन्द्रान् । भ्रष्टाटताङ्गानिव श्वव्यवाहान् कृष्णः प्रदध्यौ यदु-
 वीरसुख्यः ॥ ९ ॥ शशंस रामाय युधिष्ठिरं स भीमं सजिष्णुं
 च यमौ च वीरौ । धनैः शनैस्तान् प्रसमीक्ष्य रामो जनार्दनं
 प्रीतमना ददृशे ॥ १० ॥ शन्ये तु वीरा एतपुत्रपौत्राः कृष्णा-
 गतैर्नेत्रमनःस्वभावैः । व्यासच्छमाना ददृशुर्ग तान् धै सन्दृष्ट-
 दन्तच्छदताम्रनेत्राः ॥ ११ ॥ तथैव पार्थाः पृथुवाहवस्ते वीरौ
 यमौ चैव महानुभावी । तां द्रौपदीं प्रेक्ष्य तदा स्य सर्वे कन्दर्प-
 बाणाभिहतता बभूवुः ॥ १२ ॥ देवर्षिगन्धर्वसमाकुलं तत् सुपर्ण-
 नागासुरमिहजुष्टम् । दिव्येन गन्धेन समाकुलश्च दिव्यैश्च पुष्पै-
 रूवकीर्त्यमाणम् ॥ १३ ॥ महाशूलैर्दुन्दुभिर्नादितैश्च बभूव तत्
 सङ्कलमन्तरीक्षम् । विमानसस्याधमभ्रमन्तात्मवेणुवीणापण-
 वातुनादम् ॥ १४ ॥ तपसु ते राजगणाः क्रमेण कृष्णानिमित्तं
 ह्यतविक्रमाय । सकर्णदुर्व्योधनशालशल्यद्रौण्याय निक्वाथसुनीध-
 वकाः ॥ १५ ॥ कलिङ्गवज्राधिपपाण्ड्यपौण्ड्रा विदेहराजो यवना-
 धिपश्च । शन्ये च नानावृत्तपुत्रपौत्रा राट्टाधिपाः पङ्कजपत्र-
 नेत्राः ॥ १६ ॥ क्षिरीटहाराङ्गदचक्रवालैर्बिभूषिताङ्गाः पृथुवाह-
 वस्तैश्च । अनुक्रमं विज्रममत्त्वपुङ्गा बलेन वीर्यैश्च च नर्दमानाः
 ॥ १७ ॥ सत्कार्मुकं संहननोपपन्नं सज्यं न श्रेकुर्भनसापि कर्तुम् ।
 ते विज्रमन्तः स्फुरता हृष्टेन विलिप्यमाणा धनुषाजरेन्द्राः ॥ १८ ॥
 त्रिचेष्टमाना धरणीतलस्था यथाबलं श्रेष्ठ्यशुश्रुक्माश्च । गतीजसः

स्वत्किरोटहारा विनिश्चसन्तः शमयास्वभूवः ॥ १९ ॥ हाहा-
 क्तं तदनुषा दृढेन विच्छसाहाराङ्गदचक्रालम् । कृष्णानिमित्तं
 विनिवृत्तकामं राज्ञां तदा मण्डलमात्संभासीत् ॥ २० ॥ सर्वा-
 न्द्रुपांस्तान् प्रसमीक्ष्य कर्षो धनुर्हाराणां प्रवरो जगाम । उद्धृत्य
 ब्रह्मं धनुरुद्यत् तत्स्रज्यं चकाराशु युयोज वाणान् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा
 स्तूतं मेनिरे पाण्डुपुत्रा भित्त्वा नीतं लक्ष्यवरं धरायाम् । धनु-
 र्धरा रागकृतप्रतिज्ञमत्यग्निप्तोमार्कमथार्कपुत्रम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा तु
 तं द्रुपदी वाक्यमुच्चैर्जगाद नाहं धरयाभि स्तूतम् । सामर्षं चासं
 प्रसमीक्ष्य स्तूर्खं तत्प्राज कर्ष्यः स्फुरितं धनुस्तत् ॥ २३ ॥ एवं तेषु
 निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः । चेदीनामधिपो वीरो बभूवान-
 न्तकोपमः ॥ २४ ॥ दमघोषसुतो धीरः शिशुपावो महामतिः ।
 धनुरादायमानस्तु जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ २५ ॥ ततो राजा
 महावीर्यो जरासन्धो महाबलः । धनुषोऽभ्यासमागत्य तस्थी
 गिररिवाचलः ॥ २६ ॥ धनुषा पीड्यमानस्तु जानुभ्यामगमन्-
 महीम् । तत उत्थाय राजा स स्वरार्द्राप्यभिजग्मिवान् ॥ २७ ॥
 ततः शल्यो महावीर्यो मद्रराजो महाबलः । तदप्यारोप्यनाणस्तु
 जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ २८ ॥ तस्मिंस्तु संभ्रान्तजने समाजे
 निविप्तवादेषु जनाधिपेषु । कुन्तीसुतो जिष्णु रिवेष कर्त्तुं सज्जं
 धनुस्तत्सगरं प्रवीरः ॥ २९ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि राजपरङ्मुखे जन-
 नवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदा निवृत्ता राजानो धनुषः सज्य-
 कर्मणः । अथोदतिष्ठद्दिप्राणां मध्याञ्जिष्णुरुदारधीः ॥ १ ॥
 उदकोशन्विप्रमुखा विधुन्वन्तोऽजिनानि च । दृष्ट्वा सस्मस्थितं

पार्थमिन्द्रकेतुसमप्रभम् ॥ २ ॥ केचिदासन्विमनसः केचिदासन्
मुदान्विताः । आङ्गः परस्परं केचिन्निपुणा बुद्धिर्जीविनः ॥ ३ ॥
यत्कथंशल्यप्रसुप्तैः क्षत्रियैर्कोकविश्रुतैः । मानसं बलवद्भिर्हि
धनुर्वेदपरायणैः ॥ ४ ॥ तत्कथं त्वप्रतास्त्रेण प्राणतो दुर्बली-
यसा । वटुमात्रेण शक्यं हि सव्यं कर्तुं धनुर्दंजाः ॥ ५ ॥
अवहास्या भविष्यन्ति ब्राह्मणाः सर्वराजसु । कर्मण्यस्मिन्संसिद्धे
चापसाहपरीक्षिते ॥ ६ ॥ यद्येष दर्पाद्वर्षाद्वाप्यथ ब्राह्मणचा-
पजात् । प्रस्थितो धनुरायन्तुं वास्यंतां साधु मा गमत् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः । नावहास्या भविष्यामी न च साधव-
मास्थिताः । न च विद्विष्टतां लोके गमिष्यामी महीक्षिताम् ॥ ८ ॥
केचिदाङ्गर्जुवा श्रीमान्नागराजकरोपमः । पीनस्कन्धोरुषाङ्गश्च
धैर्येण हिमवानिव ॥ ९ ॥ सिंहखेनगतिः श्रीमान्मत्तनागेन्द्र
विक्रमः । सम्भाव्यमस्मिन् कर्मदसुत्साहाञ्जानुमीयते ॥ १० ॥
शक्तिरस्य महीत्साहा न ह्ययत्नः स्वयं व्रजेत् । न च तद्विद्यते
किञ्चित्कर्म लोकेषु यद्भवेत् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणानामसाध्यश्च शृषु
संस्थानचारिषु । अर्जुनश्चा वासुभक्षाय फलाहारा दृढव्रताः ॥ १२ ॥
दुर्बला अपि विप्रा हि बलीयास्तः स्वर्तजमा । ब्राह्मणो नाव-
मन्तव्यः सदसदा समाचरन् ॥ १३ ॥ सुखं दुःखं महद्दुःखं कर्म
यत्सुमुपागतम् । कामदग्न्ये न रामेण निर्जिताः क्षत्रिया युधि
॥ १४ ॥ पीतः ससुद्रोऽगस्त्येन अगाधो ब्रह्मतेजसा । तस्माद्दं
ब्रुवन्तु सर्वेऽत्र वटुरेष धनुर्महान् ॥ १५ ॥ आरोपयतु शीघ्रं वै
तथेत्यूर्ध्वर्धर्षमाः । एवं तेषां विलपता विप्राणा विविधा गिरः
॥ १६ ॥ अर्जुनो वसुधोऽभ्यासे तस्यो गिरिरिवाचलः । स
तदनुः परिक्रम्य प्रदक्षिणमथाकरोत् ॥ १७ ॥ प्रणम्य शिरसा
देशीयानं वरदं प्रभुम् । कृष्णश्च मनसा कृत्वा जम्बुद्वे चार्जुनो
धनुः ॥ १८ ॥ यत्पार्थिवैर्ब्रह्मसुनीयवक्रैराधेयदुर्बोधनशल्य

शाल्वैः । तदा धनुर्वेदपरैर्नृसिंहैः कृतं न सज्यं महतोऽपि
यत्नात् ॥ १९ ॥ तदर्जुनो वीर्षवता सद्यपंसादैन्द्रिरिन्द्रावरज-
प्रभावः । सज्यश्च चक्रे निमिषान्क्षरेण शराय जग्राह दशार्द्ध-
सङ्घान् ॥ २० ॥ विव्याध लक्ष्यं निपपात तच्च छिद्रेण भूमौ
सहस्रातिविष्टम् ॥ २१ ॥ ततोऽन्तरीक्षे च बभूव नादः समाज-
मध्ये च महास्त्रिनादः ॥ २२ ॥ पुष्याणि दिव्यानि ववर्ष देवः
पार्थस्य मूर्ध्नि द्विपतां निहन्तुः । चैलानि विव्यधुस्तत्र ब्राह्म-
णाश्च सहस्रजगः ॥ २३ ॥ विजजितासतसक्रुर्हीहाकारांश्च सर्वशः ।
न्यपतंश्चात्र नभसः समन्तात् पुष्यदृष्टयः ॥ २४ ॥ यताङ्गानि च
दृष्ट्वाणि वादकाः समवाद्यन् । सूतमागधसङ्घाश्च व्यसुवंस्तत्र
सुस्वराः ॥ २५ ॥ तं दृष्ट्वा ह्रुपदः प्रीतो बभूव रिपुसूदनः । सह
सैन्यैश्च पार्थस्य साहाय्यार्थमियेष स ॥ २६ ॥ तस्मिंस्तु शब्दे महति
प्रहृष्टे बुधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः आवासमेवोपजगाम शीघ्रं
सार्द्धं यमाभ्यां पुरुवात्तमाभ्याम् ॥ २७ ॥ विह्वन्तु लक्ष्यं प्रस-
मीत्य कृष्णा पार्थश्च शक्रप्रतिमं निरोक्ष्य । आदाय शुक्लाम्बर-
माल्यदाम जगाम कुन्तीसुतमुत्स्रायन्ती ॥ २८ ॥ स तामुपादाय
विजित्य रक्षे द्विजातिभिस्तैरभिपूज्यमानः । रङ्गान्धिरकाम-
दचिन्त्यकर्मा पत्न्या तया चाप्यनुगम्यमानः ॥ २९ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि लक्ष्यच्छेदने नव-

त्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १९० ॥

— वैशम्पायन उवाच । तस्मै दिव्यति कन्यान्तु ब्राह्मण्यर्थं तदा
वृषे । कोप आसीन्महीपानामालोक्यान्योन्यमन्तिकात् ॥ १ ॥
अर्क्षानयमतिक्रम्य तृणीकृत्य च सङ्गतान् । दातुमिच्छति विप्राय
द्रौपदीं योषितांवराम् ॥ २ ॥ अवरौष्येह हृत्तनु फक्तकाले

निपात्यते । निःश्वेनं दुरात्मानं योऽयमस्मान् मन्यते ॥ ३ ॥
 न ह्यहंत्येष सम्मानं नापि वृद्धक्रमं गुणैः । उन्मैत्रं स च पुल्लेण
 दुराचारं वृषद्विपम् ॥ ४ ॥ अयं हि सर्वानाह्वय सत्कृत्यं च
 नराधिपान् । गुणवद्भोजयित्वान्नं ततः पश्चान्न मन्यते ॥ ५ ॥
 अस्मिन्नाजसमावाये देवानामिव सन्ध्ये । किमयं सदृशं कञ्चि-
 न्द्रूपतिं नैव हृष्टवान् ॥ ६ ॥ न च क्षिप्रेष्वधीकारो विद्यते
 वरुणं प्रति । स्वयम्बरः क्षत्रियाणामितोयं प्रथिता श्रुतिः
 ॥ ७ ॥ अथवा यदि कन्येयं न च कञ्चिद्बुभूषति । अग्ना-
 वेनां प्रतिक्षिप्य याम राट्ट्राणि पार्थिवाः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणो
 यदि चापल्याल्लोभाद्वा कृतवानिदम् । विप्रियं पार्थिवेन्द्राणां
 नैव बध्यः कथञ्चन ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाद्यं हि नो राज्यं जीवितं
 हि बहूनि च । पुत्रपीतं च यच्चान्यदस्माकं विद्यते धनम्
 ॥ १० ॥ अत्रमानभयाञ्चैव स्वधर्मस्य च रक्षणात् । स्वव-
 स्वराणामन्येषां साभूदेवंविधा गतिः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा राज-
 शाट्रूला हृष्टाः परिषवाश्रवः । द्रुपदन्तु जिघांसन्तः समुद्रधा-
 समुपाद्रवन् ॥ १२ ॥ तान् पृथीतशरावापान् क्रुद्धानापततो
 बहून् । द्रुपदो वीर्य्य सन्त्वासाद्ब्राह्मणाञ्छरणं गतः ॥ १३ ॥
 वेगेनापततस्त्रांसु प्रभिन्नाजिव धारणान् । पाण्डुपुत्रौ महेष्वाभी
 प्रतियातावरिन्दमौ ॥ १४ ॥ ततः समुत्पेतुश्च दायुधाक्षे मञ्जी-
 क्षितो बहूतलाङ्गुलिताः । जिघांसमानाः कुरुराजपुत्रावमर्ष-
 यन्तोऽर्जुनभोमसेनौ ॥ १५ ॥ ततस्तु भीमोऽद्भुतभीमकर्मा महा-
 बला वज्रधमानसारः । उत्पाद्य दौर्भ्यां द्रुममेकवीरो निष्पतया-
 मासं यथा गजेन्द्रः ॥ १६ ॥ तं हत्तमादाय रिपुप्रमाथी इण्डीव
 दण्डं दिहृराज उग्रम् । तस्थौ समीपे पुरुपर्षभस्य पार्थस्य पार्थः
 पृथ्दीर्घबाहुः ॥ १७ ॥ तत् प्रेक्ष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धिजिष्णुः स
 हि भ्रातुरदिम्व्यक्रमा । विसिस्मिधे चापि भयं विहाय तस्थौ

धनुर्गृह्य महेन्द्रकर्मा । १८ ॥ तत् प्रेष्य कर्मातिमनुष्यबुद्धि-
 र्जिष्णोः सहस्रातुरचित्यकर्मा । दामोदरो ध्यातरसुयवीर्यं हला-
 युधं धाक्यमिदं वभाषे ॥ १९ ॥ य एष सिंहर्षभखेलंगामी मह-
 द्बुधुः कर्षति तावमात्रम् । एषोऽर्जुनो नात्र विचार्यमस्ति यद्यस्मि
 सङ्कर्षण वासुदेवः ॥ २० ॥ यस्त्वेष इत्तं तरसावभष्य राज्ञां
 निकारे सहसा प्रवृत्तः । वृकोदरान्मान्य इहेतदद्य कर्त्तुं समर्थः
 समरे पृथिव्याम् ॥ २१ ॥ योऽसौ पुरस्तात्कमलायताक्षस्तनुर्महा-
 सिंहगतिर्विनीतः । गौरः प्रलम्बोज्ज्वलचारुघोषो विनिःसृतः
 सोऽच्युत धर्मपुत्रः ॥ २२ ॥ यौ तौ कुमाराविव कार्त्तिकेयौ
 हावश्वनेयाविति मे वितर्कः । सुक्ता हि तस्माज्जतुषेभ्यमदांहा-
 न्मया श्रुताः पाण्डुपुताः पृथा च ॥ २३ ॥ तमब्रवीन्निर्जलतो-
 यदाभौ हलायुधोऽनन्तरजं प्रतीतः । प्रीतोऽस्मि दुष्टा हि पितृ-
 स्यसारं पृथा विमुक्तां सह कौरवाग्रैः ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि कृष्णवाक्ये एकनवत्य-

धिकशततोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

वप्रम्यायन उवाच । अजिनानि विधुन्वन्तः करकांश्च द्विज-
 र्षभाः । ऊचुस्ते भीर्न कर्त्तव्या वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १ ॥
 तानैवं बद्धतो विप्रानर्जुनः प्रहसन्निव । उवाच प्रेक्षका भूत्वा
 यूयं तिष्ठथ पार्श्वतः ॥ २ ॥ अहमेनानजिह्वाग्रैः शतशो विकि-
 रण्णरैः । धारयिष्यामि संक्रुद्धास्मन्तैराशीविषानिव ॥ ३ ॥ इति
 तद्दुरानस्य शुल्कावाप्तं महाबलः । आहभीमेन सञ्चितसंस्थौ
 गिरिरिवाचलः ॥ ४ ॥ ततः कर्णसुखान्दृष्ट्वा क्षत्रियान् युद्धदुर्म-
 दान् । समेततुरभीतौ तौ गजौ प्रति गजानिव ॥ ५ ॥ ऊचुश्च
 वाचः पशुवासे राजानो युयुत्सवः । आहवे हि द्विजस्यापि वधो

दृष्टो सुयुत्सवः ॥ ६ ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानः सङ्घसा दुद्रुवुर्हिंजान् ।
 ततः कर्णो महातैजा जिष्णुं प्रति ययौ रणे ॥ ७ ॥ युद्धार्थी
 वासिताहेतोर्गजः प्रतिगर्जं यथा । भीमसेनं ययौ शल्यो मद्राणा-
 भीश्वरो बली ॥ ८ ॥ दुर्बोधनादयः सर्वे ब्राह्मणैः सङ्घ सङ्घताः ।
 ऋदुर्पर्वमयत्नेन प्रत्ययुध्वंस्तदाहवे ॥ ९ ॥ ततोऽर्जुनः प्रत्यविध्य-
 दापतन्तं शितैः शरैः । कर्णं वैकर्त्तनं श्रीमान्विकृत्य बलवद्बभूवुः
 ॥ १० ॥ तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् । विमुह्य-
 मानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ॥ ११ ॥ तावुभावप्यनिर्देश्यौ
 लाघवाज्जयतां वरी । अयुध्येतां सुसंरञ्जावन्योऽन्यविजिगीषिणौ
 ॥ १२ ॥ कृते प्रतिहतं पश्य पश्य बाह्वबलस्य मे । इति शूरार्थ-
 वचनैरभाषेतां परस्परम् ॥ १३ ॥ ततोऽर्जुनस्य भृजयोर्वीर्य-
 मप्रतिमं भुवि । ज्ञात्वा वैकर्त्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ॥ १४ ॥
 अर्जुनेन प्रयुक्तांस्तान्वाणान्वेगवतस्तदा । प्रतिहत्य ननादोच्चैः
 सैन्यानि तदपूजयन् ॥ १५ ॥

कर्ण उवाच । तुष्यामि ते विप्रमुख्य भुजधीर्भ्यस्य संयुगे ।
 अविषादस्य चैवास्त्र शस्त्रास्त्रविजयस्य च ॥ १६ ॥ किं त्वं
 साक्षाद्भुवैदो रामो वा विप्रसन्तम । अथ साक्षात्परिहयः साक्षाद्वा
 विष्णुरप्युतः ॥ १७ ॥ आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाह्वधीर्भ्यमुपाश्रितः ।
 विप्ररूपं विधायेदं मन्ये मां प्रतियुध्यसे ॥ १८ ॥ न हि मामाहवे
 क्रुद्धमन्यः साक्षाच्छचीप्रतेः । पुमान् योधयितुं शक्तः पाण्डुर्बौद्धा
 किरीटिनः ॥ १९ ॥ तमेवं वाहिनं तत्र फाल्गुनः प्रत्यभाषंत ।
 नास्मि कर्णं धनुर्वेदो नास्मि रामः प्रतापवान् ॥ २० ॥ ब्राह्मणोऽपि
 युधंश्चेष्टः सर्वशस्त्रभृतांवरः । ब्राह्मो पौरन्दरे चास्त्रे निष्ठितो
 गुरुशासनात् । स्थितोऽस्माद्य रणे जेतुं त्वां वै वीर स्थिरो भव ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तसु राधेयो युद्धात्कर्णोऽन्यव-
 र्त्तत । ब्राह्मं तेजस्तदाजब्धं मन्यमानो महारथः ॥ २२ ॥

अपरस्त्रियणोद्देशे वीरौ शल्यवृकोदरौ । बलिनी युद्धसम्पन्नौ
 विद्याया च बलेन च ॥ २३ ॥ अन्योन्यमाह्वयन्तौ तु मत्ताविव
 महागजौ । सुष्टिभिर्जानुभिश्चैव निघ्नन्तावितरेतरम् ॥ २४ ॥
 प्रकर्षंश्चाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः । आचकर्षतुरन्योन्यं सुष्टि-
 भिश्चापि जघ्नतुः ॥ २५ ॥ ततश्चटचटाशब्दः सुघोरो ह्यभवत्तयोः ।
 पाषाणसम्पातनिभैः प्रहारैरभजघ्नतुः ॥ २६ ॥ सुहृत्तं तौ
 तदान्योऽन्यं समरे पर्थ्यकर्षताम् । ततो भीमः ससुतस्त्रिय
 बाहुभ्यां शल्यमाह्वये । अपातयत् कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा जघ्नसुसदा
 ॥ २७ ॥ तत्राश्चर्यं भीमसेनश्चकार पुरुषर्षभः । यच्छल्यं पातितं
 भूमौ नावधौहलिनं बली ॥ २८ ॥ पातिते भीमसेनेन शल्ये
 कर्णे च शङ्किते । शङ्कताः सर्वराजानः परिवसुवृकोदरम् ॥ २९ ॥
 ऊच्य सञ्चितास्तत्र साध्विमौ ब्राह्मणर्षभौ । विज्ञायेतां क्वज-
 न्यानौ क्वनिवासी तथैव च ॥ ३० ॥ को हि राधासुतं कर्णं
 शक्तो योधयितुं रणे । अन्तत्र रामाद्द्रोणाहा पाण्डवाहा किरी-
 टिनः ॥ ३१ ॥ कृष्णाहा देवकीपुत्रात् कृपाहापि शरद्वतः । को
 वा दुर्व्योधनं शक्तः प्रतियोधयितुं रणे ॥ ३२ ॥ तथैव मद्राधि-
 पतिं शल्यं बलवतां वरम् । बलदेवाहते वीरात् पाण्डवाहा
 वृकोदरात् ॥ ३३ ॥ वीराद्दुर्व्योधनाह्वान्यः शक्तः पातयितुं रणे ।
 क्रियतामवहारोऽस्मात्पुङ्गाद्ब्राह्मणसम्बुतात् ॥ ३४ ॥ ब्राह्मणा हि
 सदा रक्ष्याः सापराधापि नित्यदा । अथैतानुपलभ्येह पुनर्व्योत्-
 स्साम हृष्टवत् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य कृष्णः कुन्ती-
 सुतौ तौ परिशङ्कमानः । निवारयामास महीपतींस्त्रान्धर्मेण
 लब्धेत्यनुमीय सर्वान् ॥ ३६ ॥ एवं ते विनिवृत्तास्तु युद्धाद्युद्ध-
 विंशारदाः । यथावाशं वयुः सर्वे विस्मिता राजसत्तमाः ॥ ३७ ॥
 वृत्तो ब्रह्मोत्तरो रत्नः पाशाली ब्राह्मणैवृता । इति ब्रह्मन्तः

प्रथयुष्ये तत्रासन् समागताः ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणेषु प्रतिच्छन्नो
 रौरवाजनवासिभिः । कृष्णेण जग्मतुस्तौ तु भीमसेनधनञ्जयी
 ॥ ३९ ॥ त्रिसुक्तौ जनसम्वाधाच्छत्रुभिः परिविद्यतौ । कृष्णया-
 नुगतौ तत्र वृषीरौ तौ विरेजतुः ॥ ४० ॥ पीर्यमास्यां घनै-
 र्मुक्तौ चन्द्रसूर्याविवोदितौ । तेषां माता बह्विधं विनाशं
 पथ्यं चिन्तयत् ॥ ४१ ॥ अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्षकालेऽभि-
 गच्छति । धार्तराष्ट्रैर्हता तु स्युर्विज्ञाय कुरुपुङ्गवाः ॥ ४२ ॥
 मायान्वितैर्षी रक्षोभिः सुधरेर्हृदवैरिभिः । विपरीतं मतं जातं
 व्यासस्यापि महात्मनः ॥ ४३ ॥ इत्थेवं चिन्तयामास सुतस्त्रेहा-
 वृता पृथा । ततः सुप्तजनप्राये दुर्दिने मेषसंप्तुते ॥ ४४ ॥ मह-
 त्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य्य इवावृतः । ब्राह्मणैः प्राविशन्तव
 जिष्णुर्भागववेष्म तत् ॥ ४५ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि पाण्डवप्रत्यागमने

द्विनवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

वैशम्पायन उवाच । गत्वा तु तां भागवकर्मशालां पार्थी
 पृथां प्राप्य महानुभावौ । तां याज्ञसेनो परमप्रतीतौ भिक्षेत्यथा-
 वेदयतां नराग्र्यौ ॥ १ ॥ कुटीगता सा त्वनवेद्य पुत्रौ प्रोवाचं
 भुङ्क्तेति समेत्य सर्वं । पश्चाच्च कुन्ती प्रसमीत्य कृष्णां कष्टं मया
 भाषितमित्युवाच ॥ २ ॥ सा धर्मभीता परिचिन्तयन्ती तां याज्ञ-
 सेनो परमप्रतीताम् । पाण्डो गृहीत्वोपजगाम कुन्ती युधिष्ठिरं-
 वाञ्छन्नुवाच चेदम् ॥ ३ ॥

कुन्त्युवाच । इयन्तु कन्या द्रुपदस्य राज्ञस्तवानुजाभ्यां मयि
 सन्निहृष्टा । यद्योचितं पुत्र मयापि चोक्तं समेत्य भुङ्क्तेति श्रुप

प्रसादात् ॥ ४ ॥ एतत् कथं नावृतमुक्तमय भवेत् कुरुणाभ्युपम
ब्रवीहि । पाञ्चाक्षराजस्य सुतामधर्मो न चोपवर्त्तेत न विश्व-
मेच्च ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स एवमुक्तो मतिमान् वृषीरो माता
सुहृत्तं तु विशिन्य राजा । कुन्तीं समाश्रास्य कुरुप्रवीरो धन-
शायं वाक्यमिदं वभाषे ॥ ६ ॥ त्वया जिता फाल्गुन याज्ञसेनी
त्वयैव शोभिष्यति राजपुत्री । प्रञ्चाल्यतामग्निरमित्तसाह मृडाश
पाणिं विधिवत्त्वमस्याः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । मा मां नरेन्द्र त्वमधर्मभाजं कृथा न धर्मो-
ऽयमग्निष्टहृष्टः । भवान्निवेश्यः प्रथमं ततोऽयं भीमो महाबाहू-
रचिन्यक्ष्मरः ॥ ८ ॥ अहं ततो नकुलोऽनन्तरो मे पश्चाद्वं
सहदेवक्षरस्त्री । वक्रोदरोऽहश्च यमौ च राजन्नियश्च कन्या
भवतो नियोज्या ॥ ९ ॥ एवं गते यत्करणीयमत्र धर्म्यं यशस्यं
कुरु तद्विशिन्य । पञ्चाक्षराजस्य हितश्च यत् स्यात् प्रशाधि सर्वे
स्य वशे स्थितास्ते ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । जिष्णोर्वचनमाज्ञाय भक्तिस्नेहसम-
न्वितम् । हृष्टिं निवेशयामासुः पाञ्चाल्यां पाण्डुनन्दना ॥ ११ ॥
दृष्ट्वा ते तत्र पश्यन्तीं सर्वे कृष्णां यशस्विनीम् । सम्प्रेक्ष्यान्योन्य-
मासीना हृदयैस्तामधारयन् ॥ १२ ॥ तेषान्तु द्रौपदीं दृष्ट्वा सर्वे-
पांमनितौजसाम् । सम्प्रमय्येन्द्रियग्रामं प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १३ ॥
कास्यं हि रूपं पाञ्चाल्या विधात्रा विहितं स्वयम् । बभूवाधिक-
मन्याभ्यः सर्वभूतमनोहरम् ॥ १४ ॥ तेषामाकारभावश्चः कुन्ती-
सुतो सुधिष्ठिरः । द्वैपायनवचः कृतस्त्रं सस्वार मनुजर्षभा ॥ १५ ॥
अब्रवीत् स हि तान् भ्रातृन्निधो भेदभयान्नृपः । सर्वेषां द्रौपदी
भाष्यी भविष्यति हि नः शुभाम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । भ्रातुर्वचसात् प्रसमीत्य सर्वे ज्येष्ठस्य

पाण्डोक्तानपासादानीम् । तमेवाकं ध्यायमाना मनोभिः सर्वे च
 ते तस्युरदीनसत्त्वाः ॥ १७ ॥ वृष्णिप्रवीरसु कुरुप्रवीरानाशंस-
 मानः सहरोहिण्येयः । जगाम तां भार्गवकर्मशाखां यथासते ते
 पुरुषप्रवीराः ॥ १८ ॥ तन्नोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं ददर्श कृष्णः
 सहरोहिण्येयः । अजातशत्रुं परिवार्यं तांश्याप्युपोपविष्टान् ज्वलन-
 प्रकाशान् ॥ १९ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवोऽभिगम्य कुन्तीसुतं धर्म-
 भ्रतांवरिष्ठम् । कृष्णोऽहमस्मीति निपीड्य पादौ बुभुक्षिरस्याज-
 मीढस्य राज्ञः ॥ २० ॥ तथैव तस्याप्यतुरीहिण्येयस्ती चापि हृष्टाः
 कुरवोऽभ्यमन्दन् । पितृष्वसुचापि यदुप्रवीरावमृच्छतां भारत-
 सुख्य पादौ ॥ २१ ॥ अजातशत्रुश्च कुरुप्रवीरः पप्रच्छ कृष्णं
 कुशलं विशोक्य । कथं वयं वासुदेव त्वयेह गूढा वसन्तो विदि-
 ताश्च सर्वे ॥ २२ ॥ तमब्रवीद्वासुदेवः प्रहृष्ट्य गूढोऽप्यग्निज्ञायत
 एव राजन् । तं विक्रमं पाण्डवेयानतीत्य कोऽन्यः कर्त्ता विद्यते
 मानुषेषु ॥ २३ ॥ दिष्ट्या सर्वे पावकाहिप्रसुक्ता यूयं घोरात्
 पाण्डवाः शत्रुसाहाः । दिष्ट्या पापो हतराष्ट्रस्य पुत्रः सहामात्यो
 न सक्कामोऽभविष्यत् ॥ २४ ॥ भद्रं वोऽस्तु निहितं यद्गृहायां
 विवहं ध्वं ज्वलना दूषेधमानाः । मा वो विदुः पार्थिवाः केचि-
 देव यास्यावहे शिषिरायैव तावत् । कोऽनुज्ञातः पाण्डवेनाथ्ययथीः
 प्रायाच्छीघ्रं बलदेवेन सार्द्धम् ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि रामकृष्णागमने त्रिनव-

त्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । दृष्टद्युम्नसु पाञ्चाल्यः पृष्ठतः कुरु-
 नन्दनौ । अन्वगच्छन्तदा यान्तौ भार्गवस्य निवेशने ॥ १ ॥
 सोऽज्ञायमानः पुरुषानवधाय समन्ततः । स्वयमारान्बिलीनो-

उभङ्गार्गवस्य निवेगने ॥ २ ॥ सायञ्च भूमस्तु रिष्टप्रमाथी जिष्णु-
 भूमौ चापि मञ्जानुभावी । भैक्ष्यं चरित्वा तु युधिष्ठिराय निवे-
 दयत्स्रकुरदौनसत्त्वाः ॥ ३ ॥ ततस्तु कुन्ती द्रुपदात्मजां ताम्-
 वाच काले वचनं प्रदान्या । त्वमप्रमादाय कुरुष्व भद्रे बलिञ्च
 विप्राय च देहि भिक्षाम् ॥ ४ ॥ ये चान्ममिच्छन्ति ददस्व तेभ्यः
 परिश्रिता ये परितो मनुष्याः । ततश्च शेषं प्रविभज्य शीघ्रमर्ह-
 च्छतुर्धा मम चात्मनय ॥ ५ ॥ अर्हन्तु भीमाय च देहि भद्रे य
 एष नागर्षभतुल्यरूपः । गौरो युवा संहननोपपन्न एषो हि
 वीरो बल्लभुक् सदैव ॥ ६ ॥ सा हृष्टरूपेव तु राजपुत्री तस्या
 वचः साध्वविशङ्कमाना । यथावदुक्तं प्रचकार साध्वी ते चापि
 सर्वे बभुजुस्तदन्नम् ॥ ७ ॥ कुशैस्तु भूमौ शयनं चकार माद्रीपुत्रः
 सहदेवसारथी । यथा स्वकीयान्यजिनानि सर्वे संस्तीर्य वीराः
 सुषुप्तुर्द्धरण्याम् ॥ ८ ॥ अगस्त्यशास्त्रामभितो दिश्यन्तु शिरांसि
 तेषां कुरुसप्तमानाम् । कुन्ती पुरस्तात्, बभूव तेषां पादान्तरे
 चाथ बभूव कृष्णा ॥ ९ ॥ अथेत भूमौ स च पाण्डुपुत्रैः पादां-
 धानीव कृता कुशेपु । न तत्र दुःपं मनसापि तस्या न चाव-
 मेने कुरुपुत्रवांस्तान् ॥ १० ॥ ते तत्र शूराः कथयाम्बभूवुः कथा
 विचित्राः घृतनाधिकाराः । अस्त्राणि दिव्यानि रथाञ्च नागान्
 षड्गान् गदाद्यापि परश्वधाञ्च ॥ ११ ॥ तेषां कथाज्ञाः परि-
 कीर्त्यमानाः पञ्चालराजस्य सुतस्तदानीम् । श्रुत्वाव कृष्णां च
 तदा निषस्यां ते चापि सर्वे दहशुर्मनुष्याः ॥ १२ ॥ हृष्टयुक्ती
 राजपुत्रस्तु सर्वं वृत्तं तेषां कथितञ्चैव रात्रौ । सर्वे राज्ञे द्रुप-
 दायाषिलेन निवेदयिष्यन्स्वरितो जगाम ॥ १३ ॥ पाञ्चालराजस्तु
 विषमरूपज्ञान् पाण्डवानप्रतिविन्दमानः । हृष्टयुक्तीं पश्य-
 पृच्छन्महात्मा क्व मा गता केन नीता च कृष्णा ॥ १४ ॥ कञ्चित्पदं मूर्च्छं
 शूद्रेण न हीनजेन वैश्येन वा करदेनोपपन्ना । कञ्चित्पदं मूर्च्छं

न पङ्कदिग्धं कञ्चिन्न माला पतिता श्मशाने ॥ १५ ॥ कञ्चित्
 सर्वार्थप्रवरो मनुष्य उद्भक्तवर्णोऽप्युत एव कञ्चित् । कञ्चिन्न
 वामो मम सूङ्घिं पादः कृष्णाभिमर्षिण कृतोऽद्य पुत्र ॥ १६ ॥
 कञ्चिन्न तप्ये परमप्रतीतः संयुज्य पार्थेन नरर्षभेण । वदस्व
 तत्त्वेन महागुभाव कोऽसौ विजेता दुहितुर्ममाद्य ॥ १७ ॥ विचित्र-
 वीर्यस्य सुतस्य कञ्चित् कुरुप्रवीरस्य भ्रियन्ति पुत्राः । कञ्चित्,
 पार्थेन यवीयसाद्य धनुर्गृहीतं निहतश्च लक्ष्यम् ॥ १८ ॥

दूत्यादिपर्वणि स्वयम्बरपर्वणि दृष्टद्युन्नप्रत्यागमने चतुर्नव-
 त्यधिकशतोऽध्यायः समाप्तश्च स्वयम्बरपत्रे ॥ १२४ ॥

—३०—

अथ वैवाहिकपर्वे ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तयोक्तः परिहृष्टरूपः पित्रे शशं-
 साथ स राजपुत्रः । दृष्टद्युन्नः सोमकानां प्रवर्षो वृत्तं यथा येन
 हृता च कृष्णा ॥ १ ॥

दृष्टद्युन्न उवाच । योऽसौ युवा व्यायतलोहिताक्षः कृष्णा-
 जिनी देवसमानरूपः । यः कार्मुकाग्रं कृतवानधिज्यं लक्ष्यश्च
 यः पातितषान् पृथिव्याम् ॥ २ ॥ असज्जमानश्च ततस्तरस्वी
 वृतो द्विजाग्रैरभिपूज्यमानः । चक्राम वज्जीव हितेः सुतेषु सर्वैश्च
 देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टः ॥ ३ ॥ कृष्णा प्रगृह्याजिनमन्वयान्तं नगं
 यथा नागबधूः प्रहृष्टा । अस्त्रव्यङ्गणेषु नराधिपेषु क्रुद्धेषु वै तत्र
 समापतत्पु ॥ ४ ॥ ततोऽपरः पार्थिवसंघमध्ये प्रवृह्णमारुज्ज
 महीप्ररोहम् । प्रकाशयन्नेव स पार्थिवीषान् क्रुद्धोऽन्तकः प्राण-
 भृतो यथैवं ॥ ५ ॥ तौ पार्थिवानां मिषतां नरेन्द्र कृष्णामुपा-
 दाय गंतौ नराग्रौ । विभ्राजमानाविव चन्द्रसूर्यौ बाह्यां
 पुराङ्गार्गवकर्मशास्त्राम् ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टाच्चिरिवानलस्य तेषां

ज्ञानिकीति मम प्रतिकेः । तथाविधैरेव नरप्रवीरैरुपोपविष्टैस्त्रिभि-
 रग्निकल्पैः ॥ ७ ॥ तस्यासूतज्ञावभवाद्य पादौ लक्षा च कृष्णा
 त्वभिवादयेति । स्थिताश्च तत्रैव निवेद्य कृष्णां भिक्षाप्रचाराय
 गता नरायमाः ॥ ८ ॥ तेषान्नु भेक्ष्यं प्रतिगृह्य कृष्णा दत्त्वा बलिं
 ब्राह्मणसाञ्च कृत्वा । ताज्ञैव मुक्तां परिवेष्य तांश्च नरप्रवीरान्
 स्वयमयभुङ्क्त ॥ ९ ॥ सुप्तास्तु ते पार्थिव सर्व एव कृष्णा च तेषां
 चरणोपधाने । आसीत् पृथिव्यां शयनस्य तेषां दर्भाजिनाया-
 स्तरणोपपन्नम् ॥ १० ॥ ते मर्दमाना इव कालमेघाः कथा
 विचित्राः कथयाम्बभूवुः । न वैश्वशूरीपयिकीः कथास्ता न च
 द्विजानां कथयन्ति वीराः ॥ ११ ॥ निःसंशयं चतुर्यपुङ्गवास्ते
 यथा हि युद्धं कथयन्ति राजान् । आशा हि नो व्यक्तमियं ससृष्टा
 सुक्तान् हि पार्थान् शृणुमोऽग्निदाहात् ॥ १२ ॥ यथा हि लक्ष्यं
 निहतं धनुश्च सज्यं कृतं तेन तथा प्रमत्त्या । यथा च भाषन्ति
 परस्परन्ते छन्ना घ्रुवं ते प्रचरन्ति पार्थाः ॥ १३ ॥ ततः स राज्ञा
 द्रुपदः प्रहृष्टः पुरोहितं प्रेषयामास तेषाम् । विद्याम बुद्धानिति
 भाषनायां महात्मनः पाण्डुपुत्रास्य कश्चित् ॥ १४ ॥ गृहीतवाक्यो
 वृपतेः पुरोधा गत्वा प्रशंसामभिधाय तेषाम् । वाक्यं समग्रं वृपते-
 येत्यावदुवाच चानुक्रमविक्रमेण ॥ १५ ॥ विज्ञातुमिच्छत्यवनी-
 श्वरो व. पाञ्चालराजो वरदो वराहर्षीः । लक्ष्यस्य वैदारमिमं हि
 दृष्ट्वा हर्षस्य नान्तं प्रतिपद्यते सः ॥ १६ ॥ आख्यात च ज्ञाति-
 कुंलानुपूर्वीं परं शिरःसु द्विपतां कुरुध्वम् । प्रह्लादयध्वं हृदयं
 भमेदं पाञ्चालराजस्य च सानुगस्य ॥ १७ ॥ पाण्डुर्हि राजा
 द्रुपदस्य राज्ञः प्रियः सखा चात्मसमो बभूव । तस्यैष कामो
 बुद्धिता ममेयं सुषां प्रदास्यामि हि कौरवाय ॥ १८ ॥ अहं हि
 कामो द्रुपदस्य राज्ञो हृदि स्थितो नित्यमनिन्दिताङ्गाः । अद-
 र्जुनो वै पृथुदीर्घबाहुधर्मेण विन्देत सुतां ममेताम् ॥ १९ ॥ कृतं

हि तत् स्यात् सुकृतं ममेदं यद्यच्च पुण्यञ्च हितं तदेतत् । यथोक्त-
 वाच्यं हि पुरोहितं स्थितं ततो विहीतं समुदीक्ष्य राजा ॥ २० ॥
 समीपतो भीममिदं शशास प्रदीयतां पाश्यामर्थं तवास्मै । शान्त्यः
 पुरोधा द्रुपदस्य राज्ञस्यै प्रयोज्याभ्यधिका हि पूजा ॥ २१ ॥
 भीमश्चतस्रत् कृतवान् नरेन्द्र तां चैव पूजां प्रतिष्ठञ्च हर्षात् ।
 सुखोपविष्टन्तु पुरोहितं तदा सुधिष्ठिरो ब्राह्मणमित्स्ववाच ॥ २२ ॥
 पाशाक्षराजेन सुता निहृष्टा स्वधर्मदृष्टेन यथा न कामात् ।
 प्रदिष्टशुल्का द्रुपदेन राज्ञा सा तेन वीरेण तथानुवृत्ता ॥ २३ ॥
 न तत्र वर्षेषु कृता विवक्षा न चापि शौले न कुले न गोत्रे ।
 कृतेन सज्जनेन हि कार्मुकेन विद्वेन लक्ष्येण हि विप्रकृष्टा ॥ २४ ॥
 सेयं तथा तेन महात्मनेऽकृष्णा जिता पार्थिवसंघमध्ये । जैवं
 गते सौमिकरथ्य राजा सन्तापमर्हत्यसुखाय कर्तुम् ॥ २५ ॥
 कामश्च योऽसौ द्रुपदस्य राज्ञः स चापि संपत्स्यति पार्थिवस्य ।
 संप्राप्तकृपां हि नरेन्द्रकन्यामिमामहं ब्राह्मण साधु मन्ये ॥ २६ ॥
 न तदनुमन्दबलेन शक्यं मीव्यां समाबोजयितुं तथाहि । न
 चाकृतास्त्रेण न हीनजेन लक्ष्यं तथा पातयितुं हि शक्यम् ॥ २७ ॥
 तस्यान्व तापं दुहितुर्निमित्तं पाशाक्षराजोऽर्हति कर्तुमद्य । न
 चापि तत्पातमन्यथेह कर्तुं हि शक्यं भुवि मानवेन ॥ २८ ॥
 एवं ब्रुवत्येव सुधिष्ठिरे तु पाशाक्षराजस्य समीपतोऽन्यः । तत्रा-
 जगामाशु नरो द्वितीयो निवेदयिष्यन्निह सिद्धमन्त्रम् ॥ २९ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पुरोहितागमने

पञ्चमवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

द्रुत उवाच । जन्यार्थमन्तः द्रुपदेन राज्ञा विवाहहेतोर्द्रुप-
संस्कृतश्च । तदाप्र, यध्वं लक्ष्मणसंबकाब्धीः कृष्णा च तत्रैव पिरं न
काव्यं च ॥ १ ॥ इमे रथाः काञ्चनपद्मचिन्ता सहस्रसुक्ता वसुधा-
धिपार्थीः । एतान् समाहृत्य परैत सर्वे पाञ्चालराजस्य निवे-
शनं तत् ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रयाताः कुबजुङ्गवाको पुरोहितं
तं परियाप्य सर्वे । आस्थाय यानानि महान्ति तानि कुन्ती च
कृष्णा च सहैकयाने ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु वाक्यानि पुरोहितस्य तान्
धृक्त्वान् भारत धर्मराजः । जिज्ञासयैवाथ कुरुक्षमाणां द्रुव्या-
प्यनेकान्युपसंजहार ॥ ४ ॥ फलानि मात्स्यानि च संस्कृतानि
वर्माणि चर्माणि तथासनानि । गाश्चैव राजन्त्रय चैव रज्जु-
वीजानि चान्यानि कृषीनिमित्तम् ॥ ५ ॥ अन्येषु शिल्पेषु च
यान्यपि स्युः सर्वाणि कृत्यान्याखिलेनं तत्र । श्रीङ्गानिमित्ता-
न्यपि यानि तत्र सर्वाणि तत्रोपजहार राजा ॥ ६ ॥ वर्माणि
चर्माणि च भानुमन्ति खड्गा महान्तोऽश्वरथाश्च चिन्ताः । धनुंषि
चाग्राणि शराश्च चिन्ताः शत्रुंष्टयः काञ्चनभूषणाश्च ॥ ७ ॥ प्रासा
भुषुण्डाश्च परशुघाश्च सांघामिकश्चैव तथेह सर्वम् । शब्दासना-
न्युत्तमवस्तुवन्ति तथैव वासो विविधश्च तत्र ॥ ८ ॥ कुन्ती तु
कृष्णा परिमृत्वा साध्वीमन्तःपुरं द्रुपदस्याविवेश । श्लियञ्च तां
कौरवराजपत्नीं प्रत्यर्चयामासुरहीनसत्त्वाः ॥ ९ ॥ तान् सिंह-
विह्वान्तगतोन्निरोक्ष महर्षभाक्षानजिनोत्तरीयान् । गूढोत्तरां-
सान् भुजगेन्द्रभोगप्रलम्बबाहून् पुरुषप्रवीरान् ॥ १० ॥ राजा
पुत्रराजः सचिवाश्च सर्वे सुताश्च राज्ञः सुहृदश्चयैव । प्रेष्यञ्च
सर्वे निखिलेन राजन् हर्षं समापेदुरतीव तत्र ॥ ११ ॥ ते तत्र
वीराः परमासनेषु सपादपीठेष्वविशङ्कमानाः । यथानुपूर्वं
विविशुर्नराग्रास्तथा महार्हेषु न विश्रायन्तः ॥ १२ ॥ उवाच च

पार्थिवभोजनीयं पातीषु जाम्बूनदराजतीषु । दासाश्च दास्यश्च
सुखद्वेषाः सम्भोजकाद्याप्युपजह्वरन्म ॥ १३ ॥ ते तत्र भुक्त्वा
सुखप्रवीरा यथात्मकामं सुभ्रं प्रतीताः । उत्कस्य सर्वाणि
वस्त्रानि राजन् सांग्रामिकं ते विविशुर्नृवीराः ॥ १४ ॥ तल्लक्षयित्वा
द्रुपदस्य पुत्रो राजा च सर्वैः स च मन्त्रसुख्यैः । समर्थयामासु-
बपेत्य हृष्टाः कुन्तीसुताम् पार्थिव राजपुत्रान् ॥ १५ ॥

इत्यादिपूर्वाणि वैवाहिकपूर्वाणि सांग्रामिकद्रव्यग्रहणे

पञ्चवत्यधिकशततोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

—०:०—

वैशम्पायन उवाच । तत आह्वय पाञ्चाल्यो राजपुत्रं सुधि-
ष्ठिरम् । परिग्रहेण ब्राह्मणेण पारिगृह्य महाद्युतिः ॥ १ ॥ पथ्ये-
पृच्छददीनात्मा कुन्तीपुत्रं सुवर्द्धसम् । कदम्बानीम भवतः
क्षत्रियान् ब्राह्मण्यासुत ॥ २ ॥ वैश्यान् वा शुण्णसपन्धानथवा शूद्र-
थोनिजान् । मायामास्थाय वा विप्रांश्चरतः सर्वतो दिशम् ॥ ३ ॥
क्षणाहेतोरनुमाप्ता देवाः सन्दर्शनार्थिनः । धर्षीतु नो भवान्
सत्यं सन्देहो ह्यत्र नो महान् ॥ ४ ॥ अपि नः संग्रहस्थान्ते मनः
सन्तुष्टिमावहेत् । अपि नो भागधेयानि शुभानि स्युः परन्तप
॥ ५ ॥ इच्छया ब्रूहि तत्सत्यं सत्यं राजसु गोभते । इष्टापूजनेन
च तथा वक्तव्यमनृते न तु ॥ ६ ॥ श्रुत्वा ह्यमरसङ्काशं तव वाक्यं-
मरिन्दम । ध्रुवं विवाहकरणम रथास्त्रानि विधानतः ॥ ७ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । मा राजन्निमना भूस्त्वं पाञ्चाल्य प्रीति-
रन्तुते । द्वेषितस्ते ध्रुवः कामः सम्बन्धोऽयमसंग्रहम् ॥ ८ ॥
हि क्षत्रिया राजन् पाण्डो पुत्रा महात्मनः । ज्येष्ठं मां विवि
कौन्तेयं भीमसेनार्जुनार्जुनार्जुनो ॥ ९ ॥ आभ्यां तव सुता रीज-
न्निजिता राजसंसाह । यमो च तत्र कुन्ती च यत्र क्षणा व्यव-

स्थिता ॥ १० ॥ व्येतु ते मानसं दुःखं क्षत्रियाः क्षो नरर्षभ ।
पद्मिनोव सुतयं ते हृदादयि हृदं गता ॥ ११ ॥ इति तस्यं
महाराज सर्वमेतद्ब्रवीमि ते । भवान् हि गुरुरस्माकं परमस्य
परायणम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः स द्रुपदो राजा हृष्याकुल-
लोचनः । प्रतिवक्तुं मुदा युक्तो नायकस्तं बुधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥
यत्नेन तु स तं हृषं संनिगृह्य परन्तपः । अनुरूपं तदा वाचा
प्रत्युवाच बुधिष्ठिरम् ॥ १४ ॥ पमच्छ चैनं धर्मात्मा यथा ते
प्रहृताः पुरात् । स तस्मै सर्वमाचरत्यावाप्तुपूर्व्येण पाण्डवः ॥ १५ ॥
तच्छ्रुत्वा द्रुपदो राजा कुन्तीपुत्रस्य भाषितम् । विगर्हयामास
तदा धृतराष्ट्रं नरेश्वरम् ॥ १६ ॥ आश्वासयामास च तं कुन्ती-
पुत्रं बुधिष्ठिरम् । प्रतिजज्ञे च राज्याय द्रुपदो वदतां वरः
॥ १७ ॥ ततः कुन्तो च कृष्णा च भीमसेनार्जुनावपि । यमौ
च राज्ञा सन्दिष्टं विविशुर्भवनं महत् ॥ १८ ॥ तत्र ते न्यवसन्
राजन्यक्षेत्रेण पूजिताः । प्रत्याश्वसस्ततो राजा सह पुत्रैरुवाच
तम् ॥ १९ ॥ गृह्णातु विधिवत् पाणिमत्यायं कुरुनन्दनः । पुण्ये-
ऽहनि महाबाहुरर्जुनः कुरुतां क्षयम् ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तमब्रवीत्ततो राजा धर्मात्मा च बुधि-
ष्ठिरः ॥ ममापि दारसम्बन्धः कार्ष्ण्यं स्थावद्विशाम्यते ॥ २१ ॥

द्रुपद उवाच । भवान् वा विधिवत्पाणिं गृह्णातु इहितु-
र्मेम । यस्य वा मन्यसे वीर तस्य कृष्णामुपादिश ॥ २२ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । सर्वेषां महिषी राजन्द्रौपदी नो भवि-
ष्यति । एवं प्रव्याहृतं पूर्वं मम मात्रा विशाम्यते ॥ २३ ॥
स्वाप्यनिविष्टो वै भीमसेनश्च पाण्डवः । पाष्येन विजिता चेष्वा
रत्नभूता सुता तव ॥ २४ ॥ एष न, समथो राजन् रत्नस्य सह
भोजनम् । न च तं हातुमिच्छामः समथं राजसप्तम ॥ २५ ॥

सर्वेषां धर्मतः कृष्णा मन्विषी नो भविव्यति । आनुपूर्व्येण सर्वेषां
मद्व्यातु ज्वलने कारणम् ॥ २६ ॥

द्वुपद उवाच । एकस्मिन् वज्रो विहिता मन्विष्यः कुशमन्दन ।
नैकस्या बहवः पुंसः श्रूयन्ते पतयः क्षितिम् ॥ २७ ॥ सोमवेद-
विरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छिन्निः । कर्तुंमर्हसि कौन्तेय कस्यात्ते
बुद्धिरोदयी ॥ २८ ॥

सुधित्तिर उवाच । सूर्यो धर्मो महाराज नास्य विद्मो बयं
गतिम् । पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वल्मीकियामहे ॥ २९ ॥ न मे
बागवतं प्राञ्ज नाधर्मे धीयते मनः । एवं चैव वदत्यस्वा मम
चेतनमनोगतम् ॥ ३० ॥ एष धर्मो भ्रुशो राजंश्चरेनमविचारयन् ।
मा च यद्वा तत्र ते स्यात्कथञ्चिदपि पार्थिव ॥ ३१ ॥

द्वुपद उवाच । त्वच्च कुन्ती च कौन्तेय वृष्टयुन्मद्य मे सुतः ।
कथयन्त्वितिकर्तव्यं श्वः काले करवामहे ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ते समेत्य ततः सर्वे कथयन्ति स्म
भारत । अथ द्वैपायनो राजन्मभ्यागच्छदृष्ट्या ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्वैपायनागमने सप्त-

नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

- १० -

वैशम्पायन उवाच । ततश्चो पाण्डवाः सर्वे पाञ्चाल्यश्च महा-
बयाः । प्रत्युत्थाय महात्मानं कृष्णं सर्वेऽभ्यषादयन् ॥ १ ॥ प्रति-
नन्द्य स तां पूजां दृष्ट्वा कुशकमन्ततः । आसने कासने शुद्धे
निषसाद् महामनाः ॥ २ ॥ असुजातास्तु ते सर्वे कृष्णेनामित-
येज्जना । आसनेषु महार्हेषु निषेदुर्हिपदां वराः ॥ ३ ॥ ततो
सुहृत्तान्मधुरां बाण्यीसुञ्चार्यं पार्थिवः । पप्रच्छ तं महात्मानं
द्रौपयद्यं विशाम्यते ॥ ४ ॥ कथमेका बह्वना स्याद्भूमपत्नी-
न सङ्करः । एतन्मे भगवान् सर्वं प्रववीतु यथातथम् ॥ ५ ॥

व्यास उवाच । अस्मिन्मध्ये विप्रसन्धे लोकावेदविरोधके ।
यस्य यस्य मतं यद्यच्छोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ ६ ॥

द्वुपद् उवाच । अधर्मोऽयं मम मतो विरुद्धो लोकावेदयोः ।
न शोका विद्यते पत्नी बहूनां द्विजसत्तम ॥ ७ ॥ न चाप्या-
चरितः पूर्वैरयं धर्मो महात्मभिः । न चाप्यधर्मो विद्वद्भिश्चरि-
तस्यः कथञ्चन ॥ ८ ॥ ततोऽहं न करोम्येनं व्यवसायं क्रियां
प्रति । धर्मः सदेव सन्दिग्धः प्रतिभाति हि मे त्वयम् ॥ ९ ॥

दृष्टयुक्त्वा उवाच । यथीयसः कथं भार्या ज्येष्ठो भ्राता
द्विजपंथ । बहूनां समभिवर्त्तेत सद्गुणैः संशयोधन ॥ १० ॥ न
तु धर्मस्य क्वात्वाद्गतं विद्मः कथञ्चन । अधर्मो धर्मं हृति वा
व्यवसायो न शक्यते ॥ ११ ॥ कर्तुमस्माद्भिर्धैर्ब्रह्मं सतोऽयं न
व्यवस्यति । पञ्चानां सङ्घिषी कृष्णा भवत्विति कथञ्चन ॥ १२ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । न मे वागशृतं प्राह नाधर्मे धीयते
मतिः । वर्त्तते हि मनो मेऽथ नैषोऽधर्मः कथञ्चन ॥ १३ ॥
श्रूयते हि पुराणेषुपि जटित्ता नाम गीतमी । ऋषीन्ध्यासित-
वती सप्त धर्मभृताम्बरा ॥ १४ ॥ तथैव सुनिजा वार्त्ती तपोभि-
र्भावितात्मनः । संगताभूद्गण भ्रातृनेकनाम्नः प्रचेतसः ॥ १५ ॥
गुरोर्हि वचनं प्राङ्मधुस्यं धर्मप्रसत्तम । गुरुणाञ्चैव सर्वेषां
माता परमको गुरुः ॥ १६ ॥ सा चाप्युक्तवती वाचं भैक्ष्यवद्गुज्य-
तामिति । तस्मादेतद्दहं मन्ये परं धर्मं द्विजोत्तम ॥ १७ ॥

कुन्धुवाच । एवमेतद्यथा प्राह धर्मचारी सुधिष्ठिरः । अशु-
तान्मे भयं तीव्रं सुख्येऽहमशुतात्कथम् ॥ १८ ॥

व्यास उवाच । अशुतान्मोक्षसे मद्दे धर्मस्यैव सनातनः ।
तु वक्ष्यामि सर्वेषां पाञ्चाल ऋषु मे स्वयम् ॥ १९ ॥ यथायं
विहितो धर्मो यतस्यायं सनातनः । यथा च प्राह कौन्तेयसाया
धर्मो न संशयः ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । तत उवाच भगवान् व्यासो द्वैपायनः
 प्रभुः । करे मृहीत्वा राजानं राजवेष्टम् समाविशत् ॥ २१ ॥
 पाण्डवाश्चापि कुन्ती च धृष्टद्युम्नश्च पर्यतः । त्रिभिर्गुरुभ्यस्तत्रैव
 प्रतीचन्ते स्म तावुभौ ॥ २२ ॥ ततो द्वैपायनस्तस्यै नरेन्द्राय
 महात्मने । आचख्यी तद्यथा धर्मो बहूनामेकपत्निता ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वण्य वैवाहिकपर्वणि व्यासवाक्ये षटनवत्य-

धिकशताध्यायः ॥ १६८ ॥

व्यास उवाच । पुन वै नैमिषारण्ये देवाः सन्ननुपासते ।
 तत्र वैवस्वतो राजन् ग्रामित्रमङ्गरोत्तदा ॥ १ ॥ ततो यमो
 दीक्षितस्तत्र राजस्वामारयत् कश्चिदपि प्रजानाम् । ततः प्रजा-
 स्ता बह्वृवा बभूवुः कालातिपातान्धरणप्रहीणाः ॥ २ ॥ सोमश्च
 शक्रो वरुणः कुबेरः साध्या बह्ना वसवोऽयाश्चिनी च । प्रणेतारं
 भुवनस्य प्रजापतिं समाजम्, सत्र देवः स्वाधान्ये ॥ ३ ॥ ततोऽब्रु-
 वन् शोकगुरुं समेता भयाशीवान्मानुषाणां विवृद्धा । तस्मा-
 द्भयादुद्विजन्तः सुखेषुवः प्रयास सर्वे शरणं भवन्तम् ॥ ४ ॥

पितामह उवाच । किं वा भयं मानुषेभ्यो यूयं सर्वं यदा-
 मराः । मा वा मत्प्रसङ्गाशङ्कै भयं भवितुमर्हति ॥ ५ ॥

देवा उचुः । भर्त्या अगत्याः संवृत्ता न विशेषोऽस्ति कचम ।
 अविशेषादुद्विजन्तो विशेषार्थमिहागताः ॥ ६ ॥

भगवानुवाच । वैवस्वतो व्यष्टनः सन्नहेतोस्तमे त्विमे न
 भिद्यन्ते मनुष्याः । तस्मिन्नेकाग्र्ये कृतसर्वकार्ये तत एषां भवितु-
 वान्तकालः ॥ ७ ॥ वैवस्वतस्यैव तनुर्विभूषिता वीर्येण सुष्माक-
 मुत प्रवृद्धा । सैषामन्तो भविता स्युन्तकाले न तत्र वीर्यं भविता
 नरेषु ॥ ८ ॥

व्यास उवाच । तदस्तु ते पूर्वजदेववाक्यं 'श्रुत्वाऽऽजम् यत्
 देवा यजन्ते । समासीनासु समेता महाबला भागीरथ्यां दृष्ट्वाः
 पुण्डरीकम् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा च तद्विस्मितास्तो बभूवुस्तेषामिन्द्रः स तत्र
 शूरो जगाम । सोऽपश्यद्योषामथ पावकप्रभां यत्र देवी गङ्गा
 सततं प्रभूता ॥ १० ॥ सा तत्र योषा रुदती जलार्थिनी गङ्गां
 देवीं ध्रुवगाह्य व्यतिष्ठत् । तस्याश्रुविन्दुः पतितो जले यस्तत्
 पद्ममासीदथ तत्र काचनम् ॥ ११ ॥ तदङ्कुरं प्रेक्ष्य वज्री तदानी-
 मपृच्छत्तां घोषितमन्त्रिकाहै । का त्वं भङ्गे रोदिषि कस्य हेतो-
 र्वाक्यं तथ्यं कामयेऽहं ब्रवीहि ॥ १२ ॥

स्त्र्यावाच । त्वं वेत्स्यसे मामिच्छ यास्मि शक्र यदर्थं चाहं
 रोदिमि मन्दभाग्या । आगच्छ राजन् पुरतो गमिष्ये द्रष्टासि
 तद्रोदिमि यत्कृतेऽहम् ॥ १२ ॥

व्यास उवाच । तां गच्छन्तीमन्वगच्छन्तदानो सोऽपश्य-
 द्दारात्तदृणं दर्शनीयम् । सिंहामनस्यं सुवतीसहायं क्रीडन्त-
 मर्चैर्गिरिराजमूर्द्धि ॥ १४ ॥ तमब्रवीद्देवराजो समेदं त्वं भिदि
 विद्वन् भुवनं वशे स्थितम् । ईशोऽहमस्मीति समन्वरब्रवीद्दृष्ट्वा
 तमर्चः सुभ्रशं प्रमत्तम् ॥ १५ ॥ क्रुद्धश्च शक्रं प्रसमीक्ष्य देवो जहाप
 शक्रश्च शनैरुद्वेक्षत । संस्मृन्नितोऽभूदथ देवराजस्तेनेक्षितः स्थाणु-
 रिषावतस्ये ॥ १६ ॥ यदा तु पञ्चीप्तमिहास्य क्रीडया तदा देवीं
 'रुदन्तीं तामुवाच । आनीयतामेष यतोऽहमारान्ध्रैर्न दर्पः पुन-
 रण्याविद्येत ॥ १७ ॥ ततः शक्रः स्मृष्टमात्रसाया तु स्रक्षैरङ्गैः
 पतितोऽभूच्चरण्याम् । तमब्रवीद्भगवानुग्रतेजा भैवं पुनः शक्र कथाः
 कथयस्वित् ॥ १८ ॥ निवर्त्त्येनश्च महाद्विराजं बलश्च वीर्यञ्च
 तवाप्रमेयम् । क्रिद्रस्य चैवाविश मध्यमस्य यतासते त्वहिधाः
 सुख्यभासः ॥ १९ ॥ स तद्विद्वत्य विवरं महागिरेसुल्यद्युतीं-
 चतुरोऽन्यान्ददर्श । स तानभिप्रेक्ष्य बभूव दुःखितः कञ्चिन्नाहं

भविता वै यद्येमे ॥ २० ॥ ततो देवो गिरिशो वज्रपाणिं विहृत्य
नेत्रे कृपितोऽभ्युवाच । दरीमेतां प्रविश त्वं शतक्रतो यस्यां
बाल्यादबमंस्याः पुरस्तात् ॥ २१ ॥ अक्रुस्त्वेवं विभुना देवराजः
प्रावेपतातो भयभेषाभिषङ्गात् । स्वसैरङ्गैरनिलेनेव तुन्वमश्रुत्य
पत्नं गिरिराजमूर्द्धि ॥ २२ ॥ स प्राञ्जलित्वे ह्यषबाहनेन प्रवेप-
मानः सद्यसेवसुक्तः । उवाच देवं वज्ररूपसुप्रं द्रष्टाशेषस्य भुव-
नस्य त्वं भवाद्य ॥ २३ ॥ तमब्रवीदुपवर्षाः प्रहस्य नेवं शीलाः
शेषमिहाप्रवन्ति । एतेऽप्येवं भवितारः पुरस्तात्तस्मादेतां दरी-
माविशान्नैव शेष्य ॥ २४ ॥ तत्र ह्येवं भवितारो न संशयो योनिं
सर्वे मानुषीमाविशध्वम् । तत्र यूयं कर्म कृत्वाविषह्यं बह्व-
नन्यान्निधनं प्रापयित्वा ॥ २५ ॥ आगन्तारः पुनरेवेन्द्रलोकं
स्वकर्मणा पूर्वजितं महार्हम् । सर्वं मया भाषितमेतदेवं कर्त्तव्य-
मन्यद्विविधार्थयुक्तम् ॥ २६ ॥

पूर्वेन्द्रा उचुः । गमिष्यामो मानुषं देवलोकाद्गुराधरो
विहितो यत्र मोक्षः । देवास्वस्मानादधीरन् जनन्यां धर्मी वायु-
र्मघवानश्विनौ च । अस्मै दिव्यैर्मानुषान् योधयित्वा आगन्तारः
पुनरेवेन्द्रलोकम् ॥ २७ ॥

व्यास उवाच । एतच्छ्रुत्वा वज्रपाणिवचसु देवश्रेष्ठं पुन-
रेवेदमाह । वीर्येणाहं पुरुषं कार्त्तुहेतोर्दद्यामेषां पञ्चमं मत्-
प्रसूतम् ॥ २८ ॥ विश्वभुग्भूतधामा च शिविरिन्द्रः प्रतापवान् ।
शान्तिश्चतुर्यस्त्रेषां वै तेजस्वी पञ्चमः स्मृतः ॥ २९ ॥ तेषां कामं
भगवानुग्रधन्वा प्रादाद्विष्टं सन्निसर्गोद्यथोक्तम् । तां चाप्येषां
योनिं लोकान्तां श्रियं भार्ग्यां व्यदधान्मानुषेषु ॥ ३० ॥ तैरेव
सार्हन्तु ततः स देवो जगाम नारायणमप्रमेयम् । अमन्तमव्यक्त-
मजं पुराणं सनातनं विश्वमनन्तरूपम् ॥ ३१ ॥ स चापि तद्ब्रह्म-
धात्वर्षमेव ततः सर्वे सखभूर्बुर्द्धरण्याम् । स चापि केशी हरि-

ब्रह्मवर्चं शुक्लमेवमपरं चापि ज्ञायाम् ॥ ३२ ॥ 'तौ चापि केचो
निबिद्येतां यदूनां कुले स्त्रियी देवकीं रोचिषीश्च । तयोरेको
वन्तदेवो बभूव योऽसौ । अतस्तस्य देवस्य केचः । कृष्णो द्वितीयः
केचवः सम्बभूव केचो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ॥ ३३ ॥ ये ते
पूर्वं शक्ररूपा निबिद्याः तस्यां दृष्ट्वां पर्वतस्योदरस्य । इहैव ते
पाण्डवा वीर्यं वन्तः शक्रस्यांशः पाण्डवः सव्यसाची ॥ ३४ ॥ एव-
मेते पाण्डवाः सम्बभूवुर्व्ये ते राजन् पूर्वमिन्द्रा बभूवः । सञ्ज्ञी-
श्चैषां पूर्वमेवोपदिष्टा भार्गवी यैषा द्रौपदी दिव्यरूपा ॥ ३५ ॥
कथं हि स्त्री कर्मणोऽन्ते महीतलात्समुत्तिष्ठेदन्यतो देवयोगात् ।
यस्या रूपं सोमसूत्रं प्रकाशं गन्धर्वास्याः क्रोधमात्रात् प्रवति
॥ ३६ ॥ इदं चान्यत् प्रीतिपूर्वं नरेन्द्र ददानि ते दिव्यमत्य-
द्भुतञ्च । दिव्यञ्चतुः पथ्य कुन्तीसुतांस्वंपुण्यैर्दिव्यैः पूर्वदेहै-
रुपेतान् ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो व्यासः परमोदारकर्मो शुचि-
र्विप्रक्षपसा तस्य राज्ञः । चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तांश्च सर्वांश्चाजा-
पथ्यत् पूर्वदेहैर्यथावत् ॥ ३८ ॥ ततो दिव्यान् हेमकिरीटमणिनः
शक्रप्रस्थान् पावकादित्यवर्णान् । बद्धापीडांशारुरूपांश्च यनो
व्यूढोरक्तांशाक्षमाचान्ददृशं ॥ ३९ ॥ दिव्यैर्वस्त्रै ररजोभिः सुगन्धै-
र्मात्यैश्चाग्रेः शोभमानानतीव । साक्षात्पञ्चान्वा बहूँश्चापि बद्धा-
न्नादित्यान् वा सर्वगुणोपपन्नान् ॥ ४० ॥ तान् पूर्वेन्द्रानभि-
वीक्ष्याभिरूपान् शक्रात्पञ्चं चेन्द्ररूपं निगम्य । प्रीतो राजा
द्रुपदो विस्मितश्च दिव्यां मायां तामवेक्ष्याप्रमेयाम् ॥ ४१ ॥ तां
सुवाय्यां स्त्रियमतिरूपयुक्तां दिव्यां साक्षात्सोमवर्द्धप्रकाशाम् ।
योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः पत्नीं मत्वा दृष्टवान् पार्थिवेन्द्रः ॥ ४२ ॥
स. तद्द्रुपदा महदाश्चर्यरूपं जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य । नैत-
च्चित्तं परमर्षे त्वयीति प्रसन्नचेताः स उवाच चैनम् ॥ ४३ ॥

व्यास उवाच । आसीत्तपोवने काचिद्वृषेः कन्या महात्मनः ।
 नाध्यगच्छत् पतिं सा तु कन्या रूपवती सती ॥ ४४ ॥ तोषया-
 मास तपसा सा क्लिष्येण शङ्करम् । तामुवाचेखरः प्रीतो
 वृषु काममिति स्वयम् ॥ ४५ ॥ सैवसुक्तामवीत्कन्या देवं वरद-
 भीश्वरम् । पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः ॥ ४६ ॥
 ददौ तस्यै स देवेशस्तं वरं प्रीतमानसः । पश्च ते पतयो भद्रे
 भविष्यन्तीति शङ्करः ॥ ४७ ॥ सा प्रसादयती देवमिदं भूयो-
 ऽभ्यभाषत । एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीति शङ्करः ॥ ४८ ॥
 तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राञ्च शुभं वचः । पञ्चकृत्वस्वयोक्तोऽहं
 पतिं देहीति वै पुनः ॥ ४९ ॥ तत्तथा भविता भद्रे वचसाङ्ग-
 मस्तु ते । देहमन्यां गतायास्तौ सबन्धेनञ्जविष्यति ॥ ५० ॥ द्रुप-
 दैषा हि सा जज्ञे सुता वै देवरूपिणी । पञ्चानां विहितपत्नी
 कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता ॥ ५१ ॥ स्वर्गश्रीः पाण्डुवार्थन्तु ससु-
 त्पन्ना महामखे । सेच तस्या तपो घोरं दुश्चिह्नत्वं तवागता ॥ ५२ ॥
 सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा पञ्चानामेका स्वकृतमेव कर्मणा ।
 कृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयम्भवा श्रुत्वा राजन्द्रपदेष्टं कुबध्व ॥ ५३ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि पञ्चेन्द्रोपाख्याने

नवनवत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

द्रुपद् उवाच । अश्रुत्वैवं वचनं ते महर्षे मया पूर्वं यतितं
 संविधातुम् । नैव गक्त्रं विहितस्यापयानं तदेवेदमुपपन्नं विधा-
 नम् ॥ १ ॥ दिष्टस्य यत्प्यरनिवर्त्तनीयः स्वकर्मणा विहितं
 नैव किञ्चित् । कृतं मिमित्तं हि वरैकहेतोस्तदेवेदमुपपन्नं
 विधानम् ॥ २ ॥ यथैव कृष्णाः कृत्वती पुरस्तान्नैकान् पतीन्मे भग-
 वान्ददातु । स चाप्येवं वरमित्यब्रवीतां देशो हि वेत्ता परमं

यदत्र ॥ ३ ॥ यदि चैवं विहितः शङ्करेण धर्मोऽधर्मो वा नात्र
समापराधः । गृह्णन्धमे विधिवत्प्राणिसस्या यथोपजोषं विहि-
तेषां हि कृष्णा ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीद्भगवान्यमं राजमद्यैव पुण्या-
हमुत नः पाण्डवेयाः । अद्य पौष्यं योगसुपेति चन्द्रमाः पाणिं
कृष्णायास्तं गृहाणान्य पूर्वम् ॥ ५ ॥ ततो राजा यज्ञसेनः सपुत्रो
जन्धार्यसुक्तं बभूव तत्तदग्रम् । समानयामास सुताश्च कृष्णा-
माप्लाव्य रत्नैर्बद्धभविभृष्य ॥ ६ ॥ ततस्तु सर्वं सुहृदो वृषस्य
समाजग्मुः संहिता सन्निपाश । द्रष्टुं विवाहं परमप्रतीता
द्विजाश्च पौराण्य यथाप्रधानाः ॥ ७ ॥ ततोऽस्य वेङ्गाग्रजनोप-
शोभितं त्रिस्तीर्णपद्मोत्पलभूपिताजिरम् । बलौघरत्नौघविचित्र-
भावभौ नभो यथा निर्मलतारकाचितम् ॥ ८ ॥ ततस्तु ते कौरव-
राजपुत्रा विभूपिताः कृष्णदन्तिनो युवानः । महार्हवस्त्राम्बर-
चन्दनोक्षिताः कृताभिषेकाः कृतमङ्गलक्रियाः ॥ ९ ॥ पुरोहिते-
नाग्निसमानवर्चसा सहैव धौष्येन यथाविधि प्रभो । क्रमेण सर्वे
विविशुक्ततः सदो महर्षभा गोष्ठमिवाभिनन्दिनः ॥ १० ॥ ततः
समाधाय सद्येदपारगो जुहाव मन्त्रैर्ज्वलितं कृताशनम् । सुधि-
ष्ठिरं चाप्युपनीय मन्त्रविन्निधोजयामास सहैव कृष्णया ॥ ११ ॥
प्रदक्षिणं तौ प्रगृहीतपाणी परीक्षयामास स वेदपारगः । ततो-
ऽन्यनुज्ञाय तमाजिशोभिनं पुरोहितो राजगृहाद्विनिर्ययौ ॥ १२ ॥
क्रमेण चानेन नराधिपात्मजा वरस्त्रियसो जगृह्णन्सादा करम् ।
अहन्यहन्युत्तमरूपधारिणो महारथाः कौरववंशवर्द्धनाः ॥ १३ ॥
इन्द्रश्च तत्राङ्गतरूपमुत्तमं जगाद देवर्षिरतीव मानुषम् । सुह्रा-
तुभात्रा क्लृप्तसा सुमध्यमा बभूव कन्धैव गते गतेऽहनि ॥ १४ ॥
कृष्णे विवाहे द्रुपदो धनं ददौ महारथेभ्यो बद्धरूपसुत्तमम् ।
गतं रथानां वरहेममालिनां चतुर्थजां हेमच्छतीनमालिनीम् ॥ १५ ॥

शतं गजानामपि पद्भ्यां तथा शतं गिरीणामिव हेमशृङ्गिणाम् ।
 तथैव दासोऽशतमश्रयौवनं महाशयशाभरणास्वरक्षजम् ॥ १६ ॥
 पृथक् पृथग्दिव्यदृशां पुनर्ददौ तद्वचनं सौमकिरग्निसाक्षिकम् ।
 तथैव वस्त्राणि विभूषणानि प्रभावदुक्तानि महाशुभावः ॥ १७ ॥
 कने विवाहे तु ततस्तु पाण्डवाः प्रभूतवत्त्रासुपलभ्य तां स्त्रियम् ।
 विजहुरिन्द्रप्रतिमा महावक्त्राः पुरे तु पाञ्चालवृषस्य तस्य च ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि द्रौपदीविवाहे

द्विंशतोऽध्यायः ॥ २०० ॥

वशम्पायन उवाच । पाण्डवैः सह संयोगं गतस्य द्रुपदस्य
 च । न बभूव भयं किञ्चिद्देवेभ्योऽपि कथञ्चन ॥ १ ॥ कुन्ती-
 मासाद्य ता नास्तीं द्रुपदस्य महात्मनः । नाम सङ्कीर्त्तयन्त्यो-
 ऽस्याः जग्मः पादौ स्वमूर्धनि ॥ २ ॥ कृष्णा च क्षीमसम्वीता
 कृतकीतुकमङ्गला । कृताभिवादाना श्वश्रासुस्थौ प्रह्ला कृता-
 स्त्रिभिः ॥ ३ ॥ रूपलक्षणसम्यन्तां शीलाचारसमन्विताम् । द्रौपदी-
 मवदत् प्रेक्षा पृथाशीर्वचनं स्तुषाम् ॥ ४ ॥ यथेन्द्राणी हरिहये
 स्वाहा चैव विभावसौ । रोहिणी च यथा सोमे दमयन्ती यथा
 नखे ॥ ५ ॥ यथा वैश्वशे भद्रा वशिष्ठे चाप्यरन्वती । यथा
 नारायणे लक्ष्मीस्तथा त्वं भव भर्तृषु ॥ ६ ॥ जीवसूशीरसूभर्तृ
 बहुसौख्यसमन्विता । सुभगा भोगसम्यन्ता यज्ञपत्नी पतिव्रता
 ॥ ७ ॥ अतिथीनागतान् साधून् वृद्धान् बालांस्तथा गुरून् ।
 पूजयन्त्या यथान्यायं शश्वङ्गच्छन्तु ते समाः ॥ ८ ॥ कुरुजाङ्गु-
 सुख्येषु राज्ञेषु नगरेषु च । अनु त्वमभिपिच्यस्व वृषतिं धर्म-
 वत्सला ॥ ९ ॥ पतिभिर्निर्जितासूचीं विक्रमेण महाबलैः । कुब-
 वाह्याणसांस्सर्वामश्वमेधे महाकृतौ ॥ १० ॥ उचिष्यां यानि

रत्नानि गुणवन्ति गुणान्विते । तन्व्याप्तुं चित्तं कल्याणि सुखिनी
शरदां शतम् ॥ ११ ॥ यथा च त्वाभिनन्दामि बध्वद्य क्षीमसम्बृ-
ताम् । तथा भूयोऽभिवन्दिष्ये जातपुत्रां गुणान्विताम् ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तु कृतदारैर्भ्यः पाण्डुभ्यः प्राहि-
णोद्धरिः । वैदूर्यमणिचित्राणि हैमान्भाभरणानि च ॥ १३ ॥
वासंति च महाहर्षाणि नानादेश्यानि माधवः । कम्बलाजिन-
रत्नानि स्पर्शवन्ति शुभानि च ॥ १४ ॥ शयनासनयानानि विवि-
धानि महान्ति च । वैदूर्यवज्रचित्राणि शतशो भाजनानि च
॥ १५ ॥ रूपयौवनदाक्षिण्यैरुपेताश्च स्वलङ्कृताः । प्रेष्ट्याः सम्प्र-
ददौ कृष्णो नानादेश्याः सहस्रशः ॥ १६ ॥ गजान्विनीतान्
भद्रांश्च सदृशंश्च स्वलङ्कृतान् । रथांश्च दान्तान् सौवर्णैः शुभ्रैः
पट्टैरलङ्कृतान् ॥ १७ ॥ कोटिशय्य सुवर्णञ्च तेषामकृतकं तथा ।
वीतीकृतममेयात्मा प्राहिणोन्मधुसूदनः ॥ १८ ॥ तत् सर्व-
म्प्रतिजग्राह धर्मराजो युधिष्ठिरः । सुदा परमया सुक्तो गोविन्द-
प्रियकाम्यया ॥ १९ ॥

इत्यादिपर्वणि वैवाहिकपर्वणि श्रीकृष्णोपहारप्रेषणे एका-

धिकद्विधतोऽध्यायः समाप्तश्च वैवाहिकपर्वे ॥ २०१ ॥

—:—

अथ विदुरागमनपर्व ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राजां चरैरान्तः प्रवृत्तिरुदनी-
यत । पाण्डुवैरुपसम्पन्ना द्रौपदी पतिभिः शुभा ॥ १ ॥ येन
तद्गुरुरायस्य लब्धं विद्धं महात्मना । सोऽर्जुनो जयतां श्रेष्ठो
महावर्षणधनुर्धरः ॥ २ ॥ यः शल्यं मद्रराजं वै प्रोत्क्षिप्याप्रा-
तयङ्गली । त्वासयामास संक्रुद्धी हृत्क्षेप पुष्पान् रणे ॥ ३ ॥ न
चास्य संभवः कश्चिदासीत्तत्र महात्मनः । स भीमो भीमसंस्पर्शः

शत्रुसेनाङ्गपातनः ॥ ४ ॥ बभूवुः पधुमान् श्रुत्वा प्रशान्तान् पाण्डु-
 मन्दनान् । क्षीन्तेषामनुजेन्द्राणां विशयः समजायत ॥ ५ ॥
 समुद्रा हि पुरा कुन्ती दग्धा जतुष्टे श्रुता । पुनर्जातानिष
 च तान् तेऽमन्यन्त नराधिपाः ॥ ६ ॥ धिगकुर्वन्सादा भीष्मं दृत-
 राङ्गश्च क्षीरवम् । कर्मणातिश्रमसेन पुरोचनकृतेन वै ॥ ७ ॥
 वृत्ते स्वयम्बरे चैव राजानः सर्व एव ते । यथागतं विप्रजग्मु-
 र्विदित्वा पाण्डुशान्तान् । ८ ॥ अथ दुर्षोधनो राजा विमना
 भ्रातृभिः सह । अश्वत्थान्ना मानुलेन कर्णेन च कृपेण च ॥ ९ ॥
 विनिवृत्तो दृतं दृष्ट्वा द्रौपद्या श्वेतवाहनम् । तन्तु दुःशासनो
 व्रीडन्मन्दं मन्दमिवाब्रवीत् ॥ १० ॥ यद्यथी ब्राह्मणो न स्याद्विन्देत
 द्रौपदीं न सः । न हि तं तत्पती राजन्वेद कश्चिद्वनस्पयम्
 ॥ ११ ॥ दैवञ्च परमं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् । धिगस्तु
 पौरुषं तात धियन्ते यत्र पाण्डवाः ॥ १२ ॥ एवं सम्भाषमाशास्ते
 निन्दन्तश्च पुरोचनम् । विविशुर्वास्त्रिनपुरं दीना विगतचेतसः
 ॥ १३ ॥ तस्मात् विगतसङ्कल्पा दृष्ट्वा पार्थिवान् शौचसः । मुक्तान्
 हृष्यभुजश्चैव संयुक्तान् द्रुपदेन च ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तन्तु सञ्चिन्त्य
 तथैव च शिखण्डिनम् । द्रुपदस्यात्मजांयान्यान् सर्वसुद्विधा-
 रदान् ॥ १५ ॥ विदुरस्त्वय तां श्रुत्वा द्रौपदीं पाण्डुवैदंताम् ।
 व्रीडितान् धार्तराष्ट्रांश्च भग्नदर्पानुपागतान् ॥ १६ ॥ ततः
 प्रीतमनाः चत्ता दृतराष्ट्रं विश्राम्यते । उवाच दिष्ट्या कुरवो
 बर्हन्त इति विस्मितः ॥ १७ ॥ वैचित्रवीर्यंस्तु वृषो निशंस्य
 विदुरस्य तत् । अत्रवीत्यरमप्रीतो दिष्ट्या दिष्ट्येति भारत ॥ ८ ॥
 मन्थिते स दृतं पुलं ज्येष्ठं द्रुपदकन्यया । दुर्षोधनमविज्ञाणाद्
 मन्नाचक्षुर्मरेश्वरः ॥ १८ ॥ अथ त्वाज्ञापयामास द्रौपद्यां भूषणं
 वज्र । आनीयतां वै कृष्णेति पुलं दुर्षोधनं तदा ॥ १९ ॥
 अथास्य पद्मादिदुर पाचत्यौ पाण्डवान् दृतान् । सर्वान् कुम्भ-

क्षिनो वीरान् पूजितान् उपदेन च ॥ २१ ॥ तेषां सम्बन्धिन-
खान्यान् बहून् बलसमन्वितान् । समागतान् पाण्डवैरैस्तस्मिन्नेव
स्वयंश्वरे ॥ २२ ॥

इतराङ्ग उवाच । यथैव पाण्डोः पुत्रास्तु तथैवाभ्यधिका
सम । यथा चाभ्यधिका बुद्धिमम तान् प्रति तच्छृणु ॥ २३ ॥
यत्ते कुशक्षिनो वीरा मित्रवन्तश्च पाण्डवाः । तेषां सम्बन्धिन-
खान्ये बहवश्च महाबलाः ॥ २४ ॥ को हि द्रुपदमासाद्य मित्तं क्षत्तः
सवान्धवम् । न बुभूषेद्भवेनार्थी गतस्योरिव पार्थिवः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं तथा भाषमानन्तु विदुरः प्रत्न-
भाषत ॥ नित्यं भवतु ते बुद्धिरेषा राजन् शतं समाः ॥ २६ ॥
ततो दुर्भोधनस्यापि राधेयश्च विश्राम्यते । इतराङ्गमुपागम्य बधो-
मूतामिदं तदा ॥ २७ ॥ सन्निधौ विदुरस्य त्वां दोषं वक्तुं न
शक्नुवः । विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २८ ॥
सपत्न्यदृष्टिं यत्तात मन्यसे हृष्टिमात्मनः । अभिष्टौषि च यत्
क्षत्तुः समीपे द्विपदां वर ॥ २९ ॥ अन्यस्मिन्द्रुपकर्त्तव्ये त्वम-
न्यत् कुरुषेऽनघ । तेषां बलविघातो हि कर्त्तव्यज्ञात नित्यशः
॥ ३० ॥ ते वयं प्राप्तकालस्य चिकीर्षां मन्त्रयामहे । यथा नो
न ग्रसेयुषो सपुत्रबलवान्भवान् ॥ ३१ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि दुर्भोधनवाक्ये
अधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

इतराङ्ग उवाच । अहमप्येवमेवेतच्चिकीर्षामि यथा तुवाम् ।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १ ॥ ततस्तेषां
गुणानेव कीर्त्तयामि विशेषतः । नावबुध्येत विदुरो ममाभि-

प्रायमिद्वितैः ॥ २ ॥ यच्च त्वं मन्यसे प्राप्तं तद्दृववीहि सुयोधन ।
राधेय मन्यसे यच्च प्राप्तकालं वदाशुभिः ॥ ३ ॥

दुर्बोधन उवाच । अथ तान् कुशैर्विप्रैः सुगुप्तैराप्तकारिभिः ।
कुन्तीपुत्रान् भेदयामो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४ ॥ अथ वा
द्रुपदो राजा महद्भिर्विजसस्यैः । हुत्वाशास्त्रं प्रलीभ्यन्तामभा-
त्याश्चैव सवशः ॥ ५ ॥ परित्यजेद्यथा राजा कुन्तीपुत्रं सुधि-
ष्ठिरम् । अथ तत्रैव वा तेषां निवासं रोचयन्तु ते ॥ ६ ॥ इदृषां
दोषवहासं वर्णयन्तु पृथक् पृथक् । ते भिक्षुमानास्तत्रैव मनः
कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ ७ ॥ अथवा कुशलाः कैचिदुपायनिष्ठुणा
नराः । इतरेतरतः पार्थान् भेदयन्त्वसुरागतः ॥ ८ ॥ व्युत्पा-
पयन्तु वा कृष्णां बद्धत्वात् सुकरं हि तत् । अथवा पाण्डवांसस्यं
भेदयन्तु ततश्च ताम् ॥ ९ ॥ भीमसेनस्य वा राजन् उपाय-
कुशलैर्नरैः । अत्युर्विधीयतां ह्यस्यैः स हि तेषां वलाधिकः ॥ १० ॥
तमाश्रित्य हि कौन्तेयः पुरा चाश्वान् मन्यते । स हि तीक्ष्णश्च
शूरश्च तेषाञ्चैव परावणम् ॥ ११ ॥ तस्मिंस्त्वभिहिते राजन् हतोत्-
साहा हतौजसः । यतिष्यन्ते न राज्याय स हि तेषां व्यपात्रयः
॥ १२ ॥ अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये पृष्ठगोपे टकोदरे । तच्छते
फाल्गुनो बुद्धे राधेयस्य न पादभाक् ॥ १३ ॥ ते जानानास्तु
दौबेल्यं भीमसेनश्चते भवतु । अस्मान् बलवतो ज्ञात्वा न यति-
ष्यन्ति दुर्बलाः ॥ १४ ॥ इहागतेषु वा तेषु निदेशवशवर्त्तिषु ।
प्रवर्त्तिष्यामहे राजन्यथाशास्त्रं निबर्हेणम् ॥ १५ ॥ अथ वा
दशैनीयाभिः प्रमदाभिर्विषोभ्यताम् । एकैकस्तत्र कौन्तेयज्ञतः
हृषीका विरज्यताम् ॥ १६ ॥ प्रेष्यतां चैव राधेय तेषामागमनीय-
वै । तैस्तैः प्रकारैः सन्नीय पात्यन्तामाप्तकारिभिः ॥ १७ ॥
एतेषामप्युपायानां यस्ते निर्दोषवान्मतः । तस्य प्रयोगमातिष्ठ
पुरा काकोऽतिवर्त्तते ॥ १८ ॥ यावद्भक्तविश्वासा द्रुपदे पार्थिव-

र्षभे । तावदेव हि ते शक्या न शक्यास्तु ततः परम् ॥ १९ ॥
एषा मम मतिज्ञात नियच्छीय प्रवर्त्तते । साध्वी वा यदि वा-
साध्वी किञ्चा राधेय मन्यसे ॥ २० ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि दुर्जोधनवाक्ये
त्यधिकद्विशताध्यायः ॥ २०३ ॥

—:—

कर्ण उवाच । दुर्जोधन तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
न ह्युपायेन ते शक्याः पाण्डवाः कुरुवह्न ॥ १ ॥ पूर्वमेव हि
ते सुस्त्रोहपायेयतितास्त्वया । नियच्छीतुं तदा वीर न चैव
शकितास्त्वया ॥ २ ॥ इदं वक्तुं मानासु समीपे तव पार्थिव ।
अजातपत्ताः शिशवः शकिता नैव बाधितुम् ॥ ३ ॥ जातपत्ता
विदेशस्था विद्वद्वाः सर्वशोऽप्येते । नोपायसाध्याः कौन्तेया ममैषा
मतिरच्युता ॥ ४ ॥ न च ते व्यसमैर्जोक्तुं शक्या दिष्टकृतेन च ।
शकितास्तेऽप्यवस्यैव पितृपैतामहं पदम् ॥ ५ ॥ परस्परैण भेदय
नाधातुं तेषु शक्यते । एकस्यां मे रताः पत्न्यां न भिद्यन्ते पर-
स्परम् ॥ ६ ॥ न चापि कृष्णा शक्ये त तेभ्यो भेदयितुं परः ।
परिचूनाम्बृतवती किमुताद्य मृजावतः ॥ ७ ॥ ईश्वितश्च युगः
स्त्रीणामेकस्या बहुभर्तता । तच्च प्राप्तवती कृष्णा न सा भेद-
यितुं क्षमा ॥ ८ ॥ आश्वत्थतश्चाश्वत्थो न स राजा धनप्रियः ।
न संत्यज्यति कौन्तयान् राज्यदानैरपि ध्रुवम् ॥ ९ ॥ तथास्य
पुत्रो मुखवाननुरक्तश्च पाण्डवान् । तस्यान्वोपायसाध्यांस्तानहं
सुन्ये कथञ्चन ॥ १० ॥ इदं त्वद्य क्षमं कर्तुं मस्माकं युवपर्वभ ।
यावत्क्षतमूलासु पाण्डवेया विश्राम्यते । तावत् प्रहरणीयास्त
नःसुभ्यं तात रोचताम् ॥ ११ ॥ अणत्पत्नो महान्यावद्यावत्
पाश्चात्तको लघुः । तावत् प्रहरणं तेषां क्रियतां मां विचारय

॥ १२ ॥ वाहनानि प्रभूतानि सिन्धुषु च कुशानि च । यावन्न
 तेषां गान्धारे तावद्विक्रम पार्थिव ॥ १३ ॥ यावच्च राजा पाञ्चाल्यो
 नोद्यमे कुरुते ममः । सङ्घुतैर्महावैद्यैश्चैव विक्रम पार्थिव ॥ १४ ॥
 यावन्नायाति बाष्पण्यः कर्षन्त्यादववाहनीम् । राज्यार्थं पाण्डु-
 वेद्यानां पाञ्चाल्यसदनं प्रति ॥ १५ ॥ बभूवि विविधान् भोगान्
 राज्यमेव च केवलम् । मात्स्न्यात्प्रमत्तं कृष्याञ्च पाण्डुवार्यं कथ-
 चन ॥ १६ ॥ विक्रमेण मही प्राप्ता भरतेन महात्मना । विक्र-
 मेण च लोकांस्त्रीन् जितवान् पाकशासनः ॥ १७ ॥ विक्रमश्च
 प्रशंसन्ति क्षत्रियस्य विशाम्यते । स्वको हि धर्मः शूराणां विक्रमः
 पार्थिवर्षभ ॥ १८ ॥ ते बलेन वयं राजन्महता चतुरङ्गिणा ।
 प्रमथ्य द्रुपदं शीघ्रमानयामेह पाण्डुवान् ॥ १९ ॥ न हि साञ्जा
 न दानेन न भेदेन च पाण्डुवाः । शक्याः साधयितुं तस्मा-
 द्विक्रमेणैव तान् जहि ॥ २० ॥ तान् विक्रमेण जित्वेवामखिलां
 भुङ्क्ष्व मेदिनीम् । अतो नान्यं प्रपश्यामि क्वाञ्चोपायं जना-
 धिप ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु राधेयवचो धृतराष्ट्रः प्रताप-
 थान् । अभिपूज्य ततः पश्चादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥ उप-
 यन्मं महाप्राज्ञे कृतास्त्रे सूतनन्दने । त्वयि विक्रमसम्पन्नमिदं
 वचनमीदृशम् ॥ २३ ॥ भूय एव तु भीष्मश्च द्रोणो विदुर एव
 च । सुवाच कुरुतं वृद्धिं भवेद्या नः सुखोदया ॥ २४ ॥ तत
 स्नानाच्च तान् सर्वाङ्गान्निष्णः सुमहायथाः । धृतराष्ट्रो महा-
 राज मन्त्रयामास वै तदा ॥ २५ ॥

शत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि धृतराष्ट्रमन्त्रणे

चतुरधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

भीष्म उवाच । न रोचते विग्रहो मे पाण्डुपुत्रैः कथञ्चन ।
यद्यैव हृतराष्ट्रो मे तथा पाण्डुरसंशयम् ॥ १ ॥ गान्धार्वाञ्च यथा
पुत्रास्तथा कुन्तीसुता मम । यथा च मम ते रथ्या हृतराष्ट्र
तथा तव ॥ २ ॥ यथा च मम राज्ञश्च तथा दुर्वोधनस्य ते ।
तथा कुरूणां सर्वेषामन्येषामपि पार्थिव ॥ ३ ॥ एवं गते विग्रहं
तेर्न रोचे सन्वाय वीरैर्दीयतामहंभूमिः । तेषामपीह प्रपिता-
महानां राज्यं पितृश्वैव कुरूत्तमानाम् ॥ ४ ॥ दुर्वोधन यथा
राज्यं त्वमिदं तात पश्यसि । मम पैतृकमित्येवं तेऽपि पश्यन्ति
पाण्डवाः ॥ ५ ॥ यदि राज्यं न ते प्राप्ताः पाण्डवेया यशस्विनः ।
कुत एव तवापीदं भारतस्यापि कस्यचित् ॥ ६ ॥ अथ चर्मण
राज्यं त्वं प्राप्तवान् भरतर्षभ । तेऽपि राज्यमनुप्राप्ताः पूर्वमेवेति
मे मतिः ॥ ७ ॥ मधुरेणैव राज्यस्य तेषामहं प्रदीयताम् ।
एतद्वि पुरुषव्याघ्र हितं सर्वजनस्य च ॥ ८ ॥ अतोऽन्यथा चेत्
क्लियते न हितं नो भविष्यति । तवाप्यकीर्त्तिः सकला भवि-
ष्यति न संशयः ॥ ९ ॥ कीर्त्तिरक्षणमातिष्ठ कीर्त्तिर्हि परमं
बलम् । नष्टकीर्त्तेर्मनुष्यस्य जीवितं क्षयफलं स्मृतम् ॥ १० ॥
यावत्कीर्त्तिर्मनुष्यस्य न प्रणश्यति कौरव । तावज्जीवति गान्धारे
नष्टकीर्त्तिसु नश्यति ॥ ११ ॥ तमिमं समुपातिष्ठ धर्मं कुरु-
कुलोचितम् । अनुरूपं महाबाहो पूर्वेषामात्मनः कुरु ॥ १२ ॥
दिष्ट्या भ्रियन्ते पाथांश्च दिष्ट्या जीवति सा प्रथा । दिष्ट्या
पुरोचनः पापो न सकामोऽत्ययं गतः ॥ १३ ॥ यथा प्रभृति
दग्धाक्षो कुन्तिभोजसुतासुताः । तदा प्रभृति गान्धारे न शक्नो-
स्यभिवीक्षितम् ॥ १४ ॥ लोके प्राणभृतां कश्चिच्छ्रुत्वा कुन्तीं
तथाज्ञताम् । न चापि द्रोणेण तथा लोको मन्येत् पुरोचनम् ।
तथा त्वां पुरुषव्याघ्र लोको द्रोणेण गच्छति ॥ १५ ॥ तदिदं
जीवितं तेषां तव किल्बिषनाशनम् । सम्मन्तव्यं महाराज पाण्ड-

वानाञ्च दर्शनम् ॥ १६ ॥ न चापि तेषां वीराणां जीवतां कुरु-
नन्दन । पितृयोऽंशः शक्यं प्रादातुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १७ ॥
ते सर्वेऽवस्थिताः धर्मं सर्वं देवैकचेतवः । अर्धमेव निरस्ताञ्च तुल्ये
राज्ये विशेषतः ॥ १८ ॥ यदि धर्मस्त्वया क्वाक्यो यदि क्वाक्यं
प्रियञ्च मे । क्षेमञ्च यदि कर्तव्यं तेषामहं प्रदीयताम् ॥ १९ ॥

दृष्ट्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि भोग्गवाक्ये पञ्चा-

धिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

द्वीगेण उवाच । मन्त्राय समुपानीतैर्धृतराष्ट्रं चित्तैर्नृप ।
धर्म्यमर्थ्यं यशस्वञ्च वाच्यमित्यनुशुश्रुमः ॥ १ ॥ ममाप्येषा मति-
स्तात या भीष्मस्य महात्मनः । संविभक्त्यासु कौन्तेया धर्मं एष
सनातनः ॥ २ ॥ प्रेष्यतां द्रुपदायाशु नरः कश्चित् प्रियस्वदः ।
बह्वलं रत्नमादाय तेषामर्थाय भारत ॥ ३ ॥ मिथः कृत्यञ्च तस्मै
स प्राहाय वसु गच्छतु । इद्विञ्च परमां ब्रूयात्स्वत्संयोगोद्भवां
तथा ॥ ४ ॥ संप्रीयमाणं त्वां ब्रूयाद्राजन् इच्छोर्धनं तदा ।
असकृद्द्रुपदे चैव दृष्टद्युक्ते च भारत ॥ ५ ॥ उचितत्वं प्रियत्वञ्च
योगस्यापि च वर्णयेत् । पुनः पुनश्च कौन्तेयाग्नाद्रीपुत्रौ च
सान्त्वयन् ॥ ६ ॥ हिरण्मयानि धुञ्जाणि बह्वन्याभरणानि च ।
वचनान्तव राजेन्द्र द्रौपद्याः संप्रयच्छतु ॥ ७ ॥ तथा द्रुपद-
पुत्राणां सर्वेषां भरतर्षभ । पाण्डवानाञ्च सर्वेषां कुन्त्या सुत्तानि
यानि च ॥ ८ ॥ एवं सान्त्वसमासुक्तं द्रुपदं पाण्डवैः सह । उक्त्वा
सोऽनन्तरं ब्रूयात्तेषामागमनं प्रति ॥ ९ ॥ अनुज्ञातेषु वीरेषु
बलं गच्छंतु शोभनम् । इःशासनो विकर्णश्चाप्यानेतुं पाण्डवा-
निह ॥ १० ॥ ततस्तो पाण्डवाः श्रेष्ठाः पूज्यमानाः सदा त्वया ।
प्रकृतीनामनुमते पदे स्थास्यन्ति पैतृके ॥ ११ ॥ एतत्तव महा-

राज पुत्रेषु तेषु चैव हि । वृत्तमीपयिकं मन्थे भीष्मो ण सह
भारत ॥ १२ ॥

कथं उवाच । योजितावर्धमानास्यां सर्वकार्येष्वनन्तरौ ।
न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः किमङ्गु ततरं ततः ॥ २३ ॥ इष्टेन मनसा
यो वै प्रच्छन्नेनान्तरात्मना । ब्रूयान्निःश्रेयसं नाम कथं कुर्वीत
सतां मतम् ॥ २३ ॥ न मित्राण्यर्थकृच्छ्रेषु श्रेयसे वैतराय वा ।
विधिपूर्वं हि सर्वस्य दुःखं वा यदि वा सुखम् ॥ २४ ॥ कृत-
मघ्नोऽष्टतमघ्नो बालो हृद्दय मानवः । सप्तशायोऽसहायश्च सर्वं
सर्वत्र विन्दति ॥ २५ ॥ श्रूयते हि पुरा कश्चिदम्बुवीच इती-
श्वरः । आसीद्द्राक्ष्यते राजा मागधानां महीक्षिताम् ॥ २६ ॥
स हीनः करणैः सर्वैश्च्छ्रासपरमो वृषः । अमात्यसंस्थः सर्वेषु
कार्येष्वेवाभवत्तदा ॥ २७ ॥ तस्यामात्यो महाकार्यैर्विभूवैकेश्वर-
स्तादा । स सख्यबलमात्मानं मन्यमानोऽवमन्यते ॥ २८ ॥ स राज्ञ
सपभोग्यानि स्त्रियो रत्नधनानि च । आददे सर्वशो मूढ ऐश्व-
र्येषु स्वयं तदा ॥ २९ ॥ तदादाय च लुब्धस्य जाभाह्नोभोऽप्य-
वर्द्धत । तथाहि सर्वमादाय राज्यमस्य जिहीर्षति ॥ ३० ॥
हीनस्य करणैः सर्वैश्च्छ्रासपरमस्य च । यतमानोऽपि तद्राज्यं
न शशाकेति नः श्रुतम् ॥ ३१ ॥ किमन्यद्विहिता जूनं तस्य सा
पुरुषेन्द्रता । यदि ते विहितं राज्यं भविष्यति विशाम्यते ॥ ३२ ॥
मिषतः सर्वलोकास्तु स्यास्यते त्वयि तदृधुवम् । अतोऽन्यथा
चैद्विहितं यतमानो न शम्यसे ॥ ३३ ॥ एवं विद्वन्मुपादत्स्व
मन्त्रिणां साध्वसाधुताम् । इष्टानाञ्चैव बोद्धव्यमिष्टानाञ्च भाषि-
तम् ॥ ३४ ॥

श्रीण उवाच । विद्य ते भावदोषेण यदर्थमिदमुच्यते । इष्ट
पार्श्ववहेतोऽङ्गं दोषमाख्यापयस्यत ॥ ३५ ॥ हितन्तु परमं कर्णं
ब्रवीमि कुलवर्द्धनम् । अथ त्वं मन्यसे इष्टं ब्रूहि यत् परमं

हितम् ॥ ३६ ॥ अतोऽन्यथा चेत् किञ्चते ददूषवामि परं हितम् ।
 कुरवो वै विनष्ट्वाप्सन्ति न चिरेणैव मे मतिः ॥ ३७ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि द्रोणवाक्ये षष्ठा-
 धिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

विदुर उवाच । राजन्भिःसंशयं श्रेयो वाच्यस्त्वमसि बान्धवैः ।
 न त्वशुभ्रूपमाणे वै वाक्यं संप्रति तिष्ठति ॥ १ ॥ प्रियं हितञ्च
 तद्वाक्यसुक्तवान् कुरुसत्तमः । भीष्मः शान्तनवो राजन् प्रति-
 मृष्ट्वासि तन्न च ॥ २ ॥ तथा द्रोणेन बद्धधा भाषितं हित-
 सुत्तमम् । तच्च राघासुतः कर्णो मन्यते न हितं तत्र ॥ ३ ॥
 चिन्तयंश्च न पश्यामि राजंस्तव सुहृत्तमम् । आभ्यां पुरुष-
 सिंहाभ्यां यो वा स्यात् प्रज्ञयाधिकः ॥ ४ ॥ इमौ हि वृद्धौ वयसा
 प्रज्ञया च क्षुतेन च । समौ च त्वयि राजेद्भू तथा पाण्डुसुतेषु
 च ॥ ५ ॥ धर्मे चानवरो राजन् सत्यतायाञ्च भारत । रामा-
 हाशरथेणैव गयाज्ञैव न संशयः ॥ ६ ॥ न चोक्तवन्तावश्रेयः पुर-
 स्तादपि किञ्चन । न चाप्यपकृतं किञ्चिदनयोर्लक्ष्यते त्वयि ॥ ७ ॥
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रावमागसि वृष त्वयि । न मन्त्रयेतां त्वच्छ्रेयः
 कथं सत्यपराक्रमौ । ८ ॥ प्रज्ञावन्तौ नरश्रेष्ठावस्मिन्नीके नरा-
 धिप । त्वन्निमित्तमतो नेमौ किञ्चिज्जिह्वां वदिष्यतः ॥ १० ॥
 इति मे नैष्ठिकी बुद्धिर्वर्तते कुरुनन्दन । न चार्थहेतोर्दंभश्री
 बन्धतः अक्षसंश्रितम् ॥ ११ ॥ एतच्च परमं श्रेयो मन्येऽहं भव
 भारत । दुर्बोधनप्रभृतयः पुत्रा राजन्यथा तव । तन्नव धाण्ड-
 वेयासो पुत्रा राजन् संशयः ॥ १२ ॥ तेषु चेदहितं किञ्चि-
 न्मन्त्रयेदुरतद्विदः । मन्त्रिणस्तो न च श्रेयः प्रपश्यन्ति विशेषतः

॥ १३ ॥ अथ ते हृदये राजन्विशेषः स्वेषु वर्तते । अन्तरस्थं
 विष्टखानाः श्रेयः कुर्क्षुर्न ते ध्रुवम् ॥ १४ ॥ एतदर्थमिमौ
 राजन् महात्मानो महाश्रुती । नीचतुर्विकृतं किञ्चिन्न ह्येष
 तव निश्चयः ॥ १५ ॥ यञ्चाप्यशक्यतां तेषामाहतुः पुरुषर्षभौ ।
 तत्तथा पुरुषथाश्च तव तद्गद्गमस्तु ते ॥ १६ ॥ कथं हि पाण्डवः
 श्रीमान् सव्यसाची धर्मज्ञयः । शक्यो विजेतुं संग्रामे राजन्मघ-
 वतापि हि ॥ १७ ॥ भीमसेनो महाबाहूनां गायुतबल्यो महान् ।
 कथं स्या युधि शक्येत विजेतुममरैरपि ॥ १८ ॥ तथैव कृतिनौ
 बुद्धे यमौ यमभुताशिव । कथं विजेतुं शक्यौ तौ रणे जीवितु-
 मिच्छता ॥ १९ ॥ यस्मिन् घृतिरनुक्रोगः जना सत्यं पराक्रमः ।
 नित्यानि पाण्डवे ज्येष्ठे स जीयेत रणे कथम् ॥ २० ॥ येषां पक्ष-
 परो रामो येषां मन्त्री जनार्दनः । किञ्चु तैरजितं संख्यं येषां
 पञ्चे च सात्यकिः ॥ २१ ॥ द्रुपदः शशुरो येषां शेषां श्यामाय
 पार्थिताः । घृष्टदन्त्रसुखा धीरा भ्रातरौ द्रुपदात्मजाः ॥ २२ ॥
 सोऽशक्यताञ्च विज्ञाय तेषामथे च भारत । दायाद्युताञ्च धर्मैण
 सस्यक् तेषु समाचर ॥ २३ ॥ इदं निर्दिष्टमयथः पुरोचनकृतं
 भङ्गत् । तेषामनुग्रहेणाद्य राजन् प्रक्षालयात्मनः ॥ २४ ॥ तेषा-
 मनुग्रहणाय सर्वेषाञ्चैव न कुले । जीवितञ्च परं श्रेयः क्षतस्य च
 विवर्द्धनम् ॥ २५ ॥ द्रुपदोऽपि महान्नाजा कृतवैरश्च नः पुरा ।
 तस्य संग्रहणं राजन् स्वपक्षस्य विवर्द्धनम् ॥ २६ ॥ बलवन्तश्च
 दांशार्हा बहवश्च विशाम्पते । यतः कृष्णक्षतः मर्धे यतः कृष्ण-
 क्षाती जयः ॥ २७ ॥ यच्च साम्नेव शक्येत कार्यं साधयितुं वृषा ।
 को देवशस्त्रत्काब्धं विग्रहेण समाचरेत् ॥ २८ ॥ श्रुत्वा च
 जीवतः पार्थान् पौरजानपदा जनाः । बलवद्दर्मिणे हृष्टास्तेषां
 राजीन् प्रियं कुरु ॥ २९ ॥ दुर्बोधनश्च कर्षाच्च शकुनिश्चापि
 सौबलः । अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मेषां वचः कथाः ॥ ३० ॥

अकमेतत् पुरां राजन्याया गुणवत्सव । दुर्बोधनापराधेन
प्रजेयं वै विनङ्क्ष्यति ॥ २१ ॥

इत्यादिपर्वेण विदुरागमनपर्वेण विदुरवाक्ये
सप्ताधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । भीष्मः शान्तनवो विद्वाद्भ्रौणश्च भगवा-
दृषिः । हितञ्च परमं वाक्यं त्वञ्च सत्यं ब्रवीषि माम् ॥ १ ॥
यथैव पाण्डोस्ते वीराः कुन्तीपुत्रा महारथाः । तथैव धर्मतः
सर्वे मम पुत्रा न संशयः ॥ २ ॥ यथैव मम पुत्राणामिदं राज्यं
विधीयते । तथैव पाण्डुपुत्राणामिदं राज्यं न संशयः ॥ ३ ॥
अक्षरानय गच्छैतान् सञ्च माता सुसतृकतान् । तथा च देव-
रूपिण्या कृष्णाय सञ्च भारत ॥ ४ ॥ दिष्ट्या जीवन्ति ते पार्था
दिष्ट्या जीवति सा पृथा । दिष्ट्या द्रुपदकन्याश्च सम्भवन्तो महा-
रथाः ॥ ५ ॥ दिष्ट्या वर्ष्मिन्हे सर्वे दिष्ट्या शान्तः पुरोचनः ।
दिष्ट्या मम परं दुःखमपनीतं महाद्युतं ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रस्य शास-
नात् । सकाशं यज्ञसेनस्य पाण्डवानाञ्च भारत ॥ ७ ॥ समु-
पादाय रत्नानि वस्तूनि विविधानि च । द्रौपद्याः पाण्डवानाञ्च
यज्ञसेनस्य चैव ॥ ८ ॥ तत्र गत्वा स धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशा-
रदः । द्रुपदं न्यायतो राजन् संहृक्तमुपतस्थिवान् ॥ ९ ॥ स
चापि प्रतिजग्राह धर्मेण विदुरं ततः । चक्रतुश्च यथान्यायं कुशल-
प्रश्नसम्बद्धम् ॥ १० ॥ इदं पाण्डवांस्तत्र वामुद्देवश्च भारत ।
स्नेहात्परिष्वज्य स तान् पप्रच्छानामयं ततः ॥ ११ ॥ तैशोप्य-
मितबुद्धिः स पूजितो हि यथाक्रमम् । वचनाद्भृतराष्ट्रस्य स्नेह-
वृत्तं पुनः पुनः ॥ १२ ॥ पप्रच्छानामयं राजंस्ततस्तान् पाण्डु-

नन्दमान् । प्रददौ चापि रत्नानि विविधानि वस्त्रानि च ॥१४॥
पाण्डवानाञ्च कुन्त्याञ्च द्रौपद्याञ्च विशाम्भते । द्रुपदस्य च पुत्राणां
यथा-दत्तानि कौरवैः ॥ १५ ॥ प्रोवाच चामितमतिः प्रथितं
विनयान्वितः । द्रुपदं पाण्डुपुत्राणां सन्निधी केशवस्य च ॥१६॥

विदुर उवाच । राजन् ऋणं सञ्जामात्यः सपुत्रश्च वचो मम ।
दृतराष्ट्रः सपुत्रस्त्वां सञ्जामात्यः सवान्धवः ॥ १७ ॥ अत्रवीत् कुशलं
राजन् प्रीयमाणः पुनः पुनः । प्रीतिभासे हृदयापि सम्बन्धेन
नराधिप ॥ १८ ॥ तथा भीष्मः शान्तनवः कौरवैः सह सर्वशः ।
कुशलं त्वां महाप्राज्ञः सर्वतः परिपृच्छति ॥ १९ ॥ भारद्वाजो
महाप्राज्ञो द्रौणः प्रियसखस्त्वय । समाश्लेषमुपेत्य त्वां कुशलं
परिपृच्छति ॥ २० ॥ दृतराष्ट्रश्च पाञ्चाल्य त्वया सम्बन्धमीयिषान् ।
कृतायं मन्थतेत्मानं तथा सर्वेऽपि कौरवाः ॥ २१ ॥ न तथा राज्य-
संप्राप्तिस्तेषां प्रीतिश्चरौ मता । यथा रुक्मन्धकं प्राप्य यज्ञसेन
त्वया सह ॥ २२ ॥ एतद्विदित्वा तु भवान् प्रस्थापयतु पाण्डु-
वान् । द्रष्टुं हि पाण्डुपुत्रांश्च त्वरन्ति कुरवो भयम् ॥ २३ ॥
विप्रोपिता दीर्घकालमेतं चापि नरर्षभाः । उत्सुका नगरं
द्रष्टुं भविष्यन्ति तथा पृथा ॥ २४ ॥ कृष्णामपि च पाञ्चालीं
सर्वाः कुरुवरस्त्रियः । द्रष्टुकामाः प्रतीक्षन्ते पुरञ्च विषयाथ नः
॥ २५ ॥ स भवान् पाण्डुपुत्राणामाज्ञापयतु मा श्वरम् । गमनं
सहदाराणामेतदत्र मतं मम ॥ २६ ॥ निहृष्टेषु त्वया राजन्
पाण्डवेषु महात्मसु । ततोऽहं प्रेषयिष्यामि दृतराष्ट्रस्य शीघ्रगान् ।
आगमिष्यन्ति कौन्तेयाः कुन्ती च सह कृष्णया ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि विदुरागमनपर्वणि विदुरसंवादे अष्टाधिक-

अष्टाध्यायः समाप्तश्च विदुरागमनपर्वे ॥ २०८ ॥

अथ राज्यलाभपर्व ॥ १५ ॥

द्रुपद उवाच । एवमेतन्महाप्राज्ञ यथात्य विदुराद्य माम् ।
ममापि परमो हर्षः सम्बन्धेऽस्मिन् कृते प्रभो ॥ १ ॥ गमनं चापि
सुक्तं स्याद् दमेषां महात्मनाम् । न तु तावन्मया सुक्तमेतद्वक्तुं स्वयं
गिरा ॥ २ ॥ यदा तु मन्यते वीरः कुन्तीपुत्री सुधिष्ठिरः । भीम-
सेनार्जुनौ चैव धर्मौ च पुरुषधर्मौ ॥ ३ ॥ रामकृष्णौ च धर्मज्ञौ तदा
गच्छन्तु पाण्डवाः । एतौ हि पुरुषव्याघ्रः प्रवेष्टुं प्रियञ्चिते रतौ ॥ ४ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । परवन्तो वयं राजंस्त्वयि सर्वे सञ्जानुगाः ।
यथा वक्ष्यसि नः प्रीत्या तत्कारिष्यामहे वचम् ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीद्वासुदेवो गमनं रोचते मम ।
यथा वा मन्यते राजा द्रुपदः सवधर्मवित् ॥ ६ ॥

द्रुपद उवाच । यथैव मन्यते वीरो दाशार्हः पुरुषोत्तमः ।
प्राप्तकालं महाबाहुः सा वृद्धिर्निश्चिता मम ॥ ७ ॥ यथैव हि
महाभागाः कौन्तेया मम साम्प्रतम् । तथैव वासुदेवस्य पाण्डु-
पुत्रा न संशयः ॥ ८ ॥ न तद्धार्यात कौन्तेयः पाण्डुपुत्री सुधि-
ष्ठिरः । यथैषां पुरुषव्याघ्रः श्रेयो ध्यायति केशवः ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते समनुज्ञाता द्रुपदेन महा-
त्मना । पाण्डवाश्चैव कृष्णश्च विदुरश्च महीपते ॥ १० ॥ आदाय
द्वीपदीं कृष्णां कुन्तीं चैव यशस्विनीम् । सविहारं सुखं जग्म-
नंगरं नागसाहयम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा चाप्यागताम्वीरान् धृतराष्ट्रां
जनेश्वरः । प्रतिग्रहाय पाण्डूनां प्रेषयामास कौरवान् ॥ १२ ॥
विकर्णञ्च महेष्वासं चित्रसेनञ्च भारत । द्रोणञ्च परमेष्वासं
गीतमं कृपमेव च ॥ १३ ॥ तैस्तैः परिहृता वीराः शोभमाना
महाबलाः । नगरं चाक्षिनपुरं शनैः प्रविशिशुसदा ॥ १४ ॥
कौन्तेयलेन नगरं दीप्यमानमिवाभवत् । तत्र ते पुरुषव्याघ्राः
शोकदुःखविनाशनाः ॥ १५ ॥ तत्र उच्चावचा वाचः पीरैः प्रय-

चिकीर्षुभिः । उदीरिता अमृण्वंस्ते पाण्डवा हृदयङ्गमाः ॥ १६ ॥
 अयं स पुरुषध्याप्रः पुनरायाति धर्मवित् । यो मः स्वानिव दद्या-
 दान् धर्मेण परिरक्षति ॥ १७ ॥ अथ पाण्डुर्महाराजो वनादिव
 जनप्रियः । आगतः प्रियमभ्याकं चिकीर्षुर्नान्न संशयः ॥ १८ ॥
 किन्तु नाव्य कृतं तात सर्वेषां नः परं प्रियम् । यन्मः कुन्तीसुता
 वीरा नगरं पुनरागता ॥ १९ ॥ यदि दत्तं यदि कृतं विद्यते
 यदि नक्षपः । तेन तिउन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ॥ २० ॥
 ततश्चै उतराष्ट्रस्य भीष्मस्य च महात्मनः । अन्येषाञ्च तदर्हाणां
 चक्रुः पादाभिवन्दनम् ॥ २१ ॥ कृत्वा तु कुशलप्रश्नं सर्वेषां
 भागरेण च । न्यविशन्ताथ वैश्यानि उतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ २२ ॥
 विश्यान्तास्ते महात्मान, कश्चित्कालं महाबलाः । आहूता उत-
 राष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ २३ ॥

उतराष्ट्र उवाच । आहृष्टः सच्च कौन्तेय निबोध गदतो मम ।
 पुनर्नो विग्रहो साधूत् स्वाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २४ ॥ न च वो वसत-
 स्नात कश्चिच्छक्तः प्रवाधितुम् । संरक्ष्यमाणान् धार्थीन त्रिदशानिव
 वञ्जिणा । अर्द्धं राज्यस्य सम्प्राप्य स्वाण्डवप्रस्थमाविश ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्वे प्रथम्य
 च । प्रतस्थिरे ततो घोरं धनं तस्मिन्नुर्धभाः ॥ २६ ॥ अर्द्धं
 राज्यस्य सम्प्राप्य स्वाण्डवप्रस्थमाविशन् । ततस्ते पाण्डवास्तव
 गत्वा कृष्णपुरोगमाः ॥ २७ ॥ आण्डयाञ्चक्रिरे तदै पुरं स्वर्गव-
 दच्युताः । ततः पुण्ये शिवे देधे शान्तिं कृत्वा महारथाः ॥ २८ ॥
 नगरं मापयामासुर्है पायमपुरोगभाः । सागरप्रतिरूपाभिः परि-
 ष्वाभिरस्तङ्कृतम् ॥ २९ ॥ प्राकारेण च सम्यन्तं दिवमाहृत्य
 त्रिभृता । पाण्डुराभ्रप्रकाशनं हिमरश्मिभिरेण च ॥ ३० ॥
 शुशुभे तत् पुरं चैतं नागैर्नीगवती यथा । द्विपन्नगरुद्धप्रस्थैर्द्वारैः
 सौधैश्च शोभितम् ॥ ३१ ॥ गुप्तमभ्रचयप्रस्थैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ।

विविधैरतिनिर्विद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंहतैः ॥ ३२ ॥ शक्तिभिश्चावृतं
 तद्वि द्विजिह्वैरिव पद्मगैः । तल्पैश्चाभ्यसिकैसुंक्तं शुशुभे योद्ध-
 रचितम् ॥ ३३ ॥ तोल्याङ्कुशगतस्त्रीभिर्यन्त्रजाकैश्च शोभितम् ।
 आयसैश्च महाचक्रैः शुशुभे तत् पुरीक्षितम् ॥ ३४ ॥ सुविभक्त-
 महारथ्यं देवताबाधवर्जितम् । विरोचमानं विविधैः पाण्डुरै-
 र्भवनोत्तमैः ॥ ३५ ॥ तत्त्रिपिटपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत ।
 मेघवृन्दमिवाकाशे विद्धं विशु त्समाहृतम् ॥ ३६ ॥ तत्र रम्ये
 शिबे देशे कौरवस्य निवेशनम् । शुशुभे धनसम्पूयं धनाध्यक्ष-
 क्षयोपमम् ॥ ३७ ॥ तत्रागच्छन् द्विजा राजन् सर्वभेदविदास्वराः ।
 निवासं रोचयन्ति स्म सर्वभाषाविदस्तथा ॥ ३८ ॥ वशिजसाभ्ययु-
 स्तत्र नानाद्विरभ्यो धनार्थिनः । सर्वशिल्पविदस्तत्र वासाया-
 भ्यागमंस्तदा ॥ ३९ ॥ अद्यानानि च रम्याणि नगरस्य समन्ततः ।
 आसन् रास्नातकैर्नीपैरशोकैश्चस्पकैस्तथा ॥ ४० ॥ पुन्नागैर्नाग-
 पुष्पैश्च लकुचैः पनसैस्तथा । शालतालतमालैश्च वज्रुलैश्च सकेतकैः
 ॥ ४१ ॥ मनोहरैः सुपुष्पैश्च फलभारावनामितैः । प्राचीना-
 मलकैर्लोभ्रैरङ्गुलैश्च सुपुष्पितैः ॥ ४२ ॥ जम्बुभिः पाटलाभिश्च
 कुञ्जकैरतिमुक्तकैः । करवीरैः पारिजातेरन्यैश्च विविधैर्द्रुमैः ॥ ४३ ॥
 नित्यपुष्पफलोपेतैर्नानाद्विजगण्यायुतैः । मत्तवर्हिण्यसंघुटं कोवि-
 लैश्च सदामदैः ॥ ४४ ॥ गृहैरादर्शविमलैर्विविधैश्च कृतागृहैः ।
 मनोहरैश्चिन्नगृहैस्तथा जगतिपर्वतैः ॥ ४५ ॥ वापीभिर्विविधाभिश्च
 पूर्णाभिः परमाश्रया । सरोभिरतिरम्यैश्च पद्मोत्पलसुगन्धिभिः
 ॥ ४६ ॥ अंशुकारण्डवयुतैश्चक्रवाक्योपशोभितैः । रम्याश्च विविधा-
 स्तत्र पुष्करिण्या वनावृताः । तडागानि च रम्याणि वृहन्ति
 सुवह्नि च ॥ ४७ ॥ तेषां पुण्यजनोपेतं राष्ट्रमाविशतां मत्सु ।
 पाण्डवानां महाराज शश्वत् प्रीतिरवहंत ॥ ४८ ॥ तत्र भोक्ष्यन्
 राज्ञा च धर्मप्रणयने कृतं । पाण्डवाः समपद्यन्त र्वाण्डवप्रस्थ-

वासिनः ॥ ४९ ॥ पञ्चभिस्त्रैर्महेष्वासेरिन्द्रकल्पैः समन्वितम् ।
शुशुभे तत् पुरयेष्ठं नागैर्भोगवती यथा ॥ ५० ॥ तां निवेश्य
ततो वीरो रामेण सह केचनैव । यदौ द्वारवतीं राजन् पाण्डवा-
सुमते तदा ॥ ५१ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि कृष्णगमने
नवाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

— :: —

जनमेजय उवाच । एवं सम्प्राप्य राज्यन्तदिन्द्रास्थं तपो-
धनम् । अत ऊर्ध्वं महात्मानः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १ ॥ सर्व
एव महासत्त्वा मम पूर्वपितामहाः । द्रौपदी धर्मपत्नी च कथं
तानन्ववर्त्तत ॥ २ ॥ कथञ्च पञ्च कृष्णायामेकस्थां ते नरा-
धिपाः । वर्त्तमाना महाभागा नाभिव्यन्त परस्परम् ॥ ३ ॥
योतुमिच्छास्येष्टं सर्वं विश्वरेण तपोधन । तेषां चेष्टितमन्योऽर्थं
सुकानां कृष्णया सह ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । हृतराष्ट्राभ्यनुज्ञाताः कृष्णया सह
पाण्डवाः । रेनिरेष्वाण्डवप्रस्थे प्राप्तराज्याः परन्तपाः ॥ ५ ॥
प्राप्य राज्यं महातेजाः सत्यसन्धो बुधिष्ठिरः । पाण्डवानास
धर्मेण षड्विधैर्भ्रातृभिः सह ॥ ६ ॥ जितारयो महाप्राज्ञाः
सत्यधर्मपरायणाः । सुहं परमिकां प्राप्तास्तत्रोषुः पाण्डुनन्दनाः
॥ ७ ॥ कुर्वाणाः पौरकार्याणि सर्वाणि पुरुषधर्माः । आसा-
द्यकुर्महाहर्षेषु पार्थिवेष्वासनेषु च ॥ ८ ॥ अथ तेषूपविष्टेषु सर्वे-
ष्वेव महात्मसु । नारदस्त्वथ देवर्षिराजगाम यहच्छ्रया ॥ ९ ॥
आसनं बभूव रश्मिं प्रददौ स्वं बुधिष्ठिरः । देवर्षेःपविष्टस्य
स्वयमर्घ्यं वथाविधि ॥ १० ॥ प्रादाद्युधिष्ठिरो धीमान् राज्यं
तस्मै न्यवेदयत् । प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिः प्रीतमनास्तदा

॥ ११ ॥ आशीर्भैर्वर्द्धयित्वा च तस्युवाचास्त्यतामिति । निघ-
सादाभ्यमुच्चातस्ततो राजा युधिष्ठिरः ॥ १२ ॥ प्रेषयामास कृष्णायै
भगवन्समुपस्थितम् । श्रुत्वैतद्द्वीपद्वी. चापि शुचिभूत्वा समा-
हितः ॥ १३ ॥ जगाम तत्र यत्नास्ते नारदः पाण्डवैः सह ।
तस्याभिवाद्य चरणौ देवर्षेभर्मचारिणी ॥ १४ ॥ कृताञ्जलिः
सुमन्वीता स्थिताथ द्रुपदात्मजा । तस्याद्यापि स घर्मात्मा सत्य-
वाग्दक्षिणतमः ॥ १५ ॥ आशिषो विविधाः प्रीच्य राजपुत्र्यासु
नारदः । गस्यतामिति होवाच भगवांस्तामनिन्दिताम् ॥ १६ ॥
गतायामथ कृष्णायै युधिष्ठिरपुरोगमन् । विहिते पाण्डवान्
सर्वानुवाच भगवाद्युधिः ॥ १७ ॥

नारद उवाच । पाण्डाणी भवतामेजा धर्मपत्नी यगस्थिनी ।
यथा वो नात्र भेदः स्यात्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ १८ ॥ सुन्दोप-
सुन्दौ हि पुरा ध्यातरो संहितावृभौ । आस्तामवध्यावन्धेप्रां
त्रिषु लोकेषु विश्रुतौ ॥ १९ ॥ एकराज्यावेकगृहावेकयस्यासना-
शनी । तिलोत्तमायास्तौ हेतोरन्योऽन्यमभिजन्नतुः ॥ २० ॥
रक्षतां सौहृदं तस्मादन्योऽन्यप्रीतिभावकम् । यथा वो नात्र
भेदः स्यात्तत् कृत्वैव युधिष्ठिरः ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सुन्दोपसुन्दावसुरौ कस्य पुत्रौ महासुने ।
उत्पन्नश्च कथं भेदः कथञ्चान्योऽन्यमघ्नताम् ॥ २२ ॥ अथरा देव-
कन्या वै कस्य चैवा तिलोत्तमा । यस्याः कामेन सम्पत्तौ जन्-
तुस्तौ परस्परम् ॥ २३ ॥ एतत्सर्वं यथावृत्तं विशदयेण तपो-
धन । श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन् परं कौतूहलं हि नः ॥ २३ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यतामपर्वणि युधिष्ठिरनारदसंवादे

दशमधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१० ॥

नारद उवाच । शृणु मे विश्वरेणेममितिहासं पुरातनम् ।
 भ्रातृभिः सहितः पार्थ यथावृत्तं युधिष्ठिर ॥ १ ॥ महासुर-
 स्यान्ववाये हिरण्यकशिपोः पुरा । निकुन्धो नाम दैत्येन्द्रोऽजस्री
 बलवानभूत् ॥ २ ॥ तस्य पुत्रौ महावीर्यौ जातौ भीमपरा-
 क्रमौ । सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रो हारणो क्रूरमानसौ ॥ ३ ॥
 तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्त्वार्यसम्मतौ । निरन्तरमवर्त्तेतां सम-
 दुःखसुखावुभौ ॥ ४ ॥ विनान्योऽन्यं न भुञ्जाते विनान्योऽन्यं न
 जग्मतुः । अन्योऽन्यस्य प्रियकरावन्योऽन्यस्य प्रियंवदी ॥ ५ ॥
 एकशैलसमाचारौ द्विधेवैकोऽभवत् कृतः । तौ विद्वदौ महा-
 वीर्यौ कार्त्थ्येष्वप्येकनिश्चयौ ॥ ६ ॥ त्रैलोक्यविजयाथार्थ्य-समा-
 धायैकनिश्चयम् । दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तापुत्रं तेषुक्षपः
 ॥ ७ ॥ तौ तु पूर्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः । क्षत्पिपासा-
 परिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥ ८ ॥ मलोपशितसर्वाङ्गी वायु-
 भक्षौ बभूवतुः । आत्ममांसानि जहन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ ।
 जङ्घेबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ ॥ ९ ॥ तयोक्षपः-
 प्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः । धूमं प्रसमुचे विन्ध्यसदङ्गु-
 मिवाभवत् ॥ १० ॥ ततो देवा भयं जग्मु रग्रं दृष्ट्वा तयोक्षपः ।
 तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे ॥ ११ ॥ रत्नैः प्रलो-
 भयामासुः स्त्रीभिस्त्रीभौ पुनः पुनः । न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य
 संमहाव्रतौ ॥ १२ ॥ अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चकुर्महात्मनोः ।
 भंगिन्यो मातरो भार्त्वीस्तयोश्चात्मजनस्तथा ॥ १३ ॥ प्रपात्य-
 माना वितस्ताः शूलहस्तो न रक्षसा । अष्टाभरणकेशान्ता अष्टा-
 भरणवाससः ॥ १४ ॥ अभिभाष्य ततः सर्वास्त्रौ त्राहीति विष्णु-
 कुशुः । न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ ॥ १५ ॥ यदा
 चाभं नोपयति नार्त्तमन्यतरक्षयोः । ततः स्त्रियस्ता भूतश्च
 सर्वमन्तरधीयत ॥ १६ ॥ ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महा-

सुरी । वरेण छन्दयामास सर्वलोकहितः प्रभुः ॥ १७ ॥ ततः
सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ । हृष्टा पितामहं देवं
तस्यतुः प्राञ्जली तदा ॥ १८ ॥ जघत्तुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सञ्चितौ
तदा । आवयोक्तपसानेन यदि प्रीतः पितामहः ॥ १९ ॥
मायाविदावस्त्रविदौ षक्तिनी कामरूपिणी । उभावप्यमरौ स्थावः
प्रसन्नो यदि नो प्रभुः ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच । ऋतेऽमरत्वं युवयोः सर्वसुतं भविष्यति । अन्य-
दृणीतं सृत्योश्च विधानममरेः समम् ॥ २१ ॥ प्रभविष्याव इति
यन्महदभ्युद्यतं तपः । सुवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते ॥ २२ ॥
त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्गामास्थितं तपः । हेतुनानेन दैत्येन्द्रो
न वाङ्मामं करोम्यहम् ॥ २३ ॥

सुन्दोपसुन्दौ जघतुः । त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित् स्थावर-
जङ्गमम् । सर्वस्मान्नो भयं न स्यादहेऽन्वोऽन्यं पितामह ॥ २४ ॥

पितामह उवाच । यत् प्रार्थितं यथोक्तञ्च काममेतं ददानि
वाम् । सृत्योर्विधानमेतच्च यथावदां भविष्यति ॥ २५ ॥

नारद उवाच । ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतन्नदा तयोः ।
निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह ॥ २६ ॥ श्रुत्वा वराणि
दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातराबुभौ । अवध्यो सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं
गतौ ॥ २७ ॥ तौ तु श्रुत्वावरौ हृष्टा क्षतकामी मनस्विनौ । सर्वः
सुहृज्जनसाभ्यां प्रहर्षमुपजग्मिवान् ॥ २८ ॥ ततस्तौ तु जटां
भित्त्वा मौलिनीं सख्यभूवतुः । महार्हाभरणोपेतौ विरजोऽस्वर-
धारिणौ ॥ २९ ॥ अकालकौमुदीं चैव चक्रतुः सार्वकालिकीम् ।
नित्यप्रसूदितः सर्वज्ञयोश्चैव सुहृज्जनः ॥ ३० ॥ भक्ष्यतां भक्ष्यतां
नित्यं दौयतां रस्यतामिति । गीयतां पीयतां चेति शब्दशो-
भूहे गृहे ॥ ३१ ॥ तत्र तत्र महानादैरुत्क्रुद्धतन्नादितैः ।
हृष्टं प्रसूदितं सर्वं दैत्यानामभवत् पुरम् ॥ ३२ ॥ तेषोर्विचारे-

दंष्ट्रभिर्देत्यानां कामरूपिणाम् । समाः संक्रीडतां तेषामहरेक-
मिवाभवत् ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि राक्षसाभपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने
एकादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २११ ॥

—:—

नारद उवाच । एतन्वे वृत्तमात्रे तु त्रैलोक्याकाङ्क्षिणा-
वुभौ । मन्त्रयित्वा ततः सेनां तामाज्ञापयतां तदा ॥ १ ॥
सुहृद्भ्रूयतुज्ञातो दैत्यैर्द्वैच मन्त्रिभिः । कृत्वा प्रास्थानिकं
रात्रौ मघासु ययतुस्तदा ॥ २ ॥ गदापट्टिग्रधारिण्या शूलसुहर-
दज्ञया । प्रस्थितौ सञ्च वर्मिण्या महत्या दैत्यसेनया ॥ ३ ॥ मङ्गलैः
स्तुतिभिश्चापि विजयप्रतिसंहितैः । चारणैः स्तयमानौ तौ जग्मतुः
परया मुदा ॥ ४ ॥ तावन्तरीचसुतभृत्य दैत्यौ कामगमावुभौ ।
देवानामेव भवनं जग्मतुश्च द्वुर्मदौ ॥ ५ ॥ तयोरागमनं ज्ञात्वा
वरदानञ्च तत् प्रभोः । हित्वा त्रिपिष्टपं जगसुर्ब्रह्मलोकं ततः
सुराः ॥ ६ ॥ ताविन्द्रलोकं निजित्य यक्षरक्षोगणांस्तदा । खेचरा-
ण्यपि भूतानि जप्तुस्त्रीवक्रमौ ॥ ७ ॥ अन्तर्भूमिगतान्वागान्
जित्वा तौ च महारथौ । समुद्रवासिनीः सर्वा स्नेच्छजातीर्विजि-
ग्यतुः ॥ ८ ॥ ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ । सैन-
कांश्च समाह्वय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः ॥ ९ ॥ राजर्षयो महा-
यज्ञैर्हव्यकव्यैर्हिजातयः । तजोबलञ्च देवानां बर्हयन्ति श्रियं
तथा ॥ १० ॥ तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्वेषामसुरदिषाम् । सभूय
सर्वैरक्षाभिः काञ्चः सर्वात्मना बधः ॥ ११ ॥ एवं सर्वान् समा-
दिश्य पूर्वतीरे महोदधेः । क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतो-
मुष्णौ ॥ १२ ॥ यज्ञैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये हिजाः ।
तान् सर्वान् प्रसभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः ॥ १३ ॥ आत्रसे-

अग्निहोत्राणि सुनीनां भाविताङ्गनाम् । गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यसु
 विप्रस्य' सैनिकास्तयोः ॥ १४ ॥ तपोधनेषु ये क्रुद्धैः शपा कृता
 रुहात्मभिः । नाक्रामन्त तयोस्तोऽपि वग्द्राननिराकृताः ॥ १५ ॥
 नाक्रामन्त यद्वा शपा वाया सुक्ताः शिलास्त्रिव । नियमान् सं-
 पारित्यस्य व्यद्रवन्त द्विजातयः ॥ १६ ॥ पृथिव्यां ये तपःसिद्धा
 दान्ताः श्रमपरायणाः । तयोर्भयात् दुद्रुवस्तौ वैनतेयादिवो-
 रगाः ॥ १७ ॥ मथितैरायमैर्भग्नैर्विकीर्णकक्षशस्त्रैः । शून्य-
 मासीज्जगत्सर्वं कालेनेव हतं तदा ॥ १८ ॥ ततो राजन्महत्स्य-
 द्विऋषिभिश्च महासुरैः । उभौ विनिश्चयं कृत्वा विकुर्वति
 बधैषिणी ॥ १९ ॥ प्रभिन्नकरटी मत्ती भूत्वा कुम्भरूपिणी ।
 रुंलीनरूपि दुर्गेषु निन्द्यतुर्ष्यमसाहनम् ॥ २० ॥ सिंही भूत्वा
 पुनर्व्याघ्री पुनश्चान्तर्दितावुभौ । तैस्तैरुपायैस्तौ क्रूराहपीन् हृष्टा
 निजघ्नतुः ॥ २१ ॥ निहन्तयज्ञस्त्राध्याया प्रणष्टवृषतिद्विजा । उत्-
 सन्तोऽदयज्ञा च बभूव वसुधा तदा ॥ २२ ॥ हाहाभूता भयार्ता
 च निहन्तविपद्याप्रणा । निहन्तदैवकाष्ठां च पुण्योद्वाहविव-
 र्जिता ॥ २३ ॥ निहन्तकृषिगोरक्षा विध्वंसनगरायमा । अस्थि-
 कङ्काशसंकीर्णा भूर्भूवोऽग्रदर्शना ॥ २४ ॥ निहन्तपितृकार्ष्ण्यं च
 निर्वपट्कारमङ्गलम् । जगत् प्रतिभयाकारं दुष्प्रेक्ष्यमभवत्तदा
 ॥ २५ ॥ चन्द्रादित्यौ प्रहासारा नक्षत्राणि दिवीकसः । जग्मु-
 र्विषादं तत्कर्म हृष्टा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २६ ॥ एवं सर्वा दिशो
 दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा । निःसपत्नी कुरुक्षेत्रे निवेशमभि-
 चक्रतुः ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने

हादशाधिकद्विंशतीऽध्यायः ॥ २१२ ॥

नारद उवाच । ततो देवर्षयः सर्वे सिद्धाय परमर्षयः ।
जम्बुसदा परामार्तिं दृष्ट्वा तत्कदनं मङ्गत् ॥ १ ॥ तेऽभिगम्सु-
र्जितक्रोधा जितात्मानो जितेन्द्रियाः । पितामहस्य भवनं जगतः
रूपया तदा ॥ २ ॥ ततो ददृशुरासीनं स च देवैः पितामहम् ।
सिद्धैर्ब्रह्मर्षिभिश्चैव समन्तात् परिवारितम् ॥ ३ ॥ तत्र देवो
महादेवस्तत्राग्निर्वायुना सह । चन्द्रादित्यौ च शक्रश्च पारमेष्ठ्या-
स्तथर्षेयः ॥ ४ ॥ वैश्वानसो बालिखिल्या वानप्रस्था मरौचिपाः ।
अजाथ्रैर्वाविम्बुढाश्च तेजोगर्भास्तपस्विनः ॥ ५ ॥ ऋषयः सर्वे एवै-
ते पितामहमुपागमन् । ततोऽभिगम्य ते दीनाः सर्वे एव मह-
र्षयः ॥ ६ ॥ सुन्दोपसुन्दयोः कर्म सर्वं एव शशांसरे । यथा
हृतं यथा चैव कृतं येन क्रमेण च ॥ ७ ॥ न्यवेदयंस्ततः सर्व-
मखिलेन पितामहे । ततो देवगणाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ॥ ८ ॥
तमेषां पुरस्कृत्य पितामहमचोदयन् । ततः पितामहः श्रुत्वा
सर्वेषां तद्वचस्तदा ॥ ९ ॥ सुहृत्तमिव संचिन्त्य कर्त्तव्यस्य च
निश्चयम् । तयोर्बंधं समुद्दिश्य विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ १० ॥
दृष्ट्वा च विश्वकर्माणं व्यादिदेश पितामहः । सृज्यतां प्रार्थ-
नीयैका प्रमदेति महातपाः ॥ ११ ॥ पितामहं नमस्कृत्य तद्वाक्य-
मभिनन्द्य च । तिर्यगे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा पुनः पुनः
॥ १२ ॥ त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भूतं स्यात्परजङ्गमम् । समानय-
द्दर्शनीयं तत्तदत्र स विश्ववित् ॥ १३ ॥ कोटिशचैव रत्नानि
तस्या गाले न्यवेशयत् । तां रत्नसङ्घातमशीमसृजद्देवरूपिणीम्
॥ १४ ॥ सा प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्माणा । त्रिषु लोकेषु
नन्तीणां रूपेणाप्रतिमाभवत् ॥ १५ ॥ न तस्याः सृज्यमप्यसि
यज्ञात् रूपसम्पदा । नियुक्ता यत्र वा दृष्टिर्न सज्जति निरी-
क्षताम् ॥ १६ ॥ सा विश्ववतीव श्रीः कामरूपा वपुष्मती ।
जहार सर्वभूतानां चक्षुषि च मनांसि च ॥ १७ ॥ तिस्रं तिस्रं

समानौय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम
चक्रे पितामहः ॥ १८ ॥ ब्रह्माय सा नमस्कृत्य प्राञ्जलिर्वाक्य-
मब्रवीत् । किं काळं मयि भूतेषु येनास्माद्योऽहं निर्मिता ॥ १९ ॥

पितामह उवाच । गच्छ सुन्दोपसुन्दाभ्यामधुराभ्यां तिलो-
त्तमे । प्रार्थनीयेन रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥ २० ॥ त्वत्-
कृते दर्शनादेव रूपसम्पत् कृतेन नै । विरोधः स्याद्यथा ताभ्या-
मन्योऽन्येन तथा कुरु ॥ २१ ॥

नारद उवाच । सा तथेति प्रतिज्ञाय नमस्कृत्य पिता-
महम् । चकार मण्डलं तत्र विबुधानां प्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥
प्राञ्जुखी भगवानासौ दक्षिणेन महेश्वरः । देवाद्यैर्वात्तरेणा-
सन् सर्वतस्त्वृषयोऽभवन् ॥ २३ ॥ कुर्वत्या तं तथा तत्र मण्डलं
तत् प्रदक्षिणम् । इन्द्रः स्थाणुश्च भगवान्येर्ष्येण प्रत्यवस्थितौ
॥ २४ ॥ द्रष्टुकामस्य चात्यर्थं गतया पार्श्वतस्तथा । अन्यदक्षित-
पद्माक्षं दक्षिणं निःसृतं मुखम् ॥ २५ ॥ पृष्ठतः परिवर्त्तन्त्या
पश्चिमं निःसृतं सुखम् । गतया चोत्तरं पार्श्वं मुत्तरं निःसृतं
सुखम् ॥ २६ ॥ महेन्द्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वतोऽग्रतः ।
रत्नान्तानां विशाखानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ २७ ॥ एवं चतुर्मुखः
स्थाणुर्महादेवोऽभवत् पुरा । तथा सहस्रनेत्रश्च बभूव बलसूदनः
॥ २८ ॥ तथा देवनिकायानां महर्षीणाञ्च सर्वशः । मुखानि चाभ्य-
वर्त्तन्त येन याता तिलोत्तमा ॥ २९ ॥ तस्या गाले निपतिता दृष्टिः
स्तेषां महात्मनाम् । सर्वेषामेव भूयिष्ठमृते देवं पितामहम् ॥ ३० ॥
गच्छन्त्या तु तथा सर्वे देवाश्च परमपयः । कृतमित्येव तत्कार्यं
मेजिरे रूपसम्पदा ॥ ३१ ॥ तिलोत्तमायां तस्मान्नु गतायां लोक-
भावनः । सर्वान् विसर्ज्य यामास देवावृषिगणांश्च तान् ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि तिलोत्तमाप्रस्थायने

तयोदयाधिकद्विगतोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

नारद उवाच । जित्वा तु पृथिवीं दैत्यौ निःसपत्नी गत-
 व्यथी । कृत्वा त्रैलोक्यमव्ययं कृतकृत्यौ बभूवतुः ॥ १ ॥ देव-
 गन्धर्वयक्षाणां नागपार्थिवरक्षसाम् । आदाय सर्वरत्नानि परां
 तुष्टिसुपागतौ ॥ २ ॥ यदा न प्रतिप्रेङ्गारक्षयोः सन्तीह केचन ।
 निरुह्योगौ तदा भक्त्वा विजह्नातेऽमराविव ॥ ३ ॥ स्त्रीभिर्मातृव्यैश्च
 गन्धैश्च भक्ष्यभोज्यैः सुपुष्कलैः । पानैश्च विविधैर्हृद्यैः परां प्रीति-
 मवापतुः ॥ ४ ॥ अन्तःपुरवनोद्याने पर्वतेषु वनेषु च । यथे-
 श्वितेषु देशेषु विजह्नातेऽमराविव ॥ ५ ॥ ततः कदाचिद्विन्ध्यस्य
 प्रस्थे समशिलातले । पुष्पिताग्रेषु शालेषु विहारमभिजग्मतुः ॥ ६ ॥
 दिव्येषु सर्वकामेषु समानीतेषु तावुभौ । वरासनेषु संहृष्टौ
 सहस्त्रीभिर्निपेदतुः ॥ ७ ॥ ततो वादितृवृत्याभ्यामुपातिष्ठन्त
 तौ स्त्रियः । गीतैश्च स्तुतिसंयुक्तैः प्रीत्या समुपजङ्गरे ॥ ८ ॥
 ततश्चिक्षोक्तमा तत्र वने पुष्पाणि चिन्वती । वेशं साक्षिप्रमाधाव
 रक्तेनैकेन वाससा ॥ ९ ॥ नदीतीरेषु जातान् सा कर्णिकारान्
 प्रचिन्वती । शनैज्जंगाम तं देशं यत्राक्षां तौ महासुरी ॥ १० ॥
 तौ तु पीत्वा वरं पानं मदरत्नान्तलोचनौ । हृष्टौ च तां वरा-
 रोह्यां व्यथितौ सम्बभूवतुः ॥ ११ ॥ तावुत्यायासनं हित्वा जग्म-
 तुर्ध्वं सा स्थिता । उभौ च कामसम्पत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम्
 ॥ १२ ॥ दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुन्दो जग्राह पाणिना । उप-
 सुन्दोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोक्तमाम् ॥ १३ ॥ वरप्रदान-
 मन्तौ तावीरसेन बलेन च । धनरत्नमदाभ्याञ्च सुरापानमदेन च
 ॥ १४ ॥ सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योऽन्यं भ्रुकुटोकृतौ । मदकाम-
 सनीविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥ १५ ॥ मम भार्या तव गुरुरिति
 सुन्दोऽभ्यभाषत । मम भार्या तव बधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥
 नैषी तव ममैषेति ततस्त्री मन्युराविशत् । तस्या रूपेण सम्पत्तौ
 विगतस्त्रेहसौहृदौ ॥ १७ ॥ तस्या हेतीर्गदे भीमे सङ्गृहीता-

वुभी तदा । प्रगृह्य च गदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ ॥१८॥
 अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योऽन्यं निजघ्नतुः । तौ गदाभिहतौ
 भीमौ पेततुर्धरणीतले ॥ १९ ॥ अधिरेणावसिक्ताङ्गी हांवि-
 वाक्कीं नभद्गती । ततश्चा विद्रुता नाळं स च हैत्यगणसथा ।
 पातालमगमत्सुतो विषादभयकम्पितः ॥ २० ॥ ततः पितामह-
 स्तत्र सङ्घदेवैर्मर्षिभिः । आजगाम विशुद्धात्मा पूजयञ्च तिलो-
 त्तमाम् ॥ २१ ॥ वरेण छन्दयामास भगवान् प्रपितामहः । वर-
 दित्सुः स तत्रैना प्रीतः प्राङ् पितामहः ॥ २२ ॥ आदित्य-
 चरिताञ्जोकान्निचरिष्यसि भाविनि । तेजसा च सुदृष्टां त्वां न
 करिष्यति कश्चन ॥ २३ ॥ एवं तस्यै वरं दत्त्वा सर्वलोकपिता-
 महः । इन्द्रे त्रैलोक्यमाधाय ब्रह्मलोकं गतः प्रभुः ॥ २४ ॥

नारद उवाच । एवं तौ सङ्घतौ भूत्वा सर्वाद्यैष्वेकनिश्चयौ ।
 तिलोत्तमायं संक्रुद्वावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः ॥२५॥ तस्मादृत्नवीमि वः
 स्नेहात् सर्वान् भरतसप्तमाः । यथा वो नात्र भेदः स्यात् सर्वेषां
 द्रौपदीकृते । तथा कुरुतः भद्रं वा मम चेत् प्रियमिच्छथ ॥२६॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महात्मानो नारदेन मह-
 र्षिणा । समयं चाक्रिरे राज्ञोऽन्योन्यं वशमागताः ॥ २७ ॥
 समयं तस्य देवर्षेर्नारदस्याभितौजसः । द्रौपद्या नः सहासीन-
 जन्योऽन्वं योऽभिदर्शयेत् । २८ ॥ स नो द्वादशवर्षाणि ब्रह्म-
 चारी बने वसेत् । कर्तुं तु समये तस्मिन् पाण्डुबैर्धर्मचारिभिः ।
 नारदोऽप्यगमत् प्रीत इष्टं देवं महासुनिः ॥ २९ ॥ एवं तैः
 समयः पूर्वं कृतो नारदचोदितैः । न चाभियन्त ते सर्वे तदा-
 न्योऽन्येन भारत ॥ ३० ॥

इत्यादिपर्वणि राज्यलाभपर्वणि सुन्दोपसुन्दोपाख्याने चतु-
 र्दशाधिकद्विंशतोऽध्यायः समाप्तश्च राज्यलाभपर्वः ॥ २१४ ॥

अथार्जुनवनवासपर्व ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ते समयं कृत्वा न्यत्रसंज्ञक पाण्डवाः ।
 वशे शस्त्रप्रतापेन कुर्वन्तोऽन्यान्महीधितः ॥ १ ॥ तेषां मनुज-
 सिंहानां यद्यानामभितौजसाम् । बभूव कृत्वा सर्वेषां पार्श्वानां
 वशवर्तिनी ॥ २ ॥ ते तथा तैश्च सा वीरैः पतिभिः सह पशुभिः ।
 बभूव प्ररमप्रीता नागैरिव सरस्वती ॥ ३ ॥ वर्णमानेषु घर्षेण
 पाण्डवेषु महात्मसु । व्यवर्द्धन् कुरवः सर्वे हीनदीपाः सुखा-
 न्विताः ॥ ४ ॥ अथ दीर्घेण कालेन ब्राह्मणस्य विश्राम्यते । कस्य-
 चित्तस्करा जह्नुः केचिद्वा वृषसत्तम ॥ ५ ॥ ह्यियमाद्ये धने
 तस्मिन् ब्राह्मणः क्रोधमूर्च्छितः । आगम्य खाण्डवप्रस्थमुद-
 क्रोशत्स पाण्डवान् ॥ ६ ॥ ह्यियते गोधनं सुद्रे नृशंभैरकृता-
 त्मभिः । प्रसह्य चास्त्रादिषयादभ्यधावत पाण्डवाः ॥ ७ ॥ ब्राह्म-
 णस्य प्रशान्तस्य हविर्ध्वान्तैः प्रलुप्यते । शार्दूलस्य रुशं शून्यां
 नीचः क्रोटाभिमर्दति ॥ ८ ॥ अरक्षितारं राजानं बालषड्भाग-
 हारिणम् । तमाहुः सर्वलोकस्य समयं पापचारिणम् ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणस्ये ह्यते चौरैर्धर्मार्थे च विलोपिते । रौरुयमाद्ये च मयि
 क्रियतां हस्तधारणा ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । रौरुयमाणस्याभ्यासे अशं विप्रस्य
 पृथङ्भवः । तानि वाक्यानि श्रुत्वाव कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ ११ ॥
 श्रुत्वैव च महाबाहुर्मा भैरित्याह तं द्विजम् । आकुषानि च
 यत्नासन् पाण्डवानां महात्मनान् ॥ १२ ॥ कृष्णया सह तत्रास्ते
 धर्मराजो बुधिष्ठिरः । सम्प्रवेशाय चाशक्तो गमनाय च पाण्डवः
 ॥ १३ ॥ तस्य चात्तं स्य तैर्वाक्यैश्चोद्यमानः पुनः पुनः । आकन्दे
 तत्र कीन्तेयश्चिन्तयामास दुःखितः ॥ १४ ॥ ह्यियमाद्ये धने
 तस्मिन् ब्राह्मणस्य तपस्विनः । अशुप्रमार्जनं तस्य कर्त्तव्यमिति
 निश्चयः ॥ १५ ॥ उपप्रेक्ष्यणजोऽधर्मः सुमहान् स्वान्महीपतेः ।

यद्यस्य वदतो द्वारि न करोम्यद्य रक्षणम् ॥ १६ ॥ अनास्तिष्यद्य
 सर्वेषामस्याकमपि रक्षणे । प्रतितिष्ठेत लोकेऽस्मिन्नधर्मश्चैव नो
 भवेत् ॥ १७ ॥ अनाहत्य तु राजानं गते मयि न संशयः ।
 अजातशत्रोर्नृपतेर्भयि चैवाकृतं भवेत् ॥ १८ ॥ अनुप्रवेशे राजसु
 वनवासो भवेन्नम । सर्वमन्यत्परिहृतं धर्मघ्नान्तु महीपतेः ॥ १९ ॥
 अधर्मो वै महानसु वने वा मरुत्थं मम । शरीरस्य विज्ञायेन
 धर्म एव विशिष्यते ॥ २० ॥ एवं विनिश्चित्य ततः कुन्तीपुत्रो
 धनञ्जयः । अनुप्रविश्य राजानमापृच्छ च विशाम्पते ॥ २१ ॥
 धनुराहाय संहृष्टो ब्राह्मणं प्रत्यभाषत । ब्राह्मणागम्यतां शीघ्रं
 यावत् परधर्मैषिणः ॥ २२ ॥ न दूरे ते मता, सुद्रास्तावन्नृच्छा-
 वहे सह । यावन्निवर्त्तयाम्यद्य शीरहस्ताह्वनं तव ॥ २३ ॥
 सोऽनुसृत्य महाबाहुर्दन्वी बर्मा रथी ध्वजी । शरैर्विध्वंस्य तां-
 शीरानवजित्य च तद्वनम् ॥ २४ ॥ ब्राह्मणं समुपाकृत्य यशः
 प्राप्य च पाण्डवः । ततस्तद्गोधनं पार्थो दत्त्वा तस्मै द्विजातये
 ॥ २५ ॥ आजगाम पुरं वीरः सव्यसाची धनञ्जयः । सोऽभि-
 वाद्य गुह्यन् सर्वान् सर्वेष्वप्यभिनन्दितः ॥ २६ ॥ धर्मराजसुवा-
 चेदं व्रतमादिश मे प्रभो । संशयः समतिक्रान्तो भवत्सन्दर्शने
 भया ॥ २७ ॥ वनवासं गमिष्यामि समयो ह्येष नः कृतः । इत्युक्तो
 धर्मराजसु सहसा वाक्यमप्रियम् ॥ २८ ॥ कथमित्यत्रवीहङ्गा
 शोकार्तः सज्जमानया । युधिष्ठिरो सुडाकेशं भ्राता भ्रातरमच्युतम्
 ॥ २९ ॥ उवाच ह्यीनो राजा च धनञ्जयमिदं वचः । प्रमाथ्य-
 मस्मि यद्दि ते मत्तः पृथु वचोऽनघ ॥ ३० ॥ अनुप्रवेशे यद्दीर कृत-
 वांश्च ममाप्रियम् । सर्वं तदनुजानामि व्यलीकं न च मे हृदि
 ॥ ३१ ॥ शरीरनुप्रवेशो हि नोपघातो यवीयसः । यवीयसोऽनु-
 प्रवेशो व्येष्टस्य विभिलोपकः ॥ ३२ ॥ निवर्त्तस्व महाबाहो कुदर्थं
 वचनं मम । न हि ते धर्मशीपोऽस्ति न च मे धर्मघ्ना कृता ॥ ३३ ॥

अर्जुन उवाच । न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचक्षिष्यामि सत्येनायुषमाद्यभे ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । सोऽभ्यनुज्ञाय राजानं वनचर्षाच्च
दोक्षितः । वने द्वादशवर्षाणि वासावानुज्जगाम च ॥ ३५ ॥

इत्यादिपर्वणि अर्जुनवनवासपर्वणि अर्जुनतीर्थयात्रायां
षष्ठदशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं प्रयातं महाबाहुं कीरवाणां यश-
स्करम् । अनुजग्मुर्महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ १ ॥ वेद-
वेदाङ्गविदांसस्रथैवाध्यात्मचिन्तकाः । भैक्षाश्च भगवद्भक्ताः सूतः
पौराणिकाश्च ये ॥ २ ॥ कथञ्चायमपरे राजन् अमन्याश्च वनौ-
कसः । दिव्याख्यानाग्नि ये चापि पठन्ति मधुरं दिवाः ॥ ३ ॥
एतैश्चान्यैश्च वृद्धभिः सहायैः पाण्डुनन्दनः । हतः श्लक्ष्णकथैः
प्रायान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ४ ॥ रमणीयानि चित्राणि वनानि
च सरांसि च । सरितः सागरांश्चैव देशानपि च भारत ॥ ५ ॥
पुण्यान्पि च तीर्थानि ददर्श भरतर्षभः । स गङ्गाद्वारमाश्रित्य
निवेशमकरोत् प्रभुः ॥ ६ ॥ तत्र तस्याद्भुतं कर्म शृणु त्वं जनसे-
जय । क्षतवान्यद्विशुद्धात्मा पाण्डूनां प्रवरो हि सः ॥ ७ ॥ निविष्टे
तत्र कौन्तेये ब्राह्मणेषु च भारत । अग्निहोत्राणि विप्रास्ते
प्रांडुश्चक्रुरनेकशः ॥ ८ ॥ तेषु प्रबोध्यमानेषु ष्वक्षितेषु ऊतैषु च ।
क्षतपुष्पोपचारेषु तोरान्तरगतेषु च ॥ ९ ॥ क्षताभिषेकैर्विद्वङ्भि-
र्नियतैः सत्ये स्थितैः । शुशुभेऽतीव तद्राजन् गङ्गाद्वरं महा-
त्मभिः ॥ १० ॥ तथा पर्षाकुले तस्मिन्निवेशे पाण्डुवर्षभः । आभि-
षेकाय कौन्तेयो गङ्गामवतताए च ॥ ११ ॥ तत्राभिषेकं कृत्वा
स तर्पयित्वा पितामहान् । उत्तितीर्षुर्जलाद्राजन्नग्निज्ञात्स-

चिकीर्षया ॥ १२ ॥ अपहृतो महाबाहुर्नागराजस्य कन्धया ।
 अन्तर्जले महाराज उलूष्या कामयानया ॥ १३ ॥ दृष्टं पाण्ड-
 वस्तत्र पावकं सुसमाहितः । कौरव्यस्त्राय नागस्य भवने पर-
 मार्चिते ॥ १४ ॥ तत्राग्निकार्यं कृतवान् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 अशङ्कमानेन हुतस्तेनातुष्यदुताशनः ॥ १५ ॥ अग्निक्वाब्धं स
 कृत्वा तु नागराजसुतां तदा । प्रहसन्निव कौन्तेय इदं वचन-
 मब्रवीत् ॥ १६ ॥ किमिदं साहसं भीरु कृतवत्यसि भाविनि ।
 कथायं सुभगे देशः का च त्वं कस्य चात्मजा ॥ १७ ॥

उलूष्युवाच । ऐरावतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः ।
 तस्यास्त्रि दुहिता राजन् उलूषी नाम पन्नगी ॥ १८ ॥ साहं
 त्वामभिषेकार्थमवतीर्णं समुद्रगाम् । दृष्ट्वैव पुरुषव्याघ्र कन्दर्पे-
 ष्याभिमूर्च्छिता ॥ १९ ॥ तां मामनङ्गत्वापितां त्वत्कृते कुरु-
 नन्दन । अनन्यां नन्दयस्वाद्य प्रदानेनात्मनोऽनघ ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच । ब्रह्मचर्यमिदं भद्रे मम द्वादशवर्षिकम् ।
 धर्मराजेन चाद्रिष्टं नाहमस्त्रि स्वयं वशः ॥ २१ ॥ तत्र चापि
 प्रियं कर्तुमिच्छामि जलचारिणि । अमृतं नोक्तपूर्वञ्च मया
 किञ्चन कर्त्तुमिच्छित् ॥ २२ ॥ कथञ्च नामृतं मे स्यात्तत्र चापि
 प्रियं भवेत् । न च पीड्येत मे धर्मसाथा कुर्वा भुजङ्गमे ॥ २३ ॥

उलूष्युवाच । जानाम्यहं पाण्डवेय यथा चरसि मेदि-
 नीम् । यथा च ते ब्रह्मचर्यं इदमाद्रिष्टवान् गुरुः ॥ २४ ॥
 परस्परं वर्त्तमानान् द्रुपदस्यात्मजां प्रति । यो नोऽनुप्रविष्टे-
 न्नोहात्म वै द्वादशवर्षिकम् ॥ २५ ॥ वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति
 वः समयः कृतः । तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् ॥ २६ ॥
 कृतवांस्तत्र धर्मार्थमत्र धर्मो न दुष्यति । परित्यागञ्च कर्त्तव्य-
 मार्त्तानां प्रथुलोचन ॥ २७ ॥ कृत्वा मम परित्राणं तव धर्मो
 न लुप्यते । यदि वाप्यस्य धर्मस्य स्तुत्योऽपि स्याद्यतिक्रमः ॥ २८ ॥

स च तं धर्मं एवस्थाहत्वा प्राणान्मार्जुन । भक्ताश्च भर्जं मां
 पार्थ सतामेतन्मतं प्रभो ॥ २९ ॥ न करिष्यसि चेदेवं ह्यतां
 मासुपधारय । 'प्राणदानान्महाबाहो चर धर्ममनुत्तमम् ॥ ३० ॥
 शरण्यश्च प्रपञ्चास्मि त्वामद्य पुत्रपोत्तम । दीनाननाद्यान् कौन्तेय
 परिरक्षसि नित्यशः । साहं शरणमध्येमि रोरवीमि च दुःषिता
 ॥ ३१ ॥ याचे त्वां चाभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम् । स
 त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्तुमर्हसि ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पद्मगेश्वरकन्यया ।
 कृतवांस्तत्तथा सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणम् ॥ ३३ ॥ स नागभवने
 रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् । उदितोऽभ्युत्थितः सूर्वे कौरव्यस्य
 निवेशनात् ॥ ३४ ॥ आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सच ।
 परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् ॥ ३५ ॥ दत्त्वा
 वरमजेयत्वं जले सर्वत्र भारत । साध्या जलचराः सर्वे भवि-
 ष्यन्ति न संशयः ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्वण्यर्जुनवनवामपर्वणि उलूपीसङ्घे षोडशा-
 धिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

—:~:—

वैशम्पायन उवाच । कथयित्वा च तत्सर्वं ब्राह्मणेभ्यः स
 भारतः । प्रययौ हिमवत्पार्श्वं ततो वज्रधराम्बजः ॥ १ ॥
 अगस्त्यवटमासाय वशिष्ठस्य च पर्वतम् । अगतुक्ते च कौन्तेयः
 कृतवान् शीघ्रमात्मनः ॥ २ ॥ प्रददौ गौंसहस्राणि सुवह्नि च
 भारत । निवेशांश्च द्विजातिभ्यः सोऽददत् कुरुसन्तमः ॥ ३ ॥
 हिरण्यविन्दोक्षीर्षे च स्नात्वा पुत्रपत्तमः । दृष्टवान् पाण्डवश्रेष्ठः
 पुण्यान्यासतुनामि च ॥ ४ ॥ अगतीर्षं नरश्रेष्ठो ब्राह्मणैः सह
 भारत । प्राचीं दिशमभिप्रेषुर्जंगाम भरतर्षभः ॥ ५ ॥ आगु-

पूर्वेषु तीर्थानि दृष्टवान् कुरुसन्तमः । नदीं चोत्पलिनीं रम्य-
 मरुणं नैमिषं प्रति ॥ ६ ॥ नन्दामपरनन्दाश्च कौशिकीश्च य-
 स्विनीम् । महानदीं गयाञ्चैव गङ्गामपि च भारत ॥ ७ ॥ एवं
 तीर्थानि सर्वाणि पश्यमानसाधाञ्जमान् । आत्मनः पापमं कुर्वन्
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ च गाः ॥ ८ ॥ अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु याति तीर्थानि
 कानिचित् । जगाम तानि सर्वाणि तथान्यायतमानि च ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा च विधिवत्तानि धनञ्चापि ददौ ततः । कलिङ्गराष्ट्रद्वारेषु
 ब्राह्मण्याः पाण्डवानुगाः । अभ्यनुज्ञाय कौन्तेयमुपावर्त्तन्त भारत
 ॥ १० ॥ स तु तैरभ्यनुज्ञातः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । सहाधै-
 रल्पकैः शूरः प्रययौ यत्र सागर ॥ ११ ॥ स कलिङ्गानतिक्रम्य
 देशानावतमानि च । हर्म्याणि रमणीयानि प्रेक्षमाणो ययौ
 प्रभुः ॥ १२ ॥ महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा तापसैरुपशोभितम् । समुद्र-
 तीरेण शनैर्मन्थिपूरं जगाम च ॥ १३ ॥ तत्र सर्वाणि तीर्थानि
 पुर्यान्यायतमानि च । अभिगम्य महाबाहुरभ्यगच्छन्महीपतिम्
 ॥ १४ ॥ मणिपूरेश्वरं राजन् धर्मज्ञं पितृवाहनम् । तस्य
 चित्वाङ्गदा नाम दुहिता चारुदर्शना ॥ १५ ॥ तां ददर्श पुरे
 तस्मिन् विचरन्तीं यहृच्छया । दृष्ट्वा च तां वरारोहां चकमे चैत-
 वाङ्मनीम् ॥ १६ ॥ अभिगम्य च राजानमवदत्स्वं प्रयोजनम् ।
 देहि मे स्त्रियमां राजन् क्षत्रियाय महात्मने ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा
 त्वप्रवीद्राजा कस्य पुत्रोऽसि नाम किम् । उवाच तं पाण्डवोऽहं
 कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १८ ॥ तमुवाचाय राजा स सान्त्वपूर्व-
 मिहं वचः । राजा प्रभञ्जनो नाम कुलोऽस्मिन् संवभूव च ॥ १९ ॥
 अपुत्रः प्रसवेनार्थी तपस्तेपे स उत्तमम् । उयेण तपसा तेन
 देवदेवः पिनाकष्टक् ॥ २० ॥ ईश्वरसोपितः पार्य देवदेव उमा-
 पतिः । स तस्यै भगवान् प्रादादेकैकं प्रसवं कुले ॥ २१ ॥
 एकैकः प्रसवस्तस्माद्भवत्यस्मिन् कुले-सदा । तेषां कुमारः सर्वेषां

पूर्वेषां मम जज्ञिरे ॥ २२ ॥ एका च मम कथ्येयं कुलस्योत्-
पादनी शृणुम् । पुत्रो ममायमिति मे भावना पुरुषर्षभ ॥ २३ ॥
पुत्रिकाहेतुविधिना संज्ञिता भुरतर्षभ । तस्मादेकः सुतो योऽस्यौ
जायते भारत त्वया ॥ २४ ॥ एतच्छुक्लं भवत्वस्याः कुलज-
जायतामिह । एतेन समयेनेमां प्रतिगृह्णीष्व पाण्डव ॥ २५ ॥
स तथेति प्रतिज्ञाय तां कन्यां प्रतिगृह्य च । उवास नगरे तस्मिन्
तिष्ठः कुन्तीसुतः समाः ॥ २६ ॥ तस्यां सुते समुत्पन्ने परिष्वज्य
वराङ्गनाम् । आसन्न्य वृपतिं तन्तु जगाम परिवर्त्तितुम् ॥ २७ ॥

इत्यादिपर्वण्यर्जुनवनवासपर्वणि चित्राङ्गदासंग्रहे

सप्तदशाधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः समुद्रे तीर्थानि दक्षिणे भरत-
र्षभः । अभ्यगच्छत् सुपुण्यानि शोभनानि तपस्विभिः ॥ १ ॥
वर्जयन्ति स्म तीर्थानि तत्र पञ्च स्म तापसाः । अवकीर्णानि
यान्यासन् पुरस्तात्तु तपस्विभिः ॥ २ ॥ अगस्त्यीथं सौभद्रं
पौलोमञ्च सुपावनम् । आरन्ध्रमं प्रसन्नञ्च हयमेधफलञ्च तत् ॥ ३ ॥
भारद्वाजस्य तीर्थन्तु पापप्रशमनं महत् । एतानि पञ्च तीर्थानि
ददर्श पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ विविक्ताम्यपल्लव्याथ तानि तीर्थानि
पाण्डवः । दृष्ट्वा च वर्ज्यमानानि मुनिभिर्द्धर्मबुद्धिभिः ॥ ५ ॥
तपस्विनस्ततोऽपृच्छत् प्राञ्जलिः कुरुनन्दनः । तीर्थानीमानि
वर्ज्यन्ते किमर्थं ब्रह्मवादिभिः ॥ ६ ॥

तापसा ऊचुः । आद्याः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपो-
धनान् । तत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तेषां श्रुत्वा महाबाहुर्षीर्ष्यमाणस्यपो-
धनेः । जगाम तानि तीर्थानि द्रष्टुं पुरुषसत्तमः ॥ ८ ॥ ततः

सौभद्रमासाद्य मर्षेस्तीर्थमुत्तमम् । विगाह्य सहसा धूरः स्नान-
 क्षणे परन्तपः ॥ ८ ॥ अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलचरो महान् ।
 जग्राह चरणे ग्राह. कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ १० ॥ स तमादाय
 कीर्त्तेयो विस्तरन्तं जलेचरम् । उदतिष्ठन्महाबाहुर्वलेन बलिनां
 वरः ॥ ११ ॥ उत्कृष्ट एव ग्राहस्तु सोऽर्जुनेन यश्चस्त्रिणा ।
 बभूव मारी कल्याणी सर्वाभरणभूषिता ॥ १२ ॥ दीप्यमाना
 श्रिया राजन् दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्ती-
 पुत्रो धनञ्जयः ॥ १३ ॥ ता स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ।
 का वै त्वमसि कल्याणि कुतो वासि जलेचरि । किमर्थञ्च महत्
 पापमिदं कृतवती पुरा ॥ १४ ॥

वर्गोवाच । अथरास्त्रि महाबाहो देवारण्यविहारिणी । इष्टा
 धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥ १५ ॥ मम सख्यस्यतस्त्रोऽन्याः
 सर्वाः कामगमाः शुभाः । ताभिः सार्धं प्रयातास्त्रि लोकपाल
 निवेशनम् ॥ १६ ॥ ततः पश्यामहे सर्वा ब्राह्मण्य शंसितव्रतम् ।
 रूपवन्तमधीयानमेकमेकान्तचारिणम् ॥ १७ ॥ तस्यैव तपसा
 राजंश्चद्वनं तेजसा वृतम् । आदित्य इव त देशं कतुस्त्रं सवं
 व्यकाशयत् ॥ १८ ॥ तस्य दृष्ट्वा तपसाद्वयूपं चाद्भुतमुत्तमम् । अव-
 तीर्णाः स्त्र्य तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ॥ १९ ॥ अहस्य सीरभेयो
 च समोची बुद्बुदा लता । यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत
 ॥ २० ॥ गायन्त्योऽथ हसन्त्यश्च लोभयित्वा च तं द्विजम् । स च
 नास्मानु कृतवान्मनो वीर कथञ्चन ॥ २१ ॥ नाकम्पत महार्तेजाः
 स्थितस्तपसि निर्मले । सोऽद्यपत् कुपितोऽस्मासु ब्राह्मणः क्षत्रिय-
 र्षभ । ग्राहभूता जले यूयं चरिष्यथ शतं समाः ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वण्यर्जुनवनवासपर्वणि तीर्थग्राहविमोचने

अष्टादशाधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

वर्गोवाच । ततो वयं प्रपथिताः सर्वा भारतसत्तम ।
 अयाम शरणं विप्रं तन्तपोधनमच्युतम् ॥ १ ॥ रूपेण वयसा
 चवं कन्दर्पेण च दर्पिताः । अयुक्तं कृतवत्यः स्म जन्तुमर्हसि नो
 द्विज ॥ २ ॥ एष एव बधोऽस्माकं सुपर्वात्तपोधन । यद्वयं
 संशितात्मानं प्रलोच्युं त्वामिहागताः ॥ ३ ॥ अबध्यासु स्त्रियः हृष्टा
 मन्यन्त धमचारिणः । तस्माद्धर्मेण वर्द्धं त्वं नास्मान् हिंसितुमर्हसि
 ॥ ४ ॥ सर्वभूतेषु धर्मज्ञ मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । सत्यो भवतु कल्याण
 एवं वादो मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ शरणञ्च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति
 दानतमम् । शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मस्तस्मात्त्वं जन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभ-
 कर्मकृत् । प्रसादं कृतवान्जीर रविसोमसमप्रभः ॥ ७ ॥

ब्राह्मण उवाच । शतं शतसहस्रान्तु सवमक्षयवाचकम् ।
 परिमाणं शतं त्वितन्नेदमक्षयवाचकम् ॥ ८ ॥ यदा च वो याचभूता
 गृह्णन्तीः पुरुषान् जले । उत्कर्षति जलात्तस्मात् स्थलं पुरुष-
 सत्तमः ॥ ९ ॥ तदा द्रुयं पुनः सर्वाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यथ । अमृतं
 नोक्तपूर्वं मे हसतापि कदाचन ॥ १० ॥ तानि सर्वाणि तीर्थानि
 ततः प्रभृति चैव ह । नारीतीर्थानि नाग्नेह ख्यातिं यास्यन्ति
 सर्वशः । पुण्यानि च भविष्यन्ति पावनानि मनीषिणाम् ॥ ११ ॥

वर्गोवाच । ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 अचिन्तयामोऽपहत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः ॥ १२ ॥ कानु
 नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् । समागच्छेम यो न
 साद्रूपमापादयेत् पुनः ॥ १३ ॥ ता वयं चिन्तयित्वैव सुहृत्ता-
 दिव भारत । दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिसुत नारदम् ॥ १४ ॥
 सम्प्रहृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम् । अभिवाद्य च तं
 पार्थ स्थिताः स्म व्रीडिताननाः ॥ १५ ॥ स नोऽष्टच्छत् दुःख-
 मूलमुक्तवत्यो वयश्च तम् । श्रुत्वा तत यथावृत्तमिदं वचनमव-

वीत् ॥ १६ ॥ दक्षिणे सागरानूपे पञ्चतीर्थानि सन्ति वै ।
 पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत माचिरम् ॥ १७ ॥ तत्राशु
 पुरुषव्याघ्रः पाण्डवेयो धनञ्जयः । मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखा-
 द्दस्मान् संशयः ॥ १८ ॥ तस्मै सर्वा वयं वीर श्रुत्वा वाक्यमितो
 गताः । तद्विदं सत्यमेवाद्य मोक्षिताहं त्वयानघ ॥ १९ ॥ एतासु
 मम ताः सख्यश्चतस्रोऽन्या जले श्रिताः । कुरु कर्म शुभं वीर
 एताः सर्वा विमोक्षय ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ताः पाण्डवश्रेष्ठः सर्वा एव विधा-
 म्यते । तस्माच्छापादहीनात्मा मोक्षयामास वीर्षवान् ॥ २१ ॥
 सत्याय च जज्ञात्तस्मात् प्रतिलैभ्य वपुः स्वकम् । तास्तदाश्ररसो
 राजन्मदृश्यन्त यथा पुरा ॥ २२ ॥ तीर्थानि शोधयित्वा तु तथा-
 नुज्ञाय ताः प्रभुः । चित्राङ्गदां पुनर्द्रष्टुं मणिपूरं पुनर्ययौ ॥ २३ ॥
 तस्मामजनयत् पुत्रं राजानं बभ्रुवाहनम् । तां दृष्ट्वा पाण्डवो
 राजन् गोकर्णमभितोऽगमत् ॥ २४ ॥

इत्यादिपर्वण्यर्जनवनवासपर्वण्यर्जनतीर्थयात्रायां

जनविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्याय-
 तनानि च । सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रमः ॥ १ ॥
 ससुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च । तानि सर्वाणि
 गत्वा स प्रभाससुपजग्मिवान् ॥ २ ॥ प्रभासदेशं सम्प्राप्तं वीभत्सु-
 मपराजितम् । सुपुण्यं रमणीयञ्च शुश्राव मधुसूदनः ॥ ३ ॥
 ततोऽभ्यगच्छत् कौन्तेयं सखायं तत्र माधवः । दृष्ट्वाते तदा-
 न्योऽन्यं प्रभासे कृष्णपाण्डवौ ॥ ४ ॥ तावन्धोन्यं समाश्लिष्य दृष्ट्वा
 च कुशलं वने । आस्तां प्रियसखायौ तौ नरनारायणावुषी ॥ ५ ॥

ततोऽर्जुनं वासुदेवस्नात्स्नानं पर्वं पृच्छत । किमर्थं पाण्डवैतानि
तीर्थान्यनुचरस्युत ॥ ६ ॥ ततोऽर्जुनो यथा वृत्तं सर्वमाख्यातवा-
स्तदा । श्रुत्वोवाच च वाष्णोऽय एवमेतदिति प्रभुः ॥ ७ ॥ ती-
विहृत्य यथा कामं प्रभासं कृष्णपाण्डवौ । महीधरं रैवतकं
वासायैवाभिजग्मतुः ॥ ८ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णस्य वचनान्तं मही-
धरम् । पुरुषा मण्डयाश्चक्रुःपञ्चदश भोजनम् ॥ ९ ॥ प्रति-
गृह्यार्जुनः सर्वसुपभुज्य च पाण्डवः । सहैव वासुदेवेन दृष्टवान्प्र-
नर्त्तकान् ॥ १० ॥ अभ्यनुज्ञाय तान् सर्वानर्त्तयित्वा च पाण्डवः ।
सत्कृतं शयनं दिव्यमभ्यगच्छन्महामतिः ॥ ११ ॥ ततस्तत्र
महाबाहुः शयानः शयने शुभे । नदीनां पल्लवानाञ्च पर्वतानां
तदैव च । आपगानां वनानाञ्च कषयामास सात्वते ॥ १२ ॥ एवं
स कथयन्नेव निद्रया जनमेजय । कौन्तेयोऽपि हृतस्मिन् शवने
स्वर्गसन्निभे ॥ १३ ॥ मधुरेणैव गीतेन वीणाशब्देन चैव ह ।
प्रबोध्यमानो बुद्धे स्तुतिभिर्मङ्गलैस्तथा ॥ १४ ॥ स कृत्वावश्य-
कार्वाण्यि वाष्णोऽयेनाभिनन्दितः । रथेन काञ्चनाङ्गेन द्वारका-
मभिजग्मिवान् ॥ १५ ॥ अलङ्कृता द्वारका तु बभूव जनमेजय ।
कुन्तीपुत्रस्य पूजार्थमपि निष्कुटकेष्वपि ॥ १६ ॥ दिदृक्षन्तश्च
कौन्तेयं द्वारकावासिनो जनाः । नरेन्द्रमार्गमाजग्मुस्तूर्णं शत-
सहस्रयः ॥ १७ ॥ अवलोक्येणु नारीणां सहस्राणि शतानि च ।
भोजवृष्णान्धकानाञ्च समवायो महानभूत् ॥ १८ ॥ स तथा सत्-
कृतः सर्वैर्भोजवृष्णान्धकात्मजैः । अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वैश्च प्रति-
नन्दितः ॥ १९ ॥ कुमारैः सर्वैश्च वीरः सत्कारेणैवाभिचोदितः ।
समानवयसः सर्वानास्त्रिय स पुनः पुनः ॥ २० ॥ कृष्णस्य भवने रम्ये
रत्नभोज्यसमाहृते । उवास सह कृष्णेन बहुलास्तत्र शर्वरीः ॥ २१ ॥

इत्यादिपर्वस्यर्जुनवनवासपर्वस्यर्जुनद्वारकागमने त्रिंशत्पञ्चिक-
द्विंशतोऽध्यायः समाप्तश्चार्जुनवनवासपर्वः ॥ २२० ॥

अथ सुभद्राहरणपर्व ॥ १७ ॥

वशम्यायन उवाच । ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रेवतके
गिरौ । वृष्णाण्वकानामभवदुत्सवो वृपसप्तम ॥ १ ॥ तत्र दानं
दनुर्वोरा ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः । भोजवृष्णाण्वकाश्चैव महेन्द्रस्य
गिरेस्तदा ॥ २ ॥ प्रासादैरत्नचित्तैश्च गिरेस्तस्य समन्ततः । स
देशः शोभितो राजन् कल्पवृक्षैश्च सर्वशः ॥ ३ ॥ वादित्राणि
श्च तत्रान्ये वादकाः समवादयन् । नवृतुर्नर्त्तकाश्चैव जगु-
र्गेयानि गायनाः ॥ ४ ॥ अलङ्कृताः कुमारश्च वृष्णीनां सुमहो-
जसाम् । यानैर्हाटकचित्तैश्च चक्षूर्ध्वन्तो स्म सर्वशः ॥ ५ ॥
घौराश्च पादचारेण यानैरुच्चाबचैश्चया । सदाराः सानुयात्राश्च
शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६ ॥ ततो हलधरः क्षीवो रेवतीसहितः
प्रभुः । अनुगम्यमानो गन्धर्वैरचरत्तत्र भारत ॥ ७ ॥ तथैव
राजा वृष्णीनामुग्रसेनः प्रतापवान् । अनुगोयमानो गन्धर्वैः
स्त्रीसहस्रसहायवान् ॥ ८ ॥ रौहिणेयश्च शाश्वश्च क्षीवी समर-
दुर्मदी । दिव्यमाल्याम्बरधरौ विजह्नातेऽमराविव ॥ ९ ॥ अक्रूरः
सारणश्चैव गदो बभ्रुर्विदूरथः । निशठशार्ङ्गदेष्णश्च पृथुर्विपृथुरेव
च ॥ १० ॥ सत्यकः सत्यकिश्चैव भङ्गकारमहारवौ । हाह्निं क्व
उद्धवश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः ॥ ११ ॥ एते परिव्रताः
स्त्रीभिर्गन्धर्वैश्च पृथक् पृथक् । तमुत्सवं रेवतके शोभयाश्चक्रिरे
तदा ॥ १२ ॥ चित्रकौटहले तस्मिन् वर्त्तमाने महाङ्गते ।
वानुदेवश्च पार्थश्च सहितौ परिजग्मतुः ॥ १३ ॥ तत्र चक्रममाणौ
तौ वसुदेवसुतां शुभाम् । अलङ्कृतां सखीमध्ये सुभद्रां दृष्ट्वास्तदा
॥ १४ ॥ दृष्ट्वैव तामर्जुनस्य कन्दर्पः समजायत । तं तदैकाग्र-
मनसं कृष्णः पार्थमलक्षयत् ॥ १५ ॥ अत्रवीत् पुरुषध्यात्रा प्रहसन्निव
भारत । वनेचरस्य किमिदं कामेनालोच्यते मनः ॥ १६ ॥ ममैषा
भगिनी पार्थ सारणस्य सहोदरा । सुभद्रा नाम भद्रं ते पितुर्मे
दयिता सुता । यदि ते वर्त्तते बुद्धिर्बन्ध्यामि पितरं स्वयम् ॥ १७ ॥

अजुन उवाच । दुहिता वसुदेवस्य वासुदेवस्य च स्वसा ।
रूपिण्यैषा सम्यग्ना कर्मिवैषा न मोहयेत् ॥ १८ ॥ कृतमेव तु
कल्याणं सर्वं मम भवेद्भवम् । यदि स्यान्मम वार्ष्णेयी महि-
षीयं स्वसा तव ॥ १९ ॥ प्रीप्तौ तु क उपायः स्यात्तं त्रवीहि
जनाह्वन । आस्थास्यामि तदा सर्वं यदि शक्यं नरेण तत् ॥ २० ॥

वासुदेव उवाच । स्वयम्बरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥ २१ ॥ प्रसह्य हर्यं
चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते । विवाहहेतुः शूराणामिति धर्म-
विदो विदुः ॥ २२ ॥ स त्वमजुन कल्याणीं प्रसह्य भगिनीं मम ।
हर स्वयम्बरे ह्यस्याः को वै वेद चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥ ततो-
ऽजुनस्य कृष्णस्य विनिश्चित्येति कृत्यताम् । श्रीमृगान् पुरुषानन्यान्
प्रेषयामास तु सादा ॥ २४ ॥ धर्मराजाय तत्सर्वमिन्द्रप्रस्थगताय
वै । श्रुत्वैव च महाबाहुरनुजज्ञे स पाण्डवः ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि सुभद्राहरणपर्वणि युधिष्ठिरानुज्ञायामेक-

विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२१ ॥

वेश्म्यायन उवाच । ततः संवादिते तस्मिन्नुज्ञातो धन-
ञ्जयः । गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥ १ ॥ वासु-
देवाभ्यनुज्ञातः कथयित्वेति कृत्यताम् । कृष्णस्य मतमादाय प्रययौ
भरतर्षभः ॥ २ ॥ रथेन काञ्चनाङ्गेन कल्पितेन यथाविधि ।
शैव्यसुग्रीवयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ३ ॥ सर्वशस्त्रोपपन्नेन
जम्भूतश्वनादिना । ज्वलिताग्निप्रकाशेन द्विषतां हर्षघातिना
॥ ४ ॥ सम्मदः कवची खड्गी बह्वगोघाह्वलितवान् । मृगया-
व्यपदेशेन प्रययौ पुरुषर्षभः ॥ ५ ॥ सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव
हि रैवतम् । देवतानि च सर्वाणि ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च

॥ ६ ॥ प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति । तामभि-
 द्रुत्य कौन्तेयः प्रसन्नारोपयद्रथम् ॥ ७ ॥ सुभद्रां चारसर्वाङ्गी
 कामवाणप्रपीडितः । ततः स पुरुषव्याघ्रस्त्रामादाय शुचिस्त्रिताम् ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ८ ॥ ह्वियमाणान्तु
 तां दृष्ट्वा सुभद्रां सैनिका जनाः । विक्रोशन्तोऽद्रवन् सर्वे द्वारका-
 मभितः पुरीम् ॥ ९ ॥ ते समासाद्य सहिताः सुधर्माभितः
 सभाम् । सभापालस्य तत्सर्वमाचख्युः पार्थविक्रमम् ॥ १० ॥
 तेषां श्रुत्वा सभापालो भेरौ सान्बाहिकीं ततः । समाजघ्ने महा-
 घोषां जाम्बूनदपरिष्कृताम् ॥ ११ ॥ कृत्वा सो नाथ शब्देन भोज-
 हृष्णान्वकास्तदा । अन्नपानमपास्याथ समापेतुः समन्ततः ॥ १२ ॥
 तत्र जाम्बूनदाङ्गानि स्पृष्ट्वा स्तरणवन्ति च । मणिविद्रुमचित्राणि
 ज्वलितान्निप्रभाणि च ॥ १३ ॥ भेजिरे पुरुषव्याघ्रा दृष्णान्वक-
 महारथाः । सिंहासनानि शतशो धिष्णानीव ऊताशनाः ॥ १४ ॥
 तेषां ससुपविष्टानां देवानामिव सन्ध्ये । आचख्यो चेष्टितं जिष्णोः
 सभापालः सञ्जालुगः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा दृष्णिवीरास्ते मदमंरक्त-
 लोचनाः । अच्यव्यमाणाः पार्थस्य ससुत्पेतुरहङ्गताः ॥ १६ ॥
 योजयध्वं रथानाशु प्रासानाहरतेति च । धनूंषि च महार्हाणि
 कवचाणि दृढन्ति च ॥ १७ ॥ सूतानुसृक्तशुः केचिद्रथान्योजय-
 तेति च । स्वयञ्च तुरगान् केचिदायुञ्जन् हेमभूषितान् ॥ १८ ॥
 रथेष्वानीयमानेषु कवचेषु ध्वजेषु च । अभिक्रन्दे वृषीराणां
 तदासीत् तुसुलं महत् ॥ १९ ॥ वनमाली ततः चीवः कैलाश-
 शिखरोपमः । नीलवासा मदोत्सिक्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
 किमिदं कुरुयाप्रज्ञासूषीभूते जनार्दने । अस्य भावमविज्ञाय
 संक्रुद्धा मोषगर्जिताः ॥ २१ ॥ एष तावदभिप्रायमाख्यातु स्व
 महामतिः । यदस्मै रुचितं कर्तुं तत् कुरुध्वमतन्द्रिताः ॥ २२ ॥
 ततस्तै तद्वचः श्रुत्वा ग्राह्यरूपं हन्ताशुभ्रात् । वंशीभूतास्ततः

सर्वे साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥ २३ ॥ समं वचो निशय्येव बल-
 देवस्य धीमतः । पुनरेव सभामध्ये सर्वे ते समुपाविशन् ॥ २४ ॥
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवं वचो. रामः परन्तपः । किमवागुपविष्टोऽसि
 प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥ २५ ॥ सत्कृतस्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभि-
 रस्युत । न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ २६ ॥
 को हि तत्रैव भुक्तान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति । मन्यमानः कुले
 जातमात्मानं पुरुषः क्वचित् ॥ २७ ॥ इच्छन्नेव हि सखन्वं कृतं
 पूर्वञ्च मानयन् । को हि नाम भवेनार्थी साहसेन समाचरेत्
 ॥ २८ ॥ सोऽवमन्य तथास्माकमनाहत्य च केशवम् । प्रसह्य
 हतवानस्य सुभद्रां खलुमात्मनः ॥ २९ ॥ कथं हि गिरसो मध्ये कृतं
 तेन पदं मम । मर्षयिष्यामि गोविन्द पादस्पर्शमिवीरगः ॥ ३० ॥
 अथ निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुन्धराम् । न हि मे मर्ष-
 णीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥ ३१ ॥ तं तथा गर्जमानन्तु मेघ-
 दुन्दुभिनिखनम् । अन्यपद्यन्त ते सर्वे भोजदृष्णाग्रन्धकास्तथा ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि सुभद्राहरणपर्वणि बलदेवक्रोधे द्वाविंश-
 त्यधिकद्विंशतोऽध्यायः समाप्तश्च सुभद्राहरणपर्व ॥ २२२ ॥

अथ हरणाहरणपर्व ॥ १८ ॥

• वैशम्पायन उवाच । उक्तवन्तो यथावीर्यमसक्तस्ववदृष्णयः ।
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंयुतम् ॥ १ ॥ नावमानं कुल-
 स्यास्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् । सम्मानोऽभ्यधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयं
 न शंभूयः ॥ २ ॥ अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सान्त्वतान् सदा ।
 स्वयम्बरमनादृष्ट्वं मन्यते चापि पाण्डवः ॥ ३ ॥ प्रदानमपि
 कन्यायाः प्रशुवन्तु कोऽनुमन्यते । किंक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्वातु
 पुरुषो भुवि ॥ ४ ॥ एतान् दोषांसु कौन्तेयो दृष्टवानिति मे

मतिः । अतः प्रसह्य हतवान् कन्यां धर्मेण पाण्डवः ॥ ५ ॥
 उचितश्चैव सम्बन्धः सुभद्रा च यशस्विनी । एष चापीदृशः पार्थः
 प्रसह्य हतवानिति ॥ ६ ॥ भरतस्यान्वये जातं शान्तनोश्च यंश-
 स्विनः । कुन्तिभोजात्मजापुत्रं को युभूषेत नार्जुनम् ॥ ७ ॥
 न च पश्यामि यः पार्थं विजयेत रणे वशात् । वर्जयित्वा विरू-
 पाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ८ ॥ अपि सर्वेषु लोकेषु सेन्द्ररद्रेषु
 मारिष । स च नाम रथस्ताहृक् मदीयाक्षे च वाजिनः ॥ ९ ॥
 योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को तु तेन समो भवेत् । तमभिद्रुत्य
 सान्त्वेन परमेण धनञ्जयम् । न्यवर्त्तयत संहृष्टा ममैषा परमा
 मतिः ॥ १० ॥ यदि निर्जित्य वः पार्थो बलाङ्गच्छेत् स्वकं पुरम् ।
 प्रणश्येद्दो यशः सद्यो न तु सान्त्वे पराजयः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा
 वासुदेवस्य तथा चक्रुर्जनाधिप । निवृत्तश्चार्जुनस्तत्र विवाहं
 कृतवान् प्रभुः ॥ १२ ॥ उषित्वा तत्र कौन्तेयः संवत्सरपराः क्षपाः ।
 विहृत्य च यथाकामं पूजितो वृष्णिनन्दनैः ॥ १३ ॥ युष्करे तु ततः
 शेषं कालं वर्तितवान् प्रभुः । पूर्णं तु द्वादश वर्षं खाण्डवप्रस्थ-
 मागतः ॥ १४ ॥ अभिगम्य च राजानं नियमेन समाहितः ।
 अभ्यर्च्य ब्राह्मणान् पार्थो द्रौपदीमभिजग्मिवान् ॥ १५ ॥ तं
 द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात् कुरुनन्दनम् । तत्रैव गच्छ कौन्तेय
 यत्र सा सान्त्वतात्मजा ॥ १६ ॥ सुबद्धस्यापि भारस्य पूत्रवत्सः
 श्लथायते । तथा बद्धविधं कृष्णां विलपन्तीं धनञ्जयः ॥ १७ ॥
 सान्त्वयामास भूयश्च क्षमयामास चासकृत् । सुभद्रां त्वरमाणश्च
 रक्तकौशियवासिनीम् ॥ १८ ॥ पार्थः प्रस्थापयामास कृत्वा
 गोपालिकावपुः । साधिकं तेन रूपेण शोभमाना यशस्विनी ॥ १९ ॥
 भवन्श्रेष्ठमासाद्य वीरपत्नी वराङ्गना । ववन्दे पृथुताम्नाक्षी पृथां
 भद्रां यशस्विनी ॥ २० ॥ तां कुन्ती चारुसर्वाङ्गीमुपाजिह्वत
 मूर्धनि । मीत्वा परमया युक्ता आशीर्भयुञ्जतातुलम् ॥ २१ ॥

ततोऽभिगम्य त्वरिता पूर्वेन्दुसदृशानना । वधन्ते द्रौपदीं भद्रा
 प्रेष्याश्मिति चावधीत् ॥ २२ ॥ प्रत्युत्थाय तदा कृष्णा स्वसारं
 माधवस्य च । परिष्वज्जावदत् प्रीत्या निःसपत्नीऽसु ते पतिः
 ॥ २३ ॥ तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति । ततश्चे
 हृष्टमनसः पाण्डवेया महारथाः ॥ २४ ॥ कुन्ती च परमप्रीता
 बभूव जनमेजय । श्रुत्वा तु पुण्डरीकाक्षः संप्राप्तं स्वं पुरोत्तमम्
 ॥ २५ ॥ अर्जुनं पाण्डवयोष्ठमिन्द्रप्रस्थगतं तदा । आजगाम
 विश्रुत्वात्मा सह रामेण केशवः ॥ २६ ॥ वृष्णान्वकमहाभात्रैः
 सह वीरैर्महारथैः । भ्रातृभिश्च कुमारैश्च योधैश्च बद्धभित्तः
 ॥ २७ ॥ सैन्येन महता शौरिरभिद्युतः परन्तपः । तत्र दान-
 पतिर्द्धीमानाजगाम महाययाः ॥ २८ ॥ अक्रूरो वृष्णिवीराणां
 सेनापतिररिन्दमः । अनाष्टिर्महातेजा उद्धतश्च महाययाः ॥ २९ ॥
 साक्षाद्ब्रह्मर्षिः शिष्यो महाबुद्धिर्महामनाः । सत्यकः सात्यकिश्चैव
 कृतवर्मा च सात्त्वतः ॥ ३० ॥ प्रयत्नश्चैव शास्त्रश्च निग्रहः शङ्क-
 रेव च । चारुदेष्याश्च विक्रान्तो भिक्ष्णी विपृथुरेव च । सारणश्च
 महाबाहुर्गदश्च विदुपास्वरः ॥ ३१ ॥ एते चान्ये च बहुवो
 वृष्णिभोजान्धकास्तथा । आजग्मुः खाण्डवप्रस्थमादाय हरणं
 बद्ध ॥ ३२ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा श्रुत्वा माधवमागतम् ।
 प्रतिग्रहायं कृष्णस्य यमौ प्रास्यापयत्तदा ॥ ३३ ॥ ताभ्यां प्रति-
 गृहीतन्तु वृष्णिचक्रं महर्द्धिमत् । विवेश खाण्डवप्रस्थं पताका-
 ध्वजशोभितम् ॥ ३४ ॥ संसृष्टसिक्तपञ्चानं पुष्पप्रकरशोभितम् ।
 चन्दनस्य रसैः शीतैः पुण्यगन्धैर्निषेवितम् ॥ ३५ ॥ बह्यतागुरुणा-
 चर्षिकेशे देशे सुगन्धिना । हृष्टपुष्टजनाकीर्णं वणिग्भिरुपशोभि-
 तम् ॥ ३६ ॥ प्रतिपेदे महाबाहुः सह रामेण केशवः । वृष्णाद-
 न्वकैस्तथा भोजैः समेतः पुरुषोत्तमः ॥ ३७ ॥ सम्पूज्यमानः
 पौरैश्च ब्राह्मणैश्च सहस्रयः । विवेश भवनं राज्ञः पुरन्दरगृही-

धनम् ॥ ३८ ॥ सुधिष्ठिरस्तु रामेण समागच्छद्यथाविधि । मूर्द्ध्नि
 केशवमाश्राय बाह्व्यां परिषस्वजे ॥३९॥ तं प्रीयमाणो गोविन्दो
 विनयेनाभ्यपूजयत् । भीमश्च पुरुषद्व्याम् विधिवत् प्रथमपूजयत्
 ॥ ४० ॥ तांश्च वृष्णांश्चक्रेष्ठान् कुन्तीपुत्रो सुधिष्ठिरः । प्रति-
 जयाह सत्कारैर्यथाविधि यथागतम् ॥ ४१ ॥ गुरुवत् पूजयामास
 कांश्चिक्कांश्चिदयस्यवत् । कांश्चिदभ्यवदत् प्रेम्णा कैश्चिदप्यभिवा-
 दितः ॥ ४२ ॥ तेषां ददौ हृषीकेशो जन्यार्थं धनमुत्तमम् ।
 हरयो वै सुभद्राया ज्ञातिदेयं महायथाः ॥ ४३ ॥ रथानां काञ्च-
 नाङ्गानां किङ्किणीजालमालिनाम् । चतुर्थ्युजामुपेतानां स्तूतैः
 कुशलशिक्षितैः ॥ ४४ ॥ सहस्रं प्रददौ कृष्णो गवामयुतमेष च ।
 श्रीमन्माधुरदेश्यानां दोग्धीणां पुण्यवर्त्तसाम् ॥ ४५ ॥ वडवानाञ्च
 शुद्धानां चन्द्रांशुसमवर्त्तसाम् । ददौ जनार्दनः प्रीत्या सहस्रं
 हेमभूषितम् ॥ ४६ ॥ तथैवाश्वतरीणाञ्च दान्तानां वातरंज-
 साम् । शतान्यञ्जनकेशीनां श्वेतानां पञ्च पञ्च च ॥ ४७ ॥ स्नान-
 पानोत्सवे चैव प्रयुक्तं वयसान्वितम् । स्त्रीणां सहस्रं गौरीणां
 सुवेशानां सुवर्त्तसाम् ॥ ४८ ॥ सुवर्णशतकण्ठीनामरोमाणां
 स्वलङ्कृतम् । परिचर्यासु दक्षाणां प्रददौ पुष्करेक्षणाः ॥ ४९ ॥
 पृथ्यानामपि चाश्वानां बाह्लिकानां जनार्दनः । ददौ शतसह-
 स्राण्यं कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ५० ॥ कृताकृतस्य मुख्यस्य कनक-
 स्याग्निवर्त्तसः । मनुष्यमारान् दाशार्हो ददौ दश जनार्दनः ॥५१॥
 गजानान्तु प्रभिन्वानां त्रिधा प्रसूत्रतां मदम् । गिरिकूटनिकाशानां
 समरेष्वनिवर्त्तिनाम् ॥ ५२ ॥ क्लृप्तानां पटुघण्टानां चारुणां
 हेममालिनाम् । हस्त्यारोहैरुपेतानां सहस्रं साहसप्रियम् ॥५३॥
 रामः पाण्ड्यप्रहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली । प्रीयमाणो हल-
 धरः सखन्धं प्रति मानयन् ॥ ५४ ॥ स महाधनरत्नौघो वस्त्र-
 कम्बलफेनवान् । महागजमहायाहः पताकाद्यैवत्ताकुलः ॥ ५५ ॥

वारुणमागरमाविष्टः प्रविवेश महाधनः । पूर्णमापूरयंस्तेषां द्विपः
 श्लोकावहोऽभवत् ॥ ५६ ॥ प्रतिजग्राह सत्सवं धर्मराजो युधि-
 श्ठिरः । पूजयामास तास्यैव वृष्णाग्न्यकमहारथान् ॥ ५७ ॥ ते
 समेता महात्मानः कुरुवृष्णाग्न्यकोत्तमाः । विजह्वरमरावासे
 नराः सुकृतिनो यथा ॥ ५८ ॥ तत्र तत्र महायानैरुत्कृष्टतल-
 नादितैः । यथायोगं यथाप्रीतिं विजह्वः कुरुवृष्णायः ॥ ५९ ॥ एव-
 मुत्तमवीर्ष्यास्ते विहृत्य दिवसान् बहून् । पूजिताः कुरुभिर्जग्मूः
 पुनर्द्वारवतीं प्रति ॥ ६० ॥ रामं पुरस्कृत्य ययुर्वृष्णाग्न्यकमहा-
 रथाः । रत्नान्यादाय शुभ्राणि दत्तानि कुरुसत्तमैः ॥ ६१ ॥
 वासुदेवस्तु पार्श्वेन तत्रैव सच्च भारत । उवास नगरे रम्ये शक्र-
 प्रस्थे महात्मना ॥ ६२ ॥ व्यचरद्यमुनातीरे मृगयां स महाययाः ।
 सृगान् मिथ्यन् वराहांश्च रेमे सार्द्धं किरीटिना ॥ ६३ ॥ ततः
 सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वप्रा । जयन्तमिव पौलोमी
 स्थातिमन्तमजीजनत् ॥ ६४ ॥ दीर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षमरि-
 न्दमम् । सुभद्रा सुपुत्रे वीरर्माभिमन्युं नरर्षभम् ॥ ६५ ॥ अभीष्ट
 गन्युमांश्चैव ततस्तमरिन्दनम् । अभिमन्युमिति प्राहुरार्जुनिं
 पुरुषर्षभम् ॥ ६६ ॥ स सात्त्वत्यामतिरथः सम्यभूव धनञ्जयात् ।
 गच्छे निभेथनेनेव प्रसीगर्भाहृतागनः ॥ ६७ ॥ यस्मिन् जाते
 महातंजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अयुतं गा द्विजातिभ्यः प्रादा-
 त्त्रिष्कांश्च भारत ॥ ६८ ॥ ददितो वासुदेवस्य बाल्यात् प्रभृत
 चाभवत् । पितृणाञ्चैव सर्वेषां प्रजानामिव चन्द्रमाः ॥ ६९ ॥
 जन्मप्रभृति कृष्णश्च चक्रे तस्य क्रियाः शुभाः । स चापि बहूधे
 बलिः, शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ ७० ॥ चतुष्पादं दशविधं धनुर्वेद-
 मरिन्दमः । अर्जुनाद्वेदं वेदज्ञः सकलं दिव्यमानुषम् ॥ ७१ ॥
 विज्ञानेष्वपि चास्त्राणां सौष्ठवे च महाबलः । क्रियास्वपि च
 सर्वासु विशेषानभ्याशिक्षयत् ॥ ७२ ॥ आगमे च प्रयोगे च चक्रे

तुल्यमिवात्मना । तुतोष पुत्रं सौभद्रं प्रेक्षमाणो धनञ्जयः ॥ ७४ ॥
 सर्वसंजननोपेतं सर्वलक्षण्यलक्षितम् । दुर्दर्षं मृषमस्कन्धं व्यात्ता-
 ननमिवोरगम् ॥ ७५ ॥ सिंहदर्पं महेष्वासं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
 मेघदुन्दुभिनिर्घोषं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥ ७६ ॥ कृष्णस्य सदृशं
 शीर्षं वीर्यं रूपे तथाकृतौ । ददर्श पुत्रं वीभत्तुर्मघवानिव
 तं यथा ॥ ७७ ॥ पाञ्चाल्यपि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा ।
 लेभे पञ्च सुतान्वीरान् अष्टान् पञ्चाचलानिव ॥ ७८ ॥ युधि-
 छिरात् प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वकीदरात् । अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं
 शतानीकञ्च नाकुलिम् ॥ ७९ ॥ सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान् पञ्च
 महारथान् । पाञ्चाली सुपुत्रे वीरानादित्यानदितिर्यथा ॥ ८० ॥
 शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यन्तमूर्च्छाविप्रा युधिष्ठिरम् । परप्रहरणज्ञाने
 प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् ॥ ८१ ॥ सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसम-
 तेजसम् । सुतसोमं महेष्वासं सुपुत्रे भीमसेनतः ॥ ८२ ॥ श्रुतं
 कर्म महत् कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना । जातः पुत्रस्तथेत्येवं श्रुत-
 कर्मा ततोऽभवत् ॥ ८३ ॥ शतानीकस्य राजर्षेः कौरवस्य महा-
 व्यनः । चक्रे पुत्रं सनामानं नकुलः कौर्तिवर्द्धनम् ॥ ८४ ॥ तत-
 खजीजनत् कृष्णा नक्षत्रे वङ्गिदैवते । सहदेवात् सुतं तस्मा-
 श्रुतसेनेति यं विदुः ॥ ८५ ॥ एकवर्षान्तरास्वेतं द्रौपदेया यथास्त्रिनः ।
 अन्वजायन्त राजेन्द्र परस्पररहितैः पिण्डैः ॥ ८६ ॥ जातकर्माख्यासु-
 पूर्यात् चूडोपनयनानि च । चकार विधिवद्भूम्यक्षेपां भरतसत्तमः
 ॥ ८७ ॥ कृत्वा च वेदाध्ययनं ततः सुचरितव्रताः । जगदुक्तः सर्व-
 मिव्वस्त्रमर्जुनादिव्यमानुषम् ॥ ८८ ॥ दिव्यगर्भोपमैः पुत्रैर्व्यूढोरस्कै-
 र्महारथैः । अन्विता राजशार्दूल पाण्डवा मुदमाप्नुवन् ॥ ८९ ॥

इत्यादिपर्वणि हरणाहरणपर्वणि त्रयोविंशत्यधिक-

द्विंशतोऽध्यायः समाप्तश्च हरणाहरणपर्व ॥ २२३ ॥

. अथ आण्डवदहनपर्व ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इन्द्रपत्न्ये वसन्तस्ते जम्बुरन्यान् नरा-
धिपान् । शासनाद्भृतराष्ट्रस्य राज्ञः शान्तनवस्य च ॥१॥ आयित्थ
धमेराजानं सवलोकोऽवसत् सुखम् । पुण्ड्रलक्षणकर्माणं स्वदेह-
मित्र देहिनः ॥ २ ॥ स समं धर्मकामार्थान् सिधेवे भरतर्षभ ।
त्वीनिवात्मसमान् बभूव्वीतिमानिवमानयन् ॥ ३ ॥ तेषां सम-
विभक्तानां क्षिती देहवतामिव । बभौ धर्मार्थकामानां चतुर्थ
इव पार्थिवः ॥ ४ ॥ अर्धतारं परं वेदान् प्रयोक्तारं महाध्वरे ।
रक्षितारं शुभान् लोकान् लेभिरे तं जनाधिपम् ॥ ५ ॥ अधि-
ष्ठानवती लक्ष्मीः परायणवती मतिः । बर्द्धमानोऽस्त्रिहो धर्म-
स्तेनासीत् पृथिवीक्षिताम् ॥ ६ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजा
चतुर्भिरधिकं बभौ । प्रद्युज्यमानैर्विततो वेदैरिव महाध्वरः ॥७॥
तन्तु धीम्यादयो विप्राः परिवार्षीपतस्थिरे । वृहस्पतिसमा सुख्याः
प्रजापतिमिवामराः ॥ ८ ॥ धर्मराजे ह्यतिप्रीत्या पूर्णचन्द्र इवा-
मले । प्रजानां रेमिरे तुल्यं नेत्राणि हृदयानि च ॥ ९ ॥ न
तु केवलदैवेन प्रजाभावेन रेमिरे । यद्भव मनःक्रान्तं कर्मणा
स चकार तत् ॥ १० ॥ न ह्ययुक्तं न चासत्यं नासह्यं न च वा-
प्रियम् । भाषितं चारुभाषस्य जज्ञे पार्थस्य धीमतः ॥ ११ ॥
सं हि सर्वस्य लोकस्य हितमात्मन एव च । चिकीर्षन् सुमहा-
तेजा रेमे भरतसत्तम ॥ १२ ॥ तथा तु सुदिताः सर्वे पाण्डवा
विगतिध्वराः । अवसन् पृथिवीपातांस्तापयन्तः स्वतेजसा ॥ १३ ॥
ततः कतिपयाहस्य बीभत्सुः कृष्णमब्रवीत् । उष्णानि कृष्ण
वर्षन्ते गच्छावो यमुनां प्रति ॥ १४ ॥ सुहृज्जनटतौ तत्र विहृत्य
मधुसूदन । सायाङ्गे पुनरेष्यावो रोचतां ते जनार्दन ॥ १५ ॥

वासुदेव उवाच । कुन्तीमातर्ममाप्येतद्रीषते यद्वयं जले ।
सुहृज्जनटताः पार्थ विहरेम यथासुखम् ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । आमन्त्र्य तौ धर्मराजमनुज्ञाय च
भारत । जग्मतुः पार्थगोविन्दी सुहृज्जनटतौ ततः ॥ १७ ॥
विहारदेशं संप्राप्य नानाद्रुमवदुत्तमम् । गृहैरञ्जावचैयुक्तं पुर-
न्दरपुरोपमम् ॥ १८ ॥ भव्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च रसवद्भिर्महाधनैः ।
माल्यैश्च विविधैर्गन्धैर्बुक्तं वाष्णोयपार्थयोः ॥ १९ ॥ विशेषान्तः-
पुरे तूष्णीं रत्नैरुञ्जावचैः शुभैः । यथोपजोषं सर्वञ्च जनश्चिकीड
भारत ॥ २० ॥ स्त्रियश्च विपुत्तश्रोणश्चारुपीनपयोधराः । मद्-
स्वल्बलतगामिन्यश्चिकीडुर्वामलोचनाः ॥ २१ ॥ वने काश्चिज्जले
काश्चित्काश्चिद्देश्मनु चाङ्गनाः । यथादेशं यथाप्रीतिं चिकीडुः
पार्थकृष्णयोः ॥ २२ ॥ द्रौपदी च सुभद्रा च वासांस्याभरणानि
च । प्रायच्छतां महाराज खीणां ते स्म मदीत्कटे ॥ २३ ॥
काश्चित् प्रहृष्टा नष्टतुङ्गशुच्य तथापराः । जहसुश्च परा नार्थः
पपुशान्या वरासवम् ॥ २४ ॥ रुद्धुश्चापरास्तत्र प्रजग्मुश्च पर-
स्परम् । मन्त्रधामासुरन्याश्च रहस्यानि परस्परम् ॥ २५ ॥ विष्णु-
वीणाश्चदङ्गानां मनोज्ञानाश्च सर्वशः । शब्देन पूर्व्यते ह एष
तद्वनं सुमहद्विमत् ॥ २६ ॥ तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने कुरुदाशार्ह-
नन्दनी । समीपं जग्मतुः कश्चिदुद्देशं सुमनोरमम् ॥ २७ ॥ तत्र
मत्वा महात्मानो कृष्णो परपुरञ्जयो । महार्हासनयोराजंस्त-
स्त्री संन्यसीदताम् ॥ २८ ॥ तत्र पूर्वव्यतीतानि विक्रान्तानीत-
राणि च । बहूनि कथयित्वा तौ रेमाते पार्थमाधवौ ॥ २९ ॥
तत्रोपविष्टौ मुदितौ नाकपृष्ठेऽश्विनाविव । अस्य गच्छन्तद्द्विविप्रौ
वासुदेवधनञ्जयो ॥ ३० ॥ वृहच्छालप्रतीकागः प्रतप्तकनकप्रभः ।
हरिपिङ्गोज्ज्वलशशुः प्रमाण्यायामतः समः ॥ ३१ ॥ तरुणादित्य-
सङ्गाशश्वीरवासा जटाधरः । पद्मपत्राननः पिङ्गस्तेजसा प्रश्वथ

न्निव ॥ ३२ ॥ उपहृष्टन्तु तं कृष्णो भ्राजमानं द्विजोत्तमम् ।
कर्जुनो वासुदेवश्च दूर्वासुत्पत्य तस्थतुः ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि ब्राह्मणरूप्यमलागमने
चतुर्विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२४ ॥

— ० —

द्वैशम्पायन उवाच । सोऽब्रवीदर्जुनश्चैव वासुदेवश्च सात्वतम् ।
लांकप्रवीरो तिष्ठन्तो खाण्डवस्य समीपतः ॥ १ ॥ ब्राह्मणो
बह्मभोक्तास्त्रिभुक्तोऽपरिमितं सदा । भित्ते बाष्पोऽयमाथौ वामेकां
दृप्तं प्रयच्छताम् ॥ २ ॥ एवमुक्तौ तमब्रूतां ततस्त्री कृष्ण-
पाण्डवौ । केनाद्येन भवांस्तृप्येत्तस्यान्नस्य यतावहे ॥ ३ ॥ एव-
मुक्तः स भगवानब्रवीत्तावुभौ ततः । भाषमाणौ तदा वीरो
किमन्नं क्रियतामिति ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच । नाहमन्नं बुभुक्षे वै पावकं मां निबो-
धतम् । यदन्नमनुरूपं मे तद्युवां सम्प्रयच्छतम् ॥ ५ ॥ इद-
मिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति । न च शक्नोम्यहं दग्धुं
रक्ष्यमाणं महात्मना ॥ ६ ॥ वसत्यत्र सखा तस्य तत्तकः पन्नगः
सदा । सगणस्तत्कृतं दावं परिरक्षति बज्रभृत् ॥ ७ ॥ तत्र
भूतान्यनेकानि रक्षोऽस्य प्रसङ्गतः । तं दिधक्षुन शक्नोमि दग्धुं
शकस्य तेजसा ॥ ८ ॥ स माम्प्रज्वलितं दृष्ट्वा मेषाम्नाभिः प्रव-
र्षति । ततो दग्धुं न शक्नोमि दिधक्षुर्दावमीश्वरम् ॥ ९ ॥
स युवाभ्यां सहायाभ्यामस्त्रविद्धां समागतः । दहेयं खाण्डवं
दावमेतदन्नं हतं मया ॥ १० ॥ युवां ह्यदकधारास्ता भूतानि
च समन्ततः । उक्तमास्त्रविद्दौ सम्यक् सर्वतो वारयिष्यथः ॥ ११ ॥

जनमेजय उवाच । किमर्थं भगवानग्निः खाण्डवं दग्धु-
मिच्छति । रक्ष्यमाणं महेन्द्रेण नानासत्त्वसमायुतम् ॥ १२ ॥

न च्योतत्कारणं ब्रह्मत्रयं सप्रतिभाति मे । यद्दाह सुसंकुहः
खाण्डवं हृष्यवाहनः ॥ १३ ॥ एतद्विहारशो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि
तत्त्वतः । खाण्डवस्य पुरा दाहो यथा समभवन्मुने ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इन्त ते कथयिष्यामि पौराणीष्वपि-
संस्तुताम् । कथामिमां नरश्रेष्ठ खाण्डवस्य विनाशिनीम् ॥ १५ ॥
पौराणः श्रूयते राजन् राजा हरिहयोपमः । श्वेतकिर्नाम
विख्यातो बलविक्रमसंयुतः ॥ १६ ॥ यन्वा दानपतिर्द्वीमान् यथा
नान्योऽस्ति कश्चन । ईजे च स महायज्ञैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः
॥ १७ ॥ तस्य नान्याभवदद्विर्दिवसे दिवसे वृष । सत्रे क्रिया-
समारम्भे दानेषु विविधेषु च ॥ १८ ॥ ऋत्विग्भिः सहितो धीमा-
नेवमीजे स भूमिपः । ततस्तु ऋत्विजस्यास्य धूमव्याकुललोचनाः
॥ १९ ॥ कालेन महता खिन्नास्तत्यजुस्तं नराधिपम् । ततः
प्रचोदयामास ऋत्विजस्तान्महीपतिः । चक्षुर्विकलतां प्राप्ता न
प्रपेदुद्य ते क्रतुम् ॥ २० ॥ ततस्तेषामनुमते तद्विप्रैस्तु नराधिपः ।
सत्रं समापयामास ऋत्विग्भिरपरैः सह ॥ २१ ॥ तस्यैवं वक्त-
मानस्य कदाचित्कालपथ्ये । सत्रमाहर्तुकामस्य सम्बत्सरशतं
किञ्च ॥ २२ ॥ ऋत्विजो नाभ्यपद्यन्त समाहर्तुं महात्मनः ।
स च राजाकरोद्यत् महान्तं ससुहृज्जनः ॥ २३ ॥ प्रणिपातेन
सान्त्वेन दानेन च महायथाः । ऋत्विजोऽनुनयामास भूयो-
भूयस्त्वतन्द्रितः ॥ २४ ॥ ते चास्य तमभिप्रायं न चक्रुरमितौ-
जसः । स चात्रमस्थान् राजर्षिस्तानुवाच रुषान्वितः ॥ २५ ॥
यद्यहं पतितो विप्राः शुश्रूषायां न च स्थितः । आशुः त्याज्यो-
ऽस्मि यथाभिर्वाह्यैश्च जुगुप्सितः ॥ २६ ॥ तन्मार्हस्य क्रतुश्रद्धां
व्याघातयितुमद्य ताम् । अस्थाने वा परित्यागं कर्तुं मे द्विज-
सत्तमाः ॥ २७ ॥ प्रपन्न एव वो विप्राः प्रसादं कर्तुं मर्हस्य ।
सान्त्वदानादिभिर्वाच्यैस्तत्त्वतः कार्त्तव्यतया ॥ २८ ॥ प्रसा-

दधित्वा बध्नामि यन्त्रः काष्णं द्विजोत्तमाः । अथवाचं परित्यक्तो
भवद्भिर्देवकारणात् ॥ २६ ॥ षट्त्विजोऽन्यान् गमिष्यामि याज्य-
नाथं द्विजोत्तमां । एतावदुक्त्वा वचनं विरराम स पार्थिवः ॥ २७ ॥
यदा न शेकुराजानं यार्जनाथं परन्तपम् । ततश्च याजकाः
क्रुद्धाश्मूचुर्नृपसत्तमम् ॥ २८ ॥ तव कर्मण्यजस्रं वै वृत्तं नो
पार्थिवोत्तम । ततो वयं परिश्रान्ताः सततं कर्मवाहिनः ॥ २९ ॥
अमादस्यात्परिश्रान्तान् स त्वं नस्यक्तुमर्हसि । बुद्धिमोहं समा-
स्थाय त्वरासम्भावितोऽनघ ॥ ३० ॥ गच्छ रुद्रसकाशं त्वं स हि
त्वां याजयिष्यति । साधिक्षेपं वचः श्रुत्वा संक्रुद्धः श्वेतकिर्न्वृपः
॥ ३१ ॥ कैलाशं पर्वतं गत्वा तप उग्रं समास्थितः । आरा-
धयन्महादेवं नियतः संशतव्रतः ॥ ३२ ॥ उपवासपरो राजन्
दीर्घकालमतिष्ठत । कदाचिद्वाद्दशे काले कदाचिदपि षोडशे
॥ ३३ ॥ आशारमक्रोद्राजा मूक्तानि च फलानि च । ऊर्ध्व-
बाहुस्त्वनिमिषक्षिष्ठन् स्थाणुरिवाचलः ॥ ३४ ॥ यस्मासानभव-
द्राजा श्वेतकिः सुसमाहितः । तं तथा शृणुषादूर्ध्वं तथ्यमानं
गहत्तपः ॥ ३५ ॥ शङ्करः परमप्रीत्या दर्शयामास भारत । प्रीतो-
ऽस्मि नरशार्दूल तपसा ते परन्तप ॥ ३६ ॥ वरं वृणोष्व भद्रन्ते
यं त्वमिच्छसि पार्थिव । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं रुद्रस्यामिततेजसः
॥ ३७ ॥ प्रणिपत्य महात्मानं राजर्षिः प्रत्यभाषत । यदि मे
भगवान् प्रीतः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ३८ ॥ स्वयं मां देवदेवेश
याजयस्व सुरेश्वर । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञा तेन प्रभाषितम्
॥ ३९ ॥ उवाच भगवान् प्रीतः क्षितपूर्वमिदं वचः । नाम्नाक-
मेतद्द्विषुषे वृत्तं ते याजनं प्रति ॥ ४० ॥ त्वया च सुमहत्तप्तं तपो
राजन्वरार्थिना । याजयिष्यामि राजस्वां समयेन परन्तप ॥ ४१ ॥
• रुद्र उवाच । समा हादश राजेन्द्र बह्वाचारी समाहितः ।
सततं त्वाज्यधाराभिर्यदि तर्पयसेऽनलम् ॥ ४२ ॥ कामं प्रार्थयथे

यं त्वन्मत्तः प्राप्स्यसि तं वृष । एवमुक्तस्तु रुद्रेण श्वेतकिर्मसुजा-
 धिपः ॥ ४६ ॥ तथा चकार तत्सर्वं यद्योक्तं ब्रह्मपाणिना । पूर्णं
 तु हादशे वर्षे पुनरायान्महेश्वरम् ॥ ४७ ॥ दृष्ट्वैव च स राजानं
 शङ्करो लोकभावनः । सवाच परमं प्रीतः श्वेतकिं वृषसप्तमम्
 ॥ ४८ ॥ तोषितोऽहं नरश्रेष्ठ त्वयेह स्वेन कर्मणा । याजनं
 ब्राह्मणानान्तु विधिदृष्टं परन्तप ॥ ४९ ॥ अतोऽहं त्वां स्वयं नाद्य
 याजयामि परन्तप । ममांशसु क्षितितले महाभागो द्विजो-
 त्तमः ॥ ५० ॥ दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति ।
 मन्त्रियोगान्महातेजाः सम्भाराः संभ्रियन्तु ते ॥ ५१ ॥ एतच्छ्रुत्वा
 तु वचनं रुद्रेण समुदाहृतम् । स्वपुरं पुनरागत्य सम्भारान्
 पुनराञ्जयत् ॥ ५२ ॥ ततः सन्भृतसम्भारो भूयो रुद्रसुपागमत् ।
 सन्भृता मम सम्भाराः सर्वोपकरणानि च ॥ ५३ ॥ त्वत्प्रसादा-
 न्महादेव श्वी मे दीक्षा भवेदिति । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तस्य
 राज्ञो महात्मनः ॥ ५४ ॥ दुर्वाससं समाह्वय रुद्रो वचनमब्रवीत् ।
 एष राजा महाभागः श्वेतकिर्द्विजसप्तमः ॥ ५५ ॥ एनं याजय
 विप्रेन्द्र मन्त्रियोगेन भूमिपम् । वाढमित्येव वचनं रुद्रं त्वत्प्रि-
 ष्वाच ह ॥ ५६ ॥ ततः सत् समभवत्तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 यथाकामं यथोक्तञ्च सत् सुवृद्धदक्षिणम् ॥ ५७ ॥ तस्मिन् परि-
 समाप्ते तु राज्ञः सत्ते महात्मनः । दुर्वाससाभ्यनुज्ञाता विप्रतस्युः
 स्या याजकाः ॥ ५८ ॥ ये तत्र दीक्षिताः सर्वे सदस्याश्च महीजसः ।
 सोऽपि राजन्महाभागः स्वपुरं प्राविशत्तदा ॥ ५९ ॥ ततो भग-
 वतो वक्त्रे विंकारः समजायत । तेजसा विप्रहीणस्य ग्वानिश्चैनं
 समाविशत् ॥ ६० ॥ स जलक्षयित्वा चात्मानं तेजोहीनं ऊतूष्मः ।
 जगाम सदनं पुण्यं ब्रह्मणो लोकपूजितम् ॥ ६१ ॥ तत्र ब्रह्माण-
 माधीनमिदं वचनमब्रवीत् । तेजसा विप्रहीणोऽस्मि बलेन च
 जगत्पते ॥ ६२ ॥ इच्छेयं त्वत्प्रसादेन आत्मनः प्रकृतिं स्थिराम् ।

एतच्छ्रुत्वा हुतवहाद्भगवान् सर्वलोककृत् ॥ ६३ ॥ इव्यवाहनिर्दं
 वाच्यमुवाच महसन्निव । त्वया द्वादश वर्षाणि वसोर्हाराकृतं
 कृषिः ॥ ६४ ॥ उपयुक्तं महाभाग तेन त्वां ग्लानिराविशत् । तेजसः
 विप्रहीणात्वात् सहसा इव्यवाहन ॥ ६५ ॥ मा गमस्व व्यथां वक्त्रे
 प्रकृतिस्थो भविष्यसि । पुरा देवनिबोगेन यत्त्वया भस्मसात् कृतम्
 ॥ ६६ ॥ आलयं देवशत्यूषां सुघोरं खाण्डवं वनम् । तत्र
 सर्वाणि सत्त्वानि निवसन्ति विभावसो ॥ ६७ ॥ तेषां त्वं मेदसा
 हृतः प्रकृतिस्थो भविष्यसि । गच्छ शीघ्रं प्रदग्धं त्वं ततो
 मोक्ष्यसि किल्बिषात् ॥ ६८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं परमेष्ठिः
 मुखाच्च्युतम् । उत्तमं जवमास्थाय प्रदुद्राव कृताशनः ॥ ६९ ॥
 आगम्य खाण्डवं दावमुत्तमं जवमास्थितः । सहसा प्राण्वलञ्चाग्निः
 क्रुद्धो वायुसमीरितः ॥ ७० ॥ प्रदीप्तं खाण्डवं दृष्ट्वा ये स्युस्तत्र
 निवासिनः । परमं यत्प्रमातिष्ठन् पावकस्य प्रशान्तये ॥ ७१ ॥
 करैस्तु करिणः शीघ्रं जलमादाय सत्वराः । सिषिचुः पावकं
 क्रुद्धाः शतशोऽथ सहस्रयः ॥ ७२ ॥ बह्वशीर्षास्ततो नागाः शिरो-
 भिर्जलसन्ततिम् । सुमुचुः पावकाभ्यासे सत्वराः क्रोधमूर्च्छिताः
 ॥ ७३ ॥ तथैवान्यानि सत्त्वानि नानाप्रहरणोद्यमैः । विलयं
 पावकं शीघ्रमनयन् भरतर्षभ ॥ ७४ ॥ अनेन तु प्रकारेण भूयो-
 भूयश्च प्रण्वलन् । सप्तलत्वः प्रशमितः खाण्डवे इव्यवाहनः ॥ ७५ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि अग्निपराभवे पञ्च-

विंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तु नैराष्यमापन्नः सदा ग्लानिसम्-
 न्वितः । पितामहसुपागच्छत् संक्रुद्धो इव्यवाहनः ॥ १ ॥ तत्र
 सर्वं यथान्यार्यं ब्रह्मणो स न्यवेदयत् । उवाच संनं भगवाण्शुद्धं

स विचिन्त्य तु ॥ २ ॥ उपायः परिहृतो मे यथा त्वं धक्ष्यसेऽनघ ।
 खाण्डवं दावमद्यैव मिषतोऽस्य शचीपतेः ॥ ३ ॥ नरनारायणौ
 यौ तौ पूर्वदेवौ विभावसोः । संप्राप्तौ मानुषे लोके कार्णाथं हि
 दिवोकसाम् ॥ ४ ॥ अर्जुनं वासुदेवध्वं यौ तौ लोकोऽभिमन्यते ।
 तावेतौ सङ्गितावेहि खाण्डवस्य समीपतः ॥ ५ ॥ तौ त्वं याचस्व
 साहाय्ये दाहायं खाण्डवस्य च । ततो धक्ष्यसि तं दावं रचितं
 इन्द्रशैरपि ॥ ६ ॥ तौ तु सञ्चानि सर्वाणि ब्रह्मतो वारयिष्यतः ।
 देवराजश्च सङ्गितौ तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु
 वचनं त्वरितो ह्यव्यवाहनः । कृष्णपार्थावपागम्य यमथं त्वभ्य-
 भाषत ॥ ८ ॥ तन्ते कथितवानस्मि पूर्वमेव वृषोत्तम । तच्छ्रुत्वा
 भक्षनं त्वग्नेर्वीभत्सुर्जातवेदसम् ॥ ९ ॥ अब्रवीन्नृपशार्दूल तत्-
 कालसदृशं वचः । दिधक्षं खाण्डवं दावमकामस्य शतक्रतोः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच । उत्तमास्त्राणि मे सन्ति दिव्यानि च बहूनि
 च । यैरहं शक्रुयां योद्धमपि वज्रधरान् बहून् ॥ ११ ॥ धनुर्भे-
 नास्ति भगवन् बाहुवीर्येण संमितम् । कुर्वतः समरे यत्नं वेगं
 यद्विषहेन्मम ॥ १२ ॥ शरैश्च मेऽर्थो बहुभिरक्षयः क्षिप्रमस्यतः ।
 न हि वोढुं रथः शक्तः शरान्मम यथेष्टतान् ॥ १३ ॥ अश्वांश्च
 दिव्यानिच्छेयं पाण्डुरान् वातरंहसः । रथश्च मेघनिर्घोषं सूक्ष्म-
 प्रतिमतेजसम् ॥ १४ ॥ तथा कृष्णस्य वीर्येण नायुधं विद्यते
 समम् । येन नागान् पिशाचांश्च निहन्त्यान्माधवो रणे ॥ १५ ॥
 उपायं कर्मसिद्धौ च भगवन्वक्तुमर्हसि । निवारयेयं येनेन्द्रं वर्ष-
 मायं महावने ॥ १६ ॥ पौरुषेण तु यत्कार्त्तं तत्कर्त्तारो स्व
 पावकः । करणानि समर्थानि भगवन् दातुमर्हसि ॥ १७ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वण्यर्जुनाग्निसंवादे

• पञ्चविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स भगवान् धूमकेतुर्हृता-
 शनः । धिन्तयामास वरुणं लोकपालं दिदृक्षया ॥ १ ॥ आदित्य-
 सुदंके देवं निवसन्तं जलेखरम् । स च तस्मिन्नितं ज्ञात्वा दर्शया-
 मास पावकम् ॥ २ ॥ तमर्ध्वीद्धूमकेतुः प्रतिगृह्य जलेखरम् ।
 अतुथं लोकपालानां देवदेवं सनातनम् ॥ ३ ॥ सोमेन राज्ञा
 यदक्षं धनुश्चैवेधुधी च ते । तत् प्रयच्छोभयं शीघ्रं रथश्च कपिल-
 क्षणम् ॥ ४ ॥ कार्ष्ण्यश्च सुमहत्प्रार्थो गाण्डीवेन करिष्यति ।
 चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य प्रदीयताम् ॥ ५ ॥ ददानीत्येव वरुणः
 पावकं प्रत्यभाषत । तद्भूतं महाशीर्षं यशःकीर्त्तिविवर्धनम्
 ॥ ६ ॥ सर्वशस्त्रैरनाष्टयं सर्वशस्त्रप्रमाथि च । सर्वायुधसहा-
 मात्रं परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ ७ ॥ एकं शतसहस्रेण संमितं राष्ट्र-
 वर्धनम् । चित्रसुद्भावचैर्वर्णैः शोभितं श्लक्ष्णमत्रणम् ॥ ८ ॥ देव-
 दानवगन्धर्वैः पूजितं शाश्वतीः समाः । प्रादाञ्चैव धनूरत्नमद्यौ
 च महेषुधी ॥ ९ ॥ रथश्च दिव्यास्त्रयुजं कपिप्रवरवैतनम् ।
 सपेतं राजतैरश्वैर्गान्धर्वैर्होममाक्तिभिः ॥ १० ॥ पाण्डुराङ्घ्र-
 प्रतीकाशैर्मनोवायुसमैर्जवे । सर्वोपकरणैर्युक्तमजस्रं देवदानवैः
 ॥ ११ ॥ भानुमन्तं महाघोषं सर्वत्रत्नमनोरमम् । ससर्ज यं
 सुतपसा भौमनो भुवनप्रभुः ॥ १२ ॥ प्रजापतिरनिर्देश्यं यस्य रूपं
 रवेरिव । यं स्य सोमः समारुह्य दानवानजयत् प्रभुः ॥ १३ ॥
 जवमेघप्रतीकाशं ज्वलन्तमिव च श्रिया । आश्रितौ तौ रथश्रेष्ठं
 शीकायुधसमावुभौ ॥ १४ ॥ तापनीया सुरचिरा ध्वजयष्टिरमु-
 त्तमा । तस्यान्तु वानरो दिव्यः सिंहशार्दूलकेतनः ॥ १५ ॥
 दिग्दर्शनैश्च तत्र स संस्थितो मूर्ध्नि शोभत । ध्वजे भूतानि तत्रा-
 सन्धिविधानि महान्ति च ॥ १६ ॥ नादेन रिपुसैन्यानां श्रुत्वा
 संज्ञा प्रणश्यति । स तं नानापताकाभिः शोभितं रथसप्तमम् ।
 प्रदक्षिणमुपाहृत्य देवतेभ्यः प्रणम्य च ॥ १७ ॥ सन्नद्धः कवची

अङ्गी बह्वगोधाङ्गुलिः । आरुरोह तदा पार्थो विमानं सुशती
यथा ॥ १८ ॥ तच्च दिव्यं धनुःश्रेष्ठं मङ्गला निर्मितं पुरा ।
गाण्डीवमुपसंगृह्य बभूव सुदितोर्जनः ॥ १९ ॥ कृताशनं पुर-
स्कृत्य ततस्तदपि वीर्यवान् । जयाऽऽ बलमास्थाय जयथा च
सुसुजे धनुः ॥ २० ॥ भौर्व्यान्तु योज्यमानायां बलिना पाण्डवेन
च । येऽनृणवन् कूजितं तत्र तेषां वै व्यथितं मनः ॥ २१ ॥ तन्वथा
रथं धनुश्चैव तथाक्षय्ये महेषुधी । बभूव कल्यः कौन्तेयः प्रहृष्टः
सस्यकर्मणि ॥ २२ ॥ वज्रनाभं ततश्चक्रं ददौ कृष्णाय पावकः ।
आग्नेयमस्त्रं दयितं स च कल्याणभवत्तदा ॥ २३ ॥ अब्रवीत्
पावकश्चैवमेतेन मधुघ्नदेन । अमानुषानपि रणे जेष्यसि त्वमसं-
शयम् ॥ २४ ॥ अनेन तु मनुष्याणां देवानामपि चाहवे । रत्नः-
पिशाचदैत्यानां नागानाश्चाधिकस्तथा ॥ २५ ॥ भविष्यसि न
सन्देहः प्रवरोऽपि निबर्हये । क्षिप्रं क्षिप्रं रणे चैव त्वया साधव
शत्रुषु । हत्वाप्रतिहतं संखे पाणिमेष्यति ते पुनः ॥ २६ ॥
बहूणश्च ददौ तस्मै गदामयनिनिःस्वगाम् । दैत्यान्तकरणीं घोरां
नाम्ना कीमोदकीं प्रभुः ॥ २७ ॥ ततः पावकमनूतां प्रहृष्टा-
वर्जुनाच्युतौ । कृतास्त्री शस्त्रसम्पन्नौ रथिनी ध्वजिनावपि ॥ २८ ॥
कल्यौ स्वो भगवन्बोद्धमपि सर्वैः सुरासुरैः । किं पुनर्बज्रिणैकेन
पद्मगार्थे सुशुत्सुना ॥ २९ ॥

अर्जुन उवाच । चक्रपाणिर्दृष्टीकेशो विचरन् सुधि वीर्य-
वान् । त्रिषु लोकेषु तन्नास्ति यन्न कुर्वाञ्जनादेनः ॥ ३० ॥ गाण्डीवं
धनुरादाय तथाक्षय्ये महेषुधी । अहमप्युत्सहे लोकांश्च विजेतुं
युधि पावक ॥ ३१ ॥ सर्वतः परिवाञ्छेव दावमेतं महत्कृतो ।
कामं सम्पन्बलाद्यैव कल्यौ स्वः सस्यकर्मणि ॥ ३२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ताः स भगवान् दाशार्हेणार्जुनेन
च । तैजसं रूपमास्थाय दाव दग्धु प्रवक्तमे ॥ ३३ ॥ सर्वतः

परिवार्याद्य सप्तार्चिर्ज्वलनशुभा । इदाह खण्डवर्ष द्वावं
युगान्तमिव दर्शयन् ॥ ३४ ॥ प्रतिष्ठस्य समाविश्य तदनं भरत-
र्षभे । मेघक्षानितनिर्घोषः सर्वभूतान्यकम्पयत् ॥ ३५ ॥ दक्ष्यत-
सास्य च बभौ रूपं दावस्यभारत । मेरोरिव नगेन्द्रस्य कीर्ण-
स्याशुमतोःशुभिः ॥ ३६ ॥

इत्यादिपर्वणि खण्डवदहनपर्वणि खण्डवदाहे

सप्तविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तौ रथाभ्यां रथिश्चेष्टौ दावस्योभयतः
स्थितौ । दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥ १ ॥ यत्र
यत्र च दृश्यन्ते प्राणिनः खण्डवालयाः । पलायन्तः प्रवीरो तौ
तत्र तत्राभ्यधावताम् ॥ २ ॥ छिद्रं न स्या प्रपश्यन्ति रथयो-
राशुचारिणोः । आविद्धाविव दृश्येते रथिनौ तौ रथोत्तमौ ॥ ३ ॥
खण्डवे दक्ष्यमाने तु भूतानि शतसंघशः । उत्पेतुर्भैरवान्नादान्
विनदन्तः समन्ततः ॥ ४ ॥ दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथा-
परे । कृष्टताच्चा विशीर्षाश्च विधुताश्च तथा परे ॥ ५ ॥
समालिङ्ग्य सुतानन्ये पितॄन् भ्रातॄनथापरे । त्यक्तुं न शक्नुः
स्नेहेन तत्रैव निधनं गताः ॥ ६ ॥ सन्दष्टदशनाश्चान्ये समुत्-
पेतुरनेकशः । ततस्तेऽतोव घूर्णन्तः पुनरग्नौ प्रपेदिरे ॥ ७ ॥
दग्धपश्चार्चिचरणा विचेष्टन्तो महीतले । तत्र तत्र स्य दृश्यन्ते
विशङ्कन्तः शरीरिणः ॥ ८ ॥ जलाशयेषु तमेषु काप्यमानेषु
वज्रिणा । गतसत्त्वाः स्य दृश्यन्ते कूर्ममत्स्याः समन्ततः ॥ ९ ॥
शरीरैरपरैर्हीनैर्देहवन्त इवाग्नयः । अदृश्यन्त वने तत्र प्राणिनः
प्राणसङ्घये ॥ १० ॥ काञ्चिदुत्पततः पार्थः शरैः सञ्चिद्य खण्डयः ।

पातयामास विह्वलान् प्रदीप्ते कृष्णवर्त्मनि ॥ ११ ॥ ते शराक्षित-
सर्वाङ्गा निनदन्तो मञ्जारवान् । ऊर्ध्वमुत्पत्य वेगेन निपेतुः
खाण्डवे पुनः ॥ १२ ॥ शरैरभ्याहतानाञ्च सङ्घशः स्य वनौकसाम् ।
निरावः शुश्रुवे घोरः समुद्रस्यैव मन्थितः ॥ १३ ॥ वङ्गेषापि
प्रदीप्तस्य खमुत्पेतुर्महाङ्घ्रिषः । जनयामासुर्द्वेगं सुमहान्तं
दिवीकसाम् ॥ १४ ॥ तेनाङ्घ्रिषा सुसन्तप्ता देवाः सर्षिष्ठुरोगमा ।
ततो जम्भुर्महात्मानः सर्व एव दिवीकसः । शतक्रतुं सहस्राक्षं
देवेशमसुरार्दनम् ॥ १५ ॥

देवा ऊचुः । किञ्चिन्मे मानवाः सर्वे दृष्ट्वान्ते चित्रभानुना ।
कञ्चिन् सङ्घयः प्राप्नो लोकानाममरेश्वर ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा हृत्वहा तेभ्यः स्वयमेवान्श्ववेद्य
ष । खाण्डवस्य विमोक्षार्थं प्रयथौ हरिवाहनः ॥ १७ ॥ महता
रथवन्देन नानारूपेण वासवः । आकाशं समवाकीर्ष्य प्रववर्ष
सुरेश्वरः ॥ १८ ॥ ततोऽक्षमात्रा व्यसृजन् धाराः शतसहस्रयः ।
षोदिता देवराजेन जलदाः खाण्डवं प्रति ॥ १९ ॥ असंमाप्तास्तु
ता धारास्तोजसा जातवेदसः । स एव समशुष्यन्त न काश्चित्
पावकं गताः ॥ २० ॥ ततो नमुचिहा क्रुद्धो भृशमचिघ्नतस्तदा ।
पुनरेव महामेषैरर्थांसि व्यसृजजहङ्ग ॥ २१ ॥ अङ्घ्रिद्वाराभि-
सम्बद्धं धूमविद्युत्समाकुलम् । बभूव तदनं घोरं स्नानयित्वा-
समाकुलम् ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि इन्द्रकोपे अष्टाविंश-
त्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्याथ वर्धतो वारिं पाण्डवः प्रत्य-
 वारयत् । शरवर्षण वीभत्सुरुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ १ ॥
 खण्डवश्च वनं सर्वं पाण्डवो बहुभिः शरैः । प्राच्छाद्यदमेयात्मा
 नीहारेणैव चन्द्रमाः ॥ २ ॥ न च स्य किञ्चिच्छक्नोति भूतं
 निसर्गितुं ततः । सञ्जायमाने खे वायौरस्यता सव्यसाचिना
 ॥ ३ ॥ तक्षकसु न तत्रासीन्नागराजो महाबलः । दृष्टमाने वने
 तस्मिन् कुरुक्षेत्रं गतो हि सः ॥ ४ ॥ अश्वसेनोऽभवत्तत्र तक्षकस्य
 सुतो बली । स यत्नमकरोत्तीव्रं मोक्षार्थं जातवेदसः ॥ ५ ॥ न
 यथाक स निर्गन्तुं निरुद्धोऽर्जुनपत्निभिः । मोक्षयामास तं
 माता निगीर्ष्य भुजगात्मजा ॥ ६ ॥ तस्य पूर्वं शिरो प्रस्रं पुच्छ-
 मस्य निगीर्ष्यते । निगीर्ष्यमाणा साक्रामत् सुतं नागी सुसु-
 क्षया ॥ ७ ॥ तस्याः शरेण तीक्ष्णेन पृथुधारेण पाण्डवः ।
 शिरश्चिच्छेद गच्छन्त्यासामपश्यच्छचीपतिः ॥ ८ ॥ तं सुमो-
 चयिषुर्वज्रवी वातवर्षेण पाण्डवम् । मोक्षयामास तत्कालमश्वसेन-
 स्वमुच्यत ॥ ९ ॥ तासु मायां तदा दृष्ट्वा घोरां नागेन वक्षितः ।
 द्विधा त्रिधा च खगतान् प्राणिनः पाण्डवोऽच्छिनत् ॥ १० ॥
 शशाप तच्च संक्रुद्धो वीभत्सुर्जिह्वागामिनम् । पावको वासुदेव-
 याप्यप्रतिष्ठो भविष्यसि ॥ ११ ॥ ततो जिष्णुः सहस्राक्षं खं वित-
 त्याश्रुगैः शरैः । योधयामास संक्रुद्धो वचनं तामनुस्मरन् ॥ १२ ॥
 देवराजोऽपि तं दृष्ट्वा संरब्धं समरेऽर्जुनम् । स्वमस्त्रमसृजत्तीव्रं
 छांदयित्वाखिलं नभः ॥ १३ ॥ ततो वायुर्महाधोषः धोभयन्
 सर्वसागरान् । वियत्स्थो जनयन् मेघान् जलधारासमाकुलान्
 ॥ १४ ॥ ततोऽशनिमुचो घोरांस्तडित्स्नानितनिखनान् । तद्वि-
 घातार्थमसृजदर्जुनोऽप्यस्त्रमुत्तमम् ॥ १५ ॥ वायव्यमभिमन्त्र्याश्च
 प्रतिपत्तिविशारदः । तेनेन्द्राशनिमेघानां वीर्षीं जस्रहिताशितम्
 ॥ १६ ॥ जलधाराश्च ताः शोषं जग्मुर्नेशुश्च विद्युत्तः । क्षणेन

चाभवद्योम सस्त्रयान्तरजलमः ॥ १७ ॥ सुखघोतानिलवहं
 प्रकृतिस्त्रार्कमण्डलम् । निम्नतीकारदृष्टश्च उतभुज्जिविधाकृतिः
 ॥ १८ ॥ सिन्धुमनो वसौघैः प्राणिनां देहनःस्रतैः । प्रज-
 न्वालाय सोऽर्चिष्णान् स्वनादैः पूरयन् जगत् ॥ १९ ॥ कृष्णाभ्यां
 रक्षितं दृष्ट्वा तच्च दाषमहङ्कृताः । असुत्पेतुर्महाराज सुपर्णाद्याः
 पतन्निवः ॥ २० ॥ गरुत्मान् वस्त्रसदृशैः पञ्चतुण्डनखैस्तथा ।
 प्रहर्तुकामो न्यपतद्दाकाशात् कृष्णपाण्डवौ ॥ २१ ॥ तथैवोरग-
 संघाताः पाण्डवस्य समीपतः । उत्सृजन्तो विषं घोरं निष्पेतु-
 र्ध्वंक्षिताननाः ॥ २२ ॥ तांश्चकर्त्त शरैः पार्थः स्वरोषाग्निसमु-
 द्रितैः । विविशुश्चापि तं दीप्तं देहाभावाय पावकम् ॥ २३ ॥
 ततोऽसुराः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । उत्पेतुर्नाहमत्तुल-
 मुत्सृजन्तो रणार्थिनः ॥ २४ ॥ अयःकरणपचक्राश्रमभृशुस्त्रयद्यत-
 माहवः । कृष्णपार्थो जिघांसन्तः क्रोधसंमूर्च्छितौजसः ॥ २५ ॥
 तेषामतिव्याहरतां शस्त्रवर्षञ्च मुञ्चताम् । प्रममाथोत्तमाङ्गानि
 बीभत्सुर्निश्चितैः शरैः ॥ २६ ॥ कृष्णश्च समहातेजाश्चक्रेणारि-
 विनाशनः । दैत्यदानवसंघानां चकार कदनं महत् ॥ २७ ॥
 अथापरैः शरैर्विहायक्रवेगेरितास्तथा । वेनामिव समासाद्य व्यति-
 श्रुन्वमितीजसः ॥ २८ ॥ ततः शक्रोऽतिसंकुञ्चस्त्रिदशानां महे-
 श्वरः । पाण्डुरङ्गजमास्थाय तावुभौ समुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ वेगे-
 नाशनिमरादाय वस्त्रमस्त्रञ्च सोऽसृजत् । उतावेताविति प्राञ्च सुरां-
 जसुरसूदनः ॥ ३० ॥ ततः ससुद्यतां दृष्ट्वा देवेन्द्रेण महाशनम् ।
 जम्बुद्व. सर्वशस्त्राणि स्थानि स्थानि सुरास्तथा ॥ ३१ ॥ काल-
 इच्छं यगो राजन् गदाञ्चैव धनेश्वरः । पाशांश्च तत्रै वरुणो
 विचित्राश्च तत्राशनम् ॥ ३२ ॥ स्तान्दः शक्तिं समादाय तस्थौ
 मेहरिवाचकः । ओषधीर्दोष्यमानाश्च जम्बुहातेऽश्विनावपि ॥ ३३ ॥
 जम्बुद्वे च धनुर्धाता सुषण्णन्तु जयस्तथा । पर्वतश्चापि जयाञ्च

क्रुद्धस्वष्टा महाकलः ॥ ३४ ॥ अंगस्तु शक्तिं जग्राह सत्युर्देवः पर-
 श्वधम् । प्रमत्त्या परिघं घोरं किञ्चकारार्थमा अपि ॥ ३५ ॥
 मितेषु चतुरपर्वन्तं चक्रमाहाय तस्थिवान् । पूषा भगव्य संक्रुद्धः
 सविता च विगाम्यते ॥ ३६ ॥ आत्तन्मार्मुकनिस्त्रिंशाः कृष्ण-
 पार्थी प्रदुद्भुवुः । रुद्राश्च वसवश्चैव मरुतश्च महाबलाः ॥ ३७ ॥
 विश्वे देवास्तथा साध्या दीप्यमानाः स्वतेजसा । एते चान्ये च
 बहवो देवास्तौ पुरुषोत्तमौ ॥ ३८ ॥ कृष्णपार्थी जिघांसन्तः
 प्रतीयुर्विविधासुधाः । तनाङ्गुतान्यदृश्यन्त निमित्तानि महाहके
 ॥ ३९ ॥ युगान्तसमरूपाणि भूतजंमोहनानि च । तथा दृष्टुं
 सुसंरब्धं शक्रं देवैः सहाच्युतौ ॥ ४० ॥ अभीतौ युधि दुर्धर्षी
 तस्थतुः सव्यन्मार्मुकौ । आगच्छतस्ततो देवानुभौ युद्धविद्यारदौ
 ॥ ४१ ॥ व्यताडयेतां संक्रुद्धौ शरैर्वज्ज्वापमैस्तदा । असकृद्गन्-
 सकृत्प्राः सुराश्च वज्रशः कृताः । भयाद्रूपं परित्यज्य शक्रमेवा-
 भिमिश्रियुः ॥ ४२ ॥ दृष्ट्वा निवारितान् देवान् माधवेनार्जुनेन
 च ॥ ४३ ॥ आश्वर्षमगमंस्तत्र सुनयो नभसि स्थिताः । शक्र-
 द्यापि तयोर्वीर्यं सुपन्नभ्यासकृद्गणे ॥ ४४ ॥ बभूव परमप्रीतो
 भूयश्चेतावयोभयत् । ततोऽश्मवर्षं सुमहद्यस्त्रजत्याकशासनः ॥ ४५ ॥
 भूय एव तदा वीर्यं जिज्ञासुः सव्यसाचिनः । तच्छरैरर्जुनो
 वर्षं प्रतिक्षप्तेत्यमर्षितः ॥ ४६ ॥ विफलं क्रियमाणं तत्समवेक्ष्य
 शतफ्रतुः । भूयः संबर्द्धयामास तद्वर्षं पाकशासनः ॥ ४७ ॥
 स्तोऽश्मवर्षं महावेगैरिषुभिः पाकशासनिः । विलयं गमयामास
 वर्षयन् पितरं तथा ॥ ४८ ॥ तत उत्पाद्य पाण्डुभ्यां मन्दरा-
 च्छिञ्चत् । सद्रुमं व्यसृजच्छक्रो जिघांसुः पाण्डुनन्दनम्
 ॥ ४९ ॥ ततोऽर्जुनो वेगवद्भिर्बलितामैरजिह्वगैः । शरैर्वि-
 ध्वंसयामास गिरेः शृङ्गं सङ्क्षुधा ॥ ५० ॥ गिरेर्विश्वीर्यमाणास्त
 तस्य रूपं तदा यभौ । सार्कचन्द्रग्रहस्येव नभसः परिशीर्यतः

॥ ५१ ॥ तेनाक्षिपतता दावं शैलेन महता क्षयम् । अङ्गेण
निहतास्तत्र प्राणिनः खाण्डवाक्षयाः ॥ ५२ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि देवकृष्णार्जुनबुद्धे
जनविंशत्यधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा शैलनिपातेन भीषिता खाण्ड-
वाक्षयाः । दानवा राक्षसा नागास्तरस्त्रुक्ष्वनौकसः ॥ १ ॥ द्विपाः
प्रभिन्वाः शार्दूलाः सिंहाः केशरिणस्त्रया । समुद्दिग्ना विस-
ख्युस्तथान्या भूतजातयः ॥ २ ॥ तं दावं समुदैक्षन्त कृष्णौ
चाभ्युद्यतायुधौ । उत्पातनादशब्देन सञ्चारित इव स्थिताः ॥ ३ ॥
ते वनं प्रसमीक्ष्य शृण्वन्मानमनेकधा । कृष्णमभ्युद्यतास्तत्र
नादं सुमुचुर्बल्ललम् ॥ ४ ॥ तेन नादेन रौद्रेण नादेन च विभा-
वसोः । ररास गगनं कृतस्त्रमुत्पातजलदैरिव ॥ ५ ॥ ततः कृष्णो
महाबाहुः स्वतेजोभास्वरं महत् । चक्रं व्यसृजदत्युग्रं तेषां
नाशाय केशवः ॥ ६ ॥ तेनार्ता जातयः क्षुद्राः सदानवनिशा-
चराः । निवृत्ताः शतशः सर्वा निपेतुरनलं क्षणात् ॥ ७ ॥
तत्रादृश्यन्त ते दैत्याः कृष्णचक्रविदारिताः । वसावधिरसंघृताः
सन्ध्यायामिव तोयदाः ॥ ८ ॥ पिशाचान् पक्षिणो नागान्
यशूश्चैव सञ्ख्ययः । निघ्नं चरति बाष्पोयः कालवत्तत्र भारत ॥ ९ ॥
क्षिप्तं क्षिप्तं पुनश्चक्रं कृष्णस्यामितवर्षातिनः । क्षित्वा नैकानि
सञ्चानि पाणिमेति पुनः पुनः ॥ १० ॥ तथा तु निघ्नतस्तस्य
पिशाचोरगराक्षसान् । बभूव रूपमत्युग्रं सर्वभूतात्मनस्तदा ॥ ११ ॥
समेतानान्तु सर्वेषां देवतानाञ्च सर्वशः । विजेता नाभवत्कश्चित्
कृष्णाखाण्डवयोर्मुधे ॥ १२ ॥ तयोर्बलात् परित्वातुं तच्च दावं
यदा सुराः । नाशक्रुवन् शमयितुं तदाभूवन् पराश्रुषाः ॥ १३ ॥

शतक्रतुसु संप्रेक्ष्य विसुखानमरास्तथा । बभूव मुदितो राजन्
 प्रशंसन् केशवार्जुनौ ॥ १४ ॥ निवृत्तेश्वर्य देवेषु वागुवाच-
 शरीरिणी । शतक्रतुं समाभाष्य महागम्भीरनिस्वना ॥ १५ ॥
 न ते सखा संनिहतस्तक्षकोऽभुजगोत्तमः । दाहकाले खाण्डवस्य
 कुण्डेन गतो ह्यसौ ॥ १६ ॥ न च शक्यो युधा जेतुं कथञ्चि-
 दपि वासव । वासुदेवार्जुनावेतौ निबोध वचनान्मम ॥ १७ ॥
 नरनारायणावेता पूर्वदेवो दिवि श्रुतौ । भवानप्यभिजानाति
 यद्दीर्घ्यो यत्पराक्रमौ ॥ १८ ॥ नैतौ शक्यौ दुराधर्षो विजेतु-
 मजितौ युधि । अपि सर्वेषु लोकेषु पुराणावपिसप्तमी ॥ १९ ॥
 पूजनीयतमावेतावपि सर्वैः सुरासुरैः । यक्षराक्षसगन्धर्वनर-
 किन्नरपन्नगैः ॥ २० ॥ तस्मादितः सुरैः साहं गन्तुमर्हसि वासव ।
 दिष्टं चाप्यनुपश्यै तत् खाण्डवस्य विनाशनम् ॥ २१ ॥ इति वाक्य-
 सुपश्रुत्य तथ्यमित्यमरेश्वरः । क्रोधामर्षोऽसुतृह्य संप्रतस्ते
 दिवं तदा ॥ २२ ॥ तं प्रस्थितं महात्मानं समवेक्ष्य दिवोकसः ।
 सञ्चिताः सेनया राजन्ननुजग्मः पुरन्दरम् ॥ २२ ॥ देवराजं
 तदा यान्तं सञ्च देवैरवेक्ष्य तु । वासुदेवार्जुनौ वीरो सिंहनादं
 विनेदतुः ॥ २३ ॥ देवराजे गते राजन् प्रहृष्टौ केशवार्जुनौ ।
 निर्विशङ्कं वनं वीरी दाहयामासतुस्तदा ॥ २४ ॥ स मासत
 दूवाभ्राणि नाशयित्वा र्जुनः सुरान् । व्यधमच्छरसङ्घातैर्दोहनः
 खाण्डवालयान् ॥ २५ ॥ न च स्म किञ्चिच्छक्नोति भूतं निघ-
 रितुं ततः । संच्छिद्यमानमिषुभिरस्यता सव्यसाचिना ॥ २६ ॥
 नाशकं च भूतानि महान्त्यपि रणोऽर्जुनम् । निरीक्षितुममोघास्त्रं
 यद्वापि कुतो रणे ॥ २७ ॥ शतं चेकेन विव्याध शतनैकं
 पतत्रिणाम् । व्यसवस्तोऽपतन्नग्नौ साक्षात्कालहता इव ॥ २८ ॥
 न चाकभन्त ते शर्म रोधःसु विषमेषु च । पितृदेवनिवासेषु
 सन्तापश्चाप्यजायत ॥ २९ ॥ भूतसंघासं बहवो दीनासकर्महा-

स्वनम् । इन्द्रदुर्धारयाश्चैव तथा जगतस्त्वनः ॥ ३० ॥ तेन
 शब्देन किञ्चि सुर्मङ्गोदधिचरा भूषाः । विद्याधरगणायैव ये च
 मत्र वनौकसः ॥ ३१ ॥ न त्वर्जुनं महाकाङ्क्षो नापि कृष्णं जना-
 र्दनम् । निरीक्षितुं वै शक्नोति कश्चिद्दोढुं कुतः पुनः ॥ ३२ ॥
 हकायनगता येऽपि निष्पेतुस्तत्र केचन । राक्षसा दानवा नागा
 जम्बे चक्रेण तान् हरिः ॥ ३३ ॥ ते तु भिन्निशिरो देहाचक्रवेगा-
 द्भ्रतासवः । पितुरन्ध्रे महाकायाः प्रदीप्ते वसुरेतसि ॥ ३४ ॥
 स मांसरुधिरौघैश्च वसाभिश्चापि तर्षितः । उपस्थाकाशगो भूत्वा
 विधूमः समपद्यत ॥ ३५ ॥ दीप्ताक्षो दीप्तजिह्वश्च सम्प्रदीप्तमहा-
 ननः । दीप्तोर्द्धकेशः पिङ्गाक्षः पिबन् प्राणभृतां वसाः ॥ ३६ ॥
 मां स कृष्णार्जुनकृतां सुधां प्राप्य द्रुताग्रनः । कभूव सुदितकृमः
 परां निर्हतिमागतः ॥ ३७ ॥ तथासुरं मयं नाम तच्चकस्य निवे-
 शनात् । विप्रद्रवन्तं सहसा ददर्श मधुसूदनः ॥ ३८ ॥ तमग्नि-
 प्रार्थयामास दिधक्षुर्वातसारथिः । शरीरवान् ऊटी भूत्वा नदन्निव
 बलाहकः ॥ ३९ ॥ जिष्वांसुर्वासु देवस्तं चक्रमुद्यम्य धिष्ठितः । स चक्र-
 मुद्यतं दृष्ट्वा दिधक्षन्तश्च पावकम् ॥ ४० ॥ अभिधावार्जुनेत्येवं मय-
 स्माहीति चाब्रवीत् । तस्य भीतस्वनं श्रुत्वा मा भैरिति धनञ्जयः
 ॥ ४१ ॥ प्रत्युवाच मयं पार्थो जीवयन्निव भारत । तं न भेतव्य-
 मित्थाह मयं पार्थो दयाधरः ॥ ४२ ॥ तं पार्थेनाभये दत्ते नमुचे-
 र्ध्वातरं मवम् । न हन्तुमैच्छद्वायाहः पावको न ददाह च ॥ ४३ ॥
 वैशम्पायन उवाच । तद्वनं पावको धीमान् दिनानि दग्ध
 पश्य च । ददाह कृष्णपार्याभ्यां रक्षितः पाङ्कशासनात् ॥ ४४ ॥
 तस्मिन् वने दह्यमाने पङ्गिर्न ददाह च । अश्रुसेनं शश्व-
 चतुरः शार्ङ्गकांशया ॥ ४५ ॥

शस्त्रादिपर्वणि श्वाण्डवदहनपर्वणि सकृदानवलाये

त्रिंशद्भिकृद्भिगतोऽध्यायः ॥ २३० ॥

जनमेजय उवाच । किमर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथागते ।
 लखिन्वने दक्षमाने ब्रह्मनेतन् प्रचक्ष मे ॥ १ ॥ अदाहे स्रग्-
 सेनस्य दानवस्य मयस्य च । कारणं कीर्त्तितं ब्रह्मन् शार्ङ्गकाणां
 न कीर्त्तितम् ॥ २ ॥ तदेतद्भूतं ब्रह्मन् शार्ङ्गकाणामनामवम् ।
 कीर्त्तयस्वाम्भिसम्भर्हे कथन्ते न विनाशिताः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । यदर्थं शार्ङ्गकानग्निर्न ददाह तथा-
 गते । तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि यथा भूतमरिन्दम ॥ ४ ॥ धर्म-
 ज्ञानां मुखतमस्तपस्वी संशितवतः । आसीन्महर्षिः श्रुतवा-
 न्मन्दपाल इति श्रुतः ॥ ५ ॥ स मार्गमाश्रितो राजन्मृषीणामूर्ध-
 रेतसाम् । स्वाध्यायवान् धर्मरतस्तपस्वी विजितेन्द्रियः ॥ ६ ॥
 स गत्वा तपसः पारं देहसुतृण्य भारत । जगाम पितृतोकाय
 न लेभे तत्र तत्फलम् ॥ ७ ॥ स लोकानफलान् दृष्ट्वा तपसा
 निर्जंतानपि । पप्रच्छ धर्मराजस्य समीपस्यान् दिवीकसः ॥ ८ ॥

मन्दपाल उवाच । किमर्थमावृता कोका ममैते तपसा-
 र्जिताः । किं मया न कृतं तत्र यस्यैतत् कर्मणः फलम् ॥ ९ ॥
 तत्राहं तत्करिष्यामि यदर्थमिदमावृतम् । फतमेतस्य तपसः
 कथयध्वं दिवीकसः ॥ १० ॥

देवा ऊचुः । ऋषिनो मानवा ब्रह्मन् जायन्ते येन तच्छृणु ।
 क्रियाभिर्ब्रह्मवर्षेण प्रजया च न संशयः ॥ ११ ॥ तदपाक्रियते
 सर्वं यज्ञेन तपसा सुतैः । तपस्वी यज्ञलज्जापि न च ते विद्यते
 प्रजा ॥ १२ ॥ त इमे प्रसवस्वार्थे तव लोकाः समाहृताः । प्रजायस्व
 ततो लोकानुपभोक्षसि पुष्कलान् ॥ १३ ॥ पुत्रान्मो नरकात् पुत्र-
 स्त्वावर्ते पितरं श्रुतिः । तस्मादपत्यमन्तानि यतस्व ब्रह्मसत्तम ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु वचसो वां दिवी-
 कसाम् । क सु शीघ्रमपत्यं स्याद्भुङ्क्तं चेत्यचिन्तयत् ॥ १५ ॥
 स चिन्तयन्मथगच्छत् सुबहुप्रसवान् खगान् । शार्ङ्गिकां शार्ङ्गिकी

भूत्वा जरितां समुपेयिवान् ॥ १६ ॥ तस्यां पुत्रानजनयश्चतुरो
 मङ्गवादिनः । तामपास्व स तत्रैव जगाम लपितां प्रति ॥ १७ ॥
 बालान् सुतान्खण्डगतान् स ह माया सुनिर्वने । तस्मिन् गते महा-
 भाने लपितां प्रति भारत ॥ १८ ॥ अपत्यस्त्रेहसंयुक्ता जरिता
 बह्वचिन्तयत् । तेन त्यक्तानसन्त्याख्यामृषीन्खण्डगताम्वने ॥ १९ ॥
 न जहौ पुत्रयोक्तान्तां जरिता खण्डवे सुतान् । बभार चैतान्
 सञ्जातान् खड्गत्वा स्त्रेहविक्रया ॥ २० ॥ ततोऽग्निं खाण्डवं दग्धु-
 मायान्तं दृष्टवानृषिः । मन्दपालश्चरंस्त्रिण्णु वने लपितया स ह
 ॥ २१ ॥ तं सङ्कल्पं विदित्वाग्नेर्ज्ञात्वा पुत्रांश्च बालकान् । सोऽभि-
 तुष्टाव विप्रर्षिर्ब्राह्मणो जातवेदसम् । पुत्रान् प्रति वदन् भीतो
 लोकापालं महौजसम् ॥ २२ ॥

मन्दपाल उवाच । त्वमग्ने सर्वलोकानां मुखं त्वमसि हव्य-
 वाद् । त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरंसि पावक ॥ २३ ॥ त्वमेक-
 माहुः कवयस्वामाहुस्त्रिविधं पुनः । त्वामष्टधा कल्पयित्वा यज्ञ-
 वाहमकल्पयन् ॥ २४ ॥ त्वया विश्वमिदं सृष्टं वदन्ति परम-
 र्षयः । त्वदृते हि जगत् कृत्स्नं सद्यो नश्येद्युताशन ॥ २५ ॥
 तुभ्यं कृत्वा नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् । गच्छन्ति स ह
 पत्नीभिः सुतैरपि च प्राश्रुतीम् ॥ २६ ॥ त्वामग्ने जलदानाहुः
 खे विषक्तान् सविद्युतः । दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्कृष्य
 ह्येतयः ॥ २७ ॥ जातवेदस्वयैवेदं विश्वं सृष्टं महास्युते । तपैव
 कर्म विहितं भूतं सर्वं चराचरम् ॥ २८ ॥ त्वत्पापो विहिताः
 पूर्वं त्वयि सर्वमिदं जगत् । त्वयि हव्यञ्च कव्यञ्च यथावत्
 सम्प्रतिष्ठितम् ॥ २९ ॥ त्वमेव दहन्नो देव त्वं धाता त्वं दृष्टस्तेतः ।
 त्वमग्निर्नौ चमो मित्रः सोमस्त्वमसि चामिलः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सुतस्तदा तेन मन्दपालेन प्रायकः ।
 ततोष तस्यं दृपते सुनेरभिर्तजसः ॥ ३१ ॥ उवाच चैनं प्रीतात्मा

किमिष्टं करवाणि ते । तमब्रवीन्मन्दपालः प्राञ्जलिर्द्वयर्वाहनम् ।
प्रदहन् खाण्डवर्वादावं मम पुत्रान् दिशर्जय ॥ ३२ ॥ तद्येति
तत् प्रतिश्रुत्य भगवान् हृष्यवाहनः । खाण्डवे तेन कालेन प्रज-
न्वाण दिशक्षया ॥ ३३ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गकोपाख्याने

एकत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

— ० : ० —

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रञ्जलिते वङ्कौ शार्ङ्गकाशे सुदुः-
खिताः । व्यथिताः परमोद्विग्ना नाधिजग्मुः परायणम् ॥ १ ॥
निशम्य पुत्रकान् बालान् माता तेषां तपस्विनी । जरिता दुःख-
शोकात्ता त्रिललाप सुदुःखिता ॥ २ ॥

जरितोवाच । अयमग्निर्दहन् कश्चित्त आयाति भीषणः ।
जगत्सन्दीपयन् भीमो मम दुःखविवर्द्धनः ॥ ३ ॥ इमे च मां
कषयन्ति शिशवो मन्दचेतसः । अवर्णाश्वरणैर्हीनाः पूर्वेषां नः
परायणाः ॥ ४ ॥ तामयंश्चय मायाति लेलिहानो महीरुहान् ।
अजातपक्षाय सुता न शक्ताः सरणो मम ॥ ५ ॥ आदाय च न
शक्नोमि पुत्रांसरितुमात्मना । न च त्यक्तमहं शक्ता हृदयं दूव-
तीव मे ॥ ६ ॥ कन्तु जह्यामहं पुत्रं कमादाय व्रजाम्यहम् ।
किन्तु मे स्यात् कृतं कृत्ये किं वा मन्यत पुत्रकाः ॥ ७ ॥ चिन्ता-
याना विमोक्षं वो नाधिगच्छामि किञ्चन । छादयिष्यामि वो
गात्रैः करिष्ये मरणं सह ॥ ८ ॥ जरितारौ कुलं ह्येतत् ज्येष्ठ-
त्वन प्रतिष्ठितम् । सारिष्टकः प्रजायेत पितॄणां कुलवर्द्धनः ॥ ९ ॥
सौम्यमत्रक्षपः कुर्ष्यात् द्रोणो ब्रह्मविदास्वरः । इत्येवमुक्त्वा
प्रययौ पिता वो निर्घृणः पुरा ॥ १० ॥ कसुपादाय शंखेयं गन्तुं
कष्टापदुत्तमा । किन्तु कृत्वा कृतं कार्यं भवेदिति च विचिन्त्वा ।
नापश्यत् स्वधिया मोक्षं स्वसुतानां तदानलात् ॥ ११ ॥

वंशंम्यायन एवाच । एवं भुवाणं शाङ्गीको प्रत्नूचुरथ
 मातरम् । स्नेहसुत्सृज्य मातस्त्वं पत यत्र न इव्यवाट् ॥ १२ ॥
 अस्मास्मिन् विनष्टेषु भवितारः सुतासव । त्वयि मातर्विनष्टायां
 नातः स्यात् कुलसन्ततिः ॥ १३ ॥ अन्ववेद्यैतदुभयं क्षेमं स्यान्
 यत् कुलस्य नः । तद्वै कर्तुं परः काको मातरेष भवेत्तव ॥ १४ ॥
 मा त्वं सर्वविनाशाय स्नेहं कार्षीः सुते पुनः । न हीदं कर्म
 मोघं स्थाण्णोककामस्य नः पितुः ॥ १५ ॥

जरितोवाच । इदमाखोर्विलं भूमौ वृक्षस्यास्य समीपतः ।
 तदाविशध्वं त्वरिता वक्रैरत्र न वो भयम् ॥ १६ ॥ ततोऽहं
 मांशुना विद्ममपिधास्यामि पुत्रकाः । एवं प्रतिकृतं मन्ये ज्वलतः
 कृष्णवर्त्मनः ॥ १७ ॥ तत एष्याम्यतीतेऽग्नौ विहन्तुं पांशुसचयम् ।
 स्नेहतामेष वो तादो मोक्षार्थंश्च हुताशनात् ॥ १८ ॥

शाङ्गी ऊचुः । अवर्हान्नांसभूतान्नः क्रव्यादाखुर्विनाशयेत् ।
 पश्यमाना भयमिदं प्रवेष्टुं नात्र यत्कृतम् ॥ १९ ॥ कथमग्निर्न नो
 धक्ष्येत् कथमाखुर्न नाशयेत् । कथं न स्यात् पिता मोघः कथं
 माता भ्रियेत नः ॥ २० ॥ विल आखोर्विनाशः स्यादग्नेराकाश-
 चारिण्याम् । अन्ववेद्यैतदुभयं श्रेयान् दाहो न भक्षयम् ॥ २१ ॥
 गर्हितं मरणं नः स्यादाखुना भक्षिते विले । शिष्टादिष्टः परि-
 त्यागः शरीरस्य ऊताशनात् ॥ २२ ॥

इत्यादिपर्वणि प्वाण्डवदहनपर्वणि जरिताविलापे

हात्तिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

जरितोवाच । अस्माद्विलान्निष्पतितमाखुं श्रेणो जहार
 तम् । स्रुद्रं पद्भ्यां गृहीत्वा च यातो नात्र भयं हि वः ॥ १ ॥
 शाङ्गी ऊचुः । न हृतं तं वयं विद्मः श्रेणेनाखुं कथञ्चन ।

अन्येऽपि भवितारोऽत्र तेभ्योऽपि भयमेव नः ॥ २ ॥ संशयो
 वक्ररागच्छेद्दृष्टं वायोनिवर्त्तनम् । सृत्युर्नो विलवासिभ्यो विले
 स्यान्नात्र संशयः ॥ ३ ॥ निःसंशयात् संशयितो सृत्युर्मातर्विशि-
 ष्यते । अर खे त्वं यद्यान्यायं पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ ४ ॥

जरितोवाच । अहं वेगेन तं यान्तमद्राक्षं पतताम्बरम् ।
 क्षिलादाखुं समादाय श्येनं पुत्रा महाबलम् ॥ ५ ॥ तं पतन्तः
 महावेगात्त्वरिता पृष्ठतोऽन्वगाम् । आशिषोऽस्य प्रवृज्जाना हरतो
 म्पिकं विलात् ॥ ६ ॥ यो नो हेष्टारमादाय श्येनराज प्रधा-
 वसि । भव त्वं दिवमास्थाय निरमितो हिरण्ययः ॥ ७ ॥ स
 यदा भक्षितस्तेन श्येनेनाखुः पतत्रिणा । तदाहं तदनुज्ञाय
 प्रत्यपायां पुनर्गृहे ॥ ८ ॥ अविशब्धं विलं पुत्रा कियन्वा नास्ति
 वो भयम् । श्येनेन मम पश्यन्ता हृत आखुर्महात्मना ॥ ९ ॥

शाङ्गी ऊचुः । न विद्महे हृतं मातः श्येनेनाखुं कथञ्चन ।
 अविज्ञाय न शक्यामः प्रवेष्टुं विवरं भुषः ॥ १० ॥

जरितोवाच । अहं तमभिजानामि हृतं श्येनेन मूषिकम् ।
 नास्ति वोऽत्र भयं पुत्राः क्रियतां वचनं मम ॥ ११ ॥

शाङ्गी ऊचुः । न त्वं मिच्छोपचारेण मोक्षयेथा भयाद्धि
 नः । समाकुलेषु ज्ञानेषु न बुद्धिहृतमेव तत् ॥ १२ ॥ न चोप-
 कृतमस्माभिर्न चास्मान्बेत्य ये वयम् । पीड्यमाना विभर्ष्येस्मान्
 का सती के वयं तव ॥ १३ ॥ तरुणी दर्शनीयासि समर्था मर्तु-
 रेषणे । अनुगच्छ पतिं मातः पुत्रानाप्स्यसि शोभनान् ॥ १४ ॥
 वयमग्निं समाविश्य लोक्रानाप्स्याम शोभनान् । अथास्मात्त्र
 दहंद्मिनरायास्त्वं पुनरेव नः ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ततः शाङ्गीं पुत्रानुत्सृज्य
 प्लाण्डवे । जगाम त्वरिता देगं श्येनमरनेरनासयम् ॥ १६ ॥
 ततस्त्रीणाञ्चिरभ्यागात्परितो ह्यववाचनः । यत्र शाङ्गी वभू-

वृक्ष मन्दपालस्य पुत्रकाः ॥ १७ ॥ ततस्तं ज्वलितं दृष्ट्वा ज्वलनं
ते विहङ्गमाः । जरितारिसतो वाष्पं आवयामास पावकम् ॥ १८ ॥

इत्यादिपर्वणि खण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने
त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

जरितारिश्वाच । पुरतः कृष्णकालस्य धीमान् जागर्त्सि
रूपः । स कृष्णकालं संप्राप्य व्यथां नैवेति कर्हिचित् ॥ १ ॥
यस्तु कृष्णमनुप्राप्तं विचेता नावबुध्यते । स कृष्णकाले व्यथितो न
श्रेयो विन्दते महत् ॥ २ ॥

सारिङ्ग उवाच । धीरस्वमसि मेधावी प्राणकृष्णमिदं च
नः । प्राज्ञः शूरो बहूनां हि भवत्येको न संशयः ॥ ३ ॥

साम्बमित्र उवाच । ज्येष्ठज्ञातो भवति वै ज्येष्ठो मुञ्चति
कृष्णतः । ज्येष्ठेन प्रजानाति कनीयान् किं करिष्यति ॥ ४ ॥

द्रोण उवाच । हिरण्यरेतास्वरितो ज्वलन्नायाति नः क्षयम् ।
सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्प्राप्य तेष्वन्येष्वन्यं मन्दपालस्य
पुत्रकाः । तुष्टुवुः प्रयता भूत्वा यथाग्निं ऋणु पार्थिव ॥ ६ ॥

जरितारिश्वाच । आत्मासि वायोर्ज्वलन शरीरमसि वीर-
धाम् । योनिरापस्य ते शुक्रं योनिस्वमसि चाम्भसः ॥ ७ ॥
जर्जं चाघस्य सर्पन्ति पृष्ठतः पाश्वं तस्त्रया । अर्चिषसो महा-
वीर्यं रश्मयः सवितुर्यथा ॥ ८ ॥

सारिङ्ग उवाच । माता प्रणष्टा पितरं न विद्मः पथा
जातामैव नो धूमकेतो । न मस्त्राता विद्यते वै त्वदन्यस्तस्मा-
दस्मांश्चाहि वासांस्वमग्ने ॥ ९ ॥ यद्गन्ते ते शिवं रूपं ये च ते
सप्त हेतयः । तेन नः परिपाहि त्वमार्त्तान्, शरणैषिण्यः ॥ १० ॥

त्वमेवैकक्षपसे जातवेदी नान्यक्षमा विद्यते गोषु देव । ऋषी-
नस्थान् बालकान् पालयस्व परेणास्थान् प्रैहि वै इत्यवाह ॥ ११ ॥

सख्यमित् उवाच । सर्वमग्ने त्वमेवैकस्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
त्वं धारयसि भूतानि भुवनं त्वं विभर्षि च ॥ १२ ॥ त्वमग्निर्हृष्य-
वाहस्व त्वमेव परमं इतिः । मनीषिणस्त्वां जानन्ति बद्धधा
चैकधापि च ॥ १३ ॥ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान् इत्यवाह काले
प्राप्ते पचसि पुनः समिद्धः । त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने
भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ १४ ॥

द्रोण उवाच । त्वमन्नं प्राणिभिर्भुक्तमन्तर्भूतो जगत्पते ।
नित्यं प्रष्टुः पचसि त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ सूर्षो भूत्वा
रश्मिभिर्जातवेदी भूमेरग्ना भूमिजातान् रसांश्च । विश्वानादाय
पुनरुत्सृज्य काले वृष्ट्या वृष्ट्या भावयसीह शुक्र ॥ १६ ॥ त्वत्त
एताः पुनः शुक्र वीरुधो हरितच्छदाः । जायन्ते पुष्करिणश्च
सुभद्रय मज्जोदधिः ॥ १७ ॥ इदं वै सद्य तिम्रमांशो वरुणस्य परा-
यणम् । श्विब्रह्माता भवास्त्राकं मास्मानय विनाशय ॥ १८ ॥
पिङ्गाक्ष लोहितग्रीव कृष्णवर्त्मन् ऊताशन । परेण प्रैहि सुखा-
स्थान् सागरस्य गृहानिव ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो जातवेदा द्रोणेन ब्रह्म-
वादिना । द्रोणमाह प्रतीतात्मा मन्दपालप्रतिज्ञया ॥ २० ॥

अग्निरुवाच । ऋषिर्द्रोणस्त्वमसि वै ब्रह्मैतद्याहुतं त्वया ।
ईक्षितं ते करिष्यामि न च ते विद्यते भयम् ॥ २१ ॥ मन्दपालेन
वै यूयं मम पूर्वं निवेदिताः । वर्जयेः पुत्रकाम्नाह्यं दहनं दाव-
मिति श्रुत्वा च ॥ २२ ॥ तस्य तद्वचनं द्रोण त्वया यज्ञेह भाषितम् ।
अभयं मे गरीयसु ब्रूहि किं करवाणि ते । अथं प्रीतोऽसि भद्रं
ते ब्रह्मन् स्तोत्रेण सत्तम ॥ २३ ॥

द्रोण उवाच । इमे साजार्रकाः शुक्र नित्यमुद्वेजयन्ति

नः । एतान् कुरुष्व दग्धास्त्वं हुताशन सयान्धवान् ॥ २४ ॥
तथा तत् कृतवानग्निरभ्यनुज्ञाय शार्ङ्गकान् । ददाह खाण्डवं
हावं समिद्धो जनमेख्य ॥ २५ ॥

इत्यादिपर्वणि खाण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने चतुस्त्रिंश-
दधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

—:—

वैशम्पायन उवाच । मन्दपालोऽपि कौरव्य चिन्तयामास
पुत्रकान् । उक्त्वापि च स तिरमांशुं नैव शर्माधिगच्छति ॥ १ ॥
स तप्यमानः पुत्रार्थं लपितामिदमब्रवीत् । कथं त्वशक्ताः शरणे
लपिते मम पुत्रकाः ॥ २ ॥ बद्धमाने ऊतवहे कर्ते चाशु प्रवा-
यति । असमर्था विमोक्षाय भविष्यन्ति ममात्मजा ॥ ३ ॥ कथ-
न्त्वशक्ता ब्राणाय माता तेषां तपस्विनी । भविष्यति हि शोकाती
पुत्रत्वायमपश्यती ॥ ४ ॥ कथमुड्डीयनेऽशक्तान् पतने च ममा-
त्मजान् । सन्तप्यमाना बद्धधा वाशमाना प्रथमवति ॥ ५ ॥
जरितारिः कथं पुत्रः सारिरुक्ताः कथञ्च मे । सास्वमित्रः कथं
द्रोणः कथं सा च तपस्विनी ॥ ६ ॥ सासप्यमानं तसृषिं मन्द-
पालं तथा वने । लपिता प्रत्युवाचेदं सासूयमिव भारत ॥ ७ ॥
न ते पुत्रेष्ववेत्तास्ति यावृषीनुक्तवानसि । तेजस्विनो वीर्यवन्तो
न तेषां ज्वरनाङ्गयम् ॥ ८ ॥ त्वयाग्नौ ते परीताश्च स्वयं हि
मम सन्निधौ । प्रतिश्रुतं तथा चेति ज्वलनेन महात्मना ॥ ९ ॥
लोकपालो न तां वाचमुक्त्वा मिथ्या करिष्यति । समेतं बन्धु-
कृत्येन तेन ते स्वस्थमानसम् ॥ १० ॥ तामेव तु ममाभिवां
चिन्तयन् परितप्यसे । भ्रुवं मयि न ते स्नेहो यथा तस्यां पुरा-
भवत् ॥ ११ ॥ न हि पक्षवता न्यायं निःस्नेहेन सुहृज्जने ।
पीड्यमान उपद्रुष्टुं शक्तेनात्मा कथञ्चन ॥ १२ ॥ गच्छ त्वं जरि-

तीमेव ददंथं परितप्यसे । चरिष्याम्यहमप्येका . यथा कुर्षुरघा-
श्रिता ॥ १३ ॥

मन्दपाल उवाच । नाहमेवं चरे लोके यथा त्वमभिमन्यसे ।
अपत्यहेतोर्विचरे तच्च कृष्णगतं मम ॥ १४ ॥ भूतं हित्वा च
माव्यर्थे योऽवलम्बेत मन्दधीः । अवमन्येत तं लोको यथेच्छसि
तथा कुरु ॥ १५ ॥ एष हि प्रज्वलन्नग्निर्ल्लेखिहानो महीरहान् ।
आविग्ने हृदि सन्तापं जनयत्यशिवं तथा ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्माद्देशादतिक्रान्ते ज्वतने जरिता
पुनः । जगाम पुत्रकानिव जरिता पुत्रगृह्णिनो ॥ १७ ॥ सा तान्
कुशलिनः सर्वान् विमुक्तान् जातवेदसः । रोह्यमाणान् ददृशे
वने पुत्रान्धिरामयान् ॥ १८ ॥ अश्रुणि सुमुचे तेषां दर्शनात्सा
पुनः पुनः । एकैकशो न तान् सर्वान् क्रोशमानान्त्वपद्यत ॥ १९ ॥
ततोऽभ्यगच्छत्सहसा मन्दपालोऽपि भारत । अथ ते सर्वे एवं न
जाभ्यनन्दंसाहा सुताः ॥ २० ॥ लालप्यमानमेकैकं जरिताश्च पुनः
पुनः । न चैवोचुस्तदा किञ्चित्तच्छर्षिं साध्वसाधु वा ॥ २१ ॥

मन्दपाल उवाच । व्येष्टः सुतस्ते कतमः कतमस्तस्य
षानुजः । मध्यमः कतमथैव कनीयान् कतमच ते ॥ २२ ॥ एवं
ब्रुवन्तं दुःखान्तं किं मां न प्रतिभाषसे । कृतवानपि हि त्यागं
नैव शान्तिमितो लभे ॥ २३ ॥

जरितोवाच । किञ्च ज्येष्ठेन ते काव्यं किमन्तरजेन ते ।
किं वा मध्यमजातेन किङ्कनिष्ठेन वा पुनः ॥ २४ ॥ यां त्वं मां
सर्वतो हीलामुत्सृज्यापि गतः पुरा । तामेव लपिताङ्गच्छ तरुणीं
चारुहासनीम् ॥ २५ ॥

मन्दपाल उवाच । न स्त्रीणां विद्यते किञ्चिदसुखं पुत्रपा-
न्तरात् । सापत्नकश्चते लोके नान्यदर्थविनाशनम् ॥ २६ ॥
पैराग्निदीपनं चैव अशमुद्देगकारि च । सुवता चापि कल्याणि

सर्वभूतेषु विश्रुता ॥ २७ ॥ अतन्वती महात्मानं वशिष्ठं पञ्च-
 शङ्कत । विश्रुष्टभावमत्यन्तं सदा प्रियहिते रतम् ॥ २८ ॥ सप्तर्षि-
 मध्यगं वीरमवमेने च तं सुनिम् । अपध्वानेन सा तेन धूमा-
 दण्डसमप्रभा । लक्ष्यालक्ष्या नाभिरूपा निमित्तमिष दृश्यति ॥ २९ ॥
 अपत्यहेतोः संप्राप्तं तथा त्वमपि मामिह । इष्टमेवं गते हि त्वं
 सा तथैवाद्य वर्त्तते ॥ ३० ॥ न हि भार्ग्वेति विश्वासः कार्ग्यः
 पुंसा कथञ्चन । न हि कार्ग्यमनुष्याति नारी पुत्रवती सती ॥ ३१ ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततश्चो सर्व एवैनं पुत्राः सस्यसुपासते ।
 स च तानात्मजान् सर्वांनाश्लासयितुमुद्यतः ॥ ३२ ॥

इत्यादिपर्वणि खण्डवदहनपर्वणि शार्ङ्गोपाख्याने

पञ्चत्रिंशदधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

मन्दपाल उवाच । युष्माकमपवर्गाथं दिङ्मतो ज्वत्तनो मया ।
 अग्निना च तथेत्येवं प्रतिज्ञातं महात्मना ॥ १ ॥ अग्नेर्वचन-
 मादाय मातुर्द्धर्मज्ञताञ्च वः । भवताञ्च परं वीर्यं पूर्वं नाह-
 मिहागतः ॥ २ ॥ न सन्तापी हि वः कार्ग्यः पुत्रका हृदि मां
 प्रति । ऋषीन् वेद ऊताशोऽपि ब्रह्म तद्विदितञ्च वः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाश्लासितान् पुत्रान् भार्ग्यामादाय
 स द्विजः । मन्दपालस्ततो देशादन्यं देशं जगाम च ॥ ४ ॥ भगु-
 वानपि तिग्मांशुः समिधः खण्डवं गतः । ददाह सह कृष्णाभ्यां
 जनयन् जगतो हितम् ॥ ५ ॥ वसामेदोवहाः कुल्यङ्गञ्च पीत्वा
 च पावकः । जगाम परमां तृप्तिं दर्शयामास चार्जुने ॥ ६ ॥
 ततोऽन्तरीक्षाङ्गवानवतीर्ष्य पुरन्दरः । मरुद्गणैर्दृष्टः पार्थ
 केशवं चेदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ कृतं युवाभ्यां कर्मेदममरैरपि दुष्क-
 रम् । वरं हृषीतं तुष्टोऽस्मि दुर्लभं पुद्गवेष्विह ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । पार्थसु वरयामास शक्रादस्त्राणि
 सर्वशः । प्रादातुं तच्च शक्रसु कालं चक्रे महासूतिः ॥ १२ ॥
 यदा प्रसन्नी भगवाञ्छक्रादेवो भविष्यति । तदा तुभ्यं प्रदास्यामि
 पाण्डवास्त्राणि सर्वशः ॥ १३ ॥ अहमेव च तं कालं वेत्स्यामि
 कुरुनन्दन । तपसा महता चापि दास्यामि भवतोऽप्यहम् ॥ १४ ॥
 आग्नेयानि च सर्वाणि वायव्यानि च सर्वशः । मदीयानि च
 सर्वाणि ग्रहीष्यसि धनञ्जय ॥ १५ ॥ वासुदेवोऽपि जयाञ्च प्रीतिं
 पार्थेन शाश्वतीम् । ददौ सुरपतिश्चैव वरं कृष्णाय धीमते ॥ १६ ॥
 एवं दत्त्वा वरं ताभ्यां सह देवैर्मैरुत्पतिः । ऊताशनमनुज्जाप्य
 जगाम त्त्रिदिवं प्रभुः ॥ १७ ॥ पावकश्च तदा द्वायं दृष्ट्वा स-
 ष्टर्गपचिणम् । अहानि पञ्च चैकञ्च विरराम सुतर्पितः ॥ १८ ॥
 जश्न्वा मांसानि पीत्वा च मेदांसि रुधिराणि च । युक्तः परमया
 प्रीत्या ताबुवाचाप्युतार्जुनौ ॥ १९ ॥ युवाभ्यां पुरुषाग्रभ्यां
 तर्पितोऽस्मि यथासुखम् । अनुजानामि वा वीरौ चरतं यत्र
 वाञ्छितम् ॥ २० ॥ एवं तौ ममनुज्जातौ पावकेन महात्मना ।
 अर्जुनो वासुदेवश्च दानवश्च मयस्तथा ॥ २१ ॥ परिक्रम्य ततः
 सर्वे त्रयोऽपि भरतर्षभ । रमणीये नदीकुले संहता सप्तपा-
 विशन् ॥ २२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

आदिपर्वणि श्वाखलवदाहः समाप्तः षट्त्रिंश-

दधिकद्विंशतोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

समाप्तमादिपर्व ।

वेदाकाशवसुब्रह्ममित्थे नभसं शुभम् ।

भास्करोऽधिर्गर्ग पर्व समाप्तं वेदमादिगम् ॥

महाभारतम् ।

समापर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽब्रवीन्मयः पाथं वासुदेवस्य सन्निधौ ।
प्राञ्जलिः स्रक्ष्या वाचा पूजयित्वा पुनः पुनः ॥ १ ॥ अस्मात्
कृष्णात् सुमंरव्यात् पावकाञ्च दिधत्ततः । त्वया त्वातोऽस्मि
कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच । कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ।
प्रीतिमान् भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयञ्च ते ॥ ३ ॥

मय उवाच । युक्तमेतत्त्वयि विभो यथात्पु रुषर्षभ । प्रीति-
पूर्वमहं किञ्चित्कर्तुमिच्छामि भारत ॥ ४ ॥ अहं हि विश्वकर्मा
वै दानवानां महाकविः । सोऽहं वै तनुकृते किञ्चित्कर्तुमिच्छामि
माण्डव ॥ ५ ॥

अर्जुन उवाच । प्राणकृष्णाहिसुतां त्वमात्मानं मन्वसेऽनघ ।
एवं भूति न शक्यामि किञ्चित्कारयितुं त्वया ॥ ६ ॥ न चापि तव
सङ्कल्पं मोषमिच्छामि दानव । कृष्णस्य क्रियतां किञ्चित्तथा
प्रतिहृतं मयि ॥ ७ ॥ चीरितो वासुदेवस्तु मयेन भरतर्षभ ।
सुहृत्तमिव सन्दध्यो किमयं शोक्षतामिति ॥ ८ ॥ ततो विचिन्त्य

मनसा लोकनाथः प्रजापतिः । चीदयामास तं कृष्णः सभा वै
 क्रियतामिति ॥ ९ ॥ यदि त्वं कर्तुं कामोऽसि प्रियं शिल्पवता
 स्वर । धर्मराजस्य दैतेय बाह्वीभिश्च मन्यसे ॥ १० ॥ यां कृतां
 नानुकुर्युर्हि मानवाः प्रेत्य दत्तकाः । मनुष्यलोके मकले तादृशीं
 कुरु वै सभाम् ॥ ११ ॥ यत्र दिव्यानभिप्रायन् पथ्ये म हि कृतां-
 स्वया । आसुरान्मानुषाथैव सभां तां कुरु वै भय ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सम्प्रहृतो मय-
 स्नादा । विमानप्रतिभाशक्रे पाण्डवस्य शुभां सभाम् ॥ १३ ॥
 ततः कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजे युधिष्ठिरे । सर्वमेतत् समावेद्य
 दर्शयामास्तुर्मयम् ॥ १४ ॥ तस्मै युधिष्ठिरः पृजां यथाहो-
 मकरोत्तदा । स तु तां प्रतिजग्राह मयः सत्कृत्य भारत ॥ १५ ॥
 स पूर्वदेवचरितं तदा तत्र विश्राम्यते । कथयामास दैतेयः पाण्डु-
 युक्तेषु भारत ॥ १६ ॥ स कालं कञ्चिदाश्वस्य विश्वकर्मा विचिन्त्य
 तु । सभां प्रचक्रमे कर्तुं पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १७ ॥ अभि-
 प्रायेण पार्थानां कृष्णस्य च महात्मनः । पुण्येऽहनि महानेजाः
 कृतकौतुकमङ्गलः ॥ १८ ॥ तर्पयित्वा द्विजत्रेष्ठान् पायसेन सह-
 खगः । धनं बहुविधं दत्त्वा तेभ्य एव च वीर्यवान् ॥ १९ ॥
 सर्वतु गुणसम्पन्नां दिव्यरूपां मनोरमाम् । दशकिष्कुमहस्तां तां
 मापयामास सर्वतः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभास्थाननिर्णये

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । उषित्वा पाण्डवस्थे सुखवासं जना-
 दैतः । पार्थैः प्रीतिमभायुक्तेः पूजनाहोर्भिर्पूजितः ॥ १ ॥ गन्-
 नाय मतिं चक्रे पितुर्दर्शनलासः । धर्मराजमथामन्व्य षड्बाह्व

शृगुलोचनः ॥ २ ॥ ववन्दे चरणी मूर्ध्ना जगद्वन्द्यः पितृष्वसुः ।
 स तथा मूर्ध्नापाघ्रातः परिष्वक्तश्च केशवः ॥ ३ ॥ ददर्शनन्तरं
 कृष्णो भगिनौ स्थां महायथाः । तामुपेत्य हृषीकेशः प्रीत्या
 वाष्पसमन्वितः ॥ ४ ॥ अर्थ्यं तथ्यं हितं वाक्चं कषुयुक्तमनुत्तरम् ।
 उवाच भगवान् भद्रां सुभद्रां भद्रभाषिणीम् ॥ ५ ॥ तथः स्वजन-
 गामोनि आवितो वचनानि सः । संप्रजितश्चाप्यसकृच्छिरसा
 चाभियादितः ॥ ६ ॥ तामनुज्ञाप्य वाष्णेयः प्रतिनन्द्य च भामि-
 नीम् । ददर्शनन्तरं कृष्णं धीस्यश्चापि जनार्दनः ॥ ७ ॥ ववन्दे
 च यथान्यायं धीस्यं पुरुषसत्तमः । द्रौपदीं सःस्त्वयित्वा च
 आमन्त्र्य च जनार्दनः ॥ ८ ॥ भ्रातृनभ्यगमद्विद्वान् पार्थेन सहितो
 बली । भ्रातृभिः पञ्चभिः कृष्णो वृतः शक्र इवामरैः ॥ ९ ॥
 यात्राकालस्य योग्यानि कर्माणि गरुडध्वजः । कर्तृकामः शुचि-
 र्भूत्वा स्नातवान् समलङ्कृतः ॥ १० ॥ अर्चयामास देवांश्च द्विजांश्च
 यदुपुङ्गवः । सात्यजाप्यनमस्कारैर्गन्धैरुज्ज्वावचैरपि ॥ ११ ॥ स
 कृत्वा सर्वकार्णाणि प्रतस्थे तस्युषास्वरः । उपेत्य स यदुत्प्रेष्ठो
 वाह्यजन्त्यां विनिर्गतः ॥ १२ ॥ स्वशिवाभ्यार्हतो विप्रान्दधि-
 पात्रफलाक्षतैः । वसु प्रदाय च ततः प्रदक्षिणमथाकरेत् ॥ १४ ॥
 काञ्चनं रथमास्थाय तार्क्ष्यं केतनमाशुगम् । गदाचक्राभियाङ्गि-
 द्यं रायुधैराहतं शुभम् ॥ १५ ॥ तिथावथ च नक्षत्रे मुहूर्ते
 च गुणान्विते । प्रययौ पुण्डरीकाक्षः शैव्यनुग्रीववाहनः ॥ १६ ॥
 अन्वारोह चाप्येनं प्रेम्ना राजा युधिष्ठिरः । अयास्य चास्य
 यन्तारं दारुक्रं यन्तुसत्तमम् ॥ १७ ॥ अभीषून् संप्रजयाश्च स्वयं
 कुरुपतिस्तदा । उपाहृत्तार्जुनश्चापि चामरव्यजनं सितम् ॥ १८ ॥
 कपमदण्डं दृढहास्तविदधौ च प्रदक्षिणम् । तथैव भीमसेनोऽपि
 वनाभ्यां सहिता बली ॥ १९ ॥ दृष्टतोऽनुययौ कृष्णसन्निक्-
 धीरजनैः सह । स तथा भ्रातृभिः सर्वैः केशवः परवीरजा ॥ २० ॥

अन्वीयमानः शुशुभे शिष्यैरिव गुरुः प्रियैः । पार्थमामन्त्र्य
 गोविन्दः परिष्वज्य सुपीडितम् ॥ २१ ॥ सुधिष्ठिरं पूजयित्वा
 भीमसेनं यमौ तथा । परिष्वक्तौ भ्रशं तैस्तु यमाभ्यामभिवाहितः
 ॥ २२ ॥ योजनार्द्धमथो गत्वा कृष्णः परपुरञ्जयः । सुधिष्ठिरं
 समामन्त्र्य निवर्तस्वेति भारत ॥ २३ ॥ ततोऽभिवाद्य गोविन्दः
 यादो जग्राह धर्मवित् । उत्याप्य धर्मराजस्तु मूर्ध्नीपात्राय केश-
 वम् ॥ २४ ॥ पाण्डवो यादव्यष्टं कृष्णं कमललोचनम् । गम्यता-
 मित्यनुज्ञाय धर्मराजो सुधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ ततस्तैः सन्निदं कृत्वा
 यथावन्मधुसूदनः । निवर्त्य च तथा कृष्णात् पाण्डवान् सपदा-
 नुगान् ॥ २६ ॥ स्त्रां पुरीं प्रययौ हृष्टो यथा शक्रोमरावतीम् ।
 कोचनैःतुजग्मस्ते तमाहृष्टिपथात्तदा ॥ २७ ॥ मनोभिरभि-
 जग्मुस्ते कृष्णं प्रीतिसमन्वयात् । अष्टममनसामेव तेषां केशव-
 दर्शने ॥ २८ ॥ क्षिप्रमन्तर्दधे शौरिश्चक्षुषां प्रियदर्शनः । अकामा
 एव पार्थास्ते गोविन्दगतमानसाः ॥ २९ ॥ निवृत्त्योपययुस्तूर्णं
 स्वपुरं पुरुषर्षभाः । स्यन्दनेनाथ कृष्णोऽपि त्वरितं द्वारका-
 मगात् ॥ ३० ॥ सात्वतेन च वीरेण पृष्ठतो यायिना तदा ।
 दाहकेण च सूतेन सञ्चितो देवकीसुतः । प्रययौ द्वारकां
 शौरिर्गङ्गानिव वेगवान् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच । निवृत्त्य धर्मराजस्तु सहभ्रातृभि-
 रच्युतः । सुहृत्परिहृतो राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ३२ ॥
 विदृज्य सुहृदः सर्वान् भ्रातृन् पञ्चांशु धर्मराट् । सुसोद पुरुष-
 व्याघ्रो द्वौपद्या सञ्चितो वृप ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । केशवोऽपि सुदा युक्तः प्रविवेश पुरो-
 त्तमम् । पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैर्यसेनसुह्रैश्चथा ॥ ३४ ॥ आहुकं
 पितरं हृष्टं मातरश्च यशस्विनीम् । अभिवाद्य वक्तृञ्चैव स्थितः
 कमललोचनः ॥ ३५ ॥ प्रयत्नशान्निशठांश्चारुदेव्यां गदं

तथा । अनिरुद्धं मानुषं परिष्वज्य जनार्दनः । स तद्द्वैरभ्यनु-
ज्ञातो रुक्मिण्या भवन् यथौ ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि भगवद्वाक्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीन्मन्वः पार्थमर्जुनं जयता-
म्बरम् । आष्टच्छे त्वां गमिष्यामि पुनरेष्यामि चाप्यहम् ॥ १ ॥
उत्तरेण तु कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति । यियत्तमाणेषु पुरा
दानवेषु मया कृतम् ॥ २ ॥ चित्रं मण्डिमयं भाण्डं रस्यं विन्दु-
सरः प्रति । सभायां सत्यसन्धस्य यदासीद्द्रुषपर्वणः ॥ ३ ॥ आग-
मिष्यामि तद्गृह्य यदि तिष्ठति भारत । ततः सभां करिष्यामि
पाण्डवस्य यगस्विनीम् ॥ ४ ॥ मनःप्रह्लादिनीं चित्रां सर्वरत्न-
विभूषिताम् । अस्ति विन्दुसरस्युपा गदा च कुरुनन्दन ॥ ५ ॥
निहिता भावयास्येवं राज्ञा इत्वा रणे रिपून् । सुवर्णविन्दुभि-
चित्रा सुर्वो भारसहा दृढा ॥ ६ ॥ सा वै शतसहस्रस्य मन्त्रिता
शत्रुघातिनी । अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥ ७ ॥
वारुणस्य महाशङ्को देवदत्तः सुघोषवान् । सर्वमेतत् प्रदास्यामि
भवते नात्र संशयः ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा सोऽसुरः पार्थं प्रागुदीचीं
दिशं गतः । अथोत्तरेण कैलासात्मैनाकं पर्वतं प्रति ॥ ९ ॥
द्विरण्यशृङ्गः सुमहान्महामणिमयो गिरिः । रस्यं विन्दुसरो
नाम यत्र राजा भगीरथः ॥ १० ॥ दृष्टुं भागीरथीं गङ्गामुवाच
वज्रश्याः समाः । यत्रेष्टं सर्वभूतानामीश्वरेण महात्मना ॥ ११ ॥
आह्वताः कृतवो मुष्याः शतं भरतसत्तम । यत्र यूषा मण्डि-
मयाशैत्याश्वापि द्विरण्यमयाः ॥ १२ ॥ शोभार्थं विहितास्तत्र न
तु दृष्टान्ततः कृताः । यत्रैष्टा स गतः सिद्धिं सहस्राक्षः असी-

षलिः ॥ १३ ॥ यत्र भूतपतिः सृष्ट्वा सर्वान् लोकान् सनातनः ।
 उपास्यते तिरमतेजा स्थितो भूतैः सहस्रगः ॥ १४ ॥ नरनारा-
 यणो ब्रह्मा यमः स्याद्युच पञ्चमः । उपासते यत्र सत्तं सहस्र-
 सुगपर्षये ॥ १५ ॥ अत्रेष्टं वासुदेवेन, सकैर्वर्षगणान् बद्धन् ।
 अह्वानेन सततं धर्मसम्प्रतिपत्तवे ॥ १६ ॥ सुवर्णमालिनो यूप-
 शैल्यांश्चाप्यतिभास्वरान् । ददौ यत्र सहस्राणि प्रयुतानि च
 केशवः ॥ १७ ॥ तत्र गत्वा स जग्राह महां शङ्खञ्च भारत ।
 स्फाटिकञ्च सभाद्रव्यं यदासीद्दृषपर्वणः ॥ १८ ॥ किङ्कराः सह
 रक्षोभिर्यद्दरक्षन्महद्वनम् । तद्दग्द्वान्मयस्त्राल गत्वा सर्वं महा-
 सुरः ॥ १९ ॥ तदाहृत्य च तां चक्रे सोऽसुरोऽप्रतिमां सभाम् ।
 विश्रुतां त्रिषु लोकेषु दिव्यां मणिमयीं सभाम् ॥ २० ॥ गदाञ्च
 भीमसेनाय प्रददौ प्रवरां तदा । देवदत्तञ्चार्जुनाय शङ्खप्रवर-
 सुत्तमम् ॥ २१ ॥ यस्य शङ्खस्य नादेन भूतानि प्रचकम्पिरे ।
 सभा च सा महाराजं शतकुम्भमयद्रुमा ॥ २२ ॥ दशकिष्कु-
 सहस्राणि समन्तादायताभवत् । यथा वज्रैर्यथार्कस्य सोमस्य
 च यथा सभा ॥ २३ ॥ भ्राजमाना तथात्यग्रं दधार परमं वपुः ।
 प्रतिभ्रतीव प्रभया प्रभामर्कस्य भास्वराम् ॥ २४ ॥ प्रवभौ ज्वल-
 मानेषु दिव्या दिव्येन वर्त्तसा । नवमेघप्रतीकाया दिवमाहृत्य
 विष्टिता ॥ २५ ॥ आयता विपुला रम्या विषाग्ना विगतक्लमा ।
 उत्तमद्रव्यसम्पन्ना रत्नप्राकारमालिनी ॥ २६ ॥ बद्धचिन्ना बहु-
 घना निमिता विश्वकर्मणा । न दग्गार्ही सुधर्मा वा ब्रह्मण्यो
 वाथ ताहयी ॥ २७ ॥ सभा रूपेण सम्पन्ना यां चक्रे मतिमान्
 मयः । तां स्म तत्र मयेनोक्ताः रक्षन्ति च वहन्ति च ॥ २८ ॥
 सभामष्टौ सहस्राणि किङ्करा नाम राक्षसाः । अन्तरोक्षरा
 घोरा महाकाया महाबलाः ॥ २९ ॥ रक्ताक्षाः पिङ्गलाक्ष्य
 शुक्लकर्णाः प्रहारिणः । तस्यां सभायां नलिनीं चकाराप्रतिमां

सभापर्वः ।

मयः ॥ ३० ॥ वैदूर्यं पत्न्यविततां सन्निभान्कोकिलवाज्ज्वलान् ।
 सौगन्धिकवतीं नानादिजगन्नायताम् ॥ ३१ ॥ सुभितैः प्रसूतैः
 सिन्धो भूर्भेभेन्दुस्यैव काश्चनैः । पितृस्यटिकसोपानां निष्कल-
 सकिन्धो शुभाम् ॥ ३२ ॥ मन्दानिलससुहृतां सुकाशिकुम्भि-
 राश्रिताम् । महामण्डिशिखापट्टपद्मं त्ववेदिकाम् ॥ ३३ ॥ सन्धि-
 रत्नचित्तां तान्नु केचिदभ्येत्य पाश्रिंवाः । हृष्टापि नाभ्यकासन्त
 तेऽज्ञानात् प्रपतन्त्युत ॥ ३४ ॥ तां सभामभितो नित्यं सुभ्य-
 वन्तो महाह्रमाः । आसन्नानाविधा नीलाः शीतच्छाया मनो-
 रमाः ॥ ३५ ॥ काननानि सुगन्धीनि सुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
 हंसकारण्योपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ३६ ॥ जलजानाश्च
 पद्माना स्युज्जानाश्च सर्वशः । मासतो गन्धमादाश्च पाण्डुरान्
 च निषेवते ॥ ३७ ॥ ईदृशीं तां सभा कृत्वा मासैः प्रैरिचतुर्दशैः ।
 निष्ठितां धर्मराजाय मयो राजन् स्ववेदयत् ॥ ३८ ॥

इति सभापर्वेण्यि सभाक्रियापर्वेण्यि सभानिर्माये
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रवेशनं तस्यां चक्रे राजा सुधि-
 छिरः । प्रसृतं भोजयित्वा तु ब्राह्मणानां नराधिपः ॥ १ ॥
 सास्येन धायसेनैव मधुना मिश्रितेन च । मन्थेभूलेः पक्षैश्चैव
 मासैर्षाराङ्गहारिणैः ॥ २ ॥ कृशदेयाश्च जीवन्त्याश्च विष्णोश्च
 सर्वशः । मासप्रकारैर्विभिधैः खाद्यैश्चापि तथा रूप ॥ ३ ॥ चोस्येच
 विभिधे राजन् पियेष बह्विदारैः । आहतैश्चैव वासोभिर्मास्यैः
 ब्रह्मावचैरपि ॥ ४ ॥ तर्पयामास विप्रेन्द्रान् नानादिभ्यः सन्नो-
 ज्यताम् । वसौ तेभ्यः स्रजश्चापि गर्वा मत्सेकशः सुभ्र ॥ ५ ॥
 सुभ्राङ्गकोकिलवासीत् द्विवस्यु गिव भारत । वादितो विविधै-

दिव्यैर्गन्धैश्चावधैरपि ॥ ६ ॥ पूजयित्वा नुदन्नेतो देवतानि
 निवेश्य च । तत्र मन्त्रा नटा भक्त्याः कृताः वैतालिकास्तथा ।
 उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं सुधिष्ठिरम् ॥ ७ ॥ तथा स कर्त्वा
 पूजां तां श्वाह्वभिः सह पाण्डवः । तस्यां सभायां रथ्यायां
 रेमे शक्यो यथा दिवि ॥ ८ ॥ सभायामृषयस्तस्यां पाण्डवैः सह
 आसते । आसाञ्चक्रुर्न रेन्द्राश्च नानादेशसमागताः ॥ ९ ॥ अश्वितो
 देवतः सत्त्वः सर्पमाली महाशिराः । अर्वावसुः सुमित्तथ मैत्रेयः
 शुनको वलिः ॥ १० ॥ वक्रो दाल्भ्यः स्थूलशिराः कृष्णदेपायनः शुक्रः ।
 सुमन्तुर्जैमिनिः पैको व्यासशिष्यास्तथा वयम् ॥ ११ ॥ तित्तिरि-
 र्याञ्चवल्काश्च समुतो लोमहर्षणः । अशुहोम्यथ धीम्यथ अशी-
 माण्डव्यकीशिकौ ॥ १२ ॥ दामोष्णीशक्यै बलिश्च पर्यादो वर-
 चानुकः । मौञ्जायनो वायुभक्तः पाराशर्यश्च सारिकः ॥ १३ ॥
 बलीवाकः सिन्धीवाकः सत्यपालः कतश्चमः । जातकर्णः शिखा-
 वांश्च आलम्ब्यः पारिजातकः ॥ १४ ॥ पर्वतश्च महाभागो मार्क-
 ण्डेयो महासुनिः । पवित्रपाणिः सावर्षी भालुकिर्गालवस्तथा
 ॥ १५ ॥ जङ्गाबन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेगस्तथा भृगुः । हरिवभ्रश्च
 क्रीण्डिन्यो बभ्रुमाली सनातनः ॥ १६ ॥ काचीवानौषधश्चैव
 नाचिकेतोऽथ गीतमः । पैद्रो वराहः शुनकः शाण्डिल्यश्च महा-
 तपाः ॥ १७ ॥ कुङ्कुरो वेणुजङ्गोऽथ कालापः कठ एव च ।
 सुलभो धर्मविद्वांसो हतात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ १८ ॥ एते शान्ते
 च बहवो वेदवेदाङ्गपारगाः । उपासते महात्मानं सभायाश्च वि-
 सत्तमाः ॥ १९ ॥ कथयन्तः कथाः पुण्याः धर्मज्ञाः शुचयोऽमलाः ।
 तथैव चत्विशश्चेष्टा धर्मराजमुपासते ॥ २० ॥ श्रीमान्महात्मा
 धर्मात्मा मुष्णक्रेतुर्विवर्द्धनः । संग्रामजिह्, मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्य-
 वान् ॥ २१ ॥ कचसेनः क्षितिपतिः क्षेमकृष्णपराजितः ।
 काञ्चोजराजः कमठः कम्पनश्च महाबलः । सततं कम्पयामास

यवमनेक एव यः ॥ १२ ॥ बलपीडनसम्यग्नाम् कृताभ्यांभित्तौ-
 जसः । यथासुरान् कालकेयान्देवो वज्रधरस्तथा ॥ १३ ॥ जडा-
 सुरो मङ्गकाणाञ्च राजा कुन्तिः पुलिन्दश्च किरातराजः । तथाङ्ग-
 वज्रो सह पुण्ड्रकेण पाण्डुडैराजौ च सहान्द्रकेण ॥ १४ ॥
 अङ्गो वङ्गः सुमितश्च शैव्यश्चामितकर्षणः । किरातराजः सुमना
 यवनाधिपतिस्तथा ॥ १५ ॥ चाणुरो देवरातश्च भोजो भीम-
 रथश्च यः । श्रुताशुभश्च कालिङ्गो जयसेनश्च मागधः ॥ १६ ॥
 सुकर्मा चेकितामश्च पुरुषामित्रकर्षणः । केतुमान्सुदानश्च
 वैदेहोऽथ कृतज्ञयः ॥ १७ ॥ सुधर्मा चानिहृत्तश्च श्रुताशुश्च महा-
 बलः । अनूपराजो दुर्द्विषः क्रमजिञ्च सुदर्शनः ॥ १८ ॥ शिशु-
 पालः सहस्रतः करुणधिपतिस्तथा । वृष्णीनां चैव बुर्द्विषीः
 कुमारा देवरूपिणः ॥ १९ ॥ आहुको विष्टयश्चैव गदः सारथ्य
 एव च । अक्रूरः कृतवर्मा च सत्यकश्च शिनेः सुतः ॥ २० ॥
 भीष्मकोऽथाङ्गतिश्चैव द्युमत्सेनश्च वीर्यवान् । कैकेवाश्च महे-
 ष्वासा यज्ञसेनश्च सौमकिः ॥ २१ ॥ केतुमान्सुमांश्चैव कृता-
 स्त्रश्च महाबलः । एतं चान्ये च बहवः क्षत्रिया मुख्यवृत्ताः
 ॥ २२ ॥ उपासते सभायां च कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अर्जुनं ये
 च संश्रित्य राजपुत्रा महाबलाः । अशिक्षन्त धनुर्वेदं रौरवाजिन-
 वाससः ॥ २३ ॥ तत्रैव शिञ्जिता राजन् कुमारा वृष्णिनन्दनाः ।
 शौकिण्योयश्च साम्यश्च युयुधानश्च सात्यकिः ॥ २४ ॥ सुधर्मा चानि-
 हृत्तश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः । धनञ्जयसखा चात्र नित्यमास्ते ध्य
 तुस्मत्तः ॥ २५ ॥ उपासते महात्मानमासीनं सभविंशतिः ।
 धित्तसेनः सहामात्यो गन्धर्वाश्चरसस्तथा । गीतवादित्रकुशलाः
 सभ्यश्च ताक्षशिवारहाः ॥ २६ ॥ प्रमाणोऽथ लयस्थाने किन्दराः
 कृतनिचमाः । सख्योषितासुस्वरुणा गन्धर्वसञ्जितास्तदा ॥ २७ ॥
 गावन्ति दिव्यतमैस्तै यथान्यायं मनस्विनः । पाण्डुपुत्रानुवो-

शैव रमयन्तः उपासते ॥ १८ ॥ तस्यां समाध्यामासीनाः सुव्रताः
सत्त्वधराराः । दिवीव देवा ब्रह्माणं युधिष्ठिरमुपासते ॥ १९ ॥

इति सभापर्वणि सभाक्रियापर्वणि सभाप्रवेशो नाम
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तश्च सभाक्रियापर्व ॥ ४ ॥

अथ लोकापालसभाख्यानपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । अथ ततोपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
महत्सु चोपविष्टेषु गन्धर्वेषु च भारत ॥ १ ॥ वेदोपनिषदां वेत्ता
ऋषिः सुरगणाञ्जितः । इतिहासपुराणज्ञः पुराकल्पविशेषवित्
॥ २ ॥ न्यायविद्वमतत्त्वज्ञः षडङ्गविदनुत्तमः । ऐक्यसंयोग-
नानात्वसमवायविशारदः ॥ ३ ॥ वक्ता प्रगल्भो मेधावी श्रुति-
मान्मन्यवित्कविः । परावरविभागज्ञः प्रमाणाकृतनिश्चयः ॥ ४ ॥
पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् । उत्तरोत्तरवक्ता च
वदतोऽपि वृहस्पतिः ॥ ५ ॥ धर्मकामार्थमोक्षेषु यथावत् कृत-
निश्चयः । तथा भुवनकोषस्य सर्वस्यास्य महामतिः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्ष-
दर्शी लोकस्य तिष्ठन् गूढमधस्तथा । सांख्ययोगविभागज्ञो निर्वि-
वित्सुः सुरासुरान् ॥ ७ ॥ सन्धिवियुक्तत्त्वज्ञस्वतुमानविभाग-
वित् । षाड्गुणविधियुक्तस्य सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ८ ॥ युद्धगान्धर्व-
सेवी च सर्वत्राप्रतिघस्तथा । एतैश्चान्येय बहुभिर्युक्ता गुणमण्यो-
र्मुनिः ॥ ९ ॥ लोकाननुचरन् सर्वाङ्गमन्तां सभां शृणु । नारदः
सुसंज्ञातेजा ऋषिभिः संहतस्तदा ॥ १० ॥ पारिजातेन राजेन्द्र
देवतेन च धीमता । सुसुखेन च सौम्येन देवर्षिरमितश्रुतिः
॥ ११ ॥ सभास्थान् पाण्डवान् द्रष्टुं प्रीयमाणो मनोजिवः ।
जयाशोभिस्तु सं विप्रो धर्मराजानमाञ्जयत् ॥ १२ ॥ तमानंतश्रुतिं
दृष्ट्वा नारदं स धर्मवित् । सञ्ज्ञा पाण्डवस्येष्टः प्रत्युक्तः पाशुजेः

सह ॥ १३ ॥ अथवाद्यत प्रीत्या विनयावनतसदाः तदर्थं
 मासनं तस्मै सख्यदाय यथाविधि । गच्छेत् सधुपक्वसु सख्यदा-
 यार्थमेव च ॥ १४ ॥ अस्त्रयामास रत्नैश्च सर्वकामैश्च धर्मवित् ।
 तुतोष च यथावच्च पलां प्राप्य शुधिष्ठिरात् ॥ १५ ॥ सोऽस्त्रितः
 पाण्डुरैः सर्वैर्महर्षिर्वेदपारगः । धर्मकामार्थसंयुक्तं पप्रच्छेदं
 शुधिष्ठिरम् ॥ १६ ॥

नारद उवाच । कञ्चिदर्थाय कल्पन्ते धर्मं च रमते मनः ।
 सुखानि चानुभूयन्ते मनश्च न विद्वन्ते ॥ १७ ॥ कञ्चिदाचरितार्था
 पूर्वैर्नरदेव पितामहैः । वक्तव्ये वृत्तिमद्भद्रां धर्मार्थसहितां त्रिषु
 ॥ १८ ॥ कञ्चिदर्थेन वा धर्मं धर्मैर्णार्थमयापि वा । उभौ वा
 प्रीतिसारेण न कामेन प्रवाधसे ॥ १९ ॥ कञ्चिदर्थेन धर्मश्च
 कामश्च जयताम्बर । विभज्य काले कालेन समं वरद सेवसे
 ॥ २० ॥ कञ्चिद्राजगुणैः पङ्क्तिः सप्तोपायांस्तथानघ । बलाबलेन
 सम्यक्त्वं चतुर्दश परीक्षसे ॥ २१ ॥ कञ्चिदात्मानमन्वीक्ष्य परांश्च
 जयताम्बर । तथा सन्नाय कर्माणि प्रष्टौ भारत सेवसे ॥ २२ ॥
 कञ्चित् प्रकृतयः सप्त न लुप्ता भरतर्षभ । आख्यास्तथा व्यसनिनः
 स्वनुरक्ताश्च सर्वशः ॥ २३ ॥ कञ्चित् कृतकेदूतैरे चाप्यपरि-
 शङ्कितः । त्वत्तो वा तव चामात्यैर्भिद्वाने मन्वितन्तथा ॥ २४ ॥
 मित्रोदासीनयत्नूयां कञ्चित् वेत्सि चिकीर्षितम् । कञ्चित्कान्तिं
 यथाकालं विप्रश्च चोपसेवसे । कञ्चिद्भृत्तिमुदासीने मध्यमे चाहु-
 मन्वसे ॥ २५ ॥ कञ्चिदात्मसमाहृष्टाः शुद्धाः सख्योपनयमाः ।
 कुचीनायां सुरक्ताश्च कृतास्तो वीर मन्विष्यः ॥ २६ ॥ विजयो मन्व-
 मूको हि राज्ञो भवति भारत । कञ्चित् संहृतमन्वैको प्रमात्यैः
 शास्त्रकोविदैः । राष्ट्रं सुरक्षितं तात शत्रुभिर्न विस्तुष्यते ॥ २७ ॥
 कञ्चित्किद्रावणं नैषि कञ्चित्काले विवृष्यसे । कञ्चित्ज्ञापररात्रेषु
 चिन्तयस्वार्थमर्थवित् ॥ २८ ॥ कञ्चित्कालयसे नैकः कञ्चित्काले बहुभिः

सव । कञ्चिन्ने मन्वितो मन्वो, न राष्ट्रं परिधावति ॥ २९ ॥
 कञ्चिदर्थान्निचित्य लघुमूलात्प्रदद्यात् । क्षिप्रमारभसे कर्तुं
 न विघ्नमसि तादृशान् ॥ ३० ॥ कञ्चिन्न सर्वं कर्मास्ताः परोक्षान्ते
 विशङ्किताः । सर्वे वा पुनरुत्सृष्टाः संसृष्टस्तत्र कारणम् ॥ ३१ ॥
 क्षाप्तै रलुब्धैः क्रमिकैस्तो च कञ्चिदनुष्ठिताः । कञ्चिद्राजान् कृता-
 न्येव कृतमायाणि वा पुनः ॥ ३२ ॥ विदुस्ते धीर कर्माणि नान-
 वाप्तानि कानिचित् । कञ्चित्कारणिका धर्मं सर्वशास्त्रेषु कोविदाः
 ॥ ३३ ॥ कारयन्ति कुमारान्थ योधसुख्याच्च सर्वशः । कञ्चित्
 सवस्त्रैर्मूर्खानामेकं क्रीणासि पण्डितम् ॥ ३४ ॥ पण्डितो क्षुर्य-
 क्तक्षेत्रेषु कुर्वाणः श्रेयसं परम् । कञ्चिद्दुर्गाणि सर्वाणि धन-
 क्षान्त्याद्युधोदकैः ॥ ३५ ॥ यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनु-
 र्धरैः । एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः ॥ ३६ ॥
 राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् । कञ्चिदृष्टादशान्येषु
 स्वपक्षे दय पच च ॥ ३७ ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि
 चारकैः । कञ्चिद्विषामविदितः प्रतिपन्नश्च सर्वदा ॥ ३८ ॥ नित्य-
 युक्तो रिपून् सर्वान् वीक्ष्यसे रिपुसूदन । कञ्चिद्विनयसम्पन्नः
 कुलपुत्रो बद्धश्रुतः ॥ ३९ ॥ अनन्दयुरसङ्कीर्णः सत्कृतश्चो पुरो-
 हितः । कञ्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः ॥ ४० ॥
 उदयश्च होष्यमाणश्च काले वेदयते सदा । कञ्चिदङ्गेषु निष्णातो
 ज्योतिषः प्रतिपादकः ॥ ४१ ॥ उत्पानेषु हि सर्वेषु दैवज्ञः कुशल-
 क्षय । कञ्चिन्मग्न्या महत्स्त्रेव मध्यमेपु च मध्यमाः ॥ ४२ ॥
 जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः । क्षमात्यागुपधा-
 तीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् ॥ ४३ ॥ योष्ठान् ओष्ठेषु कञ्चिन्म-
 नियोजयति कर्मसु । कञ्चिन्मोघेण दण्डेन भ्रममुद्विजसे प्रजाः
 ॥ ४४ ॥ राष्ट्रं तवानुशासन्ति मन्त्रिणो भरतर्षभ । कञ्चिन्म-
 नावप्यामन्ति राजकाः पतितं यथा ॥ ४५ ॥ अयं प्रतिगृहीतारं

कामयानमिव स्त्रियः । कञ्चिदृष्टञ्च शूरञ्च मतिमान् धृतिमान्
 शुचिः । कुलीनस्यासुरकञ्च दक्षः सेनापतिस्तत्र ॥ ४६ ॥ कञ्चि-
 द्दलंस्तु ते सुख्याः सर्वयुद्धविशारदाः । दृष्टावदाती विभ्रान्ता-
 स्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ४७ ॥ कञ्चिद्वलस्तु भक्तञ्च वेतनञ्च
 यद्योचितम् । सम्प्राप्तकाले दातव्यं ददासि न विकर्षसि ॥ ४८ ॥
 कालातिक्रमणादेन भक्तवेतनयोर्भ्रताः । भर्तुः कुर्वन्ति दौर्ग-
 त्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः ॥ ४९ ॥ कञ्चिन्सर्वेऽसुरकाल्पां
 कुलपुत्राः प्रधानतः । कञ्चित् प्राणांस्तुवार्थेषु सत्यजन्ति सदा
 युधि ॥ ५० ॥ कञ्चित्चैको यद्गनर्थान् सर्वशः साम्परायिकान् ।
 अनुशासि यथाकामं कामात्मा शासनातिगः ॥ ५१ ॥ कञ्चित्
 पुरुषकारेण पुरुषः कर्म शोभयन् । लभते मानमधिकं भूयो वा
 भक्तवेतनम् ॥ ५२ ॥ कञ्चिद्विद्याविनीताञ्च नरान् ज्ञानविशा-
 रदान् । यथाहं गुणतश्चैव दानेनाभ्युपपद्यसे ॥ ५३ ॥ कञ्चि-
 द्दाराभ्यनुष्याणां तवार्थे मृत्युभीयुषाम् । व्यसनं चाप्युपेतानां
 विभर्षि भरतर्षभ ॥ ५४ ॥ कञ्चिद्भयादुपगतं क्षोभं वा रिपु-
 मागतम् । युद्धा वा विजितं पार्थ पुत्रवत् परिरक्षसि ॥ ५५ ॥
 कञ्चित्त्वमेव सर्वस्याः पृथिव्याः पृथिवीपते । समस्थानमिगङ्गाञ्च
 यथा माता यथा पिता ॥ ५६ ॥ कञ्चिद्दामनिनं शत्रुं निशम्य
 भरतर्षभ । अभियामि जिवेनैव समीक्ष्य त्रिविधं बलम् ॥ ५७ ॥
 याचामारभसे दिव्या प्राप्तकालमरिन्दम । पाणिमूलञ्च विज्ञाय
 व्यवसायं पराजयम् । बलस्य च महाराज हत्वा धैतनमग्रतः
 ॥ ५८ ॥ कञ्चित् च बलसुख्येभ्यः परराष्ट्रे परन्तप । उपच्छ-
 न्नानि रत्नानि प्रयच्छसि यथाहंतः ॥ ५९ ॥ कञ्चिदात्मानमेवाद्ये
 विजित्य विजितेन्द्रियः । परान् जिगीषसे पार्थ प्रमत्तानजिते-
 न्द्रियान् ॥ ६० ॥ कञ्चित्ते यास्यतः शत्रून् पूर्वं यान्ति स्वशु-
 षिताः । क्षाम् दानञ्च भेदञ्च दण्डञ्च विधिवद्गुणाः ॥ ६१ ॥

कश्चिद्भ्रूयते इह कर्त्वा परान् यासि विश्राम्यते । तावत् विश्राम्यते
 चेत्तु जित्वा च परिरक्षति ॥ ६२ ॥ कश्चिद्दृष्टाङ्गसंयुक्ता चतु-
 र्विधवक्त्रा चमूः । बलसुरैः सुनीता ते द्विषता प्रति वर्द्धिनी ॥ ६३ ॥
 कश्चिद्विषयस्य सुष्टिष्य परराष्ट्रे परत्तव । अविज्ञाय महाराज
 निहंसि समरे रिपून् ॥ ६४ ॥ कश्चित् स्वपरराष्ट्रेषु बहुबोद्धि-
 क्षतास्तव । अर्थान् समधितिष्ठन्ति रक्षन्ति च परस्परम् ॥ ६५ ॥
 कश्चिदभ्यवहार्त्वाणि गात्रसंघर्षणानि च । प्रयाणि च महा-
 राज रक्षन्त्यनुमतास्तव ॥ ६६ ॥ कश्चित्कोपस्य कोष्ठस्य वाहनं
 द्वारमायधम् । आयस्य क्षतकल्याणैस्तव भक्तैरनुष्ठितः ॥ ६७ ॥
 कश्चिद्द्विभ्यन्तरेभ्यश्च वाह्येभ्यश्च विश्राम्यते । रक्षस्यात्मानमेवाप्ये
 तांश्च स्वेभ्यो मिथश्च तान् ॥ ६८ ॥ कश्चिन्न पाने स्यूते वा क्रीडासु
 भ्रमदासु च । प्रतिजानन्ति पूर्वाङ्गे व्ययं व्यसनजं तव ॥ ६९ ॥
 कश्चिद्द्विभ्यस्य चार्द्धेन चतुर्भागेन वा पुनः । पादभागैस्त्रिभिर्वापि
 व्ययः संशोध्यते तव ॥ ७० ॥ कश्चित् ज्ञातीन् गुरुन् हृद्बान्
 र्वाणिजः शिल्पिनः श्रितान् । अधीक्ष्य मनुगृह्णासि धनधान्येन
 दुर्गतान् ॥ ७१ ॥ कश्चिच्चञ्जायव्यये यत्ताः सर्वं गणकलेखकाः ।
 अनुतिष्ठन्ति पूर्वाह्णे नित्यमायव्ययं तव ॥ ७२ ॥ कश्चिदर्थ-
 श्वमस्मूढान् हितकामाननुप्रियान् । नावकर्षसि कर्मभ्यः पूर्व-
 मप्राप्य क्लिप्तम् ॥ ७३ ॥ कश्चिद्विदिवा पुरुषानुत्तमाभस-
 नध्वमान् । त्वं कर्मस्वरूपेषु नियोजयसि भारत ॥ ७४ ॥
 कश्चित्स्व लुब्धाश्चौरा वा वैरिणां वा विश्राम्यते । अप्राप्तव्यवहार-
 वा तत्र कर्मस्वरुष्टिताः ॥ ७५ ॥ कश्चित्स्व चौरैर्लुब्धैर्वा कुमारैः
 स्त्रीबलेन वा । त्वया वा पीड्यते राष्ट्रं कश्चित्तुष्टाः कृष्णीबलाः
 ॥ ७६ ॥ कश्चिद्द्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च हृदयन्ति तव । भागशो
 विनिविष्टानि न क्षतिर्देवमाटका ॥ ७७ ॥ कश्चित्स्व वीजं भक्त्य
 कर्षकस्यावधीदति । पादिकाश्च गतं हृद्या ददास्यथ मनुग्रहम् ॥ ७८ ॥

कञ्चित् स्वनुष्ठिता तात वार्त्ता ते साधुभिर्जनैः । वार्त्तायां सं-
 श्रितस्तात लोकोऽयं सुखमेधते ॥ ७६ ॥ कञ्चिच्छूराः कृतप्रज्ञाः
 पक्षं पक्षस्वनुष्ठिताः ॥ क्षेमं कुर्वन्ति संहत्य राजन् जनपदे तव
 ॥ ८० ॥ कञ्चिन्नगरसुप्रस्रं ग्रामा नगरवत् कृताः । ग्रामवच्च
 कृता घोषास्ते च सर्वे त्वदर्पणाः ॥ ८१ ॥ कञ्चिहलेनासुगताः
 समानि विषमाणि च । पुराणि चौराः निघ्नन्तश्चरन्ति विषये
 तव ॥ ८२ ॥ कञ्चित् स्त्रियः सान्त्वयसि कञ्चित्ताश्च सुरधिताः ।
 कञ्चिन्न अहदास्यासां कञ्चिद्गुह्यं न भाषसे ॥ ८३ ॥ कञ्चिदात्य-
 यिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियागण्यनुभवन् शेषे न त्वमन्तः-
 पुरे वृष ॥ ८४ ॥ कञ्चिद्दो प्रथमो यामौ रात्रिः सृष्ट्वा विशाम्यते ।
 संचिन्त्यसि धर्मार्थौ याम सत्याय पश्चिमे ॥ ८५ ॥ कञ्चिद्दर्शयसे
 नित्यं मनुष्यान् समलंकृतः । उत्थाय काले कालज्ञैः सह पाण्डव
 मन्त्रिभिः ॥ ८६ ॥ कञ्चिद्द्रुक्ताम्बरधराः खड्गहस्ताः स्वलंकृताः ।
 उपासते त्वामभितो रक्षणार्थमरिन्दम ॥ ८७ ॥ कञ्चिद्दण्डेषु
 यमवत् पूज्येषु च विशाम्यते । परीक्ष्य वक्तंसे सम्यगप्रियेषु प्रियेषु
 च ॥ ८८ ॥ कञ्चिच्छारीरमाबाधमौषधैर्नियमेन वा । भानसं
 सहसेवाभिः सदा पार्थापकर्षामि ॥ ८९ ॥ कञ्चिद्देशाधिकृत-
 सायामष्टाङ्गायां विशारदाः । सुहृद्वानुरक्ताश्च शरीरे ते हिताः
 सदा ॥ ९० ॥ कञ्चिन्न लोभान्मोहाद्वा मानाद्वापि विशाम्यते ।
 अर्थिप्रत्यर्थिनः प्राप्तान् न पश्यसि कथञ्चन ॥ ९१ ॥ कञ्चिन्न
 लोभान्मोहाद्वा विग्रभात् प्रणयेन वा । आश्रितानां मनुष्याणां
 वृत्तिं त्वं संरुणत्सि वै ॥ ९२ ॥ कञ्चित् पौरा न सहिता ये च
 ते राष्ट्रवाचिनः । त्वया सह विरुध्यन्ते परैः क्रीताः कथञ्चन
 ॥ ९३ ॥ कञ्चिन्न दुर्बलः शत्रुर्बलेन परिपीडितः । मन्त्रेण बल-
 धीन् कञ्चिद्दुभाभ्याश्च कथञ्चन ॥ ९४ ॥ कञ्चित् सर्वेऽनुरक्तास्वा
 भूमिपादाः प्रधानतः । कञ्चित् प्राणांस्त्वदर्थेषु सन्त्यजन्ति त्वया-

वृताः ॥ १५ ॥ कश्चित्ते सर्वविद्यासु गुणतोऽर्था प्रवर्तते ।
 ब्राह्मणानाञ्च साधूनां तव नैःश्रेयसी शुभा ॥ १६ ॥ कश्चिद्धर्मं
 तथीमूले पूर्वैराचरिते जनैः । यतमानस्तथाकर्तुं तस्मिन् कर्मणि
 वर्तसे ॥ १७ ॥ कश्चित्तव गृहेऽन्वान्निस्वाद्रून्वन्नन्ति वै द्विजाः ।
 गुणवन्ति गुणोपेतास्तवाध्यक्षं सदक्षिणम् ॥ १८ ॥ कश्चित् कक्ष-
 नेकचित्तो वाजपेयाञ्च सर्वशः । पुण्डरीकाञ्च कार्त्तुञ्जेन यतसे
 कर्तुं भागवान् ॥ १९ ॥ कश्चिज्ज्ञातीन् गुरुन् वृद्धान्देवतास्नापसा-
 नपि । चैत्याञ्च वृक्षान् कल्याणान् ब्राह्मणाञ्च नमस्यसि ॥ १०० ॥
 कश्चिच्छोको नु मन्युर्वा लब्धा प्रोत्साह्यतेऽनघ । अपि मङ्गलशुभस्य
 जनः पाश्र्वेऽनुतिष्ठति ॥ १०१ ॥ कश्चिदेष्टा च ते बुद्धिर्वृत्तिरेषा
 च तेऽनघ । आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थदर्शिनी ॥ १०२ ॥
 एतथा वर्तमानस्य बुद्ध्या राष्ट्रं न क्षीदति । विजित्य च महीं
 राजा सोऽत्यन्तं सुखमधते ॥ १०३ ॥ कश्चिदास्त्रीं विशुद्धात्मा
 स्वारितचौरकर्मणि । अदृष्टयास्त्रकृशलेर्न लोभाद्बध्यते शुचिः
 ॥ १०४ ॥ दृष्टो गृहीतस्तत्कारी तज्जत्रैर्दृष्टः सकारणः । कश्चिन्न
 सुष्यते कोनो द्रव्यलोभान्तरर्षभ ॥ १०५ ॥ उत्पन्नान् कश्चिदाक्यस्य
 दरिद्रस्य च भारत । अर्थान् मिथ्या पश्यन्ति तवामात्या हृता
 धनैः ॥ १०६ ॥ नास्तिक्यमवृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् ।
 अदर्शनं ज्ञानवतामाकस्यं क्षिप्तचित्तताम् ॥ १०७ ॥ एकचित्तन-
 मर्थानामनर्थञ्चैव चिन्तनम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्या-
 परिरक्षयाम् ॥ १०८ ॥ मङ्गलाद्यप्रयोगञ्च प्रत्युत्थानञ्च सर्वतः ।
 कश्चित्तं वर्जयस्येताम्राजदोषाञ्चतुर्दश । प्रायशो यैर्विनश्यन्ति
 हतमूलापि पार्थिवाः ॥ १०९ ॥ कश्चित्ते सफला वेदाः कश्चित्ते
 सफलं धनम् । कश्चित्ते सफला दाराः कश्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ११० ॥
 बुधिशिर उवाच । कथं वै सफला वेदाः कथं वै सफलं
 धनम् । कथं वै सफला दाराः कथं वै सफलं श्रुतम् ॥ १११ ॥

नारद उवाच । अग्निहोत्रफला वेदाः दत्तभुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफला दाराः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ॥ ११२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतदाख्याय स सुनिर्कारदो वै महा-
तपाः । पप्रच्छानन्तरमिदं धर्मात्मानं बुधिष्ठिरम् ॥ ११३ ॥

नारद उवाच । कश्चिदभ्यागता दूरादग्निषो लाभकार-
णात् । यथोक्तमवहान्ते शुक्लं शुक्लोपजीविभिः ॥ ११४ ॥
कश्चित्ते पुरुषा राजन् पुरे राष्ट्रे च मानिताः । उपानयन्त
पयसानि उपधाभिरवस्रिताः ॥ ११५ ॥ कश्चित् मृणोषि वृद्धानां
धर्मार्थसङ्घिता गिरः । नित्यमर्थविदां तात तथा धर्मार्थदर्शि-
नाम् ॥ ११६ ॥ कश्चित्ते क्षपितन्त्रेषु गोषु पुष्पफलेषु च । धर्मा-
र्थञ्च दिजातिभ्यो दीयेते मधुसर्पिणो ॥ ११७ ॥ द्रव्यापकरणं
किञ्चित् सर्वदा सर्वशिल्पिनाम् । चातुर्मास्त्रावरं सस्यङ्घ्रियतं
सस्ययच्छसि ॥ ११८ ॥ कश्चित् कृतं विजानीषे कर्त्तारञ्च प्रशं-
ससि । सतां मध्ये महाराज मत्कारोषि च पूजयन् ॥ ११९ ॥
कश्चित् सूत्राणि सर्वाणि गृह्णासि भरतर्षभ । हस्तिसूत्राश्च-
सूत्राणि रथसूत्राणि वा त्रिभो ॥ १२० ॥ कश्चिदभ्यस्यते सस्यक्
गृहे ते भरतर्षभ । धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम्
॥ १२१ ॥ कश्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मादण्डञ्च तेऽनघ । विषयोगा-
साथा सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥ १२२ ॥ कश्चिदग्निभयाञ्चैव सर्वं
व्याकभयान्तथा । रोगरक्षोभयाञ्चैव राष्ट्रं स्वं परिरक्षसि ॥ १२३ ॥
कश्चिदन्वाश्रमूकांश्च पङ्कजं व्यङ्गानवान्धवान् । पितृशपासि धर्मज्ञ
तथा प्रव्रजितानपि ॥ १२४ ॥ षडनर्था महाराज कश्चित्ते पृष्ठतः
कृताः । निद्रालस्यं भयं क्रोधो मार्दवं दीर्घसूत्रता ॥ १२५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कुदणामृषभो महात्मा श्रुत्वा
गिरो ब्राह्मणसत्तमस्य । प्रणम्य पादावभवाद्य तुष्टो राजाश्वी-
न्वारदं देवरूपम् ॥ १२६ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । एवं करिष्यामि यथा त्वयोक्तं प्रज्ञा हि
मे भूय एवाभिवृद्धा । उक्त्वा तथा चैव चकार राजा लेभे महीं
सागरमेखलाञ्च ॥ १२७ ॥

नारद उवाच । एवं यो वर्त्तते राजा चातुर्वर्ष्यस्य रक्षणे ।
स विद्वत्येव सुसुखी शकस्यैति सलोकताम् ॥ १२८ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि कञ्चिदध्यायो
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । संपूज्याथाभ्यनुज्ञातो ब्रह्मर्षेर्वचनात्
परम् । प्रत्युवाचानुपूर्व्येण धर्मराजा सुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ भगवन्
न्याय्यमाहेतं यथावद्बुधैर्निश्चयम् । यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं
विधिमेया ॥ २ ॥ राजभिर्यद्यथा कार्त्स्न्यं पुरा वै तन्न संशयः ।
यथान्यायोपनीतार्थं कृतं हेतुमदर्थवत् ॥ ३ ॥ वयन्तु सत्पथं
तेषां यातुसिच्छामहे प्रभो । न तु शक्यं तद्या गन्तुं यथा तै-
र्जियतात्मभिः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं तु विप्रान्तमालक्ष्य देवर्षिममित-
श्रुतिम् । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा वाक्यं तदभिपूज्य च ॥ ५ ॥ सुहृन्नात्
प्राप्तकालञ्च दृष्ट्वा लोकचरं मुनिम् । नारदं सुस्यमासीनमुपासीनो
सुधिष्ठिरः । अष्टच्छत् पाण्डवस्तत्र राजमध्ये महाश्रुतिः ॥ ६ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । मवान् सञ्चरते लोकान् सदा नानाविधान्
ब्रह्मन् । ब्रह्मणा निर्मितान् पूर्वं प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ७ ॥
ईदृशी भविता काचिद्दृष्टपूर्वा सभा क्वचित् । इतो वा श्रेयसी
ब्रह्मास्मान्माचक्ष्ण पृच्छतः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तच्छ्रुत्वा नारदस्तस्य धर्मराजस्य भाषि-
तम् । पाण्डवं प्रत्युवाचेदं स्तयन्मधुरया गिरा ॥ ९ ॥

नारद उवाच । मानुषेषु न मे तात दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
सभा मणिमयी राजन् यद्येयं तव भारत ॥ १० ॥ सभान्नु पितृ-
राजस्य वरुणस्य च प्रीयतः । कथयिष्ये तथेन्द्रस्य कैलासनिलयस्य
च ॥ ११ ॥ ब्रह्मणश्च सभां दिव्यां कथयिष्ये गतकृमाम् । दिव्यां
दिव्यैरभिप्रायैरुपेतां विश्वरूपिणीम् ॥ १२ ॥ देवैः पितृगणैः
साध्यैर्दण्वभिर्नियतात्मभिः । जटां मुनिगणैः शान्तैर्वेदयज्ञैः
सदृशिणैः ॥ १३ ॥ यदि ते श्रवणे बुद्धिर्वर्जते भरतर्षभ । नार-
देनैवसुक्तसु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १४ ॥ प्राञ्जलिभ्रातृभिः
साहं तैश्च सर्वैर्द्विजोत्तमैः । नारदं प्रत्युवाचेदं धर्मराजो महा-
मनाः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सभाः कथय ताः सर्वाः श्रोतुमिच्छामहे
वयम् । किन्द्रव्यासाः सभा ब्रह्मन् किंविस्ताराः किमायताः ॥ १६ ॥
पितामहश्च के तस्यां सभायां पर्युपासते । वासवं देवराजश्च
यमं वैवस्वतश्च के ॥ १७ ॥ वरुणश्च कुबेरश्च सभायां पर्युपासते ।
एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रह्मर्षे वदतस्तव । श्रोतुमिच्छाम सहिताः परं
कौतूहलं हि नः ॥ १८ ॥ एवमुक्तः पाण्डवेन नारदः प्रत्यभाषत ।
क्रमेण राजन् दिव्यास्ताः श्रूयन्तामिह नः सभाः ॥ १९ ॥

इति सभापर्वेणि लोकरपालसभाख्यानपर्वेणि सभाजिज्ञासा
नाम षष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥

—

• नारद उवाच । शकस्य तु सभा दिव्या भास्वरा कर्मभि-
र्जिता । स्वयं शक्रेण कौरव्य निर्मितार्कसमप्रभा ॥ १ ॥ विसीर्षां
योजनशतं शतमध्यर्द्धमायता । वैशायसी कामगमा पञ्चयोजन-
मुच्छिता ॥ २ ॥ जराशोककृमापेता निरातङ्गा शिवा शुभा ।
वेश्मासनवती रम्या दिव्यपादपशोभिता ॥ ३ ॥ तस्यां देवेश्वरः

पार्थ सभायां परमासने । आसे ज्ञान्या महेन्द्राख्या श्रिया कल्याः
 च भारत ॥ ४ ॥ विभ्रहपुरनिर्देश्यं किराटी लोहिताकृद् ।
 विरजोऽम्बरस्त्रिमाल्यो श्रीकीर्त्तिर्द्युतिभिः सह ॥ ५ ॥ तस्यां-
 सुपासने नित्यं महात्मानं शतक्रतुम् । मरुतः सर्वगो राजन्
 सर्वे च गृहमेधिनः ॥ ६ ॥ सिद्धा देवर्षयश्चैव माध्या देवगणा-
 स्तथा । मरुत्वन्तश्च सहिता भास्वन्तो हेममालिनः ॥ ७ ॥ एते
 वानुचराः सर्वे दिव्यरूपाः स्वर्जङ्गताः । उपासते महात्मानं
 देवराजमरिन्दमम् ॥ ८ ॥ तथा देवर्षयः सर्वे पार्थ शक्रमुपासते ।
 अमला धूतपात्रानो दीप्यमाना द्वाग्जयः ॥ ९ ॥ तेजस्विनः
 सोमसुतो विशोक्ता विगतज्वराः । पराशरः पर्वतश्च तथा सावर्णि-
 गालवौ ॥ १० ॥ शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा गौरशिरा मुनिः ।
 दुर्वाभा क्रोधनः श्येनस्तथा दीर्घतमा मुनिः ॥ ११ ॥ पवित्रपाणिः
 सावर्ण्यर्ष्याश्रवल्कोऽथ भालुकिः । उहानकः श्वेतकेतुस्तारुड्यो
 भाण्डायनिस्रथा ॥ १२ ॥ उविष्णांश्च गरिष्ठश्च हरिश्चन्द्रश्च पार्थिवः ।
 हृदयशोहरशाण्डिल्यः पाराशर्यः लघीवल्गः ॥ १३ ॥ वातस्कन्धो
 विशाखश्च विधाता काल एव च । करालदन्तस्त्वष्टा च विश्वकर्मा
 च तुम्बुरुः ॥ १४ ॥ अयोनिजा योनिजाश्च वायुभक्ता उताशिनः ।
 द्रैगानं सर्वलोकस्य वञ्चयन् सभुपासते ॥ १५ ॥ सहदेवः सुनी-
 क्षश्च वाल्मीकिश्च महातपाः । शमीकः सत्यवाक् चैव प्रचेताः सत्य-
 सङ्करः ॥ १६ ॥ मेषातिथिर्षामदेवः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । मरु-
 तश्च मरोचिश्च स्थाणुश्चात्र महातपाः ॥ १७ ॥ काञ्चीवान् गीत-
 मस्तास्यं स्तथा वैश्वानरो मुनिः । मुनिः कालकङ्कचीश्च आश्राव्यो-
 ऽथ चिरण्मयः ॥ १८ ॥ सखर्तो देवहृदयश्च विश्वक्सेनश्च वीर्य-
 वान् । कण्वो कात्यायनो राजन् गार्ग्यः कौशिक एव च ।
 दिव्या आपस्तम्बौषधः अह्ना मेधा सरस्वती ॥ १९ ॥ अर्धो
 धर्मश्च कामश्च विद्युत्तश्चैव पाण्डव । जलवाहास्तथा मेधा

वायवस्तनयित्त्वः ॥ २० ॥ प्राची दिग्यज्ञवाहाश्च पावकाः सप्त-
 विंशतिः । अग्नीषोमी तथेन्द्राग्नी मित्रश्च सविताऽर्ष्यमा ॥ २१ ॥
 भगो विश्वे च साध्याश्च गुरः शुक्रस्तथैव च । विश्वीवसुश्चित्तयेनः
 सुमनस्तारुणस्तथा ॥ २२ ॥ यज्ञाश्च दक्षिणाश्चैव यज्ञास्ताराश्च
 भारत । यज्ञवाहाश्च ये मन्त्राः सर्वे तत्र समासते ॥ २३ ॥ तथै-
 वाश्वरसो राजन् गन्धर्वाश्च मनारमाः । वृत्त्यादित्र्यगीतैश्च हास्यैश्च
 विविधैरपि ॥ २४ ॥ रमयन्ति स्म नृपते देवराजं शतक्रतुम् ।
 तृतिभिर्मङ्गलैश्चैव स्तुवन्तः कर्मभिस्तथा ॥ २५ ॥ विक्रमैश्च महा-
 त्मानं वत्तद्वत्निस्तूदनम् । ब्रह्मगाजर्षयश्चैव सर्वे देवर्षयस्तथा
 ॥ २६ ॥ विमानैर्विविधैर्दिव्यैर्दीप्यमाना इवाग्नयः । सुग्वंणो
 भूषिताः सर्वे यान्ति चायान्ति चापरे ॥ २७ ॥ तृहस्पतिश्च
 शुक्रश्च नित्यमास्तां हि तत्र वै । एते चान्ये च बहवो महात्मानो
 यतव्रताः ॥ २८ ॥ विमानैश्चन्द्रमङ्गाग्रैः सोमवत् प्रियदर्शनाः ।
 ब्रह्मणः सदृशा राजन् भृगुः सप्तर्षयस्तथा ॥ २९ ॥ एषा सभा
 मया राजन् दृष्टा पुष्करमालिनी । शतक्रतोर्महाबाहो यास्या-
 मपि सभां शृणु ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि शक्रसभावर्णनं
 नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

नारद उवाच । कथयिष्ये सभां याम्यां वृषिष्ठिर निबोध
 त्वम् । वेवस्ततस्य यां पार्यं विश्वकर्मा चकार च ॥ १ ॥ तैजसो
 सा सभा राजन् बभूव शतयोजना । विश्वारायामसम्पन्ना भूयसो
 चापि पाण्डव ॥ २ ॥ अर्कप्रकाशा आजिष्णुः सर्वतः कामरूपणी ।
 नातिशीता न चात्युष्णा मनसय प्रहर्षिणी ॥ ३ ॥ न शोको न
 जरा तस्मां क्षुत्पिपासे न चाप्रियम् । न च दैन्यं क्षमो वापि

प्रतिकूलं न पाद्यत ॥ ४ ॥ सर्वे ज्ञानाः स्थितास्तस्यां ये दिव्या
 ये च मानुषाः । रसवच्च प्रभूतञ्च भक्ष्यन्त्यान्वमरिन्दम । खेच्छं
 चोष्यञ्च पेयञ्च हृद्यं स्वादु मनाचरम् ॥ ५ ॥ पुण्यगन्धाः खंज-
 दास्यां नित्यं कामफला द्रुमाः । रसवन्ति च तोयानि शीता-
 न्युष्णानि चैव च ॥ ६ ॥ तस्यां राजर्षयः पुण्यास्तथा ब्रह्मर्षयो-
 ऽमलाः । यमं वेवस्वतं तात प्रहृष्टाः पर्शुपासते ॥ ७ ॥ ययाति-
 र्वृद्धः पूरुर्मान्वाता सोमक्रो वृगः । तसदस्युश्च राजर्षिः कृत-
 वीर्यः श्रुतश्रवाः ॥ ८ ॥ अरिष्टनेमिः सिद्धश्च कृतवेगः कृति-
 निर्मिः । प्रतदंनः शिर्विर्मत्स्यः पृथुलाशो वृहद्रथः ॥ ९ ॥ वासो
 मरुत्तः कुशिकः साङ्गाश्वः सांक्रतिर्ध्रुवः । चतुरश्वः सदश्वोर्मिः
 कार्तवीर्यश्च पार्थिवः ॥ १० ॥ भरतः सुरथश्चैव सुनीथो निघण्टो
 नलः । दिवोदासश्च सुमना अश्वरीपो भगीरथः ॥ ११ ॥ व्यश्वः
 सदश्वो बध्यश्वः पृथुवेगः पृथुश्रवाः । पृषदश्वो वसुमनाः क्षुपश्च
 सुमहाबलः । वृषद्गु, वृषसेनश्च पुरुकुन्तो अजी रथी ॥ १२ ॥
 आदिषेणो दिल्लीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः । शीशीनरिः पुण्ड-
 रीकः शर्यातिः शरभः शुचिः ॥ १३ ॥ अज्ञोऽरिष्टश्च वेणुश्च
 दुष्यन्तः वृद्धयो जयः । भाङ्गासुरिः सुनीथश्च निघदांशुश्च बही-
 नरः ॥ १४ ॥ करन्दमो वाङ्मिकश्च सुद्युन्तो बलवान्मधुः । ऐलो
 मरुत्तश्च तथा बलवान् पृथिवीपतिः ॥ १५ ॥ कपोतरामो वृषणकः
 सहदेवार्जुनौ तथा । व्यश्वः साश्वः कृशाश्वश्च शशविन्दुश्च पार्थिवः
 ॥ १६ ॥ रामो दाशरथिश्चैव लक्ष्मणोऽथ प्रतदंनः । अलर्कः
 कक्षसेनश्च गयो गौराश्व एव च ॥ १७ ॥ जामदग्नोऽथ रामश्च
 नाभागसगुरौ तथा । भूरिद्युन्तो महाश्वश्च पृथाश्वो जनकस्तथा
 ॥ १८ ॥ राजा वैश्यो वारिषेणः पुण्ड्रिज्जनमेजयः । ब्रह्मदत्त-
 स्त्रिगर्तश्च राजोपरिचरस्तथा ॥ १९ ॥ इन्द्रद्युन्तो भीमजागु-
 गौरिपृष्ठो नलो गयः । पद्मोऽथ मुचुकुन्दश्च भूरिद्युन्तः प्रसेन-

जित् ॥ २० ॥ अरिष्टनेभिः सुहृद्भिः पृथुलाश्रोऽष्टकक्षया । शतं
 मत्स्या वृषतयः शतं नीपाः शतं हयाः ॥ २१ ॥ हतराष्ट्राश्चैक-
 शतं अग्नीतिज्जनमेज्याः । शतञ्च ब्रह्मादत्तानामीरिष्याश्च शतं
 तथा ॥ २२ ॥ भीष्माणां दे शते साये भीमानान्तु तथा शतम् ।
 शतञ्च प्रतिविन्धानां शतं नागाः शतं हयाः ॥ २३ ॥ पक्षाशानां
 शतं त्रेयं शतङ्गाशकुशादयः । शान्तनुश्चैव राजेन्द्र पाण्डुश्चैव
 पिता तव ॥ २४ ॥ अशङ्कवः शतरथो देवराजो जयद्रथः । हृष-
 दर्भश्च राजर्षिर्बुद्धिमान् सञ्च मन्त्रिभिः ॥ २५ ॥ अथापरे सञ्च-
 ख्वाणि ये गताः शयविन्दवः । इष्ट्वाश्वमेधैर्वज्रभिर्महद्भिर्भूरि-
 दक्षिणैः ॥ २६ ॥ एते राजर्षयः पुण्याः कीर्त्तिमन्तो बह्वृच्युताः ।
 तस्यां सभायां राजेन्द्र वैश्वस्वतमुपासते ॥ २७ ॥ अगस्त्यांश्च मत-
 क्क्ष कालो मृत्युस्तथैव च । यज्जानथैव सिद्धाय ये च योगशरी-
 रिणः ॥ २८ ॥ अग्निस्वात्ताश्च पितरः फेनपायोश्चाप्य ये ।
 स्वधावन्तो बर्हिषदो मूर्त्तिमन्तस्तथा परे ॥ २९ ॥ कालत्रकश्च
 साक्षाच्च भगवान् हव्यवाहनः । नरा दुष्कृतकर्माणो दक्षिणा-
 यनमृत्यवः ॥ ३० ॥ कालस्य नयने युक्ता यमस्य पुरुषाश्च ये ।
 तस्यां शिंशपपालाशास्तथा काशकुशादयः ॥ ३१ ॥ उपासते
 धर्मराजं मूर्त्तिमन्तो जनाधिप । एते चान्ये च बहवः पितृ-
 राजसभासदः ॥ ३२ ॥ न शक्याः परिसङ्ख्यातुं नामभिः कर्मभि-
 स्तथा । असम्वाधा हि सा पार्थ रम्या कामगमा सभा । दीर्घ-
 कालं तपस्तप्त्वा निर्मिता विप्रकर्मणा ॥ ३३ ॥ ज्वलन्ती भास-
 माना च तेजसा स्वेन भारत । तामुग्रतपसो यान्ति सुव्रताः
 सत्यवर्दिनः ॥ ३४ ॥ शान्ताः सन्व्यासिनः शुद्धाः पूताः पुष्येन
 कर्मणा । सर्वे भास्वरदेहाश्च सर्वे च विरजोऽम्बराः ॥ ३५ ॥
 चिनाङ्गदायित्ममाल्याः सर्वे ज्वलितकुण्डलाः । सुकतैः कर्मभिः
 पुण्यैः पारिवर्द्धैश्च भूषिताः ॥ ३६ ॥ गन्धर्वाश्च महात्मानः संघश-

शाश्वरोगणाः । वादितं वृत्त्यगीतञ्च शास्त्रं सास्यञ्च सर्वशः ॥३७॥
 पुण्याश्च गन्धाः शब्दाश्च तस्यां पार्थ समन्तानि । दिव्यानि चैव
 मात्यानि उपतिष्ठन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥ शतं शतसहस्रांश्चि
 धर्मिणां तं प्रजेश्वरम् । उपासते महात्मानं रूपयुक्ता मनस्विनः
 ॥ ३९ ॥ द्रैदृशी सा सभा राजन् पिहृराज्ञो महात्मनः । वरुण-
 स्यापि वक्ष्यामि सभां पुष्करमालिनीम् ॥ ४० ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि यमसभावर्णनं
 नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नारद उवाच । युधिष्ठिर सभा दिव्या वरुणस्यामितप्रभा ।
 प्रमाणेन यथा यास्या शुभ्रप्राकारतोरणा ॥ १ ॥ अन्तःसलिल-
 मास्थाय विहिता विश्वकर्मणा । दिव्यैरत्नमयैर्दृशैः फलपुष्प-
 प्रदेर्युता ॥ २ ॥ नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लौहितकैरपि । अव-
 तानैस्तथा गुल्फैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥ ३ ॥ तथा शकुनयज्ञस्थानं
 विचित्रा मधुरस्वराः । अनिर्देश्या धपुष्पान्तः शतशोऽथ सहस्रशः
 ॥ ४ ॥ सा सभा सुखसंस्पर्शा न शीता न च घर्मदा । वेष्टामन-
 वती रम्या सिता वरुणपालिता ॥ ५ ॥ यस्यामास्ते स वरुणो
 वरुणश्च समन्वितः । दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः
 ॥ ६ ॥ स्वर्गिणो दिव्यगन्धाय दिव्यगन्धानुलेपनाः । आदित्या-
 स्तत्र वरुणं जलेश्वरमुपासते ॥ ७ ॥ वासुकिसल्लक्ष्यैव नाग-
 शैरावणस्तथा । कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मखिलश्च वीर्यवान् ॥ ८ ॥
 कम्बुशङ्खतरी नागौ धतराष्ट्रबलाहकौ । मणिमान् कुण्डलधारश्च
 कर्कोटकधनञ्जयो ॥ ९ ॥ पाणिमान् कुण्डलक्ष्यैव बलवान्
 धृतिवीप्रते । प्रह्लादो मूर्च्छिकाश्च तथैव जनमेजयः ॥ १० ॥
 मत्स्यकिनो मण्डलिनः फण्यवन्तश्च सर्वशः । एते चान्ये च बहवः

सर्पाक्षयां युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ उपासते महात्मानं वरुणं विगत-
 क्लमाः । बलिर्वैरोऽनो राजा नरकः पृथिवीञ्चयः ॥ १२ ॥
 संह्लादो विप्रचित्तिश्च कालखञ्जाश्च दानवाः । सुहृद्दुर्मुखः शङ्खः
 सुमनाः सुमतिस्ततः ॥ १३ ॥ घटोदरो महापार्श्वः क्रथनः पिठर-
 क्षथा । विश्वरूपः स्वरूपश्च विरूपोऽथ महागिराः ॥ १४ ॥ दश-
 ग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः । टिट्टिभो विटभृतश्च संह्लाद-
 सेन्द्रतापनः ॥ १५ ॥ दैत्यदानवसंघाश्च सर्वे रुधिरकुण्डलाः ।
 स्वग्विणो भौलिनश्चैव तथा दिव्यपरिच्छदाः ॥ १६ ॥ सर्वे
 लज्जवराः शूराः सर्वे विगतस्यत्यवः । ते तस्यां वरुणं देवं धर्म-
 पाशधरं सदा ॥ १७ ॥ उपासते महात्मानं सर्वे सुचरितव्रताः ।
 तथा समुद्राश्च त्वारो नदी भागीरथी च सा ॥ १८ ॥ कालिन्दी
 विदिशा वेण्वा नर्मदा वेगवाहिनी । विपाशा च शतद्रुथ चन्द्र-
 भागा सरस्वती ॥ १९ ॥ इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी
 तथा । गोदावरी कृष्णवेण्वा कावेरी च सरिह्वरा ॥ २० ॥
 किम्पुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी । तृतीया ज्येष्ठिला
 चैव शोष्यापि महानदः । चर्मण्वती तथा चैव पणोशा च
 महानदी ॥ २१ ॥ सरयुर्वारवत्या च लाङ्गली च सरिह्वरा ।
 करतोया तथावेयी क्षौहित्यश्च महानदः ॥ २२ ॥ लघन्ती
 गोमती चैव सन्ध्या त्रिःस्रोतसी तथा । एतासान्याश्च रा
 सुतीर्था लोकविश्रुताः ॥ २३ ॥ सरितः सर्वतश्चान्यास्तीर्थानि
 च सरांसि च । कृपाश्च सप्रसूवणा देहवन्तो युधिष्ठिर ॥ २४ ॥
 पल्लवानि तडागानि देहवन्त्यथ भारत । दिशस्तथा मञ्जी चैव
 तथा सर्वे मञ्जीधराः ॥ २५ ॥ उपासते महात्मानं सर्वे जलचरा-
 स्त्रया । गीतवादित्रयन्तश्च गन्धर्वाश्चरसाङ्गणाः ॥ २६ ॥ सुवन्तो
 वरुणं तस्यां सर्वे एव समासते । मञ्जीधरा रत्नवन्तो रसा ये च
 प्रतिष्ठिताः ॥ २७ ॥ कथयन्तः सुमधुराः कथास्तत्र सभासते ।

बाह्वृष तथा भन्तौ सुनाभः प्रवृत्पासते ॥ २८ ॥ पुत्रपौत्रैः
परिवृतो गोनाम्ना पुष्करेण च । सर्वे विश्ववन्तस्ते तमीश्वर-
मुपासते ॥ २९ ॥ एषा मया सम्पतता वाहणी भरतर्षभ ।
दृष्टपूर्वा सभा रज्या कुबेरस्य सभां शृणु ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि लोकापालसभाख्यानपर्वणि वरुणसभावर्णनं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

नारद उवाच । सभा वैश्वणी राजन् शतयोजनमायता ।
विशीर्षी सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा ॥ १ ॥ तपसा निर्जिता
राजन् स्वयं वैश्वण्येन सा । शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिख-
रोपमा ॥ २ ॥ गुह्यकैरुच्यमाना सा खे विपक्तेव शोभते । दिव्या
हेममयैरुच्यैः प्रासादैरुपशोभिता ॥ ३ ॥ महारत्नमती चित्रा
दिव्यगन्धा मनोरमा । सिताभ्रशिखराकारा ध्रुवमानेव दृश्यते
॥ ४ ॥ दिव्यैर्हेममयैरुच्यैर्विद्यद्भिरिव चित्रिता । तस्यां वैश्वण्यो
राजा विचित्राभरणास्वरः ॥ ५ ॥ स्त्रीमहस्रैर्हृतः श्रीमानास्ते
ज्वलतफुण्डलः । दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंघते ॥ ६ ॥
दिव्यपादोपधाने च निपक्षः परमासने । मन्दाराणामुदाराणां
नि परिलोडयन् ॥ ७ ॥ सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो
वहन् । नक्तिन्यासालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च । शीतो
हृदयसंहरादी वायुस्तमुपसेवते ॥ ८ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वाः
गणैरश्वरभां वृताः । दिव्यतानैर्महाराज गायन्तिश्च सम-
गताः ॥ ९ ॥ मिस्रकेशी च रम्भा च चित्रसेना शुचिच्छिता ।
श्वारुनेता वृताची च मेनका पुष्पिकस्थला । विश्वाची सहजन्मा
च प्रन्तोचा उर्वशी दूरा ॥ १० ॥ वर्गा च सौरभेयी च समीची
बहुदा कता । एताः सहस्रशय्यान्वा नृत्यगीतविशारदाः ॥ ११ ॥

उपतिष्ठन्ति धनदं गन्धर्वाश्चरसाङ्गणाः । अनिशं दिव्यवादित्रै-
 र्नृत्यगीतैश्च सा सभा ॥ १२ ॥ अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्वा-
 षीत्सां गणैः । किन्नरा नाम गन्धर्वा नरा नाम ब्रह्मा परे ॥ १३ ॥
 मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः । कशेरको गण्डकण्डः
 प्रद्योतश्च महाबलः ॥ १४ ॥ कुसुम्बुरः पिशाचश्च गजकर्णो विशा-
 लकः । बराहकर्णस्तान्त्रौष्ठः फलकञ्जः फलोदकः ॥ १५ ॥ हंस-
 चूडः शिखावर्तो हेमनेत्रो विभीषणः । पुष्पाननः पिङ्गलकः
 शोणितोदः प्रवालकः ॥ १६ ॥ वृक्षवाष्पनिकेतश्च चीरवासाश्च
 भारत । एते चान्ये च बहवो यक्षाः शतसहस्रशः ॥ १७ ॥
 सदा भगवती लक्ष्मीस्तत्रैव नलकूवरः । अहश्च वज्रशक्त्यां
 भवन्त्यन्ये च महिषाः ॥ १८ ॥ ब्रह्मर्षयो भवन्त्यत्र तथा देवर्षयो-
 ऽपरे । क्रव्यादाश्च तथैवान्ये गन्धर्वाश्च महाबलाः । उपासते
 महात्मानं तस्यां धनदमीश्वरम् ॥ १९ ॥ भगवान् भूतसङ्घैश्च
 वृतः शतसहस्रशः । उमापतिः पशुपतिः शून्यभङ्गनेत्रश्च ॥ २० ॥
 त्यम्बको राजशार्ङ्ग देवी च विगतक्लमा । वामनैर्विकटैः कुञ्जैः
 क्षतजाक्षैर्महावजैः ॥ २१ ॥ मेदोमांसाशनैरुपैरुग्रधन्वा महा-
 बलः । नानाप्रहरणैरुग्रैर्वीतेरिव महाजवैः ॥ २२ ॥ वृतः सखा-
 यमन्वास्तो सदैव धनद नृप । प्रहृष्टाः शतशचान्ये बहुशः सपरि-
 च्छदाः ॥ २३ ॥ गन्धर्वाणाञ्च पतयो विश्वावसुर्हाहाङ्गुः ।
 तुम्बुरः पर्वतश्चैव शैलपञ्च तथापरः ॥ २४ ॥ चित्रसेनश्च गीतञ्चः
 तथा चित्ररथोऽपि च । एते चान्ये च गन्धर्वा धनेश्वरमुपासते
 ॥ २५ ॥ विद्याधराधिपश्चैव चक्रधर्मा महाजुजैः । उपाचरति
 तत्रैवा धनानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २६ ॥ किन्नराः शतशस्तत्र धना-
 नामीश्वरं प्रभुम् । आसते चापि राजानो भगदत्तपुरोगमाः
 ॥ २७ ॥ द्रुमः किम्पुरुषेणश्च उपासो धनदेश्वरम् । राक्षसाधि-
 पतिश्चैव महेंद्रो गन्धमादन ॥ २८ ॥ सहयक्षैः संगन्धर्वैः सह

सर्वैर्निशाचरैः । त्रिभीषणश्च धर्मिष्ठ उपासो आतरं प्रभुम् ॥२१॥
 हिमवान् पारिपात्रश्च विन्ध्यकैलासमन्दराः । मलयो दक्षुरश्चैव
 महेन्द्रो गन्धमादनः ॥ ३० ॥ इन्द्रकीलः सुनाभश्च तथा द्विष्यौ
 च पर्वतौ । एते चान्ये च बहवः सर्वे मेरुपुरोगमाः ॥ ३१ ॥
 उपासते महात्मानं धनानामीश्वरं प्रभुम् । नन्दीश्वरश्च भगवान्
 महाकालस्तथैव च ॥३२॥ शङ्खकर्णसुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदा-
 स्तथा । काष्ठः कुटुमुष्णो दन्ती विजया च तपोऽधिका ॥ ३३ ॥
 श्वेतश्च वृषभस्तत्र नर्हन्वास्तो महावतः । धनदं राक्षसाश्चान्ये
 पिशाचाश्च उपासते ॥ ३४ ॥ पारिषदैः परिहृतमुपायाति महे-
 श्वरम् । सदा हि देवदेवेशं शिवं त्रैलोक्यभावनम् ॥ ३५ ॥
 प्रणम्य मूर्ध्ना पौलस्त्यो बहुरूपसुमापतिम् । ततोऽभ्यनुज्ञां सम्प्राप्य
 महादेवाङ्घ्रिनेश्वरः । आसौ कदाचिङ्गवान् भवो धनपतेः सखा
 ॥ ३६ ॥ निधिप्रवरमुख्यौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ । सर्वाङ्घ्रिधीन्
 प्रमृच्छ्याथ उपास्तां वै धनेश्वरम् ॥ ३७ ॥ सा समा तादृशी रम्या
 मया दृष्टान्तरीक्षगा । पितामहसभां राजन् कौर्त्तयिष्ये निबो-
 धताम् ॥ ३८ ॥

इति सुभापर्वणि लोकापालप्रभाष्यानपर्वणि वैश्रवणसभावर्णनं
 नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

नारद उवाच । पितामहसभां तात कथ्यमानां निबोध-
 मे । शक्यते या न निर्हेष्टमेवंरूपेति भारत ॥ १ ॥ पुरा देव-
 युगे राजन्नादित्यो भगवान्दिवः । आगच्छन्मानुषं लोकं दिदृक्ष-
 विंगतक्लमः ॥ २ ॥ चरन्मानुषरूपेण सभां दृष्ट्वा स्वयम्भुवः । स
 तामकथयन्मत्तं दृष्ट्वा तन्त्वेन पाण्डव ॥ ३ ॥ अममेयां सभां
 दिव्यां मानसीं भरतर्षभ । अनिर्देश्यां प्रभावेण सर्वभूतमनो-

रमाम् ॥ ४ ॥ श्रुत्वा गुणानहं तस्याः सभायाः पाण्डुवर्धम् ।
दर्शनंशुश्रुवा राज्ञादित्यमिहमब्रुवम् ॥ ५ ॥ भगवन् द्रष्टु-
मिच्छामि पितामहर्षिभां शुभाम् । येन वा तपसः शक्या कर्मणा
वापि गोपते ॥ ६ ॥ औषधेर्वा तथा वृत्तैश्चतुर्मा पापनाशनी ।
तन्ममाचक्ष्व भगवन् पश्ययं तां सभां यथा ॥ ७ ॥ स तन्मम
वचः श्रुत्वा सहस्रांशुर्दिवाकरः । प्रोवाच भरतश्रेष्ठ व्रतं वर्ष-
सहस्रिकम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मव्रतसुपास्व त्वं प्रयतेनान्तरात्मना ।
ततोऽहं हिमवत्पृष्ठे समारब्धो महाव्रतम् ॥ ९ ॥ ततः स
भगवान् सूर्यो मासुपादाय वीर्यवान् । आगच्छतां सभां ब्राह्मीं
विपाग्ना विगतक्लमः ॥ १० ॥ एषंरूपेति सा शक्या न निर्देष्टुं
नराधिप । जज्ञेन हि विभर्त्यन्यदनिर्देश्यं वपुस्तथा ॥ ११ ॥
न वेद् परिमाणं वा संस्थानं चापि भारत । न च रूपं मया
तादृग्दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ १२ ॥ सुसुखा सा सदा राजन् श्रिता
न च घर्मदा । न क्षत्प्रपासे न ग्लानिं प्राप्य तां प्राप्नुवन्त्युत
॥ १३ ॥ नानारूपैरिव कृता मणिभिः सा सुभास्वरैः । क्षाम्भैर्न
च घृता सा तु शाश्वती न च सा जरा ॥ १४ ॥ दिव्यैर्नाना-
विधैर्भावैर्भास्वरिभिरमितप्रभैः । अतिचन्द्रश्च सूर्यश्च शिखिनश्च
स्वयंप्रभा ॥ १५ ॥ दीप्यते नाकपृष्ठस्था भर्तृसयन्तीव भास्क-
रम् । तस्यां स भगवानास्ते विदधहे वमायया ॥ १६ ॥ स्वय-
मेकोऽनिशं राजन् सर्वलोकपितामहः । उपतिष्ठन्ति चाप्येनं
प्रजानां पतयः प्रभुम् ॥ १७ ॥ दक्षः प्रचेताः पुलहो मरीचिः
कश्यपः प्रभुः । भृगुरतिर्वशिष्ठश्च गौतमोऽथ तथाङ्गिराः ॥ १८ ॥
पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव प्रह्लादः कर्हमस्तथा । अथर्वाङ्गिरसश्चैव
वालिखिल्या मरीचिपाः ॥ १९ ॥ मनोऽन्तरीक्षं विद्याश्च वासु-
क्षोजो जलं मही । शब्दस्पर्शौ तथा रूपं रसो गन्धश्च भारत
॥ २० ॥ प्रकृतिश्च विकारश्च यज्ञान्यत् कारणं भुवः । अगस्त्यश्च

महातेजा मार्कण्डेयश्च वोढवाङ् ॥ २१ ॥ जमदग्निर्भरद्वाजः
मन्वन्तश्चावनस्तथा । दुर्वासाश्च महाभाग ऋष्यशृङ्गश्च धार्मिकः
॥ २२ ॥ सनत्कुमारो भगवान् योगाचार्यो महातपाः । अस्तितो
देवस्यश्चैव जैगीषथ्यश्च तत्त्ववित् ॥ २३ ॥ ऋषभोऽजितशत्रुश्च
महावीर्यसाया मणिः । आयुर्वेदस्तथाष्टाङ्गो देहवांसल भारत
॥ २४ ॥ चन्द्रमाः सह नक्षत्रादित्यश्च गभस्तिमान् । वायवः
ऋतवश्चैव सङ्कल्पः प्राण एव च ॥ २५ ॥ मूर्ध्निमन्तो महात्मनिो
महाव्रतपरायणाः । एते चान्ये च बहुधो ब्रह्माणं समुपस्थिताः
॥ २६ ॥ अथो धर्मस्य कामश्च हर्षो हेषसापो दमः । आयान्ति
तस्यां सहिताः गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ २७ ॥ विंशतिः सप्त
चैवान्ये लोकपालाश्च सर्वगः । शुक्रो वृहस्पतिश्चैव बुधोऽङ्गारक
एव च ॥ २८ ॥ शनैश्चरश्च राहुश्च ग्रहाः सर्वे तथैव च । मन्त्रो
रथन्तरक्षैव हरिमान् वसुमानपि ॥ २९ ॥ आदित्याः साधि-
राक्षसो नामद्वन्द्वैरुदाहृताः । मरुतो विश्वकर्मा च अपवग्श्चैव
भारत ॥ ३० ॥ तथा पितृगणाः सर्वे सर्वाणि च हवींष्यथ ।
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदश्च पाण्डित्यं ॥ ३१ ॥ अथर्ववेदश्च तथा
सर्वशास्त्राणि चैव ह । द्वातृदशमोपवेदाश्च वेदाङ्गानि च सर्वगः
॥ ३२ ॥ ग्रहा यज्ञाश्च सोमश्च देवताश्चापि सर्वगः । सावित्री
दुर्गतरणी वाणी मत्तविधा तथा ॥ ३३ ॥ मेधा हृतिः स्मृति-
श्चैव प्रज्ञा बुद्धियोगः क्षमा । सामानि स्तुतिशास्त्राणि गायान्श्च
विविधास्तथा ॥ ३४ ॥ भाष्याणि तर्कयुक्तानि देहवन्ति विशा-
न्यते । नाटका विविधाः काव्याः कथाख्यायिककारिकाः ॥ ३५ ॥
तत्र तिष्ठन्ति ते पुण्या ये चान्ये शुद्धपूजकाः । क्षणाभ्यां
मुहूर्त्ताश्च दिवा रात्रिस्तथैव च ॥ ३६ ॥ अर्द्धमासाश्च मासाश्च
ऋतवः षट् च भारत । संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्रश्चतुर्विधः
॥ ३७ ॥ काश्चिन्नक्षत्राणि तद्विव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् । धर्मचक्रं

तथा चापि नित्यमास्ते वृषिष्ठिर ॥ ३८ ॥ अदितिर्दितिर्दमुष्टैव
सुरमा विनता इरा । कालिका सुरभी देवी सरमा प्राण गौतमी
॥ ३९ ॥ प्रभां कद्रुश्वं देव्यौ देवतानाञ्च मातरः । रुद्राणी
श्रीश्च लक्ष्मीश्च भद्रा षष्ठी तथापरा ॥ ४० ॥ वृषिवी गाङ्गतः
देवी ह्योः स्वाहा कीर्त्तिरेव च । सुरा देवी शची चैव तथा
पुष्टिरन्वती ॥ ४१ ॥ सम्भृत्तिराशा नियतिः सृष्टिर्देवी रति-
क्षया । एताश्चान्याश्च वै देव्य उपतस्थुः प्रजापतिम् ॥ ४२ ॥
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाग्निनावापि । विश्वेदेवाश्च साध्याश्च
पितरश्च मनोजवाः ॥ ४३ ॥ पितृणाञ्च गणान्विद्धि सप्त वै पुरु-
षर्षभ । मूर्त्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयचाप्यशरीरिणः ॥ ४४ ॥
वैराजाश्च महाभागा अग्निस्वात्ताश्च भारत । गार्हपत्या नाक-
चराः पितरो लोकविश्रुताः ॥ ४५ ॥ सोमपा एकशृङ्गाश्च चतु-
र्वेदाः कक्षास्तथा । एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो वृष ॥ ४६ ॥
एतैराप्यायितेः पूर्वं सोमश्चाप्यायते पुनः । त एते पितरः सर्वे
प्रजापतिमुपस्थिताः । उपासते च मंहृष्टा ब्रह्माणममितीजसम्
॥ ४७ ॥ राजसाश्च पिशाचाश्च दानवा गुह्यकास्तथा । नागाः
सुपर्णाः पशवः पितामहमुपासते ॥ ४८ ॥ स्यावरा जङ्गमाश्चैव
महाभूतास्तथापरैः । पुरन्दरश्च देवेन्द्रो वरुणो धनदो यमः ॥ ४९ ॥
महादेवः सहोमाऽत्र सदा गच्छति सर्वयः । महासेनश्च राजेन्द्र-
सहोपास्ते पितामहम् ॥ ५० ॥ देवो नारायणस्तस्यां तथा देव-
र्षयश्च ये । ऋषयो वाल्मिखिल्याश्च योनिजायोनिजास्तथा ॥ ५१ ॥
यच्च किञ्चित्त्रिलोकेऽस्मिन् दृश्यते स्याणुजङ्गमम् । सर्वं तस्यां
मया दृष्टमिति विद्धि नराधिप ॥ ५२ ॥ अथाशीतिसहस्राणि
ऋषीणामूर्द्धं रेतसाम् । प्रजावताश्च पञ्चाशदृषीणामपि पाण्डव
॥ ५३ ॥ ते स्म तत्र यथा कामं दृष्ट्वा सर्वे दिवीकसः । प्रणस्य
शिरसा तस्मै सर्वे यान्ति यथागतम् ॥ ५४ ॥ अतिथीनागता-

न्देवान्दैत्यान्नागांस्तथा द्विजान् । यक्षान् सुपर्णान् कालियान्
 गन्धर्वाप्सरसश्चथा ॥ ५५ ॥ महाभागात्प्रमितधीर्ब्रह्मा लोक-
 पितामहः । दयावान् सर्वभूतेषु यथाहं प्रतिपद्यते ॥ ५६ ॥
 प्रतिपद्ये तु विश्वात्मा स्वयम्भु रमितद्युतिः । सान्त्वमानार्थसम्भोगे-
 र्युनक्ति मनुजाधिप ॥ ५७ ॥ तथा तैरुपयातैश्च प्रतिपद्भिश्च
 भारत । आकुला सा सभा तात भवति स्म सुखप्रदा ॥ ५८ ॥
 सर्वतेजोमयी दिव्या ब्रह्मर्षिगणसेविता । ब्राह्म्या त्रियया दीप्य-
 माना शुशुभे विगतक्लमा ॥ ५९ ॥ सा सभा तादृशी दृष्टा मया
 लोकेषु दुर्लभा । सभेयं राजशादूर्क मनुष्येषु यथा तव ॥ ५९ ॥
 एता मया दृष्टपूर्वाः सभा देवेषु भारत । सभेयं मानुषे लोके
 सर्वश्रेष्ठतमा तव ॥ ६० ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि ब्रह्मसभावर्णनं
 नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । प्रायशो राजलोकस्थे कथितो वदता-
 स्वर । वैवस्वतसभायां तु यथा वदसि मे प्रभो ॥ १ ॥ वरुणस्य
 सभायां तु नागास्तौ कथिता विभो । दैत्येन्द्राश्चापि भूयिष्ठाः
 सरितः सागरास्तथा ॥ २ ॥ तथा धनपतेर्यक्षा गुह्यका राक्षसा-
 स्तथा । गन्धर्वाप्सरसश्चैव भगवांश्च वृषध्वजः ॥ ३ ॥ पितामह-
 सभायां तु कथितास्तौ महर्षयः । सर्वे देवनिकायाश्च सर्वशास्त्राणि
 चैव च ॥ ४ ॥ शक्रस्य तु सभायां तु देवाः सङ्कीर्त्तिताः सुते ।
 उद्देशतश्च गन्धर्वा विविधाश्च महर्षयः ॥ ५ ॥ एक एव तु
 राजर्षिर्हरिश्चन्द्रो महामुने । कथितस्तौ सभायां वै देवेन्द्रस्य महा-
 ज्ञनः ॥ ६ ॥ किं कर्म तेनाचरितं तपो वा नियतव्रत । येनाभी-
 सह शक्रेण स्पृष्टेति सुमहावशाः ॥ ७ ॥ पितृलोकगतश्चैव त्वया

विप्र पिता मम । दृष्टः पाण्डुर्महाभागः कथं वापि समागतः ॥८॥
किमुक्तवांश्च भगवंस्तनोमाचक्षु सुव्रत । त्वत्तः थोतुं सर्वभिदं परं
कीदृशं हि मे ॥ ९ ॥

नारद उवाच । यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र हरिश्चन्द्रं प्रति
प्रभो । तत्तेऽहं सख्यवर्त्तमानि माहात्म्यां तस्य धीमतः ॥ १० ॥
स राजा बलवानासीत् सन्नाटुं सर्वमहीक्षिताम् । तस्य सर्वे
महीपालाः शासनावनताः स्थिताः ॥ ११ ॥ तेनैकं रथमास्थाय
जैत्रं हेमविभूषितम् । शस्त्रप्रतापेन जिताः द्वीपाः सप्त जने-
श्वर ॥ १२ ॥ स निर्जित्य महीं लुत्सनां सशैलवनकाननाम् ।
आजहार महाराज राजसूर्यं महाकतुम् ॥ १३ ॥ तस्य सर्वे
महीपाला धनान्याजह्वराक्षया । द्विजानां परिवेष्टारक्षस्त्रिभु
यश्च तेऽभवन् ॥ १४ ॥ प्रादाञ्च द्रविणं प्रीत्या याचकानां
नरेश्वरः । यथोक्तवन्तस्ते तस्मिंस्ततः पञ्चगुणाधिकम् ॥ १५ ॥
अतर्पयञ्च विविधैर्वसुभिर्ब्राह्मणांस्तदा । प्रसर्पकाले सख्याते
नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ १६ ॥ भक्ष्यभोज्यैश्च विविधैर्यथाकाम-
पुरस्कृतैः । रत्नौषधतर्पितैस्तैः द्विजैश्च समुदाहृतम् ॥ १७ ॥ तेजस्वी
च यशस्वी च वृषेभ्योऽर्घ्याधिकोऽभवत् । एतस्मात् कारणाद्वाजन्
हरिश्चन्द्रो विराजते ॥ १८ ॥ तेभ्यो राजसहस्रेभ्यः तद्विद्धि भरत-
र्षभ । समाप्य च हरिश्चन्द्रो महायज्ञं प्रतापवान् ॥ १९ ॥
अभिषिक्तश्च शुशुभे साम्राज्येन नराधिप । ये चान्ये च मही-
पाला राजसूर्यं महाकतुम् ॥ २० ॥ यजन्ते ते सहेन्द्रेण मोदन्ते
भरतर्षभ । ये चापि निधनं प्राप्ताः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ २१ ॥
ते तद्दसदनमासाद्य मोदन्ते भरतर्षभ । तपसा ये च तीव्रेण
त्यजन्तीह कलेवरम् ॥ २२ ॥ ते तत्स्थानं समासाद्य श्रीमन्तो
भून्ति नित्यशः । पिता च त्वाह कौन्तेय पाण्डुः कौरवगण्डम
॥ २३ ॥ हरिश्चन्द्रे शिष्यं दृष्ट्वा वृषती ज्ञातविस्रयः । विज्ञाय

मानुषं लोकमायन्तं मां नराधिप ॥ २४ ॥ प्रोवाच प्रणतो
 भूत्वा वदेथस्त्वं वृधिष्ठिरम् । समर्थोऽसि त्रिहो जेतुं भ्रातरंशो
 स्थिताः वशे ॥ २५ ॥ राजसूयं क्रतुश्रेष्ठमाचरंस्वेति श्रुत्वा ।
 त्वयीष्टवति पुत्रेऽहं हरिश्चन्द्रवदाशु वै ॥ २६ ॥ मोदित्ये बह्वृषाः
 शश्वत्समाः शक्रस्य संसदि । एवम्भवतु वक्ष्येऽहं तव पुत्रं नरा-
 धिपम् ॥ २७ ॥ भूलोकं यदि गच्छेयमिति पाण्डुमथाम्बुवम् ।
 तस्य त्वं पुरुषपथ्याघ्न सङ्कल्प्यं कुरु पाण्डव ॥ २८ ॥ गन्तासि त्वं
 महेन्द्रस्य पूर्वेः सह सलोकताम् । बह्वृषिभ्यश्च वृपते क्रतुरेष
 स्मृतो महान् ॥ २९ ॥ छिद्राप्यस्य तु बाष्पन्ति यज्ञघ्ना ब्रह्म-
 राक्षसाः । युद्धञ्च क्षत्रशमनं पृथिवीक्षयकारणम् ॥ ३० ॥ किञ्चि-
 देव निमित्तञ्च भवत्यत्र क्षयावहम् । एतत् सञ्चिन्त्य राजेन्द्र यत्
 क्षेमं तत्प्रमाचर ॥ ३१ ॥ अप्रमत्तोऽत्यतो नित्यं चार्तुर्वर्षस्य
 रक्षणे । भव एधस्व मोदस्व धनैस्त्वर्यं च द्विजान् ॥ ३२ ॥
 एतत्ते विस्तरेणोक्तं यन्मां त्वं परिपृच्छसि । आपृच्छे त्वां
 गर्मिष्यामि दाशार्चनगरीं प्रति ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमाख्याय पार्थिभ्यो नारदो जनमे-
 जय । जगाम तैर्दृष्टो राजन्पिभिर्यैः समागतः ॥ ३४ ॥ गते
 तु नारदे पार्थो भ्रातृभः सह कौरव । राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं
 चिन्तयामास पार्थिवः ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि लोकपालसभाख्यानपर्वणि ब्रह्मसभावर्णनं
 नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तश्च लोकपालसभाख्यानपर्व ॥ १२ ॥

अथ राजसूयारम्भपर्वः ।

अंशम्यायन उवाच । ऋषेस्तद्वचनं श्रुत्वा निशश्वास युधि-
 ष्ठिः । चिन्तयन् राजसूयेष्टिं न लेभे शर्म भारत् ॥ १ ॥ राज-
 र्षीणाञ्च तं श्रुत्वा महिमानं महात्मनाम् । यज्वनां कर्मभिः पुण्यैः
 लोकप्राप्तिं समीक्ष्य च ॥ २ ॥ हरियन्द्रस्य राजर्षिं रोचमानं
 विशेषतः । यज्वानं यज्ञमाहर्त्तुं राजसूयमित्येष सः ॥ ३ ॥
 युधिष्ठिरस्ततः सर्वानर्चयित्वा सभासदः । प्रत्यर्चितश्च तैः सर्वै-
 र्यज्ञाद्येव मनो दधे ॥ ४ ॥ स राजसूयं राजेन्द्र कुरूणांमृषभ-
 स्तदा । आहर्त्तुं प्रवणञ्चक्रे मनः सञ्चिन्त्य चामकृत् ॥ ५ ॥ भूय-
 याङ्कृतवीर्यो जा धर्ममेवानुचिन्तयन् । किं हितं सर्वलोकानां
 भवेदिति मनो दधे ॥ ६ ॥ अनुगृह्णन् प्रजाः सर्वाः सर्वधर्म-
 स्तत्स्वरः । अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥
 सर्वेषां दीयतां देयं सुष्णन् कोपमदावुभौ । साधुधर्मोति धर्मोति
 नान्यत् श्रूयेत भाषितम् ॥ ८ ॥ एवं गते ततस्तस्मिन् पितरी-
 वाप्रवसन् जनाः । न तस्य विश्यते हेष्टा ततोऽस्याजातश्च तदा
 ॥ ९ ॥ परिग्रहान्दरेन्द्रस्य भीमस्य परिपालनात् । शत्रूणां
 क्षपणाञ्चैव धीभक्त्याः सव्यसाचिनः ॥ १० ॥ धीमतः सहदेवस्य
 धर्मायामनुशासनात् । वैनत्यात् सर्वतश्चैव नकुलस्य स्वभावतः ।
 अविग्रहा वीतभयाः स्वकर्मनिरताः सदा ॥ ११ ॥ निकामवर्षाः
 स्कीताश्च आसन् जनपदास्तथा । वार्द्धषी यज्ञमत्त्वानि गोरत्वं
 कर्षणं वणिक् ॥ १२ ॥ विशेषात् सर्वमेवैतत् संजज्ञे राजकर्मणा ।
 अनुकर्षश्च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्च्छनम् ॥ १३ ॥ सर्वमेव न
 तत्त्वसीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे । दस्युभ्यो वसुकेभ्यश्च राज्ञः प्रति
 परस्परम् ॥ १४ ॥ राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत स्थाकृतम् । प्रियं
 कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वकर्मजम् ॥ १५ ॥ अभिहर्त्तुं वृषाः
 षट्सु वृथक् जात्यैश्च नैगमैः । षट्षे विपयस्तत्र धर्मनित्ये युधि-

छिरे ॥ १६ ॥ कामतोऽप्युपसृज्जानैराजसैर्गोभजैर्जनेः । सर्व-
 व्यापी सर्वगुणी सर्वसाहः स सर्वराट् ॥ १७ ॥ यस्मिन्बधिकृतः
 सम्राट् भ्राजमानो महायशाः । यत्र राजन् दश दिशः पिबुतो
 साहृतकथा । अनुरक्तः प्रजा प्रासन्नागोपाका द्विजातयः ॥ १८ ॥
 स मन्त्रिणः समानाञ्च भ्रातृषु वदताम्बरः । राजसूयं प्रति
 तदा पुनः पुनरपृच्छत ॥ १९ ॥ ते पृच्छमानाः संहिताः वचोऽर्थ्यं
 मन्त्रिणस्तदा । युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं यियक्षुमिदमब्रुवन् ॥ २० ॥
 येनाभिषिक्तो वृपतिर्वीर्यं गुणसञ्छति । तेन राजापि तं
 कृत्स्नं सम्राड् गुणमभीष्टति ॥ २१ ॥ तस्य सम्राड् गुणाहंस्य
 भवतः कुहनन्दन । राजसूयस्य समयं मन्यन्ते सुहृदस्तव ॥ २२ ॥
 तस्य यज्ञस्य समयः स्वाधीनः क्षत्रसम्पदा । साक्षा षडङ्गयो
 यस्मिंश्चीयन्ते संशितप्रतैः ॥ २३ ॥ दर्वोद्योमानुपादाय सर्वान् यः
 प्राप्नुते क्रतून् । अभिषेकञ्च यस्यान्ते सर्वजित्तेन चोच्यते ॥ २४ ॥
 समर्थोऽसि महाबाहो सर्वे ते वशगा वयम् । अचिरान्तं महा-
 राज राजसूयमवाप्स्यसि ॥ २५ ॥ अविचार्यं महाराज राज-
 सूये मनः कुरु । इत्येवं सुहृदः सर्वे षष्ठक् च सह चाब्रुवन् ॥ २६ ॥
 स धर्म्यं पाण्डवस्तोषां वचः श्रुत्वा विशाम्पते । दृष्टमिष्टं वरिष्ठञ्च
 जग्राह मनसारिहा ॥ २७ ॥ श्रुत्वा सुहृदवस्तञ्च जानंश्चाप्यात्मनः
 क्षमम् । पुनः पुनर्मनो दध्ने राजसूयाय भारत ॥ २८ ॥ स
 आहृत्भिः पुनर्धीमावृत्विग्भिश्च महात्मभिः । मन्त्रिमिथापि संहितो
 धर्मराजो युधिष्ठिरः । धौम्यद्वैपायनाद्यैश्च मन्त्रयाभास मन्त्र-
 वित् ॥ २९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । इयं या राजसूयस्य सम्राड्हंस्य सुकतोः ।

अहृधानस्य दहतः स्युहा मे सा कथं भवेत् ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तास्तु ते तेन राज्ञा राजीव-
 लोचन । इहमूर्ध्वचः काले धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ३१ ॥

अहंस्वमसि धर्मज्ञं, राजसूयं महाकृतम् । अथैवसुक्ते वृपता-
 वृत्तिभिर्द्धिषिभिरुथा ॥ ३२ ॥ मन्त्रिणो आतरथास्त तद्वचः
 प्रत्यङ्गुजयन् । स तु राजा महाप्राज्ञः पुनरेवात्मनोऽभवान् ॥ ३३ ॥
 भयो विमल्लघे पार्थो लोकानां हितकाय्यया । सामर्थ्ययोगं
 संप्रेक्ष्य देशकालौ व्ययागमौ ॥ ३४ ॥ विस्थय सम्यक् च धिया
 कुर्वन् प्राज्ञो न सीदति । न हि यज्ञसमारम्भः केवलात्मविनि-
 श्चयात् ॥ ३५ ॥ भवतीति समाज्ञाय यत्नतः कार्त्तुमुद्वहन् । स
 निश्चयार्थं कार्त्तुस्य कृष्णमेव जनार्दनम् ॥ ३६ ॥ सर्वलोकान् परं
 मत्वा जगाम मनसा हरिम् । अपमेयं महाबाहुं कामाज्जातमजं
 वृषु ॥ ३७ ॥ पाण्डवस्तर्कयामास कर्मभिर्देवसन्धितैः । नास्य
 किञ्चिद्विज्ञातं नास्य किञ्चिदकर्मजम् ॥ ३८ ॥ न स किञ्चिन्न
 विषहेदिति कृष्णममन्यत । स तु तां नैष्ठिकीं बुद्धिं कृत्वा पार्थो
 युधिष्ठिरः । युक्त्वद्भूतपुरवे प्राङ्घ्रियोद्भूतमञ्जसा ॥ ३९ ॥ शीघ्र-
 गेन रथेनाशु स दूतः प्राप्य यादवान् । हारकावासिनं कृष्णं
 हारवत्यां समासदत् ॥ ४० ॥ दर्शनाकाङ्क्षिणं पार्थं दशेना-
 काङ्क्षयाच्युतः । इन्द्रसेनेन सहित इन्द्रप्रस्थमगात्तदा ॥ ४१ ॥
 व्यतीत्य विविधान्देशांस्वरावान् क्षिप्रवाहनः । इन्द्रप्रस्थगतं पार्थ-
 मभ्यगच्छञ्जनार्दनः ॥ ४२ ॥ स गृहे पितृवद्भ्राता धर्मराजेन
 पूजितः । भीमेन च ततोऽपश्यत् स्वसारं प्रीतिमान् पितुः ॥ ४३ ॥
 प्रीतः प्रीतेन सुहृदा रेमे स सहितस्तदा । अर्जुनेन यमाभ्यास
 युक्त्वत् पञ्चुपासितः ॥ ४४ ॥ तं विश्रान्तं शुभे देशे क्षणिनं
 कल्यमच्यतम् । धर्मराजः समागम्याज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम् ॥ ४५ ॥
 युधिष्ठिर उवाच । प्रार्थितो राजसूयो मे न चासौ केवले-
 प्मया । प्राप्यते येन तत्ते हि विदितं कृष्ण सर्वशः ॥ ४६ ॥
 यस्मिन् सर्वं सम्भवति यद्य सर्वत्र पूज्यते । यद्य सर्वेश्वरो राजा
 राजसूयं स विन्दति ॥ ४७ ॥ तं राजसूयं मुहुरदः कार्त्तुमाहुः

समेत्य ते । तत्र मे निश्चिततमं तव शृणु गिरा भवेत् ॥ ४८ ॥
 केचिद्धि सौहृदादेव न दोषं परिचक्षते । स्वार्थहेतोस्तथैवान्ये
 प्रियमेव वदन्त्यत ॥ ४९ ॥ प्रियमेव परीप्सन्ते केचिदभ्यर्त्तानि
 यद्धितम् । एवम्यायाश्च हृष्यन्ते जनवादाः प्रयोजने ॥ ५० ॥
 त्वस्तु हेदनतीत्वैतान् कामकोपी व्यदस्य च । परमं यत् क्षमं
 लोके यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ५१ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । सर्वैर्गोशर्महाराज राजसूयं त्वमर्हसि ।
 जानतस्त्वेव ते सर्वं किञ्चिद्व्यामि भारत ॥ १ ॥ जामदग्न्येन
 रामेश चक्र यदवशेषितम् । तस्मादश्वरजं लोके यदिदं क्षत्र-
 संज्ञितम् ॥ २ ॥ कृतोऽयं कुलमङ्गल्यः क्षत्रियैर्बसुधाधिप । निदेश-
 भाग्भक्तो हि विदितं भरतर्षभ ॥ ३ ॥ ऐलस्येच्छाकुबंशस्य
 प्रकृतिं परिचक्षते । राजानः श्रेणिवद्वास तथान्ये क्षत्रिया भुवि
 ॥ ४ ॥ ऐलबंश्याश्च ये राजंस्तथैवेच्छाकवी नृपाः । तानि चैकशतं
 विद्धि कुलानि भरतर्षभ ॥ ५ ॥ ययातस्त्वेव भोजानां विस्तारो
 गुणतो महान् । भजतेऽय महाराज विस्तारं स चतुर्दिशम् ॥ ६ ॥
 तेषां तथैव तां क्षत्रीं सर्वक्षत्रसुपासते । इदानीमेव वै राजन्
 जरासन्धो महीपतिः । अमिभूय श्रियं तेषां कुलानामभिषेचितः
 ॥ ७ ॥ स्थितो मूर्ध्नि नरेन्द्राणामोजसाकस्य सर्वशः । सोऽपनिं
 मध्यमां भुङ्क्ता मिथो भेदममन्यत ॥ ८ ॥ प्रभुर्ध्वजं परो राजा
 यस्मिन्नेकवशे जगत् । स साम्राज्यं महाराज प्राप्नो भवति
 योगतः ॥ ९ ॥ तं स राजा जरासन्धं संश्रित्य किल सर्वशः ।
 राजन् सेनापतित्तः शिशुपालः प्रतापवान् ॥ १० ॥ तमेव च

महाराज शिष्यवत्, समुपस्थितः । वक्रः करुषाधिपतिर्माया-
योधी महाबलः ॥ ११ ॥ अपरौ च महावीर्यौ महात्मानौ समा-
यितौ । जरासन्धं महावीर्यं तौ हंसडिम्भकाक्षभौ ॥ १२ ॥
दन्तवक्रः करुषश्च करभो मेषवाहनः । मूर्ध्ना दिव्यमणिं विष्वत्
यमङ्गुलमणिं विदुः ॥ १३ ॥ सुरुच्च नरकञ्चैव शास्त्रि यो यवना-
धिपः । अपर्यन्तबलो राजा प्रतीच्यां वरुणो यथा ॥ १४ ॥
भगदत्तो महाराज वृद्धस्तव पितुः सखा । स वाचा प्रणतस्तस्य
कर्मणा च विशेषतः ॥ १५ ॥ स्नेहवद्भ्रम मनसा पितृवद्भक्तिमां-
स्वयि । प्रतीच्यां दक्षिणश्चान्तं पृथिव्याः प्रति यो नृपः ॥ १६ ॥
मातुलो भवतः शूरः पुरुजित् कुन्तिवर्धनः । स ते सम्प्रतिमानेकः
स्नेहतः शत्रुसूदनः ॥ १७ ॥ जरासन्धं गतस्त्वेव पुरा यो न
मया हतः । पुरुषोत्तमविज्ञातो योऽसौ चेदिषु दुर्मतिः ॥ १८ ॥
आत्मानं प्रति जानाति लोकेऽस्मिन् पुरुषोत्तमम् । आदत्ते
सततं मोहाद्यः स चिच्छ्रमामकम् ॥ १९ ॥ वरुणपुण्ड्रकिरातेषु
राजा बलसमन्वितः । पौण्ड्रको वासुदेवेति योऽसौ लोकेऽभि-
विश्रुतः ॥ २० ॥ चतुर्थभाङ्गुमहाराज भोज इन्द्रसखो बली ।
विद्याबलादृयो व्यजयत् स पाण्ड्याक्षयकैशिकान् ॥ २१ ॥ भ्राता
यस्याकृतिः शूरो जामदग्न्यसमोऽभवत् । स भक्तो मागधं राजा
भीष्मकः परवीरहा ॥ २२ ॥ प्रियाख्याचरतः प्रह्लान् सदा सम्ब-
न्धनशतः । भजतो न भजत्यस्मानप्रियेषु व्यवस्थितः ॥ २३ ॥
न कुलं न बलं राजन्ब्रह्मजानात्तथात्मनः । पश्यमानो यशो दीप्तं
जरासन्धसुपाश्रितः ॥ २४ ॥ उदीच्याश्च तथा भोजः कुलान्यटा-
दश प्रभो । जरासन्धभयादेव प्रतीचीं दिशमास्थिताः ॥ २५ ॥
शूरसेना भद्रकारा बोधाः शाल्वाः पटञ्जराः । सुस्थलाश्च सुगु-
हाश्च कुलिन्दाः कुन्तिभिः सह ॥ २६ ॥ शाल्वायनाश्च राजानः
सोदर्यानुचरैः सह । दक्षिणा ये च पाञ्चाक्षाः पूर्वाः कुन्तिषु

कोशलाः ॥ २७ ॥ 'तथोत्तरां दिशं चापि परित्यज्य भयादिताः ।
 मत्स्याः संन्यस्तपादाश्च दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ २८ ॥ तथैव
 सर्वपाञ्चाला जरासन्धभयादिताः । स्वराज्यं सम्परित्यज्य विद्वन्ताः
 सर्वतो दिशम् ॥ २९ ॥ कस्यचित्त्वथ काण्डस्य कंसो निर्मथ्य याद-
 वान् । बार्हद्रथसुते देव्यावुपागच्छद्द्वयामतिः ॥ ३० ॥ अस्मिः
 प्राप्तिश्च नाम्ना ते सह देवासुजोऽबले । बलेन तेन स ज्ञातीनभि-
 भूय वयामतिः ॥ ३१ ॥ अद्य प्राप्नः स तस्यासीदतीवापनयो
 महान् । भोजराजन्यवृद्धैश्च पीड्यमानैर्दुरात्मना ॥ ३२ ॥ ज्ञाति-
 त्वाणमभीष्टद्विरस्मत्सम्भावना कृता । दत्ताक्रुराय सुतनुं
 तामाहुकसुतां तदा ॥ ३३ ॥ सङ्कर्षणद्वितीयेन ज्ञातिकाश्च
 मया कृतम् । इतो कंससुनामानी मया रामेण चाप्युत ॥ ३४ ॥
 भये तु समतिक्रान्ते जरासन्धे समुद्यते । मन्त्रोऽयं मन्त्रितो
 राजन् कृलैरष्टादशावरैः ॥ ३५ ॥ अनारमन्तो निघ्नन्तो महास्त्रैः
 शत्रुघातिभिः । न इत्यामो वयन्तस्य विभिवर्षशतैर्बलम् ॥ ३६ ॥
 तस्य ह्यमरसङ्काशो बलेन बलिनाम्बरी । नामभ्यां हंसडिम्भका-
 वशस्त्रनिधनावुभौ ॥ ३७ ॥ तावुभौ सहितौ वीरौ जरासन्धश्च
 वीर्यवान् । त्रयस्त्रयाणां लोकानां पर्यासा इति मे मतिः ॥ ३८ ॥
 न हि केवलमस्माकं यावन्तोऽन्ये च पार्थिवाः । तथैव तेषामा-
 सीच्च बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर ॥ ३९ ॥ अथ हंस इति ख्यातः कश्चि-
 द्दासीन्महान्नृपः । रामेण स हतस्तत्र संग्रामेऽष्टादशावरैः ॥ ४० ॥
 इतो हंस इति प्रोक्तमथ केनापि भारत । तच्छ्रुत्वा डिम्भको राजन्
 यमुनाम्नस्यमज्जत ॥ ४१ ॥ विना हंसेन लोकेऽस्मिन्नाहं जीवितु-
 सुत्सहे । इत्येतां मतिमास्थाय डिम्भको निधनं गतः ॥ ४२ ॥
 तथा तु डिम्भकं श्रुत्वा हंसः परपुरञ्जय । प्रपेदे यमुनामेव
 सोऽपि तस्यां न्यमज्जत ॥ ४३ ॥ तौ स राजा जरासन्धः श्रुत्वा च
 निधनं गतौ । पुरं शून्येन मनसा प्रययौ भरतपंभ ॥ ४४ ॥

ततो वयममित्रघ्न तस्मिन् प्रतिगते वृषे । पुनरानन्दिनः सर्वे
मथुरायां वसामहे ॥ ४५ ॥ यदात्वभ्येत्य पितरं सा वै राजीव-
लीकृता । कंसभाष्यां जरासन्धं दुहिता मागधं वृषम् ॥ ४६ ॥
चोदयत्येष राजेन्द्र पतिव्यसनदुःखिता । पतिघ्नं मे जहीत्वैवं
पुनः पुनररिन्दम ॥ ४७ ॥ ततो वयं महाराज तस्मिन्त्वं पर्व-
मन्वितम् । संस्मारन्तो विमनसो व्यपयाता नराधिप ॥ ४८ ॥
पृथक्त्वेन महाराज संक्षिप्य महतीं श्रियम् । पलायामो भया-
न्तस्य समुत्तङ्गातिबान्धवाः ॥ ४९ ॥ इति मञ्जुन्य सर्वे स्म प्रतीचीं
दिशमाश्रिताः । कुशस्थलीं पुरीं रम्यां रैवतेनोपशोभिताम् ॥ ५० ॥
ततो निवेशं तस्याञ्च कृतवन्तो वयं वृष । तथैव दुर्गसंस्कारं
देवैरपि दुरासदम् ॥ ५१ ॥ स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयुः किमु
वृष्णिमहारथाः । तस्यां वयममित्रघ्न निवसामोऽकुतोभयाः ॥ ५२ ॥
आप्तोच्य गिरिमुख्यं तं मागधं तीर्थमेव च । माधवाः कुरुगार्दूल
परां मुदमवाप्तवन् ॥ ५३ ॥ एवं वयं जरासन्धादभितः कृत-
किल्बिषाः । सामर्थ्यवन्तः सखन्धाङ्गोमन्तं समुपाश्रिताः ॥ ५४ ॥
त्रियोजनायतं सप्त त्रिस्कन्धं योजनादधि । योजनान्ते गतद्वारं
वीरविक्रमतोरणम् ॥ ५५ ॥ अष्टादशावरैर्नष्टं क्षत्रियैर्युद्धुर्मदैः ।
अष्टादशसहस्राणि श्वातृणां सन्ति नः कुले ॥ ५६ ॥ आहुकस्य
शतं पुत्रं एकैकस्त्रिदशावरः । चारुदेषाः सह श्वात्वा चक्र-
देवोऽथ सात्यकिः ॥ ५७ ॥ अष्टञ्च रौहिण्येष्व साखः शौरि-
समो वृधि । एवमेते रथाः सप्त राजन्धन्यान्निबोध मे ॥ ५८ ॥
कृतवर्मा क्षत्रिणाष्टिः समीकः समितिस्त्रयः । कङ्कः शङ्खश्च
कुन्तिश्च सप्तैते वै महारथाः ॥ ५९ ॥ पुत्रौ चान्वकभोजस्य
वृद्धौ राजा च ते दश । वज्रसंहनना वीरा वीर्यवन्तो महा-
रथाः ॥ ६० ॥ स्मरन्तो मध्यमं देशं वृष्णिमध्ये व्यवस्थिताः ।
सत्वं सस्त्राङ्गुणैर्युक्तः सदा भरतसत्तम ॥ ६१ ॥ क्षत्रे सन्नाज-

मात्मानं कर्तुमर्हसि भारत । न तु शक्यं जरासन्धे जीवमाने
 महाबले ॥ ६२ ॥ राजसूयं त्वयावाप्तुमेव राजन्मतिर्मम । तेन
 ब्रह्मा हि राजानः सर्वे जित्वा गिरिव्रजे ॥ ६३ ॥ कन्दरे ऋषीते-
 न्द्रस्य सिंहेनेव महाद्विपाः । स हि राजा जरासन्धो विषक्षु-
 र्वसुधाधिपैः ॥ ६४ ॥ महादेवं महात्मानमुभापतिमरिन्दम ।
 चाराध्य तपसोग्रेण निर्जितास्त्रेण पार्थिवाः ॥ ६५ ॥ प्रतिज्ञायाद्य
 पारं स गतः पार्थिवसप्तमः । स हि निर्जित्य निर्जित्य पार्थि-
 वान् पृथनागतान् ॥ ६६ ॥ पुरमानीय ब्रह्मा च चकार पुरुष-
 व्रजम् । वयञ्चैव महाराज जरासन्धभयात्तदा ॥ ६७ ॥ मथुरां
 सम्परित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम् । यदि त्वेतन्महाराज यज्ञं
 प्राप्तुमभीष्टसि ॥ ६८ ॥ यतस्व तेषां मोक्षाय जरासन्धवधाय
 च । समारम्भो न शक्योऽयमन्यथा कुरुनन्दन ॥ ६९ ॥ राज-
 सूयस्य कार्तृक्षेत्रेण कर्तुं मतिमतास्वर । इत्येषा मे मतीराज-
 न्यथा वा मन्वसेऽनघ । एवं गते समाचक्ष्व स्वयं निश्चित्य
 हेतुभिः ॥ ७० ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि कृष्णवाक्ये
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

बुधिष्ठिर उवाच । उक्तं त्वया बुद्धिमती यन्मान्यो वक्तुः
 मर्हति । संशयानां हि निर्मोक्षा त्वं नान्यो विद्यते मुनि ॥ १ ॥
 गृहे गृहे हि राजानः स्वस्य स्वस्य प्रियङ्कुराः । न च सास्त्राज्य-
 माप्तास्तो सन्नाट्यन्दो हि कृष्णभाक् ॥ २ ॥ कथं परानुभवज्ञः
 स्वं प्रशंसितुमर्हति । परेण समवेतस्तु यः प्रशस्यः स पूज्यते ॥ ३ ॥
 विशाला बद्धला भूमिर्बहुरत्नसमाचिता । दूरं गत्वा विजय-
 नातिथेयो दृष्टिक्वलोद्वह ॥ ४ ॥ यममेव परं मन्धे यमात्

क्षेमं मवेन्मम । अरन्ध्रे पारसेष्टान्तु न प्राप्यमिति मे मतिः ॥५॥
 एवमेतं हि जानन्ति कुले जाता मनस्विनः । कश्चित् कदाचि-
 द्देतेषां भवेच्छ्रेष्ठो जनार्दन ॥ ६ ॥ वयञ्चैव महाभाग जरासन्ध-
 भयात्तदा । शङ्किताः स्युः महाभाग दौरात्यात्तस्य चानघ ॥७॥
 अहं हि तव दुर्द्धर्षं भजवीर्ष्याययः प्रभो । नात्मानं बलिनं मन्ये
 त्वयि तस्माद्द्विशङ्किते ॥ ८ ॥ त्वत्प्रकाशाच्च रामाच्च भीमसेनाच्च
 माधव । अर्जुनाद्वा महाबाहो हन्तुं शक्यो न वेति वै ॥ ९ ॥
 एवं जानन् हि वाष्पेय विमृशामि पुनः पुनः । त्वं मे प्रमाण-
 भूतोऽसि सर्वकार्येषु केशव । तच्छ्रुत्वा चात्रवीङ्गीमो वाक्यं वाच्य-
 विशारदः ॥ १० ॥

भीम उवाच । अनारम्भपरो राजा बल्ल्हीक इव सीदति ।
 दुर्बलशालुपायेन बलिनं योऽघितिष्ठति ॥ ११ ॥ अतन्द्रितस्तु
 प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् । जयेत् सम्यक्प्रयोगेन नीत्यार्थी-
 नात्मनो हितान् ॥ १२ ॥ कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धन-
 क्षये । मागधं साधयिष्याम इष्टिं तव इवाग्नयः ॥ १३ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । अर्थानारभते बालो नातुबन्धमवेत्तते ।
 तस्मादरिं न मृष्यन्ति बालमर्थपरायणम् ॥ १४ ॥ हित्वा करा-
 न्धौवनाश्विः पालनाच्च भगोरथः । काचंवीर्षं सापोवीर्षांहलात्तु
 भरतो विभुः ॥ १५ ॥ ऋद्ध्या मरुत्तस्तान् पञ्च सन्नाजस्वसुशुम्भ ।
 सान्नाज्यमिच्छतस्ते तु सर्वाकारं सुधिष्ठिर ॥ १६ ॥ मन्त्रान्
 वश्यानुसृज्यन्धेवमेव सतां युगे । निग्राह्यलक्षणं प्राप्तिः धर्मार्थ-
 नयलक्षणैः । बाहूद्रथो जरासन्धस्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ १७ ॥ न
 चैतमनुब्रूयन्ते कुलान्येकयतं शृपाः । तस्माद्दिह बलादेव सान्नाज्यं
 कुरुते हि सः ॥ १८ ॥ रत्नभाजो हि राजानो जरासन्धमुपासते ।
 न च तुष्यति तेनापि बाल्यादनयमास्थितः ॥ १९ ॥ मूर्धाभि-
 पित्तं शपतिं प्रधानपुरुषो बलात् । आदत्ते न च नो दृष्टोऽभागः

युद्धपतः क्वचित् ॥ २० ॥ एवं सर्वान् बभूवुः कृते जरासन्धः यता-
 वरान् । तं दुर्बलतरो राजा कथं पार्थ उपैष्यति ॥ २१ ॥
 प्रोक्षितानां मच्छटानां राज्ञां पशुपतेर्गृहे । पशूनामिन्द्रका
 प्रीप्रिर्जीविते भरतर्षभ ॥ २२ ॥ क्षत्रियः शस्त्रमरणो यदा भवति
 सत्कृतः । ततः स मागधं संख्ये प्रतिबाधेम सङ्गताः ॥ २३ ॥
 षड्शीतिः समानीताः शेषा राजंश्चतुर्दश । जरासन्धेन राजान-
 स्नातः क्रूरं प्रवर्त्स्यते ॥ २४ ॥ प्राप्नुयात् स यशो दीप्तं तत्र यो
 विघ्नमाचरेत् । जयेद्यद्य जरासन्धं स सम्नाट् नियतं भवेत् ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि कृष्णवाक्ये

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । सम्नाड् गुणमभीष्टान् वै युष्मान् स्वार्थ-
 परायणः । कथं प्रहिण्व्यां कृष्ण सोऽहङ्गेवलसाहसात् ॥ १ ॥
 भीमार्जुनावुभौ नेत्रे मनो मन्ये जनार्दनम् । मनश्चतुर्विंशिनस्य
 कीदृशं जीवितं भवेत् ॥ २ ॥ जरासन्धबलं प्राप्य दुष्पारं भीम-
 विक्रमम् । यमो हि न विजेताजौ तत्र वः किं विचेष्टितम् ॥ ३ ॥
 अस्मिंस्त्वर्थान्तरे युक्तमनर्थः प्रतिपद्यते । तस्मान्न प्रतिपत्तिस्तु
 कार्णां युक्ता मता मम ॥ ४ ॥ यथाहं विद्वेषास्येकसात्तावत्
 श्रूयतां मम । सन्ध्यासं रोचये साधु कार्णस्यास्य जनार्दन ।
 प्रतिहन्ति मनो मेऽद्य राजसूयो दुराहरः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । पार्थः प्राप्य धनुःश्लेष्ठमक्षय्यं च महे-
 बुधी । रथं ध्वजं सभास्यैव सुधिष्ठिरमभाषत ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच । धनुः शस्त्रं शरा वीर्यं पशो भूमिर्यशो
 बलम् । प्राप्तमेतन्मया राजन् दुष्पारं यद्भीष्मितम् ॥ ७ ॥
 कुले जन्म प्रशंसन्ति वैद्याः साधु सुनिश्चिताः । बलेन सहर्षं

जाति वीर्यं नु मम रोचते ॥ ८ ॥ कृतवीर्यकुले जातो निर्वीर्यः
 किङ्करिष्यति । निर्वीर्यं तु कुले जातो वीर्यं वांस्तु विशिष्यते
 ॥ ९ ॥ त्रिंशत्सर्वगो राजन्यस्य वृद्धिर्हिषज्जये । सर्वैर्गुणै-
 र्विहीनोऽपि वीर्यं वां हि तरेद्रिपून् ॥ १० ॥ सर्वैरपि गुणैर्युक्तो
 निर्वीर्यः किं करिष्यति । गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि
 पराक्रमे ॥ ११ ॥ जयस्य हेतुः सिद्धिर्हि कर्म दैवञ्च संयितम् ।
 संयुक्तो हि बलैः कश्चित् प्रमादान्नोपयुज्यते ॥ १२ ॥ तेन द्वारेण
 शत्रुभ्यः क्षीयते सबलो रिपुः । देव्यं यथा बलवति तथा भोहो
 वतान्विते । तावुभौ नाशकौ हेतू राज्ञा त्याज्यौ जयार्थिना
 ॥ १३ ॥ जरासन्धविनाशश्च राज्ञाश्च परिरक्षणम् । यदि कुर्ष्याम
 यन्नार्थं किन्ततः परमं भवेत् ॥ १४ ॥ अनारम्भे हि नियतो
 भवेद्गुणान्धयः । गुणान्निःसंशयाद्राजन्वैर्गुण्यं मन्यसे कथम्
 ॥ १५ ॥ कषायं सुलभं पचान्मनीनां शममिच्छताम् । सास्त्राज्यन्तु
 भवेच्छक्यं वयं योत्स्यामहे परान् ॥ १६ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासन्धबधमन्त्रणो

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

वासुदेव उवाच । जातस्य भारते वंशे तथा कुन्याः सुतस्य
 च । या वै युक्ता मतिः सेयमर्जुनेन प्रदर्शिता ॥ १ ॥ न स्म
 'मृत्युं वयं विद्म राज्ञौ वा यदि वा दिवा । न चापि कश्चिद्मर-
 मयुङ्गेनानुशुश्रुम् ॥ २ ॥ एतावदेव पुरुषैः काश्यं हृदयतोष-
 णम् । नयेत् विधिदृष्टेन यदुपक्रमते परान् ॥ ३ ॥ सुनयस्या-
 नपायस्य संयोगे परमः क्रमः । सङ्गत्या जायतेऽसाध्यं साध्यञ्च
 न भवेद्दशोः ॥ ४ ॥ अनयस्यानुपायस्य संयोगे परमः क्षयः ।
 संशयो जायते सास्याज्जयञ्च न भवेद्दशोः ॥ ५ ॥ ते वयं नय-

मास्थाय शत्रु देहसमीपगाः । कथमन्तं न गच्छेम वृक्षस्यैव
नदीरयाः । पररन्ध्रे समाक्रान्ताः स्वरन्ध्रावरणे स्थिताः ॥ ६ ॥
व्यूढानीकैरतिबलैर्न युध्येदरिभिः सह । इति बुद्धिमतां ज्योति-
स्त्वन्मापीह रोचते ॥ ७ ॥ अनवद्या ह्यसम्बुद्धाः प्रविष्टाः शत्रु-
सङ्घं तत् । शत्रु देहसुपाकस्य तं कामं प्राप्नुयामहे ॥ ८ ॥
एको ह्येव श्रियं नित्यं विभक्तिं पुरुषर्षभः । अन्तरात्मेव भूतानां
तत्त्वयज्ञैव लक्षये ॥ ९ ॥ अथ वैनं निहत्याजौ श्रेष्ठेणापि
समाहताः । प्राप्नुयाम ततः स्वर्गं ज्ञातित्वाणपरायणाः ॥ १० ॥

सुधिष्ठिर उवाच । कृष्ण कोऽयं जरासन्धः किंवीर्यः किं
पराक्रमः । यस्त्वां स्पृष्ट्वाग्निमहृशं न दग्धः शत्रुभो यथा ॥ ११ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । शृणु राजन् जरासन्धो यद्दीर्घो यत्-
पराक्रमः । यथा चोपेक्षितोऽस्माभिर्बद्धशः कृतविप्रियः ॥ १२ ॥
अज्ञौहिणीनां तिष्ठणामासीत् समरदर्पितः । राजा वृहद्रथो
नाम मगधाधिपतिर्बली ॥ १३ ॥ रूपवान्वीर्यं सम्पन्नः श्रीमा-
नतुल्यविक्रमः । नित्यं दीक्षाङ्किततनुः शतक्रतुर्गिवापरः ॥ १४ ॥
तेजसा सूर्ध्वं सङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः । यमान्तकसमः क्रोधे
श्रिया वैश्रवणोपमः ॥ १५ ॥ तस्याभिजनसंयुक्तैर्गुणैर्भरतसत्तम ।
व्याप्तेयं पृथिवी सर्वा सूर्ध्वं स्थेव गभस्त्रिभिः ॥ १६ ॥ स काशि-
राजस्य सुते यमजे भरतर्षभ । उपयेने महावीर्यो रूपद्रविण-
संयुते ॥ १७ ॥ तयोश्चकार समयं मिथः स पुरुषर्षभः । नाति-
वर्त्तिष्य इत्येवं पत्नीभ्यां सन्निधौ तदा ॥ १८ ॥ स ताभ्यां
शुश्रुभे राजा पत्नीभ्यां वसुधाधिपः । प्रियाभ्यामनुरूपाभ्यां
करेणुभ्यामिव द्विपः ॥ १९ ॥ तयोर्मध्यगतश्चापि रराज वसुधा-
धिपः । गङ्गायमुनयोर्मध्ये मूर्त्तिमानिव सागरः ॥ २० ॥ विष-
येषु निमग्नस्य तस्य यौवनमभ्यगात् । न च धंशकरः पुत्रसंस्था-
जायत कश्चन ॥ २१ ॥ मङ्गलैर्बद्धभिर्होमैः पुत्रकामाभिरिष्टभिः ।

नासंसाद् वृषश्रेष्ठो पुत्रं कुलविवर्द्धनम् ॥ २२ ॥ अथ काची-
वतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि आन्तमुदारं
चण्डिकौशिकम् ॥ २३ ॥ यहच्छयागतं तन्नु वृक्षमूलमुपाश्रितम् ।
पत्नीभ्यां सहितो राजा स च रत्नैरतोषयत् ॥ २४ ॥ तमब्रवीत्
सत्यवृतिः सत्यवाग्विसत्तमः । परितुष्टोऽस्मि राजेन्द्र वरं वरय
सुव्रत ॥ २५ ॥ ततः सभार्यः प्रणतस्तमुवाच वृक्षद्वयः । पुत्र-
दर्शननैरास्थाद्वाघसन्दिग्धया गिरा ॥ २६ ॥

राजोवाच । भगवन्राज्यसुतृहज्य प्रस्थितोऽहं तपोवनम् ।
किं वरेणाख्यभाष्यस्य किं राज्येनाप्रजस्य मे ॥ २७ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । एतच्छ्रुत्वा मुनिर्ध्यानमगमत् क्षुभितेन्द्रियः ।
तस्यैव चाम्नवृक्षस्य क्लृयायां समुपाविशत् ॥ २८ ॥ तस्योपविष्टस्य
मुनेरत्सङ्गे निपपात ह । अत्रानमशुकादष्टमेकमाश्रयफलं किल
॥ २९ ॥ तत् प्रष्टव्यं मुनिश्रेष्ठो हृदयेनाभिमन्त्य च । राज्ञे
ददावप्रतिमं पुत्रसम्प्राप्तिकारणम् ॥ ३० ॥ उवाच च महा-
प्राज्ञस्तं राजानं महामुनिः । गच्छ राजन् कृतार्थोऽस्मि निवर्त्तस्व
नराधिप ॥ ३१ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च ।
मुनेः पादौ महाप्राज्ञः स वृषः स्वगृहं गतः ॥ ३२ ॥ यथा समय-
भाक्षाय तदा स वृषसत्तमः । द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात् पत्नीभ्यां
भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ ते तदाश्वं द्विधा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
भावित्वाद्यपि चार्यस्य सत्यवाक्यतया मुनेः ॥ ३४ ॥ तयोः सम-
भङ्गर्भः फलप्राशनसम्भवः । ते च दृष्ट्वा स वृषपतिः परां सुदमवाप
ह ॥ ३५ ॥ अथ काले महाप्राज्ञ यथासमयमागते । प्राजानेता
शुभेऽराजन् शरीरशकले तदा ॥ ३६ ॥ एकाक्षिवाञ्जचरणे द्वर्द्धौ
दरमुखस्त्रिषु । दृष्ट्वा शरीरशकले प्रवेपतुर्बभे भ्रमं ॥ ३७ ॥
अद्विग्ने स ह सम्मन्त्य ते भगिन्यौ तदाबले । सजीवे प्राणि-
शकले तत्प्रजाते सुदुःखिते ॥ ३८ ॥ तयोर्धात्यू सुसम्भूते ते

कृत्वा गर्भसंभवे । निर्गम्यान्तःपुरद्वारात् समुत्सृज्याभिजन्मतुः
 ॥ ३९ ॥ ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राज्ञी । जयाह
 मसुखव्याघ्र मींसशोणितभोजना ॥ ४० ॥ कर्तुकामा सुखमहि
 शकले सा तु राज्ञी । संयोजयामास तदा विधानबलचोदिता
 ॥ ४१ ॥ ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ । एकमूर्तिधरो
 वीरः कुमारः समपद्यत ॥ ४२ ॥ ततः सा राज्ञी राजन् विश्व-
 योत्फुल्ललोचना । न शशाक समुद्घोटुं वज्रसारमयं शिशुम्
 ॥ ४३ ॥ बालस्तान्त्रतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः । प्रक्रोश-
 दतिसंरब्धः सतोय इव तोयदः ॥ ४४ ॥ तेन शब्देन संभ्रान्तः
 सहस्रान्तःपुरे जनः । निर्जगाम नरव्याघ्र राज्ञा सह परन्तप
 ॥ ४५ ॥ ते चाबले परिक्रान्तेपयः पूर्यपयोधरे । निराशे पुत्र-
 काभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् ॥ ४६ ॥ तेषु दृष्टा तथाभूते राजानं
 चेष्टसन्ततिम् । तस्य बालं सुबलिनं चिन्तयामास राज्ञी ॥ ४७ ॥
 गार्हामि विषये राज्ञो वसन्ती पुत्रमृद्विनः । बालं पुत्रमिमं हन्तुं
 धार्मिकस्य महाजनः ॥ ४८ ॥ सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव
 भास्करम् । कृत्वा च मातुषं रूपसुवाच वसुधाभिषम् ॥ ४९ ॥

राजस्युवाच । दृष्ट्वा सुतस्तेऽयं मया दन्तः प्रगृह्यताम् ।
 तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरयासनात् । धात्रीजनपरित्यक्ता
 मयायं परिरक्षितः ॥ ५० ॥

श्रीकृष्ण उवाच । ततस्तो भरतश्रेष्ठ काशिराजसुते शुभे । तं
 बालमभिषद्याशु प्रसूवैरभ्यषिञ्चताम् ॥ ५१ ॥ ततः स राजा संदृष्टः
 सर्वं तदुपलभ्य च । अष्टच्छेमेगर्भाभां राज्ञीं तामराज्ञीम् ॥ ५२ ॥

राज्ञीवाच । का त्वं कमलगर्भाभे मम पुत्रप्रदाविनी ।
 कामया ब्रूहि कल्याणि देवता प्रतिभासि मे ॥ ५३ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासन्धीत्यक्षौ

राक्षस्युवाच । जरा नामास्मि भद्रं ते राजसी कामरूपिणी ।
 तव वेश्मनि राजेन्द्र पूजिता न्यवसं सुखम् ॥ १ ॥ गृहे गृहे
 मनुष्याणां मित्यं तिष्ठामि राजसी । गृहदेवीति-नाम्ना वै पुरा
 खृष्टा स्वयम्भुवा ॥ २ ॥ दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्य-
 रूपिणी । यो मां भर्तृणां लिखेत् कुड्ये सप्तदां यौवमान्विताम्
 ॥ ३ ॥ गृहे तस्य भवेद्दृष्टिरन्यथा ज्ञयमाप्नुयात् । त्वङ्गृहे तिष्ठ-
 माना तु पूजिताहं सदा विभो ॥ ४ ॥ लिखिता चैव कुड्येऽहं
 पुत्रैर्बद्धमिराटता । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता
 ॥ ५ ॥ साहं प्रत्ययकारार्थं चिन्तयाम्यनिशं तव । तवेमे पुत्र-
 शकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ॥ ६ ॥ संज्ञेषिते मया देवात् कुमारः
 समपद्यत । तव भाग्यान्महारजं हेतुमात्रमहं त्विह ॥ ७ ॥
 मेघं वा ष्यादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् । गृहसंपूजना-
 त्तुष्ट्या मया प्रत्यर्पितस्तव ॥ ८ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । एवमुक्त्वा तु सा राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
 स संगृह्य कुमारं तं प्रविवेश गृहं नृपः ॥ १ ॥ तस्य बालस्य
 यत् कृत्यं तच्चकार नृप खदा । आश्रापयञ्च राजस्य मगधेषु
 महोत्सवम् ॥ १० ॥ तस्य नामाकरोञ्चैव पितामहसमः पिता ।
 अरया सन्वितो यस्याञ्जरासन्धो भवत्वयम् ॥ ११ ॥ सोऽवर्हत
 महातेजाः सगन्धाधिपतेः सुतः । प्रमाणबलसम्पन्नो ऊताहुति-
 रिवानलः । मातापित्रोर्बन्धुकरः शुक्लपत्रे यथा शशी ॥ १२ ॥

इति सुभाषण्यि राजस्यारम्भपर्वण्यि जरासन्धोत्पत्तौ

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । कस्यचिन्वयकालस्य पुनरेव महातपाः ।
 मागधेषूपशुन्नाम भगवांश्चण्डकौशिकः ॥ १ ॥ तस्माग्मनसंगृहः
 सामात्यः सपुरःसरः । सुभाष्यः सङ्गपुत्रेण निर्जगाम दृक्पुत्रः

॥ २ ॥ पाथाघ्याचमनीयैस्तमर्चयामास भारतम् । सृष्टपो राज्य-
 सहितं पुत्रं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां
 पार्थिवाङ्गवाशुभिः । उवाच मागधं राजन् प्रहृष्टेनान्तरात्मनी
 ॥ ४ ॥ सर्वमेतन्मया ज्ञातं राजन् दिव्येन चक्षुषा । पुत्रस्तु शृणु
 राजेन्द्र यादृशोऽयं भविष्यति ॥ ५ ॥ अस्य रूपस्य सत्त्वञ्च वक्त्र-
 मूर्जितमेव च । एष श्रिया समुद्दितः पुत्रस्तव न संग्रयः ॥ ६ ॥
 प्रापयिष्यति तत्सर्वं विक्रमेण समन्वितः । अस्य वीर्यवतो वीर्यं
 नानुयास्यन्ति पार्थिवाः ॥ ७ ॥ पततो वैनतेयस्य गतिमन्ये यथा
 खगाः । विनाशमुपयास्यन्ति ये चास्य परिपन्थिनः ॥ ८ ॥ देवै-
 रपि विस्मृष्टानि शस्त्राण्यस्य महीपते । न रुजं जनयिष्यन्ति
 गिरेरिव नदीरयाः ॥ ९ ॥ सर्वमूर्धाभिषिक्तानामेष मूर्द्धि
 ज्वलिष्यति । प्रभाहरोऽयं सर्वेषां ज्योतिषामिव भास्करः ॥ १० ॥
 एनमासाद्य राजानः सञ्चङ्खवक्त्रवाहनाः । विनाशमुपयास्यन्ति
 शलभा इव पावकम् ॥ ११ ॥ एष श्रियः समुद्दिताः सर्वराज्ञां
 ग्रहीष्यति । वर्षास्त्रिवोदीर्घजला नदीर्नदनदीपतिः ॥ १२ ॥
 एष धारयिता सम्यक् चातुर्वर्ग्यं महाबलः । शुभाशुभमिव स्तीता
 सर्वशस्यधरा धरा ॥ १३ ॥ अस्याज्ञावशगाः सर्वे भविष्यन्ति
 नराधिपाः । सर्वभूतात्मभूतस्य वायोरिव शरीरिणः ॥ १४ ॥
 एष रुद्रं महादेवं त्रिपुरान्तकरं हरम् । सर्वलोकेष्वतिबलः
 साक्षात् द्रक्ष्यति मागधः ॥ १५ ॥ एवं ब्रुवन्नेव मुनिः स्वकार्य-
 मिव चिन्तयन् । विसर्जयामास वृषं वृहद्रथमथारिहन् ॥ १६ ॥
 प्रविश्य नगरींश्चापि ज्ञातिसम्बन्धिभिर्दृतः । अभिपिच्य जरासन्धं
 मगधाधिपतिस्तदा ॥ १७ ॥ वृहद्रथो नरपतिः परां निर्दृति-
 माययौ । अभिषिक्ते जरासन्धे तदा राजा वृहद्रथः ॥ १८ ॥
 पत्नीद्वयेनानुगतस्तपोवनचरोऽभवत् । ततो वनस्थे पितृरि मातृ-
 श्वैव विशाम्पते । जरासन्धः स्ववीर्येण पार्थिवानरकोदृशे ॥ १९ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दीर्घस्य कालस्य तपोर्वनचरो
 वृषः । सभास्यः स्वर्गमगमत्तपस्तप्त्वा वृहद्रथः ॥ २० ॥ जरा-
 सन्धेऽपि वृषतिर्यद्योक्तं कौशिकेन तत् । वरप्रदानमखिलं प्राप्य
 राज्यमपाकयत् ॥ २१ ॥ निहतं वासुदेवेन तदा कंसं महीपती ।
 चातो वै वैरनिबन्धः कृष्णं न सह तस्य वै ॥ २२ ॥ आमघित्वा
 शतशुण्मेकोनं येन भारत । गदा क्षिप्त्वा बलवता मागधेन
 गिरिव्रजात् ॥ २३ ॥ तिष्ठतो मथुरायां वै कृष्णस्याङ्गुतकर्मणः ।
 एकोनयोजनशते सा पपात गदा शुभा ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा पौरैस्तदा
 सस्यग्गदा चैव निवेदिता । गदावसानं तत् ख्यातं मथुरायाः
 समीपतः ॥ २५ ॥ तस्यास्तां हंसलिभकावशस्त्रनिधनावुभौ ।
 मन्त्रे मतिमतां श्रेष्ठौ नीतिशास्त्रविद्यारदी ॥ २६ ॥ यौ तौ
 मया ते कथितौ पूर्वमेव महाबलौ । त्वयस्त्रयाणां लोकानां
 पञ्चाङ्गा इति मे मतिः ॥ २७ ॥ एवमेष तदा श्रीर बलिभिः
 कुकुरान्धकेः । वृष्णिभिश्च महाराज नीतिहेतोरुपेक्षितः ॥ २८ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयारम्भपर्वणि जरासन्धप्रशंसायां
 जनविंशोऽध्यायः समाप्तश्च राजसूयारम्भपर्व ॥ १६ ॥

अथ जरासन्धबधपर्वे ।

वासुदेव उवाच । पतितो हंसलिभकौ कंसश्च सगणो हतः ।
 जरासन्धस्त्रनिधने कालोऽयं समुपागतः ॥ १ ॥ न शक्योऽसौ
 रणे जेतुं सर्वैरपि सुरासुरैः । प्राणशुद्धेन जेतव्यः स इत्युप-
 लभामहे ॥ २ ॥ मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्ययः ।
 मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्वय इवाग्नयः ॥ ३ ॥ त्विभिरासा-
 द्धितोऽस्त्राभिर्विजनेन्स नराधिपः । न सन्देहो यथा युद्धमेकेना-
 प्युपयास्यति ॥ ४ ॥ अथमानाच्च लोभाच्च बाहुवीर्याञ्च दर्पितः ।

भीमसेनेन युद्धाय भ्रममप्युपयास्यति ॥ ५ ॥ बलन्तस्य महाबाहु-
भीमसेनो महाबलः । लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा
॥ ६ ॥ यद्दिमे हृदयं वेत्सि यदि ते प्रत्ययो मयि । भीमसेना-
र्जुनौ शीघ्रं न्यासभूतौ प्रयच्छ मे ॥ ७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तो भगवता प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।
भीमार्जुनौ समालोक्य संप्रहृष्टसुखौ स्थितौ ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अच्युताच्युत मा मैवं व्याहरामित्रकर्षण ।
पाण्डवानां भवान्नाथो भवन्तं चाञ्चिता वयम् ॥ ९ ॥ यथा वदसि
गोविन्द सर्वं तदुपपद्यते । न हि त्वमग्रतस्तेषां येषां सङ्घी; परा-
ङ्मुखी ॥ १० ॥ निहतश्च जरासन्धो मोक्षिताश्च महीक्षितः ।
बाजसुयश्च मे सख्यो निदेशे तव तिष्ठतः ॥ ११ ॥ क्षिप्रमेव यथा
त्वेतत्कार्णवं समुपपद्यते । अप्रमत्तो जगन्नाथ तथा कुरु नरो-
त्तम ॥ १२ ॥ त्रिभिर्भवद्भ्रुचिं विना नाहं जीवितुमुत्सहे ।
धर्मार्थकामरहितो रोगार्त्त इव दुःखितः ॥ १३ ॥ न शीरिणा
विना पार्थो न शौरिः पाण्डवं विना । नाजेयोऽस्थनयोर्कीके
क्षणयोरिति मे मतिः ॥ १४ ॥ अयश्च बलिनां श्रेष्ठः श्रीमानपि
दृकोद्दरः । युवाभ्यां सहितो वीरः किं न कुर्वान्महायथाः ॥ १५ ॥
सुप्रणोतो बलीषो हि कुरुते कार्णवसुत्तमम् । अन्धं बलं जडं
प्राङ्गः प्रणेतव्यं विचक्षणेः ॥ १६ ॥ यतो हि निम्नं भवति
नयन्ति हि ततो जलम् । यतश्चिद्द्रं ततश्चापि नयन्ते धीवरा
जलम् ॥ १७ ॥ तस्मान्नयविधानज्ञं पुरुषं लोकविश्रुतम् । वयः
माञ्चित्स्व गोविन्दं यतामः कार्णवसिद्धये ॥ १८ ॥ एवं प्रज्ञानय-
बलं क्रियोपायसमन्वितम् । पुरस्कुर्वीत कार्णवेषु कर्णं कार्णवार्थ-
सिद्धये ॥ १९ ॥ एवमेव यदुश्रेष्ठ यावत् कार्णवार्थसिद्धये । अर्जुनः
क्षणमग्नवत्तु भीमोऽग्नेतु धनञ्जयम् । नयो जयो बलूचैव विक्रमे
सिद्धिमेष्यति ॥ २० ॥

वैश्यायन उवाच । एवमुक्त्वास्ततः सर्वे भ्रातरो विपुलोजसः ।
 वार्ष्णेयः पाण्डुवेष्यौ च प्रतस्थ्यर्मागधं प्रति ॥ २१ ॥ वर्चस्विनी
 ब्राह्मिण्यानां स्नातकानां परिच्छदम् । आच्छाद्य सुहृदां वाक्चै-
 र्मनोश्चैरभिनन्दिताः ॥ २२ ॥ अमर्षाद्भित्तमानां ज्ञात्वर्थं सुख्य-
 तेजसाम् । रविसामार्गिणवपुषां दीप्तमासीत्तदा वपुः ॥ २३ ॥
 इतं मेने जरासन्धं दृष्ट्वा भीमपुरोगमौ । एककार्यसमुद्यन्तौ
 कृष्णो युद्धेऽपराजितौ ॥ २४ ॥ द्रुपदो हि तौ महात्मानौ सर्व-
 कार्यप्रवर्त्तिनौ । धर्मकार्यकार्ष्णीणां लोकानाञ्च प्रवर्त्तकौ
 ॥ २५ ॥ कुरुभ्यः प्रस्थितास्ते तु मध्येन कुरुजाङ्गलम् । रम्यं
 पद्मसरो गत्वा कालकूटमतीत्य च ॥ २६ ॥ गण्डकीञ्च महाशोणं
 सदानीरान्तथैव च । एकपर्वतके नद्यः क्रमेणैत्थाव्रजन्त ते ॥ २७ ॥
 अतीत्य सरयूं रम्यां दृष्ट्वा पूर्वाञ्च कोशलाम् । अतीत्य जम्बु-
 र्मिथिलां मालाञ्चर्मण्वतीं नदीम् ॥ २८ ॥ अतीत्य गङ्गां शोणञ्च
 त्रयस्ते प्राङ्मुखास्तदा । कुशचीरच्छदा जम्बुर्मागधं क्षेत्तमस्य ताः
 ॥ २९ ॥ ते शश्वद्बोधनाकीर्णमख्यमन्तं शुभद्रुमम् । गोरधं गिरि-
 मासाद्य ददृशुर्मागधं पुरम् ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धबधपर्वणि कृष्णपाण्डवमागध-

यात्रायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

—

श्रीवासुदेव उवाच । एष पार्थ महान् भागि पशुमान्वित्य-
 मन्बुमान् । निरामयः सुवेद्याको निवेशो मागधः शुभः ॥ १ ॥
 वैहारी विपुलः शैलो वराहो वृषभस्रथा । तथा ऋषिगिरिस्तात
 शुभासैत्यकपञ्चमाः ॥ २ ॥ एते पञ्च महान्द्रुवाः पर्वताः शीतक-
 द्रुमाः । रुचन्तीवीभिसंहत्य संहताङ्गा गिरिव्रजम् ॥ ३ ॥ पुष्य-
 वेष्टितशाखाग्रैर्गन्धर्वाङ्गिर्भनोरमैः । निगूढा इव लोभ्राणां वनेः

कामिजनप्रियैः ॥ ४ ॥ ~~शुद्धीयां~~ गौतमो यः महात्मा संशितः
 वतः । श्रीशोनयऽभिजनयत् काक्षीवाद्यान् सुतान्मुनिः ॥ ५ ॥
 गौतमस्य क्षयात्तस्माद्यथासौ तत्र सद्गुनिः । भङ्गते मानवं वंशं स
 नृपाणामनुग्रहः ॥ ६ ॥ अङ्गबङ्गाद्यच्चैव राजानः सुमहाबलाः ।
 गौतमक्षयमभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जन ॥ ७ ॥ वनराजोऽप्यथेमाः
 पिप्यत्तानां मनोरमाः । लोप्राणाश्च शुभाः पार्थ गौतमैकः-
 समीपजाः ॥ ८ ॥ अर्जुनः शक्रवापी च पन्नगौ शत्रुतापनौ ।
 स्वस्तिकस्याक्षयश्चात मणिनागस्य चोत्तमः ॥ ९ ॥ अपरिहायार्थं
 भेषानां मागधा मनुना कृताः । कौशिको मणिमांश्चैव चक्राते
 चाप्यनुग्रहम् ॥ १० ॥ एवं प्राप्य पुरं रम्यं दुराधवे समन्ततः ।
 अर्थसिद्धिन्त्वनुपमां जरासन्धोऽभिमन्यते । वयमासादने तस्य
 दर्पमद्य हरेम हि ॥ ११ ॥

द्वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ततः सर्वे भ्रातरौ विपुक्षौजसः ।
 वाण्येयः पाण्डवौ चैव प्रतस्यर्मागधं पुरम् ॥ १२ ॥ हृष्टपुष्ट-
 जनोपेतं चातुर्वर्ण्यसमाकुलम् । स्त्रीतोत्सवमनाद्यष्टमासेदुश्च
 गिरिव्रजम् ॥ १३ ॥ ततो हारं समासाद्य पुरस्य गिरिसुष्ठितम् ।
 बार्हद्रथैः पूष्यमानं तथा नगरवासिभिः । मागधानान्तु रुचिरं
 चैत्यकान्तरमाद्रवन् ॥ १४ ॥ यत्र मांसादमृषभमाससाद् वृह-
 द्रथः । तं हत्वा मासतालभिस्तस्त्रो भेरीरकारयत् ॥ १५ ॥
 स्वपुरे स्थापयामास तेन चानक्ष्य चर्मणा । यत्र ताः प्राणदन्
 भेद्यो दिव्यपुष्पावचूर्णिताः ॥ १६ ॥ भङ्क्त्वा भेरीत्रयं तंऽपि
 चैत्यप्राकारमाद्रवन् । हारतोऽभिमुखाः सर्वे ययुर्नानायुधास्तदा
 ॥ १७ ॥ मागधानां सुरुचिरं चैत्यकान्तं समाद्रवन् । शिखरीव
 समान्तो जरासन्धं जिघांसवः ॥ १८ ॥ स्थिरं सुविपुलं शृङ्गं
 सुमहत्तत् पुरातनम् । अर्चितं गन्धमाल्यैश्च सततं सुप्रतिष्ठितम्
 ॥ १९ ॥ विपुलेर्बाह्वभिर्वीरास्तोऽभित्याभ्यपातयन् । ततस्ते

सागधं दृष्ट्वाः पुरं प्रविशिशुश्रुत् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु
 ब्राह्मणा वेदपारगाः । दृष्ट्वा तु दुर्भिक्षानि जरासन्धमदर्शयन्
 ॥ २१ ॥ पञ्चग्न्यकुर्वन्त्य वृषं द्विरदस्यं पुरोहितवः । ततस्त-
 ष्ठान्त्ये राजा जरासन्धः प्रतापवान् ॥ २२ ॥ दीक्षितो नियम-
 स्थोऽमावपवासपरोऽभवत् । स्नातक्रवतिनस्ते तु बाहुगस्ता निरा-
 युधाः ॥ २३ ॥ युयुत्सवः प्रविशिशुर्जरासन्धेन भारत । भक्ष्य-
 माल्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियमुत्तमाम् ॥ २४ ॥ स्त्रीतां सर्व-
 गणोपैतां सर्वकामसखङ्घ्रिनीम् । तान्तु दृष्ट्वा मखड्गं ते वीर्यां
 तस्यां नरोत्तमाः ॥ २५ ॥ राजमार्गेण गच्छन्तः कृष्णभीमधन-
 क्षयाः । बलाङ्गुहीत्वा माल्यानि मालाकारान्यहावलाः ॥ २६ ॥
 निरागवमनाः सर्वे स्वग्वणो खटकुण्डलाः । निवेशनमथाजम्-
 जेरासन्धस्य भीमतः ॥ २७ ॥ गोत्रार्थमिव वीक्षन्तः सिंहा हैम-
 वता यथा । शालसाम्भनिभास्त्रोपां चन्दनागुरुरूपिताः ॥ २८ ॥
 अशोभन्त महाराज बाहवो युद्धशालिनाम् । तान्दृष्ट्वा द्विरद-
 मस्याच्छालस्कन्धानियोद्धतान् ॥ २९ ॥ व्यूढोरस्कान्भागधानां
 विन्ध्यः समपद्यत । ते त्वनीत्य जनाकीर्णाः कन्यास्त्रिस्तो नर-
 तमाः ॥ ३० ॥ अहङ्कारेण राजानमुपतस्थुर्गतव्यथाः । तान्
 पाद्यमधुपर्कीर्णान् गवार्धान् सत्कृतिं गतान् ॥ ३१ ॥ प्रत्य-
 त्याय जरासन्ध उपतस्थे यथाविधि । उवाच चतान्त्राजाऽसौ
 स्वागतं बोऽस्वति प्रभुः ॥ ३२ ॥ मौनमासीत्तदा पार्थभीमयो-
 जनेमेजय । तेषां मध्ये महाबलः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 वक्तुं नोयाति राजेन्द्र एतयोर्भ्रियमस्थयोः । अर्थाङ्घ्रिशीघ्रात्
 परतस्त्वया साङ्गं वदिष्यतः ॥ ३४ ॥ यज्ञागारे स्थापयित्वा
 राजा राजगृहं गतः । ततोऽर्द्धरात्रे सम्प्राप्ते यातो व्यतस्थिता
 द्विजाः ॥ ३५ ॥ तस्य ह्येतदूवतं राजन् बभूव भूवि विश्रुतम् ।
 स्नातकान् ब्राह्मणान् प्राप्तान् श्रुत्वा स ममितिस्त्रयः ॥ ३६ ॥

अप्यर्चरात्रे नृपतिः प्रत्युज्ज्वलति भारत । तांस्तुपूर्वेण वेगेन
 दृष्ट्वा स नृपसत्तमः ॥ ३७ ॥ उपतस्थे जरासन्धो विस्मितशोभ-
 नदा । ते तु दृष्ट्वैव राजानं जरासन्धं नरर्षभाः ॥ ३८ ॥ इदं-
 मूर्ध्वरमितघ्नाः सर्वे भरतसत्तम । स्वस्त्यस्तु कुशलं राजान्मति तत्र
 व्यवस्थिताः ॥ ३९ ॥ तं नृपं नृपशार्दूलं प्रेक्षमाणाः परस्परम् ।
 तानब्रवीज्जरासन्धस्तथा पाण्डवयादवान् ॥ ४० ॥ आस्यतामिति
 राजेन्द्र ब्राह्मणच्छद्मसंघतान् । अथोपविशिष्युः सर्वे त्रयस्ते
 पुरुषर्षभाः ॥ ४१ ॥ सम्प्रदीप्तास्त्रयो क्षत्र्या महाध्वर इवा-
 ग्नयः । तानुवाच जरासन्धः सत्यसन्धो नराधिपः ॥ ४२ ॥ विगर्ह-
 भाणः कौरव्य वेशग्रहणवैकतान् । न स्नातकव्रता विप्रा बहि-
 र्माल्यानुलेपनाः ॥ ४३ ॥ भवन्तीति नृलोकेऽस्मिन्विदितं मम
 सर्वशः । के यूयं पुष्यवन्तश्च भुजैर्ज्याकृतलक्षणैः ॥ ४४ ॥ विभ्रतः
 क्षात्रभोजश्च ब्राह्मण्यं प्रतिजानय । एवं विरागवसना बहि-
 र्माल्यानुलेपनाः ॥ ४५ ॥ सत्यं वदत के यूयं सत्यं राजसु-
 शोभते । चैत्यकस्य गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह छद्मना ॥ ४६ ॥
 अदारेण प्रविष्टाःस्य निर्भया राजकिल्बिषात् । वदध्वं वापि
 वीर्यं च ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ ४७ ॥ कर्म चैतद्विकिञ्चस्यं किं
 वोऽस्य प्रसमीक्षितम् । एवञ्च मामुपास्थाय कस्माच्च विधिना-
 र्हेणाम् ॥ ४८ ॥ प्रणीतान्वासुगृहीत कार्थं किं वास्मादागमे ।
 एवमुक्ते ततः कृष्णः प्रत्युवाच महात्मनाः । स्निग्धगम्भीरया वाचा
 वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४९ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । स्नातकान् ब्राह्मणान् राजन् विद्वांसान्
 नराधिप । स्नातकव्रतिनो राजन् ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ॥ ५० ॥
 विशेषनियमाश्चैषामविशेषाश्च सन्त्युत । विशेषवांसु सततं क्षत्रियः
 श्रियश्च्छति ॥ ५१ ॥ पुष्यवन्तु भ्रुवा शीघ्रं पुष्यवन्तस्ततो वयम् ।
 क्षत्रियो ब्राह्मणीर्षस्तु न तथा ब्रह्मणीर्षवान् ॥ ५२ ॥ अथगत्वा

वचसास्य तस्मादाहं द्रष्टेरितम् । स्ववीर्यं क्षत्रियाणाम् वाहो-
र्धाता न्यवेशयत् ॥ ५३ ॥ तद्दिहृक्षसि चेद्राजन् द्रष्टास्यद्य न
संशयः । अहारेण रिपोर्गेहं हारेण सुहृदो गृहान् ॥ ५४ ॥
प्रविशन्ति नरा धीरां हाराख्येतानि धर्मतः । कार्णवन्तो गृहा-
न्येत्य शत्रुतो नार्हणां वयम् । प्रतिगृह्णीम तद्दिहि एतन्नः
शाश्वतं व्रतम् ॥ ५५ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धबधपर्वणि कृष्णजरासन्धसंवादे
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

जरासन्ध उवाच । न स्युरामि कदा केरं कृतं युष्माभि-
रित्युत । चिन्तयंश्च न पश्यामि भवतां प्रति वैकृतम् ॥ १ ॥
वैकृते वासति कथं मन्यध्वं मामनागसम् । अरिं वै ब्रूत हे
विप्राः सतां समय एष हि ॥ २ ॥ अर्थधर्मोपघाताद्धि मनः समुप-
तप्यते । योऽनागसि प्रवृजति क्षत्रियो हि न संशयः ॥ ३ ॥
अतोऽन्यथा चरत्लोके धर्मज्ञः सन् महारथः । वृजिनां गति-
माप्नोति श्रेयसोऽप्युपवृन्ति च ॥ ४ ॥ त्रैलोक्ये क्षत्रधर्मो हि
श्रेयान्वै साधुचारिणाम् । नान्यं धर्मं प्रशंसन्ति ये च धर्मविदो
जनाः ॥ ५ ॥ तस्य मेऽद्य स्थितस्थेह स्वधर्मे नियतात्मनः । अना-
गसः प्रजानाञ्च प्रमादादिव जल्पथ ॥ ६ ॥
श्रीकृष्ण उवाच । कुलकार्णं महाबाहो कर्णदेकः कुलो-
द्भवः । बहते यस्मान्ब्रह्मयोगाद्ब्रह्मभ्युद्यतास्त्वयि ॥ ७ ॥ त्वया चोप-
हृता राजन् क्षत्रिया लोकवासिनः । तदागः क्रूरसुत्याद्य मन्यसे
किमनागसम् ॥ ८ ॥ राजा राज्ञः कथं साधून् हिंस्यान्नृपति-
सत्तम । तद्वाङ्मः सन्निरुह्य त्वं रुद्रायोपजिहीर्षसि ॥ ९ ॥
अस्माकदेनोपगच्छेत् कृतं नार्हद्रथ त्वया । वयं हि शत्रो, धर्मस्य

रक्षणे धर्मचारिणः ॥ १० ॥ मनुष्याणां सगलम्भो न च दृष्टः
 कदाचन । स कथं मासुप्रैर्देवं यष्टुमिच्छसि गङ्गारम् ॥ ११ ॥
 सवर्णो हि सवर्णानां पशुसंज्ञां करिष्यसि । कोऽन्य एवं यथा
 हि त्वं जरासन्ध वयामतिः ॥ १२ ॥ यस्यां यस्यामवस्थायां यद्यत्
 कर्म करोति यः । तस्यां तस्यामवस्थार्यां तत्फलं समवाप्नुयात्
 ॥ १३ ॥ ते त्वां ज्ञातिचयकरं वयमार्त्तानुसारिणः । ज्ञातिदृष्टि-
 निर्मित्तायं विनिष्णुमिहागताः ॥ १४ ॥ नास्ति लोके पुमानन्यः
 क्षत्रियेष्विति चैव यत् । मन्यसे स च ते राजन् सुमहान् बुद्धि-
 विप्लवः ॥ १५ ॥ को हि जानन्नभिजनमात्मवान् क्षत्रियो नृपः ।
 नाविशेत् स्वर्गमतुलं रणानन्तरमथ्ययम् ॥ १६ ॥ स्वर्गं क्षेप
 समास्थाय रणयज्ञेषु दीक्षिताः । जयन्ति क्षत्रिया लोकांस्त-
 दिह मनुजर्षभ ॥ १७ ॥ स्वर्गयोनिर्महद्ब्रह्म स्वर्गयोनिर्मह-
 द्ययः । स्वर्गयोनिरूपो युद्धे क्षत्युः सोऽव्यभिचारवान् ॥ १८ ॥
 एष ह्येन्द्रो वैजयन्तो युष्मैर्नित्यं समाहितः । येनासुरान् परा-
 जित्य जगत्प्राति प्रतक्रतुः ॥ १९ ॥ स्वर्गमार्गीय कस्य स्याद्विग्रहो
 वै यथा तव । मागधेर्विपुलैः सैन्यैर्बाहुल्यबलदर्पितः ॥ २० ॥
 मावमंस्थाः परान्नाजन्नास्ति धीष्णं नरे नरे । समन्तेजस्वया
 चैव विशिष्टं वा नरेश्वर । २१ ॥ यावदेतदसम्बुद्धं तावदेव
 भवेत्तव । विषह्यमेतदप्याकमतो राजन् ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥ जहि
 त्वं सदृशेष्वेव मानं दर्पश्च मागध । मागधः ससुतामात्यः सबलय-
 यमक्षयम् ॥ २३ ॥ दम्भोद्भवः कात्तवीर्य उत्तरश्च वृहद्दृष्टः ।
 श्वेयसो ह्यवमन्येह विनेशुः सबन्ता नृपाः ॥ २४ ॥ युयुत्समाणा-
 स्वतो हि न वयं ब्राह्मणा भ्रवम् । शौरिरस्मि ह्यपीकेशो नृवीरो
 पाण्डुर्वाविभौ ॥ २५ ॥ त्वामाह्वयामहे राजन् स्थिरो युध्यस्व
 मागध । सुश वा नृपतीन् सर्वान् गच्छ वा त्वं यमक्षयम् ॥ २६ ॥
 जरासन्ध उवाच । नाजितास्मै नरपतीन्महादृष्टि कांश्चन

अजितः पश्ववस्थायां कोऽत्र यो न मया जितः ॥ २७ ॥ अत्रिय-
स्यैतदेवाङ्घ्रिर्ममं कृष्णापजीवनम् । विक्रम्य वगमानीय कामतो
यत्प्रमाचरेत् ॥ २८ ॥ देवतार्यमुपाहृत्य राज्ञः कृष्ण कथं भयात् ।
अहमद्य विमुच्ये यं चात्र व्रतमनुस्मरन् ॥ २९ ॥ सैन्यं सैन्येन
व्यक्तेन एक एकेन वा पुनः । द्वाभ्यां त्रिभिर्वा योत्स्येऽहं युग-
पत् पृथगेव वा ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा जरासन्धः सह देवाभिषेचनम् ।
आज्ञापयन्तदा राजा युयुत्सुर्भीमकर्माभिः ॥ ३१ ॥ स तु सेना-
पतिं राजा सस्मार भरतर्षभ । कौशिकं चित्रसेनञ्च तस्मिन् युद्धे
उपस्थिते ॥ ३२ ॥ ययोस्ते नामनी राजन् हंसेति डिम्भकेति
च । पूर्वं सङ्कथिते पुंभिर्नृलोके लोकसत्कृते ॥ ३३ ॥ तन्तु
राजन्विभुः शौरी राजानं बलिनाम्बरम् । स्मृत्वा पुरुषशार्दूलः
शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३४ ॥ सत्यसन्धो जरासन्धं भुवि भीम-
पराक्रमम् । भागमन्यस्य निर्दिष्टमवध्यं मधुभिर्दधे ॥ ३५ ॥
नात्मनात्मवतां सुख्य इयेष मधुसूदनः । ब्राह्मीमात्रां पुरस्कृत्य
हन्तुं हलधरभुजः ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धबधपर्वणि जरासन्धयुद्धोद्योगे

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्तं निश्चितात्मानं युद्धाय यदु-
नन्दनः । उवाच वाग्मी राजानं जरासन्धमधोक्षजः ॥ १ ॥

श्रीकृष्ण उवाच । त्वयाणां केन ते राजन्योद्धुसुत्सहते मनः ।
अस्मादन्यतमेनेह सज्जीभवतु को युधि ॥ २ ॥ एवमुक्तः स वृषति-
स्युष्टं वब्रे महाहृतिः । जरासन्धस्ततो राजा भीमसेनेन मागधः
॥ ३ ॥ आदाय रोचनां माल्यं मङ्गल्यान्यपराणि च । धारय-

नगदानं सुख्यान् निर्दोषैर्दानानि च । उपतस्थे जरासन्धं
 युयुत्सुं वै पुरोहितः ॥ ४ ॥ कृतस्वस्वयनो राजा बाह्ययेन
 यशस्विना । समनक्ष्य जरासन्धः क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ५ ॥
 अवमुच्य किरीटं स केशान् सममुत्सृज्य च । उदतिष्ठन्जरासन्धो
 वेलातिग इवार्णवः ॥ ६ ॥ उवाच मतिमान् राजा भीमं भीम-
 पराक्रमः । भीम योतस्थे त्वया साह्रं श्रेयसा निर्जितं वरम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्त्वा जरासन्धो भीमसेनमरिन्दमः । प्रत्युद्यथी महातेजाः
 शक्रं बल इवासुरः ॥ ८ ॥ ततः सम्मन्व्य क्षण्येन कृतस्वस्वयनो
 बली । भीमसेनो जरासन्धमाससाद् युयुत्सया ॥ ९ ॥ ततस्तौ
 नरशार्दूलौ बाहुशस्त्रौ समीयतुः । वीरौ परमसंहृष्टावन्धोन्व-
 जयकांचिथौ ॥ १० ॥ करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
 कक्षैः कक्ष्यां विधुम्बानावास्त्रोटं तत्र चक्रतुः ॥ ११ ॥ स्वन्धे
 दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च सुहृर्मुहुः । अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य
 धुनरास्त्रासनं विभो ॥ १२ ॥ चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धश्च
 चक्रतुः । गलगण्डाभिघातेन सस्त्रुलिकेन चाशनिम् ॥ १३ ॥
 बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ । उरोहस्तं ततश्चक्रे
 पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥ १४ ॥ करसम्पीडनं कृत्वा गर्जन्तौ
 वारणाविव । नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ ॥ १५ ॥
 तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीचिथौ । सिंहाविव सुसंक्रुद्धा-
 वाकष्याकष्य युध्यताम् ॥ १६ ॥ अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्या-
 मुभयोरपि । चाहत्य बाहुभिश्चापि उदरश्च प्रचक्रतुः ॥ १७ ॥
 उभौ कक्ष्यां सुपाशैर् तु तन्वन्तौ च शिञ्चितौ । अधोहस्तं
 स्वकण्ठेद्वहरस्त्रोरसि चाक्षिपत् ॥ १८ ॥ सर्वातिक्रान्तमर्थादं
 दृष्टमङ्गश्च चक्रतुः । सम्पूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः ॥ १९ ॥
 त्वणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम् । एवमादीनि युष्वावि
 प्रकुर्वन्तौ परस्परम् ॥ २० ॥ तयोर्बुद्धं ततो द्रष्टुं समेताः पुर-

वासिनः । ब्राह्मणा वणिजस्यैव क्षत्रियाश्च सहस्रयः ॥ २१ ॥
 शुद्धाश्च नरशार्दूलस्त्रियो वृद्धाश्च सर्वशः । निरन्तरमभूत्तत्र
 जनौघैरभिसंहतम् ॥ २२ ॥ तयोरथ भुजाघातान्निग्रहप्रयत्ना-
 क्षया । आसीत् सुभीमः सम्पातो बह्वपर्वतयोरिव ॥ २३ ॥
 लभौ परमसंहृष्टौ बलेन बलिनांवरौ । अन्योन्यस्यान्तरं प्रेष्य
 परस्परजयैषिणौ ॥ २४ ॥ तङ्गीमसुत्याञ्च जनं युद्धमासीदुप-
 श्रुवे । बलिनोः संयुगे राजन् वृत्रवासवयोरिव ॥ २५ ॥ प्रकर्षणा-
 कर्षणाभ्यामनुकर्षयिष्ये । आचकर्षतुरन्योऽन्यं जानुभिश्चाव-
 जघ्नतुः ॥ २६ ॥ ततः शब्देन महता भत्सयन्तौ परस्परम् ।
 पाषाणसंघातनिभैः प्रहारैरभिजघ्नतुः ॥ २७ ॥ व्यूढोरस्कौ दीर्घ-
 भुजौ निवृद्धकुशलावुभौ । बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिघै-
 रिव ॥ २८ ॥ कार्ष्णिक्स्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि ।
 अनाहारं दिवारात्रमविश्रान्तमवर्त्तत ॥ २९ ॥ तद्वृत्तन्तु त्रयो-
 दश्यां समवेतं महात्मनोः । चतुर्दश्यां निशाथान्तु निवृत्तो मागधः
 क्लृप्तात् ॥ ३० ॥ तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजन् अनार्दनः ।
 उवाच भीमकर्माणं भीमं सखीधयन्निव ॥ ३१ ॥ क्लान्तः शत्रुर्न
 कौन्तेय लभ्यः पीडयितुं रथे । पीड्यमानो हि कार्त्तस्त्रान जह्या-
 ज्जीवितमात्मनः ॥ ३२ ॥ तस्मात्ते नैव कौन्तेय पीडनीयो
 जनाधिप । सममेतेन युध्यस्व बाहुभ्यां भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ एव-
 मुक्तः स कृष्णान पाण्डवः परवीरहा । जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा
 चक्रे मतिं बधे ॥ ३४ ॥ ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वृकोदरः ।
 संरम्भं बलिनां अष्टौ जग्राह कुहनन्दनः ॥ ३५ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धवधपर्वणि जरासन्धक्लान्तौ

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ।
 बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धबधेषुया ॥ १ ॥ नायं पाप मया
 कृष्ण युक्तः स्यादसुरगोधतुम् । प्राणेन यदुश्मर्दूलं बहवर्क्षेण
 वाससा ॥ २ ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच वृकोदरम् ।
 त्वरयन् पुरुषव्याघ्रो जरासन्धबधेषुया ॥ ३ ॥ यत्ते दैवं परं
 मन्त्रं यच्च ते मातरिश्वनः । बलं भीम जरासन्धे दर्शयाशु तदद्य
 वै ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तदा भीमो जरासन्धमरिन्दम । उत्क्षिप्य
 भ्रामयामास बलवन्तं महाबलः ॥ ५ ॥ भ्रामयित्वा शतगुणं
 जानुभ्यां भरतर्षभ । बभञ्ज पृष्टं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ।
 करे गृहीत्वा चरणं द्वेषा चक्रे महाबलः ॥ ६ ॥ तस्य निष्पिष्य-
 माणस्य पाण्डवस्य च गजेतः । अभवत्सुसुको नादः सर्वप्राणि-
 भयङ्करः ॥ ७ ॥ विवेसुर्मागधाः सर्वस्त्रिणां गर्माच्च सुखतुः ।
 भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव च ॥ ८ ॥ किञ्च स्याद्धिम-
 वान् भिन्नः किञ्चस्त्रिहीर्षते मही । इति वै मागधा जज्ञ-
 भीमसेनस्य निःस्वनात् ॥ ९ ॥ ततो राजकुलद्वारि प्रसुप्तमिव तं
 वृपम् । रात्रौ गतासुसुत्सृज्य निश्चक्रमुररिन्दमाः ॥ १० ॥
 जरासन्धरथं कृष्णां योजयित्वा पताकिनम् । आरौप्य भ्रूतरी
 चैव मोक्षयामास बान्धवान् ॥ ११ ॥ ते वै रत्नभुजं कृष्णं रत्नार्हाः
 पृथिवीश्वराः । राजानश्चक्रुरासाद्य मोक्षिता महतो भयात् ॥ १२ ॥
 अक्षतः शस्त्रसम्पन्नो जितारिः सह राजभिः । रथमास्थाय तं
 दिव्यं निर्जगाम गिरिवजात् ॥ १३ ॥ यः सुसौदर्यवान्नाम
 द्विबोधः कृष्णसारथिः । अभ्यासघाती संदृश्यो वृर्जयः सर्वराजभिः
 ॥ १४ ॥ भीमार्जुनाभ्यां योषाभ्यामास्थितः कृष्णसारथिः ।
 शुशुभे रथवर्क्षोऽसौ वृर्जयः सर्वधन्विभिः ॥ १५ ॥ शक्रविष्णू हि-
 संयामे चेरत्सुसारकामये । रथेन तेन वै कृष्ण उपारुह्य ययौ
 तदा ॥ १६ ॥ तप्तवामीकराभेण किङ्किणीजालमालिना । मेघ-

निर्घोषनादेन जेत्रेणामित्रघातिना ॥ १० ॥ येन शक्नो दान-
वानां जघान नवतौर्नव । तं प्राप्य समहृष्यन्त रथं ते पुत्रवर्षभाः
॥ ११ ॥ ततः कृष्णं महाबाहुं श्वाहृभ्यां सहितं तदा । रथस्थं
मागधा हृष्टा समपद्यन्त विस्मिताः ॥ १२ ॥ हयैर्दिव्यैः समा-
वृक्तो रथो वायुसमो जवे । अधिष्ठितः स शुश्रुभे कृष्णेनातीव
भारत ॥ १० ॥ अमहो देवविहितस्तस्मिन्नथवरे ध्वजः । योज-
नादृश्ये श्रीमानिन्द्रायुधसमप्रभः ॥ २१ ॥ चिन्तयामास कृष्णोऽथ
गरुत्मन्तं स चाभ्ययात् । जग्ये तस्मिन् स तेनासीञ्चैत्यवध इवो-
त्थितः ॥ २२ ॥ व्यादितास्त्रैर्महानादैः सह भूतैर्ध्वजान्तयेः ।
तस्मिन्नथवरे तस्यौ गरुत्मान् पन्नगाशनः ॥ २३ ॥ दुर्निरीक्षो
हि भूतानां तेजसाभ्यधिकं बभौ । आदित्य इव मध्याङ्गे सहस्र-
किरणोत्ततः ॥ २४ ॥ न स सज्जति हृत्तेषु शस्त्रैश्चापि न विध्यते ।
दिव्यो ध्वजवरो राजन्दृश्यते चेह मानुषैः ॥ २५ ॥ तमास्थाय
रथं दिव्यं पर्जन्यममनिःस्वनम् । निर्ययौ पुरुषव्याघ्रः पाण्ड-
वाभ्यां सहाच्युतः ॥ २६ ॥ यं लेभे वासवाद्राजा वसुस्तस्याहृत्तदथः ।
हृत्तदथात् क्रमेणैव प्राप्तो बार्हद्वयं नृपम् ॥ २७ ॥ स निर्घोष
महाबाहुः पुण्डरीकेक्षणस्ततः । गिरिव्रजावृत्तिस्तस्यौ समदेष्टे
महायथाः ॥ २८ ॥ तत्रैनं नागराः सर्वे सत्कारेणाभ्ययुस्तादा ।
ब्रह्मणप्रमुखा राजन्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २९ ॥ बन्धनाद्विप्र-
मुक्ताश्च राजानो मधुसूदनम् । पूजयामासुरुच्यं स्तुतिपूर्वमिदं
वचः ॥ ३० ॥ नैतज्जित्मं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दने । भीमा-
र्जुनबलापेते धर्मस्य प्रतिपालनम् ॥ ३१ ॥ जरासन्धकृदे घोरे
दुःखपङ्के निमज्जताम् । राज्ञां समभ्युत्थरणं यदिदं कृतमथ वै
॥ ३२ ॥ विष्णो समवसन्वानां गिरिदुर्गे सुदारयो । दिश्या
मोक्षाद्यगो टीप्तमाप्तं ते यदुनन्दन ॥ ३३ ॥ किं कर्मः पुरुषव्याघ्र
शाधि नः प्रणतिस्थितान् । कृतमित्येव तद्विद्धि नृपयेद्यपि

दुष्करम् ॥ ३४ ॥ तानुवाच हृषीकेशः समायास्य महामनाः ।
 युधिष्ठिरो राजसूयं क्रतुमावृत्तुमिच्छति ॥ ३५ ॥ तस्य धर्म-
 प्रवृत्तस्य पार्थिवत्वं चिकीर्षतः । सर्वैर्भवद्विर्विज्ञाय साक्षात्
 क्रियतामिति ॥ ३६ ॥ ततः सुप्रीतमनससो वृषा वृषसप्तमः ।
 तद्यत्प्रेषाम्नुवन् सर्वे प्रतिशुच्यास्य तां गिरम् ॥ ३७ ॥ रत्नभाजस्य
 दाशाहं चक्रुसो पृथिवीश्वराः । कृष्णाञ्जयाह गोविन्दक्षेपां
 तदनुकम्पया ॥ ३८ ॥ जरासन्धात्मजश्चैव सहदेवो महामनाः ।
 निर्ययी सजनामात्यः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ॥ ३९ ॥ स नीचैः
 प्रणतो भूत्वा बहुरत्नपुरोगमः । सहदेवो वृषां देवं वासुदेव-
 सुपस्थितः ॥ ४० ॥ भयार्त्ताय ततस्तस्मै कृष्णो दत्त्वाभयं तदा ।
 आददेऽस्य महाहर्षिणि रत्नानि पुष्षोत्तमः ॥ ४१ ॥ अभ्यषिञ्चत
 तत्रैव जरासन्धात्मजं सुदा । गत्वैकत्वञ्च कृष्णेन पार्थाभ्यां चैव
 सत्कृतः ॥ ४२ ॥ विवेश राजा द्युतिमान् वार्हेद्रथपुरं वृषः ।
 अभिषिक्तो महाबाहुर्जारासन्धिर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥ कृष्णस्तु सह
 पार्थाभ्यां श्रिया परमया युतः । रत्नान्यादाय भूरीणि प्रयथौ
 सुवर्षभः ॥ ४४ ॥ इन्द्रप्रस्थमुपागत्य पाण्डवाभ्यां सहाच्युतः ।
 समेत्य धर्मराजानं प्रीयमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४५ ॥ दिष्ट्या भीमेन
 बलवान् जरासन्धो निपातितः । राजानो मोक्षिताश्चैव बन्धना-
 न्नृपसप्तमः ॥ ४६ ॥ दिष्ट्या कुशलिनौ चेभौ भीमसेनधनञ्जयौ ।
 ध्रुवः स्वर्नगरं प्राप्तवान्छताविति भारत ॥ ४७ ॥ ततो युधिष्ठिरः
 कृष्णं पूजयित्वा यथार्हतः । भीमसेनार्जुनौ चैव प्रहृष्टः परि-
 मखजे ॥ ४८ ॥ ततः क्षीणे जरासन्धे श्चाट्ठभ्यां विहितं जयम् ।
 अजातशत्रुरासाद्य मुमुदे श्चाट्ठभिः सह ॥ ४९ ॥ यथावयं
 समागम्य श्चाट्ठभिः सह पाण्डवः । सत्कृत्य पूजयित्वा च वित्त-
 सर्जं नराधिपान् ॥ ५० ॥ युधिष्ठिराभ्यनुज्ञातासो वृषा हृष्ट-
 मारुषाः । जम्बुः स्वदेशास्वरिता यानैश्चावचैस्ततः ॥ ५१ ॥

एवं पृथ्वशार्दूलो महाबुद्धिर्जनादेनः । पाण्डुवैशीतंयामास
जरासन्धमरिं तदा ॥ ५२ ॥ घातयित्वा जरासन्धं बुद्धिपूर्वमरि-
न्दमैः । धर्मराजमनुश्राप्य पृथां कृष्णाञ्च भारत ॥ ५३ ॥ सुसङ्गां
भोमसेनञ्च फाल्गुणं यमजौ तथा । धौम्यमामग्नयित्वा च प्रययौ
स्त्रां पुरीं प्रति ॥ ५४ ॥ तेनैव रथसुख्येन मनसस्तुल्यगामिना ।
धर्मराजविच्छेदेन दिव्येनानादयन्दिशः ॥ ५५ ॥ ततो युधि-
ष्ठिरमुखाः पाण्डवा भरतर्षभ । प्रदक्षिणमकुर्वन्त कृष्णमक्लिष्ट-
कारिणम् ॥ ५६ ॥ ततो गते भगवति कृष्णे देवकिमन्दने । अयं
कृष्णो सुविपुलं राज्ञां दत्त्वाभयन्तदा ॥ ५७ ॥ संवर्द्धितं चशो
भूयः कर्मणा तेन भारत । द्रौपद्याः पाण्डवा राजन् परां प्रीति-
मवहंयन् ॥ ५८ ॥ तस्मिन् काले तु यद्युक्तं धर्मकामार्थसंहितम् ।
तद्राजा धर्मतश्चक्रे प्रजापालनकीर्त्तनम् ॥ ५९ ॥

इति सभापर्वणि जरासन्धबधपर्वणि जरासन्धबधे
चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तश्च जरासन्धबधपर्व ॥ २४ ॥

अथ दिग्विजयपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । पार्थः प्राप्य धनुःश्रेष्ठमश्वम् च महे-
पुथी । रथं ध्वजं सभाञ्चैव युधिष्ठिरमभाषत ॥ १ ॥

अर्जुन उवाच । धनुरश्लं महावीर्यं पशो मूर्धिर्यशो वलम् ।
प्राप्तमेतन्मया राजन् दुष्प्रापं यदभीक्षितम् ॥ २ ॥ तत्र कृत्स्नमहं
मन्त्रे कोषस्य परिवर्द्धनम् । करमाहारविष्यामि राज्ञः सर्वाङ्गपो-
त्तम् ॥ ३ ॥ विजयाय प्रयास्यामि दिशं धनदपालिताम् ।
तियावथ मुहूर्त्तं च नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः । स्निग्धगन्धीरनादिन्या तं गिरा प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥ ऐसि-

वाप्याहृतो विमान् प्रयाहि भरतर्षभ । दुर्हं दामप्रहर्षाय सुहृदां
 जन्दनाय च ॥ ६ ॥ विजयस्ते भुवं पार्थ प्रियं काममवाप्स्यसि ।
 इत्युक्तः प्रययौ पार्थः सैन्येन महता हतः ॥ ७ ॥ अग्निदत्तेन
 दिव्येन रथेनाङ्गुतकर्मणा । तथैव भीमसेनाऽपि यभी च पुरुष-
 र्षभौ ॥ ८ ॥ ससेन्याः प्रययुः सर्वे धर्मराजेन पूजिताः । दिशं
 धनपत्नेरिष्टामजयत् याकशासनिः ॥ ९ ॥ भीमसेनस्यैवा प्राचीं
 सहदेवसु दक्षिणाम् । प्रतीचीं नकुलो राजान्दिशं व्यजयतास्त्र-
 वित् ॥ १० ॥ खाण्डवप्रस्थमध्यस्थो धर्मराजो युधिष्ठिरः । आसीत्
 परमथा लक्ष्मणः सुहृद्गणहृतः प्रभुः ॥ ११ ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि दिग्विजयसंक्षेपकथने
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

जनमेजय उवाच । दिशामभिजयं ब्रह्मन्विस्तरैणामुक्तीर्त्तय ।
 न हि दृष्यामि पूर्वेषां शृण्वानशरितं महत् ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयस्य बल्याभिः विजयं पूर्वमेव
 ते । योगपद्येन पार्थैर्हि निर्जितेयं वसुन्धरा ॥ २ ॥ पूर्वं
 कुलिन्दविषये वशे चक्रे महीपतीन् । धनञ्जयो महाबाहूनाति-
 तोवेषु कर्मणा ॥ ३ ॥ चामत्तान् काककूटांश्च कुलिन्दाय
 विजित्य सः । सुमण्डलस्रावजितं क्षतवान् सहसैनिकम् ॥ ४ ॥
 स तेन सहितो राजन् सव्यसाची परन्तपः । विजित्ये शाकल्यं
 हीपं प्रतिबिम्बश्च पार्थिवम् ॥ ५ ॥ शाकलहीपवासाश्च सप्तहीपेषु
 ये वृषाः । सर्जुनस्य च सैन्यैस्तैर्विग्रहसुद्रुसोऽभवत् ॥ ६ ॥ स
 तानपि महिष्यासान् विजित्ये भरतर्षभ । तैरेव सहितः सर्वैः
 प्राग्ज्ज्वातिवसुपाद्रवत् ॥ ७ ॥ तत्र राजा महानासीद्गदहर्तो
 विगर्भ्यते । तेनासीत् सुमहद्युजं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ८ ॥

स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्रागूर्ध्वोत्तिष्ठोऽभवत् । तदन्यैश्च बहुभि-
 र्योधैः सामरानूपवासिभिः ॥ ८ ॥ ततः स दिवसानद्यौ सोध-
 धित्वा धनञ्जयम् । प्रहसन्नब्रवीद्राजा संग्रामे विगतक्लमम् ॥ १० ॥
 उपपन्नं महाबाहो त्वयि पाण्डवनन्दन । पाकशासनदायादे
 वीर्षं माहवशोभिमि ॥ ११ ॥ अहं सखा महेन्द्रस्य शम्भादनवरो
 रणे । न शक्यामि च ते तात स्यात् प्रमुखतो युधि ॥ १२ ॥
 त्वमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते । यदृष्यासि महा-
 बाहो तत् करिष्यामि पुत्रक ॥ १३ ॥

अर्जुन उवाच । कुरूणामृषभो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च यत्त्वा विपुलदक्षिणः । तस्य पार्थिवतामीप्से
 करस्तस्मै प्रदीयताम् ॥ १४ ॥ भवान् पितृमखा चैव प्रीयमाणो
 मयापि च । ततो नाङ्गपयामि त्वां प्रीतिपूर्वं प्रदीयताम् ॥ १५ ॥

भगदत्त उवाच । कुन्तीमातर्यथा मे त्वं तथा राजा युधि-
 स्थिरः । सर्वमेतत् करिष्यामि किञ्चान्यत् करवाणि ते ॥ १६ ॥

इति सभापर्वाणि दिग्विजयपर्वणि भगदत्तजये

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रत्युवाच भगदत्तं धनञ्जयः ।
 अनेनैव कृतं सर्वं भविष्यत्यनुजानता ॥ १ ॥ तं विजित्य महा-
 बाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । प्रययावत्तरां तस्माद्द्वियं धनद-
 पाक्षिताम् ॥ २ ॥ अन्तर्गिरिश्च कौन्तेय तथैव च वह्निर्गिरिम् ।
 तथैवोपगिरिश्चैव विजित्ये पुण्ड्रपर्षभः ॥ ३ ॥ विजित्य पर्वतान्
 सर्वान्ये च तत्र नराधिपाः । तान्वशे स्थापयित्वा स धनाम्बादाय
 सर्वशः ॥ ४ ॥ तैरेव सञ्चितः सर्वैरसुरैश्च च तावृषान् । उलूक-
 नासिभं राजन् वृहन्तसुपत्रगिषान् ॥ ५ ॥ मृदुस्त्वरादेन

रथनेमिस्त्रिनेन च । इक्ष्वाकुनिनादेन कश्यपस्यसुधाभिमानम्
 ॥ ६ ॥ ततो वृहन्तस्करितो बलेन चतुरङ्गिणा । निष्कृत्य मगरा-
 न्तस्याद्योधयामास फाल्गुनम् ॥ ७ ॥ सुमहान् सन्निपातोऽभू-
 त्पुण्ड्रयवृहन्तयोः । न शयाक वृहन्तस्तु सोढुं पाण्डवविजयम्
 ॥ ८ ॥ सोऽविप्रहृतमं मत्वा कौन्तेयं पर्वतेश्वरः । उपावर्त्तत
 दुर्धर्षी धनाध्यादाय सर्वशः ॥ ९ ॥ स तद्राज्यमवस्थाय उलूक-
 सहितो ययौ । सेनाविन्दुमद्यो राज्ञान्यादाशु समाचिपत्
 ॥ १० ॥ मोदापुरं वामदेवं सुदामानं सुसंकुलम् । उलूका-
 तुत्तराश्वेव तांश्च राज्ञः समानयत् ॥ ११ ॥ तत्रस्थः पुत्रधैरेव
 धर्मराजस्य शासनात् । किरीटी जितवान् राजन्द्रेणान् पञ्च-
 गणांशतः ॥ १२ ॥ स देवप्रस्थमासाद्य सेनाविन्दोः पुरं प्रति ।
 बलेन चतुरङ्गेण निवेशमकरोत् प्रभुः ॥ १३ ॥ स तैः परिहृतः
 सर्वैर्विश्वगश्वं नराधिपम् । अभ्यगच्छन्प्राहातेजाः पौरवं पुरुष-
 र्षभम् ॥ १४ ॥ विजित्य चाश्वे शूरान् पार्वतीयान्महारथान् ।
 जिगाय सेनया राजन् पुरं पौरवरक्षितम् ॥ १५ ॥ पौरवं युधि
 निर्जित्य दस्यून् पर्वतवासिनः । गणानुत्सवसङ्केतानजयत् सप्त
 पाण्डवः ॥ १६ ॥ ततः काश्र्मीरकान् वीरान् क्षत्रियान् क्षत्रिय-
 र्षभः । व्यजयस्त्रोहितश्चैव मण्डलैर्देशभिः सह ॥ १७ ॥ तत-
 स्त्रिगर्ताः कौन्तेयं दार्षाः कोकनदाक्षया । क्षत्रिया बहवो
 राजस्युपावर्त्तन्त सर्वशः ॥ १८ ॥ अभिसारीं ततो रम्यां विजिग्ये
 कुरुनन्दनः । उरगावासिनश्चैव रोचमाणं रथोऽजयत् ॥ १९ ॥
 ततः सिङ्गपुरं रम्यं चित्रायुधसुरक्षितम् । प्राधमहलमास्थाय
 पाकशासनिराश्वे ॥ २० ॥ ततः सङ्गां सुमाणांश्च किरीटी
 पाण्डवर्षभः । सहितः सर्वसैन्येन प्रामथत् कुरुनन्दनः ॥ २१ ॥
 ततः परमविमान्तो वाङ्मीकान् पाकशासनिः । महता परि-
 मर्देन बभूव शक्रे वुरासदान् ॥ २२ ॥ गृहीत्वा तु बलं सारं

प्राख्यानः पाण्डुनन्दनः । दरदान् सह काञ्चीजैरजयत् पाक-
शासनिः ॥ २३ ॥ प्राञ्चरान् दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दखवः ।
निवसन्ति वने ग्रे च तान् सर्वांनजयत् प्रभुः ॥ २४ ॥ लोहान्
परमकाञ्चीजातृषिकानुत्तरानपि । सहितांस्तान्महाराज व्यज-
यत् पाकशासनिः ॥ २५ ॥ ऋषिकेष्वपि संग्रामो बभूवाश्रित्य-
ङ्करः । तारकामयसङ्काशः परस्वृषिकपार्थयोः ॥ २६ ॥ स विजित्य
ततो राजतृषिकान् रणमूर्धनि । शुक्रादरभमांस्तत्र जयान्तौ
समानयत् ॥ २७ ॥ मयूरसहशानन्यानुत्तरानपरानपि । जव-
नानाशुगांश्चैव करार्थं समुपानयत् ॥ २८ ॥ स विजित्य संग्रामे
हिमवन्तं सनिष्कटम् । श्लेतपर्वतमासाद्य न्यविशत् पुरुषर्षभः ॥ २९ ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि नानादेशजये

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स श्वेतपर्वतं वीरः समतिक्रम्य वीर्य-
वान् । देशं किम्पुरुषावासं द्रुमपुत्रेण रक्षितम् ॥ १ ॥ महता
सन्धिपातेन क्षत्रियान्तकरेण च । अजयत् पाण्डवश्रेष्ठः करे
चैनं न्यवेशयत् ॥ २ ॥ तं जित्वा हाटकं नाम देशं शुच्यकरक्षि-
तम् । पाकशासनिरव्यग्रः सहसैन्यः समासदत् ॥ ३ ॥ तांस्त
सान्धेन विजित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकुल्यांस्तथा सर्वा
ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४ ॥ सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः
प्रभुः । गन्धर्वरक्षितं देशमजयत् पाण्डवस्यतः ॥ ५ ॥ तत्र तिष्ठिरि-
कच्छ्राणान् मण्डूकास्थान् जयान्तमान् । लेभे च करमत्थन्तं
गन्धर्वनगरात्तदा ॥ ६ ॥ उत्तरं हरिवर्षन्तु स समासाद्य पाण्डवः ।
इयेष जेतुं तं देशं पाकशासननन्दनः ॥ ७ ॥ तत एनं महा-
वीर्यं महाकाया महाबलाः । द्वारपालाः समासाद्य द्रुष्टा वचन-

मनुवन् ॥ ८ ॥ पार्थ नेद त्वया शक्यं पुरं जेतुं कथञ्चना ।
 उपावर्त्तस्व कस्य्याय पञ्चासमिदमन्वृत ॥ ९ ॥ इदं पुरं यः
 प्रविशेद्भुवं न स भवेन्नरः । प्रीयामहे त्वया वीर पञ्चासो
 विजयसाव ॥ १० ॥ न चात्र किञ्चिज्जेतव्यमर्जुनात् प्रहृष्यते ।
 उत्तमः कुरवो ज्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥ प्रविष्टोऽपि हि
 कौन्तेय नेह द्रक्ष्यसि किञ्चन । न हि मानुषदेहेन शक्यमत्राभि-
 वीक्षितुम् ॥ १२ ॥ अथेह पुरुषय्यात्र किञ्चिदन्याञ्चकीर्षसि ।
 तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात्तव भारत ॥ १३ ॥ ततस्तानब्रवी-
 द्राजमर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य
 धीमतः ॥ १४ ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मानुषैः ।
 युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपथ्यं प्रदीयताम् ॥ १५ ॥ ततो
 दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । चौमाजिनानि दिव्यानि
 तस्य ते प्रददुः करम् ॥ १६ ॥ एवं स पुरुषव्याघ्रो विजित्य दिश-
 मुत्तराम् । संग्रामान् सुबहून् कृत्वा क्षतियदंस्तुभिसाथा ॥ १७ ॥ न
 विनिर्जित्य राज्ञस्तान् करं च विनिवेश्य तु । धनान्यादाय सर्वेभ्यो
 रत्नानि विविधानि च ॥ १८ ॥ इयांशित्तिरिक्त्वापान् शुक्र-
 पत्ननिभानपि । मयूरसहस्रानन्यान् सर्वाननिलरंजसः ॥ १९ ॥ वृतः
 सुमहता राजन् बलेन चतुरङ्गिणा । आजगाम पुनर्वीरः शक्रप्रस्थं
 पुरोक्तमम् ॥ २० ॥ धर्मराजाय तत् पार्थो धनं सर्वं सवाहनम् ।
 न्यवेदयदमुञ्जातकोन राज्ञा गृहान् ययौ ॥ २१ ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि अर्जुनोत्तरदिग्विजये

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु भीमसेनोऽपि
 वीर्यवान् । धर्मराजमनुजाप्य ययौ पार्थो दिशं प्रति ॥ १ ॥

महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना । हस्त्वह्वरघपूर्णेन हंशितेन
 प्रतापवान् ॥ २ ॥ ततो भरतशार्दूलो द्विषच्छीकविबर्द्धनः । सं
 गत्वा नरशार्दूलः पाञ्चालानां पुरं महत् ॥ ३ ॥ पञ्चासान्निविधी-
 पायैः सान्त्वयामास पाण्डवः । ततः स गण्डकान् शूरो विदेशान्
 भरतर्षभः ॥ ४ ॥ विजित्याल्येन कालेन दशार्थानजयत् प्रभुः ।
 तत्र दाशार्थको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ॥ ५ ॥ जतवान्
 भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम् । भीमसेनस्तु तद्दृष्ट्वा तस्य कर्म
 महात्मनः ॥ ६ ॥ अधिसेनापतिं चक्रे सुधर्माणं महाबलम् ।
 ततः प्राचीं दिशं भीमो ययौ भीमपराक्रमः ॥ ७ ॥ सैन्येन
 महता राजन् कम्पयन्निव मेदिनीम् । साऽश्वमेधेश्वरं राज-
 न्नोचमानं सञ्चानुगम् ॥ ८ ॥ जिगाय समरे वीरो बलेन बलिना-
 स्वरः । स तं निजित्य कौन्तेयो नातितोत्रेण कर्मणा ॥ ९ ॥
 पूर्वदेशं महावीर्यो विजिग्ये कुरुनन्दनः । ततो दक्षिणमागम्य
 पुच्छिन्दनगरं महत् ॥ १० ॥ सुकुमारं वशे चक्रे सुमित्तञ्च नरा-
 धिपम् । ततस्तु धर्मराजस्य शासनाङ्करतर्षभ । शिशुपालं महा-
 वीर्यमभ्यगाञ्जबमेजय ॥ ११ ॥ चेदिराजोऽपि तच्छ्रुत्वा पाण्डवस्य
 चिकीर्षितम् । उपनिष्कम्य नगरात् प्रत्यगृह्णात् परन्तपः ॥ १२ ॥
 तौ समेत्य महाराज कुरुचेदिष्टधौ तदा । उभयोरामकुलयोः
 कौशल्यां पर्वं पृच्छताम् ॥ १३ ॥ ततो निवेद्य तद्ग्राह्यं चेदिराजो
 विशाम्पते । उवाच भीमं प्रहसन् किमिदं कुरुघोऽनघ ॥ १४ ॥
 तस्य भीमस्तदाचख्यौ धर्मराजचिकीर्षितम् । स च तं प्रतिगृह्यौव
 तथा चक्रे नराधिपः ॥ १५ ॥ ततो भीमस्तत्र राजन् प्रित्वा त्विदम्
 चपाः । सत्कृतः शिशुपालेन ययौ सबलवाहनः ॥ १६ ॥

इति सभापर्वाणि द्विज्वजयपर्वणि प्राचीजयै

ऊनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः कुमारविषये अश्विमत्समथा-
 जयत् । कोशलाधिपतिश्चैव दृढदृढमरिन्दमः ॥ १ ॥ अयो-
 ध्यायान्तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महाबलम् । अजयत् पाण्डवश्रीं ष्ठी
 नातितीव्रेण कर्मणा ॥ २ ॥ ततो गोपालकश्च सोत्तरामपि कोश-
 लान् । मङ्गलानामधिपश्चैव पार्थिवञ्चाजयत् प्रभुः ॥ ३ ॥ ततो
 श्चिम्बतः पार्थ्वं समथ्येत्य जलोद्भवम् । सर्वमल्पेन कालेन देशं
 चक्रे वशं वली ॥ ४ ॥ एवं बहुविधान् देशान् विजिग्ये भरत-
 र्धमः । भङ्गाटमभितो जिग्ये शुक्तिमन्तश्च पर्वतम् ॥ ५ ॥
 पाण्डवः सुमहावीर्यो बलेन बलिनां वरः । स काशिराजं समरे
 सुबाहुमनिवर्त्तिनम् ॥ ६ ॥ वशे चक्रे महाबाहुर्भीमो भीम-
 पराक्रमः । ततः सुपार्श्वमभितस्तथा राजपतिं क्रथम् ॥ ७ ॥
 सुध्वमानं वशात् सङ्घो विजिग्ये पाण्डवर्षभः । ततो मत्स्वा-
 न्महातेजा मलदांच महाबलान् ॥ ८ ॥ अनघानभयांश्चैव पशु-
 भूमिश्च सर्वशः । निवृत्य च महाबाहुर्मदघारं महीधरम् ॥ ९ ॥
 सोमधेयांच निर्जित्य प्रययावत्तरामुखः । वत्सभूमिश्च कौन्तेयो
 विजिग्ये बलवान् वशात् ॥ १० ॥ भर्गाणामधिपश्चैव निषादा-
 धिपतिं तथा । विजिग्ये भूमिपाक्षांश्च मण्डिमत्प्रमुग्धान् बहून्
 ॥ ११ ॥ ततो दक्षिणमङ्गांश्च भोगवन्तश्च पर्वतम् । तरसैवा-
 जयद्भीमो नातितीव्रेण कर्मणा ॥ १२ ॥ शर्मकान् वर्मकांश्चैव
 व्यजयत् सान्त्वपूर्वकम् । वैदेहकश्च राजानं जनकं जगतीपतिम्
 ॥ १३ ॥ विजिग्ये पुरुषव्याघ्रो नातितीव्रेण कर्मणा । शकांश्च
 बर्बरांश्चैव अजयच्छुभ्रपूर्वकम् ॥ १४ ॥ वैदेहस्यस्तु कौन्तेय इन्द्र-
 पर्वतमन्तिकात् । किरातानामधिपतीनजयत्स पाण्डवः ॥ १५ ॥
 ततः सुहान् प्रसुह्यांश्च स्वपञ्चानपि वीर्यवान् । विजित्य सुधिं
 कौन्तेयो मागधानभ्यधाहनी ॥ १६ ॥ 'दण्डश्च दण्डधारश्च
 विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सजितः सर्वैर्गिरवजमुपाद्रवत्

॥ १७ ॥ आरासन्धिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य हां तैरेव
सहितः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवहती ॥ १८ ॥ स कम्पयन्निव मर्षी
बलेन चतुरङ्गिणा । वृयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनाभिप्रवातिना
॥ १९ ॥ स कर्णं वृंधि निर्जित्य वशे कृत्वा च भारत । ततो
विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्वतवासिनः ॥ २० ॥ अथ मोदागिरौ
शैव राजानं बलवत्तरम् । पाण्डवो बाहुवीर्येण निजघान महा-
श्वधे ॥ २१ ॥ ततः पुण्ड्राधिपं वीरं वासुदेवं महाबलम् ।
कौशिकीकच्छनिलयं राजानञ्च महोजसम् ॥ २२ ॥ सभौ बल-
श्रुतौ वीरावुभौ तीव्रपराक्रमौ । निर्जित्वाजौ महाराज बह्म-
राजमुपाद्रवत् ॥ २३ ॥ ससुद्रसेनं निर्जित्य चन्द्रसेनञ्च पार्थि-
वम् । तान्बलिपञ्च राजानं कर्वाटाधिपतिं तथा ॥ २४ ॥ सुह्याना-
मधिपञ्चैव ये च सागरवासिनः । सर्वान् ज्ञेच्छगणांश्चैव विजिग्ये
भरतर्षभ ॥ २५ ॥ एवं बह्वविधान् देशान् विजित्य पवनात्मजः ।
वसु तैभ्य उपादाय लौहित्यमगमदहली ॥ २६ ॥ स सर्वान् ज्ञेच्छ-
वृपतीन् सागरानुपवासिनः । करमाहारयामास रत्नानि विवि-
धानि च ॥ २७ ॥ चन्दनागुरुवस्त्राणि मणिमूर्तिस्तककम्बकम् ।
काञ्चनं रजतञ्चैव विद्रुमञ्च महाधनम् ॥ २८ ॥ ते कोटिशतसङ्घेन
कौन्तेयं महता तदा । अश्ववर्षेण्यहात्मानं धनवर्षेण पाण्डवम्
॥ २९ ॥ इन्द्रप्रस्थमुपागम्य भीमो भीमपराक्रमः । निवेदयामास
तदा धर्मराजाय तद्वनम् ॥ ३० ॥

इति सभापर्वाणि द्विग्विजयपर्वणि भीमद्विग्वजये

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथैव सहदेवोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।
 मरुत्या सेनया राजन् प्रययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १ ॥ स गुर-
 सेनात् कार्तवीर्येण पूर्वमेवाजयत् प्रभुः । मत्स्यराजञ्च कौरवो
 वशे चक्रे वशादधी ॥ २ ॥ अधिराजाधिपञ्चैव हन्तव्यं महा-
 वलम् । जिगाय करदञ्चैव हत्वा राज्ये न्यवेशयत् ॥ ३ ॥ सुकु-
 मारं वशे चक्रे सुमिचञ्च नराधिपम् । तथैवापरमत्स्यांश्च व्यज-
 यत् स पटञ्चरान् ॥ ४ ॥ निषादभूमिं गोमृङ्गं पर्वतं प्रवरं तथा ।
 तरसेवाजयद्दीमान् श्रेणिमन्तञ्च पार्ष्णिपम् ॥ ५ ॥ नवराष्ट्रञ्च
 निर्जित्य कुन्तिभोजन्युपाद्रवत् । प्रीतिपूर्वञ्च तस्यासौ प्रति-
 क्षयाच्च शासनम् ॥ ६ ॥ ततश्चर्मण्यतीकूले जम्भकस्यात्मजं वृपम् ।
 ददर्श वातुदेवेन शेषितं पूर्ववैरिणा ॥ ७ ॥ चक्रे तेन स संग्रामं
 सहदेवेन भारत । स तमाजौ विनिर्जित्य दक्षिणाभिमुखो
 ययौ ॥ ८ ॥ शेषानपरसेकांश्च व्यजयत् सुमहाबलः । करं तेभ्य
 उपादाय रत्नानि विविधानि च ॥ ९ ॥ ततस्तेनैव सहितो
 नर्महामभितो ययौ । विन्दासुविन्दावाबन्धौ सैन्येन महता हृतौ
 ॥ १० ॥ जिगाय समरे वीरावाश्विनेभ्यः प्रतापवान् । ततो रत्ना-
 न्युपादाय पुरं भोजकटं ययौ ॥ ११ ॥ तत्र युद्धमभूद्राजन्
 द्विसहस्रयमन्वृत । स विजित्य दुराधर्षं भीष्मकं माद्रिनन्दनः
 ॥ १२ ॥ कोशलाधिपतिञ्चैव तथा वेण्वातटाधिपम् । कान्तार-
 कांश्च समरे तथा प्राक्कोशलान्द्रुपान् ॥ १३ ॥ नाटकेयांश्च समरे
 तथा ह्येरव्यकान्द्रुधि । मारुधञ्च विनिर्जित्य सुञ्जयाममथो
 वलात् ॥ १४ ॥ नाचीनानर्तुकांश्चैव राजानश्च महाबलः । तां-
 क्षानाटविकान् सर्वानजयत् पाण्डुनन्दनः ॥ १५ ॥ वाताधिपञ्च
 वृपतिं वशे चक्रे महाबलः । पुलिन्दांश्च रथे जित्वा ययौ दक्षि-
 णतः पुरः ॥ १६ ॥ युयुधे पाण्डुराजेन दिवसं नकुसानुजः ।
 तं जित्वा स महावाङ्मः प्रययौ दक्षिणापथम् ॥ १७ ॥ युवा-

मासाहयामास किष्किन्धां शोकविन्दुताम् । तत्र वानदराजाभ्यां
 मैन्देन द्विविदेन च । युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विक्रान्तिं
 गच्छी ॥ १८ ॥ ततस्तुष्टौ महात्मानौ सङ्गदेवाव वागुरौ । अचतु-
 शैव संज्ञष्टौ प्रीतिपूर्वमिदं वचः ॥ १९ ॥ गच्छ पाण्डवशार्दूलं
 रत्नान्वाहाय सर्वशः । अविघ्नमस्तु कार्त्वीय धर्मराजाय धीमते
 ॥ २० ॥ ततो रत्नान्वापादाव पुरीं माच्छिद्यतीं ययौ । तत्र
 नीलेन राज्ञा स चक्रे युद्धं नरर्षभः ॥ २१ ॥ पाण्डवः परवीरघ्नः
 सङ्गदेवः प्रतापवान् । ततोऽस्य सुमहद्युद्धं आसीद्भीरुभयङ्करम्
 ॥ २२ ॥ सैन्यक्षयकरञ्चैव प्राणानां संशयावहम् । चक्रे तस्य हि
 साहाय्यं भगवान् हृष्यवाहनः ॥ २३ ॥ ततो रथा हया नागाः
 पुरुषाः कवचानि च । प्रदीप्तानि व्यहस्यन्त सङ्गदेवबन्धे तदा
 ॥ २४ ॥ ततः सुसम्भ्रान्तमनाः बभूव कुरुनन्दनः । नोत्तरं प्रति-
 पत्तुश्च शक्तोऽभृञ्जनमेजय ॥ २५ ॥

अनमेजय उवाच । किमर्थं भगवान् वदः प्रत्यभिचोऽभव-
 द्युधि । सङ्गदेवस्य यज्ञार्थं घटमानस्य वै द्विज ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । तत्र माच्छिद्यतीवासी भगवान् हृष्य-
 वाहनः । अयुते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः ॥ २७ ॥
 नीलस्य राज्ञो दुहित्वा बभूवातीव शोभना । साग्निहोत्रसुपा-
 तिष्ठहोधनाय पितुः सदा ॥ २८ ॥ व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत्
 प्रज्वलते न सः । यावज्जाहृपुटोऽनेन वायुना न विधूयते ॥ २९ ॥
 ततः स भगवानग्निचकमे तां सुदर्शनाम् । नीलस्य राज्ञः सर्वे-
 षामुपनीतश्च सोऽभवत् ॥ ३० ॥ ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो
 यहृष्यया । चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पलनोचनान् ॥ ३१ ॥
 तन्तु राजा यथाशास्त्रमशासद्बार्मिकस्तदा । प्रजन्वाथ ततः
 म्नांपाद्भगवान् हृष्यवाहनः ॥ ३२ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा
 जगाम शिरसावनिम् । ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा

वृषः ॥ ३३ ॥ महदौ विप्रकृपाय वक्रये शिरसा नतः । प्रतिगृह्णा
 च तां सुभ्रूं नीकराजः सुतां तदा ॥ ३४ ॥ चक्रे प्रसादं भगवां-
 कस्य राज्ञो विभावसुः । वरेण कृन्दथामास तं वृषं खिष्टहस्तमः
 ॥ ३५ ॥ अभयश्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीर्षतिः । ततः प्रभृति
 ये कैश्चिदज्ञानात्तां पुरीं वृषाः ॥ ३६ ॥ जिगीषन्ति बलाद्राजन्
 ते दहन्ते च वक्रिणा । तस्यां पुष्पां तदा चैव माहिष्पत्यां
 कुरुद्वह ॥ ३७ ॥ बभ्रुरनतिग्राह्या योषितः कृन्दतः किञ्च । एव-
 मग्निर्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे ॥ ३८ ॥ स्वैरिष्यसात नास्तीं
 हि यद्येष्टं विचरन्त्युत । वर्जयन्ति च राजानसात् पुरं भरतर्षभ
 ॥ ३९ ॥ भयाद्गनेर्महाराज तदाप्रभृति सर्वदा । सहदेवस्तु धर्मात्मा
 सैन्यं दृष्ट्वा भयार्दितम् ॥ ४० ॥ परीतमग्निना राजन् नाकम्पत
 यथाचलाः । उपसृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः ॥ ४१ ॥

सहदेव उवाच । त्वदर्थोऽयं समारम्भः क्षणावर्त्मन्मोऽस्तु ते ।
 सुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्वमसि पावक ॥ ४२ ॥ पावनात्
 पावकस्यासि वचनाद्ब्रह्मवाहनः । वेदास्वर्द्धं जाता वै जातवेद-
 सातो ह्यसि ॥ ४३ ॥ चित्तभागुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो ।
 स्वर्गद्वारस्यु गद्यासि ह्यताशो ज्वलनः शिखी ॥ ४४ ॥ वैश्वानरस्त्वं
 पिङ्गेगः पूवङ्गो भूरितेजसः । कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो
 हिरण्यकृत् ॥ ४५ ॥ अग्निर्दंदातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु
 मे । इधिवी वसमादध्याच्छिवसापो दिशन्तु मे ॥ ४६ ॥ अपां-
 गर्भं महासत्त्वं जातवेदः सुरेश्वर । देवानां सुखमग्ने त्वं सत्येन
 विपुनीहि माम् ॥ ४७ ॥ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव देवतैरसुरैरपि ।
 नित्यं सुदुतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम् ॥ ४८ ॥ धूमकेतुः
 शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः । सर्वप्राणिषु नित्यस्यः सत्येन
 विपुनीहि माम् ॥ ४९ ॥ एवं सुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिन्म
 मवा । तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिं चैव प्रीतिं चाग्ने प्रयच्छ मे ॥ ५० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्थेवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुया-
द्विभुम् । ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५१ ॥

सहदेव उवाच । यज्ञविघ्नमिमं कर्तुं नार्हस्य हव्यवाहन ।
एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरासीर्ष्यं मेदिनीम् ॥ ५२ ॥ विधिवत्
पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत् । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भीतो-
द्दिग्गस्य भारत ॥ ५३ ॥ न चैनमत्यगाहृद्भिर्बेलामिव महोदधिः ।
तमुपेत्य शनैर्वह्निर्वाच कुरुगन्दनम् ॥ ५४ ॥ सहदेवं वृणां
देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य जिज्ञासेयं
मया कृता ॥ ५५ ॥ वेद्मि सर्वमभिप्रायं तव धर्मसुतस्य च ।
मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम ॥ ५६ ॥ यावद्द्राक्षी हि
हि नीलस्य कुले वंशधरा इति । ईप्सितन्तु करिष्यामि मनस-
स्तव पाण्डव ॥ ५७ ॥ तत उवाच हृष्टात्मा प्राञ्जलिः शिरसा-
नतः । पूजयामास माद्रेय, पावकं भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ पावके
विनिष्टस्ते तु नीलो राजाभ्यगात्तदा । पावकस्याज्ञया चैनमर्च-
यामास पार्श्विबः ॥ ५९ ॥ सत्कारेण नरव्याघ्रं सहदेवं युधां
पतिम् । प्रतिवृत्त्य च तां पूजां करे च विनिवेश्य च । माद्री-
सुतस्ततः प्रायाद्विजयी दक्षिणां दिशम् ॥ ६० ॥ त्रैपुरं स्वयमे
कृत्वा राजानममितीजसम् । निजग्राह महाबाहुःसरसा पौर-
वेश्वरम् ॥ ६१ ॥ आकृतिं कौशिकाचार्यं यत्नेन महता ततः ।
वशे वक्त्रे महाबाहुः सुराङ्गाधिपतिं तदा ॥ ६२ ॥ सुराङ्गविषय-
स्य च प्रेषयामास रुक्मिण्ये । राज्ञे भोजकटस्थाय महामात्राय
धीमते ॥ ६३ ॥ भीष्मकाय स धर्मात्मा साक्षादिन्द्रसखाय वै ।
स चास्य प्रतिजग्राह ससुतः शासनं तदा ॥ ६४ ॥ प्रीतिपूर्वं
महाराज वासुदेवमवेक्ष्य च । ततः सुरत्रान्यादाय पुनः प्राया-
द्युधां पतिः ॥ ६५ ॥ ततः शूर्पारकञ्चैव तास्माकटमद्यापि च ।
वशे वक्त्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलः ॥ ६६ ॥ सागरद्वीप-

वासांश्च शृपतीन् स्त्रेच्छयोजिजान् । निषादान् पुबर्षादांश्च कर्ण-
 प्रावरणानपि ॥ ६७ ॥ ये च कालमुखा नाम नरराक्षसयोगवः ।
 कृतस्त्रं कौकगिरिश्चैव सुरभीपट्टमं तथा ॥ ६८ ॥ द्वीपं तान्वी-
 ष्वयश्चैव पर्वतं रामकं तथा । तिमिङ्गिलश्च स वृषं वशे कृत्वा
 महाभतिः ॥ ६९ ॥ एकपादांश्च पुबर्षान् केरकान् वनवासिनः ।
 नगरीं सञ्जयन्तीश्च पाषण्डं करघाटकम् ॥ ७० ॥ द्रुतैरेव वशे
 चक्रे करसैनानदापयत् । पाण्ड्यांश्च द्रविडाश्चैव सहितांषोड्र-
 कैरथैः ॥ ७१ ॥ अन्ध्रंस्तालवनांश्चैव कलिङ्गामुद्रकर्णिकान् ।
 आटवीश्च पुरीं रथ्यां यवनानां पुरं तथा ॥ ७२ ॥ द्रुतैरेव वशे
 चक्रे करं चैवानदापयत् । ततः कच्छगतो धीमान् द्रुतान्
 माद्रवतीमुतः ॥ ७३ ॥ प्रेषयामास राजेन्द्र पौलस्त्याय महा-
 क्षने । विभीषणाय धर्मात्मा प्रीतिपूर्वमरिन्दमः ॥ ७४ ॥ स
 चास्य प्रतिजग्राह शासनं प्रीतिपूर्वकम् । तच्च कालकृतं धीमा-
 नभ्यमन्यत स प्रभुः ॥ ७५ ॥ ततः संप्रेषयामास रत्नानि विवि-
 धानि च । चन्दनागुदकाष्ठानि दिव्यान्वाभरणानि च ॥ ७६ ॥
 वासांसि च महार्हाणि मण्यौश्चैव महाधनान् । अन्यवर्त्तत ततो
 धीमान् सशदेवः प्रतापवान् ॥ ७७ ॥ एवं निर्जित्य तरसा
 सान्धेन विजयेन च । करदान् पार्यिवान् कृत्वा प्रत्यागच्छदरि-
 न्दमः ॥ ७८ ॥ धर्मराजाय तत्सर्वं निवेद्य भरतर्षभः । कृतकर्मा
 सुखं राजन्नुवास जनमेजय । ७९ ॥

इति सभापर्वणि दिग्विजयपर्वणि सशदेवदक्षिणदिग्विजये

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

वैगम्यायन उवाच । गङ्गासं तु वक्ष्यामि कर्माणि विजसं
 तथा । वासुदेवजितामार्गा यथासावजयन् प्रभुः ॥ १ ॥ निर्यास
 पीरुवप्रस्थात् प्रतीचीमभितो दिशम् । अद्विज्य मतिमान् प्रासा-
 न्यहत्या सेनया सह ॥ २ ॥ सिंहादेन महता योधानां गजि-
 तन च । रघुनमिनिनीदैश्च कम्पयन् वसुधामिमाम् ॥ ३ ॥ ततो
 बह्वधनं वस्यं गवाक्षां धनधान्यवत् । कार्तिकेयस्य दयितं
 रोहीतकमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ तत्र बुद्धं महत्वासीच्छूरेर्मजमयूरकैः ।
 महभूमिं स कार्तुस्त्रेण तथैव बह्वधान्यकम् ॥ ५ ॥ शैरोषकं
 महेत्यथ वशे चक्रे महायुतिः । आक्रोगञ्चैव राजर्षिं तेन सुह-
 मरुन्महत् ॥ ६ ॥ तान् दशार्णान् स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डु-
 नन्दनः । शिवींस्त्रिगर्तानख्यष्टान् मालवान् पञ्च कर्पटान् ॥ ७ ॥
 तथा मध्यमकैयांश्च वाटधानान् द्विजानथ । पुनश्च परिहृत्याथ
 पुष्करारण्यवासिनः ॥ ८ ॥ गणानुत्सवसङ्घेतान् व्यजयत् पुरुष-
 र्षभः । सिन्धुकूलाश्रिता ये च ग्रामणीया महाबलाः ॥ ९ ॥
 शूद्राभोरगणाश्चैव ये चाश्रित्य सरस्वतीम् । वर्तयन्ति च ये
 मत्स्यैश्चैव पर्वतवासिनः ॥ १० ॥ क्रात्स्नं पञ्चमदञ्चैव तथैवा-
 मरपर्वतम् । अक्षरव्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् ॥ ११ ॥
 द्वारपालश्च तरसा वशे चक्रे महायुतिः । रामटान् शारङ्ग्यांश्च
 प्रतीच्याश्चैव ये वृषाः ॥ १२ ॥ तान् सर्वान् स वशे चक्रे शासना-
 देव पाण्डवः । तत्रस्थः प्रेषयामास वासुदेवाय भारत ॥ १३ ॥
 स चास्य यादवैः साङ्गं प्रतिजग्राह शासनम् । ततः प्राकशमभ्येत्य
 मङ्गाणां प्रुटभेदनम् ॥ १४ ॥ मातुलं प्रीतिपूर्वेण गत्यं चक्रे
 वशे वली । स तेन सत्कृतो राज्ञा सत्कारार्थो विश्राम्यते ॥ १५ ॥
 रत्नानि भूरीष्वादाय सञ्चरत्ये सुधान्यतिः । ततः सागरकुण्ड-
 ल्यान् खेष्टान् परमदाह्यान् ॥ १६ ॥ पञ्चवान् वर्षरांश्चैव
 किरातान् यवनान् शकान् । ततो रत्नानुपादाय वशे जित्वा च

प्रार्थिवान् ॥ १७ ॥ न्यवर्त्तत कुक्ष्येष्टी नकुलचित्रमार्गवित् ।
 करभाषां सङ्घाषि कोपं तस्य महाजनः ॥ १८ ॥ अङ्गदंश
 महाराज सङ्घाषिव महाधनम् । इन्द्रप्रसन्नगतं वीरमभ्येत्य *स
 सुधिष्ठिरम् ॥ १९ ॥ ततो नाद्रीसुतः श्रीमान् धनं तस्मै न्यवे-
 दयत् । एवं विजित्वा नकुलो द्विष्टं वर्षणपालिताम् । प्रतीचीं
 वासुदेवेन निर्जितां भरतर्षभः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि द्विज्विजयपर्वणि नकुलप्रतीचीविजये
 द्वात्रिंशोऽध्यायः समाप्तश्च द्विज्विजयपर्व ॥ ३२ ॥

अथ राजसूयिकपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । रक्षणाङ्गमराजस्य सत्यस्य परिपाल-
 नात् । शत्रूणां क्षपणाच्चैव स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १ ॥ बलीनां
 सव्यगादानाङ्गमन्तसाशुशासनात् । निकामवर्षी पर्जन्यः स्कीतो
 जनपदोऽभवत् ॥ २ ॥ सर्वारम्भाः सुप्रहृताः गोरक्षा कर्षणं
 वृषिकम् । विशेषात् सर्वमेतत् सञ्जज्ञे राजकर्मणः ॥ ३ ॥
 दस्युभ्यो वक्षकेभ्यो वा राजन् प्रति परस्परम् । राजवल्लभतश्चैव
 ज्ञान्भूयन्त शृषा गिरः ॥ ४ ॥ अर्षश्चातिवर्षश्च व्याधिपावकमूर्च्छ-
 नम् । सर्वमेतत्तदा नासीङ्गमन्तये सुधिष्ठिरे ॥ ५ ॥ प्रियं कर्तु-
 मुपस्थातुं वृषिकर्म स्वभावजम् । अभिहर्तुं शृषा जम्बुर्वाणैः
 काशैः कथञ्चन ॥ ६ ॥ धस्यैर्धनागमैकास्त्य वदुषे निचयो महान् ।
 कर्तुं यस्त्य न शक्येत स्यो वर्षशतैरपि ॥ ७ ॥ स्कीष्टस्य परी-
 मायां क्रीडस्य च महीपतिः । विज्ञाय राजा कौन्तेयो यंभीयैव
 मनो दधे ॥ ८ ॥ सुहृदश्चैव ये सर्वे पृथक् च सङ्घितान्बुवन् ।
 यज्ञकालस्तत्र विभो श्रियतामत्र साम्मतम् ॥ ९ ॥ अथैवं भुवत-
 मेवं तेषामभ्याययौ हरिः । ऋषिः पुराणो वेदात्मा दृष्ट्यश्चैव

विजानताम् ॥ १० ॥ जगतस्तस्युवां अष्टः प्रभवसाध्यंयच ह ।
 भूतभव्यभवत्प्रसः केवः केशिस्तुहनः ॥ ११ ॥ प्राकारः सर्व-
 द्वेषोनां आपत्स्वभयदोऽरिणः । बलाधिकारे निक्षिप्य सस्य-
 गानकदुन्दुभिम् ॥ १२ ॥ उच्चावचमुपादाय धर्मराजाय माधवः ।
 धनीषं पुरुषव्याघ्रो बलेन महता हतः ॥ १३ ॥ तं धनीषमपकृन्तं
 रत्नसागरमजयम् । नादयन् रथघोषेण प्रविवेश पुरीक्षमम् ॥ १४ ॥
 पूर्णमापूर्यक्षोषां द्विषच्छोकावहोऽभवत् । अस्त्रैर्मिव सूत्रैश्च
 निवातमिव वायुना ॥ १५ ॥ कृष्णेन समुपेतेन जहृषे भारतं पुरम् ।
 तं सुदाभिः समागम्य सत्कृत्य च यथाविधि ॥ १६ ॥ स पृष्ट्वा
 कुशलञ्चैव सुखासीनं सुधिष्ठिरः । धीम्यद्वैपायनमुत्प्रेरुत्त्विग्भिः
 पुरुषधैः । भीमार्जुनयमैश्चैव सहितः कृष्णमब्रवीत् ॥ १७ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । त्वत्कृते पृथिवी सर्वा महशे कृष्ण
 वर्त्तते । धनञ्च बद्ध वाण्ये त्वत्प्रसादादुपार्जितम् ॥ १८ ॥
 सोऽहमिच्छामि तत्सर्वं विधिवद्देवकीसुत । उपयोक्तुं द्विजाप्रेम्भो
 इत्यवाहे च माधव ॥ १९ ॥ तदहं यष्टुमिच्छामि दाशार्हं सहित-
 स्वया । अमुञ्चैव महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ २० ॥ तद्दी-
 द्वापय गोविन्द त्वमात्मानं महाभुज । त्वयौष्टवति दाशार्हं
 विपाशा भविता ह्यहम् ॥ २१ ॥ मां वाप्यभ्यनुजानीहि सहैभि-
 रनुजैर्विभी । अमुज्ञातस्वया कृष्ण प्राप्नुयां क्रतुमुत्तमम् ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तं कृष्णः प्रत्युवाचेदं वर्ययन् गुण-
 विशारम् । त्वमेव राजशार्दूल सञ्जाडर्हो महाक्रतुम् ॥ २३ ॥
 संप्राप्नुहि त्वया प्राप्ते कृतकृत्यास्ततो वयम् । यजस्वाभीष्टितं
 यज्ञमैयि अयस्यवस्थिते । निमुहुस्त त्वञ्च मां क्षात्रे सर्व
 कर्तास्मि ते वचः ॥ २४ ॥

सुधिष्ठिर उवाच । सफलः कृष्ण सङ्कल्पः सिद्धिश्च निवता
 मम । यस्य मे त्वं द्रुषीकेश यथेष्टितमुपस्थितः ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । अर्जुनात्सु क्षण्येन पाण्डवो भ्यात्तभिः
 सह । ईजितुं राजसूयेन साधनान्युपचक्रमे ॥ २६ ॥ ततश्चा-
 ज्ञापयामास पाण्डवोऽरिनिवहणः । सहदेवं सुधां श्रेष्ठं मन्त्रि-
 ष्वैव सर्वशः ॥ २७ ॥ अश्विन् कृतौ यथोक्तानि यज्ञाङ्गानि द्विजा-
 तिभिः । तद्योपकरणं सर्वं मङ्गलानि च सर्वशः ॥ २८ ॥ अश्वि-
 यज्ञांश्च सन्धारान् धौम्योक्तान् क्षिप्रमेव हि । समानवन्तु पुरुषा
 यथायोगं यथाक्रमम् ॥ २९ ॥ इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुषार्जुन-
 सारथिः । अन्वाद्याचरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकास्यया ॥ ३० ॥
 सर्वकामाश्च कार्त्वीनां रसगन्धसमन्विताः । मनोहराः प्रीति-
 कारा द्विजानां कुक्षमजम् ॥ ३१ ॥ तद्वाक्यसमकालञ्च कृतं सर्वं
 न्यवेदयत् । सहदेवो सुधां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरे ॥ ३२ ॥
 ततो द्वैपायनो राजसूत्रिजः समुपानयत् । वेदानि च महाभागान्
 साधनान्मूर्त्तिमती द्विजान् ॥ ३३ ॥ स्वयं ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य
 सत्त्ववतीसुतः । धनञ्जयानामृषभः सुसामा सामगोऽभवत् ॥ ३४ ॥
 याज्ञवल्क्यो बभूवाश्च ब्रह्मिष्ठोऽध्वर्युस्ततमः । वैशो होता वसोः
 शुषो धौम्येन सञ्चितोऽभवत् ॥ ३५ ॥ एतेषां शिष्यवर्गाश्च पुराण-
 भरतर्षभ । बभूवूर्ध्वीवगाः सर्वे वेदवेदाङ्गपारगाः ॥ ३६ ॥ ते
 वाचयित्वा पुण्याहमूहयित्वा च तं विधिम् । शास्त्रीकं पूजया-
 मासुस्तद्देवयजनं महत् ॥ ३७ ॥ तत्र चक्रुरनुज्ञाता शरणा-
 न्दुत शिल्पिनः । गन्धवन्ति विशाखानि वेश्मानीव द्विवीकसाम्
 ॥ ३८ ॥ ततश्चाज्ञापयामास स राजा राजसूत्रमः । सहदेवं
 तदा सद्यो मन्त्रिणं पुरुषर्षभः ॥ ३९ ॥ आमन्त्रयथायं दूतास्त्वं
 प्रेषयस्वाशुगान् द्रुतम् । उपश्रुत्य वचो राज्ञः स दूतान् प्राहि-
 ष्योत्तदा ॥ ४० ॥ आमन्त्रयध्वं राष्ट्रेषु ब्राह्मणान् भूमिपान् च ।
 विश्व मान्यान् शूद्रांश्च सर्वानानयतेति च ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । समाज्जतास्ततो दूताः पाण्डवेयस्य

शासनात् । आमन्त्रयाम्भूवत्सु ध्यानयन्त्रापरात् कृतम् । तद्या-
 परानपि नवानात्मनः श्रीश्रगामिनः ॥ ४२ ॥ ततस्तौ तु यथा-
 कीलं कुन्तीपुत्रं बुधिशिरम् । दीक्षयाश्चक्रिरे विद्या राजसूयाय
 भारत ॥ ४३ ॥ दीक्षितः स तु धर्मात्मा धर्मराजो बुधिशिरः ।
 जगाम यज्ञायतनं हतौ धिमैः सहस्रशः ॥ ४४ ॥ आहृभिर्जाति-
 भिस्त्वेव सुहृद्भिः सचिवैः सह । क्षत्रियैश्च मनुजैर्नृसैर्वाजादेश-
 समागतैः ॥ ४५ ॥ अमात्यैश्च नरश्रेष्ठो धर्मो विग्रहवानिव ।
 आजम्भुर्माह्वयाशक्त विषयेभ्यस्तस्मात् ॥ ४६ ॥ सर्वविद्यासु
 निष्णाता वेदवेदाङ्गपारगाः । तेषामावसथाश्चक्रुर्धर्मराजस्य शास-
 नात् ॥ ४७ ॥ बहूनाच्छादनैर्युक्तान् सगणानां पृथक् पृथक् ।
 सर्वसुखसम्पन्नान् शिल्पिनोऽथ सहस्रशः ॥ ४८ ॥ तेषु ते
 न्यवसन्नाजन् ब्राह्मणा वृषसत्कृताः । कथयन्तः कथा बह्वीः
 यश्मन्तो नटनर्तकान् ॥ ४९ ॥ भुञ्जताश्चैव विप्राणां वदताश्च
 महास्वनः । अनिर्घं श्रूयते तत्र मुदितानां महात्मनाम् ॥ ५० ॥
 दीयतां दीयतामेषां भुञ्जतां भुञ्जतामिति । एवमकाराः
 सञ्जल्पाः श्रूयन्ते स्थात्र नित्यशः ॥ ५१ ॥ गवां शतसहस्राणि
 शयनानाश्च भारत । रुक्मस्य योषिताश्चैव धर्मराजः पृथक् ददौ
 ॥ ५२ ॥ प्रावर्त्ततैव यज्ञः स पाण्डवस्य महात्मनः । उचिष्या-
 मेकवीरस्य शक्यस्येव त्विपिष्टये ॥ ५३ ॥ ततो बुधिशिरो राजा
 प्रेषयामास पाण्डवम् । नकुलं शक्तिनपुत्रं भीष्माय सुवपर्वभः
 ॥ ५४ ॥ द्रोणाय हतराष्ट्राय विदुराय क्षपाय च । आतृष्याश्चैव
 सर्वेषां येऽनुरक्ता बुधिशिरे ॥ ५५ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयिकपर्वणि राजसूयदीक्षायां

अथस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स गत्वा हास्तिनपुरं नकुलः समिति-
 क्षयः । भीष्ममामन्त्रयाश्चकृत् धृतराष्ट्रश्च पाण्डवः ॥ १ ॥ सत्-
 क्षत्वामन्त्रितम्येन आचार्यप्रसुखाशतः । प्रयवुः प्रीतमनसो
 यज्ञं ब्रह्मपुरःसराः ॥ २ ॥ संश्रुत्य धर्मराजस्य यज्ञं यज्ञविद्-
 क्षदा । अन्वे च शतशस्तुष्टैर्मनोभिर्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ द्रष्टुकामाः
 सभाञ्चैव धर्मराजश्च पाण्डवम् । दिग्भ्यः सर्वे समापेतुः क्षत्रिया-
 क्षत्रं भारत ॥ ४ ॥ समुपादाय रत्नानि विविधानि महान्ति च ।
 धृतराष्ट्रश्च भीष्मश्च विदुरश्च महामतिः ॥ ५ ॥ दुर्कीर्धनपुरोगाश्च
 आतरः सर्व एव ते । गान्धारराजः सुबलः शकुनिश्च महाबलः
 ॥ ६ ॥ अत्रलो वृषकक्षैव कर्णश्च रथिनांवरः । तथा शल्यश्च
 बलवान् बाह्लिकश्च महाबलः ॥ ७ ॥ सोमदत्तोऽथ कौरव्यो
 भूरिभूरिश्चवाः शलः । अश्वत्यामा कृपो द्रोणः सैन्धवश्च जयद्रथः
 ॥ ८ ॥ यज्ञसेनः सपुत्रश्च शाल्वश्च वसुधाधिपः । प्राग्ब्योतिषश्च
 वृपतिर्भगदत्तो महारथः ॥ ९ ॥ स तु सर्वैः सह स्नेच्छैः सागरा-
 नूपवाशिभिः । पार्वतीयाश्च राजानो राजा चैव वृहद्वलः ॥ १० ॥
 यौह्विको वासुदेवश्च वङ्गः कालिककक्षथा । आकर्षः कुन्तकश्चैव
 मासवासान्द्रकाक्षथा ॥ ११ ॥ द्राविडाः सिंहालाश्चैव राजा काश्र्मो-
 रकक्षथा । कुन्तिभोजो महातेजाः पार्थिवो गौरवाहनः ॥ १२ ॥
 बाह्लिकाश्चापरे शूराः राजानः सर्व एव ते । विराटः सह पुत्राभ्यां
 मावेक्ष्यश्च महाबलः ॥ १३ ॥ राजानो राजपुत्राश्च नानाजनपदे-
 श्वराः । शिशुपालो महावीर्यः सह पुत्रेण भारत ॥ १४ ॥ आग-
 ष्यत् पाण्डवेयस्य यज्ञं समरदुर्महः । रामशैवानिरुद्धश्च कङ्कश्च
 सहसारणः ॥ १५ ॥ गदप्रद्युम्नशाम्बाश्च चारुद्रेणश्च वीर्यवान् ।
 अस्त्रुको निशठश्चैव वीरशाङ्गावहक्षथा ॥ १६ ॥ वृष्णयो निखिला-
 चान्ये समाजम्मुंहारथाः । एते चान्ये च बहवो राजानो
 मध्यदेशजाः ॥ १७ ॥ आजम्बुः पाण्डुपुत्रस्य राजसूर्यं महा-

कृतम् । 'ददुसोषामावसथान् धर्मराजस्य शासनात् ॥' १८ ॥
 बद्धभक्ष्यान्वितान् राजन् द्धीर्षिकावृक्षयोभितान् । तथा धर्मा-
 क्षजः पूजां चक्रे .तेषां महात्मनाम् ॥ १९ ॥ सत्कृताश्च यथो-
 द्विष्टान् जश्मुरावसंधाद्गुपाः । कैलासशिखरप्रस्थान् मनोज्ञान्
 द्रव्यभूषितान् ॥ २० ॥ सर्वतः संवृतामुच्चैः प्राकारैः सुकृतेः सितैः ।
 सुवर्णालसस्वीतान् मणिकुट्टिमभूषितान् ॥ २१ ॥ सुस्वारोहण-
 सोपानान् महासनपरिच्छदान् । स्वर्गदामसमवच्छन्वानुत्तमासुह-
 गन्धिनः ॥ २२ ॥ हंसेन्दुवर्णसदृशानां योजनसुदर्शनान् । अस-
 स्त्राधान् समहारान् वृत्तानुच्चावचैर्गुणैः ॥ २३ ॥ बद्धधातुनिब-
 द्धाङ्गान् हिमवच्छिखरानिव । विश्रान्तास्तै ततोऽपश्यन् भूमिपा
 भूरिदक्षिणम् ॥ २४ ॥ इतं सदस्यैर्बहुभिर्धर्मराजं बुधिष्ठिरम् ।
 तत्सदः पार्थिवैः कीर्णं ब्राह्मणेषु महर्षिभिः । आजते स्य तदा
 राजन् नाकपृष्ठं यथामरैः ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि राजसूयिकपर्वणि निमन्त्रितराजागमने

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच । पितामहं गुरुष्वैव प्रत्युद्गम्य बुधिष्ठिनः ।
 अभिषाद्य ततो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ भीष्मं द्रोणं कर्णं
 द्रौणिं दुर्भीधनविंशती । अस्त्रिन्यङ्गे भवन्तो मामनुष्टब्धन्तु
 सर्वशः ॥ २ ॥ इदं वः सुमहच्चैव यदिहास्ति धर्मं मम । प्रण-
 यन्तु भवन्तो मां यथेष्टमभिमन्त्रिताः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा स तान्
 'सर्वान् द्धीक्षितः पाण्डवायजः । सुयोज स यथायोगमधिकारै-
 ष्वनन्तरम् ॥ ४ ॥ भक्ष्यभोज्याधिकारेषु दुःशासनमयोजयत् ।
 परिग्रहे ब्राह्मणानामश्रुत्यामानमुक्तवान् ॥ ५ ॥ राज्ञान्तु प्रति-
 पूजार्थं सङ्घं संन्ययोजयत् । कृताकृतपरिज्ञाने भीष्मद्रोणी

महामतीं ॥ ६ ॥ . हिरण्यस्य सुवर्णस्य रत्नानां चान्वेषणयो ।
 दक्षिणानाञ्च वै दाने ह्यपं राजा न्ययोजयत् ॥ ७ ॥ तथाभ्यान्
 सुवर्णव्याघ्रांश्चस्त्रिंशस्त्रिंशद्योजयत् । बाण्डिकी, हतराङ्गुल सोम-
 दत्तो जयद्रथः ॥ ८ ॥ नकुलेन समानीताः स्वामिवत्सव रेमिरे ।
 क्षत्ता-अयकरखासीहिदुरः सर्वधर्मवित् ॥ ९ ॥ दुष्कोधनस्वर्ण-
 ण्यानि प्रतिजयाञ्च सर्वशः । चरणधाक्षणे कृष्णां ब्राह्मणानां
 स्वर्वं ह्यभूत् ॥ १० ॥ सर्वलोकसमाहृतः पिप्रीषुः कस्तसुत्तमम् ।
 द्रष्टुकामः सभाश्चैव धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ११ ॥ न कश्चिद्दा-
 हरत्तत्र सचक्ष्णावरमर्षणम् । रत्नैश्च वज्रभिस्तत्र धर्मराजमवर्षयत्
 ॥ १२ ॥ कथन्तु मम कौरव्यो रत्नदानैः समाग्नयात् । यज्ञ-
 मित्त्रेव राजानः स्पर्द्धमाना ददुर्धनम् ॥ १३ ॥ भवनेः सविमा-
 नायैः सोदकैर्बलसंहतैः । लोकराजविमानैश्च ब्राह्मण्यावसथैः सच
 ॥ १४ ॥ सतैरावसथैर्दिव्यैर्दिमानप्रतिमैस्तथा । विपित्वैरत्न-
 वज्रिश्च ऋष्या धरमया युतैः ॥ १५ ॥ राजभिश्च समाहृतै रतीव
 श्रीसञ्चक्षिभिः । अथोभत ततो राजम् कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १६ ॥
 ऋष्या च वरुणं देवं स्पर्द्धमानो युधिष्ठिरः । घड्गुग्निनाथ यज्ञेन
 सोऽयजहृत्क्षियावता ॥ १७ ॥ सर्वाङ्गजनान् सर्वकामैः समृद्धैः
 समतर्षयत् । अन्नवान् वज्रभक्ष्यश्च भुक्तवज्जनसंहृतः ॥ १८ ॥
 रत्नोपहारसम्पन्नो बभूव स समागमः । तिलाज्यहोमाहुतिभि-
 र्भस्त्रशिखाविशारदैः ॥ १९ ॥ तस्मिन् हि तत्पुण्ड्रदेवाक्षते यज्ञे
 महर्षिभिः यथा देवास्तथा विद्वा दक्षिणान्महाघनैः । तत्पुः
 सर्ववर्षीश्च तस्मिन् यज्ञे मुदास्मिताः ॥ २० ॥

इति सभापर्वणि राजसूयिकपर्वणि यज्ञकरणे पञ्चे

त्रिंशोऽध्यायः समाप्तश्च राजसूयिकपर्व ॥ ३५ ॥

अथ अर्वाहरणपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । ततोऽभिषेचनीयेऽङ्गि ब्राह्मणां राजभिः
सह । अन्तर्वेदीं प्रविशिशुः संस्कारार्थी महर्षयः ॥ १ ॥ नारद-
प्रदुष्काशस्त्रामन्तर्वेद्यां महात्मनः । समासीनाः शृशुभिरै संह
राजर्षिभिस्तादा ॥ २ ॥ समेता ब्रह्माभवने देवा देवर्षयश्चाद्या ।
कर्मान्तरमुपासन्तो जलैस्त्परमितौजसः ॥ ३ ॥ एवमेतन्म चाप्येव-
मेवञ्चैतन्म चान्यथा । इत्सूर्चवहवस्तत्र वितण्डां वै परस्परम् ॥ ४ ॥
कथानर्थास्ततः केचिदकथंस्तत्र कुर्वते । अकथंश्च लशंश्चक्र-
हेतुभिः शास्त्रनिश्चयैः ॥ ५ ॥ तत्र मेध विनः केचिदर्थमन्वैरदी-
रितम् । विचिञ्चिपुट्यथा म्येना नभोगतमिवाभिषम् ॥ ६ ॥
केचिद्दुर्मार्थकुशलाः केचित्तत्र महाव्रताः । रेमिरे कथयन्तश्च
सर्वभाष्यविदां वराः ॥ ७ ॥ सा वेद्विर्वेदसम्पन्ने देवद्विजमहर्षिभिः ।
आवभासे समाकीर्णा मच्चत्रै ह्यैरिवायता ॥ ८ ॥ न तस्यां सन्निधौ
शूद्रः कश्चिदासीन्न चाव्रती । अन्तर्वेद्यां तदा राजन् वृधिष्ठिर-
निवेशने ॥ ९ ॥ तान्नु लक्ष्मीवतो लक्ष्मीं तदा यज्ञविधानचाम् ।
ततोष नारदः पश्यन् धर्मराजस्य धीमतः ॥ १० ॥ अथ चिन्तां
समापिदे स सुनिर्मन्जाधिप । नारदस्य तदा पश्यन् सर्वज्ञत्र-
समागमम् ॥ ११ ॥ सस्मार च पुराहृत्तां कथान्तां पुरुषप्रभ ।
अंशावतरणे यासी ब्रह्मणो भवनेऽभवत् ॥ १२ ॥ देवानां सङ्गमं
तन्नु विज्ञाय कुरुनन्दन । नारदः पुण्डरीकाक्षं सस्मार मनसा
हरिम् ॥ १३ ॥ साक्षात् स विवुधारिघ्नः क्षत्रे नारायणो विभुः ।
प्रतिज्ञां पालयञ्चैमां जातः परपुरञ्जयः ॥ १४ ॥ सन्दिदेश पुरा
योऽसौ विबुधान् भूतकृत् स्वयम् । अन्योन्यमभिनिघ्नन्तः पुन-
र्लोकानर्वाश्रय ॥ १५ ॥ इति नारायणः शशुर्भगवान् जगतः
प्रभुः । आदिष्य विबुधान् सर्वानजायत यदुक्तये ॥ १६ ॥ चिन्ता-
वन्धकटुष्णीनां वंशं वंशभृतां वरः । परया शृशुभे लक्ष्म्या
नक्षत्राणामिबोडुराट् ॥ १७ ॥ यस्य बाहुबलं सेन्द्राः सुराः सर्व

उपासते । सोऽयं मानुषवर्णान् हरिराक्षोऽरिमर्दनः ॥ १८ ॥
 अहो वत समुद्रं तं स्वयन्मूर्ध्निदं स्वयम् । आदास्यति पुनः
 कृत्स्नमेवं वक्षसमन्वितम् ॥ १९ ॥ इत्येतां नारदविन्तां चिन्तयी-
 मास सर्ववत् । हरिं नागायणं ज्ञात्वा यज्ञै रिव्यन्तमीश्वरम्
 ॥ २० ॥ तस्मिन् धर्मविदांश्रेष्ठो धर्मराजस्य धीमतः । महाधरे
 महाबुद्धिसख्यौ स वज्रमानतः ॥ २१ ॥ ततो भीष्मोऽन्वीद्राजन्
 धर्मराजं बुधिशिरम् । क्रियतामर्हणं राज्ञां यथार्हमिति भारत
 ॥ २२ ॥ आचार्यं नृत्विजस्यैव संवृणुषु बुधिशिर । ज्ञातकश्च प्रियं
 प्राहुः षड्र्यार्हान् वृषं तथा ॥ २३ ॥ एतामर्घ्यान्भिगतानाहुः
 सम्पत्परोषितान् । त इमे कालपूगस्य महतीऽस्थानुपागतताः ॥ २४ ॥
 यथामेकैकशो राजन्मर्घं ज्ञानीयतामिति । अथ चेपां वरिष्ठाय
 समर्घां योपनीयताम् ॥ २५ ॥

बुधिशिर उवाच । कस्मै भवान् मन्यतेऽर्घ्यमेकस्मै कुरुमन्दन ।
 उपनीयमानं युक्तञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो भीष्मः शान्तनवो ब्रह्मा निश्चित्य
 वीर्षवान् । वाष्णोऽयं मन्यते कृष्णमर्हनीयतमं भुवि ॥ २७ ॥ एष
 श्लोषां समस्तानां तेजोबलपराक्रमैः । मध्ये तपस्त्रिधाभाति
 ज्योतिषामिव भास्करः ॥ २८ ॥ असूर्यमिव सूर्येण निर्वात
 इव वायुना । भासितं ह्लादितञ्चैव कृष्णेनेदं सदो हि नः ॥ २९ ॥
 तस्यै भीष्माध्यवृत्तातः सहदेवः प्रतापवान् । उपजह्नेऽयं विधि-
 ब्रह्मार्घ्यां वायार्घ्यमुत्तमम् ॥ ३० ॥ प्रतिजग्राह तत् कृष्णः शास्त्र-
 हृदयेन कर्मणा । शिशुपालस्तु तां पूजां वासुदेवे न चक्षमे ॥ ३१ ॥
 स उपालभ्य भीष्मस्य धर्मराजस्य संसदि । अर्घ्यान्निपेहासुदेवं
 त्रेदिदाजो महाबलः ॥ ३२ ॥

इति सभापर्वणि अर्घ्याचरणपर्वणि कृष्णार्घदाने
 षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

शिशुपास उवाच । नायमर्हति वाण्योऽयश्चित्तस्त्रिंश महा-
 त्तमः । महीपतिषु कौरव्य राजवत् पार्थिवार्चणाम् ॥ १ ॥
 नीयं युक्तः समाहार, पाण्डवेषु महात्तमः । यत्काम्नात् पुण्डरी-
 काक्षं पाण्डुवार्चितवानसि ॥ २ ॥ बासा युयं न जानीध्वं धर्मः
 सुखो हि पाण्डवाः । अयं कृत्यतिक्रान्तो ह्यापणेयोऽस्य-
 दर्शनः ॥ ३ ॥ त्वाहयो धर्मयुक्तो हि कुर्वाणः प्रियकाश्यपा ।
 भवत्यध्यधिकं भीष्म लोकेष्ववमतः सताम् ॥ ४ ॥ कथं ह्यराजा
 दाशार्थो मध्ये सर्वमहीक्षिताम् । अर्हस्यामर्हति तथा यथा
 युष्माभिरर्चितः ॥ ५ ॥ अथ वा मन्यसे कृष्णं स्यविरं कुरुपुङ्गव ।
 वसुदेवे स्थिते वृद्धे कथमर्हति तत्सुतः ॥ ६ ॥ अथ वा वासुदेवो-
 ऽपि प्रियकामोऽनुत्सवान् । द्रुपदे तिष्ठति कथं माधवोऽर्हति
 पूजनम् ॥ ७ ॥ आचाक्षं मन्यसे कृष्णमथ वा कुरुनन्दन । द्रोणे
 तिष्ठति वाण्येयं कक्षादर्चितवानसि ॥ ८ ॥ ऋत्विजं मन्यसे
 कृष्णमथ वा कुरुनन्दन । हेपायने स्थिते वृद्धे कथं कृष्णोऽर्चित-
 स्वया ॥ ९ ॥ भीष्मे शान्तनवे राजन् स्थिते पुण्ड्रसप्तमे ।
 स्वच्छन्दस्युत्पत्ते राजन् कथं कृष्णोऽर्चितस्वया ॥ १० ॥ अश्व-
 त्याग्नि स्थिते वीरे सर्वशास्त्रविशारदे । कथं कृष्णस्वया राज-
 न्कर्चितः कुरुनन्दन ॥ ११ ॥ दुर्भीधने च राजेन्द्रे स्थिते पुण्ड्र-
 सप्तमे । कृपे च भारताचार्यं कथं कृष्णस्वयार्चितः ॥ १२ ॥
 द्रुमं किन्पुरुषाचार्यं मतिक्रम्य त्वयार्चितः । भीष्मके चैव दुर्बले
 पाण्डवत् कृतलक्षणे ॥ १३ ॥ वृपे च इतिगणि श्रेष्ठे एकवच्ये
 तत्रैव च । शल्ये मद्राधिपे चैव कथं कृष्णस्वयार्चितः ॥ १४ ॥
 अथैव सर्वराज्ञां वै बलशाली महाबलः । जामदग्न्यस्य दयितः
 शिष्यो विप्रस्य भारत ॥ १५ ॥ येनायवत्समाश्रित्य राजानो युधि-
 निर्जिताः । तद्य कर्णमतिक्रम्य कथं कृष्णस्वयार्चितः ॥ १६ ॥
 जैव ऋत्विक्त्वाचार्यो न राजा मधुसूदनः । अर्चितश्च कुरुत्रेष्ठ

किमन्यत् प्रियस्त्रास्त्रज्ञा ॥ १७ ॥ अथ वाभ्यर्चनीयोऽयं युष्माकं
 मधुसूदनः । किं राजभिरिहानीतैरवमानाय भारत ॥ १८ ॥
 वयन्तु न भयद्दस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । प्रयच्छामः करान्
 सर्वे न शोभाञ्च च साम्बनात् ॥ १९ ॥ अस्मि धर्मप्रवृत्तस्य पार्थि-
 वत्वं चिकीर्षतः । करानस्मै प्रयच्छामः सोऽयमस्मान्च मन्वते ॥ २० ॥
 किमभ्यदवमानास्त्रि यदेनं राजसंसदि । अपामस्यक्षयं कृष्ण-
 मर्षेणार्चितवानसि ॥ २० ॥ अकस्मात्तुर्मपुत्रस्य धर्मात्मेति यशो
 गतम् । को हि धर्मच्युते पूजामिव युक्तां नियोजयेत् ॥ २१ ॥
 योऽयं दृष्टिगुले जातो राजानं हतवान् पुरा । जरासन्धं
 महात्मानमन्यायेन दुरात्मवान् ॥ २२ ॥ अद्य धर्मात्मता चैप
 व्यपकृष्टा युधिष्ठिरात् । दर्शितं कृपणत्वञ्च कृष्णोऽयस्य निवेदनात्
 ॥ २३ ॥ यदि भीताश्च कौन्तेयाः कृपणाश्च तपस्विनः । ननु
 त्वयापि बोद्धव्यं यां पूजां माधवाहृषि ॥ २४ ॥ अथ वा कृपणै-
 देतासुपनीतां जनार्दन । पूजामनर्हः कस्मान्त्वमभ्यसृष्टातवानसि
 ॥ २५ ॥ अयुक्तामात्मनः पूजां त्वं पुनर्वन्द्य नन्यसे । इविषः प्राप्य
 निस्सन्दं प्राशिता श्वेव निर्जने ॥ २६ ॥ न त्वयं पार्थिवेन्द्राणा-
 मपमानः प्रयुज्यते । त्वामिव कुरधो व्यक्तं प्रसम्भन्ते जनार्दन
 ॥ २७ ॥ क्त्वोवे दारकिया धाहृगन्वे वा रूपदर्शनम् । अराज्ञो
 राजवत् पूजा तथा ते मधुसूदन ॥ २८ ॥ दृष्टो युधिष्ठिरो
 राजा दृष्टो भीष्मश्च यादृशः । वासुदेवोऽप्ययं दृष्टः सर्वमेतद्यथा-
 तथम् ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा शिशुपालस्तानुत्वाच परमासनात् ।
 निर्ययौ सदससाक्षात्सहितो राजभिस्त्रदा ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि अर्षामिहरणपर्वणि शिशुपालकोषे

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो युधिष्ठिरो राजा शिशुपीकसुपा-
 द्रवत् । उवाच चैव मधुरं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ १ ॥ नेहं
 सुतं महीपालं यादृशं वै त्वमुक्तवान् । अधर्मचंपरो राजन्
 पारुष्यञ्च निरर्थकम् ॥ २ ॥ न हि धर्मं परं जातु नावबुधेत
 पार्थिवः । भीष्मः शान्तनवस्त्वेनं भावमंस्थास्त्वमन्यथा ॥ ३ ॥
 पश्य चैतान्महीपालान् त्वत्तो वृद्धतरान् बहून् । अथ्यन्ते चार्हण्यां
 कृष्णे तद्वत्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥ वेद तच्चेन कृष्णं हि भीष्म-
 च्च ह्रिपते श्यम् । न क्षीनं त्वं तथा वेत्य यद्येनं वेद कौरवः ॥ ५ ॥

भीष्म उवाच । नास्मै देवो ह्यनुनयो नायमर्हति सान्त्वनम् ।
 लोक्रुद्धतमे कृष्णे योऽर्हण्यां नाभिमन्यते ॥ ६ ॥ क्षत्रियः क्षत्रियं
 जित्वा रणे रणक्षतां वरः । यो मुञ्चति वशे कृत्वा युद्धं भवति
 तस्य सः ॥ ७ ॥ अस्यां हि समितौ राज्ञामेकमप्यजितं सुधि ।
 न पश्यामि महीपालं सात्वतीपुत्रतजसा ॥ ८ ॥ न हि केवल-
 मस्माकमयमर्थ्यतमोऽप्युतः । त्रयाणामपि लोकानामर्चनीयो
 महाभजः ॥ ९ ॥ कृष्णेन हि जिता युद्धे बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
 जगत्प्रवञ्च वाष्णेये निखिलेन प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ तस्मात् सत्-
 स्वपि वृद्धेषु कृष्णमर्चामि नेतरान् । एवं वक्तुं न चार्हस्यं
 माभूत्ते बुद्धिरीदृशी ॥ ११ ॥ ज्ञानवृद्धा मया राजन् बहवः
 पशुपासिताः । तेषां कथयतां ग्रीरेरहं गुणवतो युष्मान् ॥ १२ ॥
 समागतानामश्रीषं बहून् बह्वमतान् सताम् । कर्माश्वपि हि
 श्याम्यस्य जन्मप्रभृति धीमतः ॥ १३ ॥ बह्वशः कथ्यमानानि नरै-
 र्भूयः श्रुतानि मे । न केवलं वयं कामाञ्चेदिराज जनार्दनम्
 ॥ १४ ॥ न सख्यन्वं पुरस्कृत्य कृतार्थं वा कथयन् । अर्चामहे-
 ऽर्चितं सद्भिर्भुवि भूतसुखावहम् ॥ १५ ॥ ययः शीर्षाः जयं चास्य
 त्रिजायाचीं प्रवृज्महे । न च कश्चिद्दिवास्याभिः सुबालोऽप्यव-
 रीक्षितः ॥ १६ ॥ गुणैर्हृदानतिक्रम्य हरिरर्थ्यं तमो मतः । ज्ञान-

उहो द्विजातीनां क्षत्रियाणां वैशाधिकः ॥ १७ ॥ वैश्यानां धान्य-
 धनवान् शुद्राणामेव जन्मतः । पूज्यतायाश्च गोविन्दे श्रेष्ठं हावपि
 संस्थितौ ॥ १८ ॥ वेदवेदाङ्गविज्ञानं बलं साप्यधिकं तद्यत् ।
 कृष्यां लोके हि कोऽन्वोऽस्ति विशिष्टः केशवाहते ॥ १९ ॥ दानं
 दाक्यं श्रुतं शौक्यं श्लोः कीर्त्तिर्बुद्धिरुत्तमा । सन्नतिः श्रीर्हन्ति-
 सुष्टिः पुष्टिश्च नियताप्यते ॥ २० ॥ तमिमं लोकसम्पन्नमाचार्यं
 पितरं गुरुम् । अर्घ्यमर्चितमर्षाहं सर्वे संमन्तुमर्हथ ॥ २१ ॥
 ऋत्विग्युर्विवाह्यश्च स्नातको वृपतिः प्रियः । सर्वमेतद्ब्रूषीकेश-
 दाकाश्चर्चितोऽप्युतः ॥ २२ ॥ कृष्ण एव हि लोकानामुत्-
 पत्तिरपि चाप्ययः । कृष्णस्य हि कृते विश्वमिदं भूतं चराचरम्
 ॥ २३ ॥ एष प्रकृतिरव्यक्ता कर्त्ता चैव सनातनः । परस्य सर्व-
 भूतेभ्यस्तस्मात् पूज्यतमोऽप्युतः ॥ २४ ॥ बुद्धिर्मनो महदायुषोर्जा-
 ऽन्मः खं मही च या । अतुर्विधश्च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम्
 ॥ २५ ॥ अग्निहोत्रसुखा वेदा गायत्रीच्छन्दसां सुखम् । राजा
 सुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो सुखम् ॥ २६ ॥ जलत्राणां
 सुखं चन्द्र आदित्यसोजसां सुखम् । पर्वतानां सुखं मेरुर्गण्डः
 पततर्गं सुखम् ॥ २७ ॥ अर्द्धन्तिर्बर्गधश्चैव यावती जगतो गतिः ।
 स देवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो सुखम् ॥ २८ ॥ अयन्तु पुरुषो
 बालः शिशुपाको न बध्यते । सर्वत्र सर्वदा कृष्णं तद्भ्यादेवं प्रभा-
 षते ॥ २९ ॥ यो हि धर्मं विबुध्यादुत्कृष्टं मतिमान्तरः । स वै
 पश्ये सुखा धर्मं न तस्या चेद्दिराडयम् ॥ ३० ॥ सहस्रबालेभ्यश्च वं
 पार्थिवेषु मञ्जुसु । को नाहं मन्यते कृष्णं को वाद्येन न पूजयेत्
 ॥ ३१ ॥ अथैनां दुष्कृतां पूजां शिशुपाको व्यवस्थति । दुष्कृतायां
 वयान्धार्यं तस्यायं कर्त्तुमर्हति ॥ ३२ ॥

इति सभापर्वणि अर्षाभिहरणपर्वणि भीष्मवाक्ये

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा ततो भीष्मो विररामि महा-
बलः । व्याजहारोत्तरं तत सचदेवोऽर्थवहसः ॥ १ ॥ केशवं
वैश्विन्तारमप्रवेशपरान्कमम् । पूज्यमानं मया यो वः कृष्णं न
सहते नृपः ॥ २ ॥ 'सर्वेषां बलिनां मूर्द्धि मयेदं निहितं पदम् ।
एवमुक्ते मया सम्यगुत्तरं प्रनवीतु सः ॥ ३ ॥ मतिमन्तश्च ये
केचिदाचाञ्चं पितरं गुरुम् । अर्थं मर्चितमर्घ्याहंसमुजानन्तु ते
नृपाः ॥ ४ ॥ ततो न व्याजहारैषां कश्चिद्बुद्धिमतां सताम् ।
मानिनां बलिनां राज्ञां मध्ये वै दर्शिते पदे ॥ ५ ॥ ततोऽपतत्
पुष्यवृष्टिः सचदेवस्य मूर्द्धनि । अदृश्यरूपा वाचस्वाप्यब्रुवन् साधु-
साध्विति ॥ ६ ॥ सर्वसंशयनिर्माता नारदः सर्वकोकवित् ।
उवाचाखिलभूतानां मध्ये स्पष्टतरं वचः ॥ ७ ॥ कृष्णं कमन्त-
पत्न्यास्तं नार्चयिष्यन्ति ये नराः । जीवन्मृतास्तु तं ज्ञेया न रुन्म्याध्याः
कदाचन ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । पूजयित्वा च पूजार्हान् ब्रह्माक्षत्र-
विशेषवित् । सचदेवो नृणां देवः समापयत कर्म तत् ॥ ९ ॥
तस्मिन्मभ्यर्चिते कृष्णे सुनीयः शत्रुर्कवणः । अतिताम्रेक्षणाः
कीपादुवाच मनुजाधिपान् ॥ १० ॥ स्थितः सेनापतिर्योऽहं मन्यध्वं
किन्तु क्षाम्यन्मम् । सुधि तिष्ठाम सन्नह्य समेतान् वृष्णिपाण्डवान्
॥ ११ ॥ इति सर्वान् समुत्सृज्य राज्ञस्तान् चेदिपुङ्गवः । यज्ञो-
पघाताय ततः सोऽमन्त्रयत राजभिः ॥ १२ ॥ तत्राहता गताः
सर्वे सुनीयमसुखा गणाः । समदृश्यन्तसंक्रुद्धा विवर्णवदनाक्षया
॥ १३ ॥ सुधिष्ठिराभिप्रेकञ्च वासुदेवस्य चार्चयन् । न स्थासुष्या
तर्षीकार्षी एवं सर्वे तद्ब्रुवन् ॥ १४ ॥ निष्कर्षास्त्रिषयात्मवे
राजानः क्रोधमूर्च्छिताः । अम्वंस्तत्र राजानो निर्बेदादात्म-
निशयात् ॥ १५ ॥ 'सुहृद्भिर्वीर्यमाण्यानां तेषां हि वपुःराशभौ ।
षानिघादपक्षयानां सिंहानामिव गर्जताम् ॥ १६ ॥ तं वक्षीष-

मपर्वन्तं राजसागरमक्षयम् । कुर्वाणं समयं कृण्वो वृद्धाय
बुबुधे तदा ॥ १७ ॥

इति सभापर्वणि अर्षीहरणपर्वणि राजमन्त्रणे
जनपत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च अर्षीहरणपर्व ॥ ३८ ॥

अथ त्रिशुपालवधपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । ततः सागरसङ्क्रामं दृष्ट्वा वृषतिमण्ड-
लम् । संवर्त्तं वाताभिहतं भीमं क्षुब्धमिवार्षम् । रोषात्
प्रचलितं सर्वमिदमाह युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ भीष्मं मतिमतां
सुख्यं हृदं कुरुपितामहम् । हृहस्यतिं वृहत्तेजाः पुरुहूत
इवारिहा ॥ २ ॥ असौ रोषात् प्रचलितो महान्द्रूपति-
सागरः । अत्र यत् प्रतपत्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३ ॥
यज्ञस्य च न विघ्नः स्यात् प्रजानाम् च हितं भवेत् । यथा सर्वत्र
तत्त्वैर्ब्रूहि मेऽद्य पितामह ॥ ४ ॥ इत्युक्तवति धर्मज्ञे धर्मराजे
युधिष्ठिरे । उवाचेदं वचो भीष्मस्ततः कुरुपितामहः ॥ ५ ॥
माभैस्त्वं कुरुशार्दूल श्वा सिंहं हन्तुमर्हति । शिवः पय्याः सुनी-
तोऽत्र मया पूर्वतरं वृतः ॥ ६ ॥ प्रसुप्ते हि यथा सिंहेऽखान-
सिद्धिन् समागताः । भयेद्युः सहिताः सर्वे तथेमे वसुधाधिपाः
॥ ७ ॥ वृष्णिसिंहस्य सुप्तस्य तथामो प्रसुप्ते स्थिताः । भयन्ते
तात संक्रुद्धाः श्वानः सिंहस्य सन्निधौ ॥ ८ ॥ न हि सन्मुध्यते
यावत् सुप्तः सिंह इवाच्युतः । तेन सिंहीकरोत्येतान् वृसिंह-
स्येदिपुङ्गवः ॥ ९ ॥ पार्थिवान् पार्थिवश्चेष्टः त्रिशुपालोऽप्य-
चेतनः । कर्वाणं सर्वात्मना तात नेतुकामो यमक्षयम् ॥ १० ॥
नूनमेतत्समादातुं पुनरिच्छत्यधीश्वरः । अदस्य त्रिशुपालस्य
तेजस्विपुति भारत ॥ ११ ॥ त्रिशुता चास्य भद्रन्ते बुद्धिर्बुद्धि-

मताम्बर । चेदिराजस्य कीन्तेय सर्वेषां महीक्षिताम् ॥ १२ ॥
 आदातुश्च नरव्याघ्रो यं यमिच्छत्ययं तथा । तस्य विप्रवते बुद्धि-
 र्द्वैवं चेदिपतेर्यथा ॥ १३ ॥ चतुर्विधानां भूतानां त्रिषु लोकेषु
 माधवः । प्रभवच्चैव सर्वेषां निधनञ्च युधिष्ठिर ॥ १४ ॥

वशम्यायन उवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा ततश्चेदिपति-
 र्दृपः । भीष्मं कृत्वाक्षरा वाचः श्रावयामास भारत ॥ १५ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि युधिष्ठिराश्वासने
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

शिशुपाल उवाच । विभीषिकाभिवन्हीभिर्भोवयन् सर्व-
 पार्थिवान् । न व्यपतपसे कश्चाद्दृढः सन् कुलपांसनः ॥ १ ॥
 युक्तमेतन्न तीयायां प्रकृतौ वर्त्तता त्वया । वक्तुं धर्मादपेताथं
 त्वं हि सर्वकुलमतम् ॥ २ ॥ नावि नौरिव संवष्टा यथान्यो वात्य-
 मन्वियात् । तथा भूता हि कौरव्या येषां भीष्म त्वमग्रणीः ॥ ३ ॥
 प्रतनाघातपूर्वाणि कर्माण्यस्य विशेषतः । त्वया कीर्त्तयता-
 श्चाकं भूयः प्रव्यथितं मनः ॥ ४ ॥ अखलिप्तस्य मूर्खस्य जेशकं
 सोतुमिच्छतः । कथं भीष्म न ते जिह्वा शतधेयं विदीर्यते ॥ ५ ॥
 यत्र कुत्सा प्रयोक्तव्या भीष्म बालतरैर्नरैः । तमिमं ज्ञामह्वः सन्
 गोपं संसोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥ यद्यनेन हता बल्ये शकुनिश्चित-
 भव किम् । तौ वाश्वल्लघभौ भीष्म यौ न सुहृद्विशारदौ ॥ ७ ॥
 चेतनारहितं काष्ठं यद्यनेन निपातितम् । पादेन शकटं भीष्म
 तत्र किं हतमद्भुतम् ॥ ८ ॥ बल्मीकमात्रः सप्ताहं यद्यनेन हतो-
 ऽचलः । तथा गोवह्नेनो भीष्म न तश्चित्रं मतं मम ॥ ९ ॥ भुक्त-
 मेतेन बह्वन्नं क्रीडतां नगमूर्खनि । इति ते भीष्म श्रुत्वानाः परं
 विश्वायमागताः ॥ १० ॥ यस्य चानेन धर्मज्ञ भुक्तमन्नं बलीयसः ।

स चानेन हतः कंस-रत्नेतन्म महाहृतम् ॥११॥ न ते श्रुतमिदं
 भीष्म नूनं कथयतां सताम् । यद्वक्ष्ये त्वामधर्मज्ञं वाक्यं कुबजुवा-
 धम ॥ १२ ॥ स्त्रीषु गोषु न शस्त्राणि पातयेदुन्मास्त्राणेषु च । यस्त्री
 चान्त्रानि भुञ्जीत यस्य च स्यत् प्रतिश्रयः ॥ १३ ॥ इति सन्तोऽनु-
 श्रासन्ति सज्जनं धर्मिणः सदा । भीष्म लोके हि तत्सर्वं वितथं
 त्वयि दृश्यते ॥ १४ ॥ ज्ञानद्वन्द्वं दृष्ट्वा भूयांसं केशवं मम ।
 अजानत इवाख्यासि संस्तुवन् कौरवाधम ॥ १५ ॥ गोघ्नः स्त्रीघ्नश्च
 सन् भीष्म कथं संश्रवमहेति । असौ भतिमतां श्रेष्ठो य एष
 जगतः प्रभुः ॥ १६ ॥ सम्भावयति चाप्येवं त्वदाक्याञ्च जनार्दनः ।
 एवमेतत् सर्वमिति तत्सर्वं वितथं ध्रुवम् ॥ १७ ॥ न गाथा गायित्वं
 शशि बद्ध चेदपि गायति । प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूल्लिङ्ग-
 शकुनिर्यथा ॥ १८ ॥ नूनं प्रकृतिरेषा ते जघन्या नात्र संशयः ।
 अतः यापीथसी चैषां पाण्डवानामपीथ्यते ॥ १९ ॥ येषामर्ष्यं तमः
 कृष्णश्च येषां प्रदर्शकः । धर्मवांस्वमधर्मज्ञः सतां मार्गादव-
 भ्रुतः ॥ २० ॥ को हि धर्मिणामात्मानं जानन् ज्ञानविदां वरः ।
 कुर्ष्याद्यथा त्वया भीष्म कृतं धर्ममवेक्षता ॥ २० ॥ अन्यकामा
 हि धर्मज्ञा कन्यका प्राज्ञमानिना । अस्मा नामेति भट्टन्ते कथं
 सापहृता त्वया ॥ २१ ॥ यां त्वयापहृतां भीष्म कन्यां कैषितवान्
 यतः । आता विचित्रवीर्यस्ते सतां मार्गमनुष्ठितः ॥ २२ ॥
 दाह्योर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः । तव जाताम्प्रपत्यानि
 सज्जनाचरिते पथि ॥ २३ ॥ को हि धर्मोऽस्ति ते भीष्म ब्रह्म-
 चर्यमिदं वृथा । यद्धारयसि मोहाद्वा क्लीबत्वाद्वा न संशयः
 ॥ २४ ॥ न त्वहं तव धर्मज्ञं पश्याम्युपचयं क्वचित् । नो हि ते
 खेविता वृद्धा य एवं धर्ममवधीः ॥ २५ ॥ इदं दत्तमधीतञ्च
 यज्ञाश्च बद्धदक्षिणाः । सर्वमेतदप्रत्यस्य कलां नार्हति षोडशीम्
 ॥ २६ ॥ व्रतोपवासैर्बहुभिः कृतं भवति भीष्म यत् । सर्वं तदन-

पत्यस्य मोघं भवति निश्चयात् ॥ २७ ॥ सोऽनपत्यश्च हृष्टश्च मिथ्या-
धर्मानुसारकः । हंसवस्वमपीदानीं ज्ञातिभ्यः प्राप्नुयां वधम् ॥ २८ ॥
एवं हि कथयन्त्यन्ये नराः ज्ञानविदः पुरा । भीष्म यत्तदहं
सस्यस्वस्थामि तव शृण्वतः ॥ २९ ॥ हृष्टः किल ससुद्रान्ते कथि-
हंसोऽभवत् पुरा । धर्मवागन्यथावृत्तः पक्षिणः सोऽसुग्राहिश्च
॥ ३० ॥ धर्मं चरत मा धर्ममिति तस्य वचः किल । पक्षिणः
शुश्रुवुर्भीष्म सततं सत्यवादिनः ॥ ३१ ॥ अथास्य भक्ष्यमाजह्यः
समुद्रजलचारिणः । अण्डजा भीष्म तस्यान्वे धर्मार्थमिति शुश्रुम
॥ ३२ ॥ ते च तस्य समभ्यासे निश्चिप्याण्डानि सर्वशः । ससु-
द्रान्मस्यमज्जन्त चरन्तो भीष्म पक्षिणः ॥ ३३ ॥ तेषामण्डानि
सर्वेषां भक्षयामास पापकृत् । स हंसः सस्यमज्जानामप्रमत्तः
स्वकर्मणि ॥ ३४ ॥ ततः प्रक्षीयमाणेषु तेषु तेष्वण्डजोऽपरः ।
अशङ्कत महाप्राज्ञः स कदाचिद्दृश्यं च ॥ ३५ ॥ ततः स कथया-
मास हृष्टा हंसस्य किल्बिषम् । तेषां परमदुःखार्तः स पक्षी
सर्वपक्षिणाम् ॥ ३६ ॥ ततः प्रत्यक्षतो हृष्टा पक्षिणश्च समी-
पगाः । निजघ्नून्सां तदा हंसं मिथ्यावृत्तं कुरुत्तम ॥ ३७ ॥ ते
त्वां हंससधर्माणामपीमे वसुधाधिपाः । निहन्तुर्भीष्म संकुषाः
पक्षिणस्तमिवाण्डजम् ॥ ३८ ॥ गाथामप्यत्र गायन्ति ये पुराण-
विदो जनाः । भीष्म यान्ताञ्च ते सस्यक् कथयिष्यामि भारत ॥ ३९ ॥
अन्तरात्मन्यभिहते रौषि पत्नरथाश्रुचि । अण्डभक्ष्यकर्मैतत्तव
वाचमतीयते ॥ ४० ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालवाक्ये

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

शिशुपाल उवाच । स मे बहुमतो राजा जरासन्धो महा-
 बलः । योऽनेन युद्धं नेयेष दासोऽयमिति संश्रमे ॥ १ ॥ कैशयेन
 कृतं कर्म जरासन्धवधे तदा । भीमसेनार्जुनाभ्याश्च कर्तुं
 सधिति मन्यते ॥ २ ॥ अदारेण प्रविष्टेन छद्मना ब्रह्मणादिना ।
 दृष्टः प्रभावः कृष्णेन जरासन्धस्य भूपतेः ॥ ३ ॥ येन धर्मात्मना-
 त्मानं ब्रह्मण्यर्माजानता । नेषितं पाद्यमस्त्रै तद्दातुमग्रे दुरात्मने
 ॥ ४ ॥ भव्यतामिति तेनोक्ताः कृष्णभीमधनञ्जयाः । जरासन्धेन
 कौरव्ये कृष्णेन विज्ञतं कृतम् ॥ ५ ॥ यद्यद्यं जगतः कर्त्ता यथैनं
 मूर्खं मन्यसे । कस्मान्न ब्राह्मणं सस्यगात्मानमवगच्छति ॥ ६ ॥
 इदं त्वाद्यत्नं भूतं मे यदीमे पाण्डवास्त्वया । अपकृष्टाः सतां
 मार्गान् मन्यन्ते तच्च साधिति ॥ ७ ॥ अथ वा नैतदाद्यत्नं येषां
 त्वमसि भारत । स्त्रीसधर्मा च हृदय सर्वाथीनां प्रदशकः ॥ ८ ॥

वंशम्पायन उवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रूक्षं रूक्षाक्षरं बहु ।
 चुकोप बलिनां श्रेष्ठो भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ९ ॥ तथा पद्म-
 प्रतीकाग्रे स्वभावायतनिस्रुते । भूयः क्रोधाभिताम्नांश्चे रक्ते नेत्रे
 बभूवतुः ॥ १० ॥ त्रिशिखां शुकुटीं चास्य दृदृशुः सर्वपार्थिवाः ।
 अक्षाटस्यां त्रिशूटस्यां गङ्गां त्रिपथगामिव ॥ ११ ॥ दन्तान्
 सन्दशतसास्य कोपाद्दृशुराजानम् । युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव
 जिघत्सतः ॥ १२ ॥ उत्पतन्तन्तु वेगेन जग्राहैनं मनस्विनम् ।
 भीष्म एव महाबाहूर्महासेनमिवेश्वरः ॥ १३ ॥ तस्य भीमस्य
 भीष्मेण वार्ष्णिमाणस्य भारत । शूरणा विविधैर्वीर्यैः क्रोधः
 प्रथममागतः ॥ १४ ॥ नातिचक्राम भीष्मस्य स हि वाक्यमरि-
 न्दमः । समुद्दृप्तो घनापाये वेत्तामिव मञ्जोदधिः ॥ १५ ॥ शिशु-
 पाळस्तु संक्रुद्धे भीमसेने जनाधिप । नाकम्पत तदा वीरः पीडये
 स्खेव्यवस्थितः ॥ १६ ॥ उत्पतन्तन्तु वेगेन पुनः पुनररिन्दम ।
 न स तं चिन्तयामास सिंहः क्रुद्धो मृगं यथा ॥ १७ ॥ प्रहसं-

शास्त्रवीहास्यं चेदिराजः प्रतापवान् । भीमसेनमतिक्रुचं हृष्टा
भीमपराक्रमम् ॥ ३२ ॥ सुखेन भीष्म पश्यन्तु यावदेनं नरा-
धिपाः । मत्प्रभावविनिर्दग्धं पतङ्गमिव वक्रिणा ॥ ३३ ॥ तत-
स्येदिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा तत् क्रुद्धसत्तमः । भीमसेनसुवाचेहं भीष्मो
मतिमतां वरः ॥ ३४ ॥*

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि भीमक्रीडे
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच । चेदिराजकुले जातस्त्वद्य एष चतुर्भुजः ।
रासभारावसहस्रं ररास च ननाह च ॥ १ ॥ तेनास्य मातापितरौ
त्रेसतुसौ सवान्धवौ । वैकृतं तस्य तौ हृष्टा त्यागाय क्रुद्धतां
मतिम् ॥ २ ॥ ततः सभास्यं वृपतिं सामात्यं सपुत्रोहितम् ।
चिन्तासंमूढहृदयं बागुवाचाशरीरिणी ॥ ३ ॥ एष ते वृपते पुत्रः
श्रीमान् जातो बलाधिकः । तस्मादस्यान्भेतव्यमव्ययः पाञ्चि वै
शिशुम् ॥ ४ ॥ न चैवतस्य मृत्युर्वै न काणः प्रत्युपस्थितः ।
मृत्युर्हेन्तास्य शस्त्रेण स चोत्पन्नो नराधिप ॥ ५ ॥ संश्रुत्योद्वा-
हृतं वाक्यं भूतमन्तर्हितं ततः । पुत्रस्त्रेहाभिसन्तप्ता जननी
वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ येनेदमीरितं वाक्यं ममैतं तनयं प्रति ।
प्राञ्जलिस्तं नमस्यामि ब्रवीतु स पुनर्वचः ॥ ७ ॥ याथातथ्येन
भगवान् देवो वा यदि वेतरः । अतुमिच्छामि पुत्रस्य कोऽस्य
सत्त्वं भविष्यति ॥ ८ ॥ अन्तर्भूतं ततो भूतसुवाचेहं पुनर्वचः ।
यस्योत्सङ्गे मृहीतस्य भुजावभ्यधिकानुभौ ॥ ९ ॥ पतिष्यतः चिति-
तले पञ्चशीर्षाविधोरगौ । तृतीयमेतद्वाणस्य जलाद्रस्यं तु शोच-
नम् ॥ १० ॥ निमज्जिष्यति यं हृष्टा सोऽस्य सत्त्वं भविष्यति ।
त्यक्तं चतुर्भुजं श्रुत्वा तथा च सुसुदाहृतम् ॥ ११ ॥ पृथिव्यां

पार्थिवः सर्वे शस्त्रागच्छन् दिदृश्वः ॥ तान् पूजयित्वा संप्राप्तान्
 यथाहं स महोपतिः ॥ १२ ॥ एकैकस्य वृषस्याङ्गे पुत्रमारोपय-
 त्त्वा । एवं राजसहस्राणां प्रयत्नेन यथाशक्यम् ॥ १३ ॥ शिशु-
 रङ्गे समाकूटो न तत् प्राप निदर्शनम् । एतदेव तु संश्रुत्व
 द्वारवत्यां महाबलौ ॥ १४ ॥ ततरेदिपुरीं प्राप्नौ सङ्घर्षणना-
 र्दनौ । याद्वौ याद्वीं द्रष्टुं स्यसारं तौ पितृसदा ॥ १५ ॥
 अभिवाद्य यथान्यायं यथाश्रेष्ठं वृषश्च ताम् । कुशलानामयं पृष्ट्वा
 निषण्णौ रामकेशवौ ॥ १६ ॥ साभ्यर्चितौ तदा वीरौ प्रीत्या चाभ्य-
 धिकं ततः । पुत्रं दामोदरोत्सङ्गे देवी संश्रुदधात् स्वयम् ॥ १७ ॥
 न्यस्तमात्रस्य तस्याङ्गे भुजावभ्यधिकान्बभौ । पितृसदाश्च नयनं
 न्यमञ्जत कलाटजम् ॥ १८ ॥ तद्दृष्ट्वा व्यथिता वसा वरं कृष्ण-
 मयाचत । ददस्व मे वरं कृष्ण मयार्त्ताया महाभुज ॥ १९ ॥
 त्वं क्षार्त्तानां समाश्लासो भीतानामभयप्रदः । एवमुक्तस्ततः
 कृष्णः सोऽश्वीयदुनन्दनः ॥ २० ॥ माभैस्त्वं देवि धर्मज्ञे न
 मत्तोऽस्ति भयं तव । ददामि कं वरं किञ्च करवाणि पितृष्वसः
 ॥ २१ ॥ शक्यं वा यदि वाशक्यं करिष्यामि वचसाव । एवमुक्त्वा
 ततः कृष्णमश्वीयदुनन्दनम् ॥ २२ ॥ शिशुपालस्यापराधान्
 क्षमेयास्त्वं महाबल । मत्कृते यदुशार्दूल विद्धोमं मे वरं प्रभो ॥ २३ ॥
 कृष्ण उवाच । अपराधशतं क्षाम्यं मया क्ष्यस्य पितृष्वसः ।
 पुत्रस्य ते बधाहंस्तु मा त्वं शोके मनः क्षयाः ॥ २४ ॥
 भीष्म उवाच । एवमेव वृषः पापः शिशुपालः सुमन्धीः ।
 त्वां समाह्वयते वीर गोविन्दवरदर्पितः ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालवृत्तान्तकथने

लिखत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

भीष्म उवाच । नैषा चेद्दिपतैर्दुर्बुद्धिर्दया . त्वाह्वयतोऽप्युतम् ।
 नूनमेव अगङ्गर्तुः कृष्णस्यैव विनिश्चयः ॥ १ ॥ को हि मां भीम-
 सेनाय द्दितां वरुणं त. पार्थिवः । क्षेमं कालपरीतामा त्रयैव
 कुलपांसनः ॥ २ ॥ एष ह्यस्य महाबाहुसोजोश्च चरेर्भुवम् ।
 तमेव पुनरादातुमिच्छत्यत तथा विभुः ॥ ३ ॥ येनैव कुरुवाटूंश्च
 शाटूँल इव चेदिराट् । गर्जत्यतीव दुर्बुद्धिः सर्वानघ्नानचिन्त-
 यन् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो न मन्त्रषे चैद्यसाङ्गीष्मवचनं तदा ।
 उवाच चैनं संक्रुद्धः पुनर्भीष्ममथोत्तरम् ॥ ५ ॥

शिशुपाल उवाच । द्विषतां नोऽसु भीष्मैष प्रभावः केशवस्य
 यः । यस्य संज्ञववक्ता त्वं वन्दिवत् सततोत्थितः ॥ ६ ॥ संज्ञावे च
 मनो भीष्म परेषां रमते यदि । तदा संज्ञौषि राज्ञस्त्वमिमं
 हित्वा जनादंनम् ॥ ७ ॥ दरदं सुहि बाह्णीकमिमं पार्थिव-
 सत्तमम् । जायमानेन येनेयमभवद्धारिता मयी ॥ ८ ॥ वङ्गाङ्ग-
 विषयाध्यक्षं सहस्राक्षसमं बले । सुहि कार्यमिमं भीष्म महा-
 चापविकर्षणम् ॥ ९ ॥ यस्येमे कुरुडले दिव्ये सहजे देवनिर्मिते ।
 कवचञ्च महाबाहो बाणार्कसदृशप्रभम् ॥ १० ॥ वासवप्रतिभो
 येन जरासन्धोऽतिदुर्जयः । विजितो बाहुद्वयेन देहभेदश्च
 जन्म्यतः ॥ ११ ॥ द्रोणं द्रौणिश्च साधु त्वं पितापुत्री महारथौ ।
 सुहि सुत्यावुभौ भीष्म सततं द्विजसत्तमौ ॥ १२ ॥ ययोरन्यतरो
 भीष्म संक्रुद्धः सचराचरम् । इमां वसुमतीं कुर्वांस्त्रि.शेषामिति
 मे मतिः ॥ १३ ॥ द्रोणस्य हि समं वृद्धे न पश्यामि नराधिपम् ।
 नास्त्रित्यान्त्रः समं भीष्म न च तौ स्तोतुमिच्छसि ॥ १४ ॥ पृथिव्यां
 सागरान्तायां यो वै प्रतिसमा भवेत् । दुर्कोभनं वां राजेन्द्र-
 मतिक्रम्य महाभुजम् ॥ १५ ॥ जयद्रथश्च राजानं कृतास्त्रं हृद-
 विक्रमम् । द्रुमं किम्पुरुषाचार्यं लोकप्रथितविक्रमम् । वृद्धश्च

भारताधीर्षं तया शारदतं रूपम् ॥ १६ ॥ अतिक्रम्य महावीर्षं
 किं प्रशंससि केशवम् । धनुर्दराणां प्रवरं रुक्मिण्यं सुवधोत्तमम्
 ॥ १७ ॥ अतिक्रम्य महावीर्षं किं प्रशंससि केशवम् । भीष्मकश्च
 महावीर्षं दन्तवक्रश्च भूमिपम् ॥ १८ ॥ भगदंशं द्रुपकेतुं जयत्-
 सेनश्च मागधम् । विराटद्रुपदौ चोभौ शकुनिश्च वृषह्वलम् ॥ १९ ॥
 विन्दानुविन्दाभावन्थी पाण्ड्यं श्वेतमथोत्तमम् शङ्खश्च सुमहा-
 भागं वृषसेनश्च मानिनम् ॥ २० ॥ एककव्यश्च विक्रान्तं काण्डिकश्च
 महारथम् । अतिक्रम्य महावीर्षं किं प्रशंससि केशवम् ॥ २१ ॥
 शस्यादीर्नाप कस्यात्त्वं न क्षौषि वसुधाधिपान् । क्षवाय यदि ते
 बुद्धिर्वर्जते भीष्म सर्वदा ॥ २२ ॥ किं हि शक्यं मया कर्तुं
 यद्दृष्टानां त्वया वृष । पुरा कथयतां नूनं न श्रुतं धर्मवादिनाम्
 ॥ २३ ॥ आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा प्ररक्षवः । अनाचरित-
 भार्याणामिति ते भीष्म नः श्रुतम् ॥ २४ ॥ यदस्यव्यभिदं शश्व-
 न्नाहात् संक्षौषि भक्तितः । केशवं तच्च ते भीष्म न कचिदसु-
 मन्यते ॥ २५ ॥ कथं भोजस्य पुरुषे वर्गपाले दुरात्मनि । समा-
 वेद्यथे सर्वं जगत् केवलकाश्यया ॥ २६ ॥ अथ चैषा न ते
 बुद्धिः प्रकृतिं याति भारत । मयैव कथितं पूर्वं भूलिङ्गशकुनि-
 र्यथा ॥ २७ ॥ भूलिङ्गशकुनिर्नाम पाण्ड्वे हिमवतः पुरे । भीष्म
 तस्याः सदा वाचः श्रूयन्तेऽर्थविगर्हिताः ॥ २८ ॥ मा साहस-
 मितौहं सा सततं वाशते किल । साहसं चात्मनातीव चरन्ती
 नावबुध्यते ॥ २९ ॥ सा हि मांसार्गलं भीष्म सुखात् सिञ्चत्य-
 खादतः । दन्तान्तरविलग्नं यत्तदादत्तेऽल्पचेतना ॥ ३० ॥
 द्रष्टव्यः सा हि सिञ्चत्य भीष्म जीवत्यसंशयम् । तद्वत्त्वमप्यधर्मिष्ठ
 सदा वाचः प्रभावये ॥ ३१ ॥ द्रष्टव्यतां भूमिपालानां भीष्म जीवत्य-
 संशयम् । लोकविद्विष्टकर्मा हि नान्योऽस्ति भवता समः ॥ ३२ ॥
 वैशम्पायन उवाच । ततश्चेदिपतेः श्रुत्वा भीष्मः सकटुकं

वचः । उवाचेहं वचो राजंसेहिराजस्य नृप्यतः । वरः ।
 इच्छतां किञ्च नामाहं जीवाभ्येषां महीक्षिताम् । सोऽहं न
 गणयाम्येतांस्तृणोभाषि मगाधिपान् ॥ ३४ ॥ एवमुक्ते तु भीष्मो
 ततः सञ्जुक्तुशुक्लपाः । केचिज्जहद्विदे तत्र केचिद्भीष्मं जगार्हदे
 ॥ ३५ ॥ केचिद्रूचर्महैव्यासाः श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वचः । पाषोऽव-
 लिप्तो हृष्य च नायं भीष्मोऽर्हति क्षमाम् ॥ ३६ ॥ इच्छतां दुर्मति-
 भीष्मः पशुवत् साध्वयं वृषाः । सर्वैः समेत्य संरब्धो दक्ष्यतां वा
 कटाग्निना ॥ ३७ ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा ततः कुरुपितामहः ।
 उवाच मतिमान् भीष्मस्तानिव वसुधाधिपान् ॥ ३८ ॥ अतस्सो-
 क्तस्य नेहान्तमहं समुपलक्षये । यन्तु वक्ष्यामि तत्सर्वं शृणुष्वं
 वसुधाधिपाः ॥ ३९ ॥ पशुवद्वातनं वा मे दहनं वा कटाग्निना ।
 क्रियतां मूर्च्छं वो न्यस्तं मयेहं सकलं पदम् ॥ ४० ॥ एष तिष्ठति
 गोविन्दः पूजितोऽस्त्राभिरप्युतः । यस्य वा त्वरते बुद्धिर्मरणाय
 स माधवम् ॥ ४१ ॥ कृष्णमाह्वयतामयं वृष्टे चक्रगदाधरम् ।
 यावदस्त्रैव देवस्य देहं विशतु पातितः ॥ ४२ ॥

इति सभापर्वणि त्रिशुपालवधपर्वणि भीष्मवाक्ये

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः श्रुत्वैव भीष्मस्य चेहिराजस्य-
 विक्रमः । वसुत्सुर्वासुदेवेन वासुदेवमुवाच ह ॥ १ ॥ आह्वये
 त्वां रणं गच्छ मया साहं जनार्दन । यावदस्य निश्चिन्वि त्वां
 सञ्चितं सर्वपाण्डवैः ॥ २ ॥ सह त्वया हि मे वध्याः सर्वथा कृष्ण-
 पाण्डवाः । वृषतीन् समतिक्रम्य येरराजा त्वमर्षितः ॥ ३ ॥ धि-
 त्वां दासमराजानं बाल्यादर्चन्ति दुर्मतिम् । अनर्हमर्हवत् कृष्णा
 वध्यास्त इति मे मतिः ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा राजशार्ङ्गं तस्यौ मर्ज-

न्मर्षणः । एवमुक्ते ततः कृष्णो मृदुपूर्वमिदं वचः ॥ ५ ॥ उवाच
 पार्थिवान् सर्वान् तत्समक्षेपाण्डवान् । एष नः शत्रुत्वम्
 पार्थिवाः सार्वभौमः ॥ ६ ॥ सात्वतानां वृशंसङ्गा न हितोऽन-
 पकारिणाम् । प्राञ्ज्योतिषपुरं यातान्छान् ज्ञात्वा वृशंसक्त
 ॥ ७ ॥ अदृष्टहारकामेष स्वस्तीयः सन्नराधिपाः । क्रीडतो भोज-
 राजस्य एष रैवतके गिरौ ॥ ८ ॥ इत्वा बद्धा च तान् सर्वानु-
 पायात् स्वपुरं पुरा । अश्वमेधे हयं मेधं अतृष्ट रक्षिभि-
 र्हतम् ॥ ९ ॥ पितुर्मे यज्ञविघ्नार्थमहरत्पापनिघ्नः । शीघ्रान्
 प्रतियाताश्च बभूवेष तपस्विनः । भाष्णीमभ्यहरन्मोहादकामां
 तामितोगताम् ॥ १० ॥ एष मायाप्रतिच्छन्नः कारुणार्थे तप-
 स्विनीम् । जहार भद्रां वैशाकीं मातुलस्य वृशंसक्त ॥ ११ ॥
 पिष्टव्यसुः कृते दुःखं सुमहन्मर्षयाम्यहम् । दिष्ट्या हीदं सर्व-
 राज्ञां सन्निधावद्य वक्तृते ॥ १२ ॥ पश्यन्ति हि भवन्तोऽद्य मन्त्र-
 तोव अतिक्रमम् । कृतानि तु परोक्षं मे यानि तानि निबोधत
 ॥ १३ ॥ इमं त्वस्य न शक्यामि चन्तुमद्य व्यतिक्रमम् । अ-
 लेपाहधार्दस्य समग्रे राजमण्डले ॥ १४ ॥ बन्धिस्वामस्य मूढस्य
 प्रार्थनासीन्मुर्मूर्तः । न च तां प्राप्तवान् मूढः शूद्रो वेदश्रुती-
 मिव ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमादि ततः सर्वे सहितास्ते नरा-
 धिपाः । वासुदेववचः श्रुत्वा चेदिराजं व्यगर्हयन् ॥ १६ ॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा शिशुपालः प्रतापवान् । जहास स्वनवद्दामं वाष्पं-
 चेदसुवाच च ॥ १७ ॥ मत्पूर्वां बन्धिणीं कृष्ण संसत्सु परि-
 कीर्तयन् । विशेषतः पार्थिवेषु व्रीडां न कुरुषे कथम् ॥ १८ ॥
 मन्थमानो हि कः सत्सु पुरुषः परिकीर्तयेत् । अन्धपूर्वां स्त्रियं
 ज्ञातु त्वदग्नौ मधुसूदन ॥ १९ ॥ अम वा र्यदि ते अथा मा वा
 कृष्ण मम अमः । कृष्णाहामि प्रसन्नाहा किं मे त्वन्नो भविष्यति

॥ २० ॥ तथा ब्रुवत एवास्य भगवान् मधुसूदनः । मनसा चिन्तय-
 चक्रं दैत्यगर्वमिसूदनम् ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु चक्रे हस्त-
 गतिं सति । एवापि भगवानुच्चैर्वाक्यं वाक्प्रविशारदः ॥ २२ ॥
 शृण्वन्तु मे महीपाशा येनैतत् क्षमितं मया । अपराधशतं क्षाम्यं
 मातुरस्यैव याचने ॥ २३ ॥ दत्तं मया याचितञ्च तद्दे पूर्यं हि
 पार्थिवाः । अधुना बधयिष्यामि पथ्यतां वो महीक्षितान् ॥ २४ ॥
 एवमुक्त्वा यदुश्लेषोदिराजस्य तत्क्षणात् । व्यपाहरत् शिरः-
 क्रुद्धश्चेष्वामित्तकर्षणः ॥ २५ ॥ स पपात महाबाहुर्वज्राहत
 इवाचलः । ततश्चेदिपतेर्देहात्तेजोऽग्रं दृष्टुर्नृपाः ॥ २६ ॥ उत्-
 पतन्तं महाराज गगनादिव भास्करम् । ततः कमलपत्राचं कृष्णं
 लोकनमस्कृतम् ॥ २७ ॥ बवन्दे तत्तदा तेजो विवेश च नरा-
 धिप । तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीक्षितः ॥ २८ ॥ यद्विवेश
 महाबाहुं तत्तेजः पुरुषोत्तमम् । अनन्त्रे प्रथमं द्यौः पपात
 ज्वलिताग्निः ॥ २९ ॥ कृष्णेन निहतं चैद्ये चचास च वसुन्धरा ।
 ततः केचिन्महीपाला नाब्रुवंस्तत्र किञ्चन ॥ ३० ॥ पतीतवाक्-
 पथे काले प्रेक्षमाणा जनार्दनम् । हस्तैर्हस्ताग्रमपरे प्रत्यपि-
 पन्नमर्षिताः ॥ ३१ ॥ अपरे दशनैरोष्ठानदशनं क्रोधमूर्च्छिताः ।
 रश्च केचिद्दार्श्यायं प्रशशंसुर्नराधिपाः ॥ ३२ ॥ केचिद्देव सुसं-
 रब्धा मध्यस्थ्यास्वपरेऽभवन् । प्रहृष्टाः केशवं जग्मुः संस्तुवन्तो
 महर्षयः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानः पार्थिवाश्च महाबलाः ।
 शशंसुर्निर्हृताः सर्वे दृष्ट्वा कृष्णस्य विक्रमम् ॥ ३४ ॥ पाण्डवस्त्व-
 वीत् श्वातन् सत्कारेण महीपतिम् । दमघोषात्मजं शीरं संस्मा-
 रयत साधिरम् ॥ ३५ ॥ तथा च कृतवन्तश्चो श्वातुर्वै शासनं
 तदा । चेद्दीनामाधिपत्ये च पुत्रमस्य महीपतेः ॥ ३६ ॥ अभ्य-
 पिद्यन्तदा पार्थः संह तैर्वैसुधाधिपैः । ततः स कुबराजस्य क्रतुः
 सर्वसम्बद्धिमान् ॥ ३७ ॥ यत्नां प्रीतिकरा राजन् स बभौ

विपुञ्जीसः । शान्तविप्रः सुधारणः प्रभूतधनधान्यवान् ॥३८॥
 अश्ववान् बल्लभश्च केशवेन सुरजितः । समापयामास च तं
 राजसूयं महामृतम् ॥ ३९ ॥ तन्तु यज्ञं महाबाहुरासमाप्ते
 र्जनाईनः । स्वराज भगवाण्कीरिः शार्ङ्गधनुर्गदाधरः ॥ ४० ॥
 ततस्त्ववधत्स्नातं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् । समक्षं पार्थिवं च न-
 सुपागम्येदमवधीत् ॥ ४१ ॥ दिष्ट्या बर्हसि धर्मज्ञ साध्याज्यं
 प्राप्तवानसि । आजमीढाजमीढानां यशः संबद्धितं त्वया ॥४२॥
 कर्मस्यैतेन राजेन्द्र धर्मस्य सुमहान् कृतः ॥ प्रापृच्छामो नरव्याघ्र
 सर्वकामैः सुपूजिताः ॥ ४३ ॥ स्वराष्ट्राणि गमिष्यामस्तदनुज्ञातु-
 मर्हसि । श्रुत्वा तु वचनं राज्ञां धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४४ ॥
 यथाहं पूज्यं वृषतीन् श्वातृन् सर्वांनुवाच ह । राजानः सर्व
 एवैते प्रीत्याश्वान् ससुपागताः ॥ ४५ ॥ प्रस्थिताः स्वानि राष्ट्राणि
 मामापृच्छ्य परन्तपाः । तेऽनुव्रजत भद्रं वो विषयान्तं वृषो-
 त्तमान् ॥ ४६ ॥ श्वातृवचनमाज्ञाय पाण्डुवा धर्मचारिणः ।
 यथाहं वृषतीन् सर्वानिकैकं समनुव्रजन् । विराटमन्वयात्तूष्णं
 वृष्टयूजः प्रतापवान् ॥ ४७ ॥ धनञ्जयो यज्ञसेनं महात्मानं
 महारथम् । भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च भीमसेनो महाबलः ॥ ४८ ॥
 द्रोणन्तु ससुतं वीरं सहदेवो युधांपतिः । नकुलः सुबलं राजन्
 सहयुवं समन्वयात् ॥ ४९ ॥ द्रौपदेयाः ससीभद्राः पावतीयान्
 महारथान् । अन्वगच्छंस्तथैवान्यान् क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभाः ॥५०॥
 एवं सुपूजिताः सर्वे जम्मुर्विप्राः सहस्रशः । गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु
 सर्वेषु ब्राह्मणेषु च ॥ ५१ ॥ युधिष्ठिरसुवाचेहं वासुदेवः प्रताप-
 वान् । प्रापृच्छे त्वां गमिष्यामि द्वारकां कुबनन्दन ॥ ५२ ॥
 राजसूयं कतुश्रेष्ठं दिष्ट्या त्वं प्राप्तवानसि । तसुवाचैवसुकुशु ।
 धर्मराजो जनाईनम् ॥ ५३ ॥ तव प्रसादाद्भोविन्दु प्राप्तः कतु-
 वरो मया । क्षत्रं समग्रमपि च त्वत्प्रसादाद्दृष्टे स्थितम् ॥ ५४ ॥

उपादाय बलिं सुख्यं मामेव समुपस्थितम् । कथं तद्गतमार्थं मे
 वाण्यी वितरतेऽनघ ॥ ५० ॥ न ह्यहं त्वाहते वीर रतिं प्राप्नोमि
 कर्हचित् । अथस्यैव गन्तव्या भवता द्वारकापुरी ॥ ५१ ॥
 एवमुक्तः स धर्मात्मा युधिष्ठिरसहायवान् । अभिगम्यावशीत्
 प्रीतः पृथां पृथुयशा हरिः । सास्त्राज्यं समनुमानाः पुत्राःकोऽद्य
 पित्रष्वसः ॥ ५२ ॥ सिद्धार्थी वसुमन्तस्य सा त्वं प्रीतिमवाप्नुहि ।
 अमुञ्जातस्त्वया चाहं द्वारकां गन्तुमुत्सहे ॥ ५३ ॥ सुभद्रां द्रौपदी-
 च्छ्वेव सभाजयत केशवः । निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्माद्युधिष्ठिरसहाय-
 वान् ॥ ५४ ॥ स्नातश्च कृतजप्यश्च ब्राह्मणान् स्वाक्षि वाच्य च ।
 ततो मेघवपुःप्रख्यं स्यन्दनश्च सुकल्पितम् ॥ ५५ ॥ योजयित्वा
 महाबाहुर्दाहकः समुपस्थितः । उपास्थितं रथं दृष्ट्वा तार्क्ष्य-
 प्रवरकेतनम् ॥ ५६ ॥ मदर्क्षिणमुपाहृत्य समारुह्य महामनाः ।
 प्रवयौ पुण्डरीकाक्षस्ततो द्वारवतीं पुरीम् ॥ ५७ ॥ तं पद्भ्यामनु-
 वव्राज धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् वासु-
 देवं महाबलम् ॥ ५८ ॥ ततो सुहृत्तं संसृज्य स्यन्दनप्रवरं हरिः ।
 अभवौत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५९ ॥ अप्रमत्तः
 स्थितो नित्यं प्रजाः पाहि विशाम्पते । पर्जन्यमिव भूतानि महा-
 द्रुममिव द्विजाः ॥ ६० ॥ बान्धवास्त्रापजीवन्तु सहस्राक्षमिवा-
 मराः । कृत्वा परस्यरेणैव सखिदं क्षणपाण्डवी ॥ ६१ ॥ अन्योन्यं
 समनुज्ञाय जग्मतुः स्वगृहान् प्रति । गते द्वारवतीं क्षणं सात्वत-
 प्रवरे वृष ॥ ६२ ॥ एको दुर्धनो राजा शकुनिनापि शीबलः ।
 तस्मां सभायां दिव्यायाम्घतुस्तौ नरर्षभौ ॥ ६३ ॥

इति सभापर्वणि शिशुपालवधपर्वणि शिशुपालवधे
 पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तश्च शिशुपालवधपर्वः ॥ ४५ ॥

अथ द्यूतपर्व ।

वैशम्पायन उवाच । समाप्ते राजसूये तु ऋतुच्छेदे सुदुर्लभे ।
 शिष्यैः परिरुती व्यासः पुरस्तात्प्रमपद्यत् ॥ १ ॥ सोऽस्ययादा-
 सनात्सूयं श्वात्तृभिः परिवारितः । षाद्येनांसनदानेन पिता-
 महमपूजयत् ॥ २ ॥ अथोपविष्ट भगवाभू क्वाश्वने परमासने ।
 आस्यतामिति चोवाच धर्मराजं वृधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ अथोपविष्टं
 राजानं श्वातृभिः परिवारितम् । उवाच भगवान् व्यासस्त-
 द्वाक्वविद्यारदः ॥ ४ ॥ दिव्या बर्हिषि कौन्तेय साम्राज्यं प्राप्य
 दुर्लभम् । बर्हिताः कुरवः सर्वे त्वया कुरकुलोद्भव ॥ ५ ॥
 आशुष्के त्वां गमिष्यामि पूजितोऽस्मि विशाम्यते । एवमुक्तः स
 कृष्णेन धर्मराजो वृधिष्ठिरः । अभिवाद्योपसङ्गृह्य पितामह-
 मयामवीत् ॥ ६ ॥

वृधिष्ठिर उवाच । संशयो द्विपदां श्लेष्ट ममोत्पन्नः सुदु-
 र्लभः । तस्य नान्योऽस्ति वक्ता वै त्वाच्छते द्विजपुरुष । चत्पातां-
 स्त्रिविधान् प्राह नारदो भगवाशुषिः ॥ ७ ॥ दिव्यांशैवान्तरोक्षांश्च
 पार्थिवांश्च पितामह । अपि चैद्यस्य पतनाच्छन्नभीत्यातिकं
 महत् ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । राजसूय वचनं श्रुत्वा पराशरसुतः प्रभुः ।
 कृष्णह्रैपायनो व्यास इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ तयोद्यद्य समा-
 राजसूयत्पातानां फलं महत् । सर्वेष्वत्रविनाशाय भविष्यति विशा-
 म्यते ॥ १० ॥ त्वामेकं कारणं कृत्वा कालेन भरतर्षभ । समेतं
 पार्थिवं चतुर्ण्यं यास्यति भारत ॥ ११ ॥ दुर्बोधनापराधेन
 भीमार्जुनबलेन च । स्वप्ने द्रक्ष्यसि राजेन्द्र चपात्ते त्वं दृष-
 ध्वजम् । गीककण्ठं भवं स्यात्कुं कपालिं त्रिपुरान्तकम् ॥ १२ ॥
 अयं बहू पशुपतिं महादेवमुमापतिम् । हरं सर्वं दृषं शूलिं
 पिनाकिं कृत्तिवाससम् ॥ १३ ॥ कैलासकूटप्रतिमं दृषभेऽवस्थितं

शिवम् । निरीक्षमाणं सततं पित्रराजाश्रितां दिशम् ॥ १४ ॥
एवमीदृशकं स्वप्नं दृक्ष्यसि त्वं विशाम्यते । मा तत्कृते क्षानुध्याहि
कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १५ ॥ स्वप्नि तेऽस्तु गमिष्यामि कैलासं
पर्वतं प्रति । अप्रमत्तः स्थितो दान्तः पृथिवीं परिपालय ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स भगवान् कैलासं पर्वतं
ययौ । कृष्णहैपायनो व्यासः सह शिष्यैः श्रुताशुभैः ॥ १७ ॥
गते पितामहे राजा चिन्ताशोकसमन्वितः । निःश्वसन्कृष्णामस-
कृत्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १८ ॥ कथन्तु देवं शश्वेत पौरुषेण
प्रवाधितुम् । अक्वममेव भविता यदुक्तं परमर्षिणा ॥ १९ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजाः सर्वान् भ्रातॄन् बुधिशिरः । श्रुतं वै पुरुष-
व्याघ्रा यन्मां हैपायनोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ तदा तद्वचनं श्रुत्वा
मरणे निश्चिता मतिः । सर्वज्ञस्य निधने यद्यहं हेतुरीक्षितः
॥ २१ ॥ कालेन निर्मितज्ञात को ममार्थोऽस्ति जीवतः । एवं
ब्रुवन्तं राजानं फाल्गुनः प्रत्यभाषत ॥ २२ ॥ मा राजन् कश्मलं
घोरं प्राविशो बुद्धिनाशनम् । सख्यधार्म्यं महाराज यत् क्षेमं तत्
समाचर ॥ २३ ॥ ततोऽब्रवीत् सत्यवृतिभ्रातॄन् सर्वान् बुधि-
शिरः । हैपायनस्य वचनं तत्रैव समचिन्तयत् ॥ २४ ॥ अद्य
प्रभृति भद्रं वः प्रतिज्ञां मे निबोधत । त्रयोदशसमाज्ञात को
ममार्थोऽस्ति जीवतः ॥ २५ ॥ न प्रवक्ष्यामि पुरुषं भ्रातॄनन्यांश्च
पार्थिवान् । स्थितो निदेशे ज्ञातीनां योष्ये तत्प्रमुदाहरन्
॥ २६ ॥ एवं मे वर्त्तमानस्य स्वसुतेष्वितरेषु च । भेदो न
भविता लोके भेदमूलो हि विग्रहः ॥ २७ ॥ विग्रहं दूरतो रक्षन्
प्रियाख्येव समाचरन् । वाच्यतां न गमिष्यामि लोकेषु मनुज-
र्षभाः ॥ २८ ॥ भ्रातृर्ज्येष्ठस्य वचनं पाण्डवाः सन्निगम्य तत् ।
बभूवुः समवृत्तं न्त धर्मराजहिते रताः ॥ २९ ॥ संसत्सु समर्थं
कृत्वा धर्मराट् भ्रातृभिः सह । पितृंक्षर्यं यथान्यायं देवताश्च

विशाम्यते ॥ ३० ॥ कृतमङ्गलकल्याणो ज्ञातृभिः परिवारितः ।
गतेषु क्षत्रियेन्द्रेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ३१ ॥ युधिष्ठिरः सशामात्यः
प्रविवेश पुरोत्तमम् । दुर्बोधो महाराज शकुनिश्चापि सौवचः ।
सभायां रमणीयायां तत्रैवास्ते नराधिप ॥ ३२ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरसमये
षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । वसन् दुर्बोधनस्त्रयां सभायां पुरुष-
र्षभः । शनैर्दृग्दर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥ १ ॥ तस्यां
दिव्यानभिप्रायान् दृग्दर्शं कुरुमन्दनः । न हृष्टपूर्वा ये तेन नगरे
नागसाहच्ये ॥ २ ॥ स कदाचित् सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
स्नाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ॥ ३ ॥ स्वस्त्रोत्कर्षणं
राजा कृतवान् बह्निमोहितः । दुर्मना विसुखश्चैव परिचक्राम
तां सभाम् ॥ ४ ॥ ततः स्थले निपतितो दुर्मनः ब्रीडितो वृषः ।
निग्रहसन्निभुश्चापि परिचक्राम तां सभाम् ॥ ५ ॥ ततः स्नाटिक-
तोयां वै स्नाटिकास्त्रजशोभिताम् । वापीं मत्वा स्थलमिव
सवासाः प्रापतञ्जले ॥ ६ ॥ जले निपतितं दृष्ट्वा भीमसेनो महा-
बलः । जहास जहसुश्चैव किङ्कराश्च सुयोधनम् ॥ ७ ॥ वासांश्च
च शुभान्यश्चैव प्रददूर राजशासनात् । तथागतन्तु तं दृष्ट्वा भीम-
सेनो महाबलः ॥ ८ ॥ अर्जुनश्च यमो चोभौ सर्वे ते प्राहसंस्तदा ।
नासर्षयस्ततस्ते घामवहासममर्षणाः ॥ ९ ॥ आकारं रक्षमाणस्तु
न स तान् समुदैक्षत । पुनर्वसनस्तु क्षिप्य प्रतरिष्यन्निव स्थलम्
॥ १० ॥ शीघरोच्च ततः सर्वे जहसुश्च पुनर्जनाः । हारन्तु
पिहितकारं स्नाटिकं प्रेक्ष्य भूमिपः ॥ ११ ॥ प्रविशन्नाहतो
मूर्च्छि प्याघूर्णित इव स्थितः । तादृशं चापरं हारं स्नाटिकी-

रुकपाटकम् ॥ १२ ॥ विषद्वयन् 'कराभ्यान्तु निष्कर्म्याधे पपात
 च । हारन्तु वितताकारं समापेदे पुनश्च सः ॥ १३ ॥ तद्भुक्तं
 धिति मन्वानो हारश्यानादुपारमत् । एवं प्रलम्भान् विविधान्
 प्राप्य तत्र विश्राम्यते ॥ १४ ॥ पाण्डवेयाभ्यनुज्ञातस्ततो दुर्बोधनो
 वृषः । अपहृष्टेन ममसा राजसूये महाकृतौ । प्रेष्य त्तामङ्ग, ता-
 च्छिं जगाम गजसाह्वयम् ॥ १५ ॥ पाण्डवश्रीप्रतप्तस्य ध्याय-
 मानस्य गच्छतः । दुर्बोधनस्य वृषतेः पापा मतिरजायत ॥ १६ ॥
 पार्थान् सुमनसो दृष्ट्वा पार्थिवांश्च वशानुगान् । अत्स्नां चाधि-
 दितं लोकमाकुमारं कुरुद्वह ॥ १७ ॥ महिमानं परश्चाधि-
 पाण्डवानां महात्मनाम् । दुर्बोधनो धार्तराष्ट्रो विवर्षः सम-
 पद्यत ॥ १८ ॥ स तु गच्छन्नेकाग्रः सभामेकोऽन्वचिन्तयत् ।
 श्रियश्च तामनुपमां धर्मराजस्य धीमतः ॥ १९ ॥ प्रमत्तो हत-
 राट्स्य पुत्रो दुर्बोधनस्तदा । नाभ्यभाषत् सुबलजं भाषमाणं
 पुनः पुनः ॥ २० ॥ अनिकाग्रन्तु तं दृष्ट्वा शकुनिः प्रत्यभाषत् ।
 दुर्बोधन कुतो मूलं निश्चसन्निव गच्छसि ॥ २१ ॥

दुर्बोधन उवाच । दृष्ट्वा मां पृथिवीं अत्स्नां वृषिष्ठिरवशा-
 नुगाम् । जितामस्त्रप्रतापेन श्वेताश्वस्य महात्मनः ॥ २२ ॥ तच्च
 वक्त्रं तथाभूतं दृष्ट्वा पार्थस्य मातुल । यथा शक्रस्य देवेषु तथा
 भूतं महाद्युतेः ॥ २३ ॥ अमर्षेण तु सम्पूर्णो दह्यमानो दिवा-
 निशम् । शुचिशुक्लागमे काले श्रुष्येत्तोयमिवास्पकम् ॥ २४ ॥
 पश्य सात्वतमुख्येन शिशुपालो निपातितः । न च तत्र पुमा-
 नासीत् कश्चित्तस्य पदानुगः ॥ २५ ॥ दह्यमाना हि राजानः
 पाण्डवोऽप्येन वङ्गिना । क्षान्तवन्तोऽपराधं ते को हि तत् क्षन्तु-
 मर्हति ॥ २६ ॥ वासुदेवेन तत् कर्म यथाशुक्तं मेव त् कृतम् ।
 सिद्धश्च पाण्डुपुत्राणां प्रतापेन महात्मनाम् ॥ २७ ॥ तथाहि
 रत्नान्यादाय विविधानि वृषा वृषम् । उपातिष्ठन्त कौन्तेयं

वैश्या इव करप्रदाः ॥ २८ ॥ श्रियं तद्यागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव
 पाण्डवे । अमर्षवशमापन्नो दह्यामि न तन्नोचितः ॥ २९ ॥ एवं
 स निश्चयं कृत्वा ततो वचनमब्रवीत् । पुनर्गान्धाररुपतिं दह्य-
 मान इवाग्निना ॥ ३० ॥ बह्निमेव प्रवेक्ष्यामि भक्षयिष्यामि वा
 विषम् । अपो वापि प्रवेक्ष्यामि न हि शक्यामि जीवितुम् ॥ ३१ ॥
 को हि नाम पुमान् लोके मर्षयिष्यति सत्त्ववान् । सपत्नारुध्यतो
 दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च ॥ ३२ ॥ सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न
 पुमान्नापुमानपि । योऽहं तां मर्षयास्यद्य तादृशीं श्रियमागताम्
 ॥ ३३ ॥ ईश्वरत्वं दृष्टिव्याप्तं वसुमताश्च तादृशीम् । यत्रश्च तादृशं
 दृष्ट्वा मादृशः को न संजरेत् ॥ ३४ ॥ अशक्तैक एवाहं तामा-
 चर्तुं दृष्ट्वाश्रयम् । सहायांश्च न पश्यामि तेन मृत्युं विचिन्तये
 ॥ ३५ ॥ हैवमेव परं मन्ये पौरुषश्च निरर्थकम् । दृष्ट्वा कुन्तीसुते
 श्रुत्वां श्रियं तां महतां यथा ॥ ३६ ॥ कृतो यत्नो मया पूर्वं
 विनाशे तस्य सौभल । तच्च सर्वमतिक्रम्य संतुष्टोऽपुस्त्रिव पङ्कजम्
 ॥ ३७ ॥ तेन हैवं परं मन्ये पौरुषश्च निरर्थकम् । धार्तराष्ट्रा
 हि हीयन्ते पार्था बर्हन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥ सोऽहं श्रियश्च तां
 दृष्ट्वा सभां ताश्च तद्याविधाम् । रक्षिभिस्त्रावहासं तं परितप्ये
 यथाग्निना ॥ ३९ ॥ स मामभ्यसुष्यानीहि मातुषाद्य सुदुःखितम् ।
 अमर्षश्च समाविष्टं हृतराष्ट्रे निवेद्य ॥ ४० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसन्तापे

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

शकुनिवशात् । दुर्योधन न तेऽमर्षः कार्यः प्रति बुधि-
 श्चिरम् । भागधेयानि हि स्थानि पाण्डवा भुञ्जते सदा ॥ १ ॥

विधान विविधाकारं परं तेषां विधानतः । अनेकैरभ्युपायैश्च त्वया
न शक्विता; पुरा ॥ २ ॥ आरव्यापि महाराज पुनः पुनररि-
न्देम । विमुक्ताश्च नरव्याघ्रा भागधेयपुरस्कृताः ॥ ३ ॥ तैर्लज्जा
द्रौपदी भाष्वा द्रुपदश्च सुतैः सह । सहायः पृथिवीकाभे वासु-
देवश्च वीर्यवान् ॥ ४ ॥ लक्ष्य नाभिभूतार्थैः पितृव्योऽथः पृथिवी-
पते । विद्वदस्तेजसा तेषां तत्र का परिदेवना ॥ ५ ॥ धनञ्जयेन
गाण्डीवमक्षयौ च महेषुधी । लब्धाप्यस्त्राणि दिव्यानि तोप-
यित्वा हुताशनम् ॥ ६ ॥ तेन कार्मुकसुख्येन वाङ्मवीर्येण चात्मनः ।
कृता वशे महीपालास्तत्र का परिदेवना ॥ ७ ॥ अग्निदाहा-
न्वयश्चापि मोक्षयित्वा स हानवम् । सभां तां कारयामास सख्य-
साची परन्तपः ॥ ८ ॥ तेन चैव मयेनोक्ताः किङ्करा नाम राजसाः ।
वहन्ति तां सभां भीमाशत्रु का परिदेवना ॥ ९ ॥ यज्ञासहा-
यतां राजन्मुक्तवानसि भारत । तन्विथ्या आतरो हीसे तव सर्व-
वशानुगाः ॥ १० ॥ द्रोणस्तव महेष्वासः सह पुत्रेण वीर्यवान् ।
सूतपुत्रश्च राधेयो गौतमश्च महारथः ॥ ११ ॥ अश्वश्च सह सौदर्यः
सौमदक्षिण्य पार्थिव । एतैस्त्वं सहितः सर्वैर्जय कृत्स्नां वसु-
न्वराम् ॥ १२ ॥

दुर्बोधन उवाच । त्वया च सहितो राजन्नेतैश्चान्यैर्भेडा-
रथैः । एतानेव विजेष्यामि यदि त्वमनुमन्यसे ॥ १३ ॥ एतेषु
विजितेष्वद्य भविष्यति मही मम । सर्वे च पृथिवीपाताः सभा-
सा च महाधना ॥ १४ ॥

शकुनिरुवाच । धनञ्जयो वासुदेवो भीमसेनो सुधिष्ठिर ।
नकुलः सहदेवश्च द्रुपदश्च सहात्मजैः ॥ १५ ॥ नैते सुधि पुरा-
जेतुं शक्या देवगणैरपि । महारथा महेष्वासाः कृतास्तत्र सु-
धुर्मदाः ॥ १६ ॥ अहन्तु तद्विजानामि विजेतुं येन शक्यते ।
सुधिष्ठिरं स्वयं राजंस्तन्निबोध जुषस्व च ॥ १७ ॥

दुर्जोधन उवाच । अप्रमार्देन सुहृद्दामन्येषाञ्च महात्मनाम् ।
यदि शक्या विजेतुं ते तन्नामाचक्ष्व मातुल ॥ १८ ॥

शकुनिरुवाच । द्यूतप्रियञ्च कौन्तेयो न स जानाति देवि-
तुम् । समाहृतश्च राजेन्द्रो न शक्यति निवर्तितुम् ॥ १९ ॥
देवने कुशक्षपाहं न मेऽस्ति सदृशो भुवि । ० त्रिषु लोकेषु कौरव्य-
तं त्वं द्यूते समाहृत्य ॥ २० ॥ तस्याच्चकुशलो राजन्नादास्येऽह-
मसंशयम् । राज्यं श्रियञ्च तां दीप्तां त्वदर्धं पुरुषर्षभ ॥ २१ ॥
इदन्तु सर्वं त्वं राज्ञे दुर्जोधन निवेदय । अनुज्ञातस्तु ते पित्रा
विजेष्ये तान्म संशयः ॥ २२ ॥

दुर्जोधन उवाच । त्वमेव कुरुसुख्याय धृतराष्ट्राय सौबल ।
निवेदय यथान्यायं नाहं शक्ये निवेदितुम् ॥ २३ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्जोधनसन्तापे
अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुभव च राज्ञस्तं राजसूयं महा-
कतुम् । सुधिष्ठिरस्य वृपतेर्गान्धारीपुत्रसंयुतः ॥ १ ॥ प्रियकन्यात-
माज्ञाय पूर्वं दुर्जोधनस्य तत् । प्रज्ञाचक्षुषमासीनं शकुनिः सौबल-
सादा ॥ २ ॥ दुर्जोधनवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । उप-
गम्य महाप्राज्ञं शकुनिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३ ॥

* शकुनिरुवाच । दुर्जोधनो महाराज विवर्यो हरिणः क्षयः ।
दीनद्विन्तापरसैव तं विद्धि मनुजाधिप ॥ ४ ॥ न वै परोक्षसे
सत्यगसह्यं शत्रुसम्भवम् । ज्वेष्ठपुत्रस्य हृच्छोकं किमर्थं नाह-
शुभ्यसे ॥ ५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । दुर्जोधन कुतो मूलं दृशमार्तोऽसि पुत्रक ।
श्रोतव्यसेन्मया सोऽर्थो ब्रूहि मे कुरुसन्तम ॥ ६ ॥ अयं त्वां शकुनिः

प्राह विवर्यं हरिणं कथम् । चिन्तयंश्च न पश्यामि शोकस्य तव
सम्भवम् ॥ ७ ॥ ऐश्वर्यं हि महत् पुत्र त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
ज्ञातरः सुहृदश्चैव नाचरन्ति तवामियम् ॥ ८ ॥ 'आच्छादयसि
प्रावारानन्नासि पिशितौदनम् । आजानेया वहन्यग्नाः केनासि
हरिणः कथः ॥ ९ ॥ 'शयनानि महाहोणि योषितश्च मनो-
रमाः । गुणवन्ति च वेश्मानि विहाराश्च दद्यामुषम् ॥ १० ॥
देवानामिव ते सर्वं वाचि ब्रह्म न संशयः । स हीन इव दुर्द्धर्ष
कस्याच्छोचसि पुत्रक ॥ ११ ॥

दुर्बोधन उवाच । अन्नाभ्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुष-
स्तथा । अमर्षं धारये चोयं निनीषुः काकपर्व्वयम् ॥ १२ ॥
अमर्षणः स्वाः प्रकृतीरभिभूय परं स्थितः । क्लेशान्मुमुक्षुः पर-
जात् स वै पुत्रश्च उच्यते ॥ १३ ॥ सन्तोषो वै श्रियं हन्ति ह्यभि-
मानश्च भारत । अनुकोशभये चोमे यैर्हतो नान्नुते महत् ॥ १४ ॥
न मां प्रीणाति मद्भुक्तं श्रियं दृष्ट्वा बुधिष्ठिरे । अतिज्वलन्तीं
कौन्तेये विवर्यंकरणीं मम ॥ १५ ॥ सपत्न्यादृश्यतोत्मानं हीय-
मानं निशम्य च । अदृश्यामपि कौन्तेयश्रियं पश्यन्निबोद्यताम्
॥ १६ ॥ तस्यादहं विवर्यंश्च दीनश्च हरिणः कथः । अष्टाशीति-
सहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ १७ ॥ त्रिंशद्द्विंशतीक एकैको
यान्विभक्तिं बुधिष्ठिरः । दशान्यानि सहस्राणि नित्यं तत्रान्ध-
मुत्तमम् ॥ १८ ॥ भूषते इवमपात्ताभिर्दुर्बुधिरनिवेशने । कदली-
मृगमोकानि कृष्णश्यामादणानि च ॥ १९ ॥ काकोजः प्राहृणो-
त्तस्मै पराह्वानपि कखलान् । गजयोषिङ्गवाश्वस्य शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ २० ॥ त्रिशतं चोद्भवामीनां शतानि विचरन्त्युत ।
राजन्वा बलिमादाय समेता हि वृपक्षये ॥ २१ ॥ 'पृथग्निधानि
'रत्नानि पार्थिवाः पृथिवीपते । आहरन् कतुमुख्येऽस्मिन् कुन्ती-
पुत्राय भूरिशः ॥ २२ ॥ न कश्चिद्वि मया तादृग्दृष्टपूर्वो न च

श्रुतः । यादृग्धनागमो यज्ञे पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ॥ २२ ॥ अप-
 र्णन्तं धनौषं तं दृष्ट्वा शत्रोरहं वृष । शर्म नैवाधिगच्छामि चिन्त-
 यानो विशाम्यति ॥ २४ ॥ ब्राह्मणा वाटधानाश्च गोमन्तः शर्त-
 संघशः । त्रिष्वेवं वलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ २५ ॥
 कमण्डलुमुपादाय जातरूपमयान् शुभान् । एतद्धनं समादाय
 प्रवेशं ह्येभिरे न च ॥ २६ ॥ यच्चैव मधु शक्राय धारयन्त्यमर-
 स्त्रियः । तदस्मै कांस्यमाहाधीत् वारुण्यं कलशोदधिः ॥ २७ ॥
 शैष्यं वक्रसहस्रस्य वज्ररत्नविभूषितम् । शक्रप्रवरमादाय वासु-
 देवोऽभिषिक्तवान् ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा च मम तत्सर्वं प्वररूपमिवा-
 भवत् । गृहीत्वा यत्न गच्छन्ति समुद्रौ पूर्वदक्षिण्यौ ॥ २९ ॥
 तथैव पश्चिमं यान्ति गृहीत्वा भरतर्षभ । अन्तरन्तु न गच्छन्ति
 विना तात पतत्रियः ॥ ३० ॥ तत्र गत्वार्जुनो दण्डमाजहारा-
 मितं धनम् । इदं चाङ्गुतमत्नासीत्तन्मे निगदतः शृणु । पूर्णे
 शतसहस्रे तु विप्राणां परिवेश्यताम् ॥ ३१ ॥ स्थापिता तत्र
 संश्राभूच्छङ्को धायति नित्यशः । मुञ्जसुञ्जः प्रणदतस्तस्य शङ्कस्य
 भारत ॥ ३२ ॥ अनिशं शब्दमश्रीषं ततो रोमाणि मेऽह्वयन् ।
 पार्थिवैर्बहुभिः कीर्णसुपस्थानं दिदृक्षुभिः ॥ ३३ ॥ अयोभत
 महाराज नक्षत्रैर्यौरिवामका । सर्वरत्नान्युपादाय पार्थिवा वै
 जनेश्वर ॥ ३४ ॥ यज्ञे तस्य महाराज पाण्डुपुत्रस्य धीमतः ।
 वैश्या इव महीपालस्तद्विजातिपरिवेशकाः ॥ ३५ ॥ न सा श्री-
 देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च । गुह्यकाधिपतेर्वापि या श्री-
 राजन् सुधिष्ठिते ॥ ३६ ॥ तां दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रस्य श्रियं परमिका-
 महम् । शान्तिं न परिगच्छामि दक्ष्यमानेन चेतसा ॥ ३७ ॥

शक्रनिर्वाच । यामेतामातुषां कक्षीं दृष्टवानसि पाण्डवे ।
 तस्याः प्राप्तावुपाद्यं मे शृणु सत्यपराक्रमम् ॥ ३८ ॥ अहमशेष्यभि-
 ज्ञातः वक्षिष्यामपि भारत । हृदयज्ञः पण्यज्ञश्च विशेषज्ञश्च देवने

॥ ३८ ॥ यत्प्रियस कौन्तेयो न च जानाति देवितुम् । आहृत-
 श्वेष्यति व्यक्तं द्यूतादपि रथादपि ॥ ४० ॥ निवर्तं तं विज्ञेयामि
 कृत्वा तु कपटं विभो । आनयामि सच्चिं तां दिव्यां चोपा-
 ष्टयस्व तम् ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः शकुनिना राजा दुर्बोधनस्ततः ।
 धृतराष्ट्रमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ अयमुत्सहते राजन्
 श्रियमाहर्तुमक्षवित् । द्यूतेषु पाण्डुपुत्रस्य तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । क्षत्ता मन्त्री महाप्राज्ञः स्थितो यस्याश्चि
 शासने । तेन सङ्गस्य वेत्स्यामि कार्ष्णस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ४४ ॥
 स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम् । उभयोः पक्षयो-
 र्युक्तं वक्ष्यत्यर्थविनिश्चयम् ॥ ४५ ॥

दुर्बोधन उवाच । निवर्त्तयिष्यति त्वासी यदि क्षत्ता समे-
 ष्यति । निवृत्ते त्वयि राजेन्द्र मरिष्येऽहं न संशयः ॥ ४६ ॥ स
 त्वं मयि सते राजन्विदुरेण सुखी भव । भोक्ष्यसे प्रथिवीं कुरुक्ष्णां
 किं मया त्वं करिष्यसि ॥ ४६ ॥

वैशम्पायन उवाच । आत्तं वाक्यन्तु तत्तस्य प्रणयोक्तं निश्चय-
 सः । धृतराष्ट्रोऽब्रवीत् प्रेष्यान् दुर्बोधनमते स्थितः ॥ ४७ ॥
 स्यूयासहस्रैर्ब्रह्मैर्दत्तैर्दशतारुणैः सभां मम । मनोरमां दर्शनीया-
 माशु कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ४८ ॥ ततः संकीर्णं रत्नैश्चां तच्छण-
 षानाञ्च सर्वशः । सुकृतां सुप्रवेशाञ्च निवेदयत मे शनैः ॥ ४९ ॥

दुर्बोधनस्य शान्त्त्यर्थमिति निश्चित्य भूमिपः । धृतराष्ट्रो महाराज
 प्राश्नो विदुराय वै ॥ ५० ॥ अपृष्ट्वा विदुरं स्वस्य नासीत्कश्चि-
 द्द्विनिश्चयः । द्यूते दोषांश्च जानन् स सुतस्त्रेहादकथ्यत ॥ ५१ ॥
 तच्छ्रुत्वा विदुरो धीमान् कलिहारमुपस्थितम् । विनाशसूत्रसुत्-
 पन्नं धृतराष्ट्रमुपाद्भवत् ॥ ५२ ॥ सोऽभिगम्य महात्मानं आता-
 भ्वातरमग्रजम् । मूर्ध्नीं प्रणम्य चरथाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ५३ ॥

विदुर उवाच । नाभिनन्दामि ते राजन् व्यवसायमिमं प्रभो ।
पुत्रैर्भेदो यथा न स्यात् द्यूतहेतोस्तथा कुरु ॥ ५४ ॥

दृतराष्ट्र उवाच । अन्तः पुत्रेषु पुत्रैर्मे कलत्रो न भविष्यति ।
यद्दि देवाः प्रसादन्तः करिष्यन्ति न संशयः ॥ ५५ ॥ अशुभं वा
शुभं वापि हितं वा यद्दि वाञ्छितम् । प्रवर्त्ततां सुहृद्भूतं दृष्ट-
मेतन्न संशयः ॥ ५६ ॥ मयि सन्निहिते द्रोणे भीष्मे त्वयि च
भारते । अनयो देवविहितो न कथञ्चिद्भविष्यति ॥ ५७ ॥ गच्छ
त्वं रथमास्थाय जयैर्वातसमैर्जवे । खाण्डवप्रस्थमद्यैव समानय
सुधिष्ठिरम् ॥ ५८ ॥ न वाच्यो व्यवसायो मे विदुरैतद्ब्रवीमि ते ।
दैवमेव परं मन्ये येनैतदुपपद्यते ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वा विदुरो धीमा-
न्नेदमसीति चिन्तयन् । आपगेयं महाप्राज्ञमभ्यगच्छत् सुदुः-
खितः ॥ ६० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्बोधनसन्तापे

जनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

जनमेजय उवाच । कथं समभवद्भूतं भ्रातॄणां तन्महात्ययम् ।
यत्र तद्यसनं प्राप्तं पाण्डवैर्मे पितामहैः ॥ १ ॥ के च तत्र सभा-
क्षारा राजानो ब्रह्मचित्तम । के चैनमन्वमोदन्त के चैनं प्रत्य-
वेधयन् ॥ २ ॥ विशारेणैतदिच्छामि कथ्यमानं तथा द्विज । मूलं
स्यैतद्विनाशस्य प्रथिव्या द्विजसत्तम ॥ ३ ॥

सौतिरुवाच । एवमुक्तस्तदा राज्ञा व्यासशिष्यो महामतिः ।
आचक्षते यथा वृत्तं तत् सर्वं सर्ववेदवित् ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । शृणु मे विशारेणोर्मा कथां भरतसत्तम ।
भूय एव महाराज यद्दि ते अवश्ये मतिः ॥ ५ ॥ विदुरस्य मते

ज्ञात्वा धतराष्ट्रोऽध्विकासुतः । दुर्व्योधनमिदं वाक्यमुवाच विजने
 पुनः ॥ ५ ॥ अलं द्यूतेन गान्धारे विदुरो न प्रशंसति । न स्युनी
 सुमहाबुद्धिरहितं नो वद्विष्यति ॥ ६ ॥ हितं हि परमं मन्ये
 विदुरो यत् प्रभाषते । क्रियतां पुत्र तत्सर्वमेतन्मन्ये हितं तव
 ॥ ७ ॥ देवर्षिर्वासवर्षीर्देवराजाय धीमते । यत् प्राह शास्त्रं
 भगवान् ब्रह्मस्यतिरुदारधीः । तद्देद विदुरः सर्वं सरहस्यं महा-
 कविः ॥ ८ ॥ स्थितस्तु वचने तस्य सदाहमपि पुत्रक । विदुरो
 वापि मेधावी कुरूणां प्रवरो मतः ॥ ९ ॥ उद्धवो वा महाबुद्धि-
 र्दृष्णीनामर्च्चितो वृष । तदलं पुत्र द्यूतेन द्यूते भेदो हि दृश्यते
 ॥ १० ॥ भेदे विनाशो राज्यस्य तत् पुत्र परिवर्जय । पिता
 माता च पुत्रस्य यद्वै काश्च परं स्मृतम् ॥ ११ ॥ प्राप्तस्त्वमसि
 तन्नाम पितृपैतामहं पदम् । अधीतवान् कृती शास्त्रे लालितः
 सततं गृह्णे ॥ १२ ॥ आलज्येष्ठः स्थितो राज्ये विन्दसे किं न
 शोभन । पृथग्जनैरलभ्यं यद्भोजनाच्छादनं परम् ॥ १३ ॥ तत्
 प्राप्तोऽसि महाबाहो कस्माच्छोषसि पुत्रक । स्फोटं राष्ट्रं महा-
 बाहो पितृपैतामहं भङ्गत् ॥ १४ ॥ नित्यमाज्ञापयन् भासि दिवि
 देवेश्वरो यथा । तस्य ते विदितप्रज्ञ शोकमूर्खमिदं कथम् ।
 संसृत्त्यितं दुःखकरं तन्ये शंसितुमर्हसि ॥ १५ ॥

दुर्व्योधन उवाच । अत्रास्याच्छादयामोति प्रपश्यन् पाप-
 पूरुषः । नामर्षं कुरुते यस्तु पूरुषः सोऽधमः स्मृतः ॥ १६ ॥ न
 मां प्रीणाति राजेन्द्र लक्ष्मीः साधारणी विभो । ज्वलितामेव
 कौन्तेये अयं दृष्ट्वा च विव्यथे ॥ १७ ॥ सर्वाञ्च पृथिवीञ्चैव बुधि-
 ष्टिरवशानुगाम् । स्थिरोऽपि योऽहं जीवामि दुःखादेतद्ब्रवीमि
 ते ॥ १८ ॥ आवर्जिता इवाभान्ति नीपाखिलककीकुराः । कार-
 स्त्ररा लोहखड्गा बुधिष्ठरनिवेशने ॥ १९ ॥ हिमवत्सागरा-
 नूपाः सर्वे रत्नाकरास्तथा । अन्याः सर्वे पद्भुदस्ता बुधिष्ठर-

निवेशने ॥ २० ॥ व्यष्टोऽयमिति मां मत्वा अष्टधेति विद्या-
 न्यते । युधिष्ठिरेण सत्कृत्य युक्तो रत्नपरिग्रहे ॥ २१ ॥ उप-
 स्थितानां रत्नानां अष्टानामर्घहारिणाम् । जाह्नव्यत परः पारो
 नापरस्तत्र भारत ॥ २२ ॥ न मे हस्तः समभवदसु तत् प्रति-
 गृह्यतः । प्रातिपुल्ल मयि आन्ते गृह्य "दूराहृतं वसु ॥ २३ ॥
 कृतां विन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्नाटिकच्छदाम् । अपश्यन्मखिनीं पूर्णा-
 शुद्धकस्यैव भारत ॥ २४ ॥ वस्त्रमुत्कर्षति मयि प्राहसत् स वृको-
 दरः । शत्रोर्ऋद्धिविशेषेण विमूढं रत्नवर्जितम् ॥ २५ ॥ तत्र
 स्म्य यदि शक्तः स्यां पातयेऽहं वृकोदरम् । यदि कुर्ष्यां समा-
 रम्भं भीमं हन्तुं नराधिप ॥ २६ ॥ शिशुपाल इवास्माकं गतिः
 स्थान्नात्र संशयः । सपत्नेनावहासो मे स मां दर्शति भारत ॥ २७ ॥
 पुनश्च तादृशीमेव वापीं जलजगाम्खिनीम् ॥ २८ ॥ मत्वा शिला-
 समं तोये पतितोऽस्मि नराधिप ॥ २९ ॥ तत्र मां प्राहसत्
 कृष्णः पार्थेन सह सुखरम् । द्रौपदी च सह स्त्रीभिर्व्यथयन्ती
 मनो मम ॥ ३० ॥ क्लिन्नवस्त्रस्य तु जले किङ्करा राजशोदिताः ।
 ददुर्वासांसि मेऽन्यानि तच्च दुःखं परं मम ॥ ३१ ॥ प्रलम्बश्च
 ष्युष्वान्यहदतो मे नराधिप । अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वार-
 संस्थानरूपिणा । अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः
 ॥ ३२ ॥ तत्र मां यमजौ दूराहाखोष्वाभिहतं तदा । बाह्वभिः
 ग्ररिगृह्णीतां शोचन्ती सहितावुभौ ॥ ३३ ॥ उवाच सहदेवश्च
 तत्र मां विश्वायन्निव । इदं द्वारमितो गच्छ राजन्निति पुनः
 पुनः ॥ ३४ ॥ भीमसेनेन तत्रोक्तो धृतराष्ट्रात्मजेति च । सम्बोध्य
 प्रहसित्वा च हृतो द्वारं नराधिप ॥ ३५ ॥ नामधेयानि रत्नानां पुंर-
 स्नान्त्नं श्रुतानि मे । यानि वृष्टानि मे तस्यां मनसापति तच्च मे ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसन्वापे

दुर्योधन उवाच । यन्मया पाण्डुवेद्यानां दृष्टं तच्छृणु भारत ।
 आहतं भूमिपालैर्हि वसु मुख्यं ततस्ततः ॥ १ ॥ नाविदं मूढ-
 मात्मानं दृष्ट्वाहं तदरेडनम् । फलतो भूमितो वाधि प्रतिपद्यस्व
 भारत ॥ २ ॥ और्षान् वैजान् वार्षदंशान् जातरूपपरिष्कृतान् ।
 प्रावाराजिनसुख्यांश्च कास्वोजः प्रददौ बहून् ॥ ३ ॥ अस्त्रां-
 स्त्रिभिरिकल्पाषास्त्रिगतं शुकनासिकान् । उद्रवामीस्त्रिभ्यतश्च
 प्लुष्टाः पीलुशमीङ्गदैः ॥ ४ ॥ गोवासना ब्राह्मणाश्च दासनीयाश्च
 सर्वशः । प्रीत्यर्थं ते महाराज घर्मराज्ञो महात्मनः ॥ ५ ॥ त्रि-
 ष्वर्षं बलिमादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः । ब्राह्मणा वाटधानाश्च
 गोमन्तः शतसङ्घशः ॥ ६ ॥ कमण्डलूनुपादाय जातरूपमयान्
 शुभान् । एवं बलिं समादाय प्रवेशं लेभिरे न च । शतं दासी-
 सहस्राणां कार्पासिकनिवासिनाम् ॥ ७ ॥ श्यामास्तन्वरो दीर्घ-
 केश्यो हेमाभरणभूषिताः । शूद्रा विप्रोत्तमाह्वीणि राज्जुवाण्यजि-
 नानि च ॥ ८ ॥ बलिश्च कृतस्त्रमादाय मरुकच्छनिवासिनः ।
 उपनिव्युर्महाराज हयान् गान्धारदेशजान् ॥ ९ ॥ इन्द्रकष्टै-
 र्वर्त्तयन्ति धान्यैर्ये च नदीमृजैः । समुद्रनिष्कृटे जाताः पारे
 सिन्धु च मानवाः ॥ १० ॥ ते वैरामाः पारदाश्च आभीराः
 कितवैः सह । विविधं बलिमादाय रत्नानि विविधानि च ॥ ११ ॥
 अजाविकं गोहिरण्यं खरोद्गं फलजं मधु । कम्बलान् विविधां-
 श्चैव द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ १२ ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपः शूरो
 स्त्रेच्छानामधिपो बली । यवनैः सहितो राजा भगदत्तो महा-
 रथः ॥ १३ ॥ आजानेयान् हयान् शीघ्रानादायानिकरंहसः ।
 बलिश्च कृतस्त्रमादाय द्वारि तिष्ठति वारितः ॥ १४ ॥ अश्वसार-
 मयं भाण्डं शुद्धदन्तसकरुनसीन् । प्राग्ज्योतिषाधिपो दत्त्वा
 भगदत्तोऽव्रजत्तदा ॥ १५ ॥ अस्त्रांस्त्रिभ्यश्च ललाटाज्ञानान-
 दिग्भ्यः समागतान् । औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान् पुरुषाः

दकान् ॥ १६ ॥ एकपादांश्च 'तत्राहमपश्य' द्वारि वारितान् ।
 राजानो बलिमादाय नानावर्णाननेकशः ॥ १७ ॥ कृष्णग्रीवा-
 न्महाकायान्नासभान् दूरपातिनः । अजहृर्दशसाहस्रान् विनी-
 तान् दिक्षु विश्रुतान् ॥ १८ ॥ प्रमाणरागसम्पन्नान् वङ्गतीरसमु-
 द्भवान् । बल्यथं ददत्सस्मै चिरण्यं रजतं बहु ॥ १९ ॥ दत्त्वा
 प्रवेशं प्राप्तास्ते युधिष्ठिरनिवेशने । इन्द्रगोपकवर्णाभान् शुक्ल-
 वर्णान्मनोजवान् ॥ २० ॥ तथैवेन्द्रायुधनिभान् सन्ध्याभ्रसदृशा-
 नपि । अनेकवर्णानारण्यान् गृहीत्वाश्चान् महाजवान् ॥ २१ ॥
 जातरूपमनर्घ्यं च ददुस्तस्यैकपादकाः । चीनान् शकांस्तथा चोड्रान्
 वर्वरान् वनवासिनः ॥ २२ ॥ वाष्पेयान् चारङ्ग्यांश्च कृष्णान्
 हैमवतांस्तथा । नीपानूपानधिगतान् विविधान् द्वारि वारितान्
 ॥ २३ ॥ बल्यथं ददत्सस्य नानारूपाननेकशः । कृष्णग्रीवान्
 महाकायान्नासभान् शतपातिनः ॥ २४ ॥ अहर्षुर्दशसाहस्रान्
 विनीतान् दिक्षु विश्रुतान् । प्रमाणरागसंस्पर्शान् वङ्गतीरनिवा-
 सिनः ॥ २५ ॥ ऊर्णाञ्च राज्ञवञ्चैव क्रीटजं पट्टजं तथा । कुटी-
 क्तं तथैवात्र क्रमलाभं सहस्रशः ॥ २६ ॥ श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पास
 भाविकं च्छदु चाजिनम् । निशितांश्चैव दीर्घासीनृष्टिशक्तिपरश्व-
 धान् ॥ २७ ॥ अपरान्तसमुद्भूतांस्तथैव परशून् शितान् । रसान्
 गन्धांश्च विविधान् रत्नानि च सहस्रशः ॥ २८ ॥ बलिञ्च कतृञ्च-
 मादाय द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः । शकास्तुषाराः कङ्काश्च रोमाय
 नृङ्गिणो मराः ॥ २९ ॥ महागजान् दूरगमान् गणितानर्बुदान्
 हयान् । शतशश्चैव बह्वशः सुवर्णं पद्मसम्पत्तम् ॥ ३० ॥ बलि-
 मादाय विविधं द्वारि तिष्ठन्ति वारिताः । आसनानि महाहोषि-
 यानानि शयनानि च ॥ ३१ ॥ मणिक्रासनचिवाणि गजदन्त-
 मयानि च । कवचाणि विचित्राणि शस्त्राणि विविधानि च ॥ ३२ ॥
 रथांश्च विविधाकारान् जातरूपपरिष्कृतान् । इयैर्विनीतेः सम्प-

न्वान् वैयाघ्रपरिवारितान् ॥ ३३ ॥ विचित्रांश्च परिस्त्रोभाञ्चत्नानि
विविधानि च । नाराचानङ्गनाराचान् शस्त्राणि विविधानि च
॥ ३४ ॥ एतद्दृत्वा महद्दुःखं पूर्वदेशाधिपा वृषाः ॥ प्रविष्टा यज्ञ-
सदनं पाण्डवस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥

इति सभापर्वाणि द्यूतपर्वणि दुर्योधनसन्तापे

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

दुर्योधन उवाच । दायन्तु विविधं तस्मै शृणु मे गदतोऽनघ ।
यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महान्तं धनसञ्चयम् ॥ १ ॥ मेघमन्दरयो-
र्मध्ये शैलोदामभितो गहीम् । ये ते कीचकवेणुनां ह्यार्या रम्या-
मुपासते ॥ २ ॥ खसा एकासना ह्यर्हीः प्रदरा दीर्घवेणवः ।
पारदाश्च कुलिन्दाश्च तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ३ ॥ तद्दे पिपीलिकं
नाम उद्धृतं यत् पिपीलिकैः । जातरूपं द्रोणमेयमहावुः
पुञ्जगो वृषाः ॥ ४ ॥ कृष्णान् खलामांथमरान् शुक्लाञ्चान्यान्
शशिप्रभान् । हिमवत्पुष्पजञ्चैव स्वाद् शौद्रं तथा बद्ध ॥ ५ ॥
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्चाप्यपीठं माल्यमञ्जुभिः । उत्तरार्दापि कैलासा-
दोषधीः सुमहाबलाः ॥ ६ ॥ पार्वतीया बलिञ्चान्यमाहृत्य
प्रणताः स्थिताः । अजातशत्रोर्नृपतेर्ह्यारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ ७ ॥
ये पराङ्गे हिमवतः सुर्ध्वोदयगिरी वृषाः । कारूपे च समुद्रान्ते
खीहित्यमभितश्च ये ॥ ८ ॥ फलमूलाशना ये च किराताश्व-
वाससः । क्रूरशस्त्राः क्रूरकृतज्ञाश्च पश्याम्यहं प्रभो ॥ ९ ॥
चन्देनायुक्काष्ठानां भारान् कालीयकस्य च । चर्मरत्नसुवर्णानां
गन्वानाञ्चैव राशयः ॥ १० ॥ कैरातकीनामसुतं दासीनाञ्च-विश्या-
म्यते । आहृत्य रमणीयार्थान् दूरजान् मृगपक्षिणः ॥ ११ ॥
निश्चितं पर्वतेभ्यश्च हिरण्यं भूरिवर्चसम् । बलिञ्च कृतस्त्रमादाय

हारि तिष्ठन्ति वारिताः ॥ १२ ॥ कैराता दरदा र्वाः शूरा
 वैयामकास्तथा । श्रीदुम्बरा दुर्विभागाः पारदा वाङ्मकैः सह ॥ १३ ॥
 काश्लीराश्च कुभाराश्च घोरका इंसकायनाः । शिवित्तिगर्जयौ-
 धया राजन्या मद्रुकैकयाः ॥ १४ ॥ अम्बुष्ठाः कौकुरास्ताप्या
 वस्त्रपाः पञ्चवैः सह । वशातयश्च भीलेदाः सह सुद्रुकमालवैः
 ॥ १५ ॥ पौण्ड्रकाः कुकुराश्चैव शकाश्चैव विशाम्यते । अङ्गा
 वङ्गाश्च पुण्ड्राश्च शाणवत्या गयास्तथा ॥ १६ ॥ सुजातयः श्रेण-
 मन्तः श्रेयांसः शस्त्रधारिणः । अहार्षुः क्षत्रिया विस्रं शतशो-
 ज्ञातशत्रवे ॥ १७ ॥ वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताभ्रक्षिप्ताः सपुण्ड्रकाः ।
 दौवालिकाः सागरकाः पत्रोर्याः शैशवास्तथा ॥ १८ ॥ कर्ण-
 प्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत । तत्रस्था द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते
 राजशासनात् । कृतकालाः सुबलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ ॥ १९ ॥
 ईपादन्तान् हेमकलान् पद्मवर्णान् कुशाहतान् । शैलाभान्चित्य-
 मत्तांशायभितः काश्यकं सरः ॥ २० ॥ दक्षैकैको दशशतान्
 कुञ्जरान् कवचाट्टान् । चमावतः कुलीनाश्च द्वारेण प्राविशं-
 स्तथा ॥ २१ ॥ एते चान्ये च बहवो गणा दिग्भ्यः समागताः ।
 अन्यैश्चोर्पाहृतान्यत्र रत्नानीह महात्मभिः ॥ २२ ॥ राजा चित्र-
 रथो नाम गन्धर्वी वासवानुगः । शतानि चत्वार्षद्ददद्दद्यानां
 वातरंजसाम् ॥ २३ ॥ तुम्बुरुस्तु प्रसुद्धितो गन्धर्वी वाजिनां शतम् ।
 आम्बपत्रसवर्णानामद्दद्दहेममालिनाम् ॥ २४ ॥ कृती राजा च
 कौरव्य शूकराणां विशाम्यते । अद्दद्दङ्गजरत्नानां शतानि सुबहु-
 न्यथ ॥ २५ ॥ विराटेन तु मत्स्येन बल्यथं हेममालिनाम् ।
 कुञ्जराणां सहस्रे हे मत्तानां ससुपाहृते ॥ २६ ॥ पांशुराङ्गा-
 हसुदम्नो राजा षड् विंशतिं गजान् । अश्वानाश्च सहस्रे दे-
 राजन् काञ्चनमालिनाम् ॥ २७ ॥ जवसप्तोर्पपन्नानां वयःस्थानां
 नराधिप । बलिश्च कृतस्त्रमादाय पाण्डवेभ्यो न्यवेदयत् ॥ २८ ॥

यज्ञसेनेन दासीनां सङ्ख्याणि चतुर्दश । दासानामद्युतञ्चैव
सदाराणां विशाम्यते ॥ २९ ॥ अददङ्गजरत्नानां यतानि च
बहूनि च । गजयुक्ता महाराज रथाः षड् विंशतिस्तथा ॥ ३० ॥
रान्यश्च कृत्स्नं पार्थिव्यो यज्ञार्थं वै निवेदितम् । वासुदेवोऽपि
वार्ष्येयो मानं कुर्वन् किरीटिनः ॥ ३१ ॥ अददङ्गजमुख्यानां सङ्-
ख्याणि चतुर्दश । आत्मा हि कृष्णः पार्थस्य कृष्णस्यात्मा धनञ्जयः
॥ ३२ ॥ यद्वृष्यादर्जुनः कृष्णं सर्वं कृष्णादसंग्रयम् । कृष्णो
धनञ्जयस्यार्थं स्वर्गलोकमपि त्यजेत् ॥ ३३ ॥ तथैव पार्थः कृष्णार्थं
प्राणानपि परित्यजेत् । सुरभीचन्दनरसान् हेमकुम्भसमा-
स्थितान् ॥ ३४ ॥ मलयार्हर्दुराज्ञैव चन्दनागुरुसञ्चयान् । मणि-
रत्नानि भास्वन्ति काञ्चनं सूक्ष्मवस्त्रकम् ॥ ३५ ॥ चोत्पाण्ड्या-
वपि हारं न लेभाते क्षुपस्थितौ । समुद्रसारं वैदूष्यं युक्तासंवा-
स्तथैव च ॥ ३६ ॥ शतशच कुशांस्तत्र सिंहलाः समुपाहरन् ।
मृष्टता मणिभीरैस्तु श्यामास्त्वान्तलोचनाः ॥ ३७ ॥ तान् गृहीत्वा
नरास्तत्र हारि तिष्ठन्ति वारिताः । प्रीत्यर्थं ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रि-
याश्च विनिर्जिताः ॥ ३८ ॥ उपाजक्षुर्विश्वैव शूद्राः शुश्रुषव-
स्तथा । प्रीत्या च बहूमानाञ्चाप्युपागच्छन् बुधिष्ठिरम् ॥ ३९ ॥
सर्वे स्नेच्छाः सर्ववर्णा आदिमध्यान्तजास्तथा । नानादेशससु-
त्यैश्च नानाजातिभिरेव च ॥ ४० ॥ पर्ययस्त इव लोकोऽयं बुधि-
ष्ठिरनिवेशने । उच्चावचानुपग्राहान् राजभिः प्रापितान् बहून्
॥ ४१ ॥ शत्रूणां पश्यतो दुःखात् सुमूर्षा मे व्यजायत । भत्यास्तु
ये पाण्डवानां तांस्तु वक्ष्यामि पार्थिव ॥ ४२ ॥ येषामामञ्च पक्वञ्च
सन्निवन्ते बुधिष्ठिरः । अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहाः ससा-
दिनः ॥ ४३ ॥ रथानामर्बुदश्चापि पादाता बहवस्तथा । प्रमीय-
माणमामञ्च पश्यमानन्तथैव च ॥ ४४ ॥ विशृज्यमानञ्चान्यत्र
मुष्याहस्वन एव च । नाभुक्तवन्तं नापीतं नालंकृतमसत्कृतम्

॥ ४५ ॥ अपथ्यं सर्ववर्णानां सुधिष्ठिरनिवेशने । अष्टाशीति-
सहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ॥ ४६ ॥ त्रिंशद्दशोक्त एकैको
यान् विभक्तिं सुधिष्ठिरः । सुप्रीताः परितुष्टाश्च ते ह्याशंसन्त्यरि-
क्षयम् ॥ ४७ ॥ दशान्यानि सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
भुञ्जते रक्तापात्रीभिर्दुधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४८ ॥ अभुक्तं भुङ्क्त्वहापि
सर्वमाकुञ्जवामनम् । अभुञ्जाना याज्ञसेनी प्रत्यवैक्षद्विशाम्यते
॥ ४९ ॥ द्वौ करौ न प्रयच्छेतां कुन्तीपुत्राय भारत । साम्बन्धि-
केन पाञ्चालाः सख्येनान्वकवृष्णयः ॥ ५० ॥

इति सभापर्वणि द्युतपर्वणि दुर्योधनसन्तापे

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दुर्योधन उवाच । आर्यास्तु ये वै राजानः सत्यसन्धा महा-
व्रताः । पर्याप्रविद्या वक्तारो वेदान्तावभ्यस्तृताः ॥ १ ॥ दृति-
मन्तो ह्यीनिषेवा धर्मात्मानो ययस्विनः । मूर्धोभिषिक्तासो चैनं
राजानः पर्युपासते ॥ २ ॥ दाक्षिणार्थं समानीता राजभिः
कांस्यदोहनाः । आरण्या बद्धसाहस्रा अपथ्यंस्तत तत गाः ॥ ३ ॥
आजहूस्तत सत्कृत्य स्वयमुद्यम्य भारत । अभ्येकार्यमध्यग्रा
भाण्डमुच्चावचं वृषाः ॥ ४ ॥ वाङ्मौको रथमाहाधीज्जःखूनद-
विभूषितम् । सुदक्षिणस्तु युयुजे खेतैः कास्वाजजैर्हथैः ॥ ५ ॥
सुनीयः प्रीतिमांशैव ह्यनुकर्मं महाबलः । ध्वजघ्नेद्विपतिष्वैव-
महाधीत् स्वयमुद्यतम् ॥ ६ ॥ दाक्षिणात्यः सन्नहनं स्वगुणीष-
व मागधः । वसुदानो महेष्वासी गजेन्द्रं पट्टिहायनम् ॥ ७ ॥
मत्स्यः स्वर्णान् हेमनङ्गानेकलव्य उपानहौ । आवृत्यस्वभि-
षेकार्यमापो बद्धविधास्तथा ॥ ८ ॥ चेकितान उपोसङ्गं प्रयुः

काश्य उवाच हत् । असिश्च सुत्सु कं शंल्यः शैक्यं काञ्चनभूषणम् । १ ।
 अभ्यविचक्षततो धीम्यो व्यासश्च सुमहातपाः । नारदश्च पुरस्कृत्य
 देवतश्चासितं सुनिष् ॥ १० ॥ प्रीतिमन्तं च पातिष्ठन्नाभिषेकं मह-
 र्षयः । जामदग्न्येन सहितास्तथान्ये वेदपारगाः ॥ ११ ॥ अभि-
 जग्म मंशात्मानो यन्त्रवर्द्धं रिदक्षिणम् । महेन्द्रमिव देवेन्द्रं दिवि
 सप्तर्षयो यथा ॥ १२ ॥ अधारयच्छतमस्य सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 धनञ्जयश्च व्यजने भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ १३ ॥ चामरे चापि
 शुद्धे दे वमौ जगद्वतुसादा । उपागृह्णाद्यमिन्द्राय पुराकल्पे
 प्रजापतिः ॥ १४ ॥ तमस्त्रै ःङ्गमाहाधीन्द्रारुणं कलशोदधिः ।
 शैक्यं निष्कसहस्रेण सुकृतं विश्वकर्मणा । तेनाभिषिक्तः क्षणो न
 तत्र मे कश्मलोऽभवत् ॥ १५ ॥ गच्छन्ति पूर्वादपरं ससुद्रुषापि
 दक्षिणम् । उत्तरन्तु न गच्छन्ति विना तात पतत्रिभिः ॥ १६ ॥
 तत्र च दध्मः शतशः शङ्कान् मङ्गलकारकान् । प्राणदन्त समा-
 क्षातास्ततो रोमाणि मेऽह्वेषन् ॥ १७ ॥ प्रापतन् भूमिपालाश्च
 ये तु हीनाः स्वतेजसा । दृष्टद्युन्नः पाण्डवाश्च सात्यकिः केशवो-
 ऽष्टमः ॥ १८ ॥ सत्त्वस्था वीर्यसम्पन्ना स्यान्वोऽन्यप्रियदर्शनाः ।
 विसंज्ञान् भूमिपान् दृष्ट्वा मास्र ते प्राहसंस्तदा ॥ १९ ॥ ततः
 प्रप्लष्टो वीभत्सुः प्रादाह्वेमविषाणिनाम् । शतान्यमडुहां पञ्च
 द्विजमुख्येषु भारत ॥ २० ॥ न रन्ति देवो नाभागो यौवनाश्रवो
 मत्तुर्न च । न च राजा पृथुर्वैत्यो न चाप्यासीङ्गगीरथः ॥ २१ ॥
 ययातिर्नङ्गुषो वापि यथा राजा युधिष्ठिरः । यथातिमात्रं
 कौन्तेयः त्रिधा परमया युतः ॥ २२ ॥ राजसूयमवाप्यैवं हरि-
 श्चन्द्र इव प्रभुः । एतां दृष्ट्वा त्रियं पार्थे हरिचन्द्रे यथा विभो
 ॥ २३ ॥ काथन्तु जीवितं श्रेयो मम पश्यसि भारतं । अश्विनैव
 युगं नदं श्विपर्श्वस्तं नराधिप । कनोयांसो विवर्द्धन्ते ज्येष्ठा
 हीयन्त एव च ॥ २४ ॥ एवं दृष्ट्वा नाभिर्विन्दामि शर्म समीच-

माणोऽपि कुम्भवीर । तेनाहमेवं कथतां गतस्य विवर्यताञ्चैव
सशोकताञ्च ॥ २५ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्षोधनसन्तापे
त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । त्वं वै व्येष्टो व्यैष्टिनेयः पुत्र मा पाण्ड-
वान् द्विष । देष्टा ह्यसुखमादत्ते यथैव निधनं तथा ॥ १ ॥
अव्युत्पन्नं समानार्थं तुल्यमित्तं सुधिक्षिरम् । अद्विषन्तं कथं
द्विव्याचाहृशो भरतर्षभ ॥ २ ॥ तुल्याभिजनवीर्यैश्च कथं भ्रातुः
श्रियं वृष । पुत्र कामयसे मोहान्मैवं भूः श्राप्य मा श्लुचः ॥ ३ ॥
अथ यज्ञविभूतिं तां कांचसे भरतर्षभ । ऋत्विजसाव तन्वन्तु
सप्ततन्तुं महाध्वरम् ॥ ४ ॥ आहृष्यन्ति राजानसावापि विपुलं
धनम् । प्रीत्या च बद्धमानाञ्च रत्नान्याभरणानि च ॥ ५ ॥
अनाभ्याचरितं तात परस्वस्पर्शनं भृशम् । स्वसन्तुष्टः स्वध-
र्मस्थो यः स वै सुखमेधते ॥ ६ ॥ अव्यापारः परार्थेषु नित्यो-
द्योगः स्वकर्मसु । रक्षयं समुपात्तानामेतद्भैभवलक्षणम् ॥ ७ ॥
विपक्षिष्वव्यथो दक्षो नित्यमुत्थानवान्तरः । अप्रमत्तो विनीतात्मा
नित्यं भद्राणि पश्यति ॥ ८ ॥ बाहूनिवैतान्माच्छेत्सीः पाण्डु-
पुत्रास्तथैव ते । भ्रातृणां तद्वनार्थं वै मितद्रोहञ्च मा कुरु ॥ ९ ॥
पाण्डोः सुतात्मा द्विषस्वेह राजंस्तथैव ते भ्रातृधनं समग्रम् ।
मितद्रोहे तात महानधर्मः पितामहा ये तव तेऽपि तेषाम् ॥ १० ॥
अन्तर्वेद्यां द्ददित्तं कामानसुभवन् प्रियान् । क्रीडन् स्त्रीभि-
र्त्रिरातङ्कः प्रीश्राप्य भरतर्षभ ॥ ११ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्षोधनसन्तापे
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

दुर्बोधन उवाच । यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवशन्तु बद्ध-
 श्रुतः । न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वीं सुपरमानिव ॥ १ ॥
 * ज्ञानन् वै मोहयसि मां नावि नौरिव संयता । स्वार्थं किं नाव-
 धानं ते उताहो ह्येष्टि मां भवान् ॥ २ ॥ न सन्तीमे धार्तराष्ट्रा
 येषां त्वमनुशासिता । भविष्यमर्थमाख्यासि सर्वदा कृत्यमात्मनः
 ॥ ३ ॥ परनेयोऽग्रणीर्षस्य स मार्गान् प्रतिमुह्यति । पश्याम-
 मनुगच्छेद्यः कथं तस्य पदानुगाः ॥ ४ ॥ राजन् परिणतप्रज्ञो
 वृद्धश्रेणी जितेन्द्रियः । प्रतिपन्नान् स्वकार्ष्ण्येषु संमोहयसि नो
 भयम् ॥ ५ ॥ लोकवृत्ताद्राजवृत्तमन्यदाह वृद्धस्यतिः । तस्मा-
 द्राज्ञापमत्तेन स्वार्थश्चिन्त्यः सदैव हि ॥ ६ ॥ क्षत्रियस्य महा-
 राज जये वृत्तिः समाहिता । स वै धर्मस्वधर्मो वा स्ववृत्तौ का
 परीक्षणा ॥ ७ ॥ प्रकाशयेद्द्विजः सर्वाः प्रतीदेनेव सारथिः ।
 प्रत्यमित्त्रत्रियं दीप्तां जिष्टक्षुभंरतर्षभ ॥ ८ ॥ प्रच्छन्नो वा प्रकाशो
 वा योगी योऽरिं प्रबाधते । तद्वै शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं
 छेदनं स्मृतम् ॥ ९ ॥ शत्रुश्चैव हि मित्रञ्च न लेख्यं न च मातृका ।
 यो वै सन्तापवति यं स शत्रुः प्रीच्यते वृष ॥ १० ॥ असन्तोषः
 त्रियो मूलं तस्मात्तं कामयाव्यहम् । सनुच्छये यो यतते स
 राजन् परमो नयः ॥ ११ ॥ समत्वं हि न कर्तव्यमंश्वल्बे वा
 घनेऽपि वा । पूर्वावाप्तं हरन्त्यन्ये राजधर्मं हि तं विदुः ॥ १२ ॥
 अद्रोहसमयं कृत्वा विच्छेद् नमुचेः शिरः । शक्रः साभिमत
 तस्य रिपौ वृत्तिः सनातनी ॥ १३ ॥ द्वावितीं प्रसृते भूमिः सर्पो
 विकशयानिव । राजानञ्चाविरोद्धारं बाह्यणञ्चाप्रवासिनम् ॥ १४ ॥
 * गौंश वै जातितः शत्रुः पुरुषस्य विशाम्यते । येन साधारणी
 वृत्तिः स शत्रुर्ज्ञेतरो जनः ॥ १५ ॥ शत्रुपक्षं सचक्षुक्तं यो
 मोहात् संमुपेक्षते । व्याधिराप्यायित इव तस्य मूलं छिनत्ति सः
 ॥ १६ ॥ अल्पोऽपि क्षुरिरित्यर्थं बद्धमानः पराक्रमैः । बल्लोको

मूञ्ज इव यसते वृक्षसन्तिकात् ॥ १७ ॥ आजमीढ रिपोलंघ्नी
मा ते रोचिष्ट भारत । एष भारः सञ्जवतां नयः शिरसि
धिष्ठितः ॥ १८ ॥ जन्मवृद्धिमिवार्थानां यो वृद्धिमभिकाञ्चते
एधते ज्ञातिषु स वै सदो वृद्धिर्षि विष्णुमः ॥ १९ ॥ नाप्राप्य
पाण्डुवैश्वर्ष्यं संग्रयो मे भविष्यति । अवाप्त्ये वा श्रियं तां हि
शिष्ये वा निहतो युधि ॥ २० ॥ एतादृशस्य किं मेऽद्य जीवितेन
विशाम्पते । वर्द्धन्ते पाण्डवाः नित्यं वयन्त्वस्थिरवृद्धयः ॥ २१ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि दुर्व्योधनसन्तापे

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

शकुनिश्वाच । यां त्वमेतां श्रियं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रे युधिष्ठिरे ।
तप्यसे तां हरिष्यामि द्यूतेन जयताम्बर ॥ १ ॥ आह्वयतां परं
राजन् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । अक्षान् क्षिपन्ञ्जतः सन् विहा-
नविदुषो जयेत् ॥ २ ॥ ग्लहान् धनूंषि मे विद्धि शरानक्षांश्च
भारत । अक्षाणां हृदयं मे न्या रथं विद्धि ममास्फुरम् ॥ ३ ॥

दुर्व्योधन उवाच । अयमुत्प्लवते राजन् अश्रमाहर्तुमक्ष-
वित् । द्यूतेन पाण्डुपुत्रेभ्यस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । स्थितोऽस्मि शासने भ्रातुर्विदुरस्य मृगा-
त्मनः । तेन सङ्गम्य वेत्स्यामि कार्श्यस्यास्य विनिश्चयम् ॥ ५ ॥

दुर्व्योधन उवाच । व्यपनेष्यति ते बुद्धिं विदुरो सुकृतसंशयः ।
पाण्डवानां हिते सुक्तो न तथा मम कीरव ॥ ६ ॥ नारभेता-
न्यसामर्थ्यात् पुरुषः कार्श्यमात्मनः । मतिस्त्रास्यं हयोर्नास्ति
कार्श्यं कुर्वन्न्दन ॥ ७ ॥ भयं परिहरन्मस्त्वात्मानं परि-
पातयन् । वर्षासु क्षिन्नाकटवत्तिष्ठन्नेवावसीदति ॥ ८ ॥ न

राजपुत्रश्च गत्वा महाकथेन क्षिप्रमिहानयस्व ॥ २१ ॥ सभेयं मे
बद्धरत्ना विचित्रा शब्दासनैरुपपन्ना महाहैः । सा दृश्यतां
भ्रातृभिः सार्धमेत्य सुहृद्भूतं वर्त्ततामत्र चेति ॥ २२ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि वृधिष्ठिरानयने
षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । मतमाश्राय पुत्रस्य धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
मत्वा च दुस्तरज्ञैवमेतद्भ्राजंश्चकार च ॥ १ ॥ अन्यायेन तथोक्तस्तु
विदुरो विदुषाप्सरः । नाभ्यनन्दहृत्तो भ्रातृर्वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ २ ॥

विदुर उवाच । नाभिनन्दे वृपते प्रेषमेतं मैवं कथाः कुल-
नाशादिभेमि । पुत्रैर्भिन्नैः कलहस्तो ध्रुवं स्यादेतच्छङ्के द्यूत-
कृते नरेन्द्र ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । नेह क्षत्तः कलहस्तप्यते मां न चेद्द्वैवं
प्रतिलोमं भविष्यत् । चात्मानु दिष्टस्य वशे किलेदं सर्वं जग-
त्तिष्ठति न स्वतन्त्रम् ॥ ४ ॥ तदद्य विदुर प्राप्य राजानं मम
शासनात् । क्षिप्रमानय दुर्द्धवं कुन्तीपुत्रं वृधिष्ठिरम् ॥ ५ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि वृधिष्ठिरानयने
सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः प्रायाद्दिदुरोऽश्वैरुदारैर्महाजवै-
र्बलिभिः साधुदानैः । बलान्वियुक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा मनी-
षिणा पाण्डवानां सकाशे ॥ १ ॥ सोऽभिपद्यं तदध्वानमासाद्य-
वृपतेः पुरम् । प्रविवेश महाबुद्धिः पूज्यमानो हिजातिभिः ॥ २ ॥

स राजगृहमासाद्य कुषेरभवनोपमम् । अभ्यामच्छतं धर्मात्मा
धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ३ ॥ तं वै राजा सत्यवृतिर्मेहात्मा अजात-
शत्रुर्विदुरं यथाव्रत । पूजापूर्वं प्रतिगृह्णाजमीढसतोऽपृच्छदृत्-
राष्ट्रं सपुत्रम् ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । विज्ञायते ते मगसोऽप्रहर्षः कञ्चित् क्षतः
कुशलेनागतोऽसि । कञ्चित् पुत्राः स्थविरस्यानुलोमा वशाशुगा-
द्यापि विशीऽथ कञ्चित् ॥ ५ ॥

विदुर उवाच । राजा महात्मा कुशली सपुत्र आसौ वृत्तो
ज्ञातिभिरिन्द्रकल्पः । प्रीतो राजन् पुत्रगुणैर्विनीतो विशोक
एवात्मरतिर्हृदात्मा ॥ ६ ॥ इदन्तु त्वां कुशराजोऽभ्युवाच पूर्वं
पृष्ट्वा कुशलञ्चाव्ययञ्च । इयं सभा त्वत्सभातुल्यरूपा आतृणां
ते दृश्यतामेत्य पुत्र ॥ ७ ॥ समागम्य आत्तभिः पार्थ तस्यां सुहृ-
द्भूतं क्रियतां रम्यताञ्च । प्रीयामहे भवतां सहमेन समागताः
कुरवद्यापि सर्वे ॥ ८ ॥ दुरोदरा विहिता ये तु तत्र महात्मना
धृतराष्ट्रेण राज्ञा । तान् द्रक्ष्यसे कितवान् सन्निविष्टानित्या-
गतोऽहं वृपतं शङ्कुषस्व ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । द्यूते क्षतः कलहो विद्यते नः को वै
द्यूतं रोचते बुध्यमानः । किं वा भवान् मन्यते युक्तरूपं भव-
द्वाक्ये सर्वे एव स्थिताः स्म ॥ १० ॥

विदुर उवाच । जानास्यहं द्यूतमनर्थमूलं क्षतञ्च यतोऽस्य
मया निवारणे । राजा च मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं श्रुत्वा विदुन्
श्रेय इहाचरस्व ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । के तवान्ये कितवा हीव्यमाना विना
राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः । पृच्छामि त्वां विदुर ब्रूहि नशान् यै-
र्दीव्यामः शतशः सन्निपत्य ॥ १२ ॥

विदुर उवाच । गान्धारराजः शकुनिर्विशाम्यते राजाति-

देवी कृतस्त्री मताः । विविंशतिखिलसेनश्च राजा सत्यव्रतः
पुरुमित्रो जयश्च ॥ १३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । महाभयाः कितवाः सन्निविष्टा मायो-
मया देवितारोऽत्र सन्ति । धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलेहं सर्वं
जगन्तिष्ठति न स्वतन्त्रम् ॥ १४ ॥ नाहं राज्ञो हृतराष्ट्रस्य शास-
नाङ्गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् । इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव
तदस्मि कर्त्ता विदुराख्य मां यथा ॥ १५ ॥ न चाकामः शकुनिना
देविताहं न चेन्मां हृष्ट आह्वयिता सभायाम् । आहृतोऽहं न
निवर्त्तं कदाचित्तदाहितं शास्त्रतं वै व्रतं मे ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा विदुरं धर्मराजः प्रायातिकं
सर्वमाज्ञाप्य दूर्ध्वम् । प्राथाच्छोभते सगणः सानुयात्रः सह-
स्त्रीभिर्द्रौपदीमादि कृत्वा ॥ १७ ॥ दैवं हि प्रज्ञां सुष्णाति
चक्षुसोज इवापतत् । धातुश्च वद्यमन्वेति पाशैरिव नरः सितः
॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सह क्षत्रा युधिष्ठिरः । अस्वथ्य-
माणस्त्यार्थः समाह्वानमरिन्दमः ॥ १९ ॥ बाह्णोक्तेन रथं यन्त-
मास्थाय परवीरहा । परिच्छन्नो यथौ पार्थो भ्रातृभिः सह
पाण्डवः ॥ २० ॥ राजश्रिया दीप्यमानो ययौ ब्रह्मपुरःसरः ।
हृतराष्ट्रेण चाहृतः काकस्य समयेन च ॥ २१ ॥ स हास्तिन-
पुरं गत्वा हृतराष्ट्रमृहं ययौ । समियाथ च धर्मात्मा हृतराष्ट्रेण
पाण्डवः ॥ २२ ॥ तथा भीष्मेण द्रुपदेन कर्णेन च कृपेण च ।
समियाथ यथान्यायं द्रौणिना च विभुः सह ॥ २३ ॥ समेत्य च
महाबाहुः सोमदत्तेन चैव च । दुर्भोधनेन शल्येन शैबलेन च
वीर्यवान् ॥ २४ ॥ ये चान्ये तत्र राजानः पूर्वमेव समागताः ।
दुःशासनेन वीरेण सर्वैर्भ्रातृभिरेव च ॥ २५ ॥ जयद्रुथेन च
तथा कुरुभिश्चापि सर्वशः । ततः सर्वैर्महाबाहुर्भ्रातृभिः परि-
वारितः ॥ २६ ॥ प्रविशेत्तं गृहं राज्ञो हृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

ददर्श तत्र गान्धारी देवीं पतिमनुवताम् । स्नुषाभिः सहतीं
 शश्वत्ताराभिरिव रोहिणीम् ॥ २७ ॥ अभिवाद्य स गान्धारीं
 तेषां च प्रतिनन्दितः । ददर्श पितरं वृहं प्रजाधिपक्ष्मीश्वरम्
 ॥ २८ ॥ राज्ञा मूर्धन्यपद्मातासौ च कौरववन्दनाः । चत्वारः
 पाण्डवा राजन् भोमसेनपुरोगमाः ॥ २९ ॥ ततो ऋषिः समभवत्
 कौरवाणां विशाम्यते । तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान् पाण्डवान् प्रिय-
 दर्शनान् ॥ ३० ॥ विविशुस्तेऽभ्यनुज्ञाता रत्नवन्ति गृहाणि च ।
 दृष्टशुचोपयातांस्तान् द्रौपदीमधुषाः स्त्रियः ॥ ३१ ॥ याज्ञ-
 सेन्याः परावृद्धिं दृष्ट्वा प्रव्वजितामिव । स्नुषास्ता हतराद्रस्व-
 नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ३२ ॥ ततस्ते पुरुषव्याघ्रा गत्वा स्त्रीभिस्तु
 संविदम् । कृत्वा व्यायामपूर्वाणि कृत्यानि प्रतिकर्म च ॥ ३३ ॥
 ततः कृताङ्गिकाः सर्वे दिव्यचन्दनभूषिताः । कल्याणमनसश्चैव
 ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ॥ ३४ ॥ मनोज्ञमशनं भङ्गा विविशुः
 शरण्यान्यथ । उपगीयमाना नारीभिरस्वपन् कुरुपुङ्गवाः ।
 अनन्तरञ्च तत् प्राप्य प्रीताः परपुत्रञ्जयाः ॥ ३५ ॥ जगाम तेषां
 सा रात्रिः पुण्या रतिविहारिण्याम् । स्तूयमानाश्च विथान्ताः
 काले निद्रामथात्यजन् ॥ ३६ ॥ सुषोषितासौ रजनीं प्रातः सर्वे
 कृताङ्गिकाः । सभां रम्यां प्रविविशुः कितवेरभिनन्दिताः ॥ ३७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि युधिष्ठिरसभागमनं
 अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रविश्य तां सभां पार्था युधिष्ठिरपुरी-
 गमाः । समेत्य पार्थिवान् सर्वान् पूजार्हानभिपूज्य च ॥ १ ॥
 यथावयः समेयाना, उपविष्टा यथाहृतः । आसनेषु पवित्रेषु
 खड्गांश्वरक्षितसु च ॥ २ ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु सर्वेष्वथ शृपेषु
 च । शकुनिः सौवर्णस्तत युधिष्ठिरसभापत ॥ ३ ॥

शकुनिरुवाच । उपस्तीर्था सभा राजन् सर्वे त्वयि कृत-
क्षणाः । अक्षानुत्था देवनस्य समथोऽसु युधिष्ठिर ॥ ४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । निकृतिर्देवनं पापं न० क्षात्रोऽत्र परा-
क्रमः । न च नीतिर्भुवा राजन् किं त्वं द्यूतं प्रशंससि ॥ ५ ॥
न हि माजं प्रशंसन्ति निकृतो कृतवस्था हि । शकुने मेव नो
जैश्रीरमार्गेण वृशंसवत् ॥ ६ ॥

शकुनिरुवाच । यो वेत्ति संख्यां निकृती विधिज्ञश्चेष्टास्व-
खिन्नः कृतवोऽञ्जनासु । महाभतिर्यश्च जानाति द्यूतं स वै
सर्वं सहते प्रक्रियासु ॥ ७ ॥ अक्षन्वहः सोऽभिभवेत् परं नस्तेनैव
दोषो भवतीह पार्थ । दीव्यामहे पार्थिव मा विशङ्कां कुरुष्व
याणश्च चिरञ्च माकृथाः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एवमाहायमसितो देवलो मुनिसत्तमः ।
इमानि लोकद्वाराणि यो वै सञ्चरते सदा ॥ ९ ॥ इदं वै देवनं
पापं निकृत्या कृतवैः सह । धर्मेण तु जयो युद्धे तत्परं न तु
देवनम् ॥ १० ॥ नास्तीं ज्ञेच्छन्ति भाषाभिर्मायया न चरन्त्यत ।
अजिह्वमशठं युद्धमेतत् सत्पुरुषव्रतम् ॥ ११ ॥ शक्तितो ब्राह्म-
णार्थाय शिञ्जितुं प्रयतामहे । तद्वै वित्तं मातिदेवीर्माजैषोः
शकुने परान् ॥ १२ ॥ निकृत्या कामये नाहं सुखान्युत धनानि
वा । कृतवस्थाप्यनिकृतेर्हृत्तमेतन्न पूज्यते ॥ १३ ॥

शकुनिरुवाच । श्रोत्रियः श्रोत्रियानिति निकृत्यैव युधिष्ठिर ।
विद्वानविदुषोऽभ्येति नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ १४ ॥ अचे हं
शिक्षितोऽभ्येति निकृत्यैव युधिष्ठिर । विद्वानविदुषोऽभ्येति
नाहुस्तां निकृतिं जनाः ॥ १५ ॥ अकृतास्त्रं कृतास्त्रश्च दुर्बलं
बलवत्तरः । एवं कर्मसु सर्वेषु निकृत्यैव युधिष्ठिर ॥ १६ ॥ एवं
त्वं मामिहाभ्येत्य निकृतिं यदि मन्यसे । देवनादिनिनत्तं स्व यदि
ते विद्यते भयम् ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । आहूतते न निवर्त्तयमिति मे व्रत-
माहितम् । विविध बलवात्याजन् दिष्टस्यास्मि वशे स्थितः ॥१८॥
अस्मिन् समागमे केन देवनं मे भविष्यति । प्रतिपाण्यस्व को-
ऽन्योऽस्मि ततो द्यूतं प्रवर्त्तताम् ॥ १९ ॥

दुर्षोधन उवाच । अहं दातास्मि रत्नानां धनानाञ्च विशा-
स्यते । मर्त्ये देविता चायं शकुनिर्मातृणो मम ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । अन्येनान्यस्व वै द्यूतं विषमं प्रतिभाति
मे । एतद्विद्वन्नुपादत्स्व काममेवं प्रवर्त्तताम् ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । उपोह्यमाने द्यूते तु राजानः सर्व एव
ते । घृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुक्तां सभां ततः ॥ २२ ॥ भीष्मो
द्रोणः कृपश्चैव विदुरश्च महामतिः । नातिप्रीतेन मनसा तेऽन्व-
वर्त्तन्त भारत ॥ २३ ॥ ते इन्द्रशः पृथक् चैव सिंहयोवा महौ-
जसः । सिंहासनानि भूरीणि विचित्राणि विभेजिदे ॥ २४ ॥
शुशुभे सा सभा राजन् राजभिस्त्रैः समागतैः । देवैरिव महा-
भागैः समवेतैस्त्रिपिष्टपम् ॥ २५ ॥ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे
भास्वरमूर्त्तयः । प्रावर्त्तत महाराज सुहृद्भूतमनन्तरम् ॥ २६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयं बद्धधनो राजन् सागरावर्त्तसम्भवः ।
मणिहारोत्तरः श्रीमान् कनकोत्तमभूषणः ॥ २७ ॥ एतद्राजन्
मम धनं प्रतिपाणोऽस्मि कस्तव । येन मां त्वं महाराज धनेन
प्रतिदीप्यसे ॥ २८ ॥

दुर्षोधन उवाच । सन्ति मे मणयश्चैव धनानि सुबहूनि
च । मत्स्वरश्च न मेऽर्थेषु जयस्त्वेनं दुरोदरम् ॥ २९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो जग्राह शकुनिस्तानद्यानश्चतस्र-
वित् । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्यूतारम्भे

एकोनतप्तोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मत्तः कैतवकेनैव यज्जितोऽसि दुरो-
दरे । शकुने हन्त दीध्यामो ग्लहमाना; परस्परम् ॥ १ ॥ सन्ति
निष्कसहस्रस्य कुण्डिनो भरिताः शुभाः । कोषो हिरण्यमलम्
जातरूपमनेकशः । एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । कौरवाणां कुलकरं ज्येष्ठं पाण्डव-
मच्युतम् । इत्युक्तः शकुनिः प्राह जितमित्येव तं वृषम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सूचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजालमण्डितः ॥ ४ ॥ संह्लादनी
राजरथो य इहास्त्रासुपावहत् । जैत्रो रथवरः पुण्यो मेघसागर-
निखनः ॥ ५ ॥ अष्टौ यं कुमुदच्छायाः सदस्त्रा राष्ट्रसम्पताः ।
वहन्ति नैपां मुच्येत पदाङ्गुलिसुपस्पृशन् । एतद्राजन् धनं
मच्चं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं श्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समु-
पायितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । शतं दासीसहस्राणि तत्रपथो हेम-
भद्रिकाः । वासुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ ८ ॥
महाहंमाल्याभरणाः सुवस्त्रासन्दनोजिताः । मणीन् हेम च
विभ्रन्त्यश्चतुःषष्टिविशारदाः ॥ ९ ॥ असुसेवासुरन्तीमाः कुशला
वृत्यसामसु । स्नातकानामभर्त्यानां राज्ञाञ्च मम शासनात् ।
एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
यितः । जितमित्येव शकुनिर्दुधिष्ठिरमभाषत ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युत सन्ति
मे । प्रदक्षिणामुलोमाश्च प्रावारवसनाः सदा ॥ १२ ॥ प्राज्ञा मेधा-
विनो दान्ता युवानो मृष्टकुण्डलाः । पालीहस्तादिवारान्त्रमतिथीन्
भोजयन्त्युत । एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । सहस्रसङ्ख्या नागा मे मत्तास्तिष्ठन्ति
सौबल । हेमकक्षाः कृतापीडाः पद्मिनो हेममालिनः ॥ १५ ॥
सुदान्ता राजवहनाः सर्वशब्दक्षमा युधि । ईषादन्ता महा-
कायाः सर्वे चाष्टकरणवः ॥ १६ ॥ सर्वे च पुरभेत्तारो नवमेघ-
निभा गजाः । एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्यास्यहं त्वया ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवं वादिनं पार्थं प्रहसन्निव सौबलः ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रथास्तावन्त एवमे हेमदण्डाः पता-
किनः । इयैर्विनीतैः सम्पन्ना रथिभिस्त्रयोधिभिः ॥ १९ ॥
एवोको ह्यत्र लभते सहस्रपरमां भूतिम् । युध्यतोऽयुध्यतो वापि
वेतनं भासकालिकम् । एतद्राजन् मम धनं तेन दीव्यास्यहं
त्वया ॥ २० ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्येवमुक्ते वचने कृतवैरो दुरात्मवान् ।
जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अश्वास्तिष्ठतिरिक्त्वाघान् गान्धर्वांश्च हेम-
मालिनः । ददौ चित्ररथस्तुष्टो यांसान् गाण्डीवधन्वने ॥ २२ ॥
सुहे जितः पराभूतः प्रीतिपूर्वमरिन्दमः । एतद्राजन् मम धनं
तेन दीव्यास्यहं त्वया ॥ २३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । रथानां शकटानाञ्च अष्टानाञ्चासुतानि
मे । सुक्तान्येव हि तिष्ठन्ति वाहैश्चावचैस्तथा ॥ २५ ॥ एवं
वर्णस्य वर्णस्य समुञ्जीय सहस्रयः । तथा समुदिता वीराः सर्वे
धीरपराक्रमाः ॥ २६ ॥ क्षीरं पिबन्तस्तिष्ठन्ति भुञ्जानाः शान्तिः

तच्छुभान् । घटिस्तानि सहस्राणि सर्वे विपुलवशसः । एत-
द्राजन् मम धनं तेन दीव्यास्यहं त्वया ॥ २७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकर्तितं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । ताम्नलोद्भैः परिवृढा निधयो ये चतुः-
शताः । पञ्चद्रौणिक एवैकः सुवर्णस्याहतस्य वै ॥ २९ ॥ जात-
रूपस्य सुख्यस्य अनर्घ्यस्य भारत । एतद्राजन् मम धनं तेन
दीव्यास्यहं त्वया ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकर्तितं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ३१ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि देवने

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६० ॥

—

वैशम्पायन उवाच । एवं प्रवर्तिते द्यूते घोरे सर्वाप-
हारिणि । सर्वसंशयनिर्भोक्ता विदुरो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

विदुर उवाच । महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि भारत ।
सुमूर्षोरौषधमिव न रोचेतापि ते द्यूतम् ॥ २ ॥ यद्दे पुरा जात-
मात्रो बराव गोमातुवद्विस्तरं पापचेताः । दुर्बोधनो भारतानां
कुलघ्नः सोऽयं व्यक्तं भवतां कालहेतुः ॥ ३ ॥ गृहे वसन्तं गोमातुं
त्वं वै मोहान्न बुध्यसे । दुर्बोधनस्य रूपेण मृगं काष्ठ्यां गिरं
मम ॥ ४ ॥ मधु वै मांथिको सन्धवा प्रपातं मैव बुध्यते ।
स्रावच्छतं मज्जति वा पतनञ्चाधिगच्छति ॥ ५ ॥ सोऽयं भर्तौ-
ऽस्तद्युतेन मधुवन्न परीक्षते । प्रपातं बुध्यते नैव बैरं कृत्वा महा-
रथैः ॥ ६ ॥ विदितं मे महाप्राज्ञ भोजेष्वेवासंमन्त्रसम् । सुतं
अन्यक्तवान् पूर्वं पौराणां हितकाश्यया ॥ ७ ॥ अन्धकायाद्वा

भोजाः समेताः कंसमत्स्यजन् । नियोगान् कृते तस्मिन् कृष्ण-
नामित्त्रघातिना ॥ ८ ॥ एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमाना शतं
समाः । त्वन्वयुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ॥ ९ ॥
निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् । काकेनेमांसिच-
वर्षान् शार्दूलान् क्रोष्टकेन च । क्रीष्णीष्व पाण्डवाद्यजन् मा
मञ्जीः शोकसागरे ॥ १० ॥ त्यजेत् कुक्षार्थं पुत्रं ग्रामस्थार्थं
कुलं त्यजेत् । यमं जनपदस्थार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ११ ॥
सर्वज्ञः सर्वभावज्ञः सर्वशत्रुभयङ्करः । इति स्म भाषते काव्यो
जन्मत्यागे महासुरान् ॥ १२ ॥ हिरण्यशीविनः काञ्चित् पक्षिणो
वनगीचरान् । गृहे किल कृतावासान् लोभाद्वाजा न्यपीडयत् ।
स चोपभोगलोभाभ्यो हिरण्यार्थी परन्तप ॥ १३ ॥ आयतिश्च
तदावच्च उभे सद्यो व्यनाशयत् । तदर्थकामः पाण्डवान् मा
द्रुहः कुवसत्तम ॥ १४ ॥ सोहात्मा तन्मये पश्चात् पक्षिहा
पुरुषो यथा । जातं जातं पाण्डवेभ्यः पुष्यमादत्स्व भारत ॥ १५ ॥
मालाकार इषारामे स्नेहं कुर्वन् पुनः पुनः । वृक्षानङ्गारकारीव
मैनान् धाक्षीः समूलकान् ॥ १६ ॥ मा गमः सुसुतामात्यः सबलश्च
यमक्षयम् । समवेतान् हि कः पार्थान् प्रतिबुध्येत भारत ।
महद्भिः सहितो राजन्ऽपि साक्षान्मरुत्यतिः ॥ १७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये

एकप्रष्टितभोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

विदुर उवाच । द्यूतं मूलं कलहस्याभ्युपैति मिथो भेदं
महतो वै भयाय । तदा स्थितोऽयं हतराष्ट्रस्य पुत्रो दुर्धर्षिनः
रुजते तैरभुग्रम् ॥ १ ॥ प्रातिपेयाः शान्तनवा भैमसेनाः
सर्वाह्विकाः । दुर्धर्षिणापराधेन कृष्णं प्राश्रयन्ति सर्वशः ॥ २ ॥

दुर्बोधो भवेनेव क्षेमं राट्नादधीहति । विषाणं गौरिव मदात्
 स्वयमाहजतेक्षणः ॥ ३ ॥ यच्चित्तमन्वैति परस्व राजन् वीरः
 कविः स्वामवमन्य दृष्टिम् । नावं समुद्र इव तालनेत्रामाहृष्ट्य
 घोरे व्यसने निमज्जेत् ॥ ४ ॥ दुर्बोधो ग्लहते पाण्डवेन
 प्रीयायंसे त्वं जयतीति तच्च । अतः समुन्मज्जति सम्प्रहारो यतो
 विनाशः समुपैति पुंसाम् ॥ ५ ॥ आकर्षणोऽवाकृफलः सुप्रणीतो
 हृदि प्रौढो मन्त्रपदः समाधिः । युधिष्ठिरेण कलहस्तवाय-
 मचिन्तितोऽभिमतः स्वबन्धुना ॥ ६ ॥ प्रातिपेयाः शान्तनवाः
 ष्टुगुध्वं काव्यां वाचं संसदि क्षीरवाणाम् । वैश्वानरं प्रज्वलितं
 सुधोरं मा वास्यध्वं मन्दमनुप्रपन्नाः ॥ ७ ॥ यदा मन्युं पाण्डवो-
 ऽजातशत्रुर्न संयच्छेदक्षमदाभिभूतः । त्रकोदरः सव्यसाची
 यमौ च क्रोऽत्र द्वीपः स्यात्सुजे वसुदानीम् ॥ ८ ॥ महाराज
 प्रभवस्व धनानां पुरा द्यूतान् मनसा यावदिच्छेः । बद्ध-
 वित्तान् पाण्डवांसेज्जयेस्व किन्ते तत् स्यादसु विन्देऽपि पार्थान्
 ॥ ९ ॥ जानीमहे देवितं क्षीबलस्य वेद द्यूते निरुक्तिं पार्व-
 तीयः । यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु सायूयधो भारत पाण्ड-
 वेयान् ॥ १० ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

दुर्बोधन उवाच । परेषामेव यशसा ज्ञाघसे त्वं सदा क्षन्तः
 कुल्ययन् घातं राट्नाम् । जानीमहे विदुर यत्प्रियस्व वासा-
 निविक्ष्यानवमन्यसे नित्यमेव ॥ १ ॥ स विज्ञेयः पुरुषोऽन्यत्र-
 कामो नित्याप्रशंसे हि तथा युनक्ति । जिह्वा मनसो हृदयं

व्यनक्ति व्यायोऽन्तराम्नसः प्रातिकूल्यम् ॥ २ ॥ उद्वृजे च व्याख
 इवाहितोऽसि माखीरवत् घोषकक्षोपहंसि । भर्तृत्त्वान्द्र हि
 पापीयमाङ्गसङ्घात् । क्षत्तः किं न विभेषि पापात् ॥ ०२ ॥ जित्वा
 शत्रून् फलमाप्तं महदै माखान् क्षत्तः परुषाणीह वीचः ।
 द्विषद्विष्वं सम्प्रयोगाभिनन्दो मुञ्जर्हेषं यासि नः सम्प्रयोगात् ॥ ४ ॥
 अमिततां याति नरोऽक्षमं ब्रुवन्निगूहते गुह्यममितसंखवे । तदा-
 श्रितोऽपत्रप किं तु वाधसे यदिच्छसि त्वं तद्दिहाभिभाषसे ॥ ५ ॥
 मा नोऽवमंस्या विश्व मनस्तवेदं शिञ्जस्व बुद्धिं स्थविराणां सका-
 शात् । यशो रजस्व विदुर सम्प्रणीतं मा व्यापृतः परकार्ष्णेषु
 भूस्वम् ॥ ६ ॥ अहं कर्त्तेति विदुर मावमंस्या मा नो नित्यं
 परुषाणीह वीचः । न त्वां पृच्छामि विदुर यदितं मे स्वशि
 क्षत्तर्मा तितिक्षून् क्षिण्णत्वम् ॥ ७ ॥ एकः शास्ता न द्वितीयो-
 ऽस्ति शास्ता गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता । तेनानुशिष्टः
 प्रवणादिवाम्भो यथा निवृत्तोऽस्मि तथा भवामि ॥ ८ ॥ भिनक्ति
 शिरसा शैलमहिं भोजयते च यः । धौरेव कुरुते तस्य कार्ष्ण-
 षामनुशासनम् ॥ ९ ॥ यो बलादनुशास्तीह सोऽमितं तेन
 विन्दति । मिततामनुष्टप्नन्तु समुपेक्षेत पण्डितः ॥ १० ॥ प्रदीप्य
 यः प्रदीप्ताग्निं प्राक् चिरं नाभिधावति । भस्मापि स न विन्देत
 शिष्टं कृषन भारत ॥ ११ ॥ न वासयेत् पारवर्ग्यं द्विषन्तं
 विशेषतः क्षत्तरहितं मनुष्यम् । स यत्रेच्छसि विदुर तत्र गच्छ
 सुसान्विता ह्यसती स्त्री जहाति ॥ १२ ॥

विदुर उवाच । एतावता पुरुषं ये त्यजन्ति तेषां सख्यमन्त-
 बद्ब्रूहि राजन् । राज्ञां हि चिन्तानि परिप्लुतानि साम्बं दक्षा
 सुषलैर्घातयन्ति ॥ १३ ॥ अवाप्तत्वं मन्थसे राजपुत्र बालोऽह-
 मित्येव सुसन्दबुद्धे । यः सौहृदे पुरुषं स्थापयित्वा पदादेनं
 दूषयते स बालः ॥ १४ ॥ न श्रेयसे नीयते मन्दबुद्धिः स्त्री

ओत्रियस्त्रेव नृहे प्रदुष्टा । •भ्रुवं न सीचेद्भरतर्षभस्य पतिः
 कुमाञ्ची इव षष्टिवर्षः ॥ १५ ॥ अतः प्रियञ्चेदनुकाञ्चसे त्वं सर्वेषु
 कार्त्तुषु हिताहितेषु । स्त्रियस्य राजन् जङ्गपङ्ककांश्च दृष्ट्वा त्वं वै-
 तादृशांश्चैव सर्वाङ्गान् ॥ १६ ॥ लभ्यते खलु पापीवान्तरः सुप्रिय-
 वाणिज । अप्रियस्य हि पथ्यस्य वक्त्रा ओत्पु हि दुर्लभः ॥ १७ ॥
 यस्य धर्मपरस्य स्याद्वित्ता भर्तुः प्रियाप्रिये । अप्रियास्याह पथ्यानि
 तेन राजा सहायवान् ॥ १८ ॥ अन्याधिजं कटुजं तीक्ष्णमुष्णं
 यशोमुषं पदपं पूतिगन्धि । सुतां पियं यन्न पिवन्त्यसन्तो मन्त्रुं
 महाराज पिव प्रशाम्य ॥ १९ ॥ वैश्विनीर्णस्य वयो वनस्य
 वाष्पाम्यहं सद्युत्तस्य शश्वत् । यथा तथा तेऽसु नमस्य तेऽसु
 ममापि च खासि दिशन्तु विप्राः ॥ २० ॥ आशीविषास्त्रविषान्
 कोपयेन् च पच्छितः । एवं तेऽहं वदामीदं प्रयतः कुबनन्दन ॥ २१ ॥

इति सभापर्यणि द्यूतपर्वणि विदुरवाक्ये
 त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

शकुनिर्वाच । बद्ध वित्तं पराजैपीः पाशुडवानां युधि-
 ष्ठिर । आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेऽस्वपराजितम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच । मम वित्तमसख्येयं यदहं वेद् सीवक ।
 अथ त्वं शकुने कक्षाद्वित्तं सममुदच्छसि ॥ २ ॥ अद्युतं प्रसुतञ्चैव
 पद्मं खड्गमश्वार्जुदम् । शङ्खञ्चैव महापद्मं निखर्वं कोटिरेव च
 ॥ ३ ॥ मध्यञ्चैव परार्द्धं च सपरश्चात्र पश्यताम् । एतन्मम धनं
 राजंस्त्रेण दीक्ष्याम्यहं त्वया ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निहार्तुं ससुपा-
 श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५ ॥

युधिष्ठिर उवाच । गवांश्च बलधेनूकमसंख्येयमजाविकम् ।
यत्किञ्चिदनुपस्थां प्राक्सिन्धोरपि सीवत् । एतन्मम धनं सर्वं
तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । पुरं जनपदो भूमिरब्राह्मणधनेः सह ।
अब्राह्मणाश्च पुरुषा राजन् शिष्टं धनं मम । एतद्राजन् मम
धनं तेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । राजपुत्रा इमे राजन् शोभन्ते यैर्विभू-
षिताः । कुण्डलानि च निष्काञ्च सर्वराजविभूषणम् । एतन्मम
धनं राज्ञेन दीव्याम्यहं त्वया ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ ११ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्यामो यथा कोङ्किताक्षः सिंहस्तन्वो
महाभुजः । नकुलो ग्लह एवैको विद्योतन्मम तद्वनम् ॥ १२ ॥

शकुनिरुवाच । प्रियस्ते नकुलो राजन् राजपुत्रो युधिष्ठिर ।
अस्माकं वशतां प्राप्तो भूयः केनेह दीव्यसे ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा तु तानथान् शकुनिः प्रत्या-
पद्यत । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १४ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अयं धर्मान् सह देवोऽनुश्रान्ति लोके
श्रेष्ठान् पण्डिताख्यां गतश्च । अनर्हता राजपुत्रेण तेन दीव्या-
म्यहं चाप्रियवत् प्रियेण ॥ १५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १६ ॥

शकुनिरुवाच । माद्रीपुत्रौ प्रियौ राजंश्वरौ विजितौ
मया । गरीयांसौ तु ते मन्वे भीमसेनधनञ्जयौ ॥ १७ ॥

युधिष्ठिर उवाच । अघर्मस्वरसे नूनं यो नावेक्षसि वै नयम् ।
यो नः सुममसां मूढ विभेदं कर्तुमिच्छसि ॥ १८ ॥

शकुनिरुवाच । गच्छे मत्तः प्रपतते प्रमत्तः स्थाणुच्छ्रति ।
ज्येष्ठो राजन् वरिष्ठोऽसि नमस्ते भरतर्षभ ॥ १९ ॥ स्वप्ने तानि
न पश्यन्ति जाग्रतो वा युधिष्ठिर । कितवा यानि दीव्यन्तः
प्रसपन्त्युत्कटा इव ॥ २० ॥

युधिष्ठिर उवाच । यो नः संख्ये नीरिव पारनेता जेता
रिपूणां राजपुत्रक्षरस्त्रो । अनर्हता लोकवीरेण तेन दीव्या-
म्यहं शकुने फाल्गुनेन ॥ २१ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २२ ॥

शकुनिरुवाच । अयं मया पाण्डवानां धनुर्धरः पराजितः
पाण्डवः सद्यसाची । भीमेन राजन् दयितेन दीव्य यत् कैतवं
पाण्डव तेष्वशिशुम् ॥ २३ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यो नो नेता यो युधि नः प्रणेता यथा
बन्धी दानवशत्रुरेकः । तिष्ये कूपेक्षी सन्नतभ्रुर्महात्मा सिंह-
स्कन्धो यश्च सदात्ममर्षी ॥ २४ ॥ बलेन तुल्यो यस्य पुमान्
विद्यते गदाभ्रतामग्र इहारिमर्दनः । अनर्हता राजपुत्रेण तेन
दीव्याम्यहं भीमसेनेन राजन् ॥ २५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २६ ॥

शकुनिरुवाच । बहुवित्तं पराजेषीर्भ्रातृंश्च सद्यद्विपान् ।
आचक्ष्व वित्तं कौन्तेय यदि तेष्वपराजितम् ॥ २७ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातृणां दयित-
शया । कुर्ष्यामहं जितः कर्म स्वयमात्मन्युपभूते ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतच्छ्रुत्वा व्यवसितो निकृतिं समुपा-
श्रितः । जितमित्येव शकुनिर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ २९ ॥

शकुनिरुवाच । • एतत् पापिष्ठमकरोर्यं दात्मानं पराजये ।
शिष्टे सति धने राजन् पाप आत्मपराजयः ॥ ३० ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा मताक्षस्तान् ग्लहे सर्वानव-
स्थितान् । पराजयल्लोकवीरानुक्त्वा राज्ञां पृथक् पृथक् ॥ ३१ ॥

शकुनिरुवाच । अस्ति ते वै प्रिया राजन् ग्लह एकोऽपरा-
जितः । पणस्र लक्षणां पाञ्चालीं तयात्मानं पुनर्जय ॥ ३२ ॥

दुधिष्ठिर उवाच । नैव ह्यस्मा न महती न लक्ष्या नापि
रोहिणी । नीलकुञ्चितकेशी च तया दीव्याम्यहं त्वया ॥ ३३ ॥
शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगन्धया । शारदोत्पलसेविन्या
रूपेण श्रीसमानया ॥ ३४ ॥ तथैव स्यादावृशंस्यात्तथा स्याद्द्रुप-
सम्पदा । तथा स्याच्छीलसम्पत्त्या यामिच्छेत् पुरुषः स्त्रियम् ॥ ३५ ॥
सर्वैर्गुणैर्हि सम्पन्नामनुकृतां प्रियंवदाम् । यादृशीं धर्मज्ञामार्थ-
सिद्धिमिच्छेन्नरः स्त्रियम् ॥ ३६ ॥ चरमं संविशति या प्रथमं
प्रतिबुध्यते । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेदं कृताकृतम् ॥ ३७ ॥
आभाति पद्मवदकं सखेदं मल्लिकेव च । वेदीमध्या दीर्घकेशी
ताम्नास्या नातिशोभशा ॥ ३८ ॥ तथैवविधया राजन् पाञ्चा-
ल्याहं सुमध्यया । ग्लहं दीव्यामि चार्वङ्गा द्रौपद्या हन्त
सौवल ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन धीमता ।
धिग्धिगित्येव वृद्धानां सभ्यानां निःसृता गिरः ॥ ४० ॥ • सुसुभे
• सा सभा राजन् राज्ञां सञ्जग्निदे शुचः । भीष्मद्रोणकृपादीनां
खेदस्य समजायत ॥ ४१ ॥ गिरो गृहीत्वा विदुरो गतसत्त्व

इवाभवत् । आसौऽध्यायन्मधोर्ध्वोऽनिश्वसन्निव पन्नगः ॥ ४२ ॥
 इतराद्रसु संहृष्टः पर्व पृच्छत् पुनः पुनः । किं जितं किं जित-
 निति स्याकारिं नाभ्यरक्षत ॥ ४३ ॥ जहृषं कर्णोऽतिभ्रंशं सई
 दुःशासनादिभिः । इतरेषान्तु सभ्यानां नेत्रेभ्यः प्रापतञ्जलम् ॥ ४४ ॥
 सौबलस्यभिधायैवं जितकाशी मदोत्कटः । जितमित्येव तान-
 क्षान् पुनरेवान्वपद्यत ॥ ४५ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीपराजये
 चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

दुर्भीधन उवाच । एहि क्षत्तद्रौपदीमानयस्व प्रियां भार्वा-
 सम्भतां पाण्डवानाम् । सम्भार्जतां वेश्म परै तु शीघ्रं तत्रासु
 दासीभिरपुण्यशीला ॥ १ ॥

विदुर उवाच । दुर्बिभाषं भाषितं त्वाद्दृशेन न मन्द सम्बु-
 ध्वसि पाशवद्वृः । प्रपाते त्वं कस्यमानो न वेत्सि व्याघ्रान् चगः
 कोपयसेऽतिवेद्यम् ॥ २ ॥ आशीविषासो शिरसि पूर्णकोपा
 महाविषाः । मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्या गमस्त्वं यमक्षयम् ॥ ३ ॥
 न हि दासीत्वमापन्ना कृष्णा भवितुमर्हति । अनीशेन हि
 राक्षसेषा यथो ज्ञप्तेति मे मतिः ॥ ४ ॥ अयं धत्ते वेशुरिकात्म-
 चाती फलं राजा इतराद्रसु पुनः । द्यूतं हि वैराव महाभयाय
 मत्तो न बुध्यत्वयमन्तकाले ॥ ५ ॥ नाहन्तुदः स्यान्मदृशंसवादी
 न हीनतः परमभ्यादहीत । यथास्य वाचा पर उद्दिजेत न तां
 वदेदुपतीं पापलोम्बाम् ॥ ६ ॥ समुच्चरन्वतिवादाश्च वक्रार्थै-
 राहतः शोचति रात्यहानि । परस्य नामर्मसु ते प्रतन्ति तान्
 पण्डितो नावद्वजेत् परेषु ॥ ७ ॥ अजो हि शस्त्रमगिकत् किञ्चैकः
 शस्त्रे विपन्ने शिरसास्य भूमौ । निहन्तनं स्वस्य कण्ठस्य घोरं

तद्देवं माकथाः पाण्डुपुत्रैः ॥ ८ ॥ न किञ्चिदित्यं प्रवदन्ति
 पार्था बनेचरं वा मृगमेधिनं वा । तपस्विनं वा परिपूर्णविद्यं
 जसन्ति देवं श्वनराः सदैव ॥ ९ ॥ द्वारं सुधीरं नरकस्य जिह्वं
 न बुध्यते हतराद्रस्यं पुत्रः । तमन्वेतारो बहवः कुरूणां द्यूतो-
 दये सह दुःशासनेन ॥ १० ॥ मञ्जन्यलावूनि शिलाः प्रवन्ते
 मुह्यन्ति नावोऽम्भसि शश्वदेव । मूढो राजा हतराद्रस्यं पुत्रो
 न मे वाचः पथ्यरूपाः शृणोति ॥ ११ ॥ अन्तो नूनं भवितायं
 कुरूणां सुदारुणः सर्वं हरो विनाशः । वाचः काथ्याः सुहृदां
 पथ्यरूपा न श्रूयन्ते बर्हते लोभ एव ॥ १२ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि विदुरवाच्ये
 षष्ठ्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । धिगस्तु चत्तारमिति ब्रूवाणो दर्पेण
 मत्तो हतराद्रस्यं पुत्रः । अवैचत प्रातिकामीं सभायासुवाच
 धेनं परमार्थं मध्ये ॥ १ ॥

दुर्धोधन उवाच । त्वं प्रातिकामिन् द्रौपदीमानयस्व न ते
 भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः । चत्ता च्ययं विवदत्येव भीतो न चास्माकं
 वृद्धिकामः सदैव ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः प्रातिकामी स स्तूतः प्राया-
 ष्छीघ्रं राजवचो निशस्य । प्रविश्य च श्वेव हि सिंभगोष्ठं समा-
 सदन्महिषीं पाण्डवानाम् ॥ ३ ॥

प्रातिकाम्युवाच । युधिष्ठिरो द्यूतमदेन मत्तो दुर्धोधनो
 द्रौपदि त्वामजैषीत् । सा त्वं प्रपद्यस्व हतराद्रस्यं वैशम नयामि
 त्वां कर्मण्ये द्यान्मसेनि ॥ ४ ॥

द्रौपद्युवाच । कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामिन् को हि दीव्ये-

इच्छिंया राजपुत्रः । मूढो राजा यूतमदेन मत्तो ह्यभूत्कान्यत्
कैतवमस्य किञ्चित् ॥ ५ ॥

प्रातिकाम्यवाच । यदा नाभूत् कैतवमन्यदस्य तदादेवीत्
पाण्डवोऽजातशत्रुः । न्यशाः पूर्वं आतरस्ते न राज्ञा स्वयञ्चात्मा
त्वमथो राजपुत्रि ॥ ६ ॥

द्रौपद्युवाच । गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ स्मृतज ।
किन्तु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथ वा नृ माम् ॥ ७ ॥ एतज्ज्ञात्वा
समागच्छ ततो मां नथ स्मृतज । ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो
यास्यामि दुःखिता ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सभां गत्वा स चोवाच द्रौपद्यास्तद्वच-
स्तदा । युधिष्ठिरं नरेन्द्राणां मध्ये स्थितमिदं वचः ॥ ९ ॥
कस्येशो नः पराजैषीरिति त्वामाह द्रौपदी । किन्तु पूर्वं परा-
जैषीरात्मानमथ वापि माम् ॥ १० ॥ युधिष्ठिरस्तु निश्चेता गत-
सत्त्व इवाभवत् । न तं स्मृतं प्रत्युवाच वचनं साध्वसाधु वा ॥ ११ ॥

दुर्बोधन उवाच । इहैवागत्य पाञ्चाक्षी प्रश्नमेनं प्रभाषताम् ।
इहैव सर्वे शृण्वन्तु तस्याश्चैतस्य यद्वचः ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच । स गत्वा राजभवनं दुर्बोधनवशानुगः ।
उवाच द्रौपदी स्मृतः प्रातिकामी व्यथन्निव ॥ १३ ॥

प्रातिकाम्यवाच । सभ्यास्त्वमी राजपुत्र्याह्वयन्ति मन्ये प्राप्तः
सञ्चयः कौरवाणाम् । न वै सत्सङ्घं पालयते लषीयान् यत्त्वां
समानेष्यति राजपुत्रि ॥ १४ ॥

द्रौपद्युवाच । एवं नूनं व्यदधात् संविधाता स्पर्शावुभी
स्पृशतो वृद्धबालौ । धर्मन्त्वेकं परमं प्राह लोके स नः शर्मं
धास्यति गोप्यमानः ॥ १५ ॥ सोऽयं धर्मो मात्स्यगात् कौरवान्
वै सभ्यान् गत्वा पृच्छ धस्यं वचो मे । ते मां ब्रूयुर्निश्चितं तम्
करिष्ये धर्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठाः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा स्मृत-

साहचो याज्ञसेन्याः सभां गत्वा प्रीह वाक्यं तदानीम् । अथो-
मुखात्ते न च किञ्चिद्दूचुर्निबन्धन्तं धार्तराष्ट्रस्य बुद्ध्या ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्बोधनचिकी-
र्षितम् । द्रौपद्याः सम्मतं दूतं प्राहिणोद्गरतर्षभ ॥ १८ ॥ एक-
बद्धा त्वधोनीवी रोदुमाना रजस्वला । सभामांगस्य पाश्चात्ती
श्वशुरस्याग्रतो भव ॥ १९ ॥ स गत्वा त्वरितं दूतः कृष्णाया
भवनं वृष । न्यवेद्यन्मतं धीमान् धर्मराजस्य निश्चितम् ॥ २० ॥
पाण्डवाश्च महात्मानो दीना दुःखममन्विताः । सत्येनातिपरी-
ताङ्गानो दीक्षन्ते यमं किञ्चन ॥ २१ ॥ ततस्तेषां सुखमाप्तोक्य
राजा दुर्बोधनः स्मृतसुवाच हृष्टः । इहैवैनामानय प्रातिकामिन्
प्रत्यक्षमस्याः कुरवो ब्रुवन्तु ॥ २२ ॥ ततः स्मृतस्य वशानुगामी
भीतश्च कोपाद्दृढपदात्मजायाः । विहाय मानं पुनरेव सभ्यानुवाच
कृष्णां किमहं ब्रवीमि ॥ २३ ॥

दुर्बोधन उवाच । दुःशासनैष मम स्मृतपुत्रो वृकोदरा-
दुहितेऽल्पचेताः । स्वयं प्रगृह्यामय याज्ञसेनो किन्ते करि-
ष्यन्त्यवशाः सपत्नाः ॥ २४ ॥ ततः समुत्थाय स राजपुत्रः श्रुत्वा
भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः । प्रविश्य तद्देशम् महारथानामित्यब्रवी-
द्द्रौपदीं राजपुत्रीम् ॥ २५ ॥ एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे
दुर्बोधजं पश्य विसुक्तलज्जा । कुरुन् भवस्वायतपद्मनेत्रे धर्मेण
लब्ध्वासि सभां परैश्चि ॥ २६ ॥ ततः समुत्थाय सुदुर्मनाः सा
विवर्णमाच्छ्रज्य मुञ्चं करेण । आर्त्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता
दृष्ट्वा राज्ञः क्लृप्तपुङ्गवस्य ॥ २७ ॥ ततो जवेनाभिससार रोषा-
द्दुःशासनस्तामभिगर्जमानः । दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु
जयाश्च केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ॥ २८ ॥ ये राजसूयावर्षभथे ङलेन
महाकृती मन्त्रपूतेन सिक्ताः । ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं
बलात् प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ॥ २९ ॥ स तां पराकृष्य सभासमीप-

भानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् । दुःशासना नाथवतीमनांथव-
 च्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्त्ताम् ॥ ३० ॥ सा ह्यव्यमणिना नमि-
 ताङ्गयष्टिः शनैरुवाचाथ रजस्वलाञ्छि । एकश्च वासो मम मन्द-
 बुद्धे सभां नेतुं नार्हसि मामनार्थम् ॥ ३१ ॥ ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं
 निमृच्छ्य केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् । क्षणञ्च जिष्णुञ्च हरिं
 नरञ्च त्वाणाय विक्रोशति याञ्जसेनी ॥ ३२ ॥

दुःशासन उवाच । रजस्वला वा भव याञ्जसेनि एकाक्षरा
 वाप्यथ वा द्विवस्त्रा । द्यूते जिता चासि हतासि दासी दासीषु
 वासश्च यथोपजोषम् ॥ ३३ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रकीर्णकेशी पतितार्द्धवस्त्रा दुःशासनेन
 ध्ववधूयमाना । ह्यीमत्यमर्षेण च दृश्यमाना शनैरिदं वाक्य-
 सुवाच कृष्णा ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । इमे सभायामुपदिष्टास्त्राः क्रियावन्तः सर्वं
 एवेन्द्रकल्पाः । गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे तेषामग्रे नील्लहे स्यातु-
 भेषम् ॥ ३५ ॥ शृशंसकर्मस्वमनार्थं वृत्तं मा मां विवस्त्रां कुरु
 मा विकार्षीः । न मर्षयेद्युक्ताव राजपुत्राः सेन्द्रादिदेवा यदि ते
 सहायाः ॥ ३६ ॥ धर्मो स्थितो धर्मसुतो महात्मा धर्मश्च स्रज्ज्यो
 निपुणोपलब्धः । वाचापि भर्तुः परमाणुमात्रमिच्छामि दोषं
 न गुणान् विद्म्य ॥ ३७ ॥ इदन्त्वकार्षं कुरुवीरमध्ये रजस्वलां
 यत् परिकर्षसे माम् । न चापि कश्चित् कुरुतेऽत्र कुत्सां भ्रवं
 तवेदं मतमभ्युपेतः ॥ ३८ ॥ धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां धर्म-
 स्त्राया खलविदाश्च वृत्तम् । यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां प्रेक्षन्ति
 सर्वे कुरवः सभायाम् ॥ ३९ ॥ द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सन्धं
 क्षत्तं क्षयैवास्स महात्मनोऽपि । राज्ञस्यथा हीममधर्मसुयं न
 लक्षयन्ते कुरुदृढमुख्याः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा ब्रूवन्ती कर्षणं सुमध्यमा भर्तृन्

कटाक्षैः कुपितानपश्यत् । सा पाण्डवान् कोपपरीतद्देशान् सन्दी-
पयामास कटाक्षपातैः ॥ ४१ ॥ हृतेन राज्येन तथा धनेन रत्नैश्च
सुख्यैर्न तथा ब्रूवत् । यथा त्रपाकोपसमीरितेन कृष्णाकटाक्षेण
बभूव दुःखम् ॥ ४२ ॥ दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णामवेक्षमाणां
कृपणान् पतींस्तान् ७ आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पाभुवाच दासीति
हसन् सशब्दम् ॥ ४३ ॥ कर्णस्तु तदाकथमतीव हृष्टः सम्पूजया-
मास हसन् सशब्दम् । गान्धारराजः सुबलस्य पुत्रस्तथैव दुःशा-
सनमभ्यनन्दत् ॥ ४४ ॥ सभ्यास्तु ये तत्र बभूवुरन्ये ताभ्यामृते
धातृराष्ट्रेण चैव । तेषामभूद्दुःखमतीव कृष्णां दृष्ट्वा सभायां
परिकथ्यमाणाम् ॥ ४५ ॥

भीष्म उवाच । न धर्मसीद्ध्यात् सुभगे विवेक्तुं शक्नोमि ते
प्रश्नमिमं यथावत् । अस्त्रो ह्यशक्तः पणितुं परस्वं स्त्रियाश्च
भर्तुर्व्यतां समीक्ष्य ॥ ४६ ॥ त्यजेत सर्वां शयिवीं समृद्धां युधि-
ष्ठिरो धर्ममथो न जह्यात् । अक्तं जितोऽस्मीति च पाण्डवेन
तस्मान्न शक्नोमि विवेक्तुमेतत् ॥ ४७ ॥ द्यूतेऽद्वितीयः शकुनि-
र्नरेषु कुन्तीसुतस्तेन निरूढकामः । न मन्यते त्वां निकृतिं युधि-
ष्ठिरस्तस्मान्न ते प्रश्नमिमं ब्रवीमि ॥ ४८ ॥

द्रौपद्युवाच । आह्वय राजा कुशलैरनाच्छेदुंष्टालभिर्नैक-
तिकैः सभायाम् । द्यूतप्रियैर्नातिकृतप्रयत्नः कक्षादयं नाम
निरूढकामः ॥ ४९ ॥ अशुद्धभाविर्निकृतिप्रवृत्तैरबुध्यमानः कुरु-
पाण्डवाग्रः । सम्भूय सर्वेषु जितोऽपि यस्यात् पश्चादयं कैतव-
मभ्युपेतः ॥ ५० ॥ तिष्ठन्ति चेमे कुरवः सभायामीशाः सुतानाश्च
तथा स्तुषाणाम् । समीक्ष्य सर्वे मम चापि वाक्यं विब्रूत मे प्रश्न-
मिमं यथावत् ॥ ५१ ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा ब्रुवन्तीं करुणं ददन्तीमवेक्ष्य-
माणां कृपणान् पतींस्तान् । दुःशासनः परुषाख्यप्रियाण्डि वाक्या-

न्यवाचामधुराणि चैत्र ॥ ५२ ॥ तां कथमाशास्य रजस्वलासु
स्वस्रोत्तरीयामतदहमाणाम् । त्रकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरश्च अकार
कोपं परमात्तं रूपः ॥ ५३ ॥

इति सुभाषर्षणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीप्रश्ने

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

भीम उवाच । भवन्ति गेहे बन्धव्यः कितवानां युधिष्ठिर ।
न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ १ ॥ काश्वी
यङ्गनमाहासीद्द्रव्यं यज्ञान्वदुत्तमम् । तथान्ये षड्विधीपाशा यानि
रत्नान्धपाहरन् ॥ २ ॥ वाहनानि धनस्रैव कवचान्द्यासुधानि च ।
राज्यमात्मा वयस्रैव कैतवेन हतं परैः ॥ ३ ॥ न च मे तत्र
कोपोऽभूत् सर्वस्येशो हि नो मयान् । इमं त्वतिक्रमं मन्वे
द्रौपदी यत्र पश्यते ॥ ४ ॥ एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान् प्राप्य
कौरवैः । त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ ५ ॥ अस्याः
कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते । बाहू तेहं प्रधक्ष्यामि सह-
देवाग्निमानय ॥ ६ ॥

अर्जुन उवाच । न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिरः ।
परैस्ते नाशितं नूनं वृशंसैर्धर्मगौरवम् ॥ ७ ॥ न सकामाः परे
कार्ष्णी धर्ममेवाचरोत्तमम् । श्वातरं धार्मिकं ज्येष्ठं कोऽति-
वर्त्ततुमर्हति ॥ ८ ॥ आहृतो हि परैराजा क्षात्रं व्रतमनु-
स्मरन् । दीव्यते परकामेन तन्त्रः क्रोत्तिंकारं ममत् ॥ ९ ॥

भीमसेन उवाच । एवमस्मिन् कृतं विद्यां यदि नाहं धन-
क्षय । दीप्तोऽग्नौ सहितौ बाहू निर्दहेयं बलादिव ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच । तथा तान् दुःखितान् दृष्ट्वा पाण्डवान्

धृतराष्ट्रजः । क्लिश्यमानाञ्च पाञ्चालीं विक्रय्य दृढमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 याज्ञसेन्या यदुक्तं तदाक्यं विब्रूत पार्थिवाः । अविवेकेन वाक्यस्य
 निरकः सद्य एव नः ॥ १२ ॥ भीष्मश्च धृतराष्ट्रश्च कुबह्वृत्तमावुभौ ।
 समेत्य नाहतुः किञ्चिद्विदुरश्च महामतिः ॥ १३ ॥ भारद्वाजश्च
 सर्वेषामाचार्यः कप एव च । कुत एतावपि प्रञ्चं नाहतुर्दिज-
 सत्तमौ ॥ १४ ॥ ये त्वन्ये पृथिवीपालाः समेताः सर्वतो दिशम् ।
 कामक्रोधौ समुत्सृज्य ते ब्रुवन्तु यथामति ॥ १५ ॥ यद्विदं
 द्रौपदी वाञ्छसुक्तवत्यसकच्छ्रुमा । विमृश्य कस्य कः पक्षः पार्थिवा
 वदतोत्तरम् ॥ १६ ॥ एवं स बह्वृशः सर्वानुक्तवांस्तान् सभा-
 सदः । न च ते पृथिवीपालास्तमूचुः साध्यसाधु वा ॥ १७ ॥
 सक्तासकत्तया सर्वान् विक्रय्यः पृथिवीपतीन् । पाण्यौ पाण्यं
 विनिष्यथ निश्वसन्निदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ विब्रूत पृथिवीपाला
 वाक्यं मा वा कथञ्चन । मन्ये न्यायं यदत्ताहं तद्वि वक्ष्यामि
 कौरवाः ॥ १९ ॥ चत्वार्षाङ्गर्नरश्चेष्टा व्यसनानि महीक्षिताम् ।
 स्रगया पानमन्नाश्च ग्राम्ये चैवातिरक्तता ॥ २० ॥ एतेषु हि नरः
 सक्तो धर्ममुत्सृज्य वर्त्तते । तथायुक्तेन च कृतां क्रियां लोको
 न मन्यते ॥ २१ ॥ तदयं पाण्डुपुत्रेण व्यसने वर्त्ततां भृशम् ।
 समाह्वतेन कितवैवास्थितो द्रौपदी पण्यः ॥ २२ ॥ साधारण्यो
 च सर्वेषां पाण्डवानामनिन्दिता । जितेन पूर्वज्ञानेन पाण्डवेन
 कृतः पण्यः ॥ २३ ॥ इयञ्च कीर्तिता कृष्णा सौबलेन पणा-
 र्थिना । एतत्सर्वं विशाखाहं मन्ये न विजिताभिमाम् ॥ २४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा महान्नादः सभ्यानामुदतिष्ठत । विक्रय्यं शंसमानानां
 सौबल्यञ्चापि निन्दताम् ॥ २५ ॥ तस्मिन्परते शब्दे राधेयः
 क्रोधमुच्छ्रितः । प्रगृह्य हचिरं बाहुमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 कर्ण्यं स्रवांच । दृश्यन्ते वै विक्रयोश्च वैलतानि बह्वन्यपि ।
 तज्जातस्तद्दिनाशाय यथाग्निररणीप्रजः ॥ २७ ॥ एते न किञ्चि-

दप्याङ्गबोदिता ह्यपि कृष्णया । धर्मण विजितामेतां मन्यन्ते
द्रुपदात्मजाम् ॥ २८ ॥ त्वन्तु केवलबाल्येन धार्तराष्ट्र विदी-
र्ष्यसे । यदुद्रवीषि सभामध्ये बालः स्यविरभाषितम् ॥ २९ ॥ नै-
च धर्मं यथावत्त्वं वेत्सि दुर्भोधनावर । यदुद्रवीषि जितां कृष्णां
न जितेति सुमन्दधीः ॥ ३० ॥ कथं ह्यविजितां कृष्णां मन्यसे
धृतराष्ट्रज । यदा सभायां सर्वस्वं न्यस्तवान् पाण्डवाग्रजः ॥ ३१ ॥
अभ्यन्तरा च सर्वस्वे द्रौपदी भरतर्षभ । एवं धर्मजितां कृष्णां
मन्यसे न जितां कथम् ॥ ३२ ॥ कीर्त्तिता द्रौपदी वाचा अनु-
ज्ञाता च पाण्डवैः । भवत्यविजिता केन हेतुनेषा मता तव
॥ ३३ ॥ मन्यसे वा सभामेतामानीतामेकवाससम् । अधर्मेषेति
तत्रापि शृणु महाक्यसुत्तमम् ॥ ३४ ॥ एको भर्ता स्त्रिया देवै-
र्विहितः कुरुनन्दन । इयं त्वनेकवशगा बन्धकीर्त्ति विनिश्चिता
॥ ३५ ॥ अस्त्राः सभायां नयनं न चित्रमिति मे मतिः । एका-
स्वरधरत्वं वाप्यथ वापि विवस्त्रता ॥ ३६ ॥ यज्ञेषां द्रविणं
क्रिश्चिद्या चैषा ये च पाण्डवाः । सौबलेनेह तत् सर्वं धर्मण विजितं
वसु ॥ ३७ ॥ दुःशासन सुबालोऽयं विकर्णः भ्राज्जवादिकः ।
पाण्डवानाञ्च वासांसि द्रौपद्याः चाप्युपाहर ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वा
पाण्डवाः सर्वे स्थानि वासांसि भारत । अवकीर्ष्योत्तरीयाणि
सभायां समुपाविशन् ॥ ३९ ॥ ततो दुःशासनो राजन् द्रौपद्या
वसनं बलात् । सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाकटुं प्रचक्रमे ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो-
हरिः । गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ॥ ४१ ॥
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव । हे नाथ हे रमा-
नाथ ब्रजनाथार्त्तिनाथन ॥ ४२ ॥ कौरवार्णवमग्नां मास्तुष्टुरस्त्र-
जनार्दन । कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन ॥ ४३ ॥
प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम् । इत्थसुस्रुत्सु कृष्णं

सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ ४४ ॥ 'प्रादुद्दहः' श्विता राजन् सुख-
माच्छाद्य भामिनी । याज्ञसेन्याः वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितो-
'भवत् ॥ ४५ ॥ त्वङ्गा शम्भाशनं पद्भ्यां कृपालः कृपयाभ्यगात् ।
कृष्णञ्च विष्णुञ्च हरिं नरञ्च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ॥ ४६ ॥
ततस्तु धर्मोऽन्तरितो महात्मा समावृणोहे विविधैः सुवस्त्रैः ।
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विश्राम्यते ॥ ४७ ॥ तद्रूपमपरं
वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः । नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै
प्रभो ॥ ४८ ॥ प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् । ततो
हलहलाशब्दसत्तासीह्वोरनिस्वनः ॥ ४९ ॥ तदङ्गुतमं लोके
वीक्ष्य सर्वे महीभृतः । शशंसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो हतराङ्गजम्
॥ ५० ॥ शशप तत्र भीमस्तु राजमध्ये वृहत्स्वनः । क्रोधा-
द्विस्फुरमाणीष्ठो विनिष्पिष्य करे करम् ॥ ५१ ॥

भीमसेन उवाच । इदं मे वाक्यमादृक्षं क्षत्रिया लोक्रवासिनः ।
नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ५२ ॥ यद्येतदेव-
सुक्ताहं न कुर्वामि पृथिवीश्वराः । पितामहानां पूर्वेषां नाहं
गतिमवाप्नुयाम् ॥ ५३ ॥ अस्य पापस्य दुर्बुद्धेर्भारतापसदस्य च ।
न पिवेयं बलादहो भित्त्वा चेद्गृधिरं युधि ॥ ५४ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रीदं लोमप्रह-
र्षणम् । प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुत्सन्तो हतराङ्गजम् ॥ ५५ ॥ यदा
तु वाससां राशिः सभामध्ये समाचितः । ततो दुःशासनः श्रान्तो
व्रीडितः समुपाविशत् ॥ ५६ ॥ धिक्शब्दस्तु ततस्तत्र समभूक्तो म-
हर्षणः । सभ्यानां नरदेवानां वृष्ट्वा कुन्तीसूतांस्तथा ॥ ५७ ॥ न
विब्रुवन्ति कौरव्याः प्रश्नमेतस्मिन् स्म ह । सुजनः क्रोशति श्वात्
हतराङ्गं विगर्हयन् ॥ ५८ ॥ ततो बाहू समुत्क्षिप्य निवार्य च
सभासदः । विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

विदुर उवाच । द्रौपदी प्रश्नमुक्त्वा रौरवीति त्वनाथवत् ।

न च विव्रत तं प्रश्नं सभ्या घर्माऽत्र पीडयते ॥ ६० ॥ सभां प्रप-
 द्यते ह्यार्त्तः प्रम्बलन्निव हव्यवाट् । तं वै सत्येन धर्मेण सभ्याः
 प्रशमयन्त्यत ॥ ६१ ॥ धर्मप्रश्नमतो ब्रूयादात्मैः सत्येन मानवः ।
 विब्रूयुस्तत तं प्रश्नं कामक्रोधबलातिगाः ॥ ६२ ॥ विकर्णेन
 यथाप्रश्नमुक्तः प्रश्नो नराधिपाः । भवन्तोऽपि हि तं प्रश्नं विब्रू-
 वन्तु यथामति ॥ ६३ ॥ यो हि प्रश्नं न विब्रूयाद्धर्मदर्शी सभा-
 गतः । अत्रेते या फलावाप्तिस्तस्याः सोऽहं समश्नते ॥ ६४ ॥ यः
 पुनर्वितथं ब्रूयाद्धर्मदर्शी सभां गतः । अत्रतस्य फलं कृतस्त्वं स
 प्राप्नोतीति निश्चयः ॥ ६५ ॥ अत्राप्यदाहरन्मीममितिहासं पुरा-
 तनम् । प्रह्लादस्य च संवादं सुनेराङ्गिरसस्य च ॥ ६६ ॥ प्रह्लादो
 नाम दैत्येन्द्रस्तस्य पुत्रो विरोचनः । कन्याहेतोराङ्गिरसं सुधन्वा-
 नमुपाद्रवत् ॥ ६७ ॥ अहं ज्यायानहं ज्यायानिति कन्येभ्यया
 तदा । तयोर्द्वैवनमत्वासीत् प्राणयोरिति नः श्रुतम् ॥ ६८ ॥
 तयोः प्रश्नविवादोऽभूत् प्रह्लादं तावष्टच्छताम् । ज्यायान् क
 आवयोरेकः प्रश्नं प्रब्रूहि मा सृषा ॥ ६९ ॥ स वै विवदनाङ्गीतः
 सुधन्वानं विचोकयन् । तं सुधन्वाब्रवीत् कर्हो ब्रह्मदण्ड इव
 ष्वक्तन् ॥ ७० ॥ यदि वै वक्ष्यसि सृषा प्रह्लादाय न वक्ष्यसि ।
 शतधा ते शिरो वज्रो वज्रेण प्रहरिष्यति ॥ ७१ ॥ सुधन्वना
 तथोक्तः सन् व्यथितोऽश्रवत्यपणोवत् । जगाम कश्चपं दैत्यः परि-
 प्रष्टुं महीजसम् ॥ ७२ ॥

प्रह्लाद उवाच । त्वं वै धर्मस्य विज्ञाता दैतस्येहासुरस्य च ।
 ब्राह्मणस्य महाभाग धर्मक्षत्रमिदं शृणु ॥ ७३ ॥ यो वै प्रश्नं न
 विब्रूयाद्वितथञ्चैव निर्दिशेत् । के वै तस्य परे लोकास्तन्मर्मा-
 चक्षुः शृच्छतः ॥ ७४ ॥

कश्यप उवाच । जानन्न विब्रूवन् प्रश्नान् कामात् क्रोधाद्भया-
 न्नाथा । सहस्रं वारुणान् पाशानामनि प्रतिसृञ्चति ॥ ७५ ॥

साक्षी वा त्रिव्रवन् साध्यं शोकधीशिक्षितश्चरन् । संहस्रं वाह-
 णान् पाशानाम्नि प्रतिमुञ्चति ॥ ७६ ॥ तस्य सख्यत्परे पूर्णं
 पाश एकः प्रमुच्यते । तस्मात् सत्यन्तु वक्तव्यं 'जानता सत्य-
 मञ्जसा ॥ ७७ ॥' विद्वां धर्मो ह्यधर्मण सभा यतोपपद्यते । न
 चास्य शल्यं क्लान्तिं विद्वास्तत्र सभासदः ॥ ७८ ॥ अहं हरति
 वै श्रेष्ठः पादो भवति कर्तृषु । पादस्यैव सभासत्सु ये न निन्दन्ति
 निन्दितम् ॥ ७९ ॥ अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।
 एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यो ॥ ८० ॥ वितथन्तु
 वदेयुष्वे धर्मं प्रह्लादं पृच्छते । इष्टापूर्तश्च ते घ्नन्ति सप्त सप्त
 परावरान् ॥ ८१ ॥ हतस्त्रस्य हि यद्दुःखं हतपुत्रस्य चैव यत् ।
 ऋग्निः प्रति यच्चैव स्वाथाङ्गुष्ठस्य चैव यत् ॥ ८२ ॥ स्त्रियाः
 पत्या विहीनाया राज्ञा यस्तस्य चैव यत् । अपुत्रायाश्च यद्दुःखं
 व्याघ्राघ्रातस्य च यत् ॥ ८३ ॥ अश्व्युढायाश्च यद्दुःखं साक्षिभि-
 र्पि हतस्य च । एतानि वै समान्याङ्गुष्ठानि त्रिदिवेश्वराः ॥ ८४ ॥
 तानि सर्वाणि दुःखानि प्राप्नोति वितथं ब्रुवन् । समक्षदर्शनात्
 साध्यं श्रवणाञ्चेति धारणात् ॥ ८५ ॥ तस्मात् सत्यं ब्रुवन् साक्षी
 धर्मार्थाभ्यां न हीयते । कश्यपस्य वचः श्रुत्वा प्रह्लादः पुत्रमब्र-
 वीत् ॥ ८६ ॥ अयान् सुधन्वा त्वत्तो वै मत्तः श्रेयांस्तथाङ्गिराः ।
 माता सुधन्वनश्चापि मातृतः श्रेयसी तव । विरोचन सुधन्वायं
 प्राणानामीश्वरस्तव ॥ ८७ ॥

सुधन्वोवाच । पुत्रस्नेहं परित्यज्य यत्त्वं धर्मो व्यवस्थितः ।
 अनुजानाति ते पुत्रं जीवत्प्रेष शतं समाः ॥ ८८ ॥

विदुर उवाच । एवं वै परमं धर्मं श्रुत्वा सर्वे सभासदः ।
 यथाप्रश्नन्तु कृष्णाया मन्यध्वं तत्र किं परम् ॥ ८९ ॥

वैशम्पायन उवाच । विदुरस्य वचः श्रुत्वा नोचः किञ्चन
 पार्थिवाः । कर्णो दुःशासनं त्वाह कृष्णां दासीं गृहं नय ॥ ९० ॥

तां वेपमानां सत्रीङ्गां प्रलपन्तीं स्त्रीं पाण्डवान् । दुःशासनः सभा-
मध्ये विचक्रथ तपस्विनीम् ॥ ६१ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपद्याकर्षणे

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

द्रौपद्युवाच । तावत् प्रतीक्ष दुष्प्रज्ञ दुःशासन नराधम ।
पुरस्तात् करणीयं मे न कृतं कार्यमुत्तरम् ॥ १ ॥ विह्वलास्त्रि
कृतामेन कर्षिता बलिना बलात् । अभिवाद्ं करोम्येषां गुरुणां
कुरुसंमदि । न मे स्यादपराधीऽयं यदिदं न कृतं मया ॥ २ ॥

वैगम्यागन उवाच । सा तेन च समाधूता दुःखेन च तप-
स्विनी । पतिता बिलकापिदं सभायामतथोचिता ॥ ३ ॥

द्रौपद्युवाच । स्वयम्बरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे सभागतैः ।
न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभां गता ॥ ४ ॥ यां न वायुर्न
चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे । साहमद्य सभामध्ये दृष्ट्यास्मि
जनसंसदि ॥ ५ ॥ यां न ऋष्यन्ति वानेन स्पृश्यमानां गृहे पुरा ।
स्पृश्यमानां सहन्तेऽद्य पाण्डवास्तां दुरात्मना ॥ ६ ॥ ऋष्यन्ति
कुरवस्त्रेमे मन्ये कालस्य पर्वयम् । स्त्रुपां दुहितरञ्जेव क्लिश्य-
मानामनर्हतीम् ॥ ७ ॥ क्रिन्वतः कृपणां भूयो यदहं स्त्री सती
शुभा । सभामध्यं विगाहेऽद्य क्वनु धर्मो महीक्षिताम् ॥ ८ ॥
धर्म्यां स्त्रियं सभां पूर्वे न नयन्तीति नः श्रुतम् । स नष्टः
कौरवेषु पूर्वो धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥ कथं हि भार्या पाण्डूनां
पार्श्वतस्य स्वसा सती । वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभा-
मियाम् ॥ १० ॥ ताभिमां धर्मराजस्य भार्यां सहगवर्षजाम् ।
ब्रूत दासीमदासीं वा तत्कारिष्यामि कौरवाः ॥ ११ ॥ अयं महं
सदृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः । क्लिञ्चाति नाहं तत् सोढुं

चिरं शक्यामि कौरवाः ॥१२॥ ज्जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं मां
यथा वृषाः । तथा प्रत्यक्तमिच्छामि तत् करिष्यामि कौरवाः ॥१३॥

भीष्म उवाच । उक्तवानस्मि कल्याणि धर्मस्य परमा गतिः ।
लोके न शक्यते ज्ञातुमपि विज्ञेमेहात्मनिः ॥ १४ ॥ बहवोऽप्य
यथा धर्मं लोके पश्यति पूरुषः । स धर्मोऽधर्मवेत्तायां भवत्यभिहतः
परः ॥ १५ ॥ न विवेक्तुश्च ते प्रश्नमिमं शक्नोमि निश्चयात् ।
सूक्ष्मत्वाद्गहनत्वाच्च कार्यस्यास्य च गौरवात् ॥ १६ ॥ नूनमन्तः
कुण्ठस्यास्य भविता न चिरादिव । तथा हि कुरवः सर्वे लोभ-
मोहपरायणाः ॥ १७ ॥ कुलेषु जाताः कल्याणि व्यसनैराहता
भृशम् । धर्स्यान्मार्गान् च्यवन्ते येषां नस्त्वं बधूः स्थिता ॥ १८ ॥
उपपन्नश्च पाञ्चालि तवेदं वृत्तमीदृशम् । यत् कृष्णमपि संप्राप्ता
धर्मसेवान्वेषेण ॥ १९ ॥ एते द्रोणाद्यथैव हृष्टा धर्मविदो
जनाः । शूलैः शरीरैस्लिष्ठन्ति गतामव इवानताः ॥ २० ॥ शुधि-
ष्ठिरस्तु प्रश्नेऽस्मिन् प्रमाणमिति मे नतिः । अजितां वा जितां
वेति स्वयं व्याहर्तुमर्हति ॥ २१ ॥

इति सभापर्वणि सप्तपर्वणि भीष्मवाच्ये

अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

— —

वैशम्पायन उवाच । तथा च हृष्टा बहु क्व देवीं रीरुथ-
माणां कुररीमिवार्त्ताम् । नोत्तुर्वचः साध्वय वाप्यसाधु मही-
जितो धार्तराष्ट्रस्य भीताः ॥ १ ॥ हृष्टा तथा पार्थिवपुत्रपौत्रा-
स्तूष्णीम्भूतान् धतराष्ट्रस्य पुत्रः । स्यादन्निवेदं वचनं बभाषे,
पाञ्चालराजस्य सुतां तदानीम् ॥ २ ॥

दुर्कीर्षण उवाच । तिष्ठत्वयं प्रश्न उदारसत्त्वे भीमेऽर्जुने
सहदेवे तथैव । मत्पौ च तं नकुले धात्रमेन वदन्त्वे वचनं त्वत्-

प्रसूतम् ॥ ३ ॥ अनीश्वरं विब्रुवन्त्वाब्धिमध्ये युधिष्ठिरं तं व
पाञ्चालि हेतोः । कुर्वन्तु सर्वे चावृतं धर्मराजं पाञ्चालि त्वं
मोक्ष्यसे दासभापात् ॥ ४ ॥ धर्मं स्थितो धर्ममुतो महात्मा स्वय-
च्छेदं कथयत्विन्द्रकल्पः । ईशो वा ते यद्यनीशोऽथ वैष वाक्यादस्य
क्षिप्रमेकं भजस्व ॥ ५ ॥ सर्वे हीमे कौरवेयाः सभायां दुःषान्तरे
वर्त्तमानास्तवैव । न विब्रुवन्त्याब्धिसत्त्वा यथावत् पतींश्च तं सम-
वेद्याल्पभाग्यान् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सभ्याः कुरुराजस्य तस्य वाक्यं
सर्वे प्रशशंसुस्तदोच्चैः । चेलाविधांश्चापि चक्रुर्नन्दन्तो हाहेत्यासी-
दपि चैवार्त्तनादः ॥ ७ ॥ श्रुत्वा तु तद्वाक्यमनीश्वरं तद्दुर्घशासीत्
कौरवाणां सभायाम् । सर्वे चासन् पार्थिवाः प्रीतिमन्तः कुर-
श्रेष्ठं धार्मिकं पजयन्तः ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरश्च ते सर्वे समुद्वेचन्त
पार्थिवाः । किन्नु वक्ष्यति धर्मज्ञ इति साचीकृताननाः ॥ ९ ॥
किन्नु वक्ष्यति बीभत्सुरजितो युधि पाण्डवः । भीमसेनो यमो
चोभौ भृशं कौतूहलान्विताः ॥ १० ॥ तस्मिन्नपरते शब्दे भीम-
सेनोऽब्रवीद्विदम् । प्रगृह्य रुचिरं दिव्यं भुजं चन्दनचर्चितम् ॥ ११ ॥

भीमसेन उवाच । यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः ।
न प्रभुः स्थात् कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ॥ १२ ॥ ईशो नः
सुख्यतपसां प्राणानामपि वेश्वरः । मन्यते जितमात्मानं यद्येष
विजिता वयम् ॥ १३ ॥ न हि सुच्येत मे जीवनं पदा भूमि-
स्रुपस्सृशन् । मर्त्यधर्मा परास्वय्य पाञ्चाल्या मूढंजानिमान् ॥ १४ ॥
पश्यध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिधाविव । नैतयोरन्तरं
प्राप्य सुच्येतापि शतक्रतुः ॥ १५ ॥ धर्मपाशसितस्त्रेवं नाधि-
गच्छामि सङ्कटम् । गौरवेण निरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ॥ १६ ॥
धर्मराजनिवृष्टस्तु सिंहः क्षुद्ररुग्गानिव । धार्तराष्ट्रांस्त्रिमान्
पाषाण्निधिषेयस्तस्मात्सिभिः ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्युवाच तदा भीष्मां द्रोणी विदुर
एव च । चम्यतामिदमित्येवं सर्वं संभाव्यते त्वयि ॥ १८ ॥

इति सभापर्वाणि द्यूतपर्वाणि भीमवाक्ये
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

कर्ण उवाच । तयः किलेमे सघनाः सभायां भीष्मः चत्ता
कौरवणां गुरुश्च । ये स्वामिनं दुष्टतमं वदन्ति वाष्पन्ति वृद्धिं
न च विक्षिपन्ति ॥ १ ॥ तयः किलेमे सघना भवन्ति दासः
पुत्रश्चास्वतन्त्रा च नारी । दासस्य पत्नी त्वघनस्य भद्रे ह्यने-
श्वरे दासघनश्च सर्वम् ॥ २ ॥ प्रविश्य राज्ञः परिवारं भजस्व
तत्ते कार्ष्णं शिष्टमादिश्यतेऽत्र । द्रैयास्तु सर्वे तव राजपुत्रि
भवन्ति वै घातं राष्ट्रा न पार्थाः ॥ ३ ॥ अन्यं वृणीष्व पतिमाशु
भाविनि यस्माद्दास्यं न लभासि देवनेन । अवाच्या वै पतिषु
कामवृत्तिर्नित्यं दास्ये विदितं तत्तवास्तु ॥ ४ ॥ पराजितो नकुलो
भीमसेनो युधिष्ठिरः सहदेवार्जुनौ च । दासीभूता त्वं हि वै
याज्ञसेनि पराजितास्ते पतयो नैव सन्ति ॥ ५ ॥ प्रयोजनं जन्मनि
किन्न मन्यते पराक्रमं पौरुषञ्चैव पार्थः । पाञ्चालस्य द्रुपदस्या-
क्षजामिमां सभामध्ये यो व्यदेवीदृग्लक्षेषु ॥ ६ ॥

वैशम्पायन । तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षो भृशं निशङ्गास
तदासं रूपः । राजानुगो धर्मपाशानुबद्धो दहन्निवैनं क्रोधसंरक्त-
दृष्टिः ॥ ७ ॥

भीमसेन उवाच । नाहं कुप्ये सूतपुत्रस्य राज्ञेषु मत्वं
दासभावं प्रविष्टः । किं विद्विषो वै मामेवं व्याहरेदुर्नादेवीस्त्वं
यद्यनया नरेन्द्र ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । भीमसेनवचः श्रुत्वा राजा दुर्भीषण-
 सादा । युधिष्ठिरमुवाचेदं दूष्णोभूतमचेतनम् ॥ १८ ॥ भीमार्जुनौ
 यमौ चैव स्थिती ते नृप शासने । प्रभ्रं ब्रूहि च कृष्णां ताम्
 जितां यदि मन्यसे ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा तु कौन्तेयमपोह्य वसनं
 स्वकम् । खयन्निवैद्य पाञ्चालीमैश्वर्यमदमोहितः ॥ ११ ॥
 कदलोदण्डसदृशं सर्वकक्षणसंयुतम् । गजहस्तप्रतीकाशं वज्र-
 प्रतिमगौरवम् ॥ १२ ॥ अभ्यतुस्त्रयित्वा राधेयं भीममाधर्षयन्निव ।
 द्रौपद्याः प्रेक्षमाणायाः सव्यमूर्धमदर्शयत् ॥ १३ ॥ भीमसेन-
 सामालोक्य नेत्रे उत्फाल्य लोहिते । प्रोवाच राजमध्ये तं सभां
 विश्वावयन्निव ॥ १४ ॥ पितृभिः सह साप्तोक्त्यं मा ख्य गच्छे-
 हृकोदरः । यद्यत्तमूर्धं गदया न भिन्त्यां ते महाहवे ॥ १५ ॥
 क्रुद्धस्य तस्य सर्वेभ्यः स्वोतोभ्यः पावकाच्चिपः । वृक्षस्यैव विनि-
 खेहः कोटरेभ्यः प्रदह्यतः ॥ १६ ॥

विदुर उवाच । परं भयं पश्यत भीमसेनात्तदुध्यध्वं पार्थिवाः
 प्रातिपेयाः । दैवेरितो नूनमयं पुरस्तात् परोऽनयो भरतेषूद्-
 पादि ॥ १७ ॥ अतिद्यूतं कृतमिदं धार्तराष्ट्र यस्मात् स्त्रियं
 विवदद्धं सभायाम् । योगक्षेमौ नश्यतो वः समग्री पापान्मन्त्रान्
 कुरवो मन्त्रयन्ति ॥ १८ ॥ इमं धर्मं कुरवो जानताशु ध्वस्तो
 धर्मे परिषत् संप्रदुष्येत् । इमाञ्चेत् पूर्वं कितवोऽग्लहीष्यदीशो-
 ऽभविष्यदपराजितात्मा ॥ १९ ॥ स्वप्ने यथैतद्विजितं धनं स्यादेवं
 मन्ये यस्य दीप्यत्यनौशः । गान्धारराजस्य वचो निशम्य धर्मा-
 दक्षात् कुरवो मापयात ॥ २० ॥

दुर्भीषण उवाच । भीमस्य वाक्ये तद्वदेवार्जुनस्य स्थिताऽहं
 वै .यमयोश्चैवमेव । युधिष्ठिरन्ते प्रवदन्त्वनीशमतो दास्यान्मोक्षये-
 याञ्जसेनि ॥ २१ ॥

अर्जुन उवाच । ईशो राजा पर्वमासीग्लहे नः कुन्तीसुतो

धर्मराजो महात्मा । द्रैशस्त्रयं कस्य पराजितात्मा तज्जानीध्वं
कुरवः सर्व एव ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो राज्ञो हृतराष्ट्रस्य गेहे गोमायु-
रुच्चैर्व्याहरदग्निहोत्रे । तं रामभाः प्रत्यभाषन्त राजन् सम-
न्ततः पक्षिणश्चैव रौद्र्युः ॥ २३ ॥ तं वै शब्दं विदुरस्तत्त्ववेदी
शुश्राव घोरं सुवचात्मजा च । भीष्मो द्रोणो गौतमश्चापि विद्वान्
स्वस्तिस्वस्तीत्यपि चैवाङ्गरुचैः ॥ २४ ॥ ततो गान्धारी विदुर-
श्चापि विद्वांसमुत्पातं घोरमालक्ष्य राज्ञे । निवेदयामासतुराक्तव-
त्तदा ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ॥ २५ ॥

हृतराष्ट्र उवाच । हतोऽसि दुष्कर्मधन मन्दबुद्धे यस्त्वं सभायां
कुरुपुङ्गवानाम् । स्त्रियं समाभाषसि दुर्विनीत विशेपतो द्रौपदीं
धर्मपत्नीम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा हृतराष्ट्रो मनीषी हितान्वेषी
बान्धवानामपायात् । कृष्णां पाञ्चालीमब्रवीत् सान्त्वपूर्वं विष्ट-
य्यैतत् प्रज्ञया तत्त्वबुद्धि ॥ २७ ॥

हृतराष्ट्र उवाच । वरं वृणीष्व पाञ्चालि मत्तो यदभिवाञ्छसि ।
बधूनां हि विशिष्टा मे त्वं धर्मपरमा सती ॥ २८ ॥

द्रौपद्युवाच । ददासि चेद्वरं मच्छं वृणोमि भरतर्षभ । सर्व-
धर्माशुभः शोमानदासोऽस्तु युधिष्ठिरः ॥ २९ ॥ मनस्विनमजा-
नन्तो मैवं ब्रूयुः कुमारकाः । एष वै दासपुत्रो हि प्रतिविन्ध्यं
ममात्मजम् ॥ ३० ॥ राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान्
कश्चित् । राजभिर्लालितस्यास्य न युक्ता दासपुत्रता ॥ ३१ ॥

हृतराष्ट्र उवाच । एवं भवतु कल्याणि यथा त्वमभिभाषसे ।
द्वितीयं ते वरं भद्रे ददानि वरयस्व ह । मनो हि मे वितरति
नैकं त्वं वरमर्हसि ॥ ३२ ॥

द्रौपद्युवाच । सरथी सप्तशुष्कौ च भोमसेनधनञ्जयौ । यभौ
च वरये राजन् दासान् स्ववशानहम् ॥ ३३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तथास्तु ते महाभागे यथा त्व नन्दिनी-
च्छसि । तृतीयं वरयास्वत्तो नासि ताभ्यां सुसत्कृता । त्वं हि
सर्वस्त्रुषाणां मे श्रेयसी धर्मचारिणी ॥ ३४ ॥

द्रौपद्युवाच । लोभो धर्मस्य नाशाय 'भगवन्नाहमुत्सहे ।
अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ॥ ३५ ॥ एकमाहुर्वैश्व-
वरं हौ तु चतस्त्रियो वरौ । त्वयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य
शतं वराः ॥ ३६ ॥ पापीयांस इमे भूत्वा सन्तीर्णाः पतयो मम ।
वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन् पुण्येन कर्मणा ॥ ३७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि द्रौपदीवरलाभे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

—

कर्ण उवाच । या नः श्रुता मनुष्येषु स्त्रियो रूपेण सम्प्रताः ।
तासामेतादृशं कर्म न कस्याश्चन शुश्रुम ॥ १ ॥ क्रौघाविष्टेषु
पार्थेषु धार्तराष्ट्रेषु चाप्यति । द्रौपदी पाण्डुपुत्राणां कृष्णा
शान्तिरिहाभवत् ॥ २ ॥ अप्रवेऽस्मसि मग्नानामप्रतिष्ठे निम-
ज्जताम् । पाञ्चाली पाण्डुपुत्राणां भौरीषा पारगाभवत् ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । तद्वै श्रुत्वा भीमसेनः कुरुमध्येऽत्यम-
र्षणः । स्त्री गतिः पाण्डुपुत्राणामित्युवाच सुदुर्मनाः ॥ ४ ॥

भीम उवाच । त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्र-
वीत् । अपत्यं कर्म विद्या च यतः सृष्टाः प्रजासतः ॥ ५ ॥
अमेध्ये वै गतप्राण्ये शून्ये ज्ञातिभिरुज्झिते । देहे त्वितय-
मेवैतत् पुरुषस्योपयुज्यते ॥ ६ ॥ तन्नो ज्योतिरभिहतं हारि-
णामभिमर्शनात् । धनञ्जय क्रथंस्वित् स्यादपत्यमभिसृष्टजम् ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच । न चैवोक्ता न वानुक्ताः जीनतः पशुषां
गिरः । भारत प्रतिजल्पन्ति सदा ब्रह्ममपूरुषाः ॥ ८ ॥ स्मरन्ति

सुकृतान्धेषु न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध-
सम्भावनाः स्वयम् ॥ ६ ॥

१० भीम उवाच । इहैवैतांस्तु वा सर्वान् हन्मिं शत्रून् समा-
गतान् । अथ निष्क्रम्य राजेन्द्र समूलान् हन्मि भारत ॥ १० ॥
किं नो विवदितेनेह किमुक्तेन च भारत । अद्यैवैतान्निहन्मीह
प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु कनिष्ठै-
र्भ्रातृभिः सह । सृगमध्ये यथा सिंहो मुहुर्मुहुर्ददौक्षत ॥ १२ ॥
सान्त्वयमानो वीक्ष्यमाणः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा । खिद्यत्येव महा-
बाहुरन्तर्द्वाहेन वीर्यवान् ॥ १३ ॥ क्रुद्धस्य तस्य स्वोतोभ्यः
कर्णादिभ्यो नराधिप । सधूमं सस्फुलिङ्गार्चिः पावकः सम-
जायत ॥ १४ ॥ श्रुत्वाऽऽतदुग्रैर्यमभवत्तस्य तन्यष्वम् । युगास्त-
काले संप्राप्ते कृतान्तस्येव रूपिणः ॥ १५ ॥ युधिष्ठिरस्तमावाह्यं
बाहुना बाहुशालिनम् । भैवमित्यब्रवीच्चेनं जोषमास्वेति भारत
॥ १६ ॥ निवाह्यं च महाबाहुं कोपसंरक्तलोचनम् । पितरं
ससुपातिष्ठद्भृतराष्ट्रं कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि भीमश्लोके

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

—

युधिष्ठिर उवाच । राजन् किं करवामस्तु प्रशाध्यस्मांस्वभी-
श्वरः । नित्यं हि स्यातुमिच्छामस्ताव भारत शासनं ॥ १ ॥
१८ भृतराष्ट्र उवाच । अजातशत्रो भद्रं ते अरिष्टं स्वस्तं गच्छत ।
अनुज्ञाताः सहधनाः स्वराज्यमनुशासत ॥ २ ॥ इहैवैवावबोद्धव्यं
क्रुद्धस्य मम शासनम् । मया निगदितं सर्वं पथ्यं निःश्रेयसं
परम् ॥ ३ ॥ वेत्य त्वं तात धर्माणां गतं सूक्ष्मां युधिष्ठिर ।
विनीतोऽसि महाप्राज्ञ वृद्धानां पशुपासिता ॥ ४ ॥ यतो बुद्धि-

कृतः चान्तिः प्रथमं गच्छ भारत । नादादृणि पतेच्छंक्षं
 दादृष्येतन्निपात्यते ॥ ५ ॥ न वैराग्यभिजानन्ति गुणान् पश्यन्ति
 नागुणान् । विरोधं नाधिगच्छन्ति ये त उत्तमपुरुषाः ॥ ६ ॥
 स्मरन्ति सुकृतान्धेव न वैराणि कृतान्यपि । सन्तः परार्थं कुर्वाणा
 नावेचन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ७ ॥ संवादे परुषाण्यार्हुर्युधिष्ठिर
 नराधमाः । प्रत्याहर्मध्यमास्वेतानुक्ताः परुषमुत्तरम् ॥ ८ ॥ न
 चोक्ता नैव चानुक्तास्वहिताः परुषा गिरः । प्रतिजल्पन्ति वै
 धीराः सदा ह्युत्तमपुरुषाः ॥ ९ ॥ स्मरन्ति सुकृतान्धेव न वैराणि
 कृतान्यपि । सन्तः प्रतिविजानन्तो कळशा प्रत्ययमात्मनः ॥ १० ॥
 असम्मिन्नार्थमर्षादाः साधवः प्रियदर्शनाः । तथाचरितमार्थेण
 त्वयास्मिन् सत्समागमे ॥ ११ ॥ दुर्बोधनस्य पारुष्यं तत्तात
 हृदि मा कथाः । मातरञ्चैव गान्धारीं माञ्च त्वं गुणकाञ्चथा
 ॥ १२ ॥ उपस्थितं ब्रह्ममन्त्रं पितरं पश्य भारत । प्रेक्षापूर्वं मया
 द्यूतमिदमासीदुपेक्षितम् ॥ १३ ॥ मित्राणि द्रष्टुकामेन पुत्रा-
 णाञ्च बलाबलम् । अशोच्याः कुरवो राजन् येषां त्वमनुशासिता
 ॥ १४ ॥ मन्त्री च विदुरो धीमान् सर्वशास्त्रविशारदः । त्वयि
 धर्मोर्जुने वैर्ष्यं भीमसेने पराक्रमः ॥ १५ ॥ श्रुदा च गुरु-
 श्च षा यमयोः पुरुषाग्रयोः । अजातशत्रो भद्रं ते खाण्डव-
 प्रस्थमाविश । आर्त्वाभस्तेऽस्तु सौभ्रातृं धर्मं ते धीयतां मनः ॥ १६ ॥
 वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तो भरतश्चेष्टो धर्मराजो बुधि-
 स्थिरः । कृतार्थं समयं सर्वं प्रतस्थे आर्त्वाभिः सह ॥ १७ ॥ ते
 रथान् मेघसङ्काशानारुह्य सह कृष्णया । प्रययुर्ह्येष्टमनस इन्द्र-
 प्रस्थं पुरोत्तमम् ॥ १८ ॥

इति सभापर्वणि द्यूतपर्वणि खाण्डवप्रस्थप्रस्थाने
 द्विसप्ततितमोऽध्यायः समाप्तश्च द्यूतपर्व ॥ ७२ ॥

अथानुद्यूतपर्व ।

जनमेजय उवाच । अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा सरत्नधनसङ्घ-
यान् । पाण्डवान् धार्तराष्ट्राणां कथमासीन्मनसदा ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । अनुज्ञातांस्तान् विदित्वा धृतराष्ट्रेण
धीमता । राजन् दुःशासनः क्षिप्रं जगाम आतरं प्रति ॥ २ ॥
दुर्षोधनं समासाद्य सामात्यं भरतर्षभ । दुःखार्तो भरतश्चेष्ट
इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

दुःशासन उवाच । दुःखेनैतत् समानीतं स्यविरो नाशय-
त्यसौ । शत्रुमादृगमयन् द्रव्यं तदूबुध्यध्वं महारथाः ॥ ४ ॥ अथ
दुर्षोधनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः । मिथः सङ्गम्य सहिताः
पाण्डवान् प्रति मानिनः ॥ ५ ॥ वैचित्रवीर्यं राजानं धृतराष्ट्रं
मनीषिणाम् । अभिगम्य त्वरायुक्ताः श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ६ ॥

दुर्षोधन उवाच । न त्वयेदं श्रुतं राजन् यज्जगाद् दृष्ट-
स्मृतिः । शक्रस्य नीतिं प्रवदन् विद्वान् देवपुरोहितः ॥ ७ ॥
सर्वोपायैर्निहन्तव्याः शत्रवः शत्रुसूदन । पुरा युद्धाद्वाद्वापि
ये कुर्वन्ति सदाहितम् ॥ ८ ॥ ते वयं पाण्डवधनैः सर्वान् संपूज्य
पार्थिवान् । यदि तान् योषयिष्यामः किं वै नः परिहास्यति
॥ ९ ॥ अहीनाशीविषान् क्रुदान्वाशाय समुपस्थितान् । कृत्वा
कण्ठे च पृष्ठे च कः समुत्सृष्टुमर्हति ॥ १० ॥ आत्तशस्त्रा रथ-
गताः कुपितास्तात पाण्डवाः । निःशेषं वः करिष्यन्ति क्रुद्धा
ह्याशीविषा इव ॥ ११ ॥ सन्नहो ह्यर्जुनो याति विधृत्य परमे-
षुधी । गाण्डीवं सुद्धरादत्ते निश्वसंश्च निरीक्षते ॥ १२ ॥ गदां
गुर्वीं समुद्यम्य त्वरितश्च वृकोदरः । स्वरथं योजयित्वाशु निर्घ्नीत
इति नः श्रुतम् ॥ १३ ॥ नकुलः खड्गमादाय चर्म चाप्यर्द्धचन्द्र-
वत् । सहदेवश्च राजा च चक्रुराकारमिद्विभ्रतैः ॥ १४ ॥ ते त्वास्याथ
रथान् सर्वे बद्धशस्त्रपरिच्छदान् । अभिघ्नन्तो हयान् राजन् सेना-

योगाय निर्ययुः ॥ १५ ॥ न धंसन्ते तथास्त्राभिर्जातु विप्रकृता
 हि ते । द्रौपद्याच्च परिक्लेशं कक्षेषां क्षन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
 पुनर्दिव्याम भद्रन्ते वनवासाय पाण्डवैः । एवमेतान् वशे कर्तुं
 शक्यामः पुरुषर्षभ ॥ १७ ॥ ते वा द्वादश वर्षाणि वयं वा द्यूत-
 निर्जिताः । प्रविशेम महारथमजिनैः, पातवासिताः ॥ १८ ॥
 त्वयोद्देशं च सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् । ज्ञाताश्च पुनरन्यानि
 वने वर्षाणि द्वादश ॥ १९ ॥ निवसेम वयं ते वा तथा द्यूतं
 प्रवर्त्तताम् । अज्ञातुष्वा पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ २० ॥
 एतत् कृत्यतमं राजन्वस्त्राकं भरतर्षभ । अयं हि शकुनिर्वेद
 सविद्यामक्षसम्पदम् ॥ २१ ॥ दृढमूखा वयं राज्ये मित्राणि परि-
 गृह्य च । सारवह्निपुलं सैन्यं सत्कृत्य च दुरासदम् ॥ २२ ॥ ते
 च त्वयोद्देशं वर्षं पारयिष्यन्ति चेद्भवतम् । जेष्यामस्तान् वयं
 राजन् रोचतां ते परन्तप ॥ २३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तूष्णीं प्रत्यानयस्वैतान् कामं व्यध्वगतानपि ।
 आगच्छन्तु पुनर्द्यूतमिदं कुर्वन्तु पाण्डवाः ॥ २४ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो द्रोणः सोमदत्तो वाह्लीकश्चैव
 गौतमः । विदुरो द्रोणपुत्रश्च वैश्यापुत्रश्च वीर्ष्ववान् ॥ २५ ॥
 भूरिश्रवाः शान्तनवो विकर्णश्च महारथः । मा द्यूतमित्यभाषन्त
 शमोऽस्त्विति च सर्वशः ॥ २६ ॥ अकामानाश्च सर्वेषां सुहृदामर्थ-
 दर्शिनाम् । अकरोत् पाण्डवाह्वानं धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ॥ २७ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि पुनर्द्यूतिष्ठिराह्वाने
 त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जने-
 श्वरम् । पुत्रहार्दाङ्गमंयुक्ता गान्धारी शोककर्षिता ॥ १ ॥

जाते दुर्बोधने क्षत्ता महामतिरभाषत । नीयतां परलोकाय
साध्वयं कुलपांसनः ॥ २ ॥ व्यनदज्जातमात्रो हि गोमसुरिव
भारत । अन्तो नूनं कुलस्यास्य तन्निबोधत भारत ॥ ३ ॥ सा
निमज्जीः स्वदोषेण महाश्रु त्वं हि भारत । मा बालाना-
मशिष्टानामभिमंश्या मतिं प्रभो ॥ ४ ॥ मा कुलस्य क्षये घोरे
कारणं त्वं भविष्यसि । बह्वं सेतुं कोऽनुभिन्द्यादमेच्छान्तश्च
पावकम् ॥ ५ ॥ शमे स्थितान् को बु पार्थान् कोपयेद्भरतर्षभ ।
स्वारन्तं त्वामाजमीढं स्वारयिष्याम्यहं पुनः ॥ ६ ॥ शास्त्रं न
शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे चेतराय च । न वै वृद्धो बालमतिर्भवे-
द्भ्राजन् कथञ्चन ॥ ७ ॥ त्वन्देवाः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्घाः
प्रहासिषुः । तस्मादयं महचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः ॥ ८ ॥ तथा
ते न कृतं राजन् पुत्रस्त्रेहान्नराधिप । तस्य प्राप्तं फलं विद्धि
कुलान्तकरणाय यत् ॥ ९ ॥ शमेन धर्मेण परस्य ब्रह्मा या ते
बुद्धिः सास्तु ते मा प्रमादीः । प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्षु-
प्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ १० ॥ अथाब्रवीन्महाराजो गान्धारीं
धर्मदर्शिनीम् । अन्तः कामं कुलस्यास्तु न शक्नोमि निवारितुम्
॥ ११ ॥ यथेच्छन्ति तथैवास्तु प्रत्यागच्छन्तु पाण्डवाः । पुन-
र्यूतश्च कुर्वन्तु मामकाः पाण्डवैः सह ॥ १२ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि गान्धारीवाक्ये

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

—

वैशम्पायन उवाच । ततो व्यश्वगतं पार्थं प्रातिकामी बुधि-
ष्ठिरम् । उवाच वचनाद्भ्राजो धृतराष्ट्रस्य धीमता ॥ १ ॥ उपा-
स्योर्णां मुभां राजन्ब्रह्मासुता बुधिष्ठिर । एहि पाण्डव दीप्येति
पिता त्वाहेति भारत ॥ २ ॥

दुषिष्ठिर उवाच । धातुर्भियोगाङ्गूतानि प्राप्नुवन्ति शुभा-
शुभम् । न निवृत्तिस्तयोरपि देवितस्थं पुनर्यदि ॥ ३ ॥ अक्ष-
यूते समाह्वानं नियोगात् स्थविरस्य च । ज्ञानज्ञपि क्षयकरं
नातिक्रमितुमुत्सहे ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच । असम्भवे हेममयस्य जन्तोस्तथापि रामो
बुलुभे च्छगाय । प्रायः समासन्नपराभवानां धियो विपश्चिंस्ततरा
भवन्ति ॥ ५ ॥ इति ब्रुवन्निवहते भ्रातृभिः सह पाण्डवः । जानंश्च
शकुनेर्मायां पार्थो यूतमियात् पुनः ॥ ६ ॥ विविशुस्ते सभां
तान्तु पुनरेव महारथाः । व्यथयन्ति एव चेतांसि सुहृदां भरत-
र्षभाः ॥ ७ ॥ यथोपजोधमासीनाः पुनर्यूतप्रवृत्तये । सर्वलोक-
विनाशाय देवेनोपनिषीडिताः ॥ ८ ॥

शकुनिरुवाच । असुश्रुत् स्थविरो यद्वो घनं पूजितमेव
तत् । महाधनं ग्लहं त्वेकं शृणु भो भरतघेभ ॥ ९ ॥ वयं वा
द्वादशाब्दानि युष्माभिर्द्यूतनिर्जिताः । प्रविशेम महारथ्यं रौर-
वाञ्जिनवाससः ॥ १० ॥ त्रयोदशस्य सजने अज्ञाताः परिवत्सरम् ।
ज्ञाताश्च पुनरन्यानि वने वर्षाणि द्वादश ॥ ११ ॥ अस्माभि-
र्निर्जिता यूयं वने द्वादशवत्सरान् । वसध्वं कृष्णया सार्द्धमञ्जिनैः
प्रतिवासिताः ॥ १२ ॥ त्रयोदशे च निर्दृष्टे पुनरेव यथोचितम् ।
स्वराज्यं प्रतिपत्तव्यमितरैरथ वेतरैः ॥ १३ ॥ अनेन व्यवसायेन
सहास्माभिर्युधिष्ठिर । अक्षानुत्वा पुनर्यूतमेहि दीव्यस्व भारत
॥ १४ ॥ अथ सभ्याः सभामध्ये समुष्कृतकराक्षदा । जसु-
रुद्विग्नमनसः संवेगात् सर्वं एव हि ॥ १५ ॥

सभ्या ऊचुः । अहो धिग्बान्धवा नैनं बोधयन्ति महद्भयम् ।
बुद्ध्या बुद्धोन्नका बुद्धोदयं वै भरतर्षभ ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । जनप्रवादान् सुबहून् शृण्वन्नापि नरा-
धिपः । ह्यिया च धर्मसंयोगात् पार्थो यूतमियात् पुनः ॥ १७ ॥

ज्ञानमपि महाबुद्धिः पुनर्युतमवर्त्तयत् । अप्यासन्वी विनाशः
स्यात् कुरूणामिति चिन्तयन् ॥ १८ ॥

युधिष्ठिर उवाच । कथं वै महिषो राजा स्वधर्ममनुपालयन् ।
आहृतो विनिवर्त्तत दीव्यामि शकुने त्वया ॥ १९ ॥

शकुनिरुवाच ।* गवाश्वं बद्धधेनूकमपर्वन्तमजाविकम् ।
गजाः कोषो हिरण्यश्च दासीदासाश्च सर्वशः ॥ २० ॥ एष नो
ग्वह एवैको वनवासाय पाण्डवाः । यूयं वयं वा विजिता वसेम
वनमाश्रिताः ॥ २१ ॥ तयोद्दशश्च वै वर्धमन्नाताः सजने तथा ।
अनेन व्यवसायेन दीव्याम पुरुपर्षभाः ॥ २२ ॥ ससुत्क्षेपेण
चैकेन वनवासाय भारत । प्रतिजग्राह तं पार्थो ग्वहं जग्राह
सौबलः । जितमित्येव शकुनिर्धुधिष्ठिरमभाषत ॥ २३ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि पुनर्युधिष्ठिरपराजये
पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः पराजिताः पार्था वनवासाय
हीक्षिताः । अजिनान्युत्तरीयाणि जग्दृशु यथाक्रमम् ॥ १ ॥
अजिनैः संवृतान् दृष्ट्वा हतराज्यानरिन्दमान् । प्रस्थितान् वन-
वासाय ततो दुःशासनोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रवृत्तं धार्तराष्ट्रस्य चक्रं
राज्ञो महात्मनः । पराजिताः पाण्डवेया विपत्तिं परमां गताः
॥ ३ ॥ अद्य देवाः संप्रयाताः समैर्वर्त्मभिरस्थलैः । गुणव्येष्टा-
स्तथा व्येष्टा भूयांसो यद्वयं परैः ॥ ४ ॥ नरकं पातिताः पार्था
दीर्घकालमनन्तकम् । सुखाच्च हीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः
समाः ॥ ५ ॥ धनेन मत्ता ये ते स्म धार्तराष्ट्रान् प्रहासिषुः ।
ते निर्जिता हतघना वनमेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ६ ॥ चित्रान्
सन्नाहानपमुञ्चन्तु चैषां वासुंधि दिव्यानि च भानुमन्ति । विषा-

स्यन्तां हरचर्मणि सर्वे यथा क्लृप्तौ सौवल्स्याभ्युपेताः ॥ ७ ॥ न
 सन्ति लोकेषु पुमांस ईदृशा इत्येव ये भावितवद्भयः सदा ।
 ज्ञास्यन्ति तेऽन्नमिहाद्य पाण्डवा विपर्यये षण्डतिला इवा-
 फलाः ॥ ८ ॥ इदं हि वासो यदि वेदुशानां मनस्विनां रौरव-
 साहवेषु । अदीक्षितानामजिनानि यद्वहलीयसां पश्यत पाण्ड-
 वानाम् ॥ ९ ॥ महाप्राज्ञः सौमिकिर्वाञ्छसेनः कन्यां पाञ्चालीं
 पाण्डवेभ्यः प्रदाय । अकार्षीद्वै सुलतं नेह किञ्चित् क्लीवाः पार्थाः
 पतयो याञ्छसेन्याः ॥ १० ॥ सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान् दृष्ट्वा-
 रण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् । कां त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याञ्छसेनि पतिं
 वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ॥ ११ ॥ एते हि सर्वे क्रूरवः समेताः
 क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः । एषां वृणीष्वैकतमं पतित्वे
 न त्वां नयेत् कालविपर्ययोऽयम् ॥ १२ ॥ यथाफलाः षण्डतिला
 यथा चर्ममया मृगाः । तथैव पाण्डवाः सर्वे यथा काकयवा इति
 ॥ १३ ॥ किं पाण्डवांस्त्वं पतितानुपास्य मोघः अमः षण्डतिला-
 नुपास्य । एवं वृशंसः परुषाणि पार्थानश्रावयद्भृतराष्ट्रस्य पुत्रः
 ॥ १४ ॥ तद्वै श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षी निर्भत्स्योच्चैः सन्निगृह्यैव
 रोषात् । उवाच चैनं सहसैवोपगम्य सिंहा यथा हैमवतः
 शृगालम् ॥ १५ ॥

भीमसेन उवाच । क्रूर पापजनैर्जुष्टमकृतार्थं प्रभाषसे ।
 गान्धारविद्यया हि त्वं राजमध्ये विकृत्यसे ॥ १६ ॥ यथा तु दसि
 मर्माणि वाक्करैरिह नो भ्रमम् । तथा स्मारयिता तेऽहं हन्त-
 न्मर्माणि संयुगे ॥ १७ ॥ ये च त्वामनुवर्तन्ते क्रोधलोभवशा-
 नुगाः । गोप्तारः सानुबन्धांस्तान्नेतास्मि यमसादनम् ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवाणामजिनैर्विवासितं दुःशासनस्य
 परिरुत्यति स्म । मध्ये कुरूणां धमेनिवर्द्धमार्गं शौर्गीरिति-
 क्ष्याद्यन्मत्तज्जः ॥ १९ ॥

भीमसेन उवाच । दृशंस धरुषं वक्तुं शक्यं दुःशासन त्वया ।
निकृत्या हि धनं लब्ध्वा को विकल्पितुमर्हति ॥ २० ॥ मा स्म वै
सुकृतान् लोळान् गच्छेत् पार्थो वृकोदरः । यदि वक्तो हि ते
भिक्षा न पिवेच्छोणितं रणे ॥ २१ ॥ घातं राष्ट्राग्रये हत्वा
मिषतां सर्वधन्विनाम् । शमं गन्तास्मि नचिरात् सत्यमेतद्-
ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्य राजा सिंहगतेः सखेलं दुर्बोधनो
भीमसेनस्य हर्षात् । गतिं स्वगत्यानुचकार मन्दो निर्गच्छता
पाण्डवानां सभायाः ॥ २३ ॥ नैतावता कृतमित्यब्रवीत् वृको-
दरः सन्निवृत्ताहंकायः । शीघ्रं हि त्वां निहतं सानुवन्धं संस्मृ-
त्वाहं प्रतिवक्ष्यामि मूढ ॥ २४ ॥ एवं समीच्यात्मनि चावमानं
नियस्य मनुं बलवान् स मानी । राजानुगः संसृद्दि कौरवाणां
विनिष्क्रामन् वाक्यमुवाच भीमः ॥ २५ ॥

भीम उवाच । अहं दुर्बोधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनञ्जयः ।
शकुनिश्चाकृतधं सहदेवो हनिष्यति ॥ २६ ॥ इहस भूयो
वक्ष्यामि सभासध्ये वृहद्वचः । सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्तो सुर्वं
भविष्यति ॥ २७ ॥ सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया सुधि ।
शिरः पादेन चास्त्राहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८ ॥ वाक्यशूरस्य
चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः । दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि स्वग-
राडिव ॥ २९ ॥

अर्जुन उवाच । नैवं वाचा व्यवसितं भीम विहायते सताम् ।
इतस्तुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद्गविष्यति ॥ ३० ॥

भीमसेन उवाच । दुर्बोधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थीनां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३१ ॥

अर्जुन उवाच । अस्त्रयितारं द्वेषारं प्रवक्तारं विकल्पनम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ॥ ३२ ॥ अर्जुनः प्रति-

जानीते भीमस्य प्रियकाम्यथा । कर्षं कर्षांतुगांचैव रथो वन्तास्त्रि
 पत्त्रिभिः ॥ ३३ ॥ ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां
 वृषाः । तांश्च सर्वानहं वाणेनेतास्त्रि यमसादनम् ॥ ३४ ॥ चलेच्चि
 हिमवान् स्थानान्निष्प्रभः स्याद्द्विवाकरः । शैत्यं सोमात् प्रणश्येत
 मत्सत्यं विचलेद्यदि ॥ ३५ ॥ न प्रहास्यति चेद्राज्यमितो वर्षे
 चतुर्दशे । दुर्ध्वोर्धनोऽभिसत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति ॥ ३६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तवति पार्थे तु श्रीमान्माद्रवतो-
 सुतः । प्रगृह्य विपुलं बाहुं सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३७ ॥ सौव-
 लस्य बधं प्रेष्य रिदं वचनमब्रवीत् । क्रोधसंरक्तनयनो निखस-
 न्निव पन्नगः ॥ ३८ ॥

सहदेव उवाच । अक्षान् यान्मन्यसे मूढ गान्धाराणां यगो-
 हर । नेतेऽक्षा निगिता वायाभ्रव्येत समरे वृताः ॥ ३९ ॥
 यथा चैवीकृत्वान् भीमस्वासुद्दृश्य सवान्धवम् । कर्त्ताहं कर्मण-
 स्तस्य कुह कार्ष्णीय सर्वशः ॥ ४० ॥ हन्तास्त्रि तरसा युद्धे
 त्वामवेह सवान्धवम् । यदि स्यात्प्रास संग्रामे क्षत्रधर्मेण सौवल
 ॥ ४१ ॥ सहदेववचः श्रुत्वा नकुलोऽपि विशास्यते । दर्शनीय-
 तमो नृणामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२ ॥

नकुल उवाच । सुतयं यज्ञसेनस्य द्यूतेऽस्मिन् हृतराष्ट्रजैः ।
 यैर्वाचः याविता रूक्षाः स्थितेर्दुर्ध्वोर्धनप्रिये ॥ ४३ ॥ तान् धात्त-
 राष्ट्रान् दुर्वृत्तान् सुमूर्धून् कालक्षोदितान् । गमयिष्यामि भूमि-
 ष्टानहं वैवस्वतक्षयम् ॥ ४४ ॥ निदेशाद्बभ्रुराजस्य द्रौपद्याः पदवीं
 चरन् । निर्धात्त राष्ट्रां पृथिवीं कर्त्तास्मि नचिरादिव ॥ ४५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं ते पुरुषव्याघ्राः सर्वे व्यायतवाचवः ।
 प्रतिज्ञा बद्धताः कृत्वा हृतराष्ट्रमुपागमन् ॥ ४६ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि हृतराष्ट्रसमीपगमने

षट्सप्ततिसोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

• सुधिष्ठिर उवाच । आमन्त्रयामि भरतांस्तथा • हृदं पिताः
महम् । राजानं सोमदत्तञ्च महाराजञ्च वाङ्मिकम् ॥ १ ॥ द्रोणं
कपं वृषांश्चान्यासुश्चत्थामानमेव च । विदुरं धृतराष्ट्रञ्च भार्ता-
राष्ट्रांश्च सर्वशः ॥ २ ॥ सुयुत्सुं सञ्जयञ्चैव तथैवान्यान् सभासदः ।
सर्वानामन्त्र्य गच्छद्भिर्द्रुष्टास्मि पुनरेत्य वः ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । न ते किञ्चिदधोचक्षुः क्षियासन्वा सुधि-
ष्ठिरम् । मनोभिरेव कल्याणं दृश्युस्ते तस्य धीमतः ॥ ४ ॥

विदुर उवाच । आर्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तु-
मर्हति । सुकुमारी च वृद्धा च नित्यञ्चैव सुखोचिता ॥ ५ ॥
इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वैश्रमिनि । इति पार्था
विजानीध्वमगदं वोऽस्तु सर्वशः ॥ ६ ॥

पाण्डवा ऊचुः । तथेत्युक्त्वाभ्रुवन् सर्वे यथा नो वदसेऽनघ ।
त्वं पितृव्यं पितृसभो वयञ्च त्वत्परायणाः ॥ ७ ॥ यथाप्रापयसे
विह्वंस्त्वं हि नः परमो गुरुः । यच्चान्यदपि कर्त्तव्यं तद्विधत्स्व
महामते ॥ ८ ॥

विदुर उवाच । सुधिष्ठिर विजानीहि ममेदं भरतर्षभ ।
नाधर्मेण जितः कश्चिद्यथैवै पराजये ॥ ९ ॥ त्वं वै धर्मं विजा-
नोमे सुद्वे जेता धनञ्जयः । हन्तारीणां भीमसेनो नकुचस्वर्ध-
संगृही ॥ १० ॥ संयन्ता सहदेवस्तु धौम्यो ब्रह्मविदुत्तमः ।
धर्मार्थकुशला चैव द्रौपदी धर्मचारिणी ॥ ११ ॥ अन्योऽन्यस्य
प्रियाः सर्वे तथैव प्रियदर्शनाः । परैरभेद्याः सन्तुष्टाः को वा न
स्पृहयेद्दिह ॥ १२ ॥ एष वै सर्वकल्याणः समाधिस्तव भारत ।
नैनं शत्रुर्विषहते शक्रेणापि समोऽप्युत ॥ १३ ॥ हिमवत्यनु-
शिष्टोऽसि मेरुसावर्णिना पुरा । हेपाशनेन कृष्णेन नगरे वार-
णावते ॥ १४ ॥ भृशतुङ्गे च रामेण हृषहत्याश्च शत्रूना । अयौषी-
रसितस्त्रापि महर्षेरञ्जनं प्रति ॥ १५ ॥ कल्याणीतीरसंस्थस्य

गतस्त्वं शिष्यतां भ्रगोः । द्रष्टा सदा नारदस्तौ धीम्यस्तौऽयं पुरी-
 हितः ॥ १६ ॥ मा हासीः साम्पराये त्वं बुद्धिं तामृषिपूजिताम् ।
 पुरुरवसमैलं त्वं बुद्ध्या जयसि पाण्डव ॥ १७ ॥ शत्र्या जयसि
 राज्ञोऽन्यावृषीन् धर्मोपसेवया । ऐन्द्रे जये हृतमना चास्ये कोप-
 विधारणे ॥ १८ ॥ तथा विसर्गं क्रीवेरे वाहणे चैव संयमे ।
 आत्मप्रदानं सीम्यं त्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम् ॥ १९ ॥ भूमेः क्षमाञ्च
 तेजश्च समग्रं सूक्ष्मं मण्डलात् । वायोर्वलं विद्धि सत्त्वं भूतेभ्य-
 स्वात्मसम्पदम् ॥ २० ॥ अगदं वोऽस्तु भद्रं वो द्रष्टास्मि पुनरा-
 गतान् । आपन्नमार्थकृष्णेषु सर्वकार्येषु वा पुनः ॥ २१ ॥ यथा-
 वत् प्रतिपद्यथाः काले काले युधिष्ठिर । आपृष्टोऽसीह कौन्तेय
 स्वस्ति प्राप्नुहि भारत ॥ २२ ॥ कृताथं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामः
 पुनरागतम् । न हि वो वृजिनं किञ्चिद्देह कश्चित् पुराकृतम् ॥ २३ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तसथेत्याक्त्वा पाण्डवः सत्यविष्णुमः ।
 भीष्मद्रोणौ नमस्कृत्य प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २४ ॥

इति सभापर्वणि अनुश्रुतपर्वणि युधिष्ठिरव्रतप्रस्थाने

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच । तस्मिन् संप्रस्थिते कृष्णा पृथां प्राप्य
 यगस्विनीम् । आपृच्छद्भृगुदुःषात्तां याथाख्यासात्त योषितः ॥ १ ॥
 यथार्हं वन्दनाशेषान् कृत्वा गन्तुमिषेष सा । ततो निनाहः
 सुमहान् पाण्डवान्तःपुरेऽभवत् ॥ २ ॥ कुन्ती च भृशसन्ताप्ता
 द्रौपदीं प्रेक्ष्य गच्छतीम् । शोकविह्वलया वाचा कृच्छ्राद्वचनमम-
 भीत् ॥ ३ ॥ वत्से शोको न ते कार्णः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
 स्त्रीधर्माणामभिजासि श्रीलाचारवती तथा ॥ ४ ॥ न त्वां सन्देष्टु-
 मर्हामि भर्तृन् प्रति प्रुचिस्मितं । साध्वी गुणसमापन्ना भूषितं

ने कुलद्वयम् ॥ ५ ॥ सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धस्त्रियानघे ।
 अरिष्टं व्रजं पय्यान् मदनुध्यानष्टं चिता ॥ ६ ॥ भाविन्यर्थं हि
 भेतस्त्रीणां वैकृतं नोपजायते । गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्र-
 मवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ सहदेवस्य मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
 यथेदं व्यसनं प्राप्य न्मयं सीदेन्महामतिः ॥ ८ ॥ तथेत्युक्त्वा तु
 सा देवी स्ववनेत्रजलाविला । शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेशी
 निर्ययौ ॥ ९ ॥ तां क्रोशन्तीं पृथा दुःखादनुववाज गच्छतीम् ।
 गपश्चतु सुतान् सर्वान् हृताभरणवाससः ॥ १० ॥ बह्वर्मा-
 तनून् ह्रिया क्लिष्टिदवाङ्मुखात् । परैः परीतान् संहृष्टैः
 इतिशानुशोचिषितान् ॥ ११ ॥ तदवस्थान् सुतान् सर्वानुपहृत्या-
 तिवत्सला । खलमानायदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ १२ ॥

कुन्ध्यवाच । कथं सद्धर्मचारितान् वृत्तास्यतिविभूषितान् ।
 प्रलुद्रान् दृढभक्तांश्च दैवतेत्यापरान् सदा ॥ १३ ॥ व्यसनं वः
 मभ्यागात् कोऽयं विधिविपश्चयः । कस्यापध्यानजज्ञेदभागः
 पश्यामि वो धिया ॥ १४ ॥ स्यात्तु मङ्गायदोपोऽयं याहं युष्मा-
 नजीजनम् । दुःखायासभुजोऽत्यर्थं सुक्तानप्यत्तमेर्गुणैः ॥ १५ ॥
 कथं वेत्स्यथ दुर्गेषु वने वृद्धिविनाकृताः । वीर्यसत्त्वबलोत्साह-
 नैजोभिरकृशाः कृशाः ॥ १६ ॥ यद्येतदेवमज्ञास्यं वने वासी
 इ वो भ्रुवम् । शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥ १७ ॥
 धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा । यः पुत्राधिसं-
 प्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत् प्रियाम् ॥ १८ ॥ चत्याज्ञातोन्द्रियज्ञाना-
 मिमां प्राप्तां परां गतिम् । मन्ये तु माद्रीं धर्मज्ञां कल्याणो
 सर्वथैव तु ॥ १९ ॥ रत्या मत्या च गत्या च यथाहमभिसन्धिता ।
 जीवतप्रियतां मच्च्यं धिङ्मांसंक्लेशभागिनीम् ॥ २० ॥ • पुत्रक्या न
 विहास्ये वः कृष्णवर्षीन् प्रियान् सतः । साहं यास्यामि हि वनं
 वा कृष्णो किं जहासि माम् ॥ २१ ॥ अन्तवत्सुधर्मोऽस्मिन् धाता

किं नु प्रसादतः । समान्तो नैव विहितस्तेनाद्युर्न जहाति माम् ॥ २२ ॥ हा लष्या द्वारकावातिन् क्रासि सङ्घर्षणानुज । कस्मान्वा
 लायसे दुःखान्कोञ्चेमांश्च नरोत्तमान् ॥ २३ ॥ अलादिनिधनं ये
 त्वामनुध्यायन्ति वै नराः । तांस्व पासीत्वयं वादः स गतो
 व्यर्थतां कथम् ॥ २४ ॥ इमे सङ्घर्ममाहात्म्यगोपीर्व्यासुवर्तिनः ।
 नार्हन्ति व्यसनं भोक्तं नन्वेषां क्रियतां दया ॥ २५ ॥ सेयं
 नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणशपादिषु । स्थितेषु कुलनाथेषु कथ-
 मापदुपागता ॥ २६ ॥ हा पाण्डो हा महाराज क्रासि किं समु-
 पेक्षसे । पुत्रान् विवास्यतः साधूनरिभिर्द्युतनिर्जितान् ॥ २७ ॥
 सहदेव निवर्त्तस्व ननु त्वमसि मे प्रियः । शरीरादपि माद्रेय
 मां मा त्याचीः कुपुत्रवत् ॥ २८ ॥ व्रजन्तु भ्रातरस्तेऽमी यदि
 सत्याभिसन्धिनः । भत्परित्वाणजं धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ॥ २९ ॥

वैगम्यायन उवाच । एवं विलपतीं कुन्तीमभिवाद्य प्रणम्य
 च । पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ॥ ३० ॥ विदुरश्चापि
 तामार्त्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः । प्रावेग्यद्गृहं क्षप्ता स्वय
 मार्त्तरः शनैः ॥ ३१ ॥ धार्तराष्ट्रस्त्रियशाच निखिलेनोप-
 लभ्य तत् । गमनं परिकर्षच्च लषणाया द्यूतमखडले ॥ ३२ ॥ करदुः
 सुखनं सर्वा विनिन्दन्त्यः कुरून् भ्रमम् । दध्यय सुचिरं कालं
 कदासक्तमुखाञ्जुजाः ॥ ३३ ॥ राजा च धृतराष्ट्रस्तु पुत्राणामनयं
 तदा । ध्यायन्नृद्धिग्नहृदयो न शान्तिमधिजग्मिवान् ॥ ३४ ॥ स
 चिन्तयन्वनेकायः शोकव्याकुलचेतनः । क्षुत्तः संप्रेषयामास शीघ्र-
 मागम्यतामिति ॥ ३५ ॥ ततो जगाम विदुरो धृतराष्ट्रनिषेगनम् ।
 तं पश्यं पृच्छत् संविग्नी धृतराष्ट्रो नराधिपः ॥ ३६ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्यूतपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने
 अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । तमागतमथो राजा विदुरं दीर्घ-
दर्शनम् । सगच्छ इव पप्रच्छ धृतराष्ट्रोऽम्बिकानुतः ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । कथं गच्छति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधि-
ष्ठिरः । भीमसेनः सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २ ॥
धीम्यश्चैव कथं लक्ष्मणोपदी च यशस्विनी । श्रांतुमिच्छाम्यहं
सर्वं तेषां शंस विचेष्टितम् ॥ ३ ॥

विदुर उवाच । वस्त्रेण संवृत्य सुखं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बाहू विशालौ संपश्यन् भीमो गच्छति पाण्डवः ॥ ४ ॥ सिकता
वपन् सव्यसाचो राजानमनुगच्छति । माद्रीपुत्रः सहदेवो सुख-
मालिष्य गच्छति ॥ ५ ॥ पांशूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलश्चित्तविह्वलः ।
दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ६ ॥ कृष्णा च केशैः
प्रच्छाद्य सुखमायतलोचना । दर्शनीया प्रहृदती राजानमनु-
गच्छति ॥ ७ ॥ धीम्या यास्याति सामानि रौद्राणि च विगा-
र्यते । गायन् गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ८ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति
पाण्डवाः । तज्जभाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजन्ति ते ॥ ९ ॥

विदुर उवाच । निकतस्त्रापि ते पुत्रैर्हृते राज्ये धनेषु च ।
न धर्माञ्जलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १० ॥ योऽसौ राजा
दृष्टो नित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत । निकृत्या स्वंगतः क्रोधा-
न्त्रोन्मीलयति लोचने ॥ ११ ॥ नाहं जनं निर्दहेयं दृष्ट्वा घोरेण
चक्षुषा । स पिषाय सुखं राजा तस्माद्गच्छति पाण्डवः ॥ १२ ॥
यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु । बाहोर्बले नास्ति
समो ममेति भरतर्षभ ॥ १३ ॥ बाहू विशालौ कृत्वासौ तेन
भीमोऽपि गच्छति । बाहू विदर्शयन्न जन् बाहूद्रविण्दुर्षितः
॥ १४ ॥ चिकीर्षेन् कमे शत्रुभ्यो बाहूद्रव्यानु रूपतः । मदि-
न् शरसम्पातान् कुन्तीपुत्रोऽङ्गुनस्तदा ॥ १५ ॥ सिकता वपन्

सव्यसाची राजानमनुगच्छति । असक्ताः सिकतासस्य यथा
 संप्रति भारत ॥ १६ ॥ असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ।
 न मे कश्चिद्विजानीयान्मन्त्रमद्येति भारत ॥ १७ ॥ सुखमात्रिप्य
 तेनासौ सृष्टदेवोऽपि गच्छति । नाहं मनास्याद्देयं मार्गं स्त्रीणा-
 मिति प्रभो । पांशूपलिप्रसर्वाङ्गो नकुलशनेन गच्छति ॥ १८ ॥
 एकवस्त्रा प्रवदती सुक्तकेशी रजस्वला । शोणिताद्राक्तवचना
 द्रौपदी वाक्प्रमव्रवीत् ॥ १९ ॥ यत्कृतंऽहमिदं प्राप्ता तेषां वर्षे
 चतुर्दशे । इतपत्यो इतसुता इतवन्धुजनप्रियाः ॥ २० ॥ बहु-
 शोणितदिग्धाङ्गो सुक्तकेश्यो रजस्वलाः । एवं कृतोदका भाष्पाः
 प्रवेक्ष्यन्ति गजान्जयम् ॥ २१ ॥ कृत्वा तु नैर्ऋतान् दर्भान्
 धीरो धौम्यः पुराहितः । सामानि गायन् याम्यानि पुरतो
 याति भारत ॥ २२ ॥ इतेषु भरतेष्वाजौ कुरूणां गुरवसादा ।
 एवं सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योऽपि गच्छति ॥ २३ ॥ हाहा
 गच्छन्ति नो नाथाः समवेक्षध्वमीदृशम् । अहो धिक् कुरुवृद्धानां
 बालानामिव चेष्टितम् ॥ २४ ॥ राष्ट्रैभ्यः पाण्डुदायादाङ्गोभा-
 न्निर्वासयन्ति ये । अनाथाः स्य वयं सर्वे विधुक्ताः पाण्डुनन्दनैः
 ॥ २५ ॥ दुर्विनीतेषु जन्त्रेषु का प्रीतिः कौरवेषु नः । इति पौराः
 सुदुःखात्ताः क्रोशन्ति स्य पुनः पुनः ॥ २६ ॥ एवमाकारलिङ्गैस्ते
 व्यवसायं मनोगतम् । कथयन्तश्च कौन्तेया वनं जग्मुर्मनस्विनः
 ॥ २७ ॥ एवं तेषु नराश्रेयु निर्यात्सु गजसाहयात् । अनभ्रै
 विद्युत्तद्यासन् भूमिश्च समकम्पत ॥ २८ ॥ राज्ञरग्रसदादित्य-
 मपर्वाणि विशास्यते । अस्त्रा चाप्यपसव्येन पुरं कृत्वा व्यगीर्षत
 ॥ २९ ॥ प्रत्याहरन्ति क्रव्यादां गृध्रगोमालुवायमाः । देवायतन-
 चैत्येषु प्राकारादालकेषु च ॥ ३० ॥ एवमेते महोत्पाताः प्रादु-
 रासन् दुरासदाः । भारतानामभावाय राजन् दुर्मन्त्रितं तव ॥ ३१ ॥
 वैशम्पायन उवाच । एवम्वदतोरेव तयोस्तत्र विशास्यते ।

इतरांश्च राज्ञश्च विदुरस्य च धीमतः ॥ ३२ ॥ नारदश्च सभा-
मध्ये कुरुणामग्रतः स्थितः । महर्षिभिः परिवृतो रौद्रं वाक्य-
मुवाच च ॥ ३३ ॥ इतश्चतुर्दशे वर्षे विनङ्क्ष्यन्तीह कौरवाः ।
दुर्बोधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा दिव-
माक्रम्य क्षिप्रमन्तरधीयत । ब्रह्मींश्चित्रं सुविपुलां विभ्रद्देवर्षि-
सत्तमः ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो दुर्बोधनः कर्णः शकुनियपि
सौबलः । द्रोणं हीपममन्यन्त राज्यं चास्मै न्यवेदयन् ॥ ३६ ॥
अथाब्रवीत्ततो द्रोणो दुर्बोधनममर्षणम् । दुःशासनञ्च कर्णञ्च
सर्वानेव च भारतान् ॥ ३७ ॥ अवधान् पाण्डवानाहुर्देवपुत्रान्
द्विजातयः । अहं वै शरण्यं प्राप्तान् वर्त्तमानो यथाबलम् ॥ ३८ ॥
गतान् सर्वात्मना भक्त्या धार्तराष्ट्रान् सराजकान् । नोत्सहेयं
परित्यक्तुं देवं हि बलवत्तरम् ॥ ३९ ॥ धर्मतः पाण्डपुत्रा वै वनं
गच्छन्ति निर्जिताः । ते च द्वादशवर्षाणि वने वत्स्यन्ति
पाण्डवाः ॥ ४० ॥ चरितब्रह्मचर्याथ क्रोधामर्षवशानुगाः । वेरं
निर्भातयिष्यन्ति महद्दुःखाय पाण्डवाः ॥ ४१ ॥ मया च भ्रंशितो
राजन् द्रुपदः सखिविग्रहे । पुत्रार्थमयजद्राजा बधाय मम
भारत ॥ ४२ ॥ याजोपयाजतपसा पुत्रं लेभे स पावकात् ।
दृष्टव्युक्त्वं द्रौपदीञ्च वेदीमध्यादनिन्दिताम् ॥ ४३ ॥ दृष्टव्युक्त्वं
पार्थानां श्यामः सख्यन्धिनां मतः । पाण्डवानां प्रियरतस्तस्मान्मा
भयमाविशत् ॥ ४४ ॥ ज्वालावर्णो देवदत्तो धनुष्मान् कवची
शरी । मर्त्यधर्मतया तस्मादय मे साध्वनो महान् ॥ ४५ ॥
गतो हि पक्षतां तेषां पार्षतः परवीरहा । रथातिरथसंख्यायां
योऽग्रशीर्जुनो युवा ॥ ४६ ॥ सृष्टप्राणो भृशतरं तेन चेत्सङ्गमो
जम । किंन्यद्दुःखमधिकं परमं भुवि कौरवाः ॥ ४७ ॥ दृष्ट-
व्युक्त्वं द्रोणमृत्यु रिति विप्रथितं वचः । महधाय श्रुतोप्येष लोके

चाप्यतिविश्रुतः ॥४८॥ सोऽयं नृजमनुप्राप्तस्त्वत्कृते काक उत्तमः ।
 त्वरितं कुरुत अयो नैतदेतावता कृतम् ॥ ४९ ॥ सुहृत्तं सुख-
 मेवैतन्नालच्छायेव हैमनी । यजध्वञ्च महायज्ञैर्भोगानश्रीत-
 दत्त च ॥ ५० ॥ इतश्चतुर्दशे वर्षे महत् प्राप्स्यथ वैशसम् ।
 द्रोणस्य वचनं श्रुत्वा हतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ ५१ ॥ सम्यगाह
 गुरुः क्षत्ररुपावर्त्तय पाण्डवान् । यदि ते न निवर्त्तन्ते सत्कृता
 यान्तु पाण्डवाः । सशस्त्रथपादाता भोगवन्तश्च पुत्रकाः ॥ ५२ ॥

इति सभापर्वणि अनुद्युतपर्वणि हतराष्ट्रवाक्ये

नवसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच । वनं गतेषु पार्थेषु निर्जितेषु दुरोदरे ।
 हतराष्ट्रं महाराज तदा चिन्ता समाविशत् ॥ १ ॥ तश्चिन्तयान-
 मासीनं हतराष्ट्रं जनेश्वरम् । निश्वसन्तमनेकाग्रमिति शोवाच
 सञ्जयः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच । अवाप्य वसुमस्युषीं वसुधां वसुधाधिपः ।
 प्रत्राज्य पाण्डवान्नाज्याद्राजन् किभनुशोचसि ॥ ३ ॥

हतराष्ट्र उवाच । अशोच्यत्वं कुतस्त्वेपां येषां वैरम्भविष्यति ।
 पाण्डवैर्दुर्दृशोण्डैर्हि बलवद्भिर्महारथैः ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच । तवेदं सुकृतं राजन्महद्वैरमुपस्थितम् ।
 विनाशो येन लोकस्य सानुबन्धो भविष्यति ॥ ५ ॥ वार्धमाणो
 हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च । पाण्डवानां प्रियां भार्यां
 द्रौपदीं धर्मचारिणीम् ॥ ६ ॥ प्राहिणोदानयेहेति पुत्रो दुर्धो-
 धनस्तव । सूतपुत्रं सुमन्दात्मा निलेज्जः प्रातिकामिनम् ॥ ७ ॥
 यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् । बद्धिं तस्यापकर्षन्ति
 सोऽर्षाचोनानि पश्यति ॥ ८ ॥ बद्धौ कलुषभूतायां विनाशे समु-

पस्थिते । अनयो नयसङ्काशो हृदयान्नापसर्पति ॥ १० ॥ अनर्था-
 शार्थरूपेण अर्थानर्थरूपिणः । उत्तिष्ठन्ति विनाशाय नूनं
 तच्चास्य रोचते ॥ १० ॥ न कालो दण्डसुद्यम्य गिरः कन्तति
 कस्यचित् । कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥ आसा-
 दितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् । पाञ्चालीमपकर्षद्भिः सभा-
 मध्ये तपस्विनीम् ॥ १२ ॥ अयोनिजां रूपवतीं कुले जातां
 विभावसोः । को नु तां सर्वधर्मज्ञां परिभूय यथास्विनीम् ॥ १३ ॥
 पर्षानयेत् सभामध्ये विना दुर्द्युतदेविनम् । स्त्रीधर्मिणी वरा-
 रोहा शोणितेन परिहृता ॥ १४ ॥ एकवस्त्राय पाञ्चाली पाण्ड-
 वानभ्यवैचत । हतस्वान् हतराज्यांश्च हतवस्त्रान् हतत्रियः ॥ १५ ॥
 विहीनान् सर्वकामेभ्यो दासभावसुपागतान् । धर्मपाशपरि-
 चिन्तानयक्तानिव विक्रमे ॥ १६ ॥ कुडाञ्चानहतीं कृष्णां दुःखितां
 कुरुसंभ्रातः । दुर्षोधनश्च कर्णश्च कटुकान्यभ्यभाषताम् । इति
 सर्वमिदं राजन्नाकुलं प्रतिभाति मे ॥ १७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । तस्याः कृपणधत्तुभ्यां प्रदह्येतापि मेदिनी ।
 अपि श्रेष्ठं भवेदस्य पुत्राणां मम सङ्गय ॥ १८ ॥ भरतानां स्त्रियः
 सर्वा गान्धार्या सह सङ्गताः । प्राक्रोशन् भैरवं तत्र दृष्ट्वा कृष्णां
 सभागताम् ॥ १९ ॥ धर्मिष्ठां धर्मपत्नींश्च रूपयौवनशालिनीम् ।
 प्रजाभिः सह सङ्गम्य ह्यनुशोचन्ति नित्यशः ॥ २० ॥ अग्नि-
 होत्राणि सायाङ्गे न चाङ्गयन्त सर्वशः । ब्राह्मणाः कुपिता-
 खासन् द्रौपद्याः परिकर्षणे ॥ २१ ॥ आसीन्निष्ठानको घोरो
 निर्घातश्च महानभूत् । दिव उल्कापतन्तश्च राज्ञश्चार्कमुपा-
 ग्रसत् ॥ २२ ॥ अपर्वाणि महाघोरं प्रजानां जनयन् भयम् ।
 तथैव रथशालासु प्रादुरासीद्धृताशनः ॥ २३ ॥ ध्वजाद्यापि व्यथी-
 ष्यन्त भरतानामभूतये । दुर्षोधनस्याग्निहोत्रे प्राक्रोशन् भैरवं
 यिथाः ॥ २४ ॥ तास्तदा प्रत्यभाषन्त रासभाः सर्वतो दिग्धेः ।

